Cover Page

Universiteit Leiden

The handle http://hdl.handle.net/1887/20129 holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Calkoen, Godert Theodoor Allard
Title: Onder Studenten. Leidse aanstaande medici en de metamorfose van de geneeskunde in de negentiende eeuw (1838-1888)
Issue Date: 2012-11-14

ONDER STUDENTEN

Leidse aanstaande medici en de metamorfose
van de geneeskunde in de
negentiende eeuw (1838-1888)

G.Th.A. Calkoen

ONDER STUDENTEN

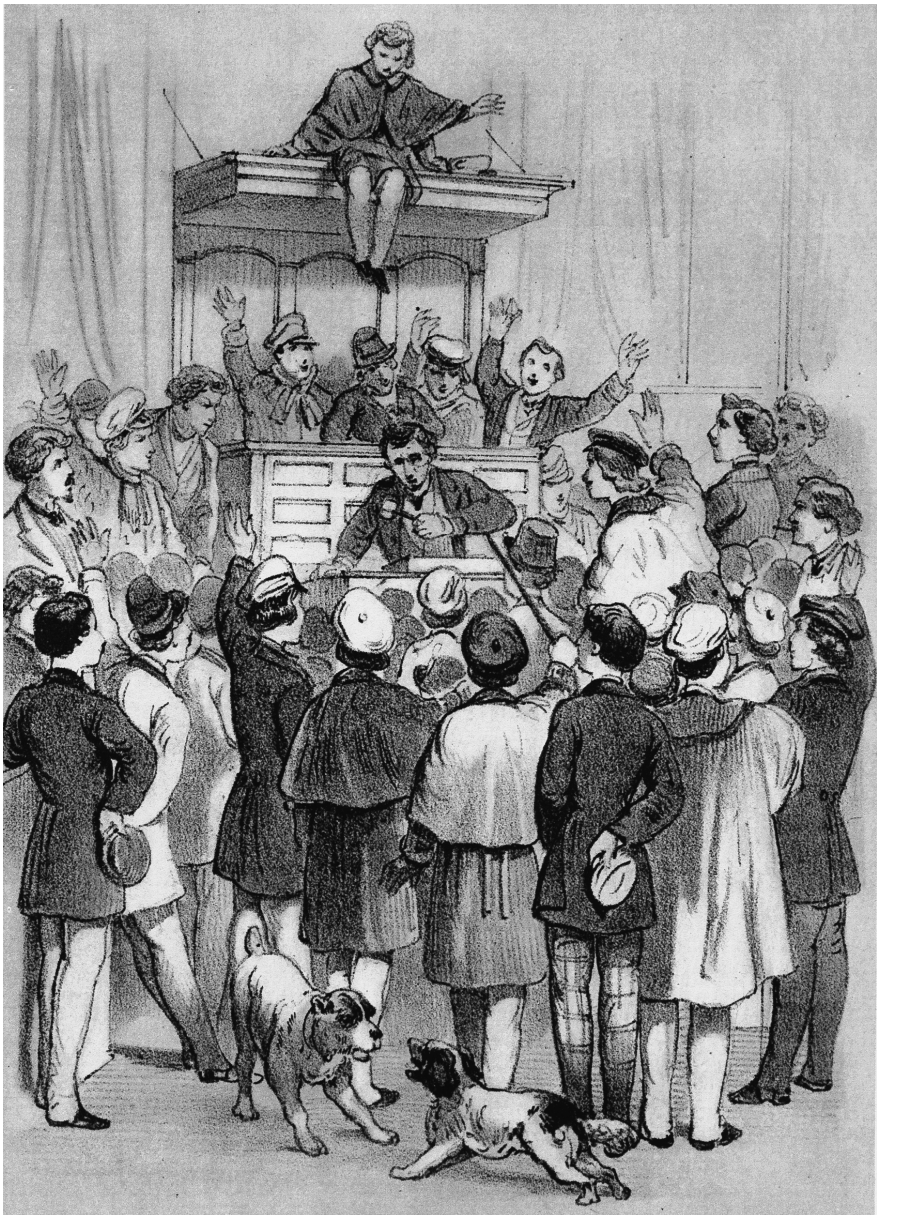

Convocatie: studentenvergadering rond het spreekgestoelte in het Groot Auditorium van het Academiegebouw te Leiden.
Illustratie van Alexander Ver Huell in Klikspaans *Studentenleven*.

ONDER STUDENTEN

Leidse aanstaande medici en de metamorfose van de geneeskunde in de negentiende eeuw (1838-1888)

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van
de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van de Rector Magnificus prof.mr. P.F. van der Heijden,
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op woensdag 14 november 2012
klokke 16.15 uur

door

GODERT THEODOOR ALLARD CALKOEN

geboren te 's-Gravenhage
in 1942

PROMOTIECOMMISSIE:

Promotor	Prof.dr. H. Beukers
Leden	Prof.dr. W. Otterspeer Prof.dr. R.P.W. Visser Dr. P.A.W. van Zonneveld

"En welk een tijd! Ontwikkeling van alle menschelijke krachten, strijd van partijen, toenadering van volken, verlangen naar kennis, naar vrijheid, naar vooruitgang, en van den anderen kant, zelfbehoud, beperking van vrijheid, vooringenomenheid met het oude, vrees of haat van het nieuwe, strijd van nationale of persoonlijke belangen; een chaos van woelende elementen, dat alles moet iedereen belang inboezemen voor den wondertijd dien wij beleven".

C. Pruys van der Hoeven, *Akademieleven* (1866) 220.

Opgedragen aan Janni, mijn vrouw,
en, in dankbare herinnering, aan
Hans van Groningen (1924-2010),
mijn vriend.

VOORWOORD

Onder studenten, dit boek dus, dankt zijn ontstaan aan een bericht in een Leidse huis-aan-huis-krant[1], medio 2005 verschenen, over de toen gepresenteerde Inventaris van de archieven van het Leidsche Studenten Corps (LSC) en de Sociëteit Minerva over de jaren 1799 tot 1972[2]. Dat archiefmateriaal was er, uiteraard, al enige tijd, maar aan de toegankelijkheid ervan schortte nogal wat - zoals de makers van de film 'Soldaat van Oranje' ondervonden toen zij dagenlang nodig hadden om via speurwerk in allerhande dozen uit te zoeken hoe de sfeer binnen de sociëteit vóór en in de Tweede Wereldoorlog c.q. de Duitse bezetting was. De inventaris, waaraan een decennium door professionals en leden van de Leidse Studenten Vereniging Minerva is gewerkt, beoogt het gewenste over- en inzicht te bieden, en doet dat ook met verve.

De verschijning van genoemde inventaris liet niet zonder reden bij deze schrijver bellen rinkelen, uiteindelijk leidend tot voorliggende monografie. Ruim twintig jaar (1973-1995) had hij zich namelijk beziggehouden met het verleden van universiteiten, medische faculteiten en de eraan verbonden academische ziekenhuizen in ons land - en had hij daarover uitvoerige artikelen gepubliceerd[3]. Op grond van deze ervaring lag het in de rede om promotie-onderzoek te wijden aan een thema op het raakvlak van universiteits- en medische geschiedenis. Nu gebruik kon worden gemaakt van de professioneel ontsloten Leidse studentenarchieven was er de uitgelezen kans om een of meerdere groepen van studenten in de geneeskunde in de negentiende eeuw op de kaart te zetten en in beeld te brengen. Het had bovendien iets aantrekkelijks om de rollen eens om te draaien: studenten promoveren maar zijn zelf zelden het onderwerp van promotie-studie[4].

Toch bleek zich, bij nader inzien, een uit de kluiten gewassen adder onder het prille gras op te houden. Want de genoemde bescheiden bleken de bestuursarchieven te behelzen, terwijl deze schrijver zijn zinnen had gezet op de archieven van de medische gezelschappen. De overdracht van laatstbedoelde documenten aan het Regionaal Archief Leiden vond feitelijk eerst in februari 2008 plaats, bijna drie jaar later; pas toen de ervoor benodigde financiële middelen beschikbaar waren gekomen, kon met de inventarisatie van deze 'commissie-archieven' een begin worden gemaakt, in september 2010. Voor het werkplan maakte deze gang van zaken in zoverre uit, dat de schrijver zich eerst met decorschildering kon bezighouden in plaats van - zoals aanvankelijk de bedoeling was - zich terstond onder te dompelen in en te laven aan de pennenvruchten en zielenroerselen van Leidse medisch studenten in de negentiende eeuw.

Weldra werd aan de eerste, algemene doelstelling een bijzondere dimensie toegevoegd. De beoogde periode, tijdvak van wezenlijke veranderingen in de geneeskunde, leende zich namelijk bij uitstek voor onderzoek naar de mate van

ontvankelijkheid voor die nieuwe ontwikkelingen die medisch studenten destijds aan de dag hebben gelegd.

Promotie-onderzoek is een eigenaardig soort tijdverdrijf. Enerzijds wordt de onderzoeker geacht in gewijd isolement zijn proeve van wetenschappelijke bekwaamheid voor te bereiden, anderzijds zijn er zeker maar weinigen die het daarbij laten. Ook deze schrijver heeft bij zijn werkzaamheden geprofiteerd van de hulp van velen. Om te beginnen met die van Hans van Groningen (1924-2010), die hem tientallen jaren lang heeft bijgestaan, als classicus, als kritische lezer van concept-teksten, en in het bijzonder als trouwe vriend; om al deze redenen stemt het verdrietig dat hij het resultaat van zijn talloze bijdragen aan *Onder studenten* niet heeft mogen meemaken, en heeft hij het verdiend dat dit boek mede aan hem is opgedragen. Tevens registreert deze schrijver hier met nadruk de bereidwillige bijstand van Martine A.J. Wansbeek-Zijbrands, de bezorger van genoemde inventaris, en haar collega's van het Regionaal Archief Leiden.

Op onderdelen kon hij, incidenteel of herhaaldelijk, rekenen op de kennis en medewerking, van allerhande aard en in tal van gradaties, van velen - al dient hij bij zijn opsomming de gewoonte te respecteren om aan de Leidse universiteit verbonden personen ongenoemd te laten. Zo mocht hij zich verzekerd weten van de toeschietelijkheid van Erik van Scheepen en Ton Bruins (Universiteitsmuseum, thans deel uitmakend van de Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam), en van die van Harry Leechburch Auwers en Mara Scheelings (Museum Boerhaave te Leiden). Van 'losse' afbeeldingen is hij ruimhartig voorzien, door Henk Eijssens (gemeentelijke archiefdiensten van Rotterdam en Den Haag) in verband met diens foto's van Jan B. Molewater, oprichter van het LSC (mét toestemming door Martijn Verbon van de Studiezaal van het Gemeentearchief in de Maasstad), door Annemarie Sickens de Wal-Freeze vanwege de door haar ter beschikking gestelde foto van het portret van prof. J. de Wal, de Leidse rector die in 1860 het Corps voor erkend verklaarde, door Alicja Rakuzyn (Fotodocumentatie der Dordtse Musea) wegens aquarellen van de Leidse studentenkamer van aankomend jurist Simon van Gijn (waarvan Jan Luinstra glansfoto-achtige kopieën maakte), en door IJmert Brouwer die hem hielp aan een foto van de fysicus prof. L.S. Ornstein gezeten aan een promotiediner, terwijl de Haagse radioloog J.B.C.M. Puylaert met genoegen akkoord ging met reproductie van zijn Wertheim Salomonson-penning (in Intermezzo IV).

Over het Nederlandse Rode Kruis en het ambulancewezen had hij zeker minder informatieve wetenswaardigheden kunnen opdissen zonder de hulp van landelijk NRK-archivaris Ton Tielen en van Hans Waldeck, voorzitter van het bestuur van het Nationaal Ambulance- en Eerste Hulpmuseum, thans te Leiden; hier valt tevens de tussenkomst te memoreren van Jannetje van Groningen voor de bezorging van J.A. Kortewegs verslag van diens Zuidafrikaanse ambulance-ervaringen (in Intermezzo III). Mevrouw J.G. Kapsenberg gaf (indirect) toestemming om uit

de door haar beheerde bescheiden van Gerard Kapsenberg te putten, niet alleen voor dit intermezzo maar eveneens voor het relaas over de Leidsche Studenten-Vereeniging 'Pergo et Perago' (in Hoofdstuk V).

Ten aanzien van het intermezzo over Sytze Greidanus heeft Joop Piekema, archieffunctionaris van de gemeente Soest, zich uiterst verdienstelijk gemaakt door 'verrassend' materiaal uit 'zijn' collectie op te diepen en door deze schrijver bovendien te laten profiteren van zijn uitgebreide kennis van het Soester verleden. Voor Greidanus' Baarnse periode is de informatie van Willemijn Booy-de Jongh (Historische Vereniging/Kring Baerne) en Tilly du Pui (Archief Eemland te Amersfoort), van Peter Boelhout (uitgeverij/drukkerij Bakker Baarn) en Albert Naber onontbeerlijk gebleken voor een passende afronding van dit intermezzo.

Voor het eerste intermezzo - dat over Hidde Halbertsma - was de schrijver mede aangewezen op studentenalmanakken die ooit persoonlijk eigendom zijn geweest van diens broer Petrus en hun neef Steven, en die bewaard worden ten kantore van het Leids Universiteits-Fonds, waar de aanwezige medewerksters geen moeite teveel was om hem behulpzaam te zijn.

En in de loop van de jaren is menigeen voorbijgetrokken die hem op een of andere wijze terzijde heeft gestaan, met behartigenswaardige tips, opbouwende kritiek en -ook waardevol- afleiding. Noemt hij van deze categorie 'hulpverleners' Pieter Arriëns, Tino Luinstra, Mareen en Har Meijer, Marina Oosterhuis, Door, Peter en Felix Tiele - naast (zo)vele anderen.

Zij allen hebben deze schrijver zeer aan zich verplicht, en maken daarom aanspraak op zijn welgemeende erkentelijkheid - waarvan akte!

Tenslotte - echter zeker niet in de laatste plaats - acht deze schrijver zich schatplichtig aan zijn echtgenote, niet alleen om haar vertaling van de Slotbeschouwing in het Duits - de internationale wetenschapstaal bij uitstek in de tijdsspanne waarover het hier handelt -, waarbij Doris Veit de puntjes op de i zette, maar bovenal omdat zij jarenlang, vrijwel dagelijks en stellig dikwijls meer dan haar lief was, de soms tergend traag verlopende genese van *Onder studenten* moest ondergaan - vanwege deze beproeving is het boek ook aan haar opgedragen.

INHOUD

Voorwoord VII

Inleiding 1

Hoofdstuk I. Metamorfose van de geneeskunde 13
'Eureka' in Europa 13
Bacteriologie 19
Verloskunde 21
Heelkunde 22
Hulpverlening op het slagveld 24
Fysiologie 25
Diagnostiek 25
Psychiatrie 26
Volksgezondheid 27
Vaderlandse vooruitgang 28
Fysiologie 30
Psychiatrie 32
Heelkunde en Verloskunde 34
Klinische impulsen 37
Het ziekenhuis 38
Aansluiting bij Europa 44
Volksgezondheid 45
Samenvatting 53

Intermezzo I: Hidde Justusz. Halbertsma 58

Hoofdstuk II. Geneeskundige vorming in Nederland 71
De instellingen 74
Universiteiten 74
Athenaea 89
Klinische Scholen 92
Beroependifferentiatie 96
Samenvatting 104

Intermezzo II: Sytze Greidanus 108

Hoofdstuk III. Leiden, stad in herstel 123
Een Hollandse stad in goede en in slechte tijden 123
De lange negentiende eeuw 126
Studentenstad 148
Student en stad 148
Studenten en stadgenoten 151
Studenten tot steun van stad en staat 161
Samenvatting 172

Intermezzo III: Johannes Adriaan Korteweg 175

Hoofdstuk IV. Leidse universiteit en medische faculteit 187
Wel en wee van een universiteit 187
Herleving van een hogeschool 189
Leidse faculteit der geneeskunde 198
Professoren en progressie 207
Hoogleraren en hun onderwijs 213
Academisch Ziekenhuis 221
Nevenzaken en nascholing 226
Docenten en studenten - een spannende relatie 229
'Zwart getabbaarden' en 'studerende jongelingschap' 230
Het 'theeslaan' 233
Het testimonium 236
De praetor 238
Spot en spel 242
Confrontatie 249
Gerard Sandifort 254
Michael Jacobus Macquelyn 256
Cornelis Pruys van der Hoeven 258
Jacobus Cornelis Broers 263
Gerardus Conradus Bernardus Suringar 266
Hidde Justusz. Halbertsma 271
Frederik Willem Krieger 277
Abraham Everard Simon Thomas 282
Joannes Matthias Schrant 289
Johan Christiaan Gottlob Evers 292
Johannes Adrianus Boogaard 296
Adriaan Heynsius 300
Teunis Zaayer 308
Machiel Polano 315
Derk Doyer 321
Guillaume Daniel Louis Huet 328

Samuel Siegmund Rosenstein 335
Theodorus Hendrik Mac Gillavry 346
Jan Egens van Iterson 354
Willem Einthoven 362
Hector Treub 368
Daniël Eliza Siegenbeek van Heukelom 376
Samenvatting 381

Intermezzo IV: Johannes Karel August Wertheim Salomonson 386

Hoofdstuk V. Leidse studenten en medische metamorfose 397
Leidse studenten en hun organisatie 399
Inwijdingsperikelen te Leiden 410
Leids studentenleven 415
Gezelschapsleven te Leiden 419
Een Leids medisch dispuut en enkele andere gezelschappen 424
Verkennende kanttekeningen 424
Vereeniging tot ondersteuning van behoeftige kraamvrouwen enz. te Leiden 439
Natuurwetenschappelijk dispuut 'Humboldt' 453
Medisch Gezelschap 'Hippocrates' 477
Leidsche Studenten-Vereeniging 'Pergo et Perago' 513
Samenvatting 535

Slotbeschouwing 539

Noten 553

Bijlagen I De student in cijfers 661
IIA Bestuursleden Vereeniging tot ondersteuning van behoeftige kraamvrouwen enz. te Leiden (1877-1900) 666
IIB Aantallen leden, donateurs, ondersteunde kraamvrouwen, bedragen ondersteuning 668
IIIA Leden van het LSC-dispuut 'Humboldt' (1877-ca. 1910) 669
IIIB in alfabetische volgorde 679
IVA Lijst van thema's behandeld in vergaderingen van het dispuut 'Hippocrates', 1877-1882 680
IVB Leden van het medisch gezelschap 'Hippocrates' (1877-ca. 1900) 683
IVC in alfabetische volgorde 688

Bibliografie 689

Illustratieverantwoording 708

Schlussbetrachtung 709

Personenregister 720

Curriculum Vitae 731

INLEIDING

OPWEKKING (gedicht van L.J.C.)

"Broeders, zullen wij dat dulden,
Immer gaat Jan Salie voort,
Zijnen slaapdrank rond te venten,
Onbelemmerd, ongestoord."

(maar mede dankzij (ex-)studenten):

"Dan pakt Salie wel zijn biezen,
Brommend "tot een andren keer!"
Maar wij roepen fier en dreigend:
"Voort van hier, keer nimmer weer!""

Almanak 1882, Mengelwerk, 9-10.

Onder studenten behelst de geschiedenis van een receptie, in een turbulente tijd. In Nederland heerste gedurende de negentiende eeuw een jansaliegeest[1]. Na Napoleons afgang vierde hier de futloosheid hoogtij, verzaakte de burgerij en regeerden doodsheid en saaiheid. Met dank aan de dichter en schrijver Potgieter is deze literair-historische beeldvorming lang, te lang dominant gebleven[2], hoewel er al in de eeuw zelf tegengeluiden te horen waren.

Door toedoen vooral - maar niet alleen - van de neerlandica Marita Mathijsen is deze karikatuur van de werkelijkheid in de afgelopen decennia geleidelijk maar onomkeerbaar ontmaskerd [3]. Haar invalshoek was en is de literaire, maar in zeer vele opzichten laat de eeuw zich spannender en dynamischer aanzien dan het negatieve imago suggereert waarmee Potgieter die tijd had opgezadeld.

Hoe anders was 'die lange negentiende eeuw'[4] immers de facto? Vóór 1800 met revolutionair elan ingezet, halverwege gemarkeerd door het fameuze jaar 1848 - dat Nederland een grondwetsherziening bracht die ons land in een meer democratische, liberale richting opschoof -, en eindigend met de 'belle époque' en met het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in 1914, is het een tijdsgewricht van haast onvoorstelbare veranderingen geweest. Het was niet alleen een eeuw waarin verrassend veel gebeurde, waarin zich meer wijzigde dan in vele eeuwen daarvoor bijeengenomen, maar ook een tijd waarin de Nederlanders hun eigenheid ontdekten, waarin een nationalisme ontbotte rond het nieuwe Koninkrijk der Nederlanden, dat toen - sinds België en Luxemburg voor zichzelf waren begonnen - zijn tegenwoordige inrichting en omvang bereikte.[5] Want in de meest aanzienlijke mate is het huidige Nederland in de negentiende eeuw gevormd en heeft het zijn hedendaagse identiteit gevonden.[6]

Natuurlijk had Potgieter niet helemaal ongelijk toen hij de geest van zijn tijd neersabelde. De negentiende-eeuwse literatuur komt pas echt tot leven met Tachtigers als Lodewijk van Deyssel en - laat in de eeuw - met een Louis Couperus. Uitzonderingen als Bilderdijk en Multatuli daargelaten had de vaderlandse letterkunde tussen 1800 en 1890 weinig om het lijf - in elk geval wilden de Tachtigers dat doen geloven[7]. Wel was er veel activiteit - denken we aan de Romantische Club (Nicolaas Beets, Johannes Kneppelhout cum suis), aan Gerrit van de Linde (de Schoolmeester), aan François HaverSchmidt (Piet Paaltjens), en aan talrijke anderen. Maar er was zoveel meer, dat opwaardering van de eeuw in de beeldvorming alleszins rechtvaardigt.

Hadden de technologische ontwikkelingen in verkeer en vervoer de wereld sinds de tweede helft van de negentiende eeuw in een adembenemend tempo veranderd, dat gold ook voor Nederland[8]. De bedrijvigheid was destijds ongekend: met de hand werden talloze kanalen en vaarten gegraven, wegen werden verhard, een spoorwegnet werd aangelegd. Trein en tram verdreven trekschuit en diligence, transportmiddelen die eeuwenlang beeldbepalend waren geweest. De uitbreiding van het spoorwegnet bevorderde de bereikbaarheid in Nederland zelf, en had tevens de invoering van de standaardtijd tot gevolg. Zoals de trein het isolement van de provincies doorbrak, zo verspreidde nieuws zich landelijk via kranten en tijdschriften, de massamedia van die tijd. En het gebruik van telegraaf en telefoon maakte directe communicatie over grote afstand mogelijk. Dat ons land in hoog tempo achterstanden op economisch en sociaal terrein wegwerkte, had ook zijn weerslag op het nationaal bewustzijn, en dàt was bijvoorbeeld goed te merken in de beleving van het kolonialisme.[9]

Nederland veranderde van een overwegend agrarisch land in een industriële samenleving, waarin naast handel en diensten de industrie het economische landschap bepaalde; het was hierin wat langzamer dan omringende landen, maar toch: omstreeks 1900 was de trekvaart spoorlijn geworden, en hadden rokende fabriekspijpen de draaiende molenwieken vervangen - kortom: Jan Salie was op stoom gekomen! Enorme moerasontginningen (in het noorden) en drooglegginge (in het westen) vonden plaats. De kaart van Nederland begon pas in de negentiende eeuw te lijken op die van nu.[10] En hoe de vaart van deze ontwikkeling accelereerde, laat zich treffend illustreren door het verschijnen in ons land van trein (1839)[11], tram, fiets èn auto (1896)[12].

Behalve technologische vooruitgang deden zich opmerkelijke maatschappelijke mutaties voor. Gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw heerste hier het liberalisme - aanvankelijk met voormalig Leids hoogleraar J.R. Thorbecke als de grote roerganger -, maar dat liet ruimte voor de ontplooiing van menige emancipatorische beweging: van arbeiders, van vrouwen, van rooms-katholieken. Algemeen kiesrecht (1917) kwam er in de negentiende eeuw dan nog wel niet, het schip van staat zette toen al wel koers in die richting. En de geslaagde modernisering van het onderwijs, niet in de laatste plaats door de instelling van

de hogereburgerschool (hbs), had een sterk bindend effect. Het zijn slechts enkele voorbeelden van de weergaloze ontwikkeling die ons land in de tweede helft van de eeuw beleefde.

Met andere woorden: de beeldvorming van de gehele negentiende eeuw is (te) lang blijven steken in die van de eerste helft, en heeft de tweede helft ervan allerminst recht gedaan.

Destijds was alles alom in beweging, ook in de wetenschap, ook in de geneeskunde. Toch kon Potgieter, althans gedeeltelijk, ook daar zijn gelijk halen. Wat vermochten, bijvoorbeeld, de stadsgeneesheren en -heelkundigen in te brengen tegen een 'duistere ziekte' als de cholera? Onderzoek naar hun functioneren in Leiden ten tijde van en in verband met de toen heersende cholera-epidemieën (1832-1866) heeft aangetoond dat de dokters al die tijd geen idee hebben gehad van de reële oorzaken van deze ziekte, dat zij weinig meer konden uitrichten dan pappen en nathouden, en dat hun zeker aanvankelijke ijver bij de bestrijding van deze epidemische ziekte verre van parallel liep met de effectiviteit van hun medisch handelen[13]. Ook daar dus armoe troef. Maar wat stond er tegenover?

In de tweede helft van de negentiende eeuw veranderde de geneeskunde wezenlijk, over de hele linie. De wetgeving en de opleiding van geneeskundigen gingen op de schop. Vak en wetenschap werden als het ware opnieuw uitgevonden: de specialistische differentiatie zette door, medicalisering werd een toverwoord, geleerde doctores werden praktizerende artsen. Ziekenhuizen in de moderne zin werden uit de grond gestampt; professionele ziekenverzorg(st)ers kwamen in de plaats van oppassers en oppasseressen, nieuwe technieken raakten in zwang, evenals anesthesie, antisepsis en asepsis. Kortom: wie de geneeskunde van 1800-'50 vergelijkt met die van 1900 zal zich in verschillende werelden wanen. Of men voor dit onderscheid de term 'hervorming' gebruikt of aan het begrip 'metamorfose' de voorkeur geeft, is minder belangrijk dan het feit van de verandering zelf.

De vraag is echter of alle betrokkenen c.q. belanghebbenden zich wel zo bewust waren van dat even ingrijpende als rappe proces, of ze daarin konden meekomen dan wel er een actieve of zelfs leidende rol in vervulden. Die vraag drong zich in een nieuwe dimensie op na het zojuist vermelde Leidse onderzoek. Maar is het - nadat Robert Koch in 1883 de cholerabacterie had ontdekt - beter gegaan met de (Leidse) dokters? Hebben de artsen - want zo heetten zij sinds de geneeskundige wetten van Thorbecke anno 1865 - van de vooruitgang geprofiteerd? Nog in hetzelfde jaar (1865) voorzag een medicus:

> "Al wordt het hooger geneeskundig onderwijs op de krachtigste wijze bevorderd, al waren er over eenige jaren slechts summa cum laude aan een ideale hoogeschool gepromoveerde doktoren - moeraskoortsen, roodvonk, cholera, de gevolgen van slechte lucht en voeding, van ondoelmatige levenswijs en woning, en van een ziekelijk gemoedsleven zullen zoo spoedig niet merkbaar afnemen."[14]

Vanzelfsprekend zijn al die noviteiten niet direct in volle omvang in de dagelijkse praktijk terechtgekomen - daarvoor was een incubatietijd nodig. Het 'gewone' werk van de dokter ging immers 'gewoon' door, en de nieuwigheden kregen eerst later hun toepassing in de medische praktijk. Bovendien stond de vaderlandse geneeskundige toentertijd niet erg hoog in aanzien, mogelijk (mede) verklaring voor de tanende animo voor het vak - tussen 1865 en 1885 nam hun aantal gestaag af.[15] En eind negentiende eeuw maakte de aanwezigheid van bekwame artsen de bevolking nog niet gezond.[16] Dat is één kant van de medaille.

Anderzijds traden in diezelfde periode de zogenaamde hygiënisten naar voren, een groep van bijzondere geneeskundigen in Nederland tussen 1840 en 1890, die door hun opvatting dat de volksgezondheid wordt bepaald door de toestand van de openbare hygiëne, hebben bijgedragen aan de verbetering daarvan[17]. Aangezien velen van hen in Leiden hadden gestudeerd en/of er waren gepromoveerd, zou men verwachten dat de Leidse faculteit der geneeskunde een inspirerende basis voor het hygiënisme (en voor andere 'modernismen'?) is geweest. Omdat dit vermoeden in meergenoemde studie voor Leiden zelf overtuigend wordt gerelativeerd[18] ligt de vraag voor de hand: hoe 'bij de tijd' was de Leidse faculteit eigenlijk?

Om een antwoord op de gestelde vragen te krijgen, was een 'ad fontes' geboden - terug naar de bronnen, naar de studenten in de geneeskunde, hun opleiding en hun leermeesters.

Terwijl de hoofdrolspelers, de Leidse medisch studenten, hun tijd nog beiden in de coulissen, wordt het decor ontvouwd waartegen - of beter: waarvoor - hun optreden later reliëf moet krijgen. Die achtergrond is opgetrokken uit diverse bouwstenen, te beginnen met een globale beschrijving van de meest significante veranderingen binnen de geneeskunde in de negentiende eeuw (Hoofdstuk I). Na de hoofdzaken en hoofdlijnen ervan in Europa en in Nederland te hebben geschetst, is nagegaan hoe de medische vorming in ons land destijds was ingericht, welke veranderingen deze toen heeft ondergaan, en welke beroepsuitoefening daarmee samenhing (Hoofdstuk II). Vervolgens is het Leiden van de achttiende en, vooral, van de negentiende eeuw centraal gesteld, als Sleutelstad in het algemeen en als studentenstad in het bijzonder (Hoofdstuk III).

Deze verkennende beschrijvingen pretenderen niet te bogen op volledigheid, willen niet meer maar zeker ook niet minder dan een redelijk representatieve indruk verschaffen, en berusten nagenoeg geheel op secundaire literatuur: hand- en studieboeken en andere overzichtswerken c.q. monografieën. Deze inleidende chapiters vormen de opmaat tot de twee volgende, grote hoofdstukken, waarin het eigenlijke onderzoek is gepresenteerd, vooral aan de hand van documenten uit die tijd en andere primaire bronnen.

Deze zich steeds verder versmallende aanzet - van Europa via Nederland naar Leiden - vindt zijn keerpunt in Hoofdstuk IV, waarin de Leidse universiteit en - bovenal - haar faculteit der geneeskunde breder tot hun recht komen, de medische hoogleraren de revue passeren, en hun aandeel aan en betekenis voor de hervorming

van hun discipline worden getoetst aan de hand van de onderwijsverslagen in de Leidse studentenalmanak[19]. De uitwaaiering vindt haar hoogtepunt in Hoofdstuk V, met de Leidse studenten in de hoofdrol; nadat is belicht hoe hun organisatie tot stand kwam en hoe die er uitzag, volgt een terugblik op de omgang van de medici in spe in vier van hun gezelschappen, voorzover zij zich daarin hebben ingelaten met en uitgelaten over de transformatie van de geneeskunde in de negentiende eeuw. Achtereenvolgens zijn zij op heterdaad betrapt in een medisch gezelschap van organisatorische signatuur, een natuurwetenschappelijk dispuut met inbreng van medici, een geneeskundige studiekring en - als toegift - een algemene studentenvereniging waarin het accent lag op studenten in de geneeskunde en natuurwetenschappen. Het beschikbare archiefmateriaal heeft in de hoogste mate de keuze voor deze gezelschappen bepaald. Dit kwartet kleinschalige casestudies is bedoeld om er achter te komen, hoe Leidse medisch studenten nieuwe geneeskundige ideeën en concepties, methoden en hulpmiddelen destijds hebben ontvangen, of zij zich daardoor aangesproken hebben gevoeld en, eventueel, hoe zij die verder hebben gedragen.

Dat is namelijk de centrale vraag van deze studie: *of - en, zo ja - in hoeverre hebben de Leidse medisch studenten zich toen rekenschap gegeven van de metamorfose van de geneeskunde in de negentiende eeuw?* Het gaat hier in essentie om hun reactie op de reformatie van hun studievak. Waren zij ontvankelijk voor c.q. gaven zij er blijk van open te staan voor de vernieuwingen in en rond de geneeskunde? Waren zij geïnteresseerd of onverschillig, fanatiek of nonchalant, betrokken of afwijzend, actief of passief? Lieten zij merken zich ervan bewust te zijn een 'historische' periode mee te maken? En: in hoeverre droegen de colleges van hun leermeesters aan hun houding bij? Of verzetten de studenten zich juist tegen de nieuwlichterij, en vernoemden zij om die reden een dispuut naar de klassieke grootheid Hippocrates van Kos? Bij dit alles zou men trouwens haast vergeten dat ook het studentendom zelf intern grondig veranderde in de loop van de negentiende eeuw.[20]

Expliciete concentratie op de hervorming van de geneeskunde - en niet op de vooruitgang in de natuurwetenschappen[21] - betekent dat vakken als natuur- en scheikunde hier in het algemeen buiten beschouwing zijn gelaten. De medisch studenten moesten wel colleges in de faculteit der wis- en natuurkunde volgen, in het bijzonder in de propaedeutische fase van hun opleiding[22], maar dit onderwijs vond strikt genomen buiten de grenzen van de faculteit der geneeskunde en de daartoe behorende vakken plaats, al raakten die er wel door beïnvloed.[23]

De opbouw van *Onder studenten* is in een zandloperconstructie gegoten; zo'n vormgeving mag niet uniek zijn in de geschiedenis van het vaderlandse proefschriftwezen, zij is hier gebruikt om, na inleidende verkenningen, de studenten zelf steeds vaker en steeds nadrukkelijker aan het woord te (kunnen) laten. Zíj zijn ons uitgangspunt, door hun bril beschouwen wij de omgeving, en

maken wij kennis met de stad, de universiteit, de faculteit èn hun vak van studie: de geneeskunde. Daarmee wil het niet alleen een boek over, maar vooral dat van en door studenten zijn. De directe aanpak stelt de lezer bovendien in staat tot een eigen oordeel, of dat nu met de mening van deze schrijver overeenkomt of niet.

Het kader van deze studie is gegeven door de beperking van doelgroep, plaats en tijd, namelijk van de studenten aan de faculteit der geneeskunde van de universiteit te Leiden in de negentiende eeuw. Echter: net als de Europese Unie nu nationale grenzen kent die zonder belemmeringen eenvoudig te overschrijden zijn, zo wil ook ons kader geen knellend korset zijn. Menigmaal is dan ook buiten de hier gestelde grenzen getreden, zij 't dus wel binnen dit boek(je) gebleven, soms om te vergelijken, dan weer om de Leidse situatie pregnanter te laten uitkomen, of om andere redenen. Maar het kader is daarbij steeds in het oog gehouden, onder meer omdat het nimmer de intentie is geweest na te gaan hoe dé Nederlandse medisch student heeft gereageerd op de veranderingen in zijn studievak.[24]

In dit onderzoek is uitgegaan van de collectiviteit, die van de Leidse studenten in de geneeskunde, niet van individuele studenten dus. Het ging erom vast te stellen in hoeverre zij in gezamenlijkheid de nieuwe ontwikkelingen al dan niet hebben beleefd. Natuurlijk hebben medisch studenten individueel ook toen thuis en elders over hun studie-ervaringen verteld, brieven aan ouders, familie, vrienden en andere bekenden geschreven waarin dergelijke wetenswaardigheden impliciet of expliciet zijn vermeld[25], maar er is niet speciaal naar gezocht, omdat zulke uitlatingen niet representatief zijn of hoeven te zijn. Bovendien is het de vraag of zij hierbij hun eigen kijk op zaken ventileerden, dan wel of ze slechts weergaven wat ze om zich heen opvingen, meningen van hun docenten voorop. En er zijn de bekende eigentijdse impressies, zoals die van de reeds genoemde Johannes Kneppelhout alias Klikspaan en François HaverSchmidt alias Piet Paaltjens.

Even zeker zijn er artsen geweest die achteraf hun herinneringen te boek hebben gesteld; zo keken Cornelis Pruys van der Hoeven, Sytze Greidanus en andere geneesheren (de dames speelden in het grootste gedeelte van de negentiende eeuw geen rol) terug op hun Leidse studietijd[26]. Zij laten zich nog wel eens negatief uit over de toenmalige gang en stand van zaken in de geneeskundige opleiding. De vraag is (en blijft!?) daarbij uiteraard wel of zij hun toenmalige kijk op zaken correct weergeven, of zij oordelen naar de wijsheid en kennis en met het in- en overzicht van later - en of zij de situatie van destijds daarmee niet geheel of helemaal niet recht doen. Menigeen zal die vraag weinig belang toedichten - de vooruitgang heeft zich toch aangediend! En: komt het er niet op aan dat de medisch student, eenmaal arts geworden, naar de actuele stand van zaken is opgeleid en toegerust, en daarnaar handelt? In onze optiek doet de vraag er voor dit onderzoek echter wel degelijk toe - het gaat er hier immers om of en in hoeverre medisch studenten *als zodanig* de veranderingen in hun studie en vak hebben meegekregen, of zij zich als student door alle nieuwigheden hebben laten beïnvloeden - met andere

woorden: om hun contemporaine beleving. Ook daarom moet aan eigentijdse documenten en andere primaire bronnen meer betekenis worden toegekend.

Dit onderzoek wordt geschraagd door twee pijlers: enerzijds de Leidse studentenalmanakken en de daarin vanaf 1860 jaarlijks gepubliceerde verslagen van het onderwijs van de hoogleraren in de geneeskunde (in Hoofdstuk IV), en anderzijds de notulen van de vergaderingen van enkele studentengezelschappen (in Hoofdstuk V). Onderzoek is derhalve systematisch gedaan bij collectieve bronnen; individuele bronnen zijn er in voorkomende gevallen bij betrokken indien en voorzover collectieve bronnen ontbraken of wanneer zij die konden ondersteunen. Van ego-documenten[27] als contemporaine getuigenissen of van memoires van medici is zo vrijwel uitsluitend in aanvullende zin gebruikgemaakt. Dat hàd ook zin: de representativiteit van bronnen van collectieven is in het algemeen aanzienlijk meer gewaarborgd dan die van beschouwingen van eenlingen. Om dezelfde reden is afgezien van het raadplegen van proefschriften en prijsvragen waarmee individuele geneesheren in spe zich destijds hebben beziggehouden[28].

Ter compensatie van de collectieve aanpak in de chapiters IV en V is niettemin beoogd aan de individuele component recht te doen door daar Leidse hoogleraren in de geneeskunde qua vernieuwingsgehalte te belichten, alsook door op passende plaatsen aandacht te schenken aan om uiteenlopende redenen opvallende studenten in de geneeskunde. Maar daar is het niet bij gebleven.

De vijf hoofdstukken zijn evenzeer van elkaar gescheiden als met elkaar verbonden door vier intermezzo's, elk gewijd aan een Leidse student in de geneeskunde. Als eerste is dat anatoom en fysioloog H.J. Halbertsma, die in 1838 als zodanig aankwam, gevolgd door huis- en hofarts S. Greidanus en door chirurg J.A. Korteweg; als laatste van het kwartet treedt de neuroloog en röntgenoloog J.K.A. Wertheim Salomonson op, die in 1888 na een promotie cum laude de Leidse universiteit verliet. Het zijn naar aard en aanleg, naar medisch vakgebied en in de tijd vier zeer verschillende persoonlijkheden, die mede daarom redelijk representatief kunnen worden geacht voor Leidse studenten in de negentiende eeuw. De betekenis c.q. toegevoegde waarde van deze ingelaste biografische schetsen[29] is niet alleen om in entr'actes vier 'acteurs' voor het voetlicht te brengen, om nader kennis te maken met enkele 'sleutelfiguren' die in het betoog herhaaldelijk naar voren komen. Zij hebben als student ook de grenzen in de tijd van dit boek bepaald: Halbertsma aan de meet, Wertheim Salomonson aan de finish. Vandaar dat de jaren 1838 en 1888 de 'kernperiode' van dit boek vormen en markeren. Zeker is er in een ruimer tijdsgewricht naar materiaal gezocht, en heeft het hier gepresenteerde resultaat zich niet laten temmen door de aangegeven begrenzing in de tijd, maar de omslag van de Leidse geneeskunde in de negentiende eeuw heeft zich in deze periode voorgedaan, en rechtvaardigt zo de keuze ervan. De aandacht voor de vier intermezzo-figuren richt zich op hun persoonlijk leven, op hetgeen zij naast en/of na hun Leidse studie hebben gedaan, en schampt zodoende de in

Onder studenten cruciale probleemstelling, waarbij - mag deze schrijver reeds nu verklappen - verrassingen niet ontbreken.

Al met al moeten studentenalmanakken, dispuutbescheiden en andere relevante bronnen samen in staat stellen de kijk van medisch studenten op de metamorfose van de geneeskunde in de negentiende eeuw te reconstrueren en de mate van hun betrokkenheid daarbij aan het licht te brengen.

Over tijd gesproken: dat de zandloper de vormgeving van dit boek bepaalt heeft ook zin aangezien dat meetvoorwerp van oudsher geldt als symbool van de tijd, in dit geval de negentiende eeuw, toegespitst op de periode 1838-1888.
Over periodisering is, uiteraard, meer te zeggen, ook over die in de titel van dit boek vermelde jaren, 1838 en 1888. Zo heeft het eerste tevens betrekking op de voor deze materie verre van irrelevante wording van het Leidsche Studenten Corps (1838-'39). Terwijl het jaar 1888 niet voor het eind van de ontwikkeling staat, het hoogstens een moment markeert in een proces dat sindsdien niet tot stilstand is gekomen, integendeel. Niet voor niets signaleert de Amsterdamse fysioloog Gerard Abraham van Rijnberk ruim dertig jaar later:

> "[O]veral gist het in de academische wereld. Overal komen de vernieuwde eischen der practijk, in botsing met de oude overgeleverde regelen. Vernieuwing, verjonging, verandering, vermeerdering, verbetering: overal roept men er om".[30]

Zoals reeds aangestipt is genoemde halve eeuw echter niet opgevat als een strikte afbakening - er is veelvuldig overheen gebloesd. De hier aan de orde zijnde hervorming van de geneeskunde is immers niet in 1838 uit de lucht komen vallen, en evenmin in 1888 geëindigd. Sterker nog: de metamorfose tot 'moderne' geneeskunde is procesmatig reeds in de achttiende eeuw voorbereid en ingezet [31] - daarom viel er voor een goed begrip van de ontwikkeling niet aan te ontkomen om het verhaal vanuit de achttiende eeuw op te bouwen en begint elk hoofdstuk in die eeuw, terwijl vak en wetenschap zich ook sinds de negentiende eeuw voortdurend zijn blijven doorontwikkelen. De jaren '1838-1888' zijn dan ook niet anders bedoeld en gebruikt dan om de kernperiode van deze studie aan te geven.

Maar er waren meer redenen om ons niet al te krampachtig aan de zelf 'opgelegde' jaartallen vast te klampen. Nagenoeg elke periodisering is discutabel, vrijwel elke keuze is arbitrair, ook met betrekking tot de 'lange' negentiende eeuw. Periodisering is geen doel op zichzelf, zij is hoogstens middel c.q. kapstok om bepaalde gebeurtenissen en ontwikkelingen aan op te hangen. Zo heeft de Leidse universiteitshistoricus Willem Otterspeer in zijn overzichten van de geschiedenis van de Leidse universiteit in de negentiende eeuw, vanuit verschillende optiek, twee chronologische indelingen gehanteerd: in *De wiekslag van hun geest* splitst hij de eeuw 1815-1905 keurig in drie maal drie decennia: 1815-1845, 1845-1875 en 1875-1905[32], terwijl zijn *Groepsportret met Dame* III de eeuw 1776-1876 als geheel

beschouwt. Dat is niet inconsequent, dat heeft vanuit verschillend gezichtspunt zin. Daarbij springt uiteraard als gemeenschappelijk element direct het jaar 1875-'76 in het oog, suggererend dat de Wet op het Hooger Onderwijs uit dat jaar een evidente cesuur is geweest. Het is evenwel de vraag of dat in alle opzichten juist is. De Groninger wetenschapshistoricus Klaas van Berkel heeft niet ten onrechte gewaarschuwd

> "voor het al te zwaar aanzetten van die cesuur bij 1876. De toen aangenomen nieuwe wet op het hoger onderwijs was een merkwaardig compromis van allerlei verlangens en idealen en was voor zover zij werkelijk vernieuwing bracht niet veel meer dan een sanctionering van ontwikkelingen die al in de jaren 1840 en 1850 begonnen waren."[33]

En zijn de 'artsenwetten' van 1865 voor de medici niet een belangrijker markeringspunt geweest dan 1876? Hetzelfde geldt voor het jaar 1847, dat wel is opgevoerd als het feitelijk beginpunt van 'de nieuwe geneeskunde' in Nederland, met de bekende inaugurele oratie van Jan van Geuns (1808-1880), gehouden aan het Amsterdamse Athenaeum onder de Nederlandstalige (!) titel *De geneeskunde als eene zelfstandige natuurwetenschap*[34]. Overigens voelt deze schrijver zich door dit alles niet in verlegenheid gebracht: zowel 1847 en 1865 als 1876 bevinden zich ruimschoots binnen 'zijn' kernperiode, al beseft hij maar al te goed dat ontwikkelingen zich niet exact in een keurslijf van jaartallen laten dwingen.

Met de keuze voor de jaren 1838-'88 als cruciale tijd van algehele hervorming van de vaderlandse geneeskunde bevinden wij ons wèl in uitgelezen gezelschap. Eddy Houwaart bijvoorbeeld heeft de vernieuwingsbeweging der hygiënisten gekoppeld aan de jaren 1840-1890[35]. En Annet Mooij betoogt in *De polsslag van de stad*:

> "Vooruitstrevende groepen bonden [in de jaren veertig] expliciet de strijd aan met wat zij beschouwden als de heersende jansaliegeest. Zij werden daarbij gemotiveerd door een ideaal van nationale herleving in politiek, intellectueel en cultureel opzicht. Ook in de medische wereld begon het te gisten. Gestimuleerd door de ontwikkelingen in het buitenland, vormde zich een kritische en ambitieuze generatie, die de gevestigde geneeskundige orde trachtte te doorbreken. Met woord en daad leidde zij een reeks gebeurtenissen in die het aanzien van de geneeskunde ingrijpend zou veranderen. De betekenis hiervan werd pas na 1880 in haar volle omvang duidelijk, maar de fundamentele kenteringen voltrokken zich in de decennia rond het midden van de negentiende eeuw. Ze betroffen de belangrijkste pijlers van geneeskunde en gezondheidszorg: de grondslagen van de medische wetenschap en praktijk, de organisatie van de medische beroepsgroep en de inrichting van de medische opleiding. De transformaties op al deze terreinen stonden in nauw onderling verband."[36]

Vorm en inhoud van *Onder studenten* geven aanleiding tot enkele specifieke opmerkingen.

Zoals gezegd zijn de Leidse studentenalmanakken een van de pijlers onder deze monografie. Uiteraard behoort men de nodige prudentie te betrachten wanneer men studentenalmanakken tot uitgangspunt neemt, niet alleen daar zij nagenoeg de enige bron van informatie over de contacten tussen hoogleraren en studenten zijn[37], maar eveneens omdat zij een eenzijdig inkijkje bieden[38] - gezien door de bril van de student -, zonder dat de 'tegenpartij' gehoord wordt. Bovendien valt te bedenken dat studenten om wille van het spel zich nog wel eens nadrukkelijker willen uitlaten dan een objectieve(r) observatie rechtvaardigt. Toch komen klachten in de onderwijsverslagen dikwijls nogal authentiek over, en gaat het doorgaans te ver om er een loopje met de werkelijkheid in te zien. Al zal er hier en daar, zo nu en dan, een flinke korrel zout moeten worden toegevoegd, en dient men zich voortdurend bewust te zijn van de invloed van elementen als ironie en overdrijving op de uitlatingen, die vooral in het 'Mengelwerk'-gedeelte en meer in het bijzonder in de mixed-pickles hun weg hebben gevonden. Vanaf het ogenblik dat de evaluaties waren onderworpen aan het fiat van de faculteit zal het representatieve gehalte ervan daardoor echter ongetwijfeld zijn toegenomen. Men mag immers in redelijkheid verwachten dat het fellere oordeel van de 'haviken' door de mildere visie van de 'duiven' is gecompenseerd, zodat wat als faculteitsverslag is uitgebracht een evenwichtige doorsnee biedt van hoe over het algemeen over het onderwijs werd geoordeeld, in elk geval representatiever dan individuele getuigenissen. Vanaf de jaren zeventig maken de onderwijsrapportages een steeds meer dociele en saaie indruk, heeft Otterspeer vastgesteld [39]. Voor de gemiddelde lezer zal zijn waarneming geen aansporing tot de lectuur ervan behelzen, maar voor ons doel levert zij het voordeel op dat aannemelijk is dat de op- en aanmerkingen dan minder gekleurd zijn dan voorheen, en vermoedelijk meer aan de realiteit ontsproten.

Ook het notenapparaat behoeft enige toelichting. Teneinde de lopende tekst zelf bevattelijk te houden en de lezer door de bomen zicht op het bos te blijven gunnen, is veel (aanvullende) informatie - zoals over personen en zaken die de kernperiode van dit boek te buiten gaan - ondergebracht in de noten, die daardoor soms tamelijk uitvoerig zijn uitgevallen.

Net als de noten dient de bibliografie niet alleen ter verantwoording van de geraadpleegde archiefbescheiden en dito literatuur. Er zijn tevens titels in opgenomen die nader onderzoek betreffende aspecten van dit onderwerp verder kunnen helpen; dat geldt onder andere voor artikelen in het *Leids Jaarboekje* over de Sleutelstad in de negentiende eeuw en over facetten van het Leidse studentenleven.

Hier is het ook de plaats voor definities, voorzover noodzakelijk en van toepassing.

Zo noodt het begrip 'metamorfose' tot een kanttekening. Volgens het woordenboek staat het voor: gedaanteverandering, -verwisseling èn herschepping, en dat lijkt helder genoeg. De verschijning van *De metamorfose van Nederland* (1750-1900), van de hand van Niek C.F. van Sas, gaf evenwel in vaktijdschriften aanleiding tot een 'Discussie over de metamorfose van Nederland', waaruit onder meer blijkt hoe verschillend tegen de toenmalige vernieuwing van ons land is en kan worden aangekeken: Van Sas zelf doet dat bovenal politiek-institutioneel, terwijl anderen voor een economische, sociale en/of culturele invalshoek opteren. Belangstellenden in de wording van het moderne Nederland kunnen in dit debat veel van hun gading vinden.[40]

Ook lijkt het niet overbodig de term 'student' nader te beschouwen, want heden ten dage wordt bijna iedereen zo genoemd die de lagere school is ontstegen (zoals leerlingen van het middelbaar beroepsonderwijs); dat past in de heersende opwaardering van begrippen - gelijk de werkster interieurverzorgster, de tuinman hovenier, en de onderwijzer leraar werd. Het Organiek Besluit van 1815 maakte onderscheid tussen de leerlingen van de gymnasia (art. 21), de kwekelingen van de athenaea (art. 49) - al worden die verderop ook wel studenten genoemd (art. 205), en de studenten van de hogescholen (art. 148 e.v.). Student werd men na "zich, alvorens de akademische lessen bij te wonen, bij den tijdelijken rector der akademie als student te hebben doen inschrijven op de rolle der studenten." (art. 148). Studenten werden ook wel 'akademie-burgers' genoemd (art. 157). En: "alle misbruik van den titel van student" wordt tegengegaan (art. 159).[41]

Tenslotte noopt de titel van dit boek - *Onder studenten* - tot nadere uitleg. Als eerder verwoord staat deze beschrijvende monografie in het teken van Leidse studenten, en handelt zij bovenal over aanstaande medici in de negentiende eeuw. De inleidende exercities, uitgevoerd in de Hoofdstukken I tot en met (deels) IV, dienen die opzet. Zo dekt de vlag de lading. Maar er valt meer over te zeggen. In de Hoofdstukken IV en V zal blijken hoe vilein studenten, tussen wie het onderling ook niet altijd boterde, in hun Almanak en anderszins uit de hoek konden komen jegens hoogleraren, zoals de auteur Willem Frederik - *Ik heb altijd gelijk* (1951) - Hermans zich in 1975 satirisch heeft uitgelaten over collega's in zijn afrekening met het academische milieu aan de Rijksuniversiteit te Groningen in zijn roman *Onder professoren*[42] - ziedaar de door deze schrijver in de titel van dit boek toegepaste variant.

Eveneens zal echter blijken dat Leidse studenten in de negentiende eeuw over een zekere wijsheid beschikten, had namelijk onder hen het inzicht postgevat "dat de vorm gewoonlijk zoo krachtig kan medewerken om den inhoud aannemelijk te maken."[43] En zo zij het, ook hier.

Het gaat de portee van dit boek verre te boven om er een poging tot revisie van de vaderlandse geschiedenis der universiteiten en/of van de geneeskunde in te

zien. Wel is er sprake van aansluiting bij een nieuwe richting die zich op het terrein van de beoefening van de universiteitsgeschiedenis heeft aangediend. *Een kwart eeuw universiteitsgeschiedenis in Nederland* overziende, constateert de Utrechtse universiteitshistoricus Leen Dorsman dat het gender-aspect totnogtoe onvoldoende uit de verf is gekomen - behalve dan in de sfeer van de geschiedenis van vrouwen aan de universiteiten -, en dat bijvoorbeeld het niet-wetenschappelijk personeel nog vrijwel geheel aan de aandacht is ontsnapt. Vervolgens merkt hij op:

> "De studenten zijn natuurlijk de groep waaraan men meteen denkt als het gaat om universiteitsgeschiedenis. Heel rijk gezegend zijn wij echter niet met studies over studenten. Er zijn natuurlijk in iedere universiteitsstad de afzonderlijke geschiedenissen van de studentengezelschappen, maar die komen zelden uit boven het niveau van de amateurgeschiedschrijving."[44]

En in zijn essay *Academisch leven* over het verleden, het karakter en de veerkracht van de Nederlandse universiteit, haakt de Groningse Rudolf Agricola-hoogleraar Klaas van Berkel daarop in door te wijzen op het essentiële belang voor een universiteit van

> "het academisch leven, het samenleven van docenten, studenten, administratief en technisch personeel, bestuurders en buitenstaanders die direct betrokken zijn bij het academisch leven. De verhoudingen tussen al deze mensen en de verschuivingen daarbinnen moeten (…) het onderwerp zijn van een universiteitsgeschiedenis."[45]

In *Onder studenten* is in elk geval getracht de mens boven de materie te plaatsen, in de door Dorsman en Van Berkel aangegeven richting te werk te gaan, om zo een bijdrage te kunnen leveren aan een meer professionele geschiedschrijving over de Nederlandse student in het algemeen en de Leidse (medisch) student in het bijzonder.

Dorsmans opmerking ten spijt, zijn studenten in de literatuur allerminst overgeslagen. Zo zijn er algemene en specifieke historische overzichten[46], deelstudies met betrekking tot die of gene academie[47] en over groepen studenten[48], al dan niet in een bepaald tijdsgewricht[49]. En naast de bedoelde serieuze exponenten zijn er romantische en meer ludieke uitingen[50].

Dit alles neemt niet weg dat de student er binnen de universiteitsgeschiedenis nog altijd bekaaid van afkomt. Een van de oogmerken van deze monografie is om in dat opzicht wat meer evenwicht te brengen, althans voor wat betreft de negentiende eeuw.

Hoofdstuk I. METAMORFOSE VAN DE GENEESKUNDE

VOORUITGANG

"We leven in een raren tijd,
Die negentiende eeuw,
't Is stoom, 't is electriciteit,
En wat men verder schreeuw'.

Vooruitgang vindt men overal,
Op elk beschaafd gebied;
't Is dus een abnormaal geval,
Waar men nog stilstand ziet.
(…)"

Almanak 1856, Mengelwerk, 235.

'EUREKA' IN EUROPA[1]

Hoewel er enige verbeeldingskracht voor nodig lijkt om de militaire en dictatoriale exercities van de Franse keizer Napoleon I (1769-1821) met het begrip 'romantisch' te laten rijmen, speelde zijn optreden - cultuurhistorisch beschouwd - zich af ten tijde van de Romantiek (± 1780-1840)[2]. Vele geneeskundigen waren destijds in de ban van het irrationele; zo hield het mesmerisme[3] met zijn min of meer mystieke achtergrond tal van prominente geesten geboeid.[4] Toen trokken trouwens veel meer stromingen door het medische landschap, zoals de homeopathie[5]. Kunnen wij de vroegere achttiende-eeuwse opvattingen[6] hier gevoeglijk buiten beschouwing laten, anders is het gesteld met richtingen die de passage naar de negentiende eeuw hebben doorstaan, om te beginnen met het vitalisme.

De levenskracht speelde halfweg de achttiende eeuw in de geneeskunde een vooraanstaande rol. Het biodynamistische concept c.q. het vitalisme was van Franse oorsprong. Nadat Théophile de Bordeu (1722-1776) proefondervindelijk had getracht de mechanistische levensleer voor onhoudbaar te verklaren[7], ontwikkelde Paul-Joseph Barthez (1734-1806) als hooggeleerd fysioloog te Montpellier het biodynamisme tot een volwaardig ziekteconcept, methodisch, fysiologisch en pathologisch. In zijn methode had hij kritiek op de opvattingen van Albrecht von Haller (1708-1777) over irritabiliteit - gebonden aan de spieren - en sensibiliteit - gebonden aan de zenuwen - als grondeigenschappen van het leven, al nam hij er wel bevindingen uit over. Aan de basis stond voor Barthez de pathologie, die tot de algemene levensleer leidt, waaruit hij klinisch-therapeutische conclusies trok. Zijn fysiologie, de leer van het organisme, berustte bij Barthez eigenlijk alleen

op de bewering van het bestaan van een hypothetisch stelsel van krachten, die in gezondheid en ziekte alle levensbewegingen voortbrengen (Principe de Vie). De pathologie van Barthez was in wezen de interpretatie van klinische waarnemingen in het licht van het krachtensysteem van het Principe de Vie. Ziekten zijn doorgaans "efforts non harmoniques du Principe Vital". Barthez' therapie legde, meer dan destijds gebruikelijk, de nadruk op de algemene maatregelen met betrekking tot de versterking van de levenskrachten door oefening. De werking van geneesmiddelen was weliswaar niet chemisch te verklaren, maar was wel op een bijzondere manier in het gehele stelsel van de vitale krachten aantoonbaar. Alles overziende deed Barthez niet veel meer dan waarnemingen ordenen en beschrijven, maar bleef explicatie ervan achterwege. En voor de geneeskunde nam hij de uitkomsten van de experimentele wetenschappen niet serieus.[8]

Dat neemt niet weg dat het geloof aan bijzondere levenskrachten in het midden van de achttiende eeuw wijd verbreid was. Het was ook niet ongegrond, gelet op onzichtbare maar bewezen 'krachten' zoals de zwaartekracht, de kracht van magneten en de eigenaardige aantrekkings- en afstotingskrachten van elektrische lichamen, die velen destijds bezighielden.

Het geloof aan het bestaan en de werking van bepaalde levenskrachten heeft de biologie en de geneeskunde tot diep in de negentiende eeuw beheerst. In belangrijke mate daarvoor verantwoordelijk was de Duitser Christoph Wilhelm Hufeland (1762-1836), vooral ook omdat zijn weldoordachte biodynamische concept dicht bij de geneeskundige praktijk stond en mede door zijn concrete karakter veel waardering oogstte. Bovendien baseerde hij zich daarbij op de nieuwste inzichten van fysiologen en medici, en toonde hij zich tevens veel voorzichtiger in zijn uitleg van het wezen en de uitwerking van de levenskracht voor gezondheid en ziekte dan Barthez; zo stond de levenskracht voor Hufeland wel aan de wieg van het leven, maar was en bleef haar aard onbekend, was het begrip van de levenskracht slechts een woord voor de onbekende grondslag van het leven. Ziekte was voor Hufeland een reactie van prikkelbare levenskracht op ziekteprikkels. De geneeskracht van de natuur was niets anders dan de levenskracht, met genezing als doel. In zijn therapie kwam evenwel het materiële steeds nadrukkelijker om de hoek kijken, mede dankzij de vooruitgang die de chemie intussen gemaakt had. Hufeland beoogde met zijn geschriften de dokters van zijn tijd geordende, samenhangende kennis voor te schotelen, eenheid in de begrippen van de verschillende delen van de geneeskunde aan te brengen, de verhouding van de levende mens tot de natuur vanuit de algemene organische krachten in gezondheid en ziekte te verduidelijken, algemene wetmatigheden aan te wijzen, die in beginselen samen te vatten en op de medische praktijk te betrekken. Met andere woorden: Hufeland wilde systematische samenhang in theorie en praktijk van de geneeskunde aanbrengen, en ontwikkelde zo een concept der geneeskunde.[9]

De Schot John Brown (1735-1788) presenteerde in zijn *Elementa medicinae* (1780) nieuwe theorieën over de geneeskunde. Het Brownianisme stoelde in

essentie op de stelling dat levende lichamen worden gekenmerkt door hun opwekbaarheid (excitabiliteit), waarvan de zetel ligt in de zenuwen en de spieren. De opwekkende prikkels kunnen uit- of inwendig, plaatselijk of algemeen zijn. Van de gezondheid, opgevat als een toestand van matige 'opwekking', wordt in ziekte afgeweken, in vermeerderde of verminderde excitabiliteit (sthenie en asthenie). De geneesmiddelen laten zich dienovereenkomstig in sthenische en asthenische splitsen. Bij gevorderde asthenie moet men zeer behoedzaam handelen; zo dient men uitgehongerden slechts van geringe hoeveelheden voedsel te voorzien, en moeten bevroren ledematen om te beginnen met sneeuw worden bewerkt. Het Brownianisme maakte veel los, zowel enthousiasme als verzet; het bracht tweedracht en tumult teweeg, en leidde zelfs tot handtastelijkheden tussen voor- en tegenstanders onder studenten.[10]

De chaos van over elkaar heen buitelende theorieën helpt verklaren waarom Browns leer tussen 1795 en 1815 in Midden-Europa zoveel weerklank vond (in Engeland trouwens veel minder), hoewel zij een simplificatie was. Want hij bracht ordening en systeem in de geneeskunde op grond van de toen uiterst moderne begrippen 'prikkelbaarheid' of 'irritabiliteit'; halverwege de achttiende eeuw waren Albrecht von Haller en Johann Georg Zimmermann (1728-1795) begonnen met experimenteel onderzoek naar het prikkelfenomeen. Pas door Brown echter werd irritabiliteit door excitabiliteit vervangen, en tot centraal begrip binnen de algemene ziekteleer verheven. Voor de stofwisseling en het veelal plaatselijke karakter van bepaalde ziekten was in zijn overzicht geen plaats, terwijl de therapie al te vereenvoudigd was, en hij de anatomie, fysiologie, natuur- en scheikunde en de plaatsbepaling van pathologische processen verwaarloosde. Primair aan het ziekbed ontstaan, was zijn systeem vrijwel geheel op klinische waarnemingen gebaseerd.[11]

In Frankrijk liet François Joseph Victor Broussais (1772-1838) zich daardoor evenwel niet afschrikken, integendeel - hij kwam met een eigen stelsel van 'fysiologische geneeskunde', waarin het verschijnsel van opwekking van prikkels centraal stond. Zijn concept vond in de jaren 1820-'30 te Parijs veel aanhang, aangezien hij vaste beginselen voor de pathologie verkondigde en daaruit eenvoudige therapeutische gevolgen afleidde. Hij was echter allerminst een klakkeloos navolger van Brown - zo waren alle ziekten voor hem plaatselijk, veroorzaakt door een directe of overgedragen prikkeling, een irritatie, die tot ontsteking leidt. Zijn geruchtmakende voorliefde voor aderlaten c.q. voor het gebruik van bloedzuigers bij ontstekingen leidde tot lege Franse vijvers, alsook tot gigantisch stijgende import en dito dalende export ervan. Naar verluidt heeft Broussais meer bloed doen vloeien dan Napoleon in al zijn veldslagen. Het door hem ontketende rumoer beroerde de medische gemoederen en gelederen als zelden tevoren. Als criticus van oudere concepties en stelsels alsmede van afwijkende contemporaine opvattingen in de geneeskunde was hij wel meedogenloos, maar wees hij evengoed op echte tekortkomingen en tegenstrijdigheden. Zijn kritiek

riep scherpe replieken op, maar die hielpen op hun beurt de bekendheid met zijn theorie te vergroten. Excelleerde hij als criticus, als nieuwlichter was hij veeleer zwak; alles stond bij hem in het teken van prikkels - sappen deden er bijvoorbeeld niet toe. Na zijn dood verstomde zijn stem en verzandde zijn spoor.[12]

De opleving van het wijsgerig denken in Duitsland deed eveneens een duit in het zakje, vooral door toedoen van natuurfilosoof Friedrich Wilhelm Joseph von Schelling (1775-1854) die ook over de geneeskunde nadacht en het natuurfilosofisch medisch denken introduceerde. Ongeveer tussen 1797 en 1830 beleefde de natuurfilosofie, later ook wel en niet geheel terecht 'romantische' geneeskunde genoemd, haar hoogtij. Schelling verkeerde te Jena in de kringen van 'romantici', maar tegen zijn denkbeelden hadden sommigen, onder wie Goethe en Schlegel, zekere bezwaren. Schelling was eigenlijk eerder denker dan dichter, meer rationalist dan een dromer aan de open haard. Hij was bovenal geïnteresseerd in de filosofie van de natuurwetenschappen: de natuur- en scheikunde, verschijnselen van het magnetisme en elektriciteit, de theorie van chemische proeven, en dergelijke. Op al deze gebieden waren in de tweede helft van de achttiende eeuw hoogst verrassende ontdekkingen gedaan, die weliswaar nog niet geheel begrepen werden, maar die juist daarom tot de verbeelding spraken van de natuurfilosofen - en van vele andere tijdgenoten! Ook de geneeskunde raakte er een tijdlang zo door betoverd, dat van een waarachtig 'natuurfilosofisch concept van de geneeskunde ten tijde van de Duitse Romantiek' gesproken kan worden. Maar de romantische schrijvers zelf hebben in de eerste decennia van de negentiende eeuw op de geest van de geneeskunde geen noemenswaardige invloed gehad.

Schellings ontwerp had betrekking op de natuur, de aard van de mens en van de ziekte; zijn werkwijze was allerminst romantisch, maar zijn pres(en)-tatie vond plaats in een tijd waarin de medische wereld een uniek vertrouwen in de betekenis van het speculatieve denken had. Zijn grootste verdienste was dat hij het empirisch bijzondere voegde in een veelomvattend denkraam. In zijn ziekteconcept sloot Schelling aan bij bekende begrippen: volgens hem berustte ziekte op een verschuiving van de dimensies van sensibiliteit en irritabiliteit. Niettemin wees hij tevens de weg naar de toekomst - zo schreef hij in 1806: "Die Arzneywissenschaft ist die Krone und Blüthe aller Naturwissenschaften, wie der Organismus überhaupt und der menschliche insbesondere die Krone und Blüthe der Welt ist."

Schellings imponerende persoonlijke uitstraling had tot gevolg dat de natuurfilosofie zich als een besmettelijke ziekte verspreidde. Vooral fysiologen spraken de taal der natuurfilosofen.[13]

In de eerste helft van de negentiende eeuw was de belangstelling voor de humoraalpathologie en in het bijzonder voor bloed zeer groot. Daarbij legde men zich ook toe op de concrete analyse van het bloed aan de hand van zijn bestanddelen. Deze interesse ontsproot in aanzienlijke mate aan de vitalistisch-biodynamische stroming in de geneeskunde, die reeds te berde is gebracht. En

bloed speelde daarin een toonaangevende rol, want dat vocht werd een bijzondere vitaliteit toegedicht aangezien het leven in alle lichaamsdelen mogelijk maakt. Bloed is levendig, en bezit irritabiliteit en sensibiliteit. Alsook: "Viele, ja die meisten und wichtigsten Krankheiten, wurzeln im Blute." Aangezien chemische onderzoekingen de zo centraal gedachte rol van bloed niet bevestigden, verloor de humoraalpathologie medio negentiende eeuw echter terrein; de leer van het bloed was toen volop in ontwikkeling, zij het niet meer vervuld van het hypothetische bederf van sappen dat zo lang het medische handelen had bepaald.[14]

De overtuigde vitalist Marie François Xavier Bichat (1771-1802) liet zich wel leiden door het biodynamisme, maar hij zette een tandje bij, fysiologisch, pathologisch en therapeutisch. Het was de tijd van de Parijse hospitaalgeneeskunde, die gekenmerkt werd door een combinatie van klinische waarneming enerzijds en pathologisch-anatomisch onderzoek anderzijds, en die de Franse geneeskunde in de vroege negentiende eeuw grote bloei bezorgde. Bichat ging in *Anatomie Générale* (1801/1830) uit van het levende weefsel, en onderscheidde in zijn stelsel diverse vitale eigenschappen ervan, die hij trachtte te duiden ten behoeve van de structurele groepering van levensverschijnselen. Volgens Bichat is de pathologie de wetenschap van de verschijnselen van de ziekelijke toestand, doorgaans van een enkel weefsel of van een weefseldeel. Zijn systeem koppelde de fysiologie aan de weefselstructuur, terwijl hij in zijn therapie beoogde de veranderde vitale eigenschappen tot natuurlijke proporties terug te brengen; dat zag hij dan ook als het doel van een medicament.[15] Bichat stierf te jong om zijn denkbeelden nader uit te werken, maar hij bleef niet zonder navolgers. Carl Rokitansky (1804-1878) in Wenen en Rudolf Ludwig Karl Virchow (1821-1902) in Berlijn zouden zich als de grote coryfeeën van de pathologische anatomie aandienen.

Hoewel hij voor de (h)erkenning van ziekten kon beschikken over de reusachtige hoeveelheid lijkenmateriaal van het 'Allgemeine Krankenhaus' te Wenen, was Rokitansky geen experimentator, geen clinicus, maar natuurwetenschapper. Als antivitalist zag hij niets in het speculatieve gefilosofeer en getheoretiseer van de achttiende eeuw, en bepaalde hij zich onder invloed van de door hem hogelijk bewonderde Franse school tot zakelijke en objectieve observaties, die hij beschreef en systematisch ordende. Zijn overzichtelijke *Handbuch der allgemeinen und der speciellen Pathologie* (1842-'46) was vele jaren het meest gebruikte leerboek, ook buiten Oostenrijk. Dat wil overigens niet zeggen dat Rokitansky zich niet ook zelf wel aan briljante maar onjuiste theorieën bezondigd heeft. Tegen zijn 'Krasenlehre' - over de juiste vermenging van levensvochten die voor een goede gezondheid vereist zijn - is Rudolf Virchow fel van leer getrokken; hij vond deze poging van Rokitansky om de humoraalpathologie nieuw leven in te blazen een monsterlijk anachronisme. De bekende medisch-historicus Karl Sudhoff heeft Rokitansky niettemin als "eigentlicher Begründer der modernen pathologischen Anatomie" geëerd.[16]

Hiermee is overigens niet alles gezegd. Zo deed de 'neuro-pathologie' van de Schot William Cullen (1709/'12-1790) zich tegen en omstreeks 1800 gelden - "naar zijne wezenlijke beteekenis, eene combinatie van de beginselen van Hoffmann, Stahl en van zeer verkeerd begrepen stellingen van Haller"[17]. Ook de cranioscopie (schedelleer) of frenologie (hersenbouwleer) van de Duitse Franz Joseph Gall (1758-1828), die verband legde tussen de schedelvorm en de aanleg van de geest, oefende toen tijdelijk invloed uit[18]; Gall is in 1806 op uitnodiging van prof. S.J. Brugmans in Leiden geweest, moet er een demonstratie hebben gegeven en heeft er enige schedels gevisiteerd[19].

Omstreeks 1800 vertegenwoordigden de geneeskundige geschriften een veelstemmig koor van uiterst tegenstrijdige theorieën en elkaar over en weer uitsluitende therapieën. Deze verwarrende situatie betekende niet veel goeds voor aankomende geneesheren[20] - zoals de latere Leidse hoogleraar Cornelis Pruys van der Hoeven het uitdrukte: "Aan ons jonge rekruten bleef de keus over, onder welken chef wij wilden dienen."[21] Pas de Biedermeierperiode zou relatieve rust brengen, na de bonte verscheidenheid van al deze nosologische systemen uit de achttiende eeuw.[22]

Rond 1840 tekende zich een wezenlijke verandering binnen de geneeskunde af. De opbloei van de natuurwetenschappen met hun zekerheden van vaststellingen, vooruitzichten en toepasbaarheid deed medici verlangen naar een wetenschap die meer te bieden had dan ervaring en waarneming alleen. Die waarden werden weliswaar niet overboord gezet, maar ingebed in een nieuw concept van empirische geneeskunde, uitgaande en gebruikmakend van het instrumentarium van de natuurwetenschap, zoals het (dier)experiment, de microscoop, en de chemische analyse. Zo liet de microscoop tot dusver onbekende structuren zien, en stelde bijvoorbeeld in staat kwaad- en goedaardige gezwellen te onderscheiden.

De zoektocht naar nieuwe theorieën en methoden, naar nieuwe therapieën en systemen leidde tot een nieuwe experimentele geneeskunde. Met dank aan geleerden als Carl Ludwig en Hermann Helmholtz - over wie zo dadelijk meer - was de natuurwetenschappelijke geneeskunde halverwege de negentiende eeuw in Duitsland al volop aanwezig.

Toen had de klinische empirie in de zin van observerende ziekbedgeneeskunde geringere betekenis gekregen. Er werd ook destijds wel waargenomen, maar daar bleef het niet bij. Men bracht die waarnemingen in verband met analyse en verklaring van de ziekteoorzaken. Daarbij werden middelen als de sectie en fysiologische meetapparatuur allerminst geschuwd. Zo werden nieuwe samenhangen zichtbaar, die ziektebeelden aan het licht brachten, symptomen begrijpelijk maakten, diagnoses en prognoses verfijnden en therapeutisch nieuwe mogelijkheden ontsloten.

Een nieuw ideaal van een grotere zekerheid en meer betrouwbaarheid was geboren, vooral in de Duitse en Oostenrijkse geneeskunde; naar het voorbeeld van de natuurwetenschappen moest de geneeskunde wetenschappelijk worden.

Dit proces verliep overigens niet zonder slag of stoot. Hoewel al vroeg opgetogen over de natuurwetenschappelijke methode, zag Rudolf Virchow anno 1849 helder in:

> "Ich gestehe offen, dasz ich (...) den Anfang einer Reform sehe, welche damit endigen wird, den empirischen Standpunkt in der Therapie gegen den bisherigen rationellen oder physiologischen einzutauschen. Erst von diesem Augenblick an wird die Therapie anfangen, sich nach Art einer Naturwissenschaft zu entwickeln, denn alle Naturwissenschaft beginnt mit der empirischen Beobachtung."

Voorlopig zat er zijns inziens niet anders, dat wil zeggen: niets beters op dan zich op de empirische verzorging van zieken te verlaten, ook al waren de oude systemen te kort geschoten - de nieuwere natuurwetenschappen waren echter nog niet ver genoeg gevorderd om vervanging van de ervaringsgeneeskunde mogelijk te maken.

De geneeskundige die vrijwel geheel op de eigen ervaring aan het ziekbed had vertrouwd en daarnaar ook had gehandeld, maakte plaats voor de medicus die onderzoek deed naar de oorzaken van ziekten. De behoefte de verschijnselen te begrijpen ging soms de behoefte om de zieke beter te maken te boven. Die geestesverandering had ook tot gevolg dat er een te onderwijzen geneeskunde ontstond, want met individuele ondervindingen alleen is de geneeskundige opleiding niet gediend. Daarvoor zijn beginselen en regels, zijn ordening en systeem noodzakelijk.[23]

Bacteriologie

Had de Franse kliniek zich reeds toegelegd op onbevooroordeelde waarneming, Virchow startte met zich daarvoor eveneens sterk te maken, zich afzettend tegen het op dat punt tekortschietende vermogen van de romantische medici. De realiteit om hem heen - epidemie van vlektyfus in het door hem in het revolutiejaar 1848 bezochte Opper-Silezië, die de achtergestelde bevolking teisterde - bracht hem ertoe in een eigen weekblad *Die medizinische Reform* te pleiten voor sociaal-geneeskundige voorzieningen; als "wellicht de belangrijkste hygiënist van de negentiende eeuw"[24] had hij zich al vóór 1848 ter bestrijding van die tyfus uitgesproken voor "Bildung mit Ihren Töchtern Freiheit und Wohlstand" en tegen quarantaine-maatregelen en geneesmiddelen[25]. Hoewel praktisch bovenal patholoog-anatoom liet Virchow zich nimmer in dat vak opsluiten, en was hij baanbrekend actief op verschillende gebieden van wetenschap, zoals in de antropologie, archeologie, etnologie en medische geschiedenis. Als patholoog zag Virchow de cel als hét uitgangspunt van alle levensverschijnselen en -bijgevolg- van het ziekelijk gebeuren (cellulaire pathologie, 1858/'71)[26]. De geneesheer moet

leren microscopisch te denken en plaatselijk te beschouwen, want elke ziekte heeft zijn eigen plek en daardoor zijn eigen oorzaak. In die zin redeneerde Virchow in de geest van Bichat, die ook sterk plaatsgericht dacht en de levensbeweging als beslissend gebeuren zag. Maar waar Bichat het weefsel had uitverkoren, koos Virchow de cel als beginsel.

Daarnaast had Virchow steeds volop aandacht voor openbare gezondheidszorg. Die belangstelling was niet zo wonderlijk in een tijd waarin de volken steeds weer door grote epidemieën gegeseld werden; de oorzaken ervan zocht men veelal in oncontroleerbare miasmen onder meteorologische of zelfs astrologische invloeden.[27]

Een van de meest gevreesde ziekten die al eeuwenlang het mensdom tuchtigde, waren de pokken; gedurende de achttiende eeuw hadden nog zestig miljoen mensen door deze ziekte het leven gelaten. Pokken deden zich voor bij mens en dier, dus ook bij het vee. Koepokken richtten doorgaans minder kwaad aan dan pokken bij de mens. De Engelse domineeszoon Edward Jenner (1749-1823) merkte op dat koemelkers en -melksters nogal eens met koepokken werden besmet, pokken die van de uier van de koe terecht kwamen op de handen van de melkers, die niet alleen daarvan weinig hinder bleken te ondervinden maar ook uiterst zelden door gewone pokken (variola) werden bezocht. Deze waarneming bracht hem op het idee dat inenting c.q. vaccinatie (vacca = koe) met koepokstof immuun zou kunnen maken tegen mensenpokken. Op de drempel naar de negentiende eeuw maakte Jenner zijn bevindingen bekend in *An inquiry into the causes and effects of the variolae vaccinae* (1798). Jenners lumineuze inval oogstte meer bijval dan tegenstand, hoewel zijn eigen bakermat, het conservatieve Engeland, altijd een der weinige landen is gebleven waar de vaccinatie niet wettelijk werd ingevoerd en pokken bijgevolg, zij 't op kleinere schaal, zich van tijd tot tijd bleven voordoen.[28]

Het was echter een Fransman, de chemicus Louis Pasteur (1822-1895), die de bacteriologie goed op de kaart zette, door de ontdekking(en) dat verhitting van voedingsmiddelen bacteriën kan doden (pasteurisatie) en dat sommige infectieziekten door bacteriën veroorzaakt worden. De zijdeproducenten, de wijnbouwers en bierbrouwers dankten zo aan Pasteur de remedie om hun bedrijf te redden. In het kader van de strijd tegen de tuberculose speelde pasteurisatie van melk een belangrijke rol. Het miltvuur, de infectieziekte die ware slachtingen onder de veestapel aanrichtte, bestreed hij via de ontdekking (1881) dat enting met verzwakte, niet of nauwelijks meer ziekteverwekkende kiemen onvatbaarheid kan opwekken (preventieve vaccinatie). En in 1885 entte hij de negenjarige Joseph Meister, die gebeten was door een dolle hond, met welke geslaagde vaccinatie hij de (uit)weg wees om tallozen een afschuwelijke dood door hondsdolheid (rabies) te besparen. Terzijde, maar niet minder betekenisvol: de vondst van de pasteurisatie had, mede dankzij de door Pasteur aanbevolen sterilisatie van instrumenten, een revolutionaire invloed op de chirurgie. Als grondlegger van de moderne microbiologie, en in 't bijzonder als "weldoener van de gehele lijdende mensheid"

- wegens zijn bijdragen aan de kennis van het ontstaan der infectieziekten en aan de beteugeling daarvan -, bouwde hij een heldenstatus op, zeker niet alleen maar toch vooral in zijn vaderland, Frankrijk.[29]

In het kielzog van Pasteur werd de ene na de andere ziekteverwekker opgespoord. Zo betrapte Robert Koch (1843-1910), de meest prominente bacteriologisch onderzoeker in Duitsland, achtereenvolgens de tuberkelbacil (1882) en de vibrio cholerae (1883-'84) op heterdaad. Niet alle infectieziekten lieten zich echter aldus verschalken; zo leidde de zoektocht naar een nog kleiner agens, een virus, dat de virologie naast de bacteriologie liet ontstaan. En bij weer andere infectieziekten bleef de wijze van besmetting lang onduidelijk, zoals bij malaria en gele koorts. De oogst van deze nieuwe gebieden, met inbegrip van serologie en immunologie, werd voor de ganse geneeskunde van groot belang, om te beginnen voor de verloskunde en de chirurgie.[30]

Verloskunde

Al hadden de toepassing van de verlostang en de kunstmatige vroeggeboorte het lot van veel vrouwen met een moeilijke baring verlicht, in de obstetrische klinieken eiste de kraamvrouwenkoorts (febris puerperalis) nog altijd talloze slachtoffers. Voor de jonge Hongaar Ignaz Philipp Semmelweis (1818-1865) was de hoge sterfte onder de kraamvrouwen in het 'Allgemeine Krankenhaus' te Wenen een ware obsessie. Het viel hem op dat in de nieuwe verloskundige kliniek, die hoofdzakelijk voor de opleiding van vroedvrouwen diende, de sterfte aan puerperale sepsis ontzaglijk veel lager was dan in de andere kliniek die ook diende voor de opleiding van studenten, die rechtstreeks van de anatomische snijzaal kwamen en zonder hun handen te wassen de aanwezige kraamvrouwen inwendig onderzochten. Semmelweis' vermoeden dat hier besmetting met het zogeheten lijkengif in het geding was, bracht hem ertoe een verplichte desinfectie met chloorkalk in te voeren voor de handen van de studenten voordat zij de vrouwen toucheerden. Het resultaat was opzienbarend: de sterfte daalde van 459 doden in 1846 tot 45 doden in 1848, van circa 12 procent tot 1,27 procent in slechts twee jaar[31]! Niet iedereen liet zich echter terstond door de bevindingen van Semmelweis overtuigen; zelfs Virchow bagatelliseerde de betekenis van diens waarnemingen. Door een tragische speling van het (nood)lot overleed Semmelweis aan de gevolgen van een infectie aan de vinger, opgelopen tijdens een lijkschouwing. Over zijn graf heen bleven voor- en tegenstanders verdeeld, tot Pasteur in 1879 de strijd beslechtte door de streptococcus als de verwekker der puerperale sepsis aan te wijzen en te verzekeren dat "de fout schuilt bij de obstetricus en zijn personeel".[32]

Naast de 'ontdekking' van de besmettelijkheid van de kraamvrouwenkoorts (1847) en de invoering van de chloroformnarcose (1848) - waarover hierna

meer -, deed zich halfweg de negentiende eeuw een derde ontwikkeling voor die van grote invloed op de verloskunde en gynaecologie is geweest, namelijk het inzicht in de betekenis van het vernauwde bekken, waaraan de naam van Gustav Adolph Michaelis (1798-1848) eng is verbonden: "Sein unsterbliches Werk *Das enge Becken nach eigenen Beobachtungen und Untersuchungen*, nach seinem Tode herausgegeben von Litzmann, ist ein monumentum aere perennius", oordeelde H. Fasbender. Michaelis' publicatie vond na de verschijning ervan in 1851 weldra weerklank in de Nederlandse literatuur, door de latere Amsterdamse hoogleraar Lehmann in 1855 en - uitvoeriger en grondiger - door de Leidse prof. Simon Thomas twee jaar verder.

Dit laat onverlet dat de praktische gynaecologie omstreeks 1850 nog een vrijwel braakliggend terrein was, en de operatieve resultaten weinig voorstelden. De amputatie van de baarmoedermond met het mes naar de methode van Mayer ging door voor een grote vooruitgang in de operatieve gynaecologie.[33]

Heelkunde

De heelkunde profiteerde zo mogelijk nog meer van de bacteriologische verworvenheden dan de verloskunde. Het onderscheid tussen genees- en heelkundigen dat het vak als handwerk eeuwenlang had gekluisterd en de ontwikkeling ervan even zo lang had tegengehouden, was eind achttiende eeuw zozeer vervaagd[34], dat het onderwijs in de chirurgie en de opleiding der heelkundigen meer en meer een universitaire aangelegenheid werden.

Ofschoon de oorlogschirurgie tijdens Napoleons veldtochten en -slagen al praktische winst opgeleverd had - bijvoorbeeld de 'vliegende ambulances' om eerste hulp op het slagveld te kunnen verlenen[35] -, was van enige verdoving bij ingrepen nog altijd niet of nauwelijks sprake. Operaties waren onvoorstelbare martelingen, waarbij men de pijn blijkbaar als onvermijdelijk onderging[36]. Weliswaar werden omstreeks 1800 lachgas en ether bij kleine ingrepen zoals kiesextracties wel toegepast, maar de echte doorbraak dateert van 16 oktober 1846 toen de Amerikaanse tandheelkundige William T.G. Morton (1819-1868) erin slaagde een kaakgezwel te verwijderen met behulp van narcose (ether-inhalatie), welke ingreep geheel zonder pijn werd verdragen. Ook hier hielden voor- en tegenstanders elkaar vervolgens gevangen in onenigheid, maar de anesthesie - de term was al door Plato gebruikt - was een feit.

In het Schotse Glasgow liep de Engelsman Joseph Lister (1827-1912) tegen een verschijnsel op dat gelijkenis vertoonde met dat van Semmelweis in Wenen. Geïmponeerd door de talloze infecties bij gecompliceerde fracturen en in operatiewonden die vaak gangreen en de dood tot gevolg hadden, zocht hij de oorzaak in een invloed van de lucht als zodanig. Na kennisneming van Pasteurs werk over de fermentatie en putrefactie (wondettering) begreep hij terstond

dat kiemen in het spel waren die vanuit de lucht en anderszins in de wonden binnendringen. In 1865 voerde hij een antiseptische behandeling met carbolzuur in en trachtte hij tevens penetratie van bacteriën in de wonden zoveel mogelijk uit te sluiten (asepsis). Binnen een jaar waren zijn ziekenzalen vrij van erysipelas, hospitaalgangreen en pyemie! Ook hier zag niet iedereen dadelijk het grote principiële belang van zijn ontdekking in - nota bene in Duitsland vonden Listers inzichten en methoden onder toonaangevende chirurgen vroeger ingang dan in zijn eigen (Enge)land -, maar tenslotte was ook daar algemene erkenning zijn deel.[37]

In de tweede helft van de negentiende eeuw gaf Duitsland in de medische wetenschap onbetwist de toon aan. Na de zege in de oorlog van 1870-'71 tegen Frankrijk, die het nationaal bewustzijn niet onaanzienlijk had versterkt, kwam het tot een uitgebreid program voor de bouw van laboratoria, klinieken en ziekenhuizen. Deze accommodatieve faciliteiten boden tal van wetenschappers gelegenheid zich te ontplooien; stoutmoedige chirurgen waagden zich, dankzij de door narcose en antisepsis geschapen nieuwe mogelijkheden, verder op het pad van hun voorgangers. Zij ontwikkelden nieuwe ideeën en technieken, die de handvaardigheid bevorderden. Zo bedacht Johann Friedrich August von Esmarch (1823-1908) de kunstmatige bloedeloosheid bij operaties aan de ledematen door afsnoering en dichtklemming van de vaten, teneinde het anders zo enorme bloedverlies bij amputaties tegen te gaan (1873). Ook zag men kans om, in plaats van een algehele, een plaatselijke gevoelloosheid te bewerkstelligen. De meest begaafde heelkundige van de negentiende eeuw was wellicht Christian Albert Theodor Billroth (1829-1894), die weliswaar de antisepsis slechts aarzelend omhelsde, maar die daarna toch met succes tussen 1871 en 1885 grote ingrepen op slokdarm, strottehoofd en maag in- en uitvoerde.

Zoals reeds aangegeven maakte vooral de introductie van de anesthesie en de anti- en asepsis de vooruitgang van de heelkunde in de negentiende eeuw mogelijk. De doorgroei in de vorige eeuw en het overgaan tot steeds ingrijpender operaties, ook aan longen en hart, is ondenkbaar zonder de bloedtransfusie als middel om bloedverlies en shock te bestrijden. Al enige eeuwen op mini-schaal beproefd bleef het overbrengen van bloed van de ene op de andere mens een hachelijke onderneming, tot Karl Landsteiner (1868-1943) in 1900 door de ontdekking van de bloedgroepen de poort naar een veilige toepassing openzette. De Duitse dominantie op genees- en heelkundig gebied was toen nog volledig intact, om die hegemonie op medisch-wetenschappelijk terrein na twee (verloren) wereldoorlogen en een economische inzinking kwijt te raken aan de Verenigde Staten van Amerika.[38]

Hulpverlening op het slagveld

De slag bij Solferino (1859) betekende uiteindelijk méér dan een episode in een oorlog tussen Italië en Oostenrijk. De Zwitserse bankierstelg Jean Henri Dunant (1828-1910) raakte daar diep onder de indruk van het ellendige lot van de honderden ernstig gewonden (naast de 40.000 mensen aan wie het treffen het leven kostte!), en stak zelf de handen uit de mouwen; waar hij kon verleende hij gewonden bijstand, met hulp van de door hem geactiveerde bevolking, liet hij noodhospitalen inrichten in kerken, kloosters en scholen, kocht hij waar mogelijk verbandmiddelen, medicijnen en dergelijke in, stond hij stervenden bij, terwijl op zijn verzoek krijgsgevangen legerartsen werden vrijgelaten om hulp te kunnen bieden. Na afloop schilderde hij in *Un souvenir de Solférino* het lijden van de op het slagveld vrijwel zonder enige verzorging achtergebleven gewonde soldaten, en schokte hij de wereld. Hij mobiliseerde krachten om de neutralisatie van ambulances, hospitalen, officieel en vrijwillig personeel mogelijk te maken, en slaagde: op 22 augustus 1864 ondertekenden de gevolmachtigde vertegenwoordigers van een dozijn staten de 'Conventie van Genève'; het Rode Kruis was geboren.[39]

De positieve receptie van zijn denkbeelden had Dunant zeker mee te danken aan het optreden en de invloed van de Britse Florence Nightingale (1820-1910) in de eerder gevoerde Krimoorlog tussen de Turken, bijgestaan door Engeland en Frankrijk, en de Russen. Ook zij had een missie: de verbetering van de verpleging en verzorging van zieken en invaliden. Daartoe bezield en opgeleid in de inrichting van predikant Theodor Fliedner die samen met zijn vrouw een verzorgings- en verbeterhuis in het Duitse Kaiserswerth had opgericht (1836) waar de verpleging op de eerste plaats kwam en jonge vrouwen uit de burgerstand als protestantse diaconessen werkten, werd haar tijdens de Krimoorlog (1854) gevraagd om de falende Engelse militair-geneeskundige dienst op orde te brengen. De door haar in Scutari in de Engelse barakken aangetroffen misère was onbeschrijfelijk; het ontbrak er aan de meest elementaire hygiëne. Met aanvankelijk meer tegendan medewerking van de militaire autoriteiten wist zij de hospitalen schoon te krijgen, de verpleging te verbeteren en hulpkrachten aan te trekken. De 5.000 tot 10.000 patiënten die aan haar supervisie waren toevertrouwd beschouwden haar als een moeder, die met bovenmenselijke energie maandenlang, ook 's nachts, met een olielampje als 'the lady with the lamp' rondging en persoonlijk vaak de laatste wensen van stervenden noteerde. De sterfte in de lazaretten daalde door haar voorgaan beduidend, ofschoon epidemieën van cholera en dysenterie er huishielden, ook chirurgen en verpleegsters niet sparend. Terug in Engeland bleef ze, zij het bedlegerig, actief en inspireerde onder meer tot verbetering van de opleiding van de verpleegsters, die destijds dikwijls uit de meest onbeschaafde meiden werden gerekruteerd.[40]

Fysiologie

Zoals wij al zagen betekende de zogenaamde fysiologische geneeskunde van Broussais, hoewel met veel bombarie gepropageerd en verdedigd, weinig voor de medische wetenschap. Betrof de eerste serieuze stap voorwaarts de fysiologie van de maag, de Fransman Claude Bernard (1813-1878) zou, na Harvey, de basis leggen voor de moderne fysiologie, als experimentele wetenschap. Hij bezag de beginselen van de experimentele geneeskunde onder het drievoudig aspect van de fysiologie, de pathologie en de therapie.

In Duitsland was Johannes Müller (1801-1858), de leermeester van Virchow, de belangrijkste fysioloog van de eerste helft der negentiende eeuw, wiens bijna universele interesse hem ook door de biologie, vergelijkende anatomie, embryologie, pathologie en psychologie voerde. Opereerde Bernard als eenling, Müller maakte school; tot zijn opvolgers behoorden eminente leerlingen als Hermann von Helmholtz (1821-1894) die in 1851 de oftalmoscoop uitvond. Na Müller werd Carl Ludwig (1816-1895) de grootste Duitse fysioloog van zijn eeuw. Ook Ludwig werkte vooral in fysische richting, gaf een theorie van de nierfunctie en bestudeerde de bloeddruk. Een van zijn bekendste leerlingen was de Rus Iwan Pawlow (1849-1936), die op experimentele grondslag de leer der voorwaardelijke reflexen schiep. Voor de ontwikkeling van de klinische geneeskunde bleek de fysiologie zo van onschatbare waarde.

Daarnaast manifesteerde de fysiologische chemie zich nadrukkelijk, onder meer dankzij Justus von Liebig (1803-1873), die vaststelde dat het lichaam eiwitten en koolhydraten verbrandt. Liebig had sinds 1852 een groot chemisch laboratorium in München, waar ook Max von Pettenkofer (1818-1901) werkzaam was, die in het Hygiënisch Instituut aldaar, het eerste in Europa (1879), zijn onderzoek verrichtte naar de etiologie van de cholera (Bodentheorie).[41]

Diagnostiek

Gedurende de negentiende eeuw werden de diagnostische mogelijkheden zeer sterk uitgebreid dankzij allerlei technische vindingen.

In de betekenis van de percussie voor de klinische diagnostiek had een Fransman, Jean Nicolas Corvisart (1755-1821), het juiste en vroegste inzicht; dankzij deze begenadigde en hartstochtelijke beoefenaar van de pathologische anatomie en door de wisselwerking van haar bevindingen met de klinische, raakte de methode tenslotte in zwang. Zijn beroemdste leerling, René Théophile Hyacinthe Laënnec (1781-1826), vond in 1816 de stethoscoop uit, en de werking ervan, c.q. zijn auscultatiemethode, en publiceerde er in 1819 over.[42]

Helmholtz' oogspiegel werd weldra het dagelijks gebruikte instrument der oogartsen. En de keelspiegel was de vondst van een zangleraar, Manuel Garcia

(1805-1906), die zijn eigen stembanden wilde bezichtigen (1855). Beide apparaten bevorderden de ontwikkeling van de oogheelkunde en de heelkunde als aparte specialismen. Andere noviteiten zoals de oesofagoscoop, cystoscoop, gastroscoop, bronchoscoop en laparoscoop brachten tussen 1867 en 1921 allerlei delen van het inwendige van het lichaam binnen het gezichtsveld van de medici. Vanzelfsprekend verrijkten al die ontdekkingen de inwendige geneeskunde in markante mate. De diagnostische hulpmiddelen werden verveelvoudigd en toegespitst. Nauwkeurige chemische bepalingen in allerhande lichaamsvochten, bacteriologische en serologische onderzoekmethoden, röntgendoorlichting en -fotografie, ook met kunstmatige contrasteffecten, de elektrocardiografie schiepen mogelijkheden die een eeuw vroeger nog ondenkbaar waren.

Bij dat alles werd het evenwel steeds moeilijker om de eenheid van het organisme, ook in ziekte, in het oog te houden. De aandacht van de medicus werd trouwens reeds vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw van de totaliteit van het zieke lichaam afgeleid naar zijn onderdelen. Het anatomisch denken dreef ertoe de zetel der ziekte steeds in een bepaald orgaan te zoeken, en leidde tot de orgaanpathologie. Doordat tegelijkertijd allerlei nieuwe technieken dito vaardigheden en ervaring vergden, kwamen de orgaanspecialismen op. Behoud van overzicht over de totaliteit was met dat al aan steeds minder medici gegeven.

Een van de weinigen die de inwendige geneeskunde nog vrijwel in haar geheel overzagen was de Canadese domineeszoon Sir William Osler (1849-1919). Ofschoon geen spectaculaire ontdekkingen op zijn naam zijn bijgeschreven, was de invloed van deze internist aan beide zijden van de Atlantische Oceaan groot. Zijn klinische ervaring wist hij bijzonder bekwaam over te brengen, zo de ontwikkeling van de interne geneeskunde sterk bevorderend. In 1890 bezocht hij in Europa onder andere Duitsland, en raakte daar onder de indruk van het vele, degelijke werk dat er in de universiteitsklinieken plaatsvond; na terugkomst in Canada spoorde hij zijn jonge landgenoten aan om een tijd in Duitsland te gaan studeren, welk advies door velen is opgevolgd.[43]

Psychiatrie

Omstreeks 1800 werd in het algemeen, vooral in Frankrijk en in Engeland, anders tegen geesteszieken aangekeken, en liet men een nieuwe benadering op hen los. De essentie daarvan vormde de hoop dat aangepaste opvoeding de krankzinnigen tot normaal gedrag zou brengen. Men was gaan beseffen hoe uitzichtloos en mensonterend de opsluiting en lichamelijke dwang, zoals in de voorbije twee eeuwen toegepast, waren geweest. Deze nieuwe ziens- en werkwijze inzake psychiatrische patiënten maakte in Engeland naam als 'moral treatment' en 'no restraint'.[44]

Daardoor veranderde het treurige lot van de geesteszieken in de negentiende eeuw wezenlijk. De verbetering begon in Frankrijk, waar Philippe Pinel (1745-

1826) in 1798 eigenhandig 49 krankzinnigen ontketende. Trachtte hij als een der eersten de zielsziekten in wetenschappelijke zin te bestuderen, de psychiatrie zocht in het algemeen de oorsprong der psychische stoornissen in de psyche zelf of in de hersenen. Theorieën als fysiognomie, frenologie en somnambulisme rolden over en door elkaar heen, hypnose en hysterie waren aandachtspunten, en volgens Cesare Lombroso (1836-1909) viel misdadige aanleg ook in het lichaamsuiterlijk van de 'huomo delinquente' te herkennen.

Het was evenwel bovenal de Oostenrijkse medicus Sigmund Freud (1856-1939) die niet alleen de hysterie in het medisch denken een plaats wist te geven en zo de basis legde voor de psychoanalyse, maar bovenal de seksualiteit aanwees als de grootste drijvende kracht in de mens. Hij ontdekte de infantiele seksualiteit, en zijn vrijmoedige uitlatingen over alle vormen van de seksualiteit ontstelden en schokten de wereld van de preutse 'Victorian age'. Destijds beleefde de natuurwetenschappelijke geneeskunde haar hoogtij, bij uitsluiting gericht op het lichamelijke; Freud daarentegen gaf juist toen een psychische verklaring van somatische verschijnselen, en onderkende de betekenis van het onbewuste zielsleven voor de mens in gezondheid en ziekte. Hierdoor is de eenzijdig-natuurwetenschappelijke benadering van de patiënt vervangen door een bredere.[45]

Volksgezondheid

Volksgezondheid werd in de negentiende eeuw een expliciete overheidstaak. Van oudsher werd de zorg voor de gezondheid van de (stedelijke) burgerij goeddeels aan het particulier initiatief overgelaten. Wel stelden steden geneesheren aan, bevorderden zij het onderwijs aan heelmeesters en vroedvrouwen, lieten zij receptenverzamelingen en farmacopeeën opstellen en namen zij krachtige maatregelen bij epidemieën. Maar al deze, natuurlijk niet onbelangrijke, zorgen kwamen voort uit de nood der omstandigheden, en waren niet ingegeven door een grote, drijvende gedachte.

De Duitser Johann Peter Frank (1745-1821) is de vader van die gedachte geworden. Volgens hem vereisen vele ziekten openbare zorg en toezicht. Zijn achtdelige *System einer vollständigen medicinischen Polizey* (1779-1819) behandelt geboorten- en sterftestatistieken, hygiëne van moeder en kind, controle op voeding en maatregelen tegen infectieziekten. Franks hoofdwerk trok zeer de aandacht, maar weerklank bleef eerst uit. Hij verwachtte àlle heil van regie van bovenaf, zonder te beseffen dat de medewerking van vooraf opgevoed en voorgelicht publiek onontbeerlijk is voor de uitvoering van maatregelen.[46]

De overgang van het primaat binnen de sturing, van stedelijk particularisme naar centrale directieven, verliep zeer geleidelijk. Pas halverwege de negentiende eeuw begon de overheid zich van haar verantwoordelijkheid bewust te worden.

Virchow zou in Berlijn nog voor een riolering moeten vechten (1868), maar geleidelijk kwamen overal wetten tot stand voor de regeling van de verpleging van krankzinnigen, isolering van besmettelijke zieken, quarantaine-verordeningen en het toezicht op de hygiëne van bodem, water en lucht. Geleidelijk ook ontwaakte het sociale geweten in de maatschappij. Het particulier initiatief bloeide op(nieuw). De strijd voor betere woonomstandigheden en tegen de kinderarbeid, het alcoholisme, de geslachtsziekten en de prostitutie nam een aanvang. Via voorlichting op het gebied van voeding en verzorging pakte men de nog altijd hoge zuigelingensterfte aan; de tuberculose werd als volksziekte onderkend en bestreden, onder meer door middel van deskundige verpleging in speciale sanatoria. Opdat ook minder-draagkrachtigen een behoorlijke geneeskundige behandeling zouden kunnen krijgen, kwamen ziekenfondsen op; zijn zij in essentie verzekeringsorganisaties, door het grote aantal aangeslotenen vertegenwoordigen ze anderzijds een aanzienlijke macht in het sociale gezondheidswezen.[47]

VADERLANDSE VOORUITGANG

De gevolgen van de Franse Revolutie waren ingrijpend, ook voor ons land. Naar 't leek werd meer afgeschaft dan opgebouwd. Zo waren alle nog bestaande gilden per decreet van 5 oktober 1798 opgeheven, inclusief de eeuwenoude stedelijke chirurgijnsgilden[48] en de wat jongere corporaties van doctoren: de collegia medica[49]. Ook het wetenschappelijk leven ontkwam niet aan de bemoeizucht van de Franse overheersers; in 1811 maakte Napoleon (z)onder meer een eind aan de hogescholen van Franeker en Harderwijk. Na 1813 was Nederland weliswaar weer een onafhankelijke staat, maar als samenleving - in de rake typering van de historicus Kossmann - "een gemeenschap, die haar achterstand uit de achttiende eeuw niet had kunnen inhalen en uitgeput door haar revolutionaire avonturen in een vermoeide vrijheid terugviel."[50]

Door de Franse bezetting verkeerden onze handel en scheepvaart en bijgevolg ook de binnenlandse nijverheid in een deplorabele toestand. Economische narigheid en armoede duurden daarna voort, terwijl het maatschappelijk leven als geheel zich allerminst sprankelend manifesteerde. Behoudzucht en conventies zetten de toon. Pas in de jaren veertig begon de onvrede hierover toe te nemen, onder andere leidend tot de grondwetsherziening van 1848. Gemotiveerd door een ideaal van nationale herleving in politiek, intellectueel en cultureel opzicht, trokken vooruitstrevende groepen nadrukkelijk ten strijde tegen wat zij verfoeiden als de heersende jansaliegeest.[51]

De geneeskunde deelde in de malaise, die trouwens in alle natuurwetenschap doorwerkte. De stichting van het 'Koninklijk Nederlandsch Instituut van Wetenschappen, Letterkunde en Schoone Kunsten'[52] door koning Willem I (1772-1843) in 1816 bracht daarin geen merkbare verandering. In de natuur- en

scheikundige laboratoria roestten de met stof overdekte, ongebruikte instrumenten weg, en in de geneeskunde zag het er niet veel beter uit. Had Boerhaaves pupil Antonius de Haen (1704-1776) in de interne kliniek te Wenen de dagelijkse meting van de lichaamstemperatuur ingevoerd, in een ziekenhuis te Utrecht vond in de jaren veertig van de negentiende eeuw de koortsthermometer nog geen toepassing[53]. En belangrijke diagnostische methoden als percussie en auscultatie werden hier niet of nauwelijks aangewend; ze werden bijvoorbeeld in de Utrechtse kliniek eerst omstreeks 1850 geïntroduceerd. Terwijl het onderwijs in de fysiologie bestond uit voorlezing van een bijna onbegrijpelijk Latijns dictaat … En: er waren klassiek gevormde medici die de oude Griekse geneeskunde koesterden; Cornelis Pruys van der Hoeven - wij zullen hem nog nader leren kennen - presenteerde een bloemlezing uit het werk van Hippocrates, terwijl de Zeeuw F.Z. Ermerins (1808-1871) ijverde voor nieuwe, verbeterde uitgaven van Griekse schrijvers.[54] Beide hoogleraren zijn beschouwd als de Hollandse geestverwanten (of 'nakomers') van de romantische medici elders[55].

Toch noopt deze voorstelling van zaken tot enige relativerende kanttekeningen. De terugval op medisch-wetenschappelijk terrein is wel toegeschreven aan de romantische of natuurfilosofische stroming die - zoals eerder gezegd - zich destijds overgaf aan een neiging tot bespiegelingen en wars was van waarneming, onderzoek en experiment. Maar omdat, als 't ware in één adem, is opgemerkt dat genoemde romantische medici de geneeskundige wetenschap in ons land als zodanig amper hebben beïnvloed[56], is het verleidelijk om naar meerdere, andere oorzaken van de inzinking te zoeken. En dan (b)lijkt het contemporaine beeld van lethargie en verloedering min of meer gecanoniseerd te zijn, voornamelijk opgeroepen door een nieuwe generatie hervormingsgezinde en vooruitstrevende medici die zich in de jaren veertig lieten gelden, en die er op uit waren om de heersende gezapigheid in de medische wereld te doorbreken. Mannen als Mulder, Donders en Schroeder van der Kolk uit Utrecht, Van Geuns, Heye en Voorhelm Schneevoogt uit Amsterdam liepen daarbij voorop - en zij zullen daarom in ons betoog nog van zich doen spreken. Dat zij de bestaande medische wereld flink hebben opgeschud, staat vast. Maar hun beeld van een hopeloos verouderde, afgeleefde en ondergestofte medische gemeenschap diende zeker ook om de eigen dadendrang te accentueren.[57]

Daar waar de Romantiek model stond voor een hang naar het buitenissige kàn de vorming van pathologisch-anatomische kabinetten als 'modieuze' uiting daarvan worden opgevat, want curieuze voorwerpen werden daaruit niet geweerd, zoals het anatomo-pathologisch museum van Andreas Bonn (1738-1818) - dat later door Leiden is aangekocht, en het anatomisch-natuurkundig kabinet van vader Gerard Vrolik (1775-1859) en zoon Willem Vrolik (1801-1863) te Amsterdam, en de fraaie verzameling van zo'n tweeduizend ontleedkundige preparaten van Jan Bleuland (1756-1838) te Utrecht lieten zien. Maar enige inschikkelijkheid is bij

deze uitleg wel geboden, want dergelijke collecties zijn ook eerder bijeengebracht en later wel aangevuld[58], terwijl verzameldrang, uit nieuwsgierigheid of anderszins, überhaupt een menselijke eigenschap van alle tijden lijkt te zijn.

Fysiologie

In het midden van de negentiende eeuw werden oude zekerheden vanuit overgeleverde kennis ingewisseld voor nieuwe onzekerheden. Zo maakte de klassieke, geleerde vorming plaats voor een natuurwetenschappelijk georiënteerde geneeskunde, met inbegrip van het aanvaarden van een grote mate van onzekerheid over het verloop van een ziekte. Daarbij achtte men een nauwkeurige, zelfstandige en voortdurende waarneming van het ziekteproces geboden. Want het ging bij de hervorming van de geneeskunde zoals die zich halfweg de negentiende eeuw voordeed, niet om een uitsluitende oriëntatie op de natuurwetenschappen. Centraal stond de waarneming van ziekteprocessen, van fysiologische processen. De fysiologie[59] werd de spil van de nieuwe geneeskunde, en vormde met de pathologie een eenheid.

Naar het in 1866 door de Leidse fysioloog Heynsius en de Groningse internist Rosenstein uitgedragen paradigma "Het is gemakkelijker ziekten te voorkomen, dan ze te genezen" koos de fysiologie nota bene de zijde van de opkomende hygiënistische beweging. Tussen fysiologen en hygiënisten - sociale geneeskundigen - bestond geen controverse maar consensus: beide groepen richtten zich namelijk op de studie van ziekteprocessen. Er heerste in de eerste decennia van de negentiende eeuw nauwe verbondenheid tussen hygiënisten en de medici die het geneeskundig denken en handelen op de natuurwetenschappen wilden baseren ('fysicalisten'). Beide stromingen hadden gemeenschappelijke vijanden in de geleerde traditie enerzijds en de 'practici' wier handelen op ervaring stoelde anderzijds. Berustten fysiologie en hygiënisme, zeker aanvankelijk, op een gemeenschappelijk fundament, de tegenstelling tussen beide is van latere oorsprong en was meer methodologisch van karakter.[60]

Van internationaal kaliber was de 'heros der wetenschap': Franciscus Cornelis Donders (1818-1889), de grondlegger van de moderne oogheelkunde in ons land, en gedreven promotor van de beoefening en ontwikkeling van de fysiologie. Toen na zijn studie aan 's Rijks Kweekschool voor Militaire Geneeskundigen te Utrecht de universiteit aldaar weigerde hem tot de doctorale promotie toe te laten omdat hij weinig colleges in het Nosocomium had bijgewoond[61], stelde Leiden hem daartoe wel in de gelegenheid. Aan de - inmiddels gereorganiseerde - Domstedelijke kweekschool onderwees Donders vervolgens anatomie, histologie en fysiologie, en maakte als geboren docent daarmee rap zo'n grote opgang dat hij, zonder dat er een vacature bestond en zonder leeropdracht, in 1847 benoemd

werd tot 'professor à la suite', zoals men een buitengewoon hoogleraar toen placht te betitelen. Tot zijn vrienden behoorden de felle, zelfverzekerde Jacques - 'ohne Phosphor kein Gedanke' - Moleschott (1822-1893), wiens materialisme hij afwees, en de oogheelkundige Herman Snellen (1834-1908), met wie hij de toewijding aan ooglijders gemeen had. Donders ontving de oogspiegel van Helmholtz met enthousiasme, en gebruikte dit hulpmiddel als een der eersten. In 1858 stichtte hij een gasthuis voor behoeftige en minvermogende ooglijders. Hoewel theoretisch en praktisch door de oftalmologie geboeid, liet Donders haar los toen hij in 1862 Schroeder van der Kolk als fysioloog kon opvolgen. Hij wijdde zich daarna aan fysiologische experimenten en aan het onderwijs. Dankzij Donders maakte de vaderlandse fysiologie naam in het buitenland; toen Claude Bernard hem eens in zijn collegezaal ontdekte, nodigde hij Donders terstond uit zijn les over te nemen, hetgeen deze veelzijdige geleerde even onvoorbereid als voortreffelijk deed over het onderwerp dat aan de orde was[62].

Franciscus Cornelis Donders (1818-1889).
Foto, 1864.

Een andere vooraanstaande fysioloog, Izaak van Deen (1804-1869), legde zich na zijn Leidse promotie in 1834 toe op experimenteel-fysiologische proeven. Enkele jaren later reeds publiceerde hij in het artikel *Over de voorste en achterste strengen van het ruggemerg* de resultaten van zijn onderzoekingen op jonge kikvorsen, en toonde hij aan dat de achterstrengen dienen voor de geleiding van het gevoel en de voorstrengen voor die der motorische prikkels - een toen geheel nieuwe notie. In 1851 werd Van Deen buitengewoon hoogleraar in de fysiologie te Groningen, om pas in 1857 gewoon hoogleraar te worden, met als leeropdracht niet alleen fysiologie maar ook farmacognosie en farmacodynamie, dietetiek en medische politie, terwijl hij op eigen initiatief een college in de zenuwziekten gaf.

Gerrit Jan Mulder (1802-1880).
Lichtdruk uit 1882/1936 naar schilderij uit circa 1870.

In Nederland was Gerrit Jan Mulder (1802-1880) de eerste die in fysiologische chemie

geïnteresseerd was. Sinds de opening van de Klinische School te Rotterdam doceerde hij er scheikunde, in 1840 gevolgd door zijn aanstelling als hoogleraar in dit vak te Utrecht, waar hij een nieuw laboratorium mocht inrichten. Hierna participeerde hij tevens in het maatschappelijke en politieke leven. In zijn Rotterdamse jaren (1826-'40) had hij de aandacht getrokken door zijn standpunt dat bij de heersende cholera-epidemie geen scheikundige factoren meespeelden (de bacteriën waren nog onbekend)[63]. De verschillende eiwitten en eiwitachtige stoffen genoten zijn bijzondere belangstelling. Mulder onderhield contact met grootheden als Berzelius en Liebig; met laatstgenoemde kwam hij in conflict door een hoogoplopend verschil van inzicht over het voorkomen van zwavel in de proteïnen[64]. Hij gaat door voor kwartiermaker van de herleving van de natuurwetenschappen in ons land. Op het eind van zijn leven blind geworden vereenzaamde hij, mede vanwege zijn moeilijke karakter.[65]

Binnen de fysische chemie maakten vervolgens Jacobus Henricus van 't Hoff (1852-1911) en Donders' leerling Hartog Jacob Hamburger (1859-1924) naam met onderzoek naar het verschijnsel osmose en fysiologische zoutoplossingen[66].

Psychiatrie

Dokterszoon Jacobus Ludovicus Conradus Schroeder van der Kolk (1797-1862) was weliswaar een vooraanstaand, hooggeleerd patholoog-anatoom te Utrecht, het meest bekend is hij toch gebleven om zijn inzet - in het voetspoor van Pinel - voor verbetering van de naargeestige situatie van krankzinnigen. Deze ongelukkigen werden soms nog geketend verzorgd, in duistere krochten wegkwijnend, om op bepaalde dagen tegen betaling te kijk te worden gezet voor op sensatie belust publiek, zoals tot omstreeks 1825 in Utrecht op de kermis in de week na Pasen ('Paaschdol'). Bewogen door hun beklagenswaardige bestaan heeft Schroeder van der Kolk als regent van de in 1461 door Willem Arntsz gestichte inrichting, later ook van een nieuw gebouwd 'krankzinnigen huis' in de Domstad en vanaf 1841 als officieel 'Inspecteur der krankzinnigen gestichten' veel kunnen bijdragen om deze schrijnende situatie te corrigeren. Dat ging niet zonder slag of stoot, want hoewel hij in maart 1837 bij de rectoraatsoverdracht

Jacobus Ludovicus Conradus Schroeder van der Kolk (1797-1862).
Platinotypie uit twintigste eeuw naar schilderij van circa 1857.

aan de Utrechtse universiteit de verwaarlozing van krankzinnigen aan de kaak had gesteld[67], behoorden in 1842 de boeien voor onrustige geesteszieken nog niet tot de voltooid verleden tijd. En zeker tot in 1893 zijn in ons land dwangmiddelen bij psychiatrische patiënten ingezet. Vanaf circa 1850 was bedverpleging voor geesteszieken gangbaar; toen het resultaat van deze behandeling tegenviel, ging men over op badverpleging - een opmerkelijke stap na een periode waarin angst voor water als mogelijke ziekteveroorzaker had geheerst. Tegelijk werden de eisen waaraan personeel in deze specifieke tak van verpleging moest voldoen aangepast c.q. aangescherpt.[68]

Gustaaf Eduard Voorhelm Schneevoogt (1814-1871). Steendruk.

Met en na hem hebben Gustaaf Eduard Voorhelm Schneevoogt (1814-1871) en Johannes Nicolaas Ramaer (1817-1887) zich eveneens voor het krankzinnigenwezen verdienstelijk gemaakt. Schneevoogt besteedde in zijn dagen als Leids student veel tijd aan muziek en literatuur. Kunstzinnig was hij zeker, bedeeld met een brede belangstelling, beschaving en bedrijvigheid; hij was bijvoorbeeld een kwart eeuw lang redacteur van het bekende cultureel-literaire tijdschrift *De Gids*. Aan het hoofdstedelijke Athenaeum Illustre doceerde hij neuropathologie en psychiatrie - een nieuwe leerstoel, de eerste in ons land voor psychiatrie (1851) -, alvorens hij in 1862 Schroeder van der Kolk opvolgde als inspecteur der krankzinnigengestichten. Hij behoorde tot de oprichters van de (sinds 1949 Koninklijke) Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst (1849). Daartoe was eerder mede de stoot gegeven door de bekende medicus Ramaer, die op zijn beurt Schneevoogt na diens dood verving als inspecteur. Ook Ramaer wist de pen vaardig te hanteren, over zeer uiteenlopende onderwerpen als het gebruik van de microscoop, het mesmerisme, het onderscheid der psychosen, èn uiteraard over de verpleging en behandeling van krankzinnigen. Hij was tevens mede-oprichter van de Nederlandsche Vereeniging voor Psychiatrie[69] (1871), de eerste specialistische wetenschappelijke vereniging in ons land[70].

De Krankzinnigenwet van 1841 had de deur opengezet naar wat een 'dramatische evolutie' is genoemd: de duidelijke toename na 1850 van het aantal geesteszieken in de krankzinnigeninrichtingen, van nog geen 5.000 in 1884 tot ruim 26.000 in 1965. Een ruimere interpretatie van het begrip 'abnormaal gedrag' was hoofdoorzaak van deze groei, die haaks stond op het afnemende vertrouwen in genezing waarop in de eerste helft van de negentiende eeuw nog zo optimistisch was gebouwd. Omdat

krankzinnigheid veelal als onbeïnvloedbare biologische constitutie werd beschouwd, was het streven primair gericht op kalmeren of sederen van de patiënt, steeds meer met behulp van medicamenten. De (tweede) Krankzinnigenwet van 1884, afgekondigd aan het begin van 'de grote opsluiting', betekende geen grote stap vooruit; weliswaar werd de gedwongen opnameprocedure vereenvoudigd, maar Justitie - in plaats van de medici - behield de verantwoordelijkheid. De wet voorzag in een staatszorg voor krankzinnigen, maar de instellingen bleven in overgrote meerderheid particulier.

Geketende geesteszieke, omstreeks 1830.

Tot ongeveer 1900 zou de psychiatrie zich in feite uitsluitend bezighouden met krankzinnigeninrichtingen.

Buiten deze gestichts-psychiatrie ontstond de poliklinische psychiatrie vanuit een 'romantische' bedding, met elementen als spiritisme, theosofie en hypnose. Zo kwam in 1887 te Amsterdam een instituut voor hypnosetherapie tot stand onder leiding van de artsen A.W. van Renterghem (1845-1939) en Frederik van Eeden (1860-1932), dat in 1908 voor 't eerst psychoanalyse à la Freud zou toepassen, met bijzondere aandacht voor een nieuw fenomeen, de 'neurosen'. Ongeveer tegelijkertijd kreeg de epilepsie, voor het eerst sinds de Middeleeuwen, weer een eigen status; onder meer via de Christelijke Vereeniging tot Verpleeging van Lijders aan Vallende Ziekte (1882) zou een netwerk voor zorg aan epileptici worden opgezet, als 'geval apart' geheel gescheiden van de rest van de psychiatrie en neurologie.[71]

Heelkunde en Verloskunde

Heelkunde bleef tot halfweg de negentiende eeuw een deprimerend vak. Schrikbarend hoge sterfte en veel voorkomend hospitaalgangreen, terwijl narcose

door lachgas pas sinds 1846 bekend was om spoedig voor chloroform te worden ingeruild[72]. Dat was de situatie in ons land maar ook elders, zelfs in de kliniek en de operatiekamer van de toch zo vermaarde Parijse chirurg Guillaume Dupuytren (1777-1835) - zo ondervonden drie Utrechtse studenten in 1818-'19 tijdens hun studiereis naar Frankrijk en Duitsland: P.J.I. de Fremery (1797-1855), J.C. Broers en C.B. Tilanus (1796-1883), die allen hoogleraar zouden worden, van wie alleen Broers in Leiden.[73]

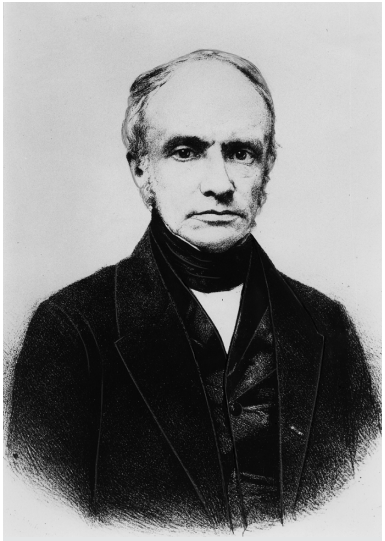

Christiaan Bernard Tilanus
(1796-1883)
Gravure.

Tilanus was de eerste academisch gevormde hoogleraar die eigenhandig de chirurgie in het ziekenhuis praktizeerde. Als stichter van de Amsterdamse chirurgische kliniek, waar hij als eerste in ons land de carbolspray van Lister gebruikte, heeft hij de ontwikkeling van de vaderlandse heelkunde sterk kunnen beïnvloeden. Voortreffelijk leermeester en vaardig operateur enerzijds was hij, bedachtzaam van aard, als chirurg enigszins behoudend anderzijds[74]. Na Mortons demonstratie in oktober 1846 was narcose nog vóór het eind van het jaar in Engeland toegepast, binnen enkele weken gevolgd door pijnloze operaties in Frankrijk, Oostenrijk en Duitsland. Er ging iets meer tijd overheen voordat een Nederlands been onder narcose werd afgezaagd. Op 17 februari 1847 sprak Tilanus in een algemene vergadering van het Genootschap ter Bevordering van Genees- en Heelkunde te Amsterdam[75] over "de aetherisatie die bijna overal buiten ons land de aandacht der chirurgie getrokken heeft."[76] Hier liepen de academische geneeskundigen er in het begin echter niet warm voor, en de eerste operatie onder volledige narcose in Nederland vond dan ook niet plaats in een universiteitsstad, maar in Den Haag, op 5 maart 1847[77]. Verloskunde behoorde ook tot Tilanus' leeropdracht, maar daar lag zijn kracht niet en bovendien beschouwde hij het als een apart vak; uiteindelijk lukte het hem in 1848 verloskunde en heelkunde te ontkoppelen, en zag hij zijn leerling Leopold Lehmann (1817-1880) benoemd tot docent in de obstetrie[78].

Aanvankelijk was de verloskunde als academisch vak met de praktische heelkunde verbonden. Voor de ontwikkeling van de obstetrie en vrouwenziekten is het van betekenis geweest dat de verloskunde in de negentiende eeuw een eigen zelfstandige plek in de medische faculteiten verwierf; ook de vooruitgang in de operatieve mogelijkheden (narcose) en technieken, en de invoering van anti- en asepsis bij het werk der verloskundigen speelden in dit proces een belangrijke rol.

Meinard Simon du Pui was in Leiden de eerste hoogleraar in de *praktische* chirurgie en de obstetrie (1791). Nog vóór de eeuwwisseling was hij, dankzij het nieuwe Nosocomium Academicum (1799), in de gelegenheid om zijn studenten ook praktijk in deze vakken te laten opdoen.[79] Deze uiterst ervaren en bekwame obstetricus, die een verloskundige polikliniek opende, werd opgevolgd door de zojuist opgevoerde J.C. Broers, na wiens verscheiden de leerstoel werd gesplitst (1848). De chirurgie ging naar F.W. Krieger, terwijl A.E. Simon Thomas verloskunde en gynaecologie kreeg opgedragen. Toen laatstgenoemde in 1848 Leids hoogleraar werd, was hij de eerste die alleen voor deze beide vakken werd benoemd. Semmelweis' overtuiging dat de kraamvrouwenkoorts niet ontstaat door onbekende miasmen maar wordt veroorzaakt door infectie, met de inwendig-onderzoekende hand van de obstetricus als meest beslissende factor, was amper aan Simon Thomas besteed. Nu eens dacht hij aan een uit water, bodem of lucht afkomstig miasma, en dan weer deelde hij de mening van vele Engelsen dat de kraamvrouwenkoorts een besmettelijke ziekte is, die zowel sporadisch als epidemisch voorkomt. Overigens: nog voor zijn jongere Utrechtse ambtgenoot Tj. Halbertsma (1841-1898) was de invloed van het inwendig onderzoek van de barenden dermate funest, dat hij de raad gaf om de barende alleen uitwendig te onderzoeken.

In Amsterdam, zo zagen wij, had Tilanus in 1848 het onderwijs aan Lehmann overgedragen. Tilanus was een van de eerste aanhangers van de opvatting van Semmelweis; hij heeft hem zelfs in een brief zijn waardering laten blijken. Maar de praktische consequenties trok hij er niet uit en evenmin heeft hij getracht Lehmann op andere gedachten te brengen. Want deze geleerde, productieve schrijver en heldere docent had niets met Semmelweis en diens opvattingen, en zag de noodzakelijkheid van asepsis bij de verlossing in het geheel niet in. De kraamkliniek van het Binnengasthuis te Amsterdam heeft dàt geweten: de sterfte bleef er verontrustend hoog, de vrouwen wilden er tenslotte niet meer naar toe, en een gemeenteraadscommissie moest het probleem nader onder ogen zien. Zelfs is serieus overwogen om de Amsterdamse kraamkliniek definitief te sluiten. Nog vóór de kwestie[80] was beslecht overleed Lehmann[81], en kreeg Gerrit Hendrik van der Mey (1851-1895) de kans om een nieuwe koers te kiezen (1881). Volgens hem was de besliste asepsis bij de verlossing, zorgvuldige reinheid op alles waarmee de geslachtsdelen in aanraking komen, de eerste plicht van de verloskundige. Terstond voerde hij dan ook een strikte aseptische behandeling der kraamvrouwen in, waardoor hij spoedig het geschokte vertrouwen kon herstellen. Van der Mey nam wel het initiatief tot de oprichting van de Nederlandsche Gynaecologische Vereeniging, maar heeft betrekkelijk weinig wetenschappelijk werk gepubliceerd.[82] Het leven van deze schepper van het gynaecologisch onderwijs in Nederland is voortijdig beëindigd, evenwel niet als tragisch slachtoffer van zijn beroep (een bloedvergiftiging, gevolg van een bij een operatie opgedane infectie) zoals wel is beweerd, maar aan een besmetting als gevolg van een bij het vissen opgelopen verwonding[83]. Na hem kwam Hector Treub, over wie wij nog komen te spreken.

Intussen had de chirurgie de weg vooruit volop weten te vinden, om te beginnen dankzij de volledige exploratie van de mogelijkheden die narcose, aseptica en antiseptica boden. Ook de toepassing van steeds gerichter hygiënische maatregelen in de operatiekamer, de bloedtransfusie en nieuw chirurgisch gereedschap droegen ertoe bij dat de chirurgische vakken zich het snelst van alle medische deelgebieden ontwikkelden. De decennia na 1880 zijn niet voor niets 'hét tijdperk van de chirurgische primeurs' genoemd: "Magen, galblazen, schildklieren, baarmoeders en hartkleppen werden verwijderd, longen weggesneden, hernia's geopereerd, borstkassen geopend en bloedvaten gerepareerd. En dat alles voor het eerst."[84]

Klinische impulsen

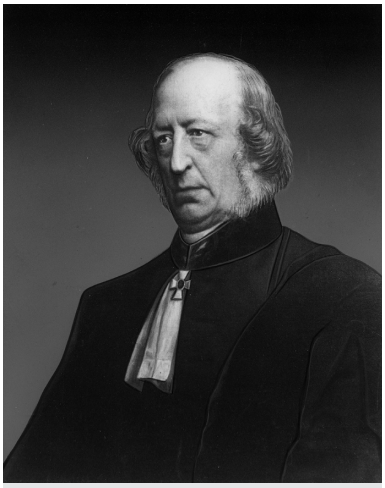

Jan van Geuns (1808-1880). Schilderij van A. Allebé, 1882.

Een prominente positie onder de klinische hoogleraren in de negentiende eeuw komt stellig Jan van Geuns (1808-1880) toe. Na zijn studie in Amsterdam en Leiden aanvaardde hij begin 1847 met de oratie *De geneeskunde als eene zelfstandige natuurwetenschap* de leerstoel voor pathologie en forensische geneeskunde aan het Athenaeum Illustre te Amsterdam; tevens mocht hij klinisch onderwijs in het Binnengasthuis verzorgen. Van meet af aan ijverde hij voor een pathologisch laboratorium, waarvoor hij soms zelfs eigen middelen inzette; pas in 1855 zou een fysiologisch-pathologisch laboratorium tot stand komen. De wetenschappelijk grondig onderlegde Van Geuns voerde niet alleen als eerste in ons land het onderwijs in de fysische diagnostiek (percussie en auscultatie) in, maar doceerde ook het chemisch en microscopisch onderzoek èn verrichtte zelf lijkopeningen. Naast publicaties over vele klinisch-pathologische waarnemingen toonde hij veel belangstelling voor algemeen-hygiënische vraagstukken, zoals moerassen en moeraskoortsen en de betekenis van de inenting met koepokstof[85]. Na deelname aan de in 1866 te Constantinopel gehouden internationale cholera-conferentie adviseerde hij de regering over de bestrijding van deze toen nog in ons land voorkomende, zo besmettelijke ziekte. Tevens werkte hij mee aan de voorbereiding van een nieuwe regeling voor het onderwijs in de geneeskunde.

Ook in Leiden was een uitmuntend clinicus actief in de persoon van Gerard Conrad Bernard Suringar. Voor hij in 1843 in de Sleutelstad aantrad was hij

dertien jaar lang hoogleraar in de ontleed- en heelkunde aan het hoofdstedelijke athenaeum geweest. Blijvende betekenis heeft hij gehouden op medisch-historisch gebied: tussen 1860 en 1870 verscheen in het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* van zijn hand een reeks van achttien uitvoerige artikelen waarin de geschiedenis van het geneeskundig onderwijs aan de Leidse academie op basis van zelfstandige bronnenstudie is beschreven.

Op Suringar, het prototype van een goede dokter en een uitstekend voorbeeld voor zijn studenten, komen wij nog uitgebreid terug, evenals op de Duitse leerling van Virchow Samuel Siegmund Rosenstein, die een nieuwe impuls aan de kliniek wist te geven. Zowel pathologisch-anatomisch als klinisch prima geschoold was Rosenstein vanaf 1866 in Groningen hoogleraar, alvorens in 1873 een beroep naar Leiden te accepteren, waar hij tot 1902 in functie is gebleven. Hoe zijn studenten over hem oordeelden zullen wij later zien; tot hen behoorde de bekende Amsterdamse clinicus Pieter Klazes Pel (1852-1919).

In de hoofdstad excelleerde intussen een pupil van Schroeder van der Kolk en Donders: Barend Joseph Stokvis (1834-1902), een unieke figuur die in de tweede eeuwhelft in de medische wereld van Nederland en daarbuiten schitterde door zijn welsprekendheid, redekunst, humor en talenkennis. In 1874, veertig jaar oud, zag hij zich benoemd tot hoogleraar in de algemene pathologie aan de geneeskundige kliniek. Zijn arbeidsveld gold vooral het scheikundig onderzoek van stofwisselingsprocessen en -ziekten. Zijn driedelige *Voordrachten over geneesmiddelen*, anno 1892, beleefde drie drukken en werd in het Frans vertaald. Zijn grote belangstelling voor tropische geneeskunde bleek bijvoorbeeld in 1883 toen hij als voorzitter een internationaal congres opende met een belangrijke rede waarin hij mede wees op de betekenis van de vaderlandse medici De Bondt en Piso. Vanuit zijn medisch-historische interesse is goed verklaarbaar dat hij in 1896 samen met H.F.A. Peypers het tijdschrift *Janus* oprichtte.[86]

Het ziekenhuis[87]

Omstreeks 1800 verkeerden de gasthuizen in het algemeen en de ziekenverpleging aldaar in het bijzonder nog altijd in de 'donkere tijd' (1650 - ± 1840). Van oudsher waren de gasthuizen oorden die men 't liefst meed als de pest - al kwam men er om die reden niet zelden terecht, veelal als voorgeborchte van het lijkenhuis. Van oudsher ook heerste alom de zogenaamde gasthuisvrees: de angst om in het gasthuis te belanden, daar te overlijden (waar een goede kans op was!) en, clandestien, als demonstratielijk te worden versneden. Dit ronduit deprimerende vooruitzicht, gecombineerd met weliswaar gewichtigdoende maar meestal machteloze medici en met zaaloppassers en -oppasseressen die ruw toezicht hoog hadden verheven boven liefdevolle verzorging, maakte hospitalen eeuwenlang buitengewoon onaantrekkelijke verblijfplaatsen, waar eigenlijk alleen zieke armen zich lieten

heensturen omdat meer welgestelde patiënten aan behandeling thuis de voorkeur gaven. Bovendien onderscheidden de instellingen zich door een inrichting die tot diep in de negentiende eeuw veel kritiek en verontwaardiging losmaakte: teveel lijders op zaal bijeengepropt, hygiëne stond niet hoog aangeschreven, slecht verlicht en brandgevoelig, tochtig en koud, bedompt en somber - en zovele klachten meer die de minne reputatie van de 'ziekenhuizen' destijds slechts verder kunnen verklaren.

Binnenvaders en -moeders hadden het er voor het zeggen. Zij kregen assistentie van 'zaalmeiden en zaalknechten', bijvoorbeeld meisjes met een 'slegt en ontugtig gedrag' die daar voor straf moesten werken, zonder vergoeding en opleiding, veelal gerekruteerd uit het laagste sociale echelon zoals gespuis uit de Drentse bedelaars- en dwangkolonies te Veenhuizen en Ommerschans. En dat was onder andere in het Amsterdamse Buitengasthuis goed te merken! Daar kregen de patiënten te maken met een waar schrikbewind van een aantal zaalknechten en -meiden, bedreven in knevelarijen en gedreven door machtswellust. Dit personeel bestond voornamelijk

De uit 1851 daterende zolderzaal -'t omgekeerde schip- van het Vrouwenverband in het Binnengasthuis te Amsterdam, vóór de afbraak in 1897.
Voor het Amsterdamse hospitaal was deze zaal, in de laatste helft van de negentiende eeuw, een van de nieuwste ruimten. Niettemin waren ventilatie, verlichting en verwarming bar primitief, terwijl het contrast met de zeer hoge benedenzalen groot was.
Foto, 1897.

uit ex-patiënten, die voor geen prijs terug wilden naar het krot en de kelder waar ze hadden gewoond. Weliswaar kregen jaarlijks ongeveer 178 van de 183 meiden en knechten ontslag, maar in hun plaats kwamen anderen van hetzelfde allooi. Buitensporig was ook het geknoei met de lijken- en begrafenisgelden; in het Buitengasthuis bijvoorbeeld was men gewoon één graf voor een twintigtal kisten te graven en het open te laten tot dit aantal was bereikt - tegen betaling kon men zich evenwel van een snellere begrafenis verzekeren. Tevens werd levendig handel met lijken gedreven; men hoefde niet te vrezen dat deze nering het gasthuis in een kwalijke reuk zou brengen, immers, "de toeloop was groot genoeg"[88]. Over onwelriekende geuren gesproken: het moet, ook naar de maatstaven van toen, ontzaglijk hebben gestonken, zowel buiten als in het gasthuis. De patiënten zelf hielpen daar trouwens ijverig aan mee: "Men behoeft (…) het dek van een sieke maar op te slaan, om door de quaade lucht als bedwelmd te worden", getuigde de gasthuisdokter en latere hoogleraar Dirk van Rhijn (1745-1817) in een memorie bij zijn vertrek uit het Buitengasthuis anno 1781[89].

Toch gloorde er hoop. Onder invloed van de hier(voor) beschreven ontwikkelingen rijpte na 1800 het inzicht dat de hospitalen als verplegingsinrichtingen feitelijk ongeschikt geworden waren en dringend vernieuwing en modernisering behoefden. Listers invloed liet ook ons land niet ongemoeid; de invoering van antisepsis (± 1865) en asepsis (± 1890), waardoor niet alleen sprake was van desinfecterende wondbehandeling maar ook van algehele desinfectie (sterilisatie) van de omgeving van de operatiepatiënt, maakte het noodzakelijk om operaties niet meer op zaal of zelfs aan huis te verrichten, maar in het ziekenhuis, in een operatiekamer. Dan werd de carbolspray van Lister gebruikt, die niet alleen een ontsmettende werking had, maar tevens hielp een bijna ondraaglijke atmosfeer te verspreiden. De asepsis betekende een nog grotere stap voorwaarts. De carbolspray verdween uit de operatiekamer. De instrumenten die voor de ingreep nodig waren, werden nu door kokend water en stoom 'gesteriliseerd'. De operateur en zijn assistenten reinigden hun handen vooraf systematisch en trokken steriele handschoenen aan. Zij werkten met steriele jassen, met steriele doeken en steriele lakens.

Voortrekkers op sociaal gebied namen het op voor de bedeelden, met inbegrip van zieken en zwakken. De invloed van de Fliedner-gemeenschap in Kaiserswerth liet zich ook hier gevoelen, onder meer door de zending van diaconessen, bijvoorbeeld richting Utrecht (1844), Den Haag ('Bronovo', 1865) en Leiden (1897). Ook de medische missie bedreven door de Franciscanessen vanuit Breda mocht er zijn, met vestigingen in Leiden (St. Elisabeth-ziekenhuis, 1892[90]) en in andere plaatsen. Rond 1890 schoten ziekenhuizen-in-moderne-zin als paddenstoelen uit de grond[91]: van zo'n 45 in 1850 tot 140 in 1900[92]. Deze 'exponentiële groei'[93] viel eerder te verklaren vanuit een behoefte tot verpleging dan door een drang tot genezing, en had vooral de intentie om een toenemend aantal behoeftigen in een geschikte omgeving van zodanige verpleging te voorzien. Had het gasthuis de

armenzorg gediend, het nieuwe ziekenhuis was een sociale instelling met een breder kader, bestemd voor de armen en het groeiend aantal arbeiders en hun gezinnen. Door de stroomversnelling in de technische vooruitgang binnen de heelkunde ontwikkelden de ziekenhuizen zich tot klinieken, tot dokterswerkplaatsen, van verpleeginrichtingen tot - na de introductie van de röntgenapparatuur - medische behandelingsinstituten. Maar dan zijn we al in de twintigste eeuw beland.[94]

Als pioniers van een betere ziekenverpleging manifesteerden zich hier achtereenvolgens doortastende dames als Anna Reynvaan (1844-1920), freule Jeltje de Bosch Kemper (1836-1916), dr Aletta Jacobs (1854-1929) en F. Meyboom (1871-1971)[95]. Dankzij de vrouwenemancipatie, die na 1880 in- en doorzette, diende verpleegkunde zich steeds meer aan als een uitgelezen kans op een typisch vrouwelijk en 'eervol maatschappelijk' beroep, niet alleen voor nonnen en diaconessen maar ook en in meerderheid voor (jonge)dames uit de 'fatsoenlijke burgerij'. Dit proces verliep redelijk voortvarend, maar niet zonder horten en stoten; zo was het huishoudelijk en verplegend personeel in de beide Amsterdamse gasthuizen anno 1883 nog altijd niet gescheiden.[96]

Door dit alles is er aan het eind van de negentiende eeuw in West-Europa verbetering in de ziekenzorg gekomen. De opleidingen zijn gestart. De grote kentering was gekomen.

Dat gold ook voor de plaatsen van verpleging: de ziekenhuizen. Hoe zag zo'n gebouw er destijds uit? Nemen wij als voorbeeld het Binnengasthuis in Amsterdam[97]. De donkere inrichting had één lange ziekenzaal voor mannen, met een koffiekamer. De ruim tweehonderd bedden werden 'bediend' door twee doktoren, die dagelijks in hoog tempo de zieken aandeden (opdat er meer tijd overbleef voor hun burgerpraktijk![98]) en zo nodig ingrepen op de ziekenzaal zelf verrichtten. Vóór mei 1839 werden nieuwe patiënten "zeer ongepast op een bank in de groote ziekenzaal ontvangen", omdat er nog geen opname- of wachtkamer was. De zaalknechten sliepen op de ziekenzalen, tot zij in 1845 een zolder als slaapplaats kregen. Toen ook werden vele zalen verbouwd en privaten aangebracht, terwijl de reiniging van de zalen meer aandacht ging krijgen. Dat was geen overbodige luxe, want van hygiëne was vrijwel geen sprake geweest: het gasthuis was slechts één badkuip rijk, in de rookkamer (sic!), die zo goed als niet werd gebruikt[99] - aan het wassen van patiënten dacht niemand. Kwamen zij binnen zonder nachtgoed of verschoning, dan werden ze in de kleding die zij aanhadden in hun 'krib' gelegd, voorzien van stro of kaf, waar ongedierte dan ook vrij spel had. Dat was trouwens geen primeur, blijkens de klacht van een binnenvader in 1657: "Het verbandhuis loopt perikel [d.i. gevaar] van de weegluizen [d.z. wandluizen] weggevoerd te worden" - waarop de regenten met sardonische humor hadden gereageerd: "Het afbreken van de bedsteden zal tot het voorjaar wachten, om ze niet te verjagen"![100]. Op initiatief van prof. Voorhelm Schneevoogt droegen de zieke mannen in het Buitengasthuis sinds 1851 slaapmutsen "ter bevordering van gezondheid en

reinheid"; in hetzelfde jaar nam prof. Tilanus een dito besluit voor de mannen in het Binnengasthuis. Dankzij een gift van honderd gulden van een onbekende kon wol worden aangeschaft, waarvan vrouwelijke patiënten slaapmutsen breiden. Waarschijnlijk zijn er tot 1862 geen ondersteken in gebruik geweest; hoewel prof. P.H. Suringar (1813-1887) toen '6 stuks Cuvettes Anglaises' aanvroeg, werden er maar drie aangekocht, volgens de regenten "zijnde voorlopig voldoende". Als er op de kraamzaal kraamvrouwenkoorts had geheerst, werd deze "met buskruit uitgebrand". Bestek moesten de patiënten zelf meebrengen, ook om het vlees te kunnen consumeren dat maar twee keer per week werd voorgezet. De activiteit van de regenten, alleen verantwoording schuldig aan de burgemeester, om in dit alles verbetering te brengen, mocht geen naam hebben tot 1834 toen prof. Tilanus een operatiekamer kreeg, tot 1839 toen de kraamkliniek in de vrouwenafdeling beduidend werd vergroot, en tot 1845 toen het mannenziekenhuis werd gemoderniseerd. Belangrijke verbeteringen waren ook de aansluiting van het Binnengasthuis op het gasnet (1851), luttele jaren later gevolgd door verbinding met de (duin)waterleiding. Echter: tussen 1828 en 1841 had het sterftecijfer in dit gasthuis gemiddeld 13 procent bedragen. In laatstgenoemd jaar rapporteerden Suringar en Tilanus over die sterfte in de gasthuizen, erop wijzend dat het echte gebrek van het Binnengasthuis in de gebouwen was gelegen, immers telkens aangepaste kloosters die, hoge kosten ten spijt, nooit aan de eisen van ziekenverblijven hadden kunnen beantwoorden.

In 1828 was daar een Klinische School begonnen - op welk exclusief negentiende-eeuws instituut elders zal worden ingegaan. De invoering van het klinisch onderwijs betekende voor het gasthuis een hele verandering. Hoogleraren en studenten werden er de vaste gasten. Niet langer werd de patiënt aan de zorg van de gasthuisdokter overgelaten. Door hooggeleerd toedoen kwamen aanzienlijke verbeteringen tot stand. Zo liet Tilanus de walmende olielampen in 1830 door zogenaamde Engelse lampen vervangen. De ziekenzalen werden ingrijpend veranderd en geschikt gemaakt voor onderwijs aan het ziekbed; doordat de afgesloten bedsteden klinisch onderricht vrijwel onmogelijk maakten, werden ze uitgebroken[101] en op verzoek van Suringar in 1845 ingeruild voor ijzeren ledikanten. En voor de grote huisklok die volgens de hooggeleerden "met groot gedruisch" de tijd aangaf, kwam daarom op hun verzoek een uurwerk op elke zaal in de plaats "tot het op den juisten tijd toedienen der geneesmiddelen".

Naast de verpleging van zieken vond sinds medio negentiende eeuw in de ziekenhuizen tevens de medische bestrijding van ziekten plaats. Ook welgestelden moesten er voortaan naar toe, maar omdat de situatie in de ziekenhuizen aanvankelijk voor hen weinig aanlokkelijk was, kwamen er particuliere inrichtingen voor meer gegoede patiënten, met een klassesysteem. Àlle patiënten, rijk of arm, konden profiteren van de geneeskundige verworvenheden zoals narcose (sinds ± 1845) en röntgentechniek (sinds ± 1895).

Was in de Oudheid in Griekenland het iatron voorgekomen, een soort polikliniek waar medici geneeskundige hulp verleenden aan zieken die niet werden opgenomen, in de negentiende eeuw mocht de dokter gaan beslissen welke zieken voor opname in aanmerking kwamen, een taak die eerder aan regenten, armbestuurders of wijkmeesters was voorbehouden. Voortaan werden er niet meer alleen recepten uitgeschreven, maar ging de dokter de zieke onderzoeken op de noodzaak van opname, al vond behandeling van zieken op de polikliniek ook wel plaats[102]. Sterker nog: in het kader van de geneeskundige armenzorg werden in de negentiende eeuw gratis poliklinieken voor bepaalde 'specialismen' aan de oude en nieuwe gemeentelijke gasthuizen verbonden, waarna geleidelijk ook bedden ter beschikking kwamen van lijders aan de betreffende ziekten. En indien deze gasthuizen ook als academisch ziekenhuis fungeerden, speelden onderwijsmotieven bij deze gang van zaken een stimulerende rol. Zo was te Amsterdam al in 1856 een polikliniek voor huidziekten verbonden aan het Buitengasthuis, en waren poliklinieken voor respectievelijk oogziekten en orthopedie aan het Binnengasthuis in gebruik genomen, in 1870 gevolgd door poliklinieken voor oor- en keelziekten en zenuwziekten.[103]

In bouwkundig opzicht was eveneens verandering op til. Medio negentiende eeuw was in de Nederlandse ziekenhuisbouw het zogenaamde corridormodel in zwang: grote ziekenhuizen met verscheidene etages, waar steeds als een soort van ruggengraat een lange gang of corridor doorheen liep, waarop de verschillende zalen uitkwamen. Het in 1851 opgeleverde, hypermoderne Coolsingelziekenhuis in Rotterdam en de Ziekenverpleging aan de Prinsengracht te Amsterdam waren bijvoorbeeld volgens dit model gebouwd. In de laatste decennia van de negentiende eeuw maakte, als alternatief voor het corridorziekenhuis, het paviljoensysteem furore[104], als gevolg van de komst van de medische specialisaties en de toenemende kennis van de hygiëne. In elk paviljoen kon men een bepaalde groep zieken onderbrengen en de specifieke daarvoor noodzakelijke voorzieningen en maatregelen treffen. Zo waren er paviljoens voor besmettelijke zieken, voor tuberculose-patiënten, enzovoorts[105], met alle voor- en nadelen van dien[106].

Het oude gasthuis was doorgaans centraal gesitueerd, midden in de stad, voor iedereen goed bereikbaar. Om voor de hand liggende redenen werden bijzondere gasthuizen als leprozenhuis en pesthuis toen juist buiten de stad gebouwd. Het dolhuis, vroeger in de stad gelegen, kwam wegens de vooruitgang van de psychiatrie, sinds de negentiende eeuw, meer en meer als psychiatrisch ziekenhuis buiten de steden terecht. De geneeskundige ontwikkeling noopte tot uitbreiding, maar daar viel voor de gasthuizen in de stad zelf niet of nauwelijks aan te denken. De gedachte dat een ziekenhuis in een 'gezonde, frisse omgeving' moest liggen, was een andere reden dat het nieuwe paviljoenziekenhuis aan de rand van de stad werd gebouwd[107].

Aansluiting bij Europa

In de loop van ons betoog is duidelijk geworden dat de vaderlandse geneeskunde zich niet op een eiland bevond, dat enerzijds vindingen en visies van elders, al dan niet gretig, werden overgenomen en dat anderzijds medici van Nederlandse huize internationaal hun partijtje meebliezen. Herinneren wij slechts aan markante figuren als Donders, Van Geuns en Stokvis.

Naar aanleiding van onderzoek naar de beri-beri[108], een ernstige ziekte van het zenuwstelsel die vooral in het leger, op de vloot en in gevangenissen in Nederlands Oost-Indië veel slachtoffers maakte, ontdekte Christiaan Eykman (1858-1930) dat het zilvervliesje van rijst een stof moest bevatten die het gif van de ziekteverwekker neutraliseert. Zijn opvolger Gerrit Grijns (1865-1944) ging een stapje verder, en opperde aan de hand van onderzoek naar de aard van de stof in het zilvervliesje dat beri-beri het gevolg was van het ontbreken van een levensnoodzakelijke stof, een 'partiële honger'. Eykman, die pas in 1916 beri-beri als een gebreksziekte erkende, kreeg voor de ontdekking van vitamine als onontbeerlijk beschermend onderdeel van de dagelijkse voeding - een nieuw concept in de geneeskunde - een jaar voor zijn dood de Nobelprijs voor geneeskunde (1929). Deels ten onrechte aangezien die eer in werkelijkheid Grijns toekwam, al heeft Eykman de aandacht op het belang van het zilvervliesje gevestigd.[109]

Het zijn slechts enkele voorbeelden van Nederlandse geleerden die in het eerste gelid van de internationale geneeskunde meemarcheerden. Andere voormannen zijn de fysioloog Hendrik Zwaardemaker (1857-1930), de cardioloog Karel Frederik Wenckebach (1864-1940), en Albert Abraham Heymans van den Bergh (1869-1943) die zich op klinisch-chemisch gebied onderscheidde.[110]

Naast hen verdient de officier van gezondheid Antonius Mathijsen (1805-1878) hier een afzonderlijke, eervolle vermelding als de uitvinder van het gipsverband (1851-'52). Het gebruik van hardwordende verbanden was van oudsher bekend en een gipsafgietsel bij beenbreuken was al in 1814 toegepast. Mathijsen heeft voor het eerst gipszwachtels gebruikt, welk hardwordend verband eenvoudig was aan te leggen, licht was en bovendien goedkoop. Algemene erkenning "for original invention and for the great practical value thereof" viel hem in 1876 te Philadelphia (USA) ten deel. Het militaire hospitaal in Utrecht is niet zonder reden naar hem vernoemd.[111]

Van buiten en na de hier beschreven 'kernperiode' (1838-1888) kunnen nog twee vindingen worden vermeld, niet eens zozeer om hun immense belang voor de medische wetenschap, als wel vooral vanwege hun Nederlandse oorsprong: de snaargalvanometer (1901) van de Leidse fysioloog Willem Einthoven voor de cardiologie, en - universeler nog - de ontdekking van de naar hem vernoemde stralen (1895) door de goeddeels in Apeldoorn en Utrecht opgegroeide Duitser Wilhelm Conrad Röntgen (1845-1923), waardoor de diagnostiek en therapie uitermate vooruit werden geholpen. Geen wonder dat beiden - Einthoven in

1924 en Röntgen in 1901 (de eerste voor natuurkunde) - zich de Nobelprijs zagen toegekend.[112]

Volksgezondheid

Niet alleen buiten onze grenzen dacht men over volksgezondheid na. Ook in eigen land rijpte het inzicht dat de overheid niet alles zoveel mogelijk op zijn beloop moest laten, maar zelf in actie diende te komen en de koers behoorde uit te zetten - onder invloed van de geschetste ontwikkelingen èn in verband met cholera- en andere epidemieën ook op geneeskundig gebied. Dáár gistte het rond 1800 nauwelijks minder dan op politiek en sociaal terrein. Nòg was de medicus een geleerde zonder veel praktische scholing, die er slechts op uit was het lijden van de individuele zieke te verlichten - het voorkómen van ziekten en het genezen van zieken rekende hij de facto niet tot zijn taak -, terwijl de heelmeester bij zichtbare defecten als handwerksman soms daadwerkelijk iets kon uitrichten. In die status-quo was evenwel verandering op til, gingen medici zich verantwoordelijk voelen voor collectieve maatregelen ter bestrijding van ziekten. Dat bleek bijvoorbeeld toen ook hier werd geëxperimenteerd met variolatie, dat wil zeggen het opzettelijk besmetten met 'kinderpokjes' om zo ernstiger vormen van pokken te voorkomen, maar omdat de resultaten ervan tegenvielen won vaccinatie het weldra van variolatie. In de Verlichting werd ziekte steeds meer als stoornis, als aandoening met een eigen oorzaak en dus ook met een eigen behandeling gezien, in plaats van als straf van God zoals in de Middeleeuwen of als een soort 'natuurramp' zoals in de Renaissance. En de dokter moest nog leren zich te baseren op zintuiglijke ervaring (empirisme), in plaats van te vertrouwen op oude boekenwijsheden. In de eerste helft van de negentiende eeuw werd het bewaken van gezondheid - in verband met 'welzijn' - een morele verplichting op alle niveaus: van overheid tot burger en van geneeskunstbeoefenaar tot patiënt. Gezondheidspolitie(k) zou in de sterk verdeelde en gedelegeerde machtsstructuur van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden een utopie zijn gebleven, maar de nieuwe eenheidsstaat - eerst de Bataafse Republiek, vervolgens het Koninkrijk Holland, en na de inlijving bij Frankrijk sinds 1813 een constitutionele monarchie - bood het kader waarin de erkenning dat de nieuwe nationale overheid een duidelijke verantwoordelijkheid draagt voor de gezondheid van de ingezetenen, in daden werd omgezet, zij 't moeizaam.[113]

Hierbij speelden de gemeenten, dat wil zeggen steden en (grote) dorpen, een wezenlijke rol, omdat de landelijke overheid de openbare gezondheidszorg nadrukkelijk aan de plaatselijke overheden overliet. In het bijzonder voor de plattelandsgemeenten was dit een nieuwe en, vanwege hun gebrek aan expertise, lastig uitvoerbare opgave. De Gemeentewet van 1851 bevestigde dit 'beleid' nog eens expliciet. De door die wet geboden mogelijkheid om plaatselijke (adviserende)

gezondheidscommissies in te stellen, werd op grote schaal genegeerd, terwijl gemeenten er evenmin erg happig op waren om de locale prostitutie te registreren en om choleracommissies in het leven te roepen. Omdat iedere zodanige maatregel de gemeentekas extra zou belasten, lieten (te) veel gemeentebesturen het bij de aloude geneeskundige verstrekkingen in het kader van de armenzorg. Bevredigend was dit natuurlijk niet, en de bezorgdheid nam dan ook toe, bijvoorbeeld in de prille Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst, alsook blijkens de opkomst van tientallen nieuwe geneeskundige tijdschriften en periodieken tussen 1800 en 1850. De kritiek wilde de vernieuwing van geneeskunst en gezondheidszorg een steun in de rug geven, maar was evenzeer gericht op de ondermaatse volksgezondheid, de hoge sterftecijfers, de machteloosheid van de geneeskunst(beoefenaren) en de gebrekkige opleidingen.[114]

Tot de critici behoorden de zogeheten hygiënisten, een groep van bijzondere geneeskundigen die zich vooral tussen 1850 en 1890 in ons land manifesteerden met hun opvatting dat de gezondheid van een volk wordt bepaald door de toestand van de openbare hygiëne. Overigens maakten niet alleen medici deel uit van de groep der hygiënisten; later deelden ingenieurs, onderwijzers, juristen, economen en ambtenaren hun behoefte aan een nieuw gezondheidsbeleid, gericht op professionalisering en verwetenschappelijking van de openbare gezondheidszorg.[115] Hun tragiek was echter dat hun ideeën hun tijd (te) ver vooruit holden, dat hun ontegenzeggelijke ijver weinig weerklank vond, en toen hun denkbeelden wel aansloegen, na 1880, hun beweging al op haar retour was[116]. Onder de critici waren de medische hygiënisten zeker tot 1865 dan ook als roependen in de woestijn, in tegenstelling tot de fysicalisten die meer heil verwachtten van interne verbetering van de geneeskundige wetenschap en dito opleiding, zowel binnen de medische faculteiten als op de klinische scholen en de overige opleidingsmogelijkheden[117].

Onrust was er niet minder onder de veelsoortige geneeskunstbeoefenaren zelf. De concurrentie tussen hen was moordend, en de verdiensten kwamen daardoor steeds meer onder druk te staan, zozeer zelfs dat zowel de genees- als heelkundigen uit de Zwijndrechtse Waard in 1846 verzuchtten dat zij wegens het uitblijven van epidemieën (!) "… met moeite in de behoeften van hunnen huisgezinnen voorzagen."[118] Nadat de apothekers zich als eersten hadden verenigd (1842) - nota bene op voorstel van de medicinae doctor Samuel Sarphati (1813-1866) -, zou het nog tot 1849 duren eer de Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst het levenslicht aanschouwde, bedoeld om de geneeskundige wetgeving van 1818 radicaal te herzien, opdat de materiële positie en de deskundigheid van de geneeskunstbeoefenaren verbeterd zouden worden. Het streven was niet zozeer direct financieel gewin, maar meer fundamenteel "een verhoging van het aanzien van de geneeskundige stand". Onder de NMG-leden - 610 bij de oprichting en 827 tien jaar later - waren de academisch gevormden in de meerderheid; de tweede stand, speciaal de plattelandsheelmeesters, was slecht

vertegenwoordigd. Maar ook binnen de eerste stand bestonden verschillen, was er bijvoorbeeld een duidelijke belangentegenstelling tussen de medicinae doctores op het platteland en hun stedelijke collega's. Vertegenwoordigde de NMG tot 1865 nog geen derde deel van alle geneeskunstbeoefenaren, zij verenigde wel bijna alle vernieuwende en vooruitstrevende elementen. In het verlengde van deze beweging vond bundeling van de opinievormende geneeskundige pers plaats: een aantal medische bladen fuseerde in 1857 tot het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*, dat tevens het NMG-orgaan werd.[119]

De negentiende eeuw is een periode geweest waarin tal van belangrijke wetten tot stand kwamen, die direct of indirect van betekenis waren voor de geneeskunde als vak c.q. beroep, en als wetenschap c.q. onderwijs en onderzoek, alsook voor de volksgezondheid in het algemeen.

Had het revolutiejaar 1848 het koninkrijk een herziene grondwet geschonken, de Gemeentewet van 1851 verplichtte de gemeenten sindsdien jaarlijks verantwoording af te leggen van hun doen en laten, met inbegrip van aandacht voor de 'medische politie' (bijvoorbeeld door de afkondiging van een reglement op de prostitutie). Provinciaal waren uit doctores medicinae, heelmeesters, vroedmeesters en apothekers samengestelde Commissies van Geneeskundig Onderzoek en Toevoorzicht actief, die toezagen op de (bevoegde!) uitoefening van de genees-, heel-, vroed- en artsenijbereidkunde; zij deden dat door het viseren van de bullen van de doctores en via examinering van heelmeesters, vroedmeesters en -vrouwen en apothekers, èn door controle op de 'inhoud' van de winkels van apothekers en chirurgijns. Plaatselijk opereerden overeenkomstig samengestelde Commissies van Geneeskundig Onderzoek en Toevoorzicht, die zich vooral toelegden op het toezicht op de opleidingen van heel- en vroedmeesters, apothekers en vroedvrouwen; in dat opzicht namen zij de zorg voor de opleidingen over van de afgeschafte gilden. Deze -landelijke- organisatie van de gezondheidszorg stamde uit de Franse Tijd.[120]

Onder Thorbecke, voormalig Leids hoogleraar, kwam in 1865 de eerste Gezondheidswet tot stand, waarin de controle op de volksgezondheid door middel van het staatstoezicht erop werd geregeld. Vanaf genoemd jaar zijn er verschillende sociale, geneeskundige en gezondheidswetten uitgevaardigd, om te beginnen de Wet op de uitoefening van de geneeskunst (alleen zij mogen de geneeskunst uitoefenen, aan wie de bevoegdheid daartoe volgens de wet is verleend - het begrip 'arts' was bepalend), de Wet op de uitoefening van de farmacie (alleen zij mogen de artsenijbereidkunst uitoefenen, aan wie de bevoegdheid daartoe volgens de wet is verleend), en de Bevoegdheidswet waarin de voorwaarden zijn geregeld tot het verkrijgen van de bevoegdheid van geneeskundige, apotheker en vroedvrouw, voor het afleggen van een examen, bij deze wet geregeld (in 1878 werd deze wet van 1865 herzien). Door deze vier wetten, alle ontworpen tijdens het tweede kabinet-Thorbecke, kwam een eind aan de verscheidenheid

in de opleidingen en bevoegdheden van geneeskundigen, apothekers en vroedvrouwen. De geraadpleegde dokter is nu een 'bevoegde geneeskundige' en de geneesmiddelen mogen uitsluitend bereid worden door of onder leiding van een bevoegde apotheker.[121] En de plaatselijke commissies werden opgeheven, en vervangen door adviserende Gezondheidsraden of -commissies[122].

Theoretisch vormde dit alles een sluitend geheel, maar de praktijk zou zich - opnieuw - weerbarstiger tonen. Ook nu bepaalde de landelijke overheid, behept met liberale aarzeling tot staatsbemoeienis, zich tot het scheppen van een kader, de uitvoering c.q. het toezicht op de uitoefening en de toelating tot de beroepen goeddeels overlatend aan de beroepsbeoefenaren zelf. Zo besliste de staatscommissie van examinatoren over de inhoud van het 'artsexamen'; bestond deze commissie aanvankelijk uit praktizerende dokters c.q. uit daartoe aangewezen directeuren van ziekenhuizen, en vervolgens uit dokters en hoogleraren, later namen duo's van hoogleraren in de geneeskunde uit Leiden en Groningen, respectievelijk uit Utrecht en Amsterdam, dat examen telkenjare beurtelings af[123]. Het Staatstoezicht op de Volksgezondheid[124] werd personeel prachtig opgetuigd, maar in feite bleven de gemeenten belast met de openbare gezondheidszorg, en resteerde de inspecteurs weinig meer dan een adviesfunctie richting gemeentebesturen en een rapporterende taak ten opzichte van de minister van binnenlandse zaken, onder wie zij ressorteerden.

Het resultaat was, met andere woorden, "zonder meer pover": de gehele negentiende eeuw door brachten de gemeentebesturen op het terrein van de openbare gezondheidszorg bijzonder weinig tot stand, enkele notoire uitzonderingen daargelaten[125]. Het volgende jaar, 1866, leverde reeds het bewijs van deze 'regel', toen de inspanningen van de inspecteurs bij de toen heersende cholera-epidemie nauwelijks mochten baten. Zij, de inspecteurs, ondervonden anderzijds weinig steun van de minister en van de Staten-Generaal. Het mislukken van de geneeskundige staatsregeling van 1865 ten aanzien van de openbare gezondheidszorg was reeds rap zo evident, dat minister Heemskerk al het volgende jaar een aanzet maakte tot een nieuwe gezondheidswet; meer dan een poging werd het echter niet, en op een dergelijke wet zou men tot in de volgende eeuw moeten wachten (1901).

Lakse gemeentebesturen muntten zeker tot 1893 uit in wat de overtuigde hygiënist Gerard A.N. Allebé (1810-1892) verwoordde als "… de bijna algemene onverschilligheid hier te lande omtrent openbare en bijzondere gezondheidsbelangen, en de nadelen, daaruit voor de volksgezondheid voortvloeiende"[126]. Hoezeer schoon drinkwater, goede riolering en vuilafvoer, en keuring van voedingsmiddelen zowel het leven in de steden konden veraangenamen als de volksgezondheid ten goede konden komen, zou pas op de langere termijn doordringen.

Niettemin dwongen de schrijnende tekortkomingen weldra tot daden, deels door de cholera-epidemie van 1866 en - meer nog - door de pokkenepidemie van

1871. Die laatste 'aanslag' wees weer eens uit dat ook de pokken in het stedelijk milieu harder aankwamen dan op het platteland. Bovendien bleek de slechte vaccinatietoestand van de Nederlandse bevolking er uit, terwijl de pokken toch de enige besmettelijke ziekte waren waartegen specifieke preventie mogelijk was. De tijd was rijp om de teugels aan te halen, om dwang toe te passen, via de Wet op de besmettelijke ziekten van 1872 , betrekking hebbend op cholera, tyfus, febris typhoïdea, pokken, roodvonk en mazelen. In deze wet is de vaccinatie verplicht gesteld; tot dan was er nog geen vaccinatiedwang en kende men dus evenmin strafsancties. Ook deze wet zag er op papier prima uit - de vaccinatietoestand verbeterde metterdaad -, en de gemeenten kregen te maken met voorschriften, zoals het verrichten van ontsmettingen, het inrichten van een ruimte voor afzondering en verpleging van lijders aan besmettelijke ziekten, en het inrichten van een speciaal lijkenhuis. Helaas maakten de gemeentebesturen ook ditmaal geen haast om de opgelegde maatregelen uit te voeren, en dus bleef ook deze wet vooralsnog in goede bedoelingen steken. Erger nog: "Alsof zij geschrokken was van haar eigen vermetelheid, zou de staat zich na de Wet op de besmettelijke ziekten bijna dertig jaar onthouden van verdere daadwerkelijke inmenging met de openbare gezondheidszorg."[127] De Gezondheidswet (II) anno 1901 van Goeman Borgesius zou 'geneeskundig staatstoezicht' inwisselen voor 'staatstoezicht op de volksgezondheid'[128], en de autonomie van de gemeenten ten aanzien van de openbare gezondheidszorg doorbreken[129].

Het particulier initiatief mocht intussen weer de kastanjes uit het vuur halen, maar ook dat had zijn tijd nodig[130].

En dan was er het zogeheten sociale vraagstuk. De industrialisatie van ons land kwam in de negentiende eeuw laat en traag op gang, maar de modernisering van Nederland werd er, onmiskenbaar, zichtbaar door. Tussen 1850 en 1900 gingen steeds meer werkzoekenden van het platteland hun geluk in de steden beproeven, waardoor menige stad uit haar voegen barstte - Amsterdam voorop, waar de bevolking in die halve eeuw van 224.000 tot meer dan 500.000 groeide[131]. De gevolgen konden niet uitblijven, en dat gold onverkort voor de neveneffecten ervan: lange werkdagen in ongezonde fabrieken, dicht opeengepakte huizen met veel te veel bewoners c.q. arbeiders die onder erbarmelijke omstandigheden probeerden het hoofd boven water te houden. Dat betekende in de praktijk doorgaans dat hun kinderen een noodzakelijke bijdrage aan het gezinsinkomen moesten leveren door ook in de fabrieken arbeid te verrichten. "In de dekenfabrieken van Leiden werkten kinderen van zes tot twaalf jaar soms zelfs achttien uren per dag." Geen wonder dat "de sterfte van kinderen in de gezinnen van paupers en arbeiders groter was dan bij de meer welvarende burgers". Protesten tegen deze misstanden waren aanvankelijk weinig meer dan onopvallende rimpelingen in stilstaand water. Als zo dikwijls ging economisch gewin boven milieubelangen (thans) of de gezondheid van het kind (toen). Vanuit medische hoek was het de sociaal bewogen

geneesheer dr Samuel Senior Coronel (1827-1892) die, eerst in Middelburg en later in Amsterdam, de kat de bel aanbond, in 1859 met zijn boek *Middelburg voorheen en thans* over het armwezen aldaar, in 1861 in de jaarvergadering van de Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst, en weer twee jaar later in een voorzichtig pleidooi voor beperking van de kinderarbeid, voorzichtig omdat hij als medicus weliswaar primair op de gezondheid van het kind bedacht was maar tegelijk grote waarde aan het onderwijs toekende en zelfs op het nut van gymnastiek wees[132]. Kinderarbeid was met dat al - zoals dat heden ten dage heet - op de agenda gezet, maar nog niet op de politieke want het ministerie-Thorbecke hield zich van den domme. In 1871 kwam Coronel daarom opnieuw in het geweer, en sprak zich in een rede uit voor humaniteit ten aanzien van het kind, alsook voor een wettelijke regeling tegen de kinderarbeid. Na een eerste mislukte poging nog in datzelfde jaar slaagde de progressieve liberaal mr Sam van Houten erin zijn initiatief-wetsvoorstel ter beteugeling van de kinderarbeid door de Tweede Kamer te loodsen; zijn zogenoemde 'kinderwetje' anno 1874, de eerste Nederlandse sociale wet, werd vijftien jaar later verbeterd door de Arbeidswet die onder meer voorzag in een arbeidsinspectie om toe te zien op de naleving van deze wet.[133]

Maar daarmee was 't nog niet gedaan met de schrikbarende kindersterfte in de negentiende eeuw; dat gold in het bijzonder voor zuigelingen - destijds overleed in ons land een op de vijf levend geborenen vóór hun eerste verjaardag! Deficiënte voeding en allerhande infecties vormden de belangrijkste oorzaken van de hoge sterfte, die vooral de jongsten trof. Eenzijdige voeding - de aardappel! - had desastreuze gevolgen bij plotselinge schaarste, zoals die zich voordeed in 1845-'46 door de beruchte aardappelziekte. 'Zedelijke verheffing' moest ook de gezondheid bevorderen, dat wil zeggen dat de aardappel wel gezien werd als oorzaak van het algemene 'zedenbederf'; er werd namelijk verband gelegd tussen aardappelconsumptie en alcoholmisbruik - dankzij de goedkope aardappel bleef er meer geld over voor drank![134]

Echter: rond 1880 kwam hier merkbaar verandering in[135], onder andere dankzij betere voeding en hygiëne[136], doordat sommige besmettelijke ziekten zoals de cholera verdwenen of tenminste hun epidemische slagkracht verloren hadden, en door de creatie van speciale kinderziekenhuizen - het eerste te Rotterdam, in 1863 (Sophia), spoedig gevolgd door Amsterdam (1865 - Emma)[137]. Ook de longtuberculose, waarvan vooral oudere kinderen en jonge volwassenen de dupe werden, veroorzaakte na 1875 steeds minder sterfgevallen, vermoedelijk met name als gevolg van de verbeterende levensomstandigheden - want de maatregelen ter bestrijding van deze ziekte werden pas later zichtbaar[138].

Dankzij de in de Franse Tijd ingevoerde statistiek is bekend dat de bevolking van ons land sinds 1815 toenam, welke groei vrijwel uitsluitend aan meer geboorten te danken was, de ongeveer gelijkblijvende overlevingskansen ten spijt. Omstreeks 1850 werd de bevolkingsstatistiek ook van belang voor de geneeskunde,

in het bijzonder voor de bepaling van het verband tussen volksgezondheid en de mate van welvaart (de sociaal-economische component). Armoede was destijds een schrijnend probleem in Nederland. Ongeveer 10 procent van de bevolking bestond uit 'thuiszittende armen', dat wil zeggen dat zij voor overleving op bedeling waren aangewezen. Die omvang groeide de traditionele armenzorg van kerkelijke diaconie en de armenmeesters van de stedelijke overheid bijna boven het hoofd, zelfs al ging het 'slechts' om direct levensonderhoud. Om reden van 'zedelijke verheffing' sprongen andere liefdadigheidsinstellingen wel bij, en breidden het voorzieningenpakket uit met (gestichts)verpleging, armenscholen, werkverschaffing en ook geneeskundige hulp. Volgens de Armenwet van 1854 moest het Burgerlijk Armbestuur binnen de gemeente zijn (aanvullende) taak ten aanzien van armenzorg verrichten, maar alleen als het echt niet anders kon. Want overigens werd die zorg geheel overgelaten aan kerkelijke en particuliere instellingen. In de praktijk bleek geneeskundige armenzorg tot die (aanvullende) overheidstaken te behoren, als verstrekking 'in natura'. Al vóór 1854 waren er stadsdoctoren, -heelmeesters en -vroedvrouwen ten behoeve van de armen actief. Desondanks bleef de armenzorg op het platteland dikwijls ver achter bij die in de steden, waar toch al niet over naar huis te schrijven viel. Gasthuisverpleging en geneesmiddelenvoorziening maakten vanzelfsprekend deel uit van de gemeentelijke geneeskundige armenverzorging. De inzet van de armendokters, hoezeer zij zich ook inspanden, was feitelijk niet meer dan een druppel op een gloeiende plaat.[139] Om van hun diensten gebruik te kunnen maken moest men vooraf een briefje halen bij de armenmeester of althans het bewijs kunnen tonen van inschrijving bij het burgerlijk armbestuur. Dat laatste was in de negentiende eeuw een uiterst gangbare gewoonte geworden om bij ziekte van kosteloze medische bijstand en geneesmiddelen verzekerd te zijn. Tegen het eind van de eeuw telde Amsterdam 73.000 bedeelden, voor wie twintig artsen en evenveel vroedvrouwen wijksgewijs inzetbaar waren, terwijl er zich over de stad verspreid zes poliklinieken voor chirurgische en gynaecologische hulp bevonden. Bovendien waren armenpoliklinieken voor orthopedie, geslachtsziekten, huidziekten, oog-, oor- en keelziekten en tandheelkunde verbonden aan de stedelijke gasthuizen. Zo kreeg het universitaire klinisch onderwijs de beschikking over een royaal en 'dankbaar patiëntenmateriaal'. In Groningen waren de armendokters zelfs verplicht om de hoogleraren van de medische faculteit te informeren over nieuwe ziektegevallen in hun wijk - bij welke situatie zowel het universitaire onderwijs als de geneeskundige armenzorg garen spon. Bepaalde de armenzorg zich materieel tot verschaffing van het noodzakelijke, de geneeskunst beoogde het optimale te verstrekken. Was de geneesmiddelenvoorziening aan de armen in de eerste helft van de negentiende eeuw aan grenzen gebonden c.q. gold het zuinigheidsbeginsel inherent aan de filantropie, na 1850 had de geneeskunst het primaat. Daardoor stegen de kosten van de geneeskundige armenzorg uiteraard niet onbeduidend, al gingen ze deels schuil in die van het universitair geneeskundig onderwijs.[140]

Hoewel de geneeskunde zich steeds meer op ziekten dan op zieken concentreerde, gingen andere instanties zich met bepaalde categorieën patiënten als zodanig bezighouden, zoals met doofstommen en met blinden. En in de marge van de armenzorg ontstond ook aandacht voor moeder en kind; de reeds door Napoleon in 1810 gedecreteerde ondersteuning van behoeftige kraamvrouwen kreeg in ons land uitwerking in de oprichting van onder andere plaatselijke Maatschappijen voor Moederlijke Weldadigheid.

Minder geordend verliep, in de eerste helft van de negentiende eeuw, de ontwikkeling van organisaties waarbij men zich kon verzekeren tegen ziekte- en begrafeniskosten. Naast de onderlinge sociëteiten kwamen tientallen commercieel ingestelde ziekenfondsen op. Die wildgroei van 'bussen' werkte misstanden in de hand, zoals winstbejag van initiatiefnemers en soms miserabele medische zorg. Eendrachtige samenwerking van de geneeskundigen zelf was de enige remedie om in deze situatie verbetering te bereiken.[141]

Een van de "meest angstaanjagende ziektes van de negentiende eeuw"[142] was de cholera die, meer dan eens met epidemische kracht, toen in ons land - en daarbuiten - huishield. Het was niet de enige plaag die onze voorouders bezocht, want ook met roodvonk, difterie, malaria (of tyfus?) kregen zij te maken. Maar de cholera teisterde heel Europa, èn - minstens zo belangrijk - er was geen kruid voor gewassen. Quarantaine en andere overheidsmaatregelen haalden niets uit, sommige geneeskundigen moesten het wekenlang zonder nachtrust stellen, choleracommissies werden uit de grond gestampt die op hun beurt cholerahospitalen inrichtten - de "schrik van de cholera" werd er vooralsnog niet door verjaagd. De oorzaak van deze 'duistere ziekte'[143] bleef lang een twistpunt tussen 'contagionisten', voor wie de cholera teweeggebracht werd door een smetstof (contagium) die via directe overdraagbaarheid van mens op mens het lichaam binnendringt, en 'miasmatisten' of 'anticontagionisten' die niet dachten aan een smetstof maar aan een smetdamp (miasma) waardoor de ziekte zich door de lucht verspreidt. Toen de eerste opvatting moest worden opgegeven omdat remedies als quarantaine niet bleken te helpen, kreeg het anticontagionisme ruim baan en daarmee de bestrijding van het vuil en de verbetering van de materiële levensomstandigheden. In zijn effect presenteerde de cholera zich immers als armoedegerelateerde (epidemische) ziekte. Anticontagionisme werd dikwijls in verband gebracht met het nieuwe liberalisme, soms vervuld van een gedrevenheid om de materiële wereld beter en gezonder te maken, enerzijds door riolering en zuiver drinkwater, en anderzijds via de bestrijding van armoede en onwetendheid. Want het miasma-concept ging zich steeds minder beperken tot het idee van bedorven lucht, en omarmde steeds meer de conceptie dat filantropie en 'laissez-faire' niet voldoen om het maatschappelijke evenwicht te verzekeren, en dat armoede een bron van allerlei gevaren voor de gehele maatschappij impliceert. Hoezeer de strategie om het doel te bereiken tussen het 'filantropische beschavingsoffensief' en de beweging der hygiënisten ook verschilde, dat doel zelf deelden zij, namelijk

het aankweken van deugden als zuiverheid, netheid, zorgzaamheid, matigheid en arbeidzaamheid - met de burgerstand[144] als norm en voorbeeld. Speciaal de hygiënisten begonnen steeds meer oog te krijgen voor de noodzaak om maatregelen 'van bovenaf' te nemen, teneinde de gezondheidstoestand van de armen te verbeteren, door concreet behuizing, riolering, arbeidsomstandigheden en dergelijke aan te pakken - in plaats van zich in moralisering te verliezen.[145]

Wie het sociaal-hygiënisch gedachtegoed ook een warm hart toedroegen, achter de katheders van het universitaire geneeskundige onderwijs waren zij doorgaans niet te vinden, en nog veel minder achter de bureaus van overheid en van parlementariërs. Het waren mensen als de reeds genoemde medici Samuel Senior Coronel en Samuel Sarphati, die in en door hun dagelijkse werkzaamheden met de noden van de bevolking uit eigen waarneming bekend waren geraakt, die zich voor verandering c.q. verbetering sterk maakten.[146]

SAMENVATTING

In 1847 vierde de Leidse stadsgeneesheer en -vroedmeester Gottlieb Salomon (1774-1865) zijn vijftigjarig jubileum als doctor in de geneeskunde;

> "Deze eerbiedwaardige medicus was in de centraal-Europese traditie van Herman Boerhaave grootgebracht. Hij was getuige geweest van een aantal elkaar snel opvolgende medische revoluties, om tenslotte te belanden in het zo rustige, traag voortkabbelende tijdperk dat wij thans kenschetsen als de Biedermeierperiode, waarin de geneeskunde een romantisch en natuurfilosofisch karakter droeg.
> Het ene systeem na het andere had de hechte burcht der medische wetenschap bestormd, de Brownianen hadden de materia medica op de mesthoop gegooid en de zieken opwekkende en verzwakkende middelen toegediend, waarbij het opium een twijfelachtige rol speelde. Samuel Hahnemann had gewezen op de gevaren van de hoge dosering in de therapie en het begrip homeopathie in de geneeskunde ingevoerd. De hydropathen Vincent Priessnitz en Sebastiaan Kneipp brachten de waterbehandeling in de mode en menige patiënt waagde zich in guur weer in een koude zee of rivier. De school van de grote Franse klinikus F.J.V. Broussais had de maag tot zetel van het menselijk onheil verklaard, de patiënten werden wederom van hun bloed ontlast door vrijwel iedere bloedzuiger, die er in of buiten Europa te vinden was. Ook in het jaar 1847 was de bloedzuiger nog het meest in tel bij de practiserende artsen, al werden ze niet meer à la Broussais in getallen van halve en vierde eskadrons toegediend. Dit had Gerrit Jan Mulder in het militaire hospitaal in Utrecht nog beleefd. In Italië had Giovanni Rasori de theorieën van John Brown gemodificeerd in de leer der contrastimuli, hij werkte met grote hoeveelheden laxantia en braakmiddelen. 'Ontsteking' was het tovermiddel, een heirleger van koortsen bezocht de mensheid en de artsen waren weer guller met geneesmiddelen dan ooit."[147]

Tegen 1850 had de 'realistische' geneeskunde evenwel afgerekend met de romantische benadering ervan. Realistisch stond primair voor natuurwetenschap, waartoe de geneeskunde meer en meer evolueerde, met name in samenhang met de vooruitgang van de techniek. De overtuiging begon aan te slaan, dat een doeltreffende behandeling van ziekten mogelijk is indien men zich op wetenschappelijke gegevens baseert en daarbij rationeel-methodisch te werk gaat[148]. Eeuwenlange medische onmacht maakte, met andere woorden, in de negentiende eeuw de omslag naar therapeutische winst. Èn: de huidige westerse geneeskunde wortelt in twee negentiende-eeuwse nieuwigheden: de Franse c.q. Parijse kliniek en de Duitse laboratoriumgeneeskunde. Beide stonden aan de basis van de geslaagde poging om de academische geneeskunde op nieuwe, natuurwetenschappelijke leest te schoeien[149]. In de tweede helft van de negentiende eeuw begon het laboratorium de universiteit binnen te dringen. Medische, biologische, schei- en natuurkundige laboratoria werden op een verbazingwekkende schaal gevestigd, zich voortvarend ontwikkelend tot sleutelelementen in de vorming van geleerden. Sindsdien zijn de wetenschap en het laboratorium eigenlijk synoniemen geworden.[150] Zoals de opkomst van de natuurwetenschappen gepaard ging met wetenschapsoptimisme, zo werd de geneeskunde in het algemeen vanaf 1875 in de euforie van haar ontwikkeling steeds optimistischer[151].

Kijken wij kort terug op de opmerkelijke opbloei van de geneeskunde in de (tweede helft van de) negentiende eeuw. De vondst van de cel als elementaire eenheid van het organisme stimuleerde de microscopische studie van de weefsels en organen sterk, en bracht Virchow ertoe zijn cellulaire pathologie op te bouwen. Vooral door toedoen van Pasteur werden de bacteriën als ziekteverwekkers ontdekt; door de vondst van talrijke ziekteverwekkers ontstond de nieuwe wetenschap der bacteriologie. Menige infectieziekte ging daardoor èn dankzij virologie en serologie tot de voltooid verleden tijd behoren of verloor zijn epidemische karakter: cholera, pokken, difterie, tyfus, tuberculose[152]. Zo konden na 1850 ten aanzien van het vraagstuk van de oorzaken der ziekten belangrijke vorderingen worden geboekt. Door de invoering van de a- en antisepsis èn de toepassing van de narcose kon de heelkunde zich aan grotere en ingewikkelder ingrepen wagen, en raakte de chirurgische ziekenzaal geleidelijk zijn eeuwenlange reputatie van oord der verschrikking goeddeels kwijt[153]. Hygiëne werd regel in plaats van uitzondering; toepassing ervan in de openbare ruimte, bijvoorbeeld door grachten te dempen en schoon drinkwater ter beschikking te stellen, hielp trouwens ook om besmettelijke ziektes te verdrijven.

Hormonen werden ontdekt als producten van inwendige klierafscheiding, en stelden in staat tot een eerste inzicht in de regulatie van de verrichtingen der verschillende organen; de endocrinologie begon zich te ontwikkelen. Eykman en Grijns vonden vitamine als gezondheidbevorderende voedingsstof.

Het medisch instrumentarium werd aanzienlijk verrijkt: oog-, oor- en keelspiegel en tal van andere apparaten, zoals de injectiespuit-met-holle-naald

(1853), deden hun intrede in de dagelijkse (klinische) praktijk, in originele of in verbeterde versie. En de fysische diagnostiek kreeg versterking dankzij percussie(-hamer) en auscultatie (stethoscoop).

Met dank aan Pinel in Frankrijk en - in ons land - Schroeder van der Kolk werden krankzinnigen 'bevorderd' tot geesteszieken, van paria's tot patiënten dus, die medische behandeling verdienden. In de loop van de negentiende eeuw brak allerwegen eveneens het inzicht door dat de klinische zorg danig op de schop moest. Het aloude gasthuis met zijn onbeschaafde en niet of verre van voldoende toegeruste oppassers en oppasseressen voldeed niet meer. De gasthuizen hielden zich slechts met de opvang en verzorging van armen bezig, en vervulden zo meer een sociale dan een medische functie. Deze doel- en taakstelling was gedurende de negentiende eeuw onderhevig aan slijtage ten gunste van het verplegen, behandelen en - waar mogelijk - genezen van zieken. Het moderne ziekenhuis ontstond, mét verpleging in de huidige betekenis ervan. Zo eenvoudig als dat hier is opgeschreven, is dat proces in de praktijk echter niet verlopen. Amsterdam, bijvoorbeeld, heeft zijn 'Gasthuis-quaestie' gekend, die tussen 1824 en 1886 de gemoederen bij tijd en wijle heftig heeft beziggehouden[154] en eindigde met de bouw van het Wilhelminagasthuis[155]. En hoe ook in Leiden de 'incubatietijd' van een nieuw stads- en academisch ziekenhuis decennia in beslag zou nemen, zullen wij later gewaar worden. Hier is het woord van de dichter Willem Elsschot (pseud. Alfons de Ridder, 1882-1960) van toepassing: "tussen droom en daad staan wetten in de weg en praktische bezwaren"[156]. Rond 1890 ging het vlotter en verrezen veel ziekenhuizen-in-moderne-zin. Die instellingen werden toen in paviljoenbouw opgetrokken, met aparte operatiekamers. Daarin verrichtte de 'arts' eigenhandig de ingrepen, in plaats van die als vroeger over te laten aan de heelmeester. Tegen het eind van de eeuw werden de ziekeninrichtingen verplaatst van de periferie naar het centrum van de geneeskunde, met als gevolg een geweldige ontplooiing van het ziekenhuiswezen, inclusief schaalvergroting en bureaucratisering. Niet langer maakten gasthuisregenten en bestuurders van de burgerlijke armenzorg er de dienst uit, maar de verzamelde specialisten onder aanvoering van een geneesheer-directeur (en, weer later, van professionele bestuurders, economen en managers)[157]. Buiten het ziekenhuis vond verpleging aan huis plaats; voor organisatie en uitvoering van dit wijkwerk werden vanaf 1875 diverse Kruisverenigingen opgericht. Medische bijstand aan gewonden op het slagveld kreeg een enorme stimulans door het optreden van Florence Nightingale en Henri Dunant (het Rode Kruis).

Was in de Franse Tijd een landelijk georganiseerde gezondheidszorg tot stand gekomen[158], de overheidsbemoeienis met volksgezondheid nam hand over hand toe, blijkend uit wet- en regelgeving.

Vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw raakte de vaderlandse geneeskunde steeds sterker georiënteerd op Duitsland dat toen in Europa medisch de eerste viool speelde. Daarmee wil echter niet gezegd zijn dat ons land slechts

slaafs volgde wat bij de oosterbuur gaande was. Zeker was er een welbegrepen belang om jong talent van daar te halen[159]. Maar ook Nederlandse medici droegen zelf aan de modernisering van de geneeskunde bij, en telden internationaal wel degelijk mee.

De geneeskunde raakte ontrafeld, dat wil zeggen dat gangbare combinaties van vakonderdelen uiteen vielen en verzelfstandiging plaatsvond[160]. Uit en binnen deze 'autonome' vakken ontstonden uiteindelijk op hun beurt (super)specialismen. Het medisch specialisme is derhalve een negentiende-eeuws verschijnsel, uiteraard samenhangend met de versnelling van de toenmalige ontwikkeling. Niemand kon meer alles overzien - een hoogleraar als Herman Boerhaave (1668-1738) had nog kunnen grossieren in medische studievakken (praktische en theoretische geneeskunde, botanie, scheikunde), maar een eeuw later was dat steeds minder mogelijk. Tegelijk nam het aantal nieuwe leerstoelen in hoog tempo toe[161]. Daarvoor waren natuurlijk ook voorzieningen zoals gebouwen nodig. De boom der geneeskunde kreeg steeds meer vertakkingen …

Talrijke beroeps- en/of belangenbehartigende verenigingen werden uit de grond gestampt, om te beginnen uiteraard de Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst in 1849, alsmede de Nederlandsche Vereeniging voor Psychiatrie (1871), de Nederlandsche Gynaecologische Vereeniging en de Nederlandsche Vereeniging voor P(a)ediatrie (1892). Daarnaast kwamen verwante verbanden tot stand, zoals het Genootschap ter beoefening van de Heilgymnastiek in Nederland (1889), het huidige Nederlands Genootschap voor Fysiotherapie[162].

Het onderwijs werd flink op de schop genomen, en dat niet alleen omdat het Latijn, de aloude internationale wetenschapstaal, hier geleidelijk voor de moedertaal werd ingeruild. Klinische scholen ontstonden, en aan de universiteiten werd het curriculum aangepast - en verschoof de klemtoon van theorie naar praktijk. In het volgende hoofdstuk wordt dit beloop nader uit de doeken gewikkeld.

Bovenstaand overzicht beoogt - door de 'oogst' zo bijeen te 'lezen' - voorbeeldig duidelijk te maken dat de negentiende eeuw metterdaad historie heeft geschreven als de "eeuw van grote medische overwinningen", als "een eeuw van vooruitgang"[163], en "in menig opzicht een hoogst belangwekkende periode in de lange geschiedenis van het geneeskundig denken en handelen (is) geweest"[164], in het bijzonder sinds 1850. In de loop der tijden zijn tal van zegeningen op geneeskundig terrein voorbijgetrokken, maar nooit eerder waren in de zo korte tijd van een (halve) eeuw zoveel verandering en verbetering in zo grote verscheidenheid en over de gehele linie bereikt als toen. Bij vergelijking van de geneeskunde anno 1800 met die van omstreeks 1900 dringt de term *metamorfose*, naar vorm èn inhoud, zich op. Wie een voorliefde heeft voor sjablonen, zou zich ook kunnen bedienen van het onderscheid tussen 'klassieke' en 'moderne' geneeskunde - want dat laatste waren vak en wetenschap inmiddels wel geworden.

Dit resumé van significante vernieuwingen dient hier als uitgangspunt voor de beantwoording van de vraag of - en zo ja: in hoeverre - (de) Leidse medisch studenten zich daarvan destijds rekenschap hebben gegeven. Maar alvorens op die cruciale kwestie nader in te gaan, is het voor dit oogmerk relevant ons eerst af te vragen hoe de geneeskundige vorming er in ons land uitzag gedurende deze turbulente tijd.

INTERMEZZO I: **HIDDE JUSTUSZ. HALBERTSMA**

Hidde Halbertsma treedt elders in dit boek op als hooggeleerd anatoom en fysioloog te Leiden. De mens Hidde Halbertsma is daar evenwel nog achter schuil gegaan - een impressie van een tweeslachtige persoonlijkheid licht een tip van de sluier op.[1]

Als Hidde Justusz. Halbertsma op 30 maart 1820 te Bolsward het levenslicht aanschouwt, is hij de tweede zoon van de doopsgezinde predikant Justus Hidde Halbertsma. Aangezien vader Joost ruim een jaar later een beroep in Deventer aanneemt, gaat de jonge Hidde daar op school, en laat hij zich in september 1837 inschrijven als student voor de propaedeuse aan het Athenaeum in de IJsselstad. Een jaar later, op 19 september 1838, volgt de immatriculatie als student geneeskunde aan de Leidse hogeschool.[2]

Student

Reeds als jongen van tien jaar weet Hidde een ieder met zijn grappen te vermaken, welke gave hem ook later goed van pas zal komen. Hoewel hij zijn studie zeer serieus neemt en vlijtig werkt, laat hij de geneugten van het studentenleven allerminst aan zich voorbijgaan. Hij is een trouw lid van het in 1839 gevormde Leidsche Studenten Corps, "deze leerschool voor het volle leven".[3] Zowel zijn oudere broer Petrus als Hidde zelf woont in Leiden op kamers, maar omdat die ver genoeg uit elkaar liggen heeft Petrus geen last van het fluitspel van Hidde, terwijl Petrus' viool Hidde niet stoort[4]. Voor de laatste houdt de muziek niet bij de fluit op, blijkens een opgewekte passage in een van hem bewaard gebleven epistel:

> "Ik heb nu eindelijk ook iets, daar ik lang naar gewenscht heb, namelijk les op de pauken. Mijn meester is B. van Gelder, een paukenist uit Den Haag, die des middags bij mij komt, wanneer hij met de kapel en de Opera uit Den Haag hier moet zijn om representaties te geven. De prijs is één gulden. Hij heeft mij eerst geleerd op de pauken zelve, die bij mij op de kamer stonden, en daar ik volgens Petrus een horribel leven op maakte. Ik moest dus wachten tot Petrus uitging, als wanneer ik het instrument op ijzingwekkende manier ging hanteeren. Doch nieuwe onheilen! Mijne regtsche en linksche buurlieden zonden boden uit, met verzoek of ik wilde ophouden daar in de respectieve huizen zieken lagen. Ik doe het nu op twee groote folianten met kartonnen banden".

Dat hij niet alleen om zijn vaardigheid als paukenist in Sempre Crescendo wordt gewaardeerd, blijkt uit zijn benoeming tot bestuurslid van dit Leidse studenten-muziekgezelschap. Bij deze bestuursfunctie blijft het trouwens niet, want hij treedt ook op als praeses van de medische faculteit der studenten, en maakt in 1842-'43 als vice-ab-actis en vice-praeses deel uit van het collegium van het LSC, waarvan hij op 12 juni 1843 erelid wordt[5]. Daarnaast houden de broers zich onledig met tekenen en schilderen. Petrus laat zich in april 1839 als volgt over zijn jongere broer uit:

> "Het joviale dat hij in zijn uiterlijk heeft en het doorgaans vrolijke humeur dat hem bezielt, maken hem algemeen gezocht. Desniettemin doet hij met veel ijver aan de propaedeutische vakken; hij wordt door groote eerzucht gedreven; het is een geluk, dat die hartstogt zoo hevig bij hem werkt".

In de herfst van hetzelfde jaar laten beide broers zich niet onbetuigd bij de Leidse maskerade. Vertolkt Petrus de rol van wapenheraut van Zeeland, Hidde fungeert als page van hertog Jan van Beieren.[6]

Twee jaar nadat Petrus zijn Leidse studie met een promotie magna cum laude had beëindigd, treedt Hidde in diens voetsporen door op 3 november 1843 met evenveel lof te promoveren tot doctor in de geneeskunde op een proefschrift over de verdiensten van Antoni van Leeuwenhoek voor de microscopische anatomie[7]. Zijn dissertatie staat overigens niet op zichzelf, is namelijk onderdeel van een 'drieluik' met die van F. le Sueur Fleck die op dezelfde dag èn met die van N.H. van Charante die medio 1844 op hetzelfde thema promoveren, eveneens magna cum laude.[8]

Na zijn afstuderen stelt zijn vader hem in de gelegenheid een lange studiereis te maken, welke 'grand tour' bijna twee jaar zal duren. Samen met zijn vrienden Fleck en Schick[9] vertrekt hij naar Parijs, en doet vervolgens Wenen, Heidelberg, Berlijn, Leipzig en Praag aan. Hij werkt en studeert bij vrijwel alle medische coryfeeën van zijn tijd: praktische, klinische vakken zoals interne geneeskunde, verloskunde en chirurgie, later meer in het bijzonder anatomie en -waartoe hij zich minder aangetrokken voelt- fysiologie.[10]

In een brief uit januari 1844 aan zijn ouders in Deventer doet de jonge doctor vanuit Parijs uitvoerig verslag van zijn reisbelevenissen. Daarbij bepaalt hij zich niet alleen tot zijn geneeskundige ervaringen, maar wijst hij tevens op plaatselijke gebruiken waarvan de vermelding impliciet de ongedwongen verhouding tussen ouderpaar en zoon lijkt aan te tonen:

> "De andere zaken die men daar vindt, zijn bonbonneries en surprises en papier maché; deze laatste stellen meest schijthistories voor, daar de Franschen onuitputtelijk in zijn en die zoo magnifiek zijn, dat het mij speet U er geene van te kunnen oversturen. Onder anderen was er een kerel die (…) zijn geheele gat bescheten heeft, een wijf dat zich een enorme lintworm uit de posteriora haalt, een ander dat zichzelf een clijsteer zet."

En er is een instelling die de aandacht van de aanstaand anatoom trekt:

> "Aan de regter kant van de Seine is een gebouw waar gij zeker wel eens van gehoord zult hebben, ik bedoel de Morgue; hier worden alle lijken die men op straat vindt of door behulp van netten uit de Seine worden opgevischt in gebracht, op schuinsche baren gelegd en zoo aan het publiek ten toon gesteld om zoo doende berigten omtrent dezelve intewinnen; vindt iemand er een van zijn familie, zoo wordt hem het lijk tegen eene matige betaling ter hand gesteld; wordt het binnen drie dagen niet gereclameerd zoo wordt het op kosten der stad begraven of naar een der snijkamers gebracht. Met mistig weer is het getal dier ongelukkigen veel grooter, dewijl men dan op de plaatsen aan de rivier waar nog geen kaden zijn veel schielijker van de weg af is en in het water valt; ook worden er dan meer menschen

> in de Seine gewipt als gewoonlijk; een groot gedeelte echter brengt zich zelf van kant en dit om verkeerde of mislukte speculatien en vooral ongelukkige liefde, zoodat men er niet zelden zwangere vrouwen vindt; dat men op gemelde plaatsen ook pas geboren kinderen vindt behoef ik bijna niet te zeggen."

Behalve de dood is in Parijs uiteraard het leven in alle soorten en maten present. Halbertsma heeft van de Leidse prof. Jan van der Hoeven (1802-1868), zijn promotor, introductiebrieven voor twee Parijse hoogleraren meegekregen, maar erg veel blijkt hij daar niet mee op te schieten:

> "Men heeft echter weinig aan introducties bij Professoren van eenigen naam en dit is heel natuurlijk, zij worden bestormd door vreemdelingen, zoodat het hun onmogelijk is zich speciaal met den een of ander op te houden, of het moet al iemand wezen van eene buitengewoone reputatie; en aangezien ik niet onder de laatste rubriek val, spreekt het van zelf dat ZEd. mij gelijk ieder ander afgezouten heeft met een Monsieur, si je peux vous être bon en quelque chose, il me sera toujours un grand plaisir."

Meer genoegen beleeft hij aan „den grootsten man in de lithotritie te Parijs", de Franse chirurg en uroloog Jean Civiale (1792-1867):

> "Ik ga waarschijnlijk een speciale cours in lithotrie bij zijnen interne houden daar dit een vak is, dat nog zeer weinig in praktijk is bij de Doctoren van ons land, die de steen nog altijd door een bloedende wonde moeten uithalen; terwijl de steen volgens bovengenoemde manier zeer gemakkelijk verbrijzeld wordt in de blaas zelve zonder een droppel bloeds te vergieten. Gemelde Civiale doet zijne operatien in het Hôpital Necker des Zaterdags; ik ben er tot nog toe altijd geweest en hoop het ook trouw te houden; de laatste maal was hij bezig een stuk hout uit de pisblaas te halen, dat er met geweld door de pisbuis heen ingebracht was. Dit mislukte echter, zoodat hij nu zal overgaan, het op verschillende plaatsen te doorbooren, om het zoodoende te verkleinen en naar buiten te ontlasten."

En is niet -opnieuw- de anatoom in spe aan het woord als het over oefening in het ontleden van lijken gaat:

> "Het dissequeren valt mij niet meê wat de prijs aangaat. Ik ga alle dagen te 11 à 12 uur naar Clamard, een gebouw waar men 4 magnifieke zalen vindt ingerigt voor de dissectie; in 't geheel genomen kunnen er 400 personen tegelijk bezig zijn; het is er met enorme kagchels verwarmd, zeer zindelijk en zonder eenige lucht. Ik ben er gewoonlijk tot 4 uur en hiervoor heb ik 100 francs betaald voor het geheele seizoen. 's Morgens ten 7 uur begint de cliniek in de Hospitalen, zoodat de lantarens nog aan zijn wanneer wij de deur uitgaan en de visites meest met waskaarsen gedaan worden aan de bedden der patienten. Na de visites wordt er door de Professoren over de een of andere merkwaardige patient gehandeld en daarna overgegaan tot het doen der operaties, die hier niet zeldzaam zijn; ik ben nog niet op een der Hospitalen geweest of ik heb er soms 1, 2, soms 5 operatien zien doen, zoodat ik met regt kan zeggen, dat ik hier op een morgen meer heb gezien dan in een geheel jaar te Leiden."

Halbertsma eindigt zijn lange brief met bezorgdheid over zijn persoonlijke toekomst te uiten:

> "Waar het met mij heen moet, weet ik niet want een goed vooruitzigt is er geloof ik niet in ons land, tenzij men door het fortuin begunstigd wordt. Indien gij mij naderhand door Uwe relatien een betrekking kunt bezorgen, hebt gij het volkomenste regt over mij te disponeeren; ik zal met alles tevreden zijn wat mij een fatsoenlijk bestaan oplevert."[11]

Hoogleraar

Welnu, zijn zorgen zullen zich als vanzelf oplossen. In Leiden overweegt men na het overlijden van J.C. Broers (1847) aan Halbertsma een hoogleraarschap in heel- en verloskunde toe te vertrouwen. Dan is hij al weer op reis, om zich met het oog op de opvolging van Gerard Sandifort toe te leggen op anatomische en fysiologische studie, en bezoekt daartoe achtereenvolgens Berlijn, Leipzig en Praag - vanwaar hij terugkeert als hem het bericht van de dood van Sandifort bereikt.[12]

Op 30 september 1848 aanvaardt Halbertsma het professoraat in anatomie en fysiologie te Leiden. Dat gaat niet zonder slag of stoot. Hij is dan wel allround opgeleid, maar vooral buiten de Sleutelstad bestaan bezwaren, in het bijzonder heftig naar buiten gebracht door de fysioloog Jacques Moleschott (1822-1893): niet alleen acht hij Halbertsma ongeschikt c.q. onvoldoende capabel om de fysiologie in Nederland op nieuwe leest te schoeien, maar bovenal vindt hij het onverteerbaar dat in Leiden niet de voorkeur is gegeven aan geleerden zoals I. van Deen of F.C. Donders, die daartoe zijns inziens wel in staat zijn.[13]

Hidde Justusz. Halbertsma (1820-1865), sinds 1848 hoogleraar in de anatomie en fysiologie te Leiden.
Gravure door D.J. Sluyter, z.j.

De studenten tappen uit een ander vaatje aanmerkingen. Naar aanleiding van Halbertsma's oratie die uiteraard nog in het Latijn op schrift gesteld is en uitgesproken wordt, verbazen zij zich er niet over dat de aantredende buitengewoon hoogleraar daarin het gebruik van het Latijn als academische voertaal aan de kaak stelt, aangezien hij naar hun smaak die antieke taal zelf onvoldoende meester is.[14]

Halbertsma trekt zich ogenschijnlijk van alle aanvankelijke kritiek weinig aan, en gaat aan de slag. Hoe hij dat doet, is elders verhaald[15] - hier staat niet de wetenschapper, maar de mens Halbertsma centraal. Als zodanig vallen allereerst zijn werkdrift en opgeruimdheid op. Tot dat laatste dragen ook veranderingen in zijn persoonlijke leven bij. In 1851 trouwt hij met 'Coo' of 'Cootje' Hamaker[16].

Hun huwelijk is bijzonder gelukkig, maar het zit de echtelieden toch niet in àlle opzichten mee. In 1852 hebben zij namelijk de geboorte van "een dooden zoon" en een jaar later die van "een levenlooze dochter" te betreuren. Dat deze tragische gebeurtenissen vanzelfsprekend een diepe indruk maken, op Halbertsma misschien nog meer dan op zijn vrouw, en mogelijk zelfs hun schaduwen vooruit werpen, is een gedachte die zo dadelijk nadere duiding verdient.[17]

Geroemd wordt het kinderloos blijvende echtpaar om de betoonde gastvrijheid. Hun huiselijk leven kenmerkt zich door een komen en gaan van familieleden en vrienden, van ambtgenoten en studenten[18]:

> "Een ieder, die Halbertsma van nabij en vooral in zijnen huisselijken omgang heeft gekend, weet, hoezeer hij daarin steeds door gulheid en vrolijkheid uitmuntte. Ook met zijne leerlingen ging hij daar op eene zóó aangename, hartelijke en vertrouwelijke wijze om, dat zij hem nooit anders dan als een vriend beschouwden, die steeds bereid was hun overal, waar hij slechts kon, met raad en daad bij te staan."[19]

Dat getuigt zijn oud-medewerker J.A. Boogaard (1823-1877) in een necrologie. W. Koster (1834-1907), oud-leerling en eveneens -prosector van Halbertsma, zegt het hem na:

> "Zijn omgang met vrienden en bekenden was ongedwongen en vrij (…). Met studenten kon hij student zijn, vooral in zijn woning, aan zijn tafel. Hij lachte luid en hartelijk, en had een afkeer van deftigheid, gemaaktheid en plechtigheden."[20]

Speciale aandacht heeft de hoogleraar voor zijn te Leiden studerende jonge neven, die hij veelal als mentor bijstaat. Ook uiterlijkheden boezemen hem daarbij kennelijk belang in, zoals wanneer hij in een brief van april 1859 aan diens vader zijn nogal lakse neef Tjalling Halbertsma op de korrel neemt:

> "Eene zaak waaraan hij ook nog behoefte heeft, is gymnastiek; zijne houding, entrée de salon, en gang zijn nog ellendig, zoodat ik hem aangeraden heb lid te worden van Arena Studiosorum, waar ik hoop dat hij door schermen, batonnéren, swadronnéren en methodische oefening zijner spieren een en ander zal verbeteren en voorkómen, dat de Leidenaars hem op straat voor krompoot uitschelden. Ook in dit opzicht is hij wat indolent, en stelt hij maar uit, waarschijnlijk in de hoop, dat zijn drilmeester wel op zal houden met manen. Hij heeft een plan om eerst na de groote vacantie aan mijn raad gevolg te geven."

Wel voegt de 'drilmeester' er als ervaringsdeskundige vergoelijkend aan toe:

> "Gij moet niet vergeten dat een jong mensch, die het eerst de Akademiestad binnentreedt, nog geene methode van zelfonderricht heeft en deze zich eerst begint te vormen wanneer hij er een half jaar heeft doorgebracht. Ik wil hiermede zeggen, dat wanneer hij a.s. September propaedeutisch doet, hij eigenlijk slechts waarachtig een half jaar gestudeerd heeft en van dat half jaar gaat nog de helft af, die hij thuis zal doorbrengen. Dat is te weinig voor vakken als physica en chemie, die de basis uitmaken voor den geneeskundige."[21]

Een andere neef die hartelijk onthaald wordt, Steven Halbertsma, laat in een brief aan zijn ouders van september 1863 weten dat hij een 'mooye chamber-cloack' van het hooggeleerd familielid heeft gekregen. Eind oktober 1864 schrijft Steven over een dinertje bij professor en nicht Coo, die het goed maken "ofschoon de eerste vorige week nog al last van hoofdpijn had gehad". [22]

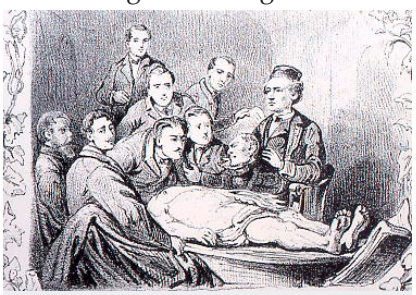

College van prof. Halbertsma, rechts met hoofd in de hand. Karikatuur naar de beroemde anatomische les van dr Nicolaas Tulp door Rembrandt (1632). De prent is voorzien van het onderschrift 'Capitis deminutio' (letterlijk: hoofdafneming). De colleges ontleedkunde waren in 1864 zeer in trek onder studenten. Almanak voor 1865.

Over een etentje gesproken: na haar dood op 23 december 1853 verricht Halbertsma in het bijzijn van publiek sectie op het lijk van hongerkunstenaar Engeltje van der Vlies uit Pijnacker. Het idee dat men kan leven zonder voedsel is een gedachte die in de negentiende eeuw veel mensen fascineert. Aan hongerende vrouwen worden dikwijls wel religieuze krachten toegeschreven. Aangezien zij niet eet, wordt kluizenaar Engeltje een toeristische attractie, die zelfs in een Engelse reisgids voor Nederland voorkomt. Om bij haar op bezoek te mogen komen en wat met haar te praten, hebben de passanten graag geld over. Dat Engeltje in de praktijk toch niet zo zuiver in de leer is als zij moet hebben voorgegeven en niet van alle voedsel heeft afgezien, komt aan het licht als Halbertsma tot ontsteltenis van de toeschouwers in haar ingewanden grutjes en karnemelk aantreft. Het echtpaar bij wie de 'hongerartiest' inwoonde, biecht dan op Engeltje te hebben gevoed, en wel via een geheim luikje in de bedstee …[23]

Halbertsma sluit de ogen niet voor wat er om hem heen gebeurt, ellende incluis. Zo vraagt hij tijdens de cholera-epidemie die anno 1853 in Leiden rondwaart, de toestemming van de plaatselijke choleracommissie om binnengekomen lijken, of lijken van cholerapatiënten die niet worden opgehaald, voor het onderwijs te mogen gebruiken, hetgeen wordt goedgekeurd. Hij wil evenwel niet alleen nemen, hij wil ook een bijdrage leveren en stelt zich in 1854 kandidaat voor het lidmaatschap van de Plaatselijke Commissie van Geneeskundig Onderzoek en Toevoorzigt; dan echter wordt zijn eveneens voorgedragen collega prof. F. Krieger daarin benoemd.[24]

Als docent wordt Halbertsma geprezen om zijn "eenvoudige, heldere en duidelijke voordragt".[25] Volgens Willem Koster telt dit temeer daar

> "hij in aanleg geen schitterend redenaar, geen *spreker* was. Hij was de man niet voor spitsvondige onderscheidingen, voor diepzinnige abstractiën, voor een fijn gesponnen betoog; maar had niettemin een uitstekend helder oordeel, een groote mate van scherpzinnigheid bij een inductief onderzoek; maar hij waagde zich niet ligt aan de gevleugelde beschouwingen der speculatieve deductie.
> Alles wat aan de traditionele ruwheid en vuilheid van een dissectie-zaal herinnerde, verdween uit de Leidsche ontleedkundige werkplaats. Netheid en sierlijkheid

> waren kenmerken van Halbertsma's onderwijzen en arbeiden. (…) Praalziek was hij in zekere zeer geoorloofde mate, namelijk op zijn anatomisch kabinet, als hij een doelmatige inrichting, een sierlijk praeparaat mogt vertoonen. Overigens was ostentatie van geleerdheid hem volkomen vreemd, en waren toon en bewegingen zonder eenige affectatie."

Tegelijk moet Koster erkennen:

> "Hij behoorde niet tot de op het eerste oogenblik innemende, tot de hoffelijke menschen, al maakten zijn fraai gesneden gelaat en schoone lichaamsbouw terstond een aangenamen indruk. Iets minder voorkomends, iets stroefs, dat een eerste kennismaking in Halbertsma minder aangenaam kon doen schijnen, verdween echter spoedig, om voor groote familiariteit - de eenige voet waarop hij met zijne vrienden kon zijn - plaats te maken".[26]

In de laatste jaren van zijn leven houdt Halbertsma zich als decaan van de Leidse faculteit der geneeskunde bezig met de ophanden zijnde veranderingen die het medisch hoger onderwijs behoeft, om te beginnen met de voorbereiding van Thorbeckes 'artsenwetten' (1865). In het cursusjaar 1864-'65 is Halbertsma rector magnificus van de Leidse universiteit. Die tijdelijke functie is voor hem geen sinecure; hij

> "kenmerkte zich in die gewigtige betrekking door de ijverigste en meest naauwgezette pligtsvervulling, hoe zwaar de hem opgelegde taak hem bij zijne reeds eenigzins geschokte gezondheid ook drukte, hoe verlangend hij ook naar den dag mogt uitzien, waarop hij het Rectoraat zou kunnen nederleggen. Dit geschiedde den 8sten Februarij 1865 op de gebruikelijke wijze, met het houden eener redevoering".[27]

In deze Latijnse overdrachtsrede, die niet minder dan veertig gedrukte pagina's beslaat, benoemt hij waarheidsvinding als kerntaak van alle wetenschap:

> "Er is niets anders, dat wij bij het beoefenen van de wetenschap en het onderwijzen daarvan méér zoeken, dan om datgene wat waar is, zonder begeerte op te sporen, en vrijelijk datgene, wat wij gevoelen, openlijk te zeggen. Als wij toevallig ons vergissen zal ieder onze dwaling vergeven, omdat het vast zal staan, dat wij te goeder trouw en met zuiver geweten ons vergist hebben. Laat een ieder zich altijd herinneren datgene, wat bij de geschiedenis der wetenschappen elke pagina onderwijst: dat wij al tastend, al vallend en weer opstaand en telkens meer wijs wordend na ons telkens weer vergist te hebben, eindelijk dan toch tot de waarheid komen en dat de afwijkende mening van diegenen, die bij het zoeken naar de waarheid verschillende richtingen inslaan, altijd van het meeste belang is geweest om de waarheid te vinden."

Het *Leidsch Dagblad* van 9 februari 1865 is in Halbertsma's betoog een ander thema opgevallen:

> "In sterke bewoordingen gaf hij zijn afkeuring te kennen over den ellendigen toestand, waarin zich het Academisch Ziekenhuis bevond, en drong met kracht

> op een spoedige en afdoende verbetering aan. (…) Met daverende toejuichingen werden de krachtige woorden van den redenaar door de buitengewoon talrijk opgekomen studenten begroet".

Het begrip 'kracht' passeert hier echter te nadrukkelijk de revue, want positieve energie begint Halbertsma te ontvlieden. Mogelijk hebben de inspanningen van het rectoraat hem net het beslissende duwtje richting afgrond gegeven. Zeker is dat het weldra bergafwaarts met hem gaat. Hij moet zijn colleges een tijdlang staken, en tobt met zijn psychose, zonder dat de toenmalige geneeskunde bij machte is hem over zijn melancholieke aanvallen heen te helpen.[28]

Het einde

In een uitvoerige brief van 8 november 1865 vertelt Halbertsma's vrouw aan een nicht, hoe het haar echtgenoot vergaat, die dan een kuur volgt in het plaatsje Laub(b)ach bij Koblenz "om zich te herstellen zoo God wil van diepe zwaarmoedigheid!" Sinds begin 1863 is zij zich zorgen gaan maken

> "en wel om reden dat Hidde telkens ongesteld was. Deze ongesteldheid bestond toentertijd in een plaatselijke zenuwpijn achter aan het hoofd, en daarbij kwam eene groote afmatting en ongeschiktheid om iets te doen, vervolgens is hij rector geworden van de L. Hoogeschool, eene betrekking, die hem volstrekt niet deugde en die hem veel kwaad heeft gedaan."

Zij merkt op

> "dat Hidde aan melancholie leed en soms over de nietigste kleinigheden begon te tobben en overal tegen aan zorgde. De hoofdpijnen zijn verdwenen en maakten plaats voor hevige melancholieke buyen, die zich vooral dan openbaarden, wanneer hij koude gevat had, welke koude altijd op het darmkanaal sloeg."

Wel weet Halbertsma op 8 februari 1865 "het rectoraat met glans te eindigen", edoch:

> "Daarna heeft zich een hevig acces geopenbaard, waarop wij in de Paaschvacantie zoo spoedig mogelijk naar Deventer gingen; het was evenwel telkens mis en dit deed mij besluiten om naar een buitentje om te zien, omdat H. zoo weinig lust had om eenig plan te maken, en ik dacht, dat rustig buiten zijn hem goed zoude doen."

Na een korte opleving - "Ik heb Hidde nooit zoo kalm en prettig gezien als op de dag der masquerade bijv. en op de feesten daarna was het ook goed" - gaat het echter mis en "van lieverlede is het minder geworden. Toen zijn de slapelooze nachten en de tobberijen gekomen en toen herhaalden zich deze hoe langer hoe meer."

Terug in Leiden lijkt er opnieuw sprake van herstel:

> "Hij gaf met lust college en voelde zich heel wel tot 23 Sept.; toen vatte hij koude en heeft een acces gekregen, zooals wij er nog geen gehad hadden. Famille en

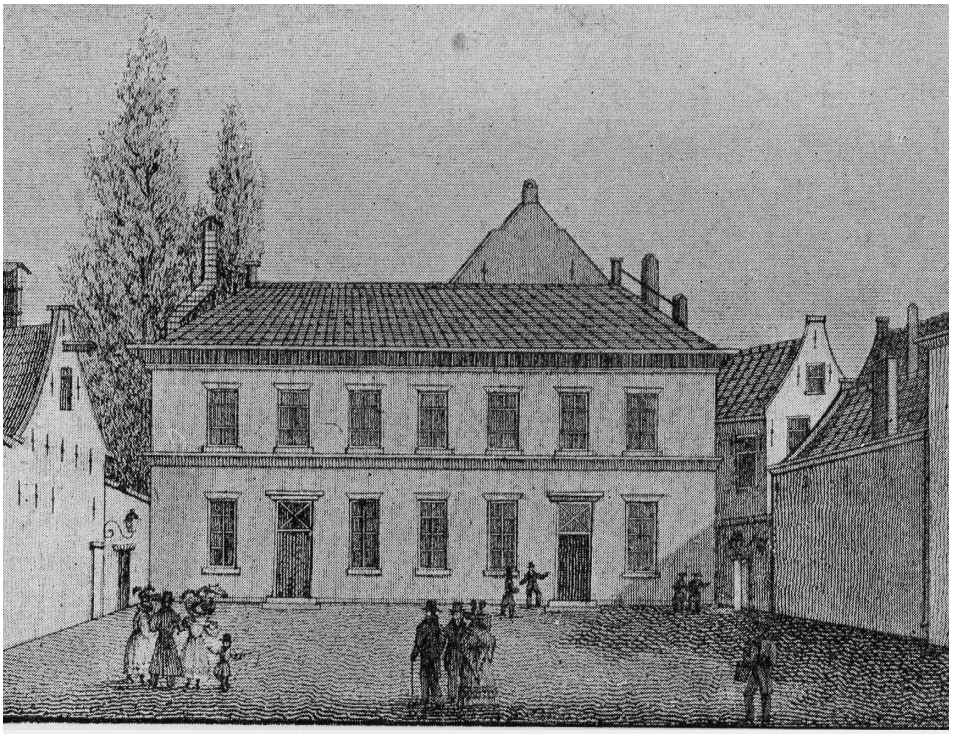

Het gebouw dat de ontleedkunde c.q. het Anatomisch Kabinet tot 1860 deelde met de bibliotheek van de Leidse hogeschool. Daarna vond de anatomie onderdak in het nieuwe gebouw op de kleine Ruïne, samen met het scheikundig laboratorium en het fysisch kabinet.
"De Medische Faculteit mag zich in sommige opzigten op vooruitgang in de hulpmiddelen bij de beoefening harer wetenschappen beroemen. De verwachtingen (...) zijn niet te leur gesteld, want den 1sten October van het jaar 1860 werd het anatomisch gedeelte van het nieuwe gebouw op de Ruïne door den Hoogleeraar HALBERTSMA met eene kernachtige rede ingewijd." (Almanak 1861, 223). Hoewel de bouw van een fysiologisch laboratorium om financiële redenen nog op zich liet wachten, kon Halbertsma tevreden zijn met dat deel van het nieuwe gebouw waarin de ontleedkunde was ondergebracht - dat was immers "geheel volgens de aanwijzingen van Halbertsma ingerigt en werd op deze wijze eene der best ingerigte Akademische instellingen". Halbertsma smaakte "de voldoening, dat het nieuwe Anatomische Kabinet door alle bevoegde beoordeelaars als eene model-inrigting om het zeerst werd geroemd. De nieuwe lokalen kwamen in het jaar 1861 in gebruik en voldoen in alle opzigten aan de daarvan gekoesterde verwachting." (J.A. Boogaard, *Levensberigt van Hidde Justusz. Halbertsma*, 53).
Vier jaar later zou Halbertsma, toen rector magnificus, het toejuichen "dat de nieuwe gebouwen zoodanig worden uitgevoerd, dat zij tot het gebruik waarvoor zij bestemd zijn, met zorg worden geschikt gemaakt en er thans niet, gelijk weleer, een klooster in een gehoorzaal, een huis Gods in een theatrum anatomicum en een weeshuis in een ziekenhuis veranderd worden" (geciteerd in: W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 123).
Gravure uit: P.C. Molhuysen, *Geschiedenis der Universiteits-Bibliotheek te Leiden*.

> vrienden raadden den winter niet alzoo in te gaan, te meer daar er geen beterschap kwam na alles wat men probeerde, en daar H. door de slapelooze nachten in zulk een overspannen toestand geraakte, dat men vreesde dat hij met college geven ook zoude moeten ophouden. Op 2 Oct. gaf hij nog met succes, maar met inspanning college; op 3 Oct. was het vacantiedag, en toen was hij heel naar. Men raadde hem naar Laubbach te gaan om de koudwater-kuur te doen; 4 Oct. werd er verlof gevraagd en de zaken geschikt. Zaayer zou de colleges waarnemen en 5 Oct. zaten wij op de trein."

Eind oktober

> "kwam er een gunstige verbetering in de toestand; de nachten werden beter en de dagen kalmer. Somtijds kwam er zelfs een heel goede dag, maar sedert eenige dagen is H. weer ingestort tot onze groote spijt. Vandaag heeft hij een zeer slechte dag gehad en de nacht was onrustig. Hij heeft vandaag ook niets meer willen doen, zelfs geen brieven lezen. Ik hoop nu maar, dat de nacht wat slaap geve; ik denk dat hij weer wat koude gevat heeft, want de honger is ook weg."

Toch houdt Coo "goeden moed", in tegenstelling tot de patiënt zelf;

> "die ziet er eigenlijk geen licht in en maakt zich bezorgd, dat hij nooit zijne betrekking meer zal kunnen waarnemen. Ik moet zeggen, dat ik, hoewel moed houdende en hem die insprekende, toch niet geheel zonder ongerustheid ben en wel eens moeite heb mij tegenover hem groot te houden. Er kwamen zooveel kleine onheilspellende omstandigheden bij; en ik heb zoo gelegenheid de ziekte in zijne nuances gade te slaan."

Zij beschrijft ook de behandeling die haar "arme man" ondergaat:

> "de kuur bestaat in de volgende manoeuvres: 's ochtends om half zeven komt de oppasser binnen en doet hem een natten omslag om de romp met een wollen deken er om heen, daar moet hij een uur in blijven liggen. Dan komt hij weer, doet de omslag er af en dan moet Hidde zich snel uitkleeden, en gaat nakend op een houten bankje zitten, dan krijgt hij een kletsnat laken om en wordt een beetje in heen en weer gerobd, en vervolgens een droog laken, en daar wordt hij in droog gewreven. Daarna snel aankleeden en wandelen. Om negen uur ontbijten met dikke melk en brood. Om half twaalf krijgt hij een koud zitbad en moet daar een kwartier in zitten, dan weer wandelen en om 1 uur matig eten. Men mag noch wijn, noch koffie, noch thee drinken (…). Het bestaat hier alles uit melk en water; na het eten worden er weer groote wandelingen gedaan en als Hidde dan goed partij kan maken, blijf ik wel eens te huis. Om zeven uur souper met dikke melk enz., en om half tien naar bed. Dan wordt Hidde eerst weer nat ingebakerd en moet daar een kwartier in blijven liggen."

Schaadt dit ganse programma niet, baten doet het echter evenmin, want op 9 november 1865 meldt Coo: "Hidde heeft vannacht weer heel kort geslapen en is heden onwel en gedrukt; hij is nu aan 't kegelen met eenige heeren. De docter, die ik daar zoo even sprak, zegt geduld!"

Nu heet geduld een schone zaak te zijn, maar in het geval van de ziekte die Halbertsma beheerst, blijkt het geen probate remedie. De kuur die bedoeld was

om hem er geestelijk bovenop te helpen, sorteert het gewenste effect uiteindelijk niet. Hidde Halbertsma geeft in de vroege ochtend van 22 november 1865 de voorkeur aan een zelfgekozen dood. [29] En in een dagbladannonce, gedateerd Deventer 29 november 1865, moet zijn vrouw bekendmaken:

> "Te Laubbach bij Coblenz overleed op den 22sten November 1865, in den ouderdom van vijf en veertig jaren, mijn geliefde Echtgenoot HIDDE HALBERTSMA JUSTz., Hoogleeraar in de Anat. en Physiologie te Leiden."[30]

In Deventer, de stad waar hij als jongen opgroeide, is hij begraven. In het bericht van de teraardebestelling komt hij naar voren als een "eenvoudig", "nederige man". En: "Eene commissie, die het Leydsche studenten-corps vertegenwoordigde, was den vorigen nacht van hier vertrokken om den onvergetelijken leermeester een laatste hulde te brengen."

Voornoemde neef Steven Halbertsma is ook bij de begrafenis aanwezig, namens 'Leiden' "in gezelschap van Prof. Boogaard, Koster, Dr. Zaayer, Hendrik Hamaker, Thorbecke", en zijn mede-studenten J.E. van Iterson, de latere Leidse hoogleraar chirurgie, en Sytze Greidanus. Op wens van de overledene wordt er aan het graf niet gesproken, en zijn zijn verdiensten toen dus niet herdacht.[31] De studenten reppen later evenwel van "hem, den forschen, gezonden, blozenden man van weleer", van de "zoo krachtige, levenslustige man", opgeruimd, vrolijk, helaas geveld door "een knagende ziekte".[32]

Hebben zijn collega's, in het bijzonder de vakgenoten binnen de medische faculteit, deze afloop zien aankomen? Koster signaleert de achteruitgang:

> "Vrolijkheid van humeur, lichtelijk zelfs tot opgewondenheid overgaande, tevredenheid en ingenomenheid met een zelf gekozen werkkring, erkenning en vereering zijner verdiensten als docent en wetenschappelijk onderzoeker, en een onbezorgd en gelukkig huisselijk leven moesten - zou men meenen - Halbertsma wel krachtig aan het leven gehecht, en hem tot een blijmoedig en onbekommerd genieten daarvan gevoerd hebben.
> Toch was het inderdaad geheel anders. Tegenover de doorgaans vrolijke dagen in zijn leven stonden andere van treurigheid en zwaarmoedigheid. Reeds in 1859, toen ik het eerst met hem in aanraking kwam, leed hij nu en dan aan congestiën naar het hoofd, aan gedrukte stemming; was zwaartillend en somber. In het eerst duurden zulke aanvallen gewoonlijk niet lang, maar meer en meer namen zij toe. Het werd langzamerhand maar al te duidelijk, dat de akelige daemon der melancholie had weten binnen te dringen in dit schoone en schijnbaar zoo volkomen gelukkige leven. Die akelige ziekte, welke zoo vaak zonder duidelijke, hier zonder eenige kennelijke aanleiding, het helderste gemoed aantast, nam hoe langer hoe meer de overhand."[33]

Teunis Zaayer (1837-1902), als anatoom Halbertsma's meest directe opvolger, blijft hem eren "in al zijne aantrekkelijkheid als dat van een grondig geleerde, een voortreffelijk docent, een goed mensch, een warm vriend". Maar ook hem is niet ontgaan

> "dat een steeds zwarter wordende wolk van melancholie den overigens zoo helderen en uitmuntenden geest van Halbertsma begon te verduisteren. Wel dreven de dreigende wolken bij tusschenpoozen weder af en keerde de oude opgewektheid terug, doch blijvend was de beterschap helaas niet."[34]

Balans

Breed geschoold als medicus, was Hidde Halbertsma toch bovenal anatoom. Als zodanig stond hij met het ene been stevig in het verleden, terwijl hij met het andere voorzichtig aan de toekomst tipte. Hij was allerminst blind en doof voor moderne ontwikkelingen in het ontleedkundig onderzoek, maar stelde zich er gereserveerd en kritisch tegenover op, omdat hij bijvoorbeeld het gebruik van de microscoop als een gevaar zag voor de 'echte' - lees: oude - anatomie. Bovendien moest hij waarschijnlijk voortdurend op zijn tenen lopen, in het besef niet tegen zijn taak - het moderniseren van de anatomie èn van de fysiologie in Leiden - opgewassen te zijn.[35] Ook dàt zal zijn geestelijke gesteldheid geen goed hebben gedaan, net zo min trouwens als de traumatische herinnering aan zijn doodgeboren kinderen.[36]

Het is soms moeilijk de neiging tot psychologiseren te onderdrukken. Het heeft er meer dan de schijn van dat een verwant soort ambivalentie de persoon Halbertsma heeft beheerst: workaholic èn gezelligheidszoeker, vrolijke buien afgewisseld door sombere momenten, soms student met de studenten en dan weer zwaarmoedig en gedeprimeerd. Die tweeslachtigheid - "himmelhoch jauchzend, zu Tode betrübt"[37] - heeft vermoedelijk een vicieuze spagaat veroorzaakt waaruit hij, steeds meer hypochonder, tenslotte geen uitweg meer zag.[38]

Na zijn overlijden kreeg Halbertsma ook vanuit het buitenland veel lof toegezwaaid.[39] Zelfs als men rekening houdt met enige positieve overdrijving die necrologieën pleegt eigen te zijn, blijft er genoeg over om hem niet in het vergeetboek te doen belanden. Toch lijken de stad Leiden en zijn Alma Mater aan dat lot[40] hun steentje te hebben bijgedragen, want erg veel hebben zij zich niet aan hem gelegen laten liggen. In Ekkarts *Icones Leidenses*, de portrettengalerij van de Leidse universiteit, ontbreekt zijn beeltenis, terwijl zijn naam in het stratenplan van de Sleutelstad niet voorkomt, nota bene dus ook niet in de professorenwijk is vereeuwigd. Al met al heeft Hidde Halbertsma het echter niet verdiend aan de vergetelheid te worden prijsgegeven - waarvan akte!

Hoofdstuk II. GENEESKUNDIGE VORMING IN NEDERLAND

Naar aanleiding van beoogde veranderingen in het Academisch Geneeskundig Onderwijs bezorgdheid over "(…) hoe wetenschappelijke vorming gevaar liep van vervangen te worden door op niets steunende practische oefeningen (…) en helpen verhoeden dat men de Academien in scholen verandere."

Almanak 1843, 118.

De Wet op het Hooger Onderwijs anno 1876-'77 - "waarnaar zoo lang reikhalzend was uitgezien" - *maakte een eind aan* "den zwevenden toestand, waarin wij sedert het koninklijk besluit van 1815 verkeerden."

Almanak 1877, 176 resp. *1878, 3.*

Dat universiteiten tot taak hebben studenten te vormen, sprak en spreekt vanzelf. Maar over de aard van die universitaire vorming bestond ook in de negentiende eeuw minder consensus.

Aangezien na de Franse Tijd het Latijn, de taal der geleerden, het primaat als academische voertaal herkreeg, verwoordde het Organiek Besluit (OB) van 1815 een neohumanistisch ideaal van een brede klassieke en wetenschappelijke vorming. Van enige oriëntatie op het in Duitstalige landen opkomende ideaal van *Bildung*[1] door wetenschappelijke vorming van de student lijkt geen sprake; hoogstens kan de mogelijkheid die faculteiten hadden om jaarlijks een prijsvraag voor studenten uit te schrijven, in die geest worden uitgelegd.[2] En de Wet op het Hooger Onderwijs van 1876 koppelde de propaedeuse aan het gymnasium, kennelijk vanuit de overweging dat een klassieke vooropleiding onontbeerlijk was voor elke universitaire studie. Anderzijds had genoemde wet bepaald dat studenten moesten worden gevormd tot zelfstandige beoefenaren van de wetenschap; bijgevolg was het universitaire onderwijs niet langer gericht op klassieke en/of persoonlijkheidsvorming. Bovendien ging het klassieke taalgebruik wringen, aangezien het Latijn voor nieuwe specialistische kennis als wetenschapstaal te kort bleek te schieten. Dat laatste speelde de hogereburgerschool in de kaart, die niet alleen onder aspirant-studenten rap aan populariteit won maar ook aankomende studenten afleverde die het op de universiteit uitstekend bleken te doen.[3]

Ook het kennisideaal veranderde: het Latijn stond voor het handhaven van een gemeenschappelijk statuselement van de geleerde stand, voor wat qua kennis belangrijk en voornaam is. Het opgeven van het Latijn impliceerde het verlaten van een traditie waarin kennis werd doorgegeven door de overgeleverde boeken te bestuderen en te annoteren. Het responsiecollege waarbij studenten op vastliggende vragen voorgeschreven antwoorden dienden te geven, is de vertaling van die opvatting in een concrete onderwijspraktijk. Met het vervangen van het Latijn door de moedertaal[4] was een contemporaine bijdrage of waarneming belangrijker geworden dan kennis van de traditie. Het verdwijnen van het Latijn als academische voertaal betekende niet alleen een wijziging van omgangstaal, maar eveneens een breuk in het kennisideaal.[5]

Tot rond 1850 waren kennis en kunde strikt gescheiden. De universiteit was er voor de geleerde stand en vaardigheden werden elders bijgebracht. Bleek de integratie van kennis en kunde echter bij geneeskunde een succes, ook nieuwe didactische werkvormen werden door deze studierichting geleverd. De belangrijkste daarvan was het practicum, maar ook het hoorcollege en het handboek vonden hun weg naar andere studierichtingen. De student luistert, studeert zelfstandig en past het geleerde toe tijdens de practica. En ter afsluiting volstaat een verdediging van stellingen die mede op de beroepspraktijk betrekking hebben. Dat leidt tot een herziening van het vormingsideaal, die rond 1900 zijn beslag begint te krijgen. Volgens dít ideaal dienen studenten terdege te worden voorbereid op de praktijk van het toegepaste, vaak bedrijfsgeïnitieerde onderzoek, dat steeds meer in zwang raakt. Het laboratorium gaat het practicum ten dele vervangen. Studenten leren al tijdens hun studie zelfstandig onderzoeken. Leerlingen van de hbs blijken dat minstens even goed te kunnen als gymnasiasten, gelet op de Nobelprijzen die juist oud-hbs'ers in het begin van de vorige eeuw in de wacht wisten te slepen.[6]

Vanaf omstreeks 1850 ontwikkelden de universiteiten zich langzaam maar zeker van instellingen die uitsluitend of vooral gericht waren op onderwijs tot centra van wetenschapsbeoefening. Voorlopig richtte dat wetenschappelijke onderzoek zich nog op maatschappelijk zinvolle aangelegenheden of op problemen die door de hoogleraar nuttig werden gevonden, zoals de keuring van voedingsmiddelen. Er was nog geen sprake van fundamenteel of zuiver wetenschappelijk onderzoek zoals dat in Duitsland uit de startblokken aan het komen was, waar fysiologische verschijnselen als de werking van het zenuwstelsel, ademhaling, spijsvertering en bloedsomloop als bij uitstek chemische en natuurkundige processen werden bestudeerd.[7] En de hoogleraar zelf werd wetenschappelijk specialist in plaats van morele mentor en leraar voor het leven. In de eerste helft van de negentiende eeuw moesten bijvoorbeeld hoogleraren aan het Athenaeum Illustre te Amsterdam niet alleen colleges geven, maar ook publiekslezingen houden. Uit niets blijkt dat curatoren of gemeentebestuur tevens van hen verwachtten dat zij een bijdrage aan de ontwikkeling van de wetenschap leverden. Kennis van de laatste stand van

zaken telde lang niet altijd bij benoemingen. Wel had een nieuwe, jonge hoogleraar de ambitie om de nieuwste wetenschappelijke ontdekkingen en inzichten in zijn onderwijs te verwerken, maar met de brede leeropdrachten en vele neventaken slaagde men daar in de loop van de tijd bijna onvermijdelijk steeds minder in.[8] In 1886 echter was er alle aanleiding voor de Leidse filosoof J.P.N. Land (1834-1897) om in zijn rectorale rede *De Oude en de Nieuwe Universiteit* "de geest des onderzoeks, die alom in de wereld de nieuwe universiteit bezielt" typerend voor die nieuwe universiteit te noemen.[9]

En bij die transformatie bleef het niet: de erop volgende professionalisering en de daarbij behorende afbakening in vakken en specialismen dienden weliswaar de wetenschap, maar verlengden -onbedoeld- de studieduur, aangezien elke nieuwe leerstoelbezitter zijn plaats in het curriculum opeiste. Deze ontwikkelingen leidden tot klachten en kritiek, binnen en buiten de universiteiten; zo vonden de studenten de studies te lang en te wetenschappelijk en daardoor te taai, en verwachtten zij meer een mix van algemene vorming en op de beroepspraktijk toegesneden studie.[10]

Op deze litho uit 1827 van Louis Boilly (1761-1845) inspecteert een geneesheer de tong van een zieke vrouw. De aanstaand medicus werd, vooral in de laatste helft van de achttiende eeuw, tijdens zijn opleiding nadrukkelijk op het belang van het 'tongkijken' gewezen.

Eind achttiende eeuw liep het monopolie van het theoretisch onderwijs in de geneeskunde op z'n eind. Lichamelijk onderzoek kreeg steeds meer aandacht, het klassieke repertoire van het voelen van de pols, het bekijken van de tong en het betasten van het pijnlijke lichaamsdeel werd in het begin van de negentiende eeuw uitgebreid met percussie en auscultatie: het bekloppen en beluisteren van de borstkas. Naast deze verrijking van de diagnostiek werd de geneeskunde steeds meer toegepaste natuurwetenschap, ging men de levensverrichtingen namelijk beschouwen als processen die zich langs natuur- of scheikundige weg laten verklaren, en begon men (nieuwe) hulpmiddelen te gebruiken zoals de verbeterde microscoop[11].

Deze ontwikkeling was overal merkbaar… behalve in ons land. De grote hospitalen in Parijs, Wenen en Londen stelden studenten in staat zich praktisch in de geneeskunde te bekwamen. Pas tegen de eeuwhelft begon de kentering zich ook hier af te tekenen, met name in de jaren veertig van de negentiende eeuw. Zo leek de nieuwe tijd zich in 1847 in het Amsterdamse Binnengasthuis aan te kondigen: toen werden percussie en auscultatie in het medisch onderwijs gestandaardiseerd door Jan van Geuns (1808-1880), sinds dat jaar hoogleraar aan het Amsterdamse Athenaeum Illustre,

die de kunst van Laënnec in Parijs zal hebben afgekeken.[12] De fysische diagnostiek zou in de laatste helft van de negentiende eeuw geleidelijk worden ingevoerd in alle medische opleidingscentra in ons land en in de praktijk.[13]

Door deze verandering in de benadering van ziekten - van theoretische naar klinische geneeskunde - werd de organische locatie in plaats van de aard van de symptomen het ordenend en onderscheidend beginsel bij het geneeskundig onderzoek. Steeds meer raakten de universitaire opleidingen op de ziekenhuizen georiënteerd, werden de academische ziekenhuizen werkplaatsen voor opleiding en onderzoek, zowel via poliklinieken, als in ziekenzalen en laboratoria. Zo werd (pas) omstreeks 1850 in ons land de basis voor praktisch klinisch onderwijs gelegd - nog niet eens aan een der medische faculteiten, maar aan het hoofdstedelijke Athenaeum -, in aanzienlijke mate dankzij de vooruitstrevende Van Geuns, door wiens toedoen de 'inrichting ener pathologische en Klinische werkplaats' kon worden gerealiseerd (1853-'54).

Ondanks deze vernieuwing en vooruitgang in de geneeskunde had ons land heel wat in te halen, deed dat in de tweede eeuwhelft ook en vooral door het binnenhalen van hoogleraren van Duitse en Oostenrijkse origine - de medische suprematie had zich intussen namelijk verplaatst van de Franse kliniek naar de instituten in Duitstalige landen.[14]

DE INSTELLINGEN

Universiteiten

Tijdens de inlijving van ons land bij Frankrijk, op 22 oktober 1811 om precies te zijn, werd bij keizerlijk decreet bepaald: de universiteiten van Leiden en Groningen mochten blijven bestaan als academies van de keizerlijke moederuniversiteit te Parijs, die van Utrecht kreeg - net als de athenaea van Amsterdam en Deventer - de titel van 'école secondaire', terwijl de hogescholen van Harderwijk en Franeker 'à bout portant' werden gesloten.

Na de aftocht van de Fransen werd het hoger onderwijs hier heringericht: het Organiek Besluit[15] van 2 augustus 1815, Nederlands eerste wet op het hoger onderwijs, met als oogmerk de studenten "tot eenen geleerden stand in de maatschappij voor te bereiden", voorzag in drie universitaire instellingen in ons land: de academies te Leiden en Groningen werden, net als de qua positie herstelde hogeschool te Utrecht, tot rijksuniversiteiten uitgeroepen.

Wie de toenmalige universiteiten met de huidige over één kam denkt te kunnen scheren, komt bedrogen uit. In de achttiende eeuw had gegolden: hoe hoger het onderwijs, des te geringer de zwaarte van de toetsen - "Zware examens stonden haaks op een standenmaatschappij die uiteraard meer waarde hechtte aan hoge geboorte dan aan geestelijke begaafdheid." De negentiende-eeuwse universiteit

was in eerste aanleg een onderwijsinstelling; niet toevallig werd deze meestal met de term 'hoogeschool' aangeduid. Toen was een hogeschool vooral een instituut voor de elite, bedoeld voor introductie in een bepaalde stand c.q. statusgroep. De studie was middel en bijzaak, geen doel op zichzelf, laat staan hoofdzaak. Daarbij paste studievrijheid, en geen leerproces en leerprestaties volgens een vast curriculum, en evenmin examens. De studie als zodanig moest dus vooral niet te serieus worden genomen. Velen kwamen immers naar de universiteit omdat dit tot hun opvoeding behoorde, en niet primair omdat de studie zelf voor hun toekomst van doorslaggevend belang werd geacht.[16] Het bezit van een wetenschappelijke graad betekende gedurende het grootste gedeelte van de negentiende eeuw tegelijkertijd het bezit van een 'maatschappelijke bevoegdheid'. Hiermee zijn de OB-formuleringen in overeenstemming, waar opgesomd wordt welke bevoegdheden aan de verschillende graden verbonden zijn.[17]

Maar geleidelijk zou in de loop van de negentiende eeuw het standsbesef plaatsmaken voor het leerproces als spil van het (hoger) onderwijs, en werden examens ingevoerd om vorderingen te toetsen. De opvattingen over het doel van alle onderwijs veranderden. De overtuiging won namelijk veld dat in eerste instantie de vorming van zelfstandig denkende mensen moest worden nagestreefd. Dat vond zijn weerslag in de ontwikkeling van de onderwijsmethode. Aan het begin van de negentiende eeuw was het collegedictaat nog de belangrijkste onderwijsvorm - vanwege het gebruik van het Latijn èn om andere voor de hand liggende redenen, zoals de historicus Johan Huizinga laat weten:

> "De regel was (…) dat op het college zelf des professors eigen compendium werd voorgedragen en wel woordelijk gedicteerd. Het was volkomen rationeel geweest in den tijd toen er nog geen handboeken bestonden. Omstreeks 1830 was deze gewoonte in Nederland nog zeer verbreid."

Ook een student, evenmin de eerste de beste, Johannes Kneppelhout alias Klikspaan, doet circa 1840 een duit in het zakje: "Dissertatie, Compilatie. Voor geen greintje eigen oordeel of verstand; het is altijd al den duivel aanhaling van 't begin tot het einde". Langzaam maar zeker kwam daar echter de zelfwerkzaamheid van de toehoorders voor in de plaats, ontstond er steeds meer ruimte voor zelfstandige waarneming van de werkelijkheid. En Klikspaan juicht dat toe, moedigt de hoogleraren aan hun studenten zelfstandiger aan het werk te zetten:

> "Gij hebt hen altijd aan daadzaken, aan vaste beginselen, aan waarheden gekluisterd, gij hebt hen altijd de wetenschap naar uw model geknipt, door uwe bril laten zien (…) laat hen vrij, laat hen struikelen, opstaan, zich redden zoo als zij kunnen".

De dictaatcolleges raakten geleidelijk in onbruik, zoals ook het instituut van de prijsvragen anno 1876 op zijn retour was. Selectie en examens kregen in het hoger onderwijs een voorheen ongekende rol. Het ons zo vertrouwde beeld van

een omschreven leerplan en een vaste studievolgorde, in het begin van de eeuw allerminst vanzelfsprekend, ging vorm aannemen. In uiteenlopende vakgebieden werden praktische oefeningen ingevoerd.[18]

Wie aan een universiteit geneeskunde ging studeren, moest een goede vooropleiding genoten hebben: "de kennis der Hollandsche, Fransche, Engelsche, Hoogduitsche, Latijnsche en Grieksche taal, Reken-, Wis- en Stelkunde, Aardrijkskunde, Geschiedenis, en al wat tot eene hoog beschaafde opvoeding behoort." Alleen de drie universiteiten hadden het recht studenten op te leiden tot medicinae, chirurgiae en artis obstetriciae doctores.

De in 1815 nieuw ingestelde faculteit der wis- en natuurkunde ontfermde zich over oude medische basisvakken als botanie en chemie, en over fysica. Voor ons doel - de beschrijving van het hoger onderwijs in de geneeskunde - lijken zij daardoor niet meer van belang te zijn. De praktijk èn het Organiek Besluit zagen dat echter anders, want studenten in de geneeskunde waren verplicht hun eerste examen ten overstaan van de pas gestichte faculteit af te leggen. OB-artikel 73 schreef namelijk voor, dat

> "Niemand (…) tot de eigenlijke faculteits-lessen der (…) medicijnen (wordt) toegelaten, zonder (…) den graad van kandidaat (…) in de wis- en natuurkundige wetenschappen bekomen te hebben; zullende hiervan alleen uitgezonderd zijn de lessen over de ontleedkunde, osteologie en physiologie."

Deze propaedeutische studie leidde op voor een examen over wis-, natuur- en kruidkunde, en over de gronden van de algemene scheikunde; tevens moest een testimonium voor Latijnse en Griekse letterkunde en over redeneerkunde worden behaald.[19]

Sinds 1815 bestond het hoger onderwijs in de geneeskunde uit de volgende vakken die in afzonderlijke lessen werden gedoceerd: anatomie, fysiologie, pathologie, de praktijk der geneeskunde, farmacie (met inbegrip van materia medica), heelkunde, vroedkunde, diëtetiek en medicina politica et forensis. Genoemde vakken waren onderdelen van het kandidaats- respectievelijk het doctoraal examen in de geneeskunde. Na minimaal vier jaar kon de studie worden afgesloten door middel van het schrijven en met succes verdedigen van een 'specimen inaugurale', een verhandeling over één wetenschappelijk onderwerp of uitgewerkte observaties over verschillende onderwerpen[20], hetgeen tot de graad van doctor medicinae leidde. Pas daarna was het mogelijk om via aparte examens ook nog de doctorsgraad in de heelkunde, de vroedkunde of de artsenijbereidkunde te verkrijgen, welk resultaat na tenminste een jaar binnen bereik lag.

Het onderwijs zelf was nog vrijwel uitsluitend theoretisch. Weliswaar beschikte elke medische faculteit over een eenvoudig 'nosocomium' (academisch ziekenhuis), maar van onderwijs aan het ziekbed kwam het niet of nauwelijks;

Utrecht bijvoorbeeld moest het zelfs enkele jaren, van 1812 tot 1817, zonder enige ziekenhuisaccommodatie stellen.[21] De colleges 'geneeskundige praktijk' waren en bleven in hoofdzaak theoretische bespiegelingen over natuurfilosofische stelsels.[22] Uit het wettelijke voorschrift dat er anatomische demonstraties moesten plaatsvinden blijkt dat zelfs in dit 'antieke' vak geen praktisch doch nog altijd slechts aanschouwelijk onderwijs werd gegeven.

Bovendien moest het universitaire onderwijs in de geneeskunde, behalve over een gasthuis voor klinische lessen, kunnen beschikken over een kabinet met anatomische, fysiologische en pathologische preparaten, en over een collectie van heel- en verloskundige instrumenten. Dit OB-voorschrift (art. 177 e.v.) betekende geen breuk met het verleden, want het medisch onderricht had al sinds jaar en dag met deze voorzieningen toegekund. Zag het er in het begin van de negentiende eeuw nog naar uit dat deze toereikend zouden blijven, omstreeks 1850 leidde de voortvarende ontwikkeling van de pathologische anatomie en de fysiologie het geneeskundig onderzoek in geheel nieuwe banen, en stelde aan het onderwijs nieuwe eisen. Anders dan hun voorgangers waren de representanten van de nieuwe basisvakken overtuigd van het belang van empirische kennis, stoelend op microscopisch onderzoek, chemische en fysische waarnemingen, experimenten en dierproeven. Dit soort van elementaire verrichtingen zou dan ook in het onderwijs een voorname plek moeten krijgen. Het probleem was evenwel dat er geen gelegenheid bestond om studenten, behalve als toeschouwers, ook proefondervindelijk hiermee bekend te maken. Daarvoor waren geen anatomische kabinetten of instrumentenverzamelingen nodig, wèl werkplaatsen of laboratoria.[23] Maar àls de transformatie van het kabinet in het onderwijslaboratorium eenmaal plaatsvindt, zullen ook de opvattingen over de functie van het experiment in het onderricht verschuiven. Had dat in de achttiende eeuw nog voornamelijk de demonstratie van een effect gediend, in de negentiende eeuw werd de nauwkeurige meting van het verloop van een proces het oogmerk. Op vergelijkbare wijze evolueert de academische bibliotheek, omstreeks 1800 nog een collectie 'rare boeken', maar weldra op weg een integraal onderdeel van de wetenschappelijke onderwijs- en onderzoeksvoorzieningen te worden, met recente vakliteratuur èn niet meer alleen voor hoogleraren maar ook voor studenten toegankelijk.[24]

Hoogleraren werden niet benoemd voor een bepaald vak maar als lid van de faculteit. Onder toezicht van curatoren maakten de schaarse hooggeleerden onderling uit wie welke van de vele te doceren vakken voor zijn rekening zou nemen. Deze omstandigheid heeft de ontwikkeling van de verschillende vakken ongetwijfeld niet bevorderd.[25]

De geleidelijke uitbreiding van het curriculum aan de medische faculteiten deed niettemin onder meer het aantal hoogleraren toenemen. Zo telde Leiden in 1875 acht professoren, tegen vijf in 1850, en in 1896 had Amsterdam zelfs niet minder dan dertien hooggeleerden in de geneeskunde (Leiden had er toen negen, en in 1900 tien). Hadden de Utrechtse medische faculteit en het Amsterdamse

athenaeum het nieuwe elan, dat berustte op de introductie van de 'nieuwe' klinische diagnostiek en op de integratie van de natuurwetenschappen, het eerst omhelsd, ook de Leidse geneeskundige faculteit raakte er nu door bevlogen, met een fikse groei van het studentental tot gevolg.

Naast de 'klassieke' vakken geneeskunde, chirurgie, verloskunde en anatomie hadden inmiddels de pathologische anatomie en de fysiologie eigen leerstoelen verworven. Tevens had de psychiatrie haar zinnen gezet op een zelfstandige plek onder de academische zon, hetgeen in 1899 resulteerde in het eerste hoogleraarschap, te Leiden. Andere specialismen die zich al vroeg in een eigen universitaire positie mochten verheugen - de oogheelkunde en de keel-, neus- en oorheelkunde - hadden dit vooral te danken aan de omstandigheid dat door de ontwikkeling van de natuurkunde in combinatie met groeiend fysiologisch inzicht verfijnde diagnostische hulpmiddelen ter beschikking waren gekomen; in 1890 hadden alle vier de medische faculteiten al een hoogleraar in de oogheelkunde.[26]

Voor het zover was vertoonde het onderwijs aan de universiteiten tal van gebreken;

> "Het onvoldoende van het Onderwijs blijft nog lang besloten binnen de Gehoorzaal des Hoogleeraars, of alvast binnen de muren der Akademiestad; niet alzoo de misbruiken, de ongelijkmatigheid en het weinig beteekenende van het examen.
> De studerende beseft nog niet, dat men hem op een verkeerd pad leidt; hij ziet in de ledepop, die men met den tabbaard der Wetenschap had omhangen, nog den bezielde Genius, die tot kennis en waarheid voert; hij zweert nog bij de woorden des meesters. Slechts wanneer een gelukkig gesternte hem voorlicht, komt hij eerst laat - te laat dikwijls - tot het bewustzijn, hoe vele van de kostelijkste en ontvankelijkste jaren zijns levens verloren zijn gegaan in het met moeite aanleeren van namen en begrippen, die hij met nog meer moeite moet afleeren, zal hij de Natuur helder en onbevangen gadeslaan."[27]

De meest kenmerkende eigenschappen van het universitaire medisch onderwijs in de eerste helft van de negentiende eeuw waren evenzovele tekortkomingen: te weinig op de praktijk gericht klinisch onderwijs en theoretisch onderricht zonder verbinding met de natuurwetenschap. Dat kunnen wij nu, achteraf, constateren, maar ook toentertijd was men zich van deze manco's pijnlijk bewust, blijkens klachten "dat hier te lande zelfs de vlijtigste en best voorbereide student in de geneeskunde geene genoegzame praktische ervaring bezit" en over "te beperkte gelegenheid en te beperkt tijdsbestek" beschikt. En een Van Geuns was niet te beroerd om te wijzen op het bedroevende niveau van de wetenschap, waar de natuurwetenschappelijke methodieken en denkwijzen nog onvoldoende ingang hadden gevonden.[28]

En de examens - vormden die dan geen drempel om kaf en koren te scheiden? Beluisteren wij een klaagzang uit die dagen:

> "In waarheid, wie, die de instelling onzer examina aandachtig heeft gadegeslagen, zal durven ontkennen, dat iets anders dan willekeur daarbij voorzit en voorzitten moet? Willekeur, die nu eens tiranny en dan weer bandeloosheid is? Willekeur, die nu eens streng is uit onkunde, uit de zekerheid dat de examinandus nergens anders henen kan, uit gekrenkte leeraarseigenliefde of verachte privatissima; die dan weder zwak is uit lauwheid, uit betrekking, uit vrees voor gemis, uit gevleide leeraarseigenliefde of betaalde privatissima? Willekeur, die hier een bekwaam jongeling afwijst, en daar een stumper doorlaat? Willekeur, die, al had zij geen ander kwaad gevolg, het Land overstelpt met Geneeskundigen van de *ongelijksoortigsten* beschaving en bekwaamheden."[29]

Bovendien had, inhoudelijk bezien, de geëxamineerde kennis nauwelijks betrekking op de praktijk van de geneeskunstbeoefening.

Toch mag men de schuld van dit alles niet zonder meer in de schoenen schuiven van de instellingen die voor dit onderwijs verantwoordelijk waren. Het ontbrak aan (veel te) veel, en wat er wèl was schoot te kort, materieel en personeel. Ter vergelijking: verzorgden aan een universiteit als die van het Duitse Bonn in 1841-'42 twaalf leden van de wetenschappelijke staf 49 colleges voor 106 studenten, in Leiden gaven vier hoogleraren vijftien colleges aan 160 studenten - en dan was Leiden nog bevoorrecht, want Groningen en Utrecht hadden minder docenten, namelijk elk drie. Voor microscopisch onderzoek, noch voor chemisch onderzoek waren middelen beschikbaar, en aan bekostiging van nieuwe ontwikkelingen hoefde in het geheel niet te worden gedacht. Tenslotte, zij 't niet in de laatste plaats:

> "Met de praktische oefeningen aan het ziekbed is het niet beter gesteld; wij stuiten hier op hetzelfde gebrek aan Leeraren en beperktheid van middelen, die evenmin verscheidenheid van gezigtspunten in het Onderwijs, als verscheidenheid in de voorwerpen, om het op toe te passen, aan de hand gaven."[30]

Aangezien de staatskas ten gevolge van de afscheiding van België sterk gereduceerd was[31] keek de rijksoverheid voorlopig echter de andere kant op, en leek meer geporteerd te zijn voor een *Bezuiniging in het hooger onderwijs, eene dubbele weldaad voor het vaderland*, zoals een brochure uit 1842 getiteld was. In het een jaar eerder door hem van de grond getilde *Archief voor Geneeskunde* (1841-'46), waarin verontruste medici hun kijk op veranderingen in de geneeskundige wetgeving konden etaleren, fulmineerde Heye[32] tegen gedachten als deze:

> "Waarlijk, *bezuiniging*, in dien zin, heeft niets *weldadigs* voor de Geneeskundige Wetenschap, welke alleen bij onbekrompen middelen en instellingen bloeijen kan; heeft niets heilzaams voor den Staat, want zij knaagt aan zijn levensbeginsel, aan het Onderwijs, enwel van hen, die meer dan anderen geroepen zijn, dat leven te onderhouden en te bewaren."[33]

Uitbreiding van middelen voor de hogescholen en betere wettelijke regelingen voor toelating tot en toezicht op de geneeskundige studie stonden op het verlanglijstje dat circuleerde in medische kringen. Al die eisen waren erop gericht om de opleiding zo aan te passen dat de geneesheer met behulp van de wapens van de moderne medische wetenschap zijn praktijkproblemen zou kunnen oplossen. Daartoe stelde Heye één geneeskundige school voor, en één examen waarin de totale medische kennis van de kandidaat geïntegreerd zou worden getoetst. De natuurwetenschappelijke basis van de medische opleiding moest worden aangevuld met twee voor hem wezenlijke vakken: natuurfilosofie en psychologie van de mens. Het vormende karakter van de opleiding bleek nadrukkelijk uit het adagium: "Academisch Onderwijs moet leeren zien, leeren vergelijken, leeren denken, niet vóórzien, vóórpraten en vóórdenken"[34].

Vanaf 1849 ventileerden de geneeskundigen eendrachtig en verenigd hun standpunt en eisen steeds krachtiger. De vraag was uiteraard, hoe lang de overheid deze geluiden nog zou kunnen negeren. Het Europese revolutiejaar 1848 bracht ook in Nederland een politieke koersverlegging teweeg: de koning moest een groot deel aan macht inleveren ten gunste van liberale burgerlijke krachten c.q. aan Thorbecke en de zijnen. Vooralsnog was er echter alleen aandacht voor de regeling van bevoegdheid en toezicht, en niet voor de noodzakelijke verbetering van de opleiding van medici. Volgens de Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst - en in lijn met de visie van Heye - moest er één soort geneeskundige komen met één gelijke bevoegdheid, een universitaire opleiding (al beseften velen dat die noch inhoudelijk noch materieel daarvoor toegerust was), terwijl de Klinische Scholen en 's-Rijkskweekschool voor Militaire Geneeskundigen - waarover straks meer - zouden moeten verdwijnen. Het meerderheidsvoorstel van een staatscommissie (1848-'49) liet daarentegen drie soorten doctores bestaan: doctores in de inwendige geneeskunde, in de chirurgie en in de verloskunde, en daarnaast geneeskundigen met een beperkte bevoegdheid en onder strenge controle. Thorbecke, die veel belang hechtte aan de totstandkoming van medische wetgeving, zag zich in 1853 vanwege de zogenaamde April-beweging gedwongen af te treden; daarna bleef genoemde wetgeving uit doordat volgende kabinetten met teveel andere vraagstukken te worstelen kregen om tot actie terzake in staat te zijn. De NMG paste zich intussen pragmatisch aan, koos primair voor zich en haar leden, en nam als uitgangspunt: "Regeling van het Hooger Onderwijs is wenschelijk, verbetering der medische wetgeving is noodzakelijk; daarom ga deze vooraf." Kennelijk begon binnen de beroepsorganisatie de behoefte aan verbetering van de positie der medici prioriteit te krijgen boven de verhoging van hun kwaliteit door middel van verbetering van hun opleiding.[35] Toen Thorbecke in 1862 terugkeerde als regeringsleider en als minister van binnenlandse zaken kwam er evenwel schot in de zaak. Volgens zijn desbetreffende wet[36] anno 1865 kreeg men de graad van genees-, heel- en verloskundige na zowel een natuurkundig als een geneeskundig examen te hebben afgelegd. Tot het natuurkundig examen

werden uitsluitend zij toegelaten die aan de examencommissie voldoende bewijzen leveren van kennis der Nederlandse, Latijnse, Franse en Hoogduitse talen en van de wis- en stelkunde, als voorbereiding tot beoefening der natuurkundige wetenschappen. Het examen betrof natuurkunde, scheikunde, plantenkunde, de natuurlijke geschiedenis van dieren en delfstoffen, de kennis der geneesmiddelen als waren, en de ontleedkunde, vergelijkende ontleedkunde en fysiologie. Het geneeskundig examen betrof de ziektekunde en de ziektekundige ontleedkunde, de geneesmiddelenleer, de gezondheidsleer, de gerechtelijke geneeskunde, de genees-, heel- en verloskunde, en de artsenijmengkunde. Het examen in genees-, heel- en verloskunde was theoretisch en praktisch. Daarnaast werden

> "Bepaaldelijk (…) ook voldoende bewijzen gevorderd van praktische kennis aan het ziekbed, in het verrigten van heel- en verloskundige operatien, en in het gereedmaken van recepten. Vóór de toelating tot het geneeskundig examen moet de verklaring van een hier te lande bevoegd geneeskundige worden overgelegd, dat de kandidaat gedurende minstens twee jaren de genees- en heelkundige behandeling van zieken gevolgd heeft, en het bewijs dat hij in tegenwoordigheid van eenen verloskundige hier te lande minstens tien gewone en twee buitengewone verlossingen verrigt heeft."[37]

Behalve voor academici was het artsexamen toegankelijk voor personen die een 'natuurkundig examen' (later twee examens) voor een staatscommissie hadden afgelegd. Tot het universitaire curriculum werden tot 1917 alleen abituriënten van het gymnasium toegelaten, zodat afgestudeerden van de sinds 1863 opgerichte hbs'en op de niet-universitaire weg waren aangewezen. Weliswaar hebben de ministers tussen 1865 en 1878 velen zonder gymnasiumdiploma toegestaan de universitaire weg te bewandelen, maar in beginsel was dat traject voor niet-gymnasiasten taboe. Volgens de Artsenwet van 1878 werden hbs'ers, na een aanvullend examen te hebben afgelegd, tot de medische studie toegelaten. Intussen was het niet-universitaire curriculum bijna identiek geworden met het universitaire programma (aangezien de examens ook door hoogleraren werden afgenomen), zodat het enige verschil nog het promotierecht betrof, dat in 1917 bij de wet-Limburg ook aan hbs-abituriënten werd toegekend[38] - maar om arts te worden was promoveren allang niet meer noodzakelijk.[39]

Kern en doel van de nieuwe wet vatte neuroloog Cornelis Winkler (1855-1941) achteraf (1901) als volgt samen:

> "De toekomstige arts zou beter zijn, dan die van vóór 1865. Hij zou dat worden door het afleggen van twee nieuw ingevoerde staatsexamens, afgenomen door commissies, die buiten de medische faculteiten der universiteiten om zich zouden verzekeren van de bekwaamheid der aanstaande geneeskunst-beoefenaren. De titel van genees-, heel- en verloskundige werd aan hem, die deze twee examens had afgelegd, geschonken, en uitsluitend aan dezen titel was verbonden de bevoegdheid

> tot uitoefening der praktijk in haren geheelen omvang. De doctorstitel verleende die bevoegdheid niet langer.
> In afwachting van betere regeling van het hooger onderwijs, werden evenwel voorloopig van het eerste (het z.g. natuurkundig) staatsexamen vrijgesteld zij, die 't candidaatsexamen in de geneeskunde hadden afgelegd. De doctorandi in de geneeskunde verkregen, eveneens voorloopig, vrijstelling van het eerste gedeelte (het z.g. theoretisch geneeskundig) van het tweede staatsexamen, terwijl het tweede gedeelte van dit examen (het z.g. practisch geneeskundig staatsexamen) door ieder moest worden afgelegd, die de bevoegdheid tot uitoefening der geneeskunst begeerde."[40]

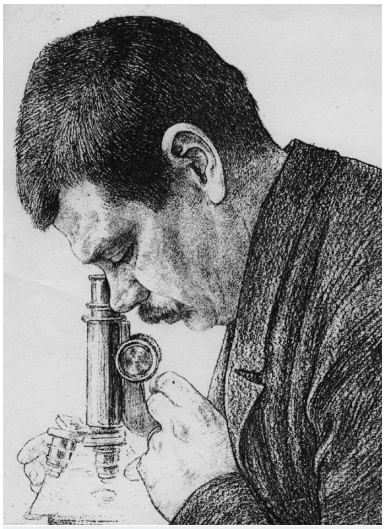

Cornelis Winkler (1855-1941), de eerste hoogleraar neurologie en psychiatrie in ons land, te Utrecht (1893-'94), placht zich nog in zijn tachtigste levensjaar over de microscoop te buigen.
Naar omslag van herdruk van Winklers *Herinneringen* anno 1982.

Weldra bleken de nieuwe staatsexamens echter, onbedoeld, nog altijd verouderde kennis te toetsen, was de vroegere willekeur allerminst verdwenen, terwijl het universitaire onderwijs soms op die verouderde eisen afgestemd werd opdat de examinandi "geen vraag missen". De regering wilde de medische opleiding niet op de universiteiten concentreren, en wilde dat - naar Duits voorbeeld[41] - met staatsexamens bereiken in verband met de voor het toenemende studentental benodigde investeringen. Maar omdat de "afschaffing der klinische scholen, natuurlijk gevolg der wet" was, zag de arts in spe zich - bij gebrek aan een alternatieve route - in de woorden van Winkler wel gedwongen

> "het universitaire onderwijs te volgen, want hetzij hij voortaan langs den universitairen weg (door faculteitsexamens met gedeeltelijke vrijstelling der staatsexamens), hetzij hij langs den extra-universitairen weg (uitsluitend door staatsexamens) zijn radicaal verkreeg, een verblijf aan de universiteit was noodzakelijk."[42]

Per saldo leidde de wet van 1865 slechts tot grote problemen en spanningen bij de universiteiten, waar de personele en materiële voorzieningen nauwelijks verbetering ondergingen, hoewel de universiteit in de praktijk toch op afzienbare termijn alle opleidingsvormen zou moeten kunnen vervangen. Patholoog-anatoom Willem Koster (1834-1907) schetste de situatie in 1865 helder:

> "Ik wil echter, om duidelijk te maken, dat de klagten over onvoldoende zorg voor het medisch hooger onderwijs niet ongegrond zijn, doen opmerken, dat, aan de

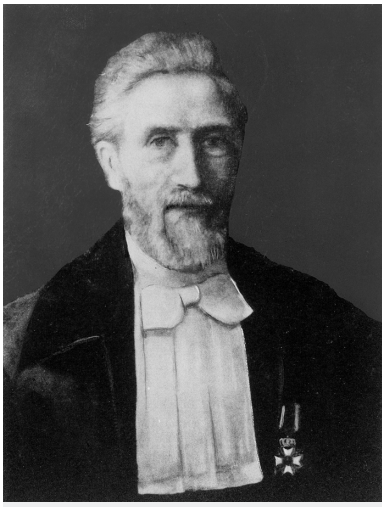

Willem Koster (1834-1907) was prosector anatomie te Leiden, alvorens hij in 1862 te Utrecht de leerstoel voor pathologische anatomie ging bezetten - in welke hoedanigheid hij hier is geportretteerd. Koster beschouwde de geneeskunde als een tak van de natuurkunde.
Lichtdruk uit 1936 naar schilderij uit 1906.

Utrechtsche hoogeschool bijv., vier hoogleeraren gezamenlijk het pak der in vijftig jaren welligt verdrievoudigde geneeskundige vakken te torschen hebben."[43]

Evenmin bleek de wet van 1865 het ei van Columbus te zijn om perspectief te bieden op verbetering van de slechte gezondheidstoestand van het overgrote deel van de bevolking. Sterker nog: de wet zou uiteindelijk voor die bevolking eerder een verslechtering van de medische zorg betekenen. Hoe heeft het zover kunnen komen?

Om te beginnen beoogde de wet van 1865 wel de kwaliteit van de medische opleiding op te vijzelen, maar omdat de wet ertoe bijdroeg dat het aantal artsen terugliep, hadden slechts weinig patiënten daar iets aan[44]. Tot de eeuwwisseling veranderden de belabberde levensomstandigheden van het merendeel van de bevolking nauwelijks. Ook de bereikbaarheid van de gezondheidszorg bleef onvoldoende. Artsen als Coronel wezen wel op de noodzaak van verbetering, maar hun stem vond amper gehoor. De wet van 1865 had in dit opzicht dus weinig opgeleverd.[45] Zoals de Utrechtse hoogleraar Koster het in datzelfde jaar onder woorden bracht:

> "Al wordt het hooger geneeskundig onderwijs op de krachtigste wijze bevorderd, al waren er over eenige jaren slechts summa cum laude aan een ideale hoogeschool gepromoveerde doktoren - moeraskoortsen, rondvonk, cholera, de gevolgen van slechte lucht en voeding, van ondoelmatige levenswijs en woning, en van een ziekelijk gemoedsleven zullen zoo spoedig niet merkbaar afnemen."

Kortom: hij was zich er maar al te zeer van bewust dat zelfs de aanwezigheid van een bekwaam arts een bevolking nog niet gezond maakt.[46]

Voor de geneeskundige opleiding zelf baarde de wet, inhoudelijk, trouwens geen medische wonderen. Kindergeneeskunde, psychiatrie en neurologie maakten nog geen deel uit van het studieprogramma, terwijl percussie en auscultatie slechts in de handboeken theoretisch gebezigd en thermometers nauwelijks gebruikt werden.[47]

Uit wetswijzigingen na 1870 blijkt dat de theoretische component binnen de opleiding steeds meer aan belang won. In 1874 werd een tweede natuurkundig

examen toegevoegd, terwijl in 1878[48] het geneeskundig examen geheel theoretisch van inhoud èn daarnaast het -praktische- artsexamen ingesteld werd. Dit alles functioneerde wel onafhankelijk van de staatscommissies van de opleidingsinstituten, maar in de praktijk raakten deze commissies steeds vaker met universitaire docenten bemand.[49] De Wet op het Hooger Onderwijs van 1876[50] verplichtte de studenten in de geneeskunde en de farmacie tot het volgen van natuurkundig onderwijs. Dat ging niet altijd even soepel; door de afwezigheid van een instrumentmaker en van middelen voor de aankoop van toestellen heeft de Utrechtse hoogleraar in de fysica bijvoorbeeld zich zelfs genoodzaakt gezien de druk bezochte practica voor medici en farmaceuten tijdelijk stop te zetten. Aankomende medici, farmaceuten en biologen dienden ook bij het onderwijs in de chemie acte de présence te geven.[51]

> "Het voorbereidend examen wordt afgenomen door de faculteit der wis- en natuurkunde, en omvat natuurkunde, scheikunde, plantkunde en dierkunde.
> De faculteit kent één kandidaatsexamen dat de ontleedkunde, physiologie en weefselleer, algemene ziektekunde, en pharmakognosie (kennis der geneesmiddelen, de vroegere 'materies medica') omvat.
> Het doctoraalexamen geneeskunde handelt over ziektekundige ontleedkunde, pharmakodynamie (geneesmiddelenleer), bijzondere pathologie en therapie, gezondheidsleer, geneeskundige praktijk aan het ziekbed (dit vak zou in 1896 vervallen), theoretische heelkunde, en theoretische verloskunde.
> Het doctoraalexamen heelkunde (toegankelijk na het doctoraalexamen geneeskunde) omvat de heelkunde, theoretisch en praktisch, alsmede de operatieve heelkunde.
> Het doctoraalexamen verloskunde (ook toegankelijk na het doctoraalexamen geneeskunde) omvat de verloskunde en de leer der vrouwenziekten, theoretisch en praktisch, alsmede de operatieve verloskunde."[52]

Volgens het Leerplan 1876 moest in de medische faculteit bovendien onderwijs worden gegeven in geneeskundige politie en in de gerechtelijke geneeskunde. Verder kunnen er "aan minstens één universiteit" gedoceerd worden: psychiatrie, oogheelkunde, oorheelkunde, en tandheelkunde. Nota bene: de nieuwe Amsterdamse universiteit toonde al terstond haar ambities, door in haar reglement behalve de verplichte vakken ook psychiatrie, oogheelkunde, oorheelkunde, tandheelkunde, geschiedenis der geneeskunde en militaire genees- en heelkunde op te nemen.

Geneesmiddelenleer was eerder bij de leerstoel inwendige geneeskunde ondergebracht, maar circa 1850 ontstond naast de farmacognosie een nieuw, experimenteel vak dat met de naam farmacodynamie werd aangeduid; dit is slechts één van de grote veranderingen voor de geneeskundige faculteit in de negentiende eeuw genoemd.[53]

De wet van 1876, die het Amsterdamse athenaeum de felbegeerde promotie tot universiteit bracht, verving het Organiek Besluit van 1815. Hoewel ze, volgens

de historicus Huizinga, voornamelijk werd aangenomen "omdat het zonder wet niet langer ging", ademde ze wel de nieuwe tijdgeest. Had het OB nog beoogd op de universiteiten "tot eenen geleerden stand in de maatschappij voor te bereiden", nu was "de vorming en voorbereiding tot zelfstandige beoefening der wetenschappen en tot het bekleeden van maatschappelijke betrekkingen, waarvoor eene wetenschappelijke opleiding vereischt wordt" tot doelstelling verheven. Het verschil in formulering geeft de ontwikkeling van het hoger onderwijs in de negentiende eeuw in een notendop aan: van algemene vorming naar een meer gerichte beroepsopleiding, van geleerdheid naar wetenschapsbeoefening. En het Latijn als collegetaal werd afgeschaft.[54] Omdat toen tevens de testimonia werden geschrapt, verdween ook de schijn van algemene vorming.[55]

Had de wet van 1876 binnen de medische faculteit doctoraten in de geneeskunde, de heelkunde en de verloskunde onderscheiden[56], in 1878 werden de verschillen tussen doctores opgeheven; sindsdien behoefden candidandi en doctorandi niet meer op te gaan voor de staatsexamens, en werd het afnemen van die examens opgedragen aan de faculteiten, die jaarlijks om beurten de staatscommissies onderbrachten, dat wil zeggen dat duo's van hoogleraren, beurtelings samengesteld uit een Leids-Gronings dan wel een Utrechts-Amsterdams koppel, met de examinering waren belast. Voor de studenten was dat volgens Winkler lang niet altijd winst, want

> "De rivaliteit der Universiteiten sprak. Had de staatscommissie haar zitting bijv. te Leiden en dus een groot aantal Leidsche hoogleeraren tot leden, dan was slagen voor de studenten uit Utrecht of Amsterdam zeer moeilijk, moeilijkheden die voor den Leidschen student weêrkeerden, zoodra zij in Utrecht of Amsterdam zitting hield en vice versa. De studenten klaagden."[57]

In 1885 werd de staatscommissie vervangen door vier zodanige commissies, aan elke universiteit één. En Winkler stelde vast:

> "Zoo stierf, na 20 jaren te hebben bestaan, de laatste der instellingen weg, die onder den naam van staatsexamens tegenover de faculteits-examens waarborgen zouden geven voor de vorming der toekomstige artsen, en werden deze staatscommissies door de eischen der praktijk teruggebracht tot commissiën uit de faculteiten. De examens werden dus weder door de faculteiten en door eigen leermeesters afgenomen."[58]

Het artsexamen zou evenwel nog tot 1921-'22 officieel een staatsexamen blijven.

Door de uitbreiding van het theoretische gedeelte van de medische opleiding, nu volledig op de universiteit geconcentreerd, gaapte er een zeer grote afstand tussen theorie en praktijk. Voor zelfwerkzaamheid en praktische oefening was op de universiteiten weinig aandacht, zodat menig beginnend arts "met de handen verkeerd" stond.

Intussen waren de omstandigheden waaronder op de universiteiten onderwezen en gestudeerd moest worden, steeds treuriger geworden. Willem Koster zag het in 1882 zo: "De toestand, welke moest ontstaan, toen de Universiteiten de eenige plaatsen werden voor de opleiding van alle geneeskundigen (militaire en burgerlijke) is thans daar met al zijn verschrikkingen."[59]

Allerlei moderne wetenschappelijke technieken konden niet worden gedemonstreerd, de gebouwen waren te klein en te slecht geoutilleerd. Zowel Groningen als Utrecht had behoefte aan nieuwe onderkomens voor ontleedkunde, in Utrecht wachtte het fysiologische laboratorium op uitbreiding, en in Groningen was een nieuw ziekenhuis nodig en waren dito ruimten voor hygiëne en farmacie onontbeerlijk. Voor menig student was amper plaats, want "Niets was berekend op een verdrievoudiging van het aantal studenten in de lokalen, voor de studie der geneeskunde bestemd, welke binnen een paar jaar ontstaan zullen zijn."[60]

En de regering? Die greep andermaal naar het wapen der bezuiniging, in plaats van de noodlijdende instellingen te hulp te komen. In het begin van de jaren tachtig kreeg het hoger onderwijs nog minder geld uit de staatskas, aangezien de vaderlandse economie onder een conjunctuurdaling gebukt ging, en werd zelfs weer opheffing van een van de vier hogescholen voorgesteld[61] (waarvoor meestal die van Groningen in beeld was). Uiteindelijk werd deze soep niet zo heet gegeten als zij politiek werd opgediend, maar meer middelen kregen de universiteiten evenmin. Zij kampten met een overdaad aan studenten, de medische opleiding barstte steeds meer uit haar voegen, terwijl in de daarvoor benodigde uitbreiding van capaciteit en verhoging van de kwaliteit van de opleiding niet extra werd geïnvesteerd. De natuurwetenschappen waren binnen die opleiding dermate dominant, dat enerzijds de duur van de opleiding toenam en anderzijds de afstand tot de medische praktijk groter werd. Door dit alles nam het aantal praktizerende artsen af en datzelfde gold voor hun vaardigheid. Ook dat werkte niet echt mee om de bitter noodzakelijke kwaliteitsverbetering van de gezondheidszorg in de ruimste zin van het woord op gang te helpen brengen. Kritiek van hoogleraren had zich al eerder laten horen, maar die bleef nog te persoonlijk, te individueel van aard om de ontwikkelingen wezenlijk te kunnen beïnvloeden.

Groei van het aantal ingeschreven medisch studenten in Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw

	Leiden	Utrecht	Groningen	Amsterdam	Totaal
1856	145	72	45	12	274
1876	269	83	63	316	731
1896	304	311	193	570	1378

Bron: *Gedenkboek der Koninklijke Nederlandse Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst (1849-1949)*, 187-189. KNMG, Amsterdam 1949.

En zoals veel ouden zongen piepten de jongen, dat wil zeggen dat het studentenprotest begon te ontluiken, dat zelfs de studenten in de geneeskunde zich gingen roeren, bezorgd als zij waren over de falende opleiding en de ondermaatse gezondheidstoestand van de bevolking.[62] Aan deze nieuwe kritische stem zullen wij later volop het oor lenen.

Naast deze ontwikkelingen aan de academische instellingen manifesteerde zich rond de eeuwwisseling in alle takken van wetenschap een explosie van kennis. Nieuwe vakgebieden kwamen op en in de bestaande disciplines groeiden kleine deelgebiedjes uit tot volwaardige specialismen, met eigen wetenschappelijke verenigingen, leerboeken en tijdschriften. Na 1880 voltrok zich, zeker in de medische wetenschap, een nog ongekende acceleratie van de kennisproductie, bij de klinische vakken en in de laboratoria. Het onderwijs in de geneeskunde werd gekenmerkt door een onstuitbare specialisering, die tot uiting kwam in een voortdurende toename van het aantal studievakken. Om bij te blijven in vak c.q. specialisme gingen, naast de vakliteratuur en tijdschriften, wetenschappelijke congressen een belangrijke rol spelen als vehikel voor de verspreiding van onderzoeksresultaten en de uitwisseling van ideeën.[63]

Met dat al deed zich toen, 'op het breukvlak van twee eeuwen' (Jan Romein)[64], een onmiskenbare stroomversnelling in het wetenschappelijk leven voor. Universiteit en faculteit werden niet alleen groter maar ook dynamischer, voor het onderwijs èn - niet in het minst - als spil van wetenschappelijk onderzoek. Met name voor die van Amsterdam waren het hoogtijdagen, stond de fakkel der wetenschap er in 'een brandpunt van geleerdheid'[65]. Hoe Leiden er destijds voorstond, komt later uitvoerig ter sprake.

Na 1880 stond het Nederlandse hoger onderwijs in het teken van uitbreiding, van schaalvergroting. De vier bestaande universiteiten groeiden als kool, terwijl daarnaast nieuwe instellingen voor hoger onderwijs hun poorten openden, zoals de gereformeerde Vrije Universiteit te Amsterdam (1880).

Aanvankelijk was de groei van de vaderlandse studentenpopulatie nog terug te voeren op de bevolkingstoename, maar al spoedig begonnen ook andere factoren mee te spelen. Om te beginnen konden hbs'ers dankzij nieuwe wetgeving stapsgewijs eenvoudiger toegang tot de universiteiten verkrijgen, waardoor zich een nieuw potentieel van leergierige middengroepen aandiende. De introductie van de hogereburgerschool maakte een eind aan het monopolie der classici: niet langer was het Latijn het internationale 'bindmiddel', dé academische voertaal; het Nederlands kwam er geleidelijk voor in de plaats, overigens zonder ooit tot de exclusieve hoogte van het Latijn te kunnen reiken.[66] Omdat de hbs voor de natuurwetenschappen een veel adequatere vooropleiding bood dan het gymnasium, verwondert de overweldigende belangstelling voor deze vakken allerminst. De faculteiten voor geneeskunde en voor wis- en natuurkunde trokken

dan ook het meeste profijt van de instroom van hbs'ers. Het versterkte hun status en positie binnen de universiteiten, ten koste van het traditionele primaat van theologie en rechten. Eveneens reeds vroeg in de vorige eeuw steeg het aandeel van een tweede groep nieuwkomers, de vrouwelijke studenten, van nog geen 5 procent in 1900 naar meer dan 20 procent in de jaren dertig.[67]

In de negentiende eeuw was de ontwikkeling van de natuurwetenschappen hand in hand geraakt met de voortschrijdende industrialisatie in Europa. Daardoor was bij de industrie voor personeel en voorzieningen meer geld beschikbaar dan op de universiteiten. Doordat daar medici samen met natuurkundigen en farmaceuten onderwijs in de natuurwetenschappen kregen, belandde vrijwel elke nieuwigheid op natuur- of scheikundig terrein ook in de medische opleiding. De almaar langere studieduur noopte tot pogingen om het natuurwetenschappelijk onderricht beter te laten aansluiten op de behoeften van de aanstaande arts. Wellicht verrassend genoeg hield dit eveneens beperking van het natuurwetenschappelijke aandeel in de medische studie zelf in. In de negentiende eeuw ging geloof in de vooruitgang gepaard met een groot vertrouwen in de natuurwetenschap en haar toepassingen. In de laatste twee decennia van die eeuw groeide echter in verschillende Europese landen de kritiek op de pretenties, de waarde en de consequenties van de natuurwetenschappen.[68] Het inzicht begon namelijk te dagen dat die wetenschappen zich weliswaar verdienstelijk hadden gemaakt als basiswetenschappen en als bron van methodologische vernieuwing voor de geneeskundige wetenschap, maar dat de ervaringen in de praktijk hadden uitgewezen dat de betekenis ervan voor de meest voorkomende ziekten uiterst betrekkelijk was.[69] De historicus Romein formuleerde het zo: "De zieke was meer dan de ziekte en zijn lichaam meer dan een complex van chemische reacties."[70]

Vanuit het besef dat bij veel ziekten ook psychische en maatschappelijke factoren in het geding zijn, drongen vooral praktizerende geneeskundigen erop aan om in het theoretische gedeelte van de opleiding op dit aspect meer de nadruk te leggen. Zonder dat de arts volwaardig hygiënist behoeft te zijn, spelen "onderwerpen als de bouw en inrichting van woningen, luchtverversching, keuze van voedingsmiddelen enz. (…) in de dagelijksche praktijk van den geneeskundige een zoo belangrijke rol dat heldere begrippen daaromtrent voor hem onontbeerlijk geacht moeten worden."[71] De uitwerking van deze opvatting in het medisch onderwijs laat zich voorbeeldig illustreren aan de hand van de gang van zaken in en rond het vak gezondheidsleer. Aan Donders komt de eer toe, er als eerste onderricht in te hebben gegeven, in de cursus 1871-'72 te Utrecht, maar hij was een uitzondering. Toen in 1872 enige Geneeskundige Raden de medische faculteiten benaderden met een adres inzake het hygiënisch onderwijs, nam slechts één faculteit, die van Leiden, de moeite om te reageren, en dan nog in negatieve zin: de studenten in de geneeskunde zouden niet de minste animo hebben om onderwijs in gezondheidszorg en hygiëne te gaan volgen.[72] Weliswaar prijkte het vak al

sinds 1865 op de lijst van examenvakken, maar pas vanaf 1877 zette de regering zich in voor de oprichting van leerstoelen in gezondheidsleer.[73] Vóór 1900 hield het onderwijs in dit vak zich in het bijzonder bezig met de ontwikkelingen in de bacteriologie, die dankzij onderzoekers als Koch en Pasteur groot was geworden. Na 1900 zou daar verandering in komen, en zou bijvoorbeeld Christiaan Eykman, eveneens in Utrecht, in een cursus van twee jaar, twee uur per week, college geven over onderwerpen als hygiëne van voeding, bodem, afvoer, watervoorziening, kleding en huidcultuur, school, woning, bedrijf, lichaamsoefeningen, seksuele hygiëne en geneeskundige statistiek.[74]

Dit alles neemt niet weg dat omstreeks 1900 binnen de medische opleiding zowel de natuurwetenschappelijke component als de klinische component nog steeds meer uitbreiding onderging, de ene omdat in deze moderne tijd fundamenteel inzicht in de natuur- en scheikunde voor elke burger onmisbaar werd geacht[75], de andere omdat zelfs het kleinste detail van het klinische werk letterlijk van levensbelang zou kunnen zijn. De zo steeds verder uitdijende studie stoelde echter nauwelijks op een alomvattende visie, en evenmin op samenhang tussen de aangeboden vakken. En Winkler concludeerde somber: "Voor den student werd geneeskunde een chaos."[76] Toch was er ook goed nieuws: in plaats van louter toeschouwers werden de studenten 'ambachtslieden'. Zij volstonden niet meer met eerbiedig toe te kijken hoe vaardig de professor proeven verrichtte of de ontleedkunde demonstreerde, maar begonnen in de tweede helft van de negentiende eeuw ook zelf het ontleedmes te hanteren en proeven te doen - aanschouwelijk onderwijs werd praktisch onderricht! Oudere studenten assisteerden wel bij het onderzoek, raakten zo vertrouwd met wezenlijk wetenschappelijk werk en droegen aldus bij tot een nauwe symbiose van onderwijs en onderzoek.[77]

Athenaea

Het Organiek Besluit, dat als het zogenaamde academisch statuut meer dan zes decennia het hogeschoolse leven in ons land heeft beheerst, vermeldde ook zes (rijks)athenaea: in Franeker en Harderwijk die zo als 't ware een soort troostprijs kregen voor het verlies van hun hogescholen in de Franse Tijd (overigens een zeer tijdelijke schadeloosstelling, want het instituut te Harderwijk liet al in 1818 het leven en dat in Franeker volgde in 1843 - zo werd "alleen een eervol verleden begraven"), in Breda en Middelburg waar de bestaande athenaea reeds bezweken waren in de zeventiende eeuw respectievelijk gedurende de Franse bezetting, en in Deventer en Amsterdam die hun stedelijke athenaeum behielden. De beide laatstgenoemde steden stonden in 1866 voor de keus: opheffing of uitbouw tot een universiteit. Was voor de middelgrote IJsselstad het laatste te ambitieus en bleef dus het eerste over (1878), voor de veel sterkere IJstad ging het niet om

opheffing maar om hervorming tot een universiteit. Terwijl het van heropening van athenaea in Breda en Middelburg nooit zou komen.

De athenaea zouden algemene ontwikkeling bieden ter voorbereiding op de academische studie en examens - volgens het statuut zou de strekking van het onderwijs er namelijk "Zoo veel mogelijk, algemeene verspreiding van smaak, beschaving, geleerdheid, enz." zijn, zo aanknopend bij de oude inrichting en traditie. Het was daarenboven de bedoeling "Het ten minste gedeeltelijk vervangen van de hooge scholen en van het akademisch onderrigt, ten behoeve van die jonge lieden, welke door hunne omstandigheden verhinderd worden, den tijd, tot eene akademische loopbaan noodzakelijk, geheel aan eene der hooge scholen door te brengen". Dus werden de athenaea een soort hogeschool met min of meer volledig academisch onderwijs, maar zonder het recht examens af te nemen. Wel zouden zij testimonia mogen afgeven, waarmee men dan bij de examens aan de rijksacademies rekening zou kunnen houden, hetgeen de facto ook is gebeurd. Dat het hier om werkelijk hoger onderwijs ging, bleek alleen al uit de toelating die tot de athenaea in de praktijk op dezelfde wijze werd geregeld als bij de universiteiten. In beide gevallen moest men een Latijnse school of een gymnasium met succes hebben doorlopen, of anders zou men aan een admissie-examen van staatswege kunnen worden onderworpen.[78]

Net als de hogescholen leidden de athenaea op tot doctores medicinae, chirurgiae of artis obstetriciae, zij het zonder examenrecht. Via de Klinische Scholen - waarover zo dadelijk meer - kon men plattelands- of stedelijk heelmeester of vroedmeester worden. Reeds eerder was gebleken dat al dit geneeskundig onderwijs geenszins was afgestemd op de problemen in de medische praktijk, noch op nieuwe inzichten binnen de medische wetenschap. Wel was het aantal afgeleverde dokters hoog (in 1849 bedroeg het aantal inwoners per geneesheer 1.256), maar de kwaliteit was door het gebrekkige toezicht van de Provinciale Commissies ver onder de maat.

Op de athenaea was de situatie nauwelijks beter, maar omdat men daar minder onder geldgebrek leed zal de opleiding er mogelijk op een hoger peil gestaan hebben; dat gold zeker voor het Amsterdamse Athenaeum Illustre[79], dat zich trouwens voortdurend moeite gaf om de universitaire status bedrieglijk na te bootsen. In 1845 was een landelijk staatsexamen ingevoerd, dat moest worden afgelegd alvorens tot het hoger onderwijs te worden toegelaten. Volgens een slachtoffer, de dichter Petrus Augustus de Génestet (1829-1861) - die het haalde en in 1847 aan het Amsterdamse athenaeum werd ingeschreven -, was dit examen vergeleken bij de Spaanse Inquisitie van weleer "Helscher foltring, wreeder schroeven gaan die Heeren straks beproeven op mijn sidderende huid!" Voorbijziende aan de destijds niet ongebruikelijke overdrijving moet het dus wel heel erg zijn geweest, zeker voor wie bekend was met de zeer eenvoudige toelating vóór 1845. Het gevolg was in elk geval dat vele studielustige jongelui erdoor werden afgeschrikt, en dat het aantal studenten aan het athenaeum tussen 1844 en 1849 terugliep van ruim 120

tot 79.[80] Genoemd toelatingsexamen kan voor dit verloop echter op termijn stellig niet als verklaring gelden, want het werd in 1850[81] alweer afgeschaft.

Zoals eerder opgemerkt trekken velen, onder wie niet de minsten, herhaaldelijk aan de bel, maar de rijksoverheid geeft vooralsnog niet thuis. Daarom wenden - om een voorbeeld van zo'n actie te geven - de professoren in de natuur- en geneeskundige wetenschappen aan het Amsterdamse athenaeum zich in augustus 1860 in een brief tot het hoofdstedelijke gemeentebestuur. In deze missive, als eerste ondertekend door voorzitter G.E. Voorhelm Schneevoogt, roepen zij op de hervorming en uitbreiding van het natuur- en geneeskundig onderwijs aan hun instelling - zo "*hoogst wenschelijk* en *noodzakelijk*" - krachtig te ondersteunen. Daarbij denken zij voor het speciale onderwijs in de geneeskunde allereerst aan "eene uitgebreide zieken-inrigting, die den studenten de gelegenheid kan aanbieden om zich op ruime schaal te oefenen, zoowel in de genees-, heel- en verloskundige praktijk, als ook in alles wat tot de normale en ziektekundige ontleedkunde en tot de ziektekunde zelve betrekking heeft; in de tweede plaats, ruime instellingen en volledige hulpmiddelen voor grondig onderwijs, in physiologie, zoölogie, planten-, schei- en natuurkunde, die toch de onmisbare grondslagen voor de studie der Geneeskunde uitmaken."

Met dat alles beogen zij tevens de aantrekkingskracht van het athenaeum op aankomende studenten te vergroten, want hun toeloop liet te wensen over. De briefschrijvers wijten dit enerzijds aan de tekortschietende wetgeving op het geneeskundig onderwijs, en wijzen daarvoor naar het achterwege blijven van het staatsexamen voor de toelating tot de praktijk, en naar de 'ontoereikende' Klinische Scholen met hun vaak gebrekkige opleiding. Anderzijds schrijven zij het betrekkelijk gering blijvende aantal studerenden toe aan de hoge kosten van de athenaeum-opleiding, die dikwijls een viervoud bedragen van het collegegeld aan de rijksacademies[82], die bovendien bevoorrecht zijn door "het regt van examen" af te nemen, welk recht het athenaeum is ontzegd. Tenslotte zien zij in het geringe aantal studenten zelf een belemmering voor een "bloeijenden toestand van het Athenaeum op natuur- en geneeskundig gebied", omdat de "wisseling van denkbeelden over de verschillende vakken van studie onder de studenten wordt te regt voor een krachtig middel tot vorming en uitbreiding van kennis gehouden." De vraag wàt te doen om in deze situatie verandering te brengen, wordt op alternatieve wijze beantwoord: "*óf verbeteren, uitbreiden, óf inkrimpen, opheffen*." Aangezien van het laatste wel niet in redelijkheid sprake kan zijn, moet van het eerste worden uitgegaan, maar dan ook doortastend en "met *onbekrompen hand*", bijvoorbeeld door enkele docenten extra aan te stellen en alle hoogleraren (en daar komt een aap uit de mouw) beter - "Zoo mogelijk" zelfs "hooger dan elders"!? - te belonen, èn door het hoge lesgeld beduidend te verlagen - waardoor, apropos, ook velen zullen worden aangespoord zich bij het athenaeum in plaats van bij de Klinische Scholen te laten inschrijven, hetgeen de gewenste opheffing van

genoemde scholen in de hand werkt. Aan het gemis van het recht om examens af te nemen blijken de briefschrijvers niet zo zwaar te tillen; àls de instelling eenmaal op het aangegeven voorzieningenniveau is gebracht, "dan zal, naar wij vertrouwen, dit punt weinig moeijelijkheid opleveren en het verlangde regt zonder twijfel worden toegestaan."[83]

Ook dit initiatief haalt per saldo weinig uit. Het zijn bovenal de gevreesde meerkosten die raadsvoorstellen in de gewenste richting torpederen, in afwachting van nieuwe wetgeving - voor de medici in het bijzonder die van de geneeskundige staatsregeling van 1865. En op korte termijn brengt de negatieve uitkomst het Athenaeum Illustre in een neerwaartse spiraal, onder meer tot uiting komend in een gestaag afnemend studentental.[84]

Er liggen evenwel zonniger tijden in het verschiet. In 1868 komen de Utrechtse 'pillen' de hoofdstedelijke gelederen versterken, en weer acht jaar later, in 1876, vermeldt de Wet op het Hooger Onderwijs het Athenaeum Illustre te Amsterdam expliciet als "eene gemeentelijke instelling van universitair onderwijs". Wel wordt als voorwaarde gesteld dat "deze voldoe aan al de eischen, krachtens de wet ten opzigte van den omvang van het onderwijs, de promotien, de examens en de toelating daartoe voor de Rijksuniversiteiten gesteld, en bovendien de aanstelling der hoogleeraren aan Onze bekrachtiging worde onderworpen." Maar als dat het geval is "heeft deze universiteit ten aanzien van de door haar te verleenen doctorale graden en af te nemen examens gelijke regten als de Rijksuniversiteiten."

Klinische Scholen

De abrupte verdwijning van de chirurgijnsgilden (1798) had voor de praktische genees-, heel- en verloskundige zorg ongunstige gevolgen, in het bijzonder op het platteland en aan boord van de koopvaardijschepen. Vanouds hadden de stadsbesturen in dat opzicht alleen lokale belangen behartigd, terwijl de gilden zich hadden beperkt tot de opleiding van stedelijke heelmeesters. Na de afschaffing van de gilden was er in de traditie van de praktische vorming der chirurgijns nogal de klad gekomen. In de Franse Tijd met zijn gecentraliseerde bestuur werd gezondheidszorg alom mede een taak van de centrale overheid. De zorg voor, het beheer van en de controle op het onderwijs aan heelkundigen gingen toen over op de Plaatselijke Commissies van Geneeskundig Toevoorzicht. De Provinciale Commissie van Geneeskundig Onderzoek en Toevoorzicht kreeg de nadrukkelijke opdracht dat zij "vooral hare aandacht vestige op middelen, om, voor het Platte Land en de kleine Steden, allengs bekwame Voorwerpen aan te kweeken".[85] Die taak konden de Provinciale Commissies pas effectief inhoud en uitvoering geven ingevolge het Koninklijk Besluit van 6 januari 1823 "ter invoering van scholen ter aankweeking van heelmeesters en vroedvrouwen", vroedmeesters en apothekers, toen nog artsenijmengers geheten. Via een vierjarige cursus zouden die, zowel

theoretisch als praktisch, opleiden tot het vak van chirurgijn of vroedmeester; voor apotheker of vroedvrouw werd een tweejarige opleiding toereikend geacht. De leerlingen zouden in het Nederlands (en dus niet in het Latijn) les krijgen in anatomie en fysiologie, pathologie en therapie, heel- en verloskunde, artsenijmengkunde, kruidkunde en chemie, materia medica en natuurlijke historie. Twee kernbepalingen markeerden dit besluit, dat ook enige uniformiteit in de opleiding moest brengen: ten eerste zou voortaan niemand meer tot de provinciale examens toegang hebben, die niet aan een van deze scholen onderwijs gevolgd had; ten tweede kwamen uitsluitend steden met "daartoe geschikte openbare gasthuizen" voor de oprichting van zo'n Klinische of Geneeskundige School in aanmerking, omdat het hier - anders dan aan de universiteit - goeddeels om onderwijs aan het ziekbed zou gaan. Achtereenvolgens werden dergelijke instituten in Alkmaar (1824), Haarlem (1825), Middelburg (1826), Hoorn (1827), Amsterdam en Rotterdam (beide in 1828)[86], èn de militaire variant in Utrecht (1822)[87], tot stand gebracht.

Of Leiden er rouwig om heeft moeten zijn dat geen Klinische School binnen haar muren is verrezen[88], dient ernstig betwijfeld te worden, aangezien de meeste een kommervol bestaan leden. Alleen die van Amsterdam en Rotterdam wisten zich in positieve zin te onderscheiden, doordat er een groot aantal veranderingen in het medisch onderwijs en denken op de voet gevolgd of misschien juist daar wel geïntroduceerd werd.[89]

Speciaal die van de Maasstad (1828-1866) was een aantal uitmuntende docenten rijk, welke weelde helaas maar tijdelijk bleek omdat een aantal van hen de lokroep van een hoogleraarschap elders, vooral in Utrecht, niet kon weerstaan. Dat kwam ook doordat Rotterdam zijn lectoren slechts aan de school kon verbinden "tot meesten diensten ende minste costen". De zware onderwijstaak werd beloond met een jaarwedde van 500 gulden, volstrekt onvoldoende om in het levensonderhoud te voorzien. Het lectoraat was en bleef zo een nevenfunctie, alleen aantrekkelijk voor pas afgestudeerden die zich op de eerste trede van de maatschappelijke ladder wilden wagen. Gevolg daarvan was wèl, dat veel jonge, ambitieuze medici van hoge wetenschappelijke kwaliteit werden benoemd. Van de 21 Rotterdamse lectoren hebben later niet minder dan tien het tot hoogleraar gebracht.

Prominent voorbeeld van deze gang van zaken was de reeds meermalen genoemde chemicus G.J. Mulder, die in Rotterdam botanie en scheikunde doceerde, alvorens hij in 1840 als hoogleraar naar Utrecht vertrok. Ofschoon de lectoren van het Rotterdamse instituut naar een wetenschappelijke status haakten, is het steeds een overwegend klinische praktijkopleiding gebleven.[90]

Sinds 1823 moesten Klinische Scholen er dus toe bijdragen om te voorzien in de grote behoefte aan geneeskundige hulp, vooral op het platteland. Kwantitatief kwamen er inderdaad meer geneeskundigen, maar de kwaliteit hield met die toename niet altijd gelijke tred, aangezien aan Klinische Scholen geen eisen waren

gesteld met betrekking tot scholing en omvang van het personeel en materiële voorzieningen. Elke stad was gerechtigd om zo'n school op te richten, op voorwaarde dat dit "buiten bezwaar van 'slands kas" geschiedde. En dat betekende dat het van de gulheid van een stad afhing of de instelling veel of weinig geld toegestopt kreeg, èn dat bijgevolg de kwaliteit van de Klinische Scholen onderling sterk verschilde.[91]

Bovendien kostte het weinig inspanning om de titel van 'heelmeester' in de wacht te slepen, want tegen de toelatingseisen voor de Klinische Scholen behoefde men niet op te zien. Leggen wij daarvoor het oor te luisteren bij Leids alumnus en Amsterdams hoogleraar Voorhelm Schneevoogt:

> "eischt men van den Kweekeling aan de Clinische School alleen, dat hij 1e den ouderdom van 16 jaren bereikt hebbe; 2e een gezond en voor de uitoefening van zijn beroep geschikt ligchaamsgestel hebbe; 3e kunnen lezen en schrijven, en zijne gedachten in schrift geregeld uitdrukken, en 4e van een onbesproken gedrag zij, eischen, die waarlijk de eerste de beste boerenkinkel alligt vervullen kan."[92]

Zijn collega Van Geuns oordeelde in 1842 vrijwel letterlijk gelijk:

> "dat de eerste de beste boerenkinkel, wien men eerder den ploeg dan het anatomische scalpel in de hand zoude geven, of de eerste de beste kruyersjongen, wiens brein men eerder met boodschappen dan met physiologische facta behoorde te vullen, er gemakkelijk aan kan voldoen".[93]

Dat neemt niet weg dat abituriënten van zo'n instituut, op plekken van onheil geroepen, therapeutisch dikwijls veel beter uit de voeten konden dan de zeergeleerde academici, volgepropt als die plachten te zijn met standswaan en belegen kennis.[94]

Hoewel de situatie in Amsterdam, dat in 1816 op 180.000 inwoners meer dan honderd medici en 125 heelmeesters in huis had, gunstig afstak bij die op het platteland en in kleinere steden, kwam ook daar zo'n instituut tot stand[95], officieel Genees-, Heel- en Verloskundige School geheten. Dat deze school bovendien een zekere voorrangspositie toebedeeld kreeg, valt af te leiden uit de volgende reglementaire bepaling:

> "Meerdere provincien zullen zich onderling kunnen verstaan, om gebruik te maken van eene en dezelfde school, welke alsdan op eenen meer uitgebreiden voet zal kunnen worden ingerigt; en dergelijk meer uitgebreid onderwijs zal bij de school, in het binnen-gasthuis te Amsterdam te vestigen, kunnen plaats hebben".

Die ingebouwde mogelijkheid is in 1828 metterdaad tot uitgebouwde werkelijkheid geworden. De Klinische School was een afzonderlijke instelling die

door gemeente, provincie en provinciale commissie werd bestuurd, met inbegrip van het financiële beheer. De koning c.q. de minister van binnenlandse zaken benoemde de docenten. Het propaedeutisch onderwijs werd verzorgd door de hoogleraren in de genees-, verlos- en heelkunde, de scheikunde, de plantkunde en de artsenijbereidkunde aan het Athenaeum Illustre. Voor het eigenlijke klinische onderricht werden eerst één, weldra twee hoogleraren aangetrokken; zij werden als professores honorarii in de orde van het athenaeum opgenomen.[96] Omdat de stad met voortdurend geldgebrek kampte, werd soms op de salarissen beknibbeld. Dat de athenaeum-hoogleraren in de medische vakken geen weddeverhoging kregen voor hun lessen aan de Klinische School, valt wel te billijken. Tegenover de verzwaring van hun taak stond immers een toename van inkomsten uit door de studenten af te dragen collegegelden; zo liet een van hen, professor in de wis-, natuur-, sterren- en scheikunde W.S. Swart (1807-1847), weten dat zijn inkomen verdubbeld was dankzij lesgeld van de studenten van het Athenaeum Illustre en de Klinische School. Maar dat de stad categorisch weigerde het salaris van sommige hoogleraren aan te vullen tot het in het Organiek Besluit genoemde minimum van 1.600 gulden per jaar, stuit op meer onbegrip.[97]

Zoals gezegd kwamen alleen steden met gasthuizen die onderwijs aan het ziekbed konden bieden voor toewijzing van zo'n school in aanmerking. In Amsterdam voldeed het Binnengasthuis aan deze voorwaarde, en in 1828 startte daar dan ook de Klinische School, voorlopig in het gasthuis, sinds 1839 in een eigen vestiging met onder meer een collegezaal en een pathologisch-anatomisch kabinet in een herenhuis aan de Kloveniersburgwal, aan de achterzijde grenzend aan het gasthuisterrein.

Het klinisch onderricht in het Binnengasthuis was ook toegankelijk voor de medisch studenten van het athenaeum. Omgekeerd bracht Frans van der Breggen Czn. (1784-1843), hoogleraar in de pathologie en gerechtelijke geneeskunde aan het athenaeum, de pupillen van de school - de 'clinisten' - genoemde vakken bij.

Het Binnengasthuis was al rond 1820 een kraamzaal met 28 bedsteden rijk, die - omdat "bij iedere kraamvrouw een zwangere sliep" - 56 vrouwen kon herbergen. Deze kraamzaal stond onder toezicht van de hoogleraar verloskunde. Omdat de leerlingen van het Athenaeum Illustre en van de Klinische School niet verplicht waren het praktisch verloskundig onderwijs bij de hoogleraar te volgen, werd deze inrichting niet maximaal door de studenten benut, ook al had ze veel interessants te bieden.

In het Buitengasthuis te Amsterdam gaven de hoogleraren van de Klinische School geen onderwijs, en evenmin waren er leerlingen van die school gedetacheerd. Als uitzondering op deze regel heeft Voorhelm Schneevoogt er in de jaren 1854-'62 en 1868-'71 gedoceerd in de tot collegezaal omgebouwde 'politie-zaal', zo genoemd naar het er in de Franse Tijd uitgeoefende politietoezicht op aan syfilis lijdende vrouwen, meestal prostituees.

Ofschoon de Klinische School tussentijdse examens afnam, moest men om het vakdiploma te verkrijgen examen doen bij de Provinciale Commissie van Geneeskundig Onderzoek en Toevoorzicht. Eind mei 1830 was echter besloten dat

> "Een ieder, die de noodige kundigheden zou hebben opgedaan, zonder onderscheid waar of hoe hij die verkregen zal hebben … [wordt toegelaten] … tot het afleggen der examens en het verkrijgen van getuigschriften of graden, welke tot het waarnemen van sommige ambten of beroepen vereist worden …".[98]

Dus behoefde men om dat examen te kunnen afleggen niet langer onderwijs aan een Klinische School genoten te hebben, zodat menigeen zich na onverifieerbaar privé-onderricht, bijvoorbeeld na enkele jaren bij een dokter of chirurgijn in de leer te zijn geweest, bij een Provinciale Commissie aanmeldde om examen te doen. Zo "was het vaak niet moeilijk om de status van geneeskunstbeoefenaar te bereiken; er waren er dan ook bij, die lezen noch schrijven konden!"[99] Deze omstandigheid heeft de positie van de Klinische Scholen op den duur danig ondermijnd.

Doordat de bevoegdheid om genees-, heel- en verloskunde uit te oefenen volgens de 'geneeskundige wetten' van Thorbecke (1865) voortaan was voorbehouden aan universitair geschoolde 'artsen', was het sindsdien gedaan met de niet-universitaire opleidingen.[100] De Klinische School werd in 1867 in het Binnengasthuis voortgezet; praktisch veranderde daar overigens nauwelijks iets, want de docenten van de school werden als hoogleraar bij het athenaeum aangesteld en het klinisch onderwijs ging op de oude voet verder. Sindsdien functioneerde het Binnengasthuis als 'Academisch Ziekenhuis' ten behoeve van het athenaeum. In 1868 kreeg het instituut nog een flinke injectie door de komst van de Utrechtse 'pillen', de militaire heelmeesters in spe. Het gebouw aan de Kloveniersburgwal moest intussen wel wijken voor het Laboratorium voor Artsenijbereidkunde van het athenaeum.[101]

Het Amsterdamse athenaeum heeft zich behalve in bekendheid van de andere vaderlandse athenaea tevens onderscheiden door de er geboden opleiding, die in zoverre van het gangbare athenaeum-onderwijs afweek dat hier een combinatie bestond met de Amsterdamse geneeskundige of klinische school, die in 1867 immers binnen het Athenaeum Illustre werd voortgezet. Naar de toekomst toe was hiermee het fundament gelegd voor het geneeskundig onderwijs, voor een bloeiende medische faculteit, die later van grote waarde zou(den) blijken te zijn.[102]

BEROEPENDIFFERENTIATIE

Sinds de Middeleeuwen was de geneeskunstbeoefening in ons land gekenmerkt door veelvormigheid, voortvloeisel van verschillende niveaus van opleiding. Naast

academisch gegradueerde medici kende men een tweede stand van practici, die der chirurgijns en vroedmeesters c.q. vroedvrouwen, die volgens aloude gildetraditie het vak voornamelijk in de praktijk hadden geleerd. De chirurgijnsgilden waren dan wel aan het eind van de achttiende eeuw opgeheven, maar dat bracht voorlopig nog geen verandering teweeg in de grotendeels praktische opleiding van de tweede geneeskundige stand. Pas na 1823 zijn in ons land medische vakscholen opgericht, de zogeheten Klinische Scholen, ten behoeve van de opleiding van heelmeesters, heelmeesters ten plattelande, vroedmeesters en vroedvrouwen[103], èn apothekers.

In de eerste helft van de negentiende eeuw kenmerkten - zoals wij eveneens reeds zagen - stagnatie en verval de situatie in ons land. Het merendeel van de bevolking kon nauwelijks in het eigen onderhoud voorzien; een zieke in het gezin van een landarbeider of een sjouwer betekende dan ook een regelrechte ramp. In de tweede eeuwhelft zou de sociaal-economische situatie in ons land echter gaan kantelen. Had goedkoop Amerikaans graan onze markt overspoeld en de landbouw op achterstand gezet, zo in de jaren zeventig en tachtig onze economie een inzinking toebrengend, in het daarop volgende decennium leefde de bedrijvigheid weer op. Handel en -vooral- industrie hielpen ons land wel aan een nieuwe bloei, maar de leefomstandigheden van de arbeidende klasse bleven onverminderd erbarmelijk. Het werkvolk liet echter meer en meer zijn vermoeide apathie varen, rook zijn kans en organiseerde zich om een betere situatie af te dwingen.[104] De strijd van de arbeidersbeweging opende de ogen van medici, hoogleraren, studenten en vele anderen voor de slechte omstandigheden waaronder een groot deel van de bevolking leefde en werkte, en voor de vooruitgang die deze strijd had gebracht. Dankzij de verbeterde sociale toestand waren ziekte en sterfte als gevolg van infectieziekten aanzienlijk teruggedrongen, meer dan door toedoen van de medische stand. Menige arts was hierdoor tot het beschamende besef gekomen, machteloos en onkundig te staan tegenover de werkelijke vraagstukken van de praktijk. En velen hadden er geen moeite mee om de schuld daarvoor aan een falende medische opleiding toe te schrijven.[105]

De overheid had zich lange tijd onthouden van wettelijke regelingen om de bereikbaarheid van de gezondheidszorg voor de gehele bevolking te garanderen en van wetgeving op de uitoefening van de geneeskunst en op de kwaliteitscontrole.[106] De Geneeskundige Staatsregeling van 12 maart 1818[107], die de Bataafse regelingen in hoofdzaak volgde, had al wel geprobeerd aan de bestaande verscheidenheid van geneeskunstbeoefenaren paal en perk te stellen, maar desondanks waren er niet minder dan dertien groepen overgebleven, met voor elke categorie door de wet aangegeven bevoegdheidsgrenzen: medicinae doctores; artis obstetriciae doctores; chirurgiae doctores; med., chir. et art. obst. doctores, die in het buitenland waren gepromoveerd; officieren van gezondheid der 1^{e}, 2^{e} en 3^{e} klasse; stads-heelmeesters; plattelands-heelmeesters; scheeps-heelmeesters; vroedmeesters; oogmeesters; tandmeesters; vroedvrouwen; apothekers.[108] Bovendien waren er doctores

medicinae die na het verwerven van de doctorsgraad in de geneeskunde ook nog de titel van doctor chirurgiae of doctor artis obstetriciae wisten te behalen, en zich op grond daarvan gerechtigd achtten tot uitoefening van de heelkunde of de vroedkunde - er waren immers geen chirurgijnsgilden meer, die hier een stokje voor hadden kunnen steken.[109] Wel stonden wettelijke bepalingen de meervoudige praktijk alleen daar toe waar geen concurrentie te duchten viel.[110] Daarnaast was er in de praktijk van alledag volop ruimte voor excessen, bijvoorbeeld dat "allerlei kwakzalverij straffeloos de overhand neemt"[111], zoals Jan van Geuns in 1842 verzuchtte.

Het mag geen mirakel heten dat de ingewikkelde regelgeving moeilijkheden en conflicten opriep, en dat in het bijzonder de veelheid en verscheidenheid van genees- en verwante kundigen herhaaldelijk aanleiding gaven tot meningsverschillen over de uitleg van competenties. Toch was dit slechts een gedeeltelijke verklaring van de lage stand van de geneeskundige wetenschap in die dagen en van de rommelige situatie bij de medische zorg, mede als gevolg van de verouderde en voor de praktijk ondoelmatige geneeskundige opleiding. Een andere factor die de geneeskundige toestand nadelig beïnvloedde was de kwaliteit - of beter: het gebrek daaraan - van de dikwijls overbelaste[112] Provinciale Commissies van Geneeskundig Onderzoek en Toevoorzicht. Het "waren coterietjes geworden. (…) De leden (…) ontzagen elkaar en hun standgenoten en schroomden, volgens sommigen, niet om zelfs de wet te overtreden. De officiële verplichtingen werden vaak verwaarloosd; en wat er omging buiten de provinciale gezichtskring vermocht nauwelijks belangstelling te wekken." Van samenwerking tussen de commissies op het terrein van de algemene volksgezondheid was amper sprake. Dit gedrag was vooral daarom zo kwalijk, omdat hier de kwaliteit van de controlerende en met de opleiding belaste organen in het geding was.[113]

In de ogen van progressieve geneeskundigen als Van Geuns en Heye hield de in vele opzichten gebrekkige, verouderde Geneeskundige Staatsregeling van 1818 de broodnodige vooruitgang in de geneeskunde tegen. Maar die visie was allerminst gemeengoed. De "behoudensgezinde instelling der Nederlandse burgerij" werd gedeeld door vele medici en hoogleraren, ook en vooral in Leiden waar aan conservatief-traditionele opvattingen werd gehecht en waar men afkerig stond ten opzichte van allerlei buitenlandse 'nieuwigheden' die de gevestigde orde en rust zouden kunnen bedreigen.[114] Het heeft dan ook bijna een halve eeuw geduurd vóór de regeling van 1818 door nieuwe wetgeving werd vervangen, al zou die nog niet over de hele linie werkelijke verbetering brengen. De nieuwe geneeskundige staatsregeling van 1865 snoeide de wildgroei van medisch professionalisme (of wat daarvoor doorging), en kapte rigoureus in het woud van competenties door het aantal van dertien mogelijke diploma's te reduceren tot één: het arts-diploma, dat een algemene bevoegdheid verleende.[115] Door deze uniformering van de medische stand was - volgens bacterioloog en neo-hygiënist Rudolph Hendrik Saltet (1853-1927) - "met één slag het gekibbel over overschrijding van bevoegdheid tussen

de geneeskundigen van verschillende rang verdwenen"[116] - en daarmee de vele processen over beroepsuitoefening na 1818.[117]

In Thorbeckes wetsvoorstel moest iedere toekomstige geneeskunstbeoefenaar - universitair of praktisch geschoold - voor een geneeskundig staatsexamen slagen. En wie geen universitaire opleiding had genoten, moest vooraf een natuurkundig staatsexamen afleggen. Betekende de Wet op de uitoefening der geneeskunst anno 1865 in feite de doodsteek voor de Klinische Scholen, de levensduur van de tweede geneeskundige stand was althans op papier verlengd - tot 1876, toen de Wet op het Hooger Onderwijs de tweedeling definitief zou beëindigen.[118]

Met het imago van de geneeskundige zelf was toen trouwens ook van alles mis. Natuurlijk kwamen er goede en slechte dokters voor, maar de maatschappelijke positie van de meeste geneeskunstbeoefenaren liet te wensen over. Uitzondering vormden "de doctores, die over het algemeen uit gegoede families voortkwamen en vaak financieel geïnteresseerd waren in bedrijven; bij de heelmeesters ten plattenlande evenwel was het houden van een winkel niet ongewoon."[119] Wezenlijker was de scepsis over de kwaliteit en de effectiviteit van de geneeskundige opleiding en de daarop gebaseerde praktijken, die niet alleen door het publiek maar ook door de medici zelf werd geëtaleerd. Uiteindelijk had de dokter de zieke bijzonder weinig te bieden, aangezien de oorzaken van ziekten in de meeste gevallen volslagen onbekend waren.[120] "Het is dan ook geen wonder dat het publiek over het algemeen maar weinig waardering kon opbrengen voor de geneesheren die, hoewel zij soms met een Latijnse versregel op de lippen de ziekenkamer betraden, tot weinig meer in staat waren dan en in wezen weinig verschilden met de kwakzalver", hun patiënten niet of nauwelijks aanraakten en het handwerk c.q. ingrepen overlieten aan anderen zoals aan heelmeesters of vroedvrouwen. "Evenmin behoeft men zich erover te verbazen dat men in gegoede kringen en zelfs bij ernstige zieken de eerste dagen zelf dokterde …". De belangrijkste methode voor de diagnose vormde het gesprek met de patiënt over diens subjectieve gewaarwordingen.[121] Voor de opbouw en het behoud van hun sociale status was 't voor de doctores van groot belang "achtbaarheid, deftigheid, vastberadenheid en diepe geleerdheid" uit te stralen. Deze indruk te vestigen was belangrijker dan hun medische kundigheden, zoals blijkt uit de ervaring van heel- en vroedmeester èn doctor Rovius (pseud. van de latere psychiater Nicolaas Bernard Donkersloot, 1813-1890) die zijn gedrag tegenover een voorname patiënte die zijn hulp had ingeroepen anno 1848 als volgt beschrijft: "Na mij daar neergezet te hebben, vlak voor de adellijke dame en haar goed te hebben aangekeken, wacht ik, in eene mimische en plastische onderdanigheid, verdere orders af." Hij taxeerde dat zij hem hoogstens zou toestaan de pols te voelen en desnoods haar tong te bekijken, maar dankzij geluidloze aanwijzingen van de kamenier, die zich achter mevrouw had opgesteld, gokte Rovius dat zij aan het hoofd leed en schreef het zetten van bloedzuigers voor en ook een rustgevend en pijnstillend drankje. En dat dát een schot in de roos was, bleek uit de prompte reactie van de zieke:

"Juist doctor, best doctor, dezelfde behandeling als van mijn doctor in Den Haag. Gij zijt een knap man. Zorg dat mij spoedig een en ander gewordt; ik benoem u tot mijn voortdurende arts, zoolang ik mij buiten [te Amerongen, waar Rovius toen praktijk hield] zal bevinden." Eind goed al goed, iedereen tevreden, óók de geneesheer, want vaktechnische afhankelijkheid inzake diagnose en therapie ging hand in hand met financiële afhankelijkheid.

Het verspelen van een notabele patiënt betekende soms het verlies van vele cliënten en zeker een gevoelige inkomensderving. Onder meer tegen het gebruik van deze patronageverhouding trachtte Jan van Geuns zijn leerlingen te wapenen door hen in zijn inaugurele oratie *De geneeskunde als eene zelfstandige natuurwetenschap* (Amsterdam 1847) voor te houden: "Het vorschen naar strengen waarheid is de eerste eisch die den wetenschappelijken geneeskundigen moet gesteld worden."[122]

Tegen het decor van deze treurige omstandigheden is het te begrijpen dat steeds meer medici ontvankelijk raakten voor de noodzaak tot hervorming: verandering in de eigen positie, verbetering van de kwaliteit en opheffing van de onderlinge verschillen; dat dergelijke verbeteringen ook de gezondheidszorg voor de ganse bevolking ten goede zouden komen, was een inzicht dat aanvankelijk een bijrol speelde. Zo suggereerde Heye slechts één diploma in te stellen, overtuigd als hij was "dat er slechts eene klasse van geneeskunst-beoefenaren behoort te zijn."[123] Dat uitgangspunt zou een kwart eeuw later bij wet worden ingevoerd. En de Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst droeg ook een steentje bij, door zich anno 1849 bovenal ten doel te stellen "de waardigheid van den geneeskundigen stand in de oogen des Nederlandschen publieks te doen rijzen en de belangen en regten van dien stand krachtdadig te handhaven."[124]

Rond 1850 valt in de medische wetenschap en de medische beroepen een aantal ingrijpende mutaties op. In lijn met Foucaults 'geboorte van de kliniek' is sprake van een serie andere geboortes die halfweg de negentiende eeuw plaatsvonden: van de natuurwetenschappelijke geneeskunde, van een landelijke beroepsvereniging, van het laboratorium en van de titel 'arts'. Uiteindelijk leidde dit alles na 1880 tot een ongekende medische explosie, door toedoen van twee elkaar opdrijvende (f)actoren, namelijk het aanbod van moderne, specialistische kennis en kunde enerzijds en de vraag naar medische diensten anderzijds.

Die symbiose werd in de hand gewerkt door de toegenomen welvaart waardoor meer mensen het zich konden veroorloven de hulp van een arts in te roepen, en door een vlot oplopende verlenging van de levensverwachting waardoor men zich meer van het belang van een goede gezondheid bewust werd. Dit laatste vergrootte de bereidheid om medisch gezag te accepteren en de voorschriften van de hygiëne na te leven. Consultatie van een arts werd normaal, regel in plaats van uitzondering. Volgens de arts J.A. Verdoorn is de sociaal-culturele mentaliteitsomslag, waardoor de bevolking ging openstaan voor verbeteringen op hygiënisch-medisch gebied, cruciaal geweest voor de verbetering van de volksgezondheid na 1880. Vooral na

1880 werden ingrijpende sanitaire hervormingen doorgevoerd. De belangstelling voor de openbare gezondheidszorg, waarvoor de hygiënisten zich al enkele decennia vruchteloos hadden ingespannen, was eindelijk ontwaakt. Door het nieuwe denken over gezondheid en overheidsregulering werd de medische invloedssfeer fors uitgebreid. En door een uitdijend stelsel van ziekenfondsen kwam medische zorg voor meer mensen beschikbaar.[125]

Maar ook de beroepsgroep zelf onderging een wezenlijke transformatie. In pre-industrieel Nederland hield prestige binnen het medisch beroep rechtstreeks verband met maatschappelijke afkomst. De oude dualiteit tussen geneesheren en heelmeesters betrof immers niet alleen de arbeidsdeling, maar ook een sociale hiërarchie, gelegitimeerd door maatschappelijk standsverschil. In een moderne geïndustrialiseerde samenleving berust de statusclaim van professionele groepen daarentegen primair op specifieke kennis en vaardigheden. Tegelijk raakten de privileges van de elite ook bereikbaar voor de middengroepen die - onder het motto 'kennis is macht' - voor hun kinderen, voorlopig nog hun zonen, een academische studie ambieerden, als het uitgelezen middel voor sociale stijging. De nieuwe generaties maakten dan ook gretig gebruik van de mogelijkheid om na de hogereburgerschool door te stromen naar de universiteit. De toenmalige groei van het hoger onderwijs is goeddeels tegen deze achtergrond verklaarbaar.

En, we stipten het al aan, er trad - het toverwoord van nu - marktwerking op. Niet alleen nam de vraag naar medische zorg toe, maar die veranderde ook van karakter doordat steeds meer mensen uit de middengroepen en de lagere sociaal-economische klassen op de medische markt verschenen. In plaats van zoals voorheen weinig patiënten tegen een hoog tarief te behandelen, bracht de arts nu veel patiënten een relatief lage prijs in rekening voor zijn dienstverlening. De arts raakte ook minder afhankelijk van de individuele patiënt en hoefde zich niet langer te voegen naar de verlangens van de welgestelde patiënten, maar kon hen behandelen overeenkomstig de eisen van zijn vak. De stijgende vraag naar medische zorg werkte aldus de professionele autonomie van de medische beroepsgroep in de hand.[126]

Zover was het echter nog lang niet in het laatste kwart van de negentiende eeuw. Was tussen 1875 en 1890 slechts marginaal gebruik gemaakt van geneeskunde en geneeskundigen, waren bijvoorbeeld zeer velen overleden zonder voorafgaande medische bijstand, daarna hebben de verbeterende levenskansen er stellig toe bijgedragen de individuele gezondheidszorg te bevorderen en het vertrouwen in de arts te vergroten.[127] Cynici zullen zeggen dat het schaarse beroep dat op het vak en zijn beoefenaren werd gedaan goed uitkwam, want tussen 1865 en 1890 liep het aantal praktizerende artsen 'schrikbarend' terug, namelijk van 2.506 tot 1.841, mee als gevolg van de almaar oplopende studieduur door de cumulatie van natuurwetenschappelijke kennis. Tegelijkertijd evenwel groeide de Nederlandse bevolking gestaag. Telde ons land in 1865 2.506 geneeskundigen

op 3.488.248 inwoners, in 1890 waren er slechts 1.841 geneeskundigen voor 4.561.022 medelanders beschikbaar. In de steden was het leed het minst groot, maar vooral in zeer kleine gemeenten en op het platteland[128] waren medici niet of nauwelijks te vinden, reden voor de regering om in 1886 zelfs te besluiten tot een vestigingstoelage voor artsen die zich in arme gemeenten nestelden. De afnemende animo voor geneeskunde onder studenten was een gevolg van de Thorbeckiaanse geneeskundige wetten van 1865, c.q. van het nieuwe, uiterst zware (natuurkundige) staatsexamen. Na 1890 begon het aantal beschikbare artsen echter weer toe te nemen, voor het eerst in de grote steden. De groei na 1900 zou in het bijzonder voor rekening komen van de medisch specialisten, want het aantal huisartsen op het totale inwonertal bleef ongeveer gelijk.[129] Specialisten[130] waren als zodanig zelfbenoemde medici, en zij bleven het zolang de aanvoer van patiënten toereikend was. Waren er in 1883 nog slechts 32 specialisten bekend en in 1903 136, geconcentreerd in de vier universiteitssteden, Rotterdam en Den Haag, in 1908 zijn het er al meer dan vierhonderd, in 24 plaatsen werkzaam. Geruime tijd gold het medisch specialisme als een 'randverschijnsel', als afbrokkelingen van de drie grote vakken: geneeskunde, heelkunde, verloskunde. Onder Nederlandse geneeskundigen bestond trouwens een voorkeur voor veelzijdigheid en een afkeer van specialisatie; zelfs een prominent specialist als Donders sprak zich, in 1886, nadrukkelijk uit tegen specialisatie in de geneeskundige praktijk, en lange tijd probeerden (medische) hoogleraren hun professoraat te combineren met een algemene praktijk[131], zoals Jan van Geuns die zijn benoeming in Amsterdam liet afhangen van toestemming om daarnaast als dokter praktisch werkzaam te zijn[132]. Tussen de generalist-arts en de medisch specialist bestond van meet af aan een gespannen verhouding. De eerste was begrijpelijkerwijs beducht dat zijn broodwinning zou lijden onder de populaire specialistische hulp. Kortom, door deze rivaliteit kwam de eenheid van stand, opnieuw, onder druk te staan.[133] Het specialistenprobleem was een uiting van een onderliggend probleem, namelijk dat het voor een arts al vlak na Thorbecke ondoenlijk werd de geneeskunst in haar volle omvang te beoefenen.[134] En een opleiding tot medisch specialist bestond destijds nog niet. De groei van het aantal artsen hield uiteraard mede verband met het toegenomen aanzien van de geneeskundige, dankzij de universitaire status, zijn bevoegdheid, de vooruitgang in de geneeskunde en de steeds betere opleiding. Niet alleen werd zijn hulp steeds meer gezocht, hij was ook een geprivilegieerd persoon geworden[135]. De oude garde met beperkte bevoegdheden, verleend vóór 1865, was nagenoeg uitgestorven[136].

In de gasthuizen waren voor en na 1865 geneeskundigen en heelkundigen naast elkaar werkzaam, met alle (competentie)strijd van dien[137]. Al kregen zij beide dat jaar wettelijk dezelfde bevoegdheid, hun rolverdeling bleef er voortduren. Eerst toen de 'orgaan'-specialisten in de ziekenhuizen gingen optreden, werden de beoefenaren van de twee grote vakken, geneeskunde en heelkunde, uiteindelijk ook als specialisten beschouwd. En het derde grote vak, de verloskunde? Die

was lang in de huiselijke sfeer bedreven, buiten de gasthuizen waar de gevreesde kraamvrouwenkoorts op de loer lag. Na de invoering van de antisepsis omstreeks 1850 kon de bevalling echter met minder risico's in het ziekenhuis plaatsvinden, en konden obstetrie en gynaecologie zich als klinische specialismen ontwikkelen. Sinds de wet van 1865 was de nieuwe arts niet alleen voor de genees- en heelkunst volledig bevoegd, maar ook voor de verloskunde. Hadden de vroedvrouwen voordien slechts bij moeilijke bevallingen de hulp ingeroepen van vroedmeesters en obstetrisch gepromoveerde medici, na 1865 werden de (huis)artsen de concurrenten van de vroedvrouwen en werd later de gynaecoloog bij gecompliceerde bevallingen ingeschakeld. Met de teloorgang van de klinische scholen was een deugdelijke opleiding tot vroedvrouw verdwenen, en leek het beroep evenzeer op de ondergang af te stevenen, ook al had de wet van 1865 de vroedvrouw - naast de arts en de apotheker - uitdrukkelijk erkend. Dat doemscenario kon echter worden afgewend door de reorganisatie van de verloskundige opleiding in Groningen (1876); ook de oprichting van een Rijkskweekschool voor Vroedvrouwen in Amsterdam (1861) en van een dito school in Rotterdam (1882) hielp het tij te keren, al zou het hoofdstedelijke instituut niet bijster best gefunctioneerd hebben; en in 1912 zou er een Roomsch Katholieke Kweekschool voor vroedvrouwen in Heerlen komen.[138]

Voor de apotheker was de ontwikkeling nog pregnanter dan voor de medicus. Van oudsher bestond voor dat vak een praktische opleiding: men leerde het hoofdzakelijk in de apothekerswinkel, en ging vervolgens op voor het staatsexamen tot apothekersbediende en apotheker. Had de geneeskundige staatsregeling van 1865 de autonomie en de exclusiviteit van de artsenijbereidkunst bevestigd, aan de Hogeronderwijswet van 1876 ontleende het vak zijn volledige academische status, zij 't niet binnen de medische faculteit maar in die der wis- en natuurkunde. Door de lange en zware apothekersstudie aan de universiteit kwam de klad in het aantal beroepsbeoefenaars - was, bijvoorbeeld, Delft in 1865 nog zeventien apothekers op 20.000 inwoners rijk, in 1921 waren er nog slechts zeven apothekers werkzaam voor een tweemaal zo grote stadsbevolking. De apotheker werd een bij uitstek stedelijk fenomeen; op het platteland mocht de arts zelf uitzoeken hoe hij zijn patiënten van geneesmiddelen voorzag.

En ook de tandarts kreeg eindelijk de plaats die hij verdiende. Eeuwenlang een soort figurant van de heelkunde, had de geneeskundige wetgeving van 1818 de tandmeester zonder ophef gelegaliseerd, maar de wetgeving van 1865 liet de tandheelkunde opnieuw even stilzwijgend verdwijnen in de heelkunde. De wettelijke herziening van 1876 verhief het vak tot een status à la die van arts en apotheker. Voortaan zou minimaal één medische faculteit tandheelkundig onderwijs verzorgen (dat werd die van Utrecht), en zou er een staatsexamen voor tandmeester komen.[139]

Hoe mooi dit alles geregeld was of leek, één verschijnsel bleef en bleek daarnaast onuitroeibaar: de kwakzalverij. De barbier-chirurgijnsgilden en de

collegia medica waren ooit vooral opgericht om andere 'cureerders'[140] zoveel mogelijk buiten de deur te houden. Ook in 1865 was het de bedoeling dat binnen de uitoefening van genees-, heel- en verloskunde en van de farmacie zelfregulering zou plaatsvinden; voor het weren van onbevoegden was het nieuwe Staatstoezicht op de Volksgezondheid de aangewezen instantie[141]. Dat van dit schone voornemen weinig terechtkwam, dat er in 1880 zelfs een particuliere Vereeniging tegen de Kwakzalverij in het leven werd geroepen, had alles te maken met het echec van alle pogingen om dit 'kwaad' uit te bannen. Naast hen die gebukt gingen onder de handicap van een zekere vorming 'opereerde' er nog een niet te verwaarlozen en evenmin te onderschatten groep volksgenezers, veelal buiten de grote steden: een bonte verzameling van hele en halve kwakzalvers, aderlaters, lavementzetters, breukmeesters, ledezetters, polaks (Poolse kwakzalvers die op de markt 'elixers' aan de man brachten), magnetiseurs[142], kruidenmengers, horoscooptrekkers, steensnijders, piskijkers en andere 'genezers' - die bij het volk vaak meer in trek waren dan hun geleerde concurrenten. Trouwens: "Zolang de medische wetenschap niet echt een antwoord had op de vele ziekten die de mensheid teisterden, zocht de elite zijn heil in een waterkuur."[143] Heel de negentiende eeuw door is gebruik gemaakt van wonderdoeners en wondermiddelen[144] - dat was weliswaar dikwijls niet in het belang van de (gezondheid van de) patiënt, maar dit nadeel had wel het voordeel dat het de officiële geneeskundige scherp hield ….[145]

SAMENVATTING

In 1795 had de Bataafse Revolutie een eind aan onze federatieve staatsinrichting gemaakt - met locaal en gewestelijk georganiseerd onderwijs. In 1813 lieten de Fransen de fundamenten van een moderne eenheidsstaat achter, die vanaf 1815 het Koninkrijk der Nederlanden heette, en die gedurende de negentiende eeuw zou worden opgebouwd - waarin centraal georganiseerd onderwijs een staatsaangelegenheid werd.[146]

Omstreeks 1840 was Nederland drie universiteiten, drie athenaea en zes Klinische Scholen rijk. In de eerste helft van de negentiende eeuw waren en bleven de universiteiten (en athenaea) in de eerste plaats onderwijsinstellingen. Zij rustten hun studenten niet met vaardigheden uit, maar met het vermogen om in de geest van de klassieke denkers te treden. En daartoe bedienden zij zich uitsluitend van het Latijn, de enige taal waarin wetenschap kon worden bedreven. In de loop van de negentiende eeuw evolueerden zij echter van kennismusea, bedoeld voor de vorming van een geleerde stand, tot centra van onderwijs en onderzoek, gericht op de opleiding van wetenschappelijke vakmensen[147] - maakte geleerdheid plaats voor wetenschap. De Wet op het Hooger Onderwijs van 1876 betekende het eindpunt in deze modernisering[148] van de Nederlandse universiteiten.

Wetenschapsbeoefening, lang veelal buiten de universiteiten bedreven, bezat tot in de negentiende eeuw een sterk encyclopedisch karakter; de liefhebber-geleerde was op zoek naar orde en samenhang der dingen. Wetenschappelijk onderzoek dat niet langer verzamelt en beschrijft maar - in de moderne betekenis van het woord - veeleer toetst en verkent, zou in de tweede eeuwhelft een zelfstandige plaats binnen de universiteiten verwerven, in de meest aanzienlijke mate gebaseerd op de natuurwetenschappelijke wending die de geneeskunde omstreeks 1850 doormaakte. Zij bevorderde het klinisch onderzoek in de ziekenhuizen, het fundamentele onderzoek in de laboratoria en het gezondheidsonderzoek in de grote steden. De voorvechters van de gezondheidsleer, de hygiënisten, zochten hun weg voornamelijk buiten de universiteit, in tegenstelling tot de twee andere onderzoeksrichtingen - waarmee onderzoek en onderwijs er hechter vervlochten raakten.[149]

In de periode tussen 1815 (Organiek Besluit) en 1876 (Wet op het Hooger Onderwijs) stonden de inhoud, methode en organisatie van de medische opleidingen in het brandpunt van de belangstelling.[150] Dat was allerminst verwonderlijk want het ontbreken van een goede vooropleiding was niet zonder ernstige gevolgen voor de kwaliteit van de dokters en de gezondheidszorg gebleven. Maar alvorens de kwaliteit van de dokters en hun sociale aanzien te kunnen verhogen, moest de bezem door de chaos die heerste op het terrein van de medische opleidingen en beroepen.[151]

De nieuwe geneeskundige wetgeving anno 1865 ontnam de academische promotie haar cruciale betekenis en dwong centralisatie van de medische opleiding af. Na 1865 was de medische bevoegdheid uitsluitend nog te verkrijgen door het afleggen van een staatsexamen.[152] En: in tegenstelling tot een eeuwenoude traditie zou de geneeskundige opleiding, toegang tot het medisch beroep, sinds 1876 voorgoed een exclusief universitaire aangelegenheid worden. Zonder de onderwijsproblematiek zelf echt aan te pakken bood de instelling van het geneeskundig staatsexamen als enige mogelijkheid om tot de volledige uitoefening van de genees-, heel- en verloskunde bevoegd te zijn, tenminste eenduidige helderheid. Thorbeckes wetsontwerp riep veel reacties op, maar wezenlijk verzet was er nauwelijks. En tijdens de parlementaire behandeling ervan kwam een nieuwe titel voor de toekomstige geneeskunstbeoefenaar bovendrijven: *arts*[153], afkomstig van Thorbecke zelf[154]!

De artsenwetten van 1865 brachten een aardverschuiving in de medische wereld teweeg: voortaan mocht alleen de 'arts' de geneeskunde uitoefenen, en zelfs in volle omvang. Het medisch doctoraat verloor zijn civiel effect[155], tenzij het staatsexamen voor arts (zij het met een aantal vrijstellingen) was afgelegd. De vele specialisten die voor 1865 naast de medisch doctor bestaan hadden, waren gedoemd uit te sterven, aangezien er geen examens meer voor heelmeester, vroedmeester, oogmeester of tandmeester bestonden. De Klinische Scholen werden successievelijk gesloten.[156] De Wet op het Hooger Onderwijs van 1876

zou ten aanzien van de regeling van het medisch onderwijs, geheel in de lijn van de artsenwetten van 1865 liggen.[157]

De medische faculteiten zijn in de negentiende eeuw gereorganiseerd. Toen verdwenen de niet-universitaire geneeskundigen, en kregen de faculteiten het monopolie voor de geneeskundige opleidingen. Weliswaar zou de apothekersopleiding na 1876 in de faculteit der wis- en natuurkunde terechtkomen, werd de vroedvrouwenopleiding niet in de faculteit opgenomen, en verkreeg de tandartsopleiding eerst in 1947 een volledig universitaire status, maar dat neemt niet weg dat de medische faculteiten in 1865 een concentratiepunt van geneeskundige opleidingen werden.[158]

Dat de negentiende eeuw zich kenmerkt door toenemende staatsbemoeienis met vooral onderwijs en volksgezondheid, moge inmiddels voldoende aannemelijk gemaakt zijn.

Lang vóór de artsenwetten van 1865 was de wetgever begonnen de uitoefening van de geneeskunde aan banden te leggen, zij het dat succes niet zelden uitbleef. In de tweede helft van de negentiende eeuw echter zal hij tot in detail gaan bepalen wie welke medische verrichtingen mag uitvoeren, èn begint de strijd tegen 'onbevoegden' zich uit te breiden.[159]

Van oudsher heerste binnen de medische beroepsgroep het onderscheid tussen geneeskunde en heelkunde, tussen hoofdarbeid en handwerk, tot uitdrukking komend in de arbeidsdeling tussen geneesheren en chirurgijns. Was daarin tegen het eind van de achttiende eeuw al de sleet gekomen, in de volgende eeuw werd de fel begeerde eenheid van stand bereikt. Deze nieuwe eenheid verbroederde wel, maar kon het ontstaan van nieuwe belangentegenstellingen in de eigen gelederen toch niet verhinderen. Nieuwe scheidslijnen werden aan het eind van de negentiende eeuw getrokken, tussen specialisten en huisartsen, en tussen fundamenteel en klinisch onderzoek. De medici kregen aan het ziekbed bovendien gezelschap van professionele verpleegsters, en werden daarnaast geconfronteerd met nieuwe autoriteiten, zoals de professionele ziekenhuisdirecties, met steeds krachtiger regelgevers, zoals de landelijke overheid, en met nieuwe bedreigingen, zoals de aanslag van de eind-negentiende-eeuwse ziekenfondsen op de medische autonomie en op het monopolie op de beroepsuitoefening.[160]

Tevens is de relatie tussen arts en patiënt wezenlijk veranderd. In de zeventiende en achttiende eeuw heerste de patronageverhouding: de individuele geneesheer was voor zijn aanzien en inkomsten afhankelijk van zijn welgestelde clientèle, en liet voor zijn handelingen dan ook zijn oren hangen naar de wensen en verlangens van die clientèle. Sinds het midden van de negentiende eeuw verschoof de machtsbalans ten gunste van een professionele dominantie, die vooral in het moderne ziekenhuis in vruchtbare aarde viel. Niet meer het gesprek tussen geneesheer en patiënt, maar de objectieve resultaten van het technisch-experimenteel onderzoek in laboratoria en het klinisch of lichamelijk onderzoek dienden voortaan als grondslag voor de

diagnostiek en de daarop gebaseerde therapie.[161] Concurrentie maakte plaats voor collegialiteit, en het medisch handelen raakte steeds meer bepaald door medische belangen en wetenschappelijke interesse.[162]

Leiden en zijn universiteit, Leidenaren en de academieburgers in de Sleutelstad hebben in ons betoog tot dusver slechts gefigureerd. Met het oog op wat komen gaat is het de hoogste tijd om hun bijrol tot hoofdrol te promoveren. En ook dát is een metamorfose.

INTERMEZZO II: **SYTZE GREIDANUS**

Sytze Greidanus heeft ons meer dan eens geïnformeerd over de geneeskundige studie, het ziekenhuis en het studentenleven te Leiden. Volgen wij hem nu in zijn latere levensloop.

Als medisch candidaat helpt Sytze Greidanus[1] gedurende de laatste cholera-epidemie te Leiden (1866) enige tijd bij de behandeling van de zieken in het daartoe speciaal ingerichte cholerahospitaal in de Lakenhal[2]. Hij is al ziek wanneer zich het eerste geval van cholera in de stad voordoet, en zijn gezondheid wordt er lopende de epidemie niet beter op.
Niettemin slaagt hij erin om tussen de bedrijven door zijn studie af te ronden, zijn dissertatie over *Chirurgische waarnemingen* te voltooien, en op 20 juni 1866 te promoveren, nota bene cum laude. Daarbij staat er voor hem druk op de ketel, zoveel maakt hij wel duidelijk:

> "In die benauwde dagen stond ik op het punt om te promoveeren, maar kon door alle drukte en beslommeringen niet veel uitvoeren, toen mijn promotor, de chirurgische professor mij kwam vertellen, dat vrouw en kinderen angstig werden en dat hij over eenige dagen de stad ging verlaten; wilde ik mijne promotie nog doen, dan moest ik binnen eene week gereed zijn.
> Er moest nu hals over kop gewerkt worden, de dissertatie gedrukt, drukproeven gecorrigeerd, tegelijk moest de hospitaaldienst worden waargenomen en zieken in de achterbuurten worden bezocht. Ik was dag en nacht in de weer en promoveerde.
> Dat was een droevige promotie. Alle vrienden waren gevlucht of door de ouders thuis gehaald; ik zelf voelde mij niet wel. Twee mij bijna vreemde lieden, een Kapenaar en een jong mensch uit Java, die wel in de stad moesten blijven, daar zij geen familie hadden, waar zij heen konden gaan, dienden als paranymfen."[3]

Hij is dan wel afgestudeerd, maar tegelijk overwerkt geraakt,

> "gekweld door gruwelijke hoofdpijnen en doffe drukkende pijnen in de lendenstreek en moest eenige dagen na de promotie het werk opgeven.
> Ik kon niet meer, het was mij onmogelijk eenigen arbeid te verrichten en ik moest mijn post verlaten.
> Ik ging naar huis en kreeg de typhus."[4]

Toch lukt het hem, nog op 23 oktober van hetzelfde jaar, via stellingen en magna cum laude, art.obst.Dr. te worden, om op 15 november 1867 in de heelkunde te promoveren[5] - het inmiddels verlaten opleidkundige traject, want sinds 1865 vigeren de artsenwetten van Thorbecke, die voorzien in slechts één, ongedeelde medische bevoegdheid, die van arts. Zijn derde doctoraat behaalt hij als hij reeds als zodanig gevestigd is te Buitenpost, in het noord-oosten van zijn geboorteprovincie.[6]

Praktijk in de Friese wouden

Als jonge doctor medicinae komt Greidanus voor een tegenstrijdig probleem te staan. De banen liggen voor beginnende artsen niet voor het opscheppen, terwijl het op het platteland aan medische hulp schort.[7] Het ligt zo beschouwd voor de hand dat hij op het platteland terecht komt, al heeft dat niet zijn voorkeur. Alle begin heet moeilijk te zijn, en dat ondervindt ook onze jonge dokter. Nog vóór zijn vestiging in Buitenpost montert de burgemeester hem op met de retorische vraag: "Man, wat doe je hier, er is geen droog brood te verdienen." Zijn huisvesting is aanvankelijk schamel, niet meer dan een kamer en pension bij de molenaar van het dorp, die tevens dienst moet doen als apotheek, wachtkamer, eetkamer, salon en wat dies meer zij.[8] Uiteenlopende ervaringen doet hij op bij het huisbezoek - tot 1880 de belangrijkste vorm van gezondheidszorg, daarna slechts een onderdeel ervan, zij het een door de patiënt hoog gewaardeerd onderdeel van de praktijk van de huisarts.[9] Hij begint zijn werkzaamheden te Buitenpost in hartje winter, op 8 februari 1867.[10] Maar terwijl na regen de zon te voorschijn heet te komen, verandert een na sneeuwval fraai winterlandschap in een smerige modderpoel als de dooi intreedt. Zijn vochtige vertrek en het dieet dat hij bij de molenaar voorgezet krijgt - dat "stond (…) bijna gelijk met een hongerkuur, zoo onsmakelijk werd alles toebereid en opgediend" - doet hem naar een ander en vooral beter onderkomen omzien. De aanvankelijk stugge bevolking ontdooit geleidelijk, net als het winterse weer, en hij ontmoet steeds meer gemoedelijke hartelijkheid.[11] De praktijk wordt langzaam maar zeker drukker, en omdat hij ook op omliggende dorpen wordt geroepen, komt de aanschaf van een paard in beeld, gevolgd door een rijtuig. En na enige tijd kan hij zich zelfs permitteren een nieuw huis te laten bouwen.[12]

Intussen ontdekt Greidanus dat geleerde kennis niet altijd een zegen is en uitkomst biedt. Zonder de kwakzalver en zijn nering te prijzen, blijken sommige van diens pillen en drankjes te helpen, bijvoorbeeld laxeermiddelen voor regelmatige inwendige lichaamsreiniging.[13] Hoofdzaak is dat de dokter een medicijn voorschrijft - want dat is nu eenmaal zijn prerogatief.[14] En hij krijgt te maken met drankzucht, destijds "in menig huisgezin oorzaak van armoede en ellende."[15] Aangezien ook collega's in de buurt zich hier wel aan te buiten gaan, schrijft hij er de bloei van zijn eigen praktijk aan toe. Zelf onthoudt hij zich tijdens het werk principieel van deze slechte gewoonte, en stijgt daardoor naar eigen zeggen uiteindelijk in de achting der mensen.[16] Die overigens bij elke denkbare gelegenheid wijn, likeur, brandewijn - boerenjongens bij geboorten - presenteren. Dronkenschap, tot delirium toe, blijkt vooral onder de zeer gegoede boerenstand een onuitroeibare kwaal.[17] Ook met andere, minder schadelijke gebruiken komt hij in aanraking, zoals het werven van een meisje door aanbidders. De deern reikt de uitverkorene een lange goudse pijp aan, het teken dat hij mag blijven, en voor de anderen het sein om de aftocht te blazen. Om een uur of tien 's avonds gaan de ouders en verdere familie naar bed, en worden de vrijer en het meisje alleen gelaten en zijn zij bijeen tot 's nachts drie of vier uur toe, terwijl het licht van de lamp wat wordt geminderd. Volgens Greidanus hebben de gelieven het dan niet alleen over politiek.[18] En hij raakt vertrouwd met de eigenaardige gebruiken bij overlijden en begraven.[19] Hygiëne is bij dit alles een goed waarvoor amper

aandacht is, voor zuinigheid, om een dokter te consulteren bijvoorbeeld, des te meer.[20] En boerenslimheid is eveneens een karaktertrek die hij tegenkomt, zoals bij het boerengezin dat bij zijn komst rap enkele grote schotels etenswaar van de tafel haalt en verstopt - want als de dokter "zag hoe rejaal wij het hebben dan zou je ook wel meer opschrijven en de rekening hooger maken!!".[21]

Eenvoudiger volk is te vinden onder de arme heidebewoners, met wie Greidanus in het begin van zijn praktijk te Buitenpost eveneens te maken krijgt. Zijn arbeid voor deze paupers is zeer vermoeiend en tijdrovend èn weinig lucratief. Aan de uiterst primitieve woonsituatie van deze lieden - meestal niet meer dan een plaggenhut of een ander krot - moet de jonge dokter merkbaar wennen. Ongemakkelijk is hun bestaan wel, maar ongelukkig of ontevreden zijn zij lang niet altijd, al is het slechts omdat zij niet beter weten. Is er voor hen in de zomer op het land genoeg te doen èn te verdienen, vooral 's winters hebben zij moeite om de eindjes aan elkaar te knopen.[22] Niet al hun activiteiten vinden onder gezonde leefomstandigheden plaats, en zo komt Greidanus nogal eens in aanraking met keel- en borstaandoeningen.[23] Weliswaar betalen de diaconieën van de aangrenzende dorpen de geneeskundige hulp aan de heidebewoners, maar met verloskundige bijstand is het treurig gesteld, terwijl de dokter dikwijls te ver weg woont om tijdig van nut te kunnen zijn.[24]

> "Bovendien, het is hard om te zeggen, maar verlies van schaap of koe werd vaak zwaarder gevoeld dan van de vrouw; eene vrouw kon men altijd gratis weêr krijgen, soms nog met eene geit, schaap of kalf toe, maar verlies van vee, dat werd in den zak gevoeld."[25]

Onder deze volkse groep is zindelijkheid ver te zoeken, in tegenstelling tot de jeneverfles. Ook ziekte door onoordeelkundige voeding komt veel voor. Desondanks constateert Greidanus "in die oer-menschen een levenskracht en weerstandsvermogen, waarover men zich moest verwonderen."[26] Onderlinge bijstand, nabuurschap, geldt onder de heidebewoners als vanzelfsprekend.[27] Aangezien zij gewoon zijn drinkwater uit poelen en sloten te scheppen - een pomp en waterput zijn een luxe - doet tyfus zich veel voor.[28] Hun kleurloze en eentonige bestaan doet verlangen naar simpele genoegens zoals zang en dans, vermaak waarbij sterke drank een vaste gast is.[29] Toch staan sommigen, de besten onder hen, open voor geestelijke zorg; er wordt zelfs een kerkje gebouwd. Normen en waarden zijn hun zeker niet vreemd - zo is vloeken tijdens het werk en daarbuiten taboe.[30]

Anderzijds is het geloof in en de vrees voor heksen en spoken, duivelbanners en bezweerders, onder deze eenvoudige zielen wijd verbreid en sterk ontwikkeld. Greidanus neemt bijgeloof op geneeskundig gebied en omtrent volksmiddelen overigens evenzeer bij hogere standen waar. Wonderdokters krijgen zo hun kans, geholpen door de aantrekkingskracht van het wonderbaarlijke, van het geheimzinnige en mystieke, op de al dan niet lijdende, in elk geval goedgelovige mensheid. Greidanus leert dat en hoe mensen bedrogen willen worden door allerhande waarzeggers en andere mooipraters.[31] En hij stelt vast dat bij hysterie dikwijls slaapwandelen (somnambulisme) om de hoek komt kijken; wel weet hij

zich dan te bevinden in de wereld van het bovennatuurlijke, van verschijnselen waarvoor ook hij geen verklaring heeft.[32]

Kortom, hij moet in de Friese wouden dikwijls onder uiterst moeilijke omstandigheden zijn werk verrichten[33] - "Baggerend door kniediepe poelen moest hij zijn zieken bereiken"[34] via onbegaanbare en onverlichte wegen en paden. En toch, hoewel hem in het lommerrijke Soest een aanzienlijk comfortabeler leven wacht, ziet hij er tegenop om van zijn omvangrijke praktijk in Buitenpost afscheid te nemen[35] "en het onbekende tegemoet te gaan."[36]

Soesa in Soest

> "Wat waren wij verrukt over de schone natuur, voor ons, die uit het vlakke land kwamen, scheen het een Eden. Dat eerste jaar, 1877, was een jaar van genoegen en betrekkelijke weelde, gelukkig als wij waren met de mooie omgeving, bezoeken van familie en vrienden en de gelukkige opbloei der kinderen, die heel gezond waren."[37]

Aanvankelijk bevalt het het gezin Greidanus uitstekend in de Soester dreven, in een weldadiger ambiance na de vaak kille ruigte van het Friese platteland. Maar aan die haast idyllische situatie komt al binnen enkele jaren een eind.[38]

Begin november 1876 verzoekt dr Franciscus Kuijper aan de gemeenteraad van Soest om gezondheidsredenen ontslag uit de functie van gemeentegeneesheer, "ten zij de Raad middelen en termen mogt kunnen vinden zijne taak te verligten". Als de raad besluit hem vanaf 1 januari 1877 "te blijven belasten met de armenpraktijk in den meer bebouwden kom der gemeente", is de weg vrij voor

> "sollicitanten (…) naar de betrekking van Gemeentegeneesheer en aan die betrekking te verbinden eene nader te bepalen jaarwedde, met bepaling dat de eventueele candidaat zij: Medicinae Chirurgiae et Obstr. doctor dan wel arts als bedoeld bij de wet van 1865 (Stbl. N. 59)."[39]

Sollicitant Sytze Greidanus voldoet aan die voorwaarden, en wordt op 21 december 1876 door de raad met algemene stemmen als gemeentegeneesheer gekozen. Zijn jaarwedde zal 600 gulden bedragen, terwijl hij de eerste twee jaar bovendien een jaarlijkse toelage van 300 gulden tegemoet mag zien. Maar hij dient zich wel vóór medio februari 1877 in Soest te hebben gevestigd.[40] Het is onze dokter echter niet genoeg, aangezien hij zich bij brief van 23 december 1876 bereid verklaart "de betrekking van Gemeente geneesheer op zich te nemen, indien de Raad alsnog kan besluiten het jaarlijks salaris te brengen op 700 Guldens."[41] Kennelijk negeert de raad Greidanus' wens, want hij laat op 30 december 1876 schriftelijk weten "dat, hij dank zeggende voor de eer hem aangedaan, de benoeming op de gestelde voorwaarden niet kan aannemen."[42] Of het hem met die salariseis echt menens was blijft de vraag, daar hij uiteindelijk op 25 januari 1877 benoemd wordt tot gemeentegeneesheer per 1 maart daaropvolgend, hoewel de jaarwedde 600 gulden blijft en hij slechts het eerste jaar van zijn vestiging in Soest een toelage

van 300 gulden zal beuren[43], bedoeld ter compensatie van zijn verhuiskosten.[44]

Na een maand in Berlijn te hebben vertoefd om zijn medische kennis op te frissen, arriveert Greidanus op 3 maart 1877 in Soest om er zijn werkzaamheden aan te vangen als gemeentegeneesheer èn als arts van prins Hendrik, broer van koning Willem III, op Soestdijk.[45]

Drie jaar later gooien drie gemeenteraadsleden de knuppel in het hoenderhok. Zij geven op 19 februari 1880 uiting aan "ontevredenheid over de willekeurige handelingen, die den Gemeentegeneesheer (Dr. S. Greidanus) zich meer en meer veroorlooft tegenover patienten", en stellen in het belang der ingezetenen voor hem "te ontheffen van de waarneming zijner betrekking en naar eenen anderen gemeentegeneesheer om te zien". Zij voeren daarbij verschillende gronden aan:

> "de veelvuldige afwezigheid uit de gemeente, weinige bereidvaardigheid tegen over een groot deel patienten, weinigen ijver, en belangstelling tegen over patienten waarvan hem de behandeling ambtshalve staat opgedragen".

Het voorstel van het trio krijgt na "veelzijdige bespreking" de instemming van de meerderheid van de raad; wel sputtert de voorzitter c.q. burgemeester jhr F.W.H.P.J. Martini van Geffen wat tegen, omdat betrokkene zijns inziens gelegenheid behoort te krijgen zich tegen de ingebrachte kritiek te verweren, om "in den vervolge de oorzaak van 's raads ontevredenheid te voorkomen", dan wel binnen een redelijke termijn zelf om ontslag te vragen.

Niettemin is de geest definitief uit de fles, en persisteert de gemeenteraad. Allereerst wijst een meerderheid van de raad er op, in de voorbije drie jaren steeds meer in Greidanus teleurgesteld te zijn geraakt, vooral na het overlijden van diens ambtsvoorganger, hoewel zijn toegenomen bekendheid met Soester personen en omstandigheden hem de uitoefening van zijn taak als gemeentegeneesheer gemakkelijker zou hebben moeten maken. Vervolgens meent men dat "de willekeurige handelingen en aanmatigingen van dezen titularis" in het belang der ingezetenen niet langer getolereerd mogen worden, en dat verbetering van de situatie niet valt te verwachten, ook niet van aanscherping van de instructie voor de gemeentegeneesheer.[46]

Burgemeester en wethouders brengen Greidanus bij schrijven van 21 februari van de zienswijze van de raad op de hoogte. Daarin wordt impliciet zijn "gebrek aan humaniteit tegenover patiënten onder den mingegoeden stand in het algemeen" gelaakt. En wanneer hij als gemeentegeneesheer zou willen aanblijven maar niet "op afdoende wijze" tegemoet komt aan de opgesomde grieven, heet het dreigend: "om ingeval naar zijn oordeel de handelingen van den Gemeentegeneesheer nogmaals hiertoe aanleiding zouden geven, omtrent dien titularis nader te beschikken."[47]

Vanuit Soestdijk reageert Greidanus op 29 februari "Met bevreemding en leedgevoel". Hij laat blijken zich in de beschuldigingen niet te herkennen, en zich er niet van bewust te zijn

> "veelvuldig uit de Gemeente afwezig te zijn geweest, meestal gaven familie-aangelegenheden, slechts zeer zelden het waarnemen van genoegen daartoe aanleiding, doch steeds werd dan door mij in de vervulling der geneeskundige

> dienst voorzien, en in geen geval geloof ik daardoor in strijd te hebben gehandeld met de Instructie, mij bij de aanvaarding mijner betrekking verstrekt."

De andere klachten acht hij "te onbestemd" om zich daartegen te kunnen verdedigen en

> "in het algemeen werp ik die verre van mij; mocht Uw College kunnen goedvinden in bijzonderheden te treden, dan zal ik gaarne trachten de bezwaren op te helderen en vertrouw dan beoordeeld te zullen worden, met de zelfde welwillendheid, waarmede ik uit een andere betrekking door U werd geroepen en waarmede ik hier in deze Gemeente ben ontvangen."[48]

De raad, met deze reactie geconfronteerd, vindt het "zeer opmerkelijk" dat daaruit "zelf niet blijkt van den wensch of bedoeling om de redenen van 's raads ontevredenheid in den vervolge te voorkomen"[49], en kiest voor de ramkoers. In zijn vergadering van 11 maart besluit de raad met negen stemmen vóór en één onthouding, Greidanus te ontslaan uit zijn functie per 1 april 1880. Burgemeester en wethouders "worden uitgenoodigd maatregelen te nemen om in de bestaande vacature zoowel tijdelijk als in de toekomst, te voorzien."[50]

Greidanus, er blijkbaar van doordrongen dat de wal het schip niet kan keren, heeft op 18 maart nog wel één verzoek, namelijk om eervol ontslag te krijgen.[51] Als de raad, anders dan het college van burgemeester en wethouders[52], in zijn vergadering van 15 april niet geneigd lijkt te zijn om hierop in te gaan[53], herhaalt hij zijn wens op 3 mei "daar ik dat ontslag voor andere doeleinden noodig heb"[54], stellig in verband met sollicitaties naar een functie elders. In zijn vergadering van 20 mei besluit de raad het verzoek van Greidanus om eervol ontslagen te worden, definitief van de hand te wijzen.[55]

Intussen dingt de arts Johannes Gerhardus Arnoldus Batenburg, gemeentegeneesheer te Groenlo, op 16 mei 1880 naar de Soester vacature.[56] De gemeente laat er geen gras over groeien, en benoemt Batenburg reeds vier dagen later, in de raadsvergadering van 20 mei, met tien stemmen vóór en één onthouding. De nieuwe gemeentegeneesheer zal behalve een jaarwedde van 1.000 gulden, bij vestiging 300 gulden èn voorwaardelijk 500 gulden per jaar aan vergoeding voor huishuur ontvangen.[57]

Greidanus legt zich overigens niet zonder meer neer bij zijn congé, en onderneemt drieërlei actie. Hij legt zijn zaak voor aan gedeputeerde staten van Utrecht die op 4 mei van de gemeente Soest een nadere uiteenzetting verlangen[58], hij slaagt erin om hem toegenegen patiënten te mobiliseren, en hij zoekt de publiciteit. Reeds in maart ondertekenen 25 personen een verklaring, waarin zij zich wensen

> "te vereenigen tot het aanbieden van een Cadeau aan Dr. S. Greidanus te Soest, als blijk van achting en sympathie, tegenover de onheusche behandeling, door hem van het Bestuur dezer Gemeente ondervonden",

en toezeggen daaraan bij te dragen; tot dit gezelschap behoren vooraanstaande families, zoals Van Limburg Stirum en Rutgers van Rozenburg, alsook de weduwe

van Greidanus' voorganger F. Kuijper.[59] En 75 ingezetenen van Soest zetten om dezelfde reden hun handtekening onder een adres van gelijke strekking.[60]

Op 7 juni 1880 antwoordt de gemeente op de apostille uit mei van de provincie Utrecht. Aan de ingezamelde handtekeningen moet volgens de gemeente niet te veel waarde worden toegekend. Daaronder "staan niet alléén vermeld meerdere leden uit hetzelfde gezin, maar bevatten daarenboven meerendeels namen niet in ons bevolkingsregister bekend". Bovendien zijn de 75 handtekeningen niet representatief "op eene bevolking van 800 gezinnen", en zouden zij zijn verkregen,

> "gelijk ons door ooggetuigen is verzekerd," (…) "bij aanverwanten van patienten of schuldpligtigen; onder opmerking: "dat de doctor anders wel eens niet meer zoude kunnen komen en dat het misschien in de rekening ook wel eens verschil konde opleveren"."

De gemeente zegt te betreuren dat Greidanus van meet af aan

> "zoo weinig blijken van de menschlievende gezindheid heeft gegeven, die hem als student zoozeer eigen scheen dat de geneeskundige faculteit te Leiden, na verloop van 14 jaren bij gelegenheid van adressants sollicitatie te Rotterdam vertegenwoordigd door loco President en Secretaris, de herinnering daar van constateerd."

Volgens de gemeente zijn Greidanus' "willekeurige en weinig humane handelingen als 'Gemeentegeneesheer'" steeds vergoelijkt, maar omdat geen verbetering intrad en omdat

> "Dr. Greidanus, die bemiddeld heet te zijn, niet meer schroomde om zelf ruchtbaarheid te geven aan genoegens, die hij steeds menigvuldiger opzocht, verre verwijderd van zijnen werkkring, met voorbijzien der wenschen van ingezetenen, die zijne hulp konden behoeven; waarvan voorbeelden en klagten bij ons bestuur regel waren geworden",

is nu de maat voor de raad vol. Ook heeft Greidanus niet de moeite genomen om te beloven "in den vervolge zijne gedrachtslijn als zoodanig te wijzigen", met andere woorden: zijn leven te beteren. Evenmin heeft hij zijn zaak goedgedaan "door opgesmukte en scheeve voorstellingen in dagbladartikelen". Tevens uit de gemeente het vermoeden dat

> "de Geneeskundige Raad in deze Provincie bij herhaling termen heeft gevonden van ontevredenheid over gebrek aan naleving der wettelijke voorschriften door den geneesheer artsenijmenger Dr. Greidanus, al zijn ook die tot heden niet officieel geconstateerd geworden".

Tenslotte laat burgemeester Martini als voorzitter van de gemeenteraad weten met diens beslissing in te stemmen en desgewenst bereid te zijn tot een nadere toelichting.[61]

Op 1 juli 1880 repliceert het college van gedeputeerde staten van de provincie Utrecht op de uitvoerige verantwoording van de gemeente Soest met betrekking tot haar handelwijze in de zaak-Greidanus. Al krijgt de gemeente een veeg uit de pan -

> "ofschoon hun Collegie met leedwezen kennisgenomen hebbende van de door den Raad der gemeente Soest ten zijnen opzichte genomen beslissing, omdat daarbij niet de gewenschte bezadigdheid en welwillendheid schijnt te zijn in acht genomen en de raad ten deze de door adressant bewezen diensten, zooals die, uit door den adressant in afschrift overgelegde Verklaringen van ingezetenen schijnen te blijken, niet heeft geapprecieërd" -,

toch kan het provinciale college in deze kwestie niet ingrijpen

> "omdat bij art. 145 der gemeentewet aan den Raad de bevoegdheid is gegeven om naar eigen goedvinden de door hem benoemde beambten en bedienden te ontslaan en deze bevoegdheid niet aan de contrôle of het toezigt van hoogere autoriteiten is onderworpen, terwijl bovendien de veelal gebezigde uitdrukking eervol, bij het geven van ontslag nergens in de wet is voorgeschreven en mitsdien de raad geenszins gehouden was, zelfs in het geval dat hij van de ijverigste plichtbetrachting overtuigd was deze uitdrukking te bezigen."[62]

En daarmee is het pleit beslecht. In augustus 1881 treedt Greidanus in dienst van buurgemeente Baarn, eveneens in de functie van gemeentegeneesheer.[63]

Wat gaat er in Soest mis - zelfs een eervol ontslag wordt hem niet gegund. Aangezien hij zowel in Buitenpost als later in Baarn goed, althans naar volle tevredenheid, gefunctioneerd moet hebben, lijkt het wel buiten kijf te staan dat in Soest incompatibilité d'humeur hem parten heeft gespeeld. Door zijn gedrag heeft hij het hem kwaadwillige krachten mogelijk gemaakt om hem aan te pakken en munitie verschaft om hem uit Soest weg te werken. Het irriteert sommigen wellicht dat Greidanus reeds doende is in het naburige Baarn èn op Soestdijk terwijl hij geacht mag worden zich aan de Soester geneeskundige zaak te wijden.

Maar er is hoogst waarschijnlijk meer aan de hand. De samenleving van Soest is rooms-katholiek van signatuur - en Greidanus is "van hervormde godsdienst"[64]. Hij is een vreemde eend in de locale bijt, blijft een relatieve eenling in die roomse dorpsgemeenschap, en een afwijkende godsdienstige gezindheid wordt in die dagen niet altijd op prijs gesteld. Bij zijn aanstelling kijkt men blijkbaar wel naar zijn capaciteiten als medicus, maar heeft men niet of onvoldoende oog voor zijn religieuze 'handicap' en de consequenties daarvan. Zijn voorganger Kuijper noch zijn opvolger Batenburg kent de problemen waarmee Greidanus geconfronteerd wordt, maar zij zijn niet voor niets het rooms-katholieke geloof toegedaan. Gemeentegeneesheren blijven der Soester traditie getrouw vele decennia op hun post, bijvoorbeeld Kuijper een krappe veertig jaar, Batenburg enkele tientallen jaren. Een betrekking als gemeentegeneesheer blijkt in Soest steeds een baan voor het leven te zijn - men behoort als zodanig tot de notabelen van het dorp.[65] Op deze respectabele regel is Greidanus een notoire uitzondering.

Arts aan het hof[66]
Gedurende zijn verblijf in Soest is Greidanus arts van prins Hendrik (1820-1879), broer van koning Willem III (1817-1890), later tevens van de vorst zelf en van diens echtgenote Emma (1858-1934). In Baarn blijft hij dus als zodanig werkzaam, tot 1907.[67]

Reeds spoedig na in 1877 in Soest te zijn gearriveerd, komt Greidanus in contact met het hof, als prins Hendrik, in het voorjaar en 's zomers, op Soestdijk vertoeft.[68] Dan aanzittend aan een diner valt hem "de stille trage persoonlijkheid" van de hoogheid op. Als er het jaar daarop trouwplannen bekend worden tussen prins Hendrik en prinses Maria van Pruisen (1855-1888), worden er twee erewachten gevormd, een van heren en een van boeren, om het bruidspaar na hun huwelijk (1878) bij hun intocht in Soestdijk en Baarn luisterrijk te ontvangen. Greidanus neemt deel aan de erewacht van (24) heren, en maakt de festiviteiten volop mee:

> "ik heb nimmer vroeger, noch later een feest bijgewoond met zo waarlijk eerlijke en spontane feestvreugde als bij dit huwelijksfeest van de man, die, wat ook zijn eigenaardigheden waren, door jong en oud, hoog en laag om zijn innige goedheid en adel van karakter ten hoogste werd vereerd en bemind."

Na afloop verzamelen de leden van 'zijn' erewacht zich voor een diner, waarbij "volgende de gewoonten dier tijden, een streng glas wijn werd gebruikt." Greidanus vergeet daarbij zijn eigen leefregel uit Buitenpost. Als hij, net in bed gelegen, gewekt wordt voor de behandeling van "een man en een vrouw (…) met hevig bloedende wonden ten gevolge van een snijpartij", weet hij met zijn "niet geheel nuchteren waarnemingsvermogen" niet beter te doen dan het stel "stevig te verbinden", daardoor de bloedingen te stoppen, "en de patiënten de volgende ochtend te laten terugkomen." Dit voorval is voor hem "een les geweest, in welke omstandigheden ook, altijd zeer matig en op mijn qui-vive te blijven."

Ongeveer een week na haar komst op Soestdijk wordt Greidanus bij prinses Marie geroepen in verband met een lichte ongesteldheid als gevolg van de vermoeienissen van alle feestelijkheden. "Dat was voor mij, die tot nu toe slechts boeren en burgerlui en slechts een enkele maal personen van hogere stand had behandeld, een heel evenement". De kamerdame die de dokter ontvangt, instrueert hem

> "dat ik de hoge patiente nooit moest vragen om de tong te laten zien, noch mocht ik informeren naar ontlasting, dat zou zij, kamervrouw, mij iedere maal voor het bezoek melden. Ik moest mij daar wel bij neerleggen. Later zou ik misschien bezwaar hebben gemaakt, omdat zulke informaties uit tweede hand, toch altijd minder serieus zijn. Vervolgens werd ik bij de prinses toegelaten, die op de canape lag, terwijl de goede oude Prins nevens haar op een stoel zat. Het onderhoud ging eerst in 't Frans, maar toen de Prinses vroeg of ik Duits sprak en ik de vraag bevestigend beantwoordde, ging het gesprek verder in het Duits. De ongesteldheid was niet erg en met een paar dagen rust en dieet kwam het spoedig weer in orde."

Nadat prins Hendrik in januari 1879 aan de mazelen is overleden, en zijn jonge weduwe in de lente van dat jaar op Soestdijk is teruggekeerd, wordt Greidanus "bij voorkomende kleine ongesteldheden" geraadpleegd. Zoals die keer dat zij veel last en pijn vanwege een eksteroog heeft, en Greidanus haar vraagt de bewuste plek te mogen zien:

> "Nu daartegen was geen bezwaar. De Prinses trok het schoentje uit en nu kwam de zwart zijden kous te voorschijn, maar twee tenen staken onbescheidenlijk door de kous, die waarschijnlijk bij het aantrekken gescheurd was. (…) De Prinses kreeg een geweldige kleur en ook ik van de weeromstuit. Er hielp echter geen lieve moeder aan, het was gebeurd en gelukkig was ik in staat een goede raad te geven.
> Een poosje later verzwikte zij de voet bij het uitstappen uit het rijtuigje. De zaak was niet ernstig en ik gaf advies de voet door de kamervrouw te laten masseren, maar reeds de volgende dag kreeg ik bericht, dat zij naar Metzger[69] ging om zich te laten behandelen; die heeft haar 6 weken aan het lijntje gehouden."

In de zomer van 1882

> "was mijn hulp nog ingeroepen voor de hertogin von Mecklenburg-Strelitz, die er logeerde. Zij leed aan een keelaandoening, die mij suspect voorkwam, in ieder geval vond ik het nodig dat zij niet met andere personen in aanraking kwam en beval ik dus kamerarrest, vooral met het oog op mogelijk gevaar van besmetting voor de Prinses Friedrich-Carl, de Moeder van Prinses Maria, die er logeerde. Na mijn bezoek bij de Hertogin moest ik bij de prinses komen en vond er ook de Moeder, die mij dadelijk begon te interpelleren over de homoeoptithische geneeswijze. Prinses Marie kwam mij te hulp door te zeggen "Ich glaube der Herr Doctor halt nicht viel auf die Homoeopathie" wat ik toestemde en toen begon Mama dadelijk de verdediging van die geneeswijze, wat ik misschien niet met voldoende tegemoetkoming beantwoordde. (…) Voor mijn vijf visites ontving ik twee povere beloningen. En zo was het eerste bedrijf van mijn positie als hofarts afgelopen, trouwens ik had nog geen titel en word per visite betaald."

In de herfst van 1882 moet prinses Marie Soestdijk verlaten. Prins Hendrik had verzuimd een testament te laten maken waarin de belangen van zijn gade waren veiliggesteld, en nu eist koning Willem III Soestdijk op als zomerverblijf voor zijn gemalin. In 1883 neemt het koninklijk gezin zijn intrek op Soestdijk, maakt Greidanus kennis met het eigenzinnige en wispelturige gedrag van Willem III, en komt daarover ook het een en ander aan de weet dankzij zijn omgang met hofdignitarissen. Zoals die keer dat de vorst een gezelschap Japanse gezanten ontvangt (in 1862 of 1864[70]). Nu had Greidanus destijds als Leids student

> "de eerste Japanners, die met het gezantschap waren meegekomen, om in Holland te studeren, in hun schilderachtige landskleding gezien. Later vertoonden zij zich in Europese kleding en met een kaasballetje op het hoofd zagen zij er toen heel wat minder voornaam uit. Daar zij Hollands verstonden en meer of minder goed spraken en zij hun kennis ook uit Hollandse leerboeken hadden gehaald, bewogen zij zich al spoedig tussen de studenten en kwamen ons van hun, van de ons zo zeer afwijkende opvattingen der morele houdingen, vooral op geslachtelijk gebied al spoedig verscheidene erg pikante geschiedenissen ter ore."

De Japanse gezanten echter, "onder welke zeer hoge persoonlijkheden", blijven gekleed in landskostuum als zij op het paleis aan het Noordeinde in Den Haag worden ontvangen. Maken "de kleine Japannertjes" met hun diepe buigingen geen grootse indruk, als zij zich na de audiëntie rugwaarts verwijderen, zegt de monarch tot zijn adjudant, uit wiens mond Greidanus het Koninklijk Woord verneemt: "Het lijken G.V.D. wel wandluizen."

Dat de majesteit in het algemeen "de schrik zijner omgeving" is, merkt de dokter al vrij snel:

> "Een mijner eerste patienten, nadat de Koning in '83 voor het eerst het Paleis te Soestdijk had betrokken, was een der zilverknechten. Hij kwam onder behandeling met absolute heesheid en onmogelijkheid één woord luids te spreken. Vroeger had hij een goede stem gehad, maar hij had die verloren door schrik, toen Z.M. hem höchst eigenhandig of liever eigenvoetig de kamer had uitgetrapt, toen de man bij vergissing met een verkeerde soepterrine was binnengekomen. Zes weken is hij stom gebleven. Gelukkig is het eindelijk toen beter geworden, maar ik wil niet beweren, dat die behandeling van Z.M. de man bijzonder sympathiek is geweest."

Zo'n onheuse bejegening kan een ieder uit zijn omgeving overkomen, van lijfjager tot paleisintendant. Tegenover 's konings beledigingen staat "de vriendelijke en minzame behandeling van Koningin Emma, die op alle manieren trachtte goed te maken, wat de Koning misdreef". Willem III, gul voor zijn minnaressen, houdt Emma echter financieel kort. Dat hij zich ook anderszins erg zuinig toont, ondervindt Greidanus aan den lijve. Als hij eens voor zieken onder het personeel op het paleis is, deelt de koning kort over hem mede: "Nu dan moet hij maar zien, hoe hij zijn geld krijgt, ik betaal het niet!" Om toch aan zijn trekken te komen moet Greidanus, en menigeen met hem, sjoemelen met de rekeningen, teveel kosten opvoeren om de werkelijke vergoed te krijgen.

Greidanus schrijft de bizarre handelingen van de koning, althans ten dele, toe aan

> "het nierlijden, waaraan de Koning toen reeds souffreerde en dat later de oorzaak is geworden van zijn dood. Wel was hij altijd een hoogst prikkelbaar man, die dikwijls handelde op impuls en verder heeft de ellendige opvoeding waarvan elke vorstentelg het slachtoffer is, er toe bijgedragen. Men moet niet vergeten, dat een vorstenkind bijna altijd onder de slechtst mogelijke omstandigheden verkeert, wat betreft karaktervorming."

Al verklarend lijkt hij zo enerzijds het wangedrag van Willem III goed te praten, maar vindt hij het aan de andere kant niet verwonderlijk dat dit

> "een terugslag had bij het personeel (…) en waar ik als arts het meeste mee te kampen had waren de overprikkelende zenuwen en nerveuse stoornissen bij velen der beambten", zoals "agitatie en opwinding en lijdende aan een nerveuse maagaandoening".

Dan wil de koning, "die zoals meer hoge lui gaarne docterden en zo als meer anderen het knapst was in zaken, waar hij niets van wist", zelf nog wel eens voor arts spelen. Greidanus ziet in dat in zulke situaties de patiënt het maar moet doen voorkomen dat hij 's konings medische 'raad' opvolgt, want wie hem naar de mond praat kan heel wat van hem gedaan krijgen. "Als hij echter uit zijn humeur was, kon hij erg ruw en onhebbelijk zijn." Wanneer hij bij het spel, domino of kaart, aan de verliezende hand is, wordt hij humeurig en lastig, want hij kan niet tegen zijn verlies. Soms is de koning echter "vreemd goedmoedig" en kan hij een grap waarderen. Daarentegen:

> "Tegenspraak kon Z.M. absoluut niet dulden, dan stoof hij in woede op, maar bleef men kalm op zijn stuk staan, door te zwijgen en te volharden in eigen opvatting, dan kon dikwijls ineens de stemming omdraaien en gaf hij beloning of goedkeuring als men een standje verwachtte. (…)
> Tegenover buien van onbeschoftheid kon hij hartelijk en vriendelijk zijn."

Als Greidanus in 1890 met het oog op een buitenlandse reis aan Willem III verzoekt om de titel van hofarts te mogen voeren, staat de majesteit hem dit genadig toe, mits Greidanus afziet van enige geldelijke vergoeding. Nog op de dag van het overlijden van de vorst, 23 november van hetzelfde jaar, benoemt diens weduwe Emma hem definitief tot Hofarts, voor een salaris van 700 gulden per jaar. Emma is in de ogen van Greidanus "een vrouw met zeer hoogstaande en edele gevoelens (…), in alle dingen eenvoudig en strikt rechtvaardig", "zeer overlegzaam", zuinig noch gierig (…) "wanneer de behoefte blijkt."

Wanneer haar dochter, de jonge koningin Wilhelmina (1880-1962), op 8 september 1898 wordt ingehuldigd in de Nieuwe Kerk te Amsterdam, is Greidanus gezeten tussen de hoge hoffunctionarissen. Ook met Wilhelmina's echtgenoot, hertog Hendrik van Mecklenburg-Schwerin (1876-1934), maakt hij kennis. Aanvankelijk speelt deze Hendrik "geen erg beduidende rol" en bemoeit hij zich weinig met openbare aangelegenheden. Jagen doet hij des te meer; tevens spant hij zich in voor bebossing van woeste gronden. Bij het grote publiek is hij echter "onbekend en dus ook onbemind, tot hij bij het vergaan van de Berlin blijk gaf van moed en flinkheid", welke betrokkenheid "hem een tijdlang zeer populair" maakt.[71] "Goedmoedig, maar weinig ontwikkeld kan de Prins soms erg onhandig zijn en vervreemdt hij velen van zich, misschien meer uit gebrek aan tact dan opzettelijke onbeleefdheid", zoals Greidanus zelf ondervindt:

> "Vorig jaar, 1907, sprak hij mij aan, toen ik uit het stalgebouw kwam, waar ik een patiënt had bezocht. Het was midden op de dag in Juli, met felle zonneschijn. Natuurlijk nam ik mijn hoed af en sprak ik tot hem met ongedekte hoofd terwijl de zon op mijn knikker brandde. Het onderhoud betrof de gezondheidstoestand van de Intendant en duurde nogal enige tijd. In plaats van te zeggen: Dank u Docter, liet hij mij, de ruim zestigjarige man, daar tegenover hem, de jonge kerel al die tijd met ongedekte hoofd staan. Ik vond dit zeer onaangenaam en heb hem dit ook niet vriendelijk afgenomen."

In zijn goede dagen is de prins-gemaal vrolijk en royaal en handelt hij als grand seigneur, terwijl hij ook graag grollen uithaalt met de heren van het hof. Anderzijds kan hij wel nukkig en veranderlijk, grof en haatdragend zijn, en heeft hij "er dikwijls een ondeugend pleisier in zijn omgeving te plagen of liever te treiteren".

In het najaar van 1908 verkeert

> "het gehele volk in spanning i.v.m. de toestand der Koningin. Reeds 4 malen is haar hoop op een erfgenaam verijdeld en nu is er weer uitzicht, dat zij Moeder zal worden, als alles goed afloopt. Ook voor de Prins is het te hopen, daar men, vooral de medische wereld de slechte afloop der vroegere zwangerschappen toeschrijft aan het vermoedelijke feit, dat bij hem de oorzaak ligt der teleurstellingen. Men meent n.l., dat hij bij het sluiten van het huwelijk lijdende was of aan een niet geheel genezen gono…. of aan syphilis. In beide gevallen heeft hij of dom of misdadig gehandeld. Dom, als hij geen medisch advies heeft ingewonnen voor het huwelijk, misdadig, als hij toch lichtzinnig het verbond heeft gesloten, wetende, dat hij niet geheel genezen was. Nu is er nog een derde mogelijkheid, dat niemand hem gewezen heeft op de gevaren, waaraan hij zijn jonge vrouw blootstelde en dat zou dan het enige excuus zijn."

Portret van Sytze Greidanus (1843-1914), voorzien van de volgende beschrijving:
"Dr. S. Greidanus, wethouder van Publieke Werken te Baarn, oud-gemeentedokter en oud-hofarts van H.M. de Koningin-Moeder, is onlangs op 71-jarigen leeftijd overleden; de gemeente Baarn verliest in hem een harer beste burgers."
Foto, 1914; fotograaf onbekend.

Deze 'jonge vrouw' intussen "schijnt nu in het midden van haar zwangerschap erg prikkelbaar te zijn en overdreven angstig." Maar aan alle onzekerheid komt een gelukkig einde, wanneer op 30 april 1909 een gezonde telg het levenslicht aanschouwt: prinses Juliana (1909-2004).
Eind 1908 terugkijkend, verzucht Greidanus:

> "Ik heb nu een dertig jaar in de nabijheid van het hof verkeerd en ben met vele leden der Hofhouding in aanraking gekomen. De meesten zijn hun positie moede, maar uit eersucht en naijver blijven zij, wat zij zijn, ook al omdat, wanneer zij geen hofcharge hebben zij eigenlijk niets meer zijn en ook schijnt er een eigenaardige weelde in gevonden te worden zich te kunnen koesteren in de glans des Majesteits."[72]

In het villadorp Baarn weet Greidanus zich op vele terreinen zeer geliefd te maken, en wordt hoog opgegeven van zijn verdiensten als gemeentegeneesheer.[73]

Ofschoon hij dan al de 65-jarige leeftijd gepasseerd is, voelt Greidanus, sinds 1902 lid van de Baarnse gemeenteraad, zich blijkbaar vitaal genoeg om in 1909 een wethouderspost (publieke werken) van de gemeente Baarn op

zich te nemen, welk ambt hij tot zijn dood op 25 oktober 1914 zal bekleden.[74] De frustrerende confrontatie met het gemeentebestuur van Soest in 1880 heeft hem het politieke handwerk blijkbaar niet tegen gemaakt.

Eveneens op latere leeftijd moet Greidanus ook aardigheid in een ander handwerk hebben gekregen, dat van de schrijfkunst. In deze jaren publiceert hij zijn herinneringen aan zijn Leidse studententijd en aan zijn praktijk in de Friese wouden, onder de titel *De dagen van Olim*. In 1904 verschijnen tevens *De leer van Malthus een leugen!* en *Geneeskundig onderzoek voor het Huwelijk een redelijke verplichting*[75], welke titels qua onderwerpen iets van zijn opvattingen prijsgeven. Uit zijn publicaties blijkt belangstelling voor maatschappelijke vraagstukken. Zelfs reeds als jong geneesheer leeft hij mee met zijn patiënten, en is hij zich bewust van hun sociale en persoonlijke noden - al leidt dat bij hem niet tot maatschappijkritiek.[76]

Balans

Tussen dorpsdokter in een van de armoedigste streken van ons land en hofarts ten paleize ligt een wereld van verschil, maar het was de wereld van Sytze Greidanus en hij heeft beide polen bezocht, Buitenpost en Soestdijk. Hij heeft dit maar al te goed beseft:

> "Terwijl ik daar zo tussen al die hoge lui rondliep, dwaalden de gedachten onwillekeurig terug naar het verleden en bedacht ik, dat het lot een mens toch zo vreemd kan voeren en dat ik zeker, toen ik als gewoon boerendokter mij in Buitenpost vestigde, nooit gedacht zou hebben, dat ik, als behorende tot het huis des Konings of Koningin als gast zou aanzitten aan een familiefeest van het vorstenhuis."[77]

Zijn jaren in Soest moeten, ook voor hem, een teleurstellende ervaring in zijn leven en loopbaan hebben betekend. Een aanwijzing daarvoor is dat hij die tijd in zijn herinneringen met enkele regels heeft afgedaan, terwijl hij zowel over zijn verblijf in de Friese wouden als over zijn belevenissen in het hofcircuit tot in de meest (on)smakelijke bijzonderheden heeft uitgeweid. De eerste, gelukkige tijd te Soest stond in schrille tegenstelling tot de onverkwikkelijke dorpshetze die zijn leven gedurende de eerste helft van 1880 vergalde. Zelf wilde hij er slechts over kwijt: "Het is te weinig interessant, om al de kleine strubbelingen en bezwaren op te schrijven"[78], en dat liet hij dan ook achterwege. Aan de andere kant maakte hij de indruk zich niet al te veel van de affaire te hebben aangetrokken, en er zich nogal gemakkelijk overheen te hebben gezet; hij had tenslotte nog werk, en het jaar daarop een nieuwe baan.

Uit zijn *Herinneringen als hofarts* komt Greidanus naar voren als een conventioneel medicus, die weinig moest hebben van niet-reguliere geneeswijzen, zoals van Mezgers gymnastiek en massage en van homeopathie.

Hoofdstuk III. LEIDEN, STAD IN HERSTEL

Over het anno 1850 "juist niet zeer florerende Leiden": "Er is iets kelderachtigs in zijne straten, iets kelderachtigs mufs in zijne grachten, en iederen vreemdeling bevangt een rilling en de ongezelligheidskoorts tast hem aan."
En al heet het in 1865: "moge men Leiden tegenwoordig al verfraaijen en verbeteren" (…) door "poorten doen afbreken, bruggen doen leggen, grachten doen dempen, ja zelfs twee zwanen aanschaffen om Leiden voor den vreemdeling aanlokkelijk te maken", *toch is het beeld zelfs nog in 1899:*
"En in dien rommel enkel eerwaardig de regentenhuizen langs het Rapenburg, die stil zich te spiegelen staan in het water, tusschen de boomen door, vreemd aan alles wat rondom hen gebeurt - en hier en daar nog wat arbeidershuisjes, zwaar neergezakt onder hun daken en bij de stad niet behoorend."

Almanak 1850, 76, 133; 1865, 18-19; 1899, 252.

EEN HOLLANDSE STAD IN GOEDE EN IN SLECHTE TIJDEN[1]

De noviet die eind jaren dertig van de negentiende eeuw voor zijn studie in Leiden aankwam, zal van zijn nieuwe woonplaats nauwelijks onder de indruk zijn geweest. Johannes Kneppelhout (1814-1885) typeerde de stad rond 1840 - in de veelvuldig geciteerde woorden van zijn alter ego Klikspaan - als volgt: "De nijverheid ligt er met gebroken wiek treurig te zieltogen. Het is de stad der luiheid, der vadsigheid geworden, der over elkander geslagene armen, der duimpjesdraaijerij."[2] Leiden herinnerde in weinig tot niets aan de trotse tweede stad van Holland èn van onze Republiek - na Amsterdam, met zo'n 55.000 inwoners en haar bloeiende textielindustrie, die het in de zeventiende eeuw was geweest. Nijverheid was verdwenen, zowel uit de economie als uit de bewoner van de Sleutelstad. Wat overstond, was een verstild provincieplaatsje met circa 35.000 inwoners, van wie nog in 1851 ongeveer een derde deel aan langdurige of tijdelijke bedeling was overgeleverd.[3]

Dat dit alles de Leidse student bleef bezighouden, blijkt uit zijn schildering anno 1857: de stad telde toen "39.000 inwoners, waarvan een zesde gedeelte uit de armenkassen bedeeld wordt. Ik behoef u dus niet te zeggen, dat de stad arm, doodarm is. Men behoeft zich slechts in de achterbuurten te wagen, om zich daarvan een denkbeeld te vormen." En onze student zag veel huizen

> "nu geheel doodsch en verlaten, doch waar eertijds de spoel der wevers dreunde en het gezang der arbeiders vrolijk omhoog steeg. Ook is er in Leyden slechts een schim overgebleven van de talrijke fabrieken, die hier eertijds bestonden. Hun aanwezen kunt gij nog alleen uit de schapenvachten of strengen katoen opmaken, die over de bruggen te droogen hangen."[4]

Zeker, er was de dankzij succesvol verzet tegen de Spanjool door Willem de Zwijger aan de stad geschonken hogeschool (1575), maar die - zoals wij nog zullen zien - teerde in de eerste helft van de negentiende eeuw meer op haar roemrijke verleden dan op eigentijdse verdiensten, verstoken van aansprekende figuren zoals de vermaarde medicus, botanicus en chemicus Herman Boerhaave (1668-1738) een eeuw eerder.

Ofschoon de achttiende eeuw volgens de historicus Johan Huizinga eigenlijk meer recht heeft op de betiteling 'Gouden Eeuw' dan de zeventiende, omdat "toen het goud gemunt in de geldkisten lag"[5], staat zij toch ook te boek als "naare en bedroefde eeuw", die anno 1800 aanvankelijk vrijwel ongewijzigd in de nieuwe eeuw overging. De functie van Leiden als regionaal (verzorgings)centrum en

De academiestad.
Een student maakt zijn ouders attent op het academiegebouw aan het Rapenburg, al slaagt de bedelende Leidse jeugd er beter in de aandacht van zijn vader te trekken.
Litho van O. Veralby, pseudoniem van Alexander Ver Huell, in Klikspaans *Studentenleven* (1841-'44).

als knooppunt in het binnenlandse handelsverkeer met zijn unieke netwerk van openbaar vervoer met beurt- en trekveren was onder druk komen te staan door de achteruitgang in de Leidse textielindustrie en het dalende bevolkingstal c.q. de geslonken beroepsbevolking. Regionaal bleef de stad binnen Rijnland echter nog altijd een grootmacht, met een centrumfunctie in het hart van Holland.[6] In het algemeen hadden in de achttiende eeuw de ondernemerszin en vitaliteit van de eeuw ervoor plaatsgemaakt voor burgerlijke zelfgenoegzaamheid, door welk toenmalig 'zwitserlevengevoel' bijvoorbeeld het Leidse culturele klimaat een dieptepunt bereikte.

In de achttiende eeuw ontstond evenwel nieuw elan door de oprichting van tal van genootschappen, waarin 'verlichte' liefhebbers uit de gegoede burgerij en vertegenwoordigers van de stedelijke elite zich bezighielden met kunst en wetenschap. Deze gezelschappen beoogden hun leden op te voeden tot beschaafde, redelijk denkende en handelende individuen, van wie een serieuzer en nuttiger bijdrage aan de oplossing van maatschappelijke problemen als de economische malaise en de daaruit voortvloeiende armoede mocht worden verlangd dan van de rederijkers en hun 'Spielerei'.[7] Voor de genootschappen was onderwijs een 'kernwapen' in de strijd tegen de armoede; door onderwijs zou het land zich economisch kunnen herstellen en zou de gewone man zich kunnen verheffen uit zijn armoede en onwetendheid. Zo stichtten enkele vooruitstrevende Leidenaren in 1785 het genootschap Mathesis Scientiarum Genitrix, dat -minvermogende-jongens voor de land- en zeemacht, later ook voor technische beroepen ging opleiden; Mathesis werd de eerste technische school in ons land.[8] Eerder, in 1766, had Frans van Lelyveld (1740-1785) de eveneens nog altijd bestaande Maatschappij der Nederlandsche letterkunde te Leyden opgericht, die zich "de uitbreiding der Nederlandsche Tael- Dicht- Oudheid- en Historiekunde" ten doel stelde. Vooral academisch gevormden waren er lid van. Binnen het Maatschappij-circuit waren letterkundigen van naam actief, zoals Hiëronymus van Alphen (1746-1803) en Willem Bilderdijk (1756-1831).[9]

Een overzicht van het sociaal-culturele leven in Leiden, hoe globaal ook, is niet compleet zonder een verwijzing naar de jaarmarkten, kermis en loterijen. De 3 oktobermarkt was een tiendaagse vrijmarkt die de herinnering aan het ontzet van 1574 levend moest houden. Vertier viel bovendien te beleven bij de loterijen, gehouden om geld in te zamelen voor met name stedelijke (liefdadige) doelen.[10] Ook muzikaal liet Leiden van zich horen, via kerkorgels - waartegen de gereformeerden zich aanvankelijk verzetten -, via zangrepertoire van stichtelijke en wereldse liederen, alsook tijdens parades; in de achttiende eeuw maakte het houden van maskerades en gekostumeerde optochten furore onder de studenten van de universiteit.[11]

Voor ander vermaak kon de Leidenaar terecht in het theater, alsook in de talrijke herbergen en koffiehuizen. In de achttiende eeuw kwamen daar de eerste sociëteiten bij. In de kroegen speelden zich wel liederlijker taferelen af, want

behalve dat men zich daar overgaf aan drank en gezang, liep dat nogal eens uit op vechtpartijen, terwijl er ook gekaart, gedobbeld en gewed werd. Maar zelfs daarbij bleef het lang niet altijd, want sommige kroegen begaven zich tevens op het onzedelijke pad door gelegenheid te bieden aan vooral studenten, die tot de belangrijkste klanten behoorden. Het is tekenend dat een van de eerste Nederlandstalige pornografische romans de titel *De Leidsche straatschender of roekeloze student* (1679) meekreeg.

Omdat dansen, schermen en paardrijden deel uitmaakten van hun opvoeding, voorzag de academie haar studenten al vroeg van een schermschool en van kolf-, malie- en kaatsbanen. En de universiteit had belangstellenden meer te bieden, zoals de hortus botanicus en het planetarium. De meeste nieuwsgierigen trok toch het anatomisch theater, dat een toeristische trekpleister van betekenis was en dat geruime tijd bleef.[12]

De lange negentiende eeuw

Toen de Fransen in januari 1795 Leiden binnentrokken, troffen zij een verpauperde stad aan, met een gedecimeerde bevolking. Wel was Leiden toen de eerste Hollandse

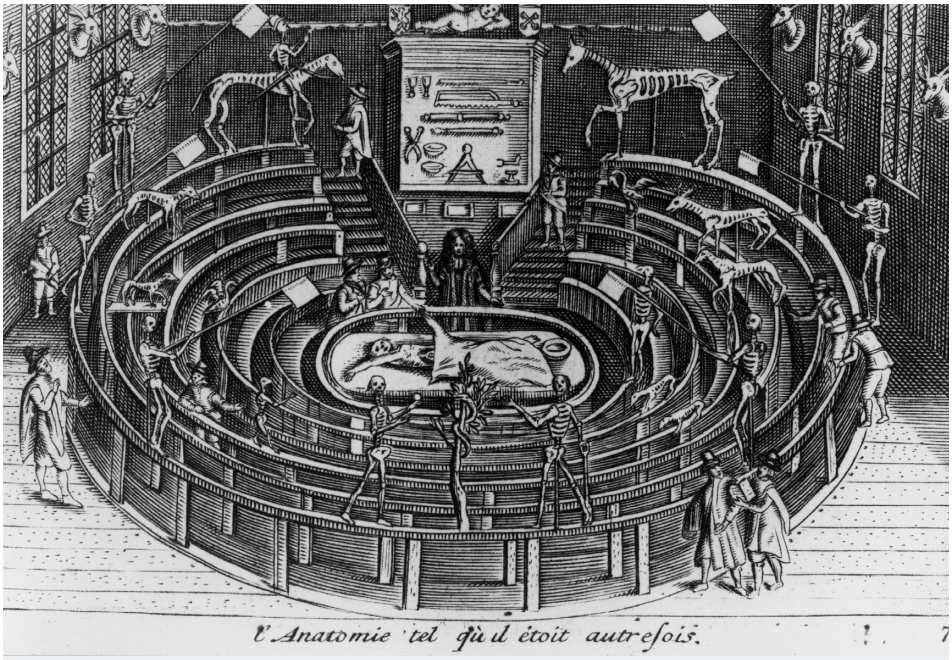

Anatomisch theater in de achttiende eeuw.
Naar *Les Délices de Leyde*, 1712.

stad met een revolutionair bestuur. Voor het stadhuis kwam een vrijheidsboom te staan, als om aan te geven dat zich een nieuwe tijd had aangediend.[13]

In de hitparade van de meest luidruchtige èn ingrijpende gebeurtenissen te Leiden in de Franse Tijd scoort de kruitramp van 12 januari 1807 zonder moeite of aarzeling de eerste plaats. De ontploffing van 37.000 pond buskruit aan boord van de die ochtend clandestien aan het Steenschuur afgemeerde 'Zuid-Hollandse kraak' *Delfs Welvaaren* door onachtzaamheid of anderszins[14] om kwart over vier 's middags, moet tot in Friesland en Groningen te horen zijn geweest. Hoewel: luttele honderden meters verderop, aan het Rapenburg, zat prof. Jona Willem te Water (1740-1822) bij het haardvuur verdiept in een theologisch werk, terwijl zijn stokdove echtvriendin zorgzaam een kopje thee inschonk. Toen de daverende klap viel, die een groot deel van de historische binnenstad in puin legde, zou mevrouw Te Water van haar theeblad opgekeken en haar man gevraagd hebben: "Zei U iets, Te Water?"[15]

Minstens 150 burgers - armen, notabelen, veel kinderen alsook twee hoogleraren[16] - kwamen om het leven, ruim 2.000 raakten gewond, en van meer dan 200 huizen was weinig of niets meer over. Een woonwijk was tot ruïne verworden

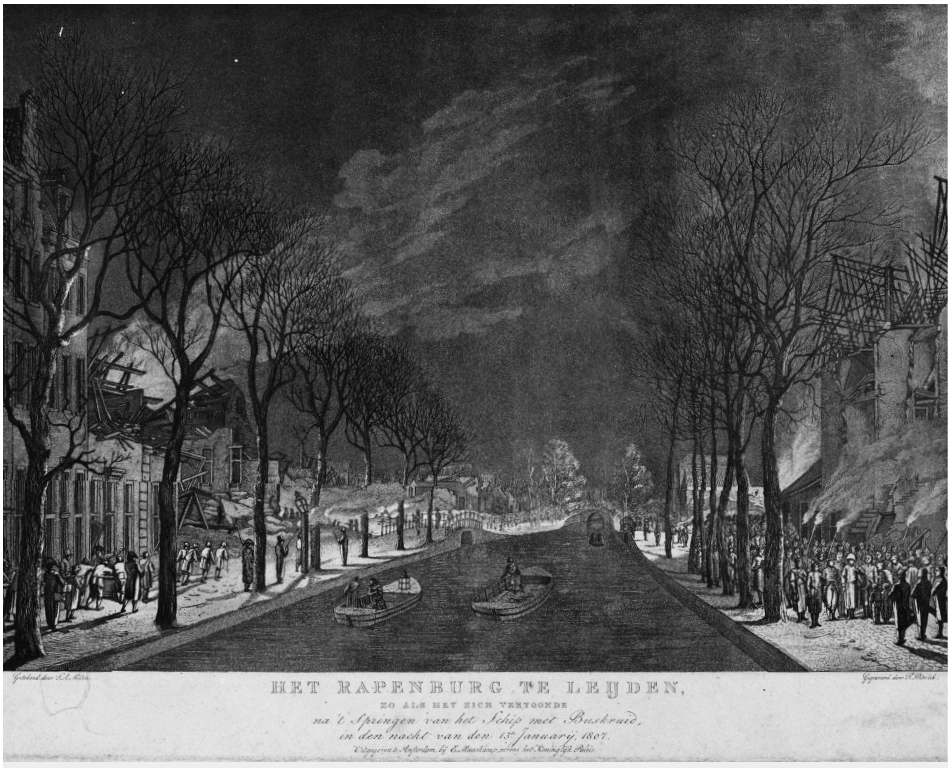

Rapenburg en Steenschuur na het springen van het kruitschip op 12 januari 1807.
Aquatint door Friedrich Dietrich naar Franciscus Andreas Milatz.

- en zo noemde men de ontstane leegte aan beide zijden van het Steenschuur dan ook: de Ruïne. Ofschoon er bouwplannen ontwikkeld zijn om de open plek zinvol te vullen, bijvoorbeeld met een nieuw academiegebouw, bleef het daar voorlopig bij, onder andere omdat het geld voor dergelijke prestigieuze projecten ontbrak. Wel werden er 500 bomen geplant.[17]

Het was dus geen wonder dat een student 't circa 1850 eufemistisch had over een "Leiden, dat aan iederen vreemdeling een zoo rustig gelaat vertoont".[18] Dat wil overigens allerminst zeggen dat er alleen maar stilte na de storm heerste, dat er niets gebeurde.

Vooral na 1850 verstrekten de aantrekkende industrie en de herlevende universiteit namelijk belangrijke opdrachten voor grootschalige nieuwbouw. In het bijzonder de zich voortvarend ontwikkelende natuurwetenschappen vroegen meer ruimte; laboratoria voor chemie, fysica en anatomie kregen in 1859 huisvesting in een groot nieuw complex aan het Steenschuur, op de zogenaamde Kleine Ruïne ten noorden van de gracht; eveneens verrees op die verwoeste plek in 1866-'67 het fysiologisch laboratorium.[19] Aan deze Leidse laboratoria zijn de namen van enkele Nobelprijswinnaars verbonden, zoals theoretisch/mathematisch natuurkundige Hendrik Antoon Lorentz (1853-1928), experimenteel fysicus Heike Kamerlingh

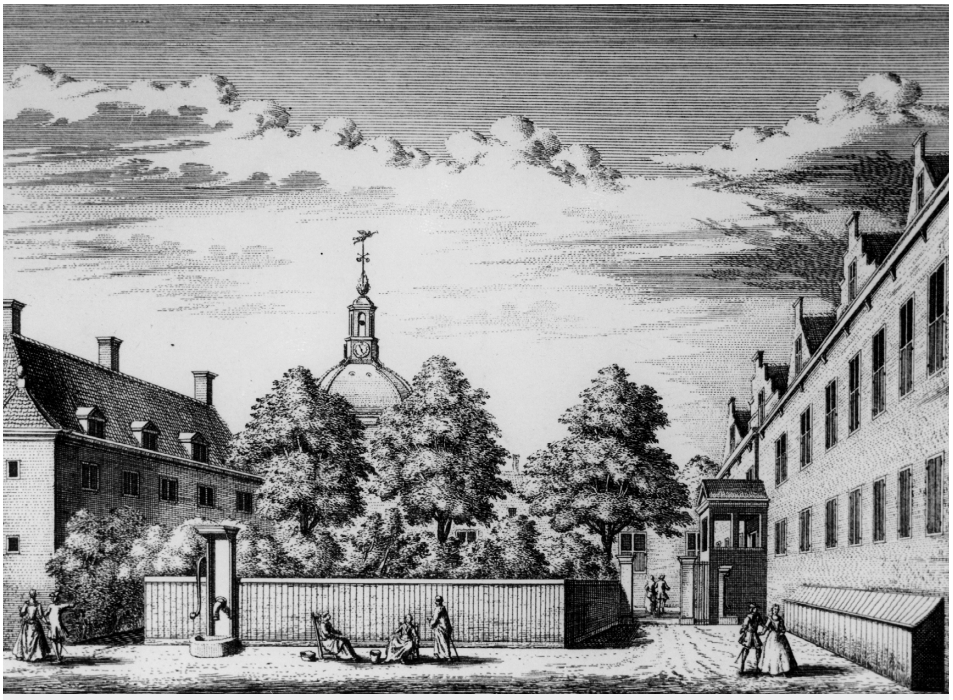

Binnenplaats van het Caecilia-gasthuis te Leiden in de achttiende eeuw, met op de achtergrond de koepel van de Marekerk.
Gravure door Abraham Rademaker, 1736.

Onnes (1853-1926) en fysioloog Willem Einthoven (1860-1927)[20] - fameuze geleerden die Leiden hebben opgestoten in de vaart der wetenschappen, en die de universiteit dan ook met recht en reden koestert. Ironie - of, juister: paradox - van de geschiedenis is dat daar waar op 12 januari 1807 helse hitte heerste, nagenoeg precies een eeuw later, op 10 juli 1908, "het koudste plekje op aarde" (-273 ° C) werd gerealiseerd toen Kamerlingh Onnes in het later naar hem vernoemde natuurkundige laboratorium als eerste erin slaagde om helium vloeibaar te maken.[21] Meer nog: juist dankzij dat inferno was het mogelijk om deze unieke prestatie op diezelfde plaats neer te zetten. En de studenten meldden opgetogen en trots "dat het Professor gelukte, den 10[en] Juli 1908, het laatste der 'permanente gassen', het Helium, vloeibaar te verkrijgen!"[22]

Voor het te krap bemeten en ook anderszins nogal ontoereikende Nosocomium Academicum, dat sinds 1818 in het voormalige Waalse Weeshuis aan de Oude Vest dienst had gedaan, werd tussen 1867 en 1873 op het bolwerk bij de Morspoort een geheel nieuw Academisch Ziekenhuis opgetrokken (nu Museum voor Volkenkunde). Naast dit hospitaal was sinds 1885 het laboratorium voor pathologische anatomie gevestigd.[23] En op de Grote Ruïne, bezuiden het Steenschuur, werd een plantsoen aangelegd, het Van der Werfpark, dat vanaf 1886 voor het publiek toegankelijk - en sindsdien het toneel van amoureuze en andere activiteiten[24] - was. Dit park raakte later omzoomd met monumentale nieuwbouw in allerlei bouwstijlen: het Stedelijk Gymnasium, de Meisjes-hbs, en na 1890 met wetenschappelijke instituten voor geologie en mineralogie en voor natuurlijke historie (waarvan de collecties inmiddels goeddeels zijn ondergebracht in het nationaal natuurhistorisch museum Naturalis).[25]

Verschillende grachten werden gedempt. In dat opzicht had de grote, laatste cholera-epidemie van Leiden (1866), die 879 dodelijke slachtoffers maakte, toch ook iets positiefs opgeleverd: stadsbouwmeester J.W. Schaap stelde naar aanleiding daarvan toen voor om de waterverversing te verbeteren en riolering aan te leggen, bijvoorbeeld door een groot aantal dwarsgrachten te dempen die zijns inziens niet alleen overtollig waren maar zich ook manifesteerden als "door verdunde beer gevulde open riolen". Zelfs het Rapenburg kwam op zijn verlanglijstje voor! Schaap kreeg deels zijn zin[26], maar het Rapenburg behield zijn legendarische karakter als de mooiste gracht van Europa[27], of - sterker nog - als de 'Heerlijkste gracht van de beschaafde wereld'[28].

Maar niet alleen de grachten stonken. Het milieu in de vroegere steden was überhaupt - zeker in onze beleving - nauwelijks menswaardig. Gevolg daarvan was dat velen stierven aan ziekten die samenhingen met de vervuiling in de steden. Een stad als Amsterdam stikte omstreeks 1850 bijkans in haar eigen vuil. Uit de sloppen en de steegjes walmden rottend afval en ander bederf de passanten tegemoet, belandden fecaliën gewoon op straat, ging een behoorlijke drinkwatervoorziening nog in de schoot der toekomst schuil, terwijl door gebrek aan groen en ruimte de burger amper de kans kreeg om vrij adem te halen[29]. In

Leiden is het toen niet beter geweest, al was het maar omdat er destijds nergens in Nederland zoveel mensen per vierkante kilometer opeengepakt zaten als in de Sleutelstad (21,4 inwoners per km^2)[30] - onder meer een ideale voedingsbodem voor de verspreiding van epidemische en andere ziekten als pokken, cholera, tyfus, longtuberculose, roodvonk, mazelen en difterie.[31]

In 1826 had de Leidse geneesheer Gottlieb Salomon (1774-1865)[32] geconstateerd dat kinderpokken zich het eerst openbaarden "in de buurten, welke door den gemeenen man bewoond worden" en "zeer schaars nogtans in die kwartieren, welke de gegoede burgerij in de meer aanzienlijke klasse der maatschappij bewonen", een observatie die ook voor de cholera in Leiden door recent onderzoek voor de gehele periode waarin deze plaag epidemisch voorkwam (1832-1866) is bevestigd.[33] In een brief van 28 juni 1860 aan het college van burgemeester en wethouders signaleert de Plaatselijke Commissie van Geneeskundig Onderzoek en Toevoorzicht in pittige bewoordingen dat er nog steeds schadelijke uitwasemingen voorkomen, dat er nog altijd een ondragelijke stank over de grachten hangt, vooral wanneer bij warm weer de riolen op de grachten lozen, en dat er nog steeds bedorven vlees en vis wordt verkocht[34].

Het was evenwel niet alleen in de openbare ruimte kommer en kwel, want ook het Leidse ziekenhuiswezen droeg zijn onwelriekende steentje bij. In de woorden van de Leidse medicus Carl Gobée (1804-1857) was het Caeciliagasthuis "Smerig, stinkend, vuil en morsig in alle deelen van onder tot boven". Zijn advies loog er niet om: "Wie wil leeren hoe een ziekenhuis niet moet worden ingerigt, kome te Leyden en bezoeke het Caeciliagasthuis."[35]

In de gezondheidssituatie in de stad was niettemin verbetering op til. Vermoedelijk heeft ook de economische opleving, waardoor de voeding verbeterde, ertoe bijgedragen dat Leiden rond 1890 geleidelijk minder ongezond lijkt te worden.[36]

Dat Leiden in de tweede helft van de negentiende eeuw een leefbaarder plaats om te verkeren werd, blijkt onder meer uit de verlengde levensduur van de inwoners. Die is tussen 1870 en 1900 in absolute zin aanzienlijk toegenomen, van 30 tot 51 jaar bij mannen en van 33 tot 54 jaar bij vrouwen. Opmerkelijk is bovendien dat waar in 1869-'70 de levensverwachting van de Leidenaar ver onder het landelijk gemiddelde bleef steken (30 ten opzichte van 37 jaar voor mannen, en 33 ten opzichte van 39 jaar voor vrouwen), Leiden daar in 1899-1900 royaal bovenuit komt (51 ten opzichte van 47 jaar voor mannen, en 54 ten opzichte van 50 jaar voor vrouwen). In drie decennia had Leiden zich dus op dit punt opgewerkt van een stad waarvan de bewoner qua levensverwachting niet kon tippen aan die van de gemiddelde Nederlander tot een stad waarin een beduidend langere levensduur werd gerealiseerd dan die van de doorsnee vaderlander.[37]

Apropos: hoewel een kleine stadswijk in 1871 bij wijze van (kortstondig) experiment een afvoersysteem, het zogenaamde Liernurstelsel[38], had gekregen, is - uit angst voor de hoogte van de benodigde investeringen - pas in 1923 besloten

tot de aanleg van 'echte' riolering.[39] Met de drinkwatervoorziening vlotte het beter: was in 1878 de Leidsche Duinwater Maatschappij opgericht om de plaatselijke bevolking van schoon water te gaan voorzien, omstreeks 1892 zouden daartoe door de hele stad leidingen zijn getrokken, al waren toen nog niet alle woningen daadwerkelijk aangesloten.[40]

Door krotopruiming in de binnenstad trachtte men vervolgens de deplorabele woonsituatie van grote groepen van de Leidse bevolking aan te pakken. Muren, wallen en poorten werden geslecht, waardoor de Leidse stedeling letterlijk een blik op het omliggende platteland werd gegund, met als gevolg: suburbanisatie, de trek naar buiten van de welgestelden vanuit het stadshart naar de gemeentelijke periferie of zelfs naar naburige dorpen zoals Oegstgeest.[41]

Demping van grachten diende een hygiënisch oogmerk, en schiep tegelijkertijd broodnodige ruimte omdat de bevolking van de stad weer groeide tot bijna 45.000 zielen in 1895 door de toename van nijverheid en bijgevolg van werkgelegenheid. Het stadsbeeld raakte eind negentiende eeuw mede bepaald door fabriekscomplexen met stoommachines en hoogoprijzende schoorstenen - als waren het de 'kerktorens' van het nieuwe geloof, dat in de vooruitgang van de nieuwe tijd: industrialisatie. Al met al veranderde het aanzien van de stad in de tweede helft van de negentiende eeuw ingrijpend, en dat dus niet alleen door de nieuwe straatverlichting. De eerste stedelijke gasfabriek (1848) was goed voor 481 straatlantaarns en 2.200 vlammen in fabrieken, winkels en enige particuliere woningen in 1852.[42]

Zoals gezapigheid had plaatsgemaakt voor bedrijvigheid, zo was onthaasting tot de voltooid verleden tijd gaan behoren. De diligence was van de weg gehaald, de trekschuit was uit de vaart genomen, om te worden vervangen door trein[43] en (paarden)tram[44]. En hoe bewoog de arts zich anno 1880 in Leiden voort? "De doktoren reden toen bijna allen in een coupeetje; een heel enkele medicus wandelde nog met een stevige wandelstok, soms met gouden knop."[45] Voor velen was de fiets voornamelijk in de etalage te bewonderen, maar er bestonden fortuinlijke uitzonderingen - zo telde de Leidsche Studenten Wielrijdersvereeniging de Raddraaier al in 1888 160 traplustige leden[46]. En op 19 mei 1896 reed de eerste automobiel, met fotograaf Adolphe Zimmermans, door de stad, zij het slechts op doorreis van Arnhem naar Den Haag[47], als ultiem bewijs van de aan de macht gekomen dynamiek. En de studenten bleven niet lang achter: in 1899 kocht de Leidse rechtenstudent jhr J.C. Schorer een halfjaar oude Benz Comfortable en werd zo, pal vóór de eeuwwisseling, de eerste Leidse automobilist[48].

Industrialisatie bracht leven in de Sleutelstad, met gevolgen voor andere sectoren van de samenleving zoals handel en verkeer, het onderwijs en de sociaal-economische verhoudingen.

Tussen handel en industrie heeft langdurig, tot in de twintigste eeuw toe, een belangentegenstelling bestaan: de eerste gedijde het best bij vrijhandel, als

het moest via smokkel, de nijverheid daarentegen had baat bij protectie, via hoge invoerrechten en invoerverboden. Maar de hoge loonkosten waren ook na de Franse Tijd de belangrijkste handicap voor modernisering gebleven. Toch kwam die, met name na 1860, tot stand, vooral dankzij mechanisering èn concentratie van arbeid in fabrieksgebouwen; in 1864 had de weverij-aan-huis afgedaan. Huisnijverheid had in de textiel plaatsgemaakt voor fabrieksindustrie. Toch waren de huiselijke diensten nog altijd een omvangrijke 'bedrijfstak', waarbinnen dienstboden de overgrote meerderheid vormden.[49]

Handel en nijverheid hadden ook een gedeeld belang, namelijk goede verkeersverbindingen. Van oudsher vond het transport van goederen voornamelijk over het water plaats. Dezelfde technologische ontwikkelingen die de industrialisatie mogelijk maakten, lieten de oude trek- en pakketschuiten na 1850 in hoog tempo verdwijnen, om door stoomboten vervangen te worden. Stoomboot, trein en tram bevorderden sneller vervoer van mensen en goederen, èn droegen bij aan een vlottere communicatie, waaraan ook achtereenvolgens telegraaf en telefoon hun bijdragen leverden.[50]

De trage industrialisatie van ons land in de negentiende eeuw[51] kan Leiden amper worden verweten. In 1889 was in Leiden ruim 20 procent van de totale beroepsbevolking in de textielindustrie werkzaam, in andere Hollandse steden (Amsterdam, Rotterdam - die vooral in handel en verkeer domineerden -, Den Haag, Haarlem en Dordrecht) nog niet één procent. Leiden was, met andere woorden, een typische nijverheidsstad. Binnen die nijverheid was de textiel overheersend en omdat de textielindustrie gemechaniseerd was, was Leiden ook een stad die gekenmerkt werd door fabrieken en fabrieksarbeid. De stad had, veel eerder dan andere steden in Holland, een uitgesproken industriële signatuur. Dat kwam ook door de metaalindustrie, die in 1889 een andere belangrijke en moderne tak van de Leidse economie was en er de textiel uiteindelijk zou overvleugelen. De industrialisatie van de Leidse textielnijverheid geeft duidelijk aan dat het met de jansaliegeest onder de plaatselijke ondernemers wel meeviel.[52] In Leiden was al in 1816 de eerste stoommachine in de Nederlandse textielindustrie in gebruik genomen; ruim dertig jaar later waren er 24 in bedrijf - de metaalnijverheid spon daar uiteraard garen bij. De textiel werd zo een moderne grootschalige industrie.[53]

Rond 1900 was de economische toestand in Nederland, dat inmiddels de omslag van een overwegend agrarische naar een industriële samenleving had gemaakt[54], geleidelijk beter geworden. Meer mensen konden rekenen op blijvend werk in de nijverheid. Nederland ontplooide zich te midden van geïndustrialiseerde landen. De levensstandaard van de Nederlandse arbeider werd beter dankzij geleidelijk hogere lonen en tegelijkertijd dalende voedselprijzen - vlees en fruit stonden regelmatig op tafel.[55] Jan met de pet kon zich een fiets veroorloven. Dat wil echter niet zeggen, dat de armoede verdwenen was[56], en evenmin dat er geen schaduwzijden te ontdekken vielen. Al was de stad op stoom gekomen, toch ging

omstreeks 1900 een aanzienlijk deel van de Leidse bevolking nog altijd gebukt onder schrijnende armoede, maar dankzij de industrialisatie waren wel minder mensen van bedeling afhankelijk geraakt (ruim 4 procent deed toen nog een beroep op armenzorg, en dat was sinds eeuwen een laagterecord). Sociale zorg bleef nog geruime tijd negentiende-eeuws, dat wil zeggen dat de gemeente zich onder verwijzing naar de Armenwet van 1854 grotendeels afzijdig hield, en liefdadigheid hoogtij vierde.[57] In menige Nederlandse (snelgroeiende) stad - zeker niet alleen Amsterdam waar de bevolking tussen 1870 en 1900 bijna verdubbelde van 264.694 tot 510.853 inwoners - ontstonden eind negentiende eeuw grote verpauperde en dichtbevolkte volkswijken, waar verwaarloosde huizenblokken, duistere stegen, slechte hygiënische omstandigheden en een druk straatleven het beeld bepaalden.[58] Fabrieken met rokende schoorstenen, stampende machines, slecht geventileerde fabriekshallen zorgden voor nieuwe werkgelegenheid, maar ook voor overlast en veel vervuiling. Dankzij gasverlichting was men niet langer afhankelijk van daglicht, en kon de werkdag in de fabriek worden verlengd.[59] Om de loonkosten in de hand te houden werd gebruik gemaakt van goedkoop personeel, mogelijk door een flink aanbod van arbeidskrachten dankzij de trek van het platteland naar de stad. Door de inzet van machines was voor de meeste werkzaamheden vakkennis nauwelijks nog nodig, zodat - opnieuw: om de loonkosten te drukken - ongeschoold personeel, vrouwen, jongeren èn kinderen werden ingeschakeld. Het "grauwzaam laag" loon van de Leidse fabrieksarbeider stelde hem, in elk geval tot 1850, absoluut niet in staat om een gezin te onderhouden - om te overleven was het dus onvermijdelijk dat meer gezinsleden hielpen de kost te verdienen; kinderarbeid was bijgevolg eenvoudig noodzaak. Omstreeks 1850 was meer dan een kwart van de werknemers in de wol- en katoenfabrieken nog geen veertien jaar oud; zo'n 7 procent daarvan was zelfs jonger dan tien jaar. In 1860 werkte niet minder dan 12 procent van alle Leidse kinderen in de textielfabrieken. Ondanks het 'Kinderwetje' van Van Houten bleef kinderarbeid door de gebrekkige controle voorkomen, ook na de Arbeidswet van 1889. Zelfs nog in 1899 was de kinderarbeid in de Leidse textielnijverheid aanzienlijk: bijna 12 procent voor kinderen onder de veertien jaar, en zelfs ruim 25 procent voor kinderen tot zestien jaar oud. Pas met de leerplicht in 1901 had de overheid een beter instrument in handen om kinderarbeid te bestrijden, terwijl de door de daling van de detailhandelsprijzen gestegen koopkracht hielp arbeid door vrouwen (relatief) te verminderen.[60]

Coronel, sociaal geneeskundige uit Amsterdam, had in 1864 de invloed van de Leidse wolfabrieken op de gezondheid van de arbeiders onderzocht, en vastgesteld dat die puur slecht was. En het resultaat van de in 1890 gehouden parlementaire enquête naar "de maatschappelijke toestanden der arbeiders in de verschillende bedrijven, en omtrent de toestand van fabrieken en werkplaatsen met het oog op de veiligheid en de gezondheid der werklieden", onder meer in Leiden, overtrof nog de somberste verwachtingen over beroerde werkomstandigheden, onvoldoende voeding en het huizen in krotwoningen. De gemiddelde verhoging van reële

lonen en consumptie sinds 1870 ging in eerste instantie aan grote groepen Leidse arbeiders voorbij.[61] Werknemers maakten dus lange dagen voor laag loon.

Eerder waren werklieden begonnen zich te organiseren, eerst bijvoorbeeld met het oog op de ziektekassen. Al in de achttiende eeuw hadden ambachtslieden en geschoolde arbeiders geprobeerd om zich via zo'n ziektebus in te dekken tegen de financiële gevolgen van ziekte en dood; dan hield de uitbetaling van loon gewoonlijk immers op. Na enkele, min of meer mislukte, initiatieven groeide tegen het eind van de negentiende eeuw het draagvlak voor bonden van socialistische signatuur en voor -succesvoller- confessionele verenigingen. Hun eisenpakketten waren divers, maar hoger loon stond overal bovenaan, en was vanaf 1870 ook de voornaamste reden voor periodieke (individuele) stakingen geweest. Maar een echte vuist versus de fabrikanten - of die nu betrekkelijk hard en afstandelijk waren, dan wel van een meer sociaal voelend, patriarchaal slag - hebben de Leidse arbeiders in de negentiende eeuw niet of nauwelijks kunnen maken.[62]

Sajet en (brei)wol gingen in de loop van de negentiende eeuw grein en laken vervangen, terwijl de productie van dekens bleef toenemen. Daarnaast ontstonden tussen 1850 en 1900 nieuwe takken van nijverheid, zoals zeepfabricage, metaalnijverheid, grafische industrie en voedings- en genotmiddelenindustrie.[63] Rond 1900 was Leiden een menigte aan winkels en bedrijfjes rijk, het midden- en kleinbedrijf bloeide en groeide[64].

Economische vernieuwing vergde kennis en kunde. In Leiden was de chemicus prof. A.H. van der Boon Mesch (1804-1874) in dit verband de grote man van het Industriecollege (1826-'73), waar jaarlijks honderden 'gevestigde burgers' werden bijgepraat over (natuur)wetenschappelijke ontwikkelingen en hun eventuele relevantie voor het bedrijfsleven, over nieuwe uitvindingen en producten. Met de hogereburgerschool kwam er eindelijk een vorm van middelbaar onderwijs die aansloot bij de praktische en zakelijke onderwijsbehoeften van de burgerij, met aandacht voor exacte wetenschappen, handel(srecht) en warenkennis - basisvorming gericht op de beroepspraktijk.

Tegelijkertijd ontstond er vraag naar personeel met andere bekwaamheden, toegesneden op de nieuwe werktuigen. Aanvankelijk werden de oude, ambachtelijke vaardigheden ook in de nieuwe situatie toereikend geacht. Leidse fabrikanten vonden tot aan het eind van de eeuw discipline, naast wat handigheid, belangrijker dan scholing, maar dat kwam ook doordat die ter plaatse voorhanden was, Mathesis voorop èn sinds 1883 een echte vakschool: de Practische Ambachtsschool.[65]

Ook in de maatschappelijke verhoudingen te Leiden deed zich in de negentiende eeuw een even geleidelijke als aanzienlijke verandering voor. De grote sociale ongelijkheid bleef goeddeels intact, zonder tot revolutionaire woelingen te leiden. De welgestelden baadden in weelde, de armen en paupers schikten zich gelaten in hun miserabele lot. Uitgaande van het bezit bestond de stedelijke bevolking uit

'vermogenden', 'minvermogenden' en 'onvermogenden', of - desgewenst - 'gegoede burgerij', 'middengroepen' en 'het gewone volk', elke stand of sociale laag eventueel onder te verdelen in subgroepen met eigen kenmerken.

Men verkeerde met gelijken of standgenoten, en trouwde binnen de eigen stand. Toch bestond niet alleen tussen maar ook binnen de standen, dikwijls subtiele, sociale ongelijkheid, bijvoorbeeld blijkend uit levensstijl en materiële cultuur. Zoals de heren zich tooiden met een hoed en lederen schoenen, zo verschenen de arbeiders met een pet en klompen. De gegoede burgerij en lager geplaatste sociale groepen plachten zich zeer kritisch over elkaar uit te laten, gewoonlijk ingegeven door wantrouwen. Over de armen en bedeelden, tot welke klasse ook de arbeiders behoorden, liepen de meningen uiteen: van sentimenteel-idealiserend tot ronduit minachtend veroordelend. Zo was de Leidse volksklasse voor de welgestelde literator Johannes Kneppelhout (Klikspaan) "een onverbeterlijk ras, dat tot niets deugt en tot niets wil deugen."[66] En wat te zeggen van de Leidse filoloog en bibliothecaris prof. Jacob Geel (1789-1862) die het behoeftige deel van zijn stadgenoten, nota bene bijna de helft van de Leidse populatie, eenvoudig als volgt wegzette: "Het vervloekte gemeene vee trouwt vóór hun 18e jaar, vreet aardappelen, maakt teringachtige kinderen, komt aan de armenkas of gaat bedelen." Ook predikanten hadden weinig op met de 'mindere klasse'. De deftige dominee Nicolaas Beets (1814-1903) bijvoorbeeld haalde in zijn gedicht *Wat wil men toch?* (1867) uit naar alle pogingen om het sociale vraagstuk op te lossen, anders dan langs de weg van de gangbare filantropie, en typeerde zulke pogingen als "bedilzucht, die met buskruit speelt." En zijn vriend en ambtgenoot J.P. Hasebroek (1812-1896) had kennelijk arbeiders gezien die stuk voor stuk "tevreden en gelukkig" en volstrekt afkerig van het 'medelijden' van de welgestelde burgers zijn.[67]

Armoede was in de ogen van de burgerij het gevolg van een verkeerde levenswijze; deze visie leidde tot steeds meer initiatieven van de burgerij om de volksmassa via beschaving te verheffen. Aan de bestrijding van de werkelijke oorzaken van armoede - zoals onvoldoende werkgelegenheid, lage lonen, slechte arbeidsomstandigheden, erbarmelijke huisvesting en kinderrijke gezinnen - werd nog altijd amper gedacht.[68]

De smalle toplaag van de Leidse gegoede burgerij leefde in grote welstand. Onder deze elite bevond zich in de sociale hiërarchie een middenstand, die bijna tien keer zo talrijk was. En tenslotte was er de brede basis van de maatschappelijke piramide: het gewone volk. Om een idee van hun omvang te geven: halfweg de negentiende eeuw telden de drie genoemde bevolkingsgroepen respectievelijk 253, 2.294 en 5.056 gezinshoofden.[69]

Tot de gegoede burgerij behoorden de gezinnen van fabrikanten, kooplieden, hoogleraren, renteniers en beoefenaren van vrije beroepen zoals advocaten, apothekers en artsen. Niet alleen genoten zij (van hun) welstand en aanzien, maar ook waren velen van hen machtig omdat zij in het stadsbestuur zaten. De heterogene middenlaag tussen de gegoede burgerij en het gewone volk wordt gewoonlijk

in twee subgroepen verdeeld: de hogere middengroepen en de 'kleine burgerij'. Tot de eerste categorie behoorden kleine fabrikanten, middelgrote kooplieden en leidinggevenden in bedrijven en ambtenarij, met inbegrip van onderwijzers. Ambachtsbazen, winkeliers en andere kleine zelfstandigen kan men samen met lager kantoorpersoneel als boekhouders en klerken tot de 'kleine burgerij' rekenen. Van de 1.500 militairen die omstreeks 1875 het in de stad gelegerde garnizoen vormden, valt het merendeel waarschijnlijk onder te brengen bij deze 'kleine luyden', al behoorden officieren doorgaans tot de hogere middengroepen of de gegoede burgerij. Maar net als de studenten (tegen 1900 bijna 1.000) vormden de militairen een nogal 'vlottende' bevolkingsgroep, van wie velen de stad na een aantal jaren vaarwel zeiden. Demografisch was de aanwezigheid van deze 'tijdelijke bewoners' misschien niet zo significant, maar in andere opzichten gaven zij herhaaldelijk en nadrukkelijk acte de présence. De leden van genoemde tussenlaag hadden het vooral in mindere tijden moeilijk, maar sterk standsgevoel deed hen dan honger en armoede verkiezen boven de schande van een beroep te doen op bedeling. In gunstiger omstandigheden leenden zij wel geld van leden van de gegoede burgerij en verhuurden zij woonruimte in sloppen, stegen en poorten aan het gewone volk. De materiële cultuur binnen de hogere middenstandsgroep verschilde nauwelijks van die van de gegoede burgerij, al was de uitvoering soms van eenvoudiger snit.[70]

Ook binnen de bonte volksmassa heerste onderscheid, namelijk tussen geschoolde handwerkslieden, ongeschoolde arbeiders en knechten, en -tenslotte- een talrijke groep van uitzichtloze behoeftigen of paupers. Deze laatsten - in de wat pathetische woorden van stadsgeschiedschrijver prof. P.J. Blok (1855-1929): "De armsten der armen, de verdorvensten der verdorvenen en de ongelukkige schipbreukelingen des levens" - waren voor hun overleving in feite permanent op bedeling aangewezen. Rond 1850 behoorde, zoals opgemerkt, ongeveer tweederde van de Leidse gezinshoofden tot het gewone volk, van wie een groot deel wegens structurele werkloosheid in diepe armoede leefde. Dat zij toch in de stad bleven en hun heil niet elders zochten, vindt zijn reden in de aanwezigheid van een uitgebreid systeem van particuliere armenzorg èn in het sociale vangnet dat familie en buren in stand hielden.[71]

Arbeidsethos onder het motto 'Die niet werkt krijgt geen eten' stond destijds bij de hogere sociale echelons hoog genoteerd. Omdat het gemiddelde inkomen van een geschoolde arbeider in het midden van de negentiende eeuw ongeveer een gulden per dag bedroeg en daarvan lastig viel rond te komen, gold dit uitgangspunt in de praktijk ook voor andere leden van zijn gezin - laat staan voor een ongeschoolde arbeider, want die verdiende uiteraard minder.[72]

Bijstand door bedeling geschiedde onder strenge voorwaarden, om te voorkomen dat er misbruik van werd gemaakt. Om onderstand te krijgen van de hervormde diaconie waren armen verplicht in de speciale Armenkerk aan de Lammermarkt te kerken; dat was niet alleen bedoeld om de kerkgang van de bedeelden te

controleren, maar werd tevens in hún belang geacht omdat zij zich dan onder eigen volk bij het avondmaal niet zouden behoeven te generen voor hun schamele kledij.[73] Instellingen van armenzorg zoals het Huiszittenhuis, dat voor de ene helft tot de overheid en voor de andere tot de hervormde gemeente werd gerekend, verstrekten voedingsmiddelen en 's winters tevens stro en brandstoffen. Alleen de allerarmsten konden kleding krijgen; dat was ook handig, want armlastigen konden zo op heterdaad worden betrapt als ze op straat bedelden, welke wijze van inkomenvergaren vanaf 1852 was verboden. Soms ook werd medische hulp geboden, in het Stedelijk Ziekenhuis (het Caeciliagasthuis, thans onderkomen van het Museum Boerhaave). Voor hun levensonderhoud was bedeling meestal ontoereikend; het houden van kippen, geiten, slachtvarkens en ander (klein) vee was omstreeks 1870 heel gewoon in de Leidse volksbuurten, waar gedeelde armoede de ellende weliswaar niet halveerde maar een fundamenteel onderdeel van de overlevingsstrategie van het gewone volk was. Het buurtleven leidde tot een hoge graad van sociale cohesie, waarbij gevoel van saamhorigheid hand in hand ging met sociale controle en correctie. Ook prostitutie - in 1853 gelegaliseerd met een registratiesysteem, dat voorschreef dat prostituees zich bij de politie moesten melden en zich een of meerdere malen per week op geslachtsziekten moesten laten onderzoeken - was een mogelijkheid om wat bij te verdienen, bijvoorbeeld in een bordeel als 'De Likkepot' in De Camp, bezijden de Haarlemmerstraat.[74]

In 1816 werden van de circa 28.500 inwoners van Leiden niet minder dan 10.600 bedeeld, in een strenge winter zelfs oplopend tot 15.000. Dat was het treurige dieptepunt, want in de eerste helft van de negentiende eeuw werd ongeveer 10 procent van de stadsbevolking voortdurend bedeeld.

Armenzorg was niet alleen van betekenis voor de bedeelden. Ook de verstrekkers hadden er baat bij. In ruil voor vitale bijstand konden zij zich zo verzekeren van rust en orde onder de volksmassa, waar anders geweld, misdaad en opstand dreigden. Zo fungeerde armenzorg in de negentiende eeuw als een soort cement tussen de verschillende standen in de Leidse samenleving.[75]

Maatschappelijke hulpverlening was - zoals wij gezien hebben - van oudsher hoofdzakelijk een kerkelijke aangelegenheid. Elke religieuze 'zuil' had eigen armenzorginstellingen voor behoeftige geloofsgenoten. Onder de bijzondere organisaties was het genoemde Huiszittenhuis de grootste, dat in de eerste helft van de eeuw ongeveer tweederde van de bedeling in de stad voor zijn rekening nam. De stedelijke overheid beperkte zich voornamelijk tot subsidiëring van deze particuliere instellingen. Die situatie veranderde praktisch niet door de Armenwet van 1854: armenzorg bleef een particuliere zaak. Wel zette de wet de deur open naar meer sociale wetgeving. En: doordat het particulier initiatief steeds minder in staat bleek om de armenzorg naar behoren te behartigen, verschoof het accent toch steeds meer richting gemeentebestuur.

In de tweede helft van de negentiende eeuw vonden geleidelijk weliswaar graduele, maar onmiskenbare veranderingen in de starre standensamenleving

plaats, vooral na 1870. Ook in Leiden begon de arbeidersbeweging op gang te komen, en meldden de eerste vrouwelijke studenten zich aan de poort van de universiteit. Tegen werkloosheid en armoede ging men anders aankijken, zag die niet langer als een straf van God of als gevolg van luiheid der getroffenen, maar in samenhang met de eerder gereleveerde achterliggende oorzaken ervan. Standsverschillen, die in 1850 nog vanzelfsprekend waren, zijn omstreeks 1900 in aanmerkelijke mate weggeëbt.[76]

Aan de Gemeenteraad der Stad Leiden

De ondergetekenden, studenten in de medicijnen aan de Leidsche Hoogeschool, meenen zich mits deezen tot de gemeenteraad dezer stad te moeten wenden ten einde hen te verzoeken de bezorgdheid uit den weg te ruimen welke bij hen omtrent den bouw van een nieuw stadsziekenhuis in verband met de voorgenomen verbetering van het Nosocomium Academicum is gerezen.

Tot groot genoegen toch van allen welke bij deze zaak belang hebben werd voor eenige jaren door een raadsbesluit de nieuwe inrigting van het Nosocomium Academicum en het stedelijk ziekenhuis geregeld en vastgesteld. Maar weinig konden wij denken dat in de daaropvolgende jaren de zaak verder in de vergetelheid zoude verzinken en het genoemde besluit onuitgevoerd zoude blijven.

Dat het Stedelijk Ziekenhuis door slechte inrigting verbetering, als ziekenhuis door bekrompene ruimte uitbreiding eischt, behoeft geen betoog, dikwijls genoeg is het vroeger, in den gemeenteraad zelven, bij de behandeling dezer zaak gezegd worden.

In het belang dus zowel van het Academisch Onderwijs, als van den armen welke nu nog op eene zoo onvoldoende wijze in het thans nog bestaande stedelijk ziekenhuis verpleegd worden, verzoeken wij aan de gemeenteraad onder te stellen dat aan het besluit van den 5den December 1851 worde gevolg gegeven.

Leiden 5 Febr. 1857

J. van der Hoeven
J.P. Berdenit- v. Berlekden
J.H.Zilver-Rüpe

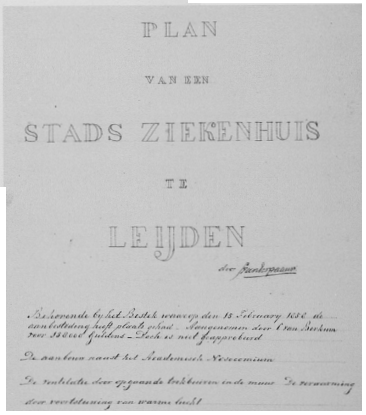
PLAN
VAN EEN
STADS ZIEKENHUIS
TE
LEIJDEN

Brief van studenten aan de Leidse gemeenteraad over de bouw van een nieuw stadsziekenhuis, die tot dan toe (1857) in plannen en goede voornemens was blijven steken.
Uit: Har Meijer, *Het vuil, de stad en de dokter*, 123.

De langdurige en bij tijd en wijle felle controverse binnen de Leidse gemeentepolitiek tussen conservatieve en liberale krachten wisten uiteindelijk de laatsten in hun voordeel te beslechten. Sinds midden jaren zestig was de liberale de (over)-heersende partij, en zou dat meer dan een halve eeuw blijven.[77]

De verschillende stromingen liepen door de ganse Leidse samenleving heen, inclusief het professorencorps. Zo was de staatsrechtgeleerde prof. J.Th. Buys (1828-1893), de grote man van en achter het studentengezelschap Debating-Society, in de lijn van Thorbecke een volbloed liberaal, maar de eerder genoemde scheikundige prof. A.H. van der Boon Mesch een even overtuigd conservatief. Toch waren de Leidse liberalen zelf verdeeld in een orthodoxe vleugel, een meer pragmatisch-conservatieve groepering en een progressieve stroming. Pas in de jaren negentig begon de opvatting te domineren, ook bij liberalen, dat de overheid in plaats van het ideaal van de nachtwakersstaat te blijven nastreven, nu ook zelf de hand aan de ploeg moest gaan slaan.

De studenten hadden weinig met gemeentepolitiek te maken, behalve toen zij bij een belastingplan van 1855 als kamerbewoners aangeslagen dreigden te worden op basis van de huurwaarde van de woning (van hun huisbaas!).[78] En twee jaar later wendden studenten in de geneeskunde zich in een brief tot de gemeenteraad uit bezorgdheid over het ongewenste uitstel "omtrent den bouw van een nieuw stadsziekenhuis in verband met de voorgenomen verbetering van het Nosocomium Academicum".[79]

De democratie reikte destijds lang niet tot aan de basis, want het gros van de Leidse bevolking had part noch deel aan de politieke besluitvorming. Daarbij betrokken waren slechts de 1.000 à 1.400 stemgerechtigden c.q. alle meerderjarige mannelijke ingezetenen krachtens census-kiesrecht. Hun aantal liep tot 1887 op tot nog geen 2.000. Wel werd de burgerij na 1851 directer en intensiever bij het stadsbestuur ingeschakeld.[80]

De strijd om uitbreiding van het kiesrecht, om te beginnen voor mannen, werd met name door de arbeidersbeweging gevoerd, die vanzelfsprekend uit was op algemeen kiesrecht. De sociaal-democraten mochten destijds in Leiden op weinig sympathie rekenen. Toen D.A. van Eck, later dé voorman van de Leidse SDAP, in oktober 1892 een lezing hield over het sociale vraagstuk en de ingediende kieswet, trof hij een weinig talrijk gehoor, ondanks de aanwezigheid van een aantal studenten die nieuwsgierig waren hoe dat hun vroegere collegegenoot zou afgaan. En toen enkele maanden later studenten vóór het algemeen kiesrecht colporteerden, vonden er tegen hen relletjes plaats.

Eind negentiende eeuw was het personalistische element goeddeels uit lokale politiek en bestuur verdwenen, en was het politieke bedrijf dus verregaand verzakelijkt. Wat niet wil zeggen dat dit ook voor de discussies gold, want die werden nog dikwijls op het scherp van de snede gevoerd en op de man gespeeld. En: nadrukkelijker dan ooit klopten de middenklasse en zelfs de arbeidersklasse op de deur van het stadhuis.[81]

Tussen 1796 en 1896 is het religieuze landschap van Leiden in wezen nauwelijks veranderd. Bijna driekwart van de bevolking was protestants; aan het eind van de eeuw maakten de protestanten c.q. de hervormden een krappe 60 procent van de bevolking uit. Rooms-katholieken vormden in de Franse Tijd bijna een kwart van de bevolking, en bij het scheiden van de eeuw iets meer dan een vierde deel. Uit deze cijfers blijkt dat andersoortige gelovigen, zoals doopsgezinden en joden, numeriek gezien in de marge verkeerden. De meeste Leidenaren hielden vast aan de gevestigde kerkgenootschappen - in de negentiende eeuw was het hele maatschappelijk leven immers doortrokken van religie.[82] De scheiding tussen kerk en staat anno 1796 en de principiële gelijkberechtiging van alle kerkgenootschappen stonden in de praktijk nauwe betrekkingen tussen de hervormde leiders en het lokale bestuur allerminst in de weg, integendeel. Beide werden uit dezelfde sociale bovenlaag gerecruteerd. Menig hoogleraar was kerkenraadslid of trad zelfs als predikant op. De Hervormde Kerk onderhield dan ook een hechte relatie met de universiteit. Of die hartelijke band eveneens voor de studenten gold, is door Klikspaan in twijfel getrokken; volgens zijn observatie althans stelden de weinige studenten die zondags in de speciale studentenbank zaten, meer belang in de andere kerkbezoekers en (wellicht bovenal) -bezoeksters dan in de leerrede van de dominee, die toch niet te verstaan was, of in het monotone gedreun van de voorlezer.[83]

Vergelijkbaar met de politieke richtingenstrijd in het liberale kamp, waren rechtzinnigheid en vrijzinnigheid binnen de Hervormde Kerk in een hevig gevecht om de suprematie verwikkeld. De liberale universiteit en de meeste van haar hoogleraren gooiden daarbij olie op het vuur door het rationalisme van de moderne theologie te benadrukken - gevoed door de bloei van de natuurwetenschappen werd het bestaan van godsdienst als empirisch gegeven opgevat en onderzoekbaar gemaakt. Vanaf 1875 kwam daar een derde stroming bij, de ethische, uitgaande van het persoonlijk geloof als grondslag van theologie, die ook en vooral aan de universiteit aanhang verwierf. Tenslotte trokken de rechtzinnigen in de kerk aan het langste eind.[84]

Toch begon er wel iets te veranderen. De gangbare bevoogding van de armen bijvoorbeeld kreeg minder vrij baan. Toen vanaf 1846 werd aangedrongen op afschaffing van de kermis omdat die armen ertoe verleidde hun gezondheid, werklust en geld te grabbel te gooien, wees de gemeenteraad zo'n verbod meer dan eens van de hand, tot in 1910 toe - want zolang bleef de kermis wegens de losbandigheid en het drankmisbruik tijdens dit volksvermaak steen des aanstoots, bovenal in kerkelijke kring en voor gemeenteraadsleden van christelijke huize. Gelukkig voor de 'brooddronken menigte' was er een alternatief, het 3 oktoberfeest, waarbij de jaarmarkt zich ontwikkeld had tot een kermis.[85]

De neergang van Leiden liet ook zijn sporen na op cultureel gebied. Geldgebrek weerhield de lokale overheid van uitgaven in de kunstzinnige sector, terwijl het

mecenaat van welgestelde burgers aan slijtage onderhevig was. Het primaat als (schilder)kunststad moest Leiden in de negentiende eeuw afstaan aan Amsterdam, het financiële hart van het land, en aan Den Haag, het politieke centrum ervan. De Sleutelstad werd in de negentiende eeuw een stad van wetenschap en nijverheid, had aan artistieke allure ingeboet en was niet langer meer een centrum voor de beeldende kunsten. En wat haar kunstleven op de been hield, dankte zij aan de voedende nabijheid van haar twee rivalen, Amsterdam en Den Haag. Omgekeerd hadden de talrijke schilders van de Haagse School weinig in Leiden zelf verloren, al waren zij wel vaak en graag te vinden in de landelijke omgeving van de stad om er te schetsen en te schilderen. Spil van de Leidse schilderkunst in de negentiende eeuw was het oude kunstgenootschap Ars Aemula Naturae (1694). In 1866 namen enkele plaatselijke notabelen het initiatief tot de oprichting van een stedelijk museum dat - vernoemd naar de locatie waarin het gevestigd werd: de voormalige lakenhal - in 1874 alle dagen voor het publiek werd opengesteld, en dat het tonen van zaken van historisch belang ter lering van het nageslacht en ter meerdere glorie van de stad Leiden als doelstelling had gekozen.[86]

Het verenigingsleven geldt als een van de belangrijkste uitingen van de stedelijke cultuur, tenminste zeker voor het eind van de achttiende en een groot deel van de negentiende eeuw, toen honderden gezelschappen floreerden - van informele vriendenclubjes tot grote, zelfs nationaal opererende genootschappen en maatschappijen. Typerend voor alle is de combinatie van nut en vermaak, èn - zelfs bij de meest uitgelaten studentengezelschappen - de ernst van wetten, boeten en toelatingsbepalingen, want orde moest er uiteindelijk óók zijn. In dit bonte, wijdvertakte verenigingsleven was overigens wel onderscheid herkenbaar; voor de burgerij waren er verenigingen gericht op de culturele en intellectuele ontwikkeling of op de ontspanning van de eigen groep (zoals leesgezelschappen, sociëteiten en muziekverenigingen), de burgerij zelf leidde organisaties die de lagere klassen wilden ondersteunen, beschaven, ontwikkelen of bekeren (bijvoorbeeld de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, anno 1784) welk streven vooral na 1870 succesrijk zou worden, en vanaf omstreeks 1850 kwamen er verenigingen op van burgers die verwezenlijking van een politiek doel beoogden (zoals de kiesverenigingen, voorlopers van latere politieke partijen), gevolgd door politiek getinte organisaties en vakverenigingen. Tenslotte ontstonden er op de drempel naar de twintigste eeuw overal in Nederland verenigingen in het kader van een 'beschermingsoffensief', met aandacht voor het behoud van cultureel erfgoed of voor de instandhouding dan wel herleving van tradities, zoals de 3 October Vereeniging van 1886 en de in 1902 opgerichte Vereeniging Oud-Leiden. Alle deelden, zoals gezegd, één vast kenmerk: de oprichting van een vereniging was voor tijdgenoten de aangewezen manier om de vrije tijd zowel zinvol als aangenaam door te brengen.[87]

Als prominente universiteitsstad bood Leiden een uitgelezen klimaat voor intellectuele organisaties zoals de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, die zich de hele eeuw door in een bloeiend bestaan mocht verheugen en waarvan vrijwel alle hoogleraren en andere Leidse notabelen lid waren. Daarnaast kwam een geheel nieuwe vorm van rederijkerij op, niet gericht op het zelf vervaardigen van verzen, maar op de 'uiterlijke welsprekendheid', het gevoelvol voordragen uit werk van nationale dichters als Tollens en Bilderdijk. De in 1833 door studenten in het leven geroepen Rederijkerskamer voor Uiterlijke Welsprekendheid was de eerste in ons land waarbij in de naamgeving rederijkerij en voordrachtskunst expliciet met elkaar werden verbonden. Deze kamer was een bijzonder gezelschap, vooral door het lidmaatschap van Nicolaas Beets (Hildebrand), Johannes Kneppelhout (Klikspaan) en andere zeer getalenteerde student-auteurs; Beets en Kneppelhout declameerden er uit eigen werk. Aan de openbare vergaderingen, die korte tijd zijn gehouden, namen hoogleraren en andere geïnteresseerden, onder wie dames, deel. De kamer heette door het karakter van de er ten gehore gebrachte poëzie ook wel de 'Romantische Club'. Nadat de student-auteurs waren afgestudeerd en vertrokken, werd deze kamer weer een gewoon, besloten dispuutcollege.[88]

Deze negentiende-eeuwse rederijkerij hield zich tevens bezig met amateurtoneel. Het in 1856 opgerichte Leidse gezelschap Litteris Sacrum was slechts één

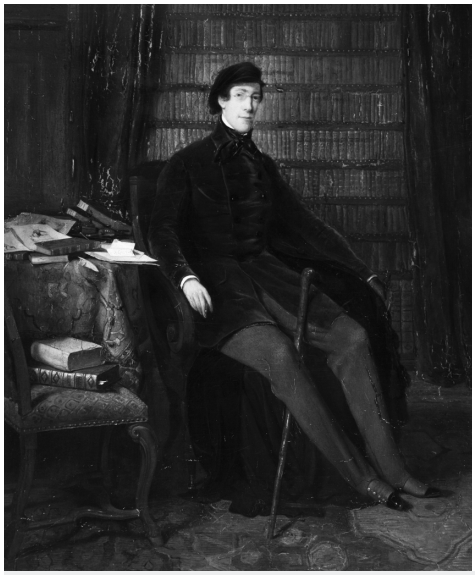

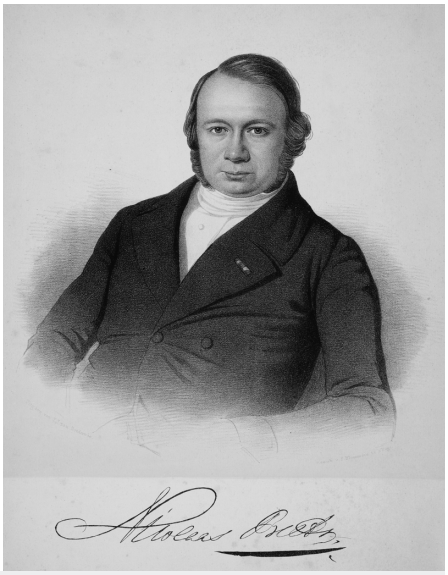

Twee prominente leden van de Rederijkerskamer voor Uiterlijke Welsprekendheid te Leiden, ook wel de 'Romantische Club' genoemd:
links Johannes Kneppelhout (1814-1885) alias Klikspaan, ingeschreven als student in de rechten (1831-'37) - schilderij door Jacobus Ludovicus Cornet, ca. 1840;
rechts Nicolaas Beets (1814-1903) alias Hildebrand, student in de theologie (1833-'39) - litho door Pieter Blommers, 1852.

van de vele rederijkerskamers en toneelverenigingen in de stad die - vaak onder aansprekende namen als 'Vondel' en 'Jacob Cats', 'Tollens' en 'Multatuli' - de niet zo grote overstap maakten van een declameer- naar een toneelgezelschap, van voordracht naar opvoering van een toneelstuk.[89]

Een andere, kleinschalige verenigingsvorm die eind achttiende eeuw was ontstaan en tot ver in de vorige eeuw grote populariteit genoot, was het leesgezelschap. In een tijd waarin boeken en tijdschriften kostbaar waren, was het voor veel burgers aantrekkelijk om lid te worden van een gezelschap dat kennisverrijkende lectuur voor gemeenschappelijke rekening aanschafte. De leescirkel was de meest gebruikelijke werkwijze: elk lid kreeg wekelijks of om de veertien dagen een pakketje nieuwe lectuur en werd geacht het oude pakketje door te zenden naar een ander lid, volgens een vooraf overeengekomen schema. Aan het eind van het jaar werden de boeken, tijdschriften, pamfletten en brochures onder de leden verkocht; de opbrengst ervan vormde, samen met de ledencontributie, het startkapitaal voor het nieuwe jaar. Al organiseerde men wel discussiebijeenkomsten, lezingen en soms zelfs uitstapjes, lezen was en bleef de hoofdzaak. In Leiden hebben zeker zes algemene leesgezelschappen bestaan, waaronder Miscens Utile Dulce (1780-1941), dat 52 leden telde, alle behorend tot de gegoede burgerij: hoogleraren, advocaten, notarissen en predikanten. Hoewel de contributie slechts ongeveer 5 gulden per jaar bedroeg, was dit een pittig bedrag voor onderwijzers en beginnende dominees, en onbetaalbaar voor arbeiders. Er was ook een studentenleesgezelschap, Omni tulit punctum, qui miscent utile dulci, dat dateerde van 1799, in 1807 een 'gewoon' leesgezelschap werd, en in 1838 nog bestond. Daarnaast waren tenminste drie vakleesgezelschappen actief: een medisch, een theologisch en een farmaceutisch gezelschap. In de loop van de negentiende eeuw raakten de gezelschappen minder geobsedeerd door nuttigheid, en gingen ze meer als leesclubs fungeren waar vooral romans en populaire tijdschriften als *De Gids*, *Eigen Haard* en *Vragen des Tijds* circuleerden. Geleidelijk werd het gewoonte dat burgers vakliteratuur zelf kochten, en voor romans en algemene tijdschriften die dikwijls maar één keer werden gelezen lid bleven van een leesgezelschap. Er zijn wel pogingen ondernomen om collectievormende leesmusea op te richten, maar dat is in elk geval te Leiden geen duurzaam succes geworden. Dat kwam onder meer door de hoge kosten, alsook doordat in toenemende mate elders, op de leestafels van de sociëteiten en in cafés, binnen- en buitenlandse kranten en tijdschriften, waarin zo'n leesmuseum gespecialiseerd was, ter inzage lagen.[90]

Bezoek aan een sociëteit was een ander tijdverdrijf, voor notabelen althans. In Leiden was de Heerensociëteit Amicitia anno 1768 de eerste, gemodelleerd naar de Engelse club. Het belang van het lidmaatschap van zo'n chique instituut beperkte zich echter niet tot de vrijblijvende recreatie van biljartwedstrijden en kaartavondjes. Iedereen die ertoe deed of wilde doen, aasde op dat lidmaatschap. In het dagelijks leven waren de leden economisch elkaars concurrenten en

politiek elkaars rivalen, terwijl de levensbeschouwelijke opvattingen tussen hen lang niet altijd parallel liepen. Zo'n sociëteit schiep een podium om dergelijke tegenstellingen te overbruggen, terwijl 'wetten' moesten verhinderen dat interne conflicten de club te gronde richtten. Coöptatie was een andere manier om dat noodlot af te wenden, omdat men bij voorkeur gelijkgestemde personen als nieuwe leden binnenhaalde, lieden van niveau, want de contributie was niet voor niets zeer hoog (circa 1850 niet minder dan 21 gulden per jaar, oplopend tot 36 gulden tegen 1900). Zo was er weliswaar sprake van een hoog ons-kent-ons-gehalte, maar eveneens van een netwerk waarin men nieuwtjes uitwisselde, zaken bedisselde en informeel stedelijke politiek bedreef. Aangezien vele stadsbestuurders Amicitia-lid waren, valt aan te nemen dat er wel politieke opzetjes zijn gemaakt. Sterker nog: daar menig raadslid de voorkeur gaf aan de speeltafel van de sociëteit boven de gemeentelijke politieke arena, kwam het wel voor dat de stadsbode naar Amicitia werd gestuurd om de heren op te halen omdat er anders ter vergadering geen quorum was.

Was Amicitia voor de stedelijke elite, veel kleiner en ook veel minder deftig waren twee andere sociëteiten, de Nieuwe Sociëteit en Concordia. De eerste was in 1850 opgericht, "bestemd tot lust en genot, en liefde voor ons zelve", want "na 't vervullen van plicht! (…) schuldeloos genot, blijft 't doelwit". Vooral de kleine burgerij kon hier voor 14 gulden per jaar aan haar trekken komen. Telde Amicitia eind negentiende eeuw bijna tweehonderd leden, de Nieuwe Sociëteit had luttele tientallen leden. Concordia van 1862 was een ongeveer even talrijke vereniging voor de kleine burgerij, vooral rooms-katholieke middenstanders die een contributie van 10 gulden per jaar voor het lidmaatschap overhadden. Ook hier was 'gezellige omgang in besloten kring' het oogmerk. [91]

Zoals het spreekwoord rozen zonder doornen uitsluit, zo zat het bij alle opgewekte activiteit de sociëteiten op den duur toch minder mee, onder andere doordat vrijetijdsbesteding los van het lidmaatschap van een vereniging in zwang raakte. De opkomst van "andere plaatsen van gezellig verkeer" als toneel, muziek en lezingen kan stellig mede de neergang, soms zelfs de ondergang van de oude typen van burgerlijke verenigingen verklaren. De hoge kosten van huisvesting en personeel deden zowel de Nieuwe Sociëteit als Concordia de das om - moest de eerste al in 1885 de deuren sluiten, Concordia wist zich zieltogend voort te slepen tot in 1918 definitief het doek viel. Natuurlijk had men dit prangende probleem via contributieverhogingen kunnen aanpakken, maar aangezien dan menig lid er de brui aan zou geven was dat uiteindelijk geen bruikbare oplossing. Omdat Amicitia dankzij zo'n tweehonderd welgestelde leden voldoende financiële middelen kon genereren, was het voortbestaan van deze sociëteit wel verzekerd.[92]

Apropos: over de studentensociëteit Minerva zullen wij het later hebben.

Nieuw in de negentiende eeuw was het muziekgezelschap. Uiteraard is altijd al individueel gezongen en gemusiceerd, maar toonkunstig amusement in

verenigingsverband had zich nog niet eerder voorgedaan. In de jaren dertig maakte Leiden een muzikaal reveil mee. De muziekgezelschappen Musis Sacrum (1828), Vermaak door Toonkunst (1839) en het studentenmuziekgezelschap Sempre Crescendo (1831) lieten regelmatig van zich horen. Concerten vonden aanvankelijk vooral in kerken plaats, later in de rond 1870 verbouwde schouwburg en Stadsgehoorzaal, of in een eigen gebouw zoals dat van Musis Sacrum in het Plantsoen. Niet alleen leden en hun familie waren bij de muziekuitvoeringen welkom, want in feite gold: hoe meer zielen, hoe meer vreugd, in het bijzonder voor de penningmeester van de vereniging; een grote opkomst spekte immers de verenigingskas, of diende het goede doel dat Sempre Crescendo meestal koos - zo placht dit studentenensemble jaarlijks een zogenaamd Armenconcert te verzorgen, waarvan de recette ten goede kwam aan de lokale behoeftigen. In 1892 zou het bestuur van Musis Sacrum eraan herinneren dat de vereniging ooit was opgericht naar aanleiding van "de wensch om eene gelegenheid te bezitten waar de verschillende standen van Leidens ingezetenen elkander zouden ontmoeten".[93]

De burgerij zorgde niet alleen goed voor zichzelf, maar voerde - zoals we eerder zagen - tevens een 'beschavingsoffensief', het bijbrengen van burgerlijke deugden als vlijt, matigheid en spaarzin. Daarbij speelde christelijke naastenliefde een zekere rol, maar enig eigenbelang was er toch ook niet vreemd aan, namelijk de reeds ter sprake gebrachte vrees voor de oncontroleerbare massa - door het beschaven en opvoeden van de minder bedeelde medemens c.q. van het in potentie oproerige volk wilde de burgerij bijdragen tot de gewenste harmonie, tot 'het algemeen volksgeluk' van hen die zich bovenal dankbaar behoorden te tonen. Het in 1786 opgerichte Leidse Departement van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen is de bekendste van deze organisaties. Daarnaast zag de negentiende eeuw tal van filantropische verenigingen ontkiemen, die ook nog andere wortels hadden: zo braken door de verre van hygiënische omstandigheden in de volksbuurten besmettelijke ziekten uit die óók voor de burgerij gevaar opleverden. Naast de vele verenigingen die wilden opvoeden legden andere zich dan ook toe op het redden van dronkaards, gevangenen en gevallen vrouwen. Maar daarbij liet men het in de negentiende eeuw allerminst, want de groei van het aantal liefdadige verenigingen viel niet te stuiten: voor de bouw van arbeiderswoningen, ziekenbezoek, behoeftige kraamvrouwen, armenzorg en -scholen, afschaffing van sterke drank, en vele andere. De arbeiders zelf lieten zich - zoals bekend - overigens evenmin onbetuigd, richtten begrafenis- en ziekenfondsen èn vakverenigingen op; het valt op dat naast onderlinge steun daarbij gezelligheid en vriendschap hoog in het vaandel stonden.[94]

De besturen van 'inrichtingen van weldadigheid' en andere charitatieve verenigingen bestonden doorgaans uit mannen. Zeker, de Vereeniging van de Heilige Elisabeth, tot het bezoeken en ondersteunen van arme zieken en kraamvrouwen[95],

had een presidente. Maar in de bestuurlijke netwerken domineerden mannen. Als dames in verenigingen konden participeren, dan moesten zij vaak weduwe of ongehuwd zijn. De Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde liet zich op dit punt glashelder uit: dat dames geen gewoon lid konden worden was "niet uit minachting, maar omdat [de Maatschappij] de schone sekse voor te bescheiden hield om in een vergadering van louter heren zitting te nemen."

De zogenaamde buitensociëteit van Amicitia kende damesleden, dat wil zeggen alleen weduwen en vrijgezelle dames, voor wie wel (muziek)avonden werden georganiseerd. Terwijl Concordia en de Nieuwe Sociëteit eveneens avonden met dames belegden. Vermoedelijk zijn de besloten soirees, bals en andere partijen, die echtgenotes of weduwen van overleden leden met hun huwbare dochters bezochten, de meest voor de hand liggende gelegenheid geweest om jonge dames uit de betere kringen in contact te brengen met geschikte huwelijkskandidaten.[96]

De economische en sociaal-culturele veranderingen vanaf 1870 beïnvloedden ook het verenigingsleven. Dat stond tot 1870 vooral in het teken van het gemeenschappelijk belang of de gezamenlijke interesse van de burgerij. Stak hierin volop groei en bloei, tegelijkertijd won - zoals reeds aangestipt - individueel genoten vrijetijdsbesteding veld, waardoor standsgebonden vermaak binnen een gezelschap aan betekenis verloor. Tevens presenteerden politieke belangengroepen en religieuze organisaties zich duidelijker en actiever dan voorheen, waardoor verschillen van opvatting nadrukkelijker aan het licht kwamen.

Het aantal clubs steeg ongekend, dankzij de geleidelijk toenemende welvaart en een, zij het minimale, verkorting van de werkdag. Sportverenigingen begonnen in de jaren tachtig van de negentiende eeuw op gang te komen; nieuw waren bijvoorbeeld de gymnastiekverenigingen en wielrijdersclubs. Wegens de hoge contributies voor sportverenigingen bleef het lidmaatschap daarvan voorlopig echter buiten bereik van de gemiddelde arbeider, en was deelname vooralsnog alleen weggelegd voor jongelui uit de middengroepen en hogere klassen: studenten, gymnasiasten, hbs'ers - zij hadden er de vrije tijd en de middelen voor. De Leidse studentenroeivereniging Njord was trouwens al sinds 1874 actief. Van volkssport zal pas rond 1920 sprake zijn.

Aangezien door de verstedelijking de sociale problemen scherp zichtbaar werden, nam de drang toe daar iets aan te doen. Het beschavingsoffensief uitte zich in een explosieve groei van met name verenigingen van religieuze snit; zo moesten christelijke jongelings- en geheelonthoudersverenigingen een dam opwerpen tegen de verleidingen van kermis en kroeg - zonder dat het veel hielp, overigens. De deftige leesclubs kregen gezelschap van verenigingen die zich de verhoging van de ontwikkeling, beschaving en het levensgeluk van de arbeidende klasse ten doel hadden gesteld, zoals de Volksleeszaal en -bibliotheek in de Haarlemmerstraat, die tegen 1900 een samenwerkingsverband aanging met het Leidse Volkshuis aan de Apothekersdijk, dat eenzelfde oogmerk diende en dat in

1899 met financiële hulp van enige Leidse filantropen door enkele hoogleraren was opgericht.[97]

Toen was ook het aanbod van gedrukt materiaal in de vorm van boeken, tijdschriften en kranten tegen lagere kosten toegenomen, en daarmee de mogelijkheid om van de inhoud kennis te nemen. Nadat het dagbladzegel, een belasting op kranten, in 1869 was afgeschaft, verscheen *De Leydsche Courant* dagelijks in plaats van driemaal per week; daarnaast kon men vanaf 1860 het (van oorsprong liberale) *Leidsch Dagblad* lezen - zelfs zonder een abonnement te nemen, want Leiden telde in 1895-'96 drie courantenverhuurders, beschikten de betere cafés en koffiehuizen over een leestafel, terwijl de sociëteiten geabonneerd waren op de bekendste dagbladen. Kortom: via het gedrukte woord nam de betrokkenheid bij de wereld buiten de stad toe, en dat niet alleen onder de smalle bovenlaag zoals voorheen maar onder Leidenaren in het algemeen.[98]

Ondertussen vermengden de standen zich iets meer, in café, koffiehuis (waar trouwens ook sterke drank werd geschonken), concertzaal en schouwburg. Uiterlijkheden als het wel of juist niet groeten van bepaalde mensen, kleding, de prijs van een toegangskaartje of de consumpties, hielden het sociale onderscheid niettemin nog altijd overeind. Het afleggen van visites was eind negentiende eeuw onder de burgerij nog steeds een veel voorkomende vorm van huiselijk vermaak. Bij de opvoeding van kinderen uit de burgerij behoorden dans- en pianoles; musiceren was een van de mogelijkheden om een bijeenkomst op te luisteren.

De schouwburg won aan populariteit. Had Johannes Kneppelhout in 1843 nog laatdunkend afgegeven op de "Parijsche Boulevardstooneelen, die men tegenwoordig hier te lande op de groote schouwburgen, ten gerijve van matrozen en dienstmeiden ten tooneele voert, terwijl de hoogere standen als blinde uilen toezien en de zelfstandigheid en het kunstbegrip missen om het afgrijsselijk te vinden", zijn tirade heeft kennelijk weinig zoden aan de dijk gezet, want nog geen halve eeuw later, in november 1892, genoten 634 toeschouwers in een overvolle Leidse schouwburg van de opvoering van 'Twee Wezen', waarvoor zij per persoon 50 cent tot 1,60 gulden hadden neergeteld.

Bezoek aan het Stedelijk Museum De Lakenhal was een ander geliefd tijdverdrijf, net als de 3 Oktober- en Oranjefeesten waaraan bezoekers uit alle bevolkingslagen deelnamen. 'Voor de gezelligheid uit eten gaan' raakte in trek als een nieuw soort vrijetijdsbesteding, in etablissementen als café-restaurant 'Suisse', gevestigd in 'Den Vergulden Turk' in de Breestraat, in café-restaurant 'Die Porte van Cleve', eveneens in de Breestraat, en hotel 'Plaats Roijaal' aan het Noordeinde.[99]

De tuin van het koffiehuis 'Zomerzorg' aan het Schuttersveld is zelfs vereeuwigd in de vaderlandse letterkunde. Deze lommerrijke plek stond bekend om de avondconcerten èn om de goudvissen die eigenaar Jacobus Couvée in de hofvijver had uitgezet. In zijn *Snikken en grimlachjes* schreef Piet Paaltjens, pseudoniem van student-dichter François HaverSchmidt (1835-1894), anno 1853:

"Nooit, zei hij, daalde de zonne
Zóó blozend van wellust in zee,
Als toen hij voor 't eerst háár zag kijken
Naar de goudvischjes van Couvée."

Spontaan, vrijblijvend vermaak kreeg meer en meer de overhand, zonder dat dit ten koste ging van het verenigingsleven, integendeel. Ofschoon de overheid de taak van veel filantropische verenigingen aan zich trok, waardoor hun bestaansgrond kwam te vervallen, groeiden politiek gezinde partijen en bonden na 1900 uit tot massabewegingen, terwijl het aantal verzuilde organisaties enorm toenam.[100]

STUDENTENSTAD

Student en stad

"Op die regenachtige oktoberdag zag men Hildebrand met een vreemdeling door Leidens straten hollen, om eerst de dode beesten in het Museum van natuurlijke, en daarna de Farao's in het Museum van onbekende historie te gaan aanschouwen; vervolgens een blik te werpen op de kindertjes, die nooit geleefd hebben, der Anatomie, en daarna op de portretten der dode professoren, die eeuwig leven

Links François HaverSchmidt (1835-1894), student in de godgeleerdheid te Leiden (1852-'58); mogelijk naar litho door S. Lankhout, ca. 1867.
Rechts portret naar foto van HaverSchmidt alias Piet Paaltjens, ca. 1867; illustratie uit *De Lantaarn*, ca. 1885-'87.

> zullen, op de Senaatskamer, van Scaliger 'met de purperen mantel' af, tot op Borger met de houten mantel toe, waarvan er echter ettelijke de doodstrek duidelijk hebben gezet. Om een weinig verscheidenheid teweeg te brengen, bezochten wij daarop de Burg, die zelf een lijk is, vroeger bewoond door de Romeinen, Ada, en die Rederijkerskamer waarvan 'zo vele genieën' lid waren. Ten slotte zagen wij ook nog de chinese en japannese inboedel bij de heer Siebold, en rustten eindelijk uit in de sociëteit Minerva, toen nog geschraagd door 'de dubbele zuil' van die broederlijke zin, die sedert roekeloos verbroken is. Wij aten vervolgens aan de open tafel in 'de Zon' (…)."[101]

Dit fragment van de vertelling 'De Familie Kegge' uit de *Camera Obscura*, waarin Hildebrand (alias Nicolaas Beets) zijn -fictieve- 'buitenlandse' gast, Jan Adam Kegge uit Demerary, in hoog tempo door de stad voert, vat niet alleen samen wat over Leiden in de reisverhalen van buitenlandse passanten aan bezienswaardigheden voor(bij)komt, maar vermeldt tevens plaatsen die de leefwereld van de Leidse student mede markeerden.

'De Zon' was een hotel-restaurant op de Breestraat die vreemdelingen herinnerde aan monumentale straten in Parijs, Frankfurt en Leipzig, en waar zich ook het stadhuis en de studentensociëteit Minerva bevonden en bevinden. Met het stadhuis behoorde de middeleeuwse Burcht tot de voornaamste stedelijke toeristische trekpleisters; aan de voet van deze verhoogde versterking, daar waar nu de Openbare Bibliotheek domicilie houdt, was toen het Heerenlogement gevestigd, waarin de Rederijkerskamer voor Uiterlijke Welsprekendheid haar bijeenkomsten hield, onder meer bijgewoond door 'genieën' als Johannes Kneppelhout en Beets zelf.

De academische gebouwen waren gesitueerd op en rond het Rapenburg, welke gracht wij reeds euforisch bewierookt hebben gezien en die zelfs - om de overtreffende trap in stelling te brengen - wel als "de schoonste plek ter wereld" is beschreven.[102] Het aloude Academiegebouw was en is er te vinden, met de senaatskamer die vooral bezoekers trok vanwege de portretten van beroemde hoogleraren. Schuin er tegenover bevond zich in de Faliebagijnkerk de Universiteitsbibliotheek, op de eerste verdieping van een gebouw waarvan de parterre plaats bood aan de ontleedkunde, met haar "kindertjes, die nooit geleefd hebben". Het Rapenburg stond eveneens bekend om het Rijksmuseum van Oudheden (1818) en het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie (1820); van het laatste werd de collectie zelfs geprezen als "vielleicht die schönste (…), die man überhaupt sehen kann". En op het Rapenburg nummer 19 was destijds niet alleen het 'Japansch Museum' van de medicus Philipp Franz von Siebold (1796-1866) ondergebracht - welke verzameling nog altijd het fundament vormt van het tegenwoordige Rijksmuseum voor Volkenkunde -, maar tussen 1837 en 1844 eveneens de studentensociëteit. Deze combinatie van een wetenschappelijke collectie en het centrum van het studentenleven in één gebouw is terecht "een symbool van Leiden als academiestad" genoemd.[103] Was de 'kroeg' Minerva het

brandpunt van het studentenleven, de burgers koesterden hun eigen sociëteiten, Amicitia in 'Den Vergulden Turk' op de Breestraat voorop. Aan het begin van de hier beschreven periode (1838) bevond Minerva zich, als gezegd, nog op het Rapenburg, maar verhuisde in 1844 naar het pand Breestraat 49-51; in 1851 kreeg de sociëteit er een tuin bij. Het gebouw werd in 1875, belangrijk vergroot, heropend. [104]

In een 'Mengelwerk'-bijdrage over 'LEYDEN' heet het: "… zoo is ook Leyden beroemd door zijn bolussen, bul, komijne kaas, fonteinkoek en akademie. (…) De stad is ruim en zindelijk gebouwd en heeft schoone en breede straten."[105] In een ode wordt 'De Breêstraat' als "eenig in hare soort" geëerd, voor de student "een deel van zijn leven, een van de dingen, die hij niet zou kunnen ontberen." Ook het Rapenburg is "prachtig, maar 't is eene pracht waarbij ik mij niet te huis gevoel, het is er mij tè fatsoenlijk, tè voornaam" - en dan lijkt de aap uit de mouw te komen: "Wanneer ik daar mijne voetstappen zet, verlaat mij alle lust tot dwaasheid."[106]

In het verlengde van het Rapenburg ligt het Steenschuur, met de sporen van de ramp anno 1807. Op de Grote Ruïne aan de zuidzijde, het huidige Van der Werfpark, waren de studenten later om allerlei redenen opnieuw te vinden.

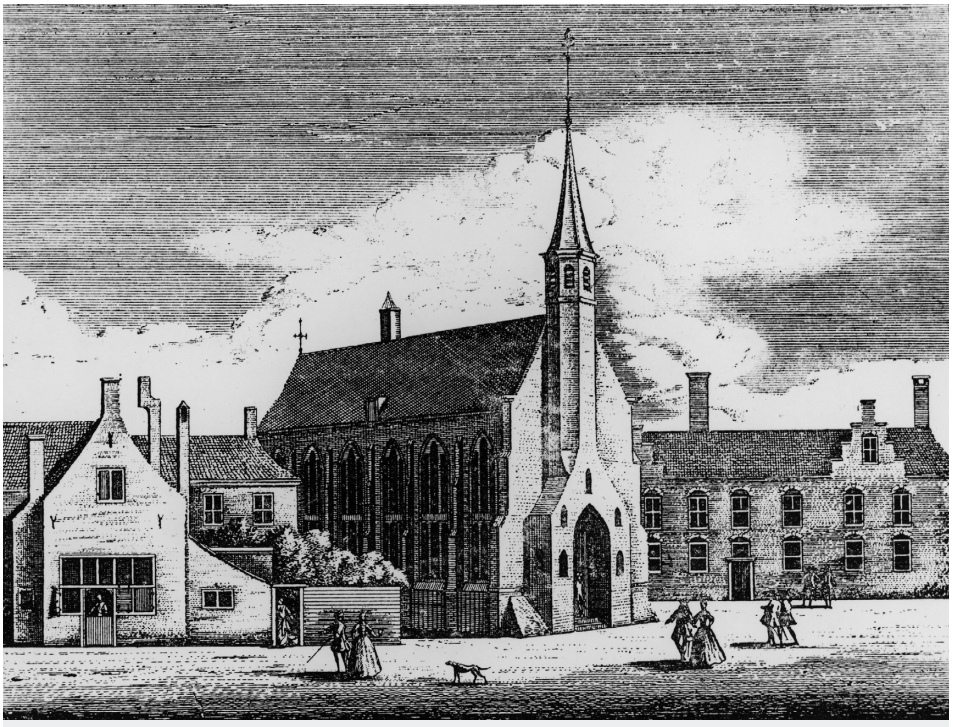

De Faliebagijnkerk aan het Rapenburg, waar de Leidse anatomie tot in de negentiende eeuw gehuisvest was.
Gravure door Abraham Rademaker, ca. 1730.

Tijdens de historische optochten die zij vanaf 1835 door de stad hielden[107], pauzeerden de deelnemers hier even om verse krachten te verzamelen voor de rest van de tocht. Terwijl de Leidse burgerij hier het Leidsche Studenten Corps meer dan eens een tegenpartij aanbood (feest of bal), als blijk van erkentelijkheid voor wat de studenten in de stad voor de Leidenaren hadden aangericht.[108] En in de lustrumweek stonden er feesttenten opgesteld; hoewel die door stemmige fakkels werden verlicht, placht het festijn na de schemer te ontaarden in een erotisch samenzijn van studenten, militairen, burgers en lichtekooien (beroepshalve of uit liefhebberij) - dat dit regel en geen uitzondering was, weten wij niet alleen uit Klikspaans *Studenten-Typen* (1841), want ook de almanakken uit de jaren van Piet Paaltjens - dus na 1850 - verwijzen, zij 't cryptisch, naar deze minnekozerij, die hooguit hinder ondervond van een formidabele 'kandelaber' die het feestterrein 's nachts in het volle licht zette.[109]

Buiten "de knollentuin der Leydsche aristocratie", zoals het Rapenburg ook wel is gekenschetst[110], bezit de stad evenwel minder illustere wijken. Zo is benoorden de Haarlemmerstraat, waar het bedrijvigste deel van het volk huist[111],

> "het Kamp de verblijfplaats van het gemeenste en walgelijkste, dat Leyden binnen hare muren telt. Hier leeft niet, maar tiert en wemelt een menschengeslacht, dat zich als het ongedierte op een ontzettende en onrustwekkende wijze vermenigvuldigt. In dit Kamp hebben dag- en gaauw-dieven, JANTJE VAN DERTIENEN, JOBJE VELDBRIEF, DR. POST of wie er nog meer tot die bent behooren en de schrik van het Leydsche policiedom uitmaken, hunne tenten opgeslagen: hier kampeert het grootste deel der soldaten met den rang van *gemeen*, hier ….. maar ontvlugten wij liever die tooneelen van jammer en ellende."[112]

Voor de studenten was negentiende-eeuws Leiden veelal doods en verlaten, oud en afgeleefd, grauw en futloos. Echter: "Tegen de laatste helft van Januari [1877] voerden alle treinen van ons vaderland de studeerende jongelingschap weer naar Leiden terug en als met een tooverslag was er weer leven en vroolijkheid in onze Akademiestad." Immers: alleen door hun toedoen - bij lustrumfeesten, inclusief maskerades, en andere evenementen - was "Leiden in rep en roer" te krijgen, was het "waarlijk of er energie kwam in de sleutelstad", gold zelfs: "Leiden was niet te herkennen", was er "eigenlijk van *Leiden* niets te zien, en dat maakte, dat de stad er zoo pleizierig en vrolijk uitzag." Uiteindelijk telden toch vooral "… de zalige uren, die men in de grijze academiestad doorbrengt, waar zoovele zorgen en rampen vergeten, zoovele genoegens gesmaakt worden."[113]

Studenten en stadgenoten

Pasten Leiden en universiteit, Leidenaren en studenten, bij elkaar als haring en wittebrood? De reactie op die vraag is afhankelijk van wie wanneer aan het woord

is, en hangt samen met de even eigenaardige als complexe haat-liefdeverhouding tussen beide bevolkingsgroepen.

Om te beginnen gold de universitaire gemeenschap als een staatje binnen de stad. Ondanks die 'status aparte' lieten studenten zich geregeld in met de plaatselijke bevolking, bij sportieve of culturele activiteiten als kolven, kaatsen en tennissen, toneel en kermisattracties. Het is dan ook wat misleidend om in algemene zin te beweren dat er "alleen bij de veelvuldige knokpartijen - waarvan sommige een dodelijke afloop hadden - contact met de gewone man" voorkwam.[114]

Al waren vechtpartijen en andere misdragingen in de zeventiende eeuw verre van uitgebannen, in de loop van die eeuw kwamen excessen toch steeds minder voor. Met het afnemen van de spanning had het verdwijnen van de collegia nationalia, waarin studenten uit hetzelfde land of dezelfde landstreek elkaars gezelschap en steun zochten, vóór 1725 ongetwijfeld ook te maken. Een bezoeker signaleerde in 1769 de plezierige sfeer in de stad en het kalme, deugdzame gedrag van de studenten. Zijn impressie bleek evenwel weinig waarde voor de eeuwigheid te bezitten, want rond 1800 liepen de collegezalen leeg, de kroegen overvol, terwijl drankorgieën en dronkemansopstootjes in de binnenstad schering en inslag waren. Het krediet van de hogeschool bij de burgerij onderging toen dan ook een geduchte aderlating.[115]

Student in Japanse rok (links) respectievelijk in galakostuum (rechts), begin achttiende eeuw. Dergelijke uitdossingen zijn mogelijk ook nog in de negentiende eeuw voorgekomen (Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame* III, 196).
Zwartekunstprenten door Petrus Schenk.

Het niettemin mildere klimaat kwam onder meer tot uiting in … de garderobe van de student. Was zijn kledij in de zeventiende eeuw nogal conformistisch geweest, het uniform van zijn achttiende-eeuwse opvolger bestond uit kamerjapon, rok met goudborduursel en verwante zwierige dracht - welke uitdossing dikwijls het mikpunt van spot door buitenstaanders was, al sloeg de mode wel op de burgerij over.[116] En in de tweede helft van die eeuw zag men de literaire studentengezelschappen ontstaan.

Vechtende en dronken studenten omstreeks 1600, in letterkunde geïnteresseerde studenten in kamerjapon in de achttiende eeuw - dit is het beeld dat uit de bronnen naar voren komt. Het is echter een volstrekt eenzijdig en onvolledig beeld, al is het slechts omdat men bij alle heisa bijna zou vergeten dat er ook nog 'gewoon' gestudeerd, college gevolgd en gedisputeerd werd. Doordat de meeste, rustige studenten in de stad op kamers woonden, en het een ieder vrij stond te doen en te laten wat hij wilde, is het lastig om een goede indruk van het leven van de doorsnee student te krijgen.[117] Al is er soms een glimp van op te vangen, zoals uit de brief van een oud-student anno 1774, die zijn dagprogramma prijsgeeft:

> "Het koffyhuis was des morgens, de kolfbaan na den middag, een Herberg of de kamer van een mijner vrienden des avonds, en het Huis van het een of ander aardig en inschikkelijk meisje des nagts mijn gewoon verblijf".[118] Immers: "Het Spel, de Flesch, de Perden en de Vrouwen waren de voornaamste onderwerpen van myne bezigheden. Glazen in te slaan, banken en luifels af te breken, schellen van de deuren te draijen, en met de wachts te schermutselen was myn grootste vermaak. Veelmaalen heeft een troep Studenten onder myn geleide de wagt verdreven; veelmalen wederom heb ik my genoodzaakt gezien, myn heil in de vlucht te zoeken, en driemaal ben ik als Prisonnier de Guerre naar het cachot gebragt."[119]

De studie had kennelijk geen prioriteit …

Naarmate een eigen studentenleven vorm begon aan te nemen, veranderde de omgang met de Leidse burgerij. Waarschijnlijk niet toevallig liep die ontwikkeling in de tijd parallel met de afkalving van het aantal buitenlandse c.q. Duitse studenten, waardoor een bron van ergernis droogviel. Hoe het ook zij - "Om met deze lieden in vrede te leven, en by hun gezien te zyn", zo meende een studententijdschrift in 1774, "kan men geen beteren weg inslaan, dan zich vriendelyk en beleefd toonen, zonder hunne Conversatie te zoeken."[120]

Vrijmetselaars bouwen aan een betere wereld, beogen tussen mensen bruggen te slaan in plaats van barricades op te werpen. Dat idee sprak de Leidse studenten blijkbaar zeer aan, want de Leidse Vrijmetselaarsloge La Vertu (1757), een van de oudste, zo niet de oudste vereniging in de stad Leiden, oefende nogal wat aantrekkingskracht uit op energieke jongeren, in het bijzonder op studenten, die er een belangrijke rol in speelden tot zij na hun studie de stad verlieten. Of heeft de voorliefde voor drank en gezang in het begin tot het lidmaatschap verleid?

De eerste loges en hun leden zijn immers, niet geheel terecht, voorgesteld als "genootschappen van studentikoze, aristocratische drinkebroers, die het spel van precieze en precieuze omgangsvormen hoger schatten dan het gedachtegoed van de vrijmetselarij", die bij het aanbreken van de negentiende eeuw is omschreven als "eene stille Leerschool van deugd en goede zeden", met toenemende aandacht voor charitatieve inzet, geleidelijk ook voor niet-leden. Daarin heeft wetenschappelijke belangstelling allerminst ontbroken, zeker niet op het gebied van wis- en sterrenkunde, en - in samenhang met de oude alchemie - van de zich ontwikkelende scheikunde.

Student-leden van La Vertu zullen ongetwijfeld betrokken zijn geweest bij de zogeheten ontgroensenaten, gezelschappen met een aanzienlijke invloed op het studentenleven, en met ontgroeningsrituelen die sterk doen denken aan die van de loges. Vanaf eind achttiende eeuw neemt het aantal studenten binnen La Vertu af, en die trend zet zich in de negentiende eeuw verder door. Of de vrijmetselarij zelf hen minder trok dan vroeger of niet, vast staat dat zij met de oprichting van hun eigen vereniging (1839) de weg naar een loge niet meer zo snel inslaan - de studenten kozen zo blijkbaar primair voor zichzelf. Al zouden logeleden en studenten elkaar weer treffen in het bestuur van de 3 October Vereeniging sinds 1886.[121]

Studenten brachten leven in verstild Leiden. Of ze zich daartoe geroepen voelden of niet, ze schudden de ingedommelde Sleutelstad een beetje op. Aangezien de studie zelf in het algemeen nauwelijks eisen stelde en de vrijheid lonkte, verkenden de jeugdige studenten, uit verveling of anderszins en niet zelden gesterkt door ingenomen drank, de grenzen van het toelaatbare, en zorgden zij zo voor heel wat ergernis en overlast. In zijn 'Mengelwerk'-bijdrage 'Een stuk in den Almanak' van 1858 wijst de student-auteur erop dat de buitenwereld de studenten bijna uitsluitend beoordeelt naar de "mythische verhalen van afgedraaide bellen, geverwde deuren en andere dwaasheden, die gelukkig weinig grond hebben."[122] Dat moge in de tweede helft van de negentiende eeuw zo zijn, in vroeger tijden waren studenten tot nog wel méér dan dat in staat, grepen zij soms naar krachtiger middelen, zoals het ingooien en inslaan van ruiten, het stelen van kippen, ook wel 'kippen promoveren' genaamd, en het met teer besmeuren van woningen. Tevens zochten zij wel de confrontatie met koddebeier en nachtwaker, burger of militair.[123]

Zo was er het 'geval-Van Schaack', in maart 1794. Samuel van Schaack, in gezelschap van twee kornuiten, eveneens studenten in de geneeskunde te Leiden, had zich een provocerende opmerking veroorloofd aan het adres van zich op exercities voorbereidende ruiterij. Dat had hij echter beter kunnen laten, want de dienstdoende officier was een heetgebakerde majoor, die zijn sabel trok en de onverlaat een woedende houw over het gezicht toediende. Nu waren studenten wel eerder te hoop gelopen tegen van alles en nog wat, maar dit keer was de opwinding

over het gebeurde algemeen en ongemeen hevig. Toen de zwaargewonde Van Schaack ruim een week later overleed, kreeg hij een begrafenis die uitgroeide tot een van de meest indrukwekkende plechtigheden die de studenten ooit hadden georganiseerd. Dit voorval is hier niet alleen relevant omdat Leidse medisch studenten er bij betrokken waren, maar vooral van belang aangezien het een eensgezindheid zichtbaar maakt die tot dan toe hoogst uitzonderlijk was in de versplinterde studentenwereld - een eensgezindheid die in de negentiende eeuw zou leiden tot een uniform studentenleven, gebaseerd op 'esprit de corps' en ingebed in het Leidsche Studenten Corps (LSC).[124] Trouwens, Leidse studenten waren in die negentiende eeuw evenmin lieverdjes. Zo kwam het duelleren ook toen nog wel voor, zij het veel minder vaak en fanatiek dan aan Duitse universiteiten, en al vloeide daarbij soms uiteindelijk meer wijn dan bloed.[125] Wel kan de indruk postvatten dat het tweegevecht vooral een onderonsje tussen studenten was.

Zoals te begrijpen valt werden de studenten door overheid(sdienaren) niet erg 'gezien', door de heilige Hermandad voorop, en die animositeit was geheel wederzijds. Toen de Leidse gemeenteraad in 1867-'68 besloot de schikking in de belastingkwestie te verbreken, kwam het LSC-collegium daartegen in het geweer. De studenten beklaagden zich erover dat de politie hen niet had beschermd toen ze werden mishandeld, al zouden ze wel belasting moeten betalen in ruil waarvoor zij geacht mochten worden die bescherming te genieten.[126]

De vraag of dé Leidse student bestaat kan hier gevoeglijk onbeantwoord blijven, maar bestond dit fenomeen in de negentiende eeuw? Volgens een getuige uit die tijd, die van de alledaagse werkelijkheid van de stad en haar inwoners geen hoge hoed op had, kwamen verschillende soorten studenten naast elkaar in Leiden voor. Hij betrapte het studentenleven opmerkelijk kloppend op heterdaad, en putte daarbij volop uit de eigen ondervinding van de (beklagenswaardige) student. Want Johannes Kneppelhout - over hem gaat het hier - was in menig opzicht een ervaringsdeskundige. Hij wàs immers de Student-Leidenaar, die vanuit zijn ouderlijk huis te Leiden aan de universiteit studeerde en onder direct toezicht van zijn moeder stond (al zou die hem behoorlijk hebben vrijgelaten). Als hij de Student-Auteur beschrijft, heeft hij het óók over zichzelf, want met zijn studiegenoten Nicolaas Beets, Johannes Hasebroek en Bernard Gewin maakte hij deel uit van de Rederijkerskamer voor Uiterlijke Welsprekendheid. En Jurist-Literator was hij eveneens, zij 't dat zijn belangstelling toch bovenal naar het laatste uitging, al stond hij als rechtenstudent ingeschreven, welke studie hij echter nimmer voltooide. Was het dan al kommer en kwel wat zijn scherp oog signaleerde? Neen, zeker niet, want met de (óók vlijtig studerende) Flanor is hij wel in zijn nopjes. Niet gehinderd door valse ingetogenheid genoot dit type student van al wat zich voordeed, Leidse 'straatmaagdelieven' incluis, en leefde er ongedwongen op los. Het was de vrijheid die Kneppelhout zich niet gegund achtte, welke Klikspaan als ideaal uitdraagt. Zijn beschrijvingen zijn dan ook bedoeld

om de jonge studenten te waarschuwen voor de gevaren die op de loer liggen. Wil de ernst daarvan goed uit de verf komen, dan dient de realiteit zo nauwgezet mogelijk te worden weergegeven, is ongetwijfeld zijn intentie geweest.[127]

Kneppelhout mocht dan geen hoge dunk hebben van de Leidse bevolking, zijn makkers deden daarin niet voor hem onder. Tijdens de viering van de verjaardag van de universiteit in 1840 heerste alom vrolijkheid in de stad, en "zelfs de inwoners schenen de schuwe vrees voor het daglicht te hebben afgelegd, en vertoonden zich aan ons oog (…) op onze anders zoo schaars bezochte straten."[128] De Leidenaren kregen trouwens niet alleen schuwheid in de schoenen geschoven, zij zouden ook aan een "algemeene slaperigheid"[129] lijden. In het 'Mengelwerk'-artikel 'De student-hengelaar', over collectanten in de kerk, wordt geconstateerd dat studenten de benaming 'peuëraars' "somtijds op de geheele eerzame Leidsche burgerij" toepassen "wanneer zij die in een min gunstig daglicht willen plaatsen." "Tussen studenten en peuëraars bestaat een gewapende neutraliteit: zij zijn beiden bijzonder in hun schik, wanneer zij maar niet met elkander in aanraking komen".[130] Elders wordt dan ook gewezen op de scherpe scheiding tussen burgerij en studenten, die alleen bij het gemeenschappelijke feest op de derde oktober vervaagt.[131]

De viering van 3 oktober, de jaarlijkse herdenking van de bevrijding van Leiden van de Spaanse bezetters in 1574 - aan welke gebeurtenis de Sleutelstad haar academie te danken had -, was een volksfeest waarvan zowel gewone 'Leienaren' als studenten met volle teugen genoten. Naar aanleiding van de derde oktober 1835 "herdachten wij vrolijk het Volksfeest dat den Leydenaren in den namiddag door het uitoefenen van verschillende Wedspelen was bereid"[132]. En niet voor niets wordt ter gelegenheid van het festijn in 1879 opgemerkt: "Nooit komt op betere wijze de goede verhouding aan den dag die er bestaat tusschen studenten en burgerij."[133] Maar die uitbundigheid stoorde het stadsbestuur, dat in de loop van de negentiende eeuw probeerde de festiviteiten in te tomen en in meer beschaafde, oranjegezinde banen te leiden. Dat dit niet altijd lukte, blijkt uit die terloopse opmerking van medisch student Jan Bastiaan Molewater anno 1834 in een brief aan zijn ouders: "Den 3en October heb ik stilletjes op mijne kamer geweest hetgeen mij te meer verheugde toen ik den volgenden morgen vernam dat het nog zelden zoo'n beestenwinkel geweest is."[134] Dat neemt niet weg dat de leden van het LSC het doodbloeden van het feest met lede ogen aanzagen. Op 13 mei 1886 richtten zij de 3 October Vereeniging op, die sindsdien verantwoordelijk is voor de organisatie van de talrijke feestelijkheden[135], zoals de uitdeling van haring en wittebrood - die de gemeente had willen afschaffen[136]. Toen telde de vereniging "een zeer groot aantal studenten onder hare leden", en heette het: "Nimmer te voren zagen wij burgers en studenten, beheerscht door een zelfden geest, op zoo broederlijke wijze feestvieren. Der jonge vereeniging daarom alle heil!"[137] De oprichting ervan geldt als voorbeeld van een verbinding tussen het historische besef van de negentiende eeuw met de behoefte van feesten

volksfeesten te maken en die tegelijk te reguleren.[138] Maar hoe men 't ook wendt of keert, het 3 oktoberfeest bracht student en burger dichter bij elkaar.

Niettemin hadden de Leidenaren om voor de hand liggende redenen een broertje dood aan belletje-trekken en vergelijkbare kwajongensstreken. De indruk is wel eens gewekt dat zij een oprechte hekel hadden aan de arrogante en brutale, plaagzieke en ruziezoekende studenten, maar dat beeld blijft slechts wankelend overeind bij de wetenschap dat er in een jaar meer dan eens een grote saamhorigheid heerste tussen bevolking en studenten. Dat was niet alleen het geval op de derde oktober. Ook bij andere gelegenheden gaven de studenten even herhaaldelijk als nadrukkelijk acte de présence in de stad. Zo was een hogeschools lustrum destijds doorgaans niet compleet zonder een maskerade, een gekostumeerde optocht van studenten waarbij een voorval uit de vaderlandse geschiedenis als thema diende, die door de stad trok en daarbij veel bekijks oogstte van jan en alleman, stellig ook van de plaatselijke armen voor wie dit evenement een kosteloos verzetje betekende. Dan haalden studenten en andere Leidenaren gezamenlijk hun hart op aan de bruisende levenslust die door de gewoonlijk zo stille straten waarde. Deze maskerades, die tot de meest kleurrijke tradities van het negentiende-eeuwse studentenleven behoorden, waren dan ook nadrukkelijk bedoeld om de band met de Leidse burgerij te versterken. Uitgegroeid tot een groots spektakel, hield het de stad wel een week lang in zijn ban.[139]

En: ter gelegenheid van de jaarlijkse viering van de dies natalis, op 8 februari, heerste er 'verbroedering' tussen student en burger, werden beider sociëteiten 'geëmancipeerd', dat wil zeggen dat Minerva ook voor burgers en Amicitia tevens voor studenten was opengesteld. Trouwens, toen Minerva vanwege de verbouwing van de sociëteit in 1874 met "een schitterende kroegjool" was gesloten, boden de burgersociëteiten Amicitia, Concordia en de Nieuwe Sociëteit de corpsleden onderdak.[140] Dan, tijdens de dies, verenigden "burgers en studenten zich op Amicitia en Minerva (…) om in broederlijke eendragt pot te spelen of op de Alma Mater te drinken"[141], werd "de gewone monsterpot gespeeld, (…), dat zinnebeeld eener monsterverbroedering tusschen burgers en studenten"[142], en vonden "eindelijk de wederkeerige bezoeken tusschen de societeit Amicitia en de societeit Minerva"[143] plaats. Maar ook dan viel er voor de 'gewone' Leidenaar wat te beleven, zoals op 8 februari 1888: "Het eerste jaar reed gecostumeerd rond en overal schitterden kleurige pakken vroolijk tusschen de opeengepakte, joelende menigte."[144]

Studenten waren verzot op zelfbedachte rituelen. Hun aanwezigheid in de stad kon de Leidenaar ook onder treurige omstandigheden moeilijk ontgaan. Zo was er de funus, het eerbetoon van het Corps bij de teraardebestelling van hoogleraar of student. Horen wij hoe Hildebrand in zijn *Camera Obscura* het afscheid van de overleden William Kegge beschrijft:

"Een studentenbegrafenis heeft iets plechtigs. Een lange sleep van mensen in de bloei des levens, die in rouwgewaad een lijk ten grave brengen, ten teken dat die bloei des levens niet onschendbaar is voor de dood! Zij weten het wel, maar zij moeten het zien, om er zich van te doordringen. Het zou echter nog veel plechtiger zijn, indien allen doordrongen waren of konden wezen van dit gevoel; indien allen even zeer belang stelden in de overledene, even zeer deel namen in zijn dood; ja, indien maar allen, ook de achtersten, het MEMENTO MORI zien konden dat vooruitgedragen wordt. Ook moesten de noders van de liefhebberij afzien om met de lange trein te pronken en hen, die hem uitmaken, te vervelen met een nutteloze omgang door de stad. Gewoonlijk wordt de baar door de stadgenoten van de dode gedragen of, indien die niet genoegzaam in getale zijn, door hen die met de dode uit dezelfde provincie of uit dezelfde kolonie afkomstig zijn. Voor William had men geen twaalf landgenoten kunnen vinden. Zijn beste vrienden droegen hem. Hij had nog zo kort aan de hogeschool verkeerd …! (…)
De student-voorzitter der rechtsgeleerde faculteit, tot welke William behoord had, hield een korte toespraak bij het open graf. Toen wierpen wij, die hem gedragen hadden, er ieder een schop aarde in, en de voogd bedankte alle aanwezigen voor de eer de overledene aangedaan. De trein ging terug naar de gehoorzaal der academie en scheidde daar. De zwarte rokken werden uitgetrokken, de witte handschoenen hadden afgedaan. Elk keerde weder tot zijn oefeningen, zijn uitspanningen, zijn levende vrienden."[145]

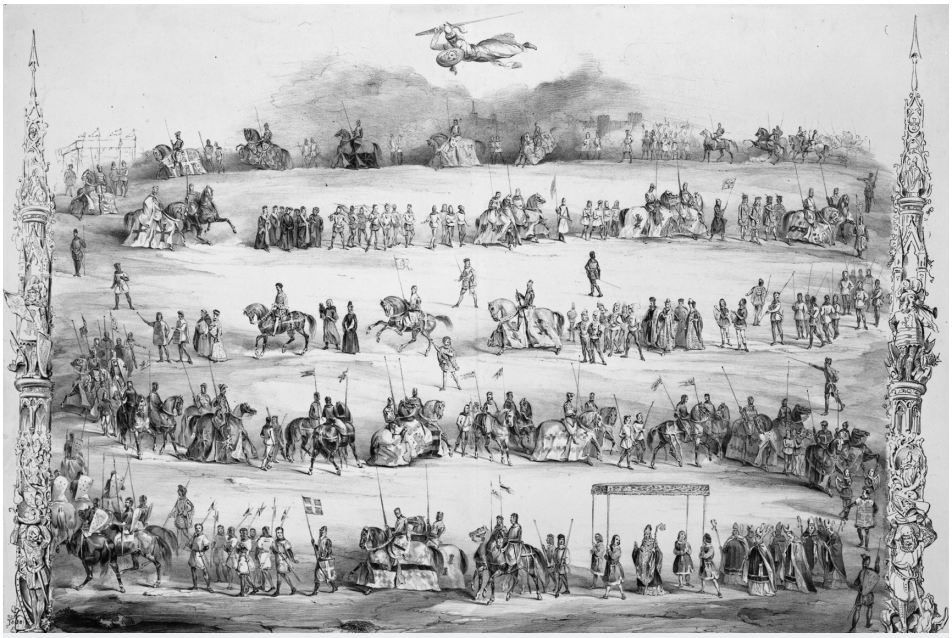

Prent van de maskerade op 8 februari 1845, voorstellende "den optogt van Floris V met de pas geslagen St. Jacobsridders naar het door hem, bij de instelling dier orde, gegeven tournooi te 's Hage in het jaar 1279".
Steendruk door H.J. Backer, 1845.

De (zomer)vakantie ondergingen de studenten wel als storende onderbreking van hun Leidse leven[146]. Aangezien er dan slechts sprake kon zijn van "uitgestorven straten der grijze Muzenstad" vonden zij het "Geen wonder (…) dat Leiden's burgerij allengs met reikhalzend ongeduld weêr naar de 'meheire stedente' begon uit te zien."[147]

Al met al is er reden de veelal negatief voorgestelde verhouding studenten - burgerij te nuanceren, zij het niet te idealiseren. Zo uitte eind 1880 enig burgerlijk misnoegen zich in hatelijke dagbladberichten over studentikoze druktemakerij ter gelegenheid van de in september gehouden landbouwtentoonstelling.[148] En tegen het einde van de eeuw ontstond er zelfs een heuse rel. Utrechtse gasten van het LSC hadden vanuit 'Noorthey' te Voorschoten[149] een bok, een geit, een ladder en een kruiwagen in hun rijtuigen meegenomen naar sociëteit Minerva. "Nauwelijks echter (…) deden de geiten zich te goed aan het malsche tuingras of het bericht kwam dat de Societeit was omsingeld door politie en uitlevering van het 'gestolene' verlangd werd. Bijna onmiddellijk werd hieraan voldaan" maar "Een paar dagen later (…) verscheen in het Handelsblad een heftig artikel van eenige kolommen lengte onder het opschrift: 'Studenten-schandalen.'" En, ironische slotnoot: "de schelmen werden voor de rechter geroepen, gelukkig echter zonder ernstige gevolgen."[150]

De 'stedenten' konden zich voor onderdak wenden tot tal van eenvoudige gezinnen, en elke hospita of hospes kende minstens twee woorden Latijn - cubicula locanda - welke uitnodigende mededeling op bordjes achter het raam aan de straatzijde te kijk hing.[151] Ondanks natuurlijke conflicten is de verstandhouding tussen huurder en verhuurder meestal gemoedelijk gebleven, al laat de schrijver van het Leids studentenleven de hospes poëtisch klagen:

> "Dat ligtemissen, al dat plagen,
> Dat mogt de Drommel draagen.
> Ik ben zulk leeven niet gewend.
> Dat redementen, en dat akermentsche wachten
> Tot twee drie uuren, alle nachten,
> Dat maakt me dol en desperaat."[152]

Kamerverhuur was niet het enige raakvlak van studenten en hun stadgenoten. Velen van de laatsten waren voor hun bestaan in mindere of meerdere mate afhankelijk van de aanwezigheid van de eersten: dienstboden en oppassers, wijnkopers en restaurateurs, kleermakers en schoenlappers, stal- en bordeelhouders, en tal van andere neringdoenden zoals glazenmakers om gesneuvelde ruiten te vervangen. Zo was het huisvesten, voeden, kleden en amuseren van 'de studerende jongelingschap' voor de stad Leiden en haar inwoners een belangrijke bron van inkomsten.[153]

"Het gevaarlijke van een Medicus op kamers te hebben" ondervond diens hospita toen zij hem bij het betreden van zijn kamer bezig zag met het ontleden van een been. Almanak voor 1845.

Er is echter één categorie Leidenaars die bij de studenten in trek is, zo blijkt uit de telkens weer beleden waardering voor 'Leydens schoonen'. Zij vragen zich ter gelegenheid van haar geprezen aanwezigheid bij een invitatie-concert van Sempre Crescendo in 1846 dan ook af: "Waarom is het ons niet vergund dien edelen maagdenstoet meermalen voor ons te zien?"[154] De strenge winter van 1867- '68 leidt tot de ontboezeming:

> "nooit zijn deze laatste [winter-vermakelijk-heden] volgens het getuigenis van de Leidsche burgers en van de studenten zóó talrijk geweest. Zorgzame moeders moesten van tijd tot tijd een vriendelijke uitnoodiging van de hand wijzen om de teedere gezondheid harer bevallige dochters te sparen. De Strauss-avonden waar den jongelui zulk een aangename gelegenheid tot gezellig v e r k e e r werd aangeboden zullen in gezegend aandenken blijven."[155]

En in 1890 verheugen zij zich erover "dat vele Leidsche jonge dames zich hadden vereenigd om in de feestweek aan het Corps een geschenk aan te bieden, bestaande uit vijf fraaie zetels voor de Collegiumskamer."[156] Haar aandeel in de corpsactiviteiten zou nog verder toenemen, bijvoorbeeld bij het toneel, zodat studenten niet langer ook vrouwenrollen voor hun rekening moesten nemen, alsook bij Sempre dat zijn derde concert in 1893 met een koor van vijftig Leidse meisjes kon opluisteren.[157] En toen in 1895 "Het kroegbal, (…) ook wel bierbal gescholden, (…) een allergoedaardigst verloop" had, werd toegejuicht dat dit keer "moeders zich met dochters in dien poel dorsten wagen", "Voor deze zeldzame gebeurtenis, de eenige maal in vijf jaren dat er dames binnen deze muren worden geduld".[158]

Met de 'meisjes van plaisier' gingen de Leidse studenten uiteraard frivoler om. Sterker nog: als consumenten van de betaalde liefde behoorden zij tot de trouwste bezoekers van de dames van zogeheten lichte zeden. Vanouds voltrok haar handel en wandel zich in betrekkelijke anonimiteit, maar uit vrees voor geslachtsziekten als syfilis kwamen in de negentiende eeuw plaatselijke reglementen op de publieke vrouwen en huizen van ontucht in zwang. De wettelijke reglementering, met bepalingen over registratie en periodieke medische keuring, veranderde het tot dan tamelijk onopvallende bestaan van de prostituee. Door de visitatie op vastgestelde tijd en plaats raakte haar beroep gestigmatiseerd, zij zelf geminacht. Bij afkeuring kwam zij onherroepelijk in isolement terecht, bijvoorbeeld te Zwolle in een oude stal waarin zij aan dwang-'verpleging' was onderworpen. Het verbaast dan ook niet dat zij, zodra afkeuring dreigde, haar biezen pakte … om het in een andere stad opnieuw te proberen. Op de vlucht wisten de vrouwen ook Leiden

te vinden, en dat niet alleen omdat daar een gretige klantenkring wachtte. Ingevolge het Victoriaanse karakter van de negentiende eeuw "bestaat de vrouw niet tussen hals en enkels, en zijn 'perverse lusten' slechts iets dat enkel vrouwen van het laagste allooi vertonen."[159] Dat mocht zo zijn, maar de Leidse 'Muzenzonen' hebben zich er niet door laten afschrikken. De gedachte dat de clientèle van de in de Sleutelstad actieve publieke vrouwen merendeels uit studenten bestond, werd eind negentiende eeuw overigens afgewezen door de Leidse faculteit der geneeskunde. Deze faculteit zag er vooral soldaten op aan, "weinig ontwikkelde menschen" die het niet zouden kunnen laten hun geslachtsdrift te bevredigen.[160] Niettemin is het 'syphilitische voorwerp', dat elders vaak als een soort paria werd bejegend, alleen in het Leidse Academisch Ziekenhuis op gelijke voet met de andere patiënten behandeld.[161] Leidse studenten lieten zich trouwens ook verbaal met prostitutie in, spraken zich in overeenstemming met de tijdgeest namelijk over zedelijke vraagstukken uit. Zo werd in hun gezelschap Debating-Society in 1890 de reglementering ervan verdedigd, terwijl enkele jaren later het verbod op onderzoek naar het vaderschap gespreksthema was.[162]

Een 'banende' student.
Illustratie bij Klikspaans 'Flanor' in de *Studenten-Typen*.

Studenten tot steun van stad en staat

Van de Leidse studenten is wel beweerd dat zij zich, in de negentiende eeuw, ver verheven voelden boven en bijgevolg zich weinig gelegen lieten liggen aan hun stadgenoten[163], en dat zij zich bijvoorbeeld weinig zouden hebben aangetrokken van de armoede onder een groot deel van de bevolking. Inderdaad stond de Leidse universitaire samenleving in het algemeen ver van het volksleven af, maar dat wilde nog niet zeggen dat iedereen volstrekt blind en doof was voor de noden van de gewone Leidenaren.[164]

Herhaaldelijk, en door de jaren heen, laten de studenten zich uit over de schrijnende armoede die vele ingezetenen van hun studiestad in een beklemmende greep houdt. Niet alleen merken zij dat op, zij steken ook niet zelden de handen uit de mouwen om de nood te helpen lenigen.

Nemen wij bijvoorbeeld de kruitramp van 12 januari 1807. Toen hielpen vele studenten - voor zover in de stad aanwezig, want het was nog Kerstvakantie - bij het redden van onder het puin bedolven slachtoffers, daarbij bijzondere lof incasserend:

> "Ja uitgelezen schaar van vaderlandsche jongelingen, voorbeeld van naarstigheid en ingetogenheid, een onbetwijfelbaar bewijs leverend voor de waarheid, dat de getrouwe beoefening der fraaie wetenschappen de zeden verzacht en alle ruwheid en ongevoeligheid verbant!"

Kregen velen van hen klinkende getuigschriften, de stedelijke overheid riep tevens allen die kamers te huur hadden op om deze ter beschikking te stellen aan de studenten die dakloos waren geworden.[165] Maar hun hulpvaardigheid was daarmee allerminst uitgeput.

Verreweg de meeste van hun clubs leidden een besloten bestaan, zonder wisselwerking met de 'kille' buitenwereld. Hoe anders was dat gesteld met het studentenmuziekgezelschap Sempre Crescendo (1831). Vrijwel jaarlijks hield dat een of meer concerten als bijdrage "tot verligting der armoede, in deze stad zoo algemeen"[166], zelfs als Sempre - een veel voorkomend verschijnsel in het verenigingsleven onder studenten - weer eens "een tijd van kwijning"[167] doormaakte. Na afloop van zo'n Armenconcert werd nogal eens trots in de Almanak vermeld, welke recette ditmaal voor de "behoeftigen binnen onze muren"[168] was opgehaald, bijvoorbeeld meer dan 700 gulden bij het Winter-Armenconcert van 1833-'34[169]. Een jaar later bracht het concert, met op het programma een symfonie van medisch student J.J. Viotta die dit muziekstuk zelf dirigeerde, zelfs bijna 800 gulden netto op[170]. Het Armenconcert van 1837 leidde weliswaar tot de lagere opbrengst van ruim 560 gulden, maar daarbij klonk de ironisch getoonzette klacht dat dit nog

> "tegenwoordig de eenige uitspanning is die ons is overgebleven, sinds de Regering, bezorgd dat te veel publieke vermakelijkheden aan onze studien zouden nadelig zijn, ons, door het niet inwilligen van een regtmatig verzoek, buiten de gelegenheid heeft gesteld, om den Schouwburg te bezoeken; de Studenten der Leydsche Akademie hebben niet kunnen nalaten, de Regering door het geven van serenades, opentlijk hunnen dank te betuigen. Zij bevelen haar de zorg van hunne studien bij voortduring aan, en hopen telkens, wanneer de Regering een nieuw bewijs van hare liefde voor het Studenten-Corps zal gegeven hebben, door even luisterrijke Serenades hunne dankbaarheid te toonen; dan zal Leyden binnen hare wallen een nieuw Studenten-Concert zien ontstaan, dat misschien niet zoo welluidend zijn zal, maar met even veel regt als het reeds bestaande, den naam van *Sempre Crescendo* zal mogen dragen!"[171]

Overigens was men zich er tegen 1850 van bewust dat zo'n concert "eene edele doch zwakke poging tot leniging der armoede (was), welke eene toenemende bevolking en afnemende welvaart noodwendig met zich voert"[172]. Omstreeks 1880 was de bloei van het gezelschap weer eens verlept, blijkens de verzuchting: "Sempre Crescendo is tegenwoordig niet meer, wat het vroeger was"; telkenjare moest dispensatie worden verleend van het wettelijk voorgeschreven aantal van zeven concerten per

jaar, terwijl het orkest bij nagenoeg ieder concert aanleiding tot ontevredenheid gaf[173]. Dat er alras toch weer muziek in zat, was te merken op 19 mei 1882 toen Sempre herdacht vijftig jaar terug voor 't eerst als muziekgezelschap van zich te hebben laten horen, terwijl "… hoe langer hoe meer studenten, hetzij als solisten, hetzij in het orkest optreden"[174]. Maar deze opleving was kennelijk van korte duur, want in 1884 heet het dat Sempre in mineur, in ontbinding, in winterslaap verkeerde[175]; een jaar later was het gezelschap trouwens nog steeds in ruste[176]. De kentering kwam pas op 30 september 1887, toen een soort doorstart-vergadering als doelstelling formuleerde: bevordering van de toonkunst onder de LSC-leden, voornamelijk door het geven van ensemblestukken voor studentenpubliek[177]. Even daarna volgde het besluit, voortaan twee invitatieconcerten en één armenconcert per jaar te verzorgen[178]. Op 8 december 1891 werd het zestigjarig bestaan gevierd, onder andere met de aanwas van veel (jonge) leden, al konden slechts maximaal 34 musici tegelijk in het orkest actief zijn[179]. Nadien heerste er tevredenheid over Sempre, al kende het financiële zorgen[180] - dat had het gemeen met vele zustergezelschappen -, en al zouden de leden wel wat meer mogen meewerken[181] - maar ook in dit opzicht was er, helaas, weinig nieuws onder de zon.

Als de cholera - die vooral de armen trof[182] - de stad bezoekt, zijn de studenten nog enigszins terughoudend. Zij zijn zich wel bewust van het tekortschieten van de geneeskundige professie - onder het mom van dilettantisme constateren zij dat "de Medicus (…) zeer wel [weet], hoe weinig er van aan is, aan dat 'redden der lijdende menschheid'", en heet het, zonder vraagteken (!): "Ziet de Medicus zich niet genoodzaakt intestemmen, dat hij niet *genezen* kan".[183] In september 1853 verzoekt de rector magnificus het LSC-collegium de leden op te roepen de inauguratie over te slaan

> "omdat de Cholera in Rotterdam en elders heerschte. Het Collegium antwoordde in beleefde en gepaste termen, dat de Inauguratie niets met de Cholera te maken had, dat het evenwel, om hem genoegen te doen, bij de leden der Societeit er op zoude aandringen, om op dien avond zonder muzijk feest te vieren. Dit voorstel werd door de Commissarissen van Minerva op eene daartoe belegde vergadering gedaan. De leden begrepen echter, dat de Muzijk evenmin als de Inauguratie iets met de Cholera te maken had en stemden het voorstel met algemeene stemmen af";

de inauguratie ging dus gewoon door, op 28 september.[184] En terugkijkend op de laatste Leidse cholera-epidemie anno 1866 wordt gemeld: "De stemming in de stad was allertreurigst. Ook onder de jongelui." Van het houden van een kermis werd afgezien, en verfrissende drank geschuwd. Lof was er voor de medicinae candidati die zieken hadden verzorgd in het cholerahospitaal, en die van gemeentewege daarvoor geschenken ontvingen. Het Corps schonk 300 gulden, beschikbaar gesteld aan de geneesheer van dat hospitaal, dr Jac. van Kaathoven.[185]

En een jaar verder, in mei 1867, was Leiden als het ware verlaten voor de Haagse kermis - "het was, alsof de schade moest ingehaald worden, verleden jaar door de cholera geleden"; "toen was de Academiestad in treurigheid, geteisterd door de vreeselijke ziekte, die allen met angst vervulde".[186] Zelfs nog een kwart eeuw later, in augustus-september 1892, was de vrees voor de cholera niet geweken, en werd met het oog op de naderende groentijd op de corpsvergadering van 21 september de motie-Semmelink (praeses van de medische faculteit) aangenomen, luidende:

> "De vergadering van het L.S.C., gehoord de mededeelingen van het Collegium is van oordeel, dat de leden van het L.S.C. zich jegens de aanstaande leden moeten onthouden van allen dwang, die tot eenige praedispositie voor besmetting met cholera aanleiding zou kunnen geven en gaat over tot de orde van den dag".

Intussen weigerde de LSC-praeses de groentijd te laten vervallen, immers: zonder groentijd geen corps. Uiteindelijk had, als daar niet aan te tornen viel, de om advies gevraagde medicus prof. Mac Gillavry op matiging c.q. op een groentijd zonder excessen aangedrongen.[187] Eerder dat jaar had de Leidse studentenweerbaarheid Pro Patria, waarover zo dadelijk meer, zich opgemaakt voor de erewacht op 17 februari ter gelegenheid van het bezoek van het prille koninginnetje Wilhelmina en haar moeder, regentes Emma, aan Leiden - echter:

> "Voor een tiental leden was het eene groote teleurstelling te vernemen, dat zij niet aan de manoeuvres konden deelnemen, aangezien minstens een even groot aantal leden zich op het laatste ogenblik, door choleravrees bevangen, terugtrok."[188]

Als er evenwel brand uitbreekt, zijn de studenten er als de kippen bij om de helpende hand toe te steken bij het blussen ervan. Zo waren zij

> "in het begin van Slagtmaand" [november 1858] "de eersten en voornaamsten die hulp verleenden. Plegtig werd dan ook door den opperbrandmeester, of hoe 's mans titel moge luiden, de redding van het huis, bewoond door den heer HALDERIET in de Maarsmansteeg, aan onze ijverige en onvermoeide pogingen toegeschreven, en ook genoemde heer zelve bleef niet met zijne dankbetuigingen achterwege."[189]

Terwijl in de Kerstvakantie van 1861 op 1862 (velen waren reeds thuis) sprake was van "algemeene en krachtige ondersteuning, waaraan ook de studenten zich niet onttrokken" bij "een vreesselijke brand" die de grote katoenfabriek van de firma De Heijder & Cie. verwoestte "en dreigde honderden van huisgezinnen, die daar door handenarbeid hun brood vonden, in de diepste ellende te dompelen."[190]

Van speciale bekommernis met hun arme stadgenoten gaven de studenten in de geneeskunde c.q. medisch candidaten blijk in de Vereeniging tot ondersteuning van behoeftige kraamvrouwen enz. te Leiden, die in 1876 op initiatief van

obstetricus prof. Simon Thomas tot stand was gekomen. In de negentiende eeuw liet de voedingssituatie van de Leidse vrouwen die thuis door studenten verlost werden, namelijk veel te wensen over. Later zal nader op dit gezelschap worden ingegaan, in het kader van de vraag wat het voor de metamorfose van de geneeskunde in de negentiende eeuw heeft betekend. Hier stellen wij vast dat deze Vereeniging zich tot in de jaren zestig van de vorige eeuw heeft weten te handhaven.[191] Wel maakt de Almanak in het laatste kwart van de negentiende eeuw bijna voortdurend melding van onvoldoende financiële ondersteuning, van in gebreke blijvende animo ervoor onder de studenten, ten opzichte van de vele honderden belanghebbenden uit de doelgroep.[192]

In het raam van deze verre van uitputtende reeks van passende voorbeelden herinneren wij tevens aan de actie van medisch studenten vóór de bouw van het nieuwe stadsziekenhuis. In hun brief aan de Leidse gemeenteraad van 5 februari 1857 dringen zij erop aan om het bouwbesluit van 5 december 1851 eindelijk ten uitvoer te brengen, "In het belang (…) zowel van het Academisch Onderwijs, als van den armen welke nu nog op eene zoo onvoldoende wijze in het thans nog bestaande stedelijk ziekenhuis verpleegd worden".[193]

Ook op geheel andere wijze slaagden de Leidse studenten erin zich door hun inzet te onderscheiden.[194] Hadden hun voorgangers zich reeds in het rampjaar 1672 en in 1815, in beide gevallen tegen de Fransen, militair geformeerd, toen in 1830 de Belgische Opstand uitbrak voelden zij zich eveneens geroepen het vaderland te verdedigen. Het was vooral het door hen gevormde Corps Vrijwillige Jagers dat de aandacht trok.[195] Hun uittocht, hun wederwaardigheden in het zuiden, hun aandeel aan de Tiendaagse Veldtocht en hun roemvolle terugkeer in de Sleutelstad maakten veel meer los dan vergelijkbare activiteiten van andere vrijwilligers. Hun optreden zou voor het studentenleven niet zonder betekenis blijven. Jacob van Lennep gewaagde van de verontwaardiging in het noorden "over de ondankbaarheid, door de oproermakers aan den dag gelegd tegen een vorst, van wien zij niet dan weldaden ontvangen hadden" en van "de geestdrift om (…) het geweer aan te gorden (…) ten einde den heiligen krijg te voeren tot handhaving der eer van Nederland en tot verdediging van den vaderlandschen bodem."[196] Hij maakte er dus een echte kruistocht van, voor Oranje en Vaderland.

Opgewondenheid en strijdlust, liberale vrijheidsdrang en romantisch nationalisme[197] beheersten de na de grote vakantie in september 1830 naar Leiden teruggekeerde studenten meer dan studiezin. Met instemming van koning Willem I kwam het Corps Vrijwillige Jagers der Leydsche Hoogeschool tot stand. Enthousiast wijdden de student-vrijwilligers zich, gedrild door instructeurs uit het leger, aan de oefening in de omgang met wapentuig, eerst op de binnenplaats van de Burcht, later op de 'groote Ruïne', het huidige Van der Werfpark. Aanvankelijk waren het vooral patriottische krijgsliederen die de toon zetten, als eerste de *Wapenkreet* van Jan Pieter Heye, die als medicus in ons tableau de l'histoire al

eerder heeft gefigureerd, toen echter nog student in de geneeskunde. Zijn en andere verzen hadden een gemeenschappelijke strekking: de Belgen verdienden aangepakt te worden, vanwege hun muiterij en verraad, en omdat zij ons land vernederden en bedreigden.

Het vertrek uit Leiden op 13 november 1830 was een ware happening, die diepe indruk naliet. Onder een plechtige stilte, soms doorbroken door een toegeroepen 'Vaarwel!', marcheerden de Leidse Jagers, omstuwd door een groot deel van de bevolking, de stad uit.[198] Het afscheid is gevoelvol vastgelegd door een vrijwilliger, theologie-student Gerrit van de Linde (1808-1858), de latere Schoolmeester[199]:

> "Veler tranen vloeiden bij ons vertrek; allen waren innig geroerd; en ook wij ontrukten ons met een geschokt gemoed, aan dit tooneel des afscheids, waarop de teederste aandoeningen onzer ziel waren in beweging gebragt; terwijl de indruk, in ons hart verwekt, ons nog lang vergezelde, nadat reeds de laatste sporen van het geliefde Leyden uit ons gezigt waren verdwenen."[200]

Tot augustus 1831 gebeurde er niet veel, was er weinig werk aan de winkel voor de Leidse Jagers, bij wie de verveling dan ook toesloeg. In plaats van de vijand moesten zij nu de tijd zien te doden, die zij doorbrachten met het schrijven van

Bivak van de Leidse Jagers tijdens hun veldtocht, in de nacht van 2 op 3 augustus 1831. Tekening door J. Sickens-Boelens.

brieven aan het thuisfront en het componeren van martiale liederen (zoals het *Jagerslied* van -alweer- Heye). Toen de koning op 1 augustus 1831 bevel gaf tot de aanval op de Belgen, trokken ook de Jagers op. Al bij een van de vroegste confrontaties, bij Beringen, viel een slachtoffer te betreuren, de negentienjarige theologiestudent Lodewijk Beeckman die dodelijk aan het hoofd getroffen werd, terwijl enkele van zijn strijdmakkers gewond raakten. Het optreden van de Jagers werd alom geprezen: zij zouden zich al terstond door vertoon van moed hebben onderscheiden, en als duivels hebben gevochten. Toen de Fransen de verslagen Belgen te hulp kwamen, was het voor Willem I genoeg, en werd de actie c.q. de Tiendaagse Veldtocht op 12 augustus afgebroken; het was slechts 's konings bedoeling geweest zijn onderhandelingspositie te versterken, niet om België te heroveren. Vandaar dat de troepen zich weldra naar het noorden terugtrokken. Ondanks het geringe aantal slachtoffers - uiteindelijk niet meer dan drie - werden de Jagers bij terugkomst als helden, als redders van het vaderland, verwelkomd[201], overal gul en feestelijk onthaald, met de ontvangst in Leiden op 23 september 1831 als absoluut hoogtepunt:

> "Vanaf Voorschoten zwol de begeleidende schaar aan tot een schier onafzienbare menigte, die uitzinnig van vreugde met de studenten meetrok. Daar kwamen de stedelijke en militaire overheden hen al in plechtige optocht tegemoet, compleet met schone muziek. De straten van de stad waren in lustwaranden herschapen, de woningen met kransen behangen, met spreuken of lofdichten gesierd. De weg was bestrooid met bloemen, en overal wapperde de vaderlandse vlag. Nimmer in zijn geschiedenis had de stad Leiden een zegevierend leger zulk een stralende intocht bereid."[202]

Na de verschillende plechtigheden was de stad de ganse nacht vervuld van gejuich en gezang, en de festiviteiten gingen door tot in de vroege morgen. De vreugde en de trots bij de Leidse bevolking waren algemeen, "de tegenstelling tussen de studenten en de rest van de bevolking leek voor een ogenblik opgeheven."[203] Maar het leek mooi geweest - in hun "korte geschiedenis der Leydsche Hoogeschool" van december 1833 tot december 1834 maken de studenten er tenminste geen geheim van, "gelukkig (…) ieder spoor van onze vroegere krijgsbetrekkingen te zien uitgewischt, en ons Akademisch verhaal wederom *geheel* in den geest eener letterkundige geschiedenis te kunnen schrijven."[204] Hoe 't ook zij - de Jagers hadden hun plicht verricht; hun corps werd bij Koninklijk Besluit van 11 juni 1839 ontbonden. Tot zover een beknopte samenvatting van lotgevallen die destijds zeer tot de verbeelding hebben gesproken.

Voor ons doel is het echter van meer belang om vast te stellen, welke betekenis zij voor de ontwikkeling van het studentenleven in Leiden hebben gehad. Vanouds stond de Leidse student bekend als een a-sociale fliere fluiter, die neerziet op de samenleving, en zich bij voorkeur toelegt op het sarren van brave burgers en op het ontgroenen van "zwermen van vreesachtige, bleeke knaapjes, alleen

of paarsgewijs ronddravende, en vervuld van 't allerdiepste ontzag voor elken barribal, die hen met pool, stok en hooge laarzen tegenkwam"[205], van aanstaande corpsleden die "zich langs 's heeren straten (bewogen) met een onverholen angst voor ieder, die zich tot hun ontbolstering bereid verklaarde"[206], zoals de gevestigde LSC-orde het novietendom spottend omschreef. Door hun vaderlandslievende, gezagsgetrouwe gedrag in begin jaren dertig had dat stereotype evenwel zijn langste tijd gehad. Ervoor in de plaats kwam het beeld van een student die zijn vaderland diende, en die zijn maatschappelijke verantwoordelijkheid nam - iemand aan wie men wat had, op wie men kon rekenen. Tegelijkertijd beïnvloedde de getoonde eensgezindheid de interne organisatie van de studentenwereld. De geschetste gebeurtenissen versterkten de saamhorigheid, gepaard gaande met de wens om zich ten opzichte van de buitenwereld nadrukkelijker te profileren als een groepering in de samenleving die er toe deed, waar men niet om heen kon.[207] Zo is de krijg van 1830 een zeker keerpunt geweest in de geschiedenis van het studentenleven in ons land[208], in ieder geval van dat te Leiden.

Toch is het verhaal van de weerbaarheid der Leidse studenten hiermee niet voltooid, integendeel. In het revolutiejaar 1848 vormden ruim tweehonderd studenten, op verzoek van de rector magnificus, een corps rustbewaarders, voorzien van geweren, maar omdat er weinig andere onrust te bezweren viel dan het opbrengen van dronken lieden en de zorg voor hulpbehoevende oudjes, bestond hun vendel tegen de zomervakantie al niet meer[209]. In de Almanak voor 1867 wordt de Vereeniging tot vrijwillige oefening in den wapenhandel opgevoerd[210], sinds 1868 Pro Patria[211]. Het LSC steunde dit gezelschap wel, maar niet financieel. Of het nu daaraan lag of niet, na aanvankelijk enthousiasme taande de belangstelling, omdat er nog geen gelegenheid was om schietoefeningen te houden. En toen dat wel het geval was - er was tussen Mare- en Herepoort een schietbaan geopend -, ging er iets mis: een verdwaalde kogel kwam in de bovenkamer van een naburig huisje terecht, met regeringsonderzoek èn apathie binnen de Vereeniging als nasleep.[212] Het incident was echter weldra ingehaald door toenemende animo voor de schietoefeningen.[213] In 1869 wijdde het betrekkelijk geringe aantal, zeer trouwe leden zich zelfs driemaal per week daaraan. Toen ook werd besloten tot het facultatief aanschaffen van een uniform, "een zouaven-, volgens anderen (…) een detentiehuis-kostuum", dat sprekend leek op dat van de Utrechtse studentenvereniging.[214] Korte tijd later was het beeld evenwel minder gunstig: de vereniging in wapenhandel "gaf slechts nu en dan teekenen van leven, voornamelijk door het niet doen plaats hebben van schietoefeningen en het vaak te koop aanbieden door de leden van bijna ongedragen uniformen"[215], en dat bleef zo: mee doordat de schietbaan door de autoriteiten al in februari 1872 werd gesloten "blijkt ook in het L. Studenten corps de militaire geest niet sterk ontwikkeld te zijn."[216] De malaise was echter van zeer tijdelijke aard, want in 1875 vertoonden Pro Patria-leden zich weer in uniform, "en sedert de vacantie trekken zij met nieuwen ijver bezield wekelijks naar Katwijk

om zich in 't schieten te oefenen."[217] Volgens de Almanak voor 1899 was Pro Patria na ziekte herrezen, en maakte zij deel uit van de erewacht bij de inhuldiging van koningin Wilhelmina op 5 en 6 september 1898.[218]

Ronden wij dit relaas af met een hier wel hoogst relevante casus.[219] In verband met de Frans-Duitse oorlog, die zich tussen juli 1870 en mei 1871 voltrok, werd opgemerkt: "Gelukkig is ons vaderland niet in gevaar gekomen en zijn dus de diensten der vrijwilligers niet noodig geweest." Sprak hier amper krijgslust uit, er werd wel in één adem aan toegevoegd:

> "Reeds hebben echter eenige candidaten in de medicijnen onder ons getoond, dat zij voor de lijdende menschheid en voor eigen oefening veel over hebben, door zich naar het tooneel des oorlogs te begeven. Het waren de heeren Snellen van Vollenhoven, de Lang, Liernur, Hoogkamer en Huet."[220]

De dreiging zo vlak bij huis maakte een golf van emotie los. Berichten van de slagvelden met hun gruwelijkheden misten hun uitwerking niet, en wekten afschuw, medelijden en weldadigheid. Die gevoelens van empathie en euforie vonden een uitweg in de behoefte van de Nederlandse bevolking om op enigerlei wijze hulp te bieden[221], door geld en goederen[222] te verstrekken, als ook in de vorm van allerhande initiatieven en persoonlijke inzet, "tot leniging van het lijden van gekwetste en zieke krijgslieden in den uitgebroken oorlog"[223] - dit alles nu voor het eerst praktisch gekanaliseerd in de nieuwe bedding van het Roode Kruis[224]. Zo vertrok J.A. Gallandat Huet naar Parijs en vandaar naar Sedan met de *ambulance Néerlandaise*, begaven A.H. de Lang en G.M.A. Liernur zich naar Luxemburg, neutraal en tussen de strijdende staten gelegen, om naar beide zijden bij te springen, terwijl J. Hoogkamer en J.S. Snellen van Vollenhoven zich aanvankelijk eveneens in en bij Sedan hebben geweerd.

Hun vehikel was de ambulance: een eenheid van voertuigen, tenten, verpleegmateriaal en verplegend personeel onder leiding van één of meerdere artsen.[225] Tussen augustus 1870 en mei 1871 heeft een tiental van zulke vaste ambulances onder auspiciën van het Roode Kruis in Nederland zich aan 'ziekenverpleging op het oorlogstooneel' gewijd[226]. Van hun wederwaardigheden, aan het front of (ver) achter de linies, werd verslag gedaan in bijna wekelijks verschijnende bulletins[227], 38 totaal tussen augustus 1870 en 20 mei 1871. Een geval apart was de al genoemde *ambulance Néerlandaise*, welke mobiele- of veldambulance (*ambulance volante* of *de campagne*), met vier jonge Leidse artsen als medische staf, in Franse dienst operationeel was. Het was de eerste Nederlandse bijdrage in dit verband[228], en een Leidse medisch candidaat maakte er deel van uit - de primeur! Sterker nog:

> "Een bericht van het Comité te Leiden meldde (…) de bereidvaardigheid van drie aanbevelenswaardige jonge geneesheeren om naar eenig oorlogsveld, ter keuze van het Hoofdcomité [d.i. destijds de naam van het bestuur van het Roode Kruis in

> Nederland] te vertrekken, en een vierde wenschte zich daarbij te voegen. In de omstandigheden van het toenmalig oogenblik, terwijl de hoofdstad van Frankrijk verklaard was als in staat van beleg te verkeeren, zich daarheen te begeven om onder vreemde chefs in niet te berekenen toestanden dienst te gaan doen, was niet de meest begeerlijke aanwijzing; zij gevoelden het, maar waren mannen van moed en van toewijding, en aarzelden niet. Het waren de Doctoren S. VAN DER HORST, J. LIONELL VEENDAM, J.T. VAN DER CHIJS en de Doctorandus J. GALLANDAT HUËT. Uit ons midden gegaan met een woord van vaarwel en een handdruk vertrokken zij den 19den Augustus".[229]

Vanuit Parijs ging de reis richting Sedan, maar toen men onderweg geconfronteerd werd met een groot aantal gewonden die in een boerderij naar hulp haakten, veranderde de vliegende ambulance in een gewone ambulance of veldlazaret met een vaste standplaats. Werd de *ambulance Néerlandaise* als zodanig ontbonden[230], Gallandat Huet, die al op 3 september aan het thuisfront verslag had uitgebracht over de lotgevallen van de onderneming[231], heeft na terugkeer uit Frankrijk de opgedane ervaring met de behandeling van de meest opmerkelijke gevallen van verwondingen onder ongeveer tweehonderd gekwetsten te boek gesteld in zijn dissertatie *De ambulance Neerlandaise in den oorlog van 1870*, waarop hij, inmiddels stadsgeneesheer van Schoonhoven geworden, op 2 juni 1871 te Leiden promoveerde. Interessant en veelbetekenend is zijn laatste stelling: "Het Roode Kruis moet de Ambulance Volante krachtig handhaven."[232]

Hoe is het de andere Leidse candidaten vergaan? De Lang en Liernur stonden in Luxemburg weldra alleen voor de zorg van zo'n tweehonderd gewonden[233], maar zij zijn al spoedig in Saarbrücken-Trier ingezet.[234] Moest de kundige en kordate arts De Lang reeds binnen enkele maanden huiswaarts keren[235], Liernur heeft het beduidend langer volgehouden. Zo krijgt 'Dr. *Liernur*', met anderen, in oktober het verzoek een ambulance ergens in de Vogezen in te richten[236]. In november zien we hem in Metz aan het werk, waar hij tot in maart '71 actief zal blijven, tot grote tevredenheid van zijn superieuren. Kijkt de een terug op "de zeer te prijzen adsistentie van den heer medicinae doctorandus *Liernur* (…), wiens onvermoeide ijver en practische bekwaamheid in deze moeilijke omstandigheden (…) zeer zijn gewaardeerd geworden"[237], even later blikt de ander vooruit met het uitspreken van "den innigen wensch (…) om met de degelijke en kameraadsprakelijke hulp, die ik steeds van den Heer *Liernur* mag ondervinden, nog lang hier te mogen werkzaam zijn."[238] Elders wordt zijn 'ondernemende' karakter genoemd[239]. In maart moet Liernur uit Metz zijn teruggekeerd, "en heeft van het Hoofd-Comité den mondelingen dank ontvangen, voor de vele en gewichtige diensten, die hij sedert September onafgebroken aan het *Roode Kruis* heeft bewezen."[240]

Studiegenoten 'doctorandus'[241] Hoogkamer en Snellen van Vollenhoven deden medio oktober in en bij Sedan dienst, als assistenten van volledig bevoegde Nederlandse artsen[242]. In november liet de eerste geneesheer in het bij Sedan gelegen Balan weten: "Met niet genoegzamen dank moet ik hier afzonderlijk

de (…) assistenten (…) *Hoogkamer* en *Snellen van Vollenhoven* vermelden, die mij steeds getrouw ter zijde zijn blijven staan." Zij zijn "steeds ijverig in de weer, en handelen thans, hoewel onder mijn direct toezicht, ieder (…) zelfstandig. Zeer belangrijke gevallen worden meestal te zamen nagegaan, even als ook de weinige operatiën gezamentlijk worden verricht."[243] Toen deze ambulance eind november haar werkzaamheden beëindigd had, gingen beiden deel uitmaken van een grote, nieuwe ambulance voor honderd gekwetsten, die op 7 december uit Rotterdam per stoomboot naar Bordeaux was vertrokken[244]. Wordt van andere medisch candidaten expliciet aangegeven dat zij (beg)in januari '71 Bordeaux hebben verlaten, "om huiswaarts te keeren ter hervatting hunner studiën aan het Athenaeum te Amsterdam"[245], de twee Leidenaren zijn volgens verwachting eind januari gevolgd, hoewel de ambulance van 22 december tot 4 maart in Bordeaux actief is geweest.[246]

Zonder de destructieve werking van oorlogvoering te willen bagatelliseren, heeft de Frans-Duitse krijg in geneeskundig opzicht tenminste twee positieve neveneffecten te zien gegeven. Allereerst is praktische winst geboekt op het terrein van de heelkunde, vooral bij de in Duitsland ingezette ambulances. Zo vernemen wij van de ambulance die in het park van kasteel Neuwied was gevestigd:

> "Als dirigeerend geneesheer had zich aan deze inrichting verbonden Dr. OSCAR DE HEYFELDER, Hofraad en Kolonel bij den geneeskundigen legerdienst van Z.M. den Keizer van Rusland. (…) Dr. HEYFELDER had zich in de heelkundige wereld door vele geschriften een naam gemaakt als voorstander van de methode om in vele gevallen, waarin gewoonlijk de amputatie wordt aangewend, het afzetten van ledematen te voorkomen door resectie en recisie. De tegenwoordige oorlog gaf hem ruime stof voor de gelegenheid om de uitkomsten dezer methode te doen kennen, en door zijn ijver gedreven om ongelukkigen te helpen heeft hij in 't begin van November in persoon 60 zwaar gekwetste Franschen, door hunne geneesheeren verlaten, uit Metz naar Neuwied overgebracht en daar de weldaad zijner behandeling doen ondervinden. Onder de leiding van zulk een man zouden intelligente artsen, de jongeren inzonderheid, door de ware beginselen hunner roeping bezield, een werkkring kunnen vinden van groot nut niet alleen voor slachtoffers in dezen oorlog, maar ook in de gevolgen. Toen derhalve Dr. HEYFELDER het verlangen te kennen gaf, bij voorkeur Hollandsche geneeskundigen als assistenten te mogen ontvangen, besloten wij [d.i. het Hoofd-Comité] aan dien wensch gehoor te geven".

Onder die helpers bevonden zich een medisch candidaat uit Groningen en een uit Utrecht, maar geen uit de Sleutelstad[247], al zou Liernur zijn dissertatie aan dit onderwerp wijden.

In de tweede plaats ondergingen diverse hulpmiddelen verbetering, zoals het gipsverband[248], het ziekentransport en materiaal zoals een keukenransel, een reddingsvlot, een hospitaaltent en brancards in allerlei soorten en maten[249].

Na de oorlog hebben de vele vrijwilligers koninklijke 'eereblijken' ontvangen, bestaande uit een medaille en een diploma; de herinneringsmedaille was voorzien van de tekst *anima vulneratorum clamavit*[250].

Terugziende valt aan te nemen dat de vijf Leidse medisch candidaten zich hebben laten meevoeren op de golven van de geestdrift die zich na het uitbreken van de Frans-Duitse oorlog in eerste aanleg van het Nederlandse volk meester maakte. Zij waren echter niet de enigen die door het vuur van hulpvaardigheid aangestoken raakten[251], want ook candidaten uit andere academiesteden (Groningen, Utrecht, Amsterdam) meldden zich voor medische dienst aan het front. Totaal zijn 25 candidaten in de geneeskunde met de vaderlandse ambulances meegelift, en hebben zich ter plaatse bij deze eerste vuurproef voor het Roode Kruis in Nederland verre van onbetuigd gelaten. Dit alles neemt niet weg dat de medische faculteit te Leiden met naam en toenaam is geprezen als "een alma mater van geneeskundigen voor het Roode Kruis"[252] - en evenmin dat deelname aan ambulances door medisch studenten wel werd gestimuleerd door hun hoogleraren, bijvoorbeeld door Hector Treub[253].

SAMENVATTING

Niet voor niets refereert de Utrechtse historicus H.W. von der Dunk aan "de zo beschaafde burgerlijke 19de eeuw"[254], want uit alles blijkt het overwegend burgerlijke karakter van deze eeuw. Net als de burgerij in andere gemeenten slaagde die van Leiden er toen in, zowel politiek als economisch en cultureel een stevig stempel te drukken op de stedelijke samenleving.[255]

Landelijk beschouwd was Leiden eind negentiende eeuw een middelgrote stad geworden, die evenals de andere Nederlandse steden haar verregaande autonomie tijdens de Republiek had moeten opgeven voor nationale regie, waarbij gemeenten een aantal taken centraal opgelegd kregen, zoals inzake gezondheidszorg, armoedebestrijding en onderwijs.[256] Haar speciale positie in ons land dankte de Sleutelstad toen nog vooral aan de aloude textielindustrie, die eeuwenlang de economische kurk was geweest waarop Leiden dreef. Niet toevallig werd Leiden vroeger ook wel 'lakenstad' genoemd. Ging het slecht met de textielindustrie, dan verschrompelde en verpauperde Leiden, zoals in de achttiende eeuw. Ging het daarentegen goed, dan bloeide de stad op, zoals Leiden er in de negentiende eeuw weer helemaal bovenop kwam juist doordat de textielindustrie nieuwe dynamiek te zien gaf.[257]

Zo had de Sleutelstad tegen 1900 haar saaie en slaperige imago resoluut van zich afgeschud. Leiden was zichzelf niet langer tot last, integendeel, en had zich ontwikkeld van een wegkwijnend oord tot een bruisende stad, tintelend van leven, in volle bloei. Jan Salie had er voorgoed afgedaan, de weg omhoog, naar nieuwe nijverheid in de breedste betekenis van het woord, naar expansie en groei, was ingeslagen.[258]

En de oude Latijnse zegswijze had haar eeuwige geldigheid weer eens bewezen: *tempora mutantur et nos mutamur in illis …*

Het spanningsveld tussen de stad en de universiteit - die in Leiden een 'status aparte' genoot - verloor in de negentiende eeuw al veel van zijn spankracht doordat bepaalde universitaire instellingen nadrukkelijker in de lokale verzorgingsstructuur ingebed raakten. Zo werd het Academisch Ziekenhuis - aanvankelijk een schimmig zaaltje dat plaats bood aan een gering aantal voor studenten interessante zieken - een groot, modern ziekenhuis, dat niet alleen klinisch belangwekkende gevallen opnam, maar zich uit humanitaire overwegingen ook ontfermde over veel minvermogende Leidenaren. Omstreeks 1900 koesterde de stad haar sterke koloniale connecties, al was het maar via de opleiding van bestuursambtenaren voor 'ons Indië' aan de Leidse universiteit. Tegelijkertijd nam de betrokkenheid van studenten en hoogleraren met de stad hand over hand toe, tot zij - in de twintigste eeuw - stadsburgers zouden worden.[259] Het universitaire netwerk van instituten, laboratoria, musea[260] en andere voorzieningen breidde zich over de stad uit, en de universiteit bracht het tot massabedrijf, tot grootste werkgever en bouwmeester in die stad. Aan het eind van de twintigste eeuw waren de stad Leiden en de Leidse universiteit niet meer slechts tot elkaar veroordeeld zoals ooit, maar zouden zij in elkaar zijn gegroeid.[261]

En zo is de cirkel gerond - tenslotte is de stichting van de universiteit niet voor niets typisch Leids genoemd, een van de redenen waardoor Leiden zich onderscheidt van andere Hollandse steden.[262]

Tussen stad en student bestond aanvankelijk een haat-liefdeverhouding. Maar geleidelijk, tegen het eind van de negentiende eeuw, groeide meer wederzijdse waardering, en daardoor ook meer integratie.[263] De 3 October Vereeniging heeft daaraan veel bijgedragen. Dat neemt niet weg dat de studenten zich van tijd tot tijd arrogant en irritant gedroegen, en dat zij zich daar ook wel op lieten voorstaan (de beruchte 'grote Leidse bek', 'Leidse kak')[264], maar daar stond veel tegenover - zonder ze nu direct als wereldverbeteraars te willen afschilderen.[265]

Anno 1850 telde Leiden zo'n 39.000 inwoners, met inbegrip van circa vijfhonderd studenten[266]. De invloed en druk van die studenten op het Leidse leven waren echter vele malen groter dan hun numerieke aandeel zou veronderstellen. Er bestond tussen studenten en hun stadgenoten zeker (sociale) scheiding, maar ook wel degelijk gedeelde vreugde bij voorkomende gelegenheden. Mogelijk heeft Klikspaan er als eerste toe aangezet de kloof tussen Leidse burgerij en studentendom dieper en wijder voor te stellen dan die in werkelijkheid was[267], en is de afstand tussen studenten zoals Beets en Kneppelhout en de Leidse bourgeoisie minder groot geweest dan de schrijver Klikspaan suggereerde. De kloof tussen Leidse burgerij en studenten enerzijds en de Leidse arbeiderspopulatie anderzijds was reëler en liet zich niet op avondpartijtjes of in de Stadsgehoorzaal overbruggen.[268]

Wel zagen de studenten duidelijk verder dan hun eigen kringetje, en signaleerden zij de sociale verschillen in de stad. Zelf gedurende een groot deel van de eeuw van goede komaf, beperkte hun omgang zich in de regel tot de hogere standen.

De onderlinge betrokkenheid van student en stad nam in de negentiende eeuw opvallend toe. De viering van 3 oktober kreeg dankzij studenten nieuw leven ingeblazen. Na het dies-feest en na de lustrumviering toonden de burgers zich zelfs wel ingenomen met hun jonge, tijdelijke stadgenoten, voor wie zij dan een Contra-partij plachten aan te richten. De studentenmaskerade, een eens in de vijf jaar plaatsvindende festiviteit, waarbij een optocht met een historisch thema tot in detail werd nagebootst, was een gebeurtenis die de ganse stad en verre omgeving in de ban hield. Op de openbare bijeenkomsten van letterkundige gezelschappen en bij uitvoeringen van Sempre Crescendo was de Leidse burgerij van harte welkom. Terwijl de Leidse Maatschappij van Weldadigheid zich verzekerd mocht weten van het lidmaatschap en de vrijgevigheid van de studenten.[269]

Met andere woorden: er is aanleiding om met de mythe van de distantie tussen burgerij en studenten genuanceerder om te springen dan dikwijls is gedaan. Het is misschien te veel gezegd dat de laatsten met het treurige lot van tal van mede-stadgenoten begaan waren[270], maar volstrekt onverschillig stonden ze er stellig niet tegenover, en toonden ze zich bereid om maatschappelijke nood bij de behoeftige Leidse bevolking te helpen lenigen.[271] Evenzeer is het wellicht overdreven om staande te houden dat het hulpbetoon van de Leidse studenten geen grenzen kende, maar ook bij meer algemene catastrofes aarzelden zij niet om een positieve bijdrage te leveren; zo herinnert de Almanak voor 1862 aan de watersnood in Nederland, die voor studenten individueel en het Corps als collectief aanleiding was geweest tot het doen van giften.[272] En de actieve deelname van enkele Leidse 'candidaten in de medicijnen' aan de Rode Kruis-ambulances in de Frans-Duitse oorlog van 1870-'71 is door mede-studenten niet alleen opgemerkt maar ook gewaardeerd. De zelfverzekerdheid èn zorgeloosheid die onlosmakelijk met studentikoos gedrag zijn geassocieerd, de in zichzelf gekeerde c.q. op het eigen wereldje betrokken attitude - dat stereotiepe beeld van het verschijnsel 'student', zoals het in brede kring bestaat, komt zo toch in een ander daglicht te staan.

Kortom: zonder de verhouding tussen studenten en hun stad- (en land)genoten mooier voor te stellen dan zij in de praktijk was, geven talrijke indicaties evenmin reden om zich daar negatiever dan nodig over uit te laten.

INTERMEZZO III: **JOHANNES ADRIAAN KORTEWEG**

Waarom het geluk Korteweg aanvankelijk te Leiden in de steek laat, en hoe het hem er uiteindelijk, ruim twintig jaar later, wel toelacht - twee memorabele momenten uit een veelzijdige levensloop.

Teleurstelling maakt zich meester van de studenten in de geneeskunde te Leiden als de leerstoel voor heelkunde van Polano na diens overlijden in 1878 niet gaat naar zijn assistent Johannes Adriaan Korteweg[1], maar naar de nummer één op de voordracht, de oudere en meer ervaren J.E. van Iterson[2]. Korteweg is prima bevallen, speciaal vanwege zijn onderwijs in de operatieve chirurgie, alsook in kliniek en polikliniek als vervanger van Polano tijdens diens ziekte, terwijl hij na diens dood de poliklinische colleges had waargenomen[3]. De studenten hopen dan ook Korteweg "nog langen tijd een hem waardige plaats te zien innemen"[4]. Wanneer hun inzet om hem als opvolger van Polano benoemd te krijgen echter tevergeefs blijkt[5], Korteweg de eer aan zichzelf houdt en uit Leiden vertrekt, blijft zijn leerlingen niets anders over dan hem hartelijk en erkentelijk uitgeleide te doen;

> "Reeds in het vorige verslag werd vermeld dat Dr. KORTEWEG de kliniek en polikliniek van Prof. POLANO zou voortzetten. Hij deed dit geruimen tijd en hielp ons met alle kracht en toewijding, opdat wij door het verlies van onzen Hoogleeraar niet te veel zouden lijden. Dat wij dit ten zeerste apprecieerden hebben wij hem gezegd, toen hij tot een anderen werkkring geroepen werd. Moge hij op zijne latere loopbaan gelegenheid vinden te woekeren met de vele gaven, die hij ons toonde te bezitten!"[6]

En zij geven hem een kastje met chirurgische instrumenten als afscheidsgeschenk mee[7]. (Overigens lopen zij na enige tijd ook weg met de wèl benoemde Van Iterson, als chirurg en als docent).

Op 10 oktober 1868 laat de zeventienjarige Korteweg zich te Leiden inschrijven als student in de 'natuur-philosophie', om na het candidaatsexamen[8] over te stappen naar geneeskunde. In september 1875 slaagt hij voor het artsexamen, waarna hij, als assistent bij Polano, op 17 mei 1877 cum laude[9] promoveert op onderzoek naar de oorzaken der breukbeklemming. Deze belangrijke studie over het wezen van hernia incarcerata toont zijn wetenschappelijke zin en neiging tot het mechanische experiment. Hoewel hij in latere kritische beschouwingen blijk geeft van belangstelling voor proefnemingen, zal daar in zijn werkzaamheden verder weinig van te merken zijn.

Gedurende zijn assistentschap publiceert hij met medewerking van zijn broer, de bekende wiskundige D.J. Korteweg[10], bovendien een geschrift over de toepassing van de statistiek op de medische wetenschappen (1877). In een tijd waarin vooral de hygiënisten dwepen met de statistiek[11], toont Korteweg zich uiterst kritisch over de toepassing van de methode van de exacte wetenschappen

op een discipline die "nog lang niet op den naam 'exact' kan bogen". De slotsom van deze publicatie kan wel als motto gelden voor zijn leven en werk: "Iedereen zal het voorloopig wenschelijker vinden het gezond verstand te plaatsen boven geleerdheid, boven feiten, maar vooral boven het geloof aan het getal".[12] Het verwondert dan ook niet, dat Kortewegs naam ontbreekt in het pantheon der hygiënisten.[13]

Dat hij zich daarmee niet automatisch kandidaat stelt voor het kamp der behoudenden, bewijzen enkele andere studies die dateren uit zijn jaren als assistent heelkunde. Daarin staan tumor albus en wondbehandeling centraal, zaken die dan volop in beweging zijn, en die juist laten zien hoezeer Korteweg zich steeds weer bezighoudt met de nieuwste ontwikkelingen in de medische wetenschap.[14]

Intussen maakt hij furore als Polano's rechterhand, en springt zijn talent als docent in het oog. Om voor de leerstoel heelkunde in aanmerking te komen, schieten zijn capaciteiten vooralsnog echter te kort[15]. In 1879 verlaat Korteweg Leiden voor Amsterdam, waar hij tot 1887 werkzaam is als geneesheer-directeur van het Nederlandsch Israëlitisch Ziekenhuis en als chirurg bij het (Emma) Kinderziekenhuis, waar hij de polikliniek uitbreidt met een speciale chirurgische afdeling.[16] Daarnaast oefent hij er privé de geneeskundige praktijk uit.[17]

Korteweg maakt internationaal naam met zijn statistische studies over borstkanker. In de jaren 1880, 1888 en, opnieuw, in 1903 bespreekt hij de statistiek die een aantal buitenlandse klinieken had gepubliceerd, combineert ze en trekt zijn eigen conclusies uit de bijeengebrachte gegevens. Het feit dat hij zich daarbij enkel en alleen op Duitse bronnen baseert, geeft aan hoe groot de invloed van de Duitse wetenschap in Nederland dan is. Korteweg leidt uit de data onder meer af, dat vroegtijdig opereren, zelfs in zogenaamd eenvoudige gevallen, de heelkundige resultaten verbetert in termen van overlevingskansen.[18]

Zijn bezoek aan een aantal hospitalen te Londen in 1881 verruimt zijn blik op de internationale heelkunde, al bevreemdt het dat gipsverband er dan nog vrijwel onbekend is. Terug in Nederland is het opnieuw de wondbehandeling waarmee hij zich inlaat. Daarbij speelt de antisepsis een voorname rol, terwijl hij tevens veel aandacht besteedt aan de betekenis van de 'doode ruimte' en aan het vraagstuk van de wonddrainage. Een latere studie over amputatie leidt hem weer meer in de richting van de asepsis.[19]

Ook nu komt de statistiek bij hem om de hoek kijken, allereerst in de toepassing ervan bij de operatieve behandeling van het carcinoma mammae, waarop hij eveneens in later werk herhaaldelijk zal ingaan. En opnieuw maakt hij geen geheim van zijn scepsis, van zijn overtuiging dat statistiek vooral niet meer dan een hulpmiddel mag zijn: "Het gezond verstand moet dit hulpmiddel naar waarde gebruiken, doch mag er zich niet door laten overheerschen". Uit zijn werk over kroep en difterie en speciaal uit dat over de statistiek van kroep en difterie, in het bijzonder te Amsterdam, blijkt echter dat hem het belang van de statistiek niet ontgaan is. Nog vóór de ontdekking van de difteriebacil door Löffler (1883-'84) komt hij tot het inzicht dat kroep en difterie onvoldoende te onderscheiden zijn en bijgevolg onder één noemer dienen te worden gebracht.[20] In deze tijd raakt hij in de ban van de grote chirurgie, zoals laryngotomieën

en maagresecties aantonen. Daarnaast zal zijn betrokkenheid bij het Kinderziekenhuis zijn grote belangstelling voor en dito kennis van de orthopedie hebben gestimuleerd. Voor hem is orthopedie dàt deel van de heelkunde waarin de "invloed van geringe, maar langdurig werkzame mechanische krachten, op de verschillende samenstellende deelen van het lichaam wetenschappelijk werd gegrondvest". Dan al ontkiemt zijn opvatting over de oorzaak van orthopedische vervormingen, die hij later in zijn bekende leerboek meer expliciet zal etaleren.

De opleiding van de geneeskundige laat Korteweg evenmin onverschillig. In 1882 formuleert hij drie stellingen over de geneeskundige examens, die er niet om liegen:

1. Onze medische wetenschappelijke graden zijn geen wetenschappelijke onderscheidingen;
2. Onze artsexamens geven geen waarborg voor praktische bruikbaarheid; en
3. Beide soorten van examens belemmeren de geneeskundige studie.

Hoe mild Kortewegs persoonlijkheid ook overkomt, de militante aard van deze theses kenmerkt hem evenzeer.

In 1886 heeft hij als wetenschappelijk heelkundige al dermate naam gemaakt, dat men hem - samen met Hector Treub - waardig keurt voor bekroning met de Tilanus-medaille, maar aangezien deze niet aan twee personen tegelijk kan worden gegeven, wordt deze prijs dat jaar niet uitgereikt.[21]

Hoogleraar

Aan deze vruchtbare jaren komt een einde als hij in 1887 wordt benoemd tot hoogleraar in de heelkunde te Groningen. Op 24 maart 1887 wijdt hij zijn inaugurele oratie aan het vraagstuk of *Heelkunde eene Wetenschap?* is, welke vraag hij in zijn conclusie als volgt beantwoordt: "Afzondering is niet de roeping van den heelkundige - wetenschappelijk leven in de practijk, dit moet zijn leus zijn". Zijn tijd in Groningen is slechts kort van duur, maar ook daar en dan laat hij van zich horen, zoals over de belangrijkste wijzigingen in het oorspronkelijke verband van Lister. En in een voordracht over de operatieve behandeling van het carcinoom, in het bijzonder van het mammacarcinoom, sluit hij aan bij zijn eerder daarover uitgebrachte studies.

Amsterdam lo(n)kt evenwel andermaal, en op 19 oktober 1889 aanvaardt hij er het ambt van hoogleraar in de heelkunde aan de gemeentelijke universiteit met een rede over *De grenzen der heelkunde*, waarin hij het tot dusverre in het vak bereikte onder de loep legt, en die hij beëindigt op een wijze waarmee hij impliciet zichzelf typeert: "Laat ons het multum sed non multa, de degelijkheid, die bescheidenheid kweekt en tot voorzichtigheid leidt, boven alles in het oog houden."

In de hoofdstad maakt zijn onderwijs een pregnante ontwikkeling door. Zijn leerboek "ter voorbereiding tot de heelkundige kliniek" is er het product van. Door de originele aanpak en eigen ideeën van Korteweg zal *Algemeene Heelkunde* (1898) van grote invloed zijn op de in ons land beoefende heelkunde. Steeds weer vult hij het aan, bijvoorbeeld met hoofdstukken over ongevallengeneeskunde.[22]

Ook de studenten tonen zich content met hun hoogleraar heelkunde, zoals zij in het collegeverslag van de cursus 1897-'98 te verstaan geven:

> "Prof. Korteweg behandelde gedurende dezen cursus met ons de propaedeutische chirurgie. De volle collegezaal was getuige van het nut, dat deze colleges hebben voor den praktischen medicus. Ieder onderwerp dat door Z.H.Gel. behandeld werd, werd ons nader toegelicht door demonstratie aan patiënten.
> Het collegeuur van Prof. Treub werd door Prof. Korteweg overgenomen en zoo waren wij in de gelegenheid nog al veel operaties bij te wonen. Ook studenten van oudere semesters, bezochten vaak dit college."[23]

En Korteweg

> "zal op afzonderlijke dagen en uren opereeren, niet zooals vroeger in aansluiting aan zijne klinieken. Naast assistenten en co-assistenten zullen nog ± 6 personen voldoende kunnen zien. Daarom wil Z.H.G. telkens gedurende 14 dagen een zestal semi-artsen naar ancienniteit in de gelegenheid stellen de operaties bij te wonen. Voortaan, te beginnen met October 1898, zijn de klin. co-assistenten niet meer werkzaam op de polikliniek, waarop afzonderlijke co-assistenten zullen worden benoemd. De verbintenisduur zoowel voor kliniek als voor polikliniek blijft 3 maanden."[24]

Het vak zelf laat hem evenmin los, zoals in lezingen voor het Genootschap voor Natuur-, Genees- en Heelkunde, in welk kader hij van 1893-'95 de heelkundige sectie voorzit. In deze voordrachten behandelt hij doorgaans de lastigste onderwerpen van de heelkunde. Als chirurg houdt hij zich niet alleen bezig met ingrepen als longoperaties, maar laat hij eveneens affiniteit blijken jegens plastische chirurgie (1890); daarbij bedenkt hij voor wangplastiek een eigen methode die hij met succes uitvoert. Steeds geneigd tot het nieuwe past hij Kochs tuberculine-injecties bij chirurgische tuberculose toe. Tevens bestudeert hij de oorzaken van de orthopedische beenmisvormingen.[25]

Zuid-Afrika

Ook Amsterdam kan hem uiteindelijk niet vasthouden. Vlak vóór de eeuwwisseling voelt hij zich geroepen de slachtoffers van de Tweede Boerenoorlog te hulp te komen, en gaat hij als chirurg met een Roode Kruis-ambulance in 1899 naar Zuid-Afrika. Hoewel hij daar tussen 12 december 1899 en 20 januari 1900 nodig en nuttig werk verzet, keert hij al na die ruime maand naar Nederland terug. Zijn heelkundige bijdrage is hem niet meegevallen:

> "Alles tezamen steeg het getal patienten dus nu tot 36, waaronder verscheidene reconvalescenten en licht-gewonden." (…)
> "Wat ik op het gebied van oorlogschirurgie mocht waarnemen, is voorzeker veel minder dan, wat ik mij had voorgesteld. Men meene niet, dat ik mij hierover beklaag, verre van dien. Ook zonder veel chirurgisch werk gedaan te hebben, meen ik in de gelegenheid te zijn geweest mede getuigenis af te leggen van Holland's sympathie voor Transvaal en dit beschouwde ik als mijn voornaamste opdracht. Misschien had men, de diplomatieke zijde van de opdracht op den voorgrond stellend, naast

> Dr. LINGBEEK een ander gekozen, daartoe beter dan mijn persoon geschikt. Toch werd mijn titel zeer op prijs gesteld en, zooals het nu eenmaal geloopen is, ben ik voor mijzelven tevreden.
> En wanneer ik het weinige, wat ik mocht waarnemen, met kalmte overweeg, dan ben ik toch ook daarover tevreden. Het is meer dan, wat ik tot voor weinige weken in mijn geheele leven van geschoten wonden gezien heb. Ja, het lijkt mij zelfs - en dit uit meer dan, één oogpunt - de moeite loonend, al wat ik heb waargenomen overzichtelijk te rangschikken."[26]

Minstens zo belangrijk als deze meer persoonlijke bespiegelingen is zijn waarschuwend advies: er is ter plaatse inmiddels zoveel adequate hulp aanwezig dat het niet nodig is nòg een ambulance naar het strijdtoneel in Zuid-Afrika te sturen. In het verslag van zijn werkzaamheden en wederwaardigheden, dat hij op de thuisreis van 20 januari tot 18 februari 1900 aan boord van de 'Herzog' opstelt, maakt hij dat met nadruk en meer dan eens duidelijk:

> "… terwijl onze Hollandsche ambulance met de Duitsche de eerste ambulances waren, die van uit den vreemde hulp kwamen bieden, vóór onze komst noch in Transvaal noch in den Vrijstaat behoefte aan geneeskundige hulp ook maar eenigszins dringend gevoeld was. Onder waardeering onzer komst, werd reeds met ons de vraag besproken, waar wij toch voldoenden arbeid zouden kunnen vinden? (…) Maar nog eens, in de meest dringende behoefte is overal reeds voorzien, zij het dan ook vooral, wat het materieel betreft, op gebrekkige wijze. (…) Men zal kunnen begrijpen, dat ik onder deze omstandigheden vooralsnog ontraad van uit Holland nog meer personen uit te zenden."[27]

Ondanks zijn kortstondig verblijf in Zuid-Afrika heeft het "lekker snij van professor KORTPAD" niet nagelaten er veel indruk te maken.[28]

Het 'finest hour' van een verloren zoon?

Het moet voor Korteweg een zekere genoegdoening zijn geweest, hem in ieder geval voldoening hebben gegeven, in 1901 op het oude nest terug te keren. Toch zullen rationele redenen hem hebben doen besluiten de hoofdstad voor de Sleutelstad in te ruilen. Op een college te Amsterdam verklaart hij zijn leerlingen waarom hij aan Leiden boven Amsterdam de voorkeur geeft. Om te beginnen is de operatiekamer in Leiden beter dan die waarover de hoogleraar heelkunde in het Binnengasthuis te Amsterdam kan beschikken - "Zij is moderner en veel meer in overeenstemming met de tegenwoordige eischen der wetenschap"[29]. In de tweede plaats acht hij een positie aan een Rijkshogeschool meer stabiel dan een die verbonden is aan de gemeentelijke Universiteit van Amsterdam. Moeilijkheden die hij had ondervonden bij het verkrijgen van noodzakelijke verbeteringen, alsook de lakse wijze waarop met hem gedane toezeggingen wordt omgesprongen en de aanstelling van een assistent voor niet langer dan een half jaar, brengen hem ertoe uit Amsterdam te vertrekken. Wat hij er niet bij zegt, maar volgens zijn necroloog en opvolger J.H. Zaayer wel degelijk heeft meegespeeld, is "de liefde voor de Universiteit, waar hij gestudeerd had en als assistent was werkzaam geweest, en de mogelijkheid om thans te komen op de plaats, die hij in 1879 zeker zeer moet hebben begeerd."[30]

Op 10 juli 1901 aanvaardt hij het professoraat te Leiden met een oratie over *Het goed geluk van den heelkundige* - hoe symbolisch, nu het fortuin Korteweg als verloren zoon te Leiden wel in de schoot valt. Waar dat 'goed geluk' voor hem uit bestaat, licht hij met enkele sprekende voorbeelden toe:

> "De beslissing moet in korte oogenblikken genomen worden. Hoe gelukkig is het dan voor den heelkundige, zich in die weinige seconden een krachtige overtuiging te kunnen vormen, die ook later niet gemakkelijk aan het wankelen komt".
> "Ook de dwalingen van den operateur moeten kort duren en volmondig worden erkend, zal hij geen kans loopen, deze een volgende maal te herhalen. Een zekere neiging tot herkauwing van het gebeurde, mag den heelkundige niet ontbreken."
> "Niet altijd zal de operateur, die goed geluk heeft bij zijn patiënten, ook voor zichzelf gelukkig zijn. Bovendien, gemoedseffecten moeten hem niet vreemd zijn. Hoe zou hij anders met zijn patiënten kunnen medevoelen".
> "Waarlijk, het verrichten der operatie onder diepe narcose is meestal gemakkelijker dan het nemen van het besluit. Het overleg, dat het besluit voorafgaat, raakt niet alleen het verstand, maar dikwijls in zoo hooge mate ook het gemoed".
> "Niet alleen terwille van zichzelf, maar ook terwille van zijn goed geluk, zal de voorspoedige operateur verstandig doen, omstandigheden, die de gelijkmatigheid van zijn karakter bedreigen, zoo mogelijk uit den weg te gaan".

Ook zijn Zuidafrikaanse ervaringen klinken in deze rede door. Zo bespreekt hij de verwijdering van een groot stuk van een lydietbom diep uit de long van een Zuidafrikaanse strijder. Deze operatie had Korteweg niet lichtvaardig verricht: langdurig en zorgvuldig voorbereid, drie weken op allerlei manieren gewikt en gewogen, en tenslotte de grote ingreep, gevolgd door algehele genezing.[31] Korteweg geeft daarmee ook aan dat het goed geluk van de chirurg misschien niet valt af te dwingen, maar wel is te beïnvloeden.[32]

Hoewel hij zich in Leiden weer intensief wijdt aan onderwijs en heelkunde, voltrekt zich in zijn werk toch een kentering. Wel begint hij met de meest moderne behandeling van fracturen, maar de grote chirurgie raakt geleidelijk enigszins op de achtergrond - al staat de eerste totale laryngectomie in ons land (1904) op zijn naam[33]. In zijn geschriften toont hij zich meer bespiegelend en streng wetenschappelijk kritisch. Uit zijn voordrachten blijkt de behoefte om de afgelegde weg te evalueren[34], zoals het nu volgende voorbeeld uitwijst.

Al waren er reeds in de Oudheid operaties in de buikholte verricht, en was zelfs het aanleggen van een stoma toentertijd niet volstrekt onbekend, de chirurgie van de urinewegen bestond tot in het derde kwart van de negentiende eeuw uit een beperkt aantal ingrepen. Daar de urologie bovendien tot het terrein van de heelkunde en dat der dermatologie behoorde, verklaart dat mogelijk waarom de geschiedenis van het urinestoma pas tegen 1900 aanvangt. In zijn terugblik anno 1907 op de ontwikkeling van de heelkunde gedurende de laatste halve eeuw[35] betoogt Korteweg hierover: "De buikchirurgie van toen lag, vergeleken met de tegenwoordige, nog in haar eerste windselen." "Het sluiten van den anus praeter naturalis was sinds lang haar hoogste kunst." Hij herinnert eraan dat Polano, hoe vooruitstrevend als heelkundige die toen ook was, toch enige terughoudendheid placht te betrachten bij het aanleggen van een stoma, hetgeen voor Korteweg de normaalste zaak van de wereld is aangezien de eerste geslaagde darmresectie

bij de behandeling van een kwaadaardig gezwel pas in 1878 te Hamburg was verricht.

Ontwikkeling ís er, ook bij Korteweg zelf. Zo verrijkt hij rond de eeuwwisseling de stoma-chirurgie met een bijdrage, een variant op een Amerikaanse methode.[36] Maar er is meer.

Korteweg ziet in 1889 de hersenen, de ruggengraat, de onderbuik en zelfs het hartzakje binnen het operatieve bereik van de chirurg komen, maar anesthesie noemt hij daarbij dan nog niet. In 1901 daarentegen legt hij de nadruk op een goede voorbereiding van de patiënt voor de ingreep, inclusief een volledig lichamelijk onderzoek voordat een verdovend middel wordt toegediend.[37]

In zijn tijd maakt de chirurgische afdeling de ommezwaai van chloroform naar plaatselijke verdoving. Zeker vond men in Leiden algehele anesthesie aanvankelijk nog (te) gevaarlijk. Zowel bij zijn benoeming in 1901 als bij zijn emeritaat in 1914 heeft Korteweg het er slechts terloops over. Toch ziet hij in dat de verbetering van de anesthetische techniek de heelkundige mogelijkheden vergroot.[38]

Zijn onderwijs te Leiden staat op een niveau dat menig student te machtig moet zijn geweest. Zijn tot in detail, via uitgebreide literatuurstudie voorbereide colleges zijn diep doorwrochte voordrachten, eigenlijk voor heelkundigen bestemd en minder voor hen die dat nog willen worden.[39] Er zijn echter

Voor- en keerzijde van de bronzen penning - naar in 1911 door Pier Pander (1864-1919) vervaardigde plaquette -, bij C.J. Begeer te Utrecht geslagen ter ere van Kortewegs 25-jarig hoogleraarschap. Bij die gelegenheid (1912) ontvingen leerlingen en oud-leerlingen deze penning met dezelfde beeltenis (als op de plaquette) in het klein. (R.E.O. Ekkart, *Icones Leidenses*, 305; Erik van Scheepen, *Universiteit op de penning*, 49-50 nr 37). Een van hen, Gerard Kapsenberg, schreef hierover op 11 april 1911: "In Maart 1912 is Prof. Korteweg 25 jaar professor. Reeds nu circuleert, natuurlijk vertrouwelijk, een briefje om hem een plaquette en album te geven. Dat kost al weer geld! Maar 't is den man wèl gegund. Vooral de doktoren, die Korteweg in consult halen zijn zeer over hem tevreden." (Zie dit Intermezzo, noot 41).

veelbelovende studenten voor wie dit bezwaar minder telt. Volgens een van hen, Gerardus Kapsenberg (1883-1943)[40], is 'de Taaie' of 'Tienus', zoals hij zijn leermeester en chef bij name betitelt, "een al deftigheid"[41], kan Korteweg zowel joviaal en soepel als streng en veeleisend optreden[42], maar leert hij hoe dan ook veel van hem:

> "Ik ben nu al ruim een maand sub[assistent] bij Korteweg en 't bevalt mij er goed. Het is er flink druk en een geregeld komen en gaan van patienten, zoodat je wel de verschillende gevallen onder de oogen krijgt. Ook van de verbandleer krijgt men hier wel eenig benul. De tegenwoordige verbanden zijn zoo eenvoudig mogelijk. Een strookje gaas en een opgekruld gaas daarover heen, alles samengehouden door een paar reepjes kleefpleister: ziedaar het tegenwoordig meest gebruikte verband, dat uitmunt door eenvoudigheid en doelmatigheid."[43]

Eenmaal assistent van Korteweg geworden, vindt Kapsenberg:

> "Met prof. Korteweg kan ik ook goed opschieten. 't Is een man (…), die door zijn voorbeeld, iemand maakt tot een degelijk en vooral voorzichtig medicus. En dat is een heel voordeel, vooral voor mij, die soms wel wat snel uitgevallen ben. Wel heb ik dit geluk, dat mijne gedachten over en vooral de diagnosen van een patient meestal goed zijn. En dat is een heel voorrecht: want van de diagnose hangt toch de indicatie tot operatief ingrijpen af. Tegenwoordig kan men eerst opereren, en dan de diagnose stellen, doch 't omgekeerde blijft altijd beter."[44]

Ongevallengeneeskunde

Intussen gaat Korteweg zich steeds meer toeleggen op werkzaamheden in verband met de Ongevallenwet (1901), waarover hij zich eens laat ontvallen: "De Ongevallenwet heeft een doos van Pandora geopend, waaruit ook de traumatische neurose ontsnapt is".

Zijn lezing in maart 1908 voor de Vereeniging tot beoefening der Ongevallengeneeskunde is een pleidooi, in het bijzonder voor een snelle, eenvoudige en afdoende berechting. Als hij statistisch kan aantonen dat de genezing van beenbreuken meer tijd in beslag neemt dan de Ongevallenwet toestaat, gaat hij op zoek naar verbetering van de wet, aangezien hij ook de positieve effecten ervan weet te waarderen. Zo beveelt hij in een adres aan de minister van landbouw, handel en nijverheid in 1914 een wijziging van de wet aan, c.q. dringt hij aan op bevordering van het dragen van een eigen risico, het dragen van risico in kleine groepen, en van werkverschaffing als geneesmiddel, terwijl hij verhoging van het gezag van de geneesheer in overweging geeft.[45]

Ook over de specialist-heelkundigen, waartoe Korteweg zich zelf rekent, laat hij zich uit. In *Algemeene Heelkunde* merkt hij over de operatieve fractuurbehandeling op: "daar deze operatie uitsluitend door den specialist heelkundige moet worden verricht, willen wij haar techniek hier verder laten rusten." In een preadvies aan de Nederlandsche Vereeniging voor Heelkunde pleit hij in 1913 voor de "half-specialist met een klein ziekenhuis ten plattelande. Ik heb daarbij in het bijzonder de practijk der heelkunde op het oog." Hij acht een veeljarig assistentschap

nuttig, alvorens als specialist te worden erkend, maar ontraadt elke poging om dit reglementair vast te leggen.[46]

En de verhouding tussen artsen en heilgymnasten-masseurs vergelijkt hij met die tussen architecten en timmerlieden. De timmerman hoort, bij voorkeur met enige eerbied, te luisteren naar de bouwmeester, die het geheel overziet en ervoor had doorgeleerd.[47]

Een zekere trots valt Korteweg niet te ontzeggen. Tegen 1900 zijn de chirurgen als triomfators uit 'den donkeren, stoffigen hoek' tevoorschijn getreden: zij hadden de strijd tegen de wondinfectie in hun voordeel beslecht. Zij opereerden niet alleen, zij genazen bovendien! In de bewoordingen van Korteweg: "Ze waren heelkundigen geworden."[48]

Tegelijkertijd wordt de actieve chirurgie Korteweg zelf lichamelijk langzamerhand te zwaar. Niet toevallig vergelijkt hij zich soms met een schaatser die tegen de wind in voortdurend op kop rijdt, want hulp van anderen kan hij maar moeilijk accepteren.

Wanneer hij zich heeft verzekerd van een nieuwe werkkring treedt Korteweg om gezondheidsredenen terug als hoogleraar in de heelkunde te Leiden (1914)[49], om zich de rest van zijn leven in te zetten voor de ongevallen- en verzekeringsgeneeskunde. Als wetenschappelijk bewerker van de dossiers van de Rijksverzekeringsbank krijgt hij toegang tot deze dossiers, die hij vroeger maar al te graag had ingezien doch die toen voor hem gesloten waren gebleven, en hij verricht er statistische bewerkingen over de behandeling van beenfracturen en schouderontwrichting. Ook dit werkterrein leidt tot een lange reeks van publicaties. In zijn nieuwe functie ontmoet hij nogal eens tegenstand, maar ofschoon hij pal staat en de strijd niet zelden zelf zoekt, veraangenamen meningsverschillen met het bestuur zijn werk bij de bank niet bepaald. Vandaar dat hij nog op 71-jarige leeftijd met genoegen de betrekking van medisch adviseur bij Centraal Beheer op zich neemt, en er opnieuw een grote arbeidslust aan de dag legt. Ook hier gaat echter niet alles van een leien dakje, ook hier raakt hij geconfronteerd met conflicterende inzichten, bijvoorbeeld met die van zijn voormalige assistent Zaayer, die zich grootmoedig herinnert

> "hoe hij, het oneens zijnde met mijn opvatting in een verzekeringsgeval, mij met allerlei aanhalingen uit de literatuur bestreed, ja zelfs mij wees op plaatsen in boeken, waarvan hij wist, dat zij in mijn bezit waren, terwijl ik dat zelf vergeten had. Ik heb toen dien strijd verloren, maar een nederlaag tegen KORTEWEG was gemakkelijk te dragen."[50]

Balans

Ofschoon ogenschijnlijk een rustige persoonlijkheid had Korteweg een tamelijk rusteloze natuur, was hij bijvoorbeeld telkens op zoek naar nieuwe uitdagingen, al had hij aan het experiment niet echt zijn hart verpand.

Degelijkheid, bescheidenheid en voorzichtigheid behoorden bij al zijn heelkundig werk, hoe ingrijpend dit vaak ook was, steeds tot de meest opvallende eigenschappen van Korteweg.[51] Exemplarisch voor die prudentie is zijn handelwijze bij een operatie die hij als eerste met goed gevolg had uitgevoerd:

> "Bijzonder treffend is het wel om in een van zijn laatste clinische publicaties over de heelkundige behandeling van ziekten van het centrale en periphere zenuwstelsel, in 1914, te vinden, dat hij in 1889 als eerste in de wereld met succes den wortel van het ganglion GASSERI bij trigeminus-neuralgie had doorsneden, maar hij publiceerde dit eerst in 1914, toen de patiënte door hem wederom was geopereerd, daar zij 12 jaar na de bovenvermelde operatie een recidiefje had gekregen."[52]

De persoonlijke observatie van neuroloog Cornelis Winkler (1855-1941) sluit hierbij aan. In zijn beleving is 'de lange Korteweg', zoals de bijnaam van zijn trouwe vriend luidt,

> "nooit met zich zelf tevreden en had een groote zelfkritiek, maar deze eigenschap maakte hem dan ook tot een meester op velerlei gebied; het waarlijk superieure boek over algemeene chirurgie van zijn hand getuigt ervan."[53]

Was risicomijdend opereren voor Korteweg dus een tweede natuur, even karakteristiek voor hem was zijn bekende uitspraak dat dokters niet alles hoeven te weten, of in staat hoeven te zijn alles te doen.[54]

Zijn opvolger Zaayer duidt arbeid als positieve, drijvende kracht in het "rijke, werkzame leven van KORTEWEG", dat "niet altijd gemakkelijk geweest" is:

> "Zorgzaam en vooruitziend als in zijn wetenschap, was hij ook voor de zijnen. Donkere schaduwen zijn in zijn leven geweest, maar zijn arbeid heeft steeds in zijn leven weer licht gebracht.
> Arbeid en strijd voor zijn wetenschap, arbeid en strijd voor zijn patiënten, met wier lot hij geheel medeleefde, somtijds haast al te veel."[55]

En inderdaad behoorde Korteweg tot de medici voor wie de behandeling van de zieke mens centraal staat, en dat klonk toen als een nieuw geluid[56]. Daarom ergert hij zich ook zo aan de misstanden die destijds in veel gasthuizen heersten:

> "Het slaan van patiënten, het mishandelen van zieken die geen fooien gaven, het slapen waar gewaakt moest worden, het niet-toedienen van voorgeschreven medicijnen, het verstrekken van morphinepoeders tegen betaling, het vorderen van onbillijken arbeid van patiënten ofschoon hun toestand het niet gedoogde, het opeten van voedsel dat voor de zieken was bestemd, dat waren dagelijks voorkomende zaken die men als geneesheer zooveel doenlijk tegenging, maar waartegen geen principiële strijd kon worden aangebonden. Wat won men, wanneer toch van de 183 meiden en knechts er jaarlijks 178 werden ontslagen! Men begreep dan maar liever niet recht wat er gebeurde, wanneer men toevallig een overigens niet kwaden oppasser betrapte, bezig om, staande op een stoel, de beste stukken vleesch, aan een vork geprikt, en omhoog gehouden, met luider stem bij afslag en opbod aan de meestbiedenden te verkopen. Bij het algemeen gelach bleef men ernstig; men keek van den oppasser naar den ziekenvader, van den ziekenvader naar den oppasser en men was blij, dat ook zij zwegen en zwijgend afdropen".[57]

Was Korteweg een menslievend en kundig chirurg, bij zijn studenten en oud-alumni stond hij als leermeester hoog aangeschreven.[58] "Voor moeilijkheden, heb ik altijd den steun van prof. Korteweg"[59], ondervond diens oud-leerling en assistent Gerard Kapsenberg, die door vriendschap verbonden was met Korteweg, in wie hij trouwens tevens "een hoogstaand chef" eerde.[60]

Hoofdstuk IV. LEIDSE UNIVERSITEIT EN MEDISCHE FACULTEIT

In 1838 wordt de wens geuit "dat de Akademie voortging haren alouden roem te handhaven, dat zij de plaats haar aan het hoofd der Vaderlandsche Akademien aangewezen, behield en waardig bleef". *Bepaald minder hooggestemd is de 'definitie' anno 1844 van* "de Leydsche bul-bakkerij, die men euphoniae causa ook wel hoogeschool noemt", *en die uit 1859 van een* "ALMA MATER. Eene knappe vrouw, die ons met melk en met wijn voedt" (*van wie* "Men zegt, dat het ongezond is altijd van hetzelfde te proeven"). *Maar tegen 1900 domineren ronduit zorgen over* "slechte verhalen over Leiden", *over* "de zucht, die bij velen (…) bestaat, om aan Nederland's oudste universiteit te onthouden wat haar toekomt, en te ontnemen wat zij heeft."

Almanak 1838, 120; 1844, 108-109; 1859, 334; 1896, 78.

WEL EN WEE VAN EEN UNIVERSITEIT[1]

In 1765 meldde de Franse Encyclopédie: "L'académie de Leyde est la première de l'Europe"[2]. Dat compliment moge gemeend zijn, de werkelijkheid was anders[3], zoals enkele voorbeelden kunnen illustreren. Had Holland in de zeventiende eeuw, met een rap groeiende economie en bevolking, behoefte gehad aan academici in takken van zorg en voor het bestuur, in de achttiende eeuw met zijn afkalvende economie en sclerose van het staatsbestel raakte die markt verzadigd, en ontwikkelde de universiteit zich tot een beroepsopleiding voor juristen, predikanten en medici[4]. Na circa 1750 werd de 'medische praktijk' uitsluitend bijgebracht in lessen in even bloemrijk als keurig Latijn, zonder dat de studenten een patiënt te zien kregen. Werd het klinisch onderwijs verwaarloosd, de hortus en het chemisch onderwijs verkommerden; alleen de anatomie bloeide. In de fysica ontbrak continuïteit, terwijl de experimentele natuurwetenschap geen gelegenheid kreeg wortel te schieten. Niettemin werden klinische lessen jaar in jaar uit op de Series Lectionum aangekondigd, ontvingen de desbetreffende hoogleraren er 200 gulden extra traktement voor - hoewel deze lessen niet werden gegeven -, terwijl de universiteit jaarlijks een bedrag uitkeerde voor de verzorging van de patiënten in het Caeciliagasthuis; ook curatoren lieten het kennelijk bij de vervulling van hun taak (on)behoorlijk afweten.[5] Tegelijkertijd deed de invloed van Leiden zich elders gelden, in het bijzonder te Wenen en op de Britse eilanden, waar leerlingen van Boerhaave furore maakten[6]. Maar parallel aan en in samenhang met de afnemende kracht van de Republiek[7] werd de geroemde academie zelf gegijzeld door verstarring en

achteruitgang, waaraan patriotse debatten en Franse experimenten omstreeks 1800 geen eind konden maken.

Opmerkelijk weinig verontwaardiging viel te vernemen toen de op onder andere 'vrijheid' beluste 'vijand' de universiteit(en) voorrechten ging afpakken - hij was tenslotte niet voor niets óók op 'gelijkheid' gesteld: de vrijdom van belasting op koffie, thee, wijn of bier en van tol op kleding verdween, evenals de eigen rechtspraak (forum academicum - academische vierschaar) werd afgeschaft. Die liquidatie was niet zonder betekenis, aangezien de Leidse hogeschool, als die met de meeste privileges, aan deze voorrechten een goed deel van haar bloei te danken heeft gehad. Het was, evenwel, nog maar het begin! Want in 1798 eiste Van Kooten, Agent van de Nationale Opvoeding der Bataafsche Republiek, een lijst op van "hoogleraren, lectoren, studenten en alle bedienders aan de Universiteyt verknogt", uiteraard om hun gezindheid te be- en wellicht veroordelen. Maar curatoren meldden met nadruk, zelf wel in staat te zijn "naer nutteloze en onwaardige amptenaaren" te speuren, en zij voegden daar stoutmoedig aan toe "na rijp onderzoek en bedaarde overweeging geene zoodaanige persoonen aan deeze Universiteyt" te hebben kunnen ontdekken. Nominaal bleek de uitgedaagde Fransoos hier niet door uit het veld geslagen te zijn: nog vóór de eeuwwisseling een feit was, werd de naam

Het Academiegebouw aan het Rapenburg in 1763.
Rechts is de rector magnificus te zien, voorafgegaan door een pedel met staf.
Kopergravure door Abraham Delfos naar Joannis Jacobus Bijlaert, 1763.

van de hogeschool gewijzigd in 'Nationaale Bataafsche Universiteit'. En evenmin is van verzet iets bekend toen het stempel van de academie, het waarmerk voor de doctorsbullen, dat al tijdens de Bataafse Republiek herzien was, moest worden vernieuwd: Minerva stond erop afgebeeld, met een schild, waarop het koninklijk wapen van Lodewijk Napoleon, en het randschrift 'Sigillum majus Universitatis Regiae Hollandiae'.[8]

Herleving van een hogeschool

Anno 1815 was de Leidse hogeschool een klein onderwijsinstituut, bestaande uit weinig meer dan een academiegebouw, een bibliotheek en een enkel obscuur zaaltje, waar een handvol achtenswaardige geleerden college gaf aan een paar honderd studenten. Aan het eind van de negentiende eeuw daarentegen toonde de universiteit een totaal ander beeld. Ze was uitgebouwd tot een netwerk van instellingen, uitgewaaierd over de hele stad. Het aantal hoogleraren was verdrievoudigd, zij werden ondersteund door een wetenschappelijke staf, en wijdden zich zowel aan onderwijs als aan onderzoek. En het aantal studenten was opgelopen tot tegen de duizend.[9] Al vóór de Eerste Wereldoorlog trad de universiteit van Leiden internationaal weer op de voorgrond, telde zij opnieuw mee[10]. Kortom, in de negentiende eeuw beleefde de Leidse Alma Mater een van de belangrijkste fasen van haar ontwikkeling - en ook deze metamorfose loont nadere beschrijving.

Net als vóór de Franse Tijd bestuurde een college van curatoren de instelling. Maar er was wel verschil. Gedurende de Republiek hadden zij zeggenschap gehad over een rechtspersoon met grote bestuurlijke en financiële onafhankelijkheid en vergaande voorrechten. Na 1815 echter bestierden zij - in plaats van een gewestelijke c.q. Hollandse universiteit - een rijksuniversiteit zonder publiekrechtelijke zelfstandigheid en zonder een 'status aparte' ten opzichte van andere instellingen. Hadden zij vroeger hun eigen financiële beleid kunnen volgen, sinds 1815 moest hun begroting door de koning worden goedgekeurd en verrichtte het departement (in)direct de betalingen. Hadden zij destijds volledige vrijheid om naar eigen inzicht nieuwe hoogleraren te benoemen, voortaan mochten zij daartoe wel een voordracht doen, maar de koning benoemde. Hun taak bleef niettemin veelzijdig en omvangrijk: naleving van wetten en besluiten op het gebied van het hoger onderwijs, zorg voor de kwaliteit van het onderwijs en voor de academische gebouwen en andere bezittingen, benoeming van het lagere personeel, zorg voor het beheer van de middelen en de administratie ervan, verdeling van en controle op beurzen.[11]

Ook na 1876, toen de nieuwe Hoger Onderwijswet van kracht was geworden, vorderden tal van werkzaamheden hun bestuurlijk handelen, maar

in de verhouding tussen ministerie en universiteit was een wezenlijke wijziging ingetreden. Voortaan waren de curatoren minder vertegenwoordigers van de universiteit bij het ministerie dan vertegenwoordigers van het ministerie bij de universiteit.[12] In beginsel voor het leven aangesteld, ontvingen zij in plaats van een bezoldiging het - overigens niet kinderachtige - presentiegeld van 75 gulden per vergadering.[13] Ondanks hun niet geringe takenpakket vergaderden zij nog altijd weinig: ongeveer eenmaal per maand.

De sociale signatuur van het college was buitengewoon consistent. Curatoren waren doorgaans juristen, dikwijls oud-alumni van de universiteit; gemiddeld tenminste vijftig jaar oud, bleven ze vaak langer dan tien jaar op hun post; voor meer dan 50 procent waren zij van adel, en ongeveer driekwart van hen bekleedde een politiek ambt. Die gemeenschappelijke achtergrond sloot onderlinge verschillen echter allerminst uit. Zaten in het begin van de negentiende eeuw zowel orangisten als patriotten in het college, aan het eind ervan maakten conservatieven èn liberalen er deel van uit[14], welk onderscheid extra ging wringen door de bescheiden financiële ruimte. Nu was die in de loop van de eeuw wel toegenomen, van een jaarlijks besteedbare 110.000 gulden rond 1825 tot het bijna achtvoudige ervan aan het eind van de eeuw. Dat lijkt geen vetpot en dat was het ook niet, maar Leiden was daarmee aanzienlijk beter af dan haar klassieke collega's in Utrecht en Groningen.

Na de Franse Tijd was de Leidse hogeschool als zodanig bevestigd, met zusterinstellingen in Utrecht en Groningen naast zich. Eigenlijk ònder zich, want de Leidse academie was niet alleen onze oudste maar voorlopig ook 's lands eerste hogeschool, "met voorrang in subsidiën en tractementen", zoals het in het Organiek Besluit van 1815 heette.[15] Die vooraanstaande positie had de Alma Mater uiteraard goeddeels te danken aan haar historische reputatie en aan de hoop op herleving van iets van deze grootheid[16], maar omdat naarmate de eeuw vorderde de Utrechtse universiteit en het Amsterdamse athenaeum haar zeker in geneeskundig opzicht weldra de loef gingen afsteken, gaf deze bijzondere status steeds meer schele ogen.[17]

Die eersterangs positie betekende dat in Leiden meer, voornamelijk juridische, vakken onderwezen zouden worden, dat er 21 professoren (onder wie 4 medici) zouden mogen zijn in plaats van 18 (inclusief 3 in de geneeskunde) aan de beide andere universiteiten, dat te Leiden buitengewoon hoogleraren aangesteld konden worden (elders kon dat slechts bij ontstentenis van een ordinarius), en dat de Leidse professor niet zoals elders 2.200 maar 2.800 gulden per jaar aan traktement zou beuren.[18] Bovendien was de Leidse universiteit zo spoedig mogelijk een nieuw academiegebouw in het vooruitzicht gesteld, en zou haar bibliotheek "overeenkomstig hare innerlijke waarde en het voorbeeld, te dezen aanzien door naburige volken gegeven" worden ingericht. Voor het Leidse academisch ziekenhuis werd 10.000 gulden uitgetrokken (elders 4.500 gulden)[19], voor prijsvragen zouden tien gouden medailles (in plaats van zes) à 50 gulden

beschikbaar zijn[20], en veelbelovende studenten konden in aanmerking komen voor dertig (elders twintig) beurzen à 300 gulden (in plaats van à 200 gulden).[21] Voorwaar, Leiden was bevoorrecht! Die situatie eindigde overigens in 1876 met de Hoger Onderwijswet[22], al bleef het financiële verschil nog even bestaan. In 1904 kwam de Leidse begroting echter nog slechts 50.000 gulden boven die van Utrecht uit.

Het gedrag der curatoren stemde met de bijzondere positie van hun universiteit overeen. Als echte regenten, zelfbewust en verlicht, bevoogdend en nauwgezet, wisten zij een eigen beleid te voeren, aanvankelijk aansluitend bij de koers uit de achttiende eeuw. Zo streefden zij bij benoemingen naar een balans tussen wetenschappelijke richtingen en naar het behoud van talentvolle jonge geleerden voor het universitaire onderwijs. Na 1850 moesten curatoren het initiatief echter steeds meer aan anderen laten: de emeritus-hoogleraar, de faculteit en de minister. Wel gingen zij nog altijd over de benoemingen, maar de verdeling van leeropdrachten geschiedde in de faculteit, terwijl de contouren van een stelsel van leerstoelen zich begonnen af te tekenen, evenals aanzetten tot iets als een wetenschappelijke staf zichtbaar werden. Daar kwam bij dat de universiteit een zeer gecompliceerd bedrijf werd, met de toevoeging, juist in dit stadium, van een groot aantal laboratoria en andere nieuwe instituten van wetenschappelijk onderzoek en onderwijs, met daarin een veelheid aan stafmedewerkers. Voor een curatorium dat niet eens één keer per maand in vergadering bijeenkwam, en dat slechts over één permanente secretaris beschikte, was dat ingewikkelde geheel steeds minder te behappen, zelfs bij zijn inhoudelijk uitgeholde, financieel beperkte taakstelling.[23]

Volgens het Organiek Besluit moest de universiteit - zoals eerder gemeld - beschikken over diverse kabinetten: voor anatomie, fysiologie, pathologie, chirurgie, obstetrie, fysica, technologie, chemie, natuurlijke historie en mineralogie. Ook was de instelling een kabinet van rariteiten, een penningkabinet en een kunst- of pleisterkabinet rijk. Terwijl sterrewacht en hortus eveneens tot de kabinetten werden gerekend. De eerste twee decennia na 1815 lieten curatoren er geen gras over groeien, en pakten zij energiek aan. De toezegging inzake een nieuw academiegebouw ten spijt, werd het bestaande aan het Rapenburg in 1828 uitgebreid met een nieuwe vleugel, met op de parterre een zaal voor curatoren zelf en op de etage drie collegezalen - en dat bleek wijs beleid, aangezien een nieuw academiegebouw er niet zou komen. De oppervlakte van de hortus werd nog vóór 1820 aanmerkelijk vergroot, en zelfs verrijkt met een 'menagerie', een kleine dierentuin. Diverse kabinetten werden uitgebreid, verbouwd of kregen nieuwe huisvesting. Al deze aanpassingen zetten echter de achttiende-eeuwse traditie voort. In omvang en ruimte overtrof de nieuwe onderwijscollectie weliswaar het oude rariteitenkabinet, maar in wezen bleef de doelstelling: de bonte en onbegrijpelijke veelvormigheid van de natuur te tonen, teneinde de wetenschappelijke vooruitgang op onderhoudende wijze te demonstreren en om

het ontzag voor Gods almacht te bevestigen. En voor het onderwijs veranderde er aanvankelijk weinig: de universiteitsbibliotheek bleef zeer beperkt toegankelijk, het onderwijs in de sterrenkunde leek ver te zoeken, net als dat aan het ziekbed nauwelijks naam mocht hebben, terwijl het praktijkonderwijs in natuur- en scheikunde lang niet altijd voldeed.[24] Zo was het "allemaal heel achttiende eeuws, heel verouderd en heel huiselijk wat er aan de Leidse universiteit in de eerste halve eeuw [van de negentiende eeuw] gebeurde."[25]

Werkelijke vernieuwing liet vooralsnog op zich wachten, ook en vooral omdat het niveau van de toch al gelimiteerde financiële ruimte niet werd opgekrikt, als -nadelig- gevolg van de Belgische afscheiding. Zo bleek het Waalse Weeshuis niet als academisch ziekenhuis te voldoen, maar zoals bekend ontbraken de middelen voor nieuwbouw (tot tegen 1870). Wat en waar aan klinisch onderwijs werd gedaan, was armoe troef. Het onderwijs aan doctoraal-studenten schei- en natuurkunde was even gebrekkig als onderkomen; en toen er dan eindelijk, in 1859, aan het Steenschuur een nieuw gebouw werd geopend, betekende dat voor het onderwijs nauwelijks verbetering, terwijl het gebouw zelf niet geschikt was voor behoorlijk practicumonderricht. Daar stak het nieuwe fysiologisch laboratorium (1866-'67) positief bij af.[26]

Ondertussen stond de taak van de universiteit ter discussie. Voor steeds meer betrokkenen was de universiteit niet langer hoofdzakelijk een publieke onderwijsinstelling, zoals voor de liberale overheid, maar beschouwden zij die als werkplaats van wetenschap. Ook veel Leidse hoogleraren zagen oorspronkelijk onderzoek, proefondervindelijke wetenschap als hoofddoel van de universiteit, waarvan het onderwijs een afgeleide was. Met name in de geneeskundige sfeer was de komende kentering merkbaar, toen voor de generatie medici die in de jaren zestig de universiteit bevolkte, de behoefte aan een goed academisch ziekenhuis, aan een grote hoeveelheid patiënten en aan goed geoutilleerde laboratoria veel duidelijker gevoeld werd dan door hun voorgangers - en zij daar ook blijk van gaven!

De Hoger Onderwijswet van 1876 betekende meer dan een impuls voor de realisering van bouwplannen. Inderdaad, het chemisch-natuurkundig laboratorium op de Ruïne werd ingrijpend verbouwd en uitgebreid, ook dat voor fysiologie werd aangepakt, terwijl de pathologische anatomie een laboratorium kreeg bij het Academisch Ziekenhuis. Zij dienden in belangrijke mate het verrichten van wetenschappelijk onderzoek, èn dat - niet minder van betekenis - in samenhang met het onderwijs, en dié twee-eenheid kreeg nu voor het eerst een duidelijk gezicht.[27]

Aan het begin van de negentiende eeuw was de wetenschap aan de Leidse universiteit - en niet alleen daar, zoals wij weten - een geleerd vermaak, een encyclopedisch genoegen. Elk wetenschappelijk onderwerp vertoonde een vanzelfsprekende eenheid, zoals alle wetenschap bijeen een harmonieus geheel vormde. Samenhang en harmonie, orde en maat waren de elementen waaraan

de Leidse geleerden destijds verknocht waren. Daarbij lieten zij zich niet ontmoedigen, noch door de omvang van de wetenschap, noch door de lacunes in hun kennis. Die zelfverzekerdheid uitte zich in de waardering voor het detail, als onderdeel van het geheel, teneinde de samenhang ervan te doorgronden. De wetenschapper was daarbij wijsgeer tegelijk, door zijn wetenschap dienstbaar te maken aan het bewijs van de doelgerichtheid van Gods schepping, het nut van alle wezens daarin en de vooruitgang van Zijn belangrijkste creatie: de mens. Het is niet verwonderlijk dat de natuurlijke historie in de faculteit van wis- en natuurkunde het hoogste aanzien genoot. Daartoe droeg het respect binnen en buiten onze grenzen voor de beoefenaren ervan als S.J. Brugmans uiteraard ook bij. In de natuurlijke historie kwamen de schepping, de almacht van de Schepper en de centrale positie van de mens immers het meest pregnant tot hun recht. De medici waren in wezen menskundigen. Hoewel minder gevierd dan hun natuurhistorische collega's conformeerden geleerden als Macquelyn en Pruys van der Hoeven zich aan hetzelfde credo. Niet de ziekte, niet de zieke mens als zodanig, maar de gehele mens was hun thema. Het verband tussen het algemene en het bijzondere, de samenhang tussen theorie en praktijk, was verankerd in een status quo. Maar werkzame tegenkrachten begonnen daaraan te tornen. Vooral onder theologen, letterkundigen en zeker bij juristen als Thorbecke rees verzet tegen de status quo, en maakten historische groei en verandering hun opwachting. Halverwege de negentiende eeuw werd de wijsbegeerte der ervaring het leidend beginsel van de wetenschapsbeoefening aan de Leidse universiteit. Dat hield in dat de natuurwetenschappelijke methode alom voor de enig ware werd gehouden, in en buiten de faculteit der wis- en natuurkunde. De wetenschappelijke bedrijvigheid stond niet langer in het teken van de status quo, afgeschreven als "de verkalkte gestalte van een oude werkelijkheid", maar raakte gedomineerd door de ontwikkelingsgedachte en door vooruitgangsgeloof. Voor medici als Halbertsma en Schrant, Evers en Heynsius betekende die koerswijziging, dat de klemtoon kwam te liggen op de fysiologie, op de noodzakelijkheid van 'kracht en stof'. Maar ook deze beweging was geen lang leven beschoren, want in de jaren zeventig begon dit al te geforceerde positivisme te knellen. De onvrede erover uitte zich bij medici als Rosenstein en Van Iterson, Treub en Korteweg, door de behandeling van de zieke mens centraal te stellen. Wis- en natuurkundigen als Lorentz en Kamerlingh Onnes, Franchimont en Schreinemakers, hielden zich voornamelijk bezig met het onderscheid tussen empirie en theorie. Voor allen speelde de wending in de waardering van de kennis: minder afstandelijk, emotioneler, of relativistischer, of abstracter dan voorheen.[28]

Met de komst van geleerden als Lorentz en Kamerlingh Onnes kwam aan de universiteit een onderzoeksprogramma tot stand, waarin theorie en experiment in elkaars verlengde werden geplaatst, en studenten volop bij het onderzoek betrokken raakten. Niet eerder hadden onderwijs en onderzoek in Leiden zo'n verstrengeling gekend, en was het onderwijs er zo ten dienste van het onderzoek ingeschakeld als hier.[29]

De betrekkingen tussen curatoren en hoogleraren waren verre van hartelijk. De laatsten waren slecht te spreken over de hooghartige bejegening die zij van de eersten ondervonden. Voor de jurist C.J. van Assen (1788-1859) waren de curatoren 'Pedante Sionswachters', en hij vertolkte daarmee het gevoelen van veel van zijn ambtgenoten. Met de studenten konden de hoogleraren veel beter overweg. Wel bleef de bestaande distantie gehandhaafd, alleen al omdat de senaat het studentenleven als een eigenheid beschouwde, en de studentikositeit, de onderlinge mores en het gedrag naar buiten zo veel mogelijk ontzag; slechts als het niet anders kon, volgde correctie via vaderlijk vermaan. De traditionele afstand tussen leermeesters en leerlingen liet zich evenmin overbruggen door het roemruchte 'theeslaan', verplichte visites van de studenten bij hun hoogleraren, waarbij banale opmerkingen en lange stiltes elkaar afwisselden.[30] En de colleges boden ook al geen gelegenheid tot toeschietelijkheid, waaraan de voertaal, tot ver in de jaren vijftig het Latijn[31], in belangrijke mate debet was aangezien de meeste studenten daar weinig kaas meer van gegeten hadden. Daarom namen de professoren wel hun toevlucht tot dicteren, al maakte dat een les er niet levendiger of gemoedelijker op.[32] Apropos: de Hoger Onderwijswet van 1876 verklaarde het testimoniumcollege vervallen en stelde er zogeheten 'liefhebberijcolleges' voor in de plaats; was toen tevens de verplichte propaedeuse geschrapt, voor de medici bleef een natuurwetenschappelijke introductie voorgeschreven.[33]

Onderling was het Leidse professoraat verre van homogeen, en bestond er bijvoorbeeld verschil van inzicht over de aard en inhoud van het academische onderwijs: voor de meesten was de universiteit een elitair instituut, waar algemene vorming via theoretisch onderwijs werd bijgebracht, terwijl anderen de nadruk legden op algemene toegankelijkheid, wetenschappelijke training en beroepsopleiding. Ook materieel, politiek en religieus kwamen er wrijfpunten voor. Zo waren er verschillen in honorering, collegegelden en neveninkomsten; het onderscheid tussen oud-patriotten en orangisten, liberalen en conservatieven, en dat van godsdienstige c.q. levensbeschouwelijke aard zijn al eerder ter sprake gebracht. Toch werd al deze verdeeldheid niet te hoog opgespeeld, want au fond kwamen vrijwel allen uit hetzelfde hoogburgerlijke nest. Bovendien gold de universiteit niet als kampplaats, maar meer als één groot geleerd gezelschap waarin wetenschap ook aangenaam en ontspannen werd bedreven, ten dienste van de opleiding van 's lands elite.[34]

In en na de jaren veertig echter werden fikse bressen geschoten in dit harmoniemodel. De verhouding tussen curatorium en professoraat ontwikkelde zich tot een soort vreedzame coëxistentie, terwijl die tussen hoogleraren en studenten zich verscherpte en verzakelijkte. Het was gedaan met de welwillendheid van de senaat, en straffe sancties - zoals het consilium abeundi, een dringend advies om met de studie te stoppen - moesten de studenten in het gareel houden. De hierdoor ontstane kloof tussen senaat en studenten werd nog verwijd door het nieuwe hoorcollege, een vrije variant op het dictaat, waartoe het invoeren van

de Nederlandse taal de kans bood. Ook begonnen hoogleraren beroepsopleiding en wetenschappelijke training steeds meer te zien als doel van het universitaire onderwijs. Tegelijkertijd groeide het professoraat naar een grotere eenheid toe, materieel, politiek en religieus. Een hoogburgerlijke levenswijze gold als de maatschappelijke verwezenlijking van een groot gevoel van eigenwaarde. Liberale eensgezindheid heerste nagenoeg algemeen, religieus hielden rationalisme en agnosticisme elkaar in evenwicht. En voor het overige waren meningsverschillen, typerend genoeg, van wetenschappelijke aard. En die wetenschap behoorde volgens de hoogleraren niet tot de 'ivoren toren' van de universiteit beperkt te blijven, maar publiekelijk te worden verspreid en uitgevent: de populariserende professor trad aan.[35] Dit soort populair-wetenschappelijke lezingen kan men opvatten als een volksuniversiteit avant la lettre.[36]

Hadden de hoogleraren ook in de jaren zeventig en tachtig hun best gedaan een goede relatie met de studenten te behouden, tegen het sluiten van de eeuw ontstond er spanning door ontwikkelingen in het studentenleven. Op kwesties als de herinvoering van het ontgroenen, het onderscheid tussen rijk en arm, en al dan niet corpslid had de senaat geen eensluidend antwoord. In de colleges werd intensiever contact dan voorheen zichtbaar. Men streefde ernaar voor de hoorcolleges zoveel mogelijk repetitoren in te zetten of deze lessen te vervangen door een handboek, en het eigenlijke universitaire onderwijs te laten plaatsvinden in kleine werkgroepjes of via begeleiding in het laboratorium.

Daar waar de hoogleraren ideeën ventileerden over opzet en functie van het hoger onderwijs verwoordden zij die vooral in kritiek op de Hoger Onderwijswet van 1876. Terugziende op het Organiek Besluit van 1815 oordeelden zij nu dat dit nog niet zo beroerd was geweest.[37] Zij wensten een meer flexibele organisatie, die rapper kon inspelen op veranderingen in de wetenschap en in de maatschappij. Concreet claimden ze meer inspraak en minder afhankelijkheid van het ministerie.

Deze tendens betekende niet dat het professoraat een eenheidsworst geworden was, integendeel. Hun grote sociale verwantschap ging teloor doordat het onderlinge verschil in welstand toenam, leidend tot een eenvoudig burgerlijke leefwijze enerzijds en een semi-aristocratische anderzijds. De hoogleraren stamden niet alle meer uit de hogere burgerij, de liberale consensus verdween, en de redelijke religie raakte aangevuld met meer ethische varianten.[38]

Met de studenten was iets dergelijks aan de hand. Vanaf de jaren zestig zal de Leidse universiteit voor 50 procent en meer studenten uit de middenklasse verwelkomen, uiteraard mede door het succes van de hbs. De Leidse wiskundige P. van Geer (1841-1919) voorzag deze opvallende omslag in de sociale samenstelling van de studentenbevolking in 1887 van de volgende verklaring: "Menig kleinhandelaar en winkelier die een goede zaak heeft, acht zijn zoon te goed voor dien nederigen werkkring en zendt hem vol illusiën omtrent eene schitterende toekomst naar de universiteit." Die instelling was, zeker in de tweede

helft van de eeuw, een instituut geworden dat, in plaats van op de elite gericht, zich op verbetering van sociale posities toelegde - en dus opwaartse mobiliteit nastreefde. Voor de goede orde: dit was geen typisch Leids fenomeen, want bij andere universiteiten gebeurde hetzelfde.

Het studentenleven in het begin van de negentiende eeuw stond in het teken van een proces van groepsvorming en organisatie, dat zijn beslag kreeg in 1839 met de genese van een echt studentencorps, in plaats van het tot dan bestaande stelsel van elkaar beconcurrerende ontgroensenaten. Dat proces verliep schoksgewijs, aangejaagd door grote interne tweedracht, sociaal, politiek, mentaal.

Het mentaliteitsverschil bleek bij de ontgroening, de gang van zaken die nieuwe studenten moesten doormaken om tot het Leidsche Studenten Corps te kunnen toetreden. De groenkwestie heeft de hele eeuw door het studentenleven beheerst, met dien verstande dat het ontgroeningsritueel zelf afwisseling onderging, van streng naar mild en weer terug naar streng. Deze bewegingen hingen samen met de ontwikkeling van de ganse studentenmaatschappij. Kenmerkte het studentenleven zich aanvankelijk door een strikte interne hiërarchie en geslotenheid naar buiten, later werd het socialer en meer democratisch. Er groeide een 'esprit de corps', die eerder onderlinge verbondenheid dan exclusiviteit nastreefde. Tegelijkertijd werd het Corps van vriendenclub tot belangenorganisatie.

De jaren 1840-'70 vormden een behoorlijk stabiele periode, waarin de organisatie gestalte kreeg. Politiek heerste het liberale gedachtegoed onomstreden. Het vervangen van de ontgroening door een novitiaat, de liberale bladen op de sociëteit, en meer maatschappelijk engagement getuigen van een eensgezindheid die in de geschiedenis van het studentenleven uniek is genoemd. Tegen 1870 evenwel raakte deze betrekkelijk idyllische warmte ernstig onderkoeld door zich verruwende mores, scherpere scheidslijnen en toenemende verzakelijking: het corps werd een carrière. Eenheid ging verloren als gevolg van ongelijkheid in welstand, verschillen tussen liberaal en socialist, tussen pragmaticus en idealist, terwijl het corps zelf andere verenigingen naast zich moest velen[39], zoals het rooms-katholieke Sanctus Augustinus (1893) en de Societas Studiosorum Reformatorum (1901)[40]. Bovendien kwamen er steeds meer studenten die afzagen van het lidmaatschap van een vereniging, de nihilisten of 'knorren'. Het Corps, op zichzelf teruggeworpen, ging zich opnieuw afsluiten van de burgermaatschappij, terwijl interne hiërarchie haar herintrede deed. En op de sociëteit zorgden socialistische bladen op de leestafel voor commotie.[41]

De 'blijde incomste' van studentes was te Leiden allerminst vanzelfsprekend.

> "En wij zullen nu ook dames aan onze akademie krijgen" zoo hoorden wij reeds kort na de groote vakantie hier en daar vertellen. Helaas, hunne verschijning hier was van korten duur. Om misschien verklaarbare redenen weigerde Prof. Simon Thomas de schoone sexe op zijn college toe te laten. Het vooruitzicht dat ook Leidens academie zich met der tijd zou mogen beroemen tot de ontwikkeling van 't vrouwelijk geslacht te hebben bijgedragen is daardoor geheel vervlogen."[42]

De verschijning van de eerste vrouwelijke student aan de Leidse universiteit had inderdaad nogal wat voeten in de aarde. Wat wilde het geval? De twee Russische studentes Fanny Berlinerblau (23) en Olga von Stoff (25) waren op 1 oktober 1873 door de rector ingeschreven voor de studie geneeskunde. Toen de jongedames zich vervolgens vervoegden bij Simon Thomas voor het college gynaecologie, zou deze doorgaans zachtmoedige en hulpvaardige hoogleraar hen echter op "zeer onheusche wijze" - en dat wilde toentertijd meer zeggen dan tegenwoordig - hebben laten weten dat geen vak voor vrouwen te vinden en hen dus de toegang te ontzeggen. Formeel beriep hij zich daarbij op het argument dat beide studentes nog niet voor het candidaatsexamen waren geslaagd, terwijl gynaecologie pas gevolgd mocht worden nadat men deze horde genomen had. Hoe dan ook, voor beide jonge vrouwen zat er niets anders op dan hun studiegeluk elders te gaan beproeven, en enkele dagen na hun inschrijving hadden zij Leiden dan ook reeds verlaten.[43] Meer succes boekte Maria Catharina Slothouwer vijf jaar later, zij het niet als regulier studente, maar als toehoorster.[44] In elk geval meldt de Almanak voor 1891 dat de dames A.S.C.H. Hooykaas en A.M.C. van de Ven Sauveur in 1890 waren geslaagd voor het Arts-examen 1e gedeelte; mej. A.W.C. van de Ven Sauveur zou volgens de Almanak voor 1892 op 24 april 1891 tot Arts zijn bevorderd. Pas in 1896 vond de eerste promotie van een vrouw aan de Leidse universiteit plaats.[45] In diezelfde tijd verscheen in de rubriek 'Mengelwerk' van de Almanak het gedichtje 'De student':

> "De geleerden in vroeger jaren
> Zagen studenten nooit bij paren,
> Totdat men voor zoo wat een jaar of tien
> Ook wijfjes van dat soort heeft gezien.
> Nochtans, al behoort een wijfjes-student nog tot de zeldzaamheen,
> Bij professor Blok op 't college zag 'k er laatst toch een
> Zoodat 't is uitgemaakt door de professoren
> Dat zij tot de orde der zoogdieren hooren."[46]

De historicus P.J. Blok (1855-1929), leermeester van koningin Wilhelmina[47], stond blijkbaar liberaler tegenover de studie door de vrouw dan zijn ambtgenoot Simon Thomas, de obstetricus. Vele 'meheire studenten' toonden zich tenminste enthousiast, en verwelkomden hun eerste vrouwelijke collega's hartelijk. Dat betekende overigens niet dat alle bezwaren als sneeuw voor de zon waren gesmolten; zo heette het nog in 1887 "De universitaire opleiding is niet alleen onvereenigbaar met de vervulling van hare plichten, maar is ook niet noodig om haar een voor haar gepasten werkkring te verschaffen. Allerminst is de studie der geneeskunde voor haar aan te bevelen."[48] Hoe dat ook zij - de 'wijfjes' konden sinds 1900 in de Vereeniging van Vrouwelijke Studenten te Leiden (VVSL) terecht.[49]

Tegelijkertijd brachten de arabist/islamoloog Christiaan Snouck Hurgronje (1857-1936) en de jurist Cornelis van Vollenhoven (1874-1933) de beoefening van de oosterse studiën te Leiden op hoog niveau. De kennis van de oosterse maatschappij maakte grote stappen voorwaarts, met name nadat in 1863 de opleiding voor Indisch ambtenaar van Delft naar Leiden was overgeheveld. In 1877 werd deze eerst nog afzonderlijke 'Indische Instelling' bij de universiteit ingelijfd. Dankzij Lorentz en Kamerlingh Onnes, Einthoven, Snouck Hurgronje en Van Vollenhoven was de Leidse universiteit vóór de Eerste Wereldoorlog internationaal terug in het voorste gelid van de wetenschapsbeoefening te vinden.[50]

En er was Pieter Antonie van der Lith (1844-1901), nòg zo'n hooggeleerde op wie de Leidse Alma Mater trots kon zijn. Eind negentiende eeuw was het zwerk boven de vaderlandse universiteiten allerminst onbewolkt. Men zou kunnen zeggen dat het succes zijn tol ging eisen: uitpuilende collegezalen waren een indicatie dat het te goed ging, maar ook dat de universiteit niet in staat was c.q. werd gesteld om aan alle behoeften te voldoen, bijvoorbeeld niet altijd bij machte was om hoogleraren aan te stellen in nieuwe vakken, waar een zichzelf respecterende instelling van hoger onderwijs toch niet buiten zou moeten en willen kunnen. Op voorstel van Van der Lith kwam in 1890 het Leidsch Universiteits-Fonds tot stand. Het was een van de mogelijkheden waarover de universiteit zelf kon beschikken om haar financiële armslag te verruimen. Dankzij contributies, schenkingen en legaten kon in bepaalde behoeften worden voorzien, ook wanneer overheidsgeld voorlopig niet te verwachten viel of wanneer de koninklijke weg via de begroting te veel tijd in beslag zou nemen. Zo zijn verscheidene bijzondere leerstoelen ingesteld, waarvan de meeste later door de rijksoverheid zijn overgenomen.[51] Uiteindelijk was het doel van het LUF tweeledig: de autonomie van de universiteit in de Sleutelstad veilig te stellen èn de interne samenhang te bevorderen.[52]

LEIDSE FACULTEIT DER GENEESKUNDE

> "Volgens de collegies van velen mijner professoren, moest ik denken dat de Geneeskunde, sedert onzen Boerhaave niet was vooruitgegaan. Paradijs, die in 't jaar mijner komst overleden was, expliceerde Boerhaave's Aphorismen. Oosterdijk doceerde de pathologie van Gaubius, Boerhaave's leerling. Eduard Sandifort volgde Marherr's verklaring van Boerhaave's Institutiones, en de Chirurgie en Obstetrie van Du Pui waren die der oudere fransche school. Wat was natuurlijker dan dat die gehechtheid aan het oude ons jongeren mishaagde, en die verjaarde lessen geen den minsten invloed op ons hadden. Zelfs het onderwijs van Brugmans in chymie en botanie was een anachronisme, zoodat wij meenden onze studie niet naar het collegie te kunnen regelen en derhalve onzen eigen weg te moeten gaan."[53]

Neen, medisch student Cornelis Pruys van der Hoeven[54] had het omstreeks 1815 met zijn Leidse leermeesters, althans naar eigen zeggen, niet getroffen.

Hij laat zich dan ook amper complimenteus over hen uit. Zo gaf Brugmans wel boeiend les, "maar mijne bestemming als aanstaand medicus heeft hij mij niet leeren kennen"[55]; ondanks zijn imponerende persoonlijkheid "hielden wij hem niet voor iemand die met zijn tijd was meêgegaan."[56] Du Pui was in Pruys' ogen "oud en zijne handen krom van de jicht, zoodat hij voor beide vakken [heel- en verloskunde] bepaald ongeschikt was."[57] De hoogleraren die farmacie en materies medica doceerden, droegen "die lessen in zulk een barbaarsche taal" voor dat Pruys bekent er niet erg veel van te hebben opgestoken en gebruik gemaakt - het Latijn was hem daarvoor te lief[58]; hij betreurt te moeten vaststellen "dat wij in de pharmacie zijn achteruitgegaan".[59] "Van physiologie leerden wij weinig, en dat weinige van Brugmans"[60]; "Het zoogenaamd vitalisme of de levensleer (biologie) was door den jongeren Sandifort, die aan zijn vader was opgevolgd en Richerand tot gids gekozen had, en ook door Brugmans en Ypeij voorgestaan, de heerschende leer geworden. Wij bestudeerden derhalve de fransche physiologie, niet alleen van Richerand, maar ook van andere zijner tijd- en landgenooten"[61] - "maar toch, wij waren voorstanders van de nieuwe physiologie, die met Boerhaave's mechanische leerstellingen in strijd was."[62]

En daar bleef het niet bij. "Toen Boerhaave aan deze Akademie onderwees, was de studie nog geleerde studie"[63] en "Was vroeger het praktisch onderwijs geleerd onderwijs" (namelijk: "aanhalingen uit de commentarien de rebus in medicina gestis en andere volumineuse schriften")[64] - "Zelfs de praktijk was toepassing van kamergeleerdheid op de behandeling der lijders."[65] Echter: "het zijn niet die prachtige musea en laboratoria en nosocomia, die ons de oorzaken van het ziek zijn zullen doen begrijpen".[66]

Over één vakgebied brak Pruys wat minder de staf: de ontleedkunde, het domein van Gerard Sandifort. Van hem wil Pruys weliswaar "niet beweren dat hij in onze eeuw paste, maar hij was ook in eene andere geboren."[67] Zijn milde kritiek ging gepaard met veel waardering voor Sandifort *fils* - doch die was dan ook zijn promotor geweest.[68]

Kortom, als wij Pruys moeten geloven, was de Leidse academie altijd al klassiek van kleur, stamden zijn docenten uit de school van Boerhaave, en vierde vergane glorie destijds hoogtij in de Leidse faculteit der geneeskunde.[69]

Pruys prijst zichzelf als "een man van vooruitgang"[70], blijft tegelijkertijd toch traditioneel trouw aan Boerhaave als richtsnoer voor zijn eigen klinisch onderwijs[71], al kiest hij uiteindelijk definitief voor de vrije natuurstudie, dat wil zeggen de studie van fysica en chemie, naar de hoog boven allen en alles uit torenende Hippocrates, bij wie hij eenheid van praktijk en studie vindt.[72] Pruys erkent dat stelsels, scholastiek en dogma's voorkomen, deel uitmakend van een ontwikkeling, maar veroordeelt ze indien en voorzover zij de vrije studie, inclusief kritiek en onderzoek, belemmeren.[73]

Deze bloemlezing van analyses en opvattingen van Pruys van der Hoeven, geplukt uit zijn 'onvolprezen *Akademieleven*'[74], gunt ons - zij het met de wetenschap

van later (circa 1865) - een onthullend inkijkje in de verwarrende strijd tussen het oude en het nieuwe waarin de geneeskunde - en zij niet alleen - in (het begin van) de negentiende eeuw verwikkeld was.

Herman Boerhaave (1668-1738). Kopergravure door J. Houbraken naar tekening van J. Wandelaar.

Niet toevallig is de figuur van Herman Boerhaave (1668-1738) zojuist herhaaldelijk ten tonele gevoerd. Misschien schuilt zijn voornaamste verdienste in het bieden van een synthese van alle richtingen die tot dan de medische wetenschap hadden bevrucht: de wijsheid van Hippocrates, de nieuwere anatomische en fysiologische onderzoekingen sinds Andreas Vesalius (1514-1564)[75], de resultaten van het natuurkundig onderzoek en de chemie.[76] Hij gaf elk het volle pond, zonder daarbij de zieke uit het oog te verliezen.[77] Was in het medisch onderwijs vóór de Franse Tijd geen sprake van een (verplicht) curriculum, de door Boerhaave aanbevolen studie-opzet was niet meer dan een (vrijblijvend) voorstel - en in Europa werd dàt idee bij het klinisch onderwijs overgenomen. Het door hem ontworpen leerplan was in feite het prototype van het onderwijsprogramma dat tot in de jaren zestig van de vorige eeuw aan de Nederlandse universiteiten is toegepast. Kenmerk daarvan was de opbouw in fasen, die onderling strikt gescheiden waren: eerst medische basisvakken, dan de theorie, en tenslotte de praktijk van de geneeskunde. De eerste fase was een voorbereidende, gewijd aan natuurwetenschappen: wiskunde, natuurkunde, scheikunde en botanie. Dan volgde een preklinische fase, die in het teken stond van de normale bouw en levensverrichtingen. In de daarna komende theoretisch-geneeskundige fase stonden stoornissen in bouw en levensverrichtingen, de herkenning en behandeling van stoornissen centraal. De praktisch-klinische fase vormde het sluitstuk. Naarmate de student in zijn opleiding vorderde, drong hij - in de terminologie van Boerhaave - verder door in "de tempel van Aesculapius".[78] En dat alles sprak aan - in 1737 laafden, naast 37 landgenoten, niet minder dan 23 Engelsen, 5 Schotten, 3 Ieren, 10 Duitsers, 3 Zweden, 1 Deen, 2 Russen, 2 Zwitsers, 1 Fransman en 1 Griek zich aan zijn lessen.[79] Vooral dankzij Boerhaave was Leiden het medische Mekka van die dagen geworden, "het brandpunt der geneeskundige studie in Europa".[80] Zijn medische en chemische leerboeken werden in heel Europa gebruikt, terwijl zijn leerlingen in Wenen, Berlijn, Göttingen en Edinburgh zijn onderwijssysteem navolgden. Daardoor heeft hij als 'virtuoos der wetenschap' (Annie Romein[81]) de eretitel *communis Europae praeceptor* ('leermeester van gans

Europa' - Albrecht von Haller[82]) alleszins verdiend, ook al is zijn naam aan geen enkele grote ontdekking verbonden.

Boerhaave was niet enkel hoogleraar in de geneeskunde, maar eveneens in de botanie en de chemie. Zijn werkkracht bleek een maatje te groot voor de hortus, zodat ook bomen en heesters moesten worden geplant op de maliebaan en later tevens op het land rond zijn buitenplaats 'Oud-Poelgeest' te Oegstgeest [83]

Net als de botanie stond de chemie in eng verband met de geneeskundige studie. Toen Sylvius de iatrochemische richting te Leiden had geïntroduceerd[84] en daardoor behoefte aan onderwijs in de chemie was ontstaan, werd "tot completer luyster der medische faculteyt" in 1669 een chemisch 'elaboratorium' ingericht. De spanningen rond de opvattingen van Sylvius en die van Descartes[85] leidden uiteindelijk tot stagnatie, betreurd door curatoren daar in hun optiek "'t studium chymie hedendaeghs werd aengesien voor een van de considerabelste departementen van de medicijne". Het was ook hier Boerhaave die rust in de faculteit wist te brengen, door zich geheel op proefnemingen te baseren en zich te distantiëren van alle theoretische speculaties, of die nu uit iatrochemische dan wel uit cartesiaanse bron welden. Volgens hem zaten het onderwijs in de botanie en dat in de chemie elkaar volstrekt niet in de weg, integendeel: botanie beoefende men immers in de zomer, en chemie in de winter.[86]

Ofschoon het onderwijs in de wiskunde en de natuurkunde destijds nog los stond van de medische faculteit, waren er toen toch al wel raakvlakken. De 'physica' was een onderdeel van de filosofie, gedoceerd aan de hand van Aristoteles, soms zelfs door een medicus. Ook bij de fysica gingen de klassieke invloeden hand in hand met experimentele onderzoekingen, maar de gemoederen raakten er minder verhit dan bij de medici en chemici, waarschijnlijk vooral doordat Descartes' natuurkundige theorieën zoveel bruikbaarder waren dan zijn fysiologische en chemische opvattingen. Geleidelijk begonnen de denkbeelden van Isaac Newton (1642-1727) opgeld te doen; Boerhaaves tijdgenoot Willem Jacob 's Gravesande (1688-1742) werkte geheel in diens geest: nauwkeurige proefnemingen en een wiskundige interpretatie van de uitkomsten.[87]

Onder en dankzij in het bijzonder geleerden als Boerhaave en 's Gravesande hadden de medische en natuurkundige wetenschappen te Leiden zich in de voorhoede genesteld en hadden de nieuwe experimentele wetenschappen er zich ten volle kunnen ontplooien[88], maar al gauw bleek dat in het verleden behaalde resultaten ook toen niet garant stonden voor een zonnige toekomst. Na Boerhaave viel vrijwel het ganse spectrum van de geneeskunde en verwante vakken immers aan versukkeling ten prooi: in 1745 werd aan de Leidse universiteit geen klinisch onderwijs meer gegeven, zag de hortus zich rond 1740 wel aanzienlijk uitgebreid maar zonder dat dit door inventaris, catalogus of andere publicaties werd gevolgd; het onderwijs in de scheikunde - toen nog voornamelijk beschouwd als een hulpwetenschap voor medici, gelijk de botanie als vak van de medische propaedeuse[89] - kreeg in het derde kwart van de achttiende eeuw weinig aandacht

Bernhard Siegfried Albinus (1697-1770). Zwartekunstprent door J.J. Haid naar schilderij van C.I. de Moor.

meer, terwijl het natuurkundig kabinet sinds 's Gravesande nauwelijks verandering onderging.[90]

Er deden zich, zoals bekend, niettemin destijds wel enkele lichtpuntjes voor: de anatomie bewoog zich de gehele achttiende eeuw door onder Bernhard Siegfried Albinus (1697-1770) en Eduard Sandifort (1742-1814) op een hoog peil. Albinus' anatomische atlas van beenderen en spieren, voorzien van prachtige afbeeldingen vervaardigd door de talentvolle Amsterdamse tekenaar en graveur Jan Wandelaar (1692-1759) en bedoeld ter vervanging van de atlassen van Andreas Vesalius, was wereldberoemd; en aan zijn voortreffelijke afbeeldingen van pathologisch-anatomische preparaten dankte Sandifort de hem veel later, in 1834, door de Franse heel- en ontleedkundige Jean Cruveilhier (1791-1874) gegunde erenaam van 'vader der pathologische iconografie'.[91] Bovendien heeft Albinus de Leidse anatomie weten te verrijken met 334 preparaten op alcohol, grotendeels opgespoten met een mengsel van rode was en schapevet. De bewaard gebleven, fraaie resultaten van deze verfijnde techniek stellen ons in staat een duidelijk beeld te krijgen van het gebied van onderzoek van de achttiende-eeuwse anatoom. Met dat al heeft Albinus van het spectaculaire theatrum anatomicum een voornaam ontleedkundig kabinet gemaakt, als een van de eerste openbare natuurwetenschappelijke musea ter wereld een voorbeeld voor zijn collega's in binnen- en buitenland.[92] Het bestaan en de gestadige groei van de collectie in dit kabinet zijn aan het onderwijs in de ontleedkunde zeer ten goede gekomen, ofschoon daar toen nog nauwelijks sprake was van praktische oefening op het lijk door de studenten.[93] Ook het theater deed als rariteitenkabinet nog volop dienst.[94]

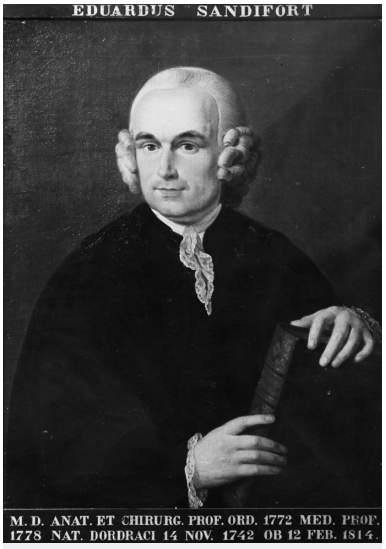

Eduard Sandifort (1742-1814). Anoniem doek.

Het anatomisch kabinet verschafte in het begin van de negentiende eeuw nochtans niet alleen een indruk van aard en werk van de

onderzoekers, maar levert in de samenstelling van de collectie tevens een spiegel op van het culturele panorama der achttiende eeuw. Dat wil zeggen dat de curieuze culturele tweeslachtigheid van deze gewichtige era uit de beschavingsgeschiedenis van de mens zich in dit kabinet duidelijk manifesteert: aan de ene kant de ontginning van het grote gebied dat de pioniers van de zeventiende eeuw hadden opengelegd, en anderzijds het geleidelijk verstarren in visies en methodieken. Een contrast dat pas door en dankzij de Franse Revolutie zou worden opgeruimd, om vrij baan te maken voor geheel nieuwe werkwijzen in de negentiende eeuw, die tot de ontplooiing der biologische en medische wetenschappen in moderne zin in staat zullen stellen.[95]

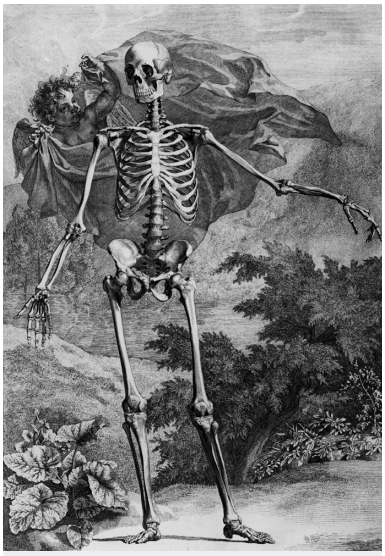

Dit staande skelet, van voren gezien, is de eerste afbeelding in Albinus' *Tabulae sceleti et musculorum corporis humani* (Leiden 1747). Kopergravure door Jan Wandelaar.

Het anatomisch onderwijs omvatte nochtans meer dan secties en preparaten. De niet bij enig professoraat ingelijfde fysiologie bijvoorbeeld werd steeds meer tot de anatomie getrokken. Behoorde deze tak van medische wetenschap oorspronkelijk tot de zogeheten institutiones medicae, die in de zeventiende eeuw regelmatig op de Series Lectionum voorkwamen, na 1700 zoekt men ze steeds vaker vergeefs, terwijl de fysiologie - zij het aanvankelijk niet als zodanig aangeduid - na de benoeming van en dankzij Albinus zeer nadrukkelijk op de Series wordt vermeld. Zo treft men in 1724 een college van hem aan over de anatomie èn fysiologie van de spijsverteringsorganen. Later vinden wij vele lessen van deze hoogleraar als 'Physiologica' op de Series aangekondigd, speciaal als de fysiologie door het werk van Albrecht von Haller (1708-1777) scherper contouren is gaan aannemen.

In deze tijd heeft de fysiologie zich dus nog niet tot een zelfstandige en afgeronde deeldiscipline geconsolideerd, evenmin trouwens als de algemene pathologie die toen nog onder de institutiones medicae ressorteerde of bij de theoretisch-geneeskundige colleges was ingedeeld. Reeds vóór 1700 werd de pathologische anatomie beoefend, in zoverre in het Collegium medico-practicum regelmatig lijkopeningen werden verricht. De samenhang tussen kliniek en sectie was aldus op 'moderne' wijze verzekerd. Van de opbouw van een zelfstandige pathologische anatomie blijkt in de eerste helft van de achttiende eeuw echter ternauwernood sprake te zijn.[96]

De genoemde prestaties van formaat van Albinus en Sandifort waren evenwel uitzonderingen op de regel, weken af van het algemene beeld van verval der natuurwetenschappen tot in het derde kwart van de negentiende eeuw; alle

politieke veranderingen hebben hierin geen ommekeer kunnen brengen.[97] Op de snelle groei van de natuurwetenschappen die voor de deur stond was men dan ook verre van voorbereid, althans niet te Leiden[98]; elders nam de belangstelling voor deze vakken wel sterk toe. Menig genootschap wijdde zich met ijver en hartstocht aan de ontwikkeling ervan, zoals de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem (1752), het Bataafsch Genootschap der Proefondervindelijke Wijsbegeerte in Rotterdam (1769) en - eveneens te Haarlem - Teylers Genootschap (1778). Toch leek omstreeks 1785 ook te Leiden licht in de duisternis te komen, zoals toen curatoren dat jaar besloten een geheel nieuw academiegebouw te laten ontwerpen met plaats voor de natuurkunde en andere natuurwetenschappen. Maar dit en andere voornemens die de indruk wekken dat er bewust op vernieuwing van de bèta-vakken werd gemikt, ontstegen het stadium van plannenmakerij niet - de daarvoor benodigde middelen ontbraken[99], terwijl ook de bezetting van leerstoelen weinig fortuinlijk uitpakte; het lukte bijvoorbeeld, tot drie keer toe, niet om de internationaal bekende natuur- en wiskundige Johannes Henricus van Swinden (1746-1823) uit Amsterdam voor Leiden los te weken.[100] En toen er eindelijk een veelzijdig en verdienstelijk geleerde kon worden aangetrokken - S.J. Brugmans in 1786 - zag die zich weldra met zoveel leeropdrachten bedacht (botanie, natuurlijke historie, chemie èn geneeskunde) dat de afzonderlijke vakken wel moesten lijden onder zijn verdeelde aandacht, zeker daar men zowel binnen als buiten de universiteit niet zelden een beroep deed op zijn uitzonderlijke organisatorische capaciteiten.[101] Hoewel: Brugmans voorzag de hortus van nieuwe kassen èn verving de vroegere formele aanleg van de tuin door de "zwierige, toch wat gekunstelde ongedwongenheid van de zogenaamde Engelse landschapsstijl", terwijl zijn plannen met betrekking tot vergroting van de hof geheel en die voor de inrichting van "eene Menagerie of diergaarde van levende dieren" ten dele werden gerealiseerd.[102] De tuin heeft in de eerste decennia van de negentiende eeuw zeker een periode van bloei beleefd.[103] En de verzameling gedroogde kruiden, die van oudsher werden bewaard in het ambulacrum, sinds 1599 ruimte biedend aan niet-winterharde planten en aan een museum voor het onderwijs in de materies medica, was en bleef bestemd voor het onderricht in de geneeskunde - wel had een deel van de collectie er in 1825 nog verkommerd bijgestaan, en was de herbariumverzameling uitsluitend gericht op de collectie van unica en op de systematiek van het plantenrijk.[104]

Sebald Justinus Brugmans (1763-1819).
Prent naar schilderij door Charles Howard Hodges, ca. 1815-'19.

Evenmin ongunstig stond het er inmiddels bij het onderwijs aan het ziekbed voor. In 1799 werd een 'spatieuse huisinge' met 'drie zeer ruime luchtige vertrekken' in gebruik genomen, een bejaarde patriciërswoning aan het Pieterskerkhof die later de Bibliothèque Wallonne zou huisvesten, waar ook plek was voor (iets als) een chirurgische en obstetrische afdeling - met totaal 32 bedden.[105] Het Collegium medico-practicum zag zich dus met een Nosocomium chirurgicum en een Tocodochium (kraamzaal) uitgebreid tot Nosocomium academicum (academisch ziekenhuis). In deze gewijde ambiance achter de Pieterskerk zijn tussen 1791, het eerste jaar waarin geregeld en volledig onderwijs in de verloskunde aan de Leidse hogeschool werd gegeven, en 1799 meer dan 380 verlossingen verricht, naar 't heet bij "arme en schamele vrouwen". Een centrale rol was daarbij weggelegd voor prof. Meinard Simon du Pui (1754-1834), die als eerste aan de Leidse universiteit het theoretisch onderwijs in de verloskunde van een praktisch pendant voorzag, en studenten in de gelegenheid stelde om barende vrouwen zelfstandig bij te staan. Al vóór de ingebruikneming van het Nosocomium aan het Pieterskerkhof had hij de studenten in de praktijk van heel- en verloskunde onderricht[106] - en dat zou hij, ofschoon geplaagd door jichtaanvallen, blijven doen, zelfs nog nadat zijn

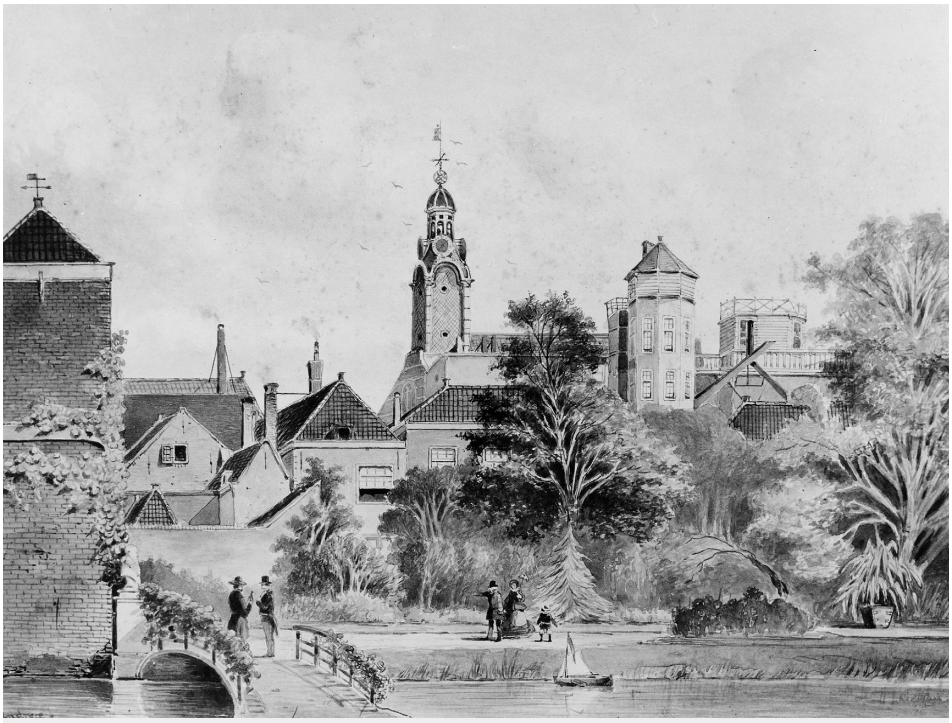

De voortuin van de Hortus Botanicus in de richting van het Academiegebouw gezien.
Op de voorgrond de zijgevel van het Academisch Herbarium, 1825.
Op de achtergrond het Academiegebouw met het Observatorium op het dak.
Tekening van W.L. Andrea, 1854.

Meinard Simon du Pui (1754-1834). Doek van Ezechiel Davidson, 1822.

emeritaat in 1824 was ingegaan.[107] Vanaf 1812, toen Paradijs overleed, hield Oosterdijk zich in verband met zijn leeftijd uitsluitend bezig met het onderwijs in de vrouwenzaal beneden. Krauss en Ypey, die in hetzelfde jaar na de sluiting van de hogescholen van Harderwijk en Franeker naar Leiden waren overgekomen, verzorgden vervolgens bij toerbeurt het klinisch onderricht in de mannenzaal boven.[108]

Leek dat alles heel wat, een halve eeuw later nog mopperde Cornelis Pruys van der Hoeven:

> "Kent gij het tegenwoordige Walenweeshuis, in dat afgelegen blok bij de Pieterskerk, tegenover de bogt van Guineé, om den hoek van de Nieuwsteeg?
> Dat klein onaanzienlijk gebouw was ons Nosocomium nog in 1815 en 1816. Beneden au rez de chaussée waren de vrouwen ziekenzalen. Daar heerschte de school van Boerhaave. Op de eerste verdieping daarboven, in die nederige zalen, lagen de zieke mannen, die beurtelings het meesterschap van Brown, of de vijandige magten der heroica toxica, door de tooverstaf der Natuurphilosophie in geneesmiddelen herschapen, hadden te verduren."[109]

En de studenten?

> "Aan ons jonge rekruten bleef de keus over, onder welken chef wij wilden dienen. De onderscheiden benden stonden vijandig tegenover elkander. Want er moest gekozen worden, en het kleine huis werd het woelig tooneel van hevigen burgerkrijg",

die zich niet alleen binnenshuis afspeelde. Immers,

> "Zelfs Leidens straten waren getuigen van burgertwisten, en geen fideele studentengroet werd tusschen de troepen gewisseld. Gij begrijpt ligt welk een panischen schrik dit veroorzaken moest voor de examens. Wat de eene examinator voor waarheid hield, was ketterij bij den ander; hoe gij ook uwe antwoorden mogt inrigten, het was onmogelijk aan allen te voldoen."[110]

Had Pruys van der Hoeven nu gelijk met zijn sombere terugblik op de medische faculteit, of behoorden - alles overziende - rond 1800 de tekortkomingen, die de Leidse universiteit hadden misstaan, tot het verleden? Het vervolg van dit verhaal zal het leren. Maar ook als de faculteit toen bezig was op te krabbelen uit het dal

waarin zij na Boerhaave was beland, wil dat nog niet zeggen dat bij de medische of bij de natuurwetenschappelijke studie toen sprake was van hernieuwde bloei. Het heeft aanvankelijk ook weinig geholpen dat de natuurwetenschappen bij Organiek Besluit (1815) een eigen plek in de universitaire organisatie kregen toebedeeld, door de botanie en de chemie los te maken van de medische faculteit en, samen met de wis- en natuurkunde, onder te brengen in de faculteit der wis- en natuurkundige wetenschappen. Dat had deels inhoudelijke en deels praktische redenen. Men had gehoopt dat de wetenschap zich direct in de maatschappij zou laten toepassen, maar die verwachting liet zich niet dwingen, terwijl voor de opbloei van de zuivere wetenschap de tijd nog niet rijp was. En de ter beschikking gestelde financiën waren te karig om de universiteiten gelegenheid te geven wetenschappelijk de vleugels uit te slaan. Dat had ook van doen met de opvatting, bijvoorbeeld aangehangen door een hoogleraar-politicus als Thorbecke, dat de universiteiten zich allereerst aan onderwijs behoorden te wijden, niet aan de beoefening van de wetenschap. Bovendien verzette hij zich tegen hogere subsidies voor de universiteiten, vanuit de zienswijze dat "vermeerdering van middelen bij het hooger onderwijs (…) doorgaans vermindering van persoonlijke inspanning tengevolge" heeft. Met uitzondering van de sterrewacht bleef de uitrusting van de laboratoria - of wat daarvoor moest doorgaan - bedroevend. Zag prof. H.C. van der Boon Mesch (1795-1831) zich zelfs genoodzaakt scheikundige instrumenten uit eigen portemonnaie te betalen, na zijn dood bedankte G.J. Mulder voor de eer van een aanstelling in Leiden, aangezien hij in 1831 een bijkans leeg laboratorium had aangetroffen - blijkbaar waren Van der Boons eigen instrumenten al verwijderd. Terwijl de bioloog Jan van der Hoeven (1802-1868) tot tweemaal toe, in 1828 en in 1859, vroeg om een sectie-vertrek voor de fijnere ontleedkunde èn om de komst van een prosector om hem hierbij terzijde te staan, maar beide keren nul op het request kreeg. Wel kwamen er circa 1860 enkele andere laboratoria beschikbaar, maar omdat zij (te) bescheiden van opzet en uitvoering waren bleek de gebrekkige uitrusting in het algemeen een serieuze handicap om vooraanstaande geleerden voor een benoeming in Leiden te interesseren.

Apropos: de zuinigheid die de ontwikkeling van de natuurwetenschappen zozeer parten speelde, deerde andere faculteiten, zoals de theologische, om hun aard vanzelfsprekend veel minder.[111]

Professoren en progressie

Dat de Leidse universiteit in de tweede helft van de negentiende eeuw een ware wederopstanding beleefde, had verschillende oorzaken, onder andere externe. Zo schiep de economische opbloei van ons land financiële ruimte om de academische voorzieningen wat beter te laten aansluiten op de ontwikkeling van de wetenschappen elders. Met name in de medische en natuurwetenschappen

viel in de ons omringende landen spectaculaire vooruitgang waar te nemen, en algemeen raakte men doordrongen van de risico's die de door Nederland opgelopen achterstand met zich meebracht. Naarmate de natuurwetenschappen zich verder ontplooiden, namen ook de toepassingsmogelijkheden van deze vakken toe en daarmee de behoefte aan afgestudeerden. Deze trend zag zich weerspiegeld in de groei van het aantal studenten in genoemde faculteiten. Het aantal Leidse medisch studenten steeg van 90 in 1865 tot 395 in 1895, het aantal 'natuurfilosofen' van 19 tot 98. Samen maakten zij een eind aan het traditionele overwicht van de studenten in de geesteswetenschappen. In 1865 waren er 109 studenten in de geneeskunde en in de natuurwetenschappen, naast 403 studenten in de overige faculteiten; dertig jaar later was de verhouding 493 tegen 546. En die studenten hadden niet alleen meer het toekijken bij proefnemingen en demonstraties, maar leerden bijvoorbeeld het ontleedmes te hanteren en experimenten te verrichten.[112]

Dat de opmerkelijke herleving van de Leidse hogeschool zich niet slechts op een breed vlak voordeed, maar extra reliëf kreeg in de 'natuurfilosofische' faculteit - waardoor de natuurkunde omstreeks 1870 de ergste achterstand had weggewerkt -, kwam mede door de fysicus Petrus Leonardus Rijke (1812-1899) met zijn zuiver experimentele werkwijze, en twee van zijn leerlingen die in 1873 en 1875 bij hem promoveerden en ons land in een mum van tijd een plaats in de voorhoede van het natuurkundig onderzoek bezorgden. Het waren de jonge fysici Johannes Diderik van der Waals (1837-1923) met zijn beroemde 'toestandsvergelijking', sinds 1877 hoogleraar te Amsterdam, en Hendrik Antoon Lorentz (1853-1928) met zijn vruchtbare elektronentheorie, die in 1877 te Leiden hoogleraar in de theoretische natuurkunde werd en er bleef. Heike Kamerlingh Onnes (1853-1926), die Rijke in 1882 als professor in de experimentele natuurwetenschappen was opgevolgd, zette Van der Waals' onderzoekingen over het gedrag der moleculen c.q. naar de eigenschappen der materie bij lage temperaturen met succes voort. Een leerling van Lorentz en Kamerlingh Onnes, Pieter Zeeman (1865-1943), bekend vanwege het naar hemzelf genoemde 'effect', die later eveneens te Amsterdam een professoraat zou gaan vervullen, kreeg net als Van der Waals, Lorentz en Kamerlingh Onnes de Nobelprijs voor natuurkunde. Dankzij Lorentz en Kamerlingh Onnes behoorde het Leidse laboratorium rond 1900 tot dé centra van de moderne natuurkunde. Het was zelfs een trekpleister voor vermaarde buitenlanders als Paul Ehrenfest (1880-1933), die Lorentz in Leiden zou opvolgen, en Albert Einstein (1879-1955).

De achterstand was op sublieme wijze ingelopen. Zoals Donders en de zijnen twintig jaar eerder de medische wetenschap te Utrecht tot bloei hadden gebracht, zo zijn Lorentz en Kamerlingh Onnes de cruciale figuren geweest in en voor de nieuwe luister van de fysica te Leiden.[113] Niet zonder grond is wel gewaagd van "De opkomst van een 'Vaderlandsche Natuurkunde' aan de Leidse Universiteit in de tweede helft van de negentiende eeuw"[114].

De Leidse geneeskunde bleef daarbij zeker niet achter, in het bijzonder dankzij de fysioloog Willem Einthoven (1860-1927), leerling van Donders en vanaf

1886 hoogleraar te Leiden. Voor zijn onderzoek van elektrische verschijnselen in zenuwen en spieren, vooral de hartspier, had hij behoefte aan meer gevoelige fysische instrumenten dan voorhanden waren. Daarom moest hij zelf uitvinden hoe de zeer zwakke en vlug variërende elektrische stromen nauwkeurig konden worden geregistreerd. Daartoe ontwierp en bouwde hij de snaargalvanometer (1901), die hem in staat stelde een acceptabel elektrocardiogram op te nemen en elektrofysiologische studies van het oog en andere organen te verrichten. Daarmee legde Einthoven de grondslag voor de moderne hartdiagnostiek, en wist hij zich te scharen in het honorabele rijtje van vaderlandse Nobelprijswinnaars, in 1924 voor fysiologie en geneeskunde.[115]

Desondanks bleef het tobben met de materiële uitrusting van de universiteit. Dat bleek, onder meer, uit de lotgevallen van het onderwijs in de scheikunde en van het chemisch laboratorium, dat wij anno 1831 vrijwel berooid hebben achtergelaten. Weliswaar was er een andere werkplaats gekomen, aan de Aalmarkt, de trots van prof. A.H. van der Boon Mesch, maar ook hij kon niet verhelen dat de voorziening onvoldoende perspectief bood om de studenten in staat te stellen de ontwikkelingen in het vak bij te houden. Zijn plan uit 1846 voor een nieuw chemisch laboratorium werd in 1859 realiteit, zij het dat dit gebouw op de Kleine Ruïne, zoals bekend tevens bestemd voor het natuurkundig laboratorium en het anatomisch kabinet, volgens de studenten architectonisch een 'monstrum horribile visu'[116] was. Maar ook ìn het gebouw lieten gebruikers weldra kritische geluiden horen: door de almaar wassende studentenstroom liep de bedding ervan steeds meer over. Toen - in de woorden van Teunis Zaayer - de "meer snaaksche dan grondige"[117] scheikundige Van der Boon Mesch in 1874 eindelijk plaats maakte voor twee chemici, Antoine Paul Nicolas Franchimont (1844-1919) en Jacob Maarten van Bemmelen (1830-1911), de scheikunde weer aansluiting vond bij de stand van zaken in het vak en de natuurkunde ruimte moest afstaan aan de scheikunde, zag

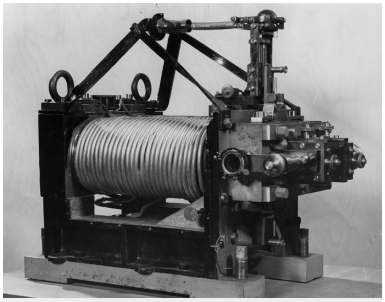

Snaargalvanometer, ontwikkeld door Einthoven in de jaren tussen 1890 en 1903.
Foto.

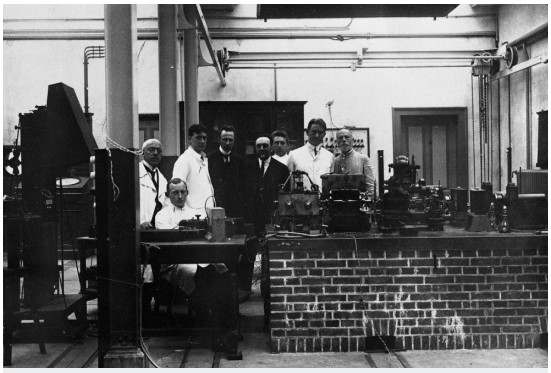

Willem Einthoven (1860-1927), geheel rechts op de foto, in het Fysiologisch Laboratorium te Leiden in gezelschap van zijn medewerkers.
Foto, ca. 1920.

men in dat drastischer oplossingen nodig waren om recht te doen aan de dynamiek van de natuurwetenschappen - èn aan de omslag van demonstratiecollege, zoals Van der Boon Mesch gewend was te (laten) geven, naar onderzoekspracticum, zoals Halbertsma voor ogen stond en Heynsius in praktijk bracht: het doen van proefondervindelijk onderzoek en het geven van lessen op basis daarvan. Ook al kwam er soelaas doordat de fysiologie in 1866-'67 naar een eigen laboratorium verhuisde, in de Zonneveldsteeg, en zo haar plek in het gemeenschappelijke laboratoriumgebouw vrij maakte.[118]

Zoals wij reeds zagen had de geneeskunde in de achttiende eeuw nieuwe paden betreden, met name in Duitsland en Frankrijk. In de medische theorie was het mechaniek door het organisme als metafoor voor het levende wezen verdrongen, en was de anatomie naar een nieuwe, zuivere fysiologie overgegaan. Men wilde niet slechts weten welke functie een orgaan had, maar ook hoe het werkte. Fysiologie werd pure natuur- en scheikunde, en ging zich op de algemene biologie concentreren. Voor de (Franse) fysiologen had de anatomie afgedaan, terwijl de pathologie naar de achtergrond verdween.[119]

Is bij de ontleedkundigen E. Sandifort en zijn leermeester B.S. Albinus een dergelijke ontwikkeling aanwijsbaar, er was toch verschil: de een bewoog zich van de anatomie naar de heelkunde, de ander van de anatomie naar de fysiologie. Hun collega Du Pui wees op de vorm en functie van het menselijk lichaam, dat zijns inziens "als een kunstwerk gebouwd is". Orde en regelmaat weerspiegelden de schoonheid van de schepping, die de studie van de geneeskunde met die van de schone letteren verbond. De klassieke literatuur was, behalve toetssteen van orde en regelmaat, tegelijk Fundgrube van empirisch materiaal. Het zijn deze en dergelijke opvattingen die wij aantreffen bij de twee belangrijkste Leidse medici van de eerste helft van de negentiende eeuw, Macquelyn en Pruys van der Hoeven. Daarbij werd Macquelyn geïnspireerd door "eene zedelijke overtuiging" (evidentia moralis), Pruys door 'christengeneeskunde', een soort amalgaam van kennis en liefde.[120]

In het begin van de negentiende eeuw hingen fysiologie en anatomie in ons land nog nauw samen, was de fysiologie geen autonoom deelgebied maar een anatomia animata: de levensverrichtingen werden bezien in het licht van de ontleedkundige structuur. Beide vakken werden dan ook door een en dezelfde persoon gedoceerd. Maar omdat de precisering en detaillering van de anatomische structuren tegen het eind van de achttiende eeuw min of meer haar hoogtepunt had bereikt en vervolgens de fysiologie zich krachtig ontwikkelde en vernieuwde, mede dankzij technisch verbeterde microscopen, ontstond er vanaf de jaren dertig een spanningsveld dat tot splitsing noopte.[121] Cruciaal was daarbij de rol van Sandiforts opvolger, prof. H. Halbertsma, een voortreffelijk ontleedkundige, die het vak vernieuwde en de aanstelling van twee prosectoren voor elkaar wist te krijgen. In 1860 maakte hij zich sterk voor de bouw van een fysiologisch laboratorium en voor de instelling

van een afzonderlijke leerstoel voor dat vak. Ofschoon zijn ijveren voor scheiding tussen anatomie en fysiologie niet terstond werd ingewilligd, en hij die wens in 1865 in zijn rectorale rede moest herhalen, maakte zijn ontijdige verscheiden wel de weg vrij voor splitsing, om de uit zijn voegen gebarsten taak van de anatoom verantwoord te repareren. Nog in zijn sterfjaar kwam er de, op redelijke gronden begeerde en onvermijdelijk geworden, zelfstandige leerstoel voor fysiologie (A. Heynsius), terwijl zijn opvolger zich uitsluitend met ontleedkunde hoefde bezig te houden (T. Zaayer). Deze opdrachtverdeling was zo bijzonder gelukkig omdat de taak van de anatoom hierdoor belangrijk was verlicht, speciaal omdat hij niet alleen was ontslagen van de plicht college te geven in de fysiologie in engere zin, maar ook in de weefselleer die sindsdien eveneens door de fysioloog zou worden onderwezen. Dat laatste was anderhalve eeuw geleden verre van vreemd, daar de bloei van de fysiologische discipline veel te danken had (gehad) aan de vooruitgang van het microscopisch onderzoek en met name aan de celtheorie, zodat overal de inlijving van de histologie bij de fysiologie ingang vond. Buitendien werd de taak van de anatoom formeel verlicht doordat tegelijkertijd een professoraat voor ziektekundige ontleedkunde werd ingesteld (J.A. Boogaard). In de anatomische wetenschap waren zo de bevrijdende voorwaarden geschapen voor een veelzijdige toekomst, ook door een voor dit specifieke doel gebouwd laboratorium dat ter ere van de historische verzameling traditiegetrouw Anatomisch Kabinet ging heten. De belangstelling ging voortaan veel minder uit naar het vergaren van preparaten en feiten dan naar het interpreteren van de verschijnselen in relatie tot meer algemeen biologische problemen. Deze meer abstract georiënteerde interesse heeft mee de concrete zorg voor de omvangrijke collectie doen afnemen. Ook de eerder gesignaleerde differentiatie van geneeskundige (onderwijs)taken heeft aan de desintegratie van de collectie bijgedragen. Als men daarbij nog in aanmerking neemt dat tal van aanvankelijk daarvoor beschikbare vertrekken in het in 1859 gereedgekomen anatomisch kabinet vrij gauw, ook na de vergroting in 1884, plaats hebben moeten maken voor onderwijs en wetenschap, en dat vele preparaten bij die gelegenheid zonder meer werden weggedaan, dan is het ook daarom niet moeilijk te begrijpen waarom thans relatief niet zo heel erg veel van de oorspronkelijke verzameling over is. Waarbij dan nog het gerucht te voegen valt, dat de amanuensis van Halbertsma meermalen de kelder van het laboratorium bezocht om er menige fiool te ontkurken en zich volop te goed te doen aan de liquor balsamicus!

Het in 1859 in gebruik genomen gebouw heeft niet al te lang bevredigend aan zijn bestemming kunnen beantwoorden. Dat kwam, allereerst, door de toename van het aantal studenten, voor wie vooral collegezaal en snijkamer spoedig te benauwd werden. Toen bovendien, kort na de dood van Zaayer, het onderwijs in de histologie ontkoppeld werd van dat in de fysiologie (1905) en opgedragen aan een speciaal daarvoor ingehuurde lector, die in het Anatomisch Kabinet onder dak werd gebracht, kreeg deze vanzelfsprekend een aantal lokalen toegewezen voor

eigen wetenschappelijke arbeid en voor zijn praktisch onderwijs. Het Anatomisch Laboratorium in het nieuwe 'Boerhaave-kwartier' zou het in 1923 aflossen.[122]

Intussen had de Tweede Kamer, in 1882, een krediet van 57.000 gulden gevoteerd voor de bouw van een inrichting voor pathologische anatomie, ondanks politiek verzet uit anti-revolutionaire hoek: het 'Boerhaave-Laboratorium' (1884)[123], welk gebouw sinds 1931 een museale functie vervult - tot 1989 Rijksmuseum 'Boerhaave'[124], en daarna toegevoegd aan het belendende Rijksmuseum voor Volkenkunde.

Met dank aan in het bijzonder Halbertsma zou de verzelfstandiging van medische vakken in de tweede helft van de negentiende eeuw onherroepelijk toeslaan. En aangezien in 1864 Evers de betrekkelijk jong overleden Schrant was opgevolgd, is de stelling gerechtvaardigd dat de faculteit circa 1865 was vernieuwd. Schrant zelf vormde het scharnier van de modernisering van de Leidse geneeskunde. In zijn oratie *Over de empirische ontwikkeling van het ziektebegrip* liet hij ondubbelzinnig weten dat de tijd "van vrome ontologische verdichting" voorbij was, en dat de empirische methode van het natuuronderzoek ook voor de medicus de enige weg was. Anderzijds toonde hij zich geporteerd voor een relatie tussen pathologie en - in zijn woorden - de "gelouterde physiologie". Maar ofschoon zijn visie tot een vruchtbare polemiek leidde - al leek het door de toon ervan of de collegiale omgangsvormen ten grave waren gedragen -, wist Schrants opvolger Evers de gelouterde fysiologie wèl te waarderen, met als gevolg dat ze een generatie lang richting heeft gegeven aan de medische faculteit te Leiden. Een voorlopig laatste splitsing vond plaats na het ontslag van Krieger in 1869, die voor de chirurgie door Polano en voor de oogheelkunde door Doyer werd opgevolgd. Als het eindpunt van de ontwikkeling naar de moderne geneeskunde geldt Suringars opvolger Huet, voor wie het geneeskundig onderzoek van die tijd werd gestuurd door belangstelling voor de pathogenese, "door de positieve kennis van het wezen der pathologische veranderingen in hare scheikundige en andere verhoudingen", zoals het in zijn inaugurele oratie van 1872 heet. Die rede *Over de noodzakelijkheid om de geneeskunde als natuurwetenschap op te vatten* kan worden uitgelegd als het credo van een ras positivist.[125]

In de jaren zeventig stond het voor de Leidse medische faculteit vast dat geneeskunde een wetenschap is, en ging zij er daarom van uit dat praktische geneeskunde gebaseerd moest zijn op wetenschappelijke methodes, in tegenstelling tot de vroegere, traditionalistische, empirische, praktische methode. Protagonisten van deze nieuwe wetenschappelijke zienswijze waren de hoogleraren Heynsius (fysiologie en histologie) en Boogaard (pathologie).[126]

Na de 'groei en ontwikkeling'[127] die de Leidse faculteit der geneeskunde in de periode 1850-'75 had doorgemaakt, stond een aantal medische zwaargewichten klaar om die lijn in het laatste kwart van de negentiende eeuw kordaat door te trekken. Hadden zij een krachtige persoonlijkheid gemeen, één wetenschappelijke

perceptie deelden zij allerminst. Er waren enkelen, voorgegaan door Huet, die de natuurwetenschappelijke, fysiologische richting in hoge mate waren toegedaan. Hiertoe behoorde bijvoorbeeld Rosenstein, die de experimentele pathologie tot speerpunt had verheven en voor wie fysiologie de grondslag van de medische wetenschap was. Tot deze richting valt zeker ook Jelgersma te rekenen, pal vóór de overgang naar de twintigste eeuw als eerste geplaatst op de nieuwe leerstoel voor de psychiatrie.[128]

Anderen gaven de voorkeur aan een meer pragmatische instelling, zoals de chirurg Van Iterson die zich concentreerde op de dagelijkse praktijk van het ziekenhuis, en de gynaecoloog-obstetricus Treub die enerzijds de medische wetenschap ruimhartig interpreteerde en anderzijds vol empathie jegens zijn patiënten was. Terwijl Siegenbeek van Heukelom zich niet de wet wenste te laten voorschrijven door de heersende onderwijsrichting, die betekende dat men via microscopisch onderzoek afdaalde tot de geringste details, welke neerwaartse spiraal voor zijn "steeds meer omvattend en algemeener (…) arbeidsveld" te eenzijdig was. En Huets opvolger Nolen, die weer als arts aan het ziekbed zou optreden, apprecieerde laboratoriumwerk wel degelijk als hulpmiddel bij het klinisch onderzoek, maar zonder dat dit naar zijn mening in staat was "bij een zoo veelzijdig onderzoek als het klinisch onderzoek is, dat onderzoek zelf overbodig [te] maken."[129]

Wij zullen velen van deze heren nog nader leren kennen, met inbegrip van de waardering van de studenten voor hun onderwijskundige performance.

Hoogleraren en hun onderwijs

In 1838 bestond de Leidse medische faculteit uit (Gerard) Sandifort, Bernard, Pruys van der Hoeven, Macquelyn en Broers. Al telde emeritus J.C.B. Bernard eigenlijk niet mee, want hij was sinds 1824 inspecteur-generaal bij de geneeskundige dienst van het leger. Dat moet een verlies zijn geweest voor de faculteit en in het bijzonder voor het onderwijs aan het ziekbed dat hij gaf, aangezien J.F. Helmers[130] uit eigen ondervinding liet weten: "Galenus Bernard sprak, - en ziekte en dood verdween." Pruys van der Hoeven is als "een van de wellevendste hoogleraren uit de vroege negentiende eeuw" geroemd. Macquelyn paste goed bij hem als man van zijn tijd, verstandig, beschaafd, maar verre van bevlogen door nieuwlichterij. Broers zal zich in dit gezelschap van fijnbesnaarde heren uitstekend hebben thuisgevoeld; als medicus moet hij een kundig anatoom zijn geweest.[131]

Zij hielden zich als bekend primair bezig met hun onderwijstaak. Dat onderwijs raakte vernieuwd door de invoering van speciale didactische colleges. Zulke seminars voorzagen, behalve in didactische exercities, vooral in grondig wetenschappelijke training. Het Organiek Besluit had de oude disputatio-traditie in ere hersteld, en velen maakten daar op alternatieve wijze gebruik van, zoals Pruys

van der Hoeven en Macquelyn. Hadden zij hun disputeercolleges aanvankelijk los van elkaar gegeven, sinds het studiejaar 1836-'37 hielden zij gezamenlijk oefeningen. Deze renoverende gang van zaken, parallel lopend aan de opleving van de disputen in het studentencircuit, kleurt het wegens aanhankelijkheid aan het Latijn wat verschoten beeld van het onderwijs aan de universiteit in het begin van de negentiende eeuw iets minder reactionair.[132] Dat neemt niet weg dat er nauwelijks aandacht was voor klachten dat dit onderricht allerminst aansloot bij wetenschappelijke ontwikkelingen in het buitenland, aanvankelijk ook niet bij curatoren. Toch ging het 't eerst in de geneeskunde dagen. Toen de heel- en verloskundige Broers in 1847 was overleden, terwijl de gezondheid van de tegen zijn emeritaat aan zittende anatoom Sandifort te wensen begon over te laten, lanceerden curatoren begin 1848 het voorstel om twee hoogleraren en een buitengewoon hoogleraar aan te stellen, teneinde "onze Hooge Schoolen op dit punt eenigzints gelijken tred te doen houden met soortgelijke instellingen buiten ons Vaderland".[133] Dat werd hoog tijd ook, aangezien de ziektetoestand van Sandifort dermate verergerde dat gevreesd moest worden dat hij na de zomervakantie van 1848 zijn colleges niet zou kunnen hervatten.[134] Volgens de studenten "was de Medische faculteit, waar slechts twee Hoogleeraren [Pruys van der Hoeven en Suringar] in dadelijke werking waren, in min gunstigen toestand; en ook deze, zeide men, hadden, om de symmetrie niet te breken, besloten, na de Paasch-vacantie het onderwijs te laten rusten." Een van de betrokkenen, prof. Suringar, schreef "het geheele verhaal" aan "het verhitte brein van een Medischen fantast" toe, en de studenten konden inderdaad vaststellen dat "de lessen tot aan de groote vacantie zijn voortgezet"[135], maar het bleef balanceren langs de afgrond. Beide hoogleraren maakten curatoren deelgenoot van hun zorg "dat er geene nieuwe studenten in de Geneeskunde aan de Leydsche Hoogeschool te verwachten zijn, indien niet alle de onderdeelen van dat vak van studie kunnen onderwezen en bij de eerste Series Lectionum aangekondigd worden".[136] Weliswaar spartelde de minister vooral om financiële redenen nog even tegen, maar uiteindelijk kwam er een compromis uit de bus: één gewoon hoogleraar en twee extraordinarii. Zo werd de leeropdracht van Broers gesplitst (Krieger kwam er bij), en kreeg de faculteit een aparte verloskundige (Simon Thomas).

Leek in 1848 een nieuw begin gemaakt met het aantreden van Krieger, Simon Thomas en Halbertsma, in de praktijk hebben zij zich toch vooral doen kennen als overgangsfiguren tussen de hoogleraren van de oude stempel en die van de moderne tijd. Kriegers werkzaamheid stond nog geheel in het teken van de oude chirurgie. Simon Thomas was een hoofdzakelijk op de praktijk gericht geleerde, die duurzaam geïnteresseerd was in de handvaardigheden van zijn leerlingen, terwijl Halbertsma vóór alles een museumanatoom bleef, die reserves aan de dag legde met betrekking tot het gebruik van de microscoop. Hun beperkingen kwamen niet voort uit gebrek aan empirische instelling, maar veeleer uit dat aan theoretische belangstelling.[137]

Waarop lag de klemtoon bij hun onderwijs? Over het algemeen bewandelde de geneeskundige faculteit in het begin van de negentiende eeuw uitgesleten paden, oordeelt Otterspeer[138], en de feiten spreken hem niet tegen. Vitalisme heerste in de medische leslokalen. In de auteur van de *Anatomie générale, appliquée à la physiologie et à la médicine* (1801), de veelbelovende maar vroegtijdig gestorven Marie François Xavier Bichat (1771-1802), die er de grondslag voor de weefselleer in legde[139], (h)erkende Pruys van der Hoeven terstond "den hervormer onzer Geneeskunde, gelijk hij dan ook de ijsbreker geweest is, en wij aan hem de veroveringen hebben te danken, die de fransche school op het gebied der kennis gemaakt heeft."[140] Daarmee is veel, maar niet alles gezegd. Het feitelijke onderwijs liet toen namelijk nogal te wensen over, aangezien de hoogleraren zich daarvan dikwijls met een jantje-van-leiden afmaakten om zich te kunnen wijden aan de eigen praktijk. Door hun afwezigheid waren de patiënten op de academische ziekenzalen voor hun lot op studenten in de geneeskunde aangewezen, en àls de hooggeleerden al acte de présence gaven repten ze zich door les en zaal heen. Geen wonder dat Pruys van der Hoeven zelf evalueert: "De praktische studiën waren toen [in zijn studententijd, omstreeks 1815] hoofdzakelijk kamerstudiën, de praktijk, het lezen en bestuderen van een systematisch Compendium of uitgebreidere werken met toepassing aan het ziekbed" - gevolgd door de uitsmijter: "Eigenlijk klinisch onderwijs bestond niet."[141] Zijn eigen colleges stonden in het teken van 'anthropologie', een algemene ziektekunde, waarbij het ziektebeeld deel uitmaakte van een algemene beschouwing van de mens als maatschappelijk, zedelijk en godsdienstig wezen. Daarin was geen aandacht voor het pathologisch-anatomisch of fysiologisch onderzoek uit die tijd, niet omdat hij het belang van anatomie of fysiologie ontkende, maar omdat hij die takken van de geneeskunde als te eenzijdig beschouwde voor zijn generale benadering.[142]

Boerhaave bepaalde nog de door Suringar gedoceerde therapie, met aderlatingen en bloedzuigers. Zijn belangrijkste colleges gingen over de klassieke geneesmiddelen, waarbij hij zich onder meer van een royale collectie gedroogde medicinale planten bediende. Aanvankelijk bleef de universitaire geneeskunde hier dus achter bij de ontwikkelingen in wetenschap en onderwijs in het buitenland, werd in de hulpwetenschappen geen zelfstandig onderzoek bijgebracht, en waren de gasthuizen niet bij machte hun taak naar behoren uit te voeren. In de jaren dertig mankeerde het te Leiden aan colleges over pathologische anatomie, over fysische diagnostiek (percussie en auscultatie), over vrouwenziekten en huidziekten, over oogziekten en verbandleer. De prominente medicus D.J.A. Arntzenius (1807-1848) vond het

> "bedroevend in onze dagen zulke resultaten te verkrijgen voor eene Hoogeschool, waar eertijds van alle kanten van Europa de vreemdelingen werden gelokt door de voortreffelijkheid van het onderwijs, en die geacht werd, meer dan buitenlandsche, op de hoogte van de tijd te wezen."[143]

Dat het in onze geneeskunde aan van alles schortte, had te maken met het Organiek Besluit (1815), dat het privaatdocentschap of lectoraat niet stimuleerde, alsook met de begrensde mogelijkheden om het extraordinariaat in te zetten, dat trouwens eerder werd gebruikt om begaafde jongeren te behouden dan om nieuwe disciplines van de grond te tillen.

Ook in deze opzichten trad na 1848 evenwel verbetering in, en werd het praktisch onderwijs in een aantal specialismen geregeld. Nemen wij bijvoorbeeld Krieger, die de theoretische en praktische heelkunde en de gerechtelijke geneeskunde kreeg opgedragen. Voltrok zijn onderwijs zich voornamelijk in het Nosocomium, het klinisch onderwijs lag hem dermate na aan het hart dat hij van geen ophouden wist om uitbreiding ervan te bepleiten. Zijn collega Simon Thomas nam de theoretische en praktische verloskunde voor zijn rekening, terwijl Halbertsma zich over de anatomie en fysiologie ontfermde.

Verandering diende zich ook aan doordat Pruys van der Hoeven, blijkbaar door '1848' beroerd, plotseling in het Nederlands ging doceren, terwijl Halbertsma en Krieger het disputeercollege van Pruys van der Hoeven en Suringar overnamen en het eveneens in het Nederlands vervolgden.[144] Tevens trok Pruys van der Hoeven vanaf 1857 Schrant aan om de studenten met de nieuwe hulpmiddelen percussie en auscultatie vertrouwd te maken, maar eerst toen Schrant in 1862 Pruys van der Hoeven was opgevolgd belandde de fysische diagnostiek ook officieel op de Series Lectionum. Met Schrant en zijn opvolger Evers kwam er in de algemene geneeskunde aandacht voor de pathologisch-fysiologische richting.[145]

Echter: de studenten schatten de situatie allerminst rooskleurig in: "In de medische faculteit is weinig bijzonders voorgevallen; over haar hebben we dus weinige nieuwe opmerkingen mede te deelen."[146] Enige jaren later eindigt hun terugblik op de faculteit in de cursus 1864-'65 "met den wensch, dat een volgend verslag van vele en gewichtige verbeteringen zal kunnen gewagen!"[147]

In hoeverre de Leidse hoogleraren de nieuwe tijd waren toegedaan, laat zich misschien wel het beste illustreren aan de hand van hun kijk op het Latijn als academische omgangstaal. Om te beginnen was lang niet iedereen, hoogleraar èn student, die taal nog voldoende meester, zoals het Organiek Besluit van 1815 had verordonneerd. Natuurlijk waren er wel professoren voor wie het Latijn weinig geheimen verborg, zoals Macquelyn en Thorbecke, maar de vele anderen voor wie dat niet of nauwelijks gold namen daarom hun toevlucht tot het dictaat(college). Toen in 1828 het voorstel circuleerde om voortaan in de landstaal te doceren - lessen in de moedertaal zouden levendiger zijn en beter begrepen worden -, verzette vooral de medische faculteit zich daartegen. Niet alleen zou dat het failliet betekenen van de geneeskunde als wetenschap - die immers stoelde op de ervaring, terwijl onderzoek werd opgevat als de lectuur van de klassieke medische auteurs -, maar bovenal vreesde de beroepsgroep dat colleges in de landstaal de kwakzalverij in de kaart zouden spelen. Tien jaar later stak de kwestie andermaal de kop op,

nu in de juridische faculteit, ter gelegenheid van de verschijning van het nieuwe, Nederlandstalige burgerlijk wetboek.[148] En weer tien jaar verder, in 1848 dus, doceerde zelfs de medicus Pruys van der Hoeven in het Nederlands, en dat zonder merkbare weerzin, integendeel: - "ja (ik) zou het latijn niet terugwenschen".[149] Bovendien liet hij zijn dictaat thuis. Tijdens colleges stapte hij over op het dicteren van korte stellingen om er daarna dieper op in te gaan, en later bediende hij zich geheel van mondelinge voordracht. Aangezien de meeste hoogleraren waarschijnlijk zo'n overgangspraktijk in acht hebben genomen, behoorde het dicteren - "waarbij de studenten in snelschrijvers gemetamorphoseerd werden"[150] - in het begin van de jaren zestig van de negentiende eeuw vrijwel geheel tot de voltooid verleden tijd.[151] Tot onverdeeld genoegen van beide partijen, want ook de studenten toonden zich opgelucht: "Gelukkig onze Hoogeschool, waar het dicteeren nagenoeg in onbruik en minachting geraakt is en die onder hare leeraren mannen bezit, wier voordracht niet aan een dictaat is gebonden en van wier lippen onze moedertaal vrij, ongedwongen, onvervalscht, welsprekend soms, tot ons komt."[152] Ook in de medische faculteit zou dat te merken zijn.

Ondertussen bleek men zich in de dagelijkse praktijk steeds meer te onttrekken aan de verplichting, curatoren om toestemming te vragen indien men zich bij het onderwijs van het Nederlands wilde bedienen, en in 1855 kwam aan het licht dat de medische faculteit geheel op de landstaal was overgegaan.[153] Nu had dat geen openbaring hoeven te zijn, want sinds januari 1851 deden de medici waarin de theologen, de letterkundigen en de juristen hen al geruime tijd waren voorgegaan: de publieke verdediging van theses - om de veertien dagen werden onder supervisie van Krieger en Halbertsma 'Hollandsche stellingen' in het openbaar en voor vele belangstellenden verdedigd.[154] Zij liepen vooruit op de brief van begin september 1855 van de minister van binnenlandse zaken aan curatoren, waarin die bevoegd werden verklaard om op verzoek machtiging te verlenen tot het schrijven en verdedigen in de moedertaal van de academische proefschriften en stellingen, die bij de promotie verlangd worden, maar alleen in die vakken die in de moedertaal worden onderwezen.[155] Een jaar later vinden wij gemeld dat er steeds meer colleges in het Nederlands werden gegeven, en dus niet meer in het Latijn, waarvan het gebruik door de hoogleraren in toenemende mate beschouwd werd als "een struikelblok (…) bij hunne lessen voor velen." Zo hervatte prof. J. van der Hoeven zijn lessen over zoölogie dit jaar in het Nederlands en zette hij zijn college over vergelijkende anatomie in de landstaal voort, ook al had hij aan het eind van het vorige studiejaar aangegeven die totnogtoe in de moedertaal gepresenteerde lessen in het Latijn te willen vervolgen. En: "In de Medische faculteit worden ook reeds *publieke* promotiën in het Hollandsch toegestaan." Terwijl de kroniekschrijver nog maar weer eens pleitte voor uitbreiding van het aantal vakken dat in de moedertaal wordt gedoceerd.[156] Het verzet tegen wat resteerde zwol aan, blijkens "steeds luider aangeheven klaagtoonen, over het gebruiken der latijnsche taal, bij sommige examens en collegies."[157] De protesten sorteerden effect: in de cursus

1857-'58 werd het gebruik van de Latijnse taal teruggedrongen in de juridische en voorwaardelijk afgeschaft in de theologische faculteit.[158] Er zat dus beweging in de zaak, maar een langdurige, fundamentele traditie geeft zich niet zo maar gewonnen. Toen de rechtenstudenten eind 1859 de minister van binnenlandse zaken schriftelijk verzochten om het Latijn als belemmering van het onderwijs te schrappen, of het gebruik ervan tenminste te beperken, beschikte de bewindsman na tien maanden afwijzend, zich beroepend op het Organiek Besluit van 1815.[159] En de juristen waren de eersten noch de laatsten die er op uit waren het Latijn als wetenschapstaal naar de achtergrond te verdrijven.[160] In het studiejaar 1861-'62 heet weer "eene schrede verder op den weg der vooruitgang" gezet, aangezien de latinist (!) prof. W.G. Pluygers (1812-1880) in het Nederlands les geeft.[161] Dat neemt overigens niet weg dat de Series Lectionum dan nog altijd in het Latijn wordt gepubliceerd. Het zijn de laatste stuiptrekkingen van een inmiddels taai geworden ongerief. In 1861 verwierven de medici als eersten de algehele vrijstelling, en zes jaar later had het Latijn als universitaire voertaal in ons land afgedaan.[162] Toch zou het nog een vol lustrum duren voor de eerste rectorale rede in de Nederlandse taal werd uitgesproken, in 1872 dus - door de theoloog L.W.E. Rauwenhoff (1828-1889), die er veel bijval voor kreeg.[163] Sytze Greidanus, wie op het gymnasium "een beetje Latijn" was bijgebracht, "nog niet zooveel, dat wij behoorlijk een boek in de Latijnsche taal konden lezen (…), en dat men al spoedig weer vergat"[164], moet die antieke taal op de universiteit geen hoofdbrekens meer hebben gekost - althans, in de terugblik op zijn Leidse studententijd (1861-'66) rept deze geneesheer er met geen woord over.

Wèl heeft de winst van het Nederlands en de vrije voordracht de baten van didactiek en responsie teniet gedaan. Vooral de teloorgang van het laatste werd door de studenten betreurd[165], immers

> "Ontzaggelijk zijn de voordeelen aan dat systeem verbonden. Het verzekert een talrijk gehoor, dwingt den hoorder om steeds aandachtig te zijn, spoort tot voortdurende studie aan, (omdat niemand gaarne een gek figuur maakt) en is het eenige maar ook onfeilbare middel voor den Hoogleeraar om te weten te komen: *vooreerst* of zijne verklaringen begrepen zijn; *ten tweede* welke de graad van bekwaamheid der hoorders is en hoe diep de spreker gaan kan. En als die vragen met tact gedaan worden, als men de meer gevorderden zware vragen doet, ten einde hen te doen onthouden hoe oneindig veel er nog te leeren valt, - den minder ontwikkelde door meer gemakkelijke het hem zoo onmisbaar zelfvertrouwen tracht in te boezemen, o dan behoeft men er slechts de proef van te nemen om het, te Leiden althans, nooit weder te laten varen".[166]

De toedracht rond de receptie van de microscoop is exemplarisch voor de omgang van de Leidse medici met moderne ontwikkelingen. Wegens de optische illusies die men aan de onvolkomenheid ervan toeschreef was het apparaat in discrediet geraakt, maar door de al ter sprake gebrachte technische verbeteringen kwam de

microscoop vanaf de jaren dertig positief in beeld, en werd het instrument van grote betekenis geacht voor het onderzoek in het kader van de pathologische anatomie en de pathologie, de therapie en de diagnostiek.[167] Deze herwaardering kon uiteraard niet zonder gevolgen blijven voor het onderwijs, en er werd dan ook van vele kanten op gewezen dat de student aan de universiteit getraind diende te worden in het gebruik van de microscoop als hulpmiddel om later door eigen onderzoek veranderingen in het lichaam te kunnen vaststellen. Zo betoogde de Groningse fysioloog Izaak van Deen (1804-1869) in 1859 "het mikroskoop zoo noodzakelijk voor den geneesheer" te vinden "dat ik ieder student in de geneeskunde, die mijne lessen bijwoont, aanraad, er zich een aan te schaffen". En de Leidse prof. Suringar had vier jaar vroeger weliswaar opgemerkt dat "het aan de Leidsche hoogeschool geenszins aan lust en ijver voor zoodanig eigen onderzoek ontbreekt", maar had tegelijk moeten erkennen dat "vooral de leerlingen van de hoogleeraren Schroeder van der Kolk, Mulder en Donders reeds onderscheidene belangrijke proeven van eigene praktische nasporingen van dien aard geleverd" hadden. En inderdaad, het centrum van de nieuwe, natuurwetenschappelijke richting in de geneeskunde bevond zich niet in Leiden, maar in Utrecht waar anatoom en fysioloog Schroeder van der Kolk vanaf omstreeks 1830 een traditie van microscopisch onderzoek in het leven had geroepen, en waar naderhand Donders ervoor zorgdroeg dat microscopie een intrinsiek onderdeel van het curriculum werd.[168] De situatie aan 's lands eerste en oudste academie stak daarbij pover af. De hoogleraar anatomie en fysiologie, Gerard Sandifort, verwijlde vooral in het verleden, had nauwelijks oog voor wetenschappelijke vooruitgang, en maakte noch bij zijn onderzoek noch in zijn onderwijs gebruik van de microscoop. Tot halfweg de negentiende eeuw is te Leiden in het kader van de geneeskundige opleiding aan de universiteit weinig aandacht aan microscopie geschonken, en zijn de activiteiten binnen de medische faculteit op het gebied van de pathologische anatomie en de anatomie als voornamelijk descriptief en macroscopisch te beschouwen. Toen eind mei 1848 een Oberhäuser-microscoop beschikbaar kwam, kon eindelijk met "het subtiele onderzoek namelijk van ziekelijke vormen en afwijkingen" worden begonnen. Van microscopisch onderzoek door studenten - behalve bij de plantkunde, terwijl zoöloog Jan van der Hoeven erin geïnteresseerd was - èn van toepassing ervan bij het onderwijs was echter geen sprake. Daarbij hielp 't dat Sandiforts opvolger Halbertsma geen overtuigd voorstander van het gebruik van de microscoop was, omdat hij vreesde dat de anatomie in eigenlijke zin erdoor zou worden verwaarloosd aangezien "Er zijn er, die (…) bang zijn om het scalpel ter hand te nemen". Niettemin kreeg de microscopie met de komst van Halbertsma haar plek in de colleges fysiologie, en vermeldden de Series Lectionum voortaan: 'Physiologiam, experimentis et observationibus microscopicis illustratam'. Sedert 1851 nam zijn prosector J.A. Boogaard het microscopisch onderwijs over, en gaf deze van 1854 af bovendien een cursus praktische microscopie. De moderne microscopie zou evenwel pas dankzij Heynsius in Leiden een vaste plaats in de

basisvakken verwerven. Anders dan in Utrecht is de microscoop in het Leidse onderzoek lang van nogal marginale betekenis geweest.[169]

Werd sinds 1847 narcose wegens de eraan verbonden risico's meestal slechts bij grote operaties toegepast, een noviteit als antisepsis ging eerst sinds de jaren zestig een rol spelen. Simon Thomas voerde in het studiejaar 1860-'61 de bepaling in, dat studenten die verloskundige hulp verleenden geen lijkopeningen mochten verrichten en dat zij hun handen moesten wassen met zeep en een verdunde chlooroplossing voordat ze aan een verlossing begonnen. Maar pas Polano, die Kriegers plaats in 1869 innam, zou in zijn oratie op de betekenis ervan attenderen. Dankzij hem en de oogheelkundige Doyer raakte het Leidse onderwijs in de geneeskunde doordrongen van de jongste ontwikkelingen op het terrein van de heelkunde.[170]

In het laatste kwart van de negentiende eeuw vond aan de universiteit een didactische revolutie plaats, week het grote hoorcollege steeds meer voor privatissimum en praktijk. Hoe dat in de faculteit der geneeskunde toeging, laat het optreden van de twee meest talentvolle didactici ervan duidelijk zien. Rosenstein zat plezierig op zijn praatstoel, met veertig à vijftig studenten om zich heen, de krib met de patiënt centraal - zonder gewichtigheid en geleerdheid maar wel degelijk ter zake. De flamboyante Treub was minder gezellig, en meer de 'studentikoze professor', die de zaal bespeelde naar het hem uikwam: soms bijtend en sarcastisch, dan weer charmant en opgewekt. De geleidelijke verwaarlozing van het gewone hoorcollege

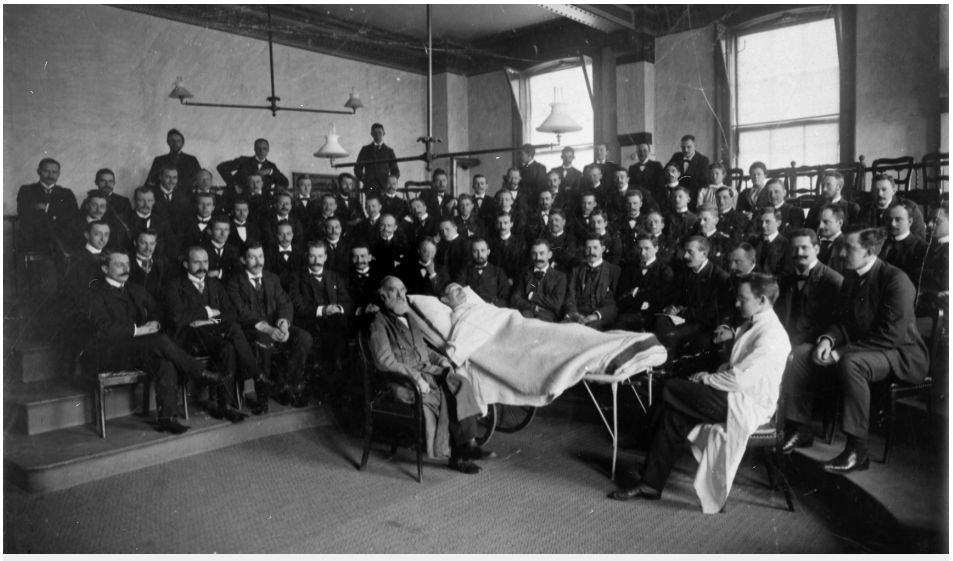

Afscheidscollege van prof. S.S. Rosenstein in het Academisch Ziekenhuis te Leiden in 1902. Foto.

ten gunste van een soort privatissimum was overal zichtbaar, niet alleen in de medische faculteit. Met het responderen had men ook steeds minder op, en de Almanak voor 1872 behelst dan ook expliciet de vraag of dat niet eerder op school dan op de universiteit thuishoort, en: "Geeft het respondeeren (…) niet den doodsteek aan alle zelfstandige studie?" In het kader van zo'n vrijere studie paste ook de behoefte van de studenten aan het publiceren van de dictaten, zodat zij er zelf mee aan de slag konden gaan. Wat de studenten vooral aanstond was wetenschappelijk niveau gepaard aan een minder olympische benadering, vakkundige diepgang gecombineerd met een onderhoudende presentatie.[171]

Opmerkelijk bij dit alles is het groeiende aandeel van de Duitse leerboeken in de Leidse geneeskundige opleiding, dikwijls in de vertaling of bewerking van Leidse professoren. Zo vertaalden Krieger en Polano hun *Praktisch handboek der klinische heelkunde* (1845-'50) uit die taal, terwijl Polano in eigen beheer Carl Emmerts *Leerboek der heelkunde* (1852-'63) bewerkte. Halbertsma vertaalde Joseph Hyrtl's *Handbuch der topographischen Anatomie*, terwijl Simon Thomas van E.C.J. von Siebolds *Lehrbuch der Geburtshülfe* een eigen bewerking maakte (1861; 1867[10]). Schrant gebruikte in zijn lessen het door hemzelf in 1855 vertaalde werk *Grundzüge der pathologischen Histologie* van Carl Wedl, terwijl Zaayer en Boogaard Hyrtl's *Handbuch der praktischen Zergliederungskunst* (1864) behandelden. Tenslotte vertaalde Heynsius Wilhelm Wundt's *Lehrbuch der Physiologie des Menschen*.[172]

Academisch Ziekenhuis

Kort na de Franse Tijd werd gerapporteerd (1816) dat de behuizing van het Nosocomium te bekrompen was, het gebouw zelf enerzijds in te slechte staat van onderhoud verkeerde en anderzijds door verbouwing niet geschikt te maken viel, terwijl het contingent opgenomen zwangeren (in 1814 36 en in 1815 35) veel te beperkt moest worden gehouden. Uit de melding van de slechte en ondeskundige behandeling door de ziekenmoeder in de kraamkamer blijkt hoezeer het kwaad van de verloedering al weer greep op de gang van zaken dreigde te krijgen.

Het rapport van de geneeskundige faculteit signaleerde niet alleen tekortkomingen, maar gaf ook een oplossing aan. Mee op initiatief van rector Brugmans en de medische hoogleraren Du Pui en Sandifort kwam er een ruil tot stand tussen het oude Nosocomium en het Waalsche wees- en oude mannen- en vrouwenhuis aan de Oude Vest, waarbij curatoren 20.000 gulden toebetaalden. Op 1 april 1818 werd het weeshuis als Nosocomium geopend.[173] Het ziekenhuis telde twee zalen voor heelkundige patiënten, twee voor inwendige ziekten, een zaal voor zwangeren en een zaal voor kraamvrouwen annex verloskamer. Tevens had het een grote en een kleine operatiezaal, een kamer voor hoogleraren, een collegevertrek en enige dienstruimten.[174] Onderwijs en toezicht op de verpleging werden

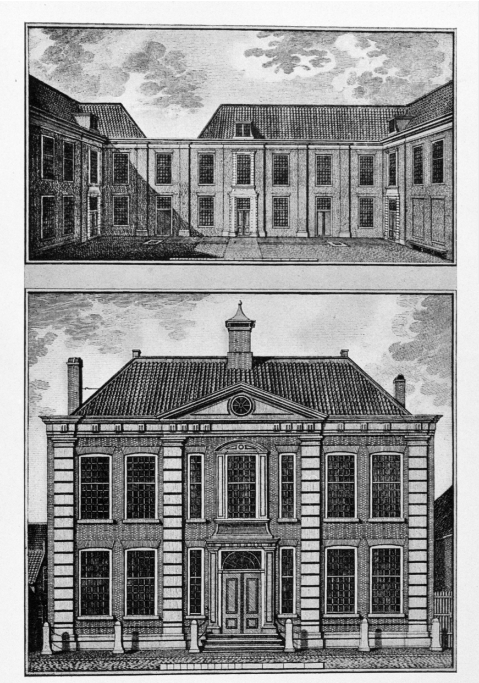

Het Nosocomium Academicum aan de Oude Vest van 1818 tot 1873.
Werd het in de volksmond 'Nosekemie' genoemd, een andere, meer opzettelijke verbastering luidde 'Nousokomj'om'.
Gravure uit: P.H. Simon Thomas, *Het onderwijs in de verloskunde aan de Leidsche Hoogeschool gedurende het tijdvak 1791-1900*, 13.

Het Academisch Ziekenhuis te Leiden vanaf 1873, ook wel Boerhaave-ziekenhuis genoemd.
Het was "het grootste ten behoeve van een Nederlandse Rijksuniversiteit geconstrueerde gebouw tot dan toe." (R.E.O. Ekkart, *Athenae Batavae*, 58).
Foto Jan Goedeljee, ca. 1875.

opgedragen aan de hoogleraren Du Pui, Krauss en Bernard. Het directe toezicht op de ziekenzalen lag bij praetoren, ouderejaars studenten. De 'oeconomicus' voor de huishouding, met inbegrip van het financiële beheer, kwam de leidinggevende staf versterken - de voorloper van de tegenwoordige economisch directeur. De financiële controle op de gezondheidszorg nam, mede hierdoor, in het algemeen toe: de kosten voor de voeding van de zieken mochten ten hoogste 7 stuivers, die voor de medicijnen niet meer dan 3¾ stuiver per persoon per dag bedragen. Het ging daarbij kennelijk minder om de patiënten dan om het vormend effect, "want de studenten moeten leeren goedkoope geneesmiddelen voor te schrijven", een geluid dat een actuele klank heeft.

Het Nosocomium Academicum aan de Oude Vest heeft tot 1873 als zodanig dienst gedaan. Met deze kale mededeling zien wij voorbij aan een reeks moeilijkheden, die met het nieuwe onderdak samenhing. Aanvankelijk toonde de medische faculteit zich tevreden, naderhand volgden bezwaren[175], onvermijdelijk omdat "alleen een terstond ad hoc ontworpen gebouw een zoo bij uitstek vitale wetenschap passende woning bieden kon", zeker bij "de snelle ontwikkelingsgang der geneeskunde in de 19e eeuw".[176]

Ook oud-studenten hekelden de primitieve inrichting, zoals Sytze Greidanus, terugblikkend op zijn studietijd in de jaren zestig:

> "Ik aarzel niet te verklaren, dat ik met afkeer en schrik terugdenk aan wat men toen een Ziekenhuis noemde. Wij wisten niet beter of het was goed, zooals het was en noch onze leermeesters noch wij hadden er eenig begrip van, dat een dergelijke inrichting éér was een kweekplaats voor ziekten, dan een te huis, waar arme lijders heil en genezing moesten vinden. (…;) waren alle afdeelingen in het gebouw verspreid, trap op trap af, van isoleering geen spoor; besmettelijke zieken lagen tusschen de andere, een typhus-lijder lag broederlijk naast een patient in 't laatste stadium van tuberculose; venerische zieken naast en tusschen geamputeerden."[177]

De accommodatie van het hospitaal moest het dus ook nu spoedig ontgelden. In 1848 verzocht prof. A.E. Simon Thomas, ter gelegenheid van zijn inauguratie als eerste Nederlandse hoogleraar in de verloskunde alléén, om meer ruimte voor zijn vak, en hij was niet de enige, want ook G.C.B. Suringar trok heftig aan de bel.[178] Slaan wij een nauwgezette beschrijving van het verloop van de min of meer onverkwikkelijke verwikkelingen, van het tergend-trage touwtrekken tussen rijk, gemeente en curatoren over[179], en bepalen wij ons tot de uitkomst van deze "aaneenrijging van moeilijkheden"[180]: in de eerste maand van 1873 werd het van meet af aan zó geprojecteerde Academisch Ziekenhuis op en bij de geslechte stadswallen bij de Morspoort geopend, al bij voorbaat Boerhaave Ziekenhuis gedoopt, het gebouw waarin thans het Rijksmuseum voor Volkenkunde domicilie houdt.

Verstrekken wij, voor de tussenliggende jaren, enkele cijfers, die tenminste een kwantitatieve indruk geven van wat er zoal in het ziekenhuis 'omging'. In het

studiejaar 1858-'59 zijn maar 71 mannelijke en 83 vrouwelijke zieken op de afdeling interne geneeskunde behandeld, van wie 14 overleden, terwijl op de heelkundige kliniek 76 patiënten, te weten 54 mannen en 22 vrouwen, werden opgenomen, met 7 sterfgevallen. In de kraamzaal werden 81 verlossingen bewerkstelligd door 19 candidaten in de geneeskunde; het aantal verlossingen-aan-huis bedroeg 181. En de prosector verrichtte in genoemd cursusjaar 172 lijkopeningen "in gestichten en in woningen van ingezetenen".[181] Via de poliklinieken kwamen de studenten trouwens met veel meer patiënten in contact; de aantallen poliklinische patiënten zijn vanaf 1858-'59 bekend, en stijgen van 349 in dat jaar tot 3.262 in 1871-'72.[182]

Vergelijken wij bovenstaande score met die van het studiejaar 1861-'62, met 23 candidaten, dan vinden we 141 interne en 85 heelkundige patiënten opgenomen, terwijl 75 klinische verlossingen en 199 huisverlossingen zijn verricht. Tussen haakjes: de fluctuaties in de cijfers zijn betrekkelijk gering, en laten zich wellicht door toevallige omstandigheden verklaren. Uit een verweerschrift op het uit diezelfde tijd stammende, negatieve rapport van de curatoren Van der Heim en Philipse blijkt, bovendien, dat de medisch candidaten frequent gebruik maakten van de gelegenheid in het stedelijk ziekenhuis c.q. in het Caecilia-gasthuis het avondbezoek van de geneesheer en de chirurgijn bij te wonen; ook wordt erin vermeld dat de pathologica, bij de lijkopeningen gevonden, naar het Anatomisch Kabinet werden overgebracht om de prosector bij zijn onderwijs van dienst te zijn.[183]

Ziekenzorg in de negentiende eeuw: een zaal in het Academisch Ziekenhuis te Leiden (1889). Foto.

Het waren vooral de klinische vakken in de medische faculteit die de materiële malaise moesten bezuren, zeker bij de snel groeiende studentenaantallen en de verbluffende ontplooiing van de medische wetenschap. Hoe groot de druk was en nog verder toenam, bracht het nieuwe ziekenhuis tegenover de Morspoort aan het licht[184], leidend tot traditioneel gemor. Nadat de bouw ervan na vijf jaar in 1873 was voltooid, en nauwelijks in gebruik genomen voor 150 patiënten en niet 'meer' - zoals curatoren de faculteit eind augustus 1876 in herinnering brachten, bleek de inrichting al gauw te bekrompen en ook niet meer up to date te zijn.[185] Was men op een enkele tegenvaller na - de op het terrein geboorde putten bleken ondrinkbaar water te produceren - aanvankelijk zeer tevreden, en hoopte men in 1874-'75 nog op verbeteringen "waarvan de ondervinding de noodzakelijkheid deed kennen", weldra bleek het aan bijna alles te mankeren[186]: ruimte, licht, ventilatie, hygiëne, badgelegenheid, enz.[187] Dat de 'college-kamers' te klein waren, bleek bijvoorbeeld bij keel-, neus- en oorheelkunde waar de meeste studenten de les verlieten "zonder den te demonstreren patient te kunnen zien".[188] Van het ruimtegebrek heetten in het bijzonder genees- en heelkundige patiënten de dupe te zijn, maar in dit verband werden eveneens de afdeling verloskunde en de besmettelijke ziekten gereleveerd.[189]

Van besmettelijk naar ontsmettend: in het Leidse Academisch Ziekenhuis

> "leefden wij in het geestdriftige tijdperk der antiseptiek volgens Lister: wij vernielden de bacteriën en tevens de huid onzer handen met 5% carbolzuur, vervolgden de micro-organismen, die de lucht der operatiekamer vervuilden, met den carbolspray, waaruit een dichte wolk van stoom, met carbolzuur bezwangerd, door het geheele vertrek, tot in de verste hoeken, werd gedreven; het wondverband, volgens de voorschriften van Lister bereid, bevatte eveneens carbolzuur in grote hoeveelheid of, in sommige gevallen salicylzuur, dat ons kwelde met niesbuien. Ook jodoform werd op ruime schaal toegepast. Zoo kwamen de geuren der antiseptische wondbehandeling den bezoeker van het ziekenhuis reeds bij de voordeur tegemoet"[190],

stellig minder aangenaam dan succesvol, want het aantal wondinfecties liep opvallend snel terug en de mogelijkheden tot opereren waren erdoor verruimd. Gekanker òver sloot arbeid ín het ziekenhuis overigens niet uit: in het eerste jaar werden er 37 vrouwen verlost; dat er van hen 4 aan kraamvrouwenkoorts overleden, werd (gemakshalve?) toegeschreven aan epidemische invloeden, aangezien in stad en omgeving verwante koortsgevallen waren waargenomen; bij een latere gelegenheid - namelijk in het besluit van curatoren (1876) met betrekking tot de uitbreiding van het ziekenhuis - wordt evenwel geconstateerd dat deze beslissing alleen is genomen dankzij de overtuiging dat de nabijheid van de heelkundige afdeling voor de kraamvrouwen schadelijk moet worden geacht en dat de abnormale sterfte onder deze daardoor moet zijn veroorzaakt. In 1878 kwam de eerste uitbreiding tot stand. In 1893 volgde een veel ingrijpender

uitbreiding, in het bijzonder door onvermoeid toedoen van prof. H. Treub.[191] Zijn inzet hadden de studenten mogelijk in gedachten toen zij er destijds inzake het Academisch Ziekenhuis weliswaar nog wensen en verlangens op zeiden na te houden, maar daar in één adem aan toevoegden:

> "… wilt er van te voren van overtuigd zijn, hoe goed wij weten, dat gij altijd het beste, het allerbeste, met ons voor hebt; dat het voor een groot deel uw levensdoel is ons liefde in te boezemen voor uw vak en voor de Medische Wetenschap."[192]

Ondertussen werd bouwtechnisch op allerlei manieren aan het gebouw gesleuteld om meer ruimte te scheppen, maar in 1909 volgde toch de onontkoombare conclusie dat het ziekenhuis niet voldeed "aan de eischen, reeds destijds aan eene inrichting voor medisch onderwijs en de verpleging te stellen"[193] en "dat de toestand dermate slecht en onhoudbaar is, dat op ééne uitzondering na geen voorstellen tot tijdelijke verbetering (…) mogen gedaan worden (…). De bovenbedoelde uitzondering betreft de huisvesting der verpleegsters, welke inderdaad allertreurigst is."[194] Zou enige jaren later de bouw van een nieuw ziekenhuiscomplex, het Boerhaave-kwartier, volgens het zogeheten paviljoen-systeem van start gaan, voor de ingebruikneming van het eerste gebouw, het Laboratorium voor Anatomie, moest men - zoals reeds opgemerkt - tot 1923 geduld oefenen; de afwerking van de andere gebouwen zou daarna nog jaren vergen. Alleen aan de inzet van de bekwame docenten was het te danken dat de opleiding van artsen op peil kon blijven.[195]

Nevenzaken en nascholing

In de eerste helft van de negentiende eeuw vervulden hoogleraren naast hun ambt als zodanig tal van nevenfuncties. Zo 'bezondigden' de theologen zich buiten de hogeschool volop aan predikbeurten, gaven de rechtsgeleerden menig particulier juridisch advies en hadden ze dikwijls bemoeienis met wetgeving of waren betrokken bij politieke en/of bestuurlijke organen. En een aantal Leidse medici hield zich óók onledig met een grote privé-praktijk, die niet alleen extra inkomsten genereerde maar ook wel kritiek losmaakte, aangezien deze bedrijvigheid hen er wel toe verleidde tot in Den Haag toe visites af te leggen, welke bezigheid hen wel op het verwijt kwam te staan dat zij het bij hun academische verplichtingen nogal eens lieten afweten.

Aanvankelijk maakten curatoren zich nauwelijks druk over de professorale bijverdiensten. Pas in 1831, toen de ambtenarensalarissen met 8 procent werden gekort, was er voor hen aanleiding om hun neus in andermans zaken te steken. Veel wetenswaardigs wisten zij echter niet los te peuteren, of het moesten de medici zijn bij wie de externe activiteiten kennelijk het meest opvielen. Sinds 1826, bij de

benoeming van Broers, was aan hen uitsluitend toegestaan consulterende praktijk te houden. Dat Macquelyn en Pruys van der Hoeven deze regel niettemin aan hun laars lapten, blijkt uit een bezwaarschrift van de studenten in de geneeskunde aan de minister van november 1840:

> "De hoogleeraar Macquelin alhier verlaat iedere dinsdag soms den gehelen dag Leyden met staking zijner lessen om zijn visiten in 's-Gravenhage af te leggen en het is alsdan dat de lijders zijner zalen aan ons, nog ten halve bekwame jongelieden, overgegeven worden. De hoogleeraar Pruijs van der Hoeven, aan wie insgelijks het onderwijs der inwendige geneeskunde toevertrouwd is, besteedt hiervoor dagelijks naauwelijks een half uur in hetwelk hij met ons zijne ziekenzaal afvliegt om daarna wederom zijne bijzondere praktijk te vervolgen".

Desgevraagd erkenden curatoren dat de studenten het ten principale bij het rechte eind hadden, en stelden ze voor om bij Koninklijk Besluit het praktizeren door professoren zowel binnen als buiten de stad te verbieden. Maar bij de opvolging van Macquelyn greep men terug op de bepaling van 1826; in het algemeen bleven curatoren er niet happig op, zich in te laten met professorale bijbaantjes.[196] Kregen zij uiteindelijk gelijk, en werd hun toegeeflijkheid beloond? In elk geval bleek de behoefte van hoogleraren aan betaalde nevenfuncties in de loop van de jaren vijftig af te nemen. De oekase dat medici alleen consult aan huis mochten geven werd niet herhaald, en klachten van studenten over dit absenteïsme van hun docenten bleven achterwege.[197] Hielden de hoogleraren zich nu zo keurig aan de huisregel? Simon Thomas prees zich gelukkig dat hij "aan het gevaar was ontsnapt, dat vooral jonge hoogleeraren in de praktische geneeskunde dreigt, voor wie geld verdienen een hoofdzaak en onderwijs geven wel eens bijzaak wordt", aangezien hij in de eerste twaalf jaar van zijn professoraat "slechts eene zeer beperkte consultatieve praktijk had gehad." Nu was plichtsbesef Simon Thomas ingebakken. Toen hij benoemd werd tot buitengewoon hoogleraar, welk ambt bijna geen inkomsten uit collegegelden opleverde, besloot men hem de 'vrij lucratieve' lessen in de medicina forensis toe te vertrouwen. Maar Simon Thomas liet zich niet verleiden, overtuigd als hij was met verloskunde en gynaecologie meer dan voldoende om handen te hebben.[198]

Wie geen neveninkomsten had, moest het doen met het traktement en met de collegegelden. Het eerste was voor iedere gewone Leidse hoogleraar inmiddels hetzelfde, namelijk 2.800 gulden per jaar. De collegegelden konden echter beduidende verschillen vertonen: ze maakten een substantieel deel uit van het inkomen, en liepen wel op tot het dubbele, soms zelfs tot het drievoudige van het traktement. Dat zette uiteraard nogal eens kwaad bloed bij de professoren die financieel het nakijken hadden. Per saldo behoorden de hoogleraren in de geneeskunde niet tot de grootverdieners, althans niet tot de meest vermogenden, binnen het professoraat. Sterker nog: het valt op hoe betrekkelijk bescheiden hun vermogens waren, maar misschien was het belangrijker om welvarend te lijken

dan om het te zijn. Het omgekeerde kwam eveneens voor: een hoogleraar als de historicus Robert J. Fruin (1823-1899) leek de eenvoud zelve, maar hij was in werkelijkheid schatrijk.

Fruin was ook liberaal. Daarmee is niets bijzonders gezegd, want vanaf de jaren vijftig omarmde het leeuwendeel van de Leidse universiteit die richting. Wellicht telde de faculteit der wis- en natuurkunde nog de meeste conservatieven, met de anachronistische Van der Boon Mesch aan kop. De medische faculteit was misschien het meest uitgesproken liberaal, op het thorbeckiaanse af. Zo had Evers, als adviseur van de staatsman, een stevige vinger in de pap bij de totstandkoming van de artsenwetten van 1865.[199]

Alle onderlinge verschillen ten spijt nam in die jaren zestig een zekere politieke eenheid aan de Leidse universiteit toe, groeide er een liberale consensus. Medici als Evers, Heynsius of Huet waren toonaangevende professoren, en hun toon was liberaal. De alleenheerschappij van het liberaal-positivistische gedachtegoed liep na 1875 op haar eind, niet omdat die denkbeelden zichzelf overleefd hadden, maar omdat er, ook onder hoogleraren, meer kritiek op kwam. In de jaren tachtig ging de liberale eenheid verloren, toen ook de conservatieven, zoals D.E. Siegenbeek van Heukelom, hun stem in de gemeenteraad en elders lieten horen, en zich bijvoorbeeld tegen veredeling of verheffing van de lagere klassen uitspraken.[200] Daarmee gepaard ging het verlies van een gedeeld wetenschappelijk uitgangspunt. Ook de medici baseerden zich nog altijd fundamenteel op feiten en getallen, maar steeds meer kwam desondanks de geneeskunde bovendrijven, als 't ware terug van weggeweest. Zo vreesde men dat fundamenteel onderzoek ertoe zou leiden dat medisch studenten als slechte waarnemers aan het ziekbed of als schutterige therapeuten zouden worden afgeleverd. De medici stelden zich destijds opmerkelijk bescheiden op waar het de geneeskundige kennis betrof. Hun aandacht spitste zich namelijk weer toe op de uiterst gecompliceerde materie van de levende, zieke mens, in plaats van op het onder laboratoriumcondities afgezonderde materiaal of de pathologie van het dode lichaam.[201] Een medicus als Pruys van der Hoeven was die houding op het lijf geschreven, blijkens kernachtige typeringen als "de geneeskunst, de onzekerste aller kunsten"[202] en de "achterlijkheid der medicinale praktijk". In zijn beleving heeft de therapie, de praktijk der geneeskunde, betrekking op de kunst van genezen. Maar, zo vraagt hij zich af, weet de arts wel echt te genezen? Daartoe is zijns inziens meer nodig dan het voorschrijven van drankjes, dan gaat het immers om zaken als het regelen van dieet en om matig eten en drinken, en vooral om hygiëne, dat wil zeggen om verse lucht en om beweging in de buitenlucht.[203]

Op de drempel naar de vorige eeuw begon men tevens oog te krijgen voor nut en noodzaak van nascholing. Tot dan had de medicus daarvoor zelf moeten zorgen, bijvoorbeeld door een rondreis te maken langs Europese universiteiten en grote ziekenhuizen als die te Parijs, Berlijn of Wenen om kennis te nemen van

de vorderingen elders of om zich in een bepaald onderdeel van de geneeskunde te verdiepen. In het algemeen echter was de afgestudeerde medicus voor na- en bijscholing aangewezen op vakliteratuur. Nochtans had G.J. Mulder al in 1865 ingezien: "de geneeskunde van heden is er deels over tien jaren niet meer. Wat heden door vragen en antwoorden op een examen heeft geresonneerd, is over tien jaar voor een deel vervallen."[204] De betekenis van zijn observatie werd in de tweede helft van de eeuw steeds urgenter, deed de behoefte groeien aan meer systematisch onderwijs voor praktizerende artsen, leidend tot pogingen om landelijk voortgezet geneeskundig onderwijs te organiseren. Erg succesvol waren de eerste activiteiten - vanaf 1895 - niet, ook niet te Leiden waar een deel van de faculteit zich voluit achter het plan had geschaard, terwijl een ander deel onder bepaalde reserves bereid was mee te werken: aanvankelijk hadden alleen Doyer (oogheelkunde) en Rosenstein (geneeskunde) zich tot onvoorwaardelijke medewerking bereid verklaard, terwijl Mac Gillavry (pathologie en hygiëne), Siegenbeek van Heukelom (pathologische anatomie), Van Iterson (heelkunde) en Treub (verloskunde en vrouwenziekten) onder enig voorbehoud wilden meedoen. Treubs opvolger Veit stond er meer voor open, maar na zijn vertrek in 1903 kwam er een eind aan deze cursussen.

Gedurende de eerste helft van de twintigste eeuw bleef het bereikte op dit terrein grotendeels afhankelijk van locale initiatieven, met name van afdelingen van de Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst.[205] De medische faculteiten als zodanig gingen eigenlijk pas daarna een actieve rol spelen in de verzorging van postacademisch onderwijs in de geneeskunde, te Leiden vanaf 1951 gekanaliseerd in de Boerhaave-cursussen voor medisch specialisten en huisartsen.[206]

DOCENTEN EN STUDENTEN - EEN SPANNENDE RELATIE

Van oudsher, dat wil zeggen sinds de latere Middeleeuwen, is de universiteit bedoeld en neergezet als een *universitas magistrorum et scholarium*, als een soort corporatie van leermeesters èn leerlingen gezamenlijk.[207] Deze grondslag suggereert samenhang tussen beide componenten. En het moet gezegd: zonder hoogleraren is er geen universiteit, maar zonder studenten bestaat zij evenmin. Een gemeenplaats is evenwel niet altijd en overal een vanzelfsprekendheid, ook deze niet. Want waar belangen en posities in de dagelijkse praktijk verschillend waren, soms zelfs diametraal tegenover elkaar stonden, was eensgezindheid tussen beide partijen veelal ver te zoeken. Nemen wij als voorbeeld de onderlinge afhankelijkheid. Wij zagen al eerder dat hoogleraren tot in de negentiende eeuw toe voor hun inkomen in aanzienlijke mate aangewezen waren op de door hun studenten opgebrachte collegegelden. Die financiële afhankelijkheid vond een tegenhanger in de 'macht' van de professoren om studenten voor hun examens te laten slagen, om voor hun aanwezigheid testimonia te verstrekken - of juist niet,

en daarmee de studie te vertragen of te blokkeren. Zo beschouwd waren docenten en discipelen op de universiteit aan elkaar gewaagd en tot elkaar veroordeeld - is dat trouwens niet inherent aan alle onderwijs?

Met het aangeven van de genoemde, formele betrekkingen lijkt de toon gezet, maar er deden zich veel meer raakvlakken voor tussen professoren en pupillen. Redelijk recent is het leermeesterschap aan de vergetelheid ontrukt en op de historische snijtafel gelegd[208]; een aantal facetten uit de inleidende 'ontleding' blijkt voor ons doel goed bruikbaar te zijn omdat zij onze beeldvorming helpen verduidelijken. Ten eerste: leermeester en leerling behoren doorgaans tot verschillende generaties, en dat heeft gevolgen: "Leerlingen socialiseren zich in het vakgebied door zich te richten naar de normen die de leermeester oplegt." Dit betekent dat tijdens de opleiding aanvankelijk disciplinering regeert, en dat bevrijding van die normen pas daarna kan plaatsvinden.[209] Ten tweede: de leermeester zelf wordt gezien als voorbeeld en als inspiratiebron op afstand, en als degene van wie het vak wordt geleerd.[210] Ten derde: "de echte leermeester is toch degene die fysiek nabij is en die zijn leerlingen beïnvloedt in een persoonlijke relatie" - face to face. Dat kan (on)behoorlijk ver gaan: het kan namelijk leiden tot "vernietiging van de leerling door de meester", de leermeester kan door zijn leerlingen "worden verraden en geruïneerd", maar er kan ook sprake zijn van wederzijdse beïnvloeding in een liefdevolle relatie, met aandacht van de meester voor de leerling, idealiter via het intellectuele gesprek uitmondend in wederkerig respect en vertrouwen.[211] Mogen deze algemene opmerkingen aanspraak maken op universele geldigheid, vast staat ook dat het leermeesterschap geen statisch begrip is, maar een fenomeen dat aan verandering c.q. aanpassing onderhevig is.[212]

Hoe relevant ook, hiermee is de gecompliceerde problematiek van de verhouding tussen docent en discipel geenszins uitputtend behandeld. En dat vooral niet omdat er nog geen antwoord uit voortvloeit op twee - nauw met elkaar verbonden - vragen: hoe dachten de studenten over hun hoogleraren en vice-versa, en in welke mate hebben zij elkaar beïnvloed? Het is hier de plaats om, vanuit de Leidse situatie, daar nader op in te gaan.

'*Zwart getabbaarden*' *en* '*studerende jongelingschap*'[213]

De verhouding tussen hoogleraren en studenten kwam in het begin van de negentiende eeuw niet alleen tot uiting tijdens de colleges. Sommige professoren streefden naar een lossere omgang met sommige studenten, en dat bleef niet beperkt tot de eigen faculteit.

Theologiestudent Nicolaas Beets noteerde in zijn dagboek de soupers of diners waaraan hij bij verscheidene hoogleraren, onder wie de medicus Macquelyn, mocht aanzitten. En medisch studenten als Viotta en Voorhelm Schneevoogt

zagen zich uitgenodigd voor een 'soirée musicale et dramatique' bij de jurist C.J. van Assen. Die stond erom bekend dat hij van dit soort partijtjes sociaal beter beoogde te worden, en jongelui van goede afkomst overlaadde met invitaties. Om dezelfde reden moet hij ook uiterst coulant zijn geweest bij het examineren van hooggeboren studenten. Naar buiten toe verklaarde hij deze gewoonte door te wijzen op de wenselijkheid "dat velen uit den aanzienlijken stand der zamenleving in het academisch leven deelden", en om de adel voor Leiden te behouden.[214] De bede uit 1838 "dat altijd dezelfde geest van eensgezindheid tusschen leermeesters en leerlingen aan onze Akademie moge blijven heerschen"[215] komt met dat al niet als een verrassing.

Dit idyllische beeld laat onverlet dat de senaat in 1843 toch aanleiding zag tot "meer geregelde uitoefening van opzigt en tucht over de studenten", bij studentikoos wangedrag zoals bij ontgroeningspraktijken. Dat viel ronduit slecht bij het toen nog prille Leidsche Studenten Corps (LSC), dat nota bene het ontgroenen had afgeschaft, in de geest van '1831' aanstuurde op een groter engagement met universiteit en stad en land, èn dorstte naar erkenning van zijn bestaan als organisatie door de senaat - welke erkenning uiteindelijk pas in 1860 zou afkomen.[216] Tegen 1850 was de stemming radicaal omgeslagen, en de relatie tussen hoogleraren en studenten het vriespunt genaderd, zoals blijkt uit de "uitgedrukten wensch van sommige Professoren" over de studenten "om al die zwijnen maar naar Utrecht te zien verhuizen" en van "die verwaten Professoren, die het corps met voeten traden".[217]

Daaraan had ook de verwijdering van drie studenten wegens "losbandig en ergerlijk gedrag en verleiding van jongere Studenten" bijgedragen, die in de Almanak werd geweten aan onbekendheid van de hoogleraren met het toenmalige studentenleven.[218] In die sfeer zag men tenslotte maar af van het idee om het LSC nu[219] door de senaat te laten erkennen. Toch was de behoefte om de teugels aan te halen slechts ten dele ingegeven door de wens van de senaat om de studentikoze mores meer studieus te maken. Een ander, minstens zo belangrijk, motief vormde de nieuwe mondigheid van de studenten, zich uitend in vrijmoedige tot vrijpostige mixed pickles en college-evaluaties - na 1860 vooral - die de ergernis van de senaat wekten[220]; speciaal laatstbedoelde beoordelingen zullen ons zo dadelijk uitvoerig bezighouden. Het nieuwe zelfbewustzijn van de Leidse studenten klinkt bijvoorbeeld door in de slotfrase van het 'Mengelwerk'-artikel 'Iets over ons corps' van november 1859:

> "Het Leidsche studentencorps is een element in onzen staat, dat men niet kan ignoreren en waarvan zich de invloed doet gevoelen door alle takken van onze maatschappij. Dit verhoogt het gewigt van zijne handelingen, van zijn publieken geest."[221]

Acties van de in de negentiende eeuw alom bewierookte graecus C.G. Cobet (1813-1889)[222] droegen er destijds evenmin toe bij de geprikkelde stemming te apaiseren - integendeel, hij goot er olie mee op 't vuur. Zo had hij zich in 1855 in een gewichtig gremium, te weten in een vergadering van de afdeling Taal van de Academie van Wetenschappen, negatief over de Leidse hogeschool uitgelaten, en gezegd "dat de jongelingen hun kostbaren tijd in minder nuttige dan wel aangename bezigheden doorbragten." Het verontwaardigde Corps ging bij de kwaadspreker verhaal halen. Cobet, van zijn kant, ging door het stof en betoogde "dat de gebreken die aan de Hoogeschool bestonden, hunnen grond hadden in de verkeerdheid der Professoren, 't geen aan velen zeer geloofelijk voorkwam". Daarmee was de kou uit de lucht, althans voor de kroniekschrijver die prof. Cobet tenslotte prijst als "een der ijverigste, fermste en welwillendste onzer Hoogleeraren."[223] Het zou evenwel niet de laatste botsing tussen deze professor en de studenten zijn. 'Oude récriminatiën' bij gelegenheid van een vroegere serenade en bejegeningen in de Almanak waren Cobet, de nieuwe rector, zozeer in het verkeerde keelgat geschoten, dat hij voor de (gebruikelijke) serenade van de studenten bedankte. Het Corps was op zijn beurt in zijn wiek geschoten door een brief van Cobet, gedagtekend 16 februari 1863, waarin hij "de studenten als het ware in een bespottelijk, ja zelfs kinderachtig daglicht" had gesteld. Hij had daarin namelijk het "groenenplagen nuttig en heilzaam" genoemd wanneer dit "binnen zekere palen besloten blijft", en had eraan herinnerd dat "schromelijke en schandelijke misbruiken" tot afschaffing ervan hebben geleid, maar dat na herinvoering de oude misbruiken de kop weer hadden opgestoken. Het Corps reageerde met een open brief om de beschuldigingen te weerleggen. Nadat Cobet op 26 april had laten weten dat hij "zeer ingenomen was met den humanen toon, die er in heerschte", volgde een briefwisseling "in verzoenenden geest" die de betrekkingen normaliseerde.[224] Tijdens een even daarna gehouden souper was het voor de aldaar aanwezige corpsvertegenwoordigers zelfs blijkbaar een openbaring "om op te merken, dat menig hoogleeraar niet alleen geleerd, maar ook aangenaam, vriendschappelijk en gezellig kan zijn."[225]

Het is opvallend dat juist toen, anno 1860, -collectief- de officiële betrekkingen tussen studentencorps en academische senaat formeel geregeld werden via erkenning van het LSC door de senaat, het -individueel- met de persoonlijke contacten tussen de studenten en de hoogleraren vrijwel geheel was afgelopen. Doordat voor de laatsten de nadruk meer op de wetenschap kwam te liggen, erodeerde de animo voor sociale omgang met de studenten. Iets soortgelijks valt waar te nemen bij de lessen: toen de ban van het Latijn was gebroken, ging men de meer sociale aspecten daarvan veronachtzamen en hield men het bij, wel niet het dictaat, maar dan toch het hoorcollege. Beide 'partijen' zagen eerder de onderlinge verschillen dan dat zij elkaars gezelschap zochten. Voor de student was de Breestraat, met zijn sociëteit, de spil van zijn wereld, terwijl de hoogleraar op het Rapenburg, 'eene Series in 't groot', (thuis)hoorde. Niettemin viel bij alle onderscheid ook een

pluspuntje te vieren: door de verwijdering tussen professoraat en studentencorps stierven, tot wederzijdse vreugde, de theevisites uit.[226]

Het 'theeslaan'

Het theeslaan gold als "Middel om menschen te leeren kennen in hun abnormale toestand"[227]. Deze 'definitie' mag voer voor psychologen zijn, maar deelt ons nog niets mee over het wie, wat, waar, wanneer, waarom en hoe van deze allerwegen als vermaledijde gewoonte beleefde verplichting, die desondanks gedurende tweederde deel van de negentiende eeuw intact is gebleven. In zijn *Studentenleven* heeft Klikspaan, mogelijk wat eenzijdig maar in ieder geval gedetailleerd, beschreven hoe het bij zo'n ontmoeting toeging:

> "Eenmaal 's weeks, meest in de eerste dagen, heeft de Hoogleeraar een namiddaguur, veelal dat van vijf tot zes of van zes tot zeven, vastgesteld, ten einde zijne leerlingen op een kopje thee en een pijpje tabak te ontvangen. (…) Meestal heeft de Student de oplettendheid van zich twee malen in het jaar op deze vereenigingen te laten vinden en wordt een Examen of eene Promotie gemeenlijk door een dergelijk bezoek voorafgegaan en gevolgd."[228]

Omdat zij ervan uitgingen dat hun aanwezigheid bij zo'n theevisite hielp de hoogleraar gunstig te stemmen voor examens, namen de studenten zelfs de moeite zich voor deze gelegenheid in rokkostuum te hullen en een hoge hoed op te zetten; Nicolaas Beets moet wel een half uur in dubio hebben gestaan, of hij zich in zijn blauwe of in zijn zwarte rok zou steken voor een thee bij prof. Van Assen. Hun achterliggende gedachte zal wel niet zonder grond zijn geweest, want het theeslaan placht als potsierlijk en slaapverwekkend te worden beschouwd.[229] Zelfs de zeventiende-eeuwse Franse schrijver François de La Rochefoucauld werd er bijgehaald om de beproeving te typeren: "On s'ennuie presque toujours avec les gens, avec qui il n'est pas permis de s'ennuier."[230]

Een veel toegepaste tactiek om deze drinkbeker aan zich te laten voorbijgaan was laat te komen, erop vertrouwend dat de professor 'vol' was, zodat men slechts een kaartje hoefde af te geven. Maar wie eenmaal binnen en gezeten was, stond doorgaans weinig anders te doen dan een gesprek over het weer te beginnen, bijvoorbeeld dat het kil was buiten:

> "Professor zeide: 'Ja, Mijnheer! wij zullen spoedig de kagchel moeten voor den dag halen'. – Mevrouw sprak: 'maar wij hebben toch mooije najaarsdagen gehad'. - Professor zeide: 'Ja, dat is zoo,' - en ik, er mij tusschen stekende, voegde erbij, dat hetgeen Mevrouw gezegd had, en Professor bevestigd had, eenigszins den zomer vergoedde, die zeer nattig geweest was. Over dit thema sloegen wij met Z.Hooggeleerde verder door, zoodat er verscheidene opmerkingen gemaakt

> werden, als: over het hooge water en het vallen der blâren; - over den invloed van dit laatste en het natte weder op veler gemoed; - over het verkieselijke van den winter boven den zomer voor de studiën; - over de genoegens van het vuur en de lange avonden; - over het ondoenlijke van het schaatsenrijden om den tijd, dien het wegneemt, - wordende er nog meer, zoo wel schrandere als nieuwe, opmerkingen en zinsneden in het midden gebragt."[231]

Hoe banaal dit gebabbel ook was, het was altijd nog beter dan het stilleven dat die enkele dichtregels van 'Jan de Rijmer' over deze verschrikking oproepen: "Steeds heerscht er een pijnlijke stilte rondom, 't Is alles gedwongen en zwijgend en stom."[232] Indien er iets als een gedachtewisseling ontstond, ging het, behalve over het weer, over de plaats waar de student vandaan kwam of over de verschillende vervoermiddelen. Het tafereel blijft bij:

> "Een streng en ouderwets gemeubeld vertrek ontvangt hen, door den schemeravond niet al te kwistig verlicht. Een achttal H.H. Studenten zitten als Egyptische tempelbeelden, met lange pijpen zoet gehouden, om de tafel, welke met theekopjes en rookgerei bedekt is. Professor heeft zijne plaats in het midden of bij winterdag naast de kagchel. Een zware damp hangt om aller gestalten."[233]

Parodie op het 'theeslaan': het min of meer verplichte bezoek van studenten op theetijd bij de hoogleraren aan huis.
De studenten zijn zonder hoofd afgebeeld om duidelijk te maken dat daarbij een behoorlijk gesprek niet of nauwelijks mogelijk was.
Litho door Alexander Ver Huell.
Almanak voor 1845.

Zo'n sfeer was uiteraard dodelijk voor een levendige conversatie, en de meeste 'Theeslagers' wachtten zich wel geleerde zaken aan te snijden en hun tekortkomingen al vóór het examen te etaleren;

> "slechts een zeer enkele pakt door zijne stoute tong den Professor in, terwijl hij den praat voor zich alleen bemagtigt (…). Men rookt dus gewoonlijk liever stilletjes voort, slurpt gedwee thee en zit te denken over zijn eerste woord tot op het oogenblik, dat de onverschrokkenste het sein des vaarwels geeft en der verlossing".[234]

Ofschoon men bij Klikspaan altijd bedacht dient te zijn op enige literaire overdrijving, wordt zijn kijk op zaken in wezen gedeeld door Jan Bastiaan Molewater, student in de geneeskunde, die het nauwelijks anders zag dan Klikspaans auctor intellectualis Jan Kneppelhout, maar die was dan ook zijn kompaan[235]:

> "Eergisteren was ik bij Pruijs van der Hoeven, het eerste wezenlijke professoraal-thee dat ik bijwoonde. Een vervelend werkje: niemand sprak dan hij en ik. Des te meer werd er door die kulletjes gedampt. Toen ik opstond, stonden ze alle op en volgden mij als makke schapen. (…) Ik beloofde mij nooit weer dan bij de uiterste noodzakelijkheid een mijner leermeesters op theedag te bezoeken."[236]

Sommigen ondergingen het theeslaan echter minder negatief. Zoals 'philosophisch' student Co Modderman, die er in zijn memoires slechts terloops van rept, in volstrekt neutrale trant:

> "Het was destijds [d.w.z. in de jaren vijftig van de negentiende eeuw] gebruikelijk nu en dan theevisites bij de hoogleeraren af te leggen, sommigen hadden daarvoor een vasten avond in de week, bij anderen moest men belet vragen. Men ging gewoonlijk met zijn speciale kennissen."[237]

Toch, ook al werd er Nederlands gesproken, echt gezellig werd de professorale thee zelden, ook niet voor de hoogleraar - zoals de medicus Sytze Greidanus vermoedt:

> "Buiten de lessen was de eenige gelegenheid voor nadere kennismaking de enkele malen, dat wij vanwege het decorum bij den Professor thee gingen slaan, zooals de uitdrukking luidde. Die visite (…) was een heele corvée voor de jongelui en voor den Hoogleeraar waarschijnlijk niet minder. (…)
> Dezelfde goede man had veel huiselijk verdriet gehad en meer dan een zijner kinderen aan tuberculose verloren.
> Of het echter verstandig en menschkundig van hem was jonge menschen van 18 en 19 jaren steeds weer te onthalen op de beschrijving van zijne huiselijke rampen, gepaard aan allerlei intieme bijzonderheden uit zijn huwelijksleven, waag ik te betwijfelen.

> Cet age est sans pitié en dikwijls gaven die, in den grond, tragische verhalen aanleiding tot minder fijn-gevoelde en soms onkiesche glossen en opmerkingen zoodra, na het bezoek, het huis was verlaten.
> Niettemin werden de thé's bij den Hoogleeraar tamelijk druk bezocht; of dit veroorzaakt werd door belangstelling in zijne gemoedelijke en deftige conversatie, dan wel in het feit, dat Professor toevalligerwijze tijdelijk er een paar allerliefste deurwaardsters op nahield, laat ik in het midden."[238]

Niet alle hoogleraren gedroegen zich tijdens deze bezoeking gelijk. Ervaringsdeskundige Klikspaan onderscheidt zelfs drie typen:

> "Het is noodig, beweert de eene Hoogleeraar, dat men de Professor blijve! Hij is stijf, teruggetrokken, afdalend vriendelijk en spreekt bij uitsluiting over het vak. Zijn *Thee* is een Collegie, dat in de moedertaal gegeven wordt, alwaar tabak geoorloofd is, thee wordt gediend en blikkers worden gereden. Een ander is van een tegenovergesteld gevoelen.
> - Op mijn *Thee* hang ik de toga aan den kapstok, schud ik alle geleerdheid af en keuvel even vrank en vrij met mijne jongelui alsof ikzelf nog Student ware. Zijn *Thee* ontaardt al spoedig in een schuitenpraatje. Onbeteekenende onderwerpen, of liever onbeteekenend behandelde (…) onderwerpen (…). Een derde - en dit is zeker eene verbetering - laat zijne vrouw somwijlen of altijd bij het bezoek tegenwoordig zijn, om de thee te schenken, dit verhindert het smoken en maakt het gesprek algemeener en vloeijender."[239]

Hoe men er ook tegen aankeek, aan deze deprimerende usance zal in het begin van de jaren zeventig van de negentiende eeuw te Leiden een einde zijn gekomen. Het theeslaan raakte toen in onbruik[240], vermoedelijk mede omdat de aanwas van studenten te groot werd voor deze kleinschalige bijeenkomsten. Daarom ook kwam er niets vergelijkbaars voor in de plaats; de hoogleraren vervingen het 'thee-collegie' door een gewoon spreekuur[241] of, zoals in Leiden, door (wetenschappelijke) omgang in privatissima.[242]

Het testimonium

In de verhouding tussen studenten en docenten speelde het zogenaamde testimonium eveneens een rol. Zoals wij weten stak de studie naar de opzet van het Organiek Besluit (1815) van wal met een brede propaedeuse. Voor de medici was deze aanzet voornamelijk natuurwetenschappelijk van aard, betrof immers wis- en natuurkunde. Naast verplichte vakken waarover geëxamineerd werd, waren er vakken waarvoor zo'n testimonium was vereist, een verklaring dat de colleges erin waren gevolgd. Medici moesten testimonia van lessen in de Griekse en Latijnse letterkunde en in de logica overleggen, wilden zij hun geneeskundige opleiding kunnen voortzetten.[243]

Viel de studie, zoals eerder uiteengezet, qua belasting zeker aanvankelijk wel mee, het verwerven van een testimonium was evenmin een heksentoer. Dat de studie destijds überhaupt niet zo moeilijk zou zijn, wordt 'bevestigd' door het gerucht op de kroeg en in het collegevertrek dat een testimonium simpel te bemachtigen was door bij sommige hoogleraren slechts een redelijk dictaat te tonen, van eigen hand of van een vriend - dit werd weliswaar natuurlijk beschouwd als "een praatje, dat onder de jongelui rondliep, om den een of anderen Professor eens bespottelijk te maken." Zo ook zou men zonder ooit op het college te zijn verschenen, glansrijk een testimonium in de wacht kunnen slepen door thuis het dictaat van een vriend over te schrijven - "dit is immers te ongerijmd, om waar te kunnen zijn?"[244] Maar het wàs waar, en dat niet alleen in Leiden! Zo heet het over de voor medici wettelijk voorgeschreven colleges Grieks van prof. Cobet: "Hij heeft het viermaal gegeven (…) en toen hij zag, dat hij het niet meermalen geven kon, konden al de Medici het Testimonium krijgen."[245] En tegen 1860 wilde een student-auteur "Van den medicus (…) natuurlijk niet gewagen, wien het er slechts op aankomt om een testimonium te krijgen, waarop zijne bedrevenheid in de grieksche taal van dien aard geacht wordt, dat hij gerust met zijne medische studien kan voortgaan!"[246] Aangezien zijn eigen lessen de student in de geneeskunde beletten steeds bij de literaire colleges present te zijn, vertoonde hij zich daar zo nu en dan uitsluitend om "aldus zijn testimonium, zooals het heet, binnen te krijgen."[247]

Elders was het van hetzelfde laken een pak - indien wij ons tenminste mogen verlaten op het getuigenis van beginnend medisch student Cornelis Winkler te Utrecht in 1873:

> "Reeds in mijn groentijd ondervond ik het misbruik dat er van testimonia gemaakt werd. Een student had mij 's morgens medegenomen naar het college 'Logica' van Professor Opzoomer en mij gelast, wat hij ook doen mocht, hem alles na te doen en hem overal te volgen, waarheen hij ook mocht gaan. Na college stond hij op en klopte op de deur van Opzoomer's kamer. Ik volgde hem en trad na hem binnen. Prof. Opzoomer richtte tot hem eerst de vraag: "Wat verlangt U Mijnheer". Het antwoord was: "Het testimonium Logica, Professor". Toen tegen mij: "En U mijnheer". "Hetzelfde, Professor" antwoordde ik. Het gevolg was, dat mij een paar dagen later (ik had mijn collegegeld voor mijn groenloopen reeds betaald) dit testimonium werd thuis gezonden met de vleiende bemerking 'interfuisse testor'. Aldus werd ik eenige dagen na mijn installatie beloond met het bewijs mijner bekwaamheid in 'Logica'."[248]

Maar uitzonderingen heten niet zonder grond de regel te bevestigen, zo ook hier. De Leidse hoogleraar logica en metafysica J.H. Stuffken (1801-1881) bijvoorbeeld ging met het testimonium in eerstgenoemd vak minder gemakkelijk om, althans indien men zijn colleges niet geregeld gevolgd had. En daartoe lieten slechts weinigen zich verleiden,

> "want verveelender les als dat van genoemden hoogleeraar kan men zich bezwaarlijk voorstellen. Het op zich zelf toch al niet aanlokkelijk vak werd met droevige stem zoo saai met vermoeiende herhalingen voorgedragen, dat het een marteling was er vijf minuten naar te luisteren."

Dat het ondergaan van dit lijden toch loonde, bleek wanneer men zich er aan onttrok, daar dan de spijbelaar een heus tentamen in de logica wachtte, wilde hij alsnog in het bezit van het benodigde getuigschrift komen.[249]

Rammelen met de geldbuidel op het juiste ogenblik kon er volgens Klikspaan eveneens toe bijdragen, eventuele moeilijkheden bij het nemen van deze horde te overwinnen. Ook Nicolaas Beets had dat ondervonden, maar hij zag zich niettemin genoodzaakt tentamen te doen, aangezien hij de colleges van Nieuwenhuis en Hofman Peerlkamp links had laten liggen. Erg lastig werd het hem daarbij overigens niet gemaakt; zo bleef het bij Nieuwenhuis bij enig gekout over het geweten. Siegenbeek daarentegen, niet alleen ontstemd over Beets' afvallige collegebezoek maar ook op zijn tenen getrapt doordat hij uit diens geschriften had begrepen dat Beets "vele dingen beter wist dan (met verheffing van stem) de kundigste en beroemdste mannen", kon er slechts door het over de brug komen met de drie tientjes collegegeld toe gebracht worden de rest van zijn berisping in te slikken.[250]

En rechtenstudent Alexander Ver Huell maakte zich in de jaren veertig tegenover zijn vriend Johannes Kneppelhout zorgen over de starre houding van prof. Thorbecke:

> "Ik heb het de laatste dagen almagtig druk gehad zoowel met myn Examenwerk, als nazien voor Thorbecke, by wien ik een paar keeren goed wilde respondeeren om dan myn Testimonium te vragen en met de Kermis naar huis te kunnen gaan. Het respondeeren ging zeer goed, vol hoop ging ik naar hem toe, vroeg myn Testimonium en kreeg van den beroerling de zeer vriendelyke raad om daar ik nu zoo goed begonnen was, zóó verder voorttegaan en dat ik dan misschien myn Testimonium terstond na de groote Vacantie zou kunnen krygen. Daar lagen nu al myne plans in duigen, uit wanhoop had ik een oogenblik lust, om ferm aan de sjouw te gaan, op de kermislol meë te rollen."[251]

De praetor

En dan kwam er natuurlijk ook nog de een-op-een situatie voor. Zoals van de student die op kamers en in de kost was bij een hoogleraar die voor hem dus tevens huisbaas was, terwijl diens echtgenote als hospita optrad. Ook binnen de studie zelf deed deze verhouding zich voor, vanzelfsprekend tijdens examens, en bijvoorbeeld in het geval de professor een student als praetor aanstelde. Wat deze functie inhield, is uitgebreid beschreven door Sytze Greidanus, die als medisch

candidaat de dubieuze eer genoot prof. G.C.B. Suringar als zodanig bij te staan. Luisteren wij naar zijn veelzeggende uitleg van het toenmalige assistentschap:

> "Het eerste jaar, na mijn candidaats-examen, had ik de onderscheiding (?) te worden benoemd tot praetor bij den Professor in de Geneesmiddelleer.
> Dat praetorschap was een eigenaardig baantje. Het gewone collegegeld was *ƒ* 30.- voor ieder college, dit was verplichtend. Of men de voordrachten bezocht of niet, dat deed er niet toe; als men betaald had kon men bij eenige welwillendheid een getuigschrift van den Professor krijgen, zoo niet, was examen doen onmogelijk.
> Nu dan, de praetor werd verzocht of liever werd belast de jongelui uit te noodigen op de inschrijvingslijst te teekenen, bij welke gelegenheid men soms minder vereerende epitheta naar het hoofd kreeg, als: 'likkebroer, hengst enz., maar het ergste was, dat ieder inteekenaar ook nog twee kwartjes moest geven, aan den praetor af te dragen, dit heette eene vergoeding te zijn voor het schoonhouden van het college-lokaal, maar de booze wereld beweerde, dat daarvan het loon der dienstboden van den Professor werd betaald.
> Hoe dan ook, het was een miserabele taak die twee kwartjes binnen te krijgen en het kwam er meest op neer, dat de praetor die in 's Hemels naam, maar uit eigen beurs bijpaste."[252]

Daarmee was alle leed echter niet geleden:

> "Ongelukkigerwijze kon mijn Professor niet beschikken over een boeiende voordracht en daar Geneesmiddelleer uitteraard, toen tenminste, geen vermakelijk onderwerp was, werd het college, dat 's middags tusschen een en twee uur in een der lokalen van het Ziekenhuis werd gegeven, gewoonlijk zeer slecht bezocht.
> Meest was ik met den Hooggeleerde alleen, en als het dan half twee sloeg werd er voorgesteld: Mijnheer willen wij maar niet een sigaartje opsteken? de Heeren schijnen weer niet te komen, en zocht de Professor tegen kwart voor twee zijn boeken bij elkaar en werd ik van verderen dienst ontslagen.
> Daar dit college tweemaal in de week gehouden werd, was het iedere week twee verloren uren. Een enkele maal kwam er nog eens een verdoold schaap opdagen, en dan werden wij onthaald op een buitengewoon droge beschrijving van eenige kruiden en wortelen.
> Het was een saai en vervelend uur voor den praetor".[253]

Na de zomervakantie van 1865 zag Greidanus zich benoemd tot praetor op de heelkundige afdeling van het ziekenhuis, en werd het menens, hoewel "er toen van eenige bezoldiging in welken vorm geen sprake was". Er was niettemin volop werk aan de winkel, zo blijkt:

> "Hij moest toezicht houden op de twee Chirurgische zalen, moest bij ontstentenis van den Professor de polikliniek waarnemen, zorgen voor de goede orde op de zaal, o.a. toezien, dat er niet gerookt werd, wat nog al lastig was, omdat de ziekenvader ook wel gaarne eens een pijpje rookte, en beletten dat er levensmiddelen of lekkernijen werden binnen gesmokkeld".[254]

Veel hulp had Greidanus niet - slechts de ziekenvader en een ziekenmoeder, zonder verpleegkundige opleiding en uiterst karig beloond, stonden hem terzijde[255]:

> "'s Morgens moest ik er om 8 uur zijn, de patienten nagaan, hier en daar een verband vernieuwen, temperatuur opnemen om dan, na andere colleges en klinieken bezocht te hebben, tegen 11 uur als de Professor kwam, verslag uit te brengen. (…)[256]
> Verder moest de praetor natuurlijk assisteeren bij de operaties.
> Hij moest de instrumenten gereed leggen, die zoo, zonder verdere reiniging uit de instrumentenkas werden genomen, zorgen voor een paar emmers pompwater, een behoorlijk aantal sponsen, borden en verbanden en de zwachtels, die in het Ziekenhuis zelf van ongebleekt katoen werden gemaakt.
> Dan kon de operatie beginnen nadat operateur, assistent en omstanders hun oudste jasje hadden aangetrokken, voor het spatten van het bloed, ziet u?
> Die jas had gewoonlijk reeds bij meerdere operaties dienst gedaan en zat dus behoorlijk of liever onbehoorlijk, vol etter en bloedvlekken.
> Dat er voor de operatie eenige bijzondere reiniging plaats had, al was het maar het wasschen der handen, herinner ik mij niet. Van desinfectie van handen, instrumenten of verbandmiddelen was geen sprake, men wist er niets van en dacht er niet over. Was de operatie afgeloopen, dan werden tafel en vloer met sponsen afgewasschen en werd het jasje in een kast in de operatiekamer opgehangen om later weer dienst te doen.
> Was er een ernstige operatie geschied, b.v. een amputatie of resectie der kaak, dan werd de patient in de operatiekamer te bed gelegd en verbleef daar dikwijls met de soms gruwelijk stinkende wonden, tot een nieuwe operatie van eenig belang aan de beurt kwam.
> De taak van den praetor was dan om de eerste nachten bij den patient te waken, de wond zoo rein mogelijk te houden door inspuitingen met verdund chloorwater en wat verder noodig werd geoordeeld.
> Hij had, zooals van zelf spreekt, het oog te houden op mogelijke nabloeding, wat nog al eens voorkwam en dan werd de Professor, die op tamelijken afstand woonde, uit zijn bed geklopt. Men had daarom ook steeds het tourniquet, een nu geheel verouderd instrument, bij de hand.
> Ter versterking van den praetor bij de nachtwake, die 10 uur s'avonds aanving en tot s'morgens 8 uur duurde, kreeg hij twee boterhammen met kaas, twee eieren en een halve flesch wijn, op teatotalers werd nog niet gerekend, terwijl de koffiepot gezellig stond te pruttelen."[257]

Van knusse huiselijkheid gesproken:

> "Op het St. Nicolaasfeest was het de gewoonte, dat de praetor de zieken in zijne zalen, mitsgaders den ziekenvader en -moeder tracteerde op taai-taai en chocolade. Behalve dat dit een heele bres maakte in de toch niet al te ruime beurs van den praetor-student, kan ik niet nalaten op te merken, dat ik het nog al een beetje zware kost en een vreemde tractatie vind voor hospitaal-zieken."[258]

Wie, alles bijeengenomen, voor het functioneren van de praetor het begrip 'collaboratie' te ver vindt gaan, dient te bedenken dat in die dagen menig student diens intens verafschuwde activiteiten beschouwde als heulen met de vijand die de professor in studentenogen toen veelal was[259]. Maar behalve dat het een uiterst impopulair studentenbijbaantje betrof, valt allerminst te beweren dat de praetor een gemakkelijke opdracht te vervullen had - dat hij ervan werd verdacht de taak alleen op zich te nemen om bij de hoogleraar in het gevlij te komen des te meer[260]. Niet voor niets stelde Cornelis Pruys van der Hoeven in diezelfde tijd vast: "De praetoren vooral zijn daar [namelijk in het Nosocomium] dag en nacht werkzaam."[261] Terwijl Greidanus' beschrijving van de (wan)toestanden in het Leidse academisch ziekenhuis in de jaren zestig van de negentiende eeuw volstrekt duidelijk maakt dat er meer geluk dan wijsheid bij kwam kijken om daar destijds een geneeskundige behandeling te overleven.

In 1865 wordt door de kroniekschrijver van de 'Korte geschiedenis der Leidsche Hoogeschool' in de Almanak opgemerkt dat op het Nosocomium Academicum een nachtverblijf voor een der praetoren ontbreekt. Het gevolg is dat bij gevaarlijke patiënten op zaal nachtwaken door verscheidene studenten moeten worden gehouden, terwijl zo'n verblijf de praetor in staat zou stellen aanwezig te zijn als kraamvrouwen bevallen.[262]

De praetor figureert meer dan eens in de Almanak, meestal in negatieve zin. Zoals in 1860, toen bevreemding werd uitgesproken over "de groote quantiteit fooien, die men als student aan 't Nosocomium betaalt; deze bedragen met inbegrip der praetorgelden, jaarlijks ongeveer veertien gulden. Eene goede bezuiniging ten voordeele der studenten ware hier niet ongepast."[263] Drie jaar daarna wordt "Met genoegen" vermeld "dat het innen der praetorgelden veel verminderd is. De meeste professoren hebben ze of afgeschaft of facultatief gelaten. (…) dat facultatief laten der praetorgelden is het gevaarlijkste; de meeste jongelui betalen ze uit persoonlijke sympathie of angst voor den hoogleeraar", die van zijn leerlingen verlangt dat zij zorgen voor de verwarming en het schoonhouden van zijn collegekamer thuis. De verslaggever vindt dat "het de plicht van den Rector Magnificus en den academischen senaat is er [dat wil zeggen: dit misbruik] een einde aan te maken", en voegt er in een voetnoot aan toe: "Het doet ons genoegen dat wij hier het feit kunnen mededeelen dat de studenten in de medicijnen op eene faculteits-vergadering besloten hebben geene praetorgelden te betalen: moge dit voorbeeld veel navolging vinden!"[264] Even verder heet het evenwel: "De theologische professoren hebben ook dit jaar nog praetorgelden gevraagd."[265] Een jaar later speelt de inning der praetorgelden andermaal op: het LSC richtte zich toen in een brief tot de hoogleraren "die nog voortgingen met het innen der bij art. 134 van het besluit van 1815 afgeschafte gelden, met verzoek die gelden voortaan niet meer te willen ontvangen", maar de reactie erop was weinig bemoedigend. Wel gingen drie hoogleraren op het corpsverzoek in, maar een dozijn professoren

- onder wie overigens geen medicus - negeerde de oproep die "toch tot hen werd gerigt door het corps, welks bestaan zij voor eenige jaren openlijk hebben erkend."[266] Toch viel hun laksheid wel te begrijpen, aangezien vraag en antwoord elkaar als 't ware hadden gekruist, immers: "Met algemeen goedvinden der professoren is het betalen van praetorgelden [in de medische faculteit] geheel afgeschaft."[267] De praetor was daarmee overigens nog altijd niet geheel van zijn taak als incassobureau af. In een artikel over 'Litterarische collegiegelden voor medici en philosophen' klaagt de auteur dat de student die inzake het vak Grieks voor het propaedeutisch examen in de geneeskunde wil opgaan een papiertje krijgt uitgereikt "waarop eenvoudig geschreven staat, dat de aspirant legi satisfecit, want hij heeft zijn naam op de praetorlijsten geplaatst en de collegiegelden betaald" - "onderzoek naar kennis of bekwaamheid wordt er niet gedaan". De inzender acht het onbillijk dat de medicus

> "die toch (…) reeds zulk eene kostbare studie heeft te beoefenen, en (…) aan collegie- en examengelden, aan instrumenten en boeken, het dubbele noodig heeft van wat de Jurist, Theoloog of Litterator aan zijne studiën ten koste moet leggen, en bovendien aan den eindpaal zijner studie ook nog den hinderpaal van het verpligte schrijven eener disrertatie moet overwinnen, nog bezwaard (wordt) met het betalen van collegiegelden voor lessen, aan welke hij hoegenaamd niets heeft en *kan* hebben".[268]

Spot en spel

Hoogleraren waren om de haverklap het mikpunt van spot. Dat was overigens niets nieuws: "Op dien jeugdigen leeftijd is de lust tot spotten sterk, en de gaaf van het belagchelijke op te merken algemeen", had Cornelis Pruys van der Hoeven ontdekt[269]. Studenten benutten als podium daarvoor niet alleen de Almanak; in de loop van de negentiende eeuw verschenen tijdschriften als *Vox Studiosorum* en het *Studenten Weekblad*[270], waarin zij hun ei kwijt en hun gram halen konden. Professoren openlijk in de maling nemen of voor schut zetten was lang een geliefd tijdverdrijf. Dat op de korrel nemen bleef soms beperkt tot wat losse flodders, maar er werd ook herhaaldelijk met scherp geschoten. Pruys van der Hoeven, die in zijn *Akademieleven* als hoogleraar impliciet terugkijkt op zijn studententijd, maakt meermalen melding van dit gebruik, zij het met een waarschuwende ondertoon. Weliswaar erkent hij zich zelf eveneens aan deze mos te hebben bezondigd, maar er zijn grenzen die hij -omstreeks 1865- overschreden acht. Kwetsen, op het persoonlijke af, werd allerminst geschuwd, en de wijze waarop studenten dikwijls van leer trokken stond hem tegen: "zoo kennen studenten nog veel minder hunne professoren, en beginnen gewoonlijk met kritiek zonder voorafgaande studie, welke die kritiek moest regtvaardigen."[271] En de pseudo-criticus houdt hij voor:

"De leeraar, dien gij bespot, beschimpt, veroordeelt, is hij niet maar al te dikwijls een caricatuur uwer verbeelding, dat u te hatelijker toeschijnt, naarmate het minder het oorspronkelijke wedergeeft."[272]

Nu moet gezegd, vileine aanvallen, tot onder de gordel toe, kwamen herhaaldelijk voor, en het lijdt weinig twijfel dat de academische senaat uiteindelijk óók tot erkenning van het Leidsche Studenten Corps is overgegaan in de hoop zo de - in professorale ogen: verwerpelijke - uitingen van studentikoze mondigheid (beter) te kunnen beteugelen.

Hoe dat ook zij - het pakte in werkelijkheid anders uit. Want het zelfbewustzijn van de verenigde studenten nam door de erkenning alleen maar verder toe, en daarmee hun driestheid. Onbezwaard uitten zij zich, niets en niemand ontziende, als in een Poolse landdag. En die vergelijking is minder kreupel dan zij wellicht oogt, wanneer wij de visie van Pruys van der Hoeven volgen: "De verhouding van het studentenkorps tegenover den Akademischen Senaat, tegenover Curatoren en Professoren is gelijk aan die der Oppositie tegenover de Regering."[273] Dat neemt niet weg dat er in een halve eeuw (1815-1865) "niet slechts veel veranderd, maar ook veel verbeterd is. Want om met de studenten te beginnen, het tegenwoordig geslacht is veel beschaafder dan het vorige. Van straatrumoer en straatschenderij hoort men weinig of niets en de studiën zijn meer geregeld". Was destijds de "afstand tusschen professoren en studenten oneindig groot", nu valt zijns inziens te betreuren dat "de houding tegenover de professoren nog wel iets te wenschen overlaat." Ofschoon de theevisites waren afgeschaft, is van andere gelegenheden tot nadere kennismaking (te) weinig gebruik gemaakt. Vooral sinds de colleges in de landstaal worden gegeven, acht Pruys "de toenadering gemakkelijker."[274] En: "Zonder zekere toenadering van het docerend en studerend personeel is er aan geen vrucht van het onderwijs te denken."[275] Dat mocht zo zijn, maar in de praktijk was eerder van verwijdering sprake.

Dat gold, soms letterlijk, ook voor menig college. Hoogleraren gaven zelf wel aanleiding tot minder verheffende reacties vanuit de 'woelige studentenbanken'. Een eentonige voordracht, gestotter, geschraap, of bijziendheid bijvoorbeeld waren zwakheden die de studenten zich allerminst lieten ontgaan. Dankzij Klikspaan zijn wij niet alleen op de hoogte van kwajongensstreken en gekrakeel tijdens de lessen, maar weten wij tevens van studenten die midden in het vertoog het vertrek verlieten met de mededeling: "Je liegt het, beroerde vent!" In zijn dagboek noteert Gerrit de Clercq:

> "Prof. Nieuwenhuis is vanmorgen weêr als andere jaren zijn collegie over de Logica onder het geschreeuw der jongelui begonnen, heeft weêr gedreigd uit te scheiden als men niet stil was, heeft toen opgemerkt, dat dat de algemeene bedoeling was, is toen weêr aan den gang gegaan en eindelijk bij het toenemend gedruisch vol woede de kamer uitgeloopen, een comedie, die elk jaar gespeeld wordt".[276]

Nu was humor in het algemeen een schaars goed in de Leidse leslokalen. In het 'Mengelwerk'-artikel 'Reünie' is een dialoog tussen twee oud-alumni opgevoerd, die wat dat betreft te denken geeft: "Eén ding is toch maar altijd hetzelfde gebleven, (…) dat zijn de Professoren. (…) Amusant waren de meesten zeker niet".[277] Toegespitst: "de propaedeutische collegiën zijn, op eene enkele loffelijke uitzondering na, verre van opwekkend."[278] De balans kon echter evenzeer naar de andere kant doorslaan, zoals bij de lessen van prof. Rosenstein, wiens "geestigheid (…) dikwijls een homerisch gelach" ontlokte.[279] Zijn woord "is ons als champagne; het tintelt en bruist en brengt vroolijkheid - maar schuimt ook wel eens over."[280] Desondanks vierde hilariteit bij hem niet altijd hoogtij, want de studenten wensten wel "dat Z.H.G. zijn spotlust (om geen sterker woord te gebruiken) zoowel tegenover zijn leerlingen als tegenover de patienten, voortaan wat minder sterk moge uiten."[281] Deze geboren docent kon namelijk ook uit een minder vermakelijk vaatje tappen, door

> "van opinie te zijn, dat negeeren en eene onwellevende behandeling uitstekende middelen zijn, om hen, die door de natuur met minder ijver of vlugheid bedeeld zijn, tot meerdere werkzaamheid aan te sporen; terwijl wij, van onzen kant, daarentegen meenen dat Z.H.G. daardoor niets dan wrok en onverschilligheid teweegbrengt. Wij moeten er dan ook bij Z.H.G. op aandringen, om in 't vervolg wat minder te toonen, wie zijn enfants chéris zijn en wat meer allen op dezelfde wijze te behandelen."[282]

Die klacht van onwellevendheid klinkt meer dan eens, en is er een aanwijzing voor dat menig hoogleraar assertief genoeg was om zijn, rap op de tenen getrapte, studenten waar nodig met gelijke munt terug te betalen. Zo werd Heynsius met klem verzocht "in zijnen overigens hoogst aangenamen omgang, geen persoonlijke hatelijkheden meer te debiteeren" omdat "wij tegenover den professor en aanstaanden examinator moeten zwijgen" terwijl daardoor "enkelen een soort vrees voor den Hoogleeraar koesteren en zich bij voorkeur wenden tot zijn waardigen assistent, PEKELHARING, die ons steeds met raad en daad bijstaat."[283] Ook Polano werd "de onwellevende wijze, waarop Z.H.G. ons bejegenen kan"[284] verweten, en aangezien deze kritische noot de jaren daarna telkens opnieuw werd gekraakt valt te vrezen dat betrokkene zijn leven in de tussentijd niet had gebeterd.[285] Drie jaar later pas zeggen de studenten hem dank "voor de werkelijk humane wijze, waarop hij ons dit jaar behandeld heeft."[286]

Deze bezwaren van studentenzijde kenmerken zich uiteraard door een hoog 'de pot verwijt de ketel dat hij zwart ziet'-gehalte. Als zij Rosenstein onvoldoende empathie jegens de patiënten aanwrijven, lijken zij immers wèl de splinter in zijn oog te zien, maar niet de balk in dat van henzelf. Want hun vaak ongeïnteresseerde gedrag was menig hoogleraar een doorn in 't oog. Zoals Pruys van der Hoeven, die omstreeks 1865 opmerkte dat bij de klinische colleges

> "de belangstelling in den lijder geringer is, dan het verlangen naar gemeenschappelijk onderhoud, of vermaak en verstrooijing. Met weerzin wordt de gezellige sigaar ter zijde gelegd, waarvan de rookwalm den zieke ondragelijk wezen moet. De meer ijverige studenten staan niet zelden bloot voor den spotlust der overigen, die alzoo trachten de lagchers op hunne zijde te krijgen, zonder in 't minst te bedenken, wat de arme lijders moeten gevoelen bij zoo verregaand gemis aan sympathie en mededoogen met hun lijden."[287]

Kortom, irritaties over en weer waren niet alleen talrijk, maar deden zich bovendien in vele soorten en maten voor.

Anderzijds leefden de studenten wel degelijk met lief en leed van hun hoogleraren mee.Tegen 1860 bijvoorbeeld maakten de studenten zich zorgen over de overbelasting c.q. 'afmatting' van hun professoren, en pleitten zij voor aanvulling[288]; in de medische faculteit zijn zij, naar wij weten, weliswaar niet op hun wenken bediend, maar na het verscheiden van Halbertsma in 1865 kwam het er alsnog van. Toen Pruys van der Hoeven in 1862 de zeventigjarige leeftijd bereikte, brachten zijn (oud-)leerlingen hem een ovatie, werd hij huldigend toegesproken, onder anderen door de praeses van de medische faculteit, en kreeg hij als aandenken aan deze "heuchelijken dag een keurig bewerkten beker" cadeau.[289] En bij het vertrek van assistent J.A. Korteweg, die na het overlijden van Polano diens poliklinische colleges had voortgezet, werd deze daarvoor door zijn dankbare discipelen beloond met "een keurig geschenk (…), bestaande in een kastje, gevuld met chirurgische instrumenten." Tussen haakjes: die leerlingen hadden zich sterk gemaakt om Korteweg als opvolger van Polano benoemd te krijgen; toen deze pogingen mislukten, verliet hij Leiden voor Amsterdam.[290] Ook toonden de studenten zich begaan met Siegenbeek van Heukelom, toen een 'hevige ziekte' deze hoogleraar rond de jaarwisseling 1894-'95 wekenlang aan zijn bed kluisterde. "Het daverend handgeklap, waarmede prof. v. H. werd ontvangen, toen hij voor het eerst weer na zijne ziekte, de eivolle collegezaal binnentrad", werd een vermelding in de Almanak waard geacht.[291]

Het was in de relatie tussen hoogleraren en studenten door de jaren heen dus niet uitsluitend kommer en kwel, en de indruk laat zich bovendien niet helemaal negeren dat speelse elementen in de verhouding operationeel waren. Het spel van het opzoeken van de grenzen van het toelaatbare en het mogelijke, van aantrekken en afstoten, "van binding en ontknooping"[292] - komt daar misschien Huizinga's *Homo ludens* om de hoek kijken? -, het hoort er allemaal bij, maakt er zelfs onvervreemdbaar deel van uit.

Er ons rekenschap van gevend dat "Tusschen feest en spel (…) uit den aard der zaak de nauwste betrekkingen" bestaan[293], is het hier zinvol te refereren aan die LSC-praeses die zich verheugde op het lustrumfeest van 1880, om daar dan "ook de Professoren te zien, die toonen niet alleen onze leermeesters te zijn, maar door van tijd tot tijd tot ons neder te dalen, door hunne komst alhier, ook blijk geven

onze vrienden te willen zijn." Rector magnificus J.H.C. Kern (1833-1917) tekende echter protest aan tegen dat 'neder dalen', immers: "Wat wij ook als Professoren in onze collegekamers mogen zijn, wij blijven menschen evenals de studenten, en daarop trotsch, kan er geen sprake zijn, dat wij neerdalen, als wij met u, studenten, mede gevoelen en mede feestvieren".[294] Dat was mooi gezegd en ongetwijfeld goed bedoeld, maar Kern was niet voor niets 'kinderlijk naïef'.[295] Hoewel zijn uitspraak perspectief leek te bieden, was vriendschap als tussen gelijken natuurlijk een brug te ver. Daarvoor waren de verschillen tussen beide 'partijen' doorgaans veel te groot, zowel qua leeftijd als qua geestelijk-intellectuele bagage.

Dat studenten op sommige hoogleraren neerkeken, hen koeioneerden en schoffeerden waar dat uitkwam, was één aspect van de bonte werkelijkheid. Er bestond echter ook een andere kant, die van respect voor professoren die dat verdienden. Op 10 november van hetzelfde jaar, 1880, waren de leden van het natuurwetenschappelijke dispuut 'Humboldt' bijeen:

> "Praeses opent de vergadering, die buitengewoon talrijk bezocht was. Alle leden, benevens de eereleden Burger, Lobry de Bruyn, De Lint, van Wijhe, schitterden door hun aanwezigheid. Geen wonder ook, Humboldt zou dezen avond den ongekenden eer te beurtvallen, een professor binnen z'n 'wallen' te ontvangen!
> Huishoudelijke bezigheden worden ten spoedigste afgedaan, als daar zijn: Notulenvoorlezen, boeten innen (…).
> Na eenige oogenblikken van angstige spanning, gedurende welke de vergadering gelukkig geschorst was, zoodat de leden vrij lucht konden geven aan hunne beklemdheid, waarschuwde ons het eerelid Burger, tot dat doel buiten het raam

Een collegekamer voor de aanvang van de les.
Litho van prent van O. Veralby, pseudoniem van Alexander Ver Huell, in Klikspaans *Studentenleven* (1841-'44).

gehangen, van de nadering des hoogleeraars. Na zijn binnenkomst werd hij door den praeses op toepasselijke wijze verwelkomd."[296]

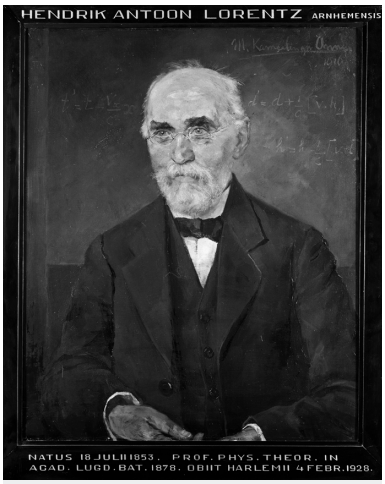

H.A. Lorentz (1853-1928).
Doek door Menso Kamerlingh Onnes, 1916.

Zo kon het toen dus ook gaan, onder studenten! De bewuste professor was de fysicus H.A. Lorentz, destijds nota bene nog slechts 27 jaar oud en pas hoogleraar sinds begin 1878. De wetenschappelijke allure van het jeugdige genie moet voor zijn opgewonden leerlingen niettemin onmiskenbaar zijn geweest. Dat neemt niet weg dat volgens een anekdote de studenten voor de aanvang van een college onder enig gekeuvel de handen aan een potkacheltje plachten te warmen, tot een van hen uit de kring het woord nam met de oproep: "Wel, heren, zullen we eens aan de slag"[297] - reden om aan te nemen dat het onderscheid tussen Lorentz en zijn leerlingen toen toch ook weer niet zó groot was als het 'Humboldt'-verslag wil doen geloven. Wat er ook van waar moge wezen - zijn enerzijds kalme en afstandelijke, anderzijds hartelijke en geïnteresseerde persoonlijkheid, alsmede zijn milde, bezonken oordeel hadden kennelijk niet nagelaten op zijn studenten indruk te maken - en zij waren niet de enigen die het karakter van Lorentz zo wisten te waarderen.[298] In de eerste jaren van zijn hoogleraarschap te Leiden werkte Lorentz hard en publiceerde hij veel, maar trad hij tegelijkertijd amper naar buiten, in alle rust de theorieën ontwikkelend die hem wereldroem zouden bezorgen.[299] Voor een bezoekje aan zijn 'Humboldt'-pupillen kon hij toen echter nog wel wat tijd vrijmaken. Vanaf de cursus 1881-'82 zouden alle wiskundige colleges voor medici in één hand zijn, in die van Lorentz[300], hoewel die na zijn promotie summa cum laude in 1875 had besloten zich geheel aan de natuurkunde te wijden, en niet door te gaan in de wiskunde ofschoon dat vak evenzeer grote aantrekkingskracht op hem uitoefende.[301] De medisch studenten waren zeer te spreken over de propaedeutische colleges van Lorentz: "Veel hebben wij bij zijne lessen genoten"[302], terwijl luttele jaren later zijn colleges "weer aantrekkelijk door duidelijkheid en belangrijkheid" werden bevonden[303]. En, evenmin van betekenis ontbloot: "Boven allen lof verheven is de aangename en nauwgezette wijze waarop Z.H.G. tentamen afneemt."[304]

Nu dient hierbij in algemene zin te worden aangetekend dat, na de dip in de relatie in de jaren zestig, de professoren zich vanaf de jaren zeventig weer begonnen te bewegen richting het studentenleven. Zeker had die toenadering te maken met het gegeven dat er een generatie hoogleraren was aangetreden, vertrouwd met de studentenorganisatie, van wie velen er persoonlijk actief in

waren geweest[305]. Daarna was de band met het Corps blijven bestaan, en soms werd die nog verder aangehaald. Bij zo'n gelegenheid in 1878 liet J.E. Goudsmit (1813-1882), hoogleraar Romeins recht èn erelid van het LSC, weten dat wat hem betreft de tijd voorbij was dat "de professor beschouwd werd als een nymbus van geleerdheid tegen wien den student opzag als tegen een berg". "Thans gaat de Prof. met den student om als met zijn gelijke; de Prof. gaat hem voor maar niettemin oefent de student kritiek uit over de handelingen van een Prof" - en Goudsmit sprak zijn vreugde daarover uit.[306] Dat daar wel eens heel anders over was gedacht, zullen wij nog rijkelijk ondervinden.

Op een enkele kroegruzie tussen studenten en militairen, een gemoerde deurbel of een gesneuvelde ruit na viel er weinig meer aan te merken op het gedrag van de studenten. Toch was de relatie broos, zoals bleek toen het ontgroenen opnieuw de kop opstak. Het fenomeen als zodanig en de uitwassen ervan in het bijzonder baarden de senaat zorg, en toen die excessen na 1880 steeds veelvuldiger voorkwamen èn de grofheid van de gevallen toenam, kon reactie niet langer uitblijven. De groentijd zal later nog onze aandacht opeisen, maar nu valt al wel vast te stellen dat het weerwoord van de senaat steeds op hetzelfde neerkwam: bagatelliserend, om de goede verstandhouding met het Corps niet op het spel te zetten, en om de eigenheid en zelfstandigheid van het studentenleven te ontzien. Er waren evenwel meer zorgen die het professoraat als doornen in het vlees staken. Wij hebben al weet van de commotie die de eerste studentes

Studenten op de sociëteit met het eerste exemplaar van de nieuwe Almanak.
Litho door Alexander Ver Huell.

in Leiden veroorzaakten, en na de eeuwwisseling kwamen bij de (on)wenselijke vrouwenstudie nog het nihilisme, het afwijzen van het lidmaatschap van enige studentenvereniging, en het spoorstudentenwezen. Beide ontwikkelingen stonden in professorale perceptie de eenheid van het studentencorps in de weg.[307]

Na deze meer persoonlijke betrekkingen een plaats te hebben gegeven, is het hoog tijd om de relatie tussen hoogleraren en studenten in onderwijskundige en vakinhoudelijke zin tegen het licht te houden.

CONFRONTATIE

Het begon met een intentieverklaring. In het 'Verslag van den toestand van het onderwijs aan de Leidsche Hoogeschool, gedurende den cursus 1859-1860' wilden de studenten "vrijmoedig maar bescheiden het oordeel doen kennen, dat door de openbare meening in ons corps over het onderwijs geveld wordt."[308] Het bleef alleen niet bij een intentieverklaring, want de heren voegden dus al onmiddellijk de daad bij het woord in de Almanak voor 1861. Die handeling, voorlopig telkenjare geprolongeerd, heeft de relatie van 'de studerende jongelingschap' met 'de zwart getabbaarden'[309], in elk geval tijdens de jaren zestig van de negentiende eeuw, onder zware druk gezet; daarna zullen de hoogleraren wellicht aan deze jaarlijks terugkerende ergernis gewend zijn geraakt, mede omdat de toonzetting geleidelijk aan felheid inboette. In eerste aanleg echter waren zij des duivels[310], en dat liet menigeen merken ook.[311]

Tot omstreeks 1850 was er weinig tot niets aan de hand geweest, waren hooguit beoordelingen van de lessen van bepaalde hoogleraren in de Almanak binnengeslopen, aanvankelijk in de vorm van mixed pickles, vanaf 1849 ook, beknopt, in het 'jaarverslag' van het studentencorps.[312] Al hadden de studenten van menig hooggeleerde geen hoge pet op[313], zij plachten zich althans in de Almanak van commentaar op het onderwijs te onthouden, onder het mom dat dat hun pet te boven ging. Zo heet het in 1840: "Wij vermeten ons niet het werk onzer Professoren te beoordeelen".[314] Vijf jaar verder laten zij eenzelfde melodie horen: "Men zal immers van den (…) student aan deze Hoogeschool, niet kunnen vorderen of verwachten, dat hij tot genoegzame hoogte gestegen zij, om zoodanige mannen te beoordeelen".[315] Zulke bescheidenheid hebben wij eerder[316] aangetroffen bij de student-auteur die halfweg de negentiende eeuw nadrukkelijk vraagtekens plaatste bij de genezingsmogelijkheden van de toenmalige medici.[317] Dat bescheidenheid weliswaar mooi is, maar dat men zònder verder komt, is een zegswijze[318] die de studenten kennelijk steeds meer ging aanspreken. Allengs namelijk begon er iets van kritiek door te sijpelen, eerst als 't ware tussen de regels door maar vervolgens steeds minder verhuld, bijvoorbeeld op de situatie van het onderwijs in de scheikunde.[319] Dat de hoogleraar in dit vak, de ietwat excentrieke A.H. van

der Boon Mesch, in mei 1854 ter gelegenheid van zijn 25-jarig professoraat van aanstaande 'philosophen' en medici mét hun gelukwensen een fraai geschenk in zilver kreeg aangeboden[320], had, los van traditionele redenen, ongetwijfeld ook te maken met de persoonlijke waardering die de studenten vanwege zijn gastvrijheid voor hem koesterden, ook al

> "was het onderwijs in (…) de Scheikunde dunnetjes.
> Wat de Professor in de scheikunde te kort kwam bij het onderricht, vergoedde hij op zijne wijze door het geven van luisterrijke soupeetjes aan zijne leerlingen. Zelf een vriend van goede sier, ontving hij ons op gulle wijze en dikwijls duurden die bijeenkomsten zoo lang, dat de gastheer het sein tot opbreken moest geven door zijn: "Heeren, nog een sigaartje voor de avondlucht?" Wij wisten dan, dat die woorden ons afscheid behelsden.
> In het algemeen hielden wij wel van onzen braven Professor, al gaf hij ons niet veel chemische geleerdheid mee en wij waren dan ook verontwaardigd toen een spotter in den Studenten-Almanak de volgende mixed-pickle had geplaatst, een paar regels uit de Jobsiade:
>
> Groot van kennis en groot van maag,
> At en dronk hij dikwijls en graag."[321]

Na 1860 hielden de klachten echter onverminderd aan, hoewel het aan ijver voor de chemie onder de studenten allerminst ontbrak; de medici "maken er vooral veel practisch werk van en vinden daarbij een goeden steun in Dr. MODDERMAN."[322] In 1867 wordt evenwel onomwonden vastgesteld: "Het onderwijs van den hoogleeraar VAN DER BOON MESCH is, niettegenstaande de klagten welke er steeds over geuit worden, niets veranderd. Naar zijne colleges rekenende, zou men er toe komen te gelooven, dat er op het gebied der chemie in dezen tijd geen vooruitgang te bespeuren is."[323]

Maar nu, na de aankondiging in de Almanak voor 1861, de hoogleraren, elk op zijn beurt, de maat werd genomen en zij zo systematisch en publiekelijk te kijk werden gezet, rees hun toorn tot zeer grote hoogte. Nu valt daar wel enig begrip voor op te brengen, want nadat de studenten, van wie het zelfvertrouwen en -bewustzijn zich eveneens in stijgende lijn bewogen, jegens de docenten hun omzichtigheid hadden afgelegd, zetten zij de sluizen wijd open, uitmondend in een stroom van onderwijskundige en vakinhoudelijke op- en aanmerkingen. Hun openhartige commentaar ging over van alles en nog wat, soms over kleinigheden maar niet zelden tevens over hoogwaardiger aangelegenheden, terwijl de toon zeer verschillend kon zijn, van euforisch-positief tot ongezouten kritisch; de Leidse 'Muzenzonen'[324] namen geen blad voor de mond, en maakten evenmin van hun hart een moordkuil. Menigmaal zullen hun woorden op de professoren als pedant en aanmatigend, als vrijpostig in plaats van als 'vrijmoedig' zijn overgekomen; het is trouwens de vraag of die zich temidden van al deze 'impertinentie' niet even

goed beledigd hebben geacht wanneer zij de hemel in werden geprezen, ook al zal hun eventuele ijdelheid daar minder onder hebben geleden. De hoogleraren moeten zich ook wel eens tegen elkaar uitgespeeld hebben gevoeld, bijvoorbeeld wanneer de studenten het voorstelden dat de een iets wel en goed deed en een ander datzelfde naliet of minnetjes behandelde. Ons is reeds gebleken dat soms direct op de man werd gespeeld, zo in de persoonlijke levenssfeer van het slachtoffer penetrerend. En de talrijke suggesties tot verbetering die men in de verslagen tegenkomt, kunnen en zullen zijn geïnterpreteerd als evenzovele uitingen van onbeschaamd, betweterig gedrag.

Het valt al met al wel te verklaren dat, hoewel toch bedoeld als "een beredeneerd, bezadigd en bescheiden verslag (…) als een getrouwe spiegel der waarheid"[325], die 'waarheid' niet steeds in goede aarde viel, en dat het verslag-initiatief niet door iedereen op prijs werd gesteld, laat staan dat het alom op een hartelijk onthaal mocht rekenen. Zelfs landelijk moet er commotie over zijn ontstaan[326]. Dat de studenten voor de - eufemistisch geformuleerd - zuinige reacties blind noch doof bleven, blijkt uit hun behoefte om critici al terstond de wind uit de zeilen te nemen door hun pleidooi om de rapportage in de Almanak te handhaven:

> "Ons verslag …
> Hoe, lezer? Gij lacht weder bij dat woord?
> Gij fronst de wenkbraauwen?
> Gij teekent karikaturen?
> Gij vloekt?"[327]

Deze pennenvrucht verscheen in de Almanak voor 1861, tegelijk met de eerste onderwijsevaluatie. Vier jaargangen later ging men de kritiek op de Almanak te lijf door de gelederen te sluiten: de korte geschiedenis zou pas voor publicatie worden vrijgegeven nadat het LSC die rapportage in een corpsvergadering had goedgekeurd, terwijl de verslagen van het onderwijs eerst naar buiten zouden worden gebracht na bekrachtiging ervan door de faculteiten.[328] Het ergste venijn vervlakte overigens al vrij vlug, binnen een studentengeneratie[329], en tot in de jaren zeventig heerste er tekstueel een evenwicht tussen gepaste blaam en welwillende lof. In de tweede helft van dat decennium ging een grote braafheid de rapportages domineren, om in de jaren tachtig te verworden tot een gelaten opsomming. Het kritische gif was toen allang uitgewerkt en verdwenen.[330]

Dat neemt overigens allerminst weg dat de studenten niet berustten en protest aantekenden daar waar het in hun ogen niet deugde. Zeker is dat zij het daarbij meer dan eens bij het rechte eind hadden. Met hun frequente kritiek, vooral in de laatste twee decennia van de negentiende eeuw, op overvolle leslokalen waarin zij colleges moesten volgen in een verstikkende atmosfeer en voor aantekeningen maken slechts plaats was op de eigen knie of op de rug van een mede-student[331], scoorden zij een reëel punt. Hun klachten brachten zij in het verslag dikwijls onder

bij bepaalde hoogleraren, maar die konden daar lang niet altijd persoonlijk veel aan doen, terwijl zij zelf minstens evenzeer last hadden van de almaar wassende studentenstroom waarop de hogeschool en de faculteit destijds niet waren berekend.[332]

Naarmate de tijd verstreek werden de verslagen - en dat niet alleen door de vele herhalingen - tot meer van hetzelfde; die doublures duid(d)en er natuurlijk impliciet op dat de hoogleraren niet altijd overliepen van enthousiasme om de aanbevelingen van de studenten ter harte te nemen en op hun wensen in te gaan. Of het daar nu aan lag of dat de studenten hun saaie en dociel geworden onderwijsverslagen wel geloofden, in elk geval kwamen de evaluaties in hun oorspronkelijke opzet na 1895 niet meer voor, en keerden pas in 1901 terug in haast stenografisch ingekorte vorm.[333] En de faculteit der geneeskunde deelde over de collegeverslagen 1897-'98 bondig mee: "De vergadering der medische faculteit, gehouden op 31 October 1898, heeft besloten geen jaarverslag in den almanak te doen opnemen, maar betuigt hare erkentelijkheid voor de aangebrachte veranderingen."[334] Het jaar daarop was het lied gelijk, zij het voorzien van een dissonant: "De faculteit der geneeskunde in haar vergadering van 11 November 1899, besluit, evenals het vorige jaar geen collegeverslag in den almanak te doen plaatsen, maar kan niet nalaten met nadruk er op te wijzen, dat, waar de eischen voor het semi-artsexamen verzwaard zijn, voor degenen, die dat examen moeten herhalen, er hoegenaamd geen gelegenheid bestaat zich verder praktisch te bekwamen."[335]

Toch is met het signaleren van deze gang van zaken nog niets gezegd over de intrinsieke betekenis van de onderwijswaarderingen. Niet alleen dienden zij doeltreffend de behartiging van studentenbelangen, zij weerspiegelden tenminste een gevoel van medeverantwoordelijkheid. En de beeldvorming van de professor had een metamorfose ondergaan; was hij voor de studenten eerst nog een wereldvreemde schoolmeester geweest, sinds de jaren zestig gingen zij hun hoogleraren zien als 'wetenschappelijke halfgoden'. Via hun onderwijsverslagen hadden de studenten zich voor de professor een vriend willen tonen, die hem zijn feilen onder het oog brengt, maar van die voorstelling van de verhoudingen wilden de hoogleraren niets weten, waarschijnlijk vooral door de scherpe toonzetting van de eerste evaluaties. Lag bovendien niet eerder dan vriendschap vijandschap voor de hand - "velen van ons houden 'de Professoren' voor onze natuurlijke en noodzakelijke vijanden, en ik zou haast zeggen, sommige Professoren gaan aan hetzelfde euvel mank".[336] Dit gold blijkbaar in 1849, maar de distantie van dat antagonisme zou tegen het slot van de eeuw plaatsmaken voor een nieuwe afstandelijkheid, van bewondering enerzijds, van onverschilligheid anderzijds.[337]

Voorafgaande aan de confrontatie tussen hoogleraren en studenten zijn enige toelichtende notities en 'huishoudelijke' mededelingen op hun plaats, en detailleren wij ons programma.

Zoals in de inleiding is uiteengezet bepalen wij ons hier tot een collectieve aanpak, gebaseerd op de faculteitsverslagen van het onderwijs in de geneeskunde, gepubliceerd in de Almanak van het Leidsche Studenten Corps. Waar in enkele voorkomende gevallen individuele bronnen zijn gebruikt, zijn (onvermijdelijke) uitzonderingen op die regel in het geding.

Tegenover - in de meest letterlijke zin - de hooggeleerden zijn de Leidse studenten in de geneeskunde geplaatst. Hoe hebben zij het onderwijs van hun docenten weten te waarderen?

De meer dan twintig professoren die tussen 1838 en 1888, de 'kernperiode' van dit boek, binnen de Leidse medische faculteit werkzaam zijn geweest, passeren zo dadelijk de revue, in volgorde van het jaar van hun benoeming. In de persoonsbeschrijvingen ligt de klemtoon op hun ontwikkeling als geneeskundige c.q. op de mate waarin zij al dan niet een rol hebben gespeeld in de toenmalige hervorming van de geneeskunde. Aangezien daarbij de vraag beslissend is of de studenten hen ter sprake brengen in de onderwijsevaluaties in de Almanak, en die beoordelingen pas vanaf 1860 serieel te volgen zijn, zouden enkelen van hen buiten de boot moeten vallen, niet alleen J.C. Broers die in 1847 en G. Sandifort die in 1848 overleed, maar ook M.J. Macquelyn die in 1852 stierf en C. Pruys van der Hoeven die in 1862 met emeritaat ging - over hun daadwerkelijk onderwijs zijn we slechts mondjesmaat geïnformeerd.[338] Niettemin zijn zij volledigheidshalve en voor de goede (volg)orde wel kort geportretteerd, zij het zonder de uitgebreide recensies die inzake hun collega's zijn opgetekend. Hoewel - aan de andere zijde van ons spectrum - D.E. Siegenbeek van Heukelom begin 1888 het professoraat aanvaardde en hem uiteraard pas daarna beoordelingen ten deel zijn gevallen, is hij binnenboord gehouden vanwege zijn bijzondere, veelzijdige en ruimdenkende persoonlijkheid. Bij de persoonsschetsen is voor de biografische en functionele data in het algemeen gebruikgemaakt van het *Album Scholasticum*, welke publicatie daarom niet steeds apart is vermeld. Waar andere informatiebronnen zijn geraadpleegd, zijn deze telkens per beschrijving via voetnoten verantwoord[339].

Persoonlijke impressies zijn niet geheel buiten beeld gelaten, maar omdat het hier specifiek gaat om de vakinhoudelijke, onderwijskundige beleving spelen zij in wat volgt slechts een bijrol, vooral ingebracht indien zij de genoemde zakelijke component illustreren en/of versterken.

Tenslotte: van de zojuist gegeven karakteristiek van de onderwijsverslagen, in velerlei variaties en toonaarden, zijn in de hierna komende 'bloemlezingen' tal van sprekende voorbeelden te vinden.

GERARD SANDIFORT
(Leiden 1779 - Leiden 1848)

anatomie (1801-1848) en
genees- en heelkunde (sinds 1807)

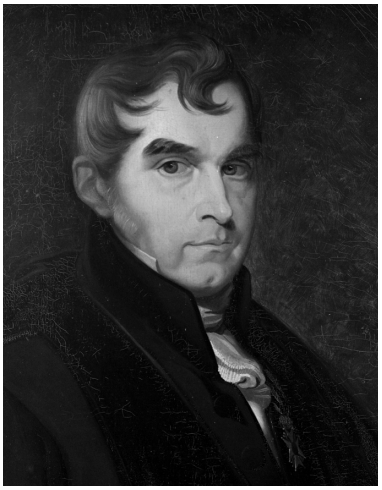

> "Onze Sandifort, toen nog jong en naijverig op zijn vak, verstond de kunst om ons door leer en voorbeeld aan de anatomie te verbinden. Die met mij zijne technische vaardigheid in het prepareren voor zijne demonstratiën en zijn grondig onderwijs wisten te waardeeren, zullen erkennen veel aan hem verschuldigd te zijn. Opgevoed in de school van Albinus, was hij, even als deze, aristocraat in den vollen zin van het woord, en gevoelde zich professor Academiae Lugduno-Batavae. Ik zal niet beweren dat hij in onze eeuw paste, maar hij was ook in eene andere geboren, en die zijn onderwijs wilde volgen, kon verzekerd zijn de gronden onzer grammaire te verstaan."[1]

Deze kernachtige uitspraak van Cornelis Pruys van der Hoeven over zijn leermeester en promotor Gerard Sandifort mag wat vergoelijkend overkomen, maar was niet bezijden de realiteit. In Leiden had deze de leer van het vitalisme geïntroduceerd, met Richerand als gids.[2] En de zoon zette de inventariserende arbeid van zijn vermaarde vader Eduard Sandifort (1742-1814) in het *Museum anatomicum academiae Lugduno Batavae descriptum* (1793, 1827) onverdroten voort, en bouwde het Leidse Anatomisch Kabinet in de negentiende eeuw uit[3], ook nog toen al geheel andere wegen waren ingeslagen om de geneeskunde te onderrichten en te onderzoeken. Noch in zijn wetenschappelijk onderzoek noch in zijn anatomisch en fysiologisch onderwijs maakte hij gebruik van de (verbeterde) microscoop.[4] Al werden zijn praktische cursussen over ontleedkunde, sinds 1798, hogelijk geapprecieerd[5], een andere leerling, de bekende Zeeuwse geneesheer J.C. de Man (1818-1909), getuigde later, teleurgesteld, dat "een bijna niet te begrijpen, in het Latijn voorgelezen en niet uitgelegd dictaat alles (was) wat men te Leiden over de physiologie leerde"[6], en dat hij in 1838 bij Sandifort nooit een microscoop had gezien.[7]

Dat nieuwe ideeën op wetenschappelijk gebied niet zo aan hem besteed waren, wil overigens niet zeggen dat Gerard Sandifort zonder verdiensten is gebleven, integendeel - tot de merites van deze kundige en kunstzinnige anatoom behoren het toegankelijk maken van de Kabinet-collectie en de smaakvolle verstrengeling van ontleedkundig en tekenonderwijs[8], terwijl zijn studie over de aandoeningen van het heupgewricht er wel degelijk mocht zijn[9]. Ook met zijn teratologische en vergelijkend anatomische artikelen legde hij eer in.[10] Maar door de bank genomen was deze voortreffelijke docent en anatoom, net als vele medici en hoogleraren destijds, een onversneden adept van de in de eerste helft van de negentiende eeuw in Nederland heersende geestesgesteldheid, die zich

kenmerkte door een verknochtheid aan conservatief-traditionele opvattingen, en die wars was van uit het buitenland geïmporteerde 'nieuwigheden' omdat die de hier gevestigde orde en rust zouden kunnen bedreigen.[11]
Kortom, zoals Gerard Sandifort zich heeft beperkt tot de oude anatomie - dus zonder microscoop[12], zo stond hij met zijn rug naar de toekomst toe.

1 C. Pruys van der Hoeven, *Akademieleven*, 16.
2 Ibidem, 69; vgl. Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame* III, 416.
3 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 84-85.
4 H. Beukers, *De beginjaren van de microscopie aan de geneeskundige faculteiten te Utrecht en Leiden*, 74.
5 G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 1721; Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 135.
6 Geciteerd in: E.D. Baumann, *Uit drie eeuwen Nederlandse geneeskunde*, 266.
7 D. Schoute, *Het wetenschappelijk leven van Dr. J.C. de Man*, 4-5.
Dat was trouwens niet zo uitzonderlijk, want ook F.C. Donders had tot ± 1842 nog nooit een microscoop zien gebruiken; desondanks had hij zich toen al bekend tot "de tegenwoordige rigting der natuurkundige wetenschappen (…), ook voor de geneeskunde, die een natuurkundige wetenschap is, of worden moet." (E.C. van Leersum, *Het Levenswerk van Franciscus Cornelis Donders*, 374, 382, 386).
8 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 84-85, en *Groepsportret met Dame* III, 143; niet toevallig was Gerard Sandifort intensief betrokken bij het Leidse kunstleven rond het (nog altijd actieve) genootschap *Ars Aemula Naturae* en bij het daar gedoceerde anatomisch onderwijs (Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame* III, 290).
9 E.D. Baumann, *Uit drie eeuwen Nederlandse geneeskunde*, 268.
10 R.J.Ch.V. ter Laage, *Jacques Moleschott - een markante persoonlijkheid in de negentiende eeuwse fysiologie?*, 40.
11 J.A. Verdoorn, *Het gezondheidswezen te Amsterdam in de 19e eeuw*, 84.
12 Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame* III, 143.

MICHAEL JACOBUS MACQUELYN
(Delft 1771 – Leiden 1852)

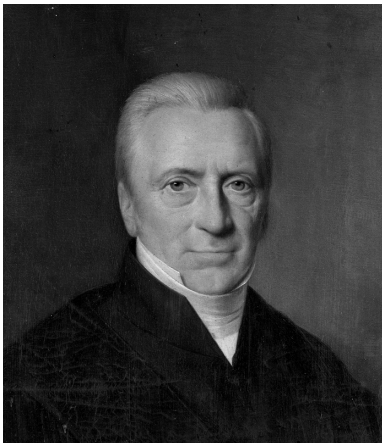

geneeskundige praktijk (1824-1841)

> "Ik houd slecht collegie bij Macquelijn en Broers en toch is er bij beiden veel te leeren, en ik verslaap of verknoei toch de tijd die zij mij kosten zouden!!!!!"[1]

Aldus bekent hun student J.B. Molewater (1813-1864) op 18 november 1835 in zijn dagboek. Veel enthousiasme spreekt er niet uit - Molewater laat zich over andere hoogleraren trouwens evenmin expliciet uit, niet in negatieve maar ook niet in positieve zin. De collectieve kritiek van de studenten op Macquelyn spitste zich, zoals reeds bekend[2], toe op zijn veelvuldige afwezigheid in verband met zijn drukke geneeskundige praktijk, vanaf 1795 gedurende zo'n dertig jaar te Delft[3]; later moet hij om dezelfde reden in Den Haag zijn gesignaleerd[4].

Te Leiden doceerde hij de materies medica en farmacie, pathologie en diaetetiek[5]. Ook hield hij zich bezig met wetenschappelijk onderzoek; voor zijn studie *Over het langzaam en moeilijk tanden kunnen krijgen* mocht hij zelfs een prijs van de Koninklijke Academie van Geneeskunde te Madrid in ontvangst nemen.[6] Ten behoeve van het Nosocomium aan de Oude Vest stelde Macquelyn voor curatoren een Reglement van werkzaamheden voor de directie ervan op.[7] En hij publiceerde, niet alleen als uitgever van het *Geneeskundig Magazijn* en van *Geneeskundige Bijdragen*, maar bijvoorbeeld ook over 'eene wanstaltige menschelijke vrucht van zeven maanden dragts' en over 'genezene longtering (…) door middel van loodsuiker'.[8] Toen hij in 1841 met emeritaat zou gaan maar er nog geen opvolger beschikbaar was, knoopte hij er nog twee jaar aan vast, tot G.C.B. Suringar zijn onderwijstaak van hem overnam[9], ofschoon pharmacognosie en pharmacodynamica voor die opvolger toen geheel nieuwe onderwerpen waren.[10]

Macquelyn, die zeer vertrouwd met het Latijn was, beweerde dat niemand die taal verstond die niet gewoon zijn knecht in het Latijn kon opdragen: "Johan, loop eens als de bliksem naar de vischmarkt en haal mij een Jacobszalm, maar zorg dat het goed krimp is, of wee uw gebeente".[11]

Macquelyn koesterde het verleden, met inbegrip van de geschiedenis der geneeskunde, die hij bij voorkeur in drie tijdperken indeelde: het dichterlijke, het empirische (dat hij liet beginnen bij Hippocrates!) en het tijdvak van de redenering. Om het laatste stadium te kunnen bereiken had God volgens Macquelyn

> "den mensch éénen straal zijner Goddelijkheid [geschonken], namelijk de Rede of het vermogen van bevatting, van onderzoeking, van vergelijking en van oordeelskracht, en wel in die mate als tot volvoering van Gods plan met den

> Mensch geschikt en genoegzaam zoude zijn". Sedertdien "werd de Geneeskunde als wetenschap, tot hare natuurlijke moeder, de Wijsbegeerte, waarvan zij zich nimmer had behooren af te scheiden, als weder teruggebragt en door dezelve als eene afgedwaalde dochter, met open armen ontvangen".[12]

Dat komt allemaal weliswaar hoogst verheven over, maar bepaald modern gedacht was het niet. Valt trouwens iets anders te verwachten van iemand die de lezer van de *Camera Obscura* bekend is als een van Gerrit Witses examinatoren, van wie wordt gemeld dat hij zijn otium had "hopen te veraangenamen met het bestudeeren zijner geliefde klassieke schrijvers".[13] De 'wijsgerige medicus'[14] Macquelyn was, als een man van zijn tijd, nochtans verstandig genoeg om de ware medicus genuanceerd te typeren, namelijk als iemand

> "die het fijn vernuft bezit om het kaf van het koorn aftezonderen, die noch door stelselzucht weggesleept, noch door overdrevene gehechtheid aan al wat oud is verblind, noch door onoordeelkundige begeerte naar al het nieuwe ingenomen met eenen wijsgeerigen zin bezield, alle dingen beproeft, maar alleen het goede behoudt, en zich beroemd een waar Eclecticus te zijn".[15]

Macquelyn was stellig een vooraanstaand hoogleraar in de geneeskunde, maar stond even zeker vooraan in een aloude (academische) traditie - die van verbondenheid tussen religie en wetenschap, tussen filosofie en geneeskunde.

1 Henk Eijssens (uitg.), *"Hoe zal het met mij afloopen". Het studentendagboek 1833-1835 van Jan Bastiaan Molewater*, 83, 85.
2 zie dit Hoofdstuk, sub Nevenzaken en nascholing.
3 G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 1257; Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 145.
4 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 108, en *Groepsportret met Dame* III, 416.
5 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 47.
6 G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biograhy*, 1258; Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 145.
7 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 106.
8 G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 1257-1258; Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 145-146.
9 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 57, en *Groepsportret met Dame* III, 310.
10 Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 146; Macquelyn zelf had eerder zowel pharmacognosie als artsenijbereidkunde onderwezen (G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 1257).
11 Geciteerd in: W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 305, en *Groepsportret met Dame* III, 386.
12 Ibidem, 201 resp. 291.
13 E.D. Baumann, *Uit drie eeuwen Nederlandse geneeskunde*, 267.
14 Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame* III, 260.
15 Geciteerd in: W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 201, en *Groepsportret met Dame* III, 260, 292.

CORNELIS PRUYS VAN DER HOEVEN
(Rotterdam 1792 - Leiden 1871)

praktische geneeskunde, pathologie en medische geschiedenis (1824-1862)

> "Vooruitgang is de leus"[1] - en: "Gij weet, ik ben een man van vooruitgang".[2]

De eigendunk van Cornelis Pruys van der Hoeven is zonneklaar, maar klopt zijn zelfbeeld ook? Vulde hij niet eerder een vat vol tegenstrijdigheden, waarvan een veelheid van voorbeelden voorhanden is. En dan gaat het om meer dan om het meten met twee maten - zoals zijn kritiek op het gedrag van studenten, terwijl hij toegaf zelf als student eender te hebben gehandeld.[3] Terzijde: wij weten beter hoe Pruys over studenten dacht dan hoe die 'den Pruys'[4] en zijn onderwijs beoordeelden.
Pruys had zijn hart verpand aan klassieke waarden zoals de studie van medische meesters als Hippocrates - aan wie hij eer bewees met een chrestomathie[5] -, van de geschiedenis der geneeskunde, èn van de taal die daarbij hoorde: het Latijn. Maar hij verloochende de laatste resoluut in zijn onderwijs, toen hij begreep dat het zo niet meer werkte. Hoewel vurig voorstander van educatie via het Latijn, was hij een van de eerste hoogleraren die ertoe overgingen les in het Nederlands te geven, in 1848.[6] Omdat hij inzag dat hij zijn Latijnse tekstboeken niet langer kon gebruiken, besloot hij niet alleen van taal te veranderen maar ook de inhoud van zijn colleges aan te passen, hetgeen leidde tot de publicatie van het vierdelige werk *Anthropologisch Onderzoek*, het resultaat van zijn breed opgezette studie van pathologische, historische, klinische en Christelijke anthropologie[7], "waarbij ik met de oude school gebroken heb en voor het nieuwe leven ben gaan werken."[8]

Aan het begin van zijn professoraat poneerde hij de beschaafde medicus, en koppelde hij die voorstelling aan de studie der klassieken: "De geneesheer behoort door zijn beroep tot den beschaafderen stand der Maatschappij." Zonder een 'hoogere geestbeschaving' te bezitten

> "vervalt hij tot het ruwst *materialismus*, hetwelk hem voor het meer verhevene, het psychische gedeelte zijner wetenschap, volstrekt onvatbaar maakt. Tot die hoogere geestbeschaving, welke ik bedoel, ken ik geen beter middel, dan de studie der fraaije letteren, in hare meer algemeene betekenis."[9]

Nadat zijn emeritaat was ingegaan, hamerde hij nog altijd op hetzelfde aambeeld, de beschaafde dokter; toen echter legde hij de nadruk niet op klassieke vorming of op literaire studie, maar op innerlijke beschaving, op het gezond verstand en de fijne gezuiverde smaak die Pruys bij zijn tijdgenoten-

medici zo miste, om niet grof-gebekt en pedant maar met "zelfovergave ten beste der ongelukkige lijders die hij helpen moet" te werk te gaan. [10]
Boerhaave was voor Pruys richtsnoer - "regelde mijn klinisch onderrigt"[11], maar Pruys kende tevens reserves ten aanzien van Boerhaaves model van klinisch onderwijs. Naar zijn mening kon de aanstaande medicus in hospitalen geen ervaring opdoen omdat "niet het *veel zien*, maar het *goed zien* (…) de ware ondervinding geeft"[12], en daartoe achtte hij grote hospitalen te massaal.[13] Een andere observatie, door hem elders in dezelfde publicatie verwoord, staat daar echter haaks op: de studenten in de geneeskunde te Leiden ontbreekt het niet aan gelegenheid om zich in de praktijk te oefenen,

> "waardoor dit klinisch onderwijs voor hen een geleidelijke overgang is tot hunnen praktischen werkkring. Daartoe is het zien en behandelen van een paar honderd lijders aan inwendige ziekten (…) in éénen *cursus*, in vergelijking van het getal studenten, die deze lessen volgen, volkomen toereikend en kunnen zij, welke deezen *cursus* twee jaren houden, gelijk dit door allen geschiedt, ja zelfs door sommigen langer, geacht worden, niet onvoorbereid hunne praktische loopbaan intetreden."[14]

Pruys was ervan overtuigd dat een praktische geest onontbeerlijk was om geneeskunde uit te oefenen. Deze kon alleen in de dagelijkse praktijk ontwikkeld worden, en dus moest de student zo snel mogelijk, zonder de hulpwetenschappen (natuur- en scheikunde, botanie en natuurlijke historie) te verwaarlozen, met praktizeren beginnen.[15] Het hoofdthema is niet de ziekte, ook niet de zieke, maar de gehele mens. Ook daarom voldeed het hospitaal in zijn visie niet als locatie voor medische opleiding. Uiteindelijk moesten het genezen, het helpen en het weldoen het doel van de geneeskunde zijn, en niet de bevrediging van de eigen ijdele nieuwsgierigheid. Het begrip 'geneeskunst' verwees tenslotte naar de kunst van het genezen en niet naar het nemen van proeven.[16]

Terwijl de Zeeuwse medicus J.C. de Man zoals bekend zich erover beklaagde dat Sandifort de microscoop links liet liggen, loofde hij Pruys die hem "in 1839 de beleefdheid had bewezen, hem onder het microscoop den merkwaardigen bloedsomloop bij de kikvorschen te laten zien".[17] Zelf zag Pruys dat zo: "Eerst met het microscoop heeft hij [bedoeld is de student in de geneeskunde] hare taal leeren verstaan, en in hare taal leeren lezen."[18] Over instrumenten gesproken: Pruys zou aanvankelijk, in elk geval tot 1833, de stethoscoop niet hebben gekend[19]; later heeft hij evenwel zelf J.M. Schrant 'ingehuurd' om studenten geregeld in percussie en auscultatie te onderrichten - Schrant zou ook zijn opvolger worden.[20] Dat neemt niet weg dat hij zich nog in 1866 afvroeg: "Wat baat (…) dat percuteren en ausculteren, zoo lang men het enkel empirisch behandelt en niet wetenschappelijk kan verklaren, noch zichzelven begrijpelijk kan maken?"[21]

Pruys mengde zich, als gezaghebbend medicus, tevens in het maatschappelijke debat rond de hygiëne. Naar aanleiding van de cholera-epidemieën in Leiden[22] concludeerde hij dat lessen in gezondheidsleer de rode draad door de hele medische studie zouden moeten zijn.[23] Immers is zijns inziens bij de behandeling van zieken de therapie, inclusief geneesmiddelen, uitzondering waar de

hygiëne regel dient te zijn.[24] In de discussie over miasma en contagium raakte hij bekropen door twijfel over beide theorieën.[25] Zonder zelf betrokken te zijn geweest bij de strijd voor sanitaire hervormingen en evenmin bij de statistische onderzoekingen van de groep der zogeheten hygiënisten, is hij toch beschouwd als woordvoerder van hun beweging, al was het slechts door zijn zienswijze dat preventie van ziekten door de bevordering van de openbare hygiëne de belangrijkste taak van de geneeskunde was.[26] Opmerkelijk is in dit verband de felheid waarmee hij zich keerde tegen het gebruik van de statistiek in de geneeskunde, vanuit een oprechte aversie van 'de middelmensch'.[27] Zoals zijn opvattingen over geneeskunst voor een hele generatie medici richtinggevend zijn geweest, zo was hij in de jaren dertig en veertig de leermeester van tal van hygiënisten - onder wie J.C. de Man.[28]

Pruys was een erkend tegenstander van het opkomend natuurwetenschappelijk reductionisme in de geneeskunde; in reactie daarop ontwikkelde hij, onder meer vanuit de ongewisheid van het effect van medisch handelen[29], zijn anthropologie, die zijn studenten wilde laten inzien dat de toekomstige medische praktijk in hoofdzaak een hygiënische praktijk zou zijn.[30]

Ofschoon zelfbenoemd bevorderaar van wetenschappelijke vooruitgang, zag hij in 1866 met lede ogen aan "dat het jonge Nederland zich aan den Duitschen invloed niet heeft kunnen onttrekken, en ter kwader ure zich aan Germanjes geestelijke overmagt heeft onderworpen."[31] In zijn herinneringen laakt hij de Duitse suprematie in de wetenschap, omdat "zij ons volkskarakter bedreigt" terwijl de oosterburen ons hoger onderwijs zouden onderschatten.[32] In zijn beduchtheid voor dit gevaar stond Pruys overigens niet alleen; later zou onder anderen Hector Treub zich als tolk van een verwante antipathie manifesteren. Was hij met dat al toch niet meer een pragmaticus dan de progressief die hij voorgaf te (willen) zijn? In elk geval had hij gematigdheid als levensmotto gekozen.[33]

Wat minder bekend is dat Pruys zich sterk heeft gemaakt voor de oprichting van een hulpcomité ter voorbereiding van de stichting van het Nederlandsche Roode Kruis, in een tijd waarin men in ons land allerminst warm liep voor dit initiatief.[34]

Pruys is in de literatuur voorgesteld als "een van de boeiendste hoogleraren" uit de periode 1815-1845[35], en als "een van de wellevendste hoogleraren uit de vroege negentiende eeuw".[36] Pruys en zijn evenknie, naaste collega Macquelyn, zijn "de twee belangrijkste Leidse medici van de eerste helft van de negentiende eeuw" genoemd.[37] Hij is ook als een Hollandse geestverwant - of, misschien juister: nakomer - beschouwd van de romantische medici elders, in het bijzonder van de Romantische school in de Duitse geneeskunde in de eerste helft van de negentiende eeuw.[38] En hoewel Pruys "niet tot de vooruitstrevenden van zijn tijd" heeft behoord en evenmin een "gangmaker voor de nieuwe geest in de geneeskunde" is geweest, was hij met zijn *Proeve van Anthropologisch Onderzoek* (1851-'53) zelfs zijn tijd vooruit, al is deze 'medische encyclopaedie' nota bene als 'een klassiek werk' geroemd.[39] Al deze hoedanigheden kunnen echter niet verhelen dat Pruys per saldo de medische

wetenschap als zodanig nauwelijks heeft beïnvloed[40], wellicht omdat hij in twee gedachtenwerelden tegelijk verkeerde in plaats van zich voluit op de toekomst te richten.

Wetenschappelijk pragmatisme? Voortschrijdend inzicht? Mag Pruys zich door beide hebben laten inspireren, vast staat dat hij in wezen toch dicht bij zijn ambtgenoot proximus Macquelyn uitkomt:

> "Gelukkig zij, wier onbeneveld hoofd zich boven de vooroordeelen van eeuw, leeftijd en school verheffen kan, en die, vrij van de kluisters van gezag en stelsel, de verdiensten der ouden zoowel, als die der nieuweren erkennende, aan iedere methode zijnen tijd en zijne plaats weten te geven."[41]

Op de keper beschouwd was Cornelis Pruys van der Hoeven een geneesheer van de oude stempel, zonder geheel blind en doof te zijn voor de tekenen van eigen tijd en toekomst.[42]

1 C. Pruys van der Hoeven, *Akademieleven*, 236.
2 Ibidem, 18.
3 Ibidem, 73.
4 Bijnamen voor professoren waren destijds heel gangbaar onder studenten; zo heette Pruys van der Hoeven kortweg 'den Pruys', Macquelyn 'de Mac' en Thorbecke 'de Thor'. Men moest daar niets (verkeerds) achter zoeken, verzekert ons Klikspaan die - om te voorkomen dat dit onverhoopt toch gebeurt - zich haast op te helderen: "Er is toch wel niets onschuldigers

dan deze bijnamen! Zij zijn noch vernederend, noch bespottend, en geven geene de minste aanleiding tot verkleining van den eerbied, Hoogleeraren verschuldigd. Waarom zou ik dan geaarzeld hebben, ze in de gesprekken mijner Studenten op te nemen?" (Annemarie Kets e.a. (ed.), *Klikspaan Studentenschetsen* I, 34, 581; II, 91).

5 E.D. Baumann, *Uit drie eeuwen Nederlandse geneeskunde*, 266.
6 Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 147.
7 C. Pruys van der Hoeven, *Akademieleven*, 185.
8 Ibidem, 61.
9 C. Pruys van der Hoeven, *Over het belang en de voordeelen eener klassieke vorming voor den toekomstigen geneesheer*, 127, 129.
10 C. Pruys van der Hoeven, *Akademieleven*, 129-133.
11 Ibidem, 42.
12 C. Pruys van der Hoeven, *Gedachten over de studie en het onderwijs der geneeskunde*, 269.
13 C. Pruys van der Hoeven, *Over het belang en de voordeelen eener klassieke vorming voor den toekomstigen geneesheer*, 144; vgl. Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 106.
14 C. Pruys van der Hoeven, *Eenige waarnemingen, gedaan in het nosocomium academicum te Leyden*, 197.
15 C. Pruys van der Hoeven, *Gedachten over de studie en het onderwijs der geneeskunde*, 262.
16 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 202-203, en *Groepsportret met Dame* III, 293-294.
17 Geciteerd in: E.D. Baumann, *Uit drie eeuwen Nederlandse geneeskunde*, 266; vgl. D. Schoute, *Het wetenschappelijk leven van Dr. J.C. de Man*, 4-5.
Niet voor niets heeft Pruys van der Hoeven van alle Leidse docenten de meeste invloed gehad op De Man (G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 1266; vgl. 885), die steeds vol bewondering voor Pruys en diens geneeskundige opvattingen is gebleven (E.S. Houwaart, *De hygiënisten*, 334).
18 C. Pruys van der Hoeven, *Akademieleven*, 83.
19 P.J. Kuijjer, *Kloppen en luisteren*, 82-83.
20 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 63, 250, en *Groepsportret met Dame* III, 98-99, 417.
21 C. Pruys van der Hoeven, *Akademieleven*, 15.
22 Nadat hij in 1832 *Historische lessen over de cholera* had gepubliceerd, beschreef Pruys van der Hoeven samen met de stadsgeneesheren C.W.H. van Kaathoven en G. Salomon de eerste uitbraak in het *Geschiedverhaal van de cholera-epidemie te Leiden in 1832*. Zie ook noot 29.
23 C. Pruys van der Hoeven, *Akademieleven*, 42-43.
24 Ibidem, 126.
25 Henk ten Have, *Geneeskunde en filosofie*, 222-223; J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 231.
26 E.S. Houwaart, *De hygiënisten*, 337-338.
27 Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame* III, 295.
28 E.S. Houwaart, *De hygiënisten*, 337-338; vgl. 334.
29 C. Pruys van der Hoeven, *Akademieleven*, 176; een casus van die onzekerheid c.q. van de machteloosheid van de Leidse medici (en anderen) ten opzichte van de cholera-epidemieën in de stad (1832-1866) is te boek gesteld in: Har Meijer, *Het vuil, de stad en de dokter*.
30 E.S. Houwaart, *De hygiënisten*, 109-110.
31 C. Pruys van der Hoeven, *Akademieleven*, 36.
32 Ibidem, 268-270.
33 Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame* III, 294.
34 Leo van Bergen, *De zwaargewonden eerst?*, 115.
35 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 202.
36 Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame* III, 259.
37 Ibidem, 291.
38 E.D. Baumann, *Uit drie eeuwen Nederlandse geneeskunde*, 267.
39 Ibidem, 266. Willem Otterspeer acht het (in *Groepsportret met Dame* III, 293) niettemin "een van de vreemdste medische handboeken ooit geschreven".
40 G.A. Lindeboom, *Geschiedenis van de medische wetenschap in Nederland*, 146.
41 C. Pruys van der Hoeven, *Kort verslag van de ziekten, welke van September 1826 tot Junij 1827 in het Nosocomium Academicum te Leyden zijn waargenomen*, 61.
42 Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame* III, 310.

JACOBUS CORNELIS BROERS
(Utrecht 1795 – Leiden 1847)

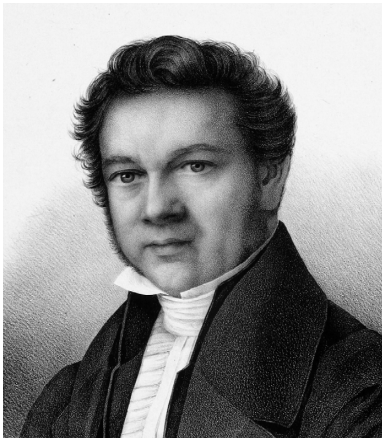

heel- en verloskunde (1826-1847)

> "Goed collegie gehouden. Onder anderen Chirurgie en daar zoo gelukkig geweest eene verlossing met de forceps bij te wonen door Broers. Allerlei idées gingen bij die gelegenheid mij door het hoofd, vooral ook toen het kind eindelijk voor den dag kwam, afzigtelijk waarlijk en vuil en monsterachtig komt de mensch in de wereld. In de andere kamers van het Nosocomium ziet men hem even ellendig er van afscheid nemen. Waarlijk de eeuwigheid moet het goedmaken anders was het leven juist niet verkieselijk. Om iets van de moederliefde te begrijpen moet men eene barende vrouw zien."[1]

Deze uit het leven gegrepen dagboekaantekening uit oktober 1834 van aanstaand dokter J.B. Molewater, die wij reeds bij Macquelyn hebben ontmoet, vertelt helaas meer over de student-auteur dan over zijn docent, prof. J.C. Broers. Dat geldt evenzeer voor een tweede notitie, van eind september 1835:

> "Hedenmorgen bezocht [ik] voor het eerst weer de praktische collegia, ook de chirurgie en zag allerlei ellendigheden. Onder anderen een pièce de caractère waarin de mensch een nietig figuur maakt. Eene zeer arme vrouw in bed met twee kindertjes, tweelingen waarvan zij onlangs bevallen is, ieder ongeveer 1 voet naauwelijks lang, en wier cadavertjes door Broers reeds bij voorraad aan jongelieden beloofd waren om ze op sterk water te leggen. Ondertusschen leefden die zedelijke wezens nu nog en de moeder …… hoorde zonder eenige smart dat ze wel sterven zouden, want zij kon ze toch niet onderhouden."[2]

Student Molewater laat Broers hier vooral naar voren komen als patholoog-anatoom. In dat vak had deze zich bekwaamd in de Domstad, waar hij aan de "toenmaals min bezochte Utrechtsche Academie"[3] had gestudeerd en waar hij, in 1818, summa cum laude was gepromoveerd. Daar voegde hij zich moeiteloos in de traditie, in de achttiende eeuw geheel beheerst door Matthias van Geuns (1735-1817) en vervolgens door Jan Bleuland (1756-1838) in ere gehouden - waarbij nauwelijks nieuwe gezichtspunten aan het licht kwamen, op het werk van grote voorgangers werd voortgebouwd, geen sprake was van systematiek en alles gericht was op het bijzondere, het bizarre.[4] Broers leerde er pathologische en anatomische preparaten te vervaardigen, verwierf er zelf een rijke en gevarieerde collectie van, waarvan hij verschillende specimina beschreef en deze, met afbeeldingen, publiceerde in *Observationes anatomico-pathologicae* (1839).[5]

Ook een andere gewoonte volgde hij trouw, namelijk de educatiereis van afgestudeerden langs Europese universiteiten. Samen met zijn studievrienden

Christiaan B. Tilanus en Petrus J.I. de Fremery[6] bezocht hij in 1818-'19 Frankrijk en Duitsland. In Parijs volgden zij chirurgische colleges van Dupuytren, Larrey en anderen, en gingen met een visite op de kraamafdeling mee.[7] Zij zagen er ook een naturaliënkabinet, maar dat maakte op hen een veel minder nette indruk dan later dat in Straatsburg. Ook de verzamelingen preparaten in Tübingen en Stuttgart vielen tegen. Over wat zij aan collecties in Frankfurt en Giessen te zien kregen, luidde het oordeel: "Nooit zag men een ellendiger en rottiger boel". Slechts in Halle en Heidelberg troffen zij respectabele verzamelingen aan. Tilanus heeft van de reis een nauwkeurig dagboekverslag gemaakt. Zou diens kritische inslag[8], ook waar het ervaringen met toonaangevende buitenlandse geleerden en instellingen betrof, zijn vriend Broers ertoe hebben gebracht op de ingeslagen weg voort te gaan, in plaats van minder gebaande paden in te slaan? Vast staat dat het omstreeks 1800 heersende 'virus' van het vitalisme hem niet onberoerd heeft gelaten. Moet Richerand als eerste het begrip 'force vital' hebben gebruikt[9], Broers heeft, nog als student, in een met goud bekroond opstel over de pathologie van een Leidse voorganger, H.D. Gaubius (1705-1780), naar de 'levenskracht' verwezen.[10] En hij is gekarakteriseerd als "een Pruijs in het klein", niet alleen waar voor hem de klassieke literatuur, norm van orde en regelmaat, een rijke bron van empirisch materiaal was, maar eveneens getuige zijn inaugurele oratie *Chirurgiae studio cum cultu et humanitate conjungendo* - met inbegrip van aandacht voor het nuttigheidsfacet.[11]

Bij zijn aantreden als hoogleraar te Leiden werd Broers niet alleen belast met het praktische en theoretische onderwijs in heel- en verloskunde, maar ook in de forensische geneeskunde. Zijn professoraat is geslaagd genoemd. Zijn studenten moeten zijn lessen om hun helderheid en beknoptheid hebben gewaardeerd.[12] Hij wijdde zich met overgave aan de praktische aspecten van de pathologische anatomie, en maakte zijn colleges aanschouwelijk met door hem zelf vervaardigde pathologisch-anatomische preparaten, die hij bij obducties in het hospitaal en in de stad en omgeving op de kop had getikt. Bij zijn onderwijs gebruikte hij eveneens zijn eigen verzameling van pathologisch-anatomische voorwerpen, die ook buiten ons land in hoog aanzien stond, en die na zijn overlijden voor ruim drieduizend gulden door het Rijk ten behoeve van het medische onderwijs werd aangekocht.[13] In het algemeen is over de inhoud van zijn onderwijs echter weinig bekend[14], en ook overigens komt men, afgaande op de collectie die hij naliet, niet veel verder dan het vermoeden dat Broers een capabel anatoom zal zijn geweest.[15]

Als opvolger van M.S. du Pui zette hij zowel diens dagelijkse klinische werkzaamheden als het Collegium casuale chirurgicum voort.[16] Aan het ziekbed moet hij hebben uitgeblonken en "door zijne rijke praktische ervaring en zijn uitmuntend voorbeeld, zoo wel in technische vaardigheid en bekwaamheid, als in zorgvuldige en doelmatige hulpbetooning" zijn studenten hebben aangesproken.[17] Achtte hij het klinisch onderwijs van groot belang, voor zijn collega Suringar, die wij zo dadelijk nader zullen leren kennen, was Broers een echte medico-chirurgus en niet een eenzijdig heelkundige.[18]

Broers was stellig een vlijtig geleerde, maar zijn ijver werd zeker niet geëvenaard door een drang naar vernieuwing.

1 Henk Eijssens (uitg.), *"Hoe zal het met mij afloopen". Het studentendagboek 1833-1835 van Jan Bastiaan Molewater*, 41; forceps is verlostang.
2 Ibidem, 81; 'pièce de caractère' is een karakterstuk, een toneelstuk dat zich erop toelegt de ontwikkeling van de erin voorkomende karakters te tonen.
3 Almanak 1848, 273.
4 G.T. Haneveld, *Bijdrage tot de geschiedenis der pathologische-anatomie: Utrecht in de eerste helft van de negentiende eeuw*, 46-48, 142, 167.
5 G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 265-266; Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 150-151; P.H. Simon Thomas, *Het onderwijs in de verloskunde aan de Leidsche Hoogeschool gedurende het tijdvak 1791-1900*, 50-51.
6 Christiaan Bernard Tilanus (1796-1883), hoogleraar chirurgie te Amsterdam (1828-1873); Petrus Johannes Isaac de Fremery (1797-1855), hoogleraar veterinaire geneeskunde en scheikunde te Utrecht (1824-1855) (G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 633-635, 1977-1979).
Het fenomeen van de educatiereis, speciaal in de zeventiende eeuw, is belicht in het proefschrift *De Groote Tour* van Anna Frank-van Westrienen - zie Bibliografie.
7 P.H. Simon Thomas, *Het onderwijs in de verloskunde aan de Leidsche Hoogeschool gedurende het tijdvak 1791-1900*, 47-48; M.M. Lamens-van Malenstein, *Oefening en bespiegeling. Het verloskunde onderwijs van M.S. du Pui (1754-1834) te Leiden*, 68-69.
8 G.T. Haneveld, *Bijdrage tot de geschiedenis der pathologische-anatomie: Utrecht in de eerste helft van de negentiende eeuw*, 58, 63, 65, 142, 175.
Het journaal dat Tilanus tijdens deze reis bijhield, is door H.T. Deelman in excerpt bewerkt en uitgegeven met een inleiding van C.C. Delprat (1920) - zie Bibliografie.
9 G.T. Haneveld, *Bijdrage tot de geschiedenis der pathologische-anatomie: Utrecht in de eerste helft van de negentiende eeuw*, 158.
10 P.H. Simon Thomas, *Het onderwijs in de verloskunde aan de Leidsche Hoogeschool gedurende het tijdvak 1791-1900*, 47; G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 266.
Aan Gaubius en zijn correspondentie heeft S.W. Hamers-van Duynen haar proefschrift gewijd - zie Bibliografie.
11 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 200, en *Groepsportret met Dame* III, 260, 290.
12 Bovendien: "weinig hoogleeraren boezemden hen (den studenten) zulk een onbepaalde achting in, zoo voor hun verdiensten als voor hun persoon, als hij", terwijl men zich hem herinnert om de "vastheid van karakter, die hij zelf onder de hoofdvereischten van den chirurg telde" ('Levensberigt' in Almanak 1848, 271/273-276).
13 Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 150; G.T. Haneveld, *Bijdrage tot de geschiedenis der pathologische-anatomie: Utrecht in de eerste helft van de negentiende eeuw*, 142-145; P.H. Simon Thomas, *Het onderwijs in de verloskunde aan de Leidsche Hoogeschool gedurende het tijdvak 1791-1900*, 50-52.
14 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 107, en *Groepsportret met Dame* III, 416; M.M. Lamens-van Malenstein, *Oefening en bespiegeling. Het verloskunde onderwijs van M.S. du Pui (1754-1834) te Leiden*, 285-286.
15 Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame* III, 260.
16 Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 150.
17 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 107.
18 P.H. Simon Thomas, *Het onderwijs in de verloskunde aan de Leidsche Hoogeschool gedurende het tijdvak 1791-1900*, 48-49; M.M. Lamens-van Malenstein, *Oefening en bespiegeling. Het verloskunde onderwijs van M.S. du Pui (1754-1834) te Leiden*, 284.

GERARDUS CONRADUS BERNARDUS SURINGAR
(Lingen, Duitsland, 1802 – Leiden 1874)

pharmacognosie en pharmacodynamie (1843-1872)

Net als Broers en diens Utrechtse makkers maakte G.C.B. Suringar na zijn promotie in 1824 een studiereis door Frankrijk en Duitsland, en bezocht - na Gent en Luik - Parijs, waar hij college liep bij onder anderen Dupuytren, en vervolgens Berlijn, Leipzig, Halle en Göttingen. Ook hij deed daarvan na thuiskomst in Leiden verslag, maar omdat hij het in het Latijn schreef bleef het relaas van zijn belevenissen destijds onopgemerkt.[1]

Wie Suringar alleen kent van zijn artikelenserie over de geschiedenis van de Leidse medische faculteit, van het begin anno 1575 tot in zijn eigen eeuw toe[2], en hem daarom bovenal retrospectieve kwaliteiten toedicht, doet deze veelzijdige man schromelijk te kort. Zo was hij in Amsterdam hoogleraar aan het Athenaeum Illustre in ontleedkunde, fysiologie en chirurgie. Zijn door tal van heel- en geneeskundigen bijgewoonde, openbare ontleedkundige demonstraties leverden materiaal op waaruit geleidelijk een verzameling van anatomische preparaten ontstond, die hij veel later, in 1866, aan de Leidse hogeschool cadeau deed, voorzien van een gedrukte wetenschappelijke catalogus. Aan de Amsterdamse Klinische School was hij eveneens verbonden, om er praktische en theoretische geneeskunde, heel- en verloskunde te onderrichten, om er patiënten in het Binnengasthuis te behandelen, en om er secties uit te voeren.

In 1843 zag hij zich - als opvolger van Macquelyn - benoemd tot hoogleraar in de geneeskunde te Leiden, waar hij eerder praktijk had gehouden en stadsgeneesheer was geweest. Met het oog op zijn nieuwe onderwijstaak ging Suringar zich nu bezighouden met farmacie. Hij nam zitting in een commissie die een nieuw apothekersreceptenboek moest voorbereiden; de *Pharmacopaea Neerlandica* verscheen in 1851. Omstreeks 1855 zette hij zich aan de beschrijving van het Leidse faculteitsverleden, medio vorige eeuw geroemd als “een werk, dat nog tot het beste behoort, van wat op het gebied der geschiedenis van de geneeskunde in ons land is verschenen.”[3]

Suringar spande zich in 1848, samen met zijn net aangetreden collega voor verloskunde A.E. Simon Thomas - over wie straks meer, in om het Nosocomium Academicum vergroot te krijgen.[4] Hun initiatief is een momentum in de decennia-durende slijtageslag over c.q. de moeizame aanloop naar een nieuw academisch ziekenhuis. Nu weten wij inmiddels, met dank aan medisch candidaat Sytze Greidanus als Suringars praetor, dat krapte zeker niet het enige euvel was waar het hospitaal onder gebukt ging.

Ons is reeds opgevallen dat veel medici-tijdgenoten de mening waren toegedaan dat er verband bestond tussen de studie van de geneeskunde en die der schone letteren. Suringar sloot zich daarbij aan, waarvan zijn uit 1850 daterende rede *De naturae et literarum studio in re medica coniunctissimo* getuigenis aflegt.[5]

Net als voor zijn promotor Gerard Sandifort was de 'levenskracht' voor Suringar een leidend beginsel, uitgewerkt in de 'vormdrift', en zo de geneeskunde penetrerend. Schoonheid en volmaaktheid gingen hand in hand, en de schoonheid was de ziel van de natuur. Deze en verwante opvattingen maakten deel uit van het gedachtegoed van vele medici uit die tijd, onder wie Macquelyn en Pruys van der Hoeven.[6]

Nochtans ontging de toenemende invloed van de natuurwetenschappen op de geneeskunde Suringar niet. In 1855 spreekt hij zich uit over de visie dat het klinisch onderwijs in het verlengde dient te liggen van het onderwijs in de natuurwetenschappen. De jongste ontwikkelingen in de geneeskunde overziende stelt hij vast dat ervaringskennis in alle leervakken, en ook voor de therapie, uitgangspunt is, en dat het medisch handelen zich op waarneming en proefneming moet baseren. Maar hij kent wel twijfel:

> "Hoewel toch voorzigtige proefnemingen aan het ziekbed meermalen onmisbaar zijn, (…) zo volgt hieruit geenszins, dat de zoogenaamde natuurkundige methode, in al hare gestrengheid, op de geneeskundige praktijk kan toegepast worden, of dat *therapeutische experimenten*, in den waren zin van het woord, mogelijk zijn".

Toch stond voor hem het nut van de beoefening van de natuurwetenschappen, natuurstudie voorop, binnen de pre-universitaire opleiding buiten kijf.[7] Uit zijn werk over *De opvoeding der zintuigen. Eene bijdrage tot de leer van het onderwijs, inzonderheid van de natuur- en geneeskundige wetenschappen* blijkt, bovendien, dat hij in dit verband tevens belangstelling had voor wijsgerige vraagstukken.[8]

Als docent moet Suringar eerder tot de brekebenen dan tot de baanbrekers onder de professoren worden gerekend[9], en ook die wetenschap danken wij aan Greidanus.

De door Suringar onderwezen therapie stamde nog uit de dagen van Boerhaave, aderlatingen en bloedzuigers incluis. Met zijn lessen aan het ziekbed waren de studenten bepaald ingenomen, in tegenstelling tot zijn belangrijkste colleges, die over de klassieke geneesmiddelen, die zij dan ook massaal meden. Zo bleven zij verstoken van zijn omvangrijke verzameling gedroogde medicinale planten en een "opzettelijk daartoe ingerigte pharmacologische collectie, waarin keurige specimina voorkomen", waarvan Suringar gebruikmaakte als zich tegen de verwachting in wel 'een verdoold schaap' aandiende.[10]

Van de doden pleegt men niets dan goeds te vernemen en de lof 'Een ideaal dokter' die Suringar kort na zijn overlijden in een tijdschriftartikel werd toegezwaaid is dan ook niet geheel onverdacht, maar begaafd in het algemeen, vaardig als producent van anatomische preparaten en ervaren clinicus moet hij

toch wel geweest zijn. En een man die open stond voor het nieuwe[11], zonder het goede van het oude te miskennen. Daar hij van vele medische markten thuis was - overigens niet uitzonderlijk in een tijd toen specialisatie in de geneeskunde nog in de kinderschoenen stond -, had hij zich voor de Nederlandse medici kunnen opwerpen tot leidsman in de ontluikende ambiance van het moderne wetenschappelijke leven, maar daarvoor is zijn persoonlijkheid te weinig krachtig geacht, en was hij mogelijk tevens te behoudend van aard.[12]

De humanistische Suringar is "uiterst beschaafd en zeer geletterd" genoemd, maar hij behoorde met dat al meer tot het verleden dan tot de toekomst.[13]

1 G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 1916-1919; Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 152-155. Van deze levensbeschrijvingen is ook in het navolgende gebruikgemaakt.
Overigens: J.W. Verburgt heeft in 1953 Suringars studiereis beschreven - zie Bibliografie.

2 Dit achttien-delige werk verscheen tussen 1860 en 1870 in het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* (G.A. Lindeboom, *A classified bibliography of the history of Dutch medicine 1900-1974*, 421-424) - zie ook noot 3.

3 E.D. Baumann, *Uit drie eeuwen Nederlandse geneeskunde*, 291-292.
Suringars historische bijdragen zijn ook nu nog zeer goed bruikbaar, zoals o.m. blijkt uit de bibliografie bij Otterspeers recente universiteitsgeschiedenis *Groepsportret met Dame*: I, 484-485; II, 443-444; III, 478 – vgl. 310.

4 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 114.

5 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 200, en *Groepsportret met Dame* III, 290.

6 Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame* III, 290-291.

7 Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 107, 128-129, 206.

8 H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 98.

9 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 302, 335-336.

10 Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame* III, 416.

11 Bijv. in *Geneeskundige Bijdragen*, tweede deel (1828) publiceerde Suringar het artikel *Bijdrage tot de kennis en de beoordeling van het homoöpathische leerstelsel van Samuel Hahnemann*, dat hij kritisch maar positief benaderde.

12 E.D. Baumann, *Uit drie eeuwen Nederlandse geneeskunde*, 291-292.
Zo zagen we al dat microscopisch onderzoek in Suringar geen vurig pleitbezorger had.

13 Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame* III, 310.

STUDENTEN OVER SURINGAR

Suringar heeft "de patienten waaraan groot gebrek is, op zijne zaal aan de studenten toevertrouwd en niet zoo als in het vorige jaar ook aan chirurgijnsleerlingen."
(Almanak 1861, 225).

"Van prof. SURINGAR is het te betreuren, dat hij, door ieder jaar bijna hetzelfde te herhalen, de belangstelling in de kiem verstikt."
(Almanak 1863, 175).

Van Suringar heet het: "door zijne minder aangename voordragt" *ondervinden zijn colleges* "minder belangstelling (…) dan zij misschien verdienen." *Voor wie echter over de vorm heenstapt* "is van 's mans rijke ervaring veel vrucht te plukken."
(Almanak 1864, 19).

Een jaar verder komt de klacht terug, wordt namelijk opnieuw gemeld dat de belangwekkende inhoud van zijn lessen sierlijkheid van vorm en voordracht verre overtreft. Bovendien zou Suringar nogal lang(dradig) van stof zijn, gelet op het verzoek "tot eenige meerdere kortheid"*, met name in de colleges pharmacognosie - opdat de studenten niet slechts met een gedeelte maar met àl de voornaamste simplicia kennis kunnen maken.*
(Almanak 1865, 20).

Het door Suringar gegeven college specieele pathologie en therapie, dat nu over drie à vier cursusjaren is uitgesmeerd, zouden de studenten bij voorkeur in twee jaren geconcentreerd voorgeschoteld krijgen "opdat de candidaten in staat worden gesteld de voorlezingen over die vakken in hun geheel bij te wonen"*, en zij voegen eraan toe: indien Suringar* "van het voor de jongelui zoo onaangename dicteren" *zou afzien, dan* "zou dit misschien kunnen gebeuren, en wij zouden dan bij het Theoretische onderricht evenveel kunnen profiteeren als thans bij de Klinische lessen." *Overigens: een jaar later blijkt Suringar het woordelijke dictaat nog niet te hebben laten varen.*
(Almanak 1866, 253; Almanak 1867, 246).

Ook roostertechnische problemen houden de studenten bezig. Zo vinden de theoriecolleges van Suringar op hetzelfde tijdstip plaats als de polikliniek van Simon Thomas, met als onvermijdelijk gevolg dat "candidaten in 't eerste jaar dit laatste niet kunnen bijwonen". *Theorie en praktijk moeten volgens de kroniekschrijver hand in hand gaan, maar ze zitten elkaar nu in de weg, sterker nog: ze sluiten elkaar zelfs gedeeltelijk uit; bij deze kritiek zijn voorstellen tot verbetering gedaan.*
(Almanak 1868, 225, 227).

Toch kon het ook positiever, blijkens bijvoorbeeld de constatering dat Suringars praktische lessen "wegen hare degelijkheid" *trouw bezocht werden.*
(Almanak 1869, 190).

En toen, tenslotte, de bejaarde Suringar in 1872 met emeritaat ging waren er natuurlijk de, min of meer obligate, loftuitingen, maar wel werd er nadrukkelijk bij gezegd: "Al mochten zijne begrippen in den tegenwoordigen tijd niet meer dien algemeenen bijval vinden als vroeger, al dweepte hij niet met hydropathische methoden en dergelijke kuren van de moderne geneeskunde".
(Almanak 1873, 187).

HIDDE JUSTUSZ. HALBERTSMA
(Bolsward 1820 - Laubach, Duitsland, 1865)

anatomie en fysiologie (1848-1865)

> "(...) so ist nicht zu verwundern, wenn im Allgemeinen die Bildung der jüngeren Aerzte in Niederland eine - wir wollen das rechte Wort nicht scheuen - grundschlechte ist."[1]

Overdrijven heet ook een vak te zijn, en weinigen waren in dat métier zo bedreven als Jacques Moleschott (1822-1893), uit wiens pen bovenstaande conclusie vloeide. Uit frustratie wegens het hier heersende benoemingsbeleid aan universiteiten was deze wetenschappelijk-progressieve fysioloog het hem benauwende Nederland ontvlucht, en had in het door hem geadoreerde Duitsland, meer precies in Heidelberg waar hij had gestudeerd en was gepromoveerd, een nieuwe standplaats gevonden. Exuberant was Moleschott in het betuigen van zijn dank evengoed als in het kraken van kritische noten.[2] Hier richtte hij zijn pijlen op de opvolging van Sandifort aan de Leidse hogeschool, en vanuit Duitsland spuwde hij zijn gal over het besluit om in die vacature Hidde Justusz. Halbertsma te benoemen:

> "Ik heb zeer gegronde redenen, aan de bekwaamheid van de heer Halbertsma te twijfelen. Ik weet, dat ZEd. te Leijden geen grondige kennis in de anatomie en physiologie heeft kunnen opdoen (…) Daarom heeft men zich voor 1½ jaar gehaast den heer Halbertsma naar Duitschland te zenden (…)."[3]

In plaats daarvan wees hij op vernieuwende fysiologen als Van Deen en Donders, die later in Groningen (1851) respectievelijk in Utrecht (1848) als hoogleraar aan de slag zouden gaan. Speciaal voor zijn boezemvriend Izaak van Deen spande Moleschott zich in, en achtte het een blamage toen deze in de Sleutelstad gepasseerd werd[4], aangezien "jeder Sachverständige in Niederland und im Ausland dem trefflichen Van Deen als den natürlichen Nachfolger Sandiforts designierte".[5]

Dat Moleschott wel een punt had, bleek uit de toelage die Halbertsma met het oog op de opvolging van Sandifort van regeringswege ontving om zich, in de jaren 1846-1848, in het buitenland (Berlijn – waar hij een jaar lang prosector bij Schlemm was, Leipzig en Praag) op de hoogte te stellen van de jongste vorderingen binnen anatomie en fysiologie, om zo zijn vakkennis aan te vullen. Eerder, na zijn promotie in 1843, had Halbertsma in gezelschap van twee vrienden al een studiereis gemaakt naar Parijs en Wenen, waar hij in hospitalen zijn licht had opgestoken op het gebied van heel- en verloskunde, fysische diagnostiek, pathologische chemie en microscopie; hij bezocht toen ook andere steden zoals Heidelberg waar hij onder het gehoor van Henle verkeerde.[6] Ook

deze, leermeester van Moleschott (!), stak zijn bedenkingen over Halbertsma niet onder stoelen of banken:

> "So viel kann ich versichern, dass er mit einem grossen und anhaltenden Fleiss meine Vorlesungen besuchte und dass er in den mikroskopischen Arbeiten sich so viel Fertigkeit erworben hat, als in einem Zeitraum von einigen Monaten nur irgend möglich ist. (...) Dass er sich die nöthigen Kenntnisse und die Klarheit erwerben werde, die zum Auftreten als Dozent unentbehrlich sind, bezweifle ich nicht; dagegen muss ich, wenn ich nach dem allgemeinen Eindruck den er mir machte, meine Ansicht über ihn frei aussprechen soll, gestehen, dass ich ihm nicht die Selbständigkeit zutraue, die zu bedeutenden eigenen Arbeiten und zum Antheil an Fortbildung der Wissenschaft selbst befähigen."[7]

Achteraf bezien hadden critici als Moleschott en Henle zich niet zo negatief hoeven uit te laten en de geschiktheid van Halbertsma minder in twijfel hoeven te trekken, want deze ontpopte zich als een uitnemend anatoom, zonder als vernieuwer pur sang uit te blinken.

Voor die tijd behoorlijk beslagen ten ijs stak Halbertsma immers van wal, en zijn aanstelling betekende voor de Leidse hogeschool dus allerminst de aperte aanfluiting en gemiste kans die Moleschott ervan had gemaakt. In zijn intreerede, anno 1848, presenteerde hij vooruitstrevende ideeën over het geneeskundige onderwijs, vroeg hij namelijk om meer aandacht voor chemisch en microscopisch onderzoek en voor de natuurwetenschappen op het gymnasium. Door zijn toedoen kwam er in 1859 een nieuw onderkomen voor de anatomie, welk vak hij verbeterde door de 'museale' functie van het kabinet af te schaffen en de verzameling van ontleedkundige preparaten geleidelijk te vervangen, alsook door de collectie te herordenen naar richtlijnen van het Royal College of Surgeons in Londen. In aanvulling daarop vergrootte hij het aantal hulpmiddelen voor het onderwijs in de fysiologie, en het aantal tekeningen, voorwerpen en preparaten die hij merendeels zelf vervaardigde, terwijl hij regelmatig uit eigen zak instrumenten aankocht. Hij was ervan overtuigd dat microscopisch en scheikundig onderzoek een steeds grotere rol in de moderne anatomie zou gaan spelen. Bovendien slaagde hij erin voor de anatomie twee prosectoren aangesteld te krijgen: J.A. Boogaard in 1851 en W. Koster in 1859; toen de laatste in 1862 hoogleraar te Utrecht werd, kwam T. Zaayer in diens plaats als tweede prosector.[8] In zijn laatste oratie, anno 1865, pleitte Halbertsma voor betere voorzieningen voor de fysiologie èn -opnieuw- voor een eigen leerstoel voor dit vak. En zoals Sandifort de fysiologie nog had onderwezen op basis van de vergelijkende anatomie en enigszins huiverig was voor proefnemingen, zo ging Halbertsma dat doen aan de hand van experimenten en de microscopie - die dan ook haar plaats kreeg in de colleges fysiologie; wel behield hij op zijn beurt reserves bij het gebruik van de microscoop wegens het gevaar van optisch bedrog door de imperfectie van het instrument. Niettemin schonk hij de meeste aandacht aan het onderwijs in de anatomie; de 'droge, onvruchtbare, systematische' behandeling van de ontleedkunde wisselde hij in voor een meer op de praktijk gerichte.[9] Het ontbrak Halbertsma dus geenszins aan ambitie, en hij wist wat hij wilde: fundamenteel histologisch en fysisch-

chemisch onderzoek verrichten, meer eigentijdse collegevormen invoeren en tot verplicht practicumwerk overgaan.[10]

Halbertsma beschikte trouwens over méér kwaliteiten. Toen hij in 1844 het 'Allgemeine Krankenhaus' te Wenen bezocht, merkte hij de aanzienlijke sterfte vanwege de gevreesde kraamvrouwenkoorts op, in het bijzonder in het Gebärhaus, en schreef die deels toe aan verwaarlozing van de hygiëne, aangezien gezonden en zieken, zwangeren en kraamvrouwen dwars door elkaar heen lagen in te grote zalen, waarin ook de bedden te dicht op elkaar stonden. In een van hem bewaard gebleven brief schrijft Halbertsma: "Dat de assistent der Gebäranstalt zelf de secties van de aan metrophlebitis [zoals men de kraamvrouwenkoorts destijds noemde] overledenen maakt, zal waarschijnlijk ook geen goed doen aan de frequentie dezer ziekte." "Ware deze Halbertsma verloskundige geweest in plaats van anatoom," aldus filosofeert Catharine van Tussenbroek aan wie wij deze informatie danken, "misschien had Nederland zijn eigen Semmelweis bezeten." Nu deze opmerking van de jonge Halbertsma echter een losse inval bleef, ging de eer van een belangrijke ontdekking aan ons land voorbij, treurde medisch-historicus E.D. Baumann.[11]

Halbertsma bleef bovenal anatoom, meer dan dat hij fysioloog was. Hij bleek een nijver en nauwkeurig werker, die improvisatie schuwde. Ten opzichte van moderne ontwikkelingen gedroeg hij zich ambivalent, en zo is de echte vernieuwing van de basisvakken te Leiden eerst na zijn dood in 1865 goed doorgezet.[12]

1 Aan Moleschotts conclusie ging de volgende litanie vooraf (in zijn artikel 'Die medicinischen Lehranstalten an den Hochschulen Niederlands' in *Archiv für physiologische Heilkunde*, 478): "Dass es bei einer solchen Zusammensetzung der Facultäten vielfach an dem gehörigen Eifer fehlt, dass namentlich die praktische Anleitung in allen Fächern, von dem Secirtisch bis zum Krankenbett, lahm und teilweise durchaus ungenügend sein muss, ergibt sich von selbst. Bedenkt man nur, dass die Empfehlung einer kleinen, durch lauter Nebenrücksichten geleiteten Coterie hinreicht, um einen oft sehr unreifen und dazu talentlosen jungen Manne seinen Marschallstab zu verleihen, der ihm das ganze Leben hindurch nicht genommen werden kann;

bedenkt man ferner, dass der oben hervorgehobene Mangel an Concurrenz den Professoren einen übermächtigen Einfluss gibt, zumal da die ihren Händen anvertrauten Doctor-Examina zugleich Staatsexamina sind; dass sie in Folge dieses Einflusses und ihrer isolirten Stellung vom Publikum als die Einzigen, von dem Studierenden als die Mächtigen vergöttert und verhätschelt werden; dass die ganze Richtung der Wissenschaft in Niederland noch immer die *Gelehrte* und nicht die lebensfrische, das eigentliche *Wissen* erzielende ist; dass der Vortrag der gewöhnlich auf ihren Lorbeeren einschlafenden Lehrer oft noch durch die lateinische Sprache gehemmt wird: so ist nicht zu verwundern, wenn (...) die Bildung der jüngeren Aerzte in Niederland eine (...) grundschlechte ist." (Geciteerd in: Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 96). Volgens Moleschott heerste hier nationale verwarring en viel de Nederlandse cultuur slechts te redden door aansluiting bij Duitsland te zoeken. (W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 57-58).
Overigens was niet iedereen het met Moleschott eens; vooral de Utrechtse hoogleraar P. Harting (1812-1885) reageerde negatief op diens vernietigende kritiek; pas vele jaren later heeft Moleschott toegegeven zich onbillijk te hebben uitgelaten en heeft hij zijn 'jeugdzonde' openlijk herroepen. (Harm Beukers, *Medical Education in the Netherlands in the Nineteenth Century* [,22]; G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 1351; vgl. R.J.Ch.V. ter Laage, *Jacques Moleschott - een markante persoonlijkheid in de negentiende eeuwse fysiologie?*, 47-48).

2 R.J.Ch.V. ter Laage, *Jacques Moleschott - een markante persoonlijkheid in de negentiende eeuwse fysiologie?*, 19-20, 23-24, 40 – noot 41, 47-48, 51.

3 Moleschotts uitval verscheen in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* dd. 8 juli 1848. (Geciteerd in: H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 93).

4 R.J.Ch.V. ter Laage, *Jacques Moleschott - een markante persoonlijkheid in de negentiende eeuwse fysiologie?*, 19, 47.

5 Geciteerd in: H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 93.

6 G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 768; Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 156; H. Beukers, *De beginjaren van de microscopie aan de geneeskundige faculteiten te Utrecht en Leiden*, 76).
F. Schlemm (1795-1858) en F.G.J. Henle (1809-1891), hoogleraren in de anatomie te Berlijn resp. te Heidelberg.

7 Deze analyse gaf Henle ten beste in een brief van 10 augustus 1846 aan J. van der Hoeven. (Geciteerd in: H. Beukers, *De beginjaren van de microscopie aan de geneeskundige faculteiten te Utrecht en Leiden*, 78; vgl. 71).

8 Dalila Wallé e.a. *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 156-157; H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 94; H. Beukers e.a., *Gids voor het Museum van het Anatomisch Laboratorium van de Rijksuniversiteit te Leiden*, 7; W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 122-123.

9 H. Beukers, *De beginjaren van de microscopie aan de geneeskundige faculteiten te Utrecht en Leiden*, 77, en *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 93; vgl. Willem Otterspeer die (in *Groepsportret met Dame* III, 420) Suringar in plaats van Sandifort de fysiologie laat onderwijzen aan de hand van de vergelijkende anatomie.

10 Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame* III, 148.

11 E.D. Baumann, *Uit drie eeuwen Nederlandse geneeskunde*, 303.
Catharine van Tussenbroek (1852-1925) was de tweede gepromoveerde vrouwelijke arts in ons land, na Aletta Jacobs (E. Pereira-d'Oliveira, *Vrouwen feministen die van genezen wisten*, 16-21; Klazien Kruisheer, *De dokter, dat ben ik!*, 19-20).

12 Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 157; W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 253, en *Groepsportret met Dame* III, 420; H. Beukers, *De beginjaren van de microscopie aan de geneeskundige faculteiten te Utrecht en Leiden*, 77-78. Beukers wijst er (in *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 94) op dat het "Opmerkelijk is dat Halbertsma die vakken delegeerde" - bijv. praktische microscopie aan prosector Boogaard - "die verondersteld werden vernieuwingen te zijn."
Zie i.c. Hidde Halbertsma tevens: Intermezzo I.

STUDENTEN OVER HALBERTSMA

De studenten waren blijkbaar van mening een bijdrage te moeten leveren aan de commotie rond de benoeming van Halbertsma tot hoogleraar. Toen deze op 30 september 1848 zijn intreerede hield, vonden zij dat hij "de gelegenheid waarnam om met meer heftigheid misschien dan kennis van zaken over het gymnasiaal en propaedeutisch onderrigt, vooral tegen dat gehate Latijn, uit te varen. En voorzeker is het niet pleizierig, om als men met zijn Latijn niet best te regt kan, eene oratie in die taal te moeten houden." *In de 'Mengelwerk'-sectie borduren zij nog even op zijn (gebrekkige) kennis van het Latijn voort: Halbertsma mag dan een groot anatoom zijn, maar van literatuur begrijpt hij nu eenmaal niets, en toch spreekt hij erover alsof hij er verstand van heeft.*
(Almanak 1849, 103, 197).

De kritiek ebt evenwel spoedig weg, slaat althans weldra om in waardering voor zijn praktijkgerichte aanpak: "Belangrijk is de verandering door Prof. HALBERTSMA ten gevalle zijner leerlingen gemaakt. De sectiezalen, die vroeger slechts weinige uren in de week geopend waren, zijn thans voortdurend, gedurende de geheele week, geopend. Van de alzoo verkregene gelegenheid tot meerdere oefening wordt door de medici ijverig gebruik gemaakt."
(Almanak 1850, 108).

Toen J.A. Boogaard in 1851 was aangesteld tot prosector aan het Anatomisch Kabinet zagen de studenten daar een 'inhaalslag' voor Leiden in: "Door deze benoeming werd aan eene lang gevoelde behoefte voldaan, en aan het onderwijs een krachtig hulpmiddel geschonken, waarin zich de andere Academiën reeds langen tijd mogten verheugen."
(Almanak 1852, 116).

In 1854 opperen de studenten het idee, het extraordinariaat van de professoren Halbertsma en Simon Thomas om te zetten in een gewoon hoogleraarschap (naar aanleiding van een dergelijke bevordering die prof. Rijke ten deel was gevallen), daar het in hun beleving juist de buitengewone hoogleraren bij de medische faculteit zijn, die zich met uiterste nauwgezetheid en met de grootste ijver toeleggen op hun taak. "Met bijzonder veel belangstelling zagen wij dan ook uit de Rijksbegrooting voor 1857 het plan bij de regering bestaan deze heeren tot gewone Hoogleeraars te bevorderen." *Hun wens werd dus niet terstond ingewilligd, want pas in de zomervakantie van 1857 was de promotie van buitengewoon tot gewoon hoogleraar voor beide heren een feit.*
(Almanak 1855, 116; Almanak 1857, 136; Almanak 1858, 140).

Had een Zweedse bezoeker van het Nosocomium Academicum ook het Anatomisch Kabinet gezien en er over geoordeeld: "Es ist rein aber klein", inderdaad was de verwachting dat het spoedig te krap zou zijn. Niettemin: "De Medische Faculteit mag zich in sommige opzigten op vooruitgang in de hulpmiddelen bij de beoefening harer wetenschappen beroemen. De verwachtingen der vorige verslaggevers zijn niet te leur gesteld, want den 1sten October van het jaar 1860 werd het anatomisch gedeelte van het nieuwe gebouw op de Ruïne door den Hoogleeraar HALBERTSMA met eene kernachtige rede ingewijd. Deze uitte toen den wensch dat hij spoedig ontslagen mogt worden van de helft zijner werkzaamheden, dat eerlang ook aan deze Hoogeschool een afzonderlijke leerstoel voor de Physiologie mogt worden opgerigt. Die wetenschap toch heeft in den laatsten tijd zulke reuzenschreden gemaakt en zich zoo zeer uitgebreid, dat het billijkerwijze van één persoon niet meer te vorderen is om haar, met anatomie vereenigd, naar behooren te onderwijzen. En is het niet te bejammeren, dat men juist aan deze Hoogeschool in dit opzigt is achterlijk gebleven, terwijl men aan al de overige inrigtingen voor hooger onderwijs in ons vaderland ons daarin is voorgegaan."
(Almanak 1861, 223, 227).

Halbertsma kon in het algemeen rekenen op de sympathie van zijn studenten. Toch waren zij minder te spreken over de "prof. HALBERTSMA, die de jongelui als schooljongens schijnt te beschouwen; dat is zeker niet de beste manier om zich bemind te maken, en dit toch zal wel ieder een vereischte noemen voor een goed hoogleeraar."
(Almanak 1863, 175).

Hun misnoegen lijkt evenwel van voorbijgaande aard te zijn geweest, want een jaar later wordt zijn uitstekende onderwijs in anatomie en fysiologie geprezen om de korte, heldere en aangename voordracht. Ook de moeite die hij zich had getroost om behulpzaam te zijn bij de praktische oefeningen komt bij die gelegenheid ter sprake. Betreurd wordt dat er nog altijd niet is voorzien in de behoefte aan een afzonderlijke hoogleraar in de fysiologie, "eene wetenschap die in de laatste jaren zulke snelle vorderingen heeft gemaakt."
(Almanak 1864, 19).

FREDERIK WILLEM KRIEGER
(Rotterdam 1805 – Leiden 1881)

oogheelkunde, heelkunde en
(sinds 1851) anthropologie en
gerechtelijke geneeskunde (1848-1869)

Indien veelbelovende gebeurtenissen inderdaad hun schaduwen vooruit werpen, dan viel aanvankelijk niet te voorzien dat F.W. Krieger het tot hoogleraar in de geneeskunde te Leiden zou brengen. Als medisch student te Groningen werd hij namelijk veel meer in beslag genomen door literaire exercities dan door zijn eigenlijke studie[1], zozeer zelfs dat zijn vader het nodig vond om hem naar Rotterdam terug te roepen om er partner in de boekhandel van zijn oom te worden. Toen echter bleek dat het administratieve werk hem niet zo lag, verkocht hij de winkel en vatte de studie geneeskunde weer op, nu in Berlijn, om luttele jaren later (1834) in Groningen te promoveren.[2]

Opnieuw terug in Rotterdam ging hij zich met verschillende soorten werkzaamheden bezighouden, bijvoorbeeld als lector in de heelkunde aan de Klinische School in de Maasstad (1836-1848). In die hoedanigheid wist hij, ondanks geringe middelen en schaarse patiënten, in zijn zaal van het Gasthuis-Clinicum chirurgisch onderwijs van hoog niveau te geven. Al hield dat niet in dat zijn leerlingen belangrijke ingrepen, zoals de paracenthesis, mochten uitvoeren. Bij de grote operaties, zoals de amputatie en de trepanatie, die door Krieger alleen werden gedemonstreerd, hadden zij trouwens ook, letterlijk, het nakijken, aangezien daarvoor van de zijde van praktizerende chirurgijns zoveel animo bestond dat er voor de leerlingen amper gelegenheid tot waarneming overbleef. Vanaf 1837 heeft Krieger ook jaarlijks “een cursus van oogoperatien aan het phantoom” verzorgd. Daar zijn voorstellen om een ‘ambulant clinicum’ (polikliniek) op te richten en om de venerische zieken uit het Gasthuis voor zijn lessen te gebruiken door tegenwerking van de regenten op niets uitliepen, was de benoeming tot het meer prestigieuze ambt van gewoon hoogleraar in de geneeskunde te Leiden hem uiterst welkom.[3]

In de Sleutelstad manifesteerde Krieger zich als beoefenaar van de oude chirurgie, waarbij geen sprake was van anti- of asepsis[4], wel van chloroform-narcose, althans bij grote ingrepen, aangezien bij kleine operaties de aan narcose verbonden risico’s te groot werden geacht. De eerste chloroform-narcose in een Nederlands academisch ziekenhuis zou naar verluidt in 1847 te Leiden door Krieger zijn toegediend.[5]

Circa tachtig patiënten per jaar bezochten gedurende zijn professoraat de heelkundige kliniek van het Nosocomium Academicum, waar zij behandeling ondergingen aan gewrichtsziekten, ziekten aan de beenderen, huidziekten, oogziekten, blaasstenen en gezwellen. Ook voerde Krieger kunstbewerkingen van enige betekenis uit, zoals amputaties, verwijdering van gezwellen,

steensnijdingen en oogoperaties. Buikoperaties kwamen hierbij niet voor. De chirurgische afdeling behandelde ook ziekten der ingewanden, waarbij het doorgaans om breuken ging.

Eén ding zat Krieger dwars: het aantal patiënten op zijn afdeling bleef laag. Nu had zijn klacht wel een positieve keerzijde, waarop J.E. van Iterson (over wie later meer) in zijn dissertatie (1867) heeft geattendeerd: daardoor kon aan elke patiënt optimale zorg worden besteed, terwijl afzondering van geopereerden in aanzienlijke mate hielp de veel voorkomende èn gevreesde ziekten van de grote klinieken (wondroos, gangreen, bloedvergiftiging) te verhinderen en daarmee de sterfte te beperken.

In Leiden beschikte Krieger wèl over een polikliniek, die tot 1860-'61 door drie- à vierhonderd patiënten per jaar werd bezocht. Daarna was de polikliniek dagelijks geopend in plaats van tweemaal per week, zodat het aantal patiënten toenam tot gemiddeld achthonderd per jaar. Zij werden behandeld aan huid-, oog-, geslachts- en tandziekten. In de polikliniek kregen de studenten van Krieger de kans om zich te oefenen in het aanleggen van verbanden en het verrichten van kleine operaties zoals het openen van abcessen, opereren van kleine gezwellen, kiezen trekken, koppen zetten en het aanbrengen van setaceum.[6]

Dat Krieger soms wel verder ging, blijkt uit de terugblik van Sytze Greidanus op zijn eerste operatie:

> "Zoo denk ik nu nog met weemoed aan den uitslag van mijne eerste groote operatie onder toezicht van den Professor. Het betrof een jongen van 13 jaar, die met de hand in een waschmachine was geraakt. De hand was zeer gemutileerd en moest afgezet worden. Thans zou men waarschijnlijk conservatief te werk gaan om te behouden wat te redden was, maar daaraan was toen niet te denken.
> Nu, de amputatie bracht ik er goed af, alles ging best, maar 3 dagen later kwam er diphtheritis in de wond en stierf de arme jongen al spoedig.
> Dat onder dergelijke hoogst ongunstige omstandigheden nog betrekkelijk velen genezing vonden, is werkelijk een wonder te noemen en men dus bevreesd was diep in te grijpen.
> Nu is het waar, dat de meeste operaties van weinig gevaarlijken of ingrijpenden aard waren, en dat is niet te verwonderen, dewijl elke wond in de diepere weefsels of in de ingewanden in het voor-aseptische tijdperk bijna onvermijdelijk doodelijk was, vooral in een ziekenhuis."[7]

Vooral in het begin van zijn professoraat ging Kriegers hart uit naar het onderwijs. Zoals eerder betoogd nam hij in de cursus 1850-'51 samen met Halbertsma de door Pruys van der Hoeven en Suringar gegeven disputeeroefeningen over.[8] Maar Krieger had meer pijlen op zijn boog. Zijn streven naar uitbreiding van het praktische onderwijs bleek uit zijn pleidooi om het klinisch onderwijs in het Elisabeth's Hofje te verruimen; door daar een lokaal vrij te maken voor en in te richten tot een doelmatige ontleedkamer zou het onderwijs in de operatieve heelkunde worden bevorderd. Daarnaast was hij voor het onderricht in de oogheelkunde uit op mogelijkheden tot praktische oefening; tevreden meldde hij dan ook in het verslag van de cursus 1859-'60 dat de studenten in staat waren gesteld om zich in het gebruik van de oogspiegel te bekwamen.[9]

Krieger moet een sociaal voelend medicus zijn geweest, die zijn studenten bijbracht "in den lijder nimmer den mensch voorbij te zien." In latere jaren maakte ziekte het hem dikwijls onmogelijk college te geven[10], en medio 1869 hing hij om gezondheidsredenen zijn toga definitief aan het knaapje.[11]

Al met al was Krieger een verdienstelijk docent, en een stoutmoedig maar tevens gewetensvol en vaardig chirurg[12], zonder veel affiniteit met nieuwe vakontwikkelingen.

1 Krieger bleef zijn hele leven diverse muzen toegewijd, zoals die der schone letteren. Hij las dan ook graag, zowel vaderlandse als buitenlandse literatuur, en hield van toneel en muziek. (W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 248, en *Groepsportret met Dame* III, 362).

2 G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 1099; Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 159.

3 M.J. van Lieburg, *Het medisch onderwijs te Rotterdam (1467-1967)*, 83-86, 111; Daniel de Moulin, *A History of Surgery*, 272.

4 Nog in 1874, dus geruime tijd na zijn terugtreden, zou Krieger zich op weinig enthousiaste wijze over antisepsis uitlaten. (Daniel de Moulin, *A History of Surgery*, 299).

5 Marten van Wijhe, *From Stupefaction to Narcosis. A Study of the Development of Inhalation Anaesthesia in the Surgical Department of the Leiden Academic Hospital*, 59.
Was Krieger toen weliswaar nog niet officieel Leids hoogleraar, hij moest de primeur dat jaar delen met de Utrechtse chirurgijn en vroedmeester Antonie Cornelis van Woerden die zowel chloroform als zwavel-aether bij de mens demonstreerde ten overstaan van "hoogleeraren en doctoren die de operatie in het Stadsziekenhuis bijwoonden". Beiden moesten evenwel de eer laten aan een vroeger in 1847 te Den Haag gegeven demonstratie. Dat neemt niet weg dat ook in universitaire kringen belangstelling bestond voor deze nieuwe verdovingstechnieken. (W. Veltheer, *Heelkunde te Utrecht op het breukvlak van twee eeuwen*, 37-38).

6 H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 88.

7 Sytze Greidanus, *Een dorpsdokter uit de Friese wouden vertelt (1867-1877)*, 32-33.
Waar Greidanus (in zijn afschrikwekkende beschrijving van de chirurgische zalen in het Leidse ziekenhuis) de naam van 'zijn' hoogleraar 'vergeet' te vermelden, is Krieger bedoeld (Daniel de Moulin, *A History of Surgery*, 287-288). Maar vergoelijkend geeft Greidanus geen van beide 'partijen' de schuld: "Wij wisten niet beter of het was goed, zooals het was en noch onze leermeesters noch wij hadden er eenig begrip van, dat een dergelijke inrichting éér was een kweekplaats voor ziekten, dan een te huis, waar arme lijders heil en genezing moesten vinden." (Sytze Greidanus, *Een dorpsdokter uit de Friese wouden vertelt (1867-1877)*, 24).

8 Zie dit Hoofdstuk, noot 144; vgl. Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame* III, 417.

9 H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 84, 88.

10 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 248, 250, en *Groepsportret met Dame* III, 362, 417. Hoewel Krieger vrolijk en geestig uit de hoek kon komen, had hij met Halbertsma een zekere zwaarmoedigheid gemeen, en uiteindelijk wonnen ook bij hem de sombere wolken het van lichtere luchten.

11 Tijdens zijn emeritaat wijdde Krieger zich aan een *Geschiedenis der steensnijding*, maar omdat hij het niet kon laten steeds weer nieuwe aantekeningen toe te voegen, is dit werk nooit in druk verschenen; wel wordt het manuscript in de Leidse Universiteitsbibliotheek bewaard. (G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 1100).

12 G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 1100.

STUDENTEN OVER KRIEGER

*Een teleurstellende ervaring van zijn Rotterdamse pupillen valt kennelijk ook de Leidse medisch studenten ten deel: Krieger wordt namelijk verweten bij operaties op het cadaver de chirurgijnsleerlingen en bij operaties op patiënten de vele genodigden voor te trekken ten opzichte van de studenten, aan wie daardoor het zicht op het leerrijke gebeuren goeddeels benomen wordt. Tevens suggereert de kroniekschrijver het onderwijs in de verbandleer, waarvoor het Krieger aan tijd schort, te delegeren aan dr Koster die hierover reeds te Rotterdam les had gegeven; overigens zou het daarvan in de cursus 1860-'61 ook niet komen omdat Koster er toen evenmin tijd voor had weten te vinden.**
(Almanak 1861, 225-226; Almanak 1862, 185-186).

Krieger krijgt evenwel meer grieven en gebreken voor de voeten geworpen: indien hij "meer op zijne colleges liet responderen, zouden zij zeker in belangrijkheid winnen en zou hij ten minste beter kunnen oordeelen of hij steeds goed begrepen werd; daarenboven betreuren wij het, dat gedurende de ziekte van prof. K., in het begin van dezen cursus het onderwijs in de chirurgie geheel stil stond."
(Almanak 1863, 175).

Hoewel Kriegers "humaniteit ten opzigte der jongelui zeer te roemen is" *en hij hersteld van ziekte na de Kerstvakantie van 1862-'63 zijn colleges hervat heeft, constateren de studenten dat het aangekondigde college over oogheelkunde zelden gegeven is. En zij uiten de wens dat op het* "Elizabethshofje, waar sectiën en operatiën op het cadaver gedaan worden, eene behoorlijke sectiezaal werd gemaakt; de benoodigde localiteit bestaat en zou met geringe kosten behoorlijk ingerigt kunnen worden."
(Almanak 1864, 20).

Als Kriegers gezondheid in 1865 andermaal is gebeterd, loven de studenten zijn operaties: "Dikwerf waren wij ook in de gelegenheid menig belangrijke operatie bij te wonen, die, al werden ze niet in geneeskundige tijdschriften openbaar gemaakt, toch door goed slagen en gunstigen afloop aan den Hoogleeraar meer voldoening verschaften, dan openlijke lof kan geven." *Tevens laten ze echter weten, ondanks de aankondiging ervan,* "met ongeduld" *te wachten op het begin van het college oogheelkunde.*
(Almanak 1865, 20).

Een jaar verder munt het commentaar uit door een hoog herhalingsgehalte. Ofschoon Krieger in de visie van de studenten het nuttige met het aangename weet te verenigen en de Stads-kliniek doelmatig ingericht wordt geacht, staat daar als minpunt tegenover dat het college oogheelkunde door zijn ziekte slechts bij uitzondering is gegeven.
(Almanak 1866, 253).

Doordat zijn gezondheid minder te wensen overlaat is er meer regelmaat in Kriegers colleges gekomen. Maar door een verandering in de Series Lectionum inzake die lessen melden de studenten nu helemaal van oogheelkunde verstoken te zijn.
(Almanak 1867, 246).

Soms voeren kleine ergernissen de boventoon. Zo zou de belangstelling voor zijn colleges volgens de studenten stellig groter zijn als Krieger zijn theorieles op een vast tijdstip zou aanvangen.
(Almanak 1868, 227).

Van meer gewicht is de opmerking: "de chirurgische kliniek (kan) geen aanspraak op dien naam maken." *Maar aangezien elke toelichting ontbreekt, valt slechts te gissen naar de achtergrond van deze boude bewering, die de indruk wekt als zou Krieger er uiteindelijk een potje van hebben gemaakt.***
(Almanak 1869, 191).

* *wellicht omdat Willem Koster (1834-1907) destijds tevens prosector bij de Leidse anatomie was; in 1862 zou hij hoogleraar in de geneeskunde te Utrecht worden, om er anatomie, pathologie en gerechtelijke geneeskunde te onderrichten, en waar hij weldra een vooraanstaande positie in de medische faculteit innam.* (G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 1085).

** *Het functioneren van Krieger liet in latere jaren te wensen over en gaf - zoals gebleken is - aanleiding tot klachten. Als gevolg van "infirmiteit van gezondheid in verband met gevorderden leeftijd" (hij was toen 63 jaar oud) voelde hij zich niet langer in staat zijn werkzaamheden naar behoren te verrichten, en nam hij ontslag om plaats te maken voor "meer jeugdige en onverzwakte krachten".* (H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 88-89).

ABRAHAM EVERARD SIMON THOMAS
(Amsterdam 1820 – Leiden 1886[1])

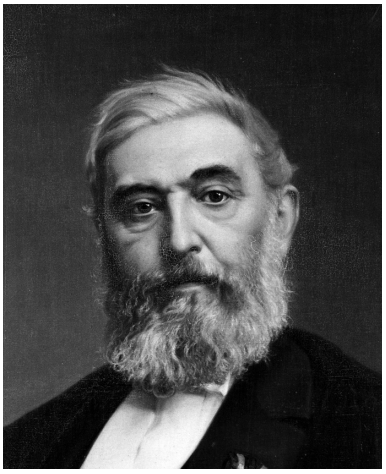

verloskunde en vrouwenziekten (1848-1886)

Met Broers' opvolger A.E. Simon Thomas trad, naast Halbertsma en Krieger[2], niet alleen de derde hoogleraar aan die toen, anno 1848, de geneeskundige faculteit te Leiden weer op haar vroegere personele sterkte bracht, maar ook de eerste professor die alleen de verloskunde tot opdracht kreeg, los van de chirurgie. Net als Halbertsma werd Simon Thomas in 1857 bevorderd van buitengewoon tot gewoon hoogleraar. Gedurende zestien jaar was hij in ons land de enige professor in de verloskunde en vrouwenziekten.[3]

Simon Thomas was nog geheel werkzaam in de traditie van de oude verloskundige praktijk, en was daarin trouwens niet de enige[4]. Hij had aanvankelijk nauwelijks oog voor Semmelweis' baanbrekende ontdekking anno 1847 van de besmettelijkheid van de kraamvrouwenkoorts (febris puerperalis) en het belang van desinfectie van de handen met chloorkalk. Allerhande voorzorgsmaatregelen ten spijt bleef de kraamvrouwenkoorts de afdeling teisteren. Pas sinds 1860 zou hij van zijn studenten verlangen dat zij geen lijkopeningen zouden verrichten direct voorafgaande aan hun assistentie bij bevallingen en dat zij vóór elke verlossing hun handen wasten met zeep en een nagelborstel en vervolgens met chloorwater.[5] In de dagelijkse routine kwam van dit voorschrift echter weinig terecht, net zo min als van desinfectie van instrumenten, en dus keerde de kwaal telkens terug, met dikwijls dodelijke afloop. Simon Thomas zelf zou daarbij trouwens niet geheel vrijuit gaan, aangezien hij het met zijn eigen regel niet altijd erg nauw moet hebben genomen - zoals een student verraadt:

> "Als men hem 's nachts een carboloplossing aangaf om de handen te wasschen, alvorens te onderzoeken, dan kreeg men te hooren: 'Carbol? Ik kom net uit mijn bed!' Of: 'Ik heb mijn handen gister nog met zeep gewasschen.'"[6]

Na de ingebruikneming van het nieuwe ziekenhuis in 1873 steeg de sterfte als gevolg van deze aandoening zelfs tot de ongekende hoogte van meer dan 10 procent, te wijten aan de omstandigheid dat de afdeling precies boven de chirurgische mannenzaal lag waar veel patiënten met etterende wonden en erysipelas werden verpleegd. Eerst nadat in 1876-'78 een interne verhuizing had plaatsgevonden en de verloskunde naar een andere vleugel van het ziekenhuis was overgebracht, daalde de kraamvrouwensterfte, mede dankzij de introductie van de antiseptische wondbehandeling.[7] Apropos: vanaf 1870 was men de thermometer gaan hanteren om bij ernstige gevallen van kraamvrouwenkoorts de mate van de koorts vast te stellen.[8]

Nadat de Rotterdamse chirurg Polano, later in Leiden zijn ambtgenoot, als eerste in Nederland een ovariotomie had uitgevoerd, haastte Simon Thomas zich diens voorbeeld te volgen. In 1876 had hij al een dozijn maal zieke vrouwelijke eierstokken verwijderd, waarvan zeven keer met succes. Tevens behoorde hij tot de eersten die bij de keizersnede de baarmoederwond, die men placht open te laten, met zilverdraad hechtten[9], vanzelfsprekend resulterend in een daling van de maternale sterfte na deze ingreep[10]. Ook zijn therapeutische inbreng bij de leer der kraamvrouwenstuipen, de eclampsia gravidarum, valt hier te noemen[11]. Voor de bekkenleer maakte hij zich verdienstelijk door het scheefvernauwde bekken te bestuderen. De belangstelling voor bekkenafwijkingen hing samen met de herleving van de kunstmatige vroeggeboorte en van de techniek der kering, waarbij chloroform-narcose een belangrijke rol speelde; hij was een van de eersten die in ons land chloroform voor narcose gebruikten. In zijn onderwijs behandelde Simon Thomas dergelijke 'kunstbewerkingen'.[12]

De verloskundige kliniek in het Nosocomium Academicum aan de Oude Vest te Leiden, bestaande uit een lokaal bestemd voor verblijf van de zwangere vrouwen, de verloskamer en een zaal met acht bedden voor kraamvrouwen en de baker, zou beter ingericht zijn dan die te Utrecht of te Amsterdam. Jaarlijks vonden er circa zeventig bevallingen plaats. In het nieuwe Academisch Ziekenhuis (1873) stonden drie zalen - voor zwangeren, kraamvrouwen en gynaecologische patiënten, elk met acht bedden -, de verloskamer en enkele andere vertrekken ter beschikking van de afdeling verloskunde en gynaecologie. Daar vonden honderdtwintig bevallingen per jaar plaats, welk aantal zou toenemen tot ongeveer honderdvijftig halverwege de jaren tachtig. Bracht Simon Thomas tot 1860 zelf jaarlijks verslag uit van de gebeurtenissen in de Leidse kliniek, daarna werden de jaarverslagen in de dissertaties van leerlingen gepubliceerd.

Omdat Simon Thomas het van groot belang achtte dat studenten zich in de verloskunde praktisch konden oefenen en hij het aantal van zo'n zeventig bevallingen per jaar in het Nosocomium Academicum daartoe te gering vond, richtte hij in 1850-'51 een verloskundige polikliniek op voor 'mingegoede' vrouwen, die de studenten een prima oefengelegenheid tot praktische handvaardigheid bood. Zij kregen de mogelijkheid om onder toezicht van een erkend verloskundige of een oudere medisch candidaat kraamvrouwen thuis te begeleiden, en zich zo in de praktische verloskunde te bekwamen. Gebeurde dat in het eerste jaar 32 keer, daarna nam het aantal vlot toe (tot 531 in 1885), zeker nadat de stad Leiden Simon Thomas in 1863 tot stadsvroedmeester en tot praelector c.q. docent verloskunde voor de vroedvrouwen had benoemd, en zo alle kunstverlossingen uit de arme bevolking voor het onderwijs werden benut. Sinds hij in 1854-'55 ook een polikliniek voor vrouwen- en kinderziekten had geopend, konden zijn leerlingen zich tevens scholen in het herkennen en behandelen van ziekten van de vrouwelijke geslachtsorganen en van zuigelingen.[13] In het verlengde hiervan is de oprichting - op initiatief van Simon Thomas - van de Vereeniging tot ondersteuning van behoeftige kraamvrouwen te Leiden in 1876 van memorabele betekenis, aangezien hier voor het eerst een zorginstelling van deze aard in het Leidse leven werd geroepen die exclusief door Leidse medisch candidaten werd bestuurd[14]; dit gezelschap zullen wij nog nader

leren kennen. Terzijde: Simon Thomas verrichtte de eerste bloedtransfusie in Nederland bij een kraamvrouw, op 24 oktober 1864.[15]

Zoals eerder vermeld zag Simon Thomas niets in de aanwezigheid van meisjes-studenten bij zijn lessen gynaecologie. Toen de Russinnen Fanny Berlinerblau en Olga von Stoff, reeds ingeschreven door de rector, in oktober 1873 de collegezaal wilden binnengaan, zette hij de jongedames vastberaden de voet dwars, omdat hij gynaecologie geen studie voor vrouwen vond. Hij beriep zich daarbij op formele argumenten, maar de teleurstelling onder de mannelijke studenten was er niet minder om.[16]

Voor hen en voor zijn patiënten was Simon Thomas een uiterst gedreven verloskundige, op wie zij bij nacht en ontij en zelden vergeefs een beroep om hulp konden doen. Voor een vernauwd bekken kon men hem uit zijn bed halen, en zonder zijn uterussonde onder handbereik zou hij de slaap niet hebben kunnen vatten.[17] Het wekt dan ook geen verbazing dat het vrouwelijke deel van de Leidse bevolking de attente en beminnelijke Simon Thomas op handen droeg, en dat zijn studenten met hem wegliepen.[18]

De verloskunde en de vrouwenziekten hebben zich als zelfstandig specialisme onder Simon Thomas in ruime mate ontplooid. Hij was een voortreffelijk verloskundige en een doortastend operateur, die voor zijn vak(ken) leefde, zich moeite gaf om het verloskundig onderwijs te laten aansluiten bij toenmalige geneeskundige inzichten [19], maar toch aarzelde om ingrijpende vernieuwingen als antisepsis toe te passen. Zijn algemeen pathologische voorstellingen kenmerken hem als een practicus van de oude garde.[20]

1 Het *Album Scholasticum* voert Leiden op als de gemeente waar Simon Thomas de laatste adem heeft uitgeblazen - het is in elk geval de stad waar hij op 22 november 1886 onder massale belangstelling ten grave is gedragen (B.J. Kouwer, *Professor A.E. Simon Thomas*, 1). Daarentegen vermeldt R.E.O. Ekkart (in *Icones Leidenses*, 256-257) Laag Soeren als plaats van overlijden; hoewel Ekkart erop attendeert dat Dieren als zodanig ook wel, begrijpelijk maar niet terecht, wordt genoemd, komt men in de literatuur eveneens Hoog-Soeren tegen als de plaats waar Simon Thomas is overleden, bijv. bij G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 1815, en bij Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 161-162.

2 Apropos: of het nu een ongelukkige overeenkomst van karakter, dan wel tijdsomstandigheden, toeval of andere oorzaken betrof - feit is dat alle drie in 1848 te Leiden benoemde en aangetreden medische hoogleraren - Halbertsma, Krieger en Simon Thomas - (over)leden aan melancholie (G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 1816). En: niet alleen Halbertsma, ook Simon Thomas werd door sommigen bij het aanvaarden van het professoraat in 1848 "te jong en te weinig ervaren" geacht (P.H. Simon Thomas, *Het onderwijs in de verloskunde aan de Leidsche Hoogeschool gedurende het tijdvak 1791-1900*, 55; vgl. Almanak 1888, 347).

3 G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 1816.

4 Zie Hoofdstuk I, sub Vaderlandse vooruitgang - Heelkunde en Verloskunde.

5 Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 162; H. Beukers, *Aan bed geleerd - 350 jaar medisch klinisch onderwijs*, [6].

6 N.a.v. P.A. Jochems en H.W.A. van Overbeek, *Verloskundige zorg te Leiden gedurende het professoraat van A.E. Simon Thomas* (zie Bibliografie): F. Kouwenhoven e.a., *Een soms wrede praktijk met barmhartige bedoelingen. Verloskunde (…) ten tijde van Simon Thomas*, 278. Simon Thomas is in deze kwestie een weifelend standpunt blijven innemen (G.A. Lindeboom, *Geschiedenis van de medische wetenschap in Nederland*, 159).

7 M.M. Lamens-van Malenstein, *Oefening en bespiegeling. Het verloskunde onderwijs van M.S. du Pui (1754-1834) te Leiden*, 285-286.

8 H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 90; Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 162; M.M. Lamens-van Malenstein, *Oefening en bespiegeling. Het verloskunde onderwijs van M.S. du Pui (1754-1834) te Leiden*, 285; F. Kouwenhoven e.a., *Een soms wrede praktijk met barmhartige bedoelingen. Verloskunde (…) ten tijde van Simon Thomas*, 278-279.

9 E.D. Baumann, *Uit drie eeuwen Nederlandse geneeskunde*, 304-305; H. Beukers, *De opvatting van A.E. Simon Thomas over de baarmoeder-naad bij sectio caesarea* (zie Bibliografie).

10 M.M. Lamens-van Malenstein, *Oefening en bespiegeling. Het verloskunde onderwijs van M.S. du Pui (1754-1834) te Leiden*, 285.

11 B.J. Kouwer, *Professor A.E. Simon Thomas*, 36-39.

12 H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 89.

13 P.H. Simon Thomas, *Het onderwijs in de verloskunde aan de Leidsche Hoogeschool gedurende het tijdvak 1791-1900*, 12, 28; H. Beukers, *De opkomst van het universitair onderwijs in verloskunde en gynaecologie in Nederland*, 243-246; Helena Adelheid van der Borg, *Vroedvrouwen: beeld en beroep*, 66, 68, 79-80, 146.

14 H. Beukers, *De Faculteit der Medische Studenten in vroeger jaren*, 36.

15 F. Kouwenhoven e.a., *Een soms wrede praktijk met barmhartige bedoelingen. Verloskunde (…) ten tijde van Simon Thomas*, 275, 279.

16 Zie dit Hoofdstuk, sub Wel en wee van een universiteit - Herleving van een hogeschool.

17 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 117, 249, en *Groepsportret met Dame* III, 296, 362-363.
Zijn leerling B.J. Kouwer getuigt (in *Professor A.E. Simon Thomas*, 2), bewonderend maar waarschijnlijk waarheidsgetrouw, van zijn nagenoeg onbegrensde inzet: "Of zijn hulp gevraagd werd op een allerongeschiktst oogenblik te midden van de drukten van den dag, dan wel in het holle van den nacht, steeds kon men er verzekerd van zijn, hem bereid te vinden tot raad en hulp, en dit op een wijze, die den student, de barende in de achterbuurt den indruk gaf, dat het den hoogleeraar een genoegen was te mogen helpen." Ook kwam hij 's nachts wel via de achterdeur de kliniek binnen om te controleren hoe het met zijn patiënten ging en of de dienstdoende studenten zich naar behoren van hun taken kweten (mondelinge mededeling van Harm Beukers dd. 29 september 2009).

18 B.J. Kouwer, *Professor A.E. Simon Thomas*, 39-40; P.H. Simon Thomas, *Het onderwijs in de verloskunde aan de Leidsche Hoogeschool gedurende het tijdvak 1791-1900*, 67-68.

19 H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 91, èn *De opkomst van het universitair onderwijs in verloskunde en gynaecologie in Nederland*, 243, 246.
De hoogleraren T. Halbertsma, W.M.H. Sänger, H. Treub, G.C. Nijhoff en B.J. Kouwer, allen uit de Leidse school, voerden het door Simon Thomas ontwikkelde onderwijs in de andere Nederlandse medische faculteiten in.

20 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 249, en *Groepsportret met Dame* III, 296.

STUDENTEN OVER SIMON THOMAS

"Het onderwijs van S i m o n T h o m a s is uitstekend. En al laat zijne voordracht iets te wenschen over, toch waardeeren wij hoogelijk de onvergelijkelijke nauwkeurigheid bij alles wat hij zegt of doet en vooral de wijze waarop hij ons in de gelegenheid stelt zelven ondervinding op te doen. Wij zijn er van doordrongen dat het geheel aan ons te wijten is, zoo wij aan het einde van onze Academische loopbaan geen goede obstetrici zijn."
(Almanak 1861, 226).

Het onderwijs van Simon Thomas bleef om zijn degelijkheid en helderheid door de jaren heen hooggewaardeerd, evenals zijn welwillende hulp en leiding. Dat neemt niet weg dat de studenten het soms nodig vonden om adviezen te verstrekken, verzoeken te doen en klachten te spuien.

Zo dateert uit 1864 de suggestie om het goede onderwijs in de verloskunde nog te verbeteren door de jongere candidaten al direct aan het begin van de cursus, in plaats van pas na de Kerstvakantie, als assistent bij verlossingen toe te laten opdat zij zich dan geleidelijk op de praktijk zouden kunnen voorbereiden, terwijl de ouderen, vrij van het assistentschap, meer verlossingen zouden kunnen doen dan tot dusver mogelijk was geweest.

De kraamzaal in het Nosocomium Academicum beschikte weliswaar "over zeer beperkte ruimte"*, maar de studenten prijzen zich* "Gelukkig dat de jongelui door uitstekende inrigtingen der verloskundige polikliniek minder schade daardoor behoeven te lijden." *In 1873 geven zij de wens te kennen* "dat de klinische en poliklienische ziekte-gevallen meer werden aangewend, om tot praktische aanvulling van het theoretisch gedeelte te dienen."

"Eene uitvoeriger bespreking der patienten op de kliniek en polikliniek zou ons aangenaam zijn" *is een hint uit het 'jubeljaar' 1875, die in het volgende verslag terugkeerde. Weer een studiejaar later werd opgemerkt dat Simon Thomas wel meer werk zou mogen maken van zijn kliniek en polikliniek opdat de studenten de symptomen van het kraambed nader zouden kunnen leren kennen, maar ook deze aanmerking liet de hoogleraar blijkbaar vooralsnog onberoerd aangezien in 1878 werd betreurd dat er op dit punt niets was gebeurd. Wel meldden de studenten in 1879 tevreden dat het poliklinisch onderwijs aan belangrijkheid heeft gewonnen. En in 1880 wordt de constatering de* "polikliniek bloeit zeer" *gevolgd door de overweging:* "Bij het groot aantal jongelui springt de noodzakelijkheid om klinische zoowel als poliklinische patienten wat meer tot oefening in vrouwenonderzoek aan te wenden, nog duidelijker in 't oog, dan vroeger reeds het geval was. Wij hopen dat Z.H.G. hier eene andere regeling voor zal kunnen vinden."
(Almanak 1861, 226; 1864, 20; 1865, 20; 1866, 253; 1873, 188; 1875, 182; 1876, 228; 1877, 201; 1878, 29; 1879, 224; 1880, 247).

*Ofschoon benoemd tot hoogleraar in de theoretische en praktische verloskunde, legde Simon Thomas zich in de allereerste plaats toe op de praktijk en op de ontwikkeling van de handvaardigheid van zijn studenten.**

*Tussen de theorie van de verloskunde en de verloskundige kliniek in behoorden oefeningen op het fantoom c.q. op het vrouwenlijk tot het toen gangbare onderwijsprogramma. Training op het fantoom stelde de studenten in staat om de vereiste technische vaardigheden op te doen, om "de kunst van onderzoeken, de handgrepen, die bij regelmatige baringen gevorderd worden en oefeningen in de verloskundige kunstbewerkingen" onder de knie te krijgen.***

Toch was de dagelijkse gang van zaken weerbarstiger dan de goede bedoelingen: "Voor meerdere gelegenheid tot oefening op het phantoom houden we ons ten zeerste aanbevolen"*, heet het in 1875. Klaagden de studenten er in 1879 over dat er niet of nauwelijks gelegenheid was geweest om onder leiding van Simon Thomas op het fantoom te oefenen, een studiejaar verder had echter kennelijk* "grondig onderricht op het phantoom" *plaatsgevonden. Niettemin bleef de klacht actueel; in 1881 en 1882 werd het aantal wekelijkse uren hiervoor te beperkt geacht vanwege het groeiend aantal deelnemende candidaten, terwijl in 1883 van onvoldoende oefeningen op het fantoom sprake was. Een jaar later lieten de studenten weliswaar weten de oefenlessen op het fantoom, nu ook aan het eerste jaar hiertoe betere gelegenheid was gegeven, zeer op prijs te hebben gesteld, maar in 1885 herhaalden zij de wens dat vooral het tweede jaar praktisch op het fantoom zou mogen oefenen en memoreerden zij dat dit een enkele maal ook voor eerstejaars-studenten was weggelegd.*
(Almanak 1875, 182; 1879, 224; 1880, 247; 1881, 297; 1882, 317; 1883, 312; 1884, 313; 1885, 312).

*Hoewel in 1875 zijn degelijke, theoretische lessen met belangstelling heten te zijn gevolgd en in dit verband met name de gynaecologie wordt genoemd, heeft de verloskunde Simon Thomas veel meer beziggehouden dan de leer der vrouwenziekten, welk vakgebied eigenlijk pas onder en dankzij zijn opvolger, Hector Treub, tot volle wasdom is gekomen.*** *Bovendien was in 1881 door en voor het toenemend aantal candidaten het per week beschikbare aantal lesuren voor oefening in vrouwenonderzoek te gering. In 1882 evenwel hadden de studenten (meer dan) voldoende gelegenheid om barenden in de polikliniek te onderzoeken, maar konden zij wegens gebrek aan materiaal slechts weinig gevallen van gynaecologische aard waarnemen. Dat gold onverkort in 1883, toen de gynaecologische gevallen opnieuw schaars moeten zijn voorgekomen.*
(Almanak 1875, 182; 1881, 297; 1882, 317; 1883, 312).

Op het laatst, in 1887, belijden de studenten van Simon Thomas "vooral zeer geapprecieerd [te hebben] de vele nuttige wenken met het oog op de verloskundige praktijk". *En zij bevelen aan: demonstratie aan eerstejaars-*

candidaten op de verloskamer, met bekken en kinderlijkje, van de verhoudingen in elk speciaal geval; en die studenten die bij de verlossing van een in de kliniek opgenomen vrouw moeten zijn, zouden zo mogelijk in staat moeten worden gesteld "tot exploreeren vóór de vrouw in partu is." (Almanak 1887, 308-309).

In 1888 kijken zij terug op de 'Vereeniging tot ondersteuning van behoeftige kraamvrouwen enz.', die al kort na haar oprichting in 1876 "het vertrouwen der Leidsche moeders in de capaciteit der candidaten schijnt te verhoogen." *Na zijn overlijden beseften de studenten in Simon Thomas niet alleen de initiator maar tevens de meest hechte steunpilaar van de Vereeniging te hebben verloren. In die fase van zijn bestaan verkeerde het gezelschap trouwens blijkbaar in tamelijk zorgelijke omstandigheden:* "veel, zeer veel is er noodig, wil de vereeniging aan haar doel blijven beantwoorden." (Almanak 1880, 247; 1888, 296).

* W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 57, 248, en *Groepsportret met Dame* III, 295, 417, 419.

** H. Beukers, *De opkomst van het universitair onderwijs in verloskunde en gynaecologie in Nederland*, 245.

*** Ibidem, 246.

JOANNES MATTHIAS SCHRANT[1]
(’s-Gravenhage 1823 - Leiden 1864)

geneeskunde, pathologie en diagnose
(1862-1864)

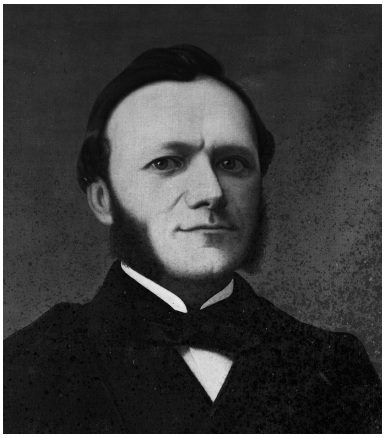

Terwijl Joannes M. Schrant op verzoek van Cornelis Pruys van der Hoeven omstreeks 1856 private colleges in fysische diagnostiek (percussie en auscultatie) voor Leidse medisch studenten was gaan verzorgen, oefende hij in de Sleutelstad met veel succes als geneesheer praktijk uit, nadat hij zich in het Amsterdamse Buitengasthuis had bekwaamd in pathologische anatomie, histologie, auscultatie en psychiatrie. In 1857 werd hij benoemd tot lector in Leiden, om pathologie en fysische diagnostiek aan het ziekbed te onderwijzen, in 1862 omgezet in een professoraat - als opvolger van Pruys.[2]

Schrant was stellig deskundig op het terrein van de fysische diagnostiek. Niet alleen omdat hij zich in Amsterdam op auscultatie had toegelegd, maar evenzeer omdat hij rond 1860 een vijftal publicaties over deze materie liet verschijnen in het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*. Eerst toen hij in 1862 zijn leermeester Pruys was opgevolgd, kwam de ‘diagnostische cursus’ op de Series Lectionum. En daarbij bleef het niet, want tegelijkertijd werd door hem een “gelegenheid ingerigt tot het doen van mikroskopische en chemische onderzoekingen, van welke dagelijks gebruik werd gemaakt”.[3] Schrant heeft dan ook niet alleen percussie en auscultatie op de Leidse kaart gezet. Belangstelling voor microscopie had hij eveneens, mogelijk reeds gewekt tijdens zijn Leidse studie bij Pruys die een microscoop rijk was. Al in 1849 verscheen in het tijdschrift *De Gids* zijn eerste publicatie van gewicht over dit thema, naar aanleiding van het werk *Het microscoop* van de Utrechtse hoogleraar Pieter Harting, die als eerste in Nederland - en zelfs als een der eerste geleerden ter wereld - een cursus over microscopische anatomie van planten en dieren had opgezet (1844). Voor Schrant waren een vroege diagnose - met behulp van de microscoop - en tijdig ingrijpen van groot belang met het oog op het welslagen van de behandeling van goed- en kwaadaardige gezwellen; of zijn suggestie om tijdig proefbiopsie te doen, in vivo uit te voeren, spoedig door de chirurgen is opgevolgd, is echter onduidelijk.[4] Van een laatste diagnostisch middel dat destijds werd ingevoerd, de thermometer, staat vast dat er onder Schrant systematisch gebruik van is gemaakt bij de diagnostiek van ziekten. Met dat al was het diagnostisch arsenaal aanzienlijk uitgebreid èn gebracht op een niveau dat aan de eisen van die tijd beantwoordde.[5]

In zijn invloedrijke inaugurele oratie *Over de empirische ontwikkeling van het ziektebegrip* legde hij aan de hand van de pathologie sterk de nadruk op de grote betekenis van de ‘gelouterde physiologie’ voor de geneeskunde,

en constateerde hij: de "tijd van beeldspraak en van vrome ontologische verdichting, mijne Heeren, snelt met rassche schreden ten einde. (…) Het scherpe zwaard der kritiek hieuw menige onherstelbare opening in de oude (…) verroeste, dogmatische wapenrusting".[6] Te beginnen met Schrant kreeg de pathologisch-fysiologische richting ook in de algemene geneeskunde een stem.[7]

In Schrants visie was de empirische methode van het natuuronderzoek voor de medicus de enige weg: waarneming, proefneming, ordening en overdenking - in die volgorde moest zijn wetenschap bedreven worden. Toch had hij zijn bedenkingen. Zeker erkende hij de waarde van de nieuwe richting in de geneeskunde, en paste hij de nieuwe methoden van onderzoek volop toe, maar ook zag hij de kliniek in hoge mate in handen gekomen van geneeskundigen die meer anatoom dan therapeut waren. En omdat de fysische diagnostiek niet meer dan plaatselijke afwijkingen aan het licht bracht, belemmerde zij in zijn optiek "de veelzijdige anthropologische diagnostiek, op welke mijn geachte voorganger zoo teregt de aandacht gevestigd heeft".[8]

Ondanks de korte tijd die Schrant als hoogleraar aan de Leidse hogeschool verbonden is geweest en hoewel hij er dus betrekkelijk weinig tot stand heeft kunnen brengen, heeft hij toch een onmiskenbaar stempel gedrukt op de modernisering van de geneeskunde. Met recht en reden is Schrant "het scharnier in de ontwikkeling van de medische theorie in Nederland" genoemd[9], en was hij hier de eerste die zich heeft "verdiept in de oorsprong en voortgeleiding van de waargenomen geluiden"[10].

1 niet te verwarren met zijn oom Johannes Matthias Schrant (1783-1866), van 1831 tot 1853 te Leiden hoogleraar in de Nederlandse letteren, vaderlandse geschiedenis en welsprekendheid (R.E.O. Ekkart, *Icones Leidenses*, 227).

2 G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 1775-1777; Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 165-166.
Schrant, een vruchtbaar schrijver en vertaler, was redacteur van meerdere medische media, en vertaalde werken van C. von Rokitansky (1804-1878) en C. Wedl (1815-1891) in het Nederlands.

3 H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 96.

4 D. de Moulin, *Microscopie en kankerdiagnostiek in de eerste helft van de negentiende eeuw*, 103-107.

5 H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 96.

6 J.M. Schrant, *Over de empirische ontwikkeling van het ziektebegrip*, 8-15.

7 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 251, en *Groepsportret met Dame* III, 297, 363, 417.

8 Ibidem, 251 resp. 297, 363-364; H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 97.

9 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 250-251, en *Groepsportret met Dame* III, 297, 363.

10 P.J. Kuijjer, *Kloppen en luisteren*, 87.

STUDENTEN OVER SCHRANT

*In zijn inaugurele oratie bracht Schrant de studenten in herinnering: "Zes jaren reeds mogt ik aan velen uwer onderrigt geven in een gedeelte van onze schoone wetenschap".**

Hij had hun geheugen echter niet hoeven op te frissen. Na zijn aanstelling als gewoon hoogleraar in de geneeskunde te Leiden volgde in de Almanak namelijk de opmerking dat Schrant niet onbekend was aangezien hij vroeger reeds voorlezingen over percussie en auscultatie had gehouden, "die zijne benoeming aan zijne leerlingen bijzonder aangenaam maakten."
(Almanak 1863, 166).

En hun waardering hield stand. De studenten stelden vast dat Schrant bij zijn klinisch onderwijs voorliefde voor fysische diagnostiek toonde - niet zo vreemd, trouwens, daar dat zijn leeropdracht was. Ondanks de vele bezwaren die zij aan de toepassing ervan in de praktijk verbonden achtten, noemen zij het toch "verblijdend" *zich* "ook met die rigting op het gebied der wetenschap" *meer bekend te kunnen maken.*
(Almanak 1864, 21).

Hun laatste notitie over Schrant in de Almanak betrof zijn overlijden op 18 maart 1864 na een "hevige ziekte" *c.q. na infectie door een tyfuspatiënt bij wie hij aan het ziekbed was geroepen.***
(Almanak 1865, 13).

* J.M. Schrant, *Over de empirische ontwikkeling van het ziektebegrip*, 40.

** W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 251, en *Groepsportret met Dame* III, 363.

JOHAN CHRISTIAAN GOTTLOB EVERS
('s-Gravenhage 1818 - 's-Gravenhage 1886)

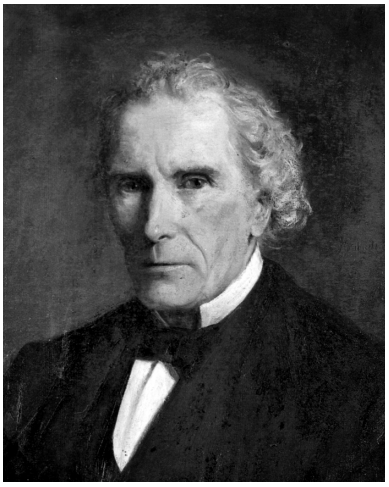

geneeskunde en pathologie (1864-1873)

Als liberaal had Johan C.G. Evers zijn geestverwant J.R. Thorbecke geholpen bij de totstandkoming van diens zogenaamde 'artsenwetten' (1865).[1] Hoewel Evers' voorliefde bij zijn medische praktijk in Den Haag lag, haalde bewindsman Thorbecke hem over om hoogleraar in Leiden te worden, in de geneeskunde en de pathologie (1864).[2] Evers nam dit ambt aan met een rede over *De waarde der ervaring aan het ziekbed voor de beoefening der geneeskunde*[3], waarin hij opriep de (inwendige) geneeskunde een eigen plaats te gunnen naast anatomie en fysiologie. De ervaring aan het ziekbed achtte hij uiterst belangrijk voor het doel waar het in wezen allemaal om te doen is: het genezen van zieken.[4] In zijn beleving hadden curatoren "door een praktisch geneesheer uit te kiezen" er blijk van gegeven in te zien "hoe noodzakelijk eene aan het ziekbed verkregene ervaring voor het onderwijs in de geneeskunde is".[5] Geheel in lijn met zijn voorganger Schrant zag hij het belang van de verworvenheden uit de biologie en het nut ervan voor en in de geneeskunde.[6] Terzijde: achtereenvolgens hebben zij de pathologisch-fysiologische richting ook in de algemene geneeskunde een stem gegeven.[7]

Evers kreeg het over het begrippenpaar 'empirie' en 'ervaring' nog aan de stok met Leids oud-alumnus en oud-prosector, destijds Utrechts hoogleraar W. Koster, die hem onder meer verweet 'ervaring' te hanteren op een wijze "welke aan bakers- en vroedvrouwen-beschouwingen herinnert." Toen Evers evenwel erkende dat de situatie zich gewijzigd had en ervaring iets anders geworden was dan het klakkeloos kopiëren van handelingspraktijken, stelde Koster triomfantelijk vast: "De tijd van het geloof aan autoriteit, aan recepten en dogmata, steunende op de traditie der vermeende ervaring van beroemde geneesheren is voorbij".[8]

Had Schrant, zoals wij zagen, percussie en auscultatie in zijn lesprogramma opgenomen, onder Evers kwam de fysische diagnostiek niet meer als afzonderlijk college voor. In de geneeskunde raakte de farmacognosie op de achtergrond en won de praktische geneesmiddelleer geleidelijk terrein, over welk college Evers zich in de cursus 1868-'69 ontfermde. Had Pruys van der Hoeven een polikliniek voor kinderen in het leven geroepen en had Schrant in 1862-'63 een polikliniek voor mannen ingericht, onder Evers kwam er zo'n voorziening voor vrouwen bij.[9]

Aan het eind van zijn rectoraat (1870) was hij persoonlijk niet in staat om op de Dies de gebruikelijke overdrachtsrede te houden, aangezien hij voor zijn gezondheid in het buitenland verbleef. Drie jaar later legde hij vanwege een

maagkwaal zijn functie neer, en hervatte hij zijn Haagse huisartspraktijk.[10]

Naast de zorg voor zijn Haagse praktijk was Evers actief als redacteur van het tijdschrift *Boerhaave* (1839-1848), als mede-opsteller van een wetsontwerp op het geneeskundig staatsbestuur, en als mede-organisator van een geneeskundig congres voor Nederlandse medici en mede-oprichter van de Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst (1848-'49). Van het eerste NMG-hoofdbestuur maakte hij deel uit, en in 1862 was hij voorzitter van de Maatschappij.[11]

In 1848 had Evers zich in een artikel in *De Gids* uitgesproken over de noodzakelijke reorganisatie van de medische opleiding, en had hij het onderscheid in rangen en standen binnen het geneeskundig beroep veroordeeld.[12] Hij noemde daarin één school voor geneeskundigen een "eisch des tijds" waaraan "voldaan zou moeten worden, indien het bleek, dat op onze hoogescholen de vorming van geschikte geneesheeren onmogelijk is".[13]

Toen Evers Leids hoogleraar was, wist de opvolger van Thorbecke, minister Geertsema, hem even goed te vinden ten tijde van de cholera-epidemie van 1866, door hem te benoemen in een landelijke choleracommissie, die onder meer tot taak kreeg de aetiologie van de ziekte te onderzoeken. Nu had Evers zich al eerder met de cholera beziggehouden; naar aanleiding van de epidemie in Den Haag (1849) had hij er een rapport over uitgebracht, mét plattegronden om de verspreiding van de cholera in de stad te kunnen illustreren.[14]

Thorbecke wist hem in 1863 eveneens te strikken voor een staatscommissie die onderzoek moest doen naar de lichamelijke, geestelijke en zedelijke omstandigheden van de in fabrieken werkende kinderen. Maar omdat vooral Evers deze opdracht eigener beweging had uitgebreid met onderzoek naar de vraag of kinderarbeid in fabrieken werkelijk wel zo nadelig was als een medicus als Coronel almaar staande hield, bleven de resultaten veel langer uit dan verwacht, tot grote ergernis van velen.[15]

Toch heeft Evers vooral naam gemaakt als statisticus en als hygiënist, en dat was allerminst een uitzonderlijke combinatie - de hygiënisten pasten namelijk de statistiek graag toe bij hun onderzoek naar de gezondheidstoestand van de bevolking c.q. om het verband tussen ziekte en sociale verschillen aan te tonen.[16] Een van zijn favoriete bezigheden was het verzamelen van statistische gegevens over diverse onderwerpen, zoals het begin en ophouden van de menstruatie, ziekte en sterfte, die hij in verschillende artikelen publiceerde.[17] Als hygiënist behoorde Evers tot de "geneeskundigen die een belangrijke bijdrage hebben geleverd aan de verbetering van de openbare hygiëne of aan het onderzoek naar de volksgezondheid".[18]

De liberale hervormer Evers "was zeker een ijverig man maar hij had de schraalheid die veel liberalen eigen was."[19] Minder karig was hij met zijn lof voor de 'gelouterde physiologie' van zijn voorganger Schrant, die zo gedurende een generatie de koers van de Leidse faculteit der geneeskunde bepaalde.[20]

1 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 361, en *Groepsportret met Dame* III, 238; Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 168.
2 Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 167; G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 558.
3 De titel van deze inaugurale oratie luidt elders anders, namelijk: *De ervaring aan het ziekbed als (de) grondslag der eigenlijke geneeskunst* (G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 558; Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 167 - zij het dat laatstgenoemd overzichtswerk een pagina verder (168) de door ons in de tekst gebezigde titel vermeldt).
4 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 252, en *Groepsportret met Dame* III, 298.
5 Geciteerd in: H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 97.
6 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 252, en *Groepsportret met Dame* III, 298; Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 167.
7 W. Otterspeer, *Groepsportret met Dame* III, 417; vgl. H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 98.
8 Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 127, 129.
9 H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 96, 98.
10 G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 558.
11 E.S. Houwaart, *De hygiënisten*, 86, 89, 343.
12 Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 91.
13 Geciteerd in: W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 347.
14 E.S. Houwaart, *De hygiënisten*, 140, 165, 371 – noot 77.
15 Ibidem, 276.
16 Ibidem, 193 e.v., 300, 314.
17 G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 558.
18 E.S. Houwaart, *De hygiënisten*, 341, 343.
19 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 252, en *Groepsportret met Dame* III, 363.
Toen in 1872 een opvolger voor Suringar benoemd moest worden, bracht Evers de medische faculteit in rep en roer door te verkondigen dat z.i. van die opvolging kon worden afgezien omdat het beter was de kliniek in één hand te houden. Twee professoren voor het klinisch onderwijs was er voor hem een te veel; dat beschouwde hij als “twee masten op één schip, dat te klein is om ze te dragen.” Evers wilde zijn gelijk aanvankelijk hogerop halen - en veel hoger dan Thorbecke, met wie hij als diens voormalige raadsman op goede voet stond, was toen amper voorhanden (al overleed dit liberale boegbeeld datzelfde jaar) -, maar hij besefte een éénmansstrijd te voeren, met zijn liberale idee van de eenvoud van het hoger onderwijs. Aangezien zijn collega’s niet moe werden de noodzaak te beklemtonen van een brede natuurwetenschappelijke propaedeuse, van de oefening in practica en van de drukkende last van het klinisch en poliklinisch onderricht, bond Evers in (om een jaar later zelf terug te treden) - en volgde Huet Suringar op. (W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 70-71).
20 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 251, en *Groepsportret met Dame* III, 298, 363.

STUDENTEN OVER EVERS

In het begin van zijn professoraat werd Evers, 'practiserend geneesheer te 's Gravenhage'*, geprezen om zijn ijver. Tegelijkertijd merken de studenten wel op dat de Interne Stads-kliniek een te groot aantal patiënten telt* "dan dat zij met vrucht voor de jongelui zouden kunnen geobserveerd worden."
(Almanak 1865, 14; 1866, 253-254).

De eerste klap is echter niet altijd een daalder waard. Een jaar later namelijk was het oordeel van de studenten "niet zoo gunstig"*. In zijn onderwijs was Evers onduidelijk en wijdlopig, terwijl het aan regelmaat en volgorde schortte.*

Ook vinden de studenten dat zijn houding "jegens de candidaten, ten overstaan van de patienten niet altijd zóo is, als wij die wel zouden wenschen."
(Almanak 1867, 248-249).

Toen Evers op de vrouwenzaal het houden van ziekteverslagen invoerde, reageerden de studenten hierop positief.

Minder zonnig was hun kennisgeving dat ziekte Evers begin mei 1869 had geveld, voor lange tijd; pas in april 1870 was hij in staat zijn colleges te hervatten.

In 1872 deelden de studenten met genoegen mee dat de Leidse candidaten in de geneeskunde meer en meer gelegenheid krijgen om zich zowel theoretisch als praktisch tot goed ontwikkelde medici te vormen, dankzij de 'soliditeit' *van Evers' onderwijs, èn:* "Het is vooral op de zalen, die dezen Hoogleeraar ter beschikking staan, dat men steeds een grooter verscheidenheid van ziektegevallen waarnemen kan."
(Almanak 1868, 227; 1870, 207; 1871, 185; 1872, 203-204).

Bij zijn vertrek memoreerden de studenten dat Evers aan de wieg had gestaan van een polikliniek die een aanzienlijke uitbreiding had betekend van het klinisch onderwijs in het Nosocomium Academicum, en constateerden zij dat hetzelfde onverminderd gold voor het nieuwe Nosocomium Academicum.*
(Almanak 1873, 187).

* Ter gelegenheid van Evers' afscheid boden zijn oud-leerlingen hem een prachtexemplaar aan van het laatste door de Franse tekenaar en schilder Gustave Doré (1832-1883) geïllustreerde werk, *London* van Blanche Jerrold (1868). (Almanak 1874, 174).
(*Winkler Prins Encyclopaedie* VII (Amsterdam/Brussel 1950^{6}) 391).

JOHANNES ADRIANUS BOOGAARD
(Rotterdam 1823 - Zoeterwoude 1877)

anatomie en geneeskunde,
pathologische anatomie (1866-1877)

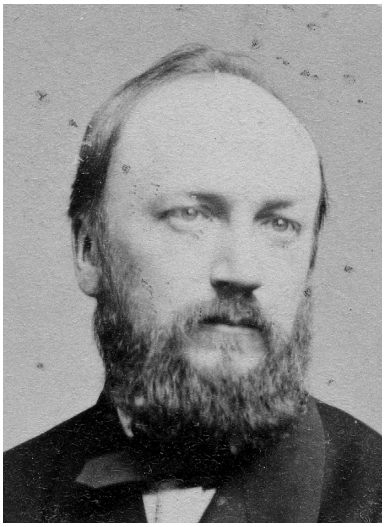

Na zijn Leidse opleiding zette Johannes A. Boogaard zijn geneeskundige studie voort in Berlijn, waar hij zich onder leiding van Rudolf Virchow toelegde op pathologische anatomie (1842-1847), en in andere buitenlandse universiteitssteden. Teruggekeerd in Nederland werd hij in 1851 op aanbeveling van Halbertsma prosector bij de pathologische anatomie, inclusief het onderwijs in dat vak en de histologie (destijds nog aangeduid als algemene anatomie). Een dozijn jaren later (1863) volgde zijn aanstelling als conservator van de ontleedkundige verzameling, met de titel van professor - die laatste 'toegift' geeft de waardering aan die zijn inbreng oogstte en was bedoeld om hem voor Leiden te behouden daar toen zijn vertrek naar Amsterdam dreigde. Na het overlijden van Halbertsma werd hij benoemd tot buitengewoon hoogleraar (1866), en werd hij bevorderd van conservator tot directeur van het Anatomisch Kabinet.[1]

Bij die gelegenheid hield Boogaard een rede over *De anatomisch-physiologische rigting in de hedendaagsche geneeskunde: uit de geschiedenis verklaard en geregtvaardigd*. Hierin rekende hij zich tot 'de modernen', dat wil zeggen dat hij een zo ruim mogelijke toepassing van anatomie en fysiologie als richtlijn voor de praktische geneeskunde beschouwde.[2] Voor hem bestond er geen onderscheid tussen theorie en praktijk, en waren stelsels vervangen "door eene op natuurstudie in den ruimsten zin van het woord gevestigde geneesleer".[3]

In 1868 wisselde hij het onderwijs in de histologie in voor dat in de algemene pathologie. Ultimo 1870 kwam zijn benoeming tot gewoon hoogleraar in de pathologische anatomie af.[4]

Voor het Anatomisch Kabinet heeft Boogaard veel betekend. Zo heeft hij de collectie uitgebreid en de ordening ervan verbeterd. En toen de verzameling omstreeks 1860 ernstig in gevaar kwam door de dreigende instorting van de bibliotheek op de bovenverdieping van het gebouw waar het kabinet was ondergebracht, speelde hij een belangrijke rol door de collectie te herhuisvesten, in het gebouw op de Kleine Ruïne, en haar meer doelmatig in te richten.[5]

Boogaard sloeg echter ook nieuwe wegen in. Zo maakte hij als hartstochtelijk statisticus deel uit van de Commissie voor Statistiek van de Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst, en droeg hij als zodanig in aanzienlijke mate bij aan de totstandkoming van de sterfteatlas van Nederland (1866).[6] Hij diende als voorzitter van de in 1867 te Leiden opgerichte Vereeniging

tot verbetering van de volksgezondheid de sanering van de in de stad heersende hygiënische situatie.[7] Vanaf 1869 verzorgde hij een privatissimum over de gezondheidsleer, waarbij hij een relatie legde tussen pathologie en hygiëne, die tot aan het begin van de twintigste eeuw zou blijven bestaan.[8] In dit kader valt eveneens zijn publicatie over *Een Volksbelang: de waarde eener Duinwaterleiding voor de bevolking van Leiden* anno 1876 te memoreren.[9] Boogaard stond dan ook vooraan in het gelid der hygiënisten.[10]

Met de microscoop was Boogaard al vroeg bekend, dankzij de privé-cursus microscopie die hij als student circa 1841-'42 bij de toenmalige Leidse garnizoensgeneesheer Gobée had gevolgd. Als prosector bij Halbertsma ging hij, zoals vermeld, vanaf 1851 college geven in 'Anatomiam generalem, demonstrationibus microscopicis illustratam'. Vanaf 1854 verzorgde hij tevens een cursus praktische microscopie. Deze belangstelling leidde, onder zijn supervisie, tot verschillende dissertaties over een microscopisch-anatomisch onderwerp. Boogaard heeft bij de introductie van de microscoop in het Leidse onderwijs in de geneeskunde dus een belangrijke, initiërende rol vervuld.

Bovendien: daar hij zich gedurende bijna vijf jaar bij Virchow met de pathologische anatomie had beziggehouden, was hij vertrouwd met de nieuwe ontwikkelingen op dat gebied, en was hij overtuigd geraakt van de betekenis van de pathologische histologie. [11]

Toen de Leidse medische faculteit in de jaren zeventig van de negentiende eeuw de geneeskunde als wetenschap ging zien en stelde dat de medische praktijk daarom op wetenschappelijke methoden gebaseerd behoort te zijn - in tegenstelling tot de vroegere traditionalistische, empirische, praktische methode - was Boogaard van die nieuwe wetenschappelijke benadering een van de meest geheide voorvechters.[12]

Boogaard was een volijverig geleerde, die een aantal verhandelingen afscheidde over ziektekunde, gezondheidsleer en statistiek.[13] Als opvolger van Halbertsma was hij vooral de fysioloog die het accent legde op de ziektekundige weefselleer.[14] Boogaard is met de 'anatomisch-physiologische rigting' een soort bemiddelaar genoemd tussen de klassieke, anatomische richting, vertegenwoordigd door Zaayer, en de moderne, fysiologische richting, gepersonifieerd door Heynsius.[15] Beiden vragen dan ook nu als eersten onze aandacht.

1 H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 94; G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 210-211; Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 169-170.
Nadat Boogaard bedankt had "voor een beroep als hoogleeraar naar Amsterdam" aangezien hem in 1863 bij de functie van conservator van het Anatomisch Kabinet de titel van professor werd toegekend, prijzen de studenten hem als "een, zoo algemeen wegens zijn uitgebreide kennis en groote welwillendheid jegens de jongelui, geacht man" (Almanak 1864, 22).
2 H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 94.
3 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 253, en *Groepsportret met Dame* III, 299.
4 G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 211; Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 170.
5 Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 169.
6 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 253, en *Groepsportret met Dame* III, 299.
Bij de onthulling van Boerhaaves standbeeld op 26 juni 1872 hield Boogaard als NMG-president de feestrede. Ofschoon "uitgaande van de maatschappij van geneeskunde" moet de plechtigheid "een echt Academisch feest" zijn geweest. Een dompertje op de feestvreugde was wel dat alleen medisch candidaten vrije toegang tot het feestterrein hadden, hoewel het Leidsche Studenten Corps aan dit eerbetoon 500 gulden uit zijn kas had bijgedragen. (Almanak 1869, 180-181; 1873, 165-166).
7 Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 170.
Het Regionaal Archief Leiden (RAL) beheert van Boogaard afkomstige bescheiden van deze vereniging, die vermoedelijk zijn persoonlijke archief als bestuurslid behelzen. Zie voor deze vereniging o.a.: Har Meijer, *Het vuil, de stad en de dokter*, 226 e.v.
8 H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 95.
9 Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 170.
Boogaards pleidooi bleek niet aan dovemansoren gezegd, want reeds in 1877 besloot de gemeenteraad van de Sleutelstad tot de oprichting van de Leidsche Drinkwatermaatschappij (LDM). (Har Meijer, *Het vuil, de stad en de dokter*, 257).
10 E.S. Houwaart, *De hygiënisten*, 328.
11 H. Beukers, *De beginjaren van de microscopie aan de geneeskundige faculteiten te Utrecht en Leiden*, 74, 78-81.
Volgens G.A. Lindeboom (in *Dutch Medical Biography*, 682) heeft dr Carl Gobée (1804-1857) de genoemde, drukbezochte cursus microscopische anatomie evenwel van 1844-'51 gegeven, toen Boogaard, althans tot 1847, in Berlijn verbleef.
12 Marten van Wijhe, *From Stupefaction to Narcosis. A Study of the Development of Inhalation Anaesthesia in the Surgical Department of the Leiden Academic Hospital*, 97-98 (in het spoor van: H. Beukers, *Hippocratisme en natuurwetenschappelijke geneeskunde*, en *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*).
13 G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 211.
Zo ontwierp Boogaard een toestel, myelomicrotoom genaamd, dat in de jaren zestig van de negentiende eeuw goede diensten bewees bij de vervaardiging van preparaten van het zenuwstelsel, zoals om gelijkmatige dunne, dwarse èn overlangse coupes van het ruggenmerg te maken (W.J. Mulder, *Microscopische preparaten van de praktizerend geneesheer G.J. Luchtmans*, 109 e.v.).
Hoewel Boogaard de goede dingen van het leven zoals muziek - hij was een begaafd musicus -, literatuur, kunst en reizen op waarde wist te schatten, deelde hij de melancholische inslag van zijn voorganger Halbertsma en anderen in de medische faculteit. Volgens zijn necroloog Zaayer was hij een ernstig man, "met een wellicht meer volhardend dan doortastend karakter." (W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 253, 396, en *Groepsportret met Dame* III, 364).
14 Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame* III, 420.
15 H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 94.

STUDENTEN OVER BOOGAARD

De komst van Boogaard als eerste prosector bij Halbertsma (1851) zagen de studenten als een 'inhaalslag' voor Leiden: "Door deze benoeming werd aan eene lang gevoelde behoefte voldaan, en aan het onderwijs een krachtig hulpmiddel geschonken, waarin zich de andere Academiën reeds langen tijd mogten verheugen."
(Almanak 1852, 116).

De studenten bleven hun waardering niet onder stoelen of banken steken: "Over het onderwijs door Prof. Boogaard in de histologie, pathologie, anatomie en practische mikroskopie gegeven, kunnen wij gerust verklaren dat het belangrijke van den inhoud en de welwillende manier waarop het gegeven wordt, aan ieders wenschen voldoet."
(Almanak 1864, 19; 1865, 21).

Ook in 1875 wordt zijn onderwijs geroemd, in het bijzonder door de candidandi, maar wel volgt daarbij de aanmerking: "hoewel eene minder eentonige voordracht en het niet zoo dikwijls in details treden hun wenschelijk voorkomt."
(Almanak 1875, 181).

De toon lijkt daarmee gezet èn de kentering een feit, want de wanklank wordt tot refrein verheven als de studenten een jaar verder van mening blijken te zijn dat Boogaard zijn colleges pathologische anatomie met weinig leven en bezieling (sic!) heeft gegeven.
(Almanak 1876, 227).

Weer een jaar later is het oordeel onveranderd negatief: dat slechts een gering aantal toehoorders de colleges van Boogaard heeft gevolgd, komt volgens de studenten waarschijnlijk door zijn "eentonige, soms onverstaanbare voordracht".
(Almanak 1877, 202).

ADRIAAN HEYNSIUS
(Moordrecht 1831 - Leiden 1885)

fysiologie en histologie (1866-1885)

Alvorens het Amsterdamse Athenaeum Illustre voor de Leidse universiteit te verlaten, stelde Adriaan Heynsius de eis dat hem in de Sleutelstad een nieuw, ordentelijk ingericht fysiologisch laboratorium ter beschikking zou worden gesteld.[1] Hij kon zo hoog van de toren blazen omdat hij in de Amstelstad zijn sporen als fysioloog ruimschoots had verdiend en Leiden hem juist daarom graag wilde inlijven.

Heynsius had in Utrecht natuurwetenschappen en geneeskunde gestudeerd bij vernieuwende hoogleraren als de chemicus G.J. Mulder - die hem tot zijn voorliefde voor de fysiologische chemie bracht[2] - en de medici F.C. Donders en J.L.C. Schroeder van der Kolk. Na er zijn opleiding voltooid te hebben, begon hij in Amsterdam een praktijk als (stads)geneesheer, met inbegrip van een bescheiden eigen pathologisch laboratorium voor zijn wetenschappelijk werk[3] waar hij heel wat fysiologisch-chemische onderzoekingen verrichtte. In die tijd hield hij menige, goedbezochte lezing voor Amsterdamse medici over fysiologie en histologie.

Intussen hadden verscheidene Amsterdamse hooggeleerden geijverd voor de stichting van een Amsterdams laboratorium voor fysiologie en pathologie, en toen zij hun inspanningen eindelijk bekroond zagen (1856)[4] werd Heynsius benoemd tot directeur van deze voorziening[5], twee jaar later gevolgd door zijn aanstelling als hoogleraar in fysiologie en histologie van het Athenaeum. In zijn laboratorium begon hij, samen met zijn leerling - en latere Amsterdamse hoogleraar - B.J. Stokvis, fysiologisch-chemisch onderzoek naar suikervorming in de lever.[6]

Voornamelijk dankzij "het voortreffelijke werk van (…) Heynsius in het laboratorium op de Kloveniersburgwal (…) werd Amsterdam de eerste plaats in Nederland, waar de fysiologie als zelfstandig vak beoefend werd en als zodanig erkenning kreeg." Zijn benoeming in 1858 stond aan het begin van de "indrukwekkende opmars van de fundamentele kennis der levensverrichtingen, de 'natuurkunde van de mens' (…). De moderne geneeskunde deed haar intrede. Het experiment in de medische wetenschap werd geïntroduceerd." Dat alles zweemt naar bedenkelijke overdrijving, maar zo heel ver bezijden de werkelijkheid houdt de geschiedschrijver van het Amsterdamse laboratorium zich nu toch ook weer niet op.[7]

Omstreeks 1850 won het inzicht steeds meer veld dat de geneeskunde bij uitsluiting een natuurwetenschappelijke basis moest hebben. Deze gedachte vond het eerst toepassing in de fysiologie, naar de zienswijze dat levensprocessen in beginsel fysische en chemische processen zijn.[8] De opvatting

van ziekte als proces - het aan de fysiologie ontleende ziektebegrip dat in de loop van de negentiende eeuw dominant werd - bracht geleerden als Heynsius tot de slotsom, dat de geneeskunde als wetenschap zich dient te baseren op de nauwkeurige waarneming van (verstoorde) levensprocessen op alle niveaus.[9] En zo werd het experiment, de waarneming onder gecontroleerde omstandigheden, tot middel om fysiologische vraagstukken op te helderen. Hiertoe werd met levende dieren en geïsoleerde organen geëxperimenteerd, en waren stallen, operatieruimten en andere bijzondere voorzieningen nodig. Bleef de anatomie meer descriptief van aard en aanpak, de fysiologie - lang in één koppel met de anatomie gedoceerd - ontwikkelde zich in experimentele richting, met laboratoria die los stonden van de anatomische kabinetten.[10]

De eerste fysiologische laboratoria aan universiteiten kwamen anno 1866 in Groningen (I. van Deen) en Utrecht (F.C. Donders) tot stand; Leiden volgde een jaar later, met Heynsius. Donders' werkplaats gold als voorbeeld(ig), en zijn model voorzag in twee secties: een afdeling voor fysisch-fysiologisch onderzoek (met inbegrip van de microscopie) en een afdeling voor chemisch-fysiologisch onderzoek.[11]

Na de dood van Halbertsma besloten de Leidse curatoren diens meermalen geuite wens te honoreren, en de onderwijstaken betreffende fysiologie en anatomie te splitsen. Heynsius aanvaardde het professoraat in de fysiologie in 1866 met het uitspreken van een *Redevoering over het tegenwoordig standpunt der physiologie en haar verband met de geneeskunde*, die wel het credo van een natuurwetenschapper is genoemd[12]. Daarin merkt hij op:

> "De aprioristische beschouwing der oudere geneeskunde over den grond en het wezen der ziekten gaf, zooals van zelf spreekt, vaste regelen voor de therapie aan de hand. De vijand, die het ligchaam was binnengedrongen moest, het kostte wat het wilde, daaruit worden verdreven. (…)
> Gelukkig was de natuur niet schaarsch in de levering van doeltreffende middelen. Te kust en te keur kon men kiezen, en vol zelfvertrouwen werd dan ook daarvan ruimschoots gebruik gemaakt. - Maar de ontwikkeling der natuurkundige wetenschappen nam het zelfvertrouwen bij den geneeskundigen weg. (…) Zullen wij treuren over het verlies van dit zelfvertrouwen dat geen reëlen grondslag had? Zeker niet. Alleen voor de pharmaceuten is het eene zware ramp, die zij nog in onzen tijd niet te boven gekomen zijn".[13]

Gezien zijn overtuiging dat zijn vak als "studie (…) van de scheikundige en natuurkundige eigenschappen der stoffelijke bestanddeelen van het ligchaam" werkelijke, wetenschappelijke vooruitgang zou brengen, zou hij al het mogelijke doen om de studenten met fysiologisch onderzoek vertrouwd te maken. Daartoe dienden niet alleen zijn alom geroemde colleges, maar werden zijn studenten ook zelf in het laboratorium - met verse preparaten - aan het werk gezet. Deze fysiologische werkplaats zag hij namelijk als de belangrijkste oefenschool voor de studenten in het waarnemen.[14] Had hij hen in zijn oratie niet voorgehouden:

> "Ik zal trachten Uwe zintuigen te scherpen en ze met Uwen geest in nader verband te brengen. Gij moet leeren zien, hooren, ruiken, proeven en tasten en gij moet het bewustzijn hebben, dat gij met deze vermogens tot ware kennis kunt komen."[15]

In 1866-'67 kreeg hij, aan de Zonneveldsteeg in Leiden, het toegezegde, nieuwe èn welvoorziene fysiologisch laboratorium, dat onder zijn toezicht was gebouwd - en dat was ingericht naar het ontwerp van het Utrechtse laboratorium.

In het Leidse laboratorium zette hij zijn chemische studies voort, en raakte bekend vanwege zijn onderzoek naar dierlijke eiwitten en de samenstelling van lichaamsvochten zoals galkleurstoffen, en op het gebied van de pathologische vaatgeruisen, waarmee hij internationale erkenning verwierf; roem oogstte hij met de naar hem vernoemde chemische reactie op de detectie van eiwitten in urine. Ook bestudeerde hij er verschijnselen van de bloedsomloop. In 1884 introduceerde hij de techniek van in fracties gesplitste neerslag met ammoniumsulfaat, die vervolgens veel werd toegepast.[16]

Dat hij met dat al, wetenschappelijk beschouwd, op eenzame hoogte in de faculteit stond, gaf aanleiding tot spanningen, vooral met zijn collega Zaayer, de personificatie van de klassieke anatomische richting, die Heynsius later als volgt typeerde:

> "Bekwaam experimentator, in hooge mate welbespraakt, voortvarend en doortastend van karakter, met onbegrensde vooringenomenheid met zijn vak, hetgeen hem wel eens bracht aan de grenzen van naijver en onbillijkheid tegenover aanverwante studievakken en hunne vertegenwoordigers".

Inderdaad, Heynsius had niet alleen bewonderaars …[17].

Heynsius was een krachtige persoonlijkheid, die zich prominent deed gelden in tal van gezelschappen, bijvoorbeeld landelijk in de Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst èn in de Vereeniging tot verbetering van de volksgezondheid te Leiden en het plaatselijke Roode Kruis. [18] Hij voelde zich evenmin te goed om onder auspiciën van de Commissie voor Volksbijeenkomsten als spreker op te treden in een soort van werkmanssociëteit en er lezingen te verzorgen.[19]

Heynsius vertegenwoordigde de moderne, fysiologische richting. Reeds in Amsterdam had hij het onderzoek en onderwijs in de fysiologie helpen opbouwen, met inbegrip van het gebruik van de microscoop. Met zijn komst heeft de moderne microscopie ook in Leiden een vaste plaats in de basisvakken gekregen.[20] Net als eerder in Amsterdam heeft hij in de Sleutelstad de fysiologie als zelfstandig leervak gevestigd en tot haar recht doen komen.[21]

Heynsius was, met Boogaard - van wie hij in 1868 de histologie had overgenomen, de meest uitgesproken voorstander van de sinds de jaren zeventig in de faculteit opgang makende opvatting dat geneeskunde een wetenschap is en praktische geneeskunde bijgevolg op wetenschappelijke methoden gebaseerd behoort te zijn, waarmee een streep werd gezet door de vroegere traditionalistische, empirische, praktische methode.[22]

In zijn rectorale rede in het 'jubeljaar' 1875 - toen de Leidse hogeschool haar derde eeuwfeest vierde - toonde Heynsius zich van zijn zelf-ingenomen zijde. Nadat hij andere faculteiten de maat had genomen, ging hij in op de wis- en natuurkunde, 'de jongste der zusteren', die zijns inziens het meeste bijdroeg aan de feestvreugde daar zij "de lust tot eigen onderzoek onder onze studenten opgewekt en meer dan vroeger aangekweekt" had. Zijn eigen faculteit, de medische, was daaraan horig geraakt, immers, zo stelde hij vergenoegd vast: "De zuiver wetenschappelijke bearbeiding der physiologische optiek is der geneeskunde tot grooten zegen geweest."[23] Hij doelde daarmee op de introductie van praktisch klinisch onderwijs en -vooral- van experimenteel laboratoriumonderwijs, die hij reeds in zijn oratie van 1866 had bepleit, vooruitlopend op een geheel nieuwe verhouding tussen onderwijs en wetenschap, tussen demonstratielessen en onderzoekspracticum.[24]

Heynsius verrichtte in zijn laboratorium proefondervindelijk onderzoek en gaf college op basis daarvan.[25] Hij gold te Leiden onomstreden als "de meest geroemde docent van de faculteit in zijn dagen"[26], in de negentiende eeuw misschien alleen overtroffen door de populariteit die S.S. Rosenstein genoot.[27] En hij is de directe aanjager geweest van de fysiologische chemie, de latere biochemie.[28]

1 H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 94, en *De beginjaren van de microscopie aan de geneeskundige faculteiten te Utrecht en Leiden*, 78; W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 123, en *Groepsportret met Dame* III, 148.
2 J.S. Theissen, *Levensberichten van professoren en lectoren*, 600.
3 G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 863; Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 172.
4 Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 172.
5 Riant ondergebracht was Heynsius' laboratorium niet, in het gebouw van de Klinische School in het Binnengasthuis; "voor velen onzer lezers", veronderstelde G.D.L. Huet in 1885, toen Leids hoogleraar farmacologie, "zal het overbodig zijn te herinneren hoe hij met de gebrekkigste hulpmiddelen, in een armoedig keukentje, tot een zoogenaamd pathologisch laboratorium ingericht, zijn tijd en kennis wijdde aan gewichtige onderzoekingen" (geciteerd in: J.S. Theissen, *Levensberichten van professoren en lectoren*, 601).
Huet had overigens beter van 'Physiologisch Laboratorium' kunnen spreken, want niet alleen noemde Heynsius zijn werkplaats zo, maar bovendien sloeg Huets benaming niet op de er verrichte onderzoekingen op het gebied van de fysiologie, de fysiologische chemie en de toxicologie (H. Beukers, *Een nieuwe werkplaats in de geneeskunde: de opkomst van laboratoria in de geneeskundige faculteiten*, 273-274).
6 Harm Beukers e.a., *A retrospective look at biochemistry in The Netherlands*, 1.
Heynsius wijdde er zich aan de bloedsomloop, demonstraties met de oogspiegel, neurologische experimenten, oefeningen met de microscoop (hij had er aanvankelijk drie, die zijn persoonlijk eigendom of hem te leen verstrekt waren) - en maakte gebruik van preparaten die o.m. waren betrokken uit bij de slager bestelde vleeswaren. Door aanhoudend bij de Athenaeum-curatoren te bedelen slaagde Heynsius erin achtereenvolgens aan te schaffen: haematodynamometers, galvanometer, inductie- en andere elektrische apparatuur, een spirometer, een oogspiegel en een extra microscoop. (C.J.M. Brugman, *"Noe, die meneer zegt wij gaan verhuizen,ha, ha!" Een bijdrage tot de geschiedschrijving van het Fysiologisch Laboratorium te Amsterdam*, 320).
Apropos: de fysiologisch-chemische traditie die Heynsius in Amsterdam had gevestigd zou er standhouden tot 1909, toen G.A. van Rijnberk een andere weg insloeg aangezien hij meer geïnteresseerd was in het natuurkundig aspect van fysiologie, evenals trouwens Heynsius' opvolger in Leiden, Willem Einthoven (Harm Beukers e.a., *A retrospective look at biochemistry in The Netherlands*, 2; W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 180).
7 C.J.M. Brugman, *"Noe, die meneer zegt wij gaan verhuizen, ha, ha!" Een bijdrage tot de geschiedschrijving van het Fysiologisch Laboratorium te Amsterdam*, 50-51, 316.
8 H. Beukers, *Een nieuwe werkplaats in de geneeskunde: de opkomst van laboratoria in de geneeskundige faculteiten*, 266.
9 Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 122-123.
10 H. Beukers, *Een nieuwe werkplaats in de geneeskunde: de opkomst van laboratoria in de geneeskundige faculteiten*, 266-267.
11 Ibidem, 269.
Overigens: inzake Groningen meldt A. de Knecht-van Eekelen (in *Een fysiologische geneeskunde. Opvattingen over de natuurwetenschappelijke grondslagen van de geneeskunde in Nederland in het midden van de negentiende eeuw*, 20): "In Nederland kon Isaäc van Deen (1804-1869) reeds in 1853 beschikken over een goed geoutilleerd laboratorium in Groningen" - en dus niet pas in 1866.
12 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 252, en *Groepsportret met Dame* III, 298.
13 A. Heynsius, *Redevoering over het tegenwoordig standpunt der physiologie en haar verband met de geneeskunde*, 31.
14 H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 95.
15 Geciteerd in: H. Beukers, *Een nieuwe werkplaats in de geneeskunde: de opkomst van laboratoria in de geneeskundige faculteiten*, 270; W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 124, en *Groepsportret met Dame* III, 148.
16 H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 95, en *Een nieuwe werkplaats in de geneeskunde: de opkomst van laboratoria in de geneeskundige faculteiten*, 269-270, alsook Harm Beukers e.a., *A retrospective*

look at biochemistry in The Netherlands, 1; G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 864; Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 173.

17 H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 95.
Behalve Zaayer was ook collega Evers geen vriend van Heynsius, die "altijd uit de hoogte op den arbeid en de kundigheden van andere geneeskundige ambtgenooten nederziet en de waarde der zijne hemelhoog verheft" (geciteerd in: W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 71). Aan tactvol optreden leek Heynsius soms minder boodschap te hebben dan aan voortvarendheid, zeker wanneer het ging om meer en betere werkruimte, maar hij was even zeker aanvankelijk bepaald niet verwend (C.J.M. Brugman, *"Noe, die meneer zegt wij gaan verhuizen, ha, ha!" Een bijdrage tot de geschiedschrijving van het Fysiologisch Laboratorium te Amsterdam*, 60). Heynsius staat te boek als "een naijverig god", die groot ontzag wist af te dwingen (W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 339). Hij was met zijn imposante verschijning als een vorst, en niet zonder grond zette een necrologie in met de frase 'le roi est mort, vive le roi'; en ook dat laatste zou kloppen - ofschoon: indien Heynsius als een koning was, dan zou men zijn opvolger Willem Einthoven, de derde Nobelprijswinnaar van de Leidse universiteit, een keizerlijke statuur kunnen toedichten (vgl. W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 180, 252, en *Groepsportret met Dame* III, 364).

18 G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 864; Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 173.

19 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 367, en *Groepsportret met Dame* III, 247-248.

20 H. Beukers, *De beginjaren van de microscopie aan de geneeskundige faculteiten te Utrecht en Leiden*, 78-81.

21 J.S. Theissen, *Levensberichten van professoren en lectoren*, 601.

22 Marten van Wijhe, *From Stupefaction to Narcosis. A Study of the Development of Inhalation Anaesthesia in the Surgical Department of the Leiden Academic Hospital*, 97-98 (in het spoor van: H. Beukers, *Hippocratisme en natuurwetenschappelijke geneeskunde*, en *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*); H. Beukers, *De beginjaren van de microscopie aan de geneeskundige faculteiten te Utrecht en Leiden*, 79.

23 Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame* III, 434-435.

24 Ibidem, 148; vgl. W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 147.

25 Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame* III, 152; H. Beukers, *Een nieuwe werkplaats in de geneeskunde: de opkomst van laboratoria in de geneeskundige faculteiten*, 270.

26 Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame* III, 421.
Alles overziende komt zijn oud-assistent C.A. Pekelharing - die in 1888 als eerste in Nederland een leerstoel voor fysiologische chemie, te Utrecht, zou gaan bezetten (Harm Beukers e.a., *A retrospective look at biochemistry in The Netherlands*, 1) - in zijn Heynsius-necrologie tot de slotsom dat Heynsius een voortreffelijk docent is geweest, die het er vooral om te doen was zijn leerlingen tot zelfstandige studie op te leiden. (Almanak 1886, 361-369).
In deze terugblik herinnerde Pekelharing aan Heynsius' Amsterdamse en -vervolgens- Leidse periode, en tekent daarbij aan: "Algemeen was men reeds langen tijd van meening, dat het onderwijs in geneeskunde in Nederland dringend verbetering behoefde. De nieuwe regeling van de wijze waarop men de bevoegdheid tot het uitoefenen der geneeskunde moest verkrijgen, bij de Wet van 1 Juni 1865 tot stand gekomen, dwong degenen, die vroeger hoogstens slechts een klinische school bezocht zouden hebben, hun opleiding òf aan 's Rijks Hoogescholen, òf aan het Athenaeum Illustre te Amsterdam te zoeken. Velen wenschten, dat Amsterdam de groote opleidingschool zou worden voor de Nederlandsche geneeskundigen. Maar daartoe moesten aan het Athenaeum ingrijpende verbeteringen worden aangebracht." Dat was echter nog niet het geval; bovendien wilde de regering het geneeskundig onderwijs aan 's Rijks Academiën behouden. (Almanak 1886, 364).

27 Heynsius en Rosenstein hadden trouwens meer gemeen dan hun onderwijskundige talent. Zowel Heynsius in zijn Leidse als S.S. Rosenstein in zijn Groningse oratie geeft in 1866 te kennen: "Het is gemakkelijker ziekten te voorkomen, dan ze te genezen". (Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 143).

28 C.J.M. Brugman, *"Noe, die meneer zegt wij gaan verhuizen, ha, ha!" Een bijdrage tot de geschiedschrijving van het Fysiologisch Laboratorium te Amsterdam*, 353; vgl. Harm Beukers e.a., *A retrospective look at biochemistry in The Netherlands*, 1-2.

STUDENTEN OVER HEYNSIUS

Door de jaren heen lieten de studenten zich over het algemeen lovend uit over Heynsius' onderwijs; zo bewonderen zij in de cursus 1881-'82 zijn "aangename" en "zaakrijke" colleges fysiologie.

Toch wil er zelfs in de manen van de prachtigste leeuw nog wel eens een vlo of ander 'vuiltje' voorkomen. Ofschoon Heynsius' lessen in 1872 degelijk en boeiend werden gevonden, had hij er - zoals eerder geciteerd - soms een handje van om de jongelui te kwetsen: "Dringend evenwel verzoeken wij den Hoogleeraar in zijnen overigens hoogst aangenamen omgang, geen persoonlijke hatelijkheden meer te debiteeren" *omdat* "wij tegenover den professor en aanstaanden examinator moeten zwijgen" *terwijl daardoor* "enkelen een soort vrees voor den Hoogleeraar koesteren en zich bij voorkeur wenden tot zijn waardigen assistent, PEKELHARING, die ons steeds met raad en daad bijstaat."

Belangrijker dan deze oproep is het gesignaleerde bezwaar dat de oefeningen in de microscopie anno 1876 niet zo geregeld plaatshadden. Heynsius heeft deze aanmerking blijkbaar ter harte genomen, gelet op de vermelding, een jaar later, van "de bereidwilligheid, waarmee Z.H.G. ons steeds bij de oefeningen in de microscopie ter zijde stond".
(Almanak 1883, 313; 1873, 189-190; 1877, 202; 1878, 30).

De animositeit van anatoom Teunis Zaayer jegens zijn bewierookte collega Adriaan Heynsius ontging de studenten allerminst, getuige hun observatie anno 1869: "Onbegrijpelijk komt het ons evenwel voor dat de hoogleeraar [Zaayer] ons ook dit jaar weer heeft toegezegd een gedeelte van den tijd aan histologie te zullen wijden. Gewoonlijk komen deze lessen - althans zoo was het het vorige jaar - hierop neêr. Eerst hebben wij een repetitie van de gewone anatomie - en dat is heel nuttig, maar het kon met veel minder tijdverlies even goed geschieden - dan krijgen wij eenige teekeningen uit Kölliker te zien, en ten laatste worden ons door middelmatige mikroskopen, in een tamelijk slechtverlicht lokaal, eenige geluteerde preparaten vertoond. En dat, terwijl wij bij prof. HEYNSIUS dezelfde onderwerpen zoo helder mogelijk hooren voordragen, en een aantal preparaten die altijd met de meeste zorg behandeld, en, zoo het noodig is, versch zijn, met de beste mikroskopen van den tegenwoordigen tijd kunnen waarnemen."

Niettemin luidde het oordeel van de studenten over beide hoogleraren in 1874 louter positief, en ook een jaar later kwam er nauwelijks kritiek los. Nu hadden de heren te veel met elkaar te maken dan dat zij zich konden veroorloven met hun wederzijdse hekel al te nadrukkelijk te koop te lopen. Zo werden zij in 1877 beide uitstekend beoordeeld, en vonden - in één adem genoemd - Heynsius' college histologie voor candidandi van het tweede studiejaar en Zaayers nauwkeurige demonstratie van het lieskanaal een bijzonder warm onthaal. En in 1879 spraken de studenten met veel

waardering over de responsiecolleges van de twee kemphanen.

Het neemt allemaal niet weg dat Zaayer veel later, ter gelegenheid van zijn 25-jarig ambtsjubileum (1891), in een toespraak tot zijn leerlingen - zoals reeds aangehaald - zou terugkomen op zijn spanningen met Heynsius, en toen alsnog zijn gram zou halen.
(Almanak 1870, 208; 1875, 181; 1876, 228-229; 1878, 30; 1879, 225).

Ook op andere wijze kunnen wij kennismaken met de kijk van de studenten op Heynsius. Zo bood diens laboratorium in 1871 aanmerkelijk meer ruimte voor studenten die er fysiologische praktijk wilden beoefenen. Dat van het laboratorium in 1878 meer gebruik werd gemaakt, hing volgens de studenten onder andere samen met de strengere eisen van de nieuwe Wet op het Hooger Onderwijs inzake de studie der histologie.

In 1880 besteedde Heynsius aandacht aan spier- en zenuwfysiologie en aan het experiment, en maakte hij zijn studenten vertrouwd met het gebruik van ophthalmometer en oogspiegel. Zij vonden de colleges histologie wel duidelijk, al waren er te weinig uren voor ingeroosterd. Daarentegen hadden zij ruimschoots gelegenheid om in het laboratorium praktisch te oefenen.

Een jaar verder onderwees Heynsius de fysiologie der bloedsbeweging, de leer der voeding en ademhaling, terwijl de studenten opmerken dat zij ook in de lessen histologie bekend zijn gemaakt "met de nieuwste meeningen en onderstellingen". *Opnieuw is van de mogelijkheid tot praktische oefening in het laboratorium royaler gebruik gemaakt, al wensten zij wel wat meer methodische leiding in de fysiologische werkplaats.*

Hoewel zij Heynsius als "zulk een uitnemenden voorganger" *eerden, waren zij wel van oordeel dat er bij het voortdurend toenemend aantal studenten geneeskunde behoefte was aan een tweede assistent, naast M.C. Dekhuyzen, om hen bij elke praktische oefening behulpzaam te zijn. En die kwam er ook, in de cursus 1883-'84, in de persoon van C. le Nobel. In datzelfde studiejaar had Heynsius, behalve de gangbare fysiologie van de bloedsomloop, ook spier- en zenuwfysiologie gedoceerd, en had hij die van het oog en die van het centraal orgaan van het zenuwstelsel behandeld.*

In de cursus 1884-'85 zagen zijn studenten Heynsius' krachten evenwel gesloopt. Beide assistenten vingen echter veel op, zodat de jongelui zich niet hoefden te beklagen en bijna dagelijks gelegenheid kregen tot praktische oefeningen in het laboratorium. En Heynsius' ambtgenoot Mac Gillavry (o.a. hygiëne) nam sinds het begin van het studiejaar 1885-'86 de colleges fysiologie voor Heynsius waar.
(Almanak 1872, 206; 1879, 224; 1881, 297-298; 1882, 317-318; 1884, 314; 1885, 312-313; 1886, 294, 298).

TEUNIS ZAAYER
(Dirksland 1837 - Leiden 1902)

anatomie (1866-1902)

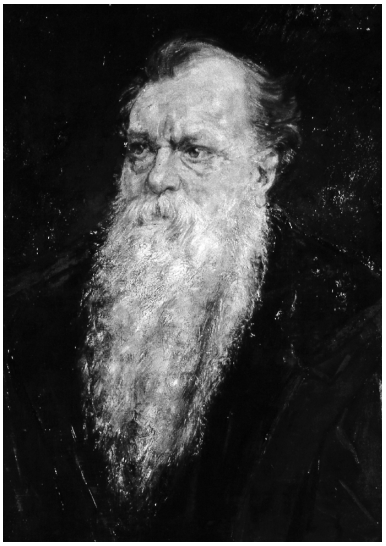

Na te Leiden gestudeerd te hebben en er gepromoveerd te zijn in genees-, verlos- en heelkunde (1862) volgde Teunis Zaayer in Berlijn colleges van Virchow en anderen. Hij keerde echter al snel terug vanwege zijn benoeming tot tweede prosector onder Halbertsma. Om zich op de hoogte te stellen van het werk van aldaar werkzame anatomen, alsook om zijn vaktechniek te verbeteren en zijn ontleedkundige kennis te vergroten, bezocht hij in de zomer van 1864 verschillende buitenlandse universiteiten, zoals die van Wenen, Praag en Göttingen. Nadat hij kort tevoren het aanbod van Groningen en Utrecht had afgewimpeld om er hoogleraar in de verloskunde te worden, accepteerde hij in 1866 het extraordinariaat voor geneeskunde te Leiden c.q. om als opvolger van Halbertsma onderwijs in de anatomie te geven, aan de hand van de oratie *Het gewigt eener doelmatige ontleedkundige techniek*.[1]

Daarin beschouwt hij de anatomie "als de grondsteen, waarop het verdere gebouw der geneeskunde moet worden opgetrokken". Het ontleedkundig onderwijs dient inzicht te geven in de (verhouding tussen de) samenstellende delen van het menselijk lichaam. Didactisch hulpmiddel daarbij is het anatomisch kabinet. Net als zijn voorganger Halbertsma had Zaayer voorkeur voor de macroscopische ontleedkunde, het bestuderen van anatomische variaties, waarbij een verbetering van de ontleedkundige techniek vooruitgang moet brengen. Ook mocht de fysische anthropologie zich in zijn aandacht verheugen. Zaayer maakte bij demonstraties wel gebruik van de microscopische vaatinjectie-preparaten van de door hem zeer bewonderde anatoom J. Hyrtl, die hij in 1867 op de kop had getikt, maar wij weten al uit zijn vete met Heynsius (zie aldaar) dat de door hem ingezette microscopen van mindere kwaliteit waren en de studenten de betere van Heynsius prefereerden.[2]

In 1870 werd hij gewoon hoogleraar in de anatomie en de praktische gerechtelijke geneeskunde. Als forensisch medicus trad hij ook op als lijkschouwer. In 1883 voerde hij uitgebreid toxicologisch onderzoek uit op de lichamen van zestien personen die door een arsenicum-vergiftiging om het leven waren gekomen.[3] Hij kwam toen tot de conclusie dat het oude dogma van mummificatie na vergiftiging met arsenicum niet deugde, en publiceerde daarover de verhandeling *De toestand der lijken na arsenicum-vergiftiging. Eene geregtelijk-geneeskundige studie* (1885). Ofschoon hij door de benoeming van Siegenbeek van Heukelom in 1888 was ontheven van zijn gerechtelijk-geneeskundige verplichtingen, raakte hij hiermee na diens dood in 1900 opnieuw

belast, en ging vervolgens ook juridische studenten forensische geneeskunde bijbrengen, welke colleges van meet af aan goed werden bezocht.[4]

Zaayer was een bekend anatoom, die uitmuntend onderwijs gaf, reden voor zijn leerlingen om hem te adoreren.[5] Nu klopte bij Zaayer een warm studentenhart onder de toga, verknocht als hij was aan het nog jonge Leidsche Studenten Corps. Toen hij als erelid in maart 1878 de eerste collegiumsvergadering in het nieuwe sociëteitsgebouw bijwoonde, merkte hij op de eenvoudige vergaderzaal van vroeger evenzeer te missen als de blikken kist die als archief dienst deed, maar wel te begrijpen dat de vooruitgang niet viel tegen te houden.[6]

Een 'type', dat was Zaayer in de ogen van zijn leerling Hector Treub, de latere hoogleraar obstetrie en gynaecologie:

> "Hij was het type van den rustigen, bezadigden, wel overwegenden, deftigen Hollander, die bovendien aan een helderen geest een zeer fijngevoelig gemoed paarde; wiens deftigheid hem niet in het minst verhinderde om met guitig oog te genieten van een kwinkslag, noch om die, met effen gelaat, zelf te uiten".

Die deftigheid laat Treub terugkeren in een concrete herinnering (van omstreeks 1875):

> "Het begon met een zekere plechtigheid. Er werd ergens in de verte even gebeld, een oogenblik later werd de deur, die van de snijkamer in de collegekamer voerde, wijd open gegooid en met de hem eigen voorname deftigheid kwam Zaaijer binnen. Over den langen, toen nog blonden baard strijkend monsterde hij zijn auditorium, legde een microscopisch papiertje voor zich neer en begon. Hem, die dat voor het eerst bijwoonde, sloeg de schrik om het hart; men dacht, wat zal dat vervelend worden. En hoe anders werd het! De jaarlijks terugkeerende inleiding, de osteologie (de botjes werd het oneerbiediglijk, maar altijd zoo dat Zaaijer het niet hoorde, genoemd) werd een genot om aan te horen."[7]

Bij een visite van curatoren in mei 1892 aan de ontleedkundige werkplek beproefde 'de brave' Zaayer, in de beleving van een curator "Niet zonder eenige zelfvoldoening", een positieve indruk te maken door de bezoekers te tonen hoe gebruikte spiritus weer helder te krijgen is, welk trucje "niet kan nalaten op het budget der anatomische inrichting een gunstigen invloed uit te oefenen." Zoals voor Heynsius de geldkranen niet wijd genoeg open konden staan om het fysiologisch laboratorium gelegenheid te geven de natuur optimaal te lijf te gaan, zo hield de anatoom zich in en bepaalde hij zich als 't ware hoofdzakelijk tot het afstoffen van zijn schatten.[8]

Als 'kunstenaar in de ontleedkunde' zette Zaayer de oude lijn voort, en maakte zich zeer verdienstelijk voor de verzameling van het Anatomisch Kabinet en, in verband daarmee, voor het onderwijs in de ontleedkunde, dat hij voornamelijk gaf in de trant van Halbertsma. En in het spoor van die geliefde leermeester liet hij de moderne ontwikkeling, zoals de microscopische anatomie en de embryologie, links liggen.[9]

Toch keek hij, als in hoofdzaak klassiek anatoom, niet slechts achterom naar wat geweest was. Hij toonde zich wel bewust van wat om hem heen voorviel, en refereerde daaraan in zijn afscheidsrede als rector in 1881:

> "Eerst nadat men de vroegere holle en omslachtige geleerdheid had vaarwel gezegd, nadat anatomie en physiologie meer juiste kennis van het normale leven hadden mogelijk gemaakt, is de geneeskunde geworden wat zij uit haren aard wezen moet: eene natuurwetenschap".[10]

Sloegen Boogaard en Heynsius in mindere of meerdere mate nieuwe wegen in, van de erfgenamen van Halbertsma bleef Teunis Zaayer het dichtst bij diens wetenschappelijke nalatenschap.

1 G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 2218; Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 175.
2 Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 115; H. Beukers, *De beginjaren van de microscopie aan de geneeskundige faculteiten te Utrecht en Leiden*, 79, en *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 94.
3 De Leidse weduwe Marie van der Linden-Swanenburg was een overal graag geziene gast en stond alom bekend om haar hulpvaardigheid - waaraan ze haar bijnaam 'Goeie Mie' te danken had. Maar dat bleek slechts één kant van haar persoonlijkheid. Politie-onderzoek naar enkele onder verdachte omstandigheden gestorven Leidenaren in 1883 wees namelijk uit dat zij regelmatig bij verschillende begrafenisfondsen verzekeringen had afgesloten op het leven van familieleden en kennissen, die ze vervolgens met 'operment' vergiftigde. Operment diende tegen wandluizen en was samengesteld uit zwavel en arsenicum, dat door witkalk geroerd afgeleverd moest worden. Aangezien dit mengen nogal eens onzorgvuldig geschiedde, kon de arsenicum er eenvoudig afgeschept en voor het fatale doel benut worden. Na het overlijden van haar slachtoffers liet 'Goeie Mie' zich door de begrafenisfondsen uitbetalen. Voor haar gruwelijke praktijken - ze slaagde erin niet minder dan 102 personen te vergiftigen, van wie er 45 ernstig ziek werden en 27 stierven - werd zij in 1885 tot levenslange gevangenisstraf veroordeeld; dertig jaar heeft de Leidse gifmengster in een Gorinchemse cel vertoefd, alvorens in 1915, 75 jaar oud, zelf het leven te laten. (B.A. van Mourik, *Oud Leiden*, 74-77; vgl. Ingrid Moerman over 'Goeie Mie' in *Gif als goede gave* - zie Bibliografie).
4 G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 2219; Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 175-176.
5 G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 2219.
6 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 370.
7 H. Treub, *In memoriam Prof. T. Zaayer*, 1314.
8 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 180, 182.
9 Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame* III, 299, 364, 420; H. Beukers, *De beginjaren van de microscopie aan de geneeskundige faculteiten te Utrecht en Leiden*, 78-81, en *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 94.
10 T. Zaayer, *Geneeskunde en maatschappij*, 51.

STUDENTEN OVER ZAAYER

*Dat de studenten veel ophadden met Zaayers onderwijs blijkt regelmatig uit hun Almanak-recensies. Niet alleen de plechtige sfeer van zijn colleges, ook het respect voor de dood dat hij uitstraalde, bleef zijn studenten bij. Zelfs wanneer hij slechts 'de botjes' behandelde, zoals zijn college osteologie als gemeld heette - gelijk een tonicum tot teunicum vernoemd was, wist hij door een evenwichtige afwisseling van beschrijving en toepassing, van ernst en scherts, zijn jeugdige gehoor moeiteloos te boeien. **

Aan de andere kant stoort zijn deftigheid sommigen ook wel eens: "Het zou ons hoogst aangenaam zijn wanneer de verhouding van prof. ZAAIJER tot ons wat minder gedwongen was. Zonder eenigen twijfel zou dan onze ingenomenheid met den hoogleeraar grooter zijn dan ze nu is."
(Almanak 1870, 208-209).

Dat neemt niet weg dat Zaayer al direct zijn visitekaartje afgeeft door "op een uitstekende wijze" *Halbertsma tijdens diens ziekte te vervangen. Ook in 1870 heet zijn onderwijs* "Zeer leerrijk" *en dit positieve oordeel bleef over het algemeen de hele eeuw door intact. Zo is er in 1896 geen reden voor negativisme, heeft bijvoorbeeld* "niemand te klagen over het praeparaat, dat hem tot bewerking werd gegeven."

Wel gaf die oefenstof meer dan eens aanleiding tot op- en aanmerkingen; soms was er te weinig van, dan weer heerste er overvloed, en een andere keer was er precies genoeg van beschikbaar. Wordt al in 1867 betreurd "dat op de snijkamer steeds zoo weinig lijken voorhanden zijn", "Door den rijken voorraad van lijken hadden we dit jaar *[1870-'71]* ruimschoots gelegenheid ons in de praktische ontleedkunde te oefenen." *Dat gold eveneens in het cursusjaar 1872-'73, toen de prepareerkamer mede dankzij het rijke materiaal steeds goed door de jongelui werd bezocht. Maar luttele jaren verder wordt geklaagd:* "Een grooter voorraad lijken zoude ons aangenaam geweest zijn"*, en dat had in dit studiejaar (1875-'76) onvoorziene gevolgen daar* "Door gebrek aan versch materiaal (…), tot ons leedwezen, de beloofde demonstratie van lies- en dijkanaal achterwege" *is gebleven. In 1879 (en volgende leerjaren) stelde* "een voldoend aantal cadavers" *de studenten echter wel in staat zich volop aan de prepareerkunst te wijden. Twee jaar later was er weliswaar sprake van een bijzonder gering aantal cadavers, maar omdat Zaayer -* "evenals weleer een wijze koning, in de jaren van overvloed voor de magere jaren had gezorgd" *- een voorraad had aangelegd konden de jongelui volop in de prepareerkamer terecht. Tevredenheid is tevens troef in 1885-'86:* "Duidelijke praeparaten waren in overvloed aanwezig" *en* "De snijkamer was dit jaar ruimschoots van cadavers voorzien." *In de cursus 1886-'87 helderde Zaayer zijn colleges steeds op met een veelheid van uitstekende preparaten. Ofschoon de voorraad cadavers toen betrekkelijk gering was, is een groot aantal studenten toch toereikend in de gelegenheid tot praktische oefening gesteld dankzij* "de rechtvaardige en goede manier,

waarop Z.H.G. een ieder op voldoende wijze in deze wist te bevredigen." *In het studiejaar 1888-'89 beschikte het Anatomisch Kabinet over voldoende materiaal, en kon Zaayer zowel in de snijkamer als op college meermalen de anatomische verhoudingen van het menselijk organisme op het cadaver duidelijk maken. Ook in 1889-'90 is er genoeg materiaal voorhanden, zoals* "een zeer groot aantal hersenen ter proefneming". *Dat Zaayer er echter niet altijd in slaagde het iedereen naar de zin te maken, blijkt uit de mededeling anno 1893:* "Het materiaal voor de practische oefeningen voor het tweede jaar was voldoende, doch de jongeren moesten zich veelal met zeer magere kluifjes vergenoegen." *Terwijl de candidaatscolleges in 1897 aanleiding gaven tot de vraag of Zaayer het eerste jaar op de prepareerzaal niet betere preparaten ter bewerking zou kunnen geven.*
(Almanak 1866, 252; 1870, 207; 1896, 86-87; 1867, 250; 1872, 206; 1874, 192; 1877, 202-203; 1880, 248; 1881, 298; 1882, 319; 1887, 309; 1888, 322; 1890, 390; 1891, 307; 1893, 301; 1897, 109).

In 1871 nam Zaayers assistent de leiding van de praktische oefeningen in de pathologische anatomie op zich, waartoe in de cursus 1869-'70 vrijwel geen gelegenheid was geweest. Gedurende het studiejaar 1877-'78 heeft Zaayer de beschrijvende en topografische anatomie "op een hoogst duidelijke en aangename wijze gedoceerd. Van het materiaal maakte Z.H.G. ruimschoots gebruik, om ons de meest belangrijke zaken te demonstreeren." *De studenten toonden zich toen dankbaar voor de manier waarop zij in staat werden gesteld praktisch werkzaam te zijn. In de cursus 1887-'88 is er kennelijk aanleiding om* "waardeering (…) voor de uitstekende topographische praeparaten" *uit te spreken, terwijl in 1891 werd betreurd dat de leerrijke demonstratie van topografische preparaten geen jaarlijkse traditie is. In de cursus 1896-'97 kondigt Zaayer aan* "eenigszins meer topographische anatomie" *te willen behandelen, bijvoorbeeld door andermaal jaarlijkse demonstratie van geïnjiceerde cadavers te houden.*
(Almanak 1871, 187; 1879, 224-225; 1889, 334; 1891, 306; 1898, 99).

Tot Zaayers onderwijstaak behoorde ook de embryologie, al was dit onderdeel sinds de Wet op het Hooger Onderwijs niet meer verplicht. Wellicht lag het daaraan dat de behandeling ervan niet erg consistent was. Komt het in 1878-'79 dermate uitgebreid aan de orde dat het "niet zoo trouw en met niet zooveel belangstelling werd gevolgd, als het onderwijs wel verdiende", *een jaar later is het beeld geheel anders:* "Hoewel de wet op het H.O. gemeend heeft dat de kennis der ontwikkelingsgeschiedenis sinds 1877 niet meer van den aanstaanden medicus behoeft gevorderd te worden, heeft prof. Zaayer gemeend dat hij velen een genoegen deed, indien hij toch zooals vroeger om de twee jaar de jongelui in de gelegenheid stelde lessen hierover te volgen. Van die gelegenheid waren wij dit jaar in staat gebruik te maken en dat allen dit op prijs stelden bleek uit de getrouwe opkomst naar deze lessen. De prachtige praeparaten, platen en boeken die ons daar vertoond werden,

de juistheid en nauwkeurigheid van demonstratie waren niet in staat ons te verwonderen, want wij zijn daarin door prof. Zaayer verwend, doch ondanks deze uitstekende hulpmiddelen en de anders zoo groote duidelijkheid van Z.H.G. bleven wij toch bij dit ingewikkelde onderwerp dikwijls in 't duister rondtasten." *Ook in 1884 werden de facultatieve colleges embryologie toch meer dan nuttig gevonden, maar heette het onderdeel opnieuw helaas vaak* "zoo duister en ingewikkeld" *dat het moeilijk te volgen was. Een decennium nadien klinkt de klacht:* "Tot de embryologie kwam Z.H.G. niet, zeer tot spijt van zijn toehoorders."
(Almanak 1880, 247; 1881, 298; 1882, 319-320; 1884, 316; 1894, 188).

Vanaf de jaren tachtig speelde de snelle toename van het aantal studenten een rol in de beoordelingen. In 1881-'82 mogen de lessen van Zaayer nog zo duidelijk en nauwkeurig zijn, door de te volle lesruimte kon hij niet iedereen alle preparaten laten zien. En dat ging van kwaad tot erger, want een jaar verder is er niet slechts "gemis aan ruimte in de collegekamer. Door den kolossalen toevloed van medici aan deze academie is langzamerhand de toestand onhoudbaar geworden". *Gelukkig was verbetering in zicht, aangezien op korte termijn een grotere collegezaal beschikbaar zou komen. Op den duur bleek die uitbreiding echter niet toereikend te zijn; begin 1891 wordt in Zaayers lokaal* "het aantal collegebanken verdubbeld, zoodat thans iedereen gelegenheid vond eene goede plaats te bekomen. Hoezeer deze verandering aan het onderwijs ten goede komt, kunnen alleen zij ten volle beseffen, die den vorigen toestand gekend hebben."
(Almanak 1883, 313; 1884, 314; 1885, 314; 1892, 324).

Wensen waren de studenten allerminst vreemd. Nu eens laten zij weten te verlangen naar een "beschouwing van het dij- en lieskanaal, onderwerpen die voor den beginner moeilijk en duister onder de bekwaam-demonstreerende hand des hoogleeraars helder en duidelijk zouden worden." *Dan weer constateren zij dat Zaayer zijn colleges had geopend met osteologie en syndesmologie, en dat hij ze had afgesloten* "met de beschrijving van bovenste en onderste extremiteit, die wij liever meer topographisch behandeld hadden gezien." *In 1895 vragen zij niet alleen om meer secties, bijvoorbeeld voor Leidenaren in de vakanties en voor niet-Leidenaren buiten de vakanties, maar eveneens om bezichtiging van enige preparaten van de collectie, alsmede om* "de eigen bewerking der hersenen (…) over het geheele jaar te verdeelen" *in plaats van deze activiteit pas in de laatste maanden van het studiejaar aan bod te laten komen. En in 1898 drongen zij aan op een betere openstelling van het Anatomisch Kabinet voor studenten.*
(Almanak 1882, 318; 1893, 300; 1895, 83-84; 1898, 99).

Maar ook van zijn kant zag Zaayer tekortkomingen. Als het verslag van het studiejaar 1889-'90 meldt dat in de laatste zes jaar de 1792 afgenomen examens voor het arts-examen niet minder dan 648 gezakten hebben opgeleverd

(36,2 % !), schrijft Zaayer als voorzitter van de Leidse arts-commissie deze teleurstellende uitkomst hoofdzakelijk aan de kandidaten zelf toe, en somt hij op: "Onvoldoende (voorbereidende?) opleiding, gebrekkige aanleg, gemis aan lust tot studie, ongeschiktheid voor onderzoek in het algemeen, de genoegens van het studentenleven, te korte tijd van voorbereiding en bij velen ook, naar ik meen, eene zekere mate van onverschilligheid omtrent den afloop van het arts-examen, veel grooter, naar het mij voorkomt, dan omtrent dien der akademische examens." *In hun afwijzing van Zaayers onjuist en onbillijk geachte kritiek blijkt vooral het laatstgenoemde punt de studenten te steken - als onverschilligheid de hoofd(oor)zaak zou zijn:* "Hoe nu? Onverschilligheid, waar het de vraag geldt, of de zoo belangrijke stap van het studentenleven in de groote maatschappij al dan niet zal slagen!" *Neen, de oorzaak ligt naar hun inschatting vermoedelijk veel meer in de* "buitensporige toevloed van studenten en de daardoor in de hand gewerkte, feitelijk bestaande onvoldoendheid van het praktisch onderricht." *Hoe dat alles ook zij - Zaayers* "humane wijze van examenafnemen wordt door ieder ten zeerste gewaardeerd."
(Almanak 1891, 318-320; 1898, 99).

* W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 339.

MACHIEL POLANO
(Leiden 1813 – Leiden 1878)

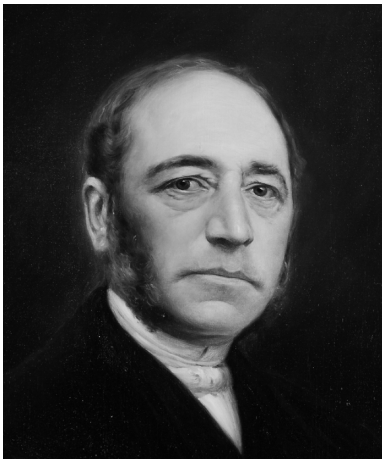

heelkunde, gerechtelijke geneeskunde
en geneeskundige politie (1869-1878)

Vóór zijn benoeming tot hoogleraar in de heelkunde te Leiden anno 1869 had Machiel Polano al een vol, afwisselend en bedrijvig leven als medicus geleid. Zo had hij zich in Rotterdam niet alleen verdienstelijk gemaakt als stedelijk heelmeester en vroedmeester, maar eveneens als lector in de heelkunde aan de Klinische School - welk ambt hij had aanvaard door middel van de (qua tekst verloren gegane) oratie *Over de heelkunde als eene natuurkundige wetenschap* (1848). Vanaf 1851 was hij bovendien als chirurg verbonden aan het net geopende Coolsingelziekenhuis, het grootste en meest moderne hospitaal van die tijd. Dit ziekenhuis functioneerde uitstekend; onder andere was het sterftecijfer er laag mede dankzij de toepassing van innovaties als narcose en antisepsis. Beschouwde Polano het gebruik van chloroform om het humane effect ervan als de belangrijkste verworvenheid van de heelkunde, de grote chirurgische revolutie van de antiseptische operatietechniek introduceerde hij in de herfst van 1875.[1] Daarnaast bediende hij zich als een van de weinige vaderlandse heelkundigen van hechtingen met zilverdraad, welke techniek hij had geleerd van James M. Sims (1813-1883). Amputaties verrichtte hij met opmerkelijk succes, en - zoals bekend - was hij de eerste in ons land die, in 1865, met goed gevolg een ovariotomie uitvoerde, terwijl hij in hetzelfde jaar voor het eerst succes had bij de resectie van het kniegewricht.[2] En hij toonde zich een voorstander van het werken met het gipsverband, zoals dat was uitgevonden door Antonius Mathijsen.[3] Niettemin moeten de verscheidene teleurstellingen op chirurgisch gebied hem omstreeks 1870 wanhopig hebben doen verzuchten: “De regeering moest ons het opereeren verbieden!!”[4]

Enkele jaren na de opheffing van de klinische scholen - en dus ook die in Rotterdam - als gevolg van nieuwe medische wetgeving (1867) nam Polano het professoraat in de heelkunde te Leiden aan, met een rede *Over het karakter der moderne chirurgie* (1869).[5] Voor diegenen die de geneeskunde op de natuurwetenschappen willen baseren, moet de praktijk uiteindelijk toegepaste wetenschap worden. Zelfs de chirurgie, die altijd berust had op de ervaring die van meester op leerling overging, krijgt zo een wetenschappelijk cachet. Hij betrok zijn studenten bij de stelling dat wetenschap en niet langer routine en ervaring de praktijk als fundament dient: “Wetenschap moet de grondslag van al ons werken, van al ons pogen zijn. Ook gij, - ik ben er zeker van, - gij wilt geen routiniers worden, maar degelijke, wetenschappelijk gevormde practische mannen”.[6]

Aangezien in diezelfde tijd in Leiden aan een nieuw Academisch Ziekenhuis werd gewerkt, trok men bij de bouw en inrichting ervan dankbaar profijt van de Rotterdamse ervaringen van Polano. In zijn oratie had hij trouwens reeds opgemerkt: "vóór alles is het noodig, goed ingerichte ziekenhuizen te bouwen".[7] Zijn onderwijs werd door zijn studenten zowel in Rotterdam, waar er in het Coolsingelziekenhuis volop gelegenheid kwam om operaties op het cadaver te demonstreren of door de leerlingen te laten oefenen, als in Leiden bijzonder gewaardeerd.[8]

Polano schreef vele artikelen, met name in het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*, die samen een goed beeld geven van zijn heelkundige inzichten en verrichtingen.[9] In een speech voor het Rotterdams geneeskundig genootschap Disce docendus adhuc, in oktober 1842, waarin hij de nadruk legt op eigen onderzoek op natuurwetenschappelijke basis en klinische ervaring, zegt hij daar zelf onder meer over:

> "Vraagt gij mij, hoe de Geneeskunde in onzen tijd moet beoefend worden? Ik antwoord: Met het ontleedmes in de eene hand, scheikundige reagentiën (en werktuigen) in de andere, en het microscoop vóór zich." [10]

En in een eigen voetnoot bij zijn vertaling van het *Lehrbuch der Chirurgie* (1863) van Carl Emmert (1812-1903) laat hij weten:

> "Bij de opgedane ervaringen geloof ik niet, dat het een heelmeester thans nog in de gedachte zal komen om de buikholte te openen, met stoute hand daarin te dringen, om de werktuigelijke hinderpalen, die zich tegen de defaecatie kanten, op te zoeken en uit den weg te ruimen. In de meeste gevallen toch zal het beletsel niet gevonden worden, en de urenlange marteling, waaraan de lijder onderworpen wordt, zal, zelfs wanneer men er in slaagt den hinderpaal te ontmoeten, genoeg zijn om de patiënt door uitputting ten grave te doen dalen, gezwegen nog van ontsteking, gangraen, enz. (…) Een andere vraag, of men in extremis niet gerechtigd is een anus praeter artificialis aan te leggen, meen ik bevestigend te moeten beantwoorden, want hoezeer men slechts weinig gevallen van genezing kent, zoo zijn deze enkele gevallen toch voldoende om ons tot handelen te nopen." [11]

Het was overigens zijn Leidse opvolger J.E. van Iterson die de chirurgie van de buikorganen tot verdere ontwikkeling zou brengen.[12]

Tevens heeft Polano zich sterk gemaakt voor de stichting van een educatief instituut voor doofstommen in Rotterdam (1853), waar deze gehandicapten voor het eerst in Nederland onderwijs kregen volgens een Duitse methode.[13]

Als sleutelfiguur in de overgangsfase naar de moderne heelkunde had Polano in Leiden te maken met dezelfde situatie als die welke onder zijn voorganger bestond, namelijk dat de aard der heelkundige afwijkingen en de soorten operaties weinig variatie vertoonden. Ook het aantal patiënten, zowel in de kliniek als in de polikliniek, steeg slechts langzaam; een duidelijke toename ervan vond pas plaats na 1873, het jaar waarin het nieuwe Academisch Ziekenhuis zijn poorten opende. Wel veranderden in de periode-Polano de opvattingen

over de wondbehandeling. Al in zijn inaugurele oratie wees hij op de betekenis van de methode van Lister, en beschreef hij de belangrijkste preventieve eigenschappen van carbolzuur, het antiseptische hulpmiddel om wonden te behandelen. Ofschoon hij carbolzuur niet als panacee zag, was hij overtuigd van de preventieve werking van het gebruik ervan, en in het studiejaar 1870-'71 werden wonden behandeld met compressen met carbolzuur in olie. Polano was daar zoals bekend niet vroeg mee; zijn ambtgenoot Simon Thomas deed immers al vanaf omstreeks 1860 aan antisepsis.[14]
Polano leeft in de herinnering (van Willem Koster) voort als een "man van krachtig handelen, van onbeschroomde uiting zijner meening, niet altijd van urbaniteit". Hij was, net als zijn collega's Boogaard en Evers, een gepassioneerd statisticus, voor wie de moderne chirurgie "de wetenschap der feiten" was. Dat wilde in zijn optiek zeggen:

> "we zoeken overal naar het verband, dat er noodzakelijk bestaan moet tusschen oorzaak en gevolg, om op te klimmen tot de kennis der wetten, die ze beheerschen. De groote vraag is maar, of de voorstanders der statistiek zich geen illusiën maken, en of een streng wetenschappelijke clinisch-chirurgische statistiek mogelijk is. De militaire chirurgie heeft hierop reeds een volkomen bevredigend antwoord gegeven".[15]

Machiel Polano was een vlijtig, vindingrijk en vaardig operateur, die de "laatste heelmeester van het oude tijdperk" is genoemd.[16] Zijn voornaamste wetenschappelijke activiteiten ontplooide hij in Rotterdam, dus vóór hij in Leiden aan de slag ging[17], waarmee de zich van zijn drang tot vernieuwing en modernisering goed bewuste Polano zich als "heelmeester van internationale faam" kwalificeerde.[18] De nieuwste ontwikkelingen op chirurgisch terrein drongen dankzij Polano en zijn oogheelkundige evenknie D. Doyer ook door in het Leidse medische onderwijs.[19]

1 Marten van Wijhe, *From Stupefaction to Narcosis. A Study of the Development of Inhalation Anaesthesia in the Surgical Department of the Leiden Academic Hospital*, 21, 62-63.
Daniel de Moulin is (in *A History of Surgery*, 299) minder stellig dan Van Wijhe over het ingangsjaar van antisepsis in de Leidse kliniek van Polano: weliswaar zou er in het studiejaar 1873-'74 al gebruik zijn gemaakt van 'Lister's bandage', maar er is geen aanwijzing voor enige andere antiseptische voorzorg(smaatregel) voor of tijdens operaties. Bijgevolg zou Van Wijhe het op dit punt bij het rechte eind kunnen hebben. Overigens heeft hij er in het kielzog van M.J. van Lieburg (in diens dissertatie over het Coolsingelziekenhuis te Rotterdam - zie ook noot 18) op gewezen, dat genoemd ziekenhuis pas in juli 1880 tot de antiseptische techniek zou overgaan.
2 M.J. van Lieburg, *Het medisch onderwijs te Rotterdam (1467-1967)*, 85.
3 Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 178-179; G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 1553-1554.
4 Sytze Greidanus, *Een dorpsdokter uit de Friese wouden vertelt (1867-1877)*, 11.
5 Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 179.
6 Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 83, 131.
7 H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 89; Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 179.
8 G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 1553-1554; M.J. van Lieburg, *Het medisch onderwijs te Rotterdam (1467-1967)*, 85.
9 Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 179.
10 Geciteerd in: Jaap Goudsmit, *Anderhalve eeuw dokteren aan de arts*, 24; J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 239.
11 Geciteerd in: J.A. Verdoorn, *Het gezondheidswezen te Amsterdam in de 19e eeuw*, 108, en P.J. Kuijjer e.a. (red.), *Nederlandse Vereniging voor Heelkunde 1902-1977*, 288.
Eerder, in 1845, had Polano samen met F.W. Krieger, zijn voorganger zowel in Rotterdam als lector aan de Klinische School als in Leiden als hoogleraar heelkunde, de bewerkte vertaling van Emmerts *Praktisches Handbuch der clinischen Chirurgie* gepubliceerd: *Praktisch handboek der klinische heelkunde in haren geheelen omvang, stelselmatig bewerkt volgens de nieuwste mededeelingen der voornaamste heelkundigen van alle landen* (G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 1554; Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 179).
12 G.A. Lindeboom, *Geschiedenis van de medische wetenschap in Nederland*, 157.
13 G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 1554; Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 179.
De belangstelling van Polano voor het doofstommenonderwijs laat zich verklaren door het gegeven dat hij twee doof geboren kinderen had (A.D. Haverkamp, *De ontwikkeling der oorheelkunde in Nederland door de pioniers Van den Broek, Symons en Swaagman*, 193-195).
Polano maakte zich snel met de materie vertrouwd, "en werd een aanhanger van de zogenaamde Duitse methode die, in plaats van gebarentaal, het liplezen propageerde" (Henk Eijssens (uitg.), *"Hoe zal het met mij afloopen". Het studentendagboek 1833-1835 van Jan Bastiaan Molewater*, 14).
14 H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 89-90; het aantal chirurgische patiënten steeg van 81 in 1866-'67 tot 231 in 1873-'74 (Marten van Wijhe, *From Stupefaction to Narcosis. A Study of the Development of Inhalation Anaesthesia in the Surgical Department of the Leiden Academic Hospital*, 20).
15 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 253-254, en *Groepsportret met Dame* III, 299, 364.
Deze uitspraak, in zijn Leidse entreerede, verwondert niet van iemand die, zoals Polano, in Utrecht was opgeleid tot militair geneeskundige en vervolgens enkele jaren als officier van gezondheid in het leger had gediend (G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 1553; Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 178).
16 door A. Zwaveling en G. Hulsman in *Machiel Polano, laatste heelmeester van het oude tijdperk*.
17 H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 89.
18 Zie voor de Maasstedelijke jaren van Polano vooral: M.J. van Lieburg, *Het Coolsingelziekenhuis te Rotterdam (1839-1900)*, m.n. 474-491.
19 Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame* III, 421.

STUDENTEN OVER POLANO

Polano moet er terstond in geslaagd zijn de studenten tegen zich in te nemen. Anders is het lastig te verklaren waarom zij zich er al in de cursus 1869-'70 bij de praktische lessen over verbazen "zoo weinig te zien van die bedaardheid, die vooral in de chirurgische praktijk toch wel in de allereerste plaats noodig schijnt te zijn. Waarschijnlijk zal daaraan ook de soms minder aangename wijze, waarop ZHGel. met de jongelui omgaat, zijn toe te schrijven. Wat de theoretische colleges aangaat (…) - we zouden (men vergeve ons de uitdrukking) meer eenvoud wenschen." *Zo was opgevallen dat Polano om de haverklap stopwoorden als 'inderdaad' in de mond nam (er was zelfs geturfd dat hij zich hieraan in zeven minuten negen keer had bezondigd), en dat, zo vonden zij, mocht wel wat minder.*
(Almanak 1871, 185-186).

Polano liet zich evenwel ook van een andere kant zien, en kondigde in het studiejaar 1870-'71 aan zich te wijden aan het maken van historiae morborum, welk voornemen in de volgende cursus inderdaad werd gerealiseerd. Aan deze mededeling koppelde de kroniekschrijver de suggestie om kleinere operaties in de heelkundige polikliniek door de candidaten zelf te laten verrichten, opdat zij zich praktisch zouden kunnen ontwikkelen en daardoor in staat zouden zijn "bij voorkomende gelegenheden zich wat *handiger* te betoonen."
(Almanak 1872, 204; 1873, 188-189).

Zoals eerder gemeld bleef het echter tobben met de persoonlijke omgang van Polano met zijn studenten. Zo uiten zij in 1874 kritiek op "de onwellevende wijze, waarop Z.H.G. ons bejegenen kan", *en de jaren daarop keert deze klacht onverminderd terug:* "de sympathie die wij voor dezen Hoogleeraar gevoelen, zou zeker nog worden vermeerderd, wanneer ZHG. jegens zijne leerlingen s t e e d s zoo wellevend mogelijk was." *Eerst in het studiejaar 1875-'76 krijgt Polano lof en dank* "voor de werkelijk humane wijze, waarop hij ons dit jaar behandeld heeft."
(Almanak 1874, 189; 1875, 182-183; 1876, 229; 1877, 203).

Op zijn onderwijs hadden de studenten veel minder aanmerkingen. Zou vooral zijn praktijk-onderricht in het leerjaar 1873-'74 uitmuntend zijn geweest, dat geldt in hun ogen niet voor "'t onderwijs in de theoretische Chirurgie. Was prof. Polano met meer welsprekendheid begaafd, het groote nut van dit college zou door ons beter worden gevoeld." *Twee jaar later is de situatie verbeterd dan wel tillen zij hier minder zwaar aan, en heet het onomwonden:* "het onderwijs van den hoogleeraar kunnen wij niet genoeg op prijs stellen". *Dan ook brengen zij dank aan assistent J.A. Korteweg, die Polano* "tijdens zijne ziekte op eene voor ons zoo nuttige wijze vervangen heeft."
(Almanak 1875, 182; 1877, 203).

In de cursus 1876-'77 begon "de hooggeschatte hoogleeraar" *Polano als gevolg van* "eene ernstige ziekte" *pas eind oktober met zijn lessen.* "De geheele groote vakantie toch werden de Polikliniek en Kliniek niet gesloten, waarvoor vooral de aanstaande artsen hem hartelijken dank verschuldigd zijn." *Beide werden* "zeer trouw bezocht; van het theoretische college mag dat niet gezegd worden." *Ook nu wordt zijn vervanger Korteweg geprezen, in het bijzonder voor zijn onderwijs in de operatieve chirurgie.*
(Almanak 1878, 30-31).

Bij het verscheiden van Polano in 1878 worden "zijne groote gaven als chirurg en docent" *gememoreerd, en spreken de studenten de hoop uit Korteweg, die Polano zo goed heeft bijgestaan bij de operatieve heelkunde en heeft vervangen in de kliniek en polikliniek,* "nog langen tijd een hem waardige plaats te zien innemen."*
(Almanak 1879, 199, 225-226; vgl. 247-248).

* Zoals bekend is het anders gegaan: toen niet Korteweg, die na het overlijden van Polano diens college polikliniek had voortgezet, maar J.E. van Iterson begin 1879 Polano was opgevolgd, vertrok eerstgenoemde naar Amsterdam, om pas in 1901 in Leiden terug te keren, als hoogleraar in de heelkunde (Almanak 1880, 216, 251) - zie ook Intermezzo III.

DERK DOYER
(Zwolle 1827 - Leiden 1896)

oogheelkunde en oorheelkunde
(1869-1896)

Net als Polano was Derk Doyer in Utrecht opgeleid tot militair medicus, maar anders dan zijn algemeen-chirurgische collega bracht hij vele jaren in het leger door, en onderwees in de 'gordel van smaragd' (Multatuli) Javaanse dokters in ontleed- en heelkunde en fysiologie.

Essentieel voor zijn persoonlijke ontwikkeling was het onderwijs dat hij omstreeks 1861, met verlof terug in Nederland om zijn vakkennis bij te spijkeren, in de Domstad kreeg van F.C. Donders, een van de belangrijkste nieuwlichters op geneeskundig gebied in ons land. Doyer leerde van hem hoe de oogspiegel en de oogmeter te gebruiken, en assisteerde Donders in het door deze fysioloog in 1858 opgerichte Nederlandsch Gasthuis voor Behoeftige en Minvermogende Ooglijders. Het werd een keerpunt in zijn leven.

Ofschoon hij terugging naar Nederlands-Indië waar hij na enige tijd de wapenrok voor de witte jas van civiel medicus en oogarts verwisselde, zon hij erop zich in Nederland aan oogheelkundig onderzoek te wijden. In 1869 opnieuw hier aangekomen, viel hij dan ook met zijn neus in de boter, kreeg hij namelijk aan de Leidse hogeschool een buitengewoon hoogleraarschap in de oogheelkunde aangeboden.[1]

Had de heelkunde als leervak al afstand moeten doen van de verloskunde met de benoeming van Simon Thomas in 1848[2], het tweede onderdeel dat als zelfstandig vak van de heelkunde werd afgezonderd was de oogheelkunde in 1869. Weliswaar bestonden er in Wenen en Praag reeds eigen leerstoelen in dat vak sinds het begin van de negentiende eeuw, maar de grote doorbraak van de oogheelkunde vond eerst in de tweede helft van de eeuw plaats. Door de invoering van de narcose (1847) en van de oogspiegel van Von Helmholtz (1851) breidde het arbeidsterrein zich plotseling uit, en vormde zich onder leiding van Albrecht von Graefe (1828-1870), die in 1850 te Berlijn een privé-kliniek had gesticht, een nieuwe generatie specialisten op het gebied van de oogziekten. Tegelijkertijd ontstond er belangstelling voor fysiologisch onderzoek van het oog, bijvoorbeeld in Utrecht bij Donders. In deze nieuwe situatie, zo oordeelde de Leidse faculteit der geneeskunde, was de oogheelkunde het niveau van bijvak ontstegen. Aangezien men echter niemand kon vinden "die genoegzaam op de hoogte der chirurgische en tevens der ophthalmologische wetenschappen is om beide vakken naar den eis te doceren", suggereerde men een aparte

leerstoel in te stellen. Medio 1869 stemde de minister in met de benoeming tot buitengewoon hoogleraar in de oogheelkunde van Derk Doyer, die door Donders "zeer aanbevolen" was[3] - een betere voorspraak had de kandidaat zich niet kunnen wensen.

Later dat jaar aanvaardde Doyer, die aldus als eerste in Nederland exclusief voor het onderwijs in de oogheelkunde was aangetrokken [4], zijn functie met een rede over *De ontwikkeling der oogheelkunde in onzen tijd*. Daarin liet hij geen misverstand bestaan over zijn ideaal: werken naar het voorbeeld van zijn grote leermeester Donders in diens Gasthuis voor Ooglijders:

> "Daar stroomt alles uit het vaderland samen, wat nog van hulp verstoken is, of wel elders tevergeefs om hulp en raad heeft aangeklopt. Daar werden alle Hollandsche oogartsen zonder onderscheid gevormd. Daar kwam en komt de vreemdeling uit alle oorden der wereld, om zijn elders verkregen kennis te verrijken."[5]

Doyer had tijdens zijn opleiding bij Donders in het Utrechtse gasthuis veel meer kennis opgedaan over de eisen die aan een oogheelkundige kliniek behoorden te worden gesteld dan hij in Leiden kwijt kon. In de Sleutelstad moest hij zich redden met een polikliniek in een kamer van het Elisabeth's Hof aan de Oude Vest. Om te voorkomen dat zij door de 'besmette lucht' het gezichtsorgaan zouden verliezen, werden ernstige ooglijders zelfs niet in het hospitaal verpleegd, maar ten huize van de custos, J.J. Dool. Ondanks deze uiterst bescheiden werkomstandigheden nam het aantal patiënten snel toe: bezochten in 1869-'70 321 ooglijders de polikliniek en 12 de kliniek, drie jaar later waren dat er 640 respectievelijk 38 geworden. In het nieuwe Academisch Ziekenhuis kreeg Doyer de beschikking over drie zalen, zodat in het bijzonder meer klinische patiënten konden worden geholpen. En dat stelde hem in staat voldoende materiaal voor het onderwijs te fourneren.[6]

Enkele jaren na zijn benoeming vroeg Doyer toestemming om ook onderwijs in de oorheelkunde te verzorgen. Begon hij in het studiejaar 1873-'74 colleges in dat vak te geven, een jaar later bestemde hij een van de kamers van de afdeling oogheelkunde tot polikliniek oorheelkunde[7], waar jaarlijks niet meer dan zo'n 40 patiënten terecht konden; in 1875 was dat aantal al opgelopen tot 180. Dat Doyer ook de oorheelkunde serieus nam, bewijzen niet alleen zijn congres- en andere voordrachten en publicaties, zoals over de adenoide-vegetaties. De eerste mastoid-operatie in ons land staat op zijn naam, eind 1875 uitgevoerd in de kleine Leidse oorheelkundige kliniek, waarvoor nauwkeurige kennis, een grote technische vaardigheid en zelfs moed - om levensbehoud mogelijk te maken - noodzakelijk werden geacht, en welke verrichting "van historisch belang" is genoemd.[8]

Nadat hij zich in Kopenhagen bij Hans Wilhelm Meyer verder in dit vak had bekwaamd, vond de uitbreiding van zijn leeropdracht met de oorheelkunde in 1877 plaats.[9] Toen ook werd hij bevorderd tot gewoon hoogleraar; nadat hij in 1873 met ontslag had gedreigd, werd hem die promotie wel in het vooruitzicht gesteld, maar pas vier jaar daarna kwam het er dus de facto van. Die promotie

was verdiend, want hij had ook extra taken op zich genomen, zoals die welke verbonden waren aan zijn lidmaatschap van de commissie van bestuur van het Academisch Ziekenhuis. Doyer was dan ook "geen zwakke broeder": zonder ooit over een eigen laboratorium te beschikken, zag hij kans, vooral door intensief gebruik te maken van de polikliniek, aan de eisen van het onderwijs te voldoen.[10]

Voor Doyer, in 1884 als rector het woord voerend, was 'Vooruitgang' de leus der hogeschool. Daarbij doelde hij op de verdeling van arbeid en de splitsing van leerstoelen. Haaks op vooruitgang stond de geesteloosheid van de tijd die, zo fulmineerde hij, zo opzichtig tot uiting kwam in de tot louter examenstudie verworden academische opleiding:

> "In onze verblindheid hebben wij dwang door examens, dat is examen-studie, op den voorgrond geschoven. Hier, als in geheel Nederland, is het wachtwoord geworden: examens, vooral zware examens".[11]

Doyer wist echter ook in vuur en vlam te geraken voor zaken buiten de universiteit, zoals voor het 'achterland' van de Zuidafrikaanse Republiek. Enthousiast gewaagde hij van

> "de vertegenwoordigers van een volk, gesproten uit hetzelfde bloed, waaraan ook wij het aanzijn danken, van een volk, dat in deze eeuw een geschiedenis doorleefd had, niet ongelijk aan die onzer voorvaderen in den strijd met Spanje".[12]

Die vergelijking in de tijd viel bij de Leidenaren natuurlijk wel in vruchtbare aarde. De historicus Fruin had de Transvalers trouwens al eerder bestempeld tot de nazaten van de geuzen[13], en daarmee was de toon gezet. De studenten bleven in deze euforie niet achter. Bij de ontvangst, in maart 1884, van een Transvaalse deputatie, waar president Paul Krüger (1825-1904) deel van uitmaakte, putten zij zich uit "om den wakkeren Afrikaanders een warme hulde te brengen", en roemden zij "de kloeke Transvalers" als "die vrijheidshelden".[14]

Als eerste hoogleraar in de oogheelkunde in ons land heeft Doyer als adept van Donders[15] er aanzienlijk toe bijgedragen dat dit vak een eigen, volwaardige plaats binnen de geneeskundige wetenschap verwierf. Ook de oorheelkunde heeft mogen profiteren van zijn toewijding en inzet. Zo hielp hij het Leidse medische onderwijs te doordringen van de jongste ontwikkelingen op heelkundig gebied.[16]

1 G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 484-485; Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 181-182.
2 H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 89.
3 Ibidem, 91.
4 In 1877 volgden Utrecht en Amsterdam, terwijl Groningen pas in 1890 een afzonderlijk hoogleraar in de oogheelkunde zou aanstellen (H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 91).
5 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 254, en *Groepsportret met Dame* III, 365.

6 H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 91.
7 Ibidem.
8 A.D. Haverkamp, *De ontwikkeling der oorheelkunde in Nederland door de pioniers Van den Broek, Symons en Swaagman*, 22, 85, 181-183, 204.
9 Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 182; H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 91 - een leerstoel exclusief voor de oorheelkunde zou eerst in de twintigste eeuw worden ingesteld.
10 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 58, 186, 254.
11 Ibidem, 382.
12 Ibidem, 394.
Na de overdracht van de Nederlandse Kaapkolonie aan Groot-Brittannië (1806) hadden afstammelingen van Nederlandse kolonisten, uit onvrede over het nieuwe bestuur, de Grote Trek naar het noordoosten gemaakt (1837), en de Boerenrepublieken Transvaal en Oranje Vrijstaat gesticht. De Britten lieten dit echter niet op zich zitten, en probeerden de republieken te annexeren - de Eerste Boerenoorlog was een feit (1880). De afloop is bekend: de Boeren versloegen de Britse troepen in de Slag bij Majuba (1881), de Britten moesten de onafhankelijkheid van Transvaal en Oranje Vrijstaat wel erkennen, en in Nederland liep men uit om de helden te huldigen die aartsvijand Groot-Brittannië op zijn nummer hadden gezet. Met hun warm onthaal van een Transvaalse deputatie koersten Leidse studenten mee op de golven van trots die ons land toen overspoelden. Critici en sceptici spraken van een 'Transvaalkoorts' die Nederland in haar greep hield. Maar de opwinding zakte spoedig in toen de Boerenrepublieken na de Tweede Boerenoorlog (1899-1902) opgenomen werden in het Britse Rijk. (Ivo van de Wijdeven, *Lombok-comités en Transvaalkoorts*, 50-57).
13 In een rede die hij bij de opening van het 47-ste studiejaar van de School voor Taal- en Letterkunde te 's-Gravenhage (1961) over het *Vergelijken in de tijd* hield, heeft A.E. Cohen dit voor de historicus zo zinvolle fenomeen aan een beschouwing onderworpen, waarin ook Fruin resp. de 'Geuzen' voorbijkomen.
14 Almanak 1885, 267-269. Dit was trouwens niet de eerste keer dat de Leidse studenten zich geestdriftig over deze 'stamverwanten' uitlieten. Zo betitelden zij het bezoek van president Burgers van de prille Transvaalse Republiek in januari 1876 als hartelijk, joviaal en sympathiek (Almanak 1877, 172-173).
Leiden stond in de vervoering voor de Zuidafrikaanse vrijheidsstrijd overigens niet alleen. Zo voelde ook de Utrechtse universiteit zich van oudsher met de Kaapse regio verbonden, en vormde tot diep in de negentiende eeuw een van de belangrijkste onderwijsvoorzieningen voor Zuidafrikaanse studenten, vooral predikanten in spe; in de decennia 1880-1910 werd die relatie bepaald door het idee dat aan de Kaap een loot van de Nederlandse stam bloeide (Henk J. van Rinsum, *Sol Iustitiae en de Kaap. Een geschiedenis van de banden van de Utrechtse Universiteit met Zuid-Afrika*).
Hoe anders stelde het Amsterdamsch Studenten Corps (1851) zich op! Lieten de leden ervan publieke optredens gewoonlijk niet aan zich voorbijgaan, de afkeer van de Transvalers, die "ijselijk anti-liberale Kaapbewoners", was zo groot dat dit –uitgesproken liberale- Corps slechts onder druk van enkele hoogleraren ertoe te bewegen viel aanwezig te zijn bij de ontvangst van een delegatie uit Transvaal op de gemeentelijke universiteit in 1884 (Peter Jan Knegtmans, *Professoren van de stad*, 263).
15 Donders en Doyer publiceerden in 1862 samen een wetenschappelijke verhandeling n.a.v. hun onderzoek inzake de ligging van het draaipunt van het oog (E.C. van Leersum, *Het Levenswerk van Franciscus Cornelis Donders*, 185-186).
16 Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame* III, 421.
In 'De ontwikkeling van de Nederlandse keel-, neus- en oorheelkunde tot zelfstandige academische discipline' plaatst A.P.M. Langeveld het aandeel van Doyer in internationale, Nederlandse en Leidse context (in: K.S. Grooss en A.P.M. Langeveld, *De spiegel gekeerd*, 8-16). In *Uit het dagboek van Derk Doijer; 1827-1896* heeft Doyer zelf een bijdrage overgeleverd. En: bij Doyer promoveerde Henri van Anrooy (zie Hoofdstuk V, sub Vereeniging tot ondersteuning van behoeftige kraamvrouwen en bij het Medisch Gezelschap 'Hippocrates') op 7 april 1884 op *De oogen der studenten aan de Rijks-Universiteit te Leiden* (M.J. van Lieburg & F.A. van Lieburg, *Album Promotorum van de Rijksuniversiteit Leiden 1813-1900*, 233).

STUDENTEN OVER DOYER

Doyers start was bemoedigend. Dat hij de kliniek terstond van de theoretische lessen scheidde, deed zijn studenten deugd; zij begroetten als nieuw zijn voornemen om een cursus in het oefenen in het gebruik van de oogspiegel te geven. Hun kritiek raakt dan ook niet de persoon, maar zijn werksituatie: "Het valt te betreuren dat de hulpmiddelen die dezen Hoogleeraar ten dienste staan, in vele opzichten zoo onvoldoende zijn."
(Almanak 1870, 206; 1871, 186).

Naar aanleiding van het studiejaar 1871-'72 stellen zij voor de candidaten "niet alleen op de polikliniek als bloote toeschouwers, maar meer als handelende personen te laten optreden." *Die wens tot zelfstandige actie is een decennium later nog altijd niet volledig gehonoreerd. De studenten spreken hun hoogleraar zelfs vermanend toe: als hij dan toch in aanwezigheid van slechts weinigen wil opereren, gelieve hij er zorg voor te dragen dat alle jongelui van het tweede studiejaar beurtelings gelegenheid krijgen om bij die operaties present te zijn. Een jaar later gloort evenwel hoop:* "De gelegenheid om eene operatie te zien kwam helaas zelden voor en deed zich zulk eene gelegenheid aleens voor dan liet de publiciteit daarvan wel eens wat te wenschen over. De gelegenheid om ophthalmologische operaties op 't lijk te verrichten was dit jaar tengevolge van het gebrek aan cadavers niet bijzonder groot. Naar men ons heeft medegedeeld zal de hoogleeraar in den thans aangevangen cursus hierin trachten te voorzien door de jongelui onder zijne leiding op dierenoogen te laten opereeren. Wij brengen Z.HG. voor deze schikking gaarne onzen dank."

Voor de studenten was het daarom wel sneu, dat Doyers goede bedoelingen niet altijd direct in daden werden omgezet. In 1883 melden de studenten niet alleen voor de zoveelste keer dat zij zelden oog- en oorheelkundige operaties zien uitvoeren, maar "nog minder ze zelf op het cadaver te verrichten. Eveneens bleven wij tot ons leedwezen verstoken van ophthalmologische operaties op dierenogen."

Dat er weinig gelegenheid bestond om operaties te zien, laat staan die zelf op het lijk te verrichten, is een klacht die herhaaldelijk terugkeerde. Ook in het studiejaar 1883-'84 betreuren zij "dat het slechts eene enkele keer ons gegeven is, ophthalmologische operaties bij te wonen." *Het volgend jaar konden de studenten wel verscheidene oogheelkundige operaties meemaken, maar toen hieven zij de nieuwe klaagzang aan dat bij het oogspiegelen bijna alleen normale retinae getoond waren en zij slechts zelden de kans hadden gekregen om ziekelijke afwijkingen te aanschouwen.*
(Almanak 1873, 189; 1881, 298-299; 1882, 320; 1883, 314; 1884, 317; 1885, 314; 1886, 295-296).

In het studiejaar 1873-'74 heeft Doyer naar de mening van de studenten in een leemte voorzien door een cursus over oorheelkunde te openen. In de lijst der lessen anno 1876-'77 wordt dat gepreciseerd: " Door prof. Doyer wordt Dinsdag 's avonds te zes uren een college over otologie gegeven en Dinsdag 's avonds te zeven uren en Donderdag 's avonds te zes uren over het gebruik van den ophthalmoscoop." *Zijn lessen oorheelkunde worden wel op prijs gesteld, maar* "Misschien is het ongelegen uur de oorzaak der slechte opkomst."

Een dozijn jaar verder was laatstgenoemd probleem verholpen, met dank aan de "nog immer wassenden toevloed van studenten". *Het was toen veelal behelpen geblazen met volgepropte collegezalen, waarin het de opeengehoopte menigte ontbrak aan een toereikend aantal stoelen en kapstokken en aan -belangrijker- frisse lucht. Ook schortte het aan plaatsruimte voor praktische oefeningen. Desondanks scoorden in 1888-'89 de oefeningen in ophthalmoscopie voldoende waar het erom ging zich praktisch te bekwamen.*
(Almanak 1875, 184; 1877, 156; 1878, 31-32; 1890, 382-383).

Een van de maatregelen die Doyer nam om de gevolgen van de zorgwekkende stroom van medici en "het heirleger van examina" *het hoofd te bieden, was om, in 1887-'88 en volgende jaren, zelf de leiding van de polikliniek op zich te nemen, ook gedurende de zomermaanden. Echter: ter voorkoming van een te talrijk auditorium was de polikliniek op dinsdag en donderdag slechts van 9 tot 10 uur alleen toegankelijk verklaard voor candidaten van het tweede jaar. De reactie der studenten was voorspelbaar: dat dupeert de candidaten van het derde jaar vóór hun arts-examen 1e gedeelte, omdat zij juist slechts genoemde uren onbezet zijn en door de nieuwe maatregel geheel van het oogheelkundig onderwijs zijn buitengesloten. De half-artsen hebben immers genoeg gelegenheid om deze polikliniek te bezoeken.*

Daar stond tegenover dat in 1885-'86 van de verscheidenheid van patiënten op de polikliniek werd gerept, waardoor de candidaten in staat zijn "een zeer te waardeeren routine in 't onderzoek van patienten te verkrijgen." *En dat was geen ééndagsvlieg, want het jaar daarop gold dezelfde situatie.*
(Almanak 1889, 339; 1890, 387; 1891, 308, 317; 1893, 305; 1887, 310; 1888, 323).

Hoe het ook zij, de eerste echt kritische noot was al in het studiejaar 1875-'76 gekraakt. Volgens de studenten zou het college over ophthalmologie òf moeten worden afgeschaft òf in elk geval veel minder tijd in beslag moeten nemen, aangezien nu een systematische behandeling van alle mogelijke oogziekten zonder één patiënt te zien alleen maar tot verwarring en vergetelheid kan leiden. Wanneer prof. Doyer dit college in klinisch onderwijs verandert, zal het ophthalmologisch onderzoek zeker in waarde toenemen. Doyer ging evenwel niet onmiddellijk op deze aanbeveling in, want een jaar later blijkt de klacht van het vorige jaar niet te zijn weggenomen.

En er bleef meer te wensen over. Zo zou in het studiejaar 1878-'79

wel wat meer orde op de polikliniek hebben mogen heersen, met name bij de drukbezochte colleges, terwijl het aan praktisch onderricht in de operatieleer heeft ontbroken.

Niettemin spreken de studenten in 1879 hun erkentelijkheid uit voor de gelegenheid "om ons in het oogspiegelen te bekwamen" *en schrijven zij Doyers talrijk gehoor mede toe aan zijn* "nette en duidelijke" *voordracht. Trouwens: in 1892 krijgt Doyer het verzoek om half-artsen meer gelegenheid te geven zich te oefenen in het oogspiegelen c.q.* "in het ophthalmoscopisch onderzoek van pathologische oogen."
(Almanak 1877, 203; 1878, 31; 1880, 248; 1879, 226; 1892, 335).

In het algemeen echter is de beschrijving anno 1882 van toepassing: "De theoretische colleges over Oor- en Oogheelkunde werden door prof. Doyer met ijver en opgewektheid gegeven. Gedurende verscheidene maanden werden wij wederom in staat gesteld om ons onder toezicht en leiding van den hoogleeraar te oefenen in het onderzoek met den oogspiegel, terwijl wij in de polikliniek ruimschoots gelegenheid vonden onze kennis van oog- en oorheelkundige diagnostiek te vermeerderen."
(Almanak 1882, 320).

Doyer komt op zijn studenten over als nijver, hoffelijk en welgemutst: "Zijne beleefde, voorkomende vormen en zijn degelijk onderwijs maken op ons voortdurend een hoogst aangenamen indruk." *Nadat hij in 1894 zijn 25-jarig jubileum als hoogleraar had gevierd, leek het bergafwaarts te gaan. Zijn colleges werden weinig bezocht, de polikliniek was wat drukker. In 1895 legde Doyer zijn functie om gezondheidsredenen neer, en een jaar later het moede hoofd definitief te ruste.*
(Almanak 1881, 298; 1875, 184; 1895, 55; 1896, 95; 1898, 78, vgl. 227).

GUILLAUME DANIEL LOUIS HUET
(Amsterdam 1832 - 's-Gravenhage 1891)

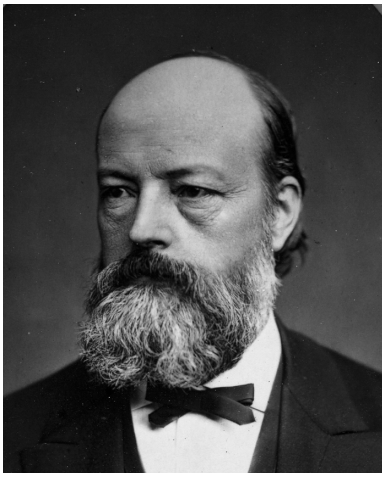

geneeskunde en farmacologie (1872-1890)

Of men nu geloof hecht - of niet - aan de uitdrukking dat het leven pas begint met het bereiken van de veertigjarige leeftijd, zeker is dat zijn benoeming tot hoogleraar in de geneeskunde en farmacologie aan de Leidse universiteit (1872) voor de dat jaar veertig jaar geworden Guillaume Huet een nieuwe fase betekende in zijn carrière. Die loopbaan had hem in Amsterdam gehouden, waar hij na zijn studie aan onder meer het Athenaeum Illustre aldaar in het Buitengasthuis werkzaam was geweest, eerst als inwonend (assistent-)geneesheer, en vervolgens tien jaar als geneesheer-directeur. In die laatste periode had hij mogelijkheden te over gehad om zich met verschillende medische disciplines vertrouwd te maken. Daartoe had ongetwijfeld ook de 'grand tour' bijgedragen, die hem na zijn studie onder andere langs de universiteitssteden Parijs en Wenen voerde om meer praktische ervaring op te doen.

Huet publiceerde tussen 1862 en 1889 veel over huid- en geslachtsziekten en over de ontwerpeisen voor ziekenhuizen in het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*, waarvan hij ook enige tijd redacteur was, en in Duitse periodieken. De prostitutie was een thema dat hem niet losliet, en waarover hij zich in woord en geschrift uitliet; zo kwam in 1859 het door hem uit het Duits vertaalde en met aantekeningen voorziene *Compendium van de leer der syphilis voor praktische artsen en studerenden* van A.C.J. Michaelis uit.

En als lid van een in 1884 ingestelde staatscommissie werkte hij mee aan de totstandkoming van de nieuwe vaderlandse *Pharmacopoea*.[1]

Over de noodzakelijkheid om de geneeskunde als natuurwetenschap op te vatten handelde de rede waarmee Huet zijn Leidse ambt oppakte. Deze titel geeft aan dat die noodzaak destijds niet door iedereen als zodanig werd ervaren, en dus nog aan discussie onderhevig was. Voor Huet zelf stond vast dat de geneeskunde in samenhang met alle andere natuurwetenschappen beoefend moest worden. En de uitspraak "Zonder physiologischen grondslag is geene pathologie denkbaar" zou van zijn vriend Heynsius afkomstig kunnen zijn; hij doelde ermee op laboratoriumonderzoek.[2] Belangstelling voor de pathogenese kenmerkte zijns inziens de richting waarin het geneeskundig onderzoek van zijn tijd zich bewoog:

> "Niet door hypothesen, maar slechts door de positieve kennis van het wezen der pathologische veranderingen in hare scheikundige en andere verhoudingen, zal

> het mogelijk zijn daaromtrent klaarheid te krijgen. (…) Slechts een naauwkeurig onderzoek naar hare wording steunende op anatomie en physiologie kan ons tot het kennen en beoordeelen van ziekte leiden. En die physiologische wetenschap is zij niet ten slotte de toepassing van chemische en physische kennis op het levend organisme, op zijn vorm, zijn inhoud en zijne uitingen? (…) Door dezelfde wetten worden stof en kracht beheerscht, aan dezelfde anangkè zijn zij onderworpen."

Niet zonder reden is zijn oratie "de geloofsbelijdenis van een overtuigd positivist" genoemd.[3]

Hierin sneed hij tevens een probleem aan dat zich omstreeks 1870 serieus aandiende, namelijk de uitbreiding van het aantal leervakken zonder dat het aantal professoren dienovereenkomstig mee groeide. Sterker nog: sinds 1815 was dat aantal gelijk gebleven. Huet waarschuwde tegen verregaande specialisering:

> "Wanneer ik de taak van den geneesheer zoo breed heb uitgemeten, ik deed het, omdat het mijne overtuiging is, dat die taak zoo breed, zoo ruim moet opgevat worden, wil de geneeskundige zich voor eenzijdigheid vrijwaren en niet in *specialisering* verdwalen".

Uiteraard trachtten de 'jonge' specialismen, elk voor zich, een plek in het medisch curriculum te bemachtigen, terwijl de studietijd aan beperkingen gebonden was.[4]

Later, in zijn overdrachtsrede anno 1885, zou Huet op dit thema terugkomen, zonder dat zijn kijk erop wezenlijk was veranderd. In zijn visie diende de vorming van een idee van gans de wetenschap aan de specialisering vooraf te gaan: "Eerst het studium generale, en dan het bijzondere". Aangezien hoger onderwijs voor hem uit was op 'vorming van karakters', geldt:

> "Het speciale, hoe voortreffelijk soms ook, behoort daartoe niet. Heeft men niet aan den Doctorstitel het begrip gehecht, dat zijn drager een mensch was van zeekre breedte? Doctoren moeten in het bezit zijn van studium generale, en wie dit bezit, zal de kleinheid der Doctoraten in specialiteiten kunnen verstaan".[5]

Huet kreeg in Leiden tot taak de 'kliniek' en farmacologie te onderwijzen. Het eerste was niet nieuw, maar zou onder zijn collega S.S. Rosenstein van onderwijskundige vormgeving veranderen. De inhoud van het college farmacologie daarentegen was wel nieuw. Huets voorganger Suringar had nog een in hoofdzaak overgeleverde, empirische therapie gedoceerd, met veel aandacht voor de 'oude' geneesmiddelen, aderlatingen en bloedzuigers. Door onbekendheid met ziekte-oorzaken en de patho-fysiologie concentreerden de dokters zich vooral op de ziektesymptomen, en gingen zij bijvoorbeeld congestie met bloedzuigers of aderlatingen te lijf, en koorts met chinine, terwijl opium nog veel werd gebruikt. Hadden - zoals wij weten - bij Suringar de klassieke geneesmiddelen de hoofdrol gespeeld, in de geneeskunde werd de farmacognosie steeds minder belangrijk, en steeg het aandeel van de praktische geneesmiddelleer, over welk college J.C.G. Evers zich vanaf het studiejaar 1868-'69 ontfermde. Na Suringar

zette Huet de colleges therapie en farmacodynamie voort als farmacologie. Het gebruik van die naam doet veronderstellen dat ook te Leiden het inzicht was doorgebroken dat de therapie wetenschappelijk, dat wil zeggen fysiologisch-pathologisch onderbouwd behoorde te zijn.[6]

Huet was, zeker ten opzichte van een collega als Simon Thomas, vooruitstrevend waar het de 'blijde incomste' van vrouwelijke studenten betrof, en zag geen reden om dames de toegang tot de colleges geneeskunde te ontzeggen, integendeel. Als rector betoogt hij bij de wisseling van de wacht in 1885, als er inmiddels reeds een elftal studentes te Leiden is aangekomen:

> "Welke Nederlander zal het hoofd der Nederlandsche vrouw ongeschikt achten om wijsheid op te nemen? Neen, de wetenschap kent geen sexe, en wij zeggen haar welkom niet alleen als mede-arbeidster in de gaarde der wetenschap, maar ook als eene voortreffelijke hulp in het laboratorium".

In diezelfde overdrachtsrede hekelde hij, net als Doyer een jaar eerder, de examendwang. Ook Huet zag wetenschap en onderwijs in het licht van de 'verdeeling van den arbeid', maar van de weerspiegeling daarvan in het examenrooster moest hij nog minder hebben dan Doyer. Aan examentucht en staatscommissies had hij dan ook een broertje dood:

> "Het wordt tijd dat aan die lijdensgeschiedenis een eind kome; dat die jaarlijkse pelgrimstochten van graad-, diploom-, of titelzoekenden naar deze of gene Caäba worden gestuit".[7]

In 1890 trad Huet vanwege zijn verslechterende gezondheidstoestand op eigen verzoek terug[8], om een jaar later te overlijden.

Qua persoon heeft Siegenbeek van Heukelom hem geschetst als een "fijn geëquilibreerde geest", die zich graag liet leiden door indrukken, en zowel eruditie als sympathie uitstraalde, ook naar zijn leerlingen toe, die in hem de humane en kundige leermeester eerden. Citeren wij opnieuw Siegenbeek van Heukelom, die zich Huets onderwijs als volgt herinnert:

> "Geen schildering met forsche lijnen, maar eene tot in de fijnste détails uitgewerkte teekening in keurige taal was van hem te verwachten. Zijn scherpe blik ging gepaard aan juiste waardeering met een tikje scepticisme bij de conclusie".[9]

Huet hoort thuis in het rijtje van de 'modernen' in de negentiende-eeuwse geneeskunde.[10] Zijn optreden markeert het eindpunt van de ontwikkeling naar de moderne richting. Hij stond tevens vooraan in een andere rij, te weten in die van het aantal indrukwekkende persoonlijkheden dat de Leidse faculteit der geneeskunde destijds rijk was, en die de natuurwetenschappelijke, fysiologische richting waren toegedaan. Huets opvolger Willem Nolen (1854-1939) zou echter weer arts aan het ziekbed zijn, die het belang van laboratoriumarbeid weliswaar niet ontkende, maar voor wie onderzoek van de zieke zelf centraal stond.[11]

1 G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 928-929; Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 184-185.
2 H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 98; W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 286.
3 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 254-255, en *Groepsportret met Dame* III, 299-300.
4 Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 138-139.
In J. Geerling e.a. (red.), *Nederlandsche Internisten Vereeniging 1931-1981*, 68-103, heeft G.A. Lindeboom het ontstaan van de medische specialismen in ons land geschetst.
5 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 382-383.
6 H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 95-96; de onderwerpen van enkele dissertaties uit die tijd wijzen eveneens in die richting, zoals die *Over de koortsverwekkende werking van digitaline* (1876) van de latere Amsterdamse hoogleraar en internist P.K. Pel (vgl. M.J. van Lieburg & F.A. van Lieburg, *Album Promotorum van de Rijksuniversiteit Leiden 1813-1900*, 204).
7 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 372, 382.
8 Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 184
9 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 254, en *Groepsportret met Dame* III, 365.
10 H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 98.
11 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 254, 285, 289, en *Groepsportret met Dame* III, 299, 365.
Niet alleen de opvolging van Suringar door Huet (1872) maar ook die van Huet door Nolen had de nodige voeten in de aarde (W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 70-71). Daar in die laatste vacature niet terstond werd voorzien, zelfs niet door de aanstelling van een privaat-docent - en Nolen zou zijn colleges pas in februari 1891 aanvangen, lieten de studenten niet na hun bezorgdheid over de gevolgen van het hierdoor ontstane vacuüm te ventileren: door Huets vertrek was het intern onderwijs gehalveerd; terwijl candidaten van het tweede jaar in polikliniek en klinieken wel enkele malen gelegenheid kregen interne ziektegevallen te onderzoeken, waren de doctorandi, voor wie dit het meest van belang was ter voorbereiding op hun semi-examen, van deze mogelijkheid uitgesloten. (Almanak 1891, 246, 310; 1892, 231, 325, 327).

STUDENTEN OVER HUET

Betrekkelijk snel na zijn aantreden bereikt Huet het verzoek van de studenten om hen bij zijn lessen over farmacie en materies medica wat minder te overladen "met de beschrijving van stoffen wier aanwending bijna of geheel in onbruik is geraakt; terwijl een meerdere vergelijking van de stoffen onderling ons aangenaam zou zijn." *Enkele jaren later was dat bezwaar kennelijk nog niet weggenomen, blijkens hun opmerking:* "Op het college over pharmacologie werden wij overstelpt met een groot aantal in onbruik geraakte stoffen."

Toch was niet alles achterhaald: "Het ten gevolge der nieuwe wet op het H.O. afzonderlijk gegeven college over pharmacognosie - zeker niet het lievelingsvak van aanstaande medici - werd ons door Z.H.G. zoo aangenaam mogelijk gegeven. Het college over Pharmacodynamie werd trouw bezocht, en met reden, want wij vernamen daar tal van wetenswaardige bizonderheden." *Een jaar later uitten de studenten het vermoeden dat experimenteel beoefende farmacodynamie zeer interessant is.*

De positieve trend weet zich te handhaven: "Met ambitie werden de colleges over Pharmacodynamie dit jaar voortgezet en duidelijk en nauwkeurig werd er de kennis der Narcotica behandeld. Een talrijk gehoor woonde in den afgeloopen cursus [1880-'81] de lessen over Pharmacognosie bij en al meenen wij ook dat soms wel eens wat van hetgeen daar verhandeld wordt niet van direct praktisch nut is voor den aanstaanden medicus, de nauwkeurige, volledige en degelijke wijze waarop daar de geneesmiddelen worden besproken verdient ongetwijfeld onze oprechte waardeering." *Die zich in het studiejaar 1882-'83 vertaalde in goed bezette colleges farmacodynamie voor de candidaten en farmacognosie voor de aanstaande candidaten.*

Tegen 1890 werd het college farmacodynamie meer als algemene therapie opgevat, en zowel druk bezocht als in de regel gewaardeerd.
(Almanak 1874, 190; 1877, 205; 1879, 227; 1880, 248-249; 1882, 321; 1884, 317; 1890, 389).

In 1879 zou Huet van plan zijn om een polikliniek te openen, tot grote vreugde van de studenten, want dan zou "Z.H.G. beter in de gelegenheid zijn tot het opnemen van patienten, en dan zoude het klinisch onderwijs in dien zin kunnen gewijzigd worden, dat wij niet op iederen kliniek een ander ziektegeval te zien kregen, maar dat er achtereenvolgens verschillende groepen van ziekten afgehandeld werden."

Een jaar later toonden zij zich er erkentelijk voor dat zij op Huets zalen patiënten mochten onderzoeken. In 1882 komen zij daarop terug: "Nuttig, leerzaam en dikwijls onderhoudend waren voor ons gedurende dezen cursus ook weder de clinische colleges van prof. Huet, niet het minst door den ijver en de toewijding waarvan Z.H.G. bij de behandeling van zijn onderwerp blijk

geeft. De gelegenheid tot onderzoek van patiënten welke de hoogleeraar ons op deze colleges geeft verdient zeer onze waardeering."

Ook in de cursus 1881-'82 is er lof en dank voor Huet, aangezien de studenten zo veel mogelijk patiënten met acute ziekten voor zich kregen. Het jaar daarop gaven zij daar voorbeelden van c.q. spraken zij zich positief uit over de leerzame methode om diabetici en ruggenmerglijders te tonen, terwijl zij met verscheidene acute ziekten vertrouwd zijn gemaakt, mede dankzij de gelegenheid tot onderzoek. In de cursus 1884-'85 is een groot aantal patiënten op de kliniek aan de studenten voorgesteld, en konden de candidaten gewoonlijk tevoren onder leiding van Huets assistent L.V. Hoog zelfstandig onderzoek verrichten. En dat beeld blijft de situatie min of meer bepalen, zoals in het studiejaar 1886-'87, wanneer er kortstondig gelegenheid is "om, zelfstandig, ongestoord en onder toezicht klinische en poliklinische patienten te onderzoeken."

Huet, in het ziekenhuis uiteraard ook geconfronteerd met een veelheid aan studenten, nam net als sommige ambtgenoten wel zijn toevlucht tot onderwijs buiten de normale studiemaanden; zo gaf hij aan het eind van de zomervakantie in 1888 een polikliniek "voor de reeds vrij talrijk aanwezige studenten." *En in 1888-'89 noopte het grote aantal bezoekers van de kliniek tot splitsing van de lessen voor candidaten van het eerste jaar en voor de overige candidaten.*
(Almanak 1879, 226-227; 1880, 248; 1882, 321; 1883, 315; 1884, 317; 1886, 296; 1888, 323; 1889, 339; 1890, 389).

Volgens de studenten wil Huet zowel in zijn klinische lessen als bij de colleges farmacologie "met de hem eigene nauwkeurigheid" *soms nog wel eens te ver gaan, dat wil zeggen: te uitvoerig aandacht aan bijzonderheden schenken. Die klacht keert jaren later terug, namelijk in het studiejaar 1886-'87: laten zij weten toen het college in nauwkeurig onderzoek van de verschillende zenuwstoringen wel op prijs te hebben gesteld,* "Echter ging naar onze meening met dit veel herhaalde en altoos met dezelfde uitvoerigheid bewerkstelligde onderzoek te veel tijd verloren".

In 1877 is een ander aspect van Huets educatieve aanpak aan de beurt: "Aangenaam zou het ons zijn, indien de hoogleeraar zijn onderwijs zoo weinig mogelijk 'responsorisch' wilde inrichten"*, aan welk verzoek hij het volgend jaar enigszins zou tegemoetkomen. Aan Huet als examinator is de studenten toen opgevallen:* "Aan hen die in het afgeloopen jaar candidaats-examen deden, bleek het, dat de hoogleeraar zich bij dat examen meer tot het essentieele der pharmacologie bepaalde."

In 1880 kijken zij terug op een vruchtbaar studiejaar 1878-'79: Huet "leerde ons vooral nauwkeurige waarneming en grondig onderzoek op den waren prijs stellen. De therapie, zoo dikwijls het stiefkind bij het onderwijs, werd hier niet geheel op den achtergrond geschoven en wij leerden ook hierin volgens nauwgezette indicatie te werk te gaan, hetgeen zeker zeer nuttig is voor den aanstaanden medicus, die in de praktijk niet alleen diagnoses te maken heeft maar ook moet handelen en recepteeren."

Ofschoon de leer der huidziekten destijds nog niet in een geregelde cursus werd onderwezen, demonstreerde Huet aan het eind van zijn professoraat, in 1888-'89, een aantal dermatologische gevallen, los van de vele die op de chirurgische afdeling besproken en behandeld werden.
(Almanak 1876, 229; 1888, 323; 1877, 204-205; 1878, 32; 1880, 248; 1890, 389).

Al met al hebben de studenten het onderwijs van Huet als leerzaam en nuttig gekenschetst en meer dan eens met lof overladen. En, toentertijd niet onbelangrijk: "Zijn beleefde en humane omgang wordt door ons ten zeerste op prijs gesteld."
(Almanak 1881, 299; 1889, 339; 1887, 310; 1880, 248; 1882, 321; 1883, 315; 1884, 317; 1875, 183; 1878, 32).

SAMUEL SIEGMUND ROSENSTEIN
(Berlijn 1832 - 's-Gravenhage 1906)

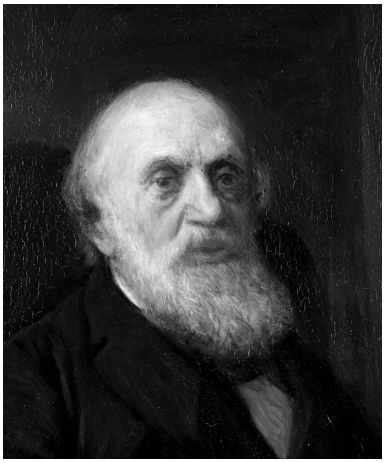

geneeskunde en pathologie (1873-1902)

Samuel S. Rosenstein had zich in zijn geboorteplaats Berlijn ontwikkeld tot prominent leerling van Rudolf Virchow en Ludwig Traube (1818-1876), en was bijgevolg grondig onderlegd als patholoog-anatoom en als clinicus. Op aanbeveling van Virchow en Traube èn van J.R. Thorbecke vertrok hij, ondanks aanvankelijke bezwaren, in 1866 naar Groningen om er pathologie, geneeskunde en medicina forensis te gaan doceren. De in het Duits uitgesproken intreerede waarmee Rosenstein in 1866 te Groningen zijn Nederlandse loopbaan begon, ging *Ueber die Beziehungen zwischen Wissenschaft und Praxis in der Medizin mit Rücksicht auf die Aufgabe der Klinik*.[1]

Ondanks felle kritiek op het toenmalige Academisch Ziekenhuis aan de Munnekeholm - dat hij maar klein, ondoelmatig en vies vond, en waar destijds moderne hulpmiddelen zoals de thermometer en de stethoscoop nog amper gebruikt werden[2] - onderwees hij dagelijks kliniek en polikliniek, doceerde hij driemaal per week speciale pathologie en therapie, en wijdde hij bovendien wekelijks twee uur aan gerechtelijke geneeskunde.[3]

Als rector magnificus ontving Rosenstein in 1871 welwillend de (ook joodse) zeventienjarige Aletta Jacobs als de eerste vrouwelijke student in Nederland.[4] In een curieus adres dat hij, eveneens in 1871, als rector afgaf, lichtte hij toe waarom Nederland niets van Duitsland te vrezen had, deed hij opnieuw zijn beklag over de deplorabele toestand waarin het ziekenhuis zich bevond, en pleitte hij ervoor de universiteit voor hbs-gediplomeerden toegankelijk te maken.[5]

Intussen had Rosenstein te Groningen ingrijpende verbeteringen bewerkstelligd, al was nieuwbouw van het Academisch Ziekenhuis voor de toen weer eens met opheffing bedreigde Groningse hogeschool ook hem een brug te ver gebleken. Als vernieuwer van het medisch onderricht in het ziekenhuis had hij wel zijn zin gekregen; vanaf 1871 was elke armendokter verplicht belangwekkende gevallen bij de professor te melden, om interessante klinische patiënten voor het onderwijs beschikbaar te krijgen. Rosenstein zelf heeft niet afgewacht welke winst zijn zegepraal zou opleveren - toen hij in 1872 Groningen voor Leiden verliet, gevolgd door vele van zijn leerlingen[6], wachtte hem hier het nieuwe Academisch Ziekenhuis bij de Morspoort.

Als opvolger van Evers aanvaardde hij het Leidse professoraat in 1873 met de oratie *Het tegenwoordige karakter der geneeskunde*, waarin hij de voorname rol van bacteriën in infectieziekten onder de loep nam. Pasteur had al een

aantal sensationele ontdekkingen gedaan, terwijl Koch en anderen hem hierin zouden volgen. Rosenstein was een van de eerste clinici in ons land die op het belang van micro-organismen als oorzaak van infectieziekten wees, en hij was de eerste die de aanwezigheid van de tuberculose-bacil in de urine van zieken met nier-tuberculose zou demonstreren.[7]

In Leiden doceerde hij speciale pathologie, diagnostiek en gaf hij klinische en poliklinische lessen. Met name laatstbedoelde colleges lieten een duidelijke verandering in de vorm van het onderwijs zien. De 'klinische lessen aan het ziekbed' kwamen in de plaats van het vroegere college over geneeskundige kliniek, terwijl het college 'poliklinische oefeningen' volstrekt nieuw was. Was de diagnostiek onder Evers als afzonderlijk college verdwenen, Rosenstein pakte de draad weer op en ging een cursus 'algemeene diagnostiek' (1873-'74) geven, later (1874-'75) 'theoretische lezingen over physische diagnostiek' genoemd. [8]

Niet alleen kritisch denken bracht hij zijn studenten bij, zoals blijkt uit het getuigenis van Gerard Cornelis Nijhoff (1857-1932), de latere hoogleraar verloskunde te Groningen:

> "Allen leerden van hem, naast nauwkeurig, onbevooroordeeld onderzoek, het belangrijke van het bijkomstige te onderscheiden. Ieder, die het onderwijs van Rosenstein genoot, werd niet alleen geboeid door zijn meeslepende voordracht, zijn heldere uiteenzetting van de ziekteverschijnselen en van de aard en de loop der ziekten, maar leerde bovendien, dat men met betrekkelijk weinige en eenvoudige geneesmiddelen veel kon bereiken, mits men eerst een helder inzicht in de aard en de loop der ziekte verkregen had en de werking der geneesmiddelen kende."[9]

Hoe het op een college toeging, vertelt een van zijn bekendste leerlingen[10], de latere Amsterdamse internist prof. Pieter K. Pel (1852-1919):

> "het ziekbed in het midden, een schare studenten eromheen en de leermeester gezeten op een leuningstoeltje naast de zieke, de knieën over elkaar, de handen steunend op den stethoscoop, nu en dan den baard uitstrijkend, terwijl de woorden ongemerkt van zijn lippen vloeien, schier hardop denkend, doch nooit louter refereerend, altijd op alles een eigen stempel drukkend, de vrucht van eigen nadenken en zelfstandige overweging. Daarbij was Rosenstein nooit vervelend of langdradig, dikwijls geestig en altijd duidelijk en zaakrijk, zonder te veel in kleinigheden af te dalen. Op de polikliniek, waar de responsie op den voorgrond werd gesteld, ging het er natuurlijk iets minder officieel toe. Hiervoor werden wij voor de praktijk, voor het spreekuur, opgeleid; dat wij hier altijd voor ons genoegen uit waren is wat te veel gezegd; doch iedereen had hier zijn mauvais quart d'heure, zoodat het bekende "hodie mihi, cras tibi" van toepassing was en kalmeerend werkte. Doch wat nood! Wij werden hier zoo verrijkt met wenken voor de praktijk en het praktische leven, de polikliniek was zoo buitengewoon leerzaam en interessant en gaf zoo dikwijls aanleiding tot een opgewekte stemming en gezonden humor, dat men het spoedig was vergeten, als men bij eene responsie eens wat erg onder handen was genomen".[11]

Toen de Universiteit van Amsterdam in 1882 probeerde Rosenstein uit de Sleutelstad naar de hoofdstad te lokken, liepen de Leidse studenten te hoop.

Eind september verzocht het LSC in een adres Rosenstein om Leiden trouw te blijven, en nam het de volgende motie aan:

> "Het Leidsche Studenten-Corps, naar aanleiding van de benoeming van Prof. Rosenstein tot Hoogleeraar te Amsterdam, betreurt het, dat de Wet op het Hooger Onderwijs de Amsterdamsche stedelijke Universiteit in gunstiger omstandigheden plaatst dan de Rijksinstellingen, door haar in staat te stellen die steeds van hare meest kundige personen te ontdoen."

Een maand verder werd bekend dat Rosenstein voor het Amsterdamse beroep had bedankt en in Leiden zou blijven, waarmee een eind kwam aan de "spanning (…) die geruimen tijd Academie en Corps gedrukt had".[12]

Zijn immense populariteit als gedreven docent kwam tot uiting bij zijn emeritaat in 1902 c.q. in de door Willem Einthoven geredigeerde herdenkingsbundel, die 'dankbare leerlingen en vrienden' Rosenstein bij die gelegenheid aanboden. Het zeer grote aantal promovendi dat hij begeleidde (circa 45) spreekt in dat opzicht eveneens boekdelen.[13]

Rosenstein sprak niet alleen zijn studenten aan, ook zijn patiënten wisten zijn behandeling naar waarde te schatten. Daarbij verloor hij, toch tevens hofarts[14], de armlastige Leidse zieken niet uit het oog. Immers, een aanzienlijk deel van de klinische en poliklinische zorg voor zieke armen in het Academisch Ziekenhuis nam hij voor zijn rekening. De polikliniek was voor hem een mogelijkheid om zijn studenten te tonen hoe "de medicus zich moet weten te accommoderen aan het algemene leven der maatschappij". Juist bij de poliklinische demonstraties zag hij altijd wel kans daar het leven en werken van zijn patiënten in te betrekken: "Waar geleefd wordt daar is Rosenstein met zijn volle belangstelling, en daarom koos hij het ziekbed, niet de seceertafel tot zijn werkplaats."[15]

Voor Rosenstein was de geneeskunde een natuurwetenschap.[16] In het kader van de beweging om de natuurwetenschappen en in het verlengde daarvan de bestudering van individuele levens- en ziekteprocessen binnen het onderwijs centraal te stellen, postuleert hij: "Der klinische Lehrer muss daher in jedem einzelnen Falle darauf hinweisen, dass wir Aerzte keine Krankheiten behandeln, sondern kranke Individuen". Overigens deelde hij daarbij - zoals wij weten - met Heynsius de overtuiging dat het eenvoudiger is om ziekten te voorkomen dan om ze te genezen.[17]

Terwijl de specialisering in de geneeskunde op gang kwam, toonde Rosenstein zich opmerkelijk veelzijdig, en trachtte hij ook wel bruggen te slaan naar andere medische vakken, zoals uit zijn diplomatieke handreiking aan het adres van heelkunde blijkt:

> "En als wij zonder naijver, vol bewondering en dankbaarheid het mes van den chirurg met ongeëvenaarde zekerheid in de diepte van alle organen, tot aan het hart toe zien indringen en daardoor vaak genezing brengen, zijn wij dan niet ook als internisten met trots vervuld, omdat ieder chirurg weet, dat aseptiek noch verbeterde techniek zijn succes hadden mogelijk gemaakt, indien niet door

> de verfijnde interne diagnostiek de indicatie der operatie, vroegtijdig, ware mogelijk geworden."[18]

Ook de fysiologie is hem, blijkens zijn oratie uit 1866, niet onverschillig:

> "Der *Physiologie* dankt die Pathologie diese fundamentale Wahrheit, dass Gesundheit und Krankheit nur Kehrseiten eines und desselben Lebensvorganges sind, welche nach gleichen Gesetzen verlaufen, verschieden nur nach den aeusseren Bedingungen, und oft so nahe an einander grenzend, dass wir von der *Breite* der Gesundheit sprechen müssen".[19]

En in een tijd dat er te Leiden nog geen leerstoel voor psychiatrie bestond, "werd door Prof. Huet en door Prof. Rosenstein niet alleen over zielsziekten in ruimeren zin uitgeweid", zo vernemen wij van Willem Nolen in 1890, "maar ook werden enkele klinieken gegeven over gevallen van krankzinnigheid in engeren zin."[20]

Rosenstein publiceerde veel, voornamelijk in Duitse tijdschriften. Op congressen kreeg hij dikwijls het verzoek een speech te houden over nierziekten, het onderwerp waarover hij als privaat-docent in Berlijn een belangrijk werk had geschreven dat hem internationale roem bezorgd had: *Die Pathologie und Therapie der Nieren-Krankheiten. Casuistisch dargestellt* (1863), welke publicatie vier herdrukken en een Franse vertaling beleefde, herschreven zou worden als *Handbuch der praktischen Medizin* - en in het Nederlands eenvoudig *De nierziekten* (1901) zou heten.[21]

Rosenstein was enerzijds een bevlogen spreker, een uitmuntend onderzoeker en een begaafd clinicus.[22] Als persoon is hij voorgesteld als "een geprononceerd karakter, iemand die zijn woorden niet woog en zijn sentimenten niet doseerde", en eveneens wel blijk gaf van enige overmoed. Tegelijk genoot hij onder de studenten "het grote krediet van de geboren docent."[23]

Vanaf 1866 introduceerde hij in ons land "de nieuwe richting in de geneeskunde", en manifesteerde hij zich als dé 'voorman' van die nieuwe geneeskunde, zoals die kort tevoren door zijn leermeesters was ingeluid.[24]

Een van bewondering overlopende leerling heeft Rosenstein toegedicht "in het land van Herman Boerhaave de moderne kliniek met haar nieuwere methoden van onderzoek als onderdeel der groote natuurwetenschap te hebben overgeplant". Dat mag wat veel van het goede zijn[25] - al heeft hij een nieuwe impuls aan de kliniek gegeven[26], zeker "komt [hem] de eer toe de wat traag lopende wagen der vaderlandse inwendige geneeskunde op gang te hebben gebracht"[27], en even terecht is hem de erenaam 'aartsvader der Nederlandse internisten' toegekend[28]. Via zijn later hoogleraar geworden assistenten zoals Pel en Nolen vond de interne geneeskunde à la Rosenstein in heel Nederland ingang.[29]

1 G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 1675-1676; Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 186; Hindle S. Hes, *Jewish Physicians in the Netherlands 1600-1940*, 142; W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 285.

2 G.Th.A. Calkoen (1980) 2369.

3 G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 1676.

4 Rosenstein ontpopte zich voor Aletta Jacobs (1854-1929) als een soort 'beschermheer' (Amanda Kluveld in *Historisch Nieuwsblad*, juni 2005, 55; Mineke Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid. Aletta Jacobs 1854-1929*, 71-73, 80; vgl. Hindle S. Hes, *Jewish Physicians in the Netherlands 1600-1940*, 142). In 1876, toen hij Groningen allang voor Leiden had verlaten, wendde zij zich tot hem voor een second opinion inzake de gevreesde longtuberculose die zij zou hebben opgelopen. Ofschoon Rosenstein niets verontrustends kon vinden, raadde hij haar wel luchtverandering aan. Toen Aletta daarom besloot haar studie niet in Groningen maar elders voort te zetten, werd "Omdat professor Rosenstein te Leiden werkte, (…) het eerst aan de sleutelstad gedacht. Nauwelijks was echter iets van het plan uitgelekt, of twee hoogleeraren daar ter plaatse gaven mij op ondubbelzinnige wijze te kennen, dat zij mij op hunne colleges best konden missen." De keuze viel uiteindelijk op Amsterdam, o.m. vanwege de aanwezigheid van een veel groter ziekenhuis. (Aletta H. Jacobs, *Herinneringen*, 20, 23, 41- 43; Mineke Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid. Aletta Jacobs 1854-1929*, 94-95, 100). Apropos: in de film 'Aletta Jacobs: Het Hoogste Streven' (1995) treedt ook Rosenstein op (vertolkt door de acteur Edwin de Vries).

5 G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 1676.
In zijn oratie anno 1866 had Rosenstein de oude ervaring expliciet van de nieuwe onderscheiden, en de veranderde inhoud van 'waarneming' daarbij benadrukt: "*Beobachtung* aber ist mehr als blosses sehen. (…) Hierbei soll nicht die sinnliche Erscheinung ueberhaupt nur wahrgenommen, sondern im Zusammenhange mit andren Phänomene erfasst (...). Nur wer so *sieht*, *beobachtet*, und nur wer so *beobachtet* macht Erfahrungen." En in zijn pleidooi anno 1871 wees hij erop dat op de hbs meer aandacht geschonken werd aan wiskunde dan op het gymnasium, en dat de focus van de hbs op de natuurwetenschappen een vormende invloed had op de waarneming. Voor een geneeskundige achtte hij de klassieke studie allerminst nog noodzakelijk, immers,

het “eigenlijke karacteristieke der hedendaagsche natuurwetenschappen, het ondervragen der natuur, het experiment, was hun [de klassieken] geheel vreemd”. (Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 60, 128, 137-138; vgl. 209-210).

6 G.Th.A. Calkoen (1980) 2369.

7 Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 187; Hindle S. Hes, *Jewish Physicians in the Netherlands 1600-1940*, 142.

8 H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 95-96.

9 Geciteerd in: E.D. Baumann, *Uit drie eeuwen Nederlandse geneeskunde*, 292.

10 E.D. Baumann, *Uit drie eeuwen Nederlandse geneeskunde*, 293; G.A. Lindeboom, *Geschiedenis van de medische wetenschap in Nederland*, 154.

11 Geciteerd in: P.G.M.G. Perneel, *Het beroepsjournaal van dr. J.F.Ph. Hers, arts te Oud- Beijerland 1881-1915*, 23.
De beschrijving van zijn promovendus Marie Willem Pijnappel (1854-1921) wijkt daar nauwelijks van af, schetst een scène die bovenal gezelligheid en gemoedelijkheid uitstraalt: de krib met de zieke centraal, Rosenstein in een leunstoel erbij en zo’n veertig à vijftig studenten eromheen gezeten: “Daar zat hij en praatte, doodgewoon, de beenen over elkaar geslagen, als tot zijn gezin in de huiskamer. Geen deftigheid of vertoon van geleerdheid - een man die voor zijn plezier wat zit te vertellen aan een aantal jonge vrienden. Geen precieserig en vervelend gedoe met een langdurig en minutieus onderzoek - dat kwam bij een andere gelegenheid tot zijn recht - maar een korte, scherpe oriënteering om ons te doen zien waar wij aan toe waren, en dan, in eens, in medias res, midden in de quaestie, vol belangstelling zelf en van aller belangstelling zeker”. (Geciteerd in: W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 374).

12 Almanak 1883, 253-254.

13 Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 187-189.

14 Rosenstein stond de koninklijke familie c.q. koning Willem III wel bij als medisch adviseur en specialist (Hindle S. Hes, *Jewish Physicians in the Netherlands 1600-1940*, 142; Dorine Hermans en Daniela Hooghiemstra, *‘Voor de troon wordt men niet ongestraft geboren’*, 310, 314).

15 H. Beukers, *Geneeskunde te Leiden anno 1902*, 153-154.

16 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 285-287, 289.

17 Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 107, 143.

18 Geciteerd in: Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 323, die aan deze ‘elegante’ uitspraak van Rosenstein anno 1899 de conclusie verbindt: “Daarmee had hij de eer van zijn vak gered zonder de waarheid geweld aan te doen.”

19 Geciteerd in: Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 117.

20 Geciteerd in: P.G.M.G. Perneel, *Het beroepsjournaal van dr. J.F.Ph. Hers, arts te Oud- Beijerland 1881-1915*, 151.

21 G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 1675-1676; Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 186-187.

22 bidem; H. Beukers, *Geneeskunde te Leiden anno 1902*, 154.

23 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 286, en *Groepsportret met Dame* III, 365.

24 E.D. Baumann, *Uit drie eeuwen Nederlandse geneeskunde*, 292.

25 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 285, en *Groepsportret met Dame* III, 365.

26 G.A. Lindeboom, *Geschiedenis van de medische wetenschap in Nederland*, 154.
Omdat Rosenstein altijd klaar stond om veelbelovend nieuw onderzoek te steunen, hielp hij bijv. fysioloog Willem Einthoven aan patiënten om de waarde van de elektrocardiografie voor het klinisch onderzoek te toetsen; dat zou kunnen verklaren waarom Einthoven het eerste bij een mens - amanuensis Van der Woerd - met de snaargalvanometer opgenomen elektrocardiogram heeft gepubliceerd in de *Herinneringsbundel* bij het afscheid van Rosenstein in 1902. (H. Beukers, *Geneeskunde te Leiden anno 1902*, 154).

27 E.D. Baumann, *Uit drie eeuwen Nederlandse geneeskunde*, 292; vgl. G.A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, 237.

28 door J.H. Pannekoek in zijn bijdrage over Rosenstein in: J. Geerling e.a. (red.), *Nederlandsche Internisten Vereeniging 1931-1981*, 1-7.

29 Hindle S. Hes, *Jewish Physicians in the Netherlands 1600-1940*, 142; H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 98.

STUDENTEN OVER ROSENSTEIN

"Nooit zullen wij die uren vergeten wanneer wij als 't ware aan zijne lippen hingen", "(…) en de lof over deze colleges van hen die ze bijwoonden was eenstemmig. En geen wonder, een bezielde, welsprekende voordracht, eene kernachtige logische redeneertrant, eene grondige behandeling en groote helderheid van bewijsvoering zijn voorzeker onfeilbare middelen om een auditorium te boeien en belang in te boezemen voor een onderwerp."

Tussen 1874 en 1884 passeren in de Almanak over Rosensteins lessen superlatieven de revue, zoals "degelijk, aangenaam en boeiend", *uitmuntend klinisch onderwijs, zo volmaakt* "dat niemand billijkerwijze meer zou kunnen verlangen", "boven onze kritiek" *verheven, in alle opzichten eminent.*

Deze loftuitingen van zijn Leidse studenten zeggen evenwel weinig tot niets over de mate waarin zij zich vakinhoudelijk door Rosenstein hebben laten beïnvloeden. Hun intrinsieke beoordelingen betreffende zijn geneeskundig onderwijs doen er dan meer toe.
(Almanak 1880, 249; 1882, 322; 1874, 191; 1875, 183; 1876, 230; 1879, 227; 1884, 317).

In de cursus 1877-'78 heet het college diagnostiek "met ijver gegeven en met ijver gevolgd" *te zijn. Kregen de studenten in 1881-'82 een volledig college over percussie en auscultatie, het bleef toch een zwakke plek; vrijwel jaarlijks weerklinkt namelijk de roep om (meer) fysische diagnostiek, want percussie en auscultatie,* "die beide belangrijke onderzoekingsmethoden, (…) blijven ons vreemd". *Vandaar dat zij in 1890 niet alleen aandringen op meer uren voor percussie en auscultatie, maar eveneens op de komst van een lector of een hulpassistent die met het onderwijzen ervan zou worden belast. Met dat laatste wordt blijkbaar geen haast gemaakt, daar zij hun suggestie in 1893 herhalen; pas in de volgende cursus kunnen de studenten zich dankbaar tonen dat er conform hun wens een sub-assistent is aangesteld. Onmiddellijk effect sorteerde dat echter niet - afgezien daarvan dat* "het opnemen der anamnese en het stellen der diagnose (…) dikwijls moeilijk te volgen" *is, in het bijzonder voor de jongste medici, werden percussie en auscultatie helaas niet geleerd bij de praktische oefeningen aan het ziekbed;* "Veel meer dan de methoden en de instrumenten, noodzakelijk voor het physisch onderzoek, leerden wij niet kennen". *In 1896 verzochten zij dringend aan de beide klinische hoogleraren, Rosenstein en Nolen, om een cursus in de praktische diagnostiek; zij achtten die leemte een ondragelijk gemis, en dàt terwijl volgens Rosenstein zelf* "de diagnostiek de grondslag was, waarop het gansche gebouw van ons medisch denken en werken moest rusten" - *al zou de hoogleraar zich nogal ambivalent jegens dit onderdeel van zijn taak opstellen, zou althans* "het college diagnostiek, vroeger juist niet het 'enfant chéri'" *van hem zijn geweest. Zelfs nog in 1898 wordt geklaagd over de* "slechte opleiding in de practische diagnostiek".

(Almanak 1879, 227; 1883, 315; 1889, 337; 1890, 383; 1893, 305; 1895, 73; 1896, 89-90, 97; 1898, 95).

Bleef het voorlopig bij wensen en verzoeken, serieuze kritiek kwam eigenlijk pas in 1887 bovendrijven, en toen ging het om meer dan de zeer onvoldoende geachte gelegenheid tot praktische beoefening van de fysische onderzoeksmethoden.

Inzake de kliniek geven de studenten Rosenstein dan te verstaan dat "het leeren van zelfstandig onderzoek moest bewaard blijven voor de polykliniek". *Weliswaar is dat ook wel gebeurd, maar te zelden, en zij decreteren:* "Wanneer de candidaat vóór het begin der polykliniek den patient heeft onderzocht, mogen op de polykliniek zelve geene lange beschouwingen volgen. Voor de kliniek de uitvoerige behandeling van een patient, voor de polykliniek het zien van vele patienten."

Heel anders had dat verzoek anno 1880 geluid: "Hoe verlangen wij eens naar eene kliniek van hem over nierziekten, waarvan wij nu twee jaar verstoken bleven"*, en Rosenstein was er de man niet naar om deze wens inzake zijn 'specialisme' links te laten liggen.*

Terugkijkend op de cursus 1880-'81 waren zij nog vol lof geweest: "Leerrijk was dan ook de wijze waarop Z.H.G. op de cliniek verschillende hoofdstukken der speciale Pathologie met ons behandelde en belangrijk vooral waren de clinische lessen over de ziekte van het centrale zenuwstelsel, waaraan de hoogleeraar geruimen tijd besteedde. Ook dit jaar bestond er voor de jongelui van het tweede studiejaar op de policliniek de zeer gewaardeerde gelegenheid tot het onderzoek van patiënten." *Ook in 1883 toonden zij zich er erkentelijk voor met zoveel mogelijk patiënten met acute ziekten in aanraking te zijn gebracht. Dat gebeurde in het studiejaar 1882-'83 opnieuw, en zijn op de kliniek onder anderen ruggenmerglijders en lijders aan pleuritis behandeld, terwijl op de polikliniek de meest uiteenlopende en interessante ziektegevallen zijn waargenomen en behandeld; de methode om candidaten de patiënten een uur tevoren te laten onderzoeken, vond veel instemming, en Rosenstein maakte vervolgens zelfstandig onderzoek op de polikliniek ook mogelijk voor candidaten van het tweede jaar, die zich tevens in de laryngoscopie konden bekwamen.*

Daarnaast was er ruimte voor minder concrete zaken. Toen de studentenfaculteit geneeskunde in 1890 verzocht om enige lessen te wijden aan hypnose en suggestie, verklaarden de beide interne hoogleraren zich graag bereid "bij voorkomende gelegenheden" *de suggestie als therapeutisch middel in hun klinische lessen te bespreken. Toch viel de praktijk tegen:* "Wij betreuren het zeer, dat die gelegenheid zich zoo zelden heeft voorgedaan!"

Nadat de studenten in 1892 hadden geopperd, tenminste in de vakantie de poliklinieken voor hen open te stellen, gaf Rosenstein daaraan voor doctorandi na afloop van het college gehoor, terwijl candidaten tijdens de zomervakantie een interne polikliniek konden bijwonen - en dat was nieuw. (Almanak 1887, 311; 1880, 249; 1881, 299; 1882, 322; 1883, 315; 1884, 317-318; 1885, 315; 1886, 296-297; 1890, 392; 1892, 329-330; 1893, 305).

In de loop van de jaren tachtig begon een probleem op te spelen, waarmee ook collegae van Rosenstein in het ziekenhuis te maken kregen. De toevloed van studenten, waarop deze instelling geenszins berekend was, zorgde niet alleen voor overvolle collegelokalen, ook en vooral bij Rosenstein, maar tevens voor wanorde en rumoer.

In het studiejaar 1886-'87 was de collegekamer bij kliniek en polikliniek steeds propvol. Die overbevolking maakt het ziekenhuis "minder gezellig dan voorheen"*, terwijl* "het ergerlijke dringen aan de deuren, wanneer eene collegezaal leegloopt, opdat eene andere zich vulle" *om de beste plaatsen te bemachtigen, gepaard gaat met* "worstelingen aan de deuren, die somtijds aan de lagere school doen terugdenken." *Die strijd om de voorrang kende goede gronden: verschillende kliniekkamers waren veel te krap voor de leergierige massa, en laatkomers hadden letterlijk het nakijken aangezien anderen hen het zicht op zaken belemmerden. De atmosfeer is vaak* "ondraaglijk benauwd en warm en stelt zij aldus de meest bescheiden hygienische eischen bitter te leur." *Apropos: de stroom van medici werkte uiteraard ook door in de voor medici bestemde colleges wis- en natuurkunde.*

De studenten laten het er echter niet bij zitten. "Bij den steeds grooter wordenden toevloed van medici blijken de lokalen telkens meer voor hun bestemming onvoldoende (…). Door de studenten, die het Ziekenhuis bezoeken is aan de Regeering een adres ingediend om in dien onhoudbaren toestand verbetering te brengen." *De rijksoverheid geeft evenwel niet terstond thuis:* "wel is ten slotte ook van onzen kant getracht te verkrijgen, dat door uitbreiding en verbouwing van het ziekenhuis aan den onhoudbaren toestand in de verschillende collegezalen een einde werd gemaakt; tot nog toe alles te vergeefs." *De studenten suggereerden de zorgwekkende stroom van medici in te dammen, bijvoorbeeld door de toegang tot de geneeskundige studie aan banden te leggen.*

Pas na de Paasvakantie van 1893 kwamen onder andere voor Rosenstein nieuwe lokaliteiten beschikbaar [*]*, die ruim en hoog èn geschikt waren voor een talrijk gehoor, terwijl de aanwezigen de te demonstreren patiënten van alle kanten goed konden zien. De studenten tonen zich tevreden: Rosensteins klinieken en poliklinieken* "leverden ons iederen dag een ware bron van genot door de geestige en opgewekte wijze, waarop ons zooveel belangrijke gevallen tot klaarheid werden gebracht."

Ofschoon er veel is verbeterd en "we op alle Afdeelingen lokalen hebben die kunnen wedijveren met de collegezalen aan de eerste universiteiten van Europa" - "Men zou haast zeggen dat er niets aan ons Ziekenhuisgeluk kan ontbreken" - *staan sommige stokoude klachten nog kras overeind:* "En toch! niet overal kan men goed zien en hooren; de temperatuur en luchtverversching laten vaak veel te wenschen over"*. En het uitbundige gelach in de klinieken en poliklinieken om èn in tegenwoordigheid van de patiënten hoort allerminst thuis in een bijeenkomst van "*beschaafde jongelui, bij wie (aan dezen eisch moet elk medicus beantwoorden) kieschheid en fijn gevoel bovenaan moeten staan."

Op dit punt blijven de studenten elkaar aanspreken, zoals in 1894: "… herhalen wij het verzoek reeds meermalen in de almanakken tot de studenten gericht, dat het ergerlijke dringen en worstelen bij het gaan van de eene collegezaal naar de andere een einde moge nemen en tevens, dat het dikwijls ongemotiveerde lachen om de behandeld wordende zieken binnen gepaste grenzen worde gebracht."

Nu was die laakbare hilariteit reeds lang een steen des aanstoots. ** *In het ziekenhuis stoort het de studenten vooral* "dat het op den weldenkenden bijstander een hoogst onaangenamen indruk maakt, wanneer domme of naive gezegden der onontwikkelde patienten door een lachsalvo van het gestudeerde publiek worden gevolgd. De polikliniek is ontegenzeggelijk rijk aan humor, doch dat men zijne vroolijkheid niet op zoo luidruchtige en daardoor ergerlijke wijze uite!"

Dit wangedrag bleek evenwel niet gemakkelijk te beteugelen, terwijl Rosenstein zelf hierbij evenmin geheel vrijuit ging. Het enthousiasme van de studenten over diens geestige en onderhoudende betoogtrant ten spijt, waren zij niet altijd over hun leermeester te spreken. Dat hij in de cursus 1888-'89 hun klacht inzake "het min aangename van het respondeeren" *op de polikliniek had weggenomen, leidde vervolgens tot veel meer animo voor de bewuste colleges. Bovendien weten wij al dat de studenten hem verwijten zich schuldig te maken aan* "negeeren en eene onwellevende behandeling" *om enigszins achterblijvende leerlingen* "tot meerdere werkzaamheid aan te sporen"*, en dat zij wensen dat Rosenstein zich in het vervolg minder bedient van* "zijn spotlust (om geen sterker woord te gebruiken)"*, die hij trouwens* "zoowel tegenover zijn leerlingen als tegenover de patienten" *botviert. En hij was ook wel eens verantwoordelijk voor een minder geregelde gang van zaken, zoals wanneer hij zich doof houdt en de studenten aanleiding geeft nog altijd te betreuren* "dat Prof. Rosenstein geen gehoor geeft aan onzen wensch om op tijd te beginnen. Ook omdat hierdoor vaak te laat geëindigd wordt en dit weer wanorde bij het volgende uur veroorzaakt."

Maar Rosensteins bejegening van zijn studenten kan ook heel anders uitpakken, bijvoorbeeld wanneer hij moeite doet "om zich bij ieder zijner leerlingen op de hoogte te stellen, van de vruchten van het onderwijs, en dit zooveel mogelijk naar ieders belang in te richten. Hieraan is het waarschijnlijk toe te schrijven, dat er op het einde van den cursus [1877-'78] geen 'cunctatores' meer aanwezig waren."

Uiteindelijk overheerste de bewondering, ook voor zijn humor. Nadat op de Dies van 1891 was herdacht dat Rosenstein een kwart eeuw hoogleraar was, gaf hij tijdens het eerstvolgende college "op de hem eigene geestige wijze een belangwekkend overzicht van den vooruitgang, dien hij op medisch gebied had zien tot stand komen."

(Almanak 1888, 323, 328; 1889, 338-340; 1890, 319, 388, vgl. 395-396; 1891, 308; 1894, 190, 192, 197; 1895, 74, 81-82; 1896, 88, 96; 1877, 204; 1878, 33; 1879, 227-228; 1883, 315; 1892, 326-327.

* W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 188.

** Zo had Cornelis Pruys van der Hoeven zich al dertig jaar vroeger geërgerd aan het losbandige gedrag van studenten bij de klinische lessen: "De meer ijverige studenten staan niet zelden bloot voor den spotlust der overigen, die alzoo trachten de lagchers op hunne zijde te krijgen, zonder in 't minst te bedenken, wat de arme lijders moeten gevoelen bij zoo verregaand gemis aan sympathie en mededoogen met hun lijden." (*Akademieleven*, 64).
Dit storende verschijnsel deed zich trouwens ook elders voor, bijv. aan de Universiteit van Amsterdam, waar medisch student Frederik van Eeden zich er nadrukkelijk van distantieerde en waarover hem het huilen soms nader dan het lachen stond. In zijn jeugdvers 'Realiteit' voert hij studenten op die zich 'rookend, pratend, fluitend, lachend' amuseren ten koste van een voor demonstratie gereedliggende patiënt die een beroerte achter de rug had. Minachting voor de zieke ging hand in hand met hoogachting voor de hoogleraar:
"Plotseling verstomt de vreugde.
Hoeden en sigaren vliegen
ijlings van en uit de hoofden
aller blikken naar den ingang.
Slechts de zieke kan niet omzien
en begrijpt niet wat op eenmaal
ernst en stilte hier doet heerschen –
trof wellicht hun lachende oogen
't glinsterende spoor der tranen
op de diep-gegroefde kaken? …
Neen de komst des Hooggeleerden
Kon dat wonder slechts bewerken."
(Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 338-339).

THEODORUS HENDRIK MAC GILLAVRY
(Zwolle 1835 - 's-Gravenhage 1921[1])

ziektekunde, ziektekundige ontleedkunde
en gezondheidsleer (1877-1905)

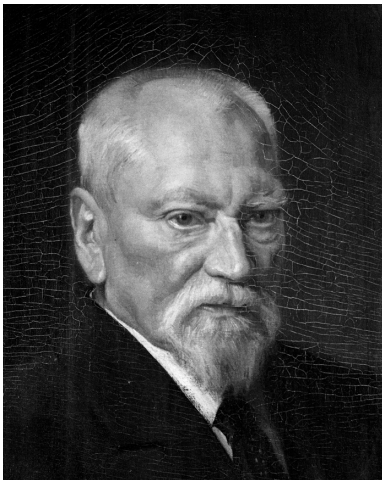

Reeds toen hij de scepter zwaaide over 's Rijksveeartsenijschool te Utrecht (1872-'77) liet de medicus Theod. H. Mac Gillavry zich kennen als een eminent docent - hij leerde de omgang met de microscoop, en hij zette tot zelfstandig onderzoek aan. Mac Gillavry was een leerling van Donders, die hem eens als "ein Mann der mikroskopisch denken kann" typeerde. Na zijn promotie in de geneeskunde had hij nog wat wiskunde opgedaan van de neopositivist Ernst Mach (1838-1916), "die op Mac den stempel van zijn geest heeft gezet". En hij had te Wenen de fysioloog Carl Ludwig (1816-1895) geassisteerd, wiens fysiologisch-experimenteel onderzoek de band tussen fysiologie en anatomie liet vieren. In Utrecht loofde men zijn onderwijs in de microscopie, het "hoog mathematisch standpunt" van waaruit hij de wetenschap bedreef, en zijn scherp onderscheid tussen hypothese en feit.

In de Domstad doceerde Mac Gillavry fysiologie, histologie en praktische microscopie - een complex van vakken dat in de humane geneeskunde een revolutie had teweeggebracht[2]; en hij legde zich daar voornamelijk op pathologisch onderzoek toe[3]. Hij had er de fysiologie op een hoger plan willen brengen, hoofdzakelijk door middel van dierexperimenten, maar daarvoor was zijn verblijf er te kort en had hij zijn handen te vol aan vernieuwing en reorganisatie.

Als directeur van de veeartsenijschool heeft hij ruimschoots geprofiteerd van de betere financieel-economische positie van het land, en wist hij diverse bouwplannen te realiseren en de personeelsformatie aan te vullen. Wegens zijn verdiensten als 'de hervormer' van de Utrechtse school onderscheidde koning Willem III hem met de persoonlijke titel van hoogleraar.[4]

Initiatief en daadkracht kon hij ook goed gebruiken toen zich pittige spanningen met rebelse leerlingen voordeden. Daarbij hielp het dat de onderlinge verhouding helemaal niet zo beroerd was; de leerlingen hadden, niet vrij van enig zelfbewustzijn, in 1872 vastgesteld dat Mac Gillavry het erelidmaatschap van hun sociëteit 'waardig' zou zijn. Mac Gillavry liet hun veel vrijheid, maar moet zijn vertrek naar Leiden in 1877 toch als een soort bevrijding hebben ervaren, opgelucht 'kostschoolhouder' af te zijn.[5]

In Leiden moest hij, als opvolger van Boogaard[6], onder primitieve omstandigheden beginnen - zonder laboratorium en zonder lesruimte. In de rede over *De wetenschappelijke beoefening der ziektekunde* waarmee hij in 1877 zijn Leidse

functie op zich nam, laat Mac Gillavry in één adem twee zijden van dezelfde medaille zien:

> "Toen men mij eenige weken geleden de akademische inrigtingen alhier aanwees, maakte het gedeelte van Leiden dat ik toen bezocht op mij den indruk van een tot stad uitgegroeide universiteit. Overal zag ik gebouwen gewijd aan den dienst van het een of ander onderdeel der experimenteele wetenschap. Tot heden is het mij niet gelukt iets te vinden dat men den naam van pathologisch laboratorium zou kunnen geven, tenzij men pathologisch door gebrekkig en laboratorium door hokje wilde vertalen."

Dat was hij in Utrecht wel anders gewend geraakt. In elk geval had hij de ministeriële verzekering losgepeuterd dat, indien er in een behoefte moest worden voorzien, het ook in Leiden niet aan middelen zou ontbreken. De bewindsman had dan wel zijn woord gegeven, maar daden lieten niettemin op zich wachten. Twee jaar later deden 124 studenten in de geneeskunde een beroep op curatoren om zo spoedig mogelijk een laboratorium uit de grond te stampen, en daarbij wezen zij erop dat ze op het staatsexamen blijken van bekwaamheid in dit vak moesten afleggen, terwijl naar hun oordeel bovendien "de hulpmiddelen bij het hooger onderwijs zoo dienen te zijn dat zij kunnen dienen tot beoefening der wetenschap als zoodanig". Dat de medische faculteit desgevraagd de studenten in het gelijk stelde, maakte voor het resultaat niet uit - er gebeurde niets. Weer twee jaar later was Mac Gillavry het getalm kennelijk beu, en startte hij een klaagoffensief. In antwoord op zijn vraag

> "wat de reden is dat iemand die met weinig tijd voor eigen onderzoek wetenschappelijk productief en daardoor voor de toekomstige veeartsen een goede wegwijzer was, in een zoogenaamd zuiver wetenschappelijke betrekking beneden billijke verwachting is gebleven",

maakt hij geen geheim van de situatie waarin hij onderwijs moest geven[7], en blijkt impliciet waarom het zo goed was dat hij een zéér collegiale instelling had [8] - hij mocht iets terug verwachten:

> "Een collegekamer heb ik niet. Ik geef les waar ik een lokaal open vind en toegang kan verkrijgen, afwisselend in de lokalen der collega's Zaaijer, Huet en Van Iterson. Somtijds wandel ik met de leerlingen door het ziekenhuis om een lokaal voor het college op te zoeken. Ook ben ik wel eens met de studenten in verlegenheid op straat blijven staan en toen gastvrij opgenomen door een hoogleeraar der philosophische faculteit. Men kan zich nu gemakkelijk voorstellen hoe het moet gaan met het demonstreren van praeparaten en het verrichten van proeven.
> Gelegenheid om te werken voor mij en mijn leerlingen is er niet. Er is een klein gebouwtje laag bij den grond op een drassige plaats in den tuin van het ziekenhuis. Daarin worden lijkopeningen gedaan in tegenwoordigheid van de weinigen die het lokaal kan bevatten, tevens lijken bewaard en heelkundige operaties verricht. Wanneer ik daar noodgedwongen beproef er eenigen tijd te verblijven om toch iets te kunnen onderzoeken, boet ik die roekeloosheid steeds met malaria-infectie. Mijn vorige assistent leed er steeds aan chronisch buiklijden, mijn tegenwoordige aan malaria-infectie, zich uitende door heftige

> neuralgie. Toen ik onlangs een experimenteel onderzoek wilde verrichten, heb ik het in mijne woning gedaan."[9]

Deze brief aan curatoren anno 1881 bracht de zaak aan het rollen: het rijk voteerde een bedrag, 57.000 gulden, voor de bouw op een braakliggend terrein naast het Academisch Ziekenhuis. In oktober 1885 vond de inwijding van het Pathologisch-Anatomisch Laboratorium plaats. Het omvatte een ruime collegezaal en aan de oostzijde een veelhoekig uitgebouwde zaal voor het pathologisch-anatomisch museum, waarvan een deel van de collectie uit het Anatomisch Kabinet afkomstig was. Op de tweede verdieping waren de werkkamers van de hoogleraren en de assistenten en een practicumzaal voor microscopische oefeningen ondergebracht. In het lage deel bevonden zich tegenover elkaar, gescheiden door een gang, de sectiezaal en de zaal voor de operatieve chirurgie. Aan de westkant hiervan was er nog een kleine uitbouw voor dienstvertrekken en een kleine stal. Na het bezoek van curatoren aan dit laboratorium in 1890 noemden zij het "van alle academische inrichtingen als het ware het neusje van de zalm". Dat mocht zo zijn, maar Mac Gillavry heeft er lang naar moeten vissen.[10]

In Leiden behoorde de gezondheidsleer tot zijn onderwijstaak. Dat was weliswaar niet volstrekt nieuw - zijn voorganger Boogaard had al in de cursus 1868-'69 les in hygiëne gegeven, maar die was toen in de vorm van een 'liefhebberij-college' gegoten.[11]

In 1888 werd zijn leeropdracht aangevuld met 'geneeskundige politie', terwijl hij ook bacteriologie ging doceren. Daniël E. Siegenbeek van Heukelom nam toen de pathologische anatomie van hem over. Samen protesteerden zij in 1891 in het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* tegen de opvattingen over tuberculose van Hendrik Willem Middendorp, hoogleraar in de algemene en ontleedkundige ziektekunde te Groningen, naar aanleiding van diens brochure *De waarde van Koch's geneesmiddel tegen tuberculose*.[12] Volgens Middendorp had Robert Koch met de tuberkelbacil helemaal niet de verwekker van de tuberculose gevonden, sterker nog, bestonden tuberkelbacillen überhaupt niet. Had hij daarin ongelijk en lieten alle andere Nederlandse hoogleraren in de geneeskunde hem dat ook weten - al zou hij dit standpunt strijdbaar tot zijn dood toe verdedigen -, hij scoorde wel op een ander punt: toen Koch vervolgens een geneesmiddel (tuberculine) tegen de tuberculose ontwikkeld dacht te hebben, achtte Middendorp de tijd rijp om de patiënt hiertegen in bescherming te nemen, omdat hij er -terecht- eerder een gevaar dan een medicament in zag. De 'affaire-Middendorp' heeft destijds veel deining in de vaderlandse medische wereld verwekt, en behalve Mac Gillavry en Siegenbeek van Heukelom menig hooggeleerd opponent in het geweer doen komen, zoals hun Leidse ambtgenoot W. Nolen en de Amsterdamse oogheelkundige M. Straub.[13]

De overdrachtsrede die Mac Gillavry in 1898 als terugtredend rector hield, was hem als patholoog-anatoom op het lijf geschreven, handelde namelijk over *De continuïteit van het doode en het levende*.[14]

Hoe na zijn studenten hem stonden, bewees hij in 1905, toen hij een overwegend autobiografisch *Afscheidswoord aan zijne leerlingen bij het nederleggen van zijn ambt* richtte.[15]

Voor de empirist Mac Gillavry stonden wetenschap en universiteit centraal. Zoals wij nog zullen zien, zou Siegenbeek van Heukelom het laboratorium op andere ideeën en waarden onthalen.[16]

1 Deze vermelding is ontleend aan het *Album Scholasticum* en is in overeenstemming met die van Ekkart. Echter: Lindeboom laat Mac Gillavry in Batavia geboren worden en in Den Haag overlijden, terwijl hij volgens Dalila Wallé e.a. in Batavia geboren en in Leiden overleden moet zijn (R.E.O. Ekkart, *Icones Leidenses*, 278; G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 1255; Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 190-191).
2 C. Offringa, *Van Gildestein naar Uithof. 150 jaar diergeneeskundig onderwijs in Utrecht* I, 120-121.
3 Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 191.
4 C. Offringa, *Van Gildestein naar Uithof. 150 jaar diergeneeskundig onderwijs in Utrecht* I, 121, 134, 139; Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 191.
5 C. Offringa, *Van Gildestein naar Uithof. 150 jaar diergeneeskundig onderwijs in Utrecht* I, 149, 152-154.
6 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 68.
7 Ibidem, 182.
8 C. Offringa, *Van Gildestein naar Uithof. 150 jaar diergeneeskundig onderwijs in Utrecht* I, 198.
9 Geciteerd in: W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 183.
Toch heeft hij in het bedoelde, door hemzelf opgezette, geïmproviseerde laboratorium op bescheiden schaal maar met succes onderzoek gedaan ten behoeve van 'sympathische ophthalmie' en andere studies (Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 191).
10 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 182-183.
11 Almanak 1870, 207.
12 G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 1256; Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 191.
13 A.A.G. Ham, *Het achterhoedegevecht van de Groninger hoogleraar H.W. Middendorp (1843-1918) tegen de tuberkelbacil*; G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 1336-1337.
14 G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 1256; Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 191.
15 G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 1256.
16 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 288.

STUDENTEN OVER MAC GILLAVRY

Al direct namen de studenten het voor hun nieuwe hoogleraar op, door het te betreuren dat er voorlopig geen pathologisch laboratorium zou komen - daar het zien doen van een sectio cadaveris iets anders is dan zelf de handen uit de mouwen te steken. Achtten zij het college algemene pathologie op een "zaakrijke en duidelijke wijze" *gedoceerd, een afgewogen oordeel, in het bijzonder over de lessen pathologische anatomie, schortten zij op daar Mac Gillavry in het studiejaar 1877-'78 daarvoor nog te kort in functie was. In 1878-'79 vinden zij onder druk van het staatsexamen de ziektekundige ontleedkunde* "al te vluchtig behandeld" - "slechts een oppervlakkig overzicht." *Dankzij Mac Gillavry's assistent dr A. Nijkamp doen zij wel enige handigheid op inzake de* "sectio cadaveris, tot nu toe de eenige praktische studie op 't gebied van de pathologische anatomie, waartoe wij in de gelegenheid waren." *En zij laken de gebrekkige demonstratie van* "'t meest noodige op pathologisch-anatomisch gebied".

Zijn in de cursus 1879-'80 het digestieapparaat en de geslachtsorganen in de lessen ziektekundige ontleedkunde aan de hand van een reeks preparaten aan de orde gekomen, ondanks een adres van de medisch studenten aan de regering was er nog geen zicht op een laboratorium. Mac Gillavry deed niettemin zijn best om de studenten enige vaardigheid bij te brengen in de beoefening van de pathologische histologie. Een jaar later is het veel van hetzelfde: "Duidelijk en helder was de wijze waarop prof. Mac Gillavry dit jaar op zijne colleges over Pathologische Anatomie het ademhalings-apparaat en het vaat- en zenuwstelsel behandelde, terwijl hij wegens den vergevorderden tijd de behandeling van het bewegingsapparaat niet ten einde kon brengen. De buitengewone snelheid waarmede somtijds verschillende gedeelten werden afgehandeld, vond misschien wel eens haar oorzaak in het feit dat Z.H.G. dit jaar vroeger dan gewoonlijk zijne lessen moest sluiten. Het is helaas ook thans den verslaggever niet gegund te vermelden dat de regeering eindelijk van de noodzakelijkheid overtuigd, een laboratorium voor de beoefening der pathologische Histologie heeft tot stand gebracht en tot dusverre is aan professor Mac Gillavry nog steeds onthouden hetgeen waaraan hij behoefte en waarop hij recht heeft. Daarom te meer verdient de wijze waarop Z.H.G. ons dit gemis trachtte te vergoeden onze waardeering en onzen dank." *Erkentelijkheid past ook* "Voor de hulp die wij bij de secties van den hoogleeraar en van zijnen assistent Dr. D. van Haren Noman mochten ondervinden". "Dezelfde bondige en heldere wijze van voordragen die alle colleges van dezen hoogleeraar kenmerkten waren wij vooral in staat te waardeeren bij zijne lessen over Algemeene Pathologie. Het kwam ons echter voor dat na de Paaschvacantie de naderende examens oorzaak waren van eene buitengewone snelle behandeling van overigens voldoende belangrijke onderwerpen. Voor het responsiecollege waarvoor Z.H.G. na de Kerstvacantie iedere week een uur beschikbaar stelde brengen wij hem onzen hartelijken dank."

In 1883 is er reden tot blijdschap: "Naar wij tot onze groote vreugde vernemen, zal eindelijk in eene lang bestaande behoefte worden voorzien en zullen wij weldra een pathologisch laboratorium rijk zijn." *Zover was het echter nog niet in het studiejaar 1882-'83, toen Mac Gillavry speciale aandacht schonk aan respiratie-organen, bloedvaatstelsel, huid en beenderen; ook bestond er in deze cursus gelegenheid tot microscopisch onderzoek van de zieke weefsels. Was het college algemene pathologie trouw gevolgd, het responsiecollege diende hierbij uitstekend voor recapitulatie van zaken die de moeite waard waren om meer dan eens gehoord te worden.*

In 1884 konden de studenten zich al een concrete voorstelling maken van wat zij zo lang hadden moeten verbeiden - al laat een dissonant zich horen: "Het laboratorium voor pathologische anatomie nadert zijne voltooiing thans met rassche schreden. Het gebouw, in Nederlandschen renaissancestijl opgetrokken, belooft een sieraad voor de stad te worden, al is zijn bouwtrant niet geheel met dien van het daaraangrenzende ziekenhuis in harmonie." *Vooruitlopend daarop heeft Mac Gillavry bij de pathologische anatomie het spijsverteringskanaal en het urogenitaalstelsel via preparaten behandeld. Microscopisch onderzoek van de zieke weefsels kon nog altijd te weinig plaatsvinden, maar ook op dit punt werd van het nieuwe laboratorium het nodige verwacht.*

Had Mac Gillavry de ziektekunde aanvankelijk in het Anatomisch Kabinet aan het Rapenburg (no. 124) onderwezen, en de ziektekundige ontleedkunde en de gezondheidsleer in het Academisch Ziekenhuis bijgebracht, vanaf 1885 doceerde hij ziektekunde, ziektekundige ontleedkunde en - weefselleer, en gezondheidsleer in het nieuwe gebouw voor pathologische anatomie (het Boerhaave-Laboratorium). Het laboratorium kwam zowel de demonstratie van preparaten als het praktisch microscopisch onderzoek ten goede, terwijl bij de secties gelukkig meer verband met de klinieken was ontstaan.

Er doet zich echter weldra een minpuntje voor: "Ook het praktisch onderricht in de sectio cadaveris is feitelijk nihil. Tegen den zondvloed van medici is dit veel materieel eischende onderwijs in geenen deele opgewassen." *Maar er was ook goed nieuws, want de studenten waren blij dat in het studiejaar 1889-'90 de demonstratie van microscopische preparaten direct aan het begin van de lessen op het programma stond, in plaats van in enkele uren aan het eind van de cursus te worden afgehandeld.*

In 1890-'91 zijn de onderhoudende colleges over algemene pathologie goed bezocht - al liep het grote aantal toehoorders bij de bestudering van microscopische preparaten tot de helft terug. In 1891-'92 kwam bij de algemene pathologie de leer der tumoren aan bod. De studenten stelden voor, de bezichtiging van microscopische preparaten door meer begeleiding nuttiger te maken, ofschoon: "Als assistent fungeerde de heer VAN PUTTEN, die zich steeds bereid toonde, inlichtingen te geven waar men die vroeg."
(Almanak 1879, 228; 1880, 250; 1881, 44, 300; 1882, 322; 1883, 142, 316; 1884, 318; 1885, 258, 315-316; 1886, 44, 297-298; 1888, 330; 1891, 307-308; 1892, 325; 1893, 302).

In het studiejaar 1877-'78 is Mac Gillavry blijkbaar energiek van wal gestoken: "Op het college over Hygiene deelde Z.H.G. ons, op een aangename wijze, het een en ander over de questions brûlantes mede, als daar zijn: ventilatie, abbatoirs, drinkwater, lijkenverbranding en faecaliënafvoer." *De volgende cursus doet hij dat dunnetjes over:* "Eenige capita selecta uit het groote gebied der hygiène vormden een aangenaam college van Z.H.G.". *En de geest wordt kennelijk over hem vaardig, aangezien zijn studenten in 1879-'80 vinden dat hij de hygiëne* "op dikwijls geestige wijze" *in zijn lessen behandelt. En dat wordt de trend:* "Voor een meestal aanzienlijk gehoor behandelde de hoogleeraar dit jaar dikwijls op boeiende en geestige wijze verschillende onderwerpen op het gebied der Hygiène en leverde ons daarbij meermalen het bewijs hoe ook bij de bespreking der gezondheidsleer zich het nuttige met het aangename laat vereenigen. Het valt echter niet te ontkennen, dat, beoordeeld naar hetgeen wij gewoon zijn van professor Mac Gillavry te hooren, de behandeling der prostitutiequaestie velen niet kon voldoen" *(wel blijft het gissen, waar dat laatste aan lag). Het college over hygiëne in het studiejaar 1881-'82* "waar achtereenvolgens drinkwater, faecaliën, ventilatie en abattoirs behandeld werden, was zeer practisch en over het algemeen zeer amusant." *De lessen in de gezondheidsleer plegen zich inderdaad te kenmerken door een mix van ernst en luim:* "Op het college hygiene waren wij in staat, niet alleen onze kennis te verrijken, maar ook van tijd tot tijd onze lachspieren eens ter dege in werking te brengen." *In het studiejaar 1884-'85 zijn bij hygiëne vaccinatie, school-gezondheidsleer en water behandeld. In 1887-'88 besteedde Mac Gillavry in het college hygiëne ook aandacht aan het item 'medische politie'. En zeven jaar daarna waren onder andere het prostitutie-vraagstuk, de boterkeuring en de lijkenopruiming aan de beurt.*

Het beeld is echter nog niet compleet: weliswaar is Mac Gillavry "zeer rustig en bedaard" *en door duidelijkheid boeiend, maar tegelijkertijd is hij* "eene ontgoocheling voor den verschen candidaat" - *die* "had van het prachtige vak der hygiene meer willen hooren dan hij nu krijgt."
(Almanak 1879, 228; 1880, 250; 1881, 300; 1882, 322-323; 1883, 316; 1885, 315-316; 1886, 297; 1889, 336; 1896, 95; 1895, 79, 85).

Mac Gillavry had meer pijlen op zijn boog. Zo gaf hij sinds het begin van het studiejaar 1885-'86 fysiologie, welk vak hij van de uitgeputte Heynsius had overgenomen. En drie jaar later wijdde hij een speciaal college aan de bacteriologie, en presenteerde hij een overzicht van het verleden en het hedendaagse standpunt ervan. Om er in het studiejaar 1893-'94 een eenjarige cursus over te geven in plaats van slechts enkele lessen - al was dat een jaar verder teruggebracht tot één uur per week.
(Almanak 1886, 298; 1890, 391; 1895, 79; 1896, 95).

Mac Gillavry nam zijn studenten steeds meer voor zich in, blijkens de notitie in 1887: zijn "colleges werden, veelal in den vorm van onderhoudende

causeries, met opgewektheid gegeven en met lust gevolgd." *Dat geldt ook voor die evaluatie anno 1894:* "Prof. MAC GILLAVRY's colleges en gezellige collegekamer hebben de aangenaamste herinneringen achtergelaten." *Maar er kronkelde toch tevens een venijnig addertje onder het gras: bij de bezichtiging van microscopische preparaten* "wordt de hulp van Z.H.G. zelden ingeroepen. De oorzaak hiervan schuilt grootendeels bij de studenten, die hun onwetendheid liefst voor Z.H.G. verbergen, daar Z.H.G. vaak op harde wijze hen deze onwetendheid doet gevoelen."
(Almanak 1887, 312; 1894, 189).

JAN EGENS VAN ITERSON
(Waspik 1842 - Leiden 1901)

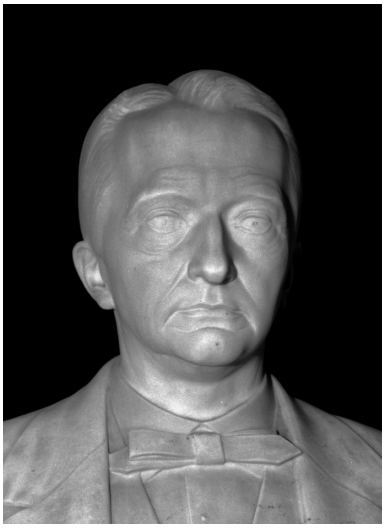

heelkunde, gerechtelijke geneeskunde
en geneeskundige politie (1878-1901)

Nog als student stond Jan E. van Iterson de Leidse hoogleraar F.W. Krieger (chirurgie) bij als praetor. Zijn *Verslag der heelkundige kliniek aan de Leidsche Hoogeschool gedurende het academische cursusjaar 1866-1867* diende als dissertatie en bezorgde hem magna cum laude de doctorstitel in de geneeskunde. De medische praktijk die hij vervolgens in de Sleutelstad vestigde, breidde zich voortvarend uit en stelde hem in staat om zijn vakkennis verder uit te diepen. Tevens was hij toen assistent van Kriegers opvolger prof. Polano, en gaf in deze positie zowel klinische colleges als praktische lessen in het chirurgisch snijden in lijken. Na Polano's verscheiden was Van Iterson dan ook diens gedoodverfde opvolger. Ter ere van de acceptatie van het ambt van hoogleraar in de heelkunde, forensische geneeskunde en medische politie hield hij in 1879 een oratie over *De noodzakelijkheid en de hulpmiddelen der critiek in de geneeskunde*. Daarin legde hij de klemtoon op terughoudendheid, bescheidenheid en zelfkritiek èn op de dagelijkse praktijk van het ziekenhuis[1], zelfs waar de antisepsis in het geding was; zonder zich op autoriteiten te verlaten zou in zijn visie moeten worden bezien wat daarbij

> "het essentieele, wat het niet of minder noodige geacht kan worden. Onbevooroordeelde waarneming zal moeten leeren of carbol dan wel thymol, salicyl- of boorzuur de voorkeur verdienen, of de 'spray' noodzakelijk en of de drainage een conditio sine qua non voor de goede uitkomst is dan wel veeleer gevaren in zich sluit - zooals in den laatsten tijd de ervaring in het Ziekenhuis dezer Universiteit schijnt geleerd te hebben".

De operatiekamer van een academisch ziekenhuis moest voor Van Iterson drie wezenlijke oogmerken van de geneeskundige faculteit combineren: wetenschap, onderwijs en humaniteit.[2]

Toen hij in 1881 tijdens een internationaal medisch congres Joseph Lister in King's College Hospital te Londen bezocht - van welke visite hij een niet onkritisch verslag maakte[3] -, raakte Van Iterson vertrouwd met de aseptische behandeling van wonden. Zijn grootste verdienste is dat hij de betekenis daarvan heeft beseft, en in zijn verder ontwikkelde buikchirurgie te Leiden heeft doorgevoerd. Zo bouwde hij voort op Polano's antiseptische wondbehandeling, en ving hij aan aseptisch te werk te gaan.[4] In 1899 *De ontwikkeling der heelkunde* beschouwende, gaf hij als zijn mening te kennen dat de antiseptische wondbehandeling van Lister - "de grootste weldoener dezer eeuw" - de grootste verandering in de

tweede helft van de negentiende eeuw was geweest, en dat de anesthetische werking van ether en chloroform veel ongemak had verminderd en verbetering van de chirurgische techniek mogelijk had gemaakt. Alle vooruitgang ten spijt zei hij niet te verwachten "dat het opkomend geslacht zoo grote vorderingen zal beleven als wij hebben zien tot stand komen".[5]

In deze toespraak liet Van Iterson tevens weten dat hij niet met enthousiasme uitkeek naar het ogenblik "waarop de vrouw het bistouri ter hand neemt en de aseptische chirurgie als haar eigen domein opeischt". Waarmee hij overigens niets nadeligs gezegd wilde hebben over de vrouw als vrijwilligster.[6]

Bij de overdracht van het rectoraat in 1901 sprak hij over *De beteekenis der lichaamsoefening voor den gezonden en den zieken mensch*, een thema dat ook tegenwoordig volop in de belangstelling staat. Kort daarna overleed hij onverwachts.[7]

Van Iterson besteedde het grootste deel van zijn tijd aan zijn patiënten[8] en aan zijn leerlingen, en had veel minder aandacht voor het publiceren van artikelen. Dat neemt niet weg dat een groot aantal (bijna veertig) proefschriften onder zijn supervisie is verschenen, die qua thematiek iets van zijn veelzijdige inzichten en interesses prijsgeven. Wel schreef hij tussen 1873 en 1899 regelmatig over uiteenlopende chirurgische onderwerpen in het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* en in andere periodieken, bijvoorbeeld over het zwachtelen in *Geneeskundige Bladen* (1897).[9]

Vanaf 1888 kon hij zich op de heelkunde alleen concentreren, aangezien D.E. Siegenbeek van Heukelom sindsdien de lessen in de forensische geneeskunde op zich nam.[10]

Van Iterson zette zich in voor een nieuwe operatiezaal, die in 1893 werd geopend. Bij die gelegenheid richtte hij zich in het bijzonder tot zijn studenten. Het was een nieuw type zaal, gebouwd van glas en staal, met grote ramen die wijd open konden om verse lucht toe te laten. Voor chirurgische patiënten was de operatieruimte niet langer slechts via de polikliniek te bereiken. En er waren meer verbeteringen aangebracht, zoals centrale verwarming, elektrisch licht in plaats van de hinderlijke gasverlichting, en de beschikbaarheid van een kamer ter voorbereiding van de toediening van anaesthetica.[11]

Van Itersons neiging tot voorzichtigheid kwam bijvoorbeeld tot uiting in zijn kijk op narcose. Zijn uitspraak dat alle anaesthetica gevaarlijk kunnen zijn, zowel tijdens de toepassing ervan als daarna, is wat dat betreft veelzeggend. Bij zijn lessen erover bond hij zijn studenten verschillende condities, complicaties en consequenties inzake het gebruik ervan op het hart.[12] Daarbij achtte hij het in het belang van de patiënt dat iedereen die niet per se bij de operatie aanwezig moest zijn, de zaal zou verlaten, om de lucht zo zuiver mogelijk te houden, om de risico's aan kunstmatige verdoving verbonden zoveel mogelijk te beperken, en om het aanwezige aantal potentiële dragers van infectiekiemen te verminderen.[13]

Ook in de röntgentechnologie was Van Iterson geïnteresseerd. Toen en terwijl de vroege pioniers op dit nieuwe terrein in de toepassing van röntgenstralen in het belang van de patiënten veelal onvoldoende weerklank vonden, deed hij

er in een bijeenkomst van de Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst in 1898 zijn beklag over dat het Leidse Academisch Ziekenhuis nog altijd niet over een röntgeninstallatie beschikte. Mogelijk is kort daarna in deze behoefte voorzien, want anders zou die op 1 mei 1899 door rector Van Iterson en de senaat van de Leidse universiteit uitgeschreven prijsvraag voor de faculteit der geneeskunde minder zin hebben gehad:

> "De Faculteit verlangt een onderzoek, door middel van Röntgen's stralen, omtrent de onderlinge verhouding der beenderen van den voorarm en van den handwortel bij verschillende standen van de hand, ingeleid door een kritisch overzicht van de vroegere meeningen en opvattingen daaromtrent. Overlegging van radiographieën bij het antwoord is gewenscht."

Het was Hector J. Lycklama à Nijeholt (1874-1933) die dit door Van Iterson cum suis geëntameerde onderzoek op zich nam, en met succes. Niet alleen verdiende hij met zijn antwoord de hoofdprijs, een gouden medaille, maar tevens was het de aanzet tot zijn proefschrift over hetzelfde onderwerp, waarop hij in 1900 cum laude promoveerde. Voor de ontwikkeling van de röntgenologie in Nederland, vooral die in Nijmegen, heeft de chirurg Lycklama à Nijeholt vervolgens een voortrekkersrol vervuld.[14]

Een ontwikkeling die de gemoederen destijds bezighield, ook in heelkundige kring, had betrekking op de 'specialiteiten'. Onder de leden van de Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst zijn in 1883 voor het eerst 'specialisten' vermeld, zonder dat zij toen reeds een algemeen erkende status hadden verworven. Nog in 1891 werd gerept van de "velen die tijdens hun studietijd de nieuwe chirurgie hadden leeren liefhebben (…) die specialist werden omdat zij overtuigd waren in een onderdeel der geneeskunde meer nut te kunnen stichten." Ook Van Iterson mengde zich in dit debat. In 1899, zelf net geopereerd, prees hij de vooruitgang van zijn vak, en vermeldt ten aanzien van het herkennen en lokaliseren van de ziekteprocessen in de schedel

> "met voldoening (…) dat naar het oordeel van de Eerste Nederlandsche Autoriteit op dit gebied slechts dan verbetering hierin te verwachten is, wanneer de chirurgen zelf de diagnostiek der hersenziekten ter hand nemen en niet langer uitsluitend handelen onder de leiding der specialiteiten."

In zijn woorden klinkt weerstand door tegen de specialist "die een spreekuur houdt, waar hij hem overigens vreemde patiënten van consult mag dienen" - zonder verwijzing van de eigen arts.[15]

Zijn naam en faam dankte Van Iterson in zijn tijd aan de wijze waarop "deze geboren chirurg in de operatiezaal met vaste hand doelbewust en energiek zijn taak verrichtte", jubelt E.D. Baumann, die eraan toevoegt: "Een door Pier Pander vervaardigd borstbeeld, door dankbare patiënten en vererende leerlingen in de tuin van het Leidse ziekenhuis geplaatst, toont, hoe zijn werk is gewaardeerd."[16]

Niet als veelschrijver maar als praktizerend chirurg heeft Van Iterson furore gemaakt. Het leven en werken van deze 'chirurg uit twee werelden' [17] speelde zich af in een tijdperk van overgang voor de heelkunde en hij heeft dit vak beoefend in de periode vóór en na de invoering van de antisepsis door Lister (1865). In Leiden heeft hij de heelkundige kliniek tot ontplooiing gebracht en er de chirurgie van de buikorganen verder ontwikkeld, mét toepassing van antisepsis en asepsis. [18]

1 G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 959-960; Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 193.
2 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 287.
3 Daniel de Moulin, *A History of Surgery*, 297-298.
4 Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 193-194; G.A. Lindeboom, *Geschiedenis van de medische wetenschap in Nederland*, 157.
5 Marten van Wijhe, *From Stupefaction to Narcosis. A Study of the Development of Inhalation Anaesthesia in the Surgical Department of the Leiden Academic Hospital*, 92; W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 287.
6 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 372.
7 G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 960; Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 194; Marten van Wijhe, *From Stupefaction to Narcosis. A Study of the Development of Inhalation Anaesthesia in the Surgical Department of the Leiden Academic Hospital*, 23.
8 Daar waren curatoren niet altijd blij mee, zeker niet "met het philantropische standpunt waarop de hoogleeraren de wenschelijkheid eener onbeperkte opneming van rijkspatiënten de eerste plaats gronden". Herhaaldelijk riepen zij hen op "de toevloed van requesten van onvermogende zieken" te stoppen. Zo lieten zij Van Iterson in 1889 weten "zich niet te kunnen verenigen met de meening van de hoogleeraar omtrent de verpleging van patiënten uit humaniteit". In de media leidde dat tot een voorstelling van zaken als zouden "lijders aan de drempel van het ziekenhuis afgewezen" zijn, maar de minister was het met de opstelling van curatoren eens en achtte het onjuist "dat de hoogleraren requestranten in de waan brengen dat hunne verzoeken (voor kosteloze verpleging) voor inwilliging vatbaar zijn". (W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 188).
9 Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 194-195; G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 960.
10 G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 960.
11 Marten van Wijhe, *From Stupefaction to Narcosis. A Study of the Development of Inhalation Anaesthesia in the Surgical Department of the Leiden Academic Hospital*, 23, 62, 65 – noot 9.
12 Ibidem, 38, 79, 117 e.v.
13 Ibidem, 62.
14 H. Deimann, *X - teken van het onbekende*, 58-63; W.A.H. van Wylick, *Röntgen en Nederland*, 165-166; G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 1243-1244.
15 P.J. Kuijjer e.a. (red.), *Nederlandse Vereniging voor Heelkunde 1902-1977*, 37-38.
16 E.D. Baumann, *Uit drie eeuwen Nederlandse geneeskunde*, 302.
17 G. Hulsman en A. Zwaveling, *Jan Egens van Iterson, chirurg uit twee werelden*.
18 G.A. Lindeboom, *Geschiedenis van de medische wetenschap in Nederland*, 157.

STUDENTEN OVER VAN ITERSON

Al was hij diens 'natuurlijke' opvolger, Van Iterson is er blijkbaar niet onmiddellijk in geslaagd Polano te doen vergeten. De studenten zagen in hem vooral de operateur, en missen "systematisch onderzoek, eene veel besproken en rijp overwogen diagnose" *zoals zij bij zijn voorganger gewend waren. Daarnaast vinden zij dat aan het theoretisch gedeelte van het vak kliniek* "eene te onbeduidende plaats toegekend" *wordt, welk euvel valt weg te nemen door de extra aangestelde assistent. En zij bevelen een grondige operatiecursus aan het eind van de zomervakantie en aan het begin van het nieuwe studiejaar 1879 aan, om* "den half-artsen eenig meer zelfvertrouwen op hun reis naar Amsterdam" *mee te geven, waar dat jaar de landelijke examencommissie zitting hield.*

Hun oordeel over de professionele assistenten was veelal minzaam-gunstig, zo ook nu: zij "gaven ons menigmaal gelegenheid tot patientenonderzoek"*; ook zal dr Treub deze cursus* "college geven over wondbehandeling en verbandleer, hetgeen wij met ingenomenheid begroeten."

In het studiejaar 1879-'80 zijn de theoretische colleges over chirurgie qua tijd menigmaal in de knel gekomen door vele en langdurige operaties. Ook toen vergaten de studenten de assistenten niet, en riepen zij Treub op zijn college over wondbehandeling en verbandleer te herhalen en zo stellig aan veler wens gehoor te geven.

Terugkijkend op de cursus 1880-'81 zijn de studenten vriendelijk-positief: "Zaakrijk en duidelijk waren in het afgeloopen jaar de theoretische colleges over Chirurgie van prof. Van Iterson. De chirurgische policliniek was voor ons, dank zij de toewijding waarvan Z.H.G. daar steeds blijk gaf zeer leerzaam en van groot nut. Het zou zeker velen onder ons bijzonder aangenaam zijn, indien de hoogleeraar die ons op deze policliniek welwillend toestaat zelf patienten te onderzoeken er toe mocht besluiten hiertoe de candidaten allen op hun beurt volgens een bepaalde lijst in de gelegenheid te stellen.

Bij de oefeningen op het cadaver die door gebrek aan materiaal dit jaar niet dikwijls konden plaats hebben, stond prof. Van Iterson ons steeds met raad en daad terzijde. De ijver, dien de hoogleeraar hierbij ontwikkelt verdient zeer onze waardeering. Met genoegen hebben wij gezien dat Z.H.G. aan een verzoek in het vorige verslag geuit heeft gevolg gegeven en van tijd tot tijd kleine operaties en chirurgische bezigheden aan candidaten toevertrouwt. Wij apprecieeren dit te meer, omdat de hoogleeraar hierdoor zich, telkens wanneer hij dit toestaat eene bepaalde opoffering getroost, aangezien hij, de bekwame en handige chirurg met leede oogen moet zien hoe de ongeoefende hand het chirurgische mes voert. Doch zeker hier geldt het: En forgeant en devient forgeron.

De lessen over wondbehandeling en verbandleer die Dr. H. Treub dit jaar voor ons ten beste gaf, hebben ons zeer aan hem verplicht." *Overigens voeren zij de assistenten vooral op in verband met de gewenste* "liberaliteit

in het gelegenheid geven tot bezoek van de ziekenzalen en onderzoek van de patiënten." *Een jaar later wordt deze oproep tot 'liberaliteit' gevolgd door de vraag:* "Zou het niet goed zijn aan candidaten van het tweede studiejaar verlof te geven patiënten op de zalen voortdurend te bezoeken, om zoodoende in de gelegenheid te zijn een ziekte gedurende haar verloop te kunnen gadeslaan?"

Gaf Van Iterson in de cursus 1883-'84 ruim zicht op de meest uiteenlopende chirurgische gevallen, zoals verkrommingen en coxitis, in het jaar 1884-'85 doceerde hij zelf, in plaats van Treub, enige uren per week operatieve chirurgie. In de cursus 1885-'86 presenteerde hij een kort overzicht van de algemene chirurgie, waaraan de studenten bij voorkeur een tweejarig college gewijd zouden zien. Zij koesterden kliniek en polikliniek als unieke gelegenheid om praktische ervaring op te doen. Minder content waren zij met het gedrag van hun makkers, en doen "met aandrang een beroep op de beleefdheid en welvoegelijkheid der studenten" *om de 'huisregel' van Van Iterson in acht te nemen en zich alleen op diens verzoek aan de operatietafel te vertonen. Ook betreuren zij dat de candidaat slechts zelden de kans had gekregen om* "in vivo te opereeren, iets waartoe kleinere operaties zich zoo goed zouden leenen" - *welke aanmerking er het volgend jaar toe leidde dat candidaten van het derde jaar enkele keren in staat werden gesteld tot het verrichten van een operatie in vivo. En de assistent die het chemische gedeelte van het practicum had verzorgd, krijgt nog een veeg uit de pan:* "Dit laatste college zou beter bezocht zijn, wanneer men niet had te klagen over de minder beleefde wijze van handelen van den heer Le Nobel tegenover de studenten."

De druk nam echter toe: in 1886-'87 was er geen gelegenheid tot het oefenen in verbandleer, terwijl die voor operatieve chirurgie zeer gebrekkig werd geacht, vooral waar het om materiaal c.q. cadavers ging. In 1889-'90 had Van Iterson er weer aan moeten herinneren dat alleen de sub-assistenten aan de operatietafel welkom waren, ook al ontnam die maatregel velen de kans om de narcose te leiden of op andere wijze bij de operatie te assisteren. Nadat Van Iterson van een langdurige ziekte was hersteld, breidde hij in de cursus 1890-'91 de zeer gewaardeerde instelling van sub-assistenten nog uit. Niettemin blijft hinderlijk "dat zich tijdens eene operatie een zoo groot aantal studenten om de operatietafel verdringt, en het uitzicht belemmert van hen, die in de banken zijn gezeten." *Om die onwenselijke situatie te voorkomen, werd voorgesteld voortaan slechts de enkele semi-artsen en doctorandi toe te laten die Van Iterson ter assistentie had opgeroepen. En er volgde een -herhaald- verzoek: laat het niet zeer omvangrijke operatiemateriaal uitsluitend ter beschikking komen van doctorandi of half-artsen en besteed aan deze lessen zo mogelijk enige vaste uren per week. De studenten waren dr W.J. van Stockum erkentelijk voor zijn college verbandleer, waarin tot toen toe van rijkswege geen onderwijs was gegeven.*

In het collegejaar 1892-'93 diende zich een ander ongerief aan: kan niet "voortaan het getrompetter van soldaten en draaiorgelmuziek in den omtrek

van 't Ziekenhuis achterwege blijven? In de operatiekamer der alg. chirurg bleek 't ons 't meest hoorbaar en dus ook het meest hinderlijk: het is daardoor dikwijls onmogelijk prof. Van Iterson te verstaan, van wiens woorden wij zoo noode een missen." *Ook de uitbundige hilariteit om en bij de patiënten wekte meer dan eens ergernis; zo is er die opmerking over het - trouwens met belangstelling gevolgde - responsiecollege in de polikliniek* "dat de minder aangename positie, waarin de patient verkeert, te weinig in 't oog wordt gehouden door de studenten. Wat minder ongemotiveerd lachen over en wat meer égards tegenover de patienten moet van a.s. medici geëischt worden. Steeds blijft hinderlijk het voortdurend heen en weer loopen in de gang naast het lokaal waar theoretische chirurgie gegeven wordt, omdat het volgen van Z.H.G. daardoor zeer bemoeilijkt wordt."*

In 1897 was er voor de verandering een vakinhoudelijke aanmerking: semi-artsen hebben te weinig gelegenheid zich operatief te oefenen, omdat ook jongeren zich van Van Iterson in de operatie-praxis mogen bekwamen; bovendien kunnen candidaten met het oog op het doctoraal-examen onvoldoende praktische oefeningen met theoretische studies aanvullen, terwijl omgekeerd semi-artsen hun theorie onvoldoende aan de praktijk kunnen toetsen - "zoo zijn beide partijen ontevreden en dit zal toch wel in 't minst niet de bedoeling van den Hoogleeraar zijn."
(Almanak 1880, 251-252; 1881, 301-302; 1882, 324-325; 1883, 317; 1885, 316; 1886, 298; 1887, 312-313; 1888, 325, 330; 1891, 316; 1892, 332-333; 1894, 197; 1896, 96; 1898, 96; 1897, 108).

In het studiejaar 1881-'82 komt de klacht over een overdaad aan studenten in beeld, en in het bijzonder over de gevolgen ervan: : "Jammer, dat bij het groote aantal candidaten, dat tegenwoordig de colleges op het Ziekenhuis volgt, de policliniekkamer dikwerf te klein blijkt te zijn." *Het jaar daarop noemden zij een ander aspect van deze ontwikkeling, namelijk dat Van Itersons bekwaamheid door het grote aantal toehoorders helaas niet altijd tot haar recht kwam. Net als in het jaar 1885-'86 wijzen zij in de cursus 1886-'87 op de overvolle polikliniek- en kliniekkamer* "waar gewoonlijk voor velen geene gelegenheid was onderzoek of operatie behoorlijk te volgen". *Opereerde Van Iterson in het studiejaar 1887-'88 nog tot eind juni door, veel hielp het niet*. "Dat het groote aantal studenten storend werkt op den goeden gang van het onderwijs, zal niemand ontkennen", *evenmin als de gang van zaken dat* "in Prof. VAN ITERSON's polikliniekkamer tribunes van tafels en stoelen worden opgebouwd, ten einde den te behandelen patiënt te kunnen waarnemen". *De atmosfeer in alle lokalen zou minder ondraaglijk zijn als de ventilatie verbeterd en meer stoelen in de verschillende kliniekzalen geplaatst zouden worden.*

Met de komst van de nieuwe operatiezaal aan het begin van de cursus 1893-'94 leken de ergste problemen voorbij, aangezien de aanwinst voldoende plaatsen (160) bood voor hen die de heelkundige kliniek wilden volgen. Maar "Met de nieuwe polikliniekzaal zijn wij minder ingenomen"; *daar was de*

ruimte ontoereikend, hoewel er genoeg stoelen beschikbaar waren, terwijl de open ramen voor luchtverversing bezwaarlijk waren voor wie door plaatsgebrek daar moest zitten. Over het collegejaar 1893-'94 heet het: "De nieuwe operatiezaal blijft ons goed bevallen"*, op een enkel onderdeel na:* "Afstand en aanwezigheid van tal van vreemdelingen beletten echter vaak het goed zien." *In 1896 vervallen zij in herhaling:* "De groote operatiezaal blijft ons steeds uitmuntend bevallen", *hoewel soms* "de operatie aller handen vergt en het gezichtsveld ons ontnomen wordt door een ondoordringbaren muur van witte assistentenjassen. De ventilatie laat niets te wenschen over, ofschoon dikwijls erg warm, is het er zelden benauwd." *De ventilatie van de polikliniekzaal was ondoelmatig gebleven. In 1897 laakt het verslag opnieuw* "de chronisch slechte inrichting der polikliniekzaal van Prof. VAN ITERSON"; *daardoor zijn* "slechts enkelen in staat (…) de patienten voldoende te zien en den Hoogleeraar goed te hooren." *Het jaar daarop droegen zij zelf een oplossing aan met het verzoek de ondoelmatige inrichting van de polikliniek te verhelpen door een amphitheatersgewijs op te hogen vloer, opdat dan iedereen het nodige zou kunnen zien.*
(Almanak 1883, 317; 1884, 319; 1888, 325, 328; 1889, 339; 1891, 308-309; 1894, 190-191; 1895, 77; 1896, 91-92; 1897, 108; 1898, 96-98).

In 1895 bekennen de studenten vervuld te zijn van "groote geestdrift voor de enorme onderwijskracht van onzen vereerden VAN ITERSON." *Waar hij* "echter met zulke krasse, haast beleedigende woorden ons te kennen geeft hoe onaangenaam het hem is als wij niet precies op tijd na ons kort maal in het lokaal binnenkomen, daar betreuren wij het zeer dat hij zelf ons door zijn voorbeeld niet daartoe aanspoort." *Een jaar later lieten zij weten vooral op prijs te stellen dat hij bedaard en kalm, geduldig en duidelijk is.*

Bovenal moet Van Iterson docent zijn geweest, en namen zijn leerlingen "elk woord van de geestig-fijne lippen als een orakel" *tot zich*. "De practische heelkunde en het onderwijs eischten zijne volle aandacht; magistraal operateur is hij zichzelf gebleven en heeft hij nimmer toegegeven aan den waan des tijds voor veelschrijverij; wat hij schreef was stevig en eenvoudig als zijn persoon".
(Almanak 1895, 76-77; 1896, 91-92; 1902, 244).

* vgl. persoonsschets-Rosenstein, sub Studenten over Rosenstein - tweede voetnoot.

WILLEM EINTHOVEN
(Semarang 1860 - Leiden 1927)

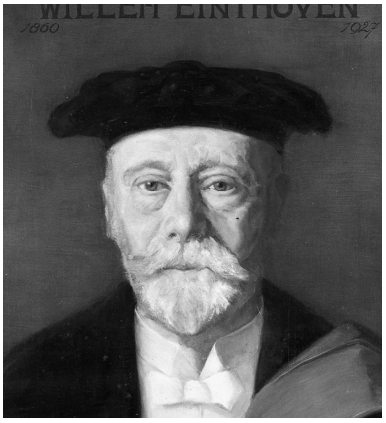

fysiologie en weefselleer (1885-1927)

Kort nadat hij in 1885 te Utrecht bij Donders cum laude was gepromoveerd op een proefschrift over *Stereoscopie door kleurverschil* werd Willem Einthoven, hoewel nog semi-arts, benoemd tot hoogleraar in de fysiologie en histologie te Leiden, als opvolger van de overleden Heynsius. In 1886 aanvaardde hij, 25 jaar jong, dit ambt met een oratie over *De leer der specifieke energieën* - als een soort hommage aan de door hem zeer gerespecteerde Berlijnse fysioloog Joh. Müller, van wie deze leer stamde. Zou Einthoven medio 1905 ontheven worden van de taak histologie te doceren, fysiologie zou hij tot zijn dood in 1927 blijven onderrichten.[1]

Ofschoon hij, anders dan zijn voorganger, meer geïnteresseerd was in de natuurkundige kant van de fysiologie, en hij er bij de faculteit op aandrong hem vrij te stellen van het onderwijs in de fysiologische chemie, moest hij daarop tot 1927 wachten.[2] Lag het wellicht daaraan dat Einthoven omstreeks de eeuwwisseling een onderwerp als de mechanismen van anesthesie in zijn colleges onvermeld liet?[3]

Einthoven legde zich in Leiden vooral toe op experimentele fysiologie, en richtte zijn laboratorium aan de Zonneveldsteeg in voor de bestudering van elektrofysiologie. In deze werkplaats concentreerde hij zich geheel op de fysiologie, zowel op het terrein van de ademhaling als het optische systeem en de elektrofysiologie van het hart. Laatstgenoemd studiegebied zou hem wereldroem bezorgen, met als bekroning de Nobelprijs voor geneeskunde en fysiologie (1924), internationaal erkende graadmeter voor excellent wetenschappelijk onderzoek, die hij - als eerste Nederlandse medicus - kreeg voor zijn “ontdekking van het mechanisme van het elektrocardiogram”.[4]

Aangezien de beschikbare meetapparatuur nog onvoldoende nauwkeurig was en te omslachtig werkte, en er bijgevolg behoefte bestond aan een instrument dat snel en secuur de hartslag kon meten, construeerde Einthoven zelf in 1901 de snaargalvanometer.[5] Dit uiterst gevoelige apparaat registreerde de elektrische gebeurtenissen in de hartspier, legde de actiestromen van het hart op lichtgevoelig papier vast. Einthoven noemde de geregistreerde curve ‘elektrocardiogram’, en ontwikkelde ook terminologie voor het interpreteren ervan. [6] Door met een boog een half-weke kwartsdraad weg te schieten werden de fijne snaren gemaakt. In zijn laboratorium was Einthoven vanaf 1906 in staat elektro- c.q. telecardiogrammen te vervaardigen van patiënten die zich op een afstand van een kilometer of verder weg in een ziekenhuis bevonden. Hij gaf de analyse van de componenten van het fysiologisch elektrocardiogram aan en voerde de drie zogenoemde standaardafleidingen in (1903).[7]

In het bijzonder voor de cardiologie was de elektrocardiograaf van Einthoven een aanwinst van de bovenste plank en een onuitputtelijke bron van informatie. In de kliniek had het elektrocardiogram aanvankelijk vooral betekenis voor de studie van ritmestoornissen. Toen James Bryan Herrick (1861-1954) in 1912 (of 1914) als eerste de herkenning van het hartspierinfarct als gevolg van kransslagadertrombose beschreef, bleek bovendien het onschatbare belang ervan voor de beoordeling van de toestand van de hartspier.[8] Toch zou het nog verscheidene decennia duren eer de elektrocardiografie in ziekenhuizen algemeen geaccepteerd was als standaardprocedure. Voor een deel kwam dat doordat Einthovens snaargalvanometer te zwaar en lastig in het gebruik was, en deels doordat de artsen verband moesten leggen tussen de pathologie en de grafiek van het elektrocardiogram.[9] Tevens waren er bepaalde voorzieningen nodig, zoals voor meer speciale apparatuur en bijzondere methoden gold - voor de snaargalvanometer moest in Einthovens laboratorium een trilvrije ruimte worden gecreëerd.[10] En daar kwam nog wel eens trammelant van …[11]

Zonder bonje was het bezoek verlopen dat de Leidse curatoren medio mei 1892 aan Einthoven en zijn werkplaats hadden gebracht. Bij die gelegenheid trakteerde hij zijn gasten op experimentele magie; kennelijk wist hij zijn kunsten goed te verkopen en hadden de heren evengoed opgelet:

> "Tweërlei soort van hoogst belangrijke proeven werden door den hoogleeraar-directeur te onzen behoeve ten beste gegeven. De eene bestond uit eene serie kalklicht-projecties van verschillende kleuren en kleurmengingen op het menschelijk oog; welke werking, zoo zij abnormaal is, zich in kleurenblindheid (daltonisme) openbaart. De andere proef was de demonstratie van een - helaas! door vivisectie verkregen maar ook langs geen anderen weg te verkrijgen - met het kalklicht-microscoop ettelijke honderdmalen vergroot kikvorschenhart, waarbij de nog geruimen tijd na de afscheiding uit het ligchaam nawerkende, zamentrekkende bewegingen van hart- en vóórhartkamer op verrassende wijze zichtbaar werden gemaakt".[12]

Op naam van Einthoven staat een indrukwekkende lijst publicaties, verschenen in Nederlandse en buitenlandse wetenschappelijke tijdschriften, waarvan - zoals vanzelf spreekt - een groot aantal aan elektrocardiografie en snaargalvanometer is gewijd. Meer dan de helft van de achttien onder zijn (bege)leiding bewerkte dissertaties heeft betrekking op deze materie.[13]

Het lag voor de hand dat zijn Diesoratie als rector in 1906 hier eveneens over zou gaan, en wel *Over de beteekenis der electrophysiologie als een onderdeel van de leer der levensverrichtingen*, waarin hij "op magistrale wijze zijn geavanceerd onderzoek uiteen" zette. [14] In de rede die hij later dat jaar hield bij de overdracht van het rectoraat stipte hij het debat aan dat destijds over het vóór en tegen van vivisectie werd gevoerd, en merkt als voorstander daarvan op:

> "Hoogst merkwaardig blijven voor mij de discussies in de gevulde collegezaal, waarbij meer dan eens in volle ernst vooral door de dames-studenten het leven van een kind tegen dat van enige konijnen werd afgewogen. Als straks deze

> vrouwelijke studenten een ander leven zullen zijn begonnen, waarbij een tipje van de sluier zal zijn opgelicht, die thans nog haar blik omfloerst, en zij dan wellicht haar tedere zorgen aan eigen kroost hebben te wijden, zullen zij zich haar vroegere woorden niet meer willen herinneren. Zij zullen de moederliefde voelen als een hartstocht en lopen zelfs gevaar, het belang van haar kind hoger te gaan stellen dan alle andere wereldbelangen te zamen."[15]

Einthoven was primair onderzoeker in zijn laboratorium, de "bedevaartsplaats, waarheen geleerden van alle oorden samenkwamen". Onderwijs kwam voor hem op de tweede plaats, al was hij zich van zijn verantwoordelijkheid terdege bewust; college-geven rekende hij niet tot zijn sterkste punten, en dikwijls vulde hij zijn lessen aan met demonstraties en projecties. Patiëntenzorg daarentegen was hem aan het hart gebakken; hij behandelde zijn patiënten vriendelijk, alsof het hem genoegen deed dat zij hem opzochten, en daar was geen veinzerij bij. Eerlijk, beminnelijk en gastvrij was hij, netwerker pur sang, gewaardeerd in binnen- en buitenland.[16]

Al is zijn wetenschappelijke werk in aanzienlijke mate door zijn natuurkundige belangstelling bepaald, Einthoven bleef daarnaast wel degelijk geïnteresseerd in klinische verschijnselen, en betrok de pathofysiologie steeds in zijn onderzoek. Had hij zich reeds als medisch student tot de oogheelkunde aangetrokken gevoeld en er zijn promotie-onderzoek aan opgehangen, oftalmologie verloor hij evenmin uit het oog. Dat neemt niet weg dat zijn naam in de medische historiografie in het bijzonder verbonden is aan de ontginning van een nieuw veld van onderzoek, namelijk het registreren van de elektrische activiteit van het hart en de harttonen bij gezonde en zieke mensen, met behulp van zijn belangrijkste technische vinding: de snaargalvanometer.

Ondanks alle eerbewijzen die hij voor zijn baanbrekende werk ontving, bleef Einthoven dat bescheiden en behoedzaam beschouwen. Nog in 1911 voorzag hij: "Ik stel me niet voor dat elektrocardiografie een uitvoerige toepassing in het ziekenhuis zal vinden" - welke voorspelling volstrekt is gelogenstraft. Alle registraties van de apparatuur beoordeelde hij zeer kritisch, en de resultaten brachten hem nooit van de wijs. Juist aan deze kritische empirie dankte hij zijn faam als fysioloog.[17]

1 Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 196-197; G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 526; A. de Waart, *Het levenswerk van Willem Einthoven 1860-1927*, 22.
2 Harm Beukers e.a., *A retrospective look at biochemistry in The Netherlands*, 2.
3 Marten van Wijhe, *From Stupefaction to Narcosis. A Study of the Development of Inhalation Anaesthesia in the Surgical Department of the Leiden Academic Hospital*, 16.
4 Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 196-197; G.A. Lindeboom, *Geschiedenis van de medische wetenschap in Nederland*, 163-164; A.M. Luyendijk-Elshout, lemma '*Einthoven*', 143.
5 Peter de Clercq, *Instrumenten en universitaire laboratoria, ca. 1860-1940*, 199.
6 G.A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, 234; A. de Waart, *Het levenswerk van Willem Einthoven 1860-1927*, 42-43; A.M. Luyendijk-Elshout, lemma '*Einthoven*', 143.
7 G.A. Lindeboom, *Geschiedenis van de medische wetenschap in Nederland*, 162-164, en *Dutch Medical Biography, 526*.
8 G.A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, 234-235, en *Geschiedenis van de medische wetenschap in Nederland*, 162-164.
9 Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 197.
Omdat het bezwaarlijk was om patiënten van het Academisch Ziekenhuis naar het Fysiologisch Laboratorium te transporteren, bracht het telecardiogram uitkomst (A.M. Luyendijk-Elshout, lemma '*Einthoven*', 143-144).
10 H. Beukers, *Een nieuwe werkplaats in de geneeskunde: de opkomst van laboratoria in de geneeskundige faculteiten,* 270-271.
11 Heike Kamerlingh Onnes (1853-1926) was behalve fysicus ook ambitieus, en hij wist wat hij wilde: experimenteel natuurkundig onderzoek verrichten onder het motto 'door meten tot weten'. Hij bouwde het bestaande, geheel verouderde, natuurkundige laboratorium methodisch en dynamisch om tot een van de meest geavanceerde onderzoekscentra ter wereld. Daartoe breidde hij zijn werkruimte via allerlei bijgebouwtjes uit, tot op de Langebrug, tot in de tuin toe. En daar wrong de schoen. Want de expansiezucht van Onnes, een 'rupsje-nooit-genoeg' als het erom ging zich middelen te verschaffen om zijn doel te bereiken, was tegen het zere been van zijn buurman Willem Einthoven, die zijn supergevoelige snaargalvanometer niet wenste bloot te stellen aan de onverzadigbare geldingsdrang van 'bouwheer' Onnes, en vooral niet aan de bodemtrillingen die de lawaaiige pompen en dreunende motoren bij natuurkunde teweegbrachten. Daar kwam nog eens bij dat daar voor calamiteiten als ontploffingen werd gevreesd, en wat dat betekende had men op dezelfde plek in 1807 wel geleerd. Ondanks Onnes' onmiskenbare talenten op het terrein van diplomatieke en sociale vaardigheden, wilde hij zich niet laten dwarsbomen, en vond hij dat Einthoven met zijn eis van dreunvrije periodes schromelijk overdreef. In die patstelling kregen beide potentiële Nobelprijswinnaars het danig met elkaar aan de stok. (Dirk van Delft, *Leiden: het Kamerlingh Onnes Laboratorium*, 381-383). Eerder had Onnes Einthoven nog geholpen aan enkele onderdelen voor een ingenieuze fysische opstelling voor onderzoek waarvan Einthoven in 1900 verslag deed in *Über Nervenreizung durch frequente Wechselströme* (A. de Waart, *Het levenswerk van Willem Einthoven 1860-1927*, 64). Overigens ontstonden tussen Einthoven en de clinici eveneens spanningen - in de zienswijze van H.A. Snellen (zie noot 17): "De laatsten konden de superioriteit van de fysioloog bij de cardiologische diagnostiek niet lang verdragen en de verbinding werd verbroken" (geciteerd in: E.J. Boer, 'Willem Einthoven, grondlegger van de elektrocardiografie', in *NRC Handelsblad* dd. 22 december 1987).
12 Geciteerd in: W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 180.
Daltonisme (kleurenblindheid) is vernoemd naar de Engelse natuur- en scheikundige John Dalton (1766-1844), grondlegger van de atoomtheorie (*Oosthoek Werkencyclopedie* (Ede 1985, 1991[2]) 174).
13 Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 197-200; G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 527.
14 A.M. Luyendijk-Elshout, lemma '*Einthoven*', 143.
15 Geciteerd in: A. de Waart, *Het levenswerk van Willem Einthoven 1860-1927*, 234.
16 A. de Waart, *Het levenswerk van Willem Einthoven 1860-1927*, 4, 160-161.
17 A.M. Luyendijk-Elshout, lemma '*Einthoven*', 143-144; vgl. H.A. Snellen, *Willem Einthoven (1860-1927), father of electrocardiography - life and work, ancestors and contemporaries.*

STUDENTEN OVER EINTHOVEN

Einthoven was amper met zijn onderwijs begonnen, of het dreigde al mis te gaan. De studenten zelf dringen bij hem aan op een "voor ons doel eenigszins beschamende maatregel"*, namelijk om een assistent erop te laten letten dat onhandige jongelui niet reeds vóór de aanvang van de lessen fysiologie de met zoveel zorg en tijd klaargemaakte proeven bederven. Een jaar later blijkt nog weinig veranderd, laat staan verbeterd te zijn:* "Tot onze ergernis moesten wij in de collegezaal een tweetal malen een tooneel aanschouwen, dat slechts op de lagere school thuis behoort. Wij moeten ongetwijfeld de welwillendheid waardeeren, waarmede Prof. Einthoven dit voor ons beschamend incident behandeld heeft, niettegenstaande een der kostbaarste instrumenten van het laboratorium bijna vernield was geworden."

Ondertussen waren zowel klachten gespuid als wensen geuit. Zo vonden de studenten de colleges histologie te breedvoerig, en zou de stof beter over een tweejarige cursus kunnen worden uitgesmeerd. Ook zouden de mogelijkheden voor praktische oefeningen in de fysiologie moeten worden verruimd. Vervolgens zouden de studenten graag zien dat zowel de lessen weefselleer als het responsiecollege fysiologie al vóór de Kerstvakantie zouden beginnen. Aangezien de oefeningen in de praktische histologie waren uitgebreid tot aspirant-candidaten van het eerste studiejaar, werd zeker een tweede assistent - naast dr M.C. Dekhuyzen - noodzakelijk geacht.

In de cursus 1888-'89 had Einthoven de wensen verhoord, dat wil zeggen dat reeds bij het begin ervan met het onderwijs in de histologie was begonnen, terwijl tot responsie over verschillende fysiologische onderwerpen het gehele jaar door gelegenheid was gegeven. Bovendien waren de jongelui zelf van mening dat de praktische oefeningen in histologie en fysiologische chemie met ijver waren gevolgd, mede dankzij Dekhuyzen die nog altijd een hulpassistent verdiende. In 1890 zag Dekhuyzen zich benoemd tot privaatdocent bij de faculteit der geneeskunde c.q. tot leider van het practicum van de fysiologische chemie, maar dat zou meer problemen oproepen dan oplossen. In het studiejaar 1891-'92 valt het immers "te betreuren dat de leiding van het prakticum der physiologie en in het bijzonder dat der physiologische chemie, zóóveel te wenschen overliet, dat de a.s. candidaten weinig of geen voordeel konden trekken van dit voor medici zoo hoogst gewichtige vak."

Naar aanleiding van de bevindingen in het collegejaar 1889-'90 kreeg Einthoven het verzoek om meer tijd uit te trekken voor de laatste en voor velen ook moeilijkste hoofdstukken van de oogfysiologie, en de studenten wisten ook hoe dat moest: door in het begin van het onderwerp wat te snoeien. Hadden zij in 1890-'91 reden Einthoven dank te betuigen voor het responsie-uur fysiologie, enkele jaren verder bleek dat zijn voorliefde niet naar de weefselleer uitging - laten zij althans weten: "Gaarne zagen wij, dat Z.H.G. zich persoonlijk wat meer inliet met de praktische oefeningen in de histologie." *Het collegeverslag 1894-'95 geeft echter een deels andere*

indruk, want bij histologie "hoorden wij de nieuwste onderzoekingen en denkbeelden over de structuur en den fijneren bouw van het centrale zenuwstelsel behandelen. Het gesprokene werd steeds toegelicht door projectieplaten." *Anderzijds zijn de histologie-oefeningen* "voor ons altijd nog maar van betrekkelijk nut" *omdat het aan voldoende assistentie en begeleiding schort*.

In 1895 hebben zij een punctuele bede in petto: "Zou Z.H.G. zoo goed willen zijn zijne colleges precies om elf uur te eindigen, daar zijne toehoorders ondanks haasten en reppen dikwijls niet in de gelegenheid zijn op tijd bij Prof. Mac Gillavry te verschijnen." *Van meer belang oogt, tenslotte, de opmerking in het verslag anno 1898, dat er verandering gewenst is in de wijze van histologie-onderricht en in de cursus van de praktische fysiologische chemie - waar het kennelijk nog altijd niet pluis was …*

(Almanak 1888, 326-327; 1889, 335; 1890, 390-391; 1891, 247, 307; 1892, 324; 1893, 301-302; 1894, 189; 1895, 85; 1896, 86-87; 1898, 99).

HECTOR TREUB
(Voorschoten 1856 - Amsterdam/Utrecht 1920[1])

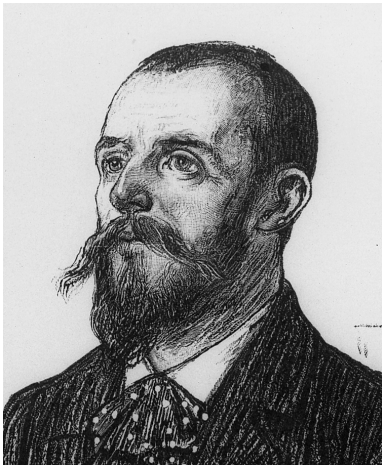

verloskunde en vrouwenziekten (1886-1896)

Hector Treub had een lange loopbaan in Leiden achter de rug toen hij in 1896 naar de Universiteit van Amsterdam vertrok. In de Sleutelstad had hij, na de hbs, geneeskunde gestudeerd, gedurende acht jaar Van Iterson geassisteerd bij wie hij zich tot een bekwaam chirurg had ontwikkeld, en het er tot hoogleraar gebracht toen hij nog slechts dertig jaar oud was. Als student had hij trouwens al een eervolle vermelding gekregen voor zijn antwoord op een prijsvraag over de structuur van het menselijk kraakbeen.[2]

Nadat Treub in 1878 bij Rosenstein ('met lof'[3]) was gepromoveerd op een gedeeltelijk experimenteel, neurologisch onderzoek, vestigde hij zich als arts te Leiden. In deze vroege jaren raakte hij niet alleen gefascineerd door de destijds opkomende operatieve gynaecologie, maar ook door de nieuwe antiseptische behandeling van wonden, en bezorgde hij een herziene uitgave van J.N. von Nussbaums *Handleiding voor de antiseptische wondbehandeling en bijzonder voor Lister's methode* (1881), vier jaar verder gevolgd door een eigen werk over *De antiseptische wondbehandeling in haar tegenwoordigen vorm*.[4] Door deze en andere publicaties over deze materie, ook in het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*, had hij naam gemaakt, zozeer zelfs dat twee universiteiten naar hem haakten: Leiden bood hem een professoraat in oogheelkunde aan, en de jonge Universiteit van Amsterdam deed daar niet voor onder met een leerstoel voor huid- en geslachtsziekten. Treub wees beide offertes van de hand, maar accepteerde in Leiden wel een tijdelijk lectoraat in verloskunde toen Simon Thomas in 1886 door een ernstige ziekte was geveld.

In datzelfde jaar, als opvolger van de overleden Simon Thomas, benoemd tot hoogleraar in verloskunde en vrouwenziekten, maakte hij in zijn inaugurele oratie over *De verdiensten der Nederlanders op het gebied van de bekkenleer* (1887) duidelijk dat hij gynaecologie wilde opwaarderen tot een vak met dezelfde rechten als en naast de verloskunde.[5] In zijn rede benadrukte hij het vernieuwende karakter van zijn leeropdracht. Naar zijn mening vergde

> "de gynaekologie, die in de laatste jaren meer en meer zich als specieel gedeelte der chirurgie heeft ontwikkeld, dat hare beoefenaars grondig doorkneed zijn in de nieuwere heelkundige behandelings-methoden, vooral wat betreft de antisepsis"

- en die uitspraak mag een regelrechte oratio pro domo heten. Hij heeft overigens in het vervolg keer op keer, in wisselende nuances, de relatie van de gynaecologie tot de chirurgie onder de aandacht gebracht.[6]

Net als zijn voorganger beschouwde Treub de klinische verlossingen als uiterst belangrijk voor het onderwijs. Daarentegen hadden de poliklinische verlossingen, die in Leiden 90 procent van het totaal uitmaakten, slechts voor "zeer enkelen" grote betekenis. Voor Treub was de polikliniek in educatief opzicht vooral waardevol doordat de aanstaande medici er konden leren op eigen benen te staan. In elk geval maakte hij zich over zijn werkplek weinig illusies, en wist hij te moeten volstaan met "te beproeven den weg, zoo goed door mijn voorgaander geëffend, te volgen".[7]

Zijn benoeming had trouwens menige wenkbrauw doen fronsen. "Sommigen in den lande vroegen zich met bezorgdheid af wat deze jonge voortvarende chirurg zou beginnen op het gebied der verloskunde." Treub zelf begreep dat onbehagen ook wel, maar voerde aan dat van de twee assistenten van Van Iterson hij degene was geweest die steeds op de vrouwenafdeling had gewerkt. En tenslotte was het

> "Simon Thomas zelf geweest die hem als opvolger wenste. De gynaecologie die nog in de kinderschoenen stond in Nederland, feitelijk nog geboren moest worden, ging in die tijd in de operatieve richting; de lange chirurgische opleiding die Treub genoten had achtte Simon Thomas de basis waarop uit hem een voortreffelijke gynaecoloog zou groeien."[8]

Treub heeft het vertrouwen van Simon Thomas allerminst beschaamd. Onder zijn leiding kreeg de Leidse vrouwenkliniek een uitstekende reputatie, die van de eerste in ons land. In een tijd waarin de gynaecologie in Nederland vrijwel nergens werd beoefend, beschreef Treub zijn ervaringen en inzichten over vrouwenziekten in zijn *Leerboek der Gynaecologie* (1892), het eerste standaardwerk in ons land over dit vak(onderdeel), waarmee hij zijn naam als arts definitief vestigde.

In Leiden wijdde hij zich voornamelijk aan de diagnose en behandeling van verschillende afwijkingen van de geslachtsorganen, doceerde de nieuwste behandelingen, en legde en onderhield contacten met collega's in Nederland en daarbuiten. Hij was betrokken bij de stichting van gynaecologische gezelschappen zoals de Nederlandsche Gynaecologische Vereeniging (1887), en behoorde tot de oprichters van het *Nederlandsch Tijdschrift voor Verloskunde en Gynaecologie* (1889) waarvan hij tot zijn dood redacteur zou blijven.

In 1896 besloot Treub alsnog een aanstelling in Amsterdam te aanvaarden, om er de plaats van zijn plotseling en jong gestorven vriend Gerrit H. van der Mey (1851-1895) in te nemen - zij het op voorwaarde dat hij er zo spoedig mogelijk over een nieuwe vrouwenkliniek zou kunnen beschikken; deze werd reeds in 1898 geopend.[9]

Treub diende de stad Leiden als praelector in de verloskunde, inclusief het onderwijs aan de Leidse vroedvrouwen, en als stadsvroedmeester (1887-1896). [10] Hij nam na diens overlijden ook de positie als toezichthouder over van Simon Thomas in de Leidse Vereeniging tot ondersteuning van behoeftige kraamvrouwen [11] - waarover later meer.

Aangezien zowel Treub als Van Iterson niet bijster tevreden was over de verzorging van hun patiënten in de plaatselijke instellingen voor gezondheidszorg en zij de Zusters Franciscanessen van de H. Elisabeth (uit Breda) hadden leren kennen bij patiënten thuis en over die ziekenverzorging heel enthousiast waren, verleenden zij graag hun steun bij een vestiging van de kloosterzusters in Leiden, aan de Hooigracht (1892). Werd er met advies van de beide hoogleraren een operatiekamer ingericht, de vraag was:

> "Wie zou de eerste operatie doen? Prof. Treub (…) had een patiënte, die het echter niet op die religieuze verpleegsters had begrepen. Roomse infectie was niet uitgesloten. Zij weigerde dus te worden opgenomen.
> Een religieus uit Noordwijk, patiënte van Van Iterson had geen bezwaar tegen haar collega's maar vertrouwde de hoogleraar niet helemaal. Haar noodkreet voordat zij door de narcose insliep klonk hardop: 'H. Jozef, kom de professor te hulp'. Zal de hooggeleerde even geglimlacht hebben?"[12]

Treub verzette zich tegen de eenheid van stand, in zijn ogen "het heilige huisje van de maatschappij" (der geneeskunst), en stond het opleiden van twee soorten van geneesheren voor, maar door ontactisch en fel optreden verloor hij het pleit.[13]

De meeste aandacht trokken evenwel zijn opvattingen over de opzet van de geneeskundige studie, de aard van de medische wetenschap en de functie van het academisch ziekenhuis. De studie kon zijns inziens slechts op één manier worden gered, namelijk door een radicale opsplitsing in een grote vakschool voor artsen en een kleine universiteit voor wetenschappelijke medici. Zijn wetenschapsconceptie was vervuld van ruimhartigheid; niet voor niets omschreef hij de geneeskunde eens als "een hutspot van kunst, kunstjes en wetenschap" - en dat was een beeldspraak die een Leidenaar niet misstond. Anders dan de overheid die in het academisch ziekenhuis bovenal een onderwijsinstituut zag, was het voor Treub een primair wetenschappelijke instelling, gericht op het bijeenbrengen van zoveel mogelijk belangwekkend wetenschappelijk 'materiaal'.[14]

Het weerhield hem er niet van om - net als Rosenstein en Van Iterson - de behandeling van de zieke mens centraal te stellen, en zeer begaan te zijn met zijn patiënten.[15] En dat ging verder dan zijn betoog - toen de financiën van het ziekenhuis weer eens werden doorgelicht, en vooral de drankconsumptie als kostenpost was opgevallen - dat een herstellend patiënt dagelijks een bierglas port behoefde.[16]

Als docent was Treub een retorisch talent, dat scherp maar elegant formuleerde, al kon hij ook impulsief-onbehouwen uit de hoek komen. Hij gold als de 'studentikoze professor', die een zaal kon laten schateren van het lachen, die het hart op de tong had, en net zo gemakkelijk bijtend-sarcastisch als innemend-vrolijk kon zijn. Maar hoe graag hij zich ook liet horen, hij had een broertje dood aan herhalingen; het verschijnen van zijn *Leerboek der Gynaecologie* gaf hem de kans zijn colleges anders in te richten, door voortaan slechts capita selecta te behandelen waarbij hij de bronnen voorlas waaruit hij voor zijn boek

had geput, terwijl hij dieper inging op bijzonderheden dan vóór de publicatie ervan mogelijk was geweest.[17]

Als begenadigd leermeester was hij in staat om, amper gebruikmakend van aantekeningen, ingewikkelde gevallen helder en begrijpelijk aan zijn leerlingen te presenteren, met inbegrip van aan de dagelijkse praktijk ontleende raadgevingen.[18]

Treub was een populair promotor. In zijn negen Leidse jaren werden niet minder dan 35 proefschriften bij hem bewerkt.[19]

In het laatste kwart van de negentiende eeuw is Treub "zonder twijfel de briljantste medicus (…) aan de Leidse universiteit werkzaam" geweest, met een grote reputatie als operateur.[20]

De als chirurg opgeleide Treub heeft zich onderscheiden als een van de voormannen van de wetenschappelijke ontwikkeling van de obstetrie en gynaecologie. Zijn leerboeken over verloskunde en over vrouwenziekten zijn voor vele generaties van studenten een onmisbare hulpbron geweest.[21]

Met dat al heeft hij het aanzien van de vaderlandse gynaecologie ingrijpend veranderd[22], en in belangrijke mate bijgedragen aan de emancipatie c.q. disciplinaire verzelfstandiging van de gynaecologie zoals die zich gedurende de laatste decennia van de negentiende eeuw in Nederland voortvarend heeft doorgezet.[23]

1 Is Hector Treub volgens het *Album Scholasticum* in Amsterdam overleden, het *Nederland's Patriciaat* (22e jrg, 1935-'36, 402) geeft Utrecht op als de plaats waar hij de laatste adem heeft uitgeblazen.
2 G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 1996; Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 202.
3 M.J. van Lieburg & F.A. van Lieburg, *Album Promotorum van de Rijksuniversiteit Leiden 1813-1900*, 215.
4 Later, in 1898, zou hij samen met J. van Campen in hun *Wondbehandeling in haar tegenwoordige vorm* hierop terugkomen: "Slechts diegene, bij wie de principes der asepsis in merg en been zijn doorgedrongen, kan de noodige zorg aan zijn chirurgische ziektegevallen wijden en zal alle voorschriften opvolgen, zonder zichzelf eerst een lesje op te zeggen uit vrees iets te vergeten. (…) Dat de narcotiseur bij een voetamputatie een steriele jas aan heeft is overbodig. Evenwel, wanneer er een operatie geschiedt aan het hoofd, moet hij wel degelijk mede gesteriliseerd zijn!" (…) De operatiekamer zij zoo mogelijk stofvrij, van gladde wanden voorzien en bevatte zoo weinig mogelijk stofverzamelaars. Zoo is een gaskroon, hoe noodzakelijk ook boven de operatietafel, een bron van infectie; het op en neer schuiven van dit instrument is bij het bij kunstlicht opereeren een gevaarlijke handeling." Ook bevelen Treub en Van Campen aan om "eenige uren vóór de operatie den bodem nat te maken met carbolzuur (5%) en dan het vertrek geheel of gedeeltelijk afgesloten te houden." (P.J. Kuijjer e.a. (red.), *Nederlandse Vereniging voor Heelkunde 1902-1977*, 295).
5 G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 1996-1997; Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 202.
6 G. van Heteren, lemma '*Treub*', 501.
7 H. Beukers, *De opkomst van het universitair onderwijs in verloskunde en gynaecologie in Nederland*, 250.
8 P.J. Kuijjer e.a. (red.), *Nederlandse Vereniging voor Heelkunde 1902-1977*, 51 - in het spoor van: J.A. van Dongen, *Hector Treub, zijn persoon en zijn arbeid*.
Overigens zou Treub als assistent bij chirurgie op de mannenafdeling begonnen zijn (Almanak 1880, 113).
9 Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 202-203; G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 1997.
10 P.H. Simon Thomas, *Het onderwijs in de verloskunde aan de Leidsche Hoogeschool gedurende het tijdvak 1791-1900*, 83 - noot 1; Helena Adelheid van der Borg, *Vroedvrouwen: beeld en beroep*, 146.
11 Almanak 1888, 296.
12 J.G. Bergmeijer, *St. Elisabeth-ziekenhuis Leiderdorp 1892-1992*, 4-6.
De relatie tussen leermeester Van Iterson en leerling Treub was uitstekend - en dat niet alleen omdat zij anno 1892 beiden in het bestuur van de Zwem- en badinrichting 'Rhijnzicht' zaten (W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 397-398). Na Van Itersons overlijden (1901) was het Treub die in 1903 het borstbeeld van Van Iterson, aangeboden door diens oud-leerlingen en leerlingen, in de tuin van het oude ziekenhuis aan de Binnenvestgracht onthulde (R.E.O. Ekkart, *Icones Leidenses*, 291).
13 P.J. Kuijjer e.a. (red.), *Nederlandse Vereniging voor Heelkunde 1902-1977*, 31.
14 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 188, 288.
15 W. Otterspeer, *Het bolwerk van de vrijheid*, 155, en *De wiekslag van hun geest*, 288.
16 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 186.
17 J.A. van Dongen, *Hector Treub, zijn persoon en zijn arbeid*, 9, 23-25; W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 374; G. van Heteren, lemma '*Treub*', 503.
18 G. van Heteren, lemma '*Treub*', 502.
19 Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 204-205.
20 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 287-288.
21 P.J. Kuijjer e.a. (red.), *Nederlandse Vereniging voor Heelkunde 1902-1977*, 53.
22 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 288.
23 G. van Heteren, lemma '*Treub*', 501.

STUDENTEN OVER TREUB

*Door de praktische lessen die hij sinds 1879 als assistent bij Van Iterson aan medisch candidaten gaf in het opereren op het cadaver, over wondbehandeling en verbandleer, had Treub naam gemaakt als een prettig en bekwaam docent. Door in te springen voor Simon Thomas moest hij zich in korte tijd in de verloskunde verdiepen, ook om - toen hij tot diens opvolger was uitverkoren - in staat te zijn in zijn oratie een onderwerp te behandelen in een vak dat hem aanvankelijk niet vertrouwd was èn waarvoor tegelijk enige historische kennis vereist was.**

*De waardering van de studenten voor zijn werkkracht en taakopvatting laat zich al terstond horen: "*Met genoegen vermelden wij, dat door den Hoogleeraar een college-gynaecologie is geopend. Ook juichen wij het ten zeerste toe, dat de phantoomoefeningen officieel op de nieuwe series prijken. Het drukke bezoek, dat deze oefeningen ten deel valt, moge den Hoogleeraar doen blijken, dat hierdoor in een behoefte is voorzien. De talrijke obstetrische en gynaecologische operaties door den nieuwen Hoogleeraar verricht, wekken groote belangstelling bij studenten en gepromoveerden. Wat de polikliniek betreft, hierbij dient aangestipt dat aan deze een minder druk bezoek te beurt valt dan aan de andere lessen op deze Afdeeling. Of dit te wijten is aan de waarlijk stiefmoederlijke bedeeling van de groep 'kinderziekten' laten wij in het midden."

Aangezien de collegezalen niet berekend waren op de grote toeloop, achten de studenten het des te beter dat Treub reeds in het studiejaar 1886-'87 "de polikliniekkamer tot collegezaal heeft doen inrichten, daar de ruimte der oude collegekamer zeer onvoldoende bleek te zijn om het groote aantal studenten te plaatsen", *terwijl hij het volgend jaar zijn belangrijke operaties al tijdens de zomervakantie zou hervatten.*

Verzekerden de studenten over die cursus 1887-'88 blij te zijn geweest met de leerzame, verloskundige fantoomoefeningen, en dat het onderwijs "zoowel in de kliniek als in de steeds wassende polikliniek" *ruimschoots gelegenheid gaf tot praktische beoefening van de obstetrie, in 1891 heet het in een verklaring:* "De Verloskunde is dan ook het eenige vak waarvoor de gelegenheid tot praktische oefening uitstekend is. Voor de Gynaecologie is zij dat niet, maar kan het ook niet zijn door de wanverhouding tusschen het veel meer beperkte materiaal en het onmatig aantal practicanten." *En met* 'onmatig' *lijkt niets teveel gezegd:* "Men overtuige zich slechts hoe in de kliniek van prof. Treub de bezoekers elkaar moeten verdringen, om eene staanplaats te bemachtigen". *Waarmee ook hier het grootste probleem, even praktisch als prangend, van de jaren tachtig was aangesneden. Zoals bekend gaf uitbreiding van lokalen in het begin van de jaren negentig ook de verloskundige afdeling wat lucht**, *maar in het algemeen heeft Leiden nimmer kunnen voldoen aan Treubs eis betreffende ruim ziekenmateriaal, voor hem reden om uiteindelijk te kiezen voor Amsterdam, waar hij*

*aan het werk kon in een wèl geëquipeerd ziekenhuis en met overvloedig ziekenmateriaal en andere hulpmiddelen.****

In de cursus 1888-'89 (onder)vonden de studenten de praktische opleiding voor het tweede gedeelte van het arts-examen verbeterd, in het bijzonder bij verloskunde dankzij Treub, die ruime gelegenheid bood om zich in de kliniek en de zich steeds uitbreidende polikliniek in het vak van vroedmeester te bekwamen; hetzelfde gold voor de zo nuttige fantoomoefeningen in operatieve obstetrie, terwijl het gynaecologisch materiaal aan de oefening der candidaten, vooral der half-artsen, dienstbaar was gemaakt. Echter: op deze afdeling was het tekort aan plaatsruimte het grootst. Vermeld wordt tevens de creatie van "hulp-assistentschappen, waardoor bij de heelkunde steeds twee, bij de gynaecologie één candidaat in de gelegenheid is, zich in een onderdeel practisch meer te oefenen; terwijl ook bij de ziektekundige ontleedkunde nog twee studenten met het praepareeren en microscopiseeren der chirurgische en gynaecologische toezendingen geregeld werk vinden."

In 1891 kreeg Treub het verzoek, gynaecologisch onderzoek in de kliniek alleen door de doctorandi, ja liefst alleen door de half-artsen, te laten verrichten; weliswaar was dat nadelig voor de talrijke jongeren, maar dat verlies werd gering geacht ten opzichte van de winst voor de half-artsen. In het cursusjaar 1889-'90 heeft Treub het aantal theoretische lesuren met één vermeerderd, geheel gewijd aan bekkenafwijkingen, terwijl in de tweede cursushelft uiterst leerzame responsie-colleges over bekkenleer voor half-artsen plaatsvonden, met welke lessen het jaar daarop al direct aan het begin van de cursus een aanvang werd gemaakt.

Toen was J.D. Doorman als tweede assistent aangesteld, belast met de verloskundige polikliniek en de leiding der oefeningen op het fantoom. Dat is 'gelukkig', "al zouden wij gaarne zien, dat genoemde heer aan de den medicus passende kalmte iets minder toegaf wanneer zijne hulp in de polikliniek wordt ingeroepen. Tevens geven wij in overweging bij voorkomende gevallen van versie en extractie, ook de keering door den candidaat te laten verrichten." *Treub, zo gaven de studenten aan, deed al het mogelijke om hun tegemoet te komen: zo liet hij nu het gynaecologisch onderzoek in de kliniek alleen door half-artsen verrichten. Maar na de vakantie waren de oefeningen in operatieve verloskunde op het fantoom helaas opengesteld voor alle candidaten van het derde en hogere jaren, zodat de beurten over een zeventigtal studenten verdeeld werden en de half-artsen dus minder gelegenheid hadden om zich hierin te bekwamen.*

In 1894 was er louter lof, niet alleen voor Treub, maar eveneens voor diens nieuwe leslokaal, dat na de Paasvakantie van 1893 beschikbaar was gekomen. In het studiejaar 1893-'94 hebben de studenten het onderwijs van Treub ervaren als helder, zakelijk en logisch - maar: "het spreken gaat er vaak snel". *En:* "Voor het eerst in ons leven vinden wij hier een professor, die ons, al is het soms een weinig spottend, collega wil noemen."

In 1894-'95 zijn Treubs colleges "een waar genoegen om er naar te luisteren", *maar op de kliniek ontgaat de studenten daarbij het nodige* "door het lawaai, dat assistenten en oppasseressen maken, bij het binnen brengen en op de tafel leggen van de patienten" - *en dat behoeft correctie! En zo was er voor zijn opvolger, J.F.O.S. Veit (1852-1917), werk aan de winkel, want Treub was in mei 1896 als hoogleraar te Amsterdam aan de slag gegaan.*
(Almanak 1888, 327-329; 1889, 337-339; 1890, 384-385, 387; 1891, 308, 316-317; 1892, 334-335; 1894, 190, 193; 1895, 77-78; 1896, 90; 1897, 82).

* P.H. Simon Thomas, *Het onderwijs in de verloskunde aan de Leidsche Hoogeschool gedurende het tijdvak 1791-1900*, 82-83.
In het Academisch Ziekenhuis had hij zich overigens als assistent ook wel minder positief in beeld gebracht, althans in de ogen van directeur J.J. Loncq, die in 1886 zijn functie neerlegde en in zijn ontslagbrief niet kon nalaten enige gal te spuien: "Ook ontziet de assistent Treub zich niet des nachts op eene het zachtst genaamd krankzinnige wijze om iemand te wekken." En het valt moeilijk te loochenen - zo'n handelwijze viel Treub zeker wel toe te vertrouwen. (W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 184).

** De situatie anno 1893 had in elk geval de studenten nog aanleiding gegeven tot de mixed pickle over de medische colleges "Kom mee, kom, anders krijgen wij geen plaats", ontleend aan Madachs *De tragedie van den mensch* (Almanak 1893, 423).

*** P.H. Simon Thomas, *Het onderwijs in de verloskunde aan de Leidsche Hoogeschool gedurende het tijdvak 1791-1900*, 84-86, 88.

DANIËL ELIZA SIEGENBEEK VAN HEUKELOM
(Pouderoyen 1850 – Leiden 1900)

ziektekundige ontleedkunde en
gerechtelijke geneeskunde (1888-1900)

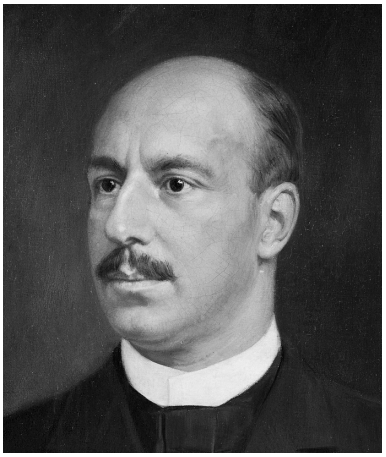

Daniël van Heukelom[1] was een talentvolle laatbloeier, althans als medicus. Na een grondige vooropleiding tot industrieel in Nederland en daarbuiten werkte hij onder andere in de spinfabriek van zijn vader te Leiden, en had hij vervolgens enkele jaren zijn eigen stoomblekerij in Almelo. Pas in 1880, in zijn dertigste levensjaar dus, ging hij in Leiden geneeskunde studeren, en schoolde zich als assistent bij de patholoog-anatoom prof. Mac Gillavry in het Boerhaave Laboratorium tot een vakkundig microscopist. Vijf jaar verder promoveerde hij ('met lof'[2]) op een proefschrift over *Pathologisch bindweefsel*, het resultaat van uiterst zorgvuldige waarnemingen van de veel voorkomende dubbelzijdige buitenbaarmoederlijke zwangerschap. Zijn studie trok zoveel aandacht, dat de Utrechtse universiteit hem tot tweemaal toe, beide keren tevergeefs, een lectoraat aanbood. Drie jaar daarna, begin 1888, aanvaardde hij wel een hoogleraarspost in Leiden, met de rede *De oorzaak der aangeboren sterfelijkheid*.

In 1887 waren pathologische anatomie en gezondheidsleer ontkoppeld. Siegenbeek van Heukelom ging toen eerstgenoemd vak doceren - overgenomen van Mac Gillavry, plus gerechtelijke geneeskunde - ter ontlasting van Van Iterson. Tot zijn leeropdracht behoorden ook deontologie, teratologie en embryologie. In het verlengde van dat laatste: zijn onderzoek naar de menselijke nageboorte (1898) veroorzaakte veel opwinding en bracht hem aanzien in binnen- en buitenland.

Ofschoon onder zijn leiding veel onderzoek van een hoog wetenschappelijk niveau in zijn laboratorium werd verricht, oogstte hij de meeste naam en faam op het gebied van de medicina forensis, een destijds weinig beoefend 'bijvak'. Om zijn heldere en accurate adviezen was hij nationaal en internationaal een veelgevraagd medisch-deskundige, die er in belangrijke c.q. moeilijke gerechtelijk-geneeskundige vraagstukken dikwijls werd bijgehaald, bijvoorbeeld in de rechtszaal, om zijn hooggewaardeerde mening te geven. In het Boerhaave Laboratorium ontving hij regelmatig pathologisch-anatomisch materiaal voor onderzoek.[3]

Anesthesie was in de negentiende eeuw niet vrij van complicaties en ongelukken werden toen nogal eens aan narcose toegeschreven, al zijn daarvoor geen aanwijzingen te vinden in de dissertaties die de heelkundige kliniek beschrijven - maar (ook) toen placht men de vuile was liever niet buiten te hangen. Vanzelfsprekend kwam Siegenbeek van Heukelom deze problematiek wel tegen in zijn hoedanigheid van 'politie-dokter'. Zo had hij bepaalde

organische veranderingen geconstateerd bij personen die post-operatief of ineengestort na toediening van chloroform-narcose waren overleden; het ging dan meestal om gynaecologische patiënten. Het in de pathologie-afdeling onderzochte patiëntenmateriaal en de er uitgevoerde proefnemingen op dieren leidden tot deugdelijke conclusies en droegen er uiteindelijk toe bij het gebruik van chloroform te verminderen.[4]

En zoals eerder toegelicht heeft Siegenbeek van Heukelom zich samen met Mac Gillavry in 1891 uitgesproken tegen de omstreden opvattingen van hun Groningse vakgenoot H.W. Middendorp over Robert Koch en tuberculose. [5]

Toch waren wetenschap en universiteit voor Siegenbeek van Heukelom niet alleenzaligmakend, en wenste hij zich ook te wijden aan maatschappelijke vraagstukken en sociaal verkeer.[6] In elk geval was hij geen eenzijdig mens, geen studeerkamergeleerde die zich hoog bovenin de ivoren toren van de wetenschap had verschanst, al was het maar omdat hij naast zijn vele bezigheden ook nog een eigen medische praktijk had.[7] Toen curatoren in 1891 zijn laboratorium bezochten, trokken de zinrijke Latijnse spreuken boven de deuren (Quod non vita loquax, Mors taciturna docet) hun aandacht, en raakten zij in gesprek met hun gastheer over

> "de tegenwoordige richting van het onderwijs, die mede brengt, dat men door microscopisch onderzoek tot de kleinste bijzonderheden afdaalt. De hoogleeraar ontkende allerminst de nuttigheid, ja de onmisbaarheid van het onderzoek, maar wees toch op de schaduwzijde eener eenzijdigheid, die te betreuren viel en bestreden moest worden: niet zelden kwam het voor, dat jongelui, in het microscopisch onderzoek niet onervaren, onbekend waren met de ligging, de natuur en de werking der organen, waarvan zij de bestanddeelen tot in de bijzonderheden hadden nagegaan: vor lauter Bäumen sehen sie den Wald nicht. En het woord van Goethe wordt bewaarheid: Man hat die Teile in der Hand, Fehlt leider nur das geistige Band."[8]

Wel bleef de positivistische opvatting van de wetenschap dominant, maar andere geluiden zoals die van Siegenbeek van Heukelom lieten zich meer en meer horen. In hetzelfde jaar herdacht hij voor en in het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* de zeventigste verjaardag van Rudolf Virchow, en maakte hij er niet zonder nadruk op attent dat diens belangstelling zich inmiddels gewijzigd had:

> "Evenals Helmholtz van geneeskundige eerst physioloog en later physicus geworden is, zoo is de patholoog Virchow geworden tot een anthropoloog. Met het voortschrijden op den weg der wetenschap werd hun arbeidsveld steeds meer omvattend en algemeener".[9]

En met die toedracht zal Siegenbeek van Heukelom zelf vol overtuiging hebben ingestemd.

Anatoom Teunis Zaayer prees hem in een levensbericht als "een mijner meest begaafde leerlingen", als

> "Een indrukwekkende persoonlijkheid, eene aristokratische verschijning in den besten zin van het woord; fijn beschaafd in vormen en taal; zich niet beperkende tot den hem aangewezen werkkring, maar steeds bereid om ook daar buiten zijne krachten te wijden ten goede; vertrouwen wekkende door de overtuiging, waarmede hij sprak; wars van ijdel vertoon; een man uit één stuk; *'vir bonus et sapiens!'*"[10]

Deze lovende typering moet natuurlijk worden gezien in het licht van de gewijde, gunstig gestemde terugblik die een necrologie nu eenmaal per definitie is, maar in dit geval lijkt het spreekwoordelijke korreltje zout gevoeglijk in het vaatje te kunnen blijven. Of de studenten moeten roet in het eten gooien - om ons ervan te vergewissen dat zij met Siegenbeek van Heukelom net zo ingenomen waren, is aan zijn leerlingen nu het laatste woord, het slotaccoord.

1 Zoals Daniël van Heukelom op verzoek van zijn oom en peetvader Daniël Tieboel Siegenbeek, burgemeester van Leiden, wiens familienaam op uitsterven stond, na diens dood (1866) 'Siegenbeek' aan zijn achternaam toevoegde, zo nam hij later ook de naam van diens weduwe Eliza over en aan (G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 855; Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 207).

2 M.J. van Lieburg & F.A. van Lieburg, *Album Promotorum van de Rijksuniversiteit Leiden 1813-1900*, 239.

3 Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 207-209; G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 855-856; E.D. Baumann, *Uit drie eeuwen Nederlandse geneeskunde*, 297.
Wel behield Mac Gillavry officieel de leiding van het Pathologisch Anatomisch Laboratorium (het Boerhaave Laboratorium), en werd Siegenbeek van Heukelom onder-directeur (Almanak 1889, 151; 1897, 50). De laatste was tevens mede-uitgever van *Ziegler's Beiträge zur pathologischen Anatomie und zur allgemeinen Pathologie* en van *Roux's Archive für Entwicklungsmechanik der Organismen*.

4 Marten van Wijhe, *From Stupefaction to Narcosis. A Study of the Development of Inhalation Anaesthesia in the Surgical Department of the Leiden Academic Hospital*, 60, 100, 110.

5 Zie persoonsschets-Mac Gillavry eerder in deze 'galerij' van Leidse medische hoogleraren.

6 Uit het algemeen adresboek van Leiden anno 1892 blijkt zijn intensieve maatschappelijke betrokkenheid, niet alleen als lid van de Leidse gemeenteraad, maar eveneens door functies bij acht plaatselijke instellingen, w.o. de Leidsche Maatschappij van Weldadigheid, de Vereeniging tot verbetering van de volksgezondheid, de Maatschappij tot exploitatie van het badhuis te Leiden, alsook de Leidsche Spaarbank, de Koninklijke Nederlandsche Grofsmederij en de Leidsche Broodfabriek. Daarmee is het beeld echter allerminst compleet, want hij bedreef tegelijkertijd nòg tal van activiteiten, bijv. als lid van de commissie van administratie over de vrouwengevangenis èn van de commissie van beheer van het krankzinnigengesticht 'Endegeest' - in 1896 heette de verrijzenis van laatstgenoemde inrichting "Voor de medische faculteit (…) een groote aanwinst" (Almanak 1896, 79).
Siegenbeek van Heukelom was tevens voorzitter van de commissie van de Leidse schouwburg, maar dat verbaast niet van de vurige toneelminnaar die hij óók was, voor welke passie hij ambtgenoten trachtte te winnen. Dit alles vond zijn weerslag in zijn huiselijke ambiance, aan het Rapenburg, representatief voor de hoogburgerlijke leefcultuur van een professor aan het eind van de negentiende eeuw. De rijkdom van de grote zaal naast de knusheid van de voorkamer leverden een combinatie van weelde en warmte, die zich lastig verdraagt met de klacht dat Leidse hoogleraren niet overeenkomstig hun stand zouden kunnen wonen. (W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 288, 388, 390, 396-400).

7 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 398.

8 Ibidem, 183.

9 Ibidem, 189, 288-289.

10 T. Zaayer, *Levensbericht van D.E. Siegenbeek van Heukelom*, 35.

STUDENTEN OVER SIEGENBEEK VAN HEUKELOM

Aanvankelijk leken de studenten aan hun nieuwe professor te moeten wennen. Zijn bespreking van de ziektekundige ontleedkunde van het genitaal-apparaat, waarmee hij van wal was gestoken, leidt althans tot de weeklacht: "heeft wellicht de uitgebreidheid, waarmee dit eerste onderwerp werd behandeld vele aanstaande examinandi met angst vervuld …". *Tevens werd gemeld dat Siegenbeek van Heukelom de medicina forensis, het onderwijs in gerechtelijke geneeskunde en medische politie, van Van Iterson had overgenomen, en dat het daarbij ging om afzonderlijke lesuren voor medici en voor juristen.*

In het studiejaar 1888-'89 was men van de eerste schrik blijkbaar bekomen, aangezien de pathologische anatomie goed bezocht en gewaardeerd is. In de daaropvolgende cursus was zelfs sprake van een steeds toegenomen belangstelling voor de vier 'poten' van de leerstoel ziektekundige ontleedkunde: de theoretische colleges, de leerrijke demonstraties, de microscopische oefeningen en de lijkopeningen. Zoals de studenten in het jaar daarna hun waardering voor Siegenbeek van Heukelom allerminst onder stoelen of banken staken, zo oogstte hij in 1892-'93 louter lof en geen kritiek. Dat is een studiejaar verder gedeeltelijk anders: weliswaar vinden zijn leerlingen hem slechts voorkomend en behulpzaam en reppen zij van "niets dan wetenschappelijk genot"*, toch kunnen zij één handicap niet verhelen:* "het spreken gaat zoo duizelingwekkend snel" *dat het moeite kost dictaat te houden.*

In de cursus 1894-'95 laten zij goed merken hoe hoog zij Siegenbeek van Heukelom hebben: zijn optreden geeft hun vrijwel geen aanleiding tot kritiek, zijn colleges zijn drukbezocht, en het enige minpunt is, zij het een zorgwekkend, dat hij rond de jaarwisseling wekenlang het bed moest houden wegens een 'hevige ziekte'. *Eenmaal hiervan hersteld is er - zoals eerder verhaald -* "Het daverend handgeklap, waarmede prof. v. H. werd ontvangen, toen hij voor het eerst weer na zijne ziekte, de eivolle collegezaal binnentrad …".

(Almanak 1889, 336 - vgl. 1893, 297; 1890, 391; 1891, 312; 1892, 330; 1894, 193; 1895, 78-79; 1896, 93-94).

Academiegebouw 1839.

SAMENVATTING

De eens zo roemrijke Leidse universiteit beleefde ruim een eeuw lang een periode van neergang, en de medische faculteit deelde in de malaise. Vanaf Boerhaave tot in het derde kwart van de negentiende eeuw dicteerden traditie en behoudzucht er de geneeskunde, en sloot men er zich af van wat elders voorviel, in de overtuiging dat in het verleden behaalde resultaten garant stonden voor toekomstige glorie. Naïveteit of arrogantie of een ongelukkige combinatie van beide belemmerden toen een frisse kijk om zich heen, al was het maar naar Utrecht of Amsterdam. Natuurlijk bevonden zich - om een vergelijkend woord van Otterspeer te lenen[340] - onder de Leidse professoren niet louter brekebenen, maar baanbrekers waren ze evenmin. In hun dagen schitterden geleerden als de Albinussen en de Sandiforts, maar hun werk was bovenal een briljante voortzetting van dat van hun voorgangers. Hoewel Brugmans bepaald geen middelmatig hoogleraar was, raakte hij niet bevlogen door de drang naar vernieuwing. Dat de universiteit niet alleen het onderwijs maar ook de wetenschap had te dienen, was een inzicht dat pas in de tweede helft van de negentiende eeuw echt terrein won.

Zo gleed de Leidse academie lange tijd weg, om pas na 1850 weer aansluiting te vinden bij de zich voortvarend ontwikkelende (medische) wetenschap. Daarbij werd de hoop op eenheid van de universiteit wel gekoesterd, maar tegelijk belaagd door het fenomeen van "een moeizaam bijeengehouden hoeveelheid middelpuntvliedende disciplines". Wat was "Die hele mens van de medici" anders dan een 'beeld', waarmee zich weinig liet aanvangen?[341] Hoe het ook zij - aan het eind van de negentiende eeuw hadden universiteit en faculteit hun plaats in de voorste linies heroverd, en haalden zij vervolgens zelfs enkele van de eerste Nobelprijzen binnen.

Van doorslaggevende betekenis in dit proces, in ieder geval voor de geneeskundige faculteit, is het derde kwart van de negentiende eeuw geweest - waarvoor Beukers het begrippenpaar 'groei en ontwikkeling' hanteert.[342] Vooral de fysiologie, de inwendige geneeskunde en de verloskunde hadden aangehaakt bij de moderne geneeskunde; heelkunde en pathologische anatomie zouden volgen. Hoogleraren als Heynsius, Simon Thomas en Rosenstein hadden de Leidse faculteit zelfs internationaal weer enig aanzien bezorgd. En dat zij aan betekenis had gewonnen blijkt uit het feit dat studenten van Leidse professoren leerstoelen elders bezetten.[343] Het aantal hoogleraren in de geneeskunde was van vier tot acht gestegen, en dat stak positief af bij de zes die Utrecht en de vijf die Groningen er in 1874-'75 op nahield. Telde Leiden op het dieptepunt (1850) slechts 78 aanstaande medici, in 1874 was dat het dubbele geworden (157), de helft van het totaal aantal studenten in de geneeskunde in Nederland (318). Ook de materiële voorzieningen hadden belangrijke wijzigingen ondergaan: het Anatomisch Kabinet was in 1859 naar een nieuw gebouw op de Kleine Ruïne verhuisd; in 1866-'67 was het Fysiologisch Laboratorium aan de Zonneveldsteeg

betrokken, dat door het intensieve gebruik ervan in 1874 zelfs moest worden uitgebreid. En in 1873 was het nieuwe Academisch Ziekenhuis in gebruik genomen - ook al bleek het weldra te krap bemeten te zijn. Met dit ziekenhuis was echter wel de sinds 1849 gewenste uitbreiding van het klinisch onderwijs gerealiseerd, en kon het voortdurend stijgende aantal studenten dankzij het grote aanbod van patiënten beter op de praktijk worden voorbereid. Al met al had de Leidse faculteit der geneeskunde zich door middel van diversificatie van de leeropdrachten, de toename van hulpmiddelen, en in het bijzonder de inhoud van het onderwijs en het onderzoek hersteld, en was omstreeks 1875 de aanzet tot de nieuwe ontwikkelingen voltooid.[344]

Weliswaar is een faculteit meer dan de som van haar hoogleraren, maar hier spitst ons betoog zich op de laatsten toe, in het licht van de rol die zij in de negentiende-eeuwse metamorfose van de vaderlandse geneeskunde hebben gespeeld. Zoals de faculteit in drie fasen de negentiende eeuw is doorgekomen, zo zijn de professoren die destijds binnen de medische faculteit te Leiden werkzaam zijn geweest naar chronologie in drie echelons te onderscheiden: hoogleraren van de oude stempel, overgangsfiguren en professoren van de nieuwe tijd. Tot omstreeks 1860 domineert de oude garde met haar ouderwetse geleerdheid, treden hoogleraren als Macquelyn en Pruys van der Hoeven op de voorgrond, die met minstens één been nog in de achttiende-eeuwse traditie staan. Daarna zijn tot circa 1870 de overgangsfiguren aan zet, gezeten op de wip van klassieke waarden aan de ene en verandering richting nieuwe tijd aan de andere kant; Krieger, Halbertsma en Simon Thomas zijn typische representanten van deze tussenfase, geleerden die de werkelijke vernieuwing van hun vak aan opvolgers moesten overlaten, maar daarvoor wel belangrijke voorzetten hebben gegeven.[345] Is Schrant het 'scharnier', is Huet het 'eindpunt' van de ontwikkeling naar de moderne geneeskunde genoemd[346], rond 1880 bepaalt de nieuwe lichting van prominente professoren als Heynsius en Rosenstein, Einthoven en Treub het beeld, geleerden die het positivisme in hun wetenschap evenzeer onderhouden als de klinische zorg voor hun patiënten koesteren. En tegen het slot van de eeuw maakte Huets opvolger Nolen de balans op, door weliswaar de "knellende beperktheid der menschelijke vermogens" aan te roeren, maar tegelijkertijd trots te zijn op de nieuwe richting van de geneeskunde, "van de anatomische studie van het ziekteproduct tot de biologische studie van de ziekte zelf, van het ziekteproces; van de studie van het lijk tot de studie van de lijder." En hij benoemde de arts tot "de geroepene der aarde".[347]

Hierbij dient te worden bedacht dat dit schema, zoals elke periodisering die (hulp)middel en geen doel wil zijn, geconstrueerde trekken vertoont, dat de werkelijkheid meer gedifferentieerd is geweest dan zo'n indeling suggereert. Inderdaad was Pruys van der Hoeven behoudend, met nadrukkelijke affiniteit tot de klassieken, maar hij heeft het Latijn in zijn onderwijs met overtuiging

laten varen en had oog "voor den wondertijd dien wij beleven."[348] Zeker staat Halbertsma model voor de fase waarin het oude geleidelijk door het nieuwe werd overgenomen, maar ook hij was met zijn opvattingen tenminste deels in die nieuwe tijd beland. Het onderscheid dient wel het overzicht, is sjablone-matig functioneel in het illustreren van de verschillen, maar schiet per definitie te kort op het punt van nuanceringen en overlappingen, en zegt weinig tot niets over de kwaliteiten van betrokkenen.

De relatie tussen hoogleraren en studenten wisselde gedurende de negentiende eeuw van tint en toon. Aanvankelijk behoorde het studentenleven voor de academische senaat tot een eigen sfeer, en werden de uitingen daarvan zoveel mogelijk gerespecteerd of eventueel met een vaderlijk vermaan gecorrigeerd. Informele betrekkingen, zoals het roemruchte 'theeslaan', moesten de traditionele afstand tussen docenten en leerlingen overbruggen. Op het college vond wel het meest frequente contact tussen professoren en studenten plaats, maar het gebruik van het Latijn daarbij en in verband daarmee de methode van het dictaat, veroorzaakten de grootste afstand, ook al is naar meer toenadering gestreefd door middel van didactische en dispuut-colleges. Niettemin predikten de studenten een status quo van 'natuurlijke' vijandschap met de hoogleraren.[349]

Na 1850 kwamen de verhoudingen op scherp te staan. Begrip en behoedzaamheid maakten in het beleid van de senaat plaats voor straffe maatregelen zoals het consequent volgehouden consilium abeundi, teneinde de studentikoze mores, de omgang met de Leidenaren en de ijver voor de studie in goede banen te leiden. De kloof die hierdoor tussen senaat en studentencorps ontstond, werd nog vergroot door de nieuwe methode van het hoorcollege; deze vrije variant van het dictaat was mogelijk geworden door de invoering van de Nederlandse taal, die tot afschaffing van het responderen en tot verval van het dispuut-college leidde, en zo een grotere afstandelijkheid teweegbracht tussen de onderscheiden werelden van professoraat en studentencorps: "dien vreeselijken afstand, die tusschen die hooggeleerde heeren en ons, hunne leerlingen, bestaat". 1860 Is een cruciaal jaar in de relatie. De nieuwe mondigheid van de studenten, verenigd in één corps, stoorde de academische senaat, en stond ruim twintig jaar lang erkenning van het Leidsche Studenten Corps in de weg. Met deze erkenning in genoemd jaar zal de senaat mede hebben willen bereiken dat de studenten beter onder de duim konden worden gehouden, maar hun initiatief om juist toen een begin te maken met kritische recensies van het onderwijs was wat dat betreft een streep door de rekening. Of deze confronterende actie nu oorzaak en/of gevolg van de beschreven verwijdering was, de hoogleraren bleken allerminst gediend van de vaak vileine wijze waarop hun onderwijs in de evaluaties werd gefileerd. Het stelde de verhoudingen danig op de proef, stellig ook omdat de studenten de persoonlijke aanval niet schuwden. Voor de moeizame betrekkingen kunnen de almanak-reacties model staan: van fel-brutaal tot dociel-gelaten. Hoewel de

studenten in almanak en elders veelvuldig de spot dreven met de hoogleraren, zochten zij - in weerwil van de wederzijdse wrevel - wel toenadering.[350]

Tijdens de jaren zeventig en tachtig was de omgang tussen professoren en studenten tamelijk gemoedelijk. Pas tegen het eind van de negentiende eeuw zou de situatie verslechteren als gevolg van ontwikkelingen in het studentenleven, zoals de terugkeer van het ontgroenen en de opdeling in arm en rijk, corpslid en nihilist. Zowel de senaat als collectief als de hoogleraren individueel deden moeite de goede verhouding met de studenten in stand te houden. Ook op de colleges moest het contact intensiever dan voorheen zijn, en werd het hoorcollege zoveel mogelijk overgelaten aan repetitoren of vervangen door een handboek, terwijl het eigenlijke onderwijs zich afspeelde in privatissima en werkgroepen of via begeleiding in het laboratorium. Maar vanuit de studenten-optiek zonderden zij zich van hun professoren af.[351]

Tegenover - in de meest letterlijke zin - de hooggeleerden zijn de Leidse studenten in de geneeskunde geplaatst. Hoe hebben zij het onderwijs van hun docenten weten te waarderen? Die vraag is in de almanakken van het Leidsche Studenten Corps collectief beantwoord, met dien verstande dat tot omstreeks 1850 de relevante vermeldingen schaars van aantal en bescheiden, voorzichtig van karakter zijn. Sindsdien evenwel lieten de studenten hun prudentie varen, en vanaf 1860 brachten zij in hun almanak stelselmatig en expliciet verslag uit van het onderwijs van hun professoren.

Dat de studenten zich over het onderwijs uitlieten en er tevens een oordeel over gaven, is van belang omdat het in eerste aanleg vooral de docenten waren die hun leerlingen al dan niet in aanraking brachten met vernieuwende denkbeelden en methoden, apparatuur en praktijk. Aan de andere kant dienen wij ons ervan bewust te zijn dat het hier over de 'buitenkant' van het onderwijs gaat, dat zij verslag deden van hun ervaringen en bevindingen inzake de colleges die zij voorgeschoteld hebben gekregen, waarbij de nadruk niet op de wetenschappelijke implicaties daarvan ligt. Het valt dan ook niet te verwonderen dat wij zeker naar verhouding daaruit weinig te weten komen van hun opvattingen over het wetenschappelijk gehalte van het onderwijs van hun docenten, laat staan van hun besef revolutionaire veranderingen binnen hun studievak mee te maken. Zij spreken hun hoogleraren daarop zelden of niet aan. In de rapportages krijgen puur-praktische aangelegenheden dikwijls meer aandacht dan de wetenschappelijke inhoud van het onderwijs.[352] Het is goed voorstelbaar en bepaald aannemelijk dat dagelijks terugkerende ergernissen de studenten meer bezighielden dan vakinhoudelijke vernieuwingen. Dit vermoeden wordt bevestigd bij nadere bestudering van de verslagen in de almanak, waarin herhaaldelijk chaotische taferelen naar voren komen, zoals bij de propaedeutische colleges c.q. in de faculteit van wis- en natuurkunde.[353]

Het zeurgehalte van de kritiek lijkt vaak hoog, zoals wanneer de studenten het gebrek aan wellevendheid van bepaalde hoogleraren laken. Dit neemt niet weg dat sommige klachten, dikwijls herhaald, toch niet alleen een frustratie voor betrokkenen, maar eveneens een belemmering voor en van het onderwijs moeten zijn geweest. Dat gold bijvoorbeeld voor het ruimtegebrek, dat zich steeds sterker liet voelen naarmate de studentenbevolking toenam zonder dat de voorzieningen daarmee gelijke tred hielden.[354]

De 'bloemlezingen' uit de almanak leren ons dat er enerzijds sprake was van klachten en kritiek, van verlangens en verzoeken, en anderzijds van voorstellen waarvan verbetering van het onderwijs werd verwacht. Uit herhaalde op- en aanmerkingen blijkt dat de hoogleraren lang niet altijd onmiddellijk reageerden op of gehoor gaven aan de wensen van de studerende jongelingschap. Soms wisten de studenten hier begrip voor op te brengen - zo betreurden zij wel maar snapten zij ook dat de briljante chirurg Van Iterson er enige moeite mee had het scalpel uit handen te geven aan operatief nog onervaren jongelui. Maar de trendbreuk was onmiskenbaar: stond de medische opleiding tot in de negentiende eeuw toe voornamelijk nog in het teken van theoretisch onderwijs, de roep van de studenten om praktisch onderricht en om zelf de hand aan de ploeg te slaan in plaats van slechts toe te kijken en aan te horen, klonk steeds luider, en verraadt het inzicht dat zij er voor hun toekomstige beroepsuitoefening baat bij hadden ook en vooral getraind te zijn in praktische (hand)vaardigheden. Geleidelijk krijgen zij daartoe ook de kans, zowel aan het ziekbed als aan de operatietafel en in het laboratorium. Of het nu door hun aandringen daarvan komt, of dat de hoogleraren er zelf steeds meer de zin van inzien en daar de hand in hebben, is niet altijd duidelijk.

Na de 'confrontatie' tussen professoren en studenten is er aanleiding om ons in het vijfde en laatste hoofdstuk te concentreren op de medisch studenten, en ons te verdiepen in de vraag hoe zij, om te beginnen binnen hun organisatie, het LSC, met de metamorfose van de geneeskunde zijn omgegaan.

INTERMEZZO IV:
JOHANNES KAREL AUGUST WERTHEIM SALOMONSON

Als student in de geneeskunde te Leiden is J.K.A. Wertheim Salomonson[1] opgevoerd in het kader van het dispuut 'Hippocrates'. Zijn carrière nadien geeft aanleiding, het licht te laten schijnen op de man als mens en medicus.

Als Wertheim Salomonson medio 1888 met lof in de geneeskunde gepromoveerd op een dissertatie over *Stereognosis* Leiden verlaat en zich te Amsterdam vestigt, is wel reeds zijn belangstelling voor natuur- en wiskunde in het algemeen en voor toepassing van elektriciteit in de geneeskunde in het bijzonder opgevallen, maar is nog niet te vermoeden hoezeer die hem als wetenschappelijk pionier aan de top zal brengen. In de hoofdstad neemt hij een assistentschap aan bij de internist prof. Pieter Klazes Pel (1852-1919) in verband met de opleiding tot neuroloog. Aangezien de elektrotherapie van het zenuwstelsel destijds als nieuwe richting in de medische wetenschap in opkomst was, is het geen wonder dat Wertheim Salomonson zich daar terstond op toelegt[2], sinds 1893 als privaatdocent aan de Universiteit van Amsterdam, en weldra "aan de spits dier beweging hier te lande" staat.[3]

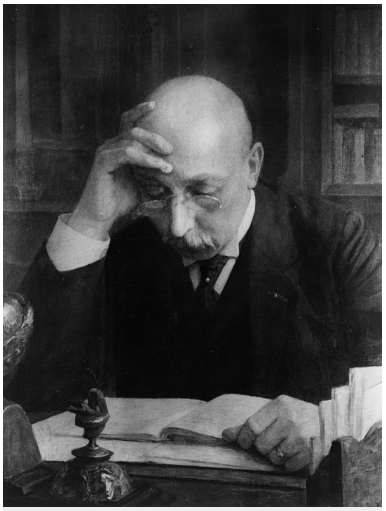

J.K.A. Wertheim Salomonson (1864-1922), in Nederland de grondlegger van de elektrotherapie van het zenuwstelsel en van de röntgenologie.
Olieverf op doek van Jan Veth (z.j.).

Neurologie

In de hoofdstad sticht hij een polikliniek voor zenuwziekten, die hem in staat stelt een aantal belangrijke klinische mededelingen te publiceren. Wanneer Cornelis Winkler in 1896 hoogleraar in de neurologie te Amsterdam is geworden, komt het via een assistentplaats voor Wertheim Salomonson in het Binnengasthuis tot een samenwerking tussen de universiteit en de particuliere kliniek van de jonge neuroloog. Dat is voor hem van belang, aangezien hij er bovenal op uit is de neurologie te bevrijden uit de beklemming tussen de interne geneeskunde en de psychiatrie; hij beoogt de neurologie als zelfstandig klinisch specialisme tot ontwikkeling te brengen. Daartoe blijft hij als assistent bij Winkler werkzaam, ook nadat hij pal vóór de eeuwwisseling zelf tot (buitengewoon) hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam is benoemd in de leer der zenuwziekten, elektrotherapie en radiografie, en hij dit ambt heeft aanvaard met een oratie over *De leer der Neuronen* (1900).[4] Dat hij, privaatdocent elektrotherapie, kiest voor een neurologisch onderwerp, is deels ingegeven door de wens om te demonstreren dat hij ook op dat terrein zijn mannetje staat.[5]

In de cursus 1897-'98 neemt Wertheim Salomonson een deel der colleges van Winkler over; hij geeft dan de theorie van de stoornissen in het perifere zenuwstelsel.[6] Winkler heeft als eerste in Nederland de beschikking over niet minder dan twee universitaire klinieken, een in het Binnengasthuis voor neurologische en een in het Buitengasthuis c.q. Wilhelmina Gasthuis voor psychiatrische patiënten. In het bijzonder dankzij hem en Wertheim Salomonson zou Amsterdam in het begin van de twintigste eeuw uitgroeien tot het feitelijke centrum van de vaderlandse neurologie.[7] Als Winkler in 1915 de hoofdstad voor Utrecht verruilt, wordt het extraordinariaat omgezet in een gewoon hoogleraarschap in neurologie en röntgenologie of - zoals het later zal gaan heten - radiologie[8]. Wertheim Salomonson wordt dan directeur van de neurologische kliniek van het Binnengasthuis[9], terwijl Klaas Herman Bouman (1874-1947), een weinig tot de verbeelding sprekend geleerde, zich ontfermt over het andere deel van Winklers wetenschappelijke nalatenschap, daarbij meer geneigd de sociale kant van de psychiatrie op te zoeken dan aandacht te besteden aan biologische en anatomische hersenafwijkingen.[10]

Röntgenologie

Nadat de in ons land opgegroeide Würzburgse hoogleraar natuurkunde Wilhelm Conrad Röntgen (1845-1923) op 8 november 1895, min of meer bij toeval, "een nieuw soort van stralen" op heterdaad had betrapt, de X-stralen die naar hem vernoemd zijn[11], is Wertheim Salomonson zich van het belang van deze ontdekking aanstonds bewust. Als een van de eersten vangt hij 'de mare van het ongelooflijke wonder' op: "Er zijn door prof. Röntgen stralen ontdekt, waardoor men photographieën kan maken van voorwerpen, welke in een kast zijn opgesloten, ja zelfs van beenderen in de levende hand." Röntgen weet de verleiding te weerstaan het mirakel voor zichzelf te houden, en maakt al in december van dat jaar zijn bevindingen wereldkundig in het artikel *Über eine neue Art von Strahlen*, mét een foto van het skelet van de hand van zijn echtgenote. De opzienbarende vondst brengt velen ertoe zelf met

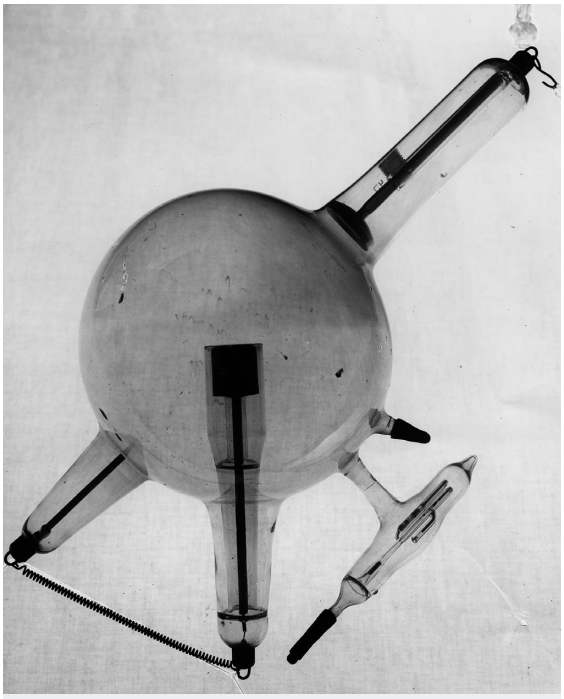

Gasgevulde röntgenbuis met mica-regulatie, omstreeks 1912.
Foto.

de nieuwe X-stralen te experimenteren, zo ook Wertheim Salomonson. Samen met zijn collega-privaatdocent, de chemicus Ernst J. Cohen (1869-1944)[12] en de Utrechtse fysicus Victor A. Julius (1851-1902), die volgens Wertheim Salomonson de eersten in ons land en wellicht de eersten in Europa zijn die na Röntgen als fotografen met de X-stralen in de weer zijn[13], vervaardigt hij een serie met een röntgenbuis opgenomen foto's. Al op 10 januari 1896 demonstreert Cohen proeven in een bijeenkomst van de Nederlandsche Vereeniging van Dilettant-Photographen 'Helios'[14] - nota bene dus niet in het kader van de universiteit -, terwijl de medische afdeling van het Genootschap ter bevordering der Natuur-, Genees- en Heelkunde te Amsterdam op 5 februari 1896, uitvoeriger, op een vertoning wordt getrakteerd. En op 15 februari 1896 verschijnt van de hand van Wertheim Salomonson in het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* bij het eerste uitgebreide artikel over het nieuwe verschijnsel de eerste gepubliceerde röntgenfoto in ons land, opnieuw een handskelet.[15] Hierin zet hij uiteen hoe de X-stralen te verkrijgen zijn, hoe een X-foto moet worden vervaardigd, en welke toepassingen medici ervan kunnen maken. Met zijn inzicht en ervaring is dan al weinig mis. Uit het feit dat op een röntgenfoto van een kindervoetje de falangen

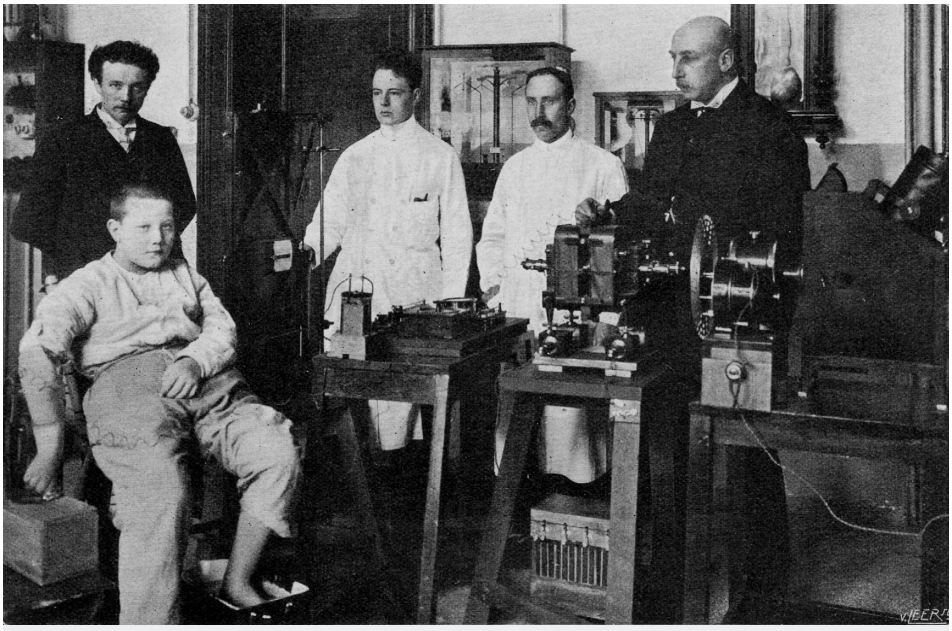

In het laboratorium van Wertheim Salomonson te Amsterdam, zelf uiterst rechts afgebeeld, in gezelschap van assistenten èn van een jeugdige patiënt.
Door de steeds toenemende betekenis van de röntgenologie voor de geneeskunde groeit het oorspronkelijke proeflaboratorium van Wertheim Salomonson in het Binnengasthuis uit tot een röntgeninrichting voor het gehele gasthuis (H. Brugmans e.a. (red.), *Gedenkboek van het Athenaeum en de Universiteit van Amsterdam 1632-1932*, 223).
Deze foto van A.J.W. de Veer is gepubliceerd in het tijdschrift *De Prins der geïllustreerde bladen* (sinds 1901).

ver van elkaar liggen, leidt hij af dat kraakbeen de X-stralen zeer gemakkelijk doorlaat. Uit in vitro-proeven met operatief verwijderde blaas- en galstenen maakt hij op dat de eerste de stralen niet en de laatste ze juist goed doorlaten. Aan het eind van zijn *NTvG*-beschouwing over *Röntgen's X-stralen* stelt hij vast: "Hoe het ook zij, de Würzburger hoogleeraar Röntgen heeft de menschheid door zijn uitvinding een onschatbare dienst bewezen."[16]

Wertheim Salomonson zet vervolgens zijn onderzoek naar de medische toepassingen ervan voort, en krijgt in het Amsterdamse Binnengasthuis menige buitenlandse gast op bezoek, die wil weten welke verbeteringen in de röntgenapparatuur hij intussen heeft aangebracht.[17] Als onderzoeker weet hij de mogelijkheden van de klinische röntgendiagnostiek te verruimen door niet alleen het skelet maar ook de weke delen van het lichaam vast te leggen; zo gelukt het hem als eerste in Nederland een tuberculeuze aandoening van de longen (longcaverne) zichtbaar te maken (1900).[18] Anno 1898 richt hij in het Binnengasthuis een röntgenologische afdeling in, waar van meet af aan in vele gevallen diagnostisch onderzoek plaatsvindt.[19] De röntgeninstallatie die daar komt te staan, is geschonken door een particuliere patiënt van prof. Pel, en wordt enkele jaren lang voor rekening van 'liefdadige stadgenoten' onderhouden.[20] Als hij eind 1899 de leerstoel voor zenuwziekten en röntgenologie gaat bezetten, is Amsterdam - na Berlijn - de eerste stad ter wereld met een professoraat voor het nieuwe vak. Op zijn initiatief komt in 1901 de Nederlandsche Vereeniging voor

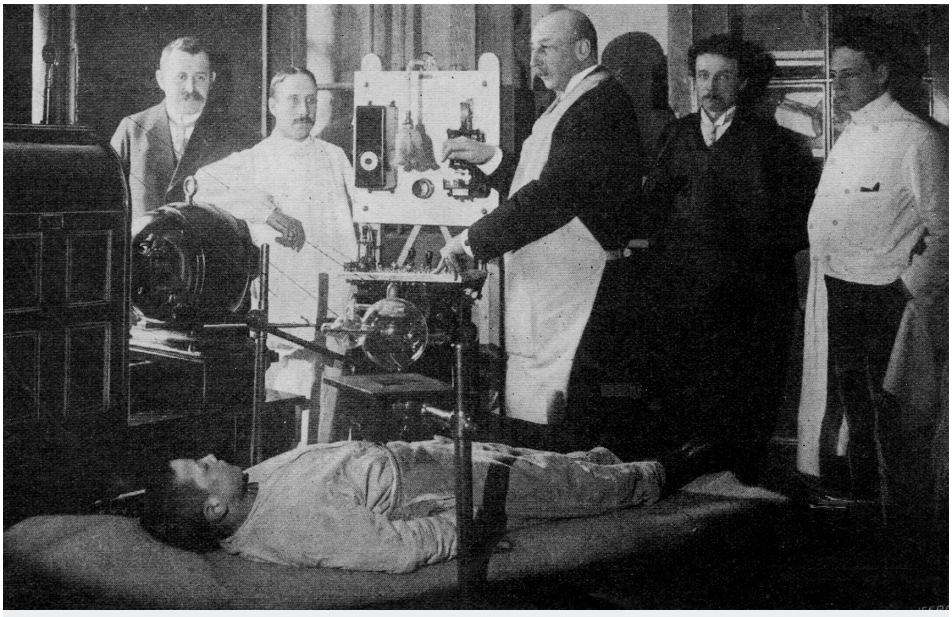

Wertheim Salomonson, te midden van medewerkers, in zijn laboratorium met de handen aan de knoppen, bezig een patiënt door te lichten. Boven de patiënt bevindt zich een röntgenbuis, waaronder een diafragma dat de stralen in de gewenste richting, namelijk naar de patiënt toe, stuurt. De twee toestellen links op de foto leveren de hoog gespannen stroom.
Ook deze foto van A.J.W. de Veer is verschenen in *De Prins*.

Electrotherapie en Radiologie tot stand, waarvan hij de eerste voorzitter is en na een decennium erelid wordt.[21]

Het *Utrechtsch Nieuwsblad* besteedt in zijn editie van 1 september 1908 ruim aandacht aan het vierde Internationale Congres voor Medische Electrologie en Radiologie te Amsterdam, geopend door voorzitter Wertheim Salomonson "met een leerrijke rede", waarin hij onder meer de Nederlandse regering de mantel uitveegt over haar gebrek aan belangstelling voor en steun aan dit congres.[22] Hij demonstreert bij die gelegenheid "in het laboratorium van het Binnengasthuis de methode der photographische registreering van het Electrocardiogram volgens de methode van Einthoven", die dan op zijn beurt met een speech over 'Nieuwe Onderzoekingen met den Saitengalvanometer' op het programma staat.[23]

Is het Wilhelmina Gasthuis in 1906 zijn eerste röntgeninstallatie rijk, in het Binnengasthuis is Wertheim Salomonson voor röntgenologie dé pionier en krijgt hij er in 1908 het zojuist genoemde laboratorium.[24]

In 1914 vraagt hij zich af of het röntgenonderzoek en de röntgentherapie niet moeten worden gecentraliseerd, of dat een ziekenhuis juist over meerdere röntgenafdelingen moet kunnen beschikken. Na afweging van de voor- en nadelen komt hij uiteindelijk tot de conclusie dat een centrale röntgeninrichting de voorkeur verdient, en hij beveelt dit voor de bouw van een nieuw academisch ziekenhuis in Amsterdam dan ook nadrukkelijk aan.[25]

Tijdens de Eerste Wereldoorlog is het voor de Nederlandse röntgenologen lastig om uit het buitenland de zo kwetsbare röntgenbuizen ter vervanging te importeren. Wertheim Salomonson is echter bevriend met de industrieel A.F. Philips uit Eindhoven, en vraagt hem naast gloeilampen ook 'röntgenlampen' te gaan produceren. In het voorjaar van 1918 kan Wertheim Salomonson zijn vaderlandse vakgenoten meedelen dat de werking van de Nederlandse röntgenbuis, de "kookbuis van Philips, eene voortreffelijke" is. Dat succes luidt de ontwikkeling van een wereldwijde, Nederlandse röntgenindustrie in.[26]

Dat de röntgenologie hem niet loslaat blijkt ook in 1916 als hij op het hoogspanningsgevaar van de dan bestaande röntgeninstallaties wijst, en nog in 1921 als hij zijn ervaringen met het gebruik van film in plaats van glasplaten voor de vervaardiging van röntgenfoto's beschrijft.[27]

Ondanks dit alles blijft Wertheim Salomonson de neurologie toegewijd. Voor zijn studies over de spiertonus maakt hij onder andere gebruik van Einthovens snaargalvanometer. Zijn foto's van het netvlies van het oog (1917) zijn een novum.[28] Daarnaast is hij een van de steunpilaren van de Nederlandsche Vereeniging voor Psychiatrie en Neurologie, met name van de Amsterdamsche Neurologenvereeniging (1909) die neurologen meer gelegenheid zou geven met elkaar van gedachten te wisselen over klinische of wetenschappelijke problemen.[29]

Wertheim Salomonson is overal en baanbrekend actief waar natuurkunde en geneeskunde elkaar raken, en haalt de band tussen neurologie en diagnostische radiologie aan.[30] Ofschoon hij geheel en al gefixeerd is op zijn technische en wetenschappelijke werk, neemt hij ook zijn universitaire taken serieus.[31] En hoe

bij de tijd ook, historisch gevoel valt hem daarbij evenmin te ontzeggen. Wanneer hij als rector magnificus in november 1921 de aloude Agnietenkapel na een ingrijpende restauratie weer in gebruik neemt als aula van de universiteit, laat hij merken belang te hechten aan traditie, juist voor de jonge Universiteit van Amsterdam. Betreding van het gebouw maakt volgens hem immers dezelfde emoties los als

> "de ontdekking van een oud bestoven portret, dat klaarblijkelijk een onzer betovergrootvaders voorstelde … Feitelijk is het voor onze universiteit veel meer dan dat! Bij haar heeft men meer eerbied voor traditie dan overal elders. Wetenschap is ten deele door kritiek gezuiverde overlevering. De universiteit krijgt pas beteekenis door haar tradities. Daarom heeft het feit, dat de bakermat van het Athenaeum Illustre opnieuw een deel der universiteit uitmaakt, oneindig grotere beteekenis dan dat deze verrijkt wordt met enkele flinke lokalen".[32]

Als hij zich het jaar daarna opmaakt om het rectoraat over te dragen, overlijdt deze hulpvaardige en vriendelijke man binnen enkele dagen aan de gevolgen van een angina pectoris, op 16 september 1922.[33] Winkler concludeert dan over "een mijner trouwste Amsterdamsche vrienden"[34]: "De geheele Nederlandsche neurologische wetenschap ondervond het gemis van dezen begaafden werker."[35] En als vervolgens de neurologie en de psychiatrie elk een eigen hoogleraar toegewezen krijgen, stelt hij tevreden vast:

> "Daarmede werd een definitieve scheiding tusschen beide onderwijsvakken voltrokken. En terecht!
> Zoo noodig als het in 1890 geweest was de psychiatrie en neurologie in één hand te houden, zoo noodzakelijk was het nu, gegeven de groote vlucht die de neurologische wetenschap genomen had, hiervoor een eigen leerstoel op te eischen."[36]

"Een merkwaardig begaafde man"

Cornelis Winkler maakt gedurende vele jaren Wertheim Salomonson en diens wetenschappelijke werkzaamheden van nabij mee. Hij laat zich meer dan eens, alleszins positief, over zijn medewerker, ambtgenoot èn vriend uit, die hij als "een merkwaardig begaafde man" typeert[37]. Winkler beoordeelt zijn eigen Amsterdamse periode later als "In vele opzichten (…) de beste tijd van mijn leven (…), en mijn levenswerk is zonder twijfel voor een groot deel daar verricht."[38] Die evaluatie houdt stellig (mede) verband met de stimulerende invloed van Wertheim Salomonson.

Als Cornelis Winkler in 1896 tot hoogleraar in de neurologie en de psychiatrie te Amsterdam wordt benoemd, beseft hij dat het hem aan ervaring ontbreekt voor de fysische, meer specifiek voor de elektrische methoden van onderzoek bij zenuwzieken.

> "Het lag dus voor de hand, dat ik daarvoor hulp inriep, en bij wien zou ik die hulp beter vinden dan bij het hoofd der neurologische polikliniek te Amsterdam, bij

> Dr. J.K.A. Wertheim Salomonson. Met hem maakte ik, kort voor de aanvaarding mijner benoeming, te Berlijn kennis. Die kennismaking is het uitgangspunt geweest voor een hechte vriendschap."[39]

Hoewel dus 'een hechte vriendschap' tussen beiden zou ontstaan, voelt Winkler zich in het begin wat ongemakkelijk ten opzichte van Wertheim Salomonson:

> "Ik wist niet goed, hoe ik mij tegenover dezen verdienstelijken geleerde moest gedragen. In beider belang moest het immers zijn, wanneer wij beiden met elkander in vrede leefden. Toen wij te Berlijn de zaak kalm bespraken, kwamen wij al spoedig tot een vergelijk. Wertheim zou bij mij poliklinisch assistent worden, en ik zou hem voor de opneming van zijn patienten de beide achterzalen van mijn kliniek, ieder met 30 bedden afstaan. De patienten zou hij daar zelfstandig behandelen. (…) Ik zelf zou in het Binnengasthuis 3 uren neurologische kliniek geven en één uur polikliniek, de overige poliklinische uren zouden door Wertheim gegeven worden."[40]
> "Wij waren het er over eens, dat althans voorloopig beide vakken in hun eigen belang en in dat van het onderwijs, in ééne hand behoorden te worden onderwezen. Hij stemde er in toe als mijn assistent een zekere rol bij het onderwijs te spelen en tevens hoofd van de neurologische polikliniek te blijven".[41]

Nadat Wertheim Salomonson, volgens diens belofte met steun van Winkler, van privaatdocent professor geworden is,

> "wenschte hij bij mij als assistent werkzaam te blijven. Al was het mij reeds lang duidelijk geworden, dat hij eer de meerdere van mij dan ik van hem was, zoo kon ik mij daar toch niet tegen verzetten."[42]
> "(…) en zoo zag men, als eenig voorbeeld in de geschiedenis der Universiteit van Amsterdam, dat de eene hoogleeraar assistent was van den anderen en dat beiden in volkomen harmonie samenwerkten tot bereiking van het beoogde doel: goed onderwijs in neurologie en psychiatrie."[43]
> "Van 1900 tot 1915 hebben wij gemeenschappelijk gewerkt in de kliniek (…), zonder ooit onaangenaamheden te hebben gehad, ondanks herhaalde en soms ernstige meeningsverschillen, die bij een streng logisch, maar ook heftig man, met sterken wil als Wertheim was, lang niet altijd in mijn voordeel werden opgelost.
> De Universiteit van Amsterdam mag trotsch zijn op deze figuur in haar geneeskundige faculteit. Fijn beschaafd, eenvoudig, maar toch een aristocraat van den geest, was Wertheim een welsprekend redenaar, die even gemakkelijk Nederlandsch als de talen van de omliggende landen sprak.
> Veelbelezen, met een bibliotheek, die thans een sieraad is der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, die haar na zijn dood ten geschenke kreeg, was hij zelf een geestig en glashelder schrijver.
> Mechanicus in hart en nieren, volgde hij met groote belangstelling en nauwkeurig de ontwikkeling der physica en der mathesis, omdat hij die vakken kon gebruiken voor hetgeen hem boven alles ter harte ging, voor de verbetering der methodiek zijner klinische waarnemingen. Hij was de eerste, die in Nederland de stelselmatige fotographie in de diagnostiek invoerde. Hij stond in de eerste rij dergenen, die, na de ontdekking der Röntgen-stralen, het benoodigde instrumentarium geschikt wist te maken voor dagelijksch gebruik. Hij schonk op die wijze een bijna volmaakte

> Röntgen- techniek aan Nederland. Hij was een klinikus van den eersten rang, die bij zijn werk alle methoden der physica naging, al naar 't noodig was, hen verbeterde of vereenvoudigde, hen klaarmaakte voor klinisch gebruik en dan toepaste."[44]

Winkler ziet in Wertheim Salomonson dan ook zijn natuurlijke opvolger voor de neurologie als hij in 1915 vanuit Amsterdam naar Utrecht terugkeert, en toont zich onaangenaam verrast wanneer in de hoofdstedelijke gemeenteraad, immers het opperbestuur van de gemeentelijke universiteit,

> "op gezag van eenige assistenten van het Binnengasthuis, de klinische bekwaamheden van Wertheim in twijfel getrokken (werden), van Wertheim, wiens geoefend oog de kleinste afwijking eener spierbeweging, de geringste wanorde in reflexen opmerkte, ook als zij aan de meest ervarenen ontgaan waren.
> Wertheim was daardoor en terecht gekwetst. Maar, toen hij eenmaal tot gewoon hoogleeraar in zijn vroegere leervakken was benoemd, is als demonstratie, tegenover de verguizing, waaraan hij in den raad had blootgestaan, zijn eerste les in die nieuwe qualiteit bijgewoond door bijna alle neurologen uit Nederland. Zij waren daartoe van heinde en verre naar Amsterdam gekomen om uitdrukking te geven aan hun vereering voor Wertheim."[45]

Als Winkler vanaf 1915 weer in Utrecht werkzaam is, beschikt hij er over een kliniek waaraan een röntgenologische inrichting verbonden is - en dat schept een probleem:

> "Ik had echter van Röntgenologie niet het minste verstand en ik ging vanzelfsprekend bij mijn vriend Wertheim Salomonson te Amsterdam te rade. Hij wees mij den weg op welke wijze ik de Röntgenologie in dienst kon stellen van de neurologie zonder haar al te zelfstandig te maken en haar een dictator over de klinische wetenschap te laten zijn."[46]
> "Wertheim ontwikkelt als gewoon hoogleeraar een ongeëvenaarde werkkracht. In de Vereeniging voor Röntgenologie is hij de spil, waarom alles draait. Hij is de aangewezen voorzitter van alle congressen, waar over toegepaste natuurkunde gesproken wordt. Als lid der Koninklijke Akademie van Wetenschappen deelt hij in haar vergaderingen de belangrijkste resultaten van zijn talrijke onderzoekingen mede.
> In 1921 is hij Rector-Magnificus dezer Universiteit. Zijn Januari-rede 'Over periodische verschijnselen' maakt indruk. Op den dag zijner September-rede overlijdt hij echter plotseling ten gevolge van de hartziekte, waaraan hij sedert eenigen tijd lijdende was, op 16 September 1922.
> Met hem daalt een der meest verdienstelijke leden der geneeskundige faculteit van Amsterdam ten grave.
> Met zijn dood wordt de scheiding tusschen neurologie en psychiatrie als onderwijsvakken volkomen."[47]

Bruggenbouwer

Wertheim Salomonson is minder een medisch-klinisch en meer een technisch-natuurkundig röntgenoloog, die zich daarnaast voor de organisatie van de samenwerking tussen de röntgenologen sterk maakt. Zij noemen hem "de vader

der vereeniging, tot wien wij allen met dankbaarheid als onzen geestelijken leider opzien." Zijn opvolger als hooggeleerd röntgenoloog te Amsterdam, Nicolaas Voorhoeve (1879-1927), herdenkt Wertheim Salomonson na diens plotselinge en vroege overlijden met de volgende lofprijzing:

> "On peut dire, sans exaggération, que jusque dans les dernières années il ne fut commandé en Hollande un appareil de radiographie, ni perfectionné un laboratoire sans que l'avis de Wertheim Salomonson ait été demandé auparavant".[48]

Wertheim Salomonson legt meer dan eens röntgenologische vernieuwingen en vindingen alsook technische vooruitgang aan zijn collega's uit. Zo maakt hij hun duidelijk hoe een moderne röntgeninrichting behoort te worden geoutilleerd.[49] Niettemin heeft ook hij het wel eens bij het verkeerde eind, en interpreteert hij zijn waarnemingen niet altijd correct.[50]

Wertheim Salomonson staat kennelijk te boek als een soort wetenschappelijk koppelaar. Door zijn dualistische aanleg is hij tevens een bruggenbouwer. Als fysicus is hij niet minder onderlegd dan als medicus. Hij geniet veel respect in natuurkundige kringen, bovenal als experimentator.[51]

Het *Handelsblad* van 18 september 1922 memoreert in elk geval de volgende anekdote:

> "Enkele jaren geleden zou in Engeland een bijeenkomst gehouden worden van artsen en ingenieurs ter behandeling van wetenschappelijke kwesties op het terrein der roentgenologie. Maar ingenieurs en artsen spreken ieder een eigen taal en er moest toch een tolk zijn, die een vruchtbare discussie mogelijk maakte, een band die de beide groepen van onderzoekers verbond. Daarvoor riep men W.S. te hulp en hij sprak daar als ingenieur met de eene groep en als geneeskundige met de andere.
> En klinkt het niet als een sprookje, dat dokter W.S. gekozen werd tot lid van de staatscommissie voor het uitbrengen van advies tot het tot stand brengen van een draadlooze verbinding tusschen Holland en Indië?"[52]

Wertheim Salomonson is "medisch ingenieur avant la lettre" genoemd, en heeft als zodanig een rol van betekenis gespeeld.[53]

Balans

Wertheim Salomonson heeft zowel de neurologie als de röntgenologie op de kaart van de Nederlandse wetenschap gezet, en Amsterdam tot eerste universitair centrum voor deze disciplines gemaakt. Zijn verdiensten zijn ook internationaal erkend; zo benoemde men hem tot erelid van Franse, Duitse en Engelse verenigingen van röntgenologen.[54]

Zijn voornaamste werkvelden waren de neurologie, de geneeskundige elektrologie en de röntgenologie. Als neuroloog stelde hij in het bijzonder belang in de spier-fysiologie, en maakte hij naam op het terrein van de stoornissen van het perifere zenuwstelsel. Schreef hij over perifere zenuwziekten een handboek (1911), in Lewandowsky's *Handbuch der Neurologie* (1911) tekende hij voor twee hoofdstukken over perifere zenuwziekten. In het *Handbuch der gesamten*

medicinischen Anwendungen der Elektricität van Boruttan cum suis (1911) nam hij het chapiter over de algemene elektrotherapie voor zijn rekening. Zijn naam is vanaf het allereerste begin met de elektrotherapie verbonden, en hetzelfde geldt voor de vaderlandse röntgenologie.[55] "In de eerste kwarteeuw van de röntgenaera heeft hij het aanzien der röntgenologie in Nederland bepaald."[56]

Aan deze grote experimentator en innovator herinnert de medaille van de Wertheim Salomonson Stichting, toegekend aan jonge onderzoekers op het terrein van de geneeskunde waaraan de naamgever zoveel heeft bijgedragen.[57]

Voor- en keerzijde van de in 1932 door Jacob van Goor vervaardigde prijspenning van de Wertheim Salomonson Stichting, in casu uitgereikt aan - en hier gereproduceerd met toestemming van - dr J.B.C.M. Puylaert. (Erik van Scheepen, *Universiteit op de penning*, 57 nr 45).

Hoofdstuk V. LEIDSE STUDENTEN EN MEDISCHE METAMORFOSE

Tegen 1840 moesten "ware broederlijke eensgezindheid en trouw" *partijschap uitbannen, in de overtuiging dat* "de goede geest van eensgezindheid (…) den Leydschen Student bezielt."
Deze eendracht was evenwel geen eeuwig leven beschoren. Soms vierden saamhorigheid en opgewektheid, en dan weer lamheid en lusteloosheid hoogtij[1].
Zo heette het in 1895-'96: "De geest van lakschheid - die kanker van onze besturen - is geweken; een tijdperk van gezond, krachtig leven aangebroken."

Almanak 1840, 114; 1841, 105, 117; 1897, 194.

Wat hebben de kruitramp van 1807 en het 3 Oktoberfeest, Almanak en maskerade, belletjetrekken en ernstiger baldadigheden, dies en funus, 'theeslaan' en testimonium, praetor en Pro Patria met elkaar te maken? Zij hebben gemeen dat ze een rol speelden in het negentiende-eeuwse studentenwezen te Leiden, èn dat ze - met andere voorbeelden - eerder ter sprake zijn gekomen.[2]

Het studentenleven, ook dat in Leiden, had evenwel veel meer te bieden. Te denken valt daarbij aan de geneugten van de kroeg en het (on)genoegen rond de ontgroening. En, misschien wel het allerbelangrijkste: de vereniging van de voorheen intens verdeelde studentenwereld in één corporatie, in de Sleutelstad het Leidsche Studenten Corps (LSC), met een eigen 'esprit de corps'.

Rekenden de studenten zich wel "tot het geslacht der trekvogels"[3], het vluchtige karakter van het (toenmalige) studentenleven is zelden treffender onder woorden gebracht dan door de Leidse medische hoogleraar Cornelis Pruys van der Hoeven[4]:

> "Akademieleven beteekent in den gewonen zin het leven dat men als student aan de Akademie geniet. Het maakt een klein gedeelte uit van ons menschenleven. Men zou het gemiddeld op vijf jaren kunnen stellen: een tiende gedeelte van de vijftig jaren, waarop een mensch (…) rekenen mag. De student leeft dus kort en als hij meer dan zes jaren geleefd heeft, wordt hij als oud-student aangezien, die zijn tijd heeft gehad (…)."

Echter: "De studentenwereld mag niet met de menschenwereld verward worden." Het studentenleven is vol gevaren, chaotisch, steeds in beweging, gegeven "de onbeperkte vrijheid, die de studenten genieten, en die het studentenleven zoozeer bekoorlijk en benijdenswaardig maakt." Immers: "de student is volkomen

geregtigd zich een eigen methode van studie te kiezen." Daarnaast bestaan evenwel academische plichten, zoals het afleggen van examens, en zedelijke dwang, van het studentencorps zelf. In één adem voegt Pruys van der Hoeven daaraan toe: "de Akademie is de spiegel der maatschappij. Op de Akademie worden de karakters gevormd, die eens de maatschappij zullen beheerschen".[5]

Een andere eigentijdse bron, Joris Bromminck[6], toont zich in zijn *Waarachtige physiologie van den student* een meester op het wapen der raillerie, waarbij hij zichzelf niet ontziet en zich "een waarachtig kregel en kitteloorig kereltjen" noemt. Op de vraag 'Wat zijn studenten?' beschouwen volgens hem de professoren hun pupillen als "jonge menschen, die ons naar de oogen zien, of niet; goed collegie houden, of niet; *dus* knap zijn, of niet; ons betalen voor dictaat papier en theecollegies, en eindelijk vertrekken zonder dat wy er naar omzien, en zonder dat het ons schelen kan", vinden vaders studenten "Jongens, die veel geld verteeren, en er weinig plaisir voor hebben, en eindelijk promoveren, omdat ons 't studeren verveelt", ziet de burgerman studenten als "knapen die niets doen, en om niets denken, dan guitenstreken", en houdt de dienstmaagd het veelbetekenend bij: "Zy lacht en plooit haar voorschoot." Zijn deze reacties in de beleving van Bromminck dus zeer verschillend, een erg positief beeld komt er niet uit tevoorschijn. Maar zoals niet eenduidig over studenten wordt gedacht - al was men het erover eens dat zij niet deugden -, zo verscheiden ook is hun natuur. Bromminck ontleedt, na(ast) de student-jurist en de student-theoloog, de student-medicus die wel eens "de minste der broeders" zou kunnen zijn. Hij, de medicus, mag dan wel tegen de kwakzalverij te velde trekken, maar deze "hoeksteen van het geheele gebouw" verdient in Brommincks ogen een beter lot. Hij, Bromminck, legt de geneeskundige opleiding op zijn snijtafel, en wordt daar niet vrolijk van:

> "De eerste patient van een candidaat in de geneeskunde is gewoonlijk zijn oppasser, maar aangezien zoodanig een mensch dikwijls meer dan één candidaat tot meester heeft, of al by ondervinding weet, dat het minder gevaarlijk is, van een toren te springen, dan zich in handen van iemand te begeven, die zijn eigen vader ziek zou maken, om hem weder te genezen; - zoo geniet hy de voordeelen en ontwijkt de gevaren. (…) *een kies te trekken*, is niet zelden de eerste en eenigste operatie, die de candidaat voor zijn vertrek van de Academie gedaan heeft, en een jonge doctor die een kies getrokken heeft, is eene - zeldzaamheid."[7]

Bij dit alles is het goed te bedenken dat generaliseren en overdrijven wel de duidelijkheid en het effect ten goede komen, maar niet noodzakelijkerwijs de werkelijkheid weerspiegelen.[8]

Het Leidse studentenbestaan verdient als zodanig een beschrijving, al kan die betrekkelijk beknopt blijven en zich tot de grote lijnen bepalen, omdat deze geschiedenis al meer verteld is[9] èn aangezien het hier bovenal gaat om de betekenis ervan voor de receptie van nieuwe geneeskundige inzichten en ontwikkelingen

onder Leidse medisch studenten in de negentiende eeuw. Steken wij van wal met de genese van het LSC.

LEIDSE STUDENTEN EN HUN ORGANISATIE

> "Wij stellen u voor den lang gekoesterden wensch onzer voorgangers te verwezenlijken en één eenig vertegenwoordigend en besturend ligchaam daar te stellen, een *collegium*, in waarheid *supremum*, waaraan we alle onze belangen ter behartiging aanvertrouwen; dat deszelfs leden, op eene wettige wijze door de vergaderde studenten gekozen, ons leiden op onze bijeenkomsten, dat ze de nieuw aangekomenen beschermen, en op eene waardige wijze in onze algemeene broederschap, in ons studenten-corps, inlijven, dat ze onzen roem handhaven, en ons in hagchelijke omstandigheden en bezwaren tot leidslieden en aanvoerders verstrekken."[10]

Jan Bastiaan Molewater, omstreeks 1830.
Uit: W.J.C. Bijleveld, *Gedenkboek Noorthey* (1920).

Dit was het hoofdbeginsel, op 12 november 1838 voorgedragen door medisch student Jan Bastiaan Molewater als secretaris van een commissie ingesteld "tot onderzoek en ter wijziging der wetten en om verdere ongeregeldheden voor te komen, die met onze Akademische betrekkingen lijnregt in strijd zijn", en bedoeld "tot handhaving van den waren ongeveinsden studentengeest", en meer in het bijzonder tot "algemeene bevordering van rust en vrede tot heil van Leydens Akademie."[11]

***"Hoe zal het met mij afloopen"* - Jan Bastiaan Molewater (1813-1864)**

Medisch student Jan Bastiaan Molewater stond, onder meer door zijn magistrale voordracht op 12 november 1838, die "in gespannen verwachting en doodelijke stilte" door twee- à driehonderd studenten werd aangehoord, aan de wieg van het Leidsche Studenten Corps.

Wie was deze welbespraakte student, die in 1848 benoemd zou worden tot geneesheer-directeur van het toen nog in gebruik te nemen Coolsingelziekenhuis in zijn geboortestad Rotterdam èn als medisch vernieuwer naam zou maken, vooral door 'zijn modelziekenhuis'?

Na op 25 juni 1830 te zijn ingeschreven als student in de rechten te Leiden, stapte hij al binnen een jaar over naar de medische faculteit, om op 1 juli 1840 cum laude te promoveren in de geneeskunde op een dissertatie over buiktyfus c.q. tyfeuze koortsen (de typho abdominali sive febre typhoidea). Ruim een decennium later, op 20 december 1851, promoveerde hij, eveneens te Leiden, op stellingen tot doctor in de heelkunde.

Zijn grote invloed onder zijn medestudenten had hij niet in de laatste plaats aan zijn bijzondere persoonlijke begaafdheid te danken. Al voordat hij student werd, kregen zijn ouders te horen: "Jan Bastiaan is een recht lieve, knappe, vlugge en bekwame jongen, van wiens vorderingen wij tevreden kunnen zijn", en dat hun zoon zich "niet rekenschap [zal] te geven hebben van één talent, maar van tien talenten!" Hij had aanleg voor hogeschoolse studie "omdat hij waarlijk geen dagelijksche, geen gewonen jongen is, in schranderheid en snelheid van bevatting, in juistheid van oordeel, in goeden natuurlijken smaak, in sterkte van geheugen overtreft hij vier vijfde van mijne dertig kinderen en staat met de besten gelijk."

Klonk dat alles veelbelovend, toch wist hij toen nog niet altijd goed met zijn kwaliteiten om te gaan, blijkens een uitspraak van dezelfde informant [a] dat hij "in vlijt … bij velen achterlijk" was, en dat 't hem nog schortte aan de "strenge onafgebroken applicatie" die zijn gaven tot algehele ontplooiing moest brengen. Bovendien lieten zijn manieren te wensen over: "hij is niet zindelijk op zijn lijf, niet netjes op zijn goed, sluit niet weg wat weggesloten moet worden, vernielend in zijn kleeren, babbelachtig, speelziek (…)".

In Leiden heeft Molewater als student evenwel bewezen niet alleen te beschikken over de gave der welsprekendheid, maar zich tevens goed en soms zelfs geestig op schrift te kunnen uitdrukken. Zo is er die pennenvrucht, opgenomen in de Almanak, van een passage uit een brief aan zijn ouders:

> "Mijne hospita is hedennacht zonder dat ik er iets van heb gehoord zeer voorspoedig van een zoon bevallen. Ik zelf ben van mijn eerste papieren kind in den studentenalmanak geaccoucheerd. Het is welgeschapen maar zeer klein. De Juffrouw en ik bevinden zich naar omstandigheden redelijk."

Hij was een van de oprichters van de Rederijkerskamer voor Uiterlijke Welsprekendheid binnen Leiden, waarvan Johannes Kneppelhout (1814-1885) alias 'Klikspaan' en Nicolaas Beets (1814-1903) alias 'Hildebrand' eveneens deel uitmaakten. Een gedichtje in de schets 'Flanor' in Klikspaans *Studenten-Typen* is van Molewaters hand.

Dat de vrijheid van het studentenleven niet zonder risico's was, ondervond ook Molewater, vooral op seksueel gebied. Zo moest hij zich voor een opgedane geslachtsziekte de gevreesde kwikbehandeling laten welgevallen, maar kostte

het hem toch moeite zijn amourette met een Leidse straatmadelief op te geven. De gevaren van al te losbandig seksueel gedrag had hij overigens niet als enige te trotseren, getuige zijn dagboeknotitie over een Leidse gedienstige die een student het vaderschap van haar nog ongeboren vrucht probeerde op te dringen. En zijn vriend Frans Spengler zou al na acht dagen sinds diens terugkomst van vakantie in de Sleutelstad met "eenige kleine ordeteekens der populaire venus aan zijn pistolet d'amour" te maken krijgen.

Bescheidenheid behoorde niet tot de meest in het oog springende eigenschappen van Molewater. Een zekere pedanterie valt op in zijn uitspraak:

> "Eene redevoering van mij, waardoor ik met een coup de main de tot nog toe hier bestaande senaten en andere met den geest des tijds strijdige inrichtingen heb omvergeworpen, heeft ongehoord veel succes gemaakt. Met prof. Peerlkamp[b] heb ik velerlei samenkomsten…".

En een andere zin, uit een brief aan zijn ouders, maakt duidelijk hoezeer zijn toonaangevende positie zijn eigendunk streelde: "Alleraardigst is het te zien welk een persoonlijken invloed ik op de Akademische jeugd heb verkregen; zij zijn te leiden als waterbeken." Hij overdreef nauwelijks - volgens tijdgenoten oefende hij "een onvergelijkelijken persoonlijken invloed op de heele studentenwereld" uit. Zijn leeftijd kan daarbij ook geholpen hebben - in 1839 was hij, 26 jaar inmiddels en negendejaars, ouder dan de meeste studenten. In elk geval kwamen zijn overredingskracht en organisatietalent hem destijds goed van pas.

Dr J.B. Molewater als geneesheer-directeur van het destijds uiterst moderne Coolsingelziekenhuis te Rotterdam, circa 1862.
Foto.

Maar in zijn persoonlijkheid werd Molewater toch niet alleen gedreven door daadkracht en eerzucht, want lui en somber kon hij eveneens zijn. In zijn studentendagboek, dat hij in de jaren 1833-1835 - slordig en bij vlagen, waarschijnlijk uit laksheid - bijhield, vraagt hij zich bijvoorbeeld af: "Hoe zal het met mij afloopen". Die tegenstelling tussen energiek en indolent, tussen overtuiging en twijfel, was ook F.C. Donders opgevallen.[c] In zijn schets van Molewater als boezemvriend van G.E. Voorhelm Schneevoogt heeft hij het over

> "De geniale Molewater. Dát praedicaat werd unanimi consensu hem door zijn commilitones toegekend. Maar was er sprake van zijn medische kennis, dan

> haalden ze de schouders op. Waar iets schoons te zien, iets voortreffelijks te genieten, iets edels te verrichten viel, stond Molewater in de eerste rijen; maar op de medische collegies zag men hem zelden, en met een medisch boek in handen - bijna nooit: "'t kon hem toch niet zijn aangewaaid," zoo redeneerden zij."[d]

Nochtans zou het met Molewater goed komen. Maatschappelijk aanzien is hem volop ten deel gevallen: was hij van de meeste geleerde genootschappen lid en werd hij van sommige zelfs erelid, met zijn benoeming tot Ridder in de Orde van de Nederlandsche Leeuw kreeg hij een onderscheiding die slechts bij hoge uitzondering aan civiele geneeskundigen werd toegekend. Ook als lector in de praktische geneeskunde aan de Klinische School te Rotterdam, welke functie hij naast het hospitaaldirectoraat uitoefende, toonde hij zich het tegendeel van een onbezonnen medicus:

> "Nergens blonk zijne degelijkheid zoo zeer uit als in zijne Kliniek; met onuitputtelijk geduld wist hij zijne leerlingen de kunst van zorgvuldig onderzoeken te leeren; gedurig was hij er op uit om hen af te houden van oppervlakkigheid en ligtzinnig besluiten (…)".

a Deze bron was de pedagoog Petrus de Raadt (1796-1862) die leiding gaf aan het elitaire internaat Noorthey te Voorschoten, waar behalve Molewater bijv. ook Jan Kneppelhout zijn middelbare schoolopleiding genoot.

b Petrus Hofman Peerlkamp (1786-1865), hoogleraar bespiegelende wijsbegeerte en letteren te Leiden, was toen rector magnificus.

c Beiden behoorden - met G.E. Voorhelm Schneevoogt, J.P. Heye, G.J. Mulder en anderen - tot een gezelschap van progressieve Nederlandse medici uit het midden van de negentiende eeuw. Belangstelling voor (romantische) letterkunde, een idealistische kijk op het medisch beroep dat sociaal-economisch verheven moest worden en moest ijveren voor eenwording van de genees- en heelkunde op academisch niveau (anno 1849 verwezenlijkt door de totstandkoming van de Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst), alsook een positivistische instelling jegens de medische wetenschap vanuit klinische ervaring en natuurwetenschappelijk basisonderzoek, waren de kenmerken van 'Jong Holland', zoals deze groep ook wel werd genoemd.

d Donders voegt er (anno 1872) evenwel in één adem aan toe: "wie later hem gadesloeg in de maatschappij, hetzij als Directeur van het Rotterdamsche ziekenhuis, in alle onderdeelen *zijne* schepping, hetzij als klinisch arts en docent, door zijn discipelen geacht en vereerd, hetzij als wakkeren strijder voor de Duitsche methode [die het liplezen in plaats van gebarentaal propageerde] bij het door hem zoo krachtig bevorderde doofstommenonderwijs, wie gezien had, hoe hij, allen wederstand ten trots, door persoonlijk overwicht onkunde en bekrompenheid wist tot zwijgen te brengen, wenschte Nederland geluk met zulk een man."
N.B. Van vrijwel dezelfde bewoordingen zou Cornelis Winkler zich vele jaren later (anno 1929) bedienen in zijn terugblik op de boezemvrienden Voorhelm Schneevoogt, Molewater en Heye (zie ook noot c).

Bronnen: H. Brugmans e.a. (red.), *Gedenkboek van het Athenaeum en de Universiteit van Amsterdam 1632-1932*, 211, 213; Henk Eijssens (uitg.), *"Hoe zal het met mij afloopen"*.

Het studentendagboek 1833-1835 van Jan Bastiaan Molewater, 11-18, 80; R.E.O. Ekkart, *Icones Leidenses*, 456; L.D. Frank en H.B. Wiardi Beckman, *Geschiedenis van het Leidsche Studentencorps*, 37-38; *Gedenkboek van het Leidsche Studentencorps*, 30-31; *Geschiedboek van het Leidsche Studenten Corps*, 45-46; M.J. van Lieburg, *Het Coolsingelziekenhuis te Rotterdam (1839-1900)*, 143-144, 148-149; M.J. van Lieburg & F.A. van Lieburg, *Album Promotorum van de Rijksuniversiteit Leiden 1813-1900*, 98, 128; G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 1353-1354; Peter van Zonneveld, *De Romantische Club*, 80-81.

Nu had het binnen het Leidse studentenleven inderdaad wel aan "rust en vrede" ontbroken.[12] Van oudsher - zagen wij - waren er de collegia nationalia, waarin buitenlandse studenten elkaar konden vinden binnen het gezelschap van hun landslieden. Deze nationes verenigden de studenten echter niet, maar hielden ze juist verdeeld.[13] Bovendien hadden deze collegia een minder gunstige reputatie, vooral omdat ze gewelddadigheden niet schuwden. Zolang buitenlanders Leiden voor hun studie aandeden viel er weinig méér tegen te ondernemen dan de collegia te verbieden of ze - in ieder geval - niet te erkennen. Maar toen de buitenlandse studenten in de achttiende eeuw steeds meer uit Leiden wegbleven[14], loste dit dilemma zich als vanzelf op. Dat wilde echter allerminst zeggen dat pais en vree de sfeer in de Sleutelstad sindsdien regeerden. Speciaal de strijd om de 'groenen', om de werving van aankomend studenten, bracht nogal wat onrust teweeg.

In 1799 gingen de drie ontgroensenaten Intro Ubique, Duce Minerva en Amicitia, waarin studenten georganiseerd waren naar studierichting of landaard, samen in het machtige Collegium in Academia Lugduno Batava Supremum[15]. Doordat de praesides en assessoren van het trio senaten het bestuur vormden en de groenen bij loting werden verdeeld, kwam er een eind aan de onderlinge concurrentie bij de werving. Maar daarmee was de vrede niet getekend, integendeel. In 1817 richtten jongere studenten het zogeheten eedgenootschap Concordia op, uit afkeer van de buitensporige handelwijze van de in ontgroensenaten verenigde ouderejaars. Aangezien een aantal kleinere ontgroensenaten bleef bestaan, leidde dat nog in laatstgemeld jaar tot een grote rel, die resulteerde in de opstelling van de eerste Wetten voor het Corps Studenten aan de Leydsche Hoogeschool in 1818. Nieuw daarin was dat "alle injurien aan Groenen ongeoorloofd" werden verklaard, en dat de voorzitters van de studentenfaculteiten via getrapte verkiezingen een belangrijke stem in het bestuur kregen. Hiermee was in het studentenleven een revolutie op gang gekomen. Voor een studentencorps dat intern strikt hiërarchisch geordend was en zich extern afsloot van en voor de buitenwereld, zou een veel democratischer corps in de plaats komen, dat openstond voor contact met de burgeromgeving.

De zojuist aangestipte wetswijziging van 1839 betekende de voortzetting en afronding van deze ontwikkeling. Ook dit momentum ontsproot aan een

ontgroenschandaal, de roemruchte affaire-Kraakman. Met de wetten van 1818 was de strijdbijl tussen de senaatspartij en de oppositie niet definitief begraven. Daar waren aan de ene kant de senatoren, via verkapte coöptatie gekozen, waarbij adel en rijkdom veelal beslissend waren, en stond aan de andere zijde de oppositie die in 1834 een nieuw lichaam formeerde, het Collegium Praesidum, bestaande uit de vijf praesides van de faculteiten. Bovendien trad een nieuwe generatie studenten aan, die lak bleek te hebben aan oude mores, een lichtere ontgroening voorstond en het liberalisme omarmde. In de woorden van een later terugblikkende verslaggever:

> "Tevergeefs zocht men bij velen de gewone groenenhoed - de studenten liepen toen ter dage met petten - met wandelstokken flaneerden de groenen langs Leidens straten, ja zelfs had er één de vermetelheid zich in het druk door studenten bezochte koffiehuis de Pauw - op den Nieuwen Rijn over de Korenbeurs - te vertonen."[16]

Die stoutmoedige was een aankomend student in de geneeskunde, Jacobus Petrus Kraakman[17]. Op 11 oktober 1838 liet hij de ab-actis van het collegium weten dat hij niet van plan was zich een bejegening te laten welgevallen "die tegen eer niet alleen, maar tegen de waarde van elk vrij mensch aandruischt, een behandeling, die ieder, welke eergevoel bezit als laag en hoogst vernederend moet voorkomen." Zulke tegendraadse taal was vragen om moeilijkheden en die dienden zich dan ook prompt aan, met de dwarsligger als zelfgekozen middelpunt: in het, voor groenen verboden verklaarde, koffiehuis de Pauw

> "werd Kraakman hier, dan daarheen gesleurd, een oogenblik liep zelfs zijn leven gevaar, toen een ruwe hand, zijn bouffante aantrekkend, hem bijna deed stikken, tot het mes van een korenkooper nog juist bij tijds te hulp kwam door den doek af te snijden, met gescheurde jas werd hij op straat geworpen om terstond weer op te staan en op nieuw binnen te dringen, beangste toeschouwers riepen de politie te hulp, de wacht kwam er bij te pas …".[18]

Toen de stofwolken van het handgemeen waren opgetrokken, kwam er de reeds vermelde commissie die allereerst de kwestie-Kraakman uit de wereld moest helpen, en die tevens maatregelen en verordeningen moest voorstellen om in het vervolg dergelijke incidenten c.q. "twist en verdeeldheid voor te komen"[19]. Voorzitter ervan werd J.E. Goudsmit, later Leids hoogleraar in de rechten - tot secretaris koos men medisch student Jan Bastiaan Molewater, wiens doorslaggevende inbreng bewerkstelligde dat de commissie naar hem en niet naar haar voorzitter werd vernoemd[20]; senatoren noch praesides mochten er deel van uitmaken. De eerste opdracht bracht men, dankzij een verzoeningsgezinde Kraakman, vlot tot een goed einde. De andere taak had een algehele wetswijziging tot gevolg, die het studentencorps van een nieuwe inrichting voorzag, met als leidend beginsel "een eenig vertegenwoordigend Ligchaam uit het midden der

studenten regtstreeks verkozen". Aan dit nieuwe Collegium Civitatis Academicae Lugduno-Batavae Supremum zou elke faculteit, behalve haar praesides, een aantal leden leveren naar gelang de omvang van de faculteit. De logheid van dit orgaan zou al in 1841 tot vereenvoudigingen leiden, waardoor het afspiegelingskarakter van het lichaam verloren ging. Eerst met de wetsverandering van 1860 verving een rechtstreeks gekozen corpsbestuur van vijf leden de getrapte verkiezing; de praesides moesten voortaan slechts met een adviserende rol c.q. stem genoegen nemen. En andermaal werden, in 1839, de toch weer ingeslopen misbruiken de kop ingedrukt; in plaats van de groentijd zou er een novitiaatsperiode van zes weken komen, waarin de nieuweling zich voorkomend, sociaal en ook overigens onberispelijk zou hebben te gedragen.[21]

Het collegium had bovendien te waken over de zuiverheid van het Corps:

> "Een in Leiden aankomende student, in het bezit van een door een niet-Leidse ontgroensenaat afgegeven bul, moest deze door het Collegium Supremum laten viseren. De geviseerde bul werd teruggegeven. Wanneer echter in de bul van de vreemde senaat de zinsnede 'ex auctoritate Collegii' niet voorkwam, werd zo'n bul afgekeurd. Vooral de bullen van de Amsterdamse senaat Ne Praeter Modum - met wie geruime tijd is gecorrespondeerd over het wel of niet opnemen van deze zinsnede - trof dit lot. De afgekeurde bul bleef bij het Collegium achter; de betrokkene werd wel (zonder ontgroening) ingelijfd in het Leidse corps en ontving een akte van inlijving van het Collegium Supremum."[22]

Aan de gebeurtenissen van 1839 bewaart prof. Pruys van der Hoeven zijn eigen herinnering:

> "Het jaar 1839 was een jaar geweest van burgertwisten in onze Studenten Republiek. Twee partijen stonden vijandig tegenover elkander: de voor- en tegenstanders van het ontgroenen, en zóó hevig waren de twisten, dat het gezag telkens moest tusschenbeiden treden en de Senaat zich genoodzaakt achtte een der belhamels van de Akademie te verwijderen. Nog waren de gemoederen niet bevredigd, toen ik in Februarij 1840 aan mijn opvolger het Rectoraat overdroeg."

Dat deed hij via een rede, waarin hij opriep tot eendracht. Wat de studenten zelf betrof lukte dat met de oprichting van het LSC, maar tussen studenten en hoogleraren, tussen corps en senaat, bleef tweespalt voortbestaan, twee "partijen die zelfs onderling verdeeld zijn." De hoogleraar vraagt zich daarbij af: "En zoo de eendragt gemist wordt, waar blijft de trouw?"[23] - impliciet verwijzend naar het devies van het LSC, waarin concordia en fides naast virtus hand in hand gaan.

Trouwens, ook de conservatieve krachten gaven zich niet zomaar gewonnen, en verenigden zich in een tot Vis Unita Fortior herdoopt anticorps met een eigen sociëteit, Mutua Fides, en een eigen almanak. Maar hun vereende krachten konden het uiteindelijk niet bolwerken tegen de toenemende populariteit van het LSC,

aansluitend op de politiek liberale geest onder de studenten. De belangstelling voor VUF nam zienderogen af, en in 1846 hief het gezelschap zich zelf op.[24]

De ontstaansgrond van het LSC is wel 'liberaal' genoemd, onder andere in vergelijking van de samenstelling van het eerste corpscollegium met dat van het conservatieve VUF. Zeker zijn er tekenen die wijzen op een liberale stemming onder de studenten van toen - zoals de signatuur van de bladen die gelezen werden, de eerbied voor Thorbecke, en de bewondering voor het litteken dat de Duitse student Forbes in 1848 had opgelopen -, maar revolutionair of radicaal was dit liberalisme amper, terwijl de sociale differentiatie in werkelijkheid veel groter was. Want ook het plebs zocht toegang, indien we de teneur van een ingezonden stuk in het *Algemeen Handelsblad* van 20 november 1838 mogen geloven: "zoodra heeft men niet genoeg geld bijelkaar geknepen, gehakt, geschilderd of getimmerd, of zoontje moet studeeren; geschikt of ongeschikt, dat doet er niet toe."[25]

Student Jan Kneppelhout zag dat toen apert anders. Hij achtte de studentenmaatschappij verheven boven de samenleving van de gewone burgers, en stelt niet voor niets via zijn alter ego Klikspaan de vraag:

> "Wie gevoelt zich ooit als ware het eene voorwaarde zijner genegenheid nieuwsgierig te vernemen, welke betrekking de vader van een vriend vervult en of hij een wapenbord kan toonen, dat eeuwen heugt; of hij eerst onlangs uit de duistere scharen der burgerij, door toeval, gunst of ijver is opgekomen, dan wel, of hij misschien zich nog heden in nederigen staat onder de onbekende menigte verbergt?"

Neen, Kneppelhout hield iets heel anders voor essentieel - hij verheerlijkt de ware fideliteit, de vriendschap, als de quintessens van de studentikositeit:

> "Ja, de vriendschap, de echte, de kernachtige hartstocht der jeugd, de engelin die het gemoed balsemt en heiligt, zij is het ware redmiddel, als men onverhoeds en hoe dikwijls ongewapend te midden van een vreemde maatschappij gesmeten wordt, waar zooveel wordt geleden, gestreden, ondervonden."

De jonge mannen konden in een wereld zonder vrouwen hun karakter stalen en zich door 'warme' onderlinge gehechtheid voorbereiden op hun intrede in de 'kille' c.q. vijandige burgermaatschappij.[26]

Tegelijk had de eenheid van de Leidse studenten in het LSC niet alleen een intern oogmerk, maar was eveneens nadrukkelijk bedoeld om toenadering tot de Leidse burgerij te zoeken. Op tal van manieren trachtten zij dan ook hun sociale gezicht te laten zien. Wij weten al hoe zij de 3 Oktober-manifestatie nieuw leven hielpen inblazen, dat zij zich inzetten bij cholera-epidemieën en overstromingen, en er niet voor terugschrokken de wapenrok aan te trekken in tijden van crises (1830, 1848, 1870). Ook de maskerade, een van de meest kleurrijke tradities van het negentiende-eeuwse studentenleven, diende expliciet om de band met de Leidse burgerij nader aan te halen.[27]

De caritas is wel een sprekend aspect van de ontluikende 'esprit de corps' genoemd. Liefdadigheid speelde niet alleen en niet voor het eerst bij de armenconcerten van Sempre Crescendo een rol, want al in 1823 was bij de uitdeling van haring en wittebrood opgemerkt dat "de Studenten toen voor het eerst de groote menigte van behoeftigen leerden kennen, waaraan Leydens brave ingezetenen, in den laatsten afgelopen strengen winter, zoo mildelijk hunne aalmoezen hadden uitgereikt". En dit was slechts de aanzet tot een sociale traditie.[28] Dat neemt overigens niet weg dat de Leidse bevolking nog wel ongepaste bejegening van studenten te verduren kreeg, maar de meest schrijnende animositeit behoorde toch tot het verleden.[29]

Dit alles stond in het teken van een nieuwe mentaliteit. Het nieuwe studentenleven wilde niet alleen deel zijn van de universiteit, maar evenzeer van stad en land, en zich als zodanig manifesteren.[30] En daar bleef het niet bij: de vriendenkring die het Corps eerst was, werd verzakelijkt tot belangenbehartigende organisatie, met collectieve exponenten. Zo dienden de collegeverslagen in de Leidse Almanak sinds 1860 hun onderwijsbelangen. [31] En in hetzelfde jaar wordt commotie gemeld, ontstaan doordat twaalf van de zestien kandidaten voor het Leidse admissie-examen waren afgewezen. Er zou "in den lande groote verbolgenheid over den afloop" hebben geheerst, en Leiden zou de lat veel te hoog hebben gelegd. De schrijver van een 'Mengelwerk'-artikel over deze kwestie achtte het echter terecht dat "weetnieten zooveel mogelijk worden geweerd", ook "in ons eigen waarachtig belang, in het belang van het gansche studenten-corps."[32]

Toch was er (naar Klikspaanachtige traditie) toentertijd al sprake van een verscheidenheid in studententypen: de blokker, het fuifnummer en de maatschappelijk geëngageerde. De groei van het studentental moet evenwel als voornaamste oorzaak van de desintegratie worden aangemerkt. Doordat het 'ons kent ons' in de praktijk steeds minder mogelijk was, ontstonden er op verschillende leest geschoeide clubjes, die de eenheid op de tocht zetten en tornden aan de 'esprit de corps'. [33] Dat stond haaks op de erkenning door rector magnificus Johan de Wal (1816-1892) die, in aanwezigheid van de assessoren, een delegatie van het LSC op 12 december 1860 op de volgende zienswijze trakteerde:

> "Gij hebt eene onderlinge vereeniging. De studenten der Leydsche Hoogeschool vormen een studentencorps. Dat studentencorps is een wettig bestaande vereeniging; ik voor mij aarzel niet daaraan regtspersoonlijkheid toe te kennen. Waarom niet? Omdat zij voldoet aan al de eischen der wet: bestuur, statuten en een bepaald doel, dat niet in strijd is met de openbare orde.
> Dat studentencorps is niet alleen een wettige vereeniging, maar het kan ook een nuttige vereeniging zijn: want gij verbiedt, dat iemand daarin opgenomen worde, die niet bewijst dat hij is ingeschreven in de rol der Hoogeschool, en alzoo zich vooraf heeft onderworpen aan het gezag, dat de staat den Senaat en den Rector toekent."[34]

Het Corps had naar erkenning van zijn bestaan door de senaat gehaakt, en had die dus tenslotte in 1860 binnengehaald. Maar de winst was nog niet geboekt, of de studenten begonnen met hun confronterende Almanakverslagen van het onderwijs, symptoom van hun grotere mondigheid.[35]

Had Klikspaan omstreeks 1840 zijn *Studentenschetsen* nog opgedragen "aan allen, die het wèl meenen met de Leidsche Hoogeschool", twintig jaar later, bij zijn erkenning van het LSC in 1860 deed prof. De Wal een beroep van verwante strekking op het corpscollegium: "Wij hebben één doel: de bevordering van den bloei onzer Hoogeschool. Wij rekenen met vertrouwen op Uwe waarachtige zucht, om met ons de bereiking van dat doel te bevorderen."

Johan de Wal (1816-1892), hoogleraar in de rechten en voorzitter van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, die als rector magnificus eind 1860 het Leidsche Studenten Corps erkende.
Zie ook: R.E.O. Ekkart, *Icones Leidenses*, 250-251.
Doek in 1991 gerestaureerd door Kunsthandel Oenema, Rijswijk.

Hoogleraren en studenten hand in hand - voor het heil van Leidens academie! De gedachte was meer opwekkend dan vanzelfsprekend, want het Corps had natuurlijk primair studentenbelangen te behartigen, en die opdracht hield niet per definitie in dat men zich liet leiden door de wens de professoren naar de mond te praten. De onderwijsverslagen in de Almanak leerden lang wel anders. Toch bleef de oproep van 1860 niet in goede bedoelingen steken, al zal De Wal waarschijnlijk niet terstond op zijn wenken zijn bediend. Dat de voorspoed van de universiteit echter wel degelijk ook studenten ter harte kon gaan, bewees het Corps bijvoorbeeld in 1890 toen het optrad als mede-oprichter van het Leidsch Universiteits-Fonds, waartoe een hoogleraar, P.A. van der Lith, het initiatief had genomen. Het LSC aanvaardde zodoende mede-verantwoordelijkheid voor inrichting en bloei van de Alma Mater.[36]

De toenemende gespletenheid binnen de studentengelederen was intussen onmiskenbaar.[37] Zo werd er, het eerst in de Almanak van 1864, onderscheid gemaakt tussen corpsleden en "Zij, die geene leden zijn van het Studenten-Corps."[38] Bij de dood van de grote liberaal Thorbecke in 1872 kon men het binnen het LSC niet eens worden over het antwoord op de vraag wie eer verdiende, de staatsman of de hoogleraar.[39] Ook de eensgezindheid anno 1840 over het ontgroenen, sindsdien gegoten in de mal van het novitiaat, begon scheuren te vertonen; het toen afgeschafte donderen was geleidelijk weer gaan behoren tot de gang van zaken tijdens de avond waarop de nieuwe student in het Corps werd ingelijfd.

Drinkdwang en verplicht bordeelbezoek leidden steeds meer tot klachten, zozeer zelfs dat de praeses van 1862 het nodig vond op te merken "dat de tegenwoordige toestand van ons Corps betreffende het groenwezen onhoudbaar is".[40] Dat hij in deze opvatting niet alleen stond, bleek een jaar later toen rector magnificus C.G. Cobet (1813-1889) weliswaar het "groenenplagen nuttig en heilzaam" achtte wanneer dit "binnen zekere palen besloten blijft", maar er tegelijk aan herinnerde dat "schromelijke en schandelijke misbruiken" tot afschaffing ervan hadden geleid, en dat na herinvoering die oude misbruiken de kop weer hebben opgestoken.[41]

Andere symptomen van het verwateren van de eenheid betroffen, behalve de maskerade, het collation, de gezamenlijke maaltijd van studenten op de dies natalis van de universiteit, niet alleen maar wel in doorslaggevende mate om financiële redenen. Volgens de corpswet moest het LSC hiervoor middelen uit de corpskas fourneren, maar op die manier betaalden de leden het gelag dus ook voor niet-leden. En dat laatste aantal nam allengs toe, mede gevolg van de aanwas van studenten uit minder draagkrachtige milieus, voor wie het corpslidmaatschap te kostbaar was geworden. En zo kon het gebeuren dat 8 februari vanaf 1872 in plaats van een collectief een facultatief feest te zien zou geven, en de maskerade sinds de jaren zeventig weer een interne corpsaangelegenheid zou worden[42] - tot zij, in het begin van de twintigste eeuw, het loodje legde, voornamelijk gevolg van een te ambitieuze, professioneler opzet waarvan de kosten de pan uit rezen en niet meer vielen op te brengen uit de contributie aan het Corps.[43] En de Almanak spuwt anno 1892 weer de klacht van lauwheid uit:

> "Al onze gezelschappen, kleine en groote, locale vereenigingen, disputen, corpsgezelschappen, alles gaat op een enkele uitzondering na achteruit met rasse schreden. Het kroegleven is des 's middags nog in vollen gang, doch 's avonds en 's nachts: het is geen derde, geen vijfde meer van wat het placht te zijn".[44]

De koele cijfers liegen er niet om en brengen de desintegratie het duidelijkst tot uiting: terwijl in 1870 slechts 15 van de 599 studenten niet bij het LSC waren aangesloten (inclusief 4 van de 99 medici), lag de verhouding in 1889 geheel anders, waren toen namelijk op 980 studenten 282 geen lid (van de aanstaande geneeskundigen was dit toen ook ongeveer een derde). In 1900 was er op het totaal van 1.014 studenten niet meer dan ruim de helft (610) tot het Corps toegetreden.[45] Tussen 1876 en 1884 vond vrijwel halvering van het aantal corpsleden plaats, van meer dan 800 tot ruim 450. Hoewel het ledental daarna steeg en vóór 1890 het oude niveau alweer naderde, waren toen de totale studentenaantallen fors opgelopen, en was er een segment van ongeveer 200 'nihilisten' ontstaan, studenten die het Corps c.q. het georganiseerde verenigingsleven links lieten liggen. En waar het aantal LSC-leden zich handhaafde op zo'n 600 à 700, nam het aantal nihilisten drastisch toe en zou het in 1910 zelfs het contingent corpsleden overtreffen.[46]

En er hadden zich meer desintegrerende (f)actoren binnen de studentengemeenschap aangediend, waarover men zich zorgen maakte, in het Corps zelf alsook onder de hoogleraren die het teloorgaan van de cohesie onder studenten voor onwenselijk hielden.[47] Binnen het LSC zelf heersten zowel obscurantisme - het niet of zelden deelnemen aan de activiteiten van het Corps - als baantjesjagerij, en beide plagen leidden tot klaagzangen en scheldpartijen, tot onderlinge haat en nijd.[48] Tevens waren aparte verenigingen tot stand gekomen voor katholieke studenten (Sanctus Augustinus, 1893) en voor hun protestantse 'mannenbroeders' (Societas Studiosorum Reformatorum, 1901). Ook vrouwen hadden een eigen club opgericht (Vereeniging van Vrouwelijke Studenten te Leiden, 1900). Maar de meeste ongerustheid baarde de geboorte van de Leidsche Studenten-Vereeniging 'Pergo et Perago' in 1899 - waarover later meer, welke vereniging voor studiebelangen in 1905 reeds 129 en in 1908 zelfs 259 leden rijk was. Verwaardigde het Corps zich een geringschattende opstelling jegens de kleine levensbeschouwelijke verenigingen, de vrouwelijke - en de belangenbehartigende gezelschappen hadden venijniger reacties te duchten, al was het maar omdat ze voor het Corps een grotere bedreiging vormden.[49] Niet voor niets koesterden de leden hun LSC als 'broederschap', en daarin had het andere geslacht ('de èles') vooralsnog niets te zoeken.[50]

Behalve de kloof tussen corpsleden en 'knorren' (niet-corpsleden) brachten de uitdijende wetenschap en de zich vertakkende specialisatie een nieuwe scheiding teweeg doordat de faculteiten en zelfs wel de 'vakgroepen' binnen sommige faculteiten een eigen leven gingen leiden. Naarmate de omvang in alle opzichten toenam, had men steeds meer de neiging om zich in eigen kring terug te trekken. Voor studenten die op college nagenoeg uitsluitend een vakopleiding kregen, betekende deze ontwikkeling dat zij vaak geen vriendschappelijk contact met beoefenaren van andere vakken meer onderhielden - zo de brede vorming, die bij een academicus past, op het spel zettend.[51]

Het uiteendrijven van de studentenpopulatie hing samen met een gevarieerd spectrum van studententypen: bevonden de dames zich tegenover de heren en stonden de corpsstudenten tegenover de 'knorren', gezelligheidsdieren en blokkers, obscuren en carrièrezoekers, sporters en debaters, exerceerders en pacifisten hielden zich op in gescheiden kampen. De scherpste tegenstelling kwam echter voor tussen de aristocraten en de democraten, de socialen. Zij allen konden terecht in een uitwaaierend aantal minder of meer serieuze clubs en disputen, die als paddenstoelen uit de grond schoten[52] - in het bijzonder laatstgenoemde categorie zal straks de aandacht opeisen.

Inwijdingsperikelen te Leiden

Sinds lang was de ontgroening, de verwelkoming en inwijding van de jonge student te midden van de gearriveerde muzenzonen, een soort reinigingsritueel:

van onbeschaafd en dierlijk tot een evenwichtig mens en student. Hadden deze initiatieriten aanvankelijk binnen de eigen natie plaatsgevonden, in de achttiende eeuw ontwikkelde de ontgroeningspraktijk zich steeds meer tot een aangelegenheid van de studentenpopulatie als geheel.[53] In lijn hiermee was de groeiende homogeniteit een significante verandering in het studentenleven van de achttiende ten opzichte van de zeventiende eeuw.[54]

Twee even opvallende als samenhangende verschijnselen zijn kenmerkend voor het Leidse studentenleven in de achttiende eeuw: de toename van een zekere eenheid in kledij en gedrag, en de inrichting van het ontgroeningsceremonieel. Deze fenomenen stonden aan de wortel van de wording van één studentencorps, met een eigen bestuur, een eigen gebouw en een eigen structuur van regels en rituelen. De jaren 1799 (het samengaan van de drie ontgroensenaten), 1818 (de eerste corpswetten) en 1839 (tweede wetten en echte eenwording) zijn voor de ontwikkeling richting collectief optreden cruciaal geweest.[55]

Net als de collegia nationalia waren alle studentenverenigingen van oudsher verboden krachtens de 'Wetten en Statuten van de Universiteyt tot Leyden'. Uit herhaalde herinnering aan dit taboe blijkt dat men er zich in de praktijk weinig van aantrok en de ontgroeningen gewoon bleven doorgaan. Omstreeks 1800 bestond zo'n ontgroening uit een plechtigheid die veel weg had van een universitaire promotie enerzijds en een rechtszaak anderzijds, met alle daarbij behorende attributen zoals titels en toga's. De groen kreeg vragen voorgelegd, en als hij het antwoord daarop schuldig bleef moest hij slaag incasseren, maakte men zijn gezicht zwart of was hij gedwongen een glas leeg te drinken. Een zogenaamde advocaat stond hem terzijde, die - zoals de statuten van Intro Ubique voorschreven - "aan de lompigheden der groenen de beste plooy zal zoeken te geven en zorgen dat hij niet te veel eet of drinkt en denzelven zal defenderen tegen de eischen van den fiscaal". Al diende de groen een 'partij' te geven en placht hij dus voor de kosten van de consumpties op te draaien, in bijzondere gevallen kon men besluiten de 'ellendeling' om niet te promoveren; onderscheid in bedragen, rekening houdend met draagkracht, was wel van toepassing.[56]

Ook toentertijd was niet iedere aankomend student even goed opgewassen tegen de dikwijls ruwe wijze waarop men hem de mores leerde. Cornelis Pruys van der Hoeven stond het, omstreeks 1865, nog helder voor de geest en op het netvlies:

> "Gij, die de illusies van het studentenleven benijdt, weet gij wat een groen is? Een nul in het cijfer, een paria, een ploert, nog erger dan een ploert: een cendrillon masculini generis. Dat alles was hij nog in 1812, onder Napoleon premier en onder de fransche policie. En waar zijn nu die groenen van den ouden dag? Ja, de nieuweling moet een inauguratie doorstaan, maar wat is dat bij die heerendiensten, bij dat groenloopen, bij die vernederingen, laagheden en bespotting zonder einde? Bij dat vertalen van het Boek der Wijsheid in ciceroniaansch latijn? Wat de maaltijd met libertas libendi, zonder dat gij het verbum behoeft te conjugeren, bij die zwijnenboel, waarvan ik toen getuige moest zijn?"[57]

Natuurlijk was het met de omstreden ontgroeningspraktijken na 1839 niet terstond gedaan. Wel sleten de scherpe kantjes er langzaam maar zeker af, zoals blijkt uit de beschrijving door Co Modderman van zijn tamelijk tamme groentijd anno 1850:

> "Toen ik aankwam was het groenloopen, later weer hersteld, afgeschaft en bepaalde zich het plagen der novitii tot een zoogenoemden donderavond. De groenen kwamen daartoe bijeen in de zaal van een hôtel op de Breestraat, waar zij door de oudere studenten aangesproken, ondervraagd en min of meer in de maling genomen werden. Ik kwam er zeer genadig af. Toen een hunner mijn naam gehoord had, gaf hij mij een prijscourant der wijnen van de firma Modderman en Hartevelt,

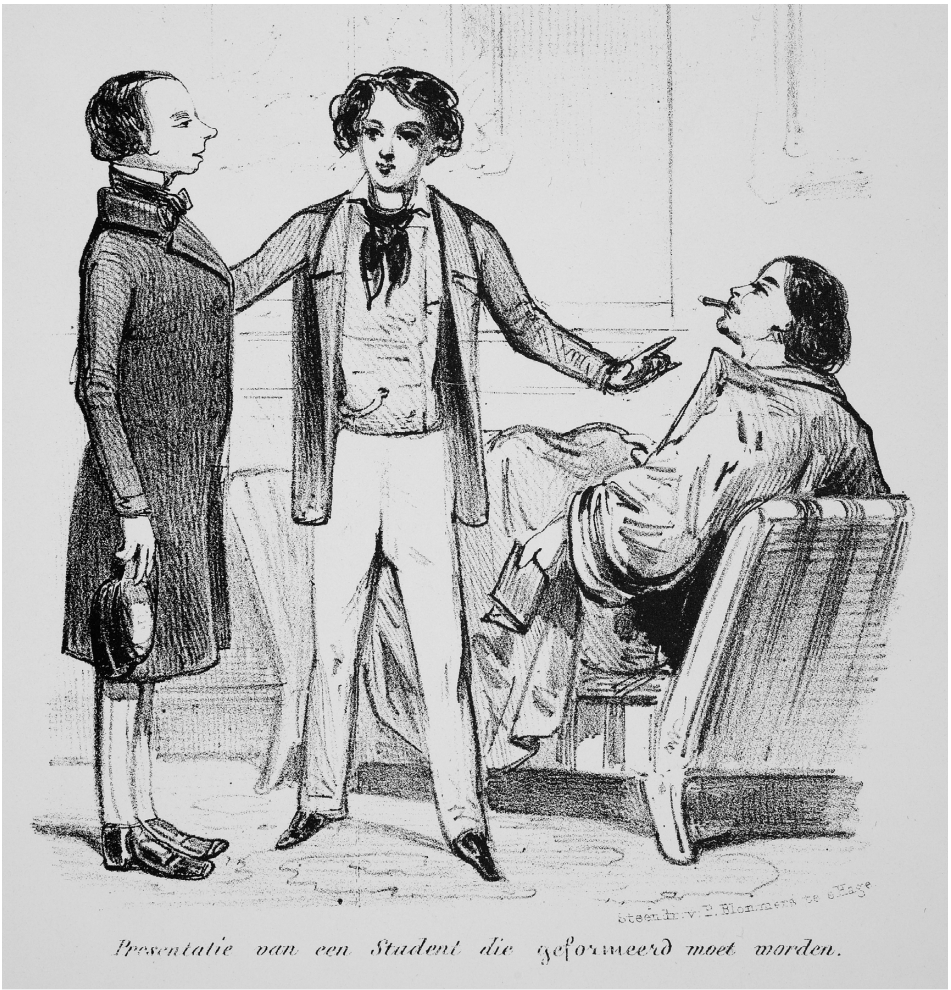

Presentatie van een groen - een groen met twee studenten.
Deze prent is gewijd aan de aankomende student, die een studentenkamer betreedt om er ontgroend te worden.
Almanak voor 1852.

> met het bevel daarmede bij de aanwezigen rond te gaan en de wijnen aan te prijzen. Ik nam die natuurlijk aan, maar legde ze weer neer, zoodra mijn lastgever uit het gezicht was. Later kwam er nog een naar mij toe met de vraag in welk vak ik ging studeren. Op mijn antwoord in de philosofie, de natuurwetenschappen, zei hij dat dit zeer pedant was. Ik antwoordde niet te begrijpen hoe het pedant kon heeten dat men zich in de een of andere faculteit liet inschrijven. Men gaf daardoor toch te kennen, dat men het daarin geleerde nog niet wist, of althans niet voldoende. Mijn antwoord scheen den ondervrager te voldoen en lachend zei hij het slechts voor de grap gezegd te hebben en dat hij zelf in de philosofie studeerde. Zijn naam was van Bemmelen en in het vervolg ben ik veelvuldig met hem in aanraking gekomen. Zie daar alles wat ik te verduren had."[58]

Voor Moddermans maten was het ongeveer van hetzelfde laken een pak:

> "Ook de meeste andere groenen kwamen er goed af en slechts enkelen, waarschijnlijk door eigen schuld, werden harder behandeld. Tot slot van den avond werden wij in een ander vertrek gebracht waar de Senaat van het studenten-corps aan een lange smalle tafel plechtig gezeten was, ter inauguratie van de nieuwe leden. (…) Zij waren allen in zware rok en witte das en omhangen met de teekens hunner waardigheid, bestaande voor de juridische, medische, theologische, letter- en natuurkundige faculteiten uit resp. roode, groene, zwarte, witte en blauw geverfde sjerpen. (…) Wij schaarden ons voor de tafel en nu hield de voorzitter een lange, welsprekende rede, waarin hij ons naast de voorrechten van het vrije studenteleven, op de daaraan verbonden plichten opmerkzaam maakte. Vooral ook wees hij op het nut van de studentevereeniging, die den gezelligen omgang harer leden regelde en welke voordeelen dit voor elk hunner had. Wij werden daarna uitgenoodigd mee te gaan naar den studentesocieteit, om onder een glas wijn nader met de oudere leden kennis te maken."[59]

Geleidelijk verdrong een zekere braafheid studentikoze bravoure - het fenomeen student onderscheidde zich als zodanig gedurende lange tijd minder dan voordien het geval was geweest.[60] Per slot herinnerde de Leidse student aan het einde van de negentiende eeuw "nog slechts in de verte (…) aan zijn voorvaderen, door Klikspaan beschreven", en begon hij "meer en meer zijn epitheton ornans 'onbezonnen' onwaardig te worden".[61]

Anderzijds moest de door Klikspaan gecanoniseerde vriendschap volgens velen wel eerst 'verdiend' worden, om te beginnen door middel van serieuze ontgroeningen - om er als aankomeling bij te mogen horen. De strijd om de groenen mocht dan in 1839 ten principale voorbij zijn, die om het ontgroenen loopt als een rode draad door heel het negentiende-eeuwse studentenleven heen, bloest zelfs naar de vorige eeuw over, met als apotheose het homoseksuele groentheater van 1911, dat leidde tot Kamerdebatten en enquêtes, tot een rechtsgeding en het vertrek uit Leiden van de etnoloog en sinoloog prof. J.J.M. de Groot (1854-1921), die eerder het bekende boekje *Groenloopen* had uitgegeven (1904). In 1911 bracht het

door hem gepubliceerde libretto van het groentheater, "een stuk allerschunnigste pornographie", een nationale rel over het ontgroenen teweeg - al trachtte de senaat als steeds de kwestie te relativeren, om de goede betrekkingen met het corps niet te troebleren en met respect voor de autonome aard van het studentenleven.[62]

Intussen was er trouwens meer dan genoeg ophef geweest. In 1884 bijvoorbeeld mocht het donderen dan wel op een laag pitje hebben gestaan, maar "geen groentijd is wellicht zoo rijk aan hoogst treurige voorvallen" geweest als die van dat jaar: "Een groen gestorven, een andere krankzinnig geworden, en een derde in een ernstige maagziekte vervallen, en dat alles door den groentijd!"[63] De geest was daardoor echter nog allerminst retour in de fles, want in 1887 heet het dat "de tijden van mishandeling zijn voorbij (…) doch laten wij er allen voor waken, dat zij niet terugkeeren!" - immers, in "een geest van ruw geweld (…) worden weder handtastelijkheden gepleegd".[64] Het studiejaar 1889-'90 ving aan met "woeste tooneelen (…) en handelingen (…) die men achterwege diende te laten", maar tegelijkertijd was, vooral bij ouderen, sprake van "eene groote mate van onverschilligheid".[65] De volgende cursus was de apathie nog niet verdreven, kwamen "voornamelijk de jongeren (…) eerder, om hun a.s. broeders te ontvangen en sommigen, om hen met bier te gooien en andere soortgelijke grappige aardigheden ten beste te geven. Voorwaar een alleringenieuste manier van kennismaken. Gelukkig echter is het collegium hiertegen opgetreden."[66] Het was ook het eerste jaar dat in 1894 ", plechtig vergaderd, (besloot) tot ineereherstelling van het groentheater: een prijsvraag zou worden uitgeschreven voor een aanvallig tooneelstuk"; "Het groentheater, met een vuil maar onderhoudend stuk (…), vond wélverdiende toejuiching."[67] Het in 1895 ingevoerde reglement op de groentijd mag dan wel weinig hebben uitgehaald[68], niettemin bleef de groentijd in 1896 nagenoeg vrij van schandalen, en presenteerde "het groentheater met zijne serpentines" dat jaar een "stuk, als altijd weinig oirbaar - wat juist het aardige is".[69] Een jaar verder was het nauwelijks anders, lieten bijna honderd groenen zich inaugureren na "de, zoo zachte, drieweeksche marteling".[70] Het groentheater op de drempel naar 1900 ging gepaard met "het gewone gebombardeer van erwten en andere eetwaren, erger nog dan andere jaren." Nochtans heette de groentijd toen te mat, waardoor "de groenen zich verveelden".[71]

Bij het opmaken van de balans inzake de perikelen rond de inwijding van Leidse studenten kan niet alleen worden vastgesteld dat de wijze en mate ervan - van hard via mild terug naar hard - de gemoederen de gehele negentiende eeuw door danig heeft beziggehouden, maar ook dat het groenprobleem niet ten onrechte is opgevoerd als de katalysator van veranderingen binnen het Corps en in het bijzonder van ontwikkelingen die leidden tot het hervormde bestel in 1839. Aan het eind van de eeuw vormde het ontgroenen een van de oorzaken van het splijten van de studentengelederen èn was het een van de voornaamste symptomen van het einde van een tijdperk.[72]

Na de inwijding, of dat nu een hardhandige ontgroening of het zachtaardiger novitiaat was geweest, wachtte het echte studentenleven - met al zijn studentikoze folklore.

Leids studentenleven

De studentenkamer van Simon van Gijn (1836-1922), die van 1853 tot 1862 in Leiden rechten studeerde.
Zie: M. Stallenberg, *Een Leidse studentenkamer belicht. De schouw van Nieuwe Rijn 30*.

Waar sprake is van studentenleven in de negentiende eeuw, gaat het over dagindeling en studentenkamer, gedrag (of: wangedrag) en klederdracht, kroeg- en bordeelbezoek, consumptieve en andere gewoonten in de ruimste zin van het woord - allemaal veelvuldig beschreven, wellicht het meest nauwkeurig en, in elk geval, eigentijds door Klikspaan.

De verhouding tussen student en Leienaar, tussen 'spoelhond' zoals de laatste de academieburger bij voorkeur toesprak, en 'ploert', de studentikoze aanspreektitel voor de gezeten burger, mag in dit verband evenmin onvermeld blijven, waarmee bovendien het eigen-aardige jargon als bindend aspect van het studentenleven is genoemd.[73] Een ander facet, smet op een onbekommerd studentenbestaan, was het eeuwige geldgebrek, dat de student in eigen ogen, al dan niet daarmee koketterend, tot een beklagenswaardig lot veroordeelde, welk notoir ongerief hij onder meer trachtte te tackelen via bedelbrieven aan het thuisfront of door te teren op de zak van kornuiten.[74] Aan de andere kant wisten de heren uitstekend voor zichzelf te zorgen, daarbij ook hun toekomstige belangen in het oog houdend - zoals in november 1890 bleek bij de goedkeuring van de begroting voor de feestkas van 1895, en de kroniekschrijver vergenoegd gewag maakte van de "alleraardigste gewoonte, om aan personen, die ons over vijf jaar gastvrij zullen ontvangen, mede te deelen, hoeveel wij wenschen, dat voor ons onthaal besteed zal worden."[75]

Bij dit alles is het goed eraan te herinneren dat de hogeschoolse studie tot in de negentiende eeuw niet meer dan een middel en bijzaak was, geen doel op zich of hoofdzaak. Hierbij paste studievrijheid, in plaats van leerproces en -prestaties volgens een vast curriculum, en evenmin examens. De studie moest dus vooral niet te serieus worden genomen, en was in de praktijk ook niet erg belastend. Deze omstandigheden helpen de toen gangbare luiheid en losbandigheid van het studentenvolkje te verklaren - zij het dat jammerklachten over een gebrekkige

vooropleiding en over lanterfanterige en bandeloze studenten van alle tijden zijn.[76]

De schilderachtige charme ervan ten spijt, doet het er hier echter minder toe hoe het leven van alledag er voor de Leidse student in de negentiende eeuw uitzag.[77] Maken wij een uitzondering voor de sociëteit Minerva, met zijn lees-, biljart- en speeltafels.[78]

Symptoom van een zekere behoefte aan eenheid was deze eerste sociëteit, opgericht in 1814; dan verschijnt trouwens tevens het eerste studentenjaarboek, de Almanak. Voor de Leidse student in de negentiende eeuw stond de 'kroeg' centraal in zijn dagelijkse bestaan. Klikspaan was er kort maar duidelijk over: de sociëteit vertegenwoordigt het studentencorps; "schaf de Kroeg af en gij vernietigt het *Corps* (…) Wie kent de ongelukkigen, die geene leden van de Societeit zijn". [79] Wel vertegenwoordigde het LSC lopende de negentiende eeuw steeds minder de gehele studentenpopulatie, maar Minerva bleef een markant middelpunt.

Aanvankelijk hield de kroeg huis op de eerste verdieping van een woning aan de Breestraat. Daar, op het huidige nummer 121, had men de beschikking over twee, tot één geheel gemaakte, vertrekken (de 'Twee Kolommen' genoemd, naar de twee houten zuilen die het plafond schraagden), waar men verbleef tot 1837. Toen werd het aanbod van de japanoloog Philipp F. von Siebold aanvaard, en de sociëteit overgebracht naar het benedenhuis met tuin van diens pand Rapenburg nummer 19. Het is deze locatie, die tot 1844 gebruikt is, die door Klikspaan vereeuwigd is. Eveneens hier woedde de strijd tussen de oude en de nieuwe orde, tussen verdeeldheid en eenheid, en besloot de sociëteit op 22 april 1839, met 181 tegen 143 stemmen, voor de laatste te kiezen. De minderheid koos voor zichzelf, haakte af en richtte in de oude lokaliteit van de 'Twee Kolommen' aan de Breestraat een eigen sociëteit in, Mutua Fides, die het tot 1844 zou uithouden. De eenheid deed het Corps kennelijk verlangen naar een nieuw onderkomen, aan welke wens gevolg werd gegeven door, eveneens in 1844, terug te keren naar de Breestraat (nu nummer 50), hoek Vrouwensteeg, waar een zaal kon worden gesplitst in een leeskamer met de grote tafel, een conversatieruimte met buffet, en een biljartzaal. Ook had men er de beschikking over een collegiumskamer, een commissiekamer en -vanaf 1859- een speciale leeskamer voor 'zwaardere' lectuur.[80]

De centrale plek van de leestafel is opmerkelijk genoemd, en dat geldt zeker ook hier. Want de vraag hoe de studenten aan hun informatie over nieuwe (wetenschappelijke) ontwikkelingen kwamen, kan althans voor een deel worden beantwoord door te verwijzen naar het indrukwekkende arsenaal van op de sociëteit voorradige leesstof. In 1830 was die geabonneerd op 33 bladen, welk aantal in 1870 was uitgebreid tot zelfs 76. Maar niet alleen kwantitatief, ook anderszins laat het zeer grote aanbod een verandering zien: van dagblad naar periodiek, van conservatief naar liberaal, van Frans naar Duits, en van encyclopedisch naar wetenschappelijk. Was de tafel in 1850 4 wetenschappelijke bladen rijk, in 1870

lagen er niet minder dan 25 ter beschikking van de leeslustige en leergierige student; daaronder bevonden zich 7 juridische en 4 theologische, 5 medische en 4 natuurwetenschappelijke bladen.[81]

Terwijl Jan Kneppelhout veel meer student was dan dat hij studeerde en in Klikspaan een alter ego opvoerde die het er vooral om te doen was het Leidse studentenleven waarheidsgetrouw weer te geven, verscheen twintig jaar later een serieuze student in de Sleutelstad, de theoloog François HaverSchmidt (1835-1894) die Piet Paaltjens 'uitvond' en uitventte om via poëtische ontboezemingen, zoals in het bekende gedicht 'De drie studentjes', dit 'leven' te bespotten en er een romantische karikatuur van te fabriceren, verheerlijking van een studentenleven dat eigenlijk alleen nog in de herinnering voortbestond. In de Almanak voor 1856 laat HaverSchmidt Piet Paaltjens mysterieus verdwijnen, nadat deze eerder aan zijn geestelijk vader zou hebben gevraagd om zijn meest geschikte gedichten twee jaar na zijn dood in de Almanak op te nemen. HaverSchmidt had dit zogenaamd toegezegd[82], maar

> "Helaas! Ik wist niet, dat een voorgevoel van zijn naderend einde PIET PAALTJENS tot dit verzoek drong. - Want dat einde was nabij: op den avond van den 9den October 1853 verdween hij op eene raadselachtige wijze tusschen de twee biljarten op de societeit. Er waren toen slechts zeer weinigen in het lokaal, en het gas was nog niet ontstoken. Volgens verklaring van PLOOI moet hij circa half zeven op de hoogte van het buffet gezien zijn, zich rigtende naar het achterste gedeelte der kroeg. Niemand heeft hem zien terugkeeren, veelmin later weêr mogen ontmoeten. Alle pogingen, om iets aangaande hem te ontdekken, bleven onbekroond, de vreemdsoortigste gissingen leidden tot geen resultaat, en de vergetelheid nam weldra onzen PIET PAALTJENS en de geschiedenis van zijn uiteinde in hare armen."[83]

Vanaf het eind van de jaren vijftig ging het de sociëteit zelf minder voor de wind. Kastekorten, te wensen overlatende bediening en dito (etens)waar hielpen daarbij aan de ene kant, concurrentie van goede pasteibakkers en betere kroegen deden de rest, en de leegloop van de kroeg viel niet meer te keren. In 1873 slaagde men er met veel moeite in een commissie te formeren, die de bouw van een nieuwe sociëteit op hetzelfde terrein moest voorbereiden. Op vrijdag 22 mei 1874 schoten Minervanen de slopers te hulp, en zag een toegestroomde menigte verbluft toe hoe de leden hun eigen sociëteit met de grond gelijk maakten. Een dag later lieten de landelijke bladen niet na, de natie te informeren over het doeltreffende brekerswerk van de toekomstige elite van het land.[84] In de Almanak inspireerde "De val van Minerva" tot het gelijknamige 'Mengelwerk'-poëem, dat afsloot met de bemoedigende moraal: "Niet voor immer vergaan zijn de eens zoo gezellige zalen, Uit die asschen verrijst er een schoone, nieuwe Minerva".[85]

Een jaar verder, in 1875, vond de gedeeltelijke opening van het nieuwe sociëteitsgebouw plaats, dat wil zeggen: van de conversatie- en biljartzaal op de

Societeit Minerva (1875) in de Breestraat te Leiden.
Foto Jonker.

parterre. Direct na de openingsfeestelijkheden werd het gebouw weer gesloten, en hervatte men de bouwactiviteiten. Eetzaal en dispuutkamer konden dan ook pas daarna in gebruik worden genomen.[86] En sinds 1879 kon men zich op een "eenvoudig en toch smaakvol" aangelegde baan bekwamen in de kunst van het kegelen.[87]

Toch deden zich ook daarna wel ongewenste taferelen voor, zoals in het begin van de jaren tachtig toen teruglopend kroegbezoek betreurd werd, gevolg van vechtpartijen - "die meer en meer in zwang komende, onhebbelijke gewoonte van ettelijke kroegleden, om steeds het beslechten van hunne persoonlijke veeten tot zulk een 'feest' uittestellen en aldus de algemeene gezelligheid te verstoren."[88] Kansspelen vormden een andere bron van wrijving. Toen het hazardspel in 1891 toch weer op de kroeg werd getolereerd, was het commentaar ondubbelzinnig: "wij zullen dus (…) ons wederom kunnen ergeren aan het weerzinwekkende schouwspel dat een deel van de bloem van Neerland's jongelingschap met koortsigen hartstocht elkaar de beurs tracht leeg te dobbelen."[89] Terwijl op 13 februari 1893 werd besloten dat "De dagen van overdracht van het kroegbestuur, die beide dagen van anarchie," niet meer zouden worden belemmerd door "het op dien avond op de societeit gebruikelijke roulettespelen" - waar ook wel buitenstaanders op af kwamen.[90] Ofschoon een jaar verder bij "overdrachtsfeesten weer geanimeerde roulettetafel opgezet" was, heette dit "tot groot nadeel van de Societeit" te zijn, daar dit "aan de leden een ongezochte gelegenheid scheen te bieden om ongestraft het toch al verre van complete ameublement in de conversatiezaal te vernielen." De commissie voor Minerva liet zich vervolgens niet kisten, en "meende waarschijnlijk in den geest der overige aanwezigen te handelen door 's middags, bij haar kortstondig bezoek aan het aan haar zorgen toevertrouwde lokaal, de canapé's als speelgoed te beschouwen." En mogelijk omdat de wal het schip toch niet kon keren, werd beslist dat "de roulet, in plaats van afgeschaft te worden, nu bij de wet werd gesanctioneerd."[91] Anno 1890 waren belangrijk geachte veranderingen in de organisatie van de sociëteit aangebracht, was namelijk het bestuur gesplitst in een commissie voor het beheer en een commissie voor orde en vertegenwoordiging[92] - maar met de orde was dus ook daarna nog wel eens wat mis.

Gezelschapsleven te Leiden

Leidse studenten troffen elkaar niet alleen bij college, op straat of in de kroeg, zij verkeerden tevens in een of meer gezelschappen, meestal in LSC-verband, vooral later in de negentiende eeuw ook daarbuiten. Het was een bonte en allengs meer gevulde volière die de 'trekvogels' er op nahielden: algemene clubs, gezelschappen van plaatselijke en provinciale signatuur, sportverenigingen en - niet in de laatste plaats - vakdisputen en -leesgezelschappen.[93]

Zo deed de Debating-Society onder de beproefde leiding van staatsrecht-beoefenaar prof. J.Th. Buys (1828-1893) haar naam eer aan, en organiseerde het gezelschap Doctrina lezingen door "de beste sprekers van het land"[94]. Men kon zijn stem ook laten horen in toneel- en zangverband; wel bleek het eerste over langere adem te beschikken dan de zangvereniging, en vond men het "jammer dat (…) haar eerste concert voor goed ook het laatste zal blijven."[95] Stad- en streekgezelschappen als Drenthina en Frisia, Arnhemia en Zutphania, Trans-Flacquaeana et Goedereeda waren plechtankers en pleisterplaatsen voor studenten afkomstig uit respectievelijk Drenthe en Friesland, Arnhem en Zutphen, en het Zuid-Hollandse eiland Goeree-Overflakkee.[96] De meest weidse scala van clubs diende de sport: roeien bij Njord, schermen en gymnastiek bij Arena Studiosorum, pistoolschieten bij Colonel Colt, fietsen bij De Raddraaier, schaatsen bij de IJsclub, en vele andere. Ook het beoefenen van balspelen zoals cricket behoorde tot de mogelijkheden, al bleven aansprekende daden bij de 'King of Sports' aanvankelijk uit en werd het speelveld soms "het gansche jaar (…) niet betreden, dan door schapen"[97]; pas nadat de club was aangevuld met voetbal en later met - en dankzij - hockey leidde de groei pal vóór de eeuwwisseling tot bloei.[98] Laten wij het bij dit topje van de ijsberg …

Verreweg de meeste disputen en leesgezelschappen kwamen voor in het domein der letteren, waren aan de muze der eloquentie gewijd, zoals de reeds meer opgevoerde Rederijkerskamer voor Uiterlijke Welsprekendheid binnen Leiden (opgericht in 1833). Daarin participeerden nog altijd bekende figuren, bijvoorbeeld Jan Kneppelhout (Klikspaan) en Nicolaas Beets (Hildebrand); ook Jan Bastiaan Molewater was lid van de 'Romantische Club' zoals buitenstaanders en tegenstanders dit gezelschap wel betitelden. Had de vaderlandse Romantiek dus ook in Leiden wortel geschoten, althans in literaire context, de Rederijkerskamer was er een late exponent van, aangezien de Romantiek in die jaren dertig hier al op haar retour was c.q. tenminste onder vuur lag - het Realisme kwam er aan. De 'Romantische Club' heeft slechts kort bestaan (tot 1837) doordat de kamerleden na hun Leidse studie elk hun eigen (beroeps)weg gingen. Sommigen - waarschijnlijk Beets als eerste - duidden hun vooral poëtische creaties uit hun studententijd al spoedig daarna aan als 'zwarte tijd', als jeugdzonden waaraan zij liever niet herinnerd wilden worden.[99]

De *donkere kamer* van het Leidse studentenleven

De *Camera Obscura* van Hildebrand, bekend pseudoniem van prof. Nicolaas Beets (1814-1903), heeft onze letterkunde met een aantal legendarisch-geworden figuren verrijkt, zoals Keesje het diakenhuismannetje. Het zijn typetjes uit een tijd, een krappe twee eeuwen terug; het zijn echter tegelijk typen die in wezen

een zodanige algemeenheid vertonen, dat wij ze anno nu bij wijze van spreken zouden kunnen tegenkomen.

Beets heeft in zijn *Camera Obscura* ook een meesterlijke karakterschets gegeven van het studentenleven, zoals dit zich tegen het midden van de negentiende eeuw in Leiden manifesteerde. In de taal van toen legt zijn eigentijdse impressie een wel altijd actueel blijvend brok menselijkheid bloot. Nadat Hildebrand het Academiegebouw aan het Rapenburg ten tonele heeft gevoerd, gaat hij nader in op een zich daarin bevindend "klein vertrek met witte muren en een houten vloer, waarin men een tafel, een paar stoelen, met en benevens een verroeste kachel en toebehoren gewaarwordt": het roemruchte 'zweetkamertje', voor hem "een soort van vagevuur", waar bijvoorbeeld "die arts, die nu zo stoutmoedig doortast in uw maag en ingewanden, menig droppel zweets (heeft) gelaten, als hij bedacht dat zijn professoren zoveel meer wisten dan hijzelf." Geven wij Hildebrand gelegenheid ons te overtuigen van

Zweetkamertje met opschrift 'Hier gezweet, maar niet vergeefs'.
In de ietwat bedrukt kijkende jongeling heeft men wel de legendarische (medisch) student Theo Himpe - over wie later meer - menen te herkennen, naar het oordeel van Rudi E.O. Ekkart, oud-conservator van het Academisch Historisch Museum te Leiden, echter geheel ten onrechte: "De voorgestelde vertoont geen enkele gelijkenis met Himpe, die een veel aanzienlijker lichaamsomvang had en bovendien een vrij opvallende snor droeg, terwijl er geen betrouwbare bronnen te vinden zijn die wel op identificatie als Himpe zouden kunnen wijzen." (G.Th.A. Calkoen (1978) 2219).

de verschrikkingen van deze "Belangrijke plek gronds!", die "de patiënt" placht te betreden "met een witte das, een wit gezicht, en een zwart pak klederen, en gevolgd wordt van enige vrienden in négligé, met cloaks, rottingen, petten en honden." (…).

> "De persoon nochtans, die ik mijn lezers wilde voorstellen, voldeed in zo verre niet aan de formaliteiten, die in deze rampzaligste aller folterplaatsen gevorderd worden, dat hij die, vergezeld van slechts een enkele vertrouweling, binnentrad. Hij had de zeldzame kracht bezeten niemand buiten die vertrouweling deelgenoot van zijn examen-geheim te maken, de pedel verzocht het verraderlijke briefje *ad valvas academicas* niet aan te plakken, en degenen die er achter gekomen waren dat hij gisteren zijn demonstratie (hij was medicus) had gedaan, omtrent het uur van het examen misleid.
>
> Het was een jongeling van een niet ongunstig uiterlijk, ofschoon men volstrekt niet zeggen kon dat hij schoon was, en de witte das en gedrukte stemming, waarin de omstandigheid waar hij in verkeerde hem bracht, konden niet gezegd worden hem te flatteren. Hij was van een gewone grootte, maar de vriend, die hij medebracht, kon geacht worden klein te zijn; een nadeel, hetwelk hem niet belette er op dit ogenblik vrij wat aannemelijker uit te zien dan de examinandus. Zijn bruine ogen hadden een schalke blik, en zijn vrolijk gezicht en de vlugheid zijner bewegingen staken wonderlijk af bij de bedrukte ernst van hem, die in dit droevig kamertje gekomen was om zich op de zenuwschokkende examenschel voor te bereiden.
>
> De examinandus zette zich naar het oud en wettig gebruik op de tafel neder, en keek op zijn horloge. De deur stond wijd open, en hij genoot een onbelemmerd uitzicht op de kamer der facultas medica.
>
> 'Vier minuten over tweeën. Toch nog te vroeg,' zeide hij mistroostig.
>
> 'Wis en zeker te vroeg,' zei de kleine, 'maar je hebt mijn raad ook niet gevolgd.'
>
> 'En wat was je raad dan?' vroeg de ander verstrooid, en naar de trap ziende; want hij hoorde daar enige beweging op, en was nieuwsgierig of het prof. Sandifort dan wel prof. Macquelin zou zijn, die het eerst verscheen.
>
> 'Mijn raad? Lieve hemel! dat je op je bed had moeten blijven tot één ure, en geen enkel boek meer inzien.'
>
> 'Neen, dat's ook maar gekheid,' zei de andere, die op dit punt gedecideerd scheen te zijn; zeker ten gevolge van de ondervinding van deze huidige dag, daar hij met radeloze angst nu dit, dan dat dictaat had opgeslagen, van het ene boek de inleiding nog eens had doorgelezen, en van het andere het register nog eens had bestudeerd.
>
> 'Vervolgens had je moeten ontbijten; op je gemak, weet je?' ging de kleine voort.
>
> 'En een glas madera drinken?' vroeg de grotere.
>
> 'Neen, jongen, dat weet ik niet; je mocht reis aan het doorslaan raken,' antwoordde de kleine.
>
> 'Doorslaan is goed,' zei die van de pijnbank.

'Ja, dat kan er naar wezen,' zei die van de vloer. 'Je moet altijd denken dat het Latijn is.'
'Dat's één geluk!' sprak die van de witte das; 'ik wou niet dat het Hollands wezen moest; een stommigheid in 't Hollands is zo dubbel stom.'
'Dat is waar,' hernam die van de zwarte strop, 'maar je dient primo Latijn te kennen; en ik voor mij, heb me meer op me moedertaal toegeleid, weet je. Maar jij hebt nog al een aardig Cicero'tje in je mond zitten, dat's zeker! Maar wat ik zeggen wou: je had je niet moeten aankleden vóór tweeën.'
'Daar heb je Macquelin al,' zei de lijder.
'Je wou wel dat Broers een operatie te doen had,' zei de ziekentrooster.
'Mijnheer Broers is al lang binnen,' zei de pedel, en die brave kwam met een kwitantie van de college-gelden.
'Gerritje, Gerritje, wat zit je der in,' ging de getuige voort.
'Wel een beetje!' antwoordde de gedaagde.
'Neen, niet een beetje!' vervolgde de kwelgeest, 'maar machtig veel, man! Maar als je *mij* vraagt of je ooit bang genoeg wezen kunt, dan moet ik zeggen: neen, kerel! Want, weet je, je hebt toch maar slecht college gehouden; en dan, dat je reis gezeid hebt dat de osteologie zo'n droog ding is! Denk je niet dat dat overgebracht is?'
Het slachtoffer deed een poging om te glimlachen, maar hij had geen genoegen.
'En daarenboven,' ging Jean qui rit voort, 'wat het ergste is: het is bekend genoeg dat je een stommeling bent.'
'Je steekt er de gek mee,' zei Jean qui pleure, 'maar waarlijk, ik weet er minder van dan je denkt. Maar wacht reis; daar gaat de schel!'
Nog één ogenblik, en het slachtoffer sprong van de tafel, volgde de pedel, die hem de deur der medische faculteitskamer ontsloot, en trad met een bescheiden tred en lichte buiging voor zijn beulen; maar de tuchtknaap dribbelde met een luchtige pas achter hem aan en zette zich op de harde bank der toehoorders, vrij wat meer op zijn gemak dan het slachtoffer op de gladde stoel der examinandi."

Tot zover Hildebrand. Voor de afloop van dit schoon verhaal c.q. voor het antwoord op de intrigerende vraag of de kandidaat het gered heeft of niet, verwijzen wij naar de *Camera Obscura* zelf in het algemeen en naar het hoofdstuk 'Gerrit Witse - Studentenangst' in het bijzonder.

Waaraan in generale zin valt toe te voegen, dat het Latijn als vaktaal toen nog altijd volop valide was. Het simpele 'Goed, mijnheer' van een ondervragende hoogleraar was destijds verpakt in de welluidende formule 'Recte, recte, ornatissime'.

Gewoontegetrouw deed de student examen, ritueel gehuld in een lange mantel en voorzien van een 'hoge zije'. Was het resultaat bevredigend, dan placht de kwaliteit van de laatste door feliciterende studiegenoten op het hoofd van de geslaagde met kracht te worden beproefd. Welke mos weliswaar steeds in flagrante strijd met de Kerstgedachte is geweest, maar die toch in een sfeer

van slachtofferlijke kameraadschap en ter ontlading van de spanning lang in zwang is gebleven.

Bronnen: Hildebrand, *Camera Obscura*, 276-279; L.D. Frank en H.B. Wiardi Beckman, *Geschiedenis van het Leidsche Studentencorps*, 81; G.Th.A. Calkoen (1978) 2218-2219.
In *De Camera Obscura en Leiden* (89) merkt A.A. van Rijnbach op: "de studentengeneraties van ong. 1835-1855 hebben (…) drie auteurs opgeleverd, die (…) grote verdienste hebben: Hildebrand, Klikspaan en Piet Paaltjens. Begrijpelijk is het, dat vooral "De studenten en hun aanhang" daarbij op de voorgrond kwamen te staan."

EEN LEIDS MEDISCH DISPUUT EN ENKELE ANDERE GEZELSCHAPPEN

Verkennende kanttekeningen

Alvorens nader in te gaan op de Leidse disputen - waarin medisch studenten van gedachten wisselden over wetenschappelijke onderwerpen -, is het zinvol de vraag te stellen: *hoe kwamen en bleven zij op de hoogte van ontwikkelingen in de geneeskunde?*

Drie informatiebronnen - de leermeesters, de vakliteratuur en de disputen zelf - passeren nu ter oriëntatie de revue.

In het algemeen pleegt het onderwijs maatschappelijke en wetenschappelijke ontwikkelingen eerder te volgen dan daarin voor te gaan. Dat is geen diskwalificatie, maar een gegeven waarmee rekening dient te worden gehouden. Wellicht is op het volgende - bijna was uit de pen geglipt: volgzame - karakter van het onderwijs het hoger en wetenschappelijk onderwijs de enige uitzondering, omdat veelal daar de smaakmakers vertoeven die zulke ontwikkelingen kunnen signaleren en duiden, analyseren en sturen. Sterker nog: werden ontdekkingen ooit vooral buiten de universiteit gedaan, sinds de negentiende eeuw vielen steeds meer academische onderzoekers daarvoor in de prijzen.[100] In die lijn is het aannemelijk dat een hoogleraar in zijn colleges nieuwe visies en visioenen te berde brengt - uiteraard voorzover het keurslijf van het voorgeschreven curriculum daartoe ruimte laat -, en de een zal die ruimte inventiever, creatiever en gretiger benutten dan de ander. Gevolg daarvan is dat studenten voor hun perceptie van nieuwe ontwikkelingen (sterk) afhankelijk zijn van de animo van hun docenten om hen in te wijden in en vertrouwd te maken met vakinnovatie. Zoals er goede en slechte leermeesters zijn, zo zal de een zich meer gebonden achten aan het verplichte studieprogramma, terwijl een ander een ruimere rol zal verkiezen, in positieve of negatieve zin. Het is met name de vrijheid van wetenschap die het hoger onderwijs in beginsel in

staat stelt om - opnieuw: met inachtneming van de grenzen van het leerplan - de studenten op de hoogte te brengen van wat zich binnen het vak voordoet. Het maakt daarbij in de praktijk nogal wat uit of zo'n docent de kunst verstaat om door zijn betoog te inspireren, dan wel dat zijn woorden slechts voor kennisgeving worden aangenomen.

Kortom, de docent kan en - als 't goed is - móet een voorname informatiebron zijn, zowel voor de 'gewone' studiestof als voor 'extracurricular' zaken. In hoeverre de Leidse leermeester dit in de negentiende eeuw is geweest, is in Hoofdstuk IV in 22-voud nagegaan.

Wat lazen de Leidse studenten zoal? Voor hun lectuur waren zij in hoofdzaak aangewezen op eigen aanschaf van boeken, op de leesgezelschappen (waarover straks meer), en op de bibliotheek en de leestafel ter sociëteit[101] (waarover reeds en passant is bericht).

Afgezien van (inter)nationale letterkundige publicaties, van kranten en periodieken - en dat waren er vele en veelsoortige, en zij dienden de leescultuur en -honger volop -, interesseert ons hier in het bijzonder de medische vakliteratuur waarin de toegewijde student in de geneeskunde zich toen verdiepte. Op de sociëteit waren in 1870 vier medische tijdschriften voorhanden: *Weekblad voor Geneeskunde*, *Medical Times*, *Archiv für Physiologie* en *Journal d'Anatomie* - keurig over de drie grote vreemde talen verdeeld. Zowel de medici als de natuurwetenschappers konden hun kennisdorst bovendien lessen met het *Nederlandsch Archief voor Genees- en Natuurkunde*. Er is met dat al enig begrip op te brengen voor die klacht uit 1866 in het blad *Vox Studiosorum*, dat de leeskamer was ontaard in een oord van strenge studie. Inderdaad zal men een rijker bedeelde tafel ver buiten Leiden hebben moeten zoeken. Hoe dan ook, deze voorziening was evenzeer een onmiskenbaar blijk van de bloei van het studentenleven in de Sleutelstad als van de interne verdeeldheid ervan - waar een elk iets van zijn gading moest kunnen vinden.[102]

Met de genoemde bladen was de keuze echter verre van uitgeput, want in de loop van de negentiende eeuw deed zich een ware vloedgolf van wetenschappelijke tijdschriften voor, waarvan vele weliswaar na enige tijd wegebden, maar die niettemin een indruk geeft van het elan en de dynamiek waarmee de toenmalige veranderingen in de genees- (en natuur)wetenschappen gepaard gingen. Vooral de tijdschriften voor de natuurwetenschappen plantten en slingerden zich lustig voort in en door het woud van wetenschappelijke periodieken.[103] De wildgroei ontlokte wel kritische geluiden, zoals de verzuchting van F.C. Donders: "De versnippering van krachten moest tot een zwak leven leiden, dat men zelfs door een parasitisch teren op vreemde sappen niet kon verbergen."[104] In een aforisme uit 1849-'50 maakt hij met een andere metafoor zijn bezwaar duidelijk:

> "Indien men uit het steeds klimmende aantal geneeskundige tijdschriften in Nederland tot den bloei onzer geneeskundige litteratuur mogt besluiten, dan voorzeker zou men hiervan de beste getuigenis kunnen afleggen. Beschouwt men die tijdschriften evenwel van zeer nabij, dan is het helaas voor een klein deel Nederlandsch goud wat er blinkt; dan rijst de vraag ons voor den geest, of het geen gelukkiger teeken ware, zoo men wat minder goud en zelfs van minder karaat, op eigen bodem trachtte op te delven, inplaats van op metalen van vreemden oorsprong een Hollandschen stempel te zetten."[105]

In de eerste helft van de eeuw verscheen menig medisch magazine, dikwijls opgezet vanwege genootschappen, waarvan vele - als gezegd - slechts een korte tijd van leven hebben gehad, en sommige door een enkele geneeskundige werden gevuld en uitgegeven. Niet zonder betekenis zijn geweest het *Practisch Tijdschrift voor de Geneeskunde in al haren omvang* (1822-'56) en het *Nederlandsch Lancet* (1836-'57) dat - na twee naamswisselingen - in 1857 ophield te bestaan.[106] Toen was nog een uitgave als het *Tijdschrift voor Genees-, Heel-, Verlos- en Scheikundige Wetenschappen* (1823-'47) mogelijk. Vanaf de jaren veertig deden specialisatie en organisatie zich echter gelden, en zagen de grote vaktijdschriften het licht - zoals het nog altijd toonaangevende *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* (1857), van de Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst (1849).[107] Leidse hoogleraren lieten zich bij dit alles niet onbetuigd - zo publiceerde Cornelis Pruys van der Hoeven (met anderen) *Geneeskundige Bijdragen* (1826-'28) en gaf Adriaan Heynsius in 1869 de stoot tot de verzamelbundel *Onderzoekingen gedaan in het physiologisch laboratorium der Leidsche hoogeschool.*[108]

In deze en andere medische literatuur weerspiegelde zich de mate van belangstelling voor nieuwe medische instrumenten of nieuwe methoden van onderzoek.[109] Zo was en bleef het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* - resultaat van fusie van diverse bladen[110] - de eerste en belangrijkste bron voor de vaderlandse medicus om zich op de hoogte te houden van de ingrijpende veranderingen op de terreinen van geneeskunde en gezondheidszorg[111], en levert het bewijs voor de stelling dat het wetenschappelijk tijdschrift de motor achter de opvatting van wetenschap als een communicatief proces is.[112] Toch viel daar toen wel iets op af te dingen, althans volgens de vooruitstrevende medici in ons land. Halverwege de negentiende eeuw ergerden zij zich immers over de achtergebleven staat van de wetenschappelijke tijdschriften en verweten de geneeskundigen slechts hoogst zelden van vakliteratuur kennis te nemen. Met J.P. Heye als voornaamste aanjager wilden de progressieven die lethargie doorbreken, en een aanvang maken met nieuw medisch-journalistiek aanbod.[113] Ook de hygiënisten gebruikten het vaktijdschrift als vehikel om hun gedachtegoed over de noodzaak van openbare hygiëne te verspreiden, om te beginnen in het *Tijdschrift voor algemeene Gezondheids-regeling en Geneeskundige Politie* (1853-'54).[114]

Een van hen - tevens redacteur van laatstgenoemd tijdschrift[115], Pruys van der Hoeven, koesterde eveneens bedenkingen. Reeds in 1826 had hij zich over

de tijdschriften bedoeld voor jonge medici, zoals het *Practisch Tijdschrift*, laten ontvallen: "[D]ie ze als leerboeken, als handleidingen der praktijk beschouwd, die meent door dezelve de lectuur van onze klassieke auteurs (…) te kunnen missen, heeft nimmer ware praktijk gekend".[116]

Hand- en leerboeken stonden de student uiteraard ook ter beschikking.[117] Al hebben die per definitie met een zekere achterstand in het doorgeven van actuele informatie te kampen, zijn namelijk de jongste ontwikkelingen er lang niet altijd in verwerkt[118], toch zal hij er de recente stand van wetenschapszaken door kunnen leren kennen. Of een leerboek voldoet, hangt vanzelfsprekend mede af van de verwachtingen die men ervan heeft. In een recensie in *De Gids* uit 1846 stelt Donders:

> "Bij een leerboek eischt de leerling (…) geen nieuwe, wellicht onrijpe vruchten: hij eischt den inhoud der wetenschap zelve, waarin de regten van allen gelijkmatig vertegenwoordigd zijn, waarin niets is opgenomen, waarover hare uitspraak niet gehoord is. Scherp tegen elkander overgesteld, loopen de eischen der wetenschap en van den leerling dus hemelsbreed uiteen. Naarmate de wetenschap meer vindt wat

Eén manier van studeren - in de jaren veertig van de negentiende eeuw.
Hoewel menig student in Leiden er een hond op nahield, was deze trouwe metgezel niet altijd en overal welkom, zoals blijkt uit die boetebepaling in het Reglement van orde voor de corpsvergaderingen uit 1867 (art. 28): "Geen lid mag honden ter vergadering medebrengen op boete van vijftig cents voor iederen hond." Terwijl de wetten der Societeit Minerva anno 1875 (art. 85) voorschreven: "Die een hond binnen het Societeitsgebouw brengt en dezen niet onmiddelijk vastlegt op de daartoe aangewezen plaats, vervalt in eene boete van *ƒ* 0,50." (Almanak voor 1879, 277, 308).
Zie ook: W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 509-510.
Litho door Alexander Ver Huell.

> voor haar balie te beslechten is, naar die mate worden de eischen van den leerling miskend. Hierom wachte men niet de bruikbaarste handboeken van mannen van de eersten rang. Zij zijn aan minder vaardige handen vaak beter toevertrouwd."[119]

Een halve eeuw later spraken de Leidse studenten zelf zich uit. Bij de propaedeutische colleges van de chemicus prof. A.P.N. Franchimont geschiedde door de uitgebreidheid van de stof

> "de voordracht zoo snel (…) dat veel voor de juniores verloren ging. Een goed leerboek blijft daarom steeds een wensch, daar dan de gelegenheid bestaat vooruit zich op de hoogte te stellen van wat behandeld zal worden."

Bij hun suggestie aan Franchimont om de inleiding van de organische scheikunde enigszins te bekorten, wijzen zij erop dat het leerboek hierin kan voorzien, en zo tijdwinst kan worden geboekt "voor later, waar nu òf zeer gehaast òf onvolledig gedoceerd moet worden." Niet alleen de toekomstige medici lieten blijken gebaat te zijn bij zodanig houvast, maar ook de aanstaande natuurwetenschappers gaven te kennen daar behoefte aan te hebben.[120]

En dan - er is in Hoofdstuk III al van gerept - kwamen er leesgezelschappen voor. Dat waren verenigingen die na gemeen overleg voor gezamenlijke rekening van de deelnemers tijdschriften en boeken aanschaften, deze vervolgens lieten circuleren waarna de exemplaren tegen gereduceerd tarief door belangstellenden gekocht konden worden, en/of gezelschappen waarvan de leden beurtelings een lezing hielden. Van zulke clubs had het Corps er vele, wetenschappelijk en meer algemeen van aard, waarvan de meeste tot eerstgenoemd type zullen hebben behoord. In lang niet alle leesgezelschappen was het namelijk gewoonte dat men bijeenkwam voor een gedachtewisseling over een publicatie.[121]

Voor studenten in de geneeskunde was er bijvoorbeeld Medicinae Sacrum, dat in de Almanak voor 1847 als leesgezelschap is opgevoerd (tot 1858), maar vermoedelijk van oudere datum is aangezien de Almanak eerst omstreeks die tijd met de vermelding ervan een begin maakt. Voordien was Nobis et Aliis (1800-1880) als medisch leesgezelschap opgericht. Later vinden wij het wis- en natuurkundig leesgezelschap 'Archimedes' (1862) genoemd, waarin ook medici konden participeren, en dat vanaf 1878 voor de sector genees-, wis- en natuurkunde actief heette te zijn.[122]

Het fenomeen bleek echter de tand des tijds niet te kunnen weerstaan, vanwege gewijzigde bezigheden en behoeften van de studenten. In het gezelschapsleven binnen het Corps kwam de klemtoon steeds meer te liggen op de gezelligheid, in plaats van op de studie. Als gevolg van deze ontwikkeling verdwenen de faculteitsleesgezelschappen. Eens zo talrijk, raakten zij uit de gratie doordat het portefeuillegewijs opdoen van de nodige kennis werd vervangen door een veel individueler wijze van studeren.[123] Dat lot zou de disputen bespaard blijven.

> "Hoe genoegelijk, in zulk een gezelligen kring, onder een afwisselenden arbeid, zoo geheel Muzenzonen waardig, uit te rusten van zoo vele meer vermoeijende en inspannende avonden en nachten, aan welken God dan ook gewijd! Er is iets vertrouwelijks, iets gemoedelijks, iets broederlijks, in dat onderling verkeer van de Leden van eenzelfde *Dispuut*; in dat onbekommerd en zonder den minsten argwaan blootleggen van al de hoedanigheden onzer geestvermogens, van de zwakke plaatsen onzer kennis, van de geheimen onzer ontwikkeling, van het gebruik van onzen tijd; in dat beurtelings flaters durven begaan, ja! dat dom durven wezen tegenover elkander. En zou dan een *Dispuut* niet eene bron van vriendschap mogen heeten, alwaar men niet alleen, gelijk aan den feestdisch, elkanders hart en inborst kennen, maar bovendien elkanders kundigheden leert beoordeelen en wegen; alwaar men de schatkist zijner kennis, ledig of gevuld, voor elkander ontsluit; den overvloed van zijne wetenschap, den aard van zijn verstand, open legt en, steunende op wederkeerige bescheidenheid, gaarne, ieder op zijne beurt, al de windselen zijner eigenliefde gerustelijk wegwerpt?"[124]

In Klikspaans onbaatzuchtige typering van het verschijnsel dispuut herkent men zijn voorliefde voor de vriendschap als bindend sleutelwoord. Een Almanak-auteur noemt een decennium daarna disputen "de ware thermometer der Akademie", en licht toe:

> "Te veel heeft het vooroordeel veld gewonnen, dat men geen echte fidele broeder zoude kunnen zijn, zonder zijne studie te verwaarloozen. Het tegendeel is waar. Vrolijk, opgewonden onder jongelui, opgewekt onder het werken … dat is het ware; en die beide eigenschappen kunnen vereenigd niet beter schitteren dan in een goed Dispuut. In een geleerd genootschap moge men aan de laatste, op een feest aan de eerste genoeg hebben, in een Dispuut zijn beide even onmisbaar."[125]

Nog weer later zou een student-auteur zich in vergelijkbare zin uitlaten, zij het vervat in een kernachtiger definitie: "Een goed dispuut moet eene vereeniging zijn van jongeluî te zamen gekomen om ware wetenschappelijkheid en ware studentikositeit te bevorderen en aan te kweeken."[126]

Inderdaad waren de disputen voor de studenten van essentieel belang. Zij voorzagen in sociale contacten, in vrienden, in emotionele behoeften en bovendien in hulp (bij de studie), zeker veel betekenend in de eerste fase na aankomst in de universiteitsstad.[127]

En er was meer. Hadden hoogleraren zich eerder bekommerd om de persoonlijke ontplooiing van hun leerlingen in privé-colleges aan huis, na 1876 gingen zij zich toeleggen op het overbrengen van specialistische kennis. Voor zijn verdere ontwikkeling moest de student zijn heil zoeken bij de eigen vereniging, en ging het dispuut binnen het Corps de plaats innemen van het vroegere dispuutcollege.[128]

Oorspronkelijk vormden, naast de colleges, de disputaties[129] een vast onderdeel van het onderwijs. Dat waren twistgesprekken naar aanleiding van een schriftelijk stuk, waarbij een student defendens of respondens een aantal Latijnse stellingen verdedigde tegen argumenten van andere studenten opponentes.[130] Hij kon daardoor blijkgeven de leerstof te hebben begrepen en in staat te zijn misverstanden recht te zetten of afwijkende opvattingen te weerleggen.[131] In het begin werden die stellingen ongeveer een week van tevoren door de pedel op de deur van de hogeschool (ad valvas Academiae) aangebracht, maar weldra werden ze door de student zelf bij de hoogleraren van de eigen faculteit bezorgd. Zulke disputaties, doorgaans met een professor als praeses, kenden allerlei varianten. Afhankelijk van het doel ervan was er onderscheid tussen exercitii gratia, om te oefenen, en pro gradu, om een graad te behalen.[132]

Het dispuut zoals dat hier en nu aan de orde komt, is de eind achttiende-eeuwse invulling die de studenten er zelf aan hebben gegeven. Toen "trokken de meeste studenten zich terug in een eigen, besloten wereld van disputen"[133]. In de woorden van Cornelis Pruys van der Hoeven:

> "Eenmaal 's weeks verzamelen zich eenige studiemakkers, leden derzelfde faculteit, op het dispuut, en oefenen zich in de gemeenschappelijke studiën en blijven na het einde der werkzaamheden op een min of meer frugaal broodje bijeen."[134]

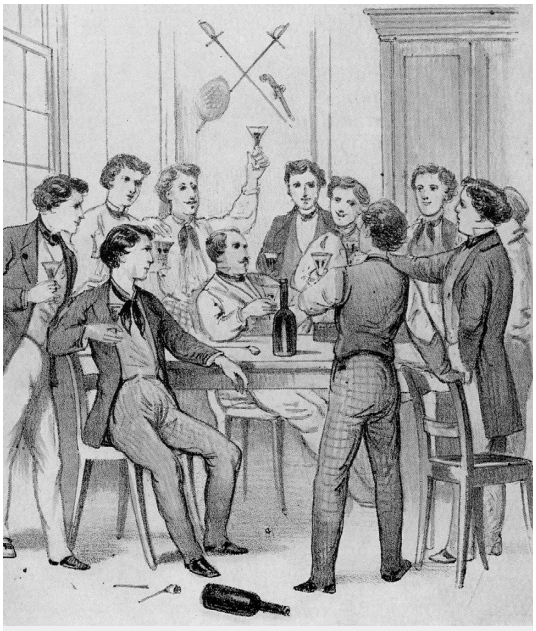

Dispuut-college ofwel vergadering van een dispuut, omstreeks 1840.
Litho; in Klikspaans *Studentenleven*.

Die 'makkers' waren per gezelschap meestal niet meer dan zo'n tien à hooguit vijftien studenten tegelijkertijd. Nieuwe leden werden door zittende leden voorgedragen; zij moesten doorgaans eerst hospiteren alvorens tot lid te worden benoemd. Als een lid bedankte, bijvoorbeeld omdat hij zijn studie beëindigd had, werd hem veelal het erelidmaatschap van het dispuut aangeboden, en soms bleef zo'n erelid bijeenkomsten van het gezelschap bezoeken.

Deelname aan een dispuut was geen vrijblijvend genoegen, want er vielen vele taken te verdelen onder de kleine groep betrokkenen. Om te beginnen moesten er bestuursfuncties

worden vervuld - in elk geval: praeses, ab-actis en quaestor - met al wat daarbij behoorde. De werkzaamheden bestonden uit het "voorlezen eener verhandeling, het verdedigen van stellingen, het doen en beantwoorden van vragen, het vak betreffende" [135]. De bijeenkomsten vonden plaats ten huize van de leden, die om de beurt als gastheer optraden. Als men hierbij bedenkt dat dit alles neerkwam op de schouders van enkelen, die dikwijls óók nog eens lid waren van een of meer andere gezelschappen, terwijl zij bovendien geacht werden 'gewoon' te studeren, dan valt te begrijpen dat disputen nogal eens geplaagd werden door instabiliteit, en dat hun voortbestaan verre van verzekerd was.

De (gewone) vergaderingen van een dispuut, meestal eens in de veertien dagen, van een uur of zes tot ongeveer middernacht, plachten een tamelijk vast patroon te volgen. Na de opening werden huishoudelijke aangelegenheden afgehandeld, zoals het voorlezen van de notulen en het innen van de boetes. Op vaak pietluttige 'vergrijpen' als het onaangekondigd te laat of niet op een vergadering verschijnen, het niet (volledig) nakomen van afspraken of storend gedrag ter zitting stonden boetes, die 'in het varken' verdwenen om aan het eind van een studiejaar de leden in staat te stellen "een kleine reis te maken om de pot te verteeren."[136]; de vaststelling van de boetes vormde dikwijls het meest levendige onderdeel van de vergaderingen[137]. Vervolgens werden een of enkele voordrachten gehouden, vond de ondervraging plaats waarbij een lid zijn dispuutgenoten aan de tand voelde over een specifiek thema, en soms ook was sprake van een vrijwillige bijdrage en/of improvisatie. Juist over deze werkzaamheden gaat het zo dadelijk uitgebreid.

Mochten de studenten elkaar in het dispuut het vuur na aan de schenen leggen, er was daarnaast ook aandacht voor ontspanning; zo kwamen er, vaak op zondagmiddag of door de week omstreeks zes uur, vriendschappelijke dispuutbijeenkomsten voor, commentationes geheten, waar men "waterchocolade, lange beschuitjes, bommetjes bitter en glaasjes madera" consumeerde.[138] Tevens waren er gezamenlijke maaltijden èn genoemd jaarlijks reisje. Dat zo'n uitje de vriendschap tussen de leden hielp versterken en soms zelfs tot onderlinge verplichtingen voor de toekomst kon leiden, blijkt uit die opmerking van Jan Bastiaan Molewater:

> "Eergisteren is mij op eene buitengewone vergadering van Erudiendo et Oblectando nog veel lof toegezwaaid over die acte die ik na ons togtje voor Ad Majora heb opgesteld. Die is dan ook werkelijk in een fikschen stijl geschreven."

Zijn zelfingenomenheid sloeg op de door hem tijdens de terugreis naar Nederland opgemaakte akte van 12 juli 1834, ondertekend door de vijf deelnemers aan een trip van het dispuut Ad Majora naar Kleef, waarin zij elkaar plechtig beloofden:

> "Zoodra de *laatste* man door de *promotie* het maatschappelijk leven is ingetreden begeven wij ons naar de liefelijke dreven van Cleef en brengen dáár naar

> omstandigheden eenige dagen met elkander door, zeggen hartelijk *Vaarwel* aan onze broeders en vrienden, en ledigen voor het laatst de schuimende bokaal op *Akademievriendschap* en *Ad Majora*".

Of de heren aan dit 'heilige' voornemen ook daadwerkelijk uitvoering hebben gegeven, laat zich slechts gissen; bekend is wel dat de Rijnregio in het algemeen en Kleef in het bijzonder in de achttiende en negentiende eeuw een populaire bestemming van zulke 'speelreisjes' waren.[139]

Tot de ontspanning behoorde ook het zogeheten 'nabroodje' na afloop van de eigenlijke vergadering. Pruys van der Hoeven memoreert dat toen hij studeerde in zijn dispuut Miscens Utile Dulci een bescheiden broodje (met kaas) werd genuttigd, maar dat dit in 1866 een kostbaar souper (met menig oestertje) was geworden terwijl men wijn in plaats van chocolade was gaan drinken.[140] De tijden waren inmiddels trouwens toch veranderd, want in MUD waren de leden nog gewoon geweest onder elkaar Latijn te spreken.[141] Dat de consumpties de 'schande' van de soberheid waren ontstegen, zou nochtans niet overal en altijd het geval zijn, want de wis- en natuurkundigen van het dispuut 'Humboldt' laten hun bijeenkomst van 10 november 1880 als volgt eindigen: "Ook de invitatie om aan ons eenvoudig nabroodje deel te nemen, nam onze hooggeleerde gast [bedoeld is: prof.dr H.A. Lorentz] bereidwillig aan." Maar wellicht heeft de notulist 'eenvoudig' hier

Dispuutbijeenkomst na de werkzaamheden.
Hier is een letterkundig gezelschap afgebeeld, maar het zal in andere disputen ongeveer net zo zijn toegegaan.
Litho door Alexander Ver Huell.

figuurlijk gebezigd, welk vermoeden wordt versterkt door zijn onthulling "dat hij den toast weergeve, waarin prof. Lorentz ons gezelschap bij uitstek warmbloedig noemde"[142], daar toosten met wijn wat beter wil dan met chocolade.

Aan de andere kant is het ook heel wel denkbaar dat de 'weelde' van het innemen waarover Pruys van der Hoeven zich zo opwond[143], zich minder exuberant voordeed in de kringen van wis- en natuurkundigen, die van huis uit mogelijk minder gewend waren en minder te besteden hadden dan de meeste juristen en vele andere studenten.[144] Ofschoon met zo'n hypothese toch behoedzaam dient te worden omgegaan -

> "Want plechtig was de gelegenheid! Vraag het slechts aan de flesschen Champagne, die daar op de tafel stonden te branden van verlangen om aan hun gemoed lucht te geven (…) Ja, 't was feest in Humboldt! - niet alle dag is de quaestor zoo scheutig en klaagt de kas over geen geldgebrek!"[145]

In diezelfde tijd was dit verschijnsel kennelijk zelfs de sfeer in het LSC gaan bepalen:

> "Voorname onverschilligheid voor zaken, die voor onze kleine maatschappij van overwegend belang zijn; overdreven zorg voor het oordeel der buitenwereld en verregaand epicurisme, die hand aan hand gaan, en die van studenten modepoppen, van nabroodjes fijne soupers, van studentenkamers boudoirs gemaakt hebben, veel chiek, weinig studentikoositeit. Ziedaar de geest, die in het algemeen onze tegenwoordige jongelui bezielt!"[146]

Weliswaar liet het Corps een jaar later weten het af te keuren "dat de Almanakredactie voor 1880 (…) eene onware voorstelling heeft gegeven van den geest, die in dat Corps heerscht"[147], maar waar rook is pleegt vuur zelden ver weg te zijn.

In elk geval richtten de disputen zich steeds meer op gezelligheid, en maakten intellectuele debatten plaats voor gehakketak over de hoogte van de biercontributie voor de 'kroegjool'.[148]

Op- en neergang was in het bestaan van disputen een inherent verschijnsel, waarvoor meer dan één oorzaak is aan te wijzen. In 1845 heet het in een voetnoot over Dispuut-collegies: "Zagen wij er niet in de laatste jaren verdwijnen door gebrek aan leden? En hoe ontstond dat gebrek? omdat men moeielijk hen kon uitnoodigen om lid te worden wier geschiktheid men niet kende; en zelfs die vraag, werd zij al gedaan, (hetgeen voorheen voor den novicius een eer was) uit onverschilligheid om echt studentikooze inrigtingen te helpen schragen, afgewezen werd." [149] Eerder was geattendeerd op de liquidatie van twee literaire disputen, maar dat hoewel de overige zich wisten te handhaven of te versterken, de animo ervoor speciaal bij propaedeutici te wensen overliet, vooral doordat de aankomende jongelui de oudere studenten amper kenden.[150] In 1846 "bleven (de dispuutgezelschappen)

voor het grootste gedeelte bestaan; eenige gingen door gebrek aan deelneming bij de nieuw aankomenden te niet. [151] En ook in 1849 gingen vele disputen "van het zijn tot het niet zijn over"[152]

Dat kwakkelen zal hebben geïnspireerd tot het geharnaste pleidooi om de dreigende ondergang, in het bijzonder bij Fraaije Letteren en Uiterlijke Welsprekendheid, te voorkomen. De 'Mengelwerk'-bijdrage 'Een woord over den tegenwoordigen toestand der disputen' in de Almanak voor laatstgenoemd jaar somt de voordelen van deelname op: samenwerking, plezier, verbroedering tussen jong- en oud-studenten - sinds de ontgroening en het novitiaat zijn afgeschaft, zijn zij het beste c.q. enige middel waardoor oudere studenten hun jonge broeders kunnen leren kennen; serieuze studie en vrolijke opgewondenheid "kunnen vereenigd niet beter schitteren dan in een goed Dispuut." En de vooroordelen onder de meeste nieuw-aangekomen studenten tegen alle bestaande disputen zijn niet terecht, want de gezelschappen die aan een hoofdwetenschap zijn gewijd gedijen over het algemeen. Tenslotte wordt het advies gegeven liever aansluiting bij een goed bestaand dispuut te zoeken dan onder elkaar nieuwe op te richten.[153]

Heeft het geholpen? Misschien even en misschien een beetje. De Almanak voor 1850 beschrijft de "toestand der disputen onder de studenten" althans "over het algemeen niet ongunstiger. Wel verdwenen er eenigen uit de rij der levenden; maar hun dood kan moeielijk als eene ramp beschouwd worden, daar hun leven in de laatste jaren een voortdurend zieltogen geweest was. Daarentegen verrezen er anderen schitterend uit hun asch, of werden uit een toestand van kwijning opgeheven."[154] In 1854 klinkt het refrein: "De private disputen verrigten hare werkzaamheden geregeld en het aantal nieuwe leden en de ijver, door hen aan den dag gelegd, behoedde ze allen voor het lot, dat ze zoo menigwerf te beurt valt, den ondergang."[155] In 1856 was het niet anders: "De kleinere gezelschappen tot nut en genoegen, de disputen, hielden zich staande, helaas! dikwijls met moeite."[156] Een jaar later heet het, iets fierder: "De disputen bleven hun ouden roem handhaven"[157], al sneuvelde er nog wel eens een op het veld van eer. "De meeste verheugen zich in eenen voortdurenden bloei", wordt in de Almanak voor 1862 over de disputen beweerd[158], maar een jaar verder wordt dit beeld tòch ietwat genuanceerd: "De disputen-manie is veel verminderd: de bestaande bloeijen echter nog steeds."[159] Als kort daarop de schrijver van het 'Mengelwerk'-artikel 'Een avond op een dispuut' getuigt: "hoewel ik in den regel niet van disputen houd, vooral wanneer zij in dien toestand zijn, dat zij op teringlijders gelijken en, jaarlijks afnemende, op weg naar het graf zijn"[160], is het goed te weten dat hij het hier niet heeft over een geneeskundig gezelschap maar over een literair dispuut.

Slaan wij heel wat jaren over en belanden we in de jaren tachtig, dan is het beeld anders en tegelijk hetzelfde: "Men is ernstiger, men werkt meer, men viert minder feest, men wordt niet zoo algemeen meer lid van een dispuut."[161] In 1884 zijn het minder de disputen die zorgen baren aangezien de meeste corpsgezelschappen bloeien, maar is het meer de vraag: leeft het Corps zelf nog echt? Het is soms

moeilijk een 'aangewezen persoon' voor ereambten te vinden.[162] En weer menig jaar later, in 1892, wordt gewezen op de steeds moeilijker examens en de steeds heftiger strijd om het bestaan, in welke situatie ook de disputen teveel tijd (= geld) zullen kosten.[163]

In tegenstelling tot de vroegere disputaties die onder leiding van een hoogleraar stonden, was 'de studerende jongelingschap' in de negentiende eeuw in haar gezelschappen vrijwel altijd onder elkaar en dus baas in eigen kring. Dat had de charme van een zekere vrijheid, maar er waren ook bezwaren. "De studenten onder elkander komen opentlijk voor hun gevoelen uit", zo was Pruys van der Hoeven opgevallen, "en zijn nooit gewoon elkander te vleijen, of zich naar elkander te schikken."[164] Toch moet hij - in de geest van Bilderdijk[165] - toegeven "meer van mijne vrienden geleerd te hebben dan van mijne leermeesters, ja dat ik de waarde van het onderwijs mijner leermeesters eerst door mijne vrienden heb leeren kennen."[166] Dat zegt iets over het geneeskundig onderwijs in zijn studententijd, maar zo mogelijk nog meer over het belang van een dispuut voor de leden, voor hun studie en vorming. Want "Zelfstandig moet men leeren studeren, anders treedt men als schooljongen, niet als man de maatschappij in. Deze woorden van onzen van Heusde passen zóó volkomen op de inrigting van onze studentendisputen".[167] En de student-auteur zegt het hem na: "studenten (zijn) niet bijeen om elkaar loftuitingen toe te zwaaijen en dat eene degelijke critiek beter is".[168]

Later in de eeuw zou het met het onderwijs wel de goede kant op gaan, maar daarmee waren de disputen nog niet overbodig geworden, integendeel. In zijn rectorale rede over *De oude en de nieuwe universiteit* (1886) beveelt prof. J.P.N. Land (1834-1897) aansluiting bij de oude idee van de disputatie aan, gecontinueerd in de 'werkgezelschappen der studenten':

> "Hoe deze ons kunnen bevoordelen door besparing van werktuigelijken arbeid, door wisseling van gedachten, door gedurige aanraking met wie ons in deze en gene opzigten overtreffen, door oefening in kritiek en bevestiging van vriendschapsbanden, weten de meesten onzer bij ondervinding. Naarmate de universiteit haar belang beter leert verstaan, zal zij op deze gezelschappen meer het oog moeten vestigen. (…) Wordt eenmaal het onderwijzend personeel zoo voltallig en veelsoortig, dat die leiders voortdurend te vinden zijn, dan zal hetgeen thans onder verschillende benamingen reeds goede vruchten draagt, zich meer en meer moeten bevestigen en uitbreiden. Hier misschien als 'seminarium' in den Duitschen trant, waar men zamenhangende stoffen in den geest van zijn meester leert behandelen; daar als bijeenkomst waar eigene talenten in wording zich met elkander meten; ginds, zoo men wil, als klasse, waarvan de leden, onder voorlichting van een erkend hoofd, om beurten als leeraar optreden; en zoo verder in bonte verscheidenheid, naar de behoefte het medebrengt. Hetzelfde beginsel, door de voorgangers-zelven aangenomen, zou dezen met vakgenooten van rijperen leeftijd vereenigen tot vergaderingen als die onzer Koninklijke Akademie van Wetenschappen."[169]

En de studenten? Die plachten er weinig gras over te laten groeien, en werden veelal reeds een of enkele maanden na hun inschrijving c.q. aan het begin van hun studie lid van een of meerdere gezelschappen. Die gewoonte helpt verklaren dat het niveauverschil in vakkennis en qua studiejaar tussen de leden zó groot kon zijn dat wel gewezen werd "op de moeilijkheid een onderwerp te kiezen, dat allen bereikbaar is."[170] Ook daarom moest er door velen danig aangepoot worden, waren zij letterlijk 'werkende leden' - maar dan wel in een vriendenkring. Al waren er uitzonderingen, zoals de door het Leidse studentenleven dartelende medicus Theo Himpe, over wie later meer.

Bij het traceren van de Leidse medische disputen in de negentiende eeuw blijkt de Almanak een weinig consistente bron, en dat niet alleen omdat het jaarboek pas in de editie van 1844 met de vermelding van disputen begint[171]. Er is een periode (1862-1877) waarin het volgens de Almanak überhaupt aan geneeskundige disputen heeft ontbroken, maar de vaak rommelige rubricering van disputen en andere (lees)gezelschappen laat de veronderstelling toe dat er wel clubs hebben bestaan die in de Almanak zijn overgeslagen[172]. Het resultaat van onze naspeuringen staat dus niet garant voor volledigheid.

In elk geval komt Erudiendo et Oblectando als eerste voor, in de Almanak voor 1844[173]. Het staat evenwel vast dat dit medische faculteitsdispuut er al vijfentwintig jaar eerder was[174]. In de jaren 1847 en 1848 zijn achtereenvolgens zelfs twee disputen voor studenten in de geneeskunde opgevoerd: Faciendo-Erudiendum respectievelijk Ad Majora[175]. Sedert 1849 doet de Almanak alleen opgave van laatstgenoemd dispuut, dat het langere tijd heeft weten uit te houden, zeker tot 1859. In 1860 komt het dan net opgerichte Medicinae in beeld, dat slechts luttele jaren zou hebben bestaan. Vervolgens moet de al aangegeven stilte zijn ingetreden, tot 1877 wanneer het straks te behandelen en nog altijd volop actieve 'Hippocrates' zijn opwachting maakt[176]. Het doet zich dan overigens nog niet voor als medisch dispuut, want het is aanvankelijk ondergebracht bij letteren c.q. stijl en welsprekendheid; pas in de Almanak voor 1888 wordt de indruk opgeheven als zou er geen geneeskundig dispuut existeren, en zien wij 'Hippocrates' als zodanig genoemd [177]. Dan bestaat het wis- en natuurkundig dispuut 'Archimedes' al dertig jaar, mede dankzij de inbreng van medici - opgericht namelijk ter "onderlinge oefening van medici in hun propaedeutische studie"[178]; zoals reeds gezegd verschijnt het sinds 1891 als medisch dispuut apart in de Almanak[179]. Tenslotte: vanaf de Almanak voor 1896 komt het dispuut N.I.S. (1894) voor[180].

Ook is er een gezelschap bekend, opgericht te Leiden op 20 oktober 1874, onder de naam Simplex Veri Sigillum.[181] Het gebruik van de lijfspreuk van Boerhaave kan het vermoeden doen rijzen dat het om een medisch dispuut zou gaan. Echter heet het in het eerste artikel van de wet van dit dispuut: "Het Gezelschap 'Simplex Veri Sigillum' stelt zich ten doel de algemeene kennis en de welsprekendheid onder zijne leden te bevorderen." En om de onzekerheid definitief weg te nemen,

wordt elders in dezelfde wet inzake de werkzaamheden met name gewezen op "Een letterkundige voordracht en algemeene kritiek hierover." (art. 42, 4e lid in de wetseditie anno 1877). Uit de 'Ledenlijst' + korte biografiën' blijkt dat verreweg de meeste leden juristen waren, welk accent bijvoorbeeld in de jaren dertig, vijftig en zestig van de vorige eeuw gehandhaafd zou blijven. Kortom, SVS was geen dispuut van geneeskundige signatuur, al valt natuurlijk niet uit te sluiten dat er ook wel eens een al dan niet obscure medicus tot dit gezelschap zijn toevlucht heeft gezocht. Bovendien is het voorgekomen dat een dispuut dat eerst lang tot de gezelschappen van Stijl en Uiterlijke Welsprekendheid werd gerekend, later exclusief onder die der Geneeskunde werd vermeld, zoals 'Hippocrates' is overkomen - zo'n verandering is ons van SVS evenwel niet bekend.

Net zoals in Hoofdstuk IV de Leidse studenten nadrukkelijk aan het woord zijn gekomen over het onderwijs van hun hoogleraren, vooral vanuit de faculteitsrapportages in hun Almanak, zo zijn zij zelf nu aan zet vanuit de vergaderverslagen van hun disputen, met de klemtoon op hun eigen teksten.[182]

Helaas doet zich hierbij al terstond een even prangend als praktisch probleem voor - dat een pragmatische oplossing behoeft. Immers: onderzoek naar de negentiende-eeuwse studentengezelschappen te Leiden in het algemeen en de dito disputen in het bijzonder wordt gehandicapt doordat beschrijving ervan "alleen al door de zeer onvolledige gegevens in het archief en elders voorhanden in genen dele op enige volledigheid aanspraak kan maken".[183] Die complicatie betekent concreet dat de keuze van de te behandelen gezelschappen beïnvloed, sterker nog: eenzijdig bepaald wordt door die welke een relevant en bruikbaar archief hebben nagelaten. En daarbij wreekt zich dat men weliswaar veel (goeds) van (Leidse) studenten kan zeggen, maar ook dat 'archiefbewustzijn' niet steeds een van hun sterkste eigenschappen is gebleken.

En daar komt nog iets bij. Disputen voor en van medici, waar in eerste instantie naar gekeken is, waren in vergelijking met het aantal literaire clubs schaars, en hebben - afgaande op de Almanak - ook wel jaren ontbroken. Dat laatste mag misschien bevreemden, maar het is ook weer niet onmogelijk. De vraag ligt voor de hand hoe de studenten in de geneeskunde dan aan hun trekken zijn gekomen, en het antwoord daarop valt althans voor een deel te vinden in de sfeer van de natuurwetenschappelijke disputen. Veel medisch studenten waren (ook) actief in disputen van 'natuurfilosofen' subsidiair wis- en natuurkundigen, met wie zij de bestuurs- en andere taken verdeelden, en daarin vanwege hun numerieke meerderheid dikwijls zelfs de boventoon voerden.[184]

Die omstandigheid - en dus niet alleen de afwezigheid van substantiële archivalia van andere (medische) disputen - verklaart dat de keuze uiteindelijk is gevallen op vier gezelschappen: twee min of meer algemene verenigingen en twee vakdisputen, een medisch èn een natuurwetenschappelijk, waarbij in het laatstbedoelde geval exclusief de geneeskundige component is opgezocht en belicht. Hier opgevoerd

in volgorde van stichtingsdatum gaat het om de Vereeniging tot ondersteuning van behoeftige kraamvrouwen te Leiden (1876), de disputen 'Humboldt' en 'Hippocrates' (1877), en - bij wijze van toegift - de Leidsche Studenten-Vereeniging 'Pergo et Perago' (1899). Zij moeten ons informeren over de wijze waarop en de mate waarin Leidse medisch studenten zijn omgegaan met de hervorming van de geneeskunde in de negentiende eeuw.

Vereeniging tot ondersteuning van behoeftige kraamvrouwen enz. te Leiden

> "… terwijl de 'Vereeniging tot ondersteuning van behoeftige kraamvrouwen enz.' het vertrouwen der Leidsche moeders in de capaciteit der candidaten schijnt te verhoogen."
>
> *Almanak 1880, 247.*

Op initiatief van prof. A.E. Simon Thomas richtten enige candidaten in de geneeskunde op 27 mei 1876 de 'Vereeniging tot ondersteuning van behoeftige kraamvrouwen enz. te Leiden' op[185] - in het vervolg aan te duiden als: de Vereeniging. In het eerste artikel van het (eerste) reglement van de Vereeniging maakten zij als doelstelling bekend: "het ondersteunen van behoeftige kraamvrouwen, waarvan de verlossing aan huis door een van hare leden is bijgewoond, en die in de Registers der verloskundige Polikliniek zijn ingeschreven." En daar zou het niet bij hoeven te blijven, want er werd in één adem aan toegevoegd: "Bij voldoenden staat der kas wordt ook hulp verstrekt aan patiënten, die klinisch op het Academisch Ziekenhuis verpleegd zijn en ondersteuning behoeven."

Teneinde zich terstond van een gezonde liquide positie te verzekeren, deed het bestuur van de prille Vereeniging reeds in juni 1876 een beroep op donateurs, welke actie nadien regelmatig zou worden herhaald.

Op de constituerende vergadering van de Vereeniging op 26 mei 1876 hadden achttien medisch candidaten zich als lid laten noteren. Waren dat er begin 1877 al 53, later werden bijna alle candidaten in de geneeskunde lid.[186] Terwijl de meeste hoogleraren van de medische faculteit, alsook menig collega uit andere faculteiten, de Vereeniging als buitengewoon lid of als donateur steunden.[187]

Was deze nieuwe Vereeniging eigenlijk wel nodig? In zijn 'bedelbrief' van juni 1876 verwees het bestuur ervan namelijk naar de "hier bestaande zustervereenigingen", die - en deze aanvulling maakt veel duidelijk over haar stichtingsgrond - "niettegenstaande hare uitgebreide werkkring, niet in staat (…) zijn aan alle behoeften te voldoen."

Inderdaad had de Vereeniging vele voorgangers, in Leiden en elders. Zorg voor (arme) kraamvrouwen heeft een lange historie, werd in caritas-kader immers opgevat als een maatschappelijke taak, waarvoor in ons land al sinds de Middeleeuwen aandacht bestond.

Zo was in 1582 te Leiden het College van Vrouwenkraammoeders ingesteld[188], eeuwenlang bestaande uit acht protestantse dames, wier bijzondere zorg kraamvrouwen en haar pasgeborenen gold. De 'goemoers' ondersteunden arme zwangere vrouwen en regelden dat behoeftige kraamvrouwen in de eerste maand

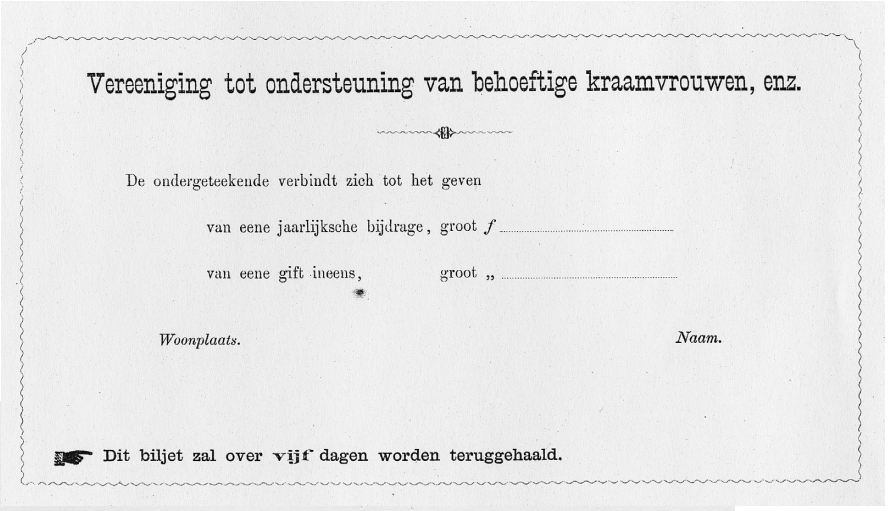

Vereeniging tot ondersteuning van behoeftige kraamvrouwen, enz.

De ondergeteekende verbindt zich tot het geven

van eene jaarlijksche bijdrage, groot *f* .....

van eene gift ineens, groot „ .....

Woonplaats. *Naam.*

Dit biljet zal over vijf dagen worden teruggehaald.

M. M.

Hiernevens hebben wij de eer U toe te zenden het reglement eener vereeniging onlangs door eenige candidaten in de Medicijnen alhier opgericht. Het doel en de werkkring dier vereeniging zullen U daaruit voldoende blijken.

Wij gelooven niet, dat het noodig is, U met veel woorden het recht van bestaan der vereeniging te betoogen. De hier bestaande zustervereenigingen toch blijken, niettegenstaande hare uitgebreide werkkring, niet in staat te zijn aan alle behoeften te voldoen.

De overtuiging, dat onze eigene krachten ter bereiking van ons doel te kort schieten, noopt ons Uwe hulp in te roepen. Immers, wanneer Gij bedenkt, dat, bij een betrekkelijk gering aantal candidaten, jaarlijks ongeveer 200 kraamvrouwen dringend ondersteuning behoeven, zult Gij begrijpen, dat Uwe medewerking ons hoogst welkom zal zijn.

Wij noodigen U daarom uit, door invulling van nevensgaand inschrijvingsbiljet, ons het bewijs te geven Uwer belangstelling en goedkeuring.

Met ingenomenheid kunnen wij melden, dat de HH. Prof. A. E. SIMON THOMAS, Mr. J. A. F. COEBERGH en J. J. HUBRECHT zich, op ons verzoek, bereid hebben verklaard voor dit jaar als commissie van toezicht te fungeeren.

In het vaste vertrouwen, dat Gij gaarne de pogingen der vereeniging door Uwe geldelijke bijdragen zult willen steunen, noemen wij ons, met de meeste achting,

Het Bestuur der Vereeniging,

R. Rz. BIJLSMA, *Praeses.*
J. VOOGD, *Secretaris.*
W. J. KOLFF, *Penningm.*
J. BURKENS.
JOHN GODDARD.

Oproep van juni 1876 om lid te worden van de Vereeniging tot ondersteuning van behoeftige kraamvrouwen enz. te Leiden, vergezeld van een inschrijvingsbiljet.

na de bevalling geld, linnengoed en wollen luiers kregen. Voorwaarde was wel dat men tenminste een half jaar in de stad woonde.[189] En in de praktijk lette men eveneens op de religieuze gezindte van de hulpbehoevende; zo werden de Vrouwenkraammoeders er in 1798 op aangesproken dat zij turf hadden uitgedeeld aan vrouwen die niet nederduits-gereformeerd waren.[190] De blijkbaar gewenste beperking moet evenwel niet door permanente geborneerdheid zijn ingegeven, want het eerste Leidse Gemeenteverslag (1851) behelsde "Een overzigt van de uitgaven door vrouwen kraammoeders gedaan tot leniging van behoeften van onderstand behoevende kraamvrouwen over 1851, alsmede der middelen waardoor in deze uitgaven voor 735 kraamvrouwen van alle gezindten is voorzien".[191] Ingevolge de 'verordening, van den 11e augustus 1864, houdende reglement voor vrouwen kraammoeders binnen Leyden' was het bestuur in handen van zes regentessen. De uitgaven van de instelling werden uit eigen middelen gefinancierd. Wel was het college rekening en verantwoording verschuldigd aan de Leidse gemeenteraad, zoals blijkt uit de gemeenteverslagen, hoofdstuk Medische politie.[192] Mogelijk verhinderde of verminderde de aanwezigheid van het college de drijfveer van ouders, vooral moeders, hun kinderen uit armoede te vondeling te leggen; in elk geval deed deze wanhoopsdaad zich hier zelden voor, wellicht als gevolg van de grote sociale controle, maar misschien ook doordat de nood in Leiden niet hoog genoeg was om pasgeborenen aan hun lot over te laten (of zelfs te doden).[193]

Vanuit de Rooms-Katholieke Kerk kwam daarnaast op 1 mei 1861 de Vereeniging van de Heilige Elisabeth tot stand, die zich ging toeleggen op het bezoeken van arme zieken en kraamvrouwen te Leiden.[194] Waren in 1861-'62 151 zieken en 28 kraamvrouwen bezocht en/of verzorgd, in de jaren negentig van de negentiende eeuw schommelden die aantallen rond de 500 zieken en 150 kraamvrouwen per jaar. De ondersteuning bestond enerzijds uit levensmiddelen (etenswaren en dranken bijvoorbeeld), en anderzijds uit kleding en goederen zoals beddengoed, wiegen, ondersteken en dergelijke. Incidenteel verleende de H. Elisabeth Vereeniging ook wel bijstand in bijzondere gevallen, zoals aan 159 choleralijders tijdens de epidemie van 1866. Haar financiële situatie mag er mogelijk wat rooskleuriger hebben uitgezien dan later die van de studentenclub vaak was - in elk geval had zij van 1861 tot en met 1882 jaarlijks een batig saldo -, maar ook de H. Elisabeth Vereeniging bleef om de nodige bijdragen vragen.[195] Bovendien:

> "Wat de kas betreft, wij zagen dikwerf met bezorgdheid de toekomst te gemoet, vooral in het jaar 1866, toen eene hevige ziekte (de cholera) uitbrak. Dikwerf werden in ééne week meer dan 100 lijders aanbevolen, behalve het gewone getal zieken, hetwelk gemiddeld *wekelijks van* 30 *tot* 60 *bedraagt*."[196]

Steeds waren zorgvoorzieningen van deze aard dus door regenten of andere notabele particulieren beheerd, meestal vanuit een kerkelijke achtergrond. Met de

Vereeniging werd echter voor het eerst zo'n instelling in het Leidse leven geroepen die exclusief door Leidse medisch candidaten werd bestuurd. Nu studenten aan het roer van een dergelijke instantie kwamen te staan, konden zij zo blijk geven van hun bereidheid om maatschappelijke nood onder arme plaatsgenotes te helpen lenigen. En dat was in de negentiende eeuw geen overbodige luxe, want de voedingssituatie van de Leidse vrouwen die thuis door geneeskunde-studenten werden verlost, liet toen nogal te wensen over.[197] En de Vereeniging moest ertoe bijdragen, daarin verbetering te brengen.

Er was echter nòg een reden voor de stichting van de Vereeniging. In lijn met de Hooger Onderwijswet van 1876 was bij de nadere regeling van de examens en promoties in 1877 bevestigd, dat men voor het artsexamen tenminste tien gewone en twee buitengewone verlossingen verricht moest hebben. Dat vormde een probleem voor twee oud-leerlingen van Simon Thomas, de hoogleraren Tjalling Halbertsma (1841-1898) in Utrecht en Willem M.H. Sänger (1833-1898) te Groningen. Beiden zagen zich namelijk geconfronteerd met een te gering aantal verlossingen in de kliniek. Om studenten toch voldoende normale en abnormale verlossingen te kunnen laten zien, stichtten zij, net als eerder hun leermeester, een verloskundige polikliniek. Studenten mochten nu onder leiding van de hoogleraar buiten het Nosocomium verlossingen uitvoeren. Om zwangere vrouwen tot deelname aan de polikliniek te bewegen, bracht Sänger zijn studenten er in 1873 toe de 'Vereeniging tot ondersteuning van behoeftige kraamvrouwen' te Groningen op te richten. Dit voorbeeld vond in 1876 te Leiden en in 1884 te Utrecht navolging.[198]

Daarmee wil niet gezegd zijn dat de Leidse stichting in alle opzichten met open armen in de stad ontvangen is, zoals het eerste halfjaarlijks verslag anno 1876 memoreert:

> "Waren er toen ter tijd [bedoeld is: bij de oprichting] enkelen, die meenden, dat zo'n Vereeniging onnoodig was, anderen, die meenden, dat ze niet tot stand kon komen, weldra bleek het dat deze laatsten te pessimistisch hadden geoordeeld, en de overigen zouden ook spoedig tot betere gedachten komen, wanneer zij getuigen waren van de dankbaarheid der ondersteunden."[199]

Bij het 25-jarig jubileum van de Vereeniging in 1901 komt men hierop terug:

> "Uit stukken, in het archief bewaard, kan men zien met welke moeilijkheden deze Vereeniging bij hare oprichting heeft te kampen gehad, en hoe zij volstrekt niet door een ieder met gunstige oogen werd aangezien, getuige het ingezonden stuk in het 'Leidsch Dagblad' van 24 Februari 1877, waarin werd gevreesd dat deze Vereeniging overbevolking en daardoor armoede zoude in de hand werken.
> Dat er ook toen reeds vrienden van de Vereeniging waren, blijkt wel, behalve uit de weerlegging van 't toenmalige bestuur, uit het antwoord dat de redactie daarop in 't nummer van 1 Maart d.a.v. gaf, alsook uit andere ingezonden stukken."[200]

Kreeg de inrichting van de Vereeniging in de loop der jaren reliëf, van meet af aan had het studentenbestuur te maken met een Commissie van toezicht van drie leden. Daarin zaten, behalve qualitate qua de Leidse hoogleraar in de verloskunde, enkele locale notabelen.[201] Toen Simon Thomas het tijdelijke met het eeuwige verwisselde, raakte de Vereeniging niet alleen haar oprichter kwijt, maar tevens "haren hechtsten steunpilaar"[202]. En toen Treub op zijn beurt de pijp - aan J.F.O.S. Veit - overgaf en in 1896 Leiden voor Amsterdam verliet, maakte men onbewimpeld duidelijk:

> "Wij en vele anderen, die eveneens 't genoegen gehad hebben met hem te mogen samenwerken, zullen eerst recht apprecieeren wat hij voor onze Vereeniging is geweest en steeds waardeeren zijn voortvarende geest en rustelooze ijver, waar 't de belangen der Vereeniging gold. Een zaak hoe gering ook, alles werd zoo alleraangenaamst kort en correct, met groote toewijding behandeld, en 't zij 't Bestuur daarom vergund, hem, een harer warmste voorstanders, hier openlijk, ook mede namens alle leden, ons aller hartelijken dank te betuigen voor die jaren van belangelooze moeite."[203]

Voor Treub zal de toegezwaaide lof niet aan dovemansoren zijn gezegd - in elk geval verloor hij de Vereeniging uit oog noch hart, bleef hij financieel bijdragen, als buitengewoon lid tenminste tot 1915 toe.

Bovendien kreeg de assistent bij de verloskundige afdeling van het Academisch Ziekenhuis er een taak bij, en stond hij als adviserend lid het bestuur van de Vereeniging met raad en daad terzijde.[204] Doorgaans maakte hij als zodanig na één verenigingsjaar al weer plaats voor een ander. Het verwondert niet dat menig oud-bestuurslid van de Vereeniging in deze functie op het vertrouwde nest terugkeerde, in enkele gevallen zelfs meer dan eens.[205]

Qua juridische grondslag was de inmiddels tienjarige Vereeniging bij Koninklijk Besluit van 20 oktober 1886 rechtspersoonlijkheid verleend[206]; op deze erkenning volgde enkele jaren later een nieuw - op 21 oktober 1889 goedgekeurd - huishoudelijk reglement.[207]

Ingevolge de in juni 1889 aangenomen wijzigingen in de wetten van het Leidsche Studenten Corps en de openbare gezelschappen, werden ook geldelijke en andere bepalingen uit die wetten aangepast. Voor de Vereeniging veranderde er maar weinig. Ook in de toekomst konden alleen zij lid worden die de klinische of poliklinische demonstraties in het Academisch Ziekenhuis volgden. Leden van de Vereeniging waren een contributie van 6 gulden per jaar verschuldigd, in twee termijnen (oktober en april) bij vooruitbetaling te voldoen. Buitengewone leden dienden jaarlijks tenminste 3 gulden te doteren.[208]

In 1880 had de nieuwe versie van het Vereenigingsreglement de doelstelling verruimd door de toevoeging: "Ook bij epidemieën kan de Vereeniging handelend optreden." Voor de daarmee gepaard gaande kosten zou het ingestelde reservefonds kunnen worden aangesproken. Uit dit fonds zouden ook tekorten

door onvoorziene uitgaven kunnen worden gecompenseerd om de rekening aan het einde van het jaar sluitend te krijgen.

De aanvulling was ongetwijfeld een rechtstreeks gevolg van het aandeel dat de Vereeniging in de tweede helft van 1879 had gehad in de bestrijding van de toen heersende roodvonkepidemie. Bij die gelegenheid was ten behoeve van dertien personen 23,22 gulden uitgegeven; bovendien was toen 7,50 gulden betaald voor de klinische verpleging in het ziekenhuis van één vrouw.[209] Waren zieken en reconvalescenten destijds zodoende naar vermogen ondersteund, de stadsgeneesheren hadden ook hun bijdrage geleverd, door gezinnen die naar hun mening dringend hulp behoefden, bij de Vereeniging aan te melden.[210] Bij de evaluatie werd opgemerkt:

> "Wij hoopen dat het welslagen dezer eerste poging de sympathie voor onze Vereeniging moge vermeerderen. De ondersteuning was nog wel vrij gering, doch het was eerst, toen de epidemie reeds sterk was afgenomen, dat daartoe besloten werd."[211]

Vereeniging tot Ondersteuning van behoeftige Kraamvrouwen te Leiden.

Ten behoeve van vrouw .....
verkrijgbaar:

	1 kan melk	Carton, Nieuwstraat.
Van 11—4 uur	1 portie vleesch	Quant, Boommarkt 2.
	1 portie soep.	
(Zondags niet)	½ ons rookvleesch	Bos, Maarsmanssteeg.
	2 eieren	Prins, Vischmarkt.
	2 bestellen	Oudshoorn, Nieuwe Rijn.

Leiden, ... 18 .

De Candidaat

Formulier, bestemd voor kraamvrouw en af te geven en te ondertekenen door medisch candidaat c.q. (bestuurs)lid van de Vereeniging.

Uit additionele bepalingen in latere versies van het reglement blijkt dat de handelwijze van sommige (bestuurs)leden nog wel eens te wensen overliet, en dat nadere regelgeving allerminst overbodig was. In de wetswijziging van 1881 bijvoorbeeld zijn twee nieuwe artikelen (nrs 23 en 24) opgenomen, waarin expliciet is omschreven:

> "De gewone ondersteuning zal worden verleend op briefjes door een der bestuursleden af te geven, waarop duidelijk vermeld staat, waarin de ondersteuning zal bestaan, waar deze te verkrijgen is en de datum waarop ze wordt uitgereikt. Bovendien moeten zij den naam vermelden van het lid, dat ze uitreikt en van de vrouw ten behoeve van wie ze worden verstrekt." "Deze briefjes zullen voor hoogstens drie dagen te gelijk verkrijgbaar en alleen geldig zijn voor den daarop vermelden datum."

Kennelijk nam menigeen het niet zo nauw met deze nogal voor de hand liggende procedures.

In de versie anno 1881 had ook de boete haar intrede gedaan; blijkens het nieuwe artikel 28 "… heeft de president het recht de leden wegens perturbatie met *ƒ* 0.25 te beboeten." Aan storend gedrag bezondigde men zich dus ook in dit serieuze gezelschap nog wel eens.

Dat zich hierin geen verandering ten goede aftekende, blijkt uit de statuten van 20 oktober 1886, waarin voor de goede orde is vastgelegd:

> "Leden, die zich op de Vergadering aan ordeverstoring schuldig maken, worden door den Voorzitter beboet voor *ƒ* 0.25." "Bestuursleden, die zonder voorafgaande kennisgeving aan den Voorzitter na de opening der Vergadering verschijnen, worden beboet voor *ƒ* 0.25; zoo zij de geheele Vergadering wegblijven voor *ƒ* 1.-."

Aanvankelijk vond de Vereeniging in de Almanak onderdak in de rubriek 'Gezelschappen van onderscheiden aard'[212]; vanaf 1880 werd zij toegerekend aan de 'Openbare Vereenigingen'. In haar anno 1881 goedgekeurde reglement was bepaald: "Voor de algemeene ledenvergadering is voor zooverre mogelijk van toepassing het reglement van orde voor de vergaderingen van het Leidsche Studentencorps." Of nu de banden met het LSC aan het eind van de jaren tachtig te veel knelden of dat zich een andere reden opdrong, in ieder geval was dit voorschrift in het statuut van 1886 en het huishoudelijk reglement van 1889 buiten gebruik gesteld.[213]

Sinds het begin van de vorige eeuw werden twee niet-corpsleden in het bestuur van de Vereeniging verkozen. Dat was gebeurd op verzoek van het bestuur van de medische faculteit van de Leidsche Studenten-Vereeniging 'Pergo et Perago' - waarover elders in dit Hoofdstuk meer, die bij wijze van tegenprestatie reclame diende te maken voor de Vereeniging, en dat ook met overtuiging deed. "De Medische Faculteit der L.S.V. acht het in de hoogste mate wenschelijk, dat al

hare leden tevens lid of buitengewoon lid der 'Vereeniging ter ondersteuning van behoeftige Kraamvrouwen zijn", heet het in een motie die in het studiejaar 1906-'07 met algemene stemmen werd aangenomen. [214] Of deze tekst nog te vrijblijvend was of niet, het lijkt erop dat de druk vervolgens werd opgevoerd. In het jaarboekje van de Medische Faculteit der Leidsche Studenten voor de cursus 1910-'11 mondt de beschrijving van de Vereeniging althans in een tamelijk dwingende aanbeveling uit:

> "De Vereeniging stelt hare werkende leden (medische studenten nà candidaats- of tweede- natuurkundig examen) in staat, behoeftige kraamvrouwen, die onder hunne behandeling zijn, te ondersteunen met versterkende middelen. Het gevolg hiervan is, dat kraamvrouwen, om deze ondersteuning te verkrijgen, zich bij voorkeur stellen onder behandeling van studenten-werkende leden.
> Studenten, die vóór hun arts-examen een zeker aantal poliklinische verlossingen te verrichten hebben, kunnen dus, door werkend lid te worden, in betrekkelijk korten tijd dat vereischte aantal kraamvrouwen onder hun behandeling krijgen, wat ongetwijfeld zonder ondersteuning nooit het geval zou kunnen zijn.
> Elk student nu geeft veel meer ondersteuning (ongeveer *f* 75.-) dan zijn contributie bedraagt gedurende den tijd, dat hij zijn verlossingen doet. De contributie bedraagt n.l. voor buitengewone leden *f* 3.-, voor werkende leden *f* 6.- per jaar.
> Om dezen toestand eenigszins rationeeler te maken is de volgende regeling getroffen: *Alleen dan* kunnen de werkende leden, die poliklinische verlossingen doen, de kraamvrouwen, die onder hun behandeling zijn, ondersteunen vanwege de vereeniging, wanneer zij, in de eerste plaats, zoodra zij op het ziekenhuis komen, *werkend lid* worden, en bovendien reeds *vóór hun candidaats-examen gedurende minstens drie jaren buitengewoon-lid geweest zijn*. Op hen, die werkend lid wenschen te worden bij hun komst op het ziekenhuis zonder aan dezen eisch voldaan te hebben, wordt verhaald een som van *f* 9.-; op hen, die nog later werkend lid worden, bovendien evenveel malen *f* 6.-, als zij jaren op het ziekenhuis geweest zijn.
> **Geef u dus voor uw eigen gemak onmiddellijk als lid op bij den Abactis!"**[215]

Zeker twintig van de circa honderd bestuursleden, medisch candidaten die de Vereeniging in de negentiende eeuw hebben geleid, bekleedden nadien assistentschappen in het Academisch Ziekenhuis te Leiden[216]. Ongetwijfeld zullen zij tot de categorie der veelbelovenden[217] hebben behoord, maar het zegt stellig toch ook iets over Leidse vaardigheid om talent van 'eigen kweek' een kans te geven, voor kortere of langere tijd.

Min of meer gangbaar was een assistentschap van een jaar, maar sommigen wisten het veel langer vol te houden, zoals Hector Treub (1879-'87). Zo'n assistentschap bleef overigens allerminst tot de verloskunde beperkt. Zo was Treub assistent bij chirurgie, terwijl bijvoorbeeld Willem Pauw de oog- en oorheelkunde diende.

Het valt trouwens op, hoe actief vele van deze studenten waren, in een tijd waarin de geneeskundige studie alsmaar zwaarder werd, met meer (deel)vakken en hogere exameneisen. Bestuursleden van de Vereeniging kwamen elkaar tegen in besturen van tal van andere gezelschappen, welke functies zij naar hartenlust combineerden. Ook zaten zij wel, tegelijkertijd of achtereenvolgens, in het collegium van het Corps of in het bestuur van de medische studentenfaculteit; zo was Willem Abraham Kuenen, later Leids hoogleraar in de inwendige geneeskunde[218], in 1892-'93 vice-praeses van de medische faculteit, en in 1893-'94 niet alleen secretaris van het bestuur van de Vereeniging, maar eveneens praeses van het LSC. De dwarsverbindingen waren talrijk en intensief, en vormden de grondslag van een 'old boys'-netwerk avant la lettre. In hoog tempo wisselden hun bestuursfuncties zich af, maakten zij carrière in verschillende gezelschappen, om het er soms al dan niet via een ander ambt tot praeses te brengen.

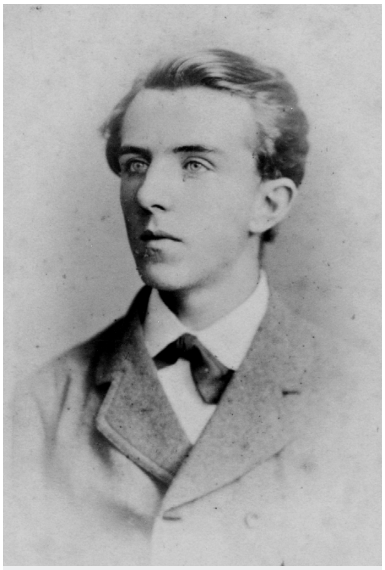

Hector Treub, tussen 1875 en 1879 geportretteerd door de Leidse fotograaf A. Koorenhoff.
Studeerde Treub van 1873 tot 1878 geneeskunde in Leiden, de eerste jaren, tot het candidaatsexamen (1876), bleef hij thuis in Voorschoten wonen, en liep hij dagelijks naar Leiden en terug (totaal meer dan tien kilometer). Ruimte voor een studentenleven was er toen niet. Als medisch candidaat betrok hij evenwel een kamer op de Apothekersdijk te Leiden, en kwam - naast de studie - het studentenleven binnen zijn bereik. (G.J. Kloosterman, *Hector Treub (1856-1920). Een veelzijdig en geëngageerd gynaecoloog*, 122-123). Zo was hij in 1878 praeses van de Vereeniging tot ondersteuning van behoeftige kraamvrouwen - waarmee hij, achteraf beschouwd, een vroeg signaal afgaf van de sociale betrokkenheid bij vrouwenaangelegenheden, die zijn latere leven zou kenmerken.

Een sprekend voorbeeld levert het prominente LSC-lid Pieter Karel Bentfort. Als student geneeskunde aangekomen in 1878, was hij in de jaren 1880-'82 achtereenvolgens quaestor, ab-actis en praeses van het dispuut 'Hippocrates'. In het studiejaar 1881-'82 zien we hem fungeren als medisch commissaris van het leesgezelschap 'Archimedes', waarvan hij in 1882-'83 praeses was. In hetzelfde jaar trad hij tevens op als bestuurslid van de Vereeniging, die hij het jaar daarop als praeses leidde. In dat jaar, 1883-'84, was hij ook thesaurier-ondervoorzitter van de Studenten-afdeeling Leiden van het Nederlandsch Tooneelverbond. Toen op 3 oktober 1884 een monument voor de legendarische Leidse burgemeester Van der Werf op de Ruïne werd onthuld, kreeg de plechtigheid extra glans door een krans die het LSC op voorstel van Bentfort daarbij aanbood. In 1885-'86 werd hij tot arts bevorderd; dat heeft hij kennelijk mooi genoeg gevonden, want van een promotie is het niet gekomen, althans niet te Leiden en evenmin te Amsterdam.[219]

Men kan zo'n carrière 'baantjesjagerij' noemen - en zo is het ook wel uitgelegd[220] -, maar studenten als Bentfort hebben in elk geval niet meegewerkt aan de sfeer van lethargie die destijds de corpsgelederen binnensloop.[221] Ook Wertheim Salomonson had daar weinig mee. Evenals Bentfort - en vele andere (bestuurs)leden van de Vereeniging - zal deze toekomstige röntgenoloog straks bij de bespreking van het dispuut 'Hippocrates' nadere aandacht opeisen[222], maar daarnaast liet hij van zich horen in de Leidsche Studenten Cricket-Club, waarvan hij in 1883 quaestor was. Een studiejaar verder vervulde hij binnen het faculteitsbestuur van de Medische Faculteit de functie van vice-praeses, in welke hoedanigheid hij eveneens actief was in de Commissie voor de redactie van den Almanak voor 1885. Het studiejaar 1884-'85 voerde hij als praeses op twee fronten de troepen aan, bij het bestuur van de faculteit en bij het leesgezelschap 'Archimedes'. Componeerde Wertheim Salomonson voor het lustrum van 1885 een feestmars, in het collegejaar 1885-'86 was hij secretaris van het bestuur van de Vereeniging - waarbij wij terug zijn op ons uitgangspunt, de zorg voor hulpbehoevende kraamvrouwen. In het studiejaar 1887-'88 tot arts bevorderd, sloot hij medio 1888 met een promotie cum laude zijn studie af.

Deze aan de Almanak ontleende data betreffen slechts twee voorbeelden van een studentenloopbaan, die model staan voor de gang van zaken bij velen.[223]

Waaruit bestond de feitelijke ondersteuning van de Vereeniging? Volgens haar reglement voorzag zij behoeftige kraamvrouwen gedurende negen dagen na de bevalling van voedsel, naar een jaarlijks door het bestuur vast te stellen spijslijst. Daarop kwamen etenswaren als soep, rijst, vlees, eieren, melk, brood en bestellen voor.[224] Indien de toestand van de kraamvrouw verdere bijstand noodzakelijk maakte, behoorden flessen wijn en cognac, turven, steenkolen en strozakken daar wel toe. Zelfs werd soms voor rekening van de Vereeniging de hulp van een baker ingeroepen. Het bestuur had de plicht ervoor zorg te dragen dat de ondersteuning c.q. de voorziening van voedsel ook tijdens de vakantieperiodes, wanneer de leden van het bestuur afwezig waren, geregeld doorgang vond.

En voor welke armlastige vrouwen was de bijstand bestemd? Al terstond bij de start heet het dat "van 15 Juli tot 31 Dec. aan 45 vrouwen, waarvan 't meerendeel poliklinisch behandeld werd, de gewone ondersteuning, bestaande in doelmatig voedsel, gedurende 9 dagen is verstrekt." De hierbij behorende voetnoot specificeert:

> "Poliklinische patiënten zijn zij, die of dagelijks op het ziekenhuis loopend of aan huis door een med. cand. onder toezicht van den Hoogleeraar behandeld worden. Tevens willen wij er nog eens op wijzen dat op de verloskundige poliklinische registers s l e c h t s g e h u w d e vrouwen worden ingeschreven."[225]

De spatiëring was niet zonder betekenis, sloot ongehuwde moeders immers nadrukkelijk uit. Dat men aan deze restrictie hechtte - en er mogelijk een wervend effect van verwachtte -, blijkt bijvoorbeeld als vijftien jaar later een verzoek om een geldelijke bijdrage als nota bene mee krijgt: "*Alleen gehuwde vrouwen worden ondersteund*." Maar wellicht was deze kanttekening uit 1891 ook een waarschuwing, er op gericht om -gebleken- oneigenlijk gebruik (van de middelen van de Vereeniging) tegen te gaan.[226]

Hoe is het de Vereeniging in de eerste vijfentwintig jaar van haar bestaan, gedurende de negentiende eeuw vergaan?[227]

In het academiejaar 1879-'80 heet zij "in haar kring nuttig", hoewel "nog steeds te weinig studenten haar goed doel steunen."[228] De klacht zou het karakter van een refrein krijgen. Zo is de Vereeniging in 1881-'82 "heilzaam zoowel voor de ondersteuning genietende kraamvrouwen als voor de medici. Te betreuren is het, dat betrekkelijk slechts weinig studenten hunnen financiëelen steun aan deze zoo nuttige vereeniging schenken."[229] En dat bezwaar bleef zich herhalen.[230] In 1883-'84 waren niet minder dan 343 vrouwen ondersteund, en "ware te wenschen dat nog velen tot de vereeniging toetraden, zoodat zij in nog wijder kring haar goeden invloed zou kunnen doen gevoelen."[231] De positieve toon leek toen gezet, want in 1884-'85 rept men van "steeds klimmende belangstelling, zoowel van de kant der studenten, als van de zijde der burgerij"; in dat studiejaar kregen 362 vrouwen ondersteuning, was het aantal leden van de Vereeniging tot 96 toegenomen, het aantal buitengewone leden tot 109 en dat der donateurs tot 30.[232] Kortom: de Vereeniging voorzag duidelijk in een behoefte - maar niet zonder zorgen. In het jaar 1885-'86 vierde men het tienjarig jubileum, onder tanende animo bij burgers en studenten. Daalde het aantal donateurs en dat der buitengewone leden, "Geen medicus zelfs treedt tegenwoordig toe, vóór zijn verschijnen op het Ziekenhuis hem tot het lidmaatschap dwingt." Wel waren toen 366 vrouwen geholpen.[233] Hoewel het jaar daarop ongeveer 420 vrouwen ondersteuning hadden ontvangen, werd beklemtoond: "veel, zeer veel is er noodig, wil de vereeniging aan haar doel blijven beantwoorden."[234] In 1887-'88 heet het: de Vereeniging "verkeert in bloeienden toestand. Door het groot aantal med. candidaten is het ledental aanzienlijk; eveneens dat der buitengewone leden. Daar echter het aantal ondersteunde vrouwen tot 598 is geklommen, (…) blijft eene ruime hulp van verschillende zijden steeds noodzakelijk. In die hulp bevelen wij deze nuttige vereeniging gaarne aan."[235] Die bloei vloeide voor een groot deel voort uit de steun die de Vereeniging, behalve van de medisch candidaten, van verschillende zijden kreeg. In 1888-'89 werd aan 517 vrouwen bijstand verleend.[236] En hun aantal bleef daarna maar stijgen, in 1889-'90 tot 623 vrouwen. Aangezien deze groei ook gevolgen had voor het niveau van de uitgaven, benaderde men Leidse burgers en studenten met het verzoek om financieel bij te springen, waaraan velen gehoor gaven. Toen, per 1 oktober 1890, telde de Vereeniging 134 gewone, 225 buitengewone leden en 39

donateurs. En zij boekte ook nog een ander succesje: de verloskundige polikliniek kon steeds meer uitdijen, met dank aan de Vereeniging - "De verloskunde is dan ook het enige vak, waarvoor de gelegenheid tot praktische oefening uitstekend is."[237]

"De Vereeniging (…) kan met voldoening op het afgeloopen jaar [1890-'91] terugzien. Immers door den steun van de Leidsche burgerij en studenten kon aan 656 vrouwen (…) ondersteuning worden verleend. Het aantal buitengewone leden klom tot 247, dat der donateurs tot 61."[238] In 1891-'92 werden opnieuw meer ondersteunde vrouwen (663) genoteerd. Hoewel het bestuur van de Vereeniging niet vies was van schenkingen en vele - vooral van hoogleraren, onder wie Hector Treub - dankbaar aanvaardde, weigerde het een gift van 150 gulden van "den bekenden agent der Sequah-maatschappij"; waarom men daarvan afzag, blijft in de Almanak onverklaard.[239] Het verslag van de Vereeniging over 1891-'92 maakt echter geen geheim van de gang van zaken:

> "Toen de bekende kwakzalver, Charles Davenport, agent der Sequah-Maatschappij, in Dec. '91 te Leiden zijne séances begon te houden, schonk hij aan verschillende liefdadigheidsinstellingen aanzienlijke giften en bood hij ook op een dier séances aan onze Vereeniging de som van 150 gulden aan. Hoewel aanvankelijk door een lid der Vereeniging op eigen gezag aanvaard, werd door de in de stad aanwezige bestuursleden het geld teruggezonden, daar een vereeniging, geheel op medischen grondslag gebaseerd, niets mocht aannemen, wat door den verkoop van kwakzalversmiddelen aan lichtgeloovige lijders, vaak ten koste van hun leven, afhandig was gemaakt. Dat echter een deel van het publiek, zoodra er van geld sprake was, een ruim geweten voor het ware scheen te houden, bleek dadelijk uit enkele door anonymi ingezonden stukken in het 'Leidsche Dagblad' en uit het bedanken van eenige buitengewone leden. Om deze reden waardeeren wij het des te meer, dat zoo vele ingezetenen ons hun verderen steun niet hebben onthouden en hopen wij dat binnen kort nog velen aan onze uitnoodiging, om lid van de Vereeniging te worden, zullen gehoor geven. Nog kunnen wij dankbaar vermelden, dat vele Hoogleeraren van de Medische en ook van andere faculteiten door woord en daad toonden onze handelwijze jegens Sequah goed te keuren, ja zelfs bestemde Prof. Treub de opbrengst van zijne brochure 'Patiënt en Geneesheer' voor de kas onzer Vereeniging, waarin bovendien, opdat de behoeftige kraamvrouwen in geenen deele door onze handelwijze zouden worden geschaad, door één der leden van de Commissie van Toezicht 150 gulden was gestort."[240]

In 1892-'93 heet het: "alles ging geregeld zijn' gang." Er waren soms wel klachten over geleverde spijzen, maar die waren nooit onoverkomelijk; "in het laatste halfjaar bleek de soep voor 't gebruik niet geschikt, waarom de leverantie daarvan is geschorst en voor een volgend jaar gegund is aan mej. Quant." Opnieuw was sprake van toename: kregen 837 vrouwen gewone ondersteuning, een aantal andere genoot extra bijstand. Het aantal leden van de Vereeniging bedroeg destijds circa 140, naast 285 buitengewone leden en 43 donateurs.[241] Het jaar daarop zijn

geen aantallen in de Almanak vermeld, maar maakt men wel gewag van weer meer ondersteuning en van een aldoor uitbreidend arbeidsveld. Daarentegen is het ledental minder snel gestegen. Leveranciers hebben weinig aanleiding tot klachten gegeven.[242] Ofschoon in 1894-'95 ledental en middelen bevredigend werden geacht, was er behoefte aan een financiële injectie, aangezien het aantal bijgestane vrouwen 823 bedroeg, 60 meer dan het jaar ervoor.[243] "Nam het aantal ondersteunde kraamvrouwen [in het jaar 1895-'96] beduidend toe, de inkomsten bleven daar verre onder." Wel verstrekten de firma Sijthoff en Schüdel en Co. "gratis ondersteuningsbriefjes en wijn en bewezen de Vereeniging daardoor belangrijke diensten"[244], waarvoor men ook in volgende jaren dank verschuldigd was. Constateerde men elk jaar een toegenomen aantal ondersteunde vrouwen, te betreuren viel daarom dat deze aanwas geen gelijke tred hield met de ontwikkeling van de inkomsten, zodat de uitgaven zich daardoor niet geheel lieten dekken.[245] "De toestand van de Vereeniging (…) was dit jaar [1897-'98] beter dan vorige jaren. Dit jaar meer buitengewone leden, meer giften en minder wanbetalers en als gevolg daarvan geen tekort, terwijl toch veel ondersteuning verleend werd. Het gevaar voor finantieele moeilijkheden blijft echter bestaan, omdat er geen zekerheid bestaat, dat het volgend jaar wederom zooveel gunstige factoren zullen samenwerken."[246] En dat bleek een verenigingsjaar verder, toen de situatie minder gunstig werd geoordeeld dan "het vorige jaar het geval was. Daar het aantal der ondersteunde vrouwen grooter, dat der buitengewone leden daarentegen kleiner werd, kunnen de inkomsten de uitgaven dit jaar nauwelijks dekken."[247] En zo strompelde de Vereeniging de drempel naar de nieuwe eeuw over. Maar krakende wagens heten het langste te rijden, en voorzover van toepassing heeft de Vereeniging deze zegswijze niet tot een loze spreuk gemaakt - in elk geval heeft zij tot in de jaren zestig van de twintigste eeuw bestaan.

Intussen hadden de Leidse studenten in de geneeskunde het hierbij niet gelaten, en in 1906 'Ziekensteun' opgericht, een op vergelijkbare wijze werkzame vereniging tot ondersteuning van behoeftige zieken en herstellenden uit het Academisch Ziekenhuis.[248]

Resumé

Hoe zagen de medisch candidaten zelf hun zorgtaken voor de Leidse kraamvrouwen, medisch en anderszins? Uit de verslagen die zij (half)jaarlijks van hun werkzaamheden produceerden, blijkt niets van hun beleving daarvan, van betrokkenheid daarbij, laat staan van emotie of empathie. Zorgen om de zorg die zij te bieden hadden, hielden hen ogenschijnlijk meer bezig. Hun aandacht werd in de dagelijkse praktijk vooral door organisatorische beslommeringen in beslag genomen. De rapportages van hun werkzaamheden zijn kwantitatief en financieel van signatuur, niet medisch-vakinhoudelijk. Zo lezen wij in het verslag anno 1894-

'95: "'t Grootste deel van onze bemoeiingen heeft bestaan in 't administreeren der gelden en loopende zaken. Veranderingen, die ingevoerd werden, waren van uitsluitend administratieven aard." De Vereeniging was een ongesubsidieerde 'regelclub', waarin geneeskundige expertise kennelijk niet of nauwelijks een rol speelde; van medische bijstand, van geneeskundige nazorg aan bevallen moeders ontbreekt nagenoeg ieder spoor. De zakelijke opdracht van de Vereeniging leende zich ook slecht voor dergelijk vakwerk. Als zodanig onderscheidde zij zich trouwens niet van haar roomse evenknie, de H. Elisabeth Vereeniging[249]. Soms echter kruipt het bloed waar het niet gaan kan - de inzet bij de roodvonkepidemie in 1879 zou ook wel eens kunnen zijn ingegeven door de ambitie, het tijdens de studie geleerde in praktijk te brengen en echt als (aankomend) medicus aan het werk te zijn. Wel hebben hun activiteiten de 'regelneven' geholpen, de sympathie en het vertrouwen van hun doelgroep, de Leidse kraamvrouwen, te winnen. En evident komt hier uit naar voren, dat studenten steeds meer bij beheersmatige en executieve werkzaamheden werden ingeschakeld.

Soms ontkomt men niet aan de indruk dat het hier ging om dweilen met de kraan open. De komst van de Vereeniging in 1876 maakte niet uit voor de H. Elisabeth Vereeniging, want die groeide gestaag door. Dat steeds meer kraamvrouwen een beroep op ondersteuning deden, hing ongetwijfeld mede samen met de uitdijende stadsbevolking, van 36.000 in 1851 tot 53.000 in 1896[250], alsook met toenemend vertrouwen in de medische beroepsgroep, waaraan het terugdringen van de kraamvrouwenkoorts niet vreemd was. De wassende welvaart in Leiden en land beïnvloedde die ontwikkeling dus niet of nauwelijks.

De Vereeniging was als studenteninstantie te Leiden een noviteit. In het kader van de metamorfose van de geneeskunde in de negentiende eeuw heeft zij door haar aard echter geen potten kunnen breken of geschiedenis kunnen schrijven.

Natuurwetenschappelijk dispuut 'Humboldt' [251]

> "was onze kennis hieromtrent zoó, dat we gerust met den grooten Laplace hadden kunnen zeggen:
> Wat wij weten is weinig, - wat wij niet weten oneindig veel!"[252]
>
> *Vergadering dispuut 'Humboldt' dd. 21 januari 1898.*

Op 24 mei 1877 richtten zeven studenten in de wis- en natuurkunde het dispuut 'Humboldt' op. Volgens het eerste artikel van de wet van het gezelschap "stelt (het) zich de onderlinge beoefening der wis- en natuurkundige wetenschappen ten doel."

Waarom 'Humboldt' hier wordt opgevoerd, laat zich raden: de medici waren voor de propaedeutische fase van hun studie voornamelijk op colleges natuurwetenschappen aangewezen; aansluiting bij een natuurkundig dispuut - zeker als zich geen geneeskundig alternatief voordeed, en dat was geruime tijd het geval - was voor een prille medisch student daarom een niet volstrekt ondenkbare optie[253], en een enkeling bleef er zelfs 'hangen' nadat hij die aanvangsperiode achter de rug had. Sterker nog: mogelijk beviel de natuurwetenschappelijke richting sommige medisch studenten in deze fase zo goed, dat zij de geneeskunde voortijdig inruilden voor de wis- en natuurkunde[254]; het omgekeerde deed zich trouwens ook wel eens voor[255]. Naast deze praktische reden was er het inmiddels bekende, vakinhoudelijke feit dat de ontwikkelingen in de natuurwetenschappen de geneeskunde steeds nadrukkelijker gingen beïnvloeden. Het gevolg was dat onder de meer dan 750 werkzaamheden die de 68 'Humboldt'-leden tussen 1877 en 1902 in 246 vergaderingen voor hun rekening hebben genomen, tenminste 60 onderwerpen zijn te vinden die qua thematiek in een medisch dispuut niet zouden hebben misstaan, al is de hoofdlijn uiteraard van natuurwetenschappelijke signatuur, dat wil zeggen behandeling van allerlei wis- en natuurkundige, chemische en biologische vraagstukken.

Portret van Alexander von Humboldt (1769-1859), waarmee het eerste Notulenboek van het naar deze Duitse natuuronderzoeker vernoemde Leidse dispuut opent. Litho door P. Degobert, 1842 - opgenomen in 'Galerie des Contemporains illustres'.

In de wet van het dispuut werd onderscheid gemaakt tussen gewone en ereleden (art. 2). Iedere student in de wis- en natuurkunde te Leiden kon gewoon lid worden, en het aantal gewone leden mocht niet meer dan twaalf bedragen (art. 3). Om voor het gewone lidmaatschap in aanmerking te kunnen komen moest men tenminste eenmaal gehospiteerd hebben en vervolgens door een gewoon lid worden voorgesteld, terwijl men slechts met algemene stemmen kon worden aangenomen (art. 4). De benoeming tot erelid diende eveneens met algemene stemmen te geschieden (art. 9). Naast de gewone vergaderingen, die om de veertien dagen op donderdag te 20.00 uur "volgens rooster bij ieder lid" thuis zouden worden gehouden, was voorzien in buitengewone vergaderingen (art. 22 en 23). In de wet was aan de boetes een apart hoofdstuk gewijd: zo moest een lid dat zonder kennisgeving niet of te laat ter vergadering verscheen, *ƒ* 1,- respectievelijk *ƒ* 0,25 boete betalen; wanneer hij zonder toestemming van de praeses de bijeenkomst verliet of die op een of andere manier verstoorde, wachtte hem een 'straf' van *ƒ* 0,10 (art. 35-38). Die boetes hielpen 'het varken' te spekken om van tijd tot tijd een feestelijk uitje te kunnen bekostigen.

'Humboldt' onderscheidde zich evenmin van andere disputen voorzover het een twee sporen-praktijk in stand hield: serieuze studie moest hand in hand gaan met ontspannen en gezellig verkeer. De slotstrofen van het Lied van Humboldt, dat de eerste praeses Huibert Burger ter gelegenheid van het bedanken voor het lidmaatschap op 25 september 1879 het gezelschap aanbood, laat dit dualistische uitgangspunt onomwonden blijken:

"En - wilt gij met vrucht studeeren, -
denk, een mensch blijft gij altijd;
"Wissel d'arbeid af met vreugde,
't werken met gezelligheid!"

Broeders, laat ons ook zoo hand'len:
werken wij steeds op zijn tijd,
Dat wij nu der vreugde off'ren!
L e v e d u s d e v r o o l i j k h e i d!

En dat laatste strookte voluit met de spreuk 'Gebruikt Jolijt, terwijl gij zijt in uwe jonge jaren' boven de deur van sociëteit Minerva.[256]

Aan de ontspanning droeg ook het nabroodje bij, zoals reeds geconstateerd is. Een Frans boek uit 1858 over wijnen, dat zich in het archief van het dispuut bevindt, geeft een ondubbelzinnige aanwijzing dat daarbij de consumptie van wijn niet geschuwd werd, daar het is voorzien van de aantekening "te consulteeren op de diverse nabroodjes".

Het dispuut 'Humboldt' heeft de negentiende eeuw royaal overleefd[257], en dat moet in de meest aanzienlijke mate gelegen hebben aan de actieve leden, die het

vaak vele jaren trouw bleven, en zelfs na afgestudeerd te zijn en Leiden verlaten te hebben, het gezelschap wel opzochten en dat niet alleen om hun dissertatie aan te bieden. Het erelidmaatschap, dat de meesten bij hun vertrek ten deel viel, stond in hoog aanzien. Maken wij nader kennis met vier van die prominenten.

Zetten wij als eerste Marinus Cornelis Dekhuyzen (1859-1924) in het zonnetje. Was hij op 1 oktober 1878 ingeschreven als student in de wis- en natuurkunde te Leiden, reeds op 21 november van dat jaar trad hij toe tot de 'Humboldt'-gelederen, om op 20 november 1882 van het gezelschap afscheid te nemen en op 8 december daaropvolgend het erelidmaatschap te aanvaarden.[258] Binnen die vier jaren is hij ook ab-actis geweest, in 1880-'81.[259] Zijn aandeel in de werkzaamheden van het dispuut was aanzienlijk, en betrof onder andere de histologische bouw van het zenuwstelsel, de beweging van het bloed, ritmische bewegingen in het lichaam, het hart, bindweefsel[260] en andere thema's die goed kunnen verklaren waarom Dekhuyzen al in het begin van de jaren tachtig hielp in het fysiologisch laboratorium en daar in dat decennium eerst Heynsius en vervolgens Einthoven assisteerde, waarbij hij naast het geven van praktisch onderwijs zich in het bijzonder belast zag met histologisch onderzoek. Na zijn promotie, in de plant- en dierkunde (medio 1884), legde Dekhuyzen zich toe op de studie van de geneeskunde, waarin hij zich kwalificeerde in 1888.[261] In 1890 werd hij toegelaten als privaatdocent voor fysiologie c.q. tot leider van het practicum der fysiologische chemie bij de medische faculteit in Leiden[262], waar hij tegelijkertijd wethouder was. Later werkte hij in het farmacologisch en toxicologisch laboratorium van prof. H.P. Wijsman (1862-1916), waar hij onderzoek deed naar de structuur van cel en trombose - de term 'thrombocieten' is door hem geïntroduceerd.[263] In de jaren negentig kwamen er nogal kritische geluiden los over het onderwijs (van Dekhuyzen) in de fysiologische chemie.[264] Of dat nu de reden was of niet, kort na de eeuwwisseling vertrok hij naar Utrecht, waar hij eerst als leraar aan 's Rijksveeartsenijschool (1901-'18) en aansluitend als hoogleraar weefselleer, fysiologie en embryologie aan de Veeartsenijkundige Hoogeschool aldaar (1918-'24) verbonden was[265]; was hij van eerstgenoemde school in 1915-'16 (de eerste jaarlijks roulerende) directeur[266], de hogeschool prees hij de hemel in als "de mooiste veeartsenijkundige onderwijsinrichting ter wereld."[267]

Dekhuyzen, zelf abituriënt van de hbs[268], was een warm voorstander van dit schooltype. Hij beschouwde "de *Hoogere Burgerschool*" als "een onwaardeerbaar geschenk van den grooten staatsman *Thorbecke* aan onze natie, een school veel gesmaad, zeker niet volmaakt, maar toch naar mijn innige overtuiging, onvolprezen." En hoewel hij als natuuronderzoeker dagelijks genoot van de kennis der oude talen, vond Dekhuyzen wel:

> "Onze staatsinstellingen moeten nu eenmaal rekening houden met het feit dat er verschillende categorieën van jongens zijn: jongens met handen aan d'r lijf,

rekenjongens, taaljongens en nog veel andere. Men kan niet alle vlas over één kam scheeren."[269]

Dekhuyzen, zoöloog en medicus c.q. fysioloog, zou weinig betekend hebben voor de veterinaire fysiologie en zich voornamelijk hebben gericht op de fysiologische chemie[270] en op algemeen biologische vraagstukken zoals de osmoregulatie - van zijn belangstelling voor laatstgenoemd terrein getuigt de door hem ontworpen kryoscoop.[271] Toch heeft hij zijn wetenschappelijke verplichting om in ons land de experimentele veterinaire fysiologie tot ontwikkeling te brengen, wel degelijk gevoeld. In een brief die hij ongeveer een jaar vóór zijn overlijden aan het curatorium van de hogeschool schreef, wijt hij zijn tekortschieten aan gebrek aan geschikte werkruimte:

"De snaargalvanometer toch is het allergevoeligste werktuig van de physiologie. Hij moet geplaatst zijn in een afzonderlijk lokaal; waar niemand anders toegang heeft dan geschoold personeel, tenzij onder geleide. (…) Het gaat waarlijk niet aan, dat men mij kan verwijten den snaargalvanometer in den kast te laten staan. Het is èn voor de physiologie èn voor de kliniek van groot belang. Om één ding te noemen: het woelen van de voorkamer van het hart is een betrekkelijk onschuldige aandoening, tenzij het op de hartekamer overslaat, want dan treedt de dood onmiddellijk in: het beruchte doodblijven van sommige hartlijders. Dat voorkamerwoelen is nu te constateren door den snaargalvanometer en voorzover mij bekend op geen andere manier met zekerheid.
De veearts Dr. Roos, assistent bij Prof. Einthoven, den uitvinder van het instrument, heeft reeds eenige studies daarmede bij huisdieren openbaar gemaakt. Onze inrichting mag niet langer het voorhanden toestel ongebruikt laten. Het gaat werkelijk niet aan, dat ik me alleen in theorie ermede bemoei: notitie neem van hetgeen anderen ermede bereiken."[272]

Dekhuyzen in dispuut

Op 15 april 1880 hield Dekhuyzen een voordracht over de histologische bouw van het zenuwstelsel:

"Vooraf ging een uiteenzetting van den bouw van Zenuwcellen en zenuwvezels, waarin de uitloopers der zenuwcellen, de voortzetting van 't protoplasma in eendezer, de verschillende mergscheden ter sprake kwamen, ook op de vermeende overeenkomst tusschen 't overbrengen van een zenuwprikkeling en elektriciteitsverschijnselen werd gewezen, terwijl vervolgens aan nieuwere zaken de aandacht werd geschonken. De voordrager deelde mee, hoe Ranvier beweerde aangetoond te hebben, dat de insnoeringen in den Zenuwvezel, na den dood sterk optredend, reeds tijdens 't leven bestaan en de plaatsen zijn, waarvan uit de omringende vaten voedsel wordt opgenomen, en een ander de

> oorsprong der ganglien cellen en die van 't bindweefsel voor een verklaarde.
> In de kritiek, nevens, 'k zou haast zeggen, een gebruikelijke hulde en dankzegging, voor 't goede door den voordrager geschonken, een opgewekte diskussie over enkele zaken. Zoo over die parallel getrokken tusschen voortplanting van den Zenuwprikkel en elektriciteit, waarbij een waarschuwde zulk een vergelijking tevens als verklaring te gebruiken; 't beweren dat 't dierlijk organisme hoofdzakelijk diende arbeidsvermogen van plaats en dat van beweging om te zetten en een zenuwprikkeling slechts korten tijd zou behoeven te duren."

Gedurende de improvisatie door Dekhuyzen op 25 november 1880 over de beweging van het bloed

> "werd een greep gedaan in dit zoo uitgebreide onderwerp. De graphische methode, door Marey tot zoo hooge volkomenheid gebracht, werd eerst in het kort uiteengezet, daarbij wees spreker er op, hoe eerst door haar de physiologie het middel aan de hand was gedaan, te meten en zich zoo een hooge plaats te veroveren onder de experimenteele wetenschappen. Vervolgens werd de zoo voor de hand liggende dwaling dat het hart niet alleen als perspomp, maar ook als zuigpomp fungeert weerlegd.
> Dat, zooals bijna altijd na een improvisatie, een aantal min gelukkige uitdrukkingen of onheldere uiteenzettingen werden gelaakt, zal niemand verwonderen. Een vrij levendige discussie volgde over allerlei bijzaken".

Op de voordracht die Dekhuyzen op 6 oktober 1881 aan het hart wijdde

> "was volkomen het Multatuliaansche "Geloof niemand die nederig spreekt, want hij liegt" van toepassing. Want - om de critiek eens te laten voorafgaan - hoewel Dekhuyzen er eerst questie van maakte, om zijne voordracht wegens slechte voorbereiding niet te houden, was 't oordeel der leden over het gesprokene zeer gunstig. En inderdaad, de functien van het hart bij den bloedsomloop, de samenstelling van het hart, de verschillende methoden van registratie van den hartslag, zonder vivisectie uit te voeren, de hartetonen en nog veel andere zaken werden met eene duidelijkheid en klaarheid voorgedragen, die zeer tot de belangstelling der leden meewerkte. Aan 't slot zijner voordracht onthaalde spr. ons op een varkenshart, dat hij opensneed, en den leden daardoor de constructie er van toonde, de ligging der klapvliezen enz. enz."

Had Dekhuyzen op 30 november 1881 gesproken over de ritmische bewegingen in het lichaam, zoals ademhaling en hartslag, waarvan "de oorzaken (…) zijn te zoeken in de zenuwen", op 19 januari 1882 hield hij een voordracht over bindweefsel:

> "Vooreerst werden de groote moeielijkheden besproken, die aan een microscopisch onderzoek van het bindweefsel verbonden zijn wegens zijne

> draderige en dooreengevlochten structuur, de gebrekkige methode die men vroeger toepaste, van het met naalden uiteen te plukken, en de groote verbetering, hierin gebracht door Ranvier, die, door vocht uit te storten in het bindweefsel, een middel aan de hand gaf om de samenstellende deelen te onderscheiden. De gevolgen van deze nieuwe wijze van onderzoek bleven niet uit; er kwam meer licht in de kennis van het bindweefsel en het muisje bleek een langen staart te hebben." "De kritiek was dit maal niet malsch"; alleen zoölogen zouden erin geïnteresseerd zijn, terwijl er sprake was geweest van veel afdwalingen waardoor het logische verband in het betoog bijna niet te volgen was, enz. - Dekhuyzen liet de kritiek echter onweersproken.
>
> *Bron*: LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek I, resp. 136, 167, 206, 217, 228-229.[273]

Noemen wij als tweede Pieter Zeeman (1865-1943), die sinds 1885 wis- en natuurkunde te Leiden studeerde, en van november 1885 tot oktober 1889 lid van 'Humboldt' was en in 1887-'88 als ab-actis optrad.[274] Volgens het verslag van de 150e vergadering op 9 mei 1891 werd

> "daarna een algemeen gesprek soms vrij luidruchtig gevoerd, genietende van 't schoone lenteweer en eenige kopjes of koppen thee en wachtende op de komst van een onzer illustere eereleden, n.l. den heer Zeeman. Eindelijk daar kwam de groote man onder 't gejuich der leden binnen en nadat hij door den l[oco]-praeses was verwelkomd ging men over tot de werkzaamheden."[275]

Grote gebeurtenissen heten hun schaduwen vooruit te werpen, maar Zeeman was toen nog niet eens gepromoveerd, laat staan de hoogleraar te Amsterdam en de winnaar van de Nobelprijs voor natuurkunde die hij later zou worden.

Soms lijkt het of ook het 'Humboldt'-bloed kroop waar het niet gaan kon, want de ereleden Remmelt Sissingh (1858-1927) en Pieter Zeeman wisten elkaar later feilloos te vinden, al hebben zij elkaar als actief lid nooit getroffen. Of dat een vroege vorm van het hedendaagse netwerken dan wel een gelukkig toeval was, vast staat dat Sissingh in 1885 op *Metingen over de elliptische polarisatie van het licht* promoveerde en Zeeman daar in 1893 op inhaakte met zijn dissertatie *Metingen over het verschijnsel van Kerr bij polaire terugkaatsing op ijzer, kobalt en nikkel, in 't bijzonder over Sissingh's magneto-optisch phaseverschil*. Beide oud-Humboldtianen verloren elkaar daarna niet uit het oog, integendeel. Samen, met J.D. van der Waals, belastten zij zich in Amsterdam met de leiding van de praktische oefeningen. En over het Kerr-effect, het onderwerp van Zeeman, heeft Sissingh belangrijke publicaties afgescheiden.[276]

Vragen wij vervolgens aandacht voor Johannes Henricus Zaayer (1876-1932), zoon van de anatoom prof. Teunis Zaayer. Was hij op 26 september 1894

ingeschreven als student geneeskunde, op 3 december daarna volgde zijn benoeming tot 'Humboldt'-lid, om na bijna vier jaar, in september 1898, te bedanken en op 11 oktober daaropvolgend erelid te worden. Zaayer heeft binnen 'Humboldt' geen bestuursfunctie vervuld, maar was blijkbaar toch dermate aan het dispuut verknocht dat hij het der goede gewoonte getrouw jaren later, in oktober 1903, zijn dissertatie aanbood.[277] Zaayer was medicus pur sang, maar is er niettemin kennelijk in geslaagd de (wis- en natuurkundige) leden van het gezelschap met zijn vakkundige voordracht te boeien, want zijn inbreng viel er over het algemeen in goede aarde (zie kader).

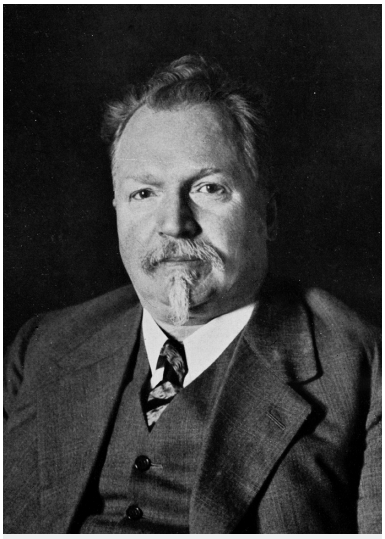

Johannes Henricus Zaayer (1876-1932), als aanstaand medicus lid van het natuurwetenschappelijk dispuut 'Humboldt'.
Foto.

Assisteerde hij vanaf 1906 de hoogleraar heelkunde J.A. Korteweg (1851-1930) te Leiden, van 1909 tot 1914 was hij er privaatdocent voor chirurgie en urologie, om in laatstgenoemd jaar Korteweg op te volgen[278]. Zaayer beoefende de chirurgie in volle breedte. Gaf hij in 1909 een openbare les over chirurgische urologie, zijn inaugurele oratie in 1915 ging over moderne vredes- en oorlogschirurgie, een toepasselijk thema ten tijde van de Eerste Wereldoorlog.

Sinds circa 1875 werd lachgas als narcosemiddel wereldwijd steeds meer gebruikt, zeker bij operaties waarbij chloroform of ether ontoereikend werden geacht. Zaayer introduceerde in 1923 dit lachgas te Leiden, in combinatie met een nieuwe narcose-methode waardoor zowel lachgas als zuurstof kon worden toegediend, zodat het mogelijk werd om overdruk in de longen te creëren. [279] Hij onderkende het vraagstuk van de *Pijn, haar betekenis, haar bestrijding*, zoals in de gelijknamige rede die hij in 1932 zou houden bij de overdracht van het rectoraat, maar die hij wegens zijn voortijdige overlijden niet meer zou kunnen uitspreken.[280]

Zaayers voornaamste onderzoeksgebied betrof de borstorganen.[281] Hij heeft dan ook naam gemaakt als thoraxchirurg avant la lettre. Hoewel er vóór 1930 in Nederland nauwelijks sprake was van thoraxchirurgie heeft Zaayer reeds in de jaren twintig van de vorige eeuw de operatieve behandeling van bronchiëctasieën gepropageerd[282] ; de ontwikkeling van dit specialisme is hoofdzakelijk aan hem te danken geweest. Met zijn vriend, de vooraanstaande Duitse chirurg Ernst Ferdinand Sauerbruch (1875-1951) behoorde hij tot de pioniers die, aan het begin van de twintigste eeuw, longoperaties uitvoerden; dankzij lachgas en de verhoogde druk-methode gelukte het hem om de techniek op dit punt zover te verbeteren dat deze ingrepen kans van slagen kregen.[283]

In jaren 1919 en 1920 was hij voorzitter van de Nederlandsche Vereeniging voor Heelkunde (1902)[284]. In dat organisatorische verband had hij in 1908 zijn vermaarde hond, Jan genaamd, met de in de eigen lies getransplanteerde nier getoond[285] - ofschoon dierexperimenteel onderzoek in de eerste helft van de vorige eeuw in ons land weinig aanzien genoot[286], en zou hij in 1925 een stikstof-oxydule narcose-apparaat demonstreren[287]. Sinds 1927 opereerde hij diafragmabreuken of -scheuren[288]. Circa 1930 zou hij als eerste duidelijke richtlijnen aangeven voor het stellen van de indicatie tot operatie in acute gevallen[289]. En dat was nog lang niet alles …[290].

Zaayers systematische aanpak van de praktische heelkunde en zijn experimentele werk onderscheidden hem van zijn voorgangers.[291] Hij wordt ons getypeerd als "een vriendelijke, zachte man in zijn optreden, maar een taaie doorzetter en vol originele ideeën. Hij was zijn tijd ver vooruit; hij stierf te vroeg."[292]

Slaan wij kort een zijweg in. De Leidse filosoof G.J.P.J. Bolland (1854-1922) - die ons pad zo dadelijk andermaal zal kruisen - was onder professoren weinig populair, want zijn "collega's, van welke faculteit dan ook, werden zonder uitzondering als stompzinnige wezens verketterd. Bolland verstoutte zich om hen op hun eigen terrein (…) op te zoeken en hun standpunten te bestrijden."[293] Toch bestond er ook voor deze gedragsregel een uitzondering: Zaayer! Zijn even opzienbarende als 'ontstellende' rede *De teekenen des tijds* uit 1921 zei Bolland immers slechts zelf te kunnen uitspreken "door toedoen van de beste geneeskundige snijkunst onzer dagen, die van mijn hooggewaardeerden amtgenoot Dr. J.H. Zaayer", waardoor hij hoopte "van den rand des grafs teruggekeerd, om in het land der levenden misschien nog eene wijle te vertoeven".[294] Het heeft inderdaad maar kort mogen baten, want enige maanden later is Bolland alsnog overleden.[295]

Zaayer in dispuut

Op 13 december 1895 zei Zaayer over het onderwerp 'het loopen':

> "De voornaamste onderzoekingen hieromtrent zijn gedaan door de Gebr. Weber. Het loopen is het resultaat van verschillende krachten, waarvan de voornaamste zijn: de weerstand van de lucht, de zwaartekracht en de spierwerkingen. Het is gemakkelijk een schematische voorstelling van het loopen te maken. Door seriën momentphotographieën kan men de verschijnselen zeer goed nagaan. De beweging, die het been maakt, nadat het den grond verlaten heeft is een slingerbeweging, die gedempt wordt door de spieren."

Verder ging het over het zwaartepunt van het lichaam, en over de duur en lengte van een voetstap.

> "De kritiek over den voordracht qua voordracht, was gunstig. Het onderwerp vond men nogal taai en sommige der leden betreurden het dat spreker ons niet in de gelegenheid stelde eenige van de besproken momentphotographieën in oogenschouw te nemen."

En bijna twee jaar later, op 27 november 1897, nam Zaayer een ondervraging voor zijn rekening "over het darmkanaal wat hij behandelde van de lippen tot den anus.

> De ondervraging welke zeer goed geleid werd viel bijzonder in den smaak en men hoopte dat de heer Zaayer lid nog langen tijd zou blijven om ons later ook eens te ondervragen over de pathologische afwijking in het darmsysteem."

Is het daarvan niet meer gekomen - ofschoon hij later (1918) onafhankelijk onderzoek naar cardiospasmus en andere slokdarmaandoeningen zou publiceren, als erelid van 'Humboldt' liet Zaayer zich op 25 november 1898 uit over hysterie. Bij die gelegenheid bleek "dat ook hysterie een woord is, dat veel gebruikt en maar zelden juist verstaan wordt.

> De hysterie is eene ziekte, die erfelijk is, een waarbij de invloed der moeder het grootst is. Bij de kinderen kan zij optreden als hun ouders diabeteslijders zijn of physiek zeer verzwakt. De hysterie doet zich onder de meest uiteenloopende vormen voor: men onderscheidt daarbij diè verschijnselen welke een anatomisch substratum hebben of niet, welke laatste men dan aan neurose toeschrijft.
> Onder de eerste rubriek valt de zgn. reflexhysterie; zij treedt op bij operatiewonden, waarbij de zenuwen erg aan de oppervlakte van het litteeken zijn vastgegroeit en waardoor dus de minste prikkeling als oorzaak eens hysterischen aanvals kan aangemerkt worden. Men heeft verder de hysterie wel eens de 'ziekte van het huwelijk' genoemd. Dit kan ze nl dàn zijn, als eene jonge vrouw met een oudere krachtelooze man gehuwd is; sterft deze b.v. en hertrouwt zij met een krachtige man, dan verdwijnt soms opeenmaal alle symptoom van hysterie. Verder kan hysterie optreden na Hg - of Pb-vergiftigingen, en eveneens zooals in den laatsten tijd gebleken is bij chirurgische operatie's onder chloroformnarcose.
> Een der merkwaardigste verschijnselen is echter, dat hysterie kan optreden door herhaaldelijk nabootsen van hysterische personen.
> Het ziektebeeld is zeer gecompliceerd. Somtijds openbaart ze zich in 't ontstaan en weer even snel verdwijnen van gezwellen.
> De hoofdtypen zijn echter: de hysterie in stigmata en die in aanvallen. Tot de eerste soort behooren de verschijnselen van aphonie, tremor hystericus, tabes dorsalis imitata, welke laatste soort nauw verwant is met die waarbij locale gevoelsstoringen optreden. Deze locale storingen kenmerken zich in het bestaan van sommige drukpunten, welker aanraking plotseling den hysterischen aanval doet ophouden; zij treden nog al eens vaak op aan het linker-ovarium, en verder op beenen en armen; een daarmee verwant verschijnsel is dat der dermografie.

> Hysterici zijn vaak ongevoelig ook voor kriebeling in de keel; een zeer belangrijk verschijnsel is verder dat van den hysterischen schijndood.
> De echte hysterische 'aanvallen' echter onderscheidt men in de groote en kleine aanval. De groote aanval is eene opeenvolging van tonische krampen, extase-toestanden en hallucinaties; bij snelle opeenvolging dezer aanvallen gaat zij over in statische hysterie, welke laatste gewoonlijk levensgevaarlijk is.
> Voor hysterie is geen genezing bekend; zij kan, en wel vooral bij kinderen van hysterische ouders worden voorkomen zooveel doenlijk door hen niet veel in de nabijheid daarvan te plaatsen, en hun rustig te houden en te waken voor plotselinge overgangen van vreugd en droefheid.
> De algemeene toejuiching was de beste maatstaf voor het interesse dat deze voordracht bij allen had teweeggebracht en de heer Zaayer werd na een woord van dank en na de beantwoording van enkele vragen, eervol van zijn opgevatten taak ontheven. Moge het voorbeeld van ons eerelid ook bij de andere eereleden nog eens weerklank vinden!"

Bron: LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek IV, resp. 87-88, (179, 182), 227-229. [296]

En denken we, tenslotte, aan Leonard Salomon Ornstein (1880-1941), die van 1898 tot 1908 in Leiden fysica studeerde, en van december 1900 tot oktober 1904 lid van dit dispuut was. Vervulde ook hij het ab-actiaat, in 1902, in 1903-'04 fungeerde hij als praeses en bij zijn afscheid werd hij tot erelid benoemd.[297] Ornstein zou in 1914 de latere Nobelprijslaureaat P.J.W. Debye opvolgen als hoogleraar theoretische natuurkunde te Utrecht. Als student heeft de niet van onderdanigheid overlopende Ornstein de Leidse prof. Bolland gebruskeerd - al was daar niet veel voor nodig, want de man was tot op het bot gehecht aan burgerlijke formaliteiten. Toen hij in 1903 zijn collegiant Ornstein op straat tegenkwam en hem nadrukkelijk groette, moest het Ornstein duidelijk zijn dat hij nagelaten had dat als eerste te doen en zag hij zich genoopt Bolland schriftelijk zijn eerbiedige excuses aan te bieden. Maar de leerling had een goed geheugen. Toen Bolland in 1921 zijn al genoemde, roemruchte, (onder meer) antisemitische rede over *De teekenen des tijds* hield, haalde de liberaal-joodse Ornstein, toen voorzitter van de Nederlandsche Zionistenbond, even zelfbewust als vernietigend uit naar zijn vroegere leermeester.[298]

De werkzaamheden van 'Humboldt' bestonden per gewone vergadering achtereenvolgens uit de eerste voordracht, de ondervraging, de improvisatie, de tweede voordracht en eventueel vrijwillige bijdragen (wetsart. 28).

De ondervraging kende varianten. Bij 'Humboldt' was het aanvankelijk de gewoonte dat het lot uit de aanwezige leden de ondervrager aanwees, die uit vervolgens ingebrachte mogelijke onderwerpen een keuze maakte; na een pauze c.q. schorsing van de vergadering - waarin hij zich kon voorbereiden - vond

de ondervraging dan plaats.[299] In de vergadering van 9 mei 1891 werden de onderwerpen voor de ondervraging evenwel ná de pauze opgegeven, waaruit de ondervrager koos -

> "De kritiek was gemengd en alvorens een oordeel te vellen werd besloten nog eenige keeren de proef om op deze wijze de ondervraging te houden te herhalen."[300]

In de bijeenkomst van 16 november 1892 draaide men de procedure echter om en werd

> "voorlopig besloten, dat de ondervrager een stuk of vijf onderwerpen zal prepareeren, om daaruit de geachte vergadering te laten kiezen."[301]

Niet alleen de gang van zaken bij de ondervraging stond dus wel ter discussie, de activiteit zelf mocht soms eveneens op commentaar rekenen, en dat niet

De Utrechtse fysicus Leonard Salomon Ornstein (1880-1941) - op de foto tweede van rechts - bij het promotiediner van zijn achterneef Gustaaf Frederik Ornstein (tweede zittende van links) op 26 januari 1940 in het restaurant van 'Den Vergulden Turk' te Leiden. L.S. Ornstein zelf was trouwens ook in de Sleutelstad gepromoveerd, bij H.A. Lorentz in 1908.
Deze foto verraadt tenminste nòg een Leidse connectie: de jonge doctor wordt geflankeerd door zijn beide paranimfen, onder wie - aan zijn linkerhand - Adolf Emile Cohen (1913-2004), de latere hoogleraar middeleeuwse geschiedenis (1959-'79) en rector magnificus (1972-'76) van de Leidse universiteit. (*Album Scholasticum academiae lugduno-batavae MCMLXXV-MCMLXXXIX*, 33).

van de eerste de beste. Toen in de vergadering van 10 november 1880, die werd bijgewoond door prof. H.A. Lorentz, de ondervraging aan de beurt kwam, had deze werkzaamheid volgens de ab-actis weliswaar

> "haar gewoon verloop, toch scheen zij niet in den smaak te vallen van den hooggeleerden gast. Of het onderwerp hem teveel aan z'n groot-mathesisexamens herinnerde, als zijnde drie- en veelvlakkige hoeken, weet ik niet; zeker is het dat hij ten sterkste het nut van dat examineeren voor den ondervrager betwijfelde, en zich tegen het 'opfrisschen' van de geheugenis der leden verzette als beneden de waardigheid van 'Humboldt'. Laat ieder voor zich zelf repeteeren, al wat hij noodig oordeelt, er bestaat een te groot contrast tusschen ondervraging en andere werkzaamheden. In dezen geest ongeveer liet prof. Lorentz zich uit." Verweer van de leden bleef echter niet uit: "Zoowel de praeses als de heer Van Dorsten zelf [= de ondervrager] sprongen voor het goed recht en het nut der ondervraging in de bres".[302]

De improvisatie was binnen het dispuut slechts een kort leven beschoren. Bij besluit van 9 december 1880 is op voorstel van het bestuur deze activiteit uit de lijst der werkzaamheden geschrapt. Dat had overigens nogal wat voeten in de aarde:

> "De praeses voerde aan dat al ons spreken op het dispuut, met name de kritiek, improvizeeren was; dat er tijd moest gewonnen worden, waarvan gewoonlijk de improvisatie met den nasleep van discussies, een grooter deel inneemt, dan men oppervlakkig zou denken. De hr van Bemmelen diende een amendement in: de ondervraging af te schaffen, waarvan hij het nut, noch voor den ondervrager noch voor de respondeerende leden inzag. De gewone argumenten: dat men erdoor uit z'n gewone studien wordt gerukt, dat men er zich gewoonlijk niet voldoende voor prepareert, enz. werden aangehaald. Het nut voor den ondervrager werd door anderen weer zeer verdedigd, zoodat ten slotte met 6 tegen 2 stemmen (van de hh. v Bemmelen en Holleman) het amendement werd verworpen. (…) Tenslotte waren alle aanwezigen, behalve het eerelid Burger, die zich van stemming onthield, voor het weglaten der improvisatie uit de rij der werkzaamheden."[303]

Lang niet altijd wist een werkzaamheid de toehoorders te bekoren, en ongunstige of zelfs afkeurende kritiek kwam nogal eens voor. Niet steeds spanden de sprekers zich in, soms maakte men er zich met een jantje-van-leiden van af, en dat ontging de aanwezigen allerminst. De wet had ook in dit negatieve scenario voorzien, en schreef een boete voor van één gulden in het geval "eene werkzaamheid niet of onvoldoende geleverd wordt door dengene, die daartoe verplicht is" (art. 40). Maar het was evenmin uitzonderlijk dat een voordrager zijn taak behoorlijk uitputtend opvatte, en zijn betoog illustreerde met proeven, demonstraties en stapels vakliteratuur ter inzage. Zo sprak Jan Valckenier Suringar op 21 maart 1885 over 'Het oog en het zien', en

> "hield met een onverflauwden ijver langer dan een uur zijne toehoorders bezig. Werd hij in 't begin met oplettendheid gevolgd, toen hij na de physiologische toestand van het oog te hebben behandeld, de verschillende gevallen van ver en bijziendheid besprak, hunne oorzaken en de middelen tot bestrijding daarvan, geenszins was dit het geval gedurende het verdere gedeelte, dat voorzeker niet het minst belangrijk was; daarin vertelde hij ons hoe men door lezen vermoeid, meent dat de voorwerpen dichter bij zijn gekomen, kleiner schijnen, doch omdat men weet dat ze dezelfde grootte hebben behouden, verder af ziet, hoe flauwen beelden ons verder verwijderd toeschijnen, hoe door de zoogen. irradiatie een licht voorwerp op een donkeren achtergrond grooter schijnt, hoe de phantasmen en de mouches volantes te verklaren zijn enz. enz.".[304]

Nu nog kunnen wij zijn rede nalezen in twee schriften die zich in het archief van het dispuut bevinden.[305] Blijkbaar was er reden voor recidive, want op het eerste cahier prijkt het opschrift: Voordracht op 'Concordia' gehouden kort na dito op Humboldt 21-3-1885. In elk geval overtuigt raadpleging ervan ons van de begrijpelijke reactie van de leden:

> "De ijver van den heer Suringar werd algemeen geprezen, doch hem werd er op gewezen dat men niet te veel van het geduld zijner toehoorders moet eischen."[306]

Men kon de vlijt dus ook overdrijven …

Anderzijds valt bij alle zwaarwichtigheid het ontbreken van 'afleidende' onderwerpen op, of men moet verhandelingen over alcohol, bierproductie en het biljart als ludieke inbreng willen waarderen. Nu en dan wist de luim echter inbreuk te maken op de ernst van het samenzijn. Op 10 maart 1899

> "zou er eene ondervraging zijn over den bloedsomloop door den heer Kempe. Maar de vreeselijke daden, die toèn voorvielen, waardoor het vreedzaam en idyllisch verblijf van den gastheer in een rumoerig slagveld overging, maakten dat mij [= de ab-actis] het bloed in de aderen stolde, en ik over bloedsomloop al heel weinig meer wist in te brengen.
> Wat die daden en die ondervraging beteekend hebben, zullen de boeken van den quaestor en de hoopvolle opzwelling van onze feest-zeug het best kunnen vertellen".[307]

De jaren rond de eeuwwisseling lijken trouwens tòch een verwarrende periode in het bestaan van 'Humboldt' te zijn geweest. Op 20 oktober 1899 vond een ondervraging over lenzen plaats, maar daarover viel volgens de notulist

> "niets bijzonders te zeggen. Men verstond er weinig van, hetgeen voor een groot deel te wijten was aan het ontsteken van zeer vele klappers [= vuurwerk], die rook en ontsteltenis te weeg brachten." En ook toen gold: "Er vielen vele boeten."[308]

Tijdens de vergadering van 2 februari 1900 moet zich een verhitte of juist melige stemming van de aanwezigen meester hebben gemaakt, want toen

> "werd nog menige ontdekking gedaan en menige conclusie getrokken die de geheele chemische wereld in rep en roer zouden hebben gebracht indien ze gegrond waren geweest."[309]

En op 7 november 1901 was het resultaat niet minder confuus:

> "De ondervrager was de Heer Kempe met 't onderwerp 'de Stofwisseling der Plant', de voordrager de Heer de Leeuw met de tweede voordracht: 'Over Malaria'. Maar beiden konden door een samenloop van omstandigheden niet die zoete vruchten plukken van hun werkzaamheid, die zij ongetwijfeld hadden verdiend. Want de kritiek was ongunstig en afkeurend.
> Maar zij hebben getroost in hun ongeluk, want de samenloop van omstandigheden was de viering van een bijzondere gelegenheid, het uiten van de vreugde over de ontvangst van drie jonge leden, die een jaar de kinderen zullen zijn van het dispuut. Ter eere van hen is meer drank gedronken dan behoorlijk is op ernstige vergaderingen, ter eere van hen is veel onzin verteld en veel zin gezocht in onzin op onzinnige manier"[310]

Tekening uit *Jeugd: Studentenschetsen* van Alexander Ver Huell, 1870.

- en de verslagtekst loopt met het laatste aardig in de pas, zo het zicht benemend op de hoedanigheid en zeker op het eventuele vernieuwingsgehalte van het besprokene.

De omgang van 'Humboldt' met vakinnovatie had vanzelfsprekend in eerste aanleg betrekking op de natuurwetenschappelijke disciplines. In het raam van dít onderzoek hebben wij ons geconcentreerd op de in het dispuut behandelde onderwerpen met een medische inslag. Omdat de meeste van die thema's door studenten in de wis- en natuurkunde zijn aangesneden, kenmerken die bijdragen zich over het algemeen door een technische en/of natuurkundige aanpak, en bieden zij inhoudelijk niet altijd voldoende zicht op de mate van bekendheid met de vooruitgang in de geneeskunde. Zo zijn er een improvisatie over bindweefsel en een voordracht over beenweefsel, beide begin 1879 gehouden. Het verslag van de improvisatie geeft slechts kort feitelijk weer waar het betoog over ging, maar dieper dan de oppervlakte reikt het niet - en toch oordeelde de kritiek 'gunstig'. [311] Dat is met de voordracht zowel hetzelfde als anders:

> "De karakteriseerende elementen van 't beenweefsel worden eerst nagegaan (…), hunne structuur uiteengezet, ook waar ze dienen tot onderscheiding van andere weefsels en daarna de ontwikkeling van het been beschouwd, 't zij dat dit in kraakbeen of bindweefsel wordt aangelegd.
> Een lid spreekt in de kritiek met ingenomenheid van deze voordracht, helder en zakelijk waren de feiten uiteengezet, en waar verschillende meeningen 't Terrein betwisten, deze naast elkaar geplaatst. Een ander verkondigt 'n ietwat andere meening, volgens hem liep de voordrager wat te vlug over vele zaken heen, en maakte den leden, niet zoo in deze zaken thuis, 't volgen lastig."[312]

Er blijkt in elk geval uit dat men oog had voor uiteenlopende wetenschappelijke opvattingen, maar welke dat waren blijft onvermeld. En dat het tempo van de voordracht "wat te vlug" werd geacht en de inleider (i.c. J.W. van Wijhe) niet steeds op alles nader inging, kan uiteraard ook gekomen zijn doordat hij zelf als wis- en natuurkundige c.q. plant- en dierkundige de medische merites van zijn onderwerp onvoldoende kon doorgronden. Dat men zich daarvan in voorkomende gevallen wel degelijk bewust was, toont de ondervraging over de bloedsomloop in mei 1880:

> "De Ondervraging loopt over 's menschen bloedsomloop, ofschoon 't pad voor den ondervrager niet zeer effen was gemaakt en 't soms slechts met horten en stooten voorwaarts ging. 't Ving aan met een algemeene beschrijving van het organenstelsel, later kwamen enkele histologische zaken, ook 't lymphvaatstelsel ter sprake, waarbij in sommige punten wat dieper werd doorgedrongen. Van de hierop gevolgde diskussie zij slechts vermeld, dat men over 't algemeen huiverig was iets in 't midden te brengen."[313]

En met een ondervraging in februari 1887 was het van hetzelfde laken een pak, want die

> "droeg er veel toe bij de leden nederig te stemmen in het gevoel van hun groote onwetendheid op het gebied van het zenuwstelsel."[314]

Maar er kwamen ook spiegelbeeldige situaties voor, zoals de voordracht van de medicus J.E.G. van Emden in april 1889 over tanden, maar dan wel die van dieren c.q. vissen, èn het commentaar erop aantoont:

> "Bij de kritiek zijn de leden zeer tevreden met de voordracht van 't lid van Emden, alsmede over de keuze van 't onderwerp, maar vinden de duur van de voordracht wel wat kort. Ook wordt de aanmerking gemaakt, dat er geen leidend idee in aanwezig was, maar dat de voordracht meer een opsomming van feiten was. Eenige vragen worden beantwoord."[315]

Van Emden was immers geen zoöloog!

Over dieren gesproken - als eind 1894 het gehoororgaan en in 1895 de bloedsomloop in het gezelschap ter sprake komen, gaat het niet zozeer over de mens als wel over de lagere dieren en zoogdieren.[316] Zo handelde in 1891 een voordracht over het oog van dezelfde spreker, H.D. Tjeenk Willink, eerst over de 'anatomie' van het menselijk oog en daarna over de samengestelde en enkelvoudige ogen der lagere dieren.[317] Hetzelfde gold voor een werkzaamheid over embryologie (van de dieren dus) in april 1888[318], èn voor die welke een maand eerder was verricht:

> "Spreker ging de ontwikkeling der hersenen bij verschillende klassen van dieren na, om ons aldus tot een duidelijker inzicht te doen komen in den hersenbouw (…)" Dat was helder, maar bij de kritiek kwam oud zeer boven drijven, want toen "bleek dat niet voor allen het onderwerp even duidelijk behandeld was geworden, hetgeen spreker daardoor verklaarde dat hij de kennis zijner hoorders te hoog had geschat."[319]

En wanneer men zich met apparatuur inliet, zelfs met instrumenten die ook in de geneeskunde gebruikt werden, voerden over het algemeen andere dan medische aspecten de boventoon in de vertogen. Zo is herhaaldelijk gesproken over microscopen.[320] Eduard Giltay, student plant- en dierkunde, trok er in 1881-'82 niet minder dan vijf voordrachten voor uit. Leidde hij de eerste keer "ons door 't mathematische gedeelte van 't onderwerp gedeeltelijk heen", had hij het toen (voor)namelijk over lichtstralen[321], zijn tweede voordracht vormde het sluitstuk van zijn mathematische introductie, en handelde over brekende vlakken[322]. In zijn derde optreden besteedde hij aandacht aan het apparaat zelf, aan objectief en oculair, aan vlakverdeling en verlichting, bezag hij dus de technische kant van het instrument[323]. Die speelde ook de hoofdrol in zijn vierde lezing, die over 'het optisch

vermogen van een microskoop', dat wil zeggen over het definitievermogen en het doordringingsvermogen ervan handelde[324]. En in zijn vijfde en laatste voordracht was het Giltay te doen om "den invloed van den openingshoek van 't objectief als een der samenstellende factoren van 't optisch vermogen van een mikroskoop, op de beeldvorming na te gaan"; in die benadering kwamen zaken als lichtverdeling en -intensiteit aan de orde[325]. In zijn vierde causerie had Giltay weliswaar gewezen op de moderne onderzoekers en geleerden Abbe en Herschel[326], maar vanuit medisch perspectief worden wij weinig wijzer van al zijn inspanningen.

Voorafgaande aan zijn vijf beschouwingen over de microscoop had Giltay, medio 1881, een vrijwillige bijdrage 'over het zien' geleverd, maar ook toen stond de natuurwetenschappelijke invalshoek centraal:

> "Hoe beoördeelen wij de richting en afstand en grootte. De richting waarin we iets zien is niet de lijn van 't oog naar 't voorwerp, maar de richting van eene lijn in een vlak ⊥ staande op de lijn die de oogen middendoor deelt, welk vlak tevens door 't voorwerp gaat."[327]

Zo was er in 1879 een ondervraging over Lens en microscoop, maar met de kritiek daarop valt niet veel aan te vangen aangezien die door de een te uitvoerig en door de ander onvolledig werd geacht.[328]

Begin 1881 vond een "ondervraging over de Lenzen voornamelijk met het oog op het mikroskoop" door het ons inmiddels bekende lid Dekhuyzen plaats, en

> "Zooals bijna altijd, ondervonden de leden de reactie der gespannen aandacht bij de eerste werkzaamheid.
> Nadat in het kort de lenzen waren afgehandeld, waarbij 't onderscheid tusschen de formulen van prof. Rijke en van de meeste overige physici ter sprake kwam, ging ondervrager over tot de loupe, om zoo een geleidelijken overgang tot 't mikroskoop te hebben.
> Het nut der collectieflens, de mogelijkheid dat in 't objectief beeld niet alles voorhanden is, wat 't voorwerp kan opleveren bij sterker vergrootende objectieven, de theorie van 't 'ophelderen' der mikroskopische praeparaten, enz., werden achtereenvolgens onderwerpen van gedachtenwisseling. Bij de kritiek ontbrandde een hevigen strijd tusschen de hh. Elion en Luyten over de kwestie, wie meer aan een loupe heeft een bij- of verziende!
> Verschillende leden hadden verschillende bijzonderheden niet dan ongaarne gemist, de praeses verlangde naar knooppunten en laakte formuleafleiderij, de heer Holleman noemde de ondervraging oppervlakkig omdat van de constructie der beelden slechts de principen waren besproken, zonder al de bijzondere gevallen te behandelen."[329]

En ook hier was een specifiek medische invalshoek ver te zoeken.

Of dat zeven jaar later eveneens gold voor de ondervraging over hetzelfde onderwerp, "waaraan alle aanwezigen deelnemen", blijft ongewis omdat slechts vermeld wordt:

> "De kritiek luidde vrij gunstig, alleen hadden eenige leden meer duidelijkheid in de vragen gewenscht."[330]

Het zien was trouwens toch een thema dat de leden regelmatig bezighield. In de voordracht die het erelid Burger begin 1881 wijdde aan de hulporganen van het oog legde hij

> "ons eerst in korte woorden (uit) hoe uit het enkelvoudige oog der laagste dieren zich langzamerhand het samengestelde oog der zoogdieren ontwikkeld heeft; daarop overgaande tot de hulporganen verklaarde hij ons de werking van de accommodatie-spieren, en van de spieren ter beweging van het oog, bij den verschillenden klassen van dieren, en de functie van de organen, die dienen ter beschutting van het oog tegen invloeden van buiten: de oogleden en de traanklieren.
> Bij de kritiek, door het eerelid welwillend toegestaan, bracht praeses den spreker uit naam van het gezelschap dank voor het houden van zijne voordracht; hij waardeerde het zeer dat de heer Burger op deze wijze toonde dat een eerelid niet buiten het dispuut staat en hij er niet tegen opziet nog eens eene enkele maal voor den lessenaar te treden. De opmerkingen der leden bestonden voornamelijk in het vragen van enkele ophelderingen, alleen de verklaringen, door den heer Burger gegeven omtrent het vormen van lichtbeelden en den toestand van de accommodatie-spieren in rust bij de zoogdieren, vonden bestrijding bij de heeren de Bruyn en v. Bemmelen. Bij zijn repliek trad de heer Burger in nadere beschouwingen omtrent de wijze, waarop lichtbeelden gevormd worden, en antwoordde den heer v. Bemmelen dat hij bij zijne meening bleef, dat de accommodatie-spier in rust gespannen is, maar dat dit slechts eene hypothese is, die nog niet bewezen is."[331]

Toen de ons eveneens al bekende Jan Valckenier Suringar vijf jaar later een ondervraging over het oog zelf hield, liep die

> "zonder stoornis af. Niet dat het aan kritiek ontbrak. De heer Thomas had geen systeem in sprekers vragen ontdekt, de heer v.d. Feen vond dit juist een verdienste in de ondervraging, terwijl de heer Suringar het systeem, dat hij verklaarde te hebben gevolgd aan den heer Thomas uiteenzette. De andere leden zwaaiden ruimschoots met lof behoudens een enkele aanmerking, die huns inziens hier en daar te maken was."[332]

Ook andere zintuigen mochten zich in de belangstelling der 'Humboldt'-leden verheugen. Op 15 maart 1882 was dat bijvoorbeeld het geval:

> "De heer Noorduyn, het lid van 't jongste jaar krijgt nu het woord tot het houden ener eerste voordracht over Hooren, en 't spijt me dat ik 't zeggen moet, maar als abactis past me waarheidsliefde, het succes van ons aller vriend Noorduyn was niet groot. Hoe gaarne ik ook een gedetailleerd verslag van 's mans speech zou willen geven, 't is me niet goed mogelijk. Toch wil ik hier opsommen, wat er bij dat hooren van den heer Noorduyn zoo al te pas kwam. Hij begon dan met het onderscheid op

> te geven tusschen gedruisch en toon, en hoe bij dit laatste toonhoogte, intensiteit, en timbre te pas komt. Nu werden de aard der vocalen verklaard. In zijne kritiek wees de heer van Bemmelen er op hoe de theorie der vocalen, door Helmholtz opgesteld, door de phonograaf een groote schok gekregen had. Na de vocalen kwam de graphische voorstelling van toonen door binnenste lijnen aan de beurt, en hierna ter illustratie de trillingen van vioolsnaren. De wet van Fourier drukt mathematisch alle trillingen uit. Na beschreven te hebben hoe de toonen in het oor ontleed worden en hoe of zoo'n oor er wel uitziet eindigde spreker.
> Critiek - ik zeide 't reeds - was niet gunstig, maar over 't geheel welwillend, en men hoopte, dat spreker zich vooral niet zou laten ontmoedigen, wat ook wel niet waarschijnlijk is."[333]

De scheikunde ontkwam uiteraard evenmin aan behandeling in 'Humboldt'-kring. Zo is ether ons vertrouwd in relatie tot anesthesie, maar in de vergadering van het dispuut van eind januari 1881 blijkt toch een andere benaderingswijze te zijn gekozen:

> "Vervolgens gaf een, naar aller oordeel, goed geleide en bestudeerde ondervraging over de Aethers in den ruimsten zin van 't woord, ons gelegenheid onze kennis der organische chemie wat op te frisschen. De heer Elion eischte veel kennis, ook van de onderdeelen, en slechts zelden bleef de gevraagde 't antwoord schuldig."[334]

De slotzin bevreemdt allerminst in een gezelschap van wis- en natuurkundigen. In lijn daarmee was de bijdrage van medisch (!?) student Hartman[335], eind 1892, over Etherbeweging - die volgens het verslag enigszins aansloot bij hetgeen hij de vorige vergadering "over den beruchten wereldether had verteld" -, want hier vierde pure natuurwetenschap, met proeven, hoogtij.[336]

Vijf jaar vroeger, in oktober 1887, was in een voordracht vastgesteld:

> "Op 't eind der vorige eeuw heeft Lagrange de bewegingsvergelijkingen der vloeistoffen gegeven. Helmholtz heeft zijn onderzoek verder voortgezet en verschijnselen nagegaan die plaats vinden in eene vloeistof, die onsamendrukbaar is en volkomen homogeen en waarin de beweging niet door inwendige wrijving wordt belemmerd. Helmholtz heeft nu de wervelbewegingen die in eene zoodanige vloeistof plaats vinden aan de analyse onderworpen."[337]

Het betoog, eind 1895, over drinkwater deed daarvoor nauwelijks onder. Citeren wij uit het uitvoerige relaas erover enkele typerende fragmenten:

> "Het drinkwater moet niet alleen chemisch en bacteriologisch doch ook technisch onderzocht worden, d.w.z. de aard van den bodem rondom de bron of put moet worden nagegaan."
> "Zeewater is ondrinkbaar, zoodat men op schepen water moet medenemen, ofschoon het op de stoomschepen thans meestal gedestilleerd wordt."

> "Pathogene bacteriën zijn zeer lastig te ontdekken. Volgens Straub heeft men ze slechts tweemaal kunnen aantoonen: te Buda Pesth de typhus bac. en te Oudshoorn de Chol. bac."
> Diverse nieuwe onderzoekingen worden genoemd, onder meer die van Tyndall en Romyn.
> "De kritiek was vrij gunstig, hoewel de wijze van voordragen dikwijls te wenschen overliet. Ook werd opgemerkt dat de zuurstofbepaling van Romyn ook fouten kan hebben en dat de zuurstofbepaling bij de beoordeeling van drinkwater weinig nut heeft."[338]

Tijdens de speech over speeksel, over speekselklieren, die in maart 1896 ging over "stoffen die in speeksel voorkomen",

> "werden op het bord eenige analyses geschreven die echter door niemand werden begrepen. Spreker eindigde met een aansporing voor de chemici om 't speeksel eens aan een grondig onderzoek te onderwerpen. De kritiek was zonder uitzondering zeer ongunstig. Zakelijk verband ontbrak, het waren verwarde mededeelingen, terwijl er in werkelijkheid veel meer over dit onderwerp bekend is."[339]

Zojuist is het begrip 'bacteriën' gepasseerd, en ook daarover hebben de leden van 'Humboldt' zich niet onbetuigd gelaten. Begin 1889 werden "de bacterien aan den hand van den Heer van Breda de Haan ons dispuut binnengeleid, de leden maken minzaam met hen kennis." De bacteriën worden 'ontleed' aan de hand van de historie (Leeuwenhoek, Müller, Ehrenberg[340]) en aan de hand van hedendaags onderzoek (Koch, Pasteur); diverse soorten bacteriën worden onderscheiden besproken. En het verslag vervolgt:

> "Wanneer men de bacteriën aan steeds hooger temperatuur blootstelt beginnen zij hun violentie te verliezen. Een beter voorbehoedmiddel is de herhaalde inenting; daardoor komt de ziekte veel minder violent of geheel niet.
> Na een vermelding van de ziekten wier bacterien zeker zijn aangetoond, en die waarvan het onzeker is, handelt spr. over de voorzorgen die de natuur zelf heeft genomen, tegen bacterien. Dit zijn lege cellen die naar den binnengekomen bacterie toegaan, er zich om een slingeren, en met hem uitgeworpen worden. Zij heeten Leucocythen.
> Waarschijnlijk zijn de witte bloedlichaampjes ook dergelijke lichamen, men heeft er ten minste bacteries in gevonden. De pathogene bacteries scheiden stoffen af, die de leucocythen wederdooden, en zoo de voorzorg verijdelen. Heeft men te weinig witte bloedlichaampjes dan gaat men des te eerder dood. Wellicht wordt hunnen weerstand door een ziekte als bv. mazelen grooter, zoodat men ten 2de maal gevrijwaard is. De kritiek op deze voordracht luidt zeer gunstig."[341]

Vijf jaar later stonden zij opnieuw in de aandacht en was de uitkomst niet minder positief:

> "Terwijl vroeger men van oordeel was, dat de bact. tot het dierenrijk moesten worden gerekend toonde Prof. Cohn vóór ongeveer 30 jaren, hun plantzijn aan, hoewel zij 't chlorophyl missen, dat hoewel meestal [er] bij de planten voorkomende, toch geen integreerend deel is, daar ook den fungi het missen. Iedere bacterie is ééncellig, en doorleeft twee perioden, groei- en rusttijd. Naar hun vorm onderscheidt men macro en micrococcen, bacteriën, bacillen, en spirillen; de draadbacterien, vroeger ook als soort opgegeven zijn niets anders dan bacteriën in hun splijting periode."
> Verder gaat het over de doorsnede van, en over de maximum temperatuur bij bacteriën.
> "Terwijl eenige bacteriologen (v. Nägeli; Billroth) beweren dat de verschillende vormen in elkander over kunnen gaan, en Buchner meent aangetoond te hebben, dat hij door geschikt voedsel, de onschadelijke hooi bacterie in de verschrikkelijke mildvuur bacterie heeft doen overgaan, meent Koch, dat men wel hun aard een weinig kan wijzigen, waarop de inenting berust van de mildvuurbacterie, maar dat er van overgang van soorten geen sprake kan zijn.Water en sommige organische stoffen zijn hun voedsel." (…) Naar hun werking worden de bacteriën verdeeld in cynogene, chromogene en pathogene. "Onderzoekingsmethoden [i.c. pathogene bacteriën] zijn voornamelijk van Cohn, Pasteur, Koch, dit onderzoek heeft plaats op proefdieren, door injectie in hals of oorader; de voedingsstoffen voor de bacteriën in eene kultuur zijn bij Cohn en Pasteur vloeibaar, bij Koch vast (Gelatine)."
> "Deze keurig bewerkte, boeiende voordracht, opgehelderd door vele platen uit groote stapels boeken, mocht zoowel als voordracht, alsook als onderwerp de goedkeuring van alle leden wegdragen. Als van ouds werd lof uitbundig gezwaaid."[342]

Dezelfde spreker, G.M. Rutten, had het in april 1894 andermaal over bacteriën, maar deze keer voornamelijk over de gisting; hij beschreef dit fenomeen als "de chemische verandering in een substraat, teweeg gebracht door zwammen, en, volgens sommigen ook van fermenten, n.m. de georganiseerde, integenstelling van de enzymen." Nadat allerlei chemische reacties, zoals alcoholgisting, de revue hadden gepasseerd, luidde de kritiek ook nu "zeer gunstig".[343]

Rutten had trouwens al eerder zijn visitekaartje afgegeven; in oktober 1893 trad hij op

> "om voor het eerst in dit gezelschap eens te toonen, wat hij kan presteeren, want bij eene ondervraging kan men er zoo weinig over oordeelen. En werkelijk, het viel zeer mede, in een korte, maar goed doorwerkte speech behandelde hij de Ontsmettingsmiddelen, zooals die bij de Ouden gebruikt werden, zooals balsem". "Hierbij besprak hij, de voor en nadeelen van de verschillende middelen en de wijzen, waarop hun werking op verschillende bacterien was onderzocht. De critiek was onverdeeld, zeer gunstig."[344]

Het interieur van het menselijk lichaam stond ook op de agenda van 'Humboldt'. Zo had een van de eerste leden, J.F. van Bemmelen, het in maart 1880 over ingewandswormen:

> "In de inleiding besprak hij de levenswijze van den lintworm, de trichine en den Distomen, de verschillende vormen nagaande, waarin ze op kunnen treden, wees er op hoe gemakkelijk de trichine onder anderen, door tusschenkomst van rat en varken als spiertrichine bij den mensch zijn intrede kan doen en behandelt in 't tweede deel der voordracht meer 't parasietisme in 't algemeen. Verklaarde men vroeger 't bestaan dezer dieren en anderen door generatio spontana, de onderzoekingen van Zwammerdam brachten deze meening den eersten stoot toe, die door 't meer nauwkeurig mikroskopisch onderzoek dezer eeuw geheel is verdreven. Een definitie van parasitisme werd opgesteld en de voordrager bleek niet voor de konsequenties der eens gegeven bepaling terug te deinzen, waar hij met anderen 't embryo een parasiet in 't moederdier noemde en waar naar dezelfde definitie ook wij, heeren der schepping door 't eten van kippeneieren parasietische neigingen bleken te hebben. De hierop gevolgde diskussie was vrij levendig, door een werd betwijfeld of 't scherpere mikroskopisch onderzoek heden ten dage alleen aan meerdere volmaaktheid van 't mikroskoop was te wijten, viel een ander de gegeven bepaling aan, er op wijzend dat men op die manier in vele moeilijkheden werd gevoerd, wat echter naar de meening van den voordrager alleen 'n gevolg was van 't feit, dat er in de natuur nu eenmaal geen scherpe grenzen waren te vinden."[345]

Ultimo februari 1881 gaf Van Bemmelen

> "de nieuwste waarnemingen ten beste over de homologie van testes en ovaria. Het expliceerende deel van de voordracht mocht buitengewoon helder genoemd worden, ook voor hen, die volslagen leeken in 't vak zijn. De voornaamste ontdekking, waarmee men volgens den heer van Bemmelen de homologie van testes en ovaria bij den mensch kan afleiden, zou dan zijn het vinden van mergstrengen in de ovaria (…). Slechts tegen het redeneerende deel dezer vrijwillige bijdrage kwam protest in, behalve dat de heer Giltay de uitdrukking parenchymcellen voor isodiametrische op botanische gronden bestreed! Het eerelid Burger en het lid Dekhuyzen wezen op veel sterker sprekende feiten als b.v. op het vinden van eicellen in jonge testes, van spermatozoïdogene cellen in embryonale ovaria bij Selachiërs en op de scherpe grens, die men trekken moet tusschen het bewijs, dat Vertebraten van hermaphroditen afstammen en dat in den grond eicel en spermazoïd slechts differentiaties zijn van één grondweefsel: kiem-epithelium."[346]

Daarmee was de koek niet op. In april 1889 vond een ondervraging over voortplanting plaats,

> "waaraan alle aanwezigen deelnemen. De kritiek hierover was eenigszinds gemengd. Eenige leden vonden dat de ondervrager te veel naar speciale zaken had gevraagd, naar nog onbewezen zelfs onvertrauwbare hypotheses, en groote sprongen had gemaakt in den logischen gang, terwijl andere leden de ondervraging zeer goed geslaagd vonden en 't lid de Haan hulde brachten. Des heeren de Haan's repliek verwekte applaus."[347]

Een maand later "wijst 't lot 't lid De Haan als improvisator aan." Uit de opgegeven onderwerpen (mijnbouw, niets, Vesuvius, Dolomieten, uitbroeden van kipeieren, plantenembryologie en de rol der baarmoeder tijdens de zwangerschap)

> "kiest de improvisator het laatste en spreekt en demonstreert en teekent over dit onderwerp dat de belangstelling der leden hoogelijk gaande maakt gedurende een klein half uur.
> De kritiek is zeer gunstig en lof- en dankvol."[348]

De medicus Van Emden doet in maart 1890 een duit in hetzelfde zakje als hij over bevruchting uitweidt:

> "Spreker vermeldt eenige vroegere theoriën hierover, legt vervolgens den bouw en de ontwikkeling uit van de geslachtscellen, bespreekt de rijpingsverschijnselen om na de bevruchting zelf beschreven te hebben nog het een en ander mede te deelen over de erfelijkheid. De kritiek is gunstig en de voordrager heldert eenige punten nog op."[349]

De ledematen van het corpus werden evenmin over het hoofd gezien. Zo improviseerde Giltay in mei 1880 over de stevigheid van het dijbeen:

> "'t Was 't bespreken van het feit, dat in 't dijbeen evenzoo aan de voorwaarden, die een vereischte stevigheid verlangt, is voldaan. De deelen zijn er toch gerangschikt in de richting der wat Küllmann noemt: 'Drucklinien'. Kon 't lid Giltay ook de vorming van deze niet ophelderen, bepaalde hij zich hierbij tot een vermelden en meedeelen der eigenschappen, in 't verdere werd duidelijk gemaakt hoe en de ligging en de samenstelling der elementen geheel beantwoorden aan een toestand, als mechanische beginselen dien vorderen, met 't oog op een groot weerstandsvermogen. In de kritiek werd de opmerking gehoord dat die Drucklinien er veel te geheimzinnig uitzagen en zonder nadere verklaring een kwijnend leven moesten leiden en wees een ander op 't feit dat een op lateren leeftijd veel voorkomende breuk in een der bovenste deelen van 't dijbeen 't de theorie wel eens lastig kon maken. De improvisator meende echter, dat wel in vele, niet alle zaken mogelijkerwijs was voorzien en dit aan de getrokken gevolgen niet kon schaden."[350]

Ronden wij deze reeks van voorbeelden af met de ondervraging - "aangenaam en nuttig" - door Tjeenk Willink in april 1891 "over de Mensch en wel speciaal over deszelfs geraamte." En ook voor deze pres(en)tatie gold: "Kritiek was gunstig."[351]

Resumé

Het Leidse wis- en natuurkundig dispuut 'Humboldt', net als 'Hippocrates' opgericht in 1877, heeft zich in de eerste decennia van zijn bestaan doen kennen als een ijverig gezelschap[352], waarin een passend evenwicht heerste tussen ernst en ontspanning. Onder de werkzaamheden, die doorgaans behoorlijk serieus werden genomen, bevond zich een niet onbelangrijk aantal onderwerpen die geen vreemde eenden in de bijt van een geneeskundig dispuut zouden zijn geweest, maar omdat die veelal werden behandeld door studenten wis- en natuurkunde bleef de medische component dikwijls geheel of grotendeels buiten beeld, of werd onderbelicht. De tientallen voorbeelden daarvan die zojuist aan ons oog zijn voorbijgetrokken, geven er een goede indruk van hoe het in een dispuut toeging; ook blijkt er bij herhaling uit dat de leden op de hoogte waren van recente ontwikkelingen, en dat zij er soms wel kritiek op hadden. Maar omdat onderbouwing daarvan veelal ontbreekt zeggen de vergaderverslagen van 'Humboldt' betrekkelijk weinig voor een verantwoorde conclusie over de betrokkenheid van medisch studenten bij de vernieuwing van hun vak. En àls er al een voordracht of andere werkzaamheid in voor ons relevante zin uitspringt, dan is het de vraag of die representatief is te achten voor de verhouding van Leidse medici tot die hervorming.

Omdat het niveauverschil tussen de leden vaak aanzienlijk was (eerste jaars-studenten zaten naast kandidaten)[353] heeft het er bovendien meer dan de schijn van dat velen al zoveel moeite hadden een betoog te volgen dat het lang niet altijd zeker is dat zij tegelijk door hadden om welke noviteiten het ging, laat staan dat zij erdoor in vervoering raakten. In het gunstigste geval zal menigeen er kennis van hebben genomen, zonder meer. Dat is geen verwijt, geen diskwalificatie, maar een constaterend vermoeden, gerezen na bestudering van het archiefmateriaal dat van het dispuut 'Humboldt' beschikbaar is. Daarbij dient wèl een wezenlijk voorbehoud te worden gemaakt: aangezien voor dit onderzoek niet stelselmatig is nagegaan hoe de studenten wis- en natuurkunde zich hebben opgesteld jegens de vooruitgang in hùn vakken, mag niet worden uitgesloten dat zij in dat opzicht meer engagement aan de dag hebben gelegd.

Later is, bijvoorbeeld door Dekhuyzen, de betekenis van sommige vindingen ingezien, maar als studenten hebben ook de Humboldtianen nauwelijks enthousiasme voor geneeskundige vernieuwingen getoond. Maar misschien was dat, zeker voor de wis- en natuurkundigen onder hen, wat te veel gevraagd, en valt hun dat daarom ook niet aan te rekenen.[354]

Medisch Gezelschap 'Hippocrates'[355]

> "Du choc des opinions jaillit la vérité"
> Hulde daarom aan een dispuut, dat zich beweegt op een terrein, waar nog vele waarheden aan 't licht moeten komen."
>
> *Hospitanten-album 'Hippocrates' 1880-1889*
> *(Archief RAL, inv.nr 36.16).*

Anderhalf jaar nadat de Vereeniging tot ondersteuning van behoeftige kraamvrouwen tot stand was gekomen, stonden negen Leidse studenten in de geneeskunde aan de wieg van een volgende boreling, het Medisch Gezelschap 'Hippocrates'.[356] De eerste ab-actis, E.T. Feenstra Kuiper, memoreert in het jaarverslag:

> "Het was den eersten November, Prof. Hoffmann had zijn college gegeven. De regen viel in dichte stroomen neder; alle jonge medici, die in de Molensteeg voortschreden, waren koud en bekleumd, wat in Leiden wel eens meer gebeurt. Ook ik zelf bevond mij onder de wandelende medici. Mijn kamers lagen voor mij. Groote lust in koffy openbaarde zich; eene invitatie aan de heeren Thomée en v.d. Heuvell gedaan met mij zich op te hijschen in een donkere koker aan een beduimeld touw (een Leidsche trap met dito leuning), werd heuschelijk aangenomen, en in plaats van te hooren, dat "de stof traag is en deelbaar" [een slagzin toegeschreven aan prof. Rijke, in vergeefse afwachting van zijn studenten], werd er gesproken over de oprichting van een nieuw dispuut. De ijver sloeg ons om het hart; een concept-wet werd gefabriceerd, invitaties verzonden."

Aan die uitnodiging gaven allen gehoor.[357] Opgericht op 10 november 1877 stelde de kring "zich ten doel de gezelligheid onder de medici te bevorderen door het houden van bijeenkomsten." Dit tamelijk vrijblijvend ogende voornemen beviel kennelijk al snel onvoldoende, want nog geen jaar verder werd reglementair bepaald dat het doel van het gezelschap tweeledig was. Zouden primo stijl en welsprekendheid beoefend worden[358], de bevordering der gezelligheid onder de medici door het houden van bijeenkomsten was naar de tweede plaats verwezen. Toch waren reeds in de oorspronkelijke wet van het gezelschap drie soorten werkzaamheden benoemd, waarbij het streven naar gezelligheid nu niet direct de indruk wekt voorop te staan: een zelf vervaardigde verhandeling over een wetenschappelijk door de spreker gekozen onderwerp, algemene en bijzondere kritiek over de in de vorige vergadering voorgedragen verhandeling, en ondervraging over een, in de vorige vergadering opgegeven en goedgekeurd onderwerp. Bovendien was bij die eerste gelegenheid rekening gehouden met in

disputen gangbare regels. Zo was in de wet vastgelegd dat leden van 'Hippocrates' medici en LSC-ers moesten zijn, en dat het gezelschap niet meer dan twaalf leden tegelijk mocht tellen. Waren die elk jaarlijks 3 gulden aan contributie verschuldigd, een nieuw lid diende 2,50 gulden aan entreegeld te betalen. Alvorens lid te kunnen worden moest men op een vergadering gehospiteerd hebben, terwijl voor 'vreemdelingen' gold: zij "kunnen op elke vergadering worden geintroduceerd." En zo'n vergadering, althans de gewone, zou om de veertien dagen op zaterdag vanaf negen uur 's avonds beurtelings bij een van de leden plaatsvinden. Ook de boete was van meet af aan een factor in het spel; indien men bijvoorbeeld zonder bericht een vergadering verzuimde, kostte dat de wegblijver één gulden.

Bij de herziening van het wetsreglement, een jaar later, kreeg een aantal details een nadere, dan wel andere invulling. Zo zou voortaan het maximum aantal leden jaarlijks door de leden worden vastgesteld; die aanpassing hing waarschijnlijk samen met de grote belangstelling voor 'Hippocrates', bijvoorbeeld van enkelen die onze aandacht reeds hebben getrokken bij de Vereeniging tot ondersteuning van behoeftige kraamvrouwen: C. Nolen, C.M. Hoogenboom en H. van Anrooy (en

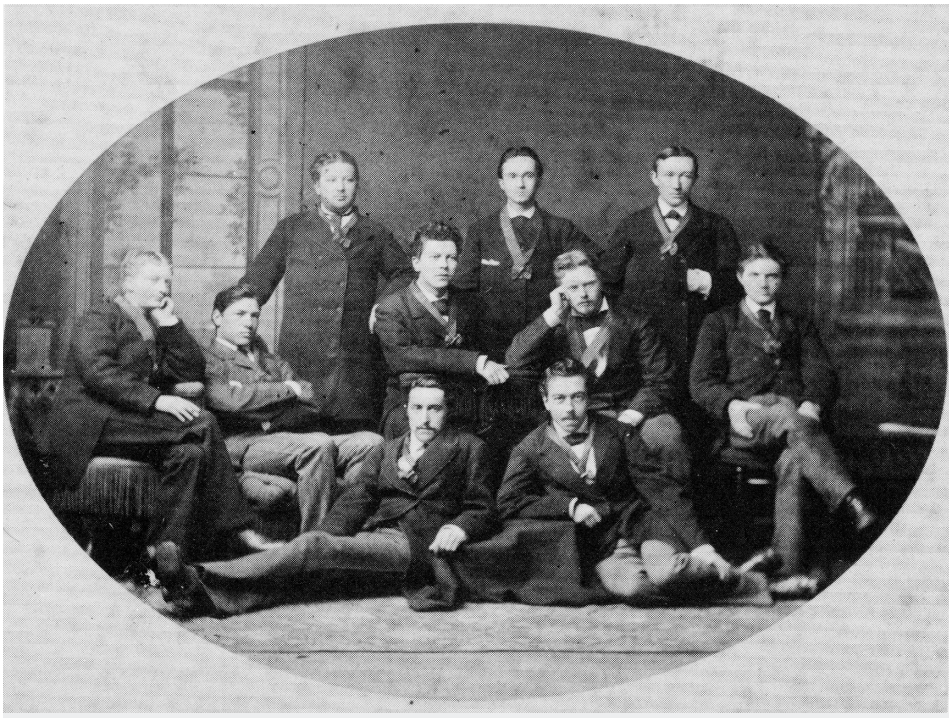

De oprichters van het Medisch Gezelschap 'Hippocrates':
midden voor Van Linden van den Heuvell (links) en Van Anrooy;
middelste rij, van links naar rechts, Hers, Thomee, Nolen, Ackens en Feenstra Kuyper;
achterste rij, van links naar rechts, Slagter, Hoogenboom en Van Drooge.
Foto.

ook later zullen wij menige van daar bekende naam tegenkomen). Het gezelschap stelde zich nog altijd open voor 'Gasten, mits medici', maar een artikel verder heetten introducés toch weer 'Vreemdelingen'.

De belangrijkste wijzigingen anno 1878 hadden betrekking op de vergaderingen. Zouden de gewone in het vervolg zoveel mogelijk om de veertien dagen vrijdags om negen uur 's avonds worden gehouden bij een van de leden, volgens rooster aangewezen, elke vergadering zou zich voltrekken naar het vijftrapsschema: huishoudelijke zaken, eerste pauze, werkzaamheden, tweede pauze, huishoudelijke zaken. En ook de werkzaamheden werden gespecificeerd, zouden namelijk achtereenvolgens bestaan in een zelf vervaardigde verhandeling over een wetenschappelijk door de spreker gekozen onderwerp, algemene kritiek, bijzondere kritiek op de in de vorige vergadering gepresenteerde verhandeling, de tweede voordracht over een in de vorige vergadering opgegeven onderwerp, vrijwillige bijdragen, en Albumsbladen.

Toen het reglement in 1881 opnieuw werd herzien, bleef de tweeledige doelstelling anno 1878 gehandhaafd. Slechts LSC-leden die ingeschreven stonden bij de medische faculteit zouden lid van 'Hippocrates' kunnen zijn. Toegevoegd was een hoofdstuk 'Over het vaandel', waarvan de titel in 1885 werd veranderd in 'Over den Signifer-Archivaris'. Om elk misverstand over het belang van dit attribuut weg te nemen, was er de uitleg: "Ter vertegenwoordiging tegenover de buitenwereld, en tot opluistering der vergaderingen dient het vaandel." De rol van de praeses werd aangescherpt. Had hij volgens de wetsversie van 1881 de (nogal vanzelfsprekende) taak de vergaderingen te openen, te leiden en te sluiten, in 1884 kwam daar bij: de praeses leidt de discussies en sluit die wanneer hij wil. Enig ongenoegen zal hieraan wel zijn voorafgegaan. En sinds eind januari 1885 was de regel van toepassing: "De vergaderingen worden bij de leden gehouden in volgorde van ancienniteit."

Ultimo 1902 werd de wet c.q. het reglement andermaal tegen het licht gehouden. Zou het vaandel voortaan dienen "tot opluistering der buitengewone vergaderingen", ook dit keer waren het vooral de vergaderingen die tot wijzigingen aanleiding hadden gegeven. Gewone vergaderingen moesten zoveel mogelijk om de drie weken op vrijdag om half negen 's avonds beginnen, bij het lid dat met de voordracht was belast, terwijl pauzes de vergaderhandelingen niet meer zouden onderbreken. Het artikel over de werkzaamheden laat menige verbijzondering zien: de verhandeling zou over een door de spreker zelf gekozen òf een door de vergadering opgegeven onderwerp moeten gaan, en de bijzondere kritiek zou stoelen op vrijwilligheid. Nieuw was de improvisatie van tenminste vijf minuten over een thema, gekozen uit die welke door de ter vergadering aanwezigen waren voorgesteld. Voor het eerst was ook de vragenbus ingevoerd, terwijl vrijwillige bijdragen welkom bleven. Ongetwijfeld op aandrang en ten gerieve van velen was het boetebedrag voor "Wie zonder kennisgeving de vergadering niet bijwoont" verlaagd tot *ƒ* 0,25.[359]

En zo hield men zichzelf en elkaar bezig, in verschillende opzichten. De suggestie om een vrijwillige bijdrage à l'improviste in te voeren bijvoorbeeld stuitte in de vergadering van 23 mei 1879 op heftige tegenstand; de zienswijze "thans nu men meende zacht onder het genot van een glas wijn te kunnen sluimeren" stond haaks op de reactie dat men geen 'Hippocrates'-lid was geworden om in te dutten "maar integendeel om aangenaam maar tegelijk nuttig bezig te zijn" - dit voorstel werd verworpen met slechts zes tegen vijf stemmen.[360]

Als in de vergadering van 13 februari 1880 weer eens wetswijzigingen aan de orde zijn, onder andere om de ondervraging door een soort van improvisatie te vervangen, en eventueel hiervoor uitsluitend een medisch of filosofisch thema te kiezen, wordt het eerste voorstel overgenomen en het tweede aangenomen voorzover het gaat om "een improvisatie over een door den spreker zelf gekozen onderwerp", waarbij "korte aanteekeningen (…) geoorloofd zijn."[361] Toch zou de aldus geregelde improvisatie niet van lange duur zijn, want al in november van genoemd jaar werd een wetsverandering voorgesteld, en besloten in plaats van een door de spreker zelf gekozen onderwerp voortaan een tweede voordracht over een in de vorige vergadering opgegeven thema te houden.[362]

Of men overwoog "eenige verandering in het nabroodje te maken"; het voorstel om dit te vereenvoudigen in het belang van de "bloei van het gezelschap" bracht op 1 oktober 1880 de handen van de leden op elkaar.[363]

Het voorstel in de vergadering van 18 februari 1881 om de toevoeging "mits medici" uit de wet te schrappen, lokte de aanmerking uit

> "dat het beter ware om niet-medici niet te laten hospiteeren, daar het dispuut een uitsluitend medische kleur heeft en het hen niet veel genoegen zou geven hier physische of medische onderwerpen te hooren behandelen."[364]

De Hippocraten koesterden hun ereleden. Bij binnenkomst in een vergadering plachten die "met een levendig gebrul" en met de uitroep "lang leve de eereleden" te worden verwelkomd.[365] Het erelidmaatschap verdiende men niet altijd met serieus en ijverig werken. Van Drooge bijvoorbeeld

> "had weinig de wetenschappelijke zijde van het gezelschap voortgeholpen, hij was steeds geweest de gezellige persoon par excellence en een steun van het nabroodje. Onder het zingen van Bibite en het rondgaan van den pokel overhandigde praeses hen [Van Drooge en Van Anrooy] de diplomata",

in de vergadering van 7 oktober 1881.[366]

Soms echter vormden zij een zorg voor 'Hippocrates'. Bij de voorbereiding van de diesviering in 1881 werd in de vergadering van 1 november voorgesteld de ereleden, met uitzondering van diegenen die de academie verlaten hadden, het diner en de wijn vóór het dessert aan te bieden voor rekening van de kas en de

wijn na het dessert via hoofdelijke omslag te voldoen. Daarbij besefte men wel terdege dat de ereleden

> "zich toch zoo weinig aan het gezelschap laten gelegen liggen en zij bijna allen vrij aanzienlijke sommen aan het gezelschap te betalen hebben. Zoo verliet o.a. het eerelid Ackens de stad met een schuld van *f* 25,- aan het gezelschap."

Niettemin werd het voorstel aangenomen, en werd tevens besloten, ook voor de ereleden, op de feestdag "hooge hoeden op te zetten".[367]

Alle mutaties in wet en reglementen, alle voorstellen en amendementen geven iets weer van de wijze waarop het gezelschap georganiseerd was en werd, maar zeggen nog weinig over de gang van zaken binnen 'Hippocrates'. Schenken wij daartoe eerst aandacht aan het inwijdingsritueel, en nemen wij vervolgens kennis van hetgeen op de vergaderingen is gepasseerd, waarbij de notulen ervan de eerste ingang vormen.

Alvorens als lid aan vergaderingen van 'Hippocrates' te kunnen deelnemen, moest men de wens daartoe te kennen geven via het voorstel van een al werkend lid. Het gezelschap sprak zich vervolgens uit over dit verzoek, en als het besluit gunstig uitviel - hetgeen vrijwel altijd het geval was - ontving betrokkene de uitnodiging om te komen hospiteren op de aanstaande vergadering. Men kon elkaar dan besnuffelen, terwijl de hospitant zijn waardering voor de invitatie in het hospitanten-album tot uiting mocht brengen, bijvoorbeeld in de trant van het rijmpje dat G.Hzn Aalbersberg op 10 december 1891 afscheidde:

> "Dat men gewoonlijk bij zulk een bezoek
> Iets schrijft in 't hospitantenboek,
> Om 't gezelschap vriendelijk te bedanken
> Zoowel voor 't genoegen als voor de spijzen en dranken."[368]

Daarna was het aan de kandidaat om te laten weten dat hij daadwerkelijk lid wenste te worden, en aan het dispuut om op dit verzoek al dan niet in te gaan. In het positieve geval kreeg de procedure een waardig slot door de inauguratie van de gegadigde als lid in een volgende bijeenkomst van het gezelschap. Over de mores waarvan men zich daarbij bediende, inclusief vele medische handgrepen, die in mystiek duister verborgen blijven, neemt de geschiedschrijver (i.c. H.G. van Duyl) dan ook een gepast stilzwijgen in acht.[369]

Zeker de eerste jaren van 'Hippocrates' werden bijna elke vergadering een of meer hospitanten voorgesteld en aangenomen. Soms ook was een herkansing nodig, om het al dan niet tot het lidmaatschap van het dispuut te brengen. Vandaar dat van velen slechts de inschrijving in het hospitanten-album aan hun

'sollicitatie' herinnert. Hun schrifturen leverden geestige, zouteloze, plichtmatige, aandoenlijke, onbeholpen en andersoortige creaties op, die qua niveau gemeen hebben dat zij niet gerekend kunnen worden tot de wereldliteratuur.

De regels in het hospitanten-album waren meest huldeblijken aan het adres der 'Hippocrates'-leden, maar een enkeling kwam met een meer persoonlijk getuigenis, zoals A.C. Kam op 3 februari 1882:

> "Behalve dat een medisch onderwerp werd behandeld waarvan ik helaas! niet genoeg begreep om er over te kunnen oordeelen worden er zaken behandeld die mij bepaald interesseerden"

(nochtans is deze hospitant geen Hippocraat geworden). En een ander, A. Vethake - voor wie het lidmaatschap wel zou zijn weggelegd, meldt eind 1882:

> "Nog voor ik zeker wist als Student in Leiden te verschijnen, was ik reeds door een lid van Hippocrates, een lid waaraan helaas een treurige nagedachtenis verbonden is, maar niettemin door ieder bemind en waaraan ieder steeds zal blijven denken, gewezen op het nuttige en tevens aangename, dat het gezelschap Hippocrates aanbiedt.
> Mochten alle nieuwe leden als onze beminde Kees zich gedragen als lid zooals hij dat toen gedaan heeft is mijn eenigste wensch" [mogelijk is hier gedoeld op C.J.G. van Iterson].

Een volgende hospitant waardeert op 20 april 1883 dat 'Hippocrates'

> "geeft ons hier een goede les
> Zoowel in kennis als in 't drinken,
> In wetenschap, als in het klinken",

onmiddellijk gevolgd door de algemene observatie van hospitant Van Seters:

> "Volgens mijn bescheiden opinie neemt het nabroodje bij de meeste disputen een zeer voorname plaats in."

Anderzijds, wat te denken van het voorspellend eerbetoon van P. van Andel:

> "Wanneer op 'Hip' de voordrachten, wat hunne inhoud aangaat, altijd zoo zullen zijn als die welke de ondergeteekende heeft bijgewoond, en als de orde op zoo'n strenge manier wordt gehandhaafd, dan moet voor het dispuut de toekomst, even als 't verleden, schoon zijn."

J.S. Posthuma, als lid op 18 februari 1888 toegetreden, had eerder als hospitant opgemerkt:

"De leden van Hippocrates, dat zijn je ware lui!
Zij disputeeren goed, en drinken veel, en geven aan ongezelligheid de brui."

C.A. Bergsma had voor dit verschijnsel reeds op 26 november 1886 een verklaring verstrekt:

"… niet alleen disputeeren
Is der Hippocratisten werk
Ook in goed, lekker soupeeren
Zijn zij als medici zeer sterk.
Want het is hun vaste zinspreuk,
Dat na moeielijk gevaren arbeid
Eene goede hartversterking
Hun vermoeid gemoed verblijdt."

Later, in 1887-'88, komen de twee zijden van de dispuut-medaille weer anders aan het licht:

"Waar men onder een fijne flesch,
Tevens ontvangt een wijze les".

Sommige hospitanten-uitlatingen duiden erop dat hun iets nieuws is overkomen. Zo vraagt J.E.G. van Emden zich op 28 januari 1888 retorisch af:

"Wat zou de eenvoudige Hippocrates met zijn klisteerspuit, wel zeggen als hij hoorde van hypnotisme, suggestie …?"

En C.F. van Maanen heeft het op 16 november 1888 over de 'wijze les' die hij kreeg "vooral in de Chlorofil".

Overigens sloeg het begrip 'lessen' steeds meer op de dorst der leden-kelen, welk gevaar D. Neurdenburg op 1 november 1889 als volgt onder woorden brengt:

"Hippocrates! Hippocrates
Wie had dat kunnen denken?
Dat na Uw menige goede les
Men nog zóóveel drank kan schenken.

Maar dat zoo menig flink student
Zoo klakkeloos Uw lessen schendt
is: dat bij ieder goed festijn
Een stevig glaasje drank moet zijn."

Al tendeerden de bijdragen in consumptieve richting, dat leidde niet altijd tot eenzijdigheid. Zo houdt C.D. van Rossem in 1892-'93 toch weer maat met zijn inbreng:

"Op Hippo te hospiteeren
Staat gelijk met veel te leeren.
En het is heerlijk hier te komen
Want de wijn vloeit hier bij stroomen."

Datzelfde gold voor K.A. Rombach, die ergens tussen eind 1892 en maart 1895 constateert:

"Ontzettend leuk is het, te hospiteeren
Op een gezelschap als Hippocrates,
Want vanavond kregen wij eene duchtige les,
Niet alleen in de medicijnen en physica,
Maar ook in het eten van kroketjes etcetera."

Inwijding van het vaandel van 'Hippocrates':
voor, naast de tafel zittend, Heeg (links) en Metzlar;
middelste rij, van links naar rechts, Van den Broek, Van Iterson, Bentfort, Broers en Belmonte;
achterste rij, van links naar rechts, Mulder, Van der Willigen, Paré en Wertheim Salomonson.
Foto.

Hospitant Stennekes was daarentegen blijkbaar slechts één kant van het gezelligheidsleven opgevallen, als hij zich zelf in het album vermanend toespreekt:

> "Ik zeg je, Stennekes
> Wat doe je eigenlijk op Hippocrates
> als lekker eten en drinken."

Tenslotte: het kon ook minder, blijkens de dissonant waarover Th. Muller Massis op 1 maart 1895 dicht:

> "Ik amuseerde mij zeker voor zes,
> Op 't illustere Hippocrates,
> Hoewel ik naast een buurman zat
> Die dikwijls zijn fatsoen vergat."

Moest het nieuwe dispuut aanvankelijk zijn vorm nog vinden, ook de acceptatie van 'Hippocrates' in de Leidse studentenwereld ging niet zonder slag of stoot. Op de eerste gewone vergadering, 1 december 1877, namelijk

> "bracht de heer Heuvell weder op het tapijt de praatjes die er loopen en de blaam die op het jeugdige gezelschap geworpen was. Na heel veel gedisputeer werd echter besloten de zaak blauw blauw te laten."[370]

Verder valt op hoe haast elke vergadering in de begintijd wetswijzigingen werden voorgesteld en behandeld. Nu had 'Hippocrates' het geluk of de pech - afhankelijk van het gezichtspunt van de beschouwer - in mede-oprichter C. Nolen iemand in de gelederen te hebben wiens 'groote wetgevend talent' zich uitbetaalde in een voortdurend sleutelen aan het reglement. Er zal dan ook wel enige ironie of irritatie bij de notulist hebben meegespeeld, als hij in het verslag van de vergadering van 30 maart 1878 droog optekent: "Onze groote wetgever, de heer Nolen, stelde natuurlijk ook een wetsverandering voor …"[371] Zo werden in de bijeenkomst van 20 maart 1878 voorgestelde wetswijzigingen aangenomen, die behelsden dat niemand, behalve de voorsteller, tweemaal over hetzelfde onderwerp mocht redekavelen, en dat hospitanten eerst een half uur na opening van de vergadering, dus om 21.30 uur, c.q. pas ná de huishoudelijke werkzaamheden welkom waren.[372]

Ook over andere aangelegenheden hadden de leden zich te buigen, zoals over het insigne van het gezelschap. Reeds in de eerste buitengewone vergadering, 16 november 1877, besloot men twintig van zulke onderscheidingstekenen te laten vervaardigen - "als flink medisch symbool een klisteerspuitje hangende aan een groen lint" -, alsook de wet, convocatiebiljetten en diploma's te laten drukken.[373] De Hippocraten waren verplicht bij vergaderingen het insigne op te hebben; toen de ab-actis op 16 februari 1878 binnenkwam "werd (hij) voor 10 cts beboet, daar 's mans borst geen insigne droeg."[374]

Tevens kreeg de aanschaf van gezelschapsattributen als voorzittershamer en leeslessenaar - 'beide onmisbare voorwerpen' - de nodige aandacht. Aangezien voor een goede ondervraging behoefte bestond aan een bord, kwam men op 2 februari 1878 overeen dit te kopen via hoofdelijke omslag voor zover "de groote geldnood, die er in de kas heerscht" niet toereikend zou zijn; in de vergadering van 30 maart 1878 kon het bord voor het eerst bij de ondervraging dienst doen.[375]

Wat ook nog ontbrak aan de parafernalia van het gezelschap, was een vaandel. In de samenkomst van 28 maart 1879 was afgesproken dat het bestuur een onderzoek naar de kosten ervan zou instellen. Toen de kwestie op 9 mei was verworpen, kreeg de zaak pas in de vergadering van 26 november 1880 handen en voeten door het besluit dat de leden tot 1 maart 1881 konden intekenen op een lijst van donaties voor dit doel. Het bestuur zag zich vervolgens benoemd tot permanente commissie voor het vaandel. Diverse ontwerpen passeerden de revue. Het uitverkoren exemplaar zou 150 gulden moeten kosten; daar de ereleden 90 gulden hadden bijgedragen, zou het restbedrag ad 60 gulden via de donaties van de intekenlijst moeten worden opgebracht. Nog vóór het vaandel was afgeleverd, was Van der Willigen op 18 februari 1881 benoemd tot signifer (vaandeldrager, vaandrig). In diezelfde vergadering werd meegedeeld dat de aanschaf van de banier waarschijnlijk 15 gulden duurder zou uitpakken "daar de kist en de draagband afzonderlijk in rekening werden gebracht." Op 4 mei vond een buitengewone vergadering plaats met als agendapunt: de inwijding van het vaandel. Overeenkomstig het bestuursvoorstel kwamen de Hippocraten, inclusief acht ereleden, twee dagen later daartoe bijeen, hield de praeses een lange en bloemrijke feestrede, en

> "viel het voorhangsel dat het vaandel voor aller oogen had verborgen gehouden en ging praeses voort:
> De groene kleur met de slang de aesculaap en de spiegel, de symbolen onzer medische faculteit mogen u steeds aansporen niet alleen om een goed lid van Hippocrates te zijn, maar ook om een goed medicus te worden. (…)
> Daverende toejuichingen volgden op deze rede, terwijl onder het zingen van Bibite en Iö Vivat de met eerewijn gevulden pokel rondging."

Dan krijgt Van der Willigen zijn inauguratie, en zegt te verwachten - "daar hij de langste signifer in het corps was en het vaandel dus het hoogst zou wapperen" - in staat te zijn "ook in zinnebeeldige wijze de banier flink omhoog te houden." Vervolgens maakt men een rondrit met het vaandel door de stad, en wordt de plechtigheid bekroond met een gemeenschappelijke maaltijd in hotel 'Plaats Royaal'.

Wel kwamen er spoedig enige kinderziekten aan het licht, werd bijvoorbeeld al op 20 mei "besloten een gaas om het vaandel te laten maken en een korte stok daar de tegenwoordige te lang was voor de kamers der meeste leden",

terwijl eind oktober het vaandel voor 200 gulden - dus voor een hoger bedrag dan de banier met toebehoren gekost had! - werd verzekerd bij de Tielsche brandwaarborgmaatschappij. Maar nu het attribuut er eindelijk was, moest het ook getoond worden. Zo nam men in de vergadering van 3 februari 1882 bij acclamatie het voorstel aan, "den signifer te machtigen het vaandel van Hippocrates te laten prijken onder de banieren die de serenade op 8 Febr. zouden opluisteren." Gedoe over het al dan niet in een gaas hullen van het vaandel leidde in de vergadering van 17 februari tot de aangenomen motie "om het vaandel steeds van een gaas op de vergadering te voorzien", maar die wens bleek luttele maanden later nog steeds niet vervuld te zijn.[376]

De kwestie liep zelfs zo hoog op dat er een heus bestuurscrisisje uit voortkwam. In de vergadering van 5 mei 1882 was na de discussie over het gaas om het vaandel de zaak in stemming gebracht, waarvan Van Iterson - in tegenstelling tot praeses Bentfort - de geldigheid betwistte. Er was een buitengewone vergadering voor nodig, op 17 mei 1882 gehouden naar aanleiding van de ingekomen brief van Bentfort waarin hij mededeelde voor het presidiaat van 'Hippocrates' te bedanken, om deze storm in een glas water te bedaren. De in de vorige vergadering gerezen onaangenaamheden tussen Bentfort en anderen berustten, zo hoopte men, op een misverstand; in de vervolgens over het voorzitterschap gehouden stemming werd Bentfort met algemene stemmen tot praeses herkozen. Als deze in de volgende vergadering, op 19 mei 1882, acte de présence geeft en schriftelijk heeft laten weten zijn herverkiezing tot praeses te aanvaarden, dooft de affaire als een nachtkaars uit met zijn wens "dat dergelijke kleine onaangenaamheden niet meer zouden voorvallen en dat Hippocrates door eendracht zou bloeien."[377]

Bentfort slaagde er trouwens ook op andere wijze in zich krachtig te doen gelden. In de vergadering van 27 oktober 1882 vroeg hij als "praeses een crediet tot herstel van den lessenaar, waarvan een der pooten niet bestand was gebleken te zijn tegen den zwaren druk die onze praeses op haar had uitgeoefend."[378] Hij zou overigens niet de eerste, noch de laatste zijn voor wie het hulpmiddel gerepareerd moest worden, tot ergernis van de dienstdoende quaestor.[379] Terzijde, nog kort terugkomend op het vaandel: de meest vermaarde signifer van 'Hippocrates' is ongetwijfeld Theo Himpe geweest, met welke 'eeuwige' student zo dadelijk nader kan worden kennisgemaakt.

Het algemene studentenlied Io Vivat is zojuist in één adem genoemd met Bibite, de hymne van 'Hippocrates'. Deze lijfzang moet al binnen het eerste levensjaar van het gezelschap zijn uitgedokterd door - alweer - C. Nolen, die zijn creatie ná de vergadering van 16 februari 1878 heeft gedeclameerd, waarvan - strikt als men toen was - niets in het verslag is vermeld. Maar de geboorte van het Bibite was er niet minder een feit om. Is het voor het eerst ter vergadering gezongen op 5 maart 1880, de registratie ervan zonder ophef doet vermoeden dat "de heerlijke toonen van het 'Bibite'" al langer in eigen kring werden voortgebracht.[380]

Voor een gezelschap als 'Hippocrates' was het heffen en gezamenlijk ledigen van de pokel een ingesleten manuaal. Op 8 november 1878 had aftredend praeses Thomee het dispuut "een fraaie bokel cadeau [gedaan], waarvoor de leden hoogst dankbaar waren". En zijn opvolger Nolen bood op zijn beurt als aide mémoire aan het bestuur 1878-'79 op 10 november 1879 een pokelkistje aan. Wanneer het bestuur in de vergadering van 17 februari 1882 wordt aangesproken op de afwezigheid van de bokaal, erkent Van den Broek

> "in hoogst tragische bewoordingen hoe zijn oppasser in alle onschuld de pokel had gebroken doordat het slot van de kist niet goed in orde was, en biedt aan het einde van zijne speech aan om een nieuwe pokel aan het gezelschap cadeau te doen."

Bracht die aankondiging applaus teweeg,

> "De heer v.d. Willigen wenschte de scherven in het archief te bewaren, toen echter van alle kanten hier stemmen tegen opkwamen, stelde hij eene plechtige begravenis voor. Praeses deelde mede dat deze de volgende vergadering zou plaatshebben."

In die vergadering, op 3 maart 1882, wijdde de praeses de nieuwe drinkbeker in met een elegante toespraak; daarna

> "ging de pokel rond onder het zingen van het nooit volprezen Bibite en geen wonder was het dan ook dat de laatste die den pokel in handen kreeg zich met een klein slokje moest te vrede stellen. Zoo groot was de begeerte der leden om het druivensap met dezen nieuwen beker te drinken."

Na de vergadering volgde de tewaterlating van de resten van de oude bokaal:

> "'s avonds had aan het dessert de plechtige begravenis plaats van de pokel. Praeses sprak op hoogst gevoelvolle toon eenige toepasselijke woorden, de man was zichtbaar aangedaan, doodelijke stilte heerschte. Ieder nam een stuk van onzen eens zoo geliefde pokel en wierp het in het water, een plomp werd gehoord en rustig kabbelde de Rijn weer voort onbewust welk een kostbare schat aan hare wateren was toevertrouwd. Onder de leuze de pokel is dood, leve de pokel werd thans de nieuwe ter hand genomen en tot den bodem geledigd, waarop de leden weder gezellig gingen aanzitten en daar tot den vroegen ochtendstond gezellig te samen bleven."

Deze bokaal heeft evenmin het eeuwige leven gehad, brak in 1889, en moest door een nieuw exemplaar vervangen worden.

> "De heer de Lint was (…) op het verheven denkbeeld gekomen van Prof. Zaayer een schedel te vragen, met het doel hiervan op vernuftige wijze een drinkbeker te laten vervaardigen. Zijn verzoek was welwillend toegestaan en hij was zoo gelukkig den

> leden een fraaie hersenpan te kunnen toonen; zijn plan was deze op een dijbeen te laten bevestigen en van binnen met zilveren beslag te voorzien."

Het resultaat hiervan heeft in elk geval het eerste eeuwfeest van het dispuut overleefd.[381]

Ook in 'Hippocrates' - er is in het voorbijgaan al op gewezen - vormde de boete een niet weg te denken bron van inkomsten, om de haverklap èn om het minste of geringste vergrijp (tegen de wet en/of de vergaderorde, wanneer men te kort schoot in de toebedeelde en afgesproken werkzaamheden, etc.) geheven. Zo moest de praeses op 2 februari 1878 *ƒ* 0,50 betalen "wegens de verwarde manier, waarop hij de werkzaamheden op elkaar liet volgen", kreeg Slagter op 22 mei 1878 1,50 gulden voor zijn kiezen omdat hij was weggebleven van een vergadering zonder kennisgeving (hij verklaarde dit door te wijzen op overmacht c.q. op "een aanval van cholerie wel met een verblijdenden uitslag"), werd Nolen om het werpen van een projectiel beboet, terwijl de aanwezigen constateerden "dat de Praeses vergeten had de wetsveranderingen in stemming te brengen. Wegens dit misdrijf beboette de heer Thomée zich zelf in koelen bloede voor 50 cts."[382]

Het bezit van een hond was voor de rechtgeaarde student toen vrij gebruikelijk.[383] Maar dit statussymbool kon nu eenmaal niet continu op diens kamer verblijven en moest regelmatig worden uitgelaten. In de vergadering van 23 mei 1879 werd opmerkzaam gemaakt "op het zeldzame geval, dat we heden avond een hond in ons midden hebben." Aangezien het dier niet voor gast of vreemdeling ('mits medicus') kon doorgaan, luidde de logische gevolgtrekking: "Indirect verbiedt dus reeds de wet aan de leden hunne viervoetige huisgenooten te introduceeren." Ergo: 'baas' Thomee wordt beboet, er vindt een woordenwisseling plaats, terwijl Thomee naderhand met succes appelleert tegen de hem opgelegde boete. Wanneer vervolgens een lid tegen een boete oploopt "wegens het nabootsen van een hond", vindt ook zijn appel hiertegen genade.[384] Overigens: bij verwerping van een boete-appel werd het bedrag van de 'straf' verdubbeld![385]

Het was, vanzelfsprekend, aan de quaestor om de boetes te innen, en de kasbewaarder kweet zich met hart en ziel van deze gewichtige taak. Inde hij op 16 februari 1878 "met zijn bekende nauwkeurige gestrengheid de verschuldigde penningen", mistroostig vatte hij zijn plicht toch niet altijd op. "Met een glimlach op zijn gelaat inde de Quaestor nu de verschuldigde penningen", in de vergadering van 30 maart 1878. En soms droegen leden bij zonder dat zij iets hadden misdaan, zoals in de samenkomst van 18 maart 1879: "Bij het innen der gelden verrijkten de Heeren Kuiper en Hoogenboom de kas met een stuiver".[386] Gulheid was trouwens toch een eigenschap waarmee sommige leden bij tijd en wijle eer inlegden, zoals reeds meer dan eens is gebleken.[387]

De fotografie had inmiddels haar intrede gedaan[388], en de Hippocraten lieten zich - uit belangstelling en ongetwijfeld ook ter bevrediging van enige ijdelheid - deze nieuwigheid niet ontgaan, zeker niet nadat Van Linden van den Heuvell het gezelschap een album had geschonken "om de portretten der respectieve leden te bevatten, en zoo hunne aangezichten aan de vergetelheid te ontrukken." Volgens de op 11 oktober 1878 aangenomen motie-Ackens zou het dispuut zich op zijn jaardag laten fotograferen. De eerste poging moet echter zijn tegengevallen, aangezien de leden in vergadering bijeen op 22 november 1878 besloten in te gaan op het voorstel van - de in Leidse studentenkringen bekende - fotograaf A. Koorenhoff om het gezelschap opnieuw te portretteren. Omdat de toestand van de kas weer eens 'treurig' was, werd tevens besloten tot een hoofdelijke omslag die na de Kerstvakantie geëffectueerd zou worden. Besloot men in de vergadering van 6 februari 1879 Koorenhoff "op te dragen de groote portretten volgens de ingezonden proef te maken", dat bleek eenvoudiger gezegd dan gedaan, want een maand later werd het voorstel aangenomen om "de portretten volgens de ingezonden proef te doen maken, niettegenstaande de gebreken die er aan kleefden".[389]

Jaren later werd een volgende actie eveneens door vertraging getroffen, besloot men namelijk in de laatste vergadering vóór de zomer, op 19 mei 1882, de vervaardiging van het portret van het gezelschap ter ere van zijn vijftigste werkbijeenkomst uit te stellen. Weliswaar had Koorenhoff het al vóór de grote vakantie gefotografeerd, maar hij wilde die opname - blijkbaar door ervaring wijs geworden - niet afstaan voor hij de halve prijs ad 18 gulden had ontvangen. Zouden de leden een afdruk ervan à 3 gulden bij de quaestor kunnen verkrijgen, nadat deze dignitaris, Broers, de vergadering van 29 september 1882 had betreden, werd voorgesteld de aan Koorenhoff verschuldigde 18 gulden uit de dispuutkas bij te passen.[390]

Ook corpsfotograaf I.D. Kiek, 'de vlagman van alle conterfeitsels', vereeuwigde de Hippocraten toen hij de leden nog gezellig aan het nabrood bijeen bij daglicht kon 'nemen' - het nabroodje had destijds kennelijk nog allerminst aan populariteit ingeboet.[391]

Wertheim Salomonson als 'Hippocraat'

Hospitanten hielden zich doorgaans gedeisd, keken de kat uit de boom, en schreven een al dan niet dichterlijke, gewoonlijk weinig verrassende bijdrage in het hospitanten-album. Maar daar had Johannes Karel August Wertheim Salomonson (1864-1922) geen boodschap aan. Weliswaar voorzag hij bij zijn kennismaking met het dispuut 'Hippocrates' op 18 november 1881 braaf het hospitanten-album van een tamelijk obligaat versje:

"Heden viel mij voor 't eerst de eer ten deel
Om op Hippo te hospiteeren.
Oprecht dank ik de leden voor de lol & de pret
Waarop zelfs drie maand ik kan teren.
Ik wensch dus Uw gezelschap een zeer lang bestaan
En dat het hem eeuwiglijk goed moog gaan",

maar hierbij liet hij het allerminst. Ofschoon nog maar net, op 1 oktober 1881, ingeschreven als medisch student permitteerde de zeventienjarige zich een oordeel uit te spreken over een lezing van praeses Paré over 'het hart': "Van de eene zijde n.l. van den heer Bentfort en Wertheim Salomonson mocht spreker het genoegen smaken woorden van hulde te ontvangen". Onderscheid moest er kennelijk zijn: Bentfort was als lid "den heer", terwijl die toevoeging voor de gast achterwege bleef. Maar dat zou weldra veranderen, want in de vergadering van 23 november 1881 werd voor de tweede keer als hospitant voorgesteld "den heer Salomonzon Wertheim". Ook ditmaal werd het voorstel met algemene stemmen aangenomen. In elk geval telde het resultaat: nadat hij schriftelijk had "verzocht lid te mogen worden van het gezelschap Hippocrates", werd hij in de vergadering van 26 januari 1882 als zodanig benoemd met zes stemmen vóór en één blanco stem. Eindelijk, op 3 februari 1882, was het zover, "trad het nieuwe lid Wertheim Salomonson binnen en werd met sierlijke bewoordingen door den praeses geinstalleerd, aan het einde van welke reden de vergadering het goddelijke bibite aanhief." Erg onder de indruk van de plechtigheid schijnt hij niet te zijn geweest; zijn debuut als lid ging namelijk niet onopgemerkt aan de Hippocraten voorbij. Om te beginnen hield Bentfort een toegejuichte voordracht over 'De genotsmiddelen bij de voeding', maar het prille lid was minder complimenteus met zijn opmerking "dat het overgroot aantal cijfers gevoeglijk had kunnen achterwege blijven". En toen Van den Broek voor de tweede lezing over de antisemitische kwestie zowel hulde als afkeuring te incasseren kreeg, wierp Wertheim Salomonson zich als man van het midden op

Portret van J.K.A. Wertheim Salomonson als student c.q. als lid van het dispuut 'Hippocrates'. Foto.

> "en de voordracht prees, maar meende dat spreker grove onjuistheden had gezegd en ook niet bevoegd was bevonden om er een oordeel over uit te spreken. In de eerste plaats had de heer v.d. Broek wel het weekblad voor Israeliten dienen te raadplegen. De heer v.d. Broek zegt te ignoreeren dat er zulk een blad bestond."

Met deze spreker had (de joodse) Wertheim Salomonson hierdoor wellicht nog een appeltje te schillen, hetgeen zich in de volgende vergadering, op 17 februari, manifesteerde. Bij die gelegenheid was Van den Broek aan zet met het leveren van kritiek op Bentforts voordracht over genotmiddelen bij de voeding; daar hij eigenlijk geen bezwaren te berde kon brengen, kreeg hij over zich heen:

> "De heeren Paré en Wertheim Salomonson waren van oordeel dat de heer v.d. Broek zeer weinig werk van de kritiek gemaakt had, en dat als hij geene aanmerkingen had, hij het voortreffelijke dezer lezing in het licht had kunnen stellen."

Maar Wertheim Salomonson had meer in zijn mars dan het kraken van kritische noten, zoals bleek in de vergadering van 3 maart 1882:

> "De heer Wertheim Salomonson gaf thans eene vrijwillige bijdrage ten beste over de stereoscoop. Spreker helderde zijne onderhoudende en sierlijke rede op door fraaie door hemzelf vervaardigde teekeningen. Een welverdiend woord van hulde en dank namens de vergadering gewerd hem bij monde van ons hooggeachte praeses."

In die bijeenkomst verweerde hij zich tegen een hem opgelegde boete, zij het vergeefs: "Een appel van den heer Wertheim Salomonson werd met algemeene stemmen verworpen" - waarbij onduidelijk blijft wat hij precies had 'misdaan'. Twee weken later was hij opnieuw aan de beurt, met "eene lezing over buskruit. Over het algemeen oogstte spreker de lof der aanwezigen in, alleen zijne voordracht werd eentonig gevonden." Toen liet hij zich ook van een andere zijde zien en horen: "De heer Wertheim Salomonson geeft tot groot genoegen der leden een keurige muzikale bijdrage." Blijkbaar had hij inmiddels zijn draai in 'Hippocrates' gevonden[a], want in de vergadering van 5 mei 1882 was hij andermaal aan het woord:

> "De heer Wertheim Salomonson hielt eene lezing over verlichting. Deze lezing toonde ten duidelijkste dat de spreker veel werk van zijne lezing gemaakt had hoewel sommige vonden dat spreker wel wat te prozaisch was geweest."

Veertien dagen verder, in de vergadering van 19 mei, zag men hem tweevoudig aan het werk:

> "De heer Wertheim hield een kritiek over de lezing des heeren Metzlar, "de mensch in de tijd van den holenbeer" voor welke goed bewerkte rede praeses hem dankzegde." "De heer Wertheim gaf nog een vrijwillige bijdrage ten beste over den kringloop in de natuur. Beide sprekers [behalve W.S. het erelid Feenstra Kuiper die een korte verhandeling aan alcohol had gewijd] konden uit de toejuichingen die hen ten deel vielen opmaken, welke genotvolle oogenblikken zij der vergaderingen hadden verschaft."

Ook bij deze gelegenheid kreeg Wertheim Salomonson, samen met Metzlar, nul op het rekwest, toen zij

> "appelleerden op boeten hen opgelegd wegens te laat verschijnen ter vergadering. Zij voerden ter verontschuldiging aan dat zij van de verhuizing des heeren Belmonte geen kennis hadden gedragen. (…) verworpen met algemeene stemmen."

Na de zomervakantie stelde Wertheim Salomonson zich beschikbaar voor de vacature van ab-actis, maar toen die functie in de vergadering van 29 september 1882 naar signifer Van der Willigen ging en diens post dus was vrijgekomen, kreeg Wertheim Salomonson de honorabele taak in het vervolg voor het vaandel te zorgen. Aan het eind van de vergadering van 6 oktober tapte hij echter uit een geheel andere vaa(n)tje, en verblijdde de leden "met een schoone vrijwillige bijdrage, waarin zijne talenten als pianist duidelijk bleken", waarmee hij "de werkzaamheden van den avond verrijkt had."

Eveneens maakte hij zich sterk in zaken van totaal andere orde. Zo was de bodem van de dispuutkas in zicht gekomen als gevolg van aanzienlijke achterstallige schuld van (ere)leden. Vooral Belmonte moest het ontgelden, en de praeses stelde in de vergadering van 24 oktober 1882 voor om het nalatige lid schriftelijk te manen zijn schuld binnen veertien dagen na de eerstvolgende vergadering te voldoen op straffe van wettelijke schorsing van het lidmaatschap. Onze 'diplomaat' vond dat evenwel te ver gaan:

> "De heer Wertheim Salomonson vindt dezen vorm van brief echter wel wat te kras en hij gelooft dat de heer Belmonte er eerder toe zal besluiten zijne verschuldigde gelden te betalen door hem in dien brief eerst de vraag te doen of hij nog wenscht lid te blijven van Hippocrates en hem verder eenvoudig tot spoedige betaling aan te manen. De heer Salomonson maakt hiervan een voorstel, dat door de heer van den Broek ondersteund wordt." Maar aangezien "de heer Belmonte zooveel lompheid betoont door niet eens te kennen te geven of hij lid van het gezelschap wil blijven, ja of neen, terwijl het verder gebleken is, dat wat de geldquaestie betreft niet alles van zijne zijde in orde is," stelt men vast dat "het gezelschap volkomen gerechtigd is met de wet in de hand tegen den heer Belmonte op te treden."

Bijgevolg wordt het voorstel-Salomonson verworpen, en dat van de praeses aangenomen. Dat hij door deze uitkomst niet uit het veld geslagen was, bewijst een volgende aantekening in het vergaderverslag, die goed weergeeft hoe serieus hij zijn plichten als Hippocraat nam: "Nadat de heer Salomonson aan den praeses eenige inlichtingen gevraagd had over de vervulling van zijn post als signifer op den dag van den diës (…)". In een bijeenkomst van enkele dagen later komt de viering van de vijfde jaardag van het gezelschap ter sprake, en besluit men tot het volgende lustrumprogramma: op 10 november 1882 zullen de Hippocraten elkaar om 14.45 uur ontmoeten voor een feestvergadering ten huize van ab-actis Van der Willigen, gevolgd door een "rondrid door de stad met het vaandel"; daarna vindt het vertrek naar Rotterdam plaats. Het dragen van hoge hoeden is op deze lustrumdag verplicht. Zullen de (genodigde) ereleden het diner èn de wijn vóór het dessert vanwege het gezelschap aangeboden krijgen, deze goedgeefse geste geldt niet voor het erelid Ackens "wegens zijne voortdurende wanbetaling". Ondanks de kosten wordt tot een muzikale bijdrage op deze heuglijke dag besloten, en - wie anders dan - Wertheim Salomonson wordt "belast met het engageeren van dat muziekcorps en werd hem tevens dringend verzocht de muzikanten het schoone 'Bibite' te doen instudeeren." De opwinding over de komende feestelijkheden stond op deze vergadering aandacht voor ernstiger zaken in het geheel niet in de weg. Zo was er "een lezing over het licht die naar de heer Wertheim Salomonson terecht opmerkte niet geheel meer tot op deze tijd was bijgewerkt." Gedurende deze voordracht "nam de heer Salomonson het quaestoraat welwillend waar." En op 25 januari 1884 schonk hij 'Hippocrates' het eerste Leden-album, dat de periode 1877-'92 zou beslaan.[b]

Kortom: als Hippocraat heeft Wertheim Salomonson een actieve rol gespeeld, waarbij zijn veelzijdigheid volop tot uiting kwam. Hij zal om zijn muzikale en organisatorische bijdragen, om zijn bereidheid zich op zeer verschillende manieren in te zetten, wellicht ook om zijn gaven als diplomaat en bruggenbouwer, een gewaardeerd lid van het gezelschap zijn geweest. De beloning voor zijn ijver bleef niet uit: op 1 mei 1885 gewerd hem, ongetwijfeld bij zijn vertrek uit het dispuut, het erelidmaatschap van 'Hippocrates'. Vakinhoudelijk hield hij het oog niet gesloten voor de wetenschappelijke actualiteit. Aannemelijk is evenwel dat zijn andere kwaliteiten in dit dispuutverband hoger zullen zijn aangeslagen.[c]

a Zelfs dacht hij toen al aan uitbreiding van zijn studiekring-activiteiten. In de vergadering van het dispuut 'Humboldt' van 15 maart 1882 namelijk richt de praeses van dit dispuut "eenige welkomstwoorden tot den heer Salomonson den buitengewonen hospitant" (LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek II, 6). Echter, bijzonder of niet, de zaak is kennelijk niet doorgezet, aangezien Wertheim Salomonson (die student was van 1881 tot 1888) geen

lid is geworden c.q. niet voorkomt op de ledenlijst van dit gezelschap, en bijgevolg geen werkzaamheden in 'Humboldt'-kader heeft verricht.
b Archief RAL, inv.nr 36.10.
c zie voor en over Wertheim Salomonson: Intermezzo IV.

Bronnen: *Album Studiosorum Academiae Lugduno-Batavae* [1875-1925], 39 nr 1147; Hospitanten-album 'Hippocrates', 1880-1889 (Archief RAL, inv.nr 36.16); Register van notulen van ledenvergaderingen 'Hippocrates', 16 november 1877 – 27 oktober 1882 (Archief RAL, inv.nr 36.5), 203-262; Leden-album 'Hippocrates', 1877-1892 (Archief RAL, inv.nr 36.10), 21.

Meer nog dan om al deze uiterlijke verschijnselen, is het ons hier te doen om de vakinhoudelijke bijdragen in de 'Hippocrates'-vergaderingen. En dan dienen wij al meteen koren en kaf te scheiden, aangezien inventarisatie een eigenaardig allegaartje van ideeën oplevert (zie desbetreffende lijst in Bijlage IVA). Bij het suggereren van onderwerpen voor lezingen of ondervragingen valt de vindingrijkheid van de Hippocraten op, zelfs als men herhalingen daarbij in aanmerking neemt. Zo'n tweehonderdvijftig thema's zijn alleen al tussen 1877 en 1882 ingebracht, maar typisch medische waren daarbij in de minderheid, hetgeen niet zo vreemd is als het misschien lijkt - 'Hippocrates' concentreerde zich aanvankelijk immers primair op stijl en welsprekendheid, ook al maakten uitsluitend medisch studenten er deel van uit[392]. De voorkeur ging in de praktijk bijvoorbeeld dikwijls uit naar historische kwesties, natuurwetenschappelijke vraagstukken of actuele aangelegenheden van andere dan geneeskundige signatuur. Zo nam men in de vergadering van 11 oktober 1878 'de groote Fransche revolutie' als onderwerp der ondervraging aan en sneuvelde 'Het achterhoofdsbeen en wiggebeen'.[393] Een jaar later herhaalde deze prioriteit zich, dat wil zeggen dat 'Napoleon I' het won van 'de spieren van de onderste extremiteit', zij het dat aan de voormalige Franse keizer in plaats van een ondervraging een lezing zou worden gewijd met het oog op het grote aantal (vijf) hospitanten.[394] 'De bovenste extremiteiten' hadden meer succes; in de vergadering van 23 januari 1880 was er een ondervraging over, die "over het algemeen goed" werd beoordeeld, al had Nolen "gaarne gezien dat spreker dit onderwerp meer vergelijkend anatomisch had behandeld." Spreker Van Drooge repliceerde dat hij het "wegens de onkunde der leden in de Vergelijkende Anatomie" beter had gevonden om zodanige benadering achterwege te laten.[395]

Soms gingen leden op een hoogst persoonlijke toer. Zo zal het pas geïnaugureerde lid Belmonte wel de auctor intellectualis zijn geweest van de in februari 1881 voorgestelde onderwerpen 'De Belmontes', 'Suriname en de Surinamer(s)' en 'Suriname en de Gele Koorts in Suriname'. In oktober van dat jaar liet hij opnieuw van zich horen door (vergeefs overigens) de voordracht met de wat wonderlijke titel 'Over de haarwortels van Colaço Belmonte' te opperen. En toen in de vergadering van 1 december 1881 een vrijwillige bijdrage werd

gevraagd, "antwoordde de heer Belmonte bevestigend. Hij stelde daarop voor een liedje van verdachten inhoud te zingen. Misnoegd over zulk een voorstel ontnam praeses hem het woord". Ook op andere wijze wist hij de aandacht te trekken, bijvoorbeeld door op 3 februari 1882 een 'onzinnige motie' in te dienen, en door zijn financiële verplichtingen niet na te komen.[396] Op minder egotripperij vielen de Hippocraten op 4 maart 1881 te betrappen, toen een speech over het lot van de arme Transvalers aanleiding gaf tot de oproep, hiervoor het Roode Kruis met een gift te bedenken:

> "Onder het zingen van het volkslied werd met den hoed rondgegaan en gecollecteerd *ƒ* 18.50. Hieraan werd toegevoegd uit de kas *ƒ* 6.50 (…) De niet onaardige som van *ƒ* 25.- kon dus aan het Roode Kruis worden overgemaakt."[397]

Net als bij het natuurwetenschappelijk dispuut 'Humboldt' hadden leden van 'Hippocrates' nog wel eens moeite om het betoog bij te benen. Toen Paré op 18 november 1881 een lezing aan het hart wijdde, mocht hij daarvoor enerzijds waardering oogsten,

> "terwijl de overige heeren mededeelden dat het onderwerp buiten hun bereik viel, dat zij dan ook de lezing niet hadden kunnen volgen. Van alle leden echter ontving spreker dankbetuiging voor de moeite die hij genomen had om een varkenshart en kikvorsch mede te brengen. Onder deze oratie verzocht het eerelid Mulder vergunning om weg te gaan en den kikvorsch te mogen medenemen, hetgeen hem werd toegestaan. De heer Paré meende dat zijne lezing althans wat het eerste gedeelte betrof wel degelijk binnen het bereik der jongere leden lag."[398]

Enkele maanden later, op 3 februari 1882, hield Bentfort een causerie over 'De genotsmiddelen bij de voeding';

> "Het applaus dat hem ten deel viel bewees genoegzaam dat de lezing, hoewel van geleerd karakter, binnen het bereik der leden viel, en dat zij er over voldaan waren. Van verschillende zijden werd hem dan ook lof toegezwaaid, terwijl (…) de heer Metzlar de verklaring aflegde dat hij er weinig van had begrepen, en eenige andere heeren gaarne nadere verklaring van sommige wetenschappelijke namen hadden gezien."[399]

Inderdaad maakten de heren Hippocraten het elkaar dikwijls niet gemakkelijk. Zo was Nolens ondervraging op 19 januari 1878 "vooral (…) over kaarsen zeer geducht en menig lid zweeg op zijne ingewikkelde vraagstukken. De leden vonden echter de zaak van te langen duur".[400]

Toen het op 25 mei 1878 ontbrak zowel aan lezing als aan kritiek, werd dat geheel goedgemaakt "door de flinke ondervraging des heeren Ackens. Met moeyelijke en kernachtige vragen hield ZEd ons zeer lang bezig"; veelbetekenend is de met

potlood doorgehaalde toevoeging in het verslag, dat Ackens vragen voorlegde "die gewis prof Rijke menigmaal in verlegenheid zouden hebben gebracht, ofschoon deze Hooggeleerde voor een kleintje niet vervaard is."[401]

Ook wilde men wel eens te hoog grijpen, zoals op 5 november 1880 toen met een lezing over 'Vegetarianisme' de spreker een onderwerp bij de kop had genomen waar hij volgens de algemene kritiek van velen "nog niet over kon oordeelen."[402]

Toen op 4 februari 1881 over 'Lijkenverbranding' werd gesproken - welk thema meer dan eens op het programma voorkwam -, was het oordeel over de verhandeling als zodanig positief,

> "maar ongunstig over sprekers voordracht, ja zelfs enkele leden beweerden dat zij de lezing daardoor niet hadden kunnen volgen en vele schoone passages daardoor voor hen waren verloren gegaan."[403]

En als op 1 december van hetzelfde jaar Boerhaave onderwerp van een oratie is, brengt die veel aanmerkingen te weeg, "b.v. het vergeten der Boerhavensche klontjes".[404]

Soms echter waren de dispuutgenoten het geheel met elkaar eens - dat was uiteraard verheugend voor de onderlinge betrekkingen, maar tamelijk dodelijk voor de discussie. Zo leidde een causerie over 'vivesectie' op 22 november 1878 tot de conclusie dat die altijd 'veroorloofd' is, terwijl men elkaar volkomen vond in de stelling "de wet op de vivisectie in Engeland is uit een wetenschappelijk oogpunt af te keuren".[405] En toen het erelid Feenstra Kuiper op 28 oktober 1881 een vrijwillige bijdrage over 'Algemeene Dienstplicht' ten beste gaf, en daarin "den tegenwoordigen toestand van ons leger als onhoudbaar" schetste, was de reactie ondubbelzinnig: "Een daverend applaus volgde op deze rede". Trouwens, ook de lezing die op 19 mei 1882 aan 'Militairisme' was gewijd, oogstte lof, al was men wel van mening "dat er te veel revolutionaire ideeën in doorstraalden", en had de praeses er felle kritiek op.[406]

Een ander maal liet een lid het afweten, en voerde daarvoor een nogal curieuze reden aan. Op 28 maart 1879 wordt Van Drooge

> "verzocht een begin met zijne verhandeling te maken. Deze moet echter tot zijne groote droefheid bekennen, dat hij geen verhandeling gereed heeft kunnen maken, wegens zijne rondzwervingen in gevangenissen etc. Hiervoor wordt hij beboet voor een gulden."[407]

De gang van zaken in de vergadering van 8 oktober 1880 toont twee gezichten: enerzijds werd de lezing over 'Alchimie' zeer positief ontvangen, en miste men alleen het oordeel van verschillende geleerden erover, anderzijds kreeg de causerie over 'Nihilisme in Rusland' een negatiever recensie, aangezien "de spreker zeer onduidelijk had gelezen, de vreemde Russische woorden zeer geradbraakt had, en te veel voor grappenmaker had gespeeld."[408]

De op 18 maart 1882 gehouden improvisatie over 'Coöperatieve vereenigingen' "werd mager en weinig doorwrocht gevonden."[409] Net als bij het dispuut 'Humboldt' maakten de leden van 'Hippocrates' zich nog wel eens luchthartig van hun verplichtingen af.

Eigenlijk zijn in de notulen alleen thema's genoemd, en ontbreekt inhoudelijke informatie over de voordrachten en de kritiek erop. De notulist doet zakelijk en opsommend verslag van wat aan de orde is geweest, zonder op details in te gaan. Wanneer -bijvoorbeeld- op 9 mei 1879 een verhandeling wordt gepresenteerd 'over de telephoon, microphoon en phonograaph', volstaat de ab-actis met het zuinige commentaar: "men kan zeggen dat deze kort maar rein was."[410] Een half jaar verder, op 21 november 1879, is "een Roman van Goethe getiteld Das Leiden des jungen Werther's" het onderwerp van een voordracht, en laat de notulist slechts weten:

> "Spreker maakte ons eerst met de inhoud van den roman bekend, gaf daarna de denkbeelden hierover van sommige personen uit Goethe's tijd ten beste, en sluit zijne rede met een critiek hierover van Busken-Huet."

Apropos: het thema bleef blijkbaar trekken, want op 22 oktober 1880 kregen de leden opnieuw een lezing over 'Werther's Leiden' te horen.[411]

En àls er een enkele keer wel sprake is van een toelichting, zoals op de "zeer interessante, goed uitgewerkte" speech over 'de afvoer der faecaliën' op 24 januari 1879, dan blijkt die niet alleen uiterst beknopt maar helaas ook nog eens onleesbaar te zijn doordat de bewuste pagina met water of een andere vloeistof is doordrenkt.[412]

Deze wederwaardigheden van 'Hippocrates', gereconstrueerd vanuit de notulen van de vergaderingen die tussen 1877 en 1882 hebben plaatsgevonden, blijken ons amper vooruit te helpen op de weg die moet leiden naar het antwoord op de vraag, in hoeverre de Hippocraten zich in de eerste kwart eeuw van hun dispuut hebben bekommerd om de hervorming van de geneeskunde. Maar waar de notulen ons inhoudelijk weinig te bieden hebben, zo verlaten wij ons in tweede instantie op de registers met kritiek op lezingen die in het raam van 'Hippocrates' zijn gehouden in de jaren 1887-'95.[413]

Op 23 februari 1895 stelde I. Alma in een verhandeling het huwelijk centraal, naar aanleiding van het in het najaar van 1894 verschenen boek *De evolutie van het huwelijk* van dr Wijnaendts Francken.[414] In de evaluatie van die beschouwing brengt de criticus ex officio een bezwaar te berde, dat zijns inziens voor meer 'Hippocrates'-lezingen van de laatste tijd gold:

> "Geen der verhandelaars die ik op ons dispuut gekend heb, waren 't onderwerp dat ze behandelden volkomen meester. Wat is nu hiervan 't onvermijdelijk gevolg?

> De verhandeling gaat zich bepalen tot 't geven van een resumé met de opinies van verschillende schrijvers van gezag, zonder dat we een oogenblik de persoon van den verhandelaar op den voorgrond zien treden."

Hoe dit dilemma te slechten? Volgens spreker ligt de oplossing voor de hand:

> "Kiest een onderwerp dat we allen in hoofdtrekken machtig zijn, en tracht dan door 't mededeelen van interessante bijzaken ons eens een andere blik te geven op zaken, die onze professoren ons natuurlijkerwijze van hun kant hebben leeren bekijken!"

En met betrekking tot de voordracht van Alma merkt hij op dat deze een actueel thema heeft behandeld, en

> "onze aandacht heeft gevestigd op zaken die op 't oogenblik den geest van ieder denkend mensch en niet 't minst van aanstaande medici dienen bezig te houden. Immers waar de quaestie tot afschaffing van het huwelijk van verschillende zijden en niet alleen van socialistischen kant, zich met nadruk doet hooren, is 't ons aller plicht om van zijn oorsprong en geschiedenis op de hoogte te zijn willen we tenminste er eenmaal een bevoegd oordeel over uitspreken."

In het betoog dat J. Broers aan 'Iets over pokken en inenting' had gewijd, had hij steeds over de historie ervan gesproken, zo constateert criticus P. Ribbius op 11 februari 1884, en dat dan ook nog met "hakkelend en stuitend lezen" aangezien Broers naar eigen zeggen "zijne verhandeling niet genoeg had kunnen prepareeren." Broers had bijvoorbeeld verwezen naar "De eerste koepokinenting op 14 Mei 1796, sedert als de verjaardag der koepokvaccine beschouwd". Bijster bij de tijd had hij het thema dus niet gebracht, sinds dankzij de vinding van Edward Jenner (1749-1823) epidemisch voorkomende pokken waren uitgebannen - de laatste pokkenepidemie in ons land, anno 1871, had overigens alleen al in Amsterdam meer dan tweeduizend slachtoffers gemaakt.[415] Toch had ook H. Braat dezelfde koe bij de horens gevat door over 'Koepokinenting' te spreken, welke presentatie Ribbius op 16 oktober 1885 aanleiding geeft op te merken:

> "Hoevelen zijn zelfs in den tegenwoordigen tijd nog weerspannig algemeen als heilzaam aangenomen voorschriften der hygiëne en geneeskunde op te volgen."

Tien jaar later zou E.C.D. Nierstrasz 'Hondsdolheid' uit de doeken doen, maar dit voornemen maakte in verband met het overlijden van Louis Pasteur in 1895 plaats voor een lezing over deze "weldoener van de gehele lijdende mensheid" zelf.[416]

De medici van 'Hippocrates' namen tevens kennis van andere onderwerpen uit de geneeskunde van die dagen. Nadat N.Ph. Tendeloo "Over kunstbewerkingen aan de mannelijke en vrouwelijke geslachtsorganen bij verschillende volken"

Een ontspannen moment voor enkele Hippocraten - van links naar rechts: Ribbius, Leuring, Van der Willigen, Doorman en Tendeloo.
Foto.

had uitgeweid, bepaalt de toekomstige gynaecoloog Ribbius, destijds (1884-'85) nog onbekend met dit aspect van het vak, zich tot de aanmerking "dat een goed spreker uit ons midden niet mag zondigen tegen regels van stijl en welsprekendheid." Tendeloo liet zich hierdoor in het geheel niet ontmoedigen, en hield een lezing over 'Doofstomheid en Doofstommenonderwijs'[417], die eveneens door Ribbius, op 5 februari 1887, van commentaar werd voorzien. En toen Tendeloo een jaar nadien 'Hypnotisme' onder de aandacht bracht, moest recensent Ribbius op 18 februari 1888 toegeven dat zijn "tegenwerpingen (…) komen over 't algemeen uit den koker des heeren Frederik van Eeden."[418] Hij herinnert eraan dat "volgens de tegenwoordig bijna overal aangenomen zienswijze de normale hypnose niets gemeen heeft met hysterie", wijst op Charcot (c.q. op de hypnose van Braid) en op Heidenhain, wier "proeven meer kwaad dan goed gedaan hebben; zij hebben der menschheid als het ware angst voor hypnose gesuggereerd." En hij attendeert op de reactie, van Bernheim uit Nancy - had die niet behaald een

> "volslagene overwinning op Charcot en de Duitschers.
> Uit alle landen kwamen jonge doctoren naar Nancy om zich in de normale hypnose te bekwamen."

Ribbius vatte zo recente ontwikkelingen in een notendop samen [419], en is er blijkbaar van uitgegaan zijn dispuutmakkers op voor hen bekende kost te onthalen.

Maar ook toen, omstreeks 1890, ging het nog altijd eveneens over geheel andere aangelegenheden, zoals de lezing van K. de Lint illustreert over de stelling:

> "Het ware zeer te wenschen dat op Gymnasia en H.Burgerscholen Bijbel- en Kunstgeschiedenis onder de leervakken opgenomen werden."

Toch zijn in en rond datzelfde jaar enkele voordrachten gehouden, die ons iets meer vertellen over de richting waarin de belangstelling van de in 'Hippocrates' verenigde Leidse studenten in de geneeskunde tendeerde.[420] Dat geldt nog niet voluit voor de lezing die op 24 oktober 1890 atropine als onderwerp had, een thema uit de organische chemie (groep der Alkaloïden), en behorend tot de afdeling van de narcotica. Het is al meer van toepassing op de denkbeelden die Cesare Lombroso tussen 1871 en 1876 over 'L'homme criminel' had gepubliceerd[421], en waar Hippocraat E. Fraser op 14 maart 1890 zijn licht op liet schijnen - hoewel hij volgens zijn gehoor te snel en verward sprak, daardoor moeilijk te volgen was, terwijl zijn eigen mening onvoldoende uit de verf kwam.

Het meest evident komt het naar voren in de tekst die R. Scholten uitsprak over 'De strijd tegen smetstoffen', en die daarom hier een uitvoeriger citatie verdient. Scholten vraagt om te beginnen "clementie (…) voor de oppervlakkige behandeling van mijn onderwerp", en geeft daarvoor als reden op:

> " (…) als we niet op populairwetenschappelijk gebied blijven de helft der illustre leden van Hippocrates zeker en gewis in Morpheus armen troost zouden gaan zoeken voor het onaangename gevoel dat onwetendheid opwekt."

Vervolgens steekt hij echt van wal, en refereert aan recente verworvenheden:

> "We hebben in de laatste jaren herhaaldelijk kunnen opmerken dat staat en gemeenten, door schade en schande wijs geworden, de zorg voor de volksgezondheid meer en meer ter harte nemen. Veel is er gedaan vooral in 't laatste decennium om besmettelijke ziekten die geesel der menschheid, te weren of daar dit nog niet mogelijk is, tenminste zooveel mogelijk te beperken.
> Helaas werd dit lang niet door iedereen met dankbaarheid opgemerkt en met veel vooroordeel heeft men te kampen gehad om enkele maatregelen doeltreffend te maken. Men denke eens wat een schrik in 't begin die bordjes met 'besmettelijke ziekte' veroorzaakt hebben. Vooral toen de Wet op de besmettelijke ziekten van 1872 pas was ingevoerd kon men meermalen menschen die 'gepokt en gemazeld' hadden een straatje zien omloopen om een huis te ontwijken waartegen een papier was aangeplakt om bekend te maken dat daarbinnen iemand aan mazelen leed. Langzamerhand is die angst wat verminderd en ook de tegenstand der bewoners van het besmette huis is gelukkig niet meer te vergelijken bij vroeger." (…)
> "De vooruitgang van natuurkundige en medische wetenschappen voerde ons op den goeden weg door eerst de begrippen omtrent ziekte te verhelderen, en een scherp onderscheid in te voeren tusschen de ziekte zelf en de oorzaak, twee dingen die vroeger zoo dikwijls verward werden."

Scholten noemt de bacteriën, die als oorzaak van epidemische ziekten zijn ontdekt, en somt de maatregelen ter bestrijding daarvan op: vers drinkwater, dempen van stilstaande sloten, keuring van vlees- en andere voedingswaren, desinfectie, doelmatige afvoer van vuil en afval. Bovendien is het nut van de

statistiek aangevoerd, en zijn betere microscopen beschikbaar gekomen. Maar we zijn er nog lang niet - "Het onderzoek is trouwens nog in vollen gang".

Voor het antwoord op de vraag wat het nut van dit alles is, haalt Scholten enkele significante voorbeelden van stal:

> "Denken we maar eens aan de cholera. Toen enkele jaren geleden deze ziekte zich weder in Europa vertoonde werd door menigeen, naar aanleiding van vroegere epidemieën gevreesd dat ze, vooral nu de middelen van vervoer zooveel beter waren, haar vernielende tocht weer zou aanvaarden. Maar wat bleek? Slechts in Spanje, Italie en 't Zuiden van Frankrijk waar de maatregelen tot bevordering der volksgezondheid op de ergelijkste wijze werden verwaarloosd kwam het tot een epidemische uitbreiding." En: "Boven allen twijfel is zeker verheven het nut van de inenting tegen de pokziekte, een middel door den grooten Jenner aan de hand gedaan."

Men moet ook niet de moed opgeven,

> "want aan den grooten franschen geleerde Pasteur is het gelukt in de laatste jaren verrassend schoone uitkomsten te verkrijgen." (…)
> "Lang bleef dit voorbeeld [bedoeld is zwakkere smetstof bij koepokinenting] eenig in zijn soort, tot Pasteur in 1880 aantoonde dat ongeveer hetzelfde het geval was met de z.g. kippencholera. Hier werd echter geen aanverwante smetstof gebruikt maar werd de smetstof waarmee werd ingeent kunstmatig verzwakt door laten staan van de bouilloncultuur.
> Schoon de moeielijkheden op dezen weg natuurlijk ontzettend groot zijn heeft Pasteur dit eene voorbeeld nog door een tweetal andere doen volgen. Het gelukte hem namelijk de smetstof van het miltvuur, een infectieziekte die bij schapen veelvuldig voorkomt, kunstmatig te verzwakken en proefondervindelijk aantetoonen dat inenting met deze verzwakte smetstof dieren voor het kwaadaardige miltvuur onvatbaar maakt. Het heeft aan ongeloof, naijver en zelfs verdachtmaking den grooten onderzoeker niet ontbroken, maar ten slotte is hij toch zegevierend uit het strijdperk getreden, en thans worden jaarlijks schatten uitgespaard, nu de veeteelt, zoo belangrijk voor de volkswelvaart, niet meer onder de rampen van het miltvuur behoeft te lijden."

En hetzelfde speelt bij hondsdolheid:

> "Het laatste voorbeeld van Pasteurs werkzaamheid op dit gebied, is wel aan ieder bekend. Hij heeft bewezen dat ook de smetstof van hondsdolheid voor verzwakking vatbaar is, en dat honden, met die verzwakte smetstof ingeent, den beet van dolle honden kunnen verdragen, zonder zelf ziek te worden. Bij deze ziekte behoeft de inenting niet zooals bij de pokken te geschieden nog voordat de smetstof het lichaam is binnengedrongen. Het gif door den beet van den dollen hond in het lichaam gebracht, verspreidt zich daarin zoo langzaam, dat volgens Pasteur door doelmatige inenting na den beet, de onvatbaarheid nog verkregen kan worden,

> voordat het gif de deelen waarin het zijn verderfelijke werking openbaren kan, hersenen en ruggemerg heeft bereikt. Ondanks den hevigen strijd van verschillende zijden tegen de handelwijze van Pasteur gevoerd wint het vertrouwen op zijn nuttige werkzaamheid meer en meer veld. Die nog den strijd tegen hem voortzetten zijn voornamelijk zij, die niet verdragen kunnen, dat honden en konynen worden opgeofferd om menschen voor een vreeselijke ziekte en een ellendigen dood te vrijwaren, die derhalve dieren beschermd wenschen te zien, ten koste van den mensch."[422]

Scholten eindigt zijn betoog ietwat moralistisch:

> "Het gezegde moge volstaan om den indruk te geven, dat er nog veel verwacht mag worden van het aanwenden van verweermiddelen tegen smetstoffen, waardoor de mensch voor haar schadelijke werking onvatbaar wordt. Iedereen die deel uitmaakt van de maatschappij is verplicht mede te werken om den strijd tegen de smetstoffen aantebinden, en ons medici zal het later een taak zijn hun dien weg zooveel mogelijk te wijzen. Ik heb gezegd."

De kritiek na afloop is overwegend gunstig, al vindt men wel dat de spreker voor een wat erg populaire aanpak heeft gekozen, en dat zijn behandeling, inderdaad, enigszins aan de oppervlakte is gebleven. Toch kan deze reactie op Scholtens betoog aanspraak maken op een positieve uitleg, namelijk als een signaal dat de leden van 'Hippocrates' zich niet alleen behoorlijk in zich toen voordoende ontwikkelingen in de geneeskunde hadden verdiept en er goed over waren geïnformeerd, maar dat zij eigenlijk ook wel naar méér verlangden.

Enig en 'eeuwig' student: Theo Himpe

Een Leids hoogleraar had in de krant om reisgezelschap voor de Rivièra gevraagd. Een student begaf zich ondanks het gevorderde uur naar de woning van de hooggeleerde, die zo goed niet was of hij moest uit zijn bed komen voor wat door het dienstmeisje als een dringende aangelegenheid werd aangekondigd. En de student vroeg het in slaperige dronkenschap en kamerjas gehulde slachtoffer: "Dat verzoek om reisgezelschap is toch van u afkomstig, nietwaar professor?" "Zeker", bevestigde de hoogleraar, met moeite een diep gevoelde geeuw onderdrukkend, "maar …". "Wel, professor, ik kom u even vertellen dat ik niet meega." Waarop de student beleefd zijn hoed lichtte, en bedaard zijn weg over de nachtelijke Herengracht vervolgde.[a]

De bezoeker in kwestie was Theodoor Wilhelm Himpe (1873-1931), op 29 september 1893 ingeschreven als student in de geneeskunde, die al direct bij aankomst in Leiden zijn visitekaartje afgaf door zijn groentijd veelbelovend in te zetten met het onder tafel drinken van een koppel ouderejaars die dezelfde

huiselijke gewoonte toch aardig onder de knie meenden te hebben en daarom bekend stonden als 'ontembare' bittertjes-consumenten. (Overigens is de drinkdwang in de groentijd te Leiden in 1901 afgeschaft). De immer montere Himpe deed ongeveer vier jaar over een examen, en meldde dan trots dat hij weer was overgegaan. In 1918 vierde hij met grote luister zijn zilveren studentenjubileum. Hij liet het gouden voor wat het beloofde te worden, studeerde toch maar af, en vestigde zich in Den Haag als arts - volgens de overlevering onthulde het bordje op de deur de alom vermaarde naam in grote en het woordje 'arts' daaronder in kleine letters, waaraan nog de mededeling zou zijn toegevoegd "voor ernstige gevallen hiernaast", waar een collega praktijk hield (als er dan nog iemand komt, moet-ie 't zelf maar weten!). De residentie heeft trouwens niet al te lang van zijn heilzame arbeid kunnen profiteren, want reeds in 1931 werd Himpe onder weemoedige belangstelling van talrijke studentengeneraties ten grave gedragen.

Theo Himpe, Leids student in de geneeskunde, ten voeten uit. Foto.

Van de 'Hompel', zoals vrienden deze 'eeuwige student' gewoon waren te noemen, deden en doen de meest kolderieke verhalen de ronde. Waarom beidde hij zijn tijd? Niet om zijn intelligentie, want die was best in orde. Maar een vermogende oudtante moet hem bij zijn vertrek naar de Sleutelstad hebben beloofd: "Theo, zolang jij studeert, ontvang je van mij een royale toelage." En toezeggingen van deze strekking hebben zelden de neiging tot spoed te manen. Bovendien bleef de toelage even riant als het studentenleven aanlokkelijk, dus kon Himpe geen enkele zinnige reden bedenken om zijn onbezorgde bestaan te Leiden in te leveren voor een verantwoordelijke praktijk als huisarts.

Uit anekdotisch repertoire weten wij hoezeer Leiden tintelde van

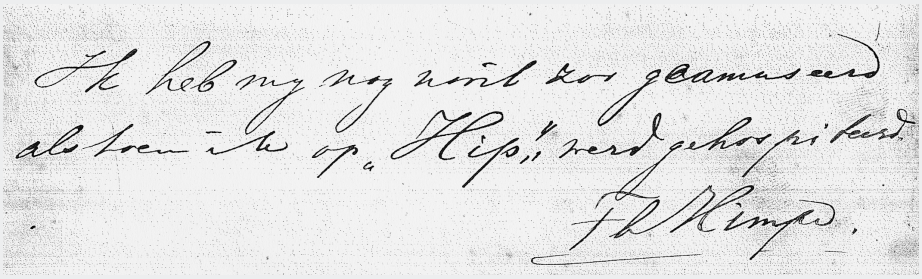

De dichtregels van Theo Himpe toen hij bij 'Hippocrates' kwam hospiteren. Hospitantenalbum 'Hippocrates'.

Himpes studentikoze invallen. Hij genoot volop van het student-zijn, en de studentengemeenschap genoot niet minder van zijn ludieke inbreng. Zo werd hij eens in een koetsje gesignaleerd, zich door Leidse dreven voortbewegend, met in zijn hoed een kaartje gestoken waarop de tekst "Aanzienlijk Vreemdeling" moet hebben geprijkt.[b] Ook zou hij zich eens hebben laten insluiten in de meubelzaak van Pander te Den Haag, en daar de nacht hebben doorgebracht in een ledikant dat in de etalage stond.

Bij een andere gelegenheid ontving Himpe, in Brussel vertoevend, een spoedtelegram van het bestuur van het Leidse studentenmuziekgezelschap Sempre Crescendo, waarin hem werd gevraagd rap naar Leiden terug te keren, om als cello-solist op een concert op te treden. Himpe liet telegrafisch weten: "Ik kom". Het concert was vastgesteld op de volgende dag. Toen die al een flink eind op streek en de Stadsgehoorzaal gevuld met publiek was, ontbrak alleen Himpe nog op het appel. Het orkest had bereids van het podium bezit genomen. Himpe had 's ochtends nog een telegram gestuurd met de geruststellende mare: "Ik ben onderweg", zodat er aanleiding was om zijn komst tegemoet te zien. Ook al omdat in het begin van de middag een volgend telegram, luidende: "Ben Roosendaal gepasseerd", het Sempre-bestuur had bereikt. Terwijl weer een paar uur later vanuit Rotterdam werd getelegrafeerd: "Ik nader Den Haag". Maar de klok sloeg acht uur, welk tijdstip voor de aanvang van het concert was gepland, en van Himpe nog geen spoor. Tenslotte, een kwartier verder, arriveerde een telegram, verzonden uit Haarlem, meldend: "Ben Leiden gepasseerd". [c]

Naar verluidt kwam hij na een vrolijke avond het Leidse station binnen, en vroeg vriendelijk de chef te spreken. Toen deze functionaris ten tonele verscheen, deelde Himpe hem minzaam mede: "Chef, ik wou een treintje kopen". Er moeten enige conducteurs aan te pas zijn gekomen om Himpe af te voeren, die uit hun midden de schuimbekkende stationsdignitaris toeriep: "Bezorg het maar bij mij thuis en doe er voor twee dubbeltjes rails bij".

Himpe had trouwens toch wat met treinen en conducteurs. Eens in zo'n voertuig op weg van Leiden naar Den Haag zat tegenover hem een nogal gezette heer, die ingedommeld was en uit wiens vestzak zijn treinkaartje stak. Himpe haalde het er uit en begon daarna luidkeels op te geven van de controleurs die destijds dienst deden op het Hollandsch Spoor-station in Den Haag, vanwege hun zwarte uniformen 'de zwarte bende' genoemd. Indien zij iemand zonder geldig plaatsbewijs aantroffen, dan placht de boete niet mals te zijn. Ontwaakt tastte de corpulente reisgezel daarop in zijn vestzak, zocht vergeefs naar zijn kaartje, en raakte vervolgens enigszins in paniek. Waarop Himpe hem voorstelde onder de bank te kruipen (dat was destijds nog mogelijk); hij zelf zou dan breeduit daarboven plaatsnemen. Zo gezegd, zo gedaan. Toen een controleur langs kwam, liet Himpe hem weten: "Dit is mijn kaartje, en dat is het kaartje van die meneer hier onder de bank".

In al deze verhalen is de scheidslijn tussen feit en fictie moeilijk te bepalen. Niettemin moet Himpe in zijn goede dagen een verdienstelijk cellist zijn geweest, die geregeld meespeelde bij de uitvoeringen van Sempre, ook als solist. Hij liet het daar echter niet altijd bij, en zou zijn muzikale spel nog wel eens hebben onderbroken om een overduidelijke flatus ten gehore te brengen.[d]

Reeds als groen getapt, nam hij als student volop deel aan het verenigingsleven. Lid van 'Hippocrates' werd hij al in 1893. Bij zijn hospitum zijn hem de dichtregels ontvallen: "Ik heb mij nog nooit zoo geamuseerd - als toen ik op 'Hip' werd gehospiteerd". In de notulen van de vergaderingen komt het overigens opmerkelijke lid slechts zelden voor. Vanaf 1893-'94 staat hij te boek als signifer van het dispuut; hoewel hij als vaandeldrager (vaandrig) zich nogal marginaal om de banier zou hebben bekommerd, is zijn naam vele jaren aan deze functie verbonden geweest - zij het dat het dispuut destijds in een coma vigil was verzonken. Eind 1902 is hij 'oud-lid' geworden, en zette hij zijn langgerekte studie buiten het gezelschap voort. Ook is hij lid en zelfs ab-actis van het (kortstondig operationele?) medisch gezelschap Ὁ Ἀγγύστυρα (1895) geweest. In andere verbanden was hij eveneens van de partij, bijvoorbeeld in het regionale gezelschap Brabantia Septentrionalis (anno 1871), waarvan de uit Breda afkomstige Himpe in 1898 gouverneur (voorzitter) was.[e]

In het zweetkamertje van de universiteit, waar examinandi en promovendi hun laatste spannende ogenblikken vóór het Grote Uur plachten door te maken, en waar men een positieve afloop gewend is te vieren met het schrijven van zijn of haar naam op een der gewillige muren, treft men ook de naam van Himpe aan, vergezeld van een tekening van een volslanke figuur, waarin men wel onze legendarische held heeft menen te herkennen, vermoedelijk ten onrechte, al dijde het geboren fuifnummer fysiek steeds meer uit.

Zijn spraakmakende bijdragen aan het Leidse studentenleven omstreeks 1900 mogen ongeëvenaard zijn geweest, voor de vaderlandse geneeskunde rond de toenmalige eeuwwisseling heeft Himpe, voor wie de studie als zodanig slechts bijzaak was, geen betekenis gehad, laat staan dat hij zich in relatie tot de receptie van nieuwe medische inzichten en ontwikkelingen heeft onderscheiden. Maar al was hij als 'eeuwig student' een uitzondering, ook zo maakte Theo Himpe deel uit van de werkelijkheid en behoren zijn houding en optreden tot de scala van mogelijkheden waarvoor dit onderzoek open staat.

a Dit voorval kent een variant, opgedist door Leonhard Huizinga (zoon van de Groningse-Leidse professor Johan Huizinga), waarin als Himpes slachtoffer een Haagse heer de plaats van de Leidse hoogleraar inneemt, het tijdstip van handeling drie uur 's nachts en het reisdoel Zwitserland in plaats van de Rivièra is. Voor de clou van het verhaal doen deze afwijkingen echter niet ter zake.

b Volgens een andere versie van deze anekdote, eveneens verteld door Leonhard Huizinga, zou Himpe te Amsterdam in een open bakje hebben rondgereden met een hoge hoed op, waaromheen een papier was bevestigd met het opschrift "Aanzienlijk Vreemdeling". Het is natuurlijk mogelijk dat hij zich meer dan eens en op verschillende plaatsen als zodanig heeft voorgedaan …

c Ook van deze gebeurtenis bestaat een afwijkende lezing: wel kwam Himpe op zekere avond niet voor het Sempre-concert opdagen, maar liet men zich eerst geruststellen door een telegram uit Amsterdam met de tekst: "Ben onderweg". Een poosje later mocht men een telegram ontvangen uit Den Haag, meldende: "Ben nog onderweg", en vervolgens een uit Rotterdam, luidende: "Ben nog steeds onderweg". Tenslotte ontving men een telegram uit Antwerpen (of Brussel?) met de mare: "Ben gearriveerd". Ook in dit geval maakt de route in omgekeerde richting voor de pointe van de anekdote niet uit.

d Himpe componeerde voor een pas gevestigde advocaat, een vriend van hem, een lied met als refrein: "en de eerste boer, die binnenkwam, die had hij zelf gelaten!" (37ste Nieuwsbrief van de Stichting van Nederveen, voorjaar 2001, jrg. 17, pag. 3). Belangstelling voor de muziek had hij gemeen met Frits Coers (1870-1937), ook als 'eeuwig student' te Utrecht zijn evenknie, zij het nooit afgestudeerd, potig van statuur en dichterlijk van geest. Coers sloot zijn lidmaatschap van het Utrechtsch Studenten Corps in 1930 af, na 43 jaar! Naar hem is een USC-gezelschap vernoemd: de Studenten Zangvereeniging 'Coers' Lied' (1910) (vgl. Gerda Telgenhof, 'Elk volk, elke regio zijn eigen taal, zijn eigen lied', in *NRC Handelsblad* dd. 27 september 1994).

e Tussen 1893 en 1900 heeft Himpe een groot aantal bestuursfuncties binnen de studentengelederen te Leiden vervuld: afgezien van de reeds genoemde ambten was hij van het locale gezelschap Bredanum achtereenvolgens sergeant-majoor-waschbaas, majoor-kashouder en generaal-majoor-gouverneur; hij was niet alleen signifer van 'Hippocrates', maar ook van het muziekgezelschap C-Dur en van het gezelschap India Orientalis; in het Quintettengezelschap Con Espressione bracht hij het tot vice-praeses; eer hij de leiding kreeg van Brabantia Septentrionalis, was hij fiscaal van dit provinciale gezelschap.

Bronnen: *Album Studiosorum Academiae Lugduno-Batavae* [1875-1925], 97 nr 2967; Almanak (vanaf 1894); A. Blussé van Oud Alblas e.a. (red.), gedenkboek dispuut '*Hippocrates*' *1877-1977*, 19-21; G.Th.A. Calkoen (1978) 2216, 2219, en (1984) 1785; *Gedenkboek van het Leidsche Studentencorps*, 145; Hospitanten-album 'Hippocrates', 1889-1939 (Archief RAL, inv.nr 36.17); Leden-album 'Hippocrates', 1877-1892 (Archief RAL, inv.nr 36.10); B.A. van Mourik, *Oud Leiden*, 86-88; A.C.J. de Vrankrijker, *Vier Eeuwen Nederlandsch Studentenleven*, 304-306.

Hoe had het gezelschap als zodanig zich intussen ontwikkeld? 'Hippocrates' heeft in het eerste decennium een zekere bloei gekend. De verscheidenheid van geopperde onderwerpen weerspiegelt weliswaar niet het geloof in de almacht van de natuurwetenschappen dat - met dank aan geleerden als Lorentz, Kamerlingh Onnes en Einthoven - aan het eind van de negentiende eeuw heerste, maar weinig leden lieten op vergaderingen verstek gaan en vele studenten waren tuk op een hospitum. Niet toevallig is het maximale ledental tijdelijk - in de jaren 1879, 1880 en 1881 - van twaalf tot vijftien uitgebreid.

Dat drank meer kapot maakt dan goed doet, ondervond echter ook 'Hippocrates'. Aan de vooravond van de jaren negentig komen de leden vrijwel alleen nog bijeen

voor eet- en drinkpartijen, en slechts bij uitzondering voor een werkvergadering. In het lidmaatschap raakt de klad door aanzienlijke financiële tekorten, waardoor het entreegeld moet stijgen en hoofdelijke omslagen nodig zijn om achterstallige rekeningen te voldoen.

In oktober 1888 kondigt zich een - tamelijk korte - opleving aan. Wanneer J.W.C. Kolff als erelid wordt geïnstalleerd, meldt het vergaderverslag cryptisch:

> "Diep geroerd beantwoordde deze laatste de hartelijke woorden van de praeses en hoopte dat 'Hip', dat nu niet meer zo zwak was, zooals hij het eens gekend had, toch weer het 'Oude Hip' moge worden, zooals hij het ook niet gekend had."

Kolffs wens gaat echter niet in vervulling, want weldra blijken sprekers om onduidelijke redenen een loopje met hun verplichtingen te nemen, terwijl de nadruk komt te liggen op de improvisatie, waarvoor nu de onderwerpen op de vergadering zelf geleverd worden - de voorbereiding ervan kost dus amper tijd meer! De thema's zijn divers als immer; zo krijgen de leden op 2 februari 1889 de volgende keuze voorgeschoteld: Prostitutie is heilzaam voor het mensdom, De invloed der beschaving op de prostitutie in Centraal Azië, De lint moet wormen over de lintwormen, De geneeskunde aan de Kaap, De bevruchting der luis in verband met de depressies van de laatste tijd in Amerika, Huidskelet, Massage, Liefde.

De bijeenkomsten vormen een goede graadmeter van de geleidelijke aftakeling. In 1890 vinden zeven vergaderingen plaats, in 1891 nog twee, in 1892 en 1893 slechts één. Aan de laatste nemen vijf leden en drie hospitanten deel; een van de leden leest een speech voor die een vroeger lid over Lombroso had gehouden, om zo voor de hospitanten niet al te opzichtig door de mand te vallen, maar het nabroodje moet ook toen meer aantrekkingskracht hebben bezeten dan de eigenlijke vergadering. 'Hippocrates' komt in 1894 en 1895 nog een enkele keer bijeen, om vervolgens vijf jaar lang een papieren bestaan te leiden - ook letterlijk, aangezien de Almanak onverdroten dezelfde besturen in wisselende volgorde blijft opvoeren -, terwijl de toetreding van nieuwe leden tot stilstand is gekomen. De notulist van de laatste vergadering vóórdat de grote stilte intreedt, overziet de situatie en kondigt aan:

> "'t Spijt me, mijne Heeren, dat ik hier niet kan eindigen, maar als getrouw verslaggever der vergadering moet ik U in kennis brengen van het treurig feit, dat de hersenen van één onzer leden, ingespannen door de beslommeringen van het gastheerschap, niet meer in staat waren eene improvisatie te houden over 'de wet betreffende hondsdolheid'. Wel was op gevaar af van laesio cerebri nog eene poging gedaan om te weten wat hondsdolheid eigenlijk was, maar na eene vergeefsche poging was de kracht eruit. Laat ieder Uwer bidden voor 't herstel van den patiënt, en laten we hopen, dat de taak - de voordracht voor de aanstaande vergadering - hem, niet weder doe instorten. Dat zij zoo."[423]

Daarmee was de deur naar de toekomst toe niet geheel en niet definitief in het slot geworpen, al scheelde het maar weinig - er restte een smalle kier. Van die opening maakten enkele Hippocraten gebruik in het jaar 1900, toen zij het initiatief namen tot reanimatie van het gezelschap: Offerhaus en Nierstrasz deden met succes een beroep op erelid C. Nolen om het ingeslapen dispuut nieuw leven in te blazen. Nadat hij negen nieuwe leden had geïnstalleerd, opent Nolen

> "de vergadering en begint met een warm woord ter opwekking aan de nieuwe leden om Hip weer op te voeren tot de bloei van de dagen in welke spreker werkend lid van de vereeniging was, toen Hip zijne leden zulk een liefde inboezemde dat nu nog na zoovele jaren spreker geen moeite heeft gespaard om te trachten Hip op te richten uit zijn verval."

Een huishoudelijke regel moet helpen de toekomst van het gezelschap veilig te stellen: "Men besluit geene niet-candidaten te vragen, zonder daar nochthans een wet van te maken." Zo zou de kennisongelijkheid tussen de leden in elk geval worden verminderd.

Tevens wordt overeengekomen, ereleden te verzoeken eens een spreekbeurt waar te nemen. Vooral dat laatste blijkt een gouden greep, een uitkomst voor de toekomst. De gewoonte raakt in zwang dat klinisch en wetenschappelijk werk van hoog niveau, geproduceerd door leden van 'Híppocrates', voor het eerst in het dispuut gepresenteerd en daar van kritisch commentaar voorzien wordt. Bovendien zal het besluit om in beginsel alleen candidaten in de geneeskunde uit te nodigen, niet vreemd zijn aan de na de reanimatie van het gezelschap hernieuwde belangstelling voor de medische wetenschap, die in de titels van de lezingen tot uiting komt, zoals Anatomische veranderingen t.g.v. functieveranderingen, De therapie van appendicitis, De gal en haar functies, Basedowse en verwante ziekten[424], en Boerhaave.

Hoewel de nabroodjes waren afgeschaft, is de gezelligheid allerminst afgezworen. Al spoedig nodigt de praeses - in de woorden van de ab-actis - enige ereleden uit

> "ter sociëteit te gaan om aan een officieus nabroodje aan te zitten. Dat de officieuze nabroodjes volstrekt niet minder gezellig en aangenaam zijn dan de vroegere officiële en dat de oude plakgeest nog in Hippocrates zit, dat bewijst wel dat eerst om 7 uur de Sociëteit verlaten wordt en enige leden zelfs nog een reis naar het donkerste van Leiden maakten".

De heroprichters hebben al met al enkele opgewekte jaren beleefd, maar konden niet verhinderen dat het algemene verloop van het studentenleven rond de eeuwwisseling tot na de Eerste Wereldoorlog ook 'Hippocrates' niet ongemoeid liet. Door geld- en tijdgebrek blijven 'uitjes' beperkt tot Leiden en directe omgeving, en viert men het 'zilveren bestaan' in 1902 slechts met een diner op de

sociëteit Minerva. Weldra ook vinden de praesides aanleiding hun weeklachten te hervatten over onbetaalde rekeningen, en blijkt uit de notulen dat de vergaderingen slecht bezocht worden. Op de elfde van de elfde in 1904 treffen de leden elkaar in Endegeest, het werkterrein van een lid, voor de demonstratie van een gek. In deze tijd is ook een lezing over homeopathie gehouden, een geneeswijze die de leden vrijwel geheel vreemd blijkt te zijn. Na het principe *similia similibus* te hebben uitgelegd, geeft de inleider weer hoe de werking van de homeopathische geneesmiddelen was vastgesteld:

> "Voor dit onderzoek stelden verschillende personen zich disponibel, die dan werden afgezonderd en nauwkeurig moesten opschrijven, wat ze bij zichzelf waarnamen … Lycopodium, toegediend in ik weet niet welke verdunning gaf niet minder dan 960 symptomen, waarvan spreker enkele opnoemde, en wel de meest belachelijke."

Niettemin nemen de leden de presentatie serieus, en laten zij impliciet een vleugje toewijding blijken:

> "De algemene opinie over deze voordracht was, dat door de inleider te weinig de voordelen in het licht gesteld waren, die deze leer zou kunnen hebben en door hem te veel het belachelijke op de voorgrond was gesteld; anderen hadden gaarne gezien dat spreker enigszins het verband had aangetoond tussen allopathie en homeopathie. Ook had spreker te weinig verteld over de stand van de hedendaagsche homeopathie."

Ofschoon niet-universitaire geneeswijzen ook in later jaren op een welwillend onthaal van de leden mochten rekenen, had de strikt klassiek wetenschappelijke benadering in de voordrachten toch de overhand. In 1905 inspireert de taak van de dorpsmedicus voor het eerst tot een debat, en wordt de bewering van het ene lid dat het daarbij gaat om "niet veel meer als wat verlossingen doen" weerlegd door een ander, volgens wie "van de dorpsdokter veel meer (wordt) geeischt. Naast de dominee heeft hij ook de plicht met zijn bevolking mee te leven". Als een derde lid het standpunt inneemt dat de beste medici naar het dorp moeten, krijgt hij tegengeworpen dat hij misschien bang is

> "voor concurrentie, maar waar op een dorp geen hulp verkregen kan worden, behoren de beste doktoren thuis … Het wordt nu zoo een ontzettend gedaas en gezwets, dat de praeses er een eind aan maakt."

Afleiding redt de situatie:

> "De heer Fabius, die door de goedhartigheid van een kennis (?) met een verlossing zat opgescheept en midden onder de vergadering was weggehaald, kwam weer

> binnen, schranste gauw eenige sandwiches naar binnen met een glaasje bier en ging daarna weer beslijkt en doornat zooals hij gekomen was naar zijn kraamvrouw."[425]

De daarna aan Pawlow[426] gewijde oratie blijkt de omzet van de borrels en de zoute bollen onmiddellijk te bevorderen.

Hoewel financiële perikelen het gezelschap keer op keer naar de rand van de afgrond voerden, wist het door de omstreeks 1900 ingevoerde wetsveranderingen voldoende kracht te genereren om te overleven in een fase die voor het gehele studentenleven en voor het Corps in het bijzonder minder florissant was, en waaraan ook de Eerste Wereldoorlog een niet onbelangrijke bijdrage heeft geleverd.[427] Omgekeerd betekende de teloorgang van 'Hippocrates' en andere gezelschappen een wezenlijke verarming voor het LSC.

In deze sfeer sudderde het dispuutleven van 'Hippocrates' voort …[428]

Resumé

Eindelijk, na vijftien jaar, kwam in 1877 met 'Hippocrates' weer een Leids dispuut van medici in beeld. Ofschoon het zich aanvankelijk niet als geneeskundig gezelschap voordeed, maar zich conform de wettelijke doelstelling op stijl en welsprekendheid ging toeleggen. En dat zou te merken zijn - zelfs als medische onderwerpen behandeld werden, kreeg de spreker soms eerder te horen dat hij tegen de mores van stijl en welsprekendheid gezondigd had dan dat hem vakinhoudelijk verwijten werden gemaakt. In de verslagen van de vergaderingen is van inhoudelijke informatie trouwens niet of nauwelijks sprake, ook niet over de discussie na afloop van de presentatie. Weliswaar placht de kritiek erop in een volgende vergadering aan bod te komen, maar ook daarover wordt vaak niet meer gezegd dan dat die flink, matig of slecht was, zonder aan te geven waarop deze recensie stoelde.

Gedurende de 'kernperiode' van dit onderzoek (1838-1888), en eigenlijk tot 1900, heeft 'Hippocrates' zich dus gemanifesteerd als een studiekring van aankomende esculapen, zonder dat geneeskundige ontwikkelingen daarbij per se de boventoon voerden, soms zelfs integendeel. De keuze van en niet zelden ook de voorkeur voor algemene c.q. andere dan medische onderwerpen laat zich ongetwijfeld mede verklaren door de behoefte thema's aan te snijden waarbij het verschil in kennisniveau onder de leden minder groot was. In elk geval getuigt de bonte verscheidenheid van gesuggereerde onderwerpen van wetenschappelijke interesse en maatschappelijk engagement.

Een ècht medisch dispuut zou het pas na de eeuwwisseling worden, dankzij toen ingevoerde wetswijzigingen die inhielden dat het lidmaatschap in beginsel zou zijn voorbehouden aan hen die het candidaatsexamen in de geneeskunde hadden afgelegd; ook het inschakelen van ere-Hippocraten voor het houden van

inleidingen droeg ertoe bij dat de klemtoon van de werkzaamheden sindsdien op de medische wetenschap in het algemeen èn op geneeskundige vernieuwingen kwam te liggen. In de negentiende-eeuwse jaren van het gezelschap was daarvoor slechts een bijrol weggelegd, raakten medische onderwerpen niet zelden ondergesneeuwd door andersoortige thema's. Voor dít onderzoek is de betekenis van de 'Hippocrates'-archivalia bijgevolg dan ook betrekkelijk gering.

Toch dient daarbij nadrukkelijk te worden aangetekend, dat die bescheiden aanzienlijke gaten laten vallen. In malaise-tijden is het archief slecht beheerd[429], en wat wel is overgeleverd vertoont menig hiaat. Dit betreurenswaardige verschijnsel betekent dat de uitkomst, specifiek voor dit onderzoek, een andere zou hebben kunnen zijn wanneer een reconstructie mogelijk zou zijn geweest vanuit een (nagenoeg) volledige documentatie; mutatis mutandis geldt hetzelfde indien thans nog ontbrekend materiaal ooit boven water komt. Nu moeten wij het doen met lacuneuze gegevens, en die laten slechts een weinig robuuste conclusie toe: in het algemeen waren de Hippocraten in de negentiende eeuw redelijk tot goed geïnformeerd over wat er speelde in hun vak van opleiding, maar van positieve opwinding daarover of van negatieve agitatie ertegen is uit de beschikbare archiefstukken (vrijwel) niets gebleken. Zij lijken zakelijk en nuchter te hebben kennisgenomen van wat zich in hun studietijd zoal in de geneeskunde aandiende, en zij gaven die kennis op identieke wijze in hun spreekbeurten door, zonder dat de reactie daarop zich daarvan inhoudelijk wezenlijk onderscheidde. Meer dan eens manifesteerde zich de behoefte aan aanvullende en/of verdiepende voorlichting, maar veel meer dan een glimp vangen we daarvan niet op.[430]

Leidsche Studenten-Vereeniging 'Pergo et Perago'

> "*Van de Faculteiten bleef de Medische de 'prima'*;
> niet alleen was haar ledenaantal het aanzienlijkst, haar arbeid was ook 't deugdelijkst en werd in de academische wereld het meest op prijs gesteld (…) waardoor zij ook dit jaar hare reputatie wist te handhaven."
>
> *LSV-Jaarverslag 1907-1908, 123.*

Vanaf omstreeks 1870 dienden zich nieuwe typen studenten in Leiden en elders aan, en bevolkten de academies in toenemende mate. Het waren met name het zich uitbreidende spoorwegnet dat de spoorstudent mogelijk maakte, en het succesvolle hbs-onderwijs dat de niet-gymnasiast in het leven had geroepen, voor wie de universiteit een bereikbaar ideaal was geworden. Terwijl de vrouwelijke student het mannenbolwerk dat de hogeschool tot dan toe was geweest, langzaam maar zeker zou gaan slechten. Ook deze categorieën studenten haakten naar een eigen vereniging, maar omdat die tegemoet moest komen aan behoeften die - vanwege hun eigen geaardheid - verschilden van die der LSC-leden, zochten zij zulke organisatie buiten het Corps. Apropos: de spoorstudenten vormden daarbij het voornaamste contingent van de niet-corpsstudenten. En daarnaast groeide het aantal nihilisten, studenten die van geen aansluiting bij welke studentenorganisatie dan ook wilden weten.

Waarin onderscheidden de spoorstudent en de hbs'er zich van de 'oude' student? De geschiedschrijver windt er geen doekjes om:

> "Deze jongelui nu, die evengoed studenten zijn als zij die langs Breestraat en Rapenburg resideeren, denken er niet aan om tegenwoordig Corpslid te worden. Zij komen van de Hoogere Burgerschool naar de Hoogeschool - het verschil is enkel dat ze nu met den trein naar school gaan - en je *ziet* ze verder niet."[431]

Toch is daarmee niet alles gezegd:

> "Onder dezen zijn er nu wel die nog iets meer verlangen dan alleen college te loopen in hun faculteit; die wel eens iets anders willen hooren dan alleen over hun vak door hun collega's. Er zijn onder hen wel eens menschen te vinden, om een Vereeniging op te richten, vooral in hun eerste jaar, als ze nog zoo verlegen staan, zich zoo eenzaam voelen; later slijt dat, als ze ingeburgerd zijn en een zekeren kring hebben gevonden. (…)
> Vervolgens gaat men plannen beramen om nog meer te geven.
> Men wil elkaar helpen op studiegebied. Men wil met eenige kracht in den gang van het onderwijs kunnen ingrijpen.

> Men wil het leven in allerlei richting, in politiek, kunst, literatuur tot zijn recht laten komen."

In 1895 was inderdaad zo'n club opgericht, echter:

> "het troepje blijft te klein, de Professoren werken niet mee, het literaire leven is niet groot, de politiek brengt tweedracht. Daarbij komen getrouw ter kroeg … niet de beste leden der Vereeniging.
> Het is er soms een bende …",

en het verbaast dan ook niet dat deze vereniging na enkele jaren haar leven te hebben gerekt en sociëteit in het etablissement 'de Plank' te hebben gehouden, het loodje legde.[432] De wenselijkheid van een dergelijke organisatievorm bleef evenwel bestaan, en zo werd een volgende poging ondernomen, in weerwil van tegenwerking van hoogleraren, LSC-ers en niet-corpsleden.

Ondanks alle tegenkanting, geruggesteund door het lastig te loochenen argument "de vorige Vereeniging heeft het óók beroerd afgelegd"[433], manifesteerde student wis- en natuurkunde C.J.S. Tetterode[434] zich als de oprichter, als "de stuwkracht in den eersten, verwarden tijd", van een nieuw gezelschap, waaraan niet voor niets de toevoeging 'Pergo et Perago' verbonden werd - want doorzettingsvermogen kon men er wèl bij gebruiken. Zo kwam op de drempel naar de twintigste eeuw, te weten op 17 november 1899, de *Leidsche Studenten-Vereeniging 'Pergo et Perago'* tot stand.[435]

De geschiedenis herhaalde zich, in den beginne - de weersomstandigheden waren althans even sneu en snert als die welke nagenoeg exact 22 jaar eerder de sfeer hadden geschapen voor de oprichting van het Medisch Gezelschap 'Hippocrates' - met andere woorden: druilerigheid als inspiratiebron! Het eerste LSV-jaarverslag, van februari 1901, zegt daarover:

> "Somber, treurig weer. Regent dat het giet. Toch krijg ik nog visite. "We moesten toch eens zien of we geen studentenbond konden oprichten. 't Is toch beter als je met zulk weer een lokaal hebt waar je tenminste eenige lui aantreft, om wat gezellig samen te zijn. Hoe moeten zich nu menschen, die hier ver van hun familie zijn, zich vervelen?" Maar, als de een zegt: "ik ben te oud", en de ander "ik ben te jong", dan schieten we niet op. - "Nu, als je daar dan zooveel voor voelt, waarom begin je dan niet?" - "Goed, ik zal beginnen. Help je mij?" - "Zeker".

De start was bescheiden. Op 13 oktober 1899 kwam een twintigtal belangstellenden, "vrij goede kennissen", bijeen in 'de Harmonie', en hoorde daar Tetterode het volgende betogen:

> "Het doel van de Vereeniging die wij wenschen op te richten is het doen ontstaan van een bond onder niet-corpsleden. Waarom? Wanneer wij de homogeniteit

> waarnemen onder de Corpsleden niet tegenstaande hun onvermijdelijke geschillen en oneenigheden, een homogeniteit, die menige club, veel geringer in aantal, hun zou benijden, dan moet de vraag rijzen: Is een dergelijke bond nu enkel en alleen iets dat geschikt is om de gezelligheid in het studenten leven te verhoogen?
> Het antwoord kan niet twijfelachtig zijn. Tevens kan een zoodanige Vereeniging onze gemeenschappelijke belangen behartigen. Uw tegenwoordigheid op deze plaats nu, M.H. is mij reeds een bewijs, dat gij met dit plan volkomen instemt. Het is nu slechts de vraag wat er opgericht zal worden. …
> Hoe zal de bovengenoemde onverschilligheid, lafheid, uit de boomkijkerij het best overwonnen worden? 't Zij bond met Societeit, 't zij Societeit alleen."

Zelf sprak Tetterode zich uit voor een bond mét sociëteit.[436] Maar er klonken ook tegenstemmen, bijvoorbeeld van een opponent die meende "dat de meeste menschen alleen een Societeit, een plaats van bijeenkomst willen." Een ander wenste helemaal van een bond af te zien, en gaf er de voorkeur aan om vanuit deze samenkomst aan het Corps voor te stellen het groenen af te schaffen. Dat het LSC angst inboezemde, bleek uit de suggestie "om een Vereeniging op te richten 'onder ons' zonder er ruchtbaarheid aan te geven."

Ondanks bezwaren als deze besloot men een uitnodiging te verspreiden, voorzien van zoveel mogelijk handtekeningen, voor een vergadering ter oprichting van een Leidse studenten-bond, ingericht naar het model van de Amsterdamse vereniging. En er kwam een voorlopig bestuur uit de bus. De circulaire, met 39 handtekeningen, ging uit naar circa driehonderd studenten. Op 17 november 1899 verschenen vijftig van hen in hotel 'le Soleil d'Or' voor de constituerende vergadering. Onder de aanwezigen bevond zich een lid van het LSC, gekomen "om het Corps te verdedigen tegen de beschuldigingen die men er tegen mocht inbrengen", niet om een handreiking te doen, en aan te geven dat het Corps bereid was om ook iets te betekenen voor niet-aangeslotenen. Men kon zich vinden in een contributie van 10 gulden per jaar, en koos een bestuur dat samen met enkele anderen een reglement zou opstellen.[437]

Zo zag op die 17e november een bond met verenigingslokaal het levenslicht, die de niet-corpsleden zou organiseren. Daartoe kwam er een sociëteit, "waar men na inspanning uitspanning zou vinden, en waar men door omgang met vele en verschillende lui menschenkennis op zou doen". Samenwerking in de verschillende faculteiten was bedoeld om de behoeften en verlangens op het gebied van het onderwijs te kunnen honoreren. De oprichting van subverenigingen moest de algemene kennis vermeerderen èn ontspanning bieden. Tenslotte werd beoogd relaties met andere studentenbonden aan te gaan, en aldus de eigen kracht nog te versterken.[438]

Allereerst moest het formele fundament onder de nieuwe stichting worden gelegd: het reglement. En juist op dit belangrijke punt ging het al direct mis - ofschoon de eerste versie ervan na behandeling in de vergadering van 16 februari

1900 bij acclamatie was aangenomen. Het reglement bleek na invoering enerzijds veel te ruim van opzet te zijn voor de toen geringe omvang van het gezelschap, terwijl het anderzijds alle bestuursuitoefening centraliseerde bij het collegium c.q. bij de voorzitter of de secretaris van dat bestuur. Bovendien smoorde het alle vrijheid en beweeglijkheid door het verenigingsleven dicht te timmeren met niet minder dan 276 artikelen.[439]

Aan positieve bedoelingen schortte het niet, zo laten de eerste artikelen van het reglement onmiskenbaar zien:

> "Art. I. De Leidsche Studenten Vereeniging onder het devies 'Pergo et Perago', gevestigd te Leiden, stelt zich ten doel door nauwe aaneensluiting en krachtdadige samenwerking zijner leden de belangen van die leden en den bloei der Universiteit te bevorderen.
> Art. II. Dit doel tracht zij te bereiken, door het zedelijk bewustzijn harer leden tot zijn recht te doen komen, door het aanknoopen en onderhouden van nadere betrekkingen tot den Academischen Senaat van Hoogleeraren en tot andere Studenten-Corporaties, door haar Vereenigingslokaal, haar novitiaat en haar faculteiten."

Meldden zich aanvankelijk slechts 25 studenten als lid aan, op 16 maart 1900 was hun aantal tot 56 gestegen.[440] Op deze dag werd ook het bestuur van het verenigingslokaal benoemd - al was nog onduidelijk waar de kroeg gevestigd zou worden -, en werd er het insigne voor vastgesteld, "zijnde een zilveren schild waarop gegraveerd is V.L.B. der L.S.V., hangende aan een zijden lint in de kleuren der Vereeniging (wit en groen). Dit lint wordt om den hals gedragen".[441]

Een andere band knelde echter veel meer, namelijk de leiband van het collegium dat (vrijwel) alles bepaalde. Nadat 'de Harmonie', Breestraat 16, als plaats voor het lokaal was uitverkoren, geschiedde de plechtige opening ervan door … het collegium, en had het kroegbestuur zelf dus het nakijken. De sociëteit zou overigens slechts op drie dagdelen geopend zijn: op zaterdagavond (de verenigingsavond) en op dinsdag- en donderdagmiddag.[442]

Wilde de Vereeniging bij de aanvang van het studiejaar 1900-'01 ook kunnen putten uit het reservoir van aankomende studenten, dan diende zij zich tijdig te presenteren. Daartoe ging een circulaire uit naar allen die eindexamen-gymnasium en -hbs en Staatsexamen hadden afgelegd. Tevens kreeg een commissie tot taak "de belangen van de novitii zooveel mogelijk te behartigen, en onder direct toezicht van welke de novieten staan."

Het 'Faculteitswezen' stond inmiddels eveneens in de steigers, door de bezetting van de besturen van de litterarische, theologische, philosophische en medische faculteiten. Zij waren reeds in vergadering bijeengeweest, en moeten zelfs al een tijdschrift bestemd hebben voor de leestafel van de sociëteit. Voor de juridische faculteit behoefde geen bestuur te worden gekozen, aangezien er geen leden waren - de aanstaande rechtsgeleerden plachten zich in het LSC op te houden.

Nadat op de vergadering van 16 maart 1900 besloten was Koninklijke goedkeuring aan te vragen, werd deze reeds op 21 juli 1900 verkregen. Officieel wisten de hoogleraren nog van niets. Behalve dat ook op 16 maart het voorstel om bij hun senaat om erkenning te vragen was afgestemd, bleef de kennisgeving van het bestaan der LSV, waartoe eveneens was besloten, achterwege.[443]

Is de LSV erin geslaagd haar doel en desiderata, namelijk de organisatie onder niet-corpsleden, te realiseren? De jaren 1900-1904 overziende, meent de geschiedschrijver even beknopt als bondig te kunnen verklaren: zij heeft 'niets' bereikt. Het verloop van het ledental is in dit opzicht illustratief: telde de Vereeniging op 16 maart 1900 56 leden, in november 1904 waren het er nog slechts 36, terwijl zich die herfst niet meer dan een schamele zes novieten hadden aangemeld. Toen zij haar eerste lustrum 'vierde', bestond de LSV voor een-derde deel uit oprichters.

In het bijzonder de almacht van het collegium, dat de kroegcommissie aan banden legde, werkte verlammend en verstikkend op het verenigingsleven. Dat zich voor een belangrijk deel afspeelde in de kroeg - immers het kloppend hart van de LSV -, maar hoewel daar luisterrijke feesten werden gegeven waarvan men een wervend effect verwachtte, bleef de animo ervoor aan de magere kant.[444]

Toch, in de winter van 1902, verbeterde een reglementswijziging de situatie, waarvan de verschillende kroegbesturen vervolgens profijt hebben weten te trekken. Zij namen het initiatief tot het uitschrijven van wedstrijden en het geven van strijkjes, terwijl ook goede zorg voor de leestafel het bezoek moest bevorderen. Het mocht echter allemaal niet baten, ook en vooral omdat de openstelling van één avond per week alle goede bedoelingen torpedeerde. Er wàs geld om het lokaal aantrekkelijker te maken, maar er gebeurde niets mee. Zo zegt de quaestor collegii in de vergadering van 22 februari 1901 naar aanleiding van het batig saldo volgens de notulen:

> "dat er veel is over gehouden; en dat hij dit prettig, maar ook ongelukkig vindt. Er had z.i. meer ten behoeve van de L.S.V. moeten worden uitgegeven. Hij spreekt over een te plaatsen biljart in het V.L. welk plan altijd nog afstuit op weigering van den eigenaar van de Harmonie. Hij ontwikkelt een plan om het lokaal te huren en dagelijks open te stellen. De hr. Bulthuis wenscht daarvoor *ƒ* 600.- te ontvangen; en hoewel hij deze som te hoog vindt, acht hij *ƒ* 450.- niet te veel. Gevraagd of hij hier een voorstel van maakt, antwoordt hij, dat dit van later zorg is."

En van uitstel zou het komen, want vóór oktober 1904 is er niets meer van vernomen.[445]

Intussen bleef men zich bedienen van papieren middelen om nieuwelingen voor de Vereeniging te interesseren: circulaires, kranten en advertenties. Toen dat niet hielp, kwam uiteindelijk de vraag bovendrijven of met persoonlijke benadering niet meer bereikt zou worden bij de acquisitie van nieuwe leden dan

met het gedrukte woord. Het was een bezorgde Tetterode die er mee kwam: "Moet dit het eind wezen van al het werk dat ik mij getroost?"

Met steeds minder leden kon van het leven in de faculteiten amper iets terechtkomen, en dat deed het dan ook niet. Misschien hebben de medici of de wis- en natuurkundigen, de krachtigste pijlers van de vereniging, nog wel eens iets in een faculteitsvergadering opgestoken, maar gewoonlijk schitterden drie van de vijf besturen door hun afwezigheid.

En de erkenning door de senaat der hoogleraren? In juni 1901 was bericht van het bestaan der LSV, mét een exemplaar van de wetten, aan de senaat toegezonden, maar het is zelfs niet bekend of deze zending wel bij de geadresseerde is aangekomen…[446]

Ook de subverenigingen hadden te lijden van de neergang. De Debatingclub was echter de uitzondering die deze regel aan zijn laars lapte, want deze "was de glorie van dit stille tijdperk"; het gezelschap wist zelfs haar corpszuster, de Debating-Society, nieuw leven in te blazen. De oudste subvereniging, het Gebouw- en Vaandelfonds[447], heeft weinig anders bijgedragen dan de voorzittershamer waarmee het de Vereeniging verrijkte. En toen het fonds het ambitieuze voornemen lanceerde om een huis te kopen, op de Papegracht, en er een sociëteit, in eigen beheer en dagelijks geopend, te vestigen, bleek de financiële polsstok niet ver genoeg te reiken, en zag men er maar van af. Het plan om een orgaan, een tijdschrift voor de studentenvereniging, op te zetten, verging het net zo; na ijverig voorbereidend werk, in Leiden en elders in het land, luidde op 24 september 1902 de conclusie van de desbetreffende commissie aan het collegium: "… geeft dus de L.S.V. in overweging niet over te gaan tot het oprichten van een orgaan".

Overeenkomstig haar intenties onderhield de LSV contacten met geestverwante verenigingen in de andere vaderlandse universiteitssteden. Deze officiële vriendschap beperkte zich aanvankelijk tot het over en weer bijwonen van elkaars festiviteiten. Op initiatief van Leiden sloeg men echter een nieuwe, meer vruchtbare richting in, met een congres dat op 20 mei 1904 in de Domstad werd gehouden samen met de bonden van Utrecht, Groningen en Delft (die van Amsterdam was in 1903 ter ziele gegaan[448]). Bij die gelegenheid is van gedachten gewisseld over de verschillende belangen van deze verenigingen, en zijn hun huishoudingen met elkaar vergeleken. En dat zal niet in alle opzichten even feestelijk zijn verlopen…

Toch dateert van dat jaar, 1904, de kentering. Toen niets bleek uit te halen, men een wetsherziening en een zuinig bestuur in plaats van een vrijgevig collegium verder was, maar het de Vereeniging nog altijd aan vers bloed ontbrak, was het voor iedereen zonneklaar dat de bakens ingrijpend moesten worden verzet, wilde de LSV het Amsterdamse lot ontgaan. Niet langer wachten tot nieuwe leden zich lieten aanspreken door de LSV, maar eigener beweging potentiële leden opzoeken en actief werven door eventuele kritiek op de Vereeniging te weerleggen, de LSV desnoods van karakter te veranderen, doch in elk geval tegemoet te komen aan wie organisatie wensten[449] - dat werd het parool, in plaats van bij de pakken neer te zitten.

Het voorstel van het LSV-collegium op 4 november 1904 behelsde het beleggen van een openbare vergadering van niet-corpsleden, waarin bezwaren, eisen en wensen naar voren zouden kunnen worden gebracht. Toen die in 'de Turk' werd gehouden, liet een 25-tal studenten van buiten de Vereeniging zich er zien en horen. Gevolg van de besprekingen was de instelling van een commissie van zeventien leden, die zich zou inspannen om een vereniging te vormen die haar leden iets 'gaf'.

Deze heren zeventien brachten elan in de LSV, en boden, na een tweede vergadering, een uitgebreid rapport aan, waarin als eisen werden geformuleerd: dagelijkse openstelling van het verenigingslokaal, het verzoeken om officiële erkenning met al wat daarbij hoort, en een koffietafel voor spoorstudenten volgens speciaal berekend tarief.

Nadat de commissie had voldaan aan de voorwaarde van het LSV-bestuur en de Vereeniging voortvarend 45 nieuwe leden had bezorgd, garandeerde het collegium de uitvoering van de verlangens inzake verenigingslokaal en koffietafel. Hoewel niet iedereen er gelukkig mee was dat de kroeg opnieuw in 'de Harmonie' werd ondergebracht, had de zoektocht naar een andere, betere locatie niets opgeleverd. In verband met de uitbreiding van werkzaamheden kreeg de kroegcommissie versterking tot vijf man - en stond niets een echte ontplooiing van het verenigingsleven meer in de weg. Dat wil zeggen: velen wilden uitsluitend LSV-lid worden voor hun studie, zonder gebruik te maken van de sociëteit. Maar daarvoor moesten de wetten worden aangepast, en zou de Vereeniging een geheel ander karakter krijgen.

Ondertussen wijdde men zich aan verse aanwas. Voorbewerkt door circulaires en advertenties werden nieuwe studenten door een van de vele leden van een propagandacommissie mondeling ingelicht over de voordelen van het LSV-lidmaatschap. Elk van hen kreeg enige namen en adressen mee, en moest van zijn resultaten schriftelijk verslag doen. Aangezien deze aanpak zeer succesvol bleek te zijn, is deze werkwijze steeds weer toegepast.

In oktober 1905 bracht de wetscommissie haar voorstellen naar buiten, met als leidraad: autonomie in eigen kring. Wel zou alles onder toezicht en hoede staan van een algemeen bestuur, voortaan senaat genoemd, dat moest zorgdragen voor een goede, ordelijke gang van zaken, de band moest smeden waardoor de Vereeniging één geheel zou vormen, en haar diende te vertegenwoordigen waar extern optreden geboden was. Verkiezing van bestuursleden op algemene vergaderingen maakte plaats voor het rationele beginsel van kandidaatstelling. Krachtens de deels aangepaste doelstelling diende de Vereeniging de studiebelangen en de algemene ontwikkeling van haar leden te bevorderen.[450] Sindsdien bestond de LSV uit zes verbonden faculteitsverenigingen, die als geheel tevens subverenigingen erkende. De belangrijkste hiervan was de sociëteit, waarvan het lidmaatschap verplichtend was gesteld voor andere subverenigingen, met uitzondering van de Debatingclub.[451]

Zo kwam de kroeg op eigen benen te staan, met een bestuur dat energiek op zoek ging naar een alternatieve huisvesting. Toen het huurcontract met 'de Harmonie' expireerde, werd het niet hernieuwd - het lokaal was te krap en te kostbaar geworden. Op 28 februari 1906 verhuisde de sociëteit van Breestraat 16 naar 'de Poort van Kleef'. Hier, Breestraat 175, bloeide het verenigingsleven volop; in maart 1907 telde de dagelijks geopende kroeg 130 leden, voor wie een goed ingerichte, gezellige zaal beschikbaar was, met twee biljarts, leestafel en vergaderruimte, terwijl het zwarte mededelingenbord schuilging onder allerhande aankondigingen, getuigend van een opgewekt studentenleven [452]

Ook de faculteiten waren als herboren. Was het voorheen een subvereniging, de Debatingclub, die de naam van de LSV hooghield, nu maakte een van de faculteiten haar naam bekend. De geschiedschrijver bericht:

> "De Medische, de grootste van allen in de Vereeniging, heeft een boekje samengesteld, dat zijn vervaardigers alle eer aandoet; daarin kan men alles omtrent de medische studie en studieboeken vinden, en het wordt gratis uitgereikt aan wie het vraagt."[453]

Dit 'boekje', onder de titel *Inlichtingen voor de MEDISCHE STUDENTEN aan de UNIVERSITEIT TE LEIDEN*, verdient inderdaad bijzondere aandacht. Het was uitgegeven door de medische faculteit van de LSV, voor het studiejaar 1907-'08. Van oudsher stond het lesrooster op de Series Lectionum, en dat was voor ex-gymnasiasten toereikend, zeker zolang de LSC-Almanak de hoofdzaken ervan vermeldde. Maar door de sterke toename van het aantal studenten in de geneeskunde en de uitbreiding van medische vakken c.q. onderdelen daarvan was een ingewikkeld systeem ontstaan. Om niet-gymnasiasten daarin wegwijs te maken, stelde de medische faculteit van de Vereeniging voor het cursusjaar 1907-'08 "een betrouwbaren gids voor den medicus in Leiden" samen, "dien we in den vorm van dit boekje aan **alle Medische Studenten in Leiden** aanbieden". Zo kreeg de doelgroep niet alleen gedetailleerd informatie over welke colleges wanneer, waar en door wie verzorgd zouden worden, maar ook over de studieboeken die daarbij gebruikt werden en over de benodigdheden die bij de practica behoorden.[454] Later zou bijvoorbeeld tevens worden ingegaan op en worden geadviseerd over academische promotie in het buitenland, aangezien - zoals reeds eerder betoogd -

> "de medische studenten, die hun opleiding op een Hoogere Burgerschool ontvingen, nog steeds niet gerechtigd zijn tot het promoveeren aan een binnenlandsche Universiteit, zullen eenige inlichtingen, waar zij dit in het Buitenland 't best doen kunnen, hun, die toch gaarne 't Dr. voor hun naam hebben, zeker welkom zijn. Wij nemen dit jaar op de bepalingen voor 't promoveeren in Gent, Heidelberg, Bern, Zürich en Lausanne. Mogelijk is de promotie voor buitenlanders eigenlijk alleen nog in Gent, de Duitsche en Zwitsersche Hoogescholen stellen al te hooge eischen aan beurs en werkkracht."[455]

Dit was de tekst die voor het eerst in het jaarboekje voor 1908-'09 verscheen. Dat er toch wel enig schot in de praktijk zat, en de soep niet overal even heet placht te worden opgediend, blijkt uit de toelichting in het jaarboekje voor 1910-'11:

> "Wij nemen dit jaar weder de bepalingen op voor 't promoveeren in Gent, Heidelberg, Bern, Zürich en Lausanne. Het gemakkelijkst is de promotie voor buitenlanders in Gent; eigen wetenschappelijk werk behoeft men daar niet te leveren, het schrijven van een proefschrift wordt niet gevraagd. In Zürich zijn de bepalingen pas veranderd; het afleggen van een extra-examen is niet meer een bepaalde vereischte. Naar persoonlijke inlichtingen schijnen ook in Bern de bezwaren voor buitenlanders niet zoo groot meer te zijn."[456]

Opvallend is dat de LSV-publicatie voor àlle studenten in de geneeskunde te Leiden bestemd was, dus niet alleen voor LSV-leden maar evenzeer voor bijvoorbeeld LSC-ers. De redactie van de uitgave vatte haar taak trouwens toch ruim op, want de gids besteedde speciale aandacht aan de Vereeniging tot ondersteuning van behoeftige kraamvrouwen en aan de Vereeniging 'Ziekensteun'.

In lijn met de algemene verenigingsdoelstelling beoogde de medische faculteit van de LSV de studiebelangen van haar leden te bevorderen - en bijgevolg op te treden waar deze belangen geschaad dreigden te worden. Daarvoor waren meer middelen voorhanden dan het uitgeven van een jaarboekje met informatie over de geneeskundige opleiding en het verstrekken van inlichtingen aan jongere studenten. Ook het houden van gewone vergaderingen, waarin een lid van de faculteit een lezing hield, en van buitengewone vergaderingen, waarvoor een spreker werd uitgenodigd, dienden daartoe, evenals de instelling van een boekenbeurs voor de aan- en verkoop van studieboeken en het oprichten van een leesgezelschap voor medische literatuur. Toen de faculteit op 10 oktober 1905 was heropgericht onder voorzitterschap van J.N. Voorhoeve [457], was allereerst zo'n medische leeskring in het leven geroepen. En met voordrachten door leden is medio maart 1906 een begin gemaakt.[458]

De medische studiegids avant la lettre gold als een trouvaille, en was een succes. Het welslagen ervan smaakte naar meer, en dat kreeg men ook voorgeschoteld, zij het bereid door verschillende keukenmeesters. Ten vervolge op de Inlichtingen voor 1907-'08 verscheen ten behoeve van de cursus 1908-'09 een jaarboekje, uitgegeven door de medische èn philosophische faculteiten van de LSV. Terwijl voor het studiejaar 1910-'11 een jaarboekje uitkwam, dat was verzorgd door de Medische Faculteit der Leidsche Studenten (MFLS), en dat dus niet exclusief in LSV-verband was geproduceerd. Maar toen was de verhouding tussen de Vereeniging en het Corps ook wezenlijk veranderd, zoals nog zal blijken.

De andere faculteiten - in het studiejaar 1907-'08: godgeleerdheid, rechtsgeleerdheid, wis- en natuurkunde, en letteren en wijsbegeerte[459] - waren eveneens goed toegerust, elk met een eigen reglement; zij vergaderden, hielden lezingen, openbare of in besloten kring, en hadden hun leeskringen.

Met zoveel groei en bloei - in maart 1907 waren er al 216 leden, onder wie een twintigtal vrouwelijke studenten, en een half jaar verder zelfs 259[460] - èn met een welwillender gezindheid van de zijde der hoogleraren, was er reden om opnieuw aan de zo begeerde erkenning te denken. Op 4 december 1906 werd besloten, nog eens een poging daartoe te wagen.

In en naast de sociëteit ontplooiden andere subverenigingen zich. Weliswaar kon de Debatingclub de oude roem niet prolongeren en nam de belangstelling ervoor af, het Gebouw- en Vaandelfonds maakte zich verdienstelijk door de kroeg de middelen te verstrekken voor de aanschaf van meubilair. Daarnaast ontstonden achtereenvolgens een schaak-, een toneel-, een muziek- en zang-, en een roeivereniging.[461]

En de LSV ging het Corps eveneens evenaren door, voor het eerst ten behoeve van het jaar 1908, een jaarboekje uit te brengen, dat qua inhoud opmerkelijk veel gelijkenis aan de dag legde met de Almanak van het LSC. De parallelle verschijning ervan werd in het voorwoord verantwoord èn nodig geacht "om in een bestaande behoefte te voorzien";

> "Een breede kring van studenten, zoowel in als buiten onze Vereeniging, heeft behoefte aan een boekje als dit, dat hun alle inlichtingen geeft, die ze wenschen, en dat om zijn lagen prijs binnen ieders bereik is. Vóór alles hebben we zorg gedragen, dat de naamlijst der studenten zoo nauwkeurig en volledig mogelijk werd. De lijst, die zich achter in den Corps-almanak bevindt, bevat heel wat namen van studenten, die of reeds lang afgestudeerd zijn of de maatschappij zijn ingegaan."

Ook in dit boekje is omgezien naar de colleges van de voorbije cursus. Over het algemeen passeren de in de lessen besproken onderwerpen zonder veel toelichting of commentaar de revue. In de verslagen komen wij wel klachten uit de praktijk en suggesties ter verbetering tegen; zo werden hier ruimere college- of operatiezalen, en daar wat meer proefnemingen gewenst.[462] Bij het practicum histologie door lector Jan Boeke (1874-1956), later Leids hoogleraar in de ontleedkunde[463], heet het:

> "Het vroege college-uur van 9-10, is voor de H.H. spoorstudenten een groot inconvenient. Zij zijn daardoor verplicht reeds om half acht hun huis te verlaten. (…) De faculteit heeft zich daarom ook afgevraagd of misschien niet een geschikter uur te vinden is."[464]

Als absenteïsme ter sprake komt, steekt men ook wel de hand in eigen boezem, bijvoorbeeld wanneer men - meer dan eens - betreurt dat een college "slechts matigjes bezocht werd", of dat een polikliniek "zoo weinig gewaardeerd wordt door de studenten." [465]

Waren actualiteiten in de evaluaties weliswaar niet taboe, echte nieuwe trends laten zich er zelden op heterdaad betrappen. Zo vernemen wij uit het

collegeverslag van de faculteit der geneeskunde over het cursusjaar 1907-'08 bij prof. Nicolaas Philip Tendeloo (1864-1945), die pathologische anatomie en algemene ziektekunde doceerde[466]: "Bij het volgende onderwerp, de Infectie, bracht Z.H.G. de immunisatie-theoriën van Pasteur, Chauveau en Ehrlich ter sprake." En zijn ambtgenoot R.P. van Calcar (zie Kapsenberg-kader) had eveneens de immuniteitsleer aangesneden:

> "Des Maandags werden na de infectieleer de nieuwere methoden in de immuniteitsleer, met name de complement-bindingsmethode en haar toepassingen uitvoerig besproken. Daarop volgde, in verband met het vorige, de serumziekte. De leer van Metschnikoff en hare bezwaren, waarbij natuurlijk Ehrlich's theorie tegelijkertijd ter sprake kwam, en een nadere bespreking van de verschillende immuunstoffen, voornamelijk aan de hand van Ehrlich's leer, besloten dit interessante en druk bezochte college."[467]

Oogheelkundige Willem Koster (1865-1921)[468] trakteerde zijn leerlingen op een originele benadering:

> "De behandeling van het astigmatisme verdient afzonderlijke vermelding. Aan de hand van door hem zelf geconstrueerde modellen wees Z.H.G. ons op het onjuiste van de gewone gangbare voorstelling. Hij gaf ons daarvoor in de plaats zijn eigen opvatting van het astigmatisme, waardoor Z.H.G. in het voor velen duistere gebied volkomen klaarheid bracht." [469]

In het land stond de LSV op eenzame hoogte. Nadat de Amsterdamse zustervereniging in 1903 de strijd om het bestaan had opgegeven[470], maakte de Groningse tegenhanger in 1905 zijn opheffing bekend. Terwijl die van Utrecht, verwonderd over de Leidse herleving, kwam informeren hoe deze wederopstanding toch mogelijk was geweest.[471]

Gerard Kapsenberg, spoorstudent

De spoorstudent was vele hoogleraren, onder wie niet de minsten, een doorn in het oog. In 1904 bijvoorbeeld brak de natuurkundige H. Kamerlingh Onnes er de staf over. Wel keurde hij de groenmisbruiken van het Leidsche Studenten Corps af, maar vervolgens loofde hij het verenigingswezen waardoor individualiteit en karakter zich konden ontwikkelen, en als de weg "langs welken wij één volk van broeders moeten worden." Dit was zeker een hooggestemd vooruitzicht, maar het "gaat voor het grootste deel om buiten de studenten, welke enkel met den trein de colleges te Leiden komen bijwonen", zo betreurde hij. En de medicus W. Nolen kwam drie jaar later op het fenomeen terug. Toch begreep menig professor maar al te goed, dat het LSC veel studenten geen werkelijk onderdak

te bieden had. De ruwe groentijd en het dure corpsleven waren daar slechts twee symptomen van, en voor de hoogleraren was dat geen nieuws.[a]

Gerard(us) Kapsenberg (1883-1943) wàs zo'n spoorstudent die het Corps links liet liggen en zijn heil elders zocht. Ingeschreven op 6 oktober 1902 als student in de geneeskunde te Leiden, was hij voor de bekostiging van zijn studie en van zijn bestaan als student aangewezen op de steun van een ongehuwde broer van zijn moeder. Hij had de hbs in Den Haag bezocht, en zijn oom had er wel aardigheid in om zijn begaafde neef te laten studeren, met een lucratieve betrekking als arts in het verschiet. De zeer uitgebreide correspondentie tussen beiden[b] stelt in staat tot een uniek kijkje in het leven van een student voor wie een universitaire opleiding minder vanzelfsprekend was dan voor de doorsnee LSC-er.

Gerard Kapsenberg als medisch student te Leiden, ca. 1906.
Foto Corn. de Jong, Den Haag.

Kapsenberg was ook niet behept met corporale arrogantie of brallerigheid, placht zich nuchter en bescheiden op te stellen, en besefte maar al te goed "Wat ik ben, dat ben ik door U" - zijn weldoener-oom. Hij werd dan ook geen lid van het LSC, maar van de Leidsche Studenten-Vereeniging 'Pergo et Perago', en hij bleef bij zijn ouders in Den Haag wonen.

Gerard Kapsenberg was een veelbelovend en volijverig student, wiens talent zijn hoogleraren niet ontging. Achtereenvolgens benoemden drie van hen hem tot hun assistent. Tijdens en na zijn studie was hij werkzaam in het bacteriologisch-hygiënisch laboratorium van R.P. van Calcar, in de chirurgische kliniek en polikliniek van J.A. Korteweg, en op de afdeling vergelijkende pathologie onder D.A. de Jong.[c]

Wanneer Van Calcar hem in 1907 vraagt zijn assistent te worden, ziet hij het voordeel daarvan helder in:

> "het werk staat mij zeer aan, het is zuivere wetenschap met een groote toekomst, vooral ook voor de zieke menscheid [!]. De genezing met sera is het ideaal van de moderne geneesmethode. Bij de diphterie stierven vroeger 75% van de aangetaste kinderen. Nu wij het serum hebben genezen er minstens 75%."[d]

In een epistel van 20 juli 1908 laat hij zijn oom weten:

> "Van het kankeronderzoek komt helaas niet veel. Eensdeels ontvangen we veel te weinig materiaal, doch anderdeels en dit is de hoofdreden: zijn we bezig aan een onderzoek over serum, dat al onzen tijd in beslag neemt en ook flink opschiet en weldra, waarschijnlijk op naam van v. C[alcar] en beide assistenten de wereld in zal gaan: nl. over de chemische samenstelling van het normale paardenserum. Voorzoover ik kan beoordeelen is dat wel een goed geslaagd onderzoek, begonnen door v. C., uitgewerkt door mij en Voorhoeve."

In een brief van 26 maart 1909 heet het: "Op 't lab staan nog twee door mij geconstrueerde apparaten die m.i. beter en origineeler zijn dan 't apparaat, dat nu gemaakt wordt. Te gelegener tijd zal ik deze ook eens publiceeren." En later, in juli 1909, schrijft hij: "Prof. van Calcar is druk bezig aan een onderzoek en ik moet hem daarbij wel helpen. Ik ben zijn rechterhand. Ik doe dat werk dan ook graag en met opgewektheid".[e]

In hetzelfde jaar, waarin hij afstudeerde (op 8 april 1909), won hij een gouden medaille voor zijn antwoord op de prijsvraag over "Een experimenteel en klinisch onderzoek over de reactie van het organisme op de producten die ontstaan bij den ondergang der eigen orgaancellen". Zijn opstel ging vergezeld van een motto, waarover hij in een postscriptum opmerkt:

> "Voor mijn prijsvraag heb ik, naar ik geloof eindelijk een geschikt motto nl. 't onderstaande versje van Schiller (een Hollandsch kon ik niet vinden)
> Nur dem Ernst, den keine Mühe bleichet,
> Rauscht der Wahrheit tief versteckter Born;
> Nur des Meissels schwerem Schlag erweichet
> Sich des Marmors sprödes Korn.
> Vindt U [het] niet een prachtig gedichtje. Jammer dat een mof 't gemaakt heeft."[f]

En als Kapsenberg de prijs in de wacht heeft gesleept, gaat hij allerminst naast zijn schoenen lopen, heeft hij namelijk het gevoel

> "dat het eigenlijk niets dan geluk en gave is. Dat 't niet van je zelf is, doch dat 't je als 't ware geschonken is. Ik heb het onderzoek dan ook heusch niet gedaan voor de eer of voor de *f* 500, maar alleen omdat ik de macht en de kracht in mij voelde om over dat inderdaad uiterst moeilijke onderwerp wat licht te brengen."[g]

Gedurende de zomer van 1909 werkt hij "nog even hard als voor de prijsvraag", en maakt hij "mooie praeparaten van de organen van mijn proefdieren, die ik bij de prijsvraag gebruikt heb. Tegelijkertijd help ik van Calcar en maak ik ook voor hem praeparaten"[h].

Vooruitgang staat hem niet tegen. In zijn brief van 15 september 1909 oordeelt hij weliswaar "Hier in Leiden zijn we alle wat behoudend voor nieuwe

recepten", maar hij voegt er aan toe: "Doch dit is geen reden om er heelemaal geen acht op te slaan." Kort daarop bericht hij "een flinke aderlating" te hebben gedaan, al beseft hij dan wel zich van een 'ouderwetsch' hulpmiddel te hebben bediend.[i]

Het verenigingsleven liet de jonge Kapsenberg niet ongemerkt aan zich voorbijgaan. Hij was een actief lid van de LSV; zo hield hij in 1906 een voordracht over *Het Nut en de Doelmatigheid van ziekelijke Levensverschijnselen, in het bijzonder van de Koorts*.[j] In hetzelfde jaar richtte hij met vijf studiegenoten een medisch leesgezelschap op, waarin zij zich met de lectuur van diverse binnen- en buitenlandse vakbladen bezighielden.[k]

In zijn brief van 12 maart 1908 deelt hij zijn oom mede: "Gisteren ben ik, zooals ik wel verwacht had, benoemd tot Praeses v/d Medische Faculteit v/d LSV. Ik heb het maar aangenomen." Op 16 december van dat jaar schrijft hij: "In 't begin van Dec. heb ik de nieuwe leden van de med[ische] faculteit der LSV moeten inaugureeren." In een korte toespraak van ongeveer een kwartier legde hij hen de vraag voor

> "waarom ze dokter wilden worden en waarop ik hen eenige wenken heb ten beste gegeven, zoowel in 't belang van hun studie als voor hun leven als stud. Of

Gerard Kapsenberg temidden van mede-studenten (dispuutgenoten?), ca. 1903.
Foto.

> 't nog veel gebaat heeft: ik hoop het. Indruk schijn ik wel gemaakt te hebben. In dezelfde vergadering is ook de door mij opgerichte club Antoni v. Leeuwenhoek (de naam is niet van mij) met het doel het houden van lezingen door en voor leden der med[ische] fac[ulteit] te bevorderen definitief vastgesteld en het reglement, dat ik met medewerking van eenige leden heb in elkaar geflanst, aangenomen. De club telde reeds dadelijk een 12tal leden. Ik wensch ze het beste toe."

En op 26 maart 1909 laat hij, min of meer berustend, weten:

> "Verleden week heb ik maar weer eens een lezing gehouden voor de medische faculteit. Er moest toch weer vergadering zijn ('t Bestuur moest aftreden, ben weer gekozen tot praeses) en dan is 't wel geschikt om een lezing te houden, en daar er geen lui waren, die er een wilden houden, heb ik 't zelf maar gedaan: een onderwerp waarvoor ik niet hard behoefde te studeeren: Is kanker een parasitaire ziekte."

Tijdens zijn opleiding eisten vooral dagelijkse beslommeringen en af te leggen examens de aandacht op van spoorstudent Gerard Kapsenberg. Ook zijn lidmaatschap van de LSV kostte hem tijd, zeker zolang hij in de hoogtijdagen van deze studentenvereniging praeses van de medische faculteit was. Zijn andere bijdragen aan het verenigingsleven vroegen eveneens zijn inzet.

Pas na zijn artsexamen, vooral wanneer hij medio 1912 voor vervolgstudie en specialisatie in Berlijn is, in het hart van de moderne geneeskunde[l], kan zijn belangstelling voor nieuwe ontwikkelingen volop tot ontplooiing komen[m]. Als afgestudeerd arts heeft hij in- en overzicht, en realiseert hij zich dat de mogelijkheden van een medicus begrensd zijn:

> "Een medicus heeft haast nooit het gevoel dat hij 'geneest'. Hij is te veel overtuigd van de natuurlijke genezing, dan dat hij veel waarde zou hechten aan de verschillende geneesmiddelen, die hij voorschrijft.
> Werkelijk 'genezende' middelen zijn er weinig. Ze zijn er gelukkig wel en de werking daarvan gaat zoo dikwijls voor het publiek verloren. De taak v/d medicus is zoo zelden 'genezen' òf de ziekte is ongeneeslijk en dan helpt niets òf de ziekte is geneeslijk en dan helpt alles òf er is heelemaal geen ziekte en dan helpt vooral een kwakzalver. De medicus kan echter veel kwaad voorkomen, en vooral leed verzachten. (…)
> Genezen kan een medicus niet. Dat kan alleen 't lichaam zelf. Hij weet echter de verschijnselen, begrijpt ze voor een groot gedeelte en kan ze daardoor ook een weinig leiden. Een Fransche dokter heeft de werkkring van de medicus dan ook duidelijk omschreven: guérir quelquefois, soulager souvent, consoler toujours."[n]

a W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 373.
b De uitgave van de briefwisseling tussen Gerard Kapsenberg en zijn oom Daniel Keuzenkamp uit Rotterdam, die zijn geneeskundige studie te Leiden betaalde, en die loopt van 21 december 1901 tot 31 december 1913, wordt bezorgd door Harm Beukers, onder de (werk)titel *Wat ik ben, dat ben ik door U* - vgl. Intermezzo III, noot 41. Zie verder: Brief ...
c Reinder Pieter van Calcar (1872-1957), hoogleraar in de bacteriologie, gezondheidsleer en 'medische politie' te Leiden (1905-1935); J.A. Korteweg - zie Intermezzo III; Dirk Aart de Jong (1865-1925), hoogleraar in de vergelijkende pathologie te Leiden (1908-1925) (G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 317, 986-987, 1020-1021, 1081-1083; Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 225-227, 240-242, 249-252).
d Brief dd. 9 augustus 1907.
e Brief dd. 14 juli 1909; mogelijk slaat deze opmerking op het onderzoek dat Van Calcar in 1910 publiceerde onder de titel *Tuberkulose und Immunität* (Kanttekening van Harm Beukers, briefwisseling - zie noot b).
f Brief dd. 26 maart 1909; het versje van Friedrich Schiller is uit diens *Gedankengedichte* (1795) *Das Ideal und das Leben. Das Reich der Schatten / Das Reich der Formen*.
Coba Bruggeman, de verloofde van Gerard Kapsenberg, schrijft hem als hij voor studie in Berlijn vertoeft: "Pas maar op dat je niet bekeerd wordt en als een echte Mof terugkomt." (Brief dd. 14 juni 1912).
g Brief dd. 3 juli 1909; vgl. brief dd. 1 januari 1910.
h Brief dd. 27 juli 1909.
i Brieven dd. 30 september en 15 oktober 1909.
Het kritische, statische onderzoek van Pierre Charles Alexandre Louis (1787-1872) had medici sceptisch gemaakt ten aanzien van de doelmatigheid van een klassieke therapeutische methode als de aderlating (Kanttekening van Harm Beukers, briefwisseling - zie noot b).
j *Jaarboekje der Leidsche Studenten-Vereeniging 'Pergo et Perago' voor het jaar 1908*, 154.
k Brief dd. 26 april 1906.
l Brief dd. 27 juni 1912: "'k Ben hier wel in 't brandpunt van de wetenschap." Aan het eind van zijn verblijf in Berlijn stelt hij vast: "Ben ik dus tevreden over mijn wetenschappelijke ondervindingen, die 'k hier heb opgedaan, ook zeer tevreden ben ik over de verruiming van mijn algemeene kennis", al vindt hij ook: "Het is werkelijk in Holland veel aangenamer. (…) Er is hier steeds zoo'n onrust. Alles moet snel geschieden en van de ene gedachte holt men naar een andere. 't Rustige overleg ontbreekt. Men begint dadelijk te werken, als maar te werken. 't Is dan ook opvallend, dat de grondleggende ontdekkingen, vooral op 't gebied van mijn speciaal studievak wèl in Duitschland op grooten schaal uitgewerkt zijn, doch niet ontdekt." Duitsland is z.i. het land van "de doordenkers, maar vooral de doorwerkers." (Brief dd. 30 juli 1912).
m Ging Kapsenbergs voorliefde eigenlijk uit naar een combinatie van bacteriologie en chirurgie (Brieven dd. 11 november 1909 en 24 mei 1913), uiteindelijk (1936) zou hij hoogleraar in de gezondheidsleer en de 'medische politie' te Groningen worden, welk ambt hij aanvaardde door het uitspreken van een oratie over *Microbiologie en immunologie als wetenschap* (G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 1021).
n Brief dd. 31 maart 1911.

Hoe reageerde het Leidsche Studenten Corps op de LSV? Deze vraag laat zich slechts deugdelijk beantwoorden in de context van de situatie waarin het LSC destijds zelf verkeerde.

Zoals eerder verklaard[472], was de omstreeks 1850 zo solide monopoliepositie van het LSC binnen de studentengemeenschap in de Sleutelstad in het laatste kwart van de negentiende eeuw steeds verder afgebrokkeld. Het LSC werd, in plaats van de enige echte, een studentenvereniging naast andere. Het had deze achteruitgang stellig mede aan zichzelf te wijten, door geen of tenminste onvoldoende oog te hebben voor de noden van andersoortige studenten. De voortekenen beloofden evenmin veel goeds: op het verzoek van 'het Utrechtsche Studentenbond' om op een voet van vriendschap met het Leidse corps te mogen staan, was namelijk in het studiejaar 1884-'85 door een corpsvergadering afwijzend beschikt, op grond van het argument dat "zulke lichamen het Corps komen verzwakken."[473]

Het LSC had bovendien te maken met kritiek en kwaadsprekerij, intern en extern. Nu lag het in die dagen toch al onder vuur, en dit gooide er nog eens olie op. Dat de studentencorpora in Nederland als los zand geworden waren, deed de LSC-praeses op oudejaarsavond 1892 verzuchten:

> "Het radicalisme van een groot deel van een dier corpsen heeft zich zelfs geuit in een (zij het dan ook niet officieel) uitgesproken antipathie tegen onze vereeniging. En bijna week aan week worden er de grofste opmerkingen herhaald tegen Leiden."[474]

Ook in 1894-'95 was er een hetze tegen het Leidse corps, teweeggebracht door algehele laksheid en onverschilligheid; zo zaten steeds minder leden aan bij de gezamenlijke feestdis (collation) op 8 februari. Maar misschien hadden de vermaningen toch hun werk gedaan, en hielp ook de lustrumviering de verdachtmakingen te ontkrachten, want "… wat Leiden betrof: zijn studenten kenmerkten zich door een correcte en passende houding, hetgeen vroeger niet steeds kon gezegd."[475]

Niettemin waarde in 1895-'96 het lasterspook nog altijd rond, al bleek het in dit geval toen storm in een glas water, èn al mocht "het 8-Februari-diner, dat nog steeds zijn eigenaardigen naam van 'Collation' handhaaft" zich ditmaal in een "buitengewoon groote opkomst der leden" verheugen.[476] Maar toen gasten uit Utrecht in 1898-'99 Minerva in verlegenheid brachten door elders buitgemaakte levende have en roerende goederen de corpskroeg binnen te voeren, was een nieuw schandaal geboren en stak laster opnieuw de kop op.[477]

Naar aanleiding van deze rel benoemde de Almanak voor 1900 de grote, boze buitenwereld tot een van de 'twee vijanden' van het Corps;

> "Van ernstiger aard was echter die tweede strijd, omdat het hier gold een vijand, die zich reeds bevond binnen onze muren, die ons dwong de wapenen aan te gorden en den verderfelijken kamp te beginnen van broeders tegen broeders: de tweedracht."[478]

Dit alles drong het LSC in de verdediging - welke defensieve opstelling zich nogal eens uitte in arrogant gedrag, dat de bestaande tegenstelling en de onderlinge

afkeer alleen maar groter maakte. De LSV werd aanvankelijk in de Almanak van het Corps genegeerd, maar dat had destijds met interne troebelen ook genoeg te stellen. Uit 1904 dateert de bewering: "het Corps bloeit, ondanks alle mogelijke belagingen van hen, die er buiten staan, onwetend wat het is"[479], zonder daarbij van de LSV te reppen.

De LSV betekende voor het Corps hoe dan ook meer dan de verschijning van een concurrent in de Leidse studentenwereld, een concurrent waarvan de leden geringschattend werden neergezet als 'knorrenkeizers', als "varkens die ook 'n Vereeniging hebben"[480]. Om hun sociëteit te vrijwaren van hooghartige 'verbroederingsbezoeken' van LSC-ers, posteerden de 'kantoorheeren' van de LSV tenslotte maar een Leidse burger voor de deur, die zich via het studentenblad *Minerva* te kijk zag gezet als 'straatschooier', 'pooier' of 'obscuurling'. Ook de redenen van het lidmaatschap van de Vereeniging kwamen aan bod in deze woordentwist, waarin de later bekende historicus J.S. Bartstra het opnam voor de 'niet-studenten' van de LSV. In het Corps heerste de overtuiging dat de LSV in overgrote meerderheid bestond uit jongelui die maar al te graag corpslid zouden zijn geworden als ze zich dat financieel hadden kunnen veroorloven.[481]

De komst van de LSV was in wezen symptomatisch voor de afbrokkeling van de hegemonie van het Corps, die onomkeerbaar zou zijn, al verzette het zich daartegen uit alle macht. Het alsmaar ambitieuzer optuigen van de maskerades zou, behalve als middel om zich aan den volke te laten zien en zich te profileren, ook kunnen worden opgevat als een poging van het LSC om zijn teloorgaande suprematie te herwinnen.[482]

Het LSC kreeg daarbij in eerste aanleg steun vanuit de hoek der hoogleraren, die aan eenheid in de studentengelederen de voorkeur gaven, onder andere omdat het handiger was met de vertegenwoordiging van 'de' studenten te overleggen en afspraken te maken dan met deputaties van groepen met verschillende belangen. Die eenheid zagen zij in gevaar komen door de genese van verschillende nieuwe studentenorganisaties, waaronder de LSV, die dit dilemma wel begreep. Immers, er waren twee medische faculteiten, die van het Corps en die van de LSV, "terwijl wij, wanneer iets gevraagd of verkregen moet worden, steeds slechts een groep medici vertegenwoordigen, die het gevoelen der andere groep niet kent." En dan deed zich bovendien nog het grote aantal nihilisten voor, loslopende studenten op wie men moeilijk vat kreeg en die ook als gesprekspartners obscuur waren.[483] Daar kwam nog bij dat hoogleraren de LSV-boot ongetwijfeld ook afhielden omdat zij er als oud-corpsleden weinig sympathie voor konden opbrengen.[484]

Het Corps sloeg de doorstart van zijn rivaal uiteraard met argusogen, en ongetwijfeld ook met lede ogen, gade. Het kon er zich immers niet langer op laten voorstaan 'de' Leidse studenten te vertegenwoordigen. In zijn verslag van het studiejaar 1906-'07 maken belediging en verachting niettemin plaats voor begrip en verdraagzaamheid, en lijkt de verwatenheid voorgoed geweken. De rapportage zet zelfs in met het fenomeen van de spoorstudent:

> "Bestormd is zij [bedoeld is de Academie] door voedsterlingen, die de treinen haar dagelijks brengen en dan weer medenemen, wanneer zij de zoete lafenis der wetenschap genoten hebben. Daarnevens zijn er komen wonen, die de wetenschap algemeener gaan maken. Zij werden geen leden der oude studenten-corporatie, omdat het vroegere isolement door al die communicatiemiddelen [bedoeld zijn trein, telefoon en telegraaf] verdwenen is en niet meer noopt tot dichten onderlingen band. Zoo kwam het, dat niet meer het Corps allen vertegenwoordigde."[485]

Bijgevolg acht men de tijd rijp "voor ernstige beraadslaging over de plaats, die het Corps inneemt en in kan nemen onder de te Leiden studeerenden."[486]

In de terugblik op de wetsontwerpen van november 1906, die begin 1907 in twee corpsvergaderingen waren behandeld, wordt de LSV niet meer doodgezwegen, maar als 'Pergo ac Perago' opgevoerd.[487] Teneinde verloren terrein te heroveren, had het LSC toentertijd zijn faculteiten namelijk nieuw leven ingeblazen door deze in beginsel voor niet-corpsleden open te stellen.[488] De andere partijen, de LSV en de Vereeniging van Vrouwelijke Studenten te Leiden (VVSL), ofschoon inziende "dat één organisatie beter is dan twee of meer onder één categorie van menschen", gingen niet akkoord met de beperkende bepalingen die het LSC aan de verruiming van het lidmaatschap had verbonden; bovendien vonden zij dat de invloed van het collegium van het Corps op de faculteiten te groot bleef, doordat het zich de mogelijkheid had toebedacht faculteitsbesluiten te vernietigen. Daarbij stond de LSV een studievereniging van allen en met gelijkheid voor allen voor, met als leidend principe: alle studenten verenigd in de onafhankelijke faculteitsverenigingen. LSV en VVSL - van mening dat "de tijd van het verlicht despotisme is voorbij en we wenschen geen despoot boven ons" - dienden tegenvoorstellen in, die op hun beurt voor het LSC onaanvaardbaar waren. Ook bemiddeling van de rector magnificus bracht de partijen niet nader tot elkaar.[489] In het verslag over de cursus 1906-'07 maakte de medische faculteit van de LSV wel melding van samenwerking met de medische faculteit van het Corps in(zake) het Academisch Ziekenhuis, al was gezamenlijk optreden hier (nog) niet nodig geweest.[490] In de LSV-Almanak die het studiejaar 1907-'08 evalueerde, is sprake van "heftige spanning door de onderhandelingen, die toen ter tijde drukker dan ooit met het L.S.C. en de V.V.S.L. werden gevoerd over 'n mogelijke samensmelting tot één studievereeniging", dat wil zeggen: over samengaan der faculteiten. Maar omdat na deze inspanning stilte intrad, is deze cursus voor de LSV *"een jaar van rustig, zonder stoornissen voortwerken"* geworden.[491]

De LSV-geschiedschrijver besluit: "Wanneer het Corps het Corps blijft, de zeer beperkende anderen minachtende Corporatie", dan zal coöperatie een brug te ver blijken te zijn;

> "Maar wil men in den grond hervormen, zooals de L.S.V. in den grond hervormd is … welnu, wie zou er dan iets op tegen hebben Breestraat 175 te verwisselen met Minerva, te profiteeren van alles wat het Corps aan te bieden heeft op het gebied van faculteitswezen en studiebelang?"[492]

Dat was een afweging, op grond van het gevoelen "dat toenadering en mogelijke samensmelting wel degelijk gewenscht wordt"[493], èn het begin van een ontwikkeling die niet meer te stoppen zou zijn.

Of zij nu toch tot elkaar veroordeeld waren of niet, en ofschoon èchte verbroedering er toen, in maart 1908, niet in zat[494], feit is wel dat er aan het eind van de cursus 1909-'10 beweging in de zaak kwam, werden namelijk

> "zoowel door het Leidsch Studenten-Corps als door de Vereeniging voor Vrouwelijke Studenten te Leiden, als door de Leidsche Studenten-Vereeniging de voorstellen van een Commissie, door het Collegium van het L.S.C. ingesteld, om te komen tot nadere samenwerking in de Faculteiten, aangenomen."

Resultaat daarvan was het jaarboekje voor het studiejaar 1910-'11, uitgegeven door dé Medische Faculteit der Leidsche Studenten. Het borduurde voort op het werk van de voorgangers, te weten de Almanak van het Corps en het jaarboekje van de medische faculteit van de LSV; dat laatste wàs al voor alle studenten in de geneeskunde bedoeld geweest. En er werd nadrukkelijk bij gezegd:

> "Door deze nieuwe regeling vervallen alle vroeger bestaande bezwaren, zoodat nu eindelijk alle studenten lid kunnen worden van *de* Faculteit, en er gezamenlijk kan gewerkt worden aan de behartiging der studiebelangen."[495]

Nu hadden de faculteitsverenigingen tot het begin van de vorige eeuw deel uitgemaakt van het LSC. Aangezien echter steeds meer studenten buiten het Corps bleven[496] en bovendien het aantal vrouwelijke studenten hand over hand toenam, besloot het in 1912 de banden met de studentenfaculteiten te slaken. Het corpsverslag van november 1912 tot november 1913 laat daarover weten:

> "… verscheidene aanvullingen voltooiden den arbeid, in 1906 aan de faculteitenregeling ten koste gelegd. Weliswaar gingen hiertegen op het laatste oogenblik nog enkele waarschuwende stemmen op - maar het was te duidelijk, dat het groote werk hieraan in 1906 al volbracht was, en de wijzigingen, onder dit Collegium toe te voegen, bleken te supplementair om het Corps een anderen weg te laten inslaan. Hiermede hebben wij dus onze laatste *formeele* zeggingschap over studiebelangen uit handen gegeven."[497]

Sindsdien bestond de 'Medische Faculteit der Leidsche Studenten, ingesteld door het Leidsch Studentencorps', waarvan alle studenten in de geneeskunde te Leiden lid konden worden, leden van LSC, LSV en VVSL van rechtswege, nihilisten door persoonlijke toetreding.[498]

Hoe is het met de LSV afgelopen? Haar bloei bleek uiteindelijk van korte duur te zijn - de studiebelangen voor de geneeskundigen in spe zouden voortaan in

en door de MFLS kunnen worden behartigd, en in dat licht had de Vereeniging haar doelstelling verwezenlijkt en was zij als het ware door haar eigen succes ingehaald.

Na haar ondergang zou de in 1911 door enige niet-georganiseerde studenten opgerichte Bond van Leidsche Studenten Iungantur Gaudia Musis een langere adem hebben, tot deze in 1930 plaats maakte voor c.q. opging in een gemengde vereniging, Unitas Studiosorum Lugduno-Batava.[499]

Resumé

Hoewel de Leidsche Studenten-Vereeniging onder het devies 'Pergo et Perago' slechts kort heeft bestaan (1899-1911) en zij dus amper in de negentiende eeuw, en in elk geval niet in de 'kernperiode' van deze monografie (1838-1888) operationeel is geweest, is deze vereniging hier toch als toegift opgevoerd vanwege de belangrijke rol die aankomende Leidse medici erin hebben gespeeld. In het bijzonder de spoorstudent in de geneeskunde kon aan het begin van de vorige eeuw in de LSV terecht.

Dat wil zeggen: aanvankelijk, tot 1904, zat het de Vereeniging niet mee. Intern functioneerde zij in het algemeen ondermaats, en zegevierde gezelligheid[500]. Extern was er het Leidsche Studenten Corps, dat geen gelegenheid voorbij liet gaan om de 'niet-studenten' van de LSV te kleineren. Was de Vereeniging bij haar ontstaan wel niet als anti-Corps-organisatie bedoeld en opgezet, in de praktijk werd zij toch een contra-club[501], al was het maar doordat de LSV door de negatieve, laatdunkende opstelling van het LSC in die positie gedrongen werd.

Dat de LSV sinds 1904 zo snel kon groeien, lag mogelijk minder aan haar aantrekkingskracht dan aan de anti-corporale beweging die toen hoogtij vierde. De tijdelijke, kortstondige bloei van de LSV zou daarvoor een indicatie kunnen zijn, want de omvang van het Corps bleef verder door de jaren heen betrekkelijk stabiel. Zeker is dat binnen de LSV na haar doorstart studiebelangen de boventoon voerden.[502]

Vrijwel de gehele medische en natuurwetenschappelijke studentenpopulatie was in deze Vereeniging te vinden[503]. Anders dan het Corps nam de LSV ook vrouwelijke studenten op[504]. Toen niet-gebonden, dus buiten het LSC blijvende, studenten in aantal toenamen, fungeerde de LSV voor deze 'buitenbeentjes' als een -gemengd- vangnet.

Dat de 'samensmelting' van Vereeniging en Corps uiteindelijk zo soepel kon verlopen, had natuurlijk ook te maken met hun inrichting; het organogram van de jeugdige LSV had veel weg van, leek rechtstreeks ontleend aan dat van het gearriveerde LSC. Zo werd de LSV min of meer een kopie van het LSC, en nam het de tradities van het studentenleven over.

Ondanks hun numerieke overwicht vernemen wij betrekkelijk weinig van de activiteiten van medisch studenten in LSV-verband. De onderwijsverslagen behelzen droge, feitelijke opsommingen die inhoudelijk slechts op bescheiden schaal iets verraden van nieuwe ontwikkelingen, laat staan dat zij prijsgeven hoe daarover gedacht is. Maar door de korte levensduur van de LSV kan van een substantiële indruk eigenlijk geen sprake zijn, en doen wij (de medici in) de LSV met deze bevinding wellicht te kort. Bovendien werden de leden van de vereniging qua tijdsbesteding dermate in beslag genomen door de praktische eisen die de medische studie stelde, en hielden in eigen LSV-verband de verwikkelingen met het Corps velen van hen ondertussen waarschijnlijk zodanig bezig, dat het niet behoeft te verwonderen dat uit de schaars beschikbare documentatie weinig aanknopingspunten naar voren komen voor een eenduidige conclusie met betrekking tot enig oordeel over de hervorming van hun vak. Dat moge voor ons doel een deceptie zijn, het is (vooralsnog) niet anders. Dit wil overigens allerminst zeggen dat men zich daarover niet uitgelaten heeft - zoals blijkt uit het epistolaire relaas van een individuele student als Gerard Kapsenberg -, maar collectieve getuigenissen geven op dit punt onvoldoende uitsluitsel voor een meer expliciete slotsom.

SAMENVATTING

> "Welk een afstand tussen de student met zijn onafscheidelijke attributen: knuppel en pet, hond en 'beeren', zwierend, drinkend en minnekozend en zijn 'oude heer' met zijn even onafscheidelijke hoge hoed en slecht humeur, ja tussen de student van vijf en twintig en de jonge dominé of jurist van dertig, waardig 'leider der maatschappij', die bij de geboorte van zijn eerste zoon met japon en kalot uitgedost als 'kraamheer' fungeerde. Maar een afstand, die zich in ieder persoonlijk geval al te gemakkelijk liet overbruggen en die dan ook minder in de realiteit dan in een romantische fictie wortelde. De Hollandse student, wiens jeugd hem deed terugdeinzen voor de 'kille', was (…) romantisch-reactionnair en romantisch-'weltflüchtig'. (…) verslaafden de Hollandse academiezonen zich, balsturig door een teveel aan maatschappelijke veiligheid, door een jeugdige honger naar avontuur, aan een reactionnair-romantisch bastaard-ideaal, een kruising van het onbezorgde en welverzorgde leven van de Hollandse herenzoon en het vrije zwerversleven der 'varende clercen', wier liederen, het 'Io Vivat', het 'Mihi est praepositum' zij cultiveerden, terwijl zij met jeunesse-dorée-allure de 'ploerten' verachtten en niet minder de studenten, die zich als 'ploerten' gedroegen: 'Er bestaan ook studenten, die buiten hunne studie eenig anti-studentikoos of geheel in de studentenwereld niet te huis behoorend, betrekkinkje vervullen. Het is bijna niet te gelooven, maar tot onteering van den schoonen naam dien zij dragen, helaas, eene waarheid', heet het in een studentenjaarboek van 1842. Het behoeft ons niet te verwonderen, dat de jongelui, die zo voor de conventies van de academische maatschappij waakten, zich ook gemakkelijk in die van de 'kille' schikten. Verwant aan het studentikoze verzet is ook het romantische jeugdwerk van schrijvers als Beets en Van Lennep, een korte vlucht in het verleden, die zij, tezamen met hun studentenstreken als hun 'zwarten tijd' afzwoeren, zodra het Leven, dat gewillige leerlingen aan hen vond, hen geleerd had hun verlangens te matigen."[505]

Met deze beschrijving van de verhouding student-maatschappij in de negentiende eeuw doelen Jan en Annie Romein op de vaderlandse student in het algemeen, maar ook de Leidse situatie is hier herkenbaar samengevat. Geven wij er ons inderdaad rekenschap van dat de eenheid in het studentenleven wel de onderlinge saamhorigheid diende, maar dat de 'esprit de corps' ook voortgekomen was uit en exponent was van gemeenschappelijk verzet tegen van alles en nog wat: ouders, hoogleraren, burgermaatschappij. Gekanker schiep een band tussen gelijkgezinden, terwijl de studenten zich geroepen voelden om te hoop te lopen tegen gevestigde posities.[506]

Te Leiden begon dat laatste al in eigen kring, met de oppositie tegen het Collegium Supremum van 1799, die uitging van studenten die zich faculteitsgewijs georganiseerd hadden. Nu waren studenten al eerder per faculteit opgetreden - bij het tweede eeuwfeest in 1775, elk in de collegekamer van hun eigen faculteit -, maar voor zover bekend was dit toch de eerste keer dat zij in faculteitsvergaderingen bijeenkwamen.[507] In de achttiende eeuw manifesteerden zich trouwens "meer

tekenen, die wijzen, op wat komen gaat" in de studentengelederen, richting homogeniteit[508]. De toen acterende ontgroensenaten fungeerden als voorlopers van de latere corpora[509]. Het begrip 'Corps' bestond al wel, duidde echter omstreeks 1815 nog niet de vereniging aan, maar sloeg destijds op het geheel der studenten aan een academie[510].

De oprichting van het Leidsche Studenten Corps in 1839 - met een bijzondere rol daarbij van medisch student Jan Bastiaan Molewater - bracht eenheid, èn reeds vóór 1850 een zekere 'esprit de corps'. De eeuw uit zou de klemtoon echter steeds meer komen te liggen op desintegratie van het studentenleven, waarvan de identiteitscrisis van het LSC een symptoom was.[511] Het corporale studentenleven verloor in het laatste kwart van de negentiende eeuw voor menigeen veel van zijn aantrekkingskracht. Het LSC was te duur en te 'bekakt' geworden, en werd gedomineerd door een minderheid van 'aristocraten' met geld. Het was ook te talrijk geworden om nog een persoonlijke band tussen de leden onderling te kunnen smeden, en men ging elkaar opzoeken in groepen en clubs.[512] Door de verschijning aan de universiteit van vrouwelijke - en spoorstudenten steeg het aantal studenten dat wel gezelligheid in verenigingsverband zocht, maar het daarvoor niet had begrepen op het elitaire Corps[513]. Kortom, een tegengestelde beweging deed zich in de jaren tachtig van de negentiende eeuw voor: terwijl de animo voor het LSC taande, nam de belangstelling voor alternatief verenigingsleven toe.

In organisatorisch opzicht geeft het Leidse studentenleven gedurende de negentiende eeuw een ontwikkeling te zien, die inzette met verdeeldheid, in 1818 en -vooral- 1839 eenheid verwezenlijkte, welke aan exclusiviteit inboette naarmate de eeuw ten einde liep, uitmondend in meer pluriformiteit. De grotere verscheidenheid werd ook in de hand gewerkt door de emancipatie van roomskatholieken en vrouwen, die in studentenkring tot uiting kwam in de oprichting van Sanctus Augustinus (1893) en van de Vereeniging van Vrouwelijke Studenten te Leiden (1900).

Overigens betekende alle diversiteit niet dat de tradities van het studentenleven aan slijtage onderhevig raakten, integendeel. De Leidsche Studenten-Vereeniging 'Pergo et Perago' bijvoorbeeld was qua inrichting een 'kloon' van het LSC, en nam er de mores van over. Daardoor heeft het Corps toch zijn stempel kunnen drukken op het sociale en culturele leven binnen de gezelligheidsverenigingen die naast het LSC tot stand kwamen. Zo leidden de uitbreiding en groeiende heterogeniteit van de studentenbevolking wel tot de (op)komst van een aantal nieuwe verenigingen, maar luidden die niet een wezenlijke verandering van het studentenleven als zodanig in. Anderzijds: voor herstel van de eens zo homogene studentencultuur ontbrak eenvoudig de basis.[514]

Zelf ontwikkelde het Corps zich in de eerste helft van de negentiende eeuw van een naar buiten toe gesloten en intern strikt hiërarchische organisatie tot een maatschappelijk meer betrokken en ook meer democratisch gezelschap. Sinds ± 1850 veranderde de vriendenclub in een belangenorganisatie, en maakte de vrij

grote stabiliteit ervan een eensgezindheid mogelijk die uniek in de geschiedenis van het studentenleven is genoemd.[515] Vanaf omstreeks 1880 kwam daar echter de klad in en keerde de verdeeldheid in vele vormen terug. Doordat het LSC zijn greep op de studentengemeenschap verloor, zocht het weer kracht in eigen kring, sloot het zich af van de burgermaatschappij, en herleefde de interne hiërarchie.[516]

En de medici? In zijn wapen - een bundel van vijf pijlen - toonde het Corps de verbondenheid met de vijf studentenfaculteiten. Toen tegen het eind van de negentiende eeuw steeds meer studenten het LSC links lieten liggen, terwijl tevens het aantal vrouwelijke studenten groeide, besloot het Corps in 1912 de banden met de studentenfaculteiten te verbreken. Sedertdien zou er sprake zijn van de 'Medische Faculteit der Leidse Studenten, ingesteld door het Leidsch Studentencorps'. Konden alle studenten in de geneeskunde er lid van worden - in de jongste jaren dertig voor 2,50 gulden per jaar -, de faculteitsvereniging (MFLS) werd gezien als vertegenwoordiger van alle medisch studenten in de Sleutelstad.[517]

Een ander voorbeeld van desintegratie vormen de studentengezelschappen en -disputen. Dat die zich in het laatste kwart van de negentiende eeuw als konijnen vermenigvuldigden[518], was stellig een teken van leven, maar werkte tegelijkertijd scheuring in het bolwerk der studenten in de hand.[519]

Van oudsher heeft de disputatio in het hogeschoolse onderwijs een rol gespeeld, maar de studentendisputen zoals die in de negentiende eeuw als paddenstoelen uit de grond schoten - en er niet zelden na korte of langere tijd ook weer in verdwenen - stamden naar aard, inrichting en werkwijze uit het einde van de achttiende eeuw, zich spiegelend aan het toen bloeiende genootschapsleven[520]. In de negentiende eeuw was er trouwens nog iets waaraan zij een voorbeeld namen: zoals het Corps qua organisatie als twee druppels water leek op de senaat der hoogleraren, zo bootste het onderlinge contact van studenten voor een deel het college na[521].

Negentiende-eeuwse disputen zijn wel 'werkgezelschappen der studenten' genoemd[522], en in die typering herkent men het karakter van de disputen, waarin immers serieuze studie en zorgeloos vermaak hand in hand gingen. Niet toevallig komt deze twee-eenheid terug in de naamgeving van menig dispuut, zoals Erudiendum et Oblectando, Miscens Utile Dulci en Studio et Amicitia. In elk geval staat vast dat er veelal hard gewerkt werd[523]. In hun disputen namen de muzenzonen elkaar de maat, vakinhoudelijk en anderszins, etaleerden en toetsten verworven kennis en inzichten in een ambiance waarin wetenschap en ontspanning elkaar aanvulden.

Er bestonden algemeen vormende disputen en vak- c.q. faculteitsdisputen[524]. De meeste disputen bevonden zich in het domein van de letteren, zoals de roemruchte Rederijkerskamer voor Uiterlijke Welsprekendheid - voorbeeld van een algemeen gezelschap in de eerste, zoals de Debating-Society dat in de tweede helft van de negentiende eeuw was.

Het belang van de disputen voor de vorming van de student mag niet worden onderschat[525], en zij zouden dan ook een uiterst belangrijke bron van informatie moeten zijn voor wie op zoek is naar betrokkenheid van medisch studenten bij de hervorming van de geneeskunde in de negentiende eeuw. In de praktijk valt dat helaas tamelijk tegen. Want diezelfde studenten waren er veelal niet of nauwelijks op bedacht om het nageslacht daarbij een handje te helpen. Disputen hadden, net als veel andere studentengezelschappen, last van een gebrek aan continuïteit - vandaar dat veel ontbreekt aan verslaglegging en archivering. De vraag blijft echter: wat blijkt uit het wel beschikbare archiefmateriaal over het eventuele engagement van medisch studenten, c.q. van hun reactie op de 'nieuwe' geneeskunde? En dan blijft het antwoord op nogal wat vragen in ongewisheid steken. Hebben de inleiders bevlogen of vlak gesproken, hoe zat het met hun mimiek, hun houding? Volgde hun gehoor het betoog aandachtig, neutraal of onverschillig, bleef men geboeid of dwaalden de gedachten af naar elders dan wel nam de animo voor het nabroodje toe? Wij kunnen er vaak slechts naar gissen, en moeten een oordeel over de gehele sfeer baseren op indrukken, voorzover die al via de notulen van de vergaderingen zijn overgeleverd. Binnen de veelal sobere toonzetting van de verslaglegging is ook nauwelijks plaats voor grote uitbundigheid. Hoewel - wanneer men zich bijvoorbeeld had verveeld, liet men dat ook wel merken. Soms laaiden de emoties hoog op - maar meestal ging het dan over andere dan vakinhoudelijke aangelegenheden. Wij krijgen er maar moeilijk een vinger achter, en dat is teleurstellend. Het is echter een realiteit die noopt tot een zekere bescheidenheid waar het aankomt op het trekken en formuleren van conclusies.

Vier verschillende gezelschappen zijn hier tegen het licht gehouden: de Vereeniging tot ondersteuning van behoeftige kraamvrouwen - een dienstverlenende organisatie, waarbij het medische aspect op het tweede plan kwam; het natuurwetenschappelijk dispuut 'Humboldt' - met een zekere inbreng van aanstaande geneeskundigen; het medisch gezelschap 'Hippocrates' - dat met een meer algemene doelstelling van wal stak; en, tenslotte, de Leidsche Studenten-Vereeniging 'Pergo et Perago' - waarin het aandeel van medici en natuurwetenschappers in spe toonaangevend was.

Zelfs in de echte studiekring van medici, 'Hippocrates', ging het zeker aanvankelijk meer om de gave der welsprekendheid (zoals het gezelschap toen ook te boek stond in de Almanak) dan om de vorderingen in de geneeskunde, en àls het al daarover ging, dan werden deze doorgaans sec gemeld, zonder commentaar waaruit wij zouden kunnen afleiden hoe de Hippocraten er tegenover stonden. De lectuur van de vergaderverslagen, jaaroverzichten en dergelijke, gevloeid uit de pen van de studenten zelf, wekt de indruk dat medische vooruitgang voor niet veel meer dan voor kennisgeving placht te worden aangenomen.

Bewaren wij het goede nieuws voor het laatst: het lijdt geen twijfel dat de Leidse studenten in de geneeskunde destijds behoorlijk op de hoogte waren van de actuele stand van zaken in hun studievak.

SLOTBESCHOUWING

> "Er is eene kleine gemeenschap van zeshonderd jonge mannen, bijeen gekomen onder de leuze: kennis te vergaderen, waarheid te zoeken. Zij komt voort uit de eerste klasse van het land. En dat in een grooten, een stormachtigen tijd, een tijd vol verrassingen, vol tegenstrijdigheden. De groote menschenmaatschappij kookt als eene zee (…), eene revolutie is misschien op til, alles spant."
> "Wie zou kunnen meenen, dat in eene maatschappij, als de onze, enkel uit jonge menschen samengesteld, het c o n v e n t i o n e e l e zijn verderfelijken invloed zoo sterk zou doen gevoelen?"
>
> *Almanak 1889, 295-297.*

Hoe hebben de Leidse medisch studenten in de negentiende eeuw gereageerd op alle veranderingen die de geneeskunde destijds doormaakte? Die vraag staat, als rode draad, centraal in deze monografie. Ten behoeve van een antwoord erop is allereerst de hervorming van de negentiende-eeuwse geneeskunde globaal in kaart gebracht (Hoofdstuk I). Aangezien het hier gaat om studenten in de geneeskunde, zijn ook de studie en de toenmalige mutaties daarvan beschreven (Hoofdstuk II). *Onder studenten* speelt zich af in Leiden; daarom is tevens die stad in beeld gebracht, in het algemeen en vervolgens als studentenstad (Hoofdstuk III). Daarmee is de achtergrond geschetst, zijn de decorstukken opgesteld, ten behoeve van de twee chapiters waarop het eigenlijke onderzoek zich richtte: de Leidse universiteit en de faculteit der geneeskunde (Hoofdstuk IV) en de Leidse medisch studenten in verband met de metamorfose van de geneeskunde in de negentiende eeuw (Hoofdstuk V).

Tot welke uitkomsten leidt al deze informatie? De collectieve bronnen die voor dit onderzoek zijn gebruikt - de onderwijsevaluaties in de studentenalmanakken (Hoofdstuk IV) en de notulen van bijeenkomsten en andere rapportages van een viertal studentengezelschappen, onder meer over wetenschappelijke aangelegenheden (Hoofdstuk V) - laten, voorzover zij ons überhaupt inlichten, geen andere conclusie toe dan dat de Leidse studenten in de geneeskunde wel goed op de hoogte waren van de ontwikkelingen in hun studievak, maar dat zij die voor weinig meer dan voor kennisgeving hebben aangenomen.[1]

Deze slotsom is dus gebaseerd op onderzoek inzake vijf studentengezelschappen: twee algemene verenigingen, twee (vak)disputen en één bijzonder medisch gezelschap. Enerzijds is die basis smal, bepaald door wat zich aan relevante documentatie aandiende, en leidt zij tot een conclusie die zowel voorzichtig als voorlopig moet zijn, aangezien op het representatieve gehalte van hetgeen hier is voorgeschoteld bij gebrek aan voldoende vergelijkbaar materiaal nogal wat is af te

dingen[2]. Anderzijds valt op dat het resultaat van alle bestudering bij deze onderling zeer verschillende gezelschappen grosso modo in een en dezelfde richting wijst, en zo de geloofwaardigheid van deze conclusie versterkt. In ieder geval geven in het bijzonder de terugblikken op de disputen 'Hippocrates' en 'Humboldt' impliciet een behoorlijke indruk van de gang van zaken binnen zulke kringen[3] - in het laatste kwart van de negentiende eeuw.

De negentiende-eeuwse medisch studenten te Leiden hebben zich in het algemeen dus betrekkelijk weinig gelegen laten liggen aan de metamorfose van de geneeskunde in hun tijd. Is dat vreemd, en: is het erg - doet het er veel toe? Het antwoord op die vragen hangt in doorslaggevende mate af van het standpunt van degene aan wie ze gesteld worden, van gekoesterde verwachtingen, van de gekozen invalshoek. De reactie van deze schrijver luidt: de attitude van de studenten behoeft amper verwondering te wekken, en is evenmin te laken.

Tot diep in de negentiende eeuw is de universiteit in eerste aanleg en bovenal gezien als een onderwijsinstituut, dat eerst educatieve vorming bijbracht en vervolgens tendeerde naar opleiding in een vak. Wetenschap was een component die pas in de tweede helft van de eeuw echt goed doordrong in het academische bestel. Ook de studenten kwamen in de eerste plaats naar de hogeschool om er onderricht te worden in het vak van hun keuze, eerst als deel van hun opvoeding, later om er een vak te leren. Wetenschap kwam, zeker aanvankelijk, dus op de tweede plaats. De commentaren in hun Almanak zijn de hele eeuw door onderwijsbeoordelingen, waarbij het dikwijls trouwens meer ging om de vorm dan om de inhoud ervan. Of een hoogleraar 'wellevend' was of juist niet, of hij duidelijk en onderhoudend dan wel verward of slaapverwekkend doceerde, waren aspecten die ogenschijnlijk zwaarder wogen dan zijn vakinhoudelijke kwaliteiten.

Was de studielast voor de student in het begin van de eeuw relatief licht, naarmate de tijd voortschreed nam het aantal (medische) vakken toe, werden de exameneisen aanmerkelijk opgeschroefd, en was er niet alleen minder ruimte voor kwajongensstreken, maar had de student ook minder gelegenheid voor bijzaken, wilde hij zijn vak onder de knie krijgen en zijn studie tot een goed einde brengen - al verbaast daarom, van hoeveel clubs hij tegelijkertijd actief lid placht te zijn. Hij werd vermoedelijk zozeer in beslag genomen door de alsmaar uitdijende leerstof, dat hij al blij was bij te blijven; om zich ook nog eens te verdiepen in alles wat zich aan nieuws in de medische wereld voordeed, zal wellicht te veel gevraagd zijn. Als de talentrijke en ijverige student G. Kapsenberg zich al de nodige inspanning dient te getroosten om binnen redelijke termijn aan alle studie-eisen te voldoen, behoeft men niet verrast op te kijken dat de gemiddelde student daar nog veel meer moeite voor zal hebben moeten doen. En wanneer innovatie aan de orde kwam, bijvoorbeeld in de colleges en in de disputen, dan is het nog maar de vraag of de betekenis ervan hem evenzeer bezighield als de druk van het naderende examen. Bovendien: hij zat midden in het ontwikkelingsproces, en ontbeerde

het overzicht; de veelheid van gebeurtenissen maakte het de tijdgenoot ook toen moeilijk de gang van zaken zo te duiden en in perspectief te plaatsen als latere ordening mogelijk maakt[4]. Belangstelling voor nieuwe ontwikkelingen groeit veelal pas later, na voltooiing van de studie, ook bij een Kapsenberg.

Dat de studenten alle verandering tamelijk neutraal, zonder veel overtuigingskracht, over zich heen hebben laten komen, kan uiteraard ook te maken hebben met de veronderstelling dat ontdekkingen en uitvindingen, nieuwe theorieën en inzichten destijds dermate over elkaar heen buitelden, dat zij er niet meer koud of warm van werden, dat zij er enigszins verblind[5] - al moeten zij er dan wel oog voor gehad hebben!? - en blasé door raakten; en dat zij er niet mee wegliepen, omdat nieuwigheden vaak al weer snel verouderd en achterhaald waren[6]. Wanneer in het kader van het ontluikende studentenprotest de studenten in de geneeskunde zich beginnen te roeren uit bezorgdheid over de falende opleiding en de slechte gezondheidstoestand van de bevolking, blijft het onduidelijk of zij daar wel echt in geïnteresseerd waren, of dat zij ageerden bijvoorbeeld om de regering in beweging te krijgen[7]. En àls zij zich er al over uitlieten, hadden zij dat dan zelf bedacht of hadden ze zich laten souffleren, door hoogleraren[8] en anderen; deden ze dat om te provoceren, om zich 'geleerd' voor te doen, om 'er bij te horen', of om andere - al dan niet legitieme - redenen? Wij zullen het waarschijnlijk nooit zeker weten.[9]

Natuurlijk zijn er bijzondere studenten die al tijdens hun opleiding tot bijzondere wetenschappelijke prestaties komen, maar zij zijn uitzonderingen op de regel dat studenten als zodanig consumenten zijn en geen producenten, dat zij kennis opdoen, in plaats van die te verspreiden - laat staan dat zij in dit geval tot de vernieuwers in de geneeskunde zouden mogen worden gerekend.

Wel staat vast dat sommige studenten in de geneeskunde te Leiden zich in hun studententijd niet of nauwelijks op moderniteiten hebben laten betrappen, die later als vernieuwende en vooraanstaande medici van zich hebben doen horen en spreken. Noch J.B. Molewater aan het begin van de hier gehanteerde 'kernperiode' (1838-1888), noch J.K.A. Wertheim Salomonson aan het eind ervan, is als student opgevallen door een buitengewone belangstelling voor geneeskundige vernieuwing, waarvoor zij zich later, beroepshalve als medicus, volop hebben ingezet, Molewater als ziekenhuisdirecteur, Wertheim Salomonson als hoogleraar. Als deze 'voorlopers' het tijdens hun opleiding al zo hebben laten afweten, bevreemdt het niet dat de meeste studenten destijds nauwelijks gevoelig waren voor de noviteiten die zich in hun vak en wetenschap voordeden. Daar komt bij dat menige gevestigde arts er al moeite mee had warm te lopen voor nieuw medisch gedachtegoed en dito technologie, de ontwikkelingen soms negeerde of er zich zelfs heftig tegen verzette.[10] En als zelfs hoogleraren, zeker bij de toenemende specialisatie, door de stroomversnelling in hun vak meegesleept worden, wat valt dan te verwachten van hun leerlingen, die zich al genoeg moesten inspannen om de in breedte en diepte steeds zwaardere medische studie te volgen?

Dus neen, echt verwonderlijk of verwijtbaar is het niet dat de Leidse 'muzenzoon' in zijn studententijd de wetenschappelijke vooruitgang niet zo heeft opgepikt zoals hij dat naderhand kon doen, terugkijkend en met de kennis en het in- en overzicht van later.

Dat de Leidse studenten zich niet erg druk lijken te hebben gemaakt over alle verandering in de geneeskunde, wil niet zeggen dat zij zich er niet van bewust zijn geweest, integendeel[11]. Niet voor niets hebben zij op nieuwe theorieën wel kritiek geleverd, zoals in het dispuut 'Humboldt' op de zuurstofbepaling van Romyn en op de Drucklinien van Küllmann.

Leidse medisch studenten namen lang niet alles voor zoete koek aan, en kropen allerminst bedeesd in hun schulp als iets nieuws in zicht was. In 1839 was medisch student Molewater de grote man achter de totstandkoming van het Leidsche Studenten Corps; daarmee was alle tweespalt weliswaar nog niet verdwenen maar wel naar de achtergrond verdreven c.q. tenminste gemarginaliseerd. En hoe in de Frans-Duitse oorlog (1870-'71) Leidse medisch candidaten zich van hun beste kant hebben laten zien, heeft een ondernemend en moedig vijftal aanstaande artsen onder auspiciën van het prille Roode Kruis genoegzaam aangetoond. Even later hielpen zij, als (bestuurs)lid of als donateur, de Vereeniging tot ondersteuning van behoeftige kraamvrouwen te Leiden enz. op te richten en vervolgens in stand te houden - geen origineel fenomeen als zodanig, maar wel nieuw waar het exclusief Leidse studenten in de geneeskunde waren die - inderdaad, onder toezicht van de hoogleraar verloskunde - deze kar trokken, om het wat triviaal maar daarom nog niet minder treffend te formuleren.

En er is meer te zeggen over hun affiniteit met het nieuwe. Toen de studenten zich beklaagden over de inrichting van het Nosocomium Academicum en tot verbetering ervan opriepen, had dat primair praktische gronden en betekent het niet dat de vernieuwing van de geneeskunde hun inspiratiebron was. Terwijl hetzelfde betoogd kan worden naar aanleiding van hun bezwaren, later in de eeuw, tegen het ruimtegebrek in les- en andere lokaliteiten.

"In de tweede helft van de negentiende eeuw ervoeren de mensen hun tijd als een van snelle veranderingen"[12]; ook de Leidse studenten bleken zich daarvan rekenschap te geven. Maar als de Utrechtse fysioloog en oogheelkundige F.C. Donders beweert dat "onze kunst meer en meer een weldaad voor de menschheid is geworden", hebben de Leidse studenten in die kunst "den grooten vooruitgang der Geneeskundige wetenschap" anno 1888 ook zo beleefd?[13]

Want dàt is het eigenlijk waar het hier om draait: een kwestie van beleving. En beleving is tenminste deels zeer persoonlijk. Zonder te willen vervallen in uitzichtloos gepsychologiseer past hier de kanttekening dat tussen wat iemand naar buiten brengt èn wat hij of zij zelf werkelijk denkt, om allerlei redenen, een kloof kan gapen die zich niet altijd gemakkelijk laat overbruggen. Zo uit aanstaand medicus Molewater zich in brieven aan zijn ouders wel anders dan in zijn, voor zichzelf geschreven dagboek[14].

De beoordeling van het onderwijs in de studentenalmanak zal in voorkomende gevallen een compromis zijn geweest, een gemiddelde van wat een groep studenten ervan vond. Want studenten in de negentiende eeuw, ook die in de geneeskunde te Leiden, vormden geen eenheidsworst[15]. En zij lieten zich nog wel eens emotioneel gaan[16]. Maar in hun gezelschappen hebben zij hun emoties veelal bewaard voor andere dan wetenschappelijke aangelegenheden. Ten aanzien van vernieuwingen in de geneeskunde hebben zij evenmin van afkeer of verzet als van empathie of enthousiasme blijkgegeven. De mate van hun ontvankelijkheid zal bijgevolg tussen deze uitersten in moeten worden gezocht. Ze stonden er wel voor open, al toonden zij nauwelijks nieuwsgierigheid, laat staan dat zij door vernieuwingsdrang zijn opgevallen. Aangezien zij niettemin goed geïnformeerd blijken te zijn geweest, lijkt de eindindruk dat zij alle verworvenheden voor kennisgeving hebben aangenomen een alleszins te billijken slotsom.

Stelt deze verre van opzienbarende uitkomst mogelijk teleur, wij behoeven het er hier niet bij te laten. Er is namelijk aanleiding om nog op enkele onderwerpen nader in te gaan, opmerkelijke thema's die, impliciet of expliciet, in de loop van het betoog zijn gepasseerd en die nabeschouwing verdienen.

In de Inleiding is de kijk op de negentiende eeuw ter sprake gekomen. Dat vooral de eerste helft van die eeuw lang als amper opwindend te boek heeft gestaan, is daar toegeschreven aan negatieve beeldvorming - met de poëet Potgieter in de rol van beeldbepaler, al was hij niet de enige die weinig goede woorden voor deze, zíjn tijd over had. Dit proefschrift wil een bijdrage leveren "aan de groeiende herwaardering van de negentiende eeuw, die vanaf het begin van de twintigste eeuw met zoveel dédain als een 'verkeerd verleden' was weggezet"[17], waarin onder andere het moderne Nederland is vormgegeven. Het misleidende beeld dat er toen maar weinig gebeurde, is in deze monografie vergruisd, aan de hand van en toegespitst op de indrukwekkende transformatie van de geneeskunde, als wetenschap, als vak, qua opleiding, in de medische praktijk. De houdbaarheidsdatum van de jansaliegeest was allang verstreken, toen dat beeld nog volledig intact was.

Iets dergelijks lijkt met de Leidse universiteit en - in het bijzonder - met haar faculteit der geneeskunde gebeurd te zijn. Voor de Leidse academie en haar medische faculteit is de achttiende eeuw na Boerhaave allerminst een gouden eeuw geweest. Na eerdere toppen was het dal diep, en pas na 1850 krabbelde de Leidse Alma Mater daar geleidelijk uit op, om tegen het einde van de negentiende eeuw weer volop haar partijtje mee te blazen in het orkest van Europa's meest vooraanstaande universiteiten, vooral dankzij sublieme solisten zoals de medicus-fysioloog W. Einthoven.

Daar leek het in de eerste helft van de negentiende eeuw echter in het geheel niet op. Albert Kölliker (1817-1905) taxeerde het peil van de geneeskunde aan 's lands oudste en eerste hogeschool kernachtig: "Überhaupt ist Leyden als medizinische Schule sehr gesunken und steht bedeutend hinter Utrecht zurück …". De Leidse

ontleedkundige collectie had op deze bekende Duitse anatoom en fysioloog, histoloog en embryoloog tijdens zijn bezoek aan de Sleutelstad in september 1850 eerder een curieuze dan een wetenschappelijk belangrijke indruk gemaakt. En dat de Domstedelijke academie het in zijn ogen veel beter deed dan die van Leiden, is goed te begrijpen vanuit het gegeven dat Utrecht toentertijd eminente hoogleraren als J.L.C. Schroeder van der Kolk, G.J. Mulder en F.C. Donders rijk was, welk trio de ontwikkeling van de moderne fysiologie aanzienlijk heeft bevorderd.[18]

In de literatuur blinkt de Leidse hogeschool in de eerste helft van de negentiende eeuw niet uit door vooruitgang en vernieuwing[19], en die beeldvorming strookt wel met de bevindingen in deze studie. Maar dat Leiden nu zó hopeloos ver achter de universiteit van Utrecht en het Athenaeum Illustre te Amsterdam aan hobbelde als wel is beweerd, is een voorstelling van zaken die tenminste enige nuancering behoeft. Inderdaad, wanneer men het microscopisch onderzoek aan hogescholen onder de loep legt, lag het vaderlandse centrum van de nieuwe, natuurwetenschappelijk geïnspireerde richting destijds niet in Leiden, maar in Utrecht.[20] Ook de ontwikkelingen in de theoretische vakken (anatomie, fysiologie en pathologische anatomie) gingen aanvankelijk zeker aan Leiden voorbij - zoals voor fysiologie reeds is aangegeven. Sterker nog: in 1865 had de Leidse faculteit der geneeskunde als enige in Nederland geen aparte hoogleraar voor fysiologie.[21] En bij het geneeskundig laboratoriumonderwijs was Leiden 'hekkensluiter'.[22]

Maar wàs Leiden nu echt zo ouderwets en slecht, en waren Utrecht en Amsterdam werkelijk zo vooruitstrevend en goed? De malaise van Leiden is stellig geen mythe, maar het lijdt geen twijfel dat gniffelende Amsterdammers en Utrechtenaren, als zelfbenoemde bestuurders van het vehikel der vernieuwing, dat negatieve beeld van de oude concurrent in de medische historiografie hebben helpen boetseren. Dat ligt ook voor de hand, omdat Leiden destijds officieel de eerste in rang was en als zodanig in menig opzicht bevoorrecht boven Utrecht en Groningen, en helemaal jegens Amsterdam. Gevoelens van naijver en leedvermaak zullen zeker hebben meegespeeld in de bewoordingen van Donders die, met bijkans sardonisch genoegen, het begin van de jaren dertig van de negentiende eeuw karakteriseerde als de tijd

> "die van groote omkeeringen op biologisch en medisch gebied zwanger ging. Maar in de verte nog slechts hoorde men het ruischen, en het zal niemand bevreemden dat het klassieke Leiden, dat op zooveel aloude roem kon bogen en waar men de schimmen van eenen Boerhaave en Gaubius nog zag ronddwalen, daarvoor doof gebleven was".[23]

En een Amsterdamse hoogleraar, de neuroloog en psychiater C. Winkler, peperde het de rivaal later nog eens extra in, door daar instemmend op in te haken:

> "zelfs nog in 1846, toen dit geruisch was overgegaan in een donderstorm en mokerslagen waren toegebracht aan de dogmatische methodiek van het onderwijs in geneeskunde, had men er te Leiden nog altijd geen ooren voor."[24]

Veel feller nog ging de jonge fysioloog J. Moleschott in 1848 te keer tegen de opvolging van G. Sandifort door H.J. Halbertsma; hij vond de laatste ongeschikt voor de Leidse leerstoel voor anatomie en fysiologie, en verweet de Leidse universiteit zo de mogelijkheid te missen om de fysiologie in Nederland op een nieuwe leest te schoeien, waartoe hij geleerden als zijn vrienden I. van Deen en F.C. Donders wel in staat achtte:

> "Ik heb zeer gegronde redenen, aan de bekwaamheid van de heer Halbertsma te twijfelen. Ik weet, dat ZEd. te Leijden geen grondige kennis in de anatomie en physiologie heeft kunnen opdoen (…).
> Daarom heeft men zich voor 1½ jaar gehaast den heer Halbertsma naar Duitschland te zenden."

In de praktijk heeft Halbertsma het er in de Sleutelstad echter nog niet zo slecht van af gebracht, terwijl Moleschott veel later heeft toegegeven dat hij indertijd te hard en te negatief van stapel was gelopen.[25] Maar intussen was de toon wel gezet en de beeldvorming 'bediend'. Niettemin was Halbertsma in de eerste plaats anatoom, en heeft hij geijverd voor een eigen leerstoel voor de fysiologie.[26]

Zoals gezegd was deze kritiek op de oude academie aan het Rapenburg afkomstig van Amsterdammers en Utrechtenaren, die er niets op tegen moeten hebben gehad om

> "hun eigen vernieuwingsgezinde inborst tegen de doffe achtergrond van 's lands oudste en eerbiedwaardigste academie af te zetten. Maar al werden de contrasten door de betrokken tijdgenoten soms wat zwaar aangezet, dat neemt niet weg dat de Leidse geneeskunde in wetenschappelijk opzicht in de decennia rond 1850 in de versukkeling was geraakt en naast de Utrechtse zusterfaculteit een weinig vitale indruk maakte."[27]

Boven Leiden hingen dus donkere luchten, maar de wolkenvelden zouden overdrijven. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de instelling van nieuwe leerstoelen. Zo was de afzonderlijke leerstoel voor de verloskunde, bezet door A.E. Simon Thomas (1848), de eerste in Nederland. Pas na zestien jaar volgden het Athenaeum Illustre en de Klinische School te Amsterdam, met L. Lehmann; stond Simon Thomas meer open voor progressieve ideeën, zoals het wassen van de handen om kraamvrouwenkoorts te voorkomen, Lehmann heeft in de hoofdstad de vooruitgang vele jaren tegengehouden. In 1866 werden aan de universiteiten van Groningen en Utrecht T. Halbertsma respectievelijk A. Gusserow benoemd. De verloskunde had zich toen van een zelfstandige academische status verzekerd - voorgegaan door Leiden![28] Ook met oogheelkunde liep Leiden aan de kop, met D. Doyer (1869), een kandidaat die door zijn Utrechtse leermeester Donders daartoe "zeer aanbevolen" was; Utrecht en Amsterdam volgden in 1877, en Groningen eerst in 1890.[29]

En de omslag van de traditionele naar de moderne methoden als percussie en auscultatie, en van chemisch en microscopisch onderzoek bijvoorbeeld heeft zich heel geleidelijk voltrokken; inzake de 'klinische methode' ging Leiden om in 1862, Groningen in 1866, en Utrecht pas in 1881.[30] Op dit onderdeel liep het zogenaamd achtergebleven Leiden nota bene voorop, en sloot het progressief geachte Utrecht de rij. En toen het denken over de verhouding tussen 'theorie' en 'praktijk' in de loop van de negentiende eeuw radicaal veranderde, waren het Leidse medische hoogleraren als Pruys van der Hoeven, Suringar, Evers, Boogaard, Polano en Rosenstein, die zich in dit debat nadrukkelijk lieten horen.[31]

Kortom: had de Leidse medische faculteit metterdaad geen deel aan de baanbrekende ontdekkingen en uitvindingen in de negentiende eeuw, zij heeft de nieuw ontsloten velden van onderzoek naarstig geëxploiteerd, terwijl de verbeterde therapeutische methoden er toepassing en waardering vonden[32]. Bovendien, zo is gebleken, bleef Leiden niet in alle opzichten gedurende de negentiende eeuw achter bij -vooral- Utrecht en Amsterdam.

Èn: voor wie het wilde zien, was er een bemoedigend lichtpuntje, namelijk dat het "vaak de mindere periodes in de geschiedenis van een universiteit (zijn) die haar karakter het beste onthullen, niet de bloeiperiodes."[33] Met andere woorden: men leert een Alma Mater dikwijls beter kennen wanneer het haar wat tegen zit, dan wanneer het haar voor de wind gaat. Zo beschouwd hebben dus ook mindere fases hun functie, ook voor de Leidse academie in de negentiende eeuw. Herstel was echter in zicht. "De wetenschappelijke ontwikkeling van ons land en van ons volk is van omstreeks 1850 af een onafgebroken proces in stijgende lijn geweest, allereerst op het terrein der natuurwetenschap", aldus de historicus J. Huizinga[34], en de hogeschool in de Sleutelstad liftte op dat succes mee, had er zelf ook steeds meer deel aan. Toch werd de euforie getemperd. Hoezeer de ster van Leiden aan het eind van de negentiende eeuw ook schitterde aan het academisch firmament, de ambities bleven bescheiden. Prof. P.A. van der Lith, de (pro)motor achter het Leidsch Universiteits-Fonds, achtte de vaderlandse prestaties niet te vergelijken met het Duitse topniveau.[35] Ergo: men verkeerde er niet met het hoofd in de wolken, maar bleef verankering in de Hollandse klei trouw. Daar bestond ook aanleiding toe, immers: "Hoezeer de Leidse natuurkunde ook internationaal de aandacht mocht trekken, de Leidse universiteit was in deze periode wat de aantallen studenten betreft een juridische, wat de veelheid van vakken betreft een letterenuniversiteit."[36] Per saldo was de Leidse academie zelfs in het begin van de twintigste eeuw nog een "kleine universiteit"[37].

"Zoep'n, toep'n en op de wiev'n kroep'n" - zo stonden studenten bekend, als onverbeterlijke losbollen, die de tijd verdreven met drank, kaarten en sex. De 'muzenzonen' gaven bovendien bij herhaling aanstoot door arrogant en asociaal optreden, en hechtten meer belang aan het studentenleven dan aan hun studie. (Wat dit alles betreft hadden de vrouwen baat bij deze mannengeschiedenis,

waarin zij nog slechts bij hoge uitzondering figureerden, want de klachten over buitensporig gedrag waren voor de heren gereserveerd). Maar komt dit stereotiepe profiel wel overeen met de werkelijkheid, en is niet te gemakkelijk afgegaan op de meest afwijkende en dus opvallende kenmerken van het studentenbestaan?[38] Anders gevraagd: is er niet opnieuw reden om ons in een zaak van hardnekkige beeldvorming[39] te verdiepen?

Nu is - om te beginnen - gejammer over luie en losbandige studenten van alle tijden[40]. Tot diep in de negentiende eeuw konden de studenten, de zonen van de hogere standen, het zich veroorloven om gedurende hun studententijd een vrij en ongedisciplineerd leventje te leiden, en hun studie niet al te serieus te nemen. In feite vormden zij een stand op zichzelf, gekenmerkt door eigen kledij, mores, taalgebruik, levensstijl èn de wijze waarop zij zich afzetten tegen de 'ploerten', de burgerij. Dit beeld, vooral gekleurd door de satirische schetsen van Klikspaan, werd later in de eeuw bijgesteld door de opmars van andersoortige studenten, voor wie de wetenschap de mogelijkheid opende om zichzelf in het studentenleven te manifesteren, aangezien zij dat niet konden doen met geld en goede manieren.[41]

Zoals de negentiende eeuw is getypeerd door de pen van Potgieter, zo is de voorstelling van de toenmalige student geijkt door de kijk van Klikspaan - en hoewel er een zekere mate van eenzijdigheid en overdrijving niet uit is weg te denken, heeft ook de laatste het karikaturale beeld van de student lange tijd overeind weten te houden. Terwijl een 'eeuwig student' als Th. Himpe geldt als uitzondering op de regel dat 'de' negentiende-eeuwse student (in de geneeskunde) niet die asociale flierefluiter is geweest waarvoor hij geruime tijd is gehouden. Want wij hebben de Leidse (medisch) student ook heel anders leren kennen, als ijverig studerend en maatschappelijk bevlogen.

Dat poetst niet weg dat studenten, als veelbelovende jongelui, geneigd zijn het leven van de zonnige zijde te beschouwen, en er zeker niet op uit zijn om de voor ouderen geldende conventies zonder meer te omhelzen. Toch suggereert de toewijding waarmee zij om de haverklap de eigen corpswetten herzagen of op onderdelen aanpasten, de behoefte aan houvast aan eigen normen en waarden. Daarbij hielp het dat de juridische faculteit de hele negentiende eeuw door numeriek de grootste placht te zijn - gevolgd door de faculteit der geneeskunde -, want het spreekt voor zich dat juist de aankomende rechtsgeleerden er aardigheid in hadden om hun prille vernuft te scherpen en het vers in colleges opgestokene in praktijk te brengen - met het bijkomende, maar niet te verwaarlozen voordeel dat zij daarbij vrijelijk hun gang konden gaan zonder iemand kwaad te doen. De vaardigheid aan wetteksten te sleutelen was overigens niet alleen voor juristen weggelegd, zoals wij hebben ondervonden bij een gezelschap als 'Hippocrates', waar trouwens net als in het dispuut 'Humboldt' tevens hard en vlijtig gewerkt werd.

Dat neemt niet weg dat studenten hun disputen ook als spel beschouwden, een spel waarvoor spelregels golden (statuten, reglementen etc.), en waarin zij de

ernst van de studie even konden laten varen voor de luim van de ontspanning. Hoewel er dus wel degelijk een relativerend kantje aan het dispuutfenomeen zat, en de heren studenten zich niet zelden maar al te gretig van hun balorige of zelfs baldadige zijde lieten zien, legt het toch, wellicht ongewild en ongeweten, een 'esprit de corps' bloot, met inbegrip van een sfeer die de geest van de tijd reflecteert. En daarom zijn studentengezelschappen zoals disputen, ondanks alles, een serieuze bron van informatie over de receptie onder Leidse medisch studenten van de vernieuwing van hun vak en wetenschap in de negentiende eeuw.

Net zoals de negentiende-eeuwse hervorming van de geneeskunde wortelt in de achttiende eeuw, zo deden zich toen ook "tekenen, die wijzen, op wat komen gaat" voor in de Leidse studentengelederen, richting eenheid.[42] De ontwikkeling van de Leidse universiteit in de negentiende eeuw laat zich, op het mechanische af, in drie maal drie decennia vangen: 1815-1845, 1845-1875, en 1875-1905. Daarbij vallen de eerste en de laatste periode op als "tijden van spanning, van interne verdeeldheid en verstoord evenwicht en omsluiten ze een tijd van relatieve rust, consensus en balans." De veranderingen in de eeuw maakten de spanning, maar dat wil allerminst zeggen dat in het tweede tijdvak de klok stilstond, dat er niets voorviel, integendeel - maar het zoeken naar overeenstemming en evenwicht had toen wel de overhand. Dat gold stellig ook voor de studenten, wier habitus zich in deze tussenfase door belangenbehartiging, toenadering en engagement onderscheidde[43].

Ofschoon de negentiende-eeuwse student te Leiden zich inderdaad wel te buiten ging aan puberale vormen van vermaak[44], zijn er al met al redenen genoeg om hem niet uitsluitend door die gekleurde bril te bezien. Niet voor niets laat de Almanak voor 1866 weten: "Het aannemen der nieuwe geneeskundige wetten maakte dit jaar [1865] voor ons, studenten in de Medicijnen, bijzonder belangrijk"; er kwam dan ook geen Leidse adhesie voor het bezwaarschrift van de Utrechtse studenten geneeskunde tegen de onwenselijkheid van die nieuwe wetgeving, waarvan in Leiden juist ruimte voor verbetering van het onderwijs werd verwacht, inclusief meer gelegenheid voor studenten om zich met bijzondere takken van de medische wetenschap vertrouwd te maken[45]. Misschien is de zwoegende student uiteindelijk nog wel veel representatiever voor het studentenleven dan zijn zorgeloze tegenhanger, althans in de late negentiende eeuw toen sprake was van

> "ploeterende studenten, die van hun studie een doodernstige zaak maakten omdat hun toekomst er vanaf hing, van arme stumpers die hun avondeten voor een kwartje bij de volksgaarkeuken nuttigden en die altijd op zoek waren naar beurzen, weldoeners en bijbaantjes om het hoofd boven water te houden."[46]

"Direct springt in het oog hoe overweldigend Duits georiënteerd de natuurkunde in Lorentz' dagen was."[47] De dominantie van de Duitse wetenschap, ruwweg tussen 1850 en 1920[48], - waarover deze laatste kanttekening handelt - was echter niet

alleen in de fysica van toepassing, zij deed zich evenzeer in de geneeskunde voor. Berlijn en ook Wenen waren wetenschappelijke centra, waar menig Nederlands medicus (in spe) zich kwam laven aan de er aanwezige expertise. In omgekeerde richting gold aanstelling van Duitse en Oostenrijkse geleerden bij Nederlandse universiteiten haast per definitie als een garantie voor kwaliteit. Maar daar wrong nu precies de schoen. Al vroeg ontwikkelde zich een soort Calimero-effect[49] ten aanzien van deze gang van zaken, weerklonken kritische geluiden die allengs aanzwollen naarmate die onmiskenbare invloed meer nadruk kreeg.

De Leidse hoogleraar C. Pruys van der Hoeven bijvoorbeeld maakte van zijn afkeer van de suprematie der oosterburen in het geheel geen geheim, en luchtte zijn hart in 1866:

> "Sedert het latijn en grieksch is afgeschaft, schrijven de geleerden in hunne landtaal, hetgeen wel eens aan het pinksterfeest herinnert. Dit veroorzaakt, dat wij, Nederlanders vooral, veel Duitsch lezen en dat door het lezen, wij Duitsch leeren denken."
> "Jammer, dat het jonge Nederland zich aan den Duitschen invloed niet heeft kunnen onttrekken, en ter kwader ure zich aan Germanjes geestelijke overmagt heeft onderworpen. Leest gij de moderne schriften onzer medici, gij zult er weldra de sporen ontdekken onzer Duitsche studiën en de ziekteverhalen, die bovenal eenvoudig moesten zijn, zullen u onwillekeurig aan een marionettenspel doen denken, waarin de poppen beurtelings ten tooneele verschijnen.
> Wat toch zijn die diarrhee die optreedt, en die dood die intreedt, anders dan ziekteverschijnselen op stelten, waar bij wij niet weten of wij lagchen of huilen zullen? En wat die dikke boeken, met ellenlange noten en duistere volzinnen, wat anders geven zij ons te kennen, dan dat de laatste hand aan het werk niet is gelegd, en dat wij de produkten voor ons zien van geleerd nachtbraken?"
> "… zullen onze medici geen ordentlijk Hollandsch meer kunnen schrijven. En dat dit niet alleen hier bij ons het geval is, daarvan kunnen onze naburen de Duitschers getuigen, wier stijl alle oorspronkelijke eenvoudigheid en waarheid schijnt te zullen verliezen, en zich in hoogdravend bombast of pedanten woordenkraam op te lossen."
> "De Duitsche manier van generaliseren is zeker minder goed te keuren dan de fransche, die ons de bijzondere feiten mededeelen, waarvan de uitkomsten van hun onderzoek zijn afgeleid."[50]

Toch weet Pruys van der Hoeven bij een enkele gelegenheid wel enige vriendelijkheid en waardering op te brengen, zoals wanneer hij zich bij de 'Hoogere Opleiding tot de Geneeskunde' afvraagt:

> "En nu deze Hoogere Opleiding, wat moet zij eigenlijk zijn?
> Wat anders dan vorming tot mensch in den edelsten, rijksten zin van dit woord. Bildung, en wel vielseitiger Bildung, gelijk onze Duitsche broeders het uitdrukken, met bepaalde betrekking tot geneeskunde, hoofdzakelijk in hare praktische strekking als kunst."[51]

Zijn aversie tegen de "geestelijke overmagt die de Duitschers op ons uitoefenen"[52] overheerst niettemin, en lijkt speciaal ingegeven door de angst dat Nederland en de Nederlanders zich zelf te kort doen, dat zij hun eigen karakter verliezen:

> "In dat opzigt is bovenal het verkeer met onze Duitsche schrijvers gevaarlijk en niet zelden besmettelijk. De Duitsche Natie is de geleerde natie bij uitnemendheid. Wat in Duitschland geschreven, gedrukt, gelezen wordt, is ontzettend. De Duitsche school is thans de heerschende. De Hand- en Leerboeken die onze jongelieden gebruiken, zijn Duitsche. De Journalistiek die zij lezen, is de Duitsche. Vandaar eene meer en meer toenemende germanomanie (vergeeft mij het vreemde woord, dat de zaak door mij bedoeld, volkomen uitdrukt) die onder ons veld wint en onze taal, ons wetenschappelijk volkskarakter, onze zelfstandigheid, onze vrijheid ernstig bedreigt. Leest onze Akademische proefschriften en gij zult er u van kunnen overtuigen. Is dat Nederduitsch of Hoogduitsch? Leest hunne stellingen. Zijn het niet meestal Duitschers die geciteerd worden? Of zoo het anderen zijn, is het niet dikwijls om hen te weêrspreken? Als onze schriften gelezen zullen worden, moeten zij niet in het Hoogduitsch geschreven of vertaald zijn? Waarheen reizen onze jongelieden? Is het niet naar Weenen, Praag of Berlijn? Zoo wij buitenslands bekend willen wezen, zijn het niet onze Duitsche naburen om wier lof wij bedelen? Wat moeten zij zelven van dat alles denken? Wat anders dan dat wij niets liever wenschen dan in het groote Duitsche Vaderland te worden opgenomen, en ons platduitsch met hun Hoogduitsch te verwisselen.
>
> Denkt niet dat ik de groote, de onschatbare verdiensten der Duitschers zou miskennen of willen verkleinen? Niemand kan ze hooger schatten. Ik wil slechts mijne Nederlanders waarschuwen voor onzelfstandigheid, karakterloosheid, en partijdige vooringenomenheid met vreemdelingen, die zich ter naauwernood de moeite geven ons land en volk te leeren kennen.
>
> Wij Nederlanders hebben ons eigen volkskarakter, onze eigene methode van studie, onze eigene plaats in de menschen- en volkerenwereld, waaruit wij ons niet moeten laten verdringen."
>
> "De overmagt der Duitschers op onze studiën wordt vooral dan bedenkelijk, wanneer zij ons volkskarakter bedreigt."[53]

Deze stellingname van de Leidse hoogleraar is zo uitvoerig aangehaald omdat zij niet op zichzelf stond, maar weergaf wat velen dachten, toen en later. Achter de antipathie tegen de Duitse overheersing in de wetenschap kan trouwens ook een politiek motief hebben gestoken. In de jaren zeventig van de negentiende eeuw voelde de politieke elite - dat wil zeggen: de mannen van 1848, de liberalen - zich bedreigd. In het oosten had Pruisen de Duitse deelstaten opgeslokt en het eens zo sterke Frankrijk verslagen, en ons land zou wel eens het volgende slachtoffer kunnen zijn. Terwijl in het westen Britten en Amerikanen bevestigden dat Nederland nimmer meer de machtigste handelsnatie van de wereld zou zijn.[54] Dat alles maakte de vaderlandse politieke elite knap onzeker - en Pruys van der Hoeven wàs liberaal[55].

Er waren er ook die de anti-Duitse ressentimenten probeerden te ontzenuwen, zoals de uit Berlijn afkomstige medicus S.S. Rosenstein, die als Gronings rector magnificus in 1871 verzekerde dat men in Nederland voor Duitsland in het geheel niet behoefde te vrezen.[56]

Ook J. Kneppelhout - de geestelijke vader van Klikspaan - liet van zich horen, en klaagde omstreeks 1875 over een pupil dat deze geheel was 'vermoft':

> "Zijn mooie karakter is gebleven, zijne bekwaamheden hebben zich zeer ontwikkeld, maar alle goede smaak is verloren, hij heeft en houdt de allures van een commis voyageur, gelukkig nog, dat hij geen Kneiper is geworden."[57]

Dat onze universiteiten aan het eind van de negentiende eeuw nogal eens hun toevlucht namen tot het aantrekken van buitenlands c.q. Duits(talig) talent voor de klinische geneeskunde weet C. Winkler aan de verslechtering van vak en wetenschap, gevolg van de hier ingevoerde wetgeving, die de medische opleiding zijns inziens had gereduceerd tot een praktische geneeskundige school. Kreeg de student daarin wel een verplichte, zeer veelzijdige vakstudie voor de kiezen, "bij het verzamelen van die groote hoeveelheid encyclopaedische kennis op het gebied der medicijnen is er geen tijd meer over voor vrije studie en rustig laboratoriumwerk."[58]. Zijn collega en vriend H. Treub tekende nog heftiger protest aan. In het 'Wehrschrift' *Universität und Vaterland* (1897) fulmineerde hij tegen de benoeming van buitenlanders op Nederlandse leerstoelen zolang daarvoor geschikte landgenoten beschikbaar waren; daarop stelde de Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst een onderzoek naar deze kwestie in.[59] Als taalpurist ergerde Treub er zich bovendien aan, dat Duitse professoren het Nederlands vervuilden door in zijn oren hoogst verfoeilijke germanismen te bezigen; "Hoe meer Duitsche docenten er aan onze Hollandsche universiteiten zijn, hoe erger dat worden moet", voorzag hij in 1891 met afgrijzen.[60] Zijns inziens verschilden Duitse en Nederlandse hoogleraren slechts daarin van elkaar "dass die deutschen Professoren selbst ausposaunen dass man in der Welt weiss, dass sie arbeiten, und die holländischen Professoren dies lieber Andern überlassen". Sedertdien stond Treub bij de daarover allerminst geamuseerde oosterburen te boek als 'die politisierende Hebamme'.[61]

Ook na de eeuwwisseling waren er bezwaren te beluisteren. Zoals reeds vermeld erkende G. Kapsenberg bij een bezoek aan Berlijn in 1912 weliswaar zich "in 't brandpunt van de wetenschap" te bevinden, maar liet hij zich anderzijds meer dan eens negatief over de Duitsers uit. Zo betitelde hij een versje van Schiller als "een prachtig gedichtje", maar voegde er in één adem aan toe: "Jammer dat een mof 't gemaakt heeft." En zijn verloofde Coba Bruggeman schreef hem in dezelfde tijd: "Pas maar op dat je niet bekeerd wordt en als een echte Mof terugkomt", en dat was dus niet als een compliment bedoeld …[62]

Dat een vrouw het laatste woord heeft in deze mannengeschiedenis, is bijzonder. Haar vermaan past evenwel in een traditie, immers: "Leidsche studenten tellen onder hunne edelste eigenschappen den zucht tot mopperen"[63]. Waaruit onloochenbaar blijkt dat zelfkennis zich ook voordeed, onder studenten.

NOTEN

Voorwoord

1 *Leids Nieuwsblad* dd. 28 juni 2005.

2 M. Wansbeek-Zijbrands, *Inventaris van de archieven van het Collegium Civitatis Academicae Lugduno-Batavae Supremum 1839-1972 en zijn voorgangers 1799-1839 en de Commissie voor de Sociëteit Minerva 1819-1972 (1982)*.

3 Een volledig overzicht van dit 'voorwerk' in het tijdschrift *Arts en Auto* is opgenomen in de Bibliografie.

4 Uitzonderingen bevestigen de regel, ook hier: zo wijdde W.Th.M. Frijhoff in 1981 zijn 'trendsettende' dissertatie aan *La société néerlandaise et ses gradués, 1575-1814* - al zijn *gradués* en *étudiants* niet onderling inwisselbaar, tekende Anna Frank-van Westrienen twee jaar later in *De Groote Tour* de educatiereis van Nederlanders in de zeventiende eeuw, zette J. Roelevink haar proefschrift *Gedicteerd verleden* uit 1986 over *Het onderwijs in de algemene geschiedenis aan de universiteit te Utrecht, 1735-1839* in met een vertoog over de student en zijn vooropleiding, en maakte Pieter A.J. Caljé veel werk van de Groningse studenten, in zijn dissertatie anno 2006, getiteld *Groningse studenten en hun academie. De inbedding van de universiteit in de samenleving in de negentiende eeuw* (en in *De veranderende academie. Studenten en hun cultuur, de universiteit en de samenleving in Groningen in de negentiende eeuw*, gepland te verschijnen in mei 2007 maar uiteindelijk uitgekomen in 2009 onder de titel *Student, universiteit en samenleving. De Groningse universiteit in de negentiende eeuw*).
Voor Leiden valt in deze context te wijzen op twee proefschriften, dat van Martine Zoeteman-van Pelt over *De studentenpopulatie van de Leidse universiteit, 1575-1812* uit 2011, en *De Romantische Club* van Peter van Zonneveld over *Leidse student-auteurs 1830-1840* uit 1993.

Inleiding

1 Het begrip verwijst naar de hoofdfiguur Jan Salie uit de allegorie *Jan, Jannetje en hun jongste kind* (1842) van de vaderlandse letterkundige en criticus, koopman en makelaar Everhardus Johannes Potgieter (1808-1875), waarin hij de lamlendigheid in zijn tijd hekelde, en in Jan Salie, het jongste kind, de energieloze Nederlander (bij voorkeur saliemelk drinkend omdat hij geen bier of sterke drank kon verdragen) portretteerde.
"Als HEYE zijn 'ferme jongens en stoere knapen' aanmaant om niet te blijven staan suffen en POTGIETER toornt tegen de Jan-Salie-geest, dan vergete men vooral niet dat deze uitingen zijn bedoeld als een verzet tegen de geest *binnen* die zelfvoldane burgerij, waaruit de critici zelf afkomstig waren en waarvan zij ook deel uitmaakten." Zelfs Potgieter wordt "niet als een wekker van sociaal besef, maar vóór alles als prediker van energie en ondernemingslust gezien van die klasse, waarbinnen hij voor zijn idealen weerklank kon en mocht verwachten." (J.A. Verdoorn, *Het gezondheidswezen te Amsterdam in de 19e eeuw*, 272). En die weerklank zouden hun klaagzangen krijgen, in de tweede helft van de negentiende eeuw.

2 De hardnekkigheid waarmee Potgieters etiket voortbestond zou (mede) kunnen verklaren waarom het tot eind 1992 heeft moeten duren eer, bijv., in "een duidelijke lacune" werd voorzien c.q. Willem Otterspeer met zijn proefschrift *De wiekslag van hun geest* een integrale geschiedenis van de Leidse universiteit in de i.c. veronachtzaamde negentiende eeuw presenteerde. Anders gezegd: de negentiende eeuw is lang weinig bemind geweest en daardoor relatief onbekend gebleven, en bijgevolg is het veranderlijke, dynamische karakter van de eeuw lang niet, althans onvoldoende, onderkend.

3 Marita Mathijsen heeft de negentiende eeuw nieuw gedefinieerd, niet als een duffe maar als *De gemaskerde eeuw*, waarin de toenmalige burgerij zichzelf een masker van hooggestemde idealen opzette, om zich schijnheilig achter te verbergen maar evenzeer als voorbeeld om zich naar te gedragen (Pieter A.J. Caljé in: L.J. Dorsman en P.J. Knegtmans, *Keurige wereldbestormers*, 12-13); vgl. het door Mathijsen (en Jan Bank) geredigeerde *Plaatsen van herinnering. Nederland in de negentiende eeuw*. Overigens: dat niet alleen Marita Mathijsen voor de herijking van de negentiende eeuw verantwoordelijk is, maakt bijv. Boudien de Vries genoegzaam duidelijk in haar Korte Introductie tot het dynamische tijdvak 1795-1896 (in: R.C.J. van Maanen (hoofdred.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad* III, 11-12).

4 De ene eeuw is niet korter of langer dan de andere, maar men rept toch wel van de 'lange' negentiende eeuw - ook omdat er zoveel in voorviel c.q. veranderde!? "Zo krijgen we de lange negentiende eeuw - van 1789 tot 1914 -, de korte twintigste eeuw - van 1914 tot 1979/'89 -, en de wie weet hoe lange 21ste eeuw" (Maarten van Rossem in *Historisch Nieuwsblad* van februari 2010, 49). Pieter Caljé en Jaap den Hollander zien dat toch anders, blijkens hun onlangs uitgekomen overzicht van *De lange twintigste eeuw*, die van 1870 tot heden (door)loopt.

5 althans op het Europese vasteland en afgezien van grenscorrecties.

6 Dat de identiteitskwestie de gemoederen destijds danig wist te beroeren, blijkt uit de studiebundel *Naties in een spanningsveld* (geredigeerd door Nele Bemong, Mary Kemperink, Marita Mathijsen en Tom Sintobin) over *Tegenstrijdige bewegingen in de identiteitsvorming in negentiende-eeuws Vlaanderen en Nederland*.
En met de opwinding erover lijkt het nu weinig anders gesteld te zijn. Enkele jaren terug heeft er tenminste een hoogoplopend publiek debat over het karakter van de Nederlandse identiteit plaatsgevonden, met prinses Maxima als 'buitenstaander'-aanjager die onder verwijzing naar onze multiculturele samenleving onomwonden postuleerde dat 'de' Nederlandse identiteit niet bestaat, waarin o.a. oud-Leids hoogleraar en toenmalig KNAW-president Frits van Oostrom van zich liet horen.

7 volgens Marita Mathijsen in interview in *NRC Handelsblad* dd. 13 november 2009 i.v.m. haar eerstdaags daarop gehouden Huizinga-lezing te Leiden.

8 *Tijdschrift voor Geschiedenis* 122/3 (2009) 422-424; in deze recensie wordt gemeld dat rond 1840 een enkeltje trekschuit van Amsterdam naar Haarlem ongeveer 50 cent kostte, omgerekend circa 5 euro. Vgl. Frederik H. Kreuger, *De Tweede Gouden Eeuw*, 147 e.v.

9 Ivo van de Wijdeven, *Lombok-comtés en Transvaalkoorts*, 50 e.v.

10 Atte Jongstra in recensie van *Plaatsen van herinnering* (vgl. noot 3) in *NRC Handelsblad* dd. 12 mei 2006.
De laatste tijd verschijnen publicaties over de negentiende eeuw die deels a.h.w. verrast lijken, d.w.z. uitgaan van een soort verwondering dat die eeuw zo dynamisch was, o.a. van Willem van der Ham, Maartje Janse, Pim Kooij, Frederik H. Kreuger, Wessel Krul, Jan Luiten van Zanden, Boudien de Vries en Auke van der Woud (zie Bibliografie).

11 Op 20 september 1839 arriveerde de eerste, feestelijke, stoomtrein vanuit Amsterdam in Haarlem, aan de oostzijde van het Spaarne bij het voorlopige, uiterst bescheiden station van de Hollandsche IJzeren Spoorweg-Maatschappij (HSM). (G. [A.J.] Veenendaal, 'Haarlem: Centraal Station. De eerste spoorweg in Nederland', in: Jan Bank en Marita Mathijsen, *Plaatsen van herinnering. Nederland in de negentiende eeuw*, 135-147).

12 De eerste Nederlandse automobilist was de Haagse fotograaf Adolphe Zimmermans, die op 19 mei 1896 met een ééncilinder Benz, model Victoria, vanuit Arnhem in Den Haag arriveerde; Zimmermans kreeg in 1898 niet nummer 1, maar nummer 6 als registratie. (H. [J.] van Groningen, 'De Pionier: A. Zimmermans, fotograaf', in: A. Bos, H. [J.] van Groningen, G. Mom (red.) en V. van der Vinne, *Het paardloze voertuig,* 85-90).

13 Har Meijer, *Het vuil, de stad en de dokter. Onderzoek naar het functioneren van de stadsgenees- en -heelkundigen ten tijde van en in verband met de cholera-epidemieën in Leiden in de negentiende eeuw 1832-1866*. Aangezien Meijers titel is ontleend aan die van Fassbinders toneelstuk 'Het

vuil, de stad en de dood' valt te concluderen dat de dokter het althans in de titel van zijn boek heeft gewonnen van de dood...

14 W. Koster, *De grieven der hoogeschool tegen de ontwerpen van wet op de geneeskundige staatsregeling*, 5.

15 Zo heeft medisch-historicus Mart van Lieburg er aan herinnerd dat omstreeks 1870 tal van Nederlandse artsen onbekend waren met Semmelweis' idee anno 1847, dat kraamvrouwenkoorts voorkomen kon worden als dokters en verloskundigen hun handen zouden wassen. "Er was een Duitse hoogleraar in Amsterdam die er niet in geloofde en het tijdens zijn colleges dan ook gewoon wegliet. Talloze studenten zijn door hem opgeleid zonder te weten wat de oorzaak van kraamvrouwenkoorts was." (*Elsevier* dd. 10 juli 1999, 88-89);
J.A. Verdoorn, *Het gezondheidswezen te Amsterdam in de 19e eeuw*, 117-119.

16 Jaap Goudsmit, *Anderhalve eeuw dokteren aan de arts. Geschiedenis van de medische opleiding in Nederland*, 25.

17 E.S. Houwaart, *De hygiënisten. Artsen, staat & volksgezondheid in Nederland 1840-1890*.

18 Har Meijer, *Het vuil, de stad en de dokter*, 236-237 (zie noot 13).

19 Waar in dit boek het begrip 'Almanak' is gebezigd, slaat dit per definitie op het jaarboek van de Leidse studenten, vanaf 1864 dat van het Leidsche Studenten Corps (LSC); andere almanakken worden daarom ter onderscheiding steeds met naam en toenaam vermeld (zie Bibliografie).

20 Rob Hagendijk, *Het studentenleven*, 8-9.

21 Zie hiervoor o.a.: R. Hooykaas, *Geschiedenis der natuurwetenschappen*, en K. van Berkel, *In het voetspoor van Stevin*.

22 Dit gold evenzeer voor onderwijs in het Grieks, waarvoor zij een testimonium dienden te behalen om hun studie in de geneeskunde te kunnen voortzetten.

23 Mede hierom was de selectie van het natuurwetenschappelijk dispuut 'Humboldt' opportuun, m.d.v. dat daar m.n. de medische invalshoek is opgezocht (> Hoofdstuk V).

24 Andere universiteiten dan die van Leiden, met inbegrip van het Athenaeum Illustre te Amsterdam, zijn hier in het algemeen buiten beschouwing gebleven. Ten behoeve van een integraal beeld zou het niettemin aanbeveling verdienen om in vervolgonderzoek na te gaan, hoe de studenten in de geneeskunde elders hebben gereageerd op de medische vernieuwingen in de negentiende eeuw.

25 Zie over briefcultuur, m.n. onder studenten: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 120/1 (2007) 139.
Het is overigens heel goed mogelijk dat een excellent student zich tijdens zijn studie geneeskunde niet zo expliciet heeft uitgelaten, maar in zijn latere loopbaan als arts wel degelijk van zich heeft laten horen. Aangezien het hier exclusief gaat om de studenten als zodanig, is die overweging voor dit onderzoek echter minder relevant.

26 C. Pruys van der Hoeven, *Akademieleven*; zie voor Sytze Greidanus e.a. Intermezzo II, noot 78.

27 De term 'ego-document' is bedacht door de Amsterdamse historicus Jacques Presser (1899-1970) (zie diens *Homo submersus*, 8; Martine Zoeteman-van Pelt, *De studentenpopulatie van de Leidse universiteit, 1575-1812*, 23).

28 al waren prijsvragen naar hun aard te vinden "in de voorhoede van de wetenschapsdynamiek" (Willem Frijhoff in zijn voorwoord bij M.J. van Lieburg, *De academische prijsvragen*), aangezien de uitschrijvers ervan doorgaans studenten trachten te verleiden tot beschouwingen over nieuwe probleemvelden om zo de wetenschap vooruit te helpen. Dat deze insteek zich eveneens bij academische proefschriften voordeed en -doet, behoeft uiteraard geen betoog (vgl. *Studium* 1/3 (2008) 248).

29 Dankzij deze en andere persoonsschetsen is hier het biografische element geschuwd noch verwaarloosd, integendeel, sluit *Onder studenten* aan bij de populariteit die het genre van de historische biografie tegenwoordig geniet (*Geschiedenis Magazine* 46/2 (2011) 8-13 - waarin Binne de Haan de wens uit dat Nederlandse historici meer werk van biografieën maken, waarvan akte! Overigens hebben de intermezzo's geenszins de bedoeling, integrale levensbeschrijvingen te presenteren.

30 Geciteerd in: Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 244 noot 26.
Zie over de merkwaardige figuur Van Rijnberk (1875-1953): C.J.M. Brugman, *"Noe, die meneer zegt wij gaan verhuizen, ha, ha!" Een bijdrage tot de geschiedschrijving van het Fysiologisch Laboratorium te Amsterdam*.

31 J.A.J. Barge, *Het geneeskundig onderwijs aan de Leidsche universiteit in de 18de eeuw*, 25-26; vgl. Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame* II. *De vesting van de macht. De Leidse universiteit, 1673-1775*, 305.

32 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest. De Leidse universiteit in de negentiende eeuw*, 1-5.

33 Klaas van Berkel in recensie in *Tijdschrift voor Geschiedenis* 121/4 (2008) 498.
Het is aan de andere kant goed voorstelbaar dat 1876 vanuit Amsterdams perspectief wel degelijk een heldere scheidslijn betekent. Immers, de Leidse status als hogeschool van Holland had wel ingehouden dat het machtige Amsterdam achter het net viste, tot eeuwenlange frustratie van deze metropool, want er gingen driehonderd jaren geduld overheen (1575-1876) eer ook de stad aan het IJ officieel een universiteit rijk was, met alle prerogatieven van dien. Het werden er toen trouwens maar meteen twee, want behalve dat het Athenaeum Illustre (anno 1632) tot Universiteit van Amsterdam promoveerde, stichtte de antirevolutionaire voorman Abraham Kuyper (1837-1920) er in 1880 de Vrije Universiteit; Kuyper was in 1862 magna cum laude in de theologie gepromoveerd te Leiden (M.J. van Lieburg & F.A. van Lieburg, *Album Promotorum van de Rijksuniversiteit Leiden 1813-1900*, 164).

34 J.K. van der Korst, *Om lijf en leven. Gezondheidszorg en geneeskunst in Nederland circa 1200-1960*, 239-240.

35 E.S. Houwaart, *De hygiënisten. Artsen, staat & volksgezondheid in Nederland 1840-1890*.

36 Annet Mooij, *De polsslag van de stad. 350 jaar academische geneeskunde in Amsterdam*, 166.

37 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 334.

38 Volgens A.C.J. de Vrankrijker (in *Vier Eeuwen Nederlandsch Studentenleven*, 284) roepen citaten bijeengelezen uit de studentenlectuur van die tijd een eenzijdig beeld op, dat te negatief en te overdreven is om àl te serieus te nemen.

39 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 514.

40 *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 121/1 (2006) 55-75; vgl. Klaas van Berkel in recensie in *Tijdschrift voor Geschiedenis* 120/1 (2007) 140-141.

41 Onder 'studie' moet worden verstaan: het student-zijn en de wetenschappelijke vorming (Annelies Noordhof-Hoorn in webrecensie van L.J. Dorsman en P.J. Knegtmans' *Keurige wereldbestormers* in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 125/1 (2010)).
Onder de titel *Betrokken, maar neutraal* belichtte Annelies Noordhof aan de hand van de landelijke studentenpers het (zelf)beeld van de Nederlandse studenten in de tweede helft van de negentiende eeuw; haar voordracht vond plaats in het kader van het symposium over het aanzien van de Nederlandse universiteiten, dat onder auspiciën van het genootschap Gewina, het Descartes centrum en het Huizinga Instituut op 2 december 2011 te Utrecht werd gehouden.

42 Zie over de Groninger 'affaire-Hermans' o.a.: E.W.A. Henssen, *Rijksuniversiteit Groningen 1964-1989*, 367-371, 380-381; Gillis J. Dorleijn, *De fictie van de universitaire werkelijkheid*, 188-197.
De Leidse universiteitshistoricus Willem Otterspeer bereidt de wetenschappelijke biografie van W.F. Hermans (1921-1995) voor, waarvan de publicatie vanaf 2012 is gepland.

43 Almanak 1870, 211.

44 Leen Dorsman, *Een kwart eeuw universiteitsgeschiedenis in Nederland*, 53.
Zie voor een algemeen overzicht van de universiteitsgeschiedenis bijv.: special *Spiegel Historiael* 31/4-5 (april-mei 1996) onder redactie van Hilde De Ridder-Symoens.

45 Hilde De Ridder-Symoens in recensie van *Academisch leven* in *Studium* 3/2 (2010) 99-100.

46 bijv. Rob Hagendijk, *Het studentenleven*, en A.C.J. de Vrankrijker die zich in *Vier Eeuwen Nederlandsch Studentenleven* ten doel stelde het 'vrolijke studentenleven' op heterdaad te betrappen; alsook Anna Frank-van Westrienen, die de 'Groote Tour' - de trek van studenten van de ene naar de andere (Europese) universiteit - in de zeventiende eeuw naging (zie Bibliografie).

47 bijv. diverse studies van Willem Otterspeer en Peter van Zonneveld binnen het kader van de Leidse universiteit (zie Bibliografie).

48 bijv., zoals door Leen Dorsman aangegeven, talrijke (gedenk)boeken gewijd aan corpora, verenigingen, disputen etc. Blijkt Dorsman daarvan over het algemeen niet erg onder de indruk te zijn, een studie als die van Oscar Steens over de Rooms-Katholieke studentenvereniging 'Sanctus Thomas Aquinas' te Amsterdam (zie Bibliografie) kan als een gunstige uitzondering worden beschouwd.

49 bijv. de door F.W. Blase geredigeerde evaluatie van studenten onder de Duitse bezetting, en de herinneringen van studentenleider Ton Regtien aan de jaren zestig van de vorige eeuw (zie Bibliografie).

50 bijv. de roman van J.J. Voskuil over een groep Amsterdamse studenten Nederlands omstreeks 1950, en de terugblik van Kees van der Pijl op het Leidse corpsleven anno 1967, alsook de meer speelse werkjes van Albert Gillissen en Paul Olden; èn - in de eeuw die ons hier bezighoudt - het oeuvre van Hildebrand, Klikspaan, Piet Paaltjens e.a. (zie Bibliografie).

Hoofdstuk I

1 De (onder)titel is niet alleen om de charme van de alliteratie gekozen, maar vooral om de bedoeling van dit hoofdstuk over nieuwe vindingen te onderstrepen. 'Eureka' (eig. Gr. *heurèka* - ik heb [het] gevonden) is afkomstig van c.q. toegeschreven aan de grote wis- en natuurkundige Archimedes van Syracuse (287-212 v. Chr.) toen hij onder het baden de naar hem vernoemde wet ontdekte, èn is volgens Maarten Franssen (in *Archimedes in bad*, 13) "in al zijn eenvoud zoveel als de wapenspreuk en strijdkreet van de natuurwetenschap."

2 in reactie op Verlichting en classicisme eind achttiende eeuw opgekomen beweging, die zich onder meer kenmerkte door een grotere waardering voor gevoel en verbeelding tegenover de ratio en door ontevredenheid met de eigen tijd en plaats (Potgieter!), die zich uitte in hernieuwde belangstelling voor het verleden en het exotische. De historische *roman* beleefde zijn bloeiperiode.
In *De Romantische Club*, 55-63, geeft Peter van Zonneveld een uitvoerige, voornamelijk literair-getinte uiteenzetting van de geschiedenis van het begrip Romantiek.

3 genoemd naar de in Wenen door Boerhaaves leerlingen Gerard van Swieten en Antonius de Haen geschoolde medicus Franz Anton Mesmer (1734-1815), die uitging van een invloed der planeten op de dierlijke organismen (dierlijk magnetisme) en via séances trachtte genezing te bewerkstelligen; hoewel de geleerde genootschappen hem afwezen, groeide de aanhang voor zijn bijzondere geneeswijze ('therapeutische techniek') sterk, niet alleen in Frankrijk waar hij de gunst van koningin Marie Antoinette genoot, maar ook in Engeland, Duitsland en ons land. Zijn adellijke volgeling Puységur bracht de opgewekte verschijnselen in verband met clairvoyance en ontdekte in 1784 het kunstmatig somnambulisme, de hypnose, die al in 1829 bij een operatie werd gebruikt. (Karl Ed. Rothschuh, *Konzepte der Medizin in Vergangenheit und Gegenwart*, 318; G.A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, 185; zie tevens Robert Darnton, *Mesmerisme en het einde van de Verlichting in Frankrijk,* en Joost Vijselaar, *De magnetische geest. Het dierlijk magnetisme 1770-1830*).

4 G.A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, 197.

5 de leer van de Duitse Samuel Hahnemann (1755-1843); zijn levensleer was vitalistisch en dynamistisch, en als zodanig viel Hahnemann in zijn tijd dus niet uit de toon - zo meende hij

dat alleen ziekelijke levenskracht ziekten voortbrengt. Toen hij kinabast, die tegen koortsen werd aangewend, op zichzelf beproefde, voelde hij zich enigszins koortsig, en concludeerde dat de natuur soms een chronische ziekte geneest door een lichte daarbij komende; de geneesheer dient dus het middel te kiezen dat soortgelijke verschijnselen kan doen ontstaan: *similia similibus* (het gelijke worde door het gelijke genezen).
Voor Hahnemann telden dus de symptomen, en niet zozeer de diepere oorzaken van ziekten. Het andere dogma van zijn theorie was de potentiëring door verdunning: bijvoorbeeld tien druppels van een medicinale tinctuur sorteren meer effect als ze in gedeelten om de twee uur worden toegediend dan ineens tegelijk, èn ook werkt één druppel verdund en in een aantal malen gegeven krachtiger dan één onverdunde dosis van acht druppels van die tinctuur. In tegenstelling tot de vrijwel vergeten Mesmer is Hahnemanns homeopathie nog altijd volop valide, als min of meer heterodoxe medische beweging met eigen artsen en apothekers, ziekenhuizen en tijdschriften. (Karl Ed. Rothschuh, *Konzepte der Medizin in Vergangenheit und Gegenwart*, 336-342; G.A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, 185-187; zie tevens Trevor M. Cook, *Samuel Hahnemann; biografie van de grondlegger der homeopathie*).

6 zoals de iatromechanische leer van Herman Boerhaave (1668-1738), het mechanisch-dynamisch stelsel van Friedrich Hoffmann (1660-1742), het animisme van Georg Ernst Stahl (1660-1734), en de leer der irritabiliteit en sensibiliteit van Albrecht (von) Haller (1708-1777) - waarvoor men o.a. terecht kan bij Karl Ed. Rothschuh, *Konzepte der Medizin in Vergangenheit und Gegenwart*, 240-252, 293-305, 343, en bij H. Haeser, *Leerboek van de geschiedenis der geneeskunde*, 681 e.v., c.q. 690-718; zie tevens, niet alleen voor laatstgenoemde stroming, het Leidse proefschrift van G. van der Waa over '*De Irritabilitate*'. Veel van de genoemde theorieën kwamen samen in de conceptie van Haller; de romantische geneeskunde nam deze ideeën over of verwierp ze, om vervolgens omstreeks 1840 plaats te maken voor de realistische c.q. natuurwetenschappelijke geneeskunde, van de Franse kliniek en het Duitse laboratorium.
N.B. Boerhaave leeft niet zozeer voort als iatromechanicus, maar als clinicus, en in werkelijkheid door zijn opzet van de medische opleiding: een natuurwetenschappelijke basis (natuur- en scheikunde), daarna theoretische vakken, en tenslotte de geneeskundige praktijk. Deze opzet heeft zich in elk geval tot na de Tweede Wereldoorlog kunnen handhaven. (Zie ook Hoofdstuk IV).

7 Zo moet Boerhaave ziekteoorzaken bovenal in mechanische ontregelingen ('bloedopstoppingen') hebben gezocht (M. Groen, *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980*, 312).
Zich afzettend tegen de neiging van natuur- en scheikunde om alleen vanuit eigen wetten het leven te begrijpen, ontwikkelde Bordeu een leer over het leven, wars van fysische en chemische processen. Onder de indruk van Hallers ontdekkingen kwam hij ertoe de klierafscheiding en andere levensverschijnselen tot voorvallen van hogere, vitale orde te verklaren. In zijn optiek leiden alle delen van het lichaam hun eigen leven, gevoelen en bewegen zich op een daarvoor steeds weer bijzondere manier, in samenhang met de plaatselijke structuur. (E.D. Baumann, *Uit drie eeuwen Nederlandse geneeskunde*, 234-235).

8 Het dynamisme (Gr. *dunamis* = macht) dat als wetenschappelijke theorie was opgekomen in reactie op het animisme, beleefde samen met het vitalisme in het begin van de negentiende eeuw zijn hoogste bloei, en culmineerde in - hiervoor in noten 3 en 5 genoemd - mesmerisme en homeopathie. (*Winkler Prins Encyclopaedie* dl 7 (Amsterdam/Brussel 1950[6]) 692, en dl 13 (Amsterdam/Brussel 1952[6]) 214-215; Karl Ed. Rothschuh, *Konzepte der Medizin in Vergangenheit und Gegenwart*, 323-330, 343; H. Haeser, *Leerboek van de geschiedenis der geneeskunde*, 813, 828, 834).

9 Karl Ed. Rothschuh, *Konzepte der Medizin in Vergangenheit und Gegenwart*, 330-335.
Zo wees Hufeland in zijn medio negentiende eeuw door elke praktizerende geneesheer geraadpleegde handboek *Encheiridion medicum* (1836) o.m. op het belang van de "drie

middelen in de geneeskunde, die als magnaten (…) boven aan staan (…): de aderlating, het braakmiddel en het opium." (G.A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, 197-199).
Dat Hufeland omstreeks 1840 ook in Leiden gezien was en tot de verbeelding sprak, blijkt uit Hildebrands *Camera Obscura* (314), waarin de neef van Nicolaas Beets als Gerrit Witse is opgevoerd. Wanneer deze zich als medicus in Nijmegen vestigt, geeft hij "het eerwaardige gelaat van den grooten Hufeland, dat [in zijn studentenkamer] te Leiden met een paar spelden aan 't behangsel was vastgemaakt geweest" maar inmiddels "een zwaarmoedige lijst had gekregen", een mooi plekje in zijn spreekkamer. (D. de Moulin red., *Kracht en Stof*, I).
Joris Bromminck, de auteur van *Waarachtige physiologie van den student* (41), geeft eveneens te kennen op de hoogte te zijn, wanneer hij in verband met de kwakzalverij opmerkt: "… als een Hufeland zegt, dat hy geen geneesheer zou willen wezen, zonder opium …".

10 G.A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, 173-175; Karl Ed. Rothschuh, *Konzepte der Medizin in Vergangenheit und Gegenwart*, 342-352.

11 Karl Ed. Rothschuh, *Konzepte der Medizin in Vergangenheit und Gegenwart*, 342-343, 346, 351-352.

12 Ibidem, 352-356; G.A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, 199-200.
Nog in een rede in 1853 herinnerde de Utrechtse prof. F.C. Donders aan deze episode: "Broussais hield de in het slijmvlies der darmen bij sectie steeds aanwezige roode plekken voor ontstekingen en schreef voor, die door aderlatingen te bestrijden, wat meer bloed heeft doen vloeien dan alle oorlogen van Napoleon tezamen." (E.C. van Leersum, *Het Levenswerk van Franciscus Cornelis Donders*, 320).

13 Karl Ed. Rothschuh, *Konzepte der Medizin in Vergangenheit und Gegenwart*, 385-388, 394-396.
In *Wetenschap en intuïtie* belicht H.A.M. Snelders *het Duitse romantisch-speculatief natuuronderzoek rond 1800*.

14 Karl Ed. Rothschuh, *Konzepte der Medizin in Vergangenheit und Gegenwart*, 220-223.

15 Ibidem, 375-378.

16 Ibidem, 222, 379-380; G.T. Haneveld, *Bijdrage tot de geschiedenis der pathologische-anatomie: Utrecht in de eerste helft van de negentiende eeuw*, 65-67.
Rokitansky heeft de kritiek van Virchow ter harte genomen, en zijn speculatieve beschouwingen in een volgende druk van zijn handboek (1855-'61) achterwege gelaten.

17 H. Haeser, *Leerboek van de geschiedenis der geneeskunde*, 718-720; zie ook dit Hoofdstuk, noot 6.

18 Ibidem, 852-853; G.A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, 200-202, 247.

19 A.M. Luyendijk-Elshout, *Dr. Gottlieb Salomon jubileert. Arts en praktijk in het jaar 1847*, 148, 155 noten 5 en 6.

20 Karl Ed. Rothschuh, *Konzepte der Medizin in Vergangenheit und Gegenwart*, 336.

21 C. Pruys van der Hoeven, *Akademieleven*, 22.

22 A.M. Luyendijk-Elshout, *Dr. Gottlieb Salomon jubileert. Arts en praktijk in het jaar 1847*, 147; vgl. G.T. Haneveld, *Bijdrage tot de geschiedenis der pathologische-anatomie: Utrecht in de eerste helft van de negentiende eeuw*, 47-48.
Met Biedermeierperiode is het tijdvak 1815-1848 in Duitsland bedoeld, gekenmerkt door een neiging tot het eenvoudige en het nuchtere, het huiselijke en het burgerlijke, en qua kunstrichting een reactie op de vorstelijke empirestijl uit de Napoleontische tijd (*Oosthoek Werk Encyclopedie*. Ede 1985, 1991. 91).

23 Karl Ed. Rothschuh, *Konzepte der Medizin in Vergangenheit und Gegenwart*, 176-184.

24 J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 278.

25 Ibidem, 232.

26 G.A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, 210-215.

27 Ibidem, 211, 215; Karl Ed. Rothschuh, *Konzepte der Medizin in Vergangenheit und Gegenwart*, 381-384.

28 G.A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, 181-183; A.P.M. van der Meij-de Leur, *Van olie en wijn*, 218-219.

29 G.A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, 216-218; A.P.M. van der Meij-de Leur, *Van olie en wijn*, 228-229.
Op Pasteurs roem valt wetenschappelijk echter wel het nodige af te dingen, zo blijkt uit onderzoek van de Amerikaanse wetenschapshistoricus Gerald L. Gleison, door hem begin februari 1993 gepresenteerd en vervolgens te boek gesteld in *The private science of Louis Pasteur*. Nauwgezette bestudering van diens lang geheim gebleven laboratorium-journaals bracht een frauduleuze handelwijze aan het licht; zo moet Pasteur wel zijn toevlucht hebben genomen tot ordinair bedrog en maakte hij zich schuldig aan medisch-ethisch wangedrag (Felix Eijgenraam, 'Louis Pasteur was een fraudeur', in *NRC Handelsblad* dd. 15 februari 1993; A.J. Dunning in recensieartikel 'Louis Pasteur (1822-1895). Een held met gebreken', in *NRC Handelsblad* dd. 9 september 1995).
Overigens: mededogen met proefdieren was Pasteur vreemd, maar dat viel niet op in Frankrijk dat, anders dan Engeland, nooit echt in de ban van anti-vivisectie bewegingen raakte.

30 G.A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, 218-221.

31 G.A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, 222, geeft inzake 1846 als sterftecijfer 11,4 procent op; A.P.M. van der Meij-de Leur vermeldt in *Van olie en wijn* (9) daarvoor 12,24 procent. De aantallen overleden kraamvrouwen komen voor in het naslagwerk van Dieter Jetter, *Geschiedenis van de geneeskunde*, 401.

32 G.A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, 221-222.

33 H.L. Houtzager, *Wat er in de kraam te pas komt*, 11-14.

34 De klinische oriëntatie in de Franse geneeskunde leidde, mede dankzij de reorganisatie van het medisch onderwijs tijdens het Napoleontische bewind, tot gelijkwaardigheid tussen de chirurg, therapeut van het lokale defect bij uitnemendheid en wegens het belang van de militaire chirurgie toch al in een bijzondere positie in de Franse kliniek, en de medicinae doctor. Koning Lodewijk XV had de verschillen in status en positie tussen geneesheren en heelkundigen trouwens al in 1731 officieel opgeheven - sindsdien stonden zij er op gelijke voet (G.A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, 202; P.J. Kuijjer, *Kloppen en luisteren*, 23).
Dat dit ook in ons land opging, blijkt uit de mededeling van C.C. Delprat in *De wording en de geschiedenis van het Genootschap ter Bevordering van Natuur-, Genees- en Heelkunde te Amsterdam, 1790-1915*, 24: "de chirurgijns en de doctoren in de geneeskunde zouden" reeds in de eerste Algemene Vergadering van dit (nu nog altijd springlevende!) gezelschap "broederlijk naast elkander zitten!" (Zie over dit gezelschap, dat zich niet tot de hoofdstad beperkte maar tevens leden van elders kende, ook: K. van Berkel (red.) e.a., *Spiegelbeeld der wetenschap* en Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 117, 124-128, 185, 200). Dankzij deze harmonie in het 'verlichte' genootschapsleven kon de geneesheer beginnen aan een geleidelijke metamorfose van theoreticus naar practicus. De beroepsorganisaties hadden een ontmoeting tussen genees- en heelkunde lang in de weg gestaan - zoals het collegium medicum vasthield aan de aparte, geleerde status van de medicinae doctor, wilde het gilde alles bij het oude laten. Hun opheffing in de Franse Tijd maakte impliciet een eind aan die blokkade, en schiep tevens ruimte voor kwalitatieve verandering in dit opzicht in het medisch onderwijs en in de gasthuizen. (Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 87 noot 16; Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 126). Overigens leefde de wens om deze scheiding op te heffen vooral onder medici, die daar ook een minder wetenschappelijk motief voor hadden, namelijk het veroveren van terrein op de chirurgijns die de geneeskundige zorg op het platteland beheersten … (Sarah Blom in recensieartikel in *NRC Handelsblad* dd. 17 oktober 1998).

35 De talloze gewonden en de frequente troepenverplaatsingen tijdens de Napoleontische oorlogen inspireerden de twee grote Franse legergeneesheren Pierre François Percy (1754-1825) en Dominique Jean Larrey (1766-1842) tot enkele opmerkelijke vindingen, om eerste hulp op het slagveld te kunnen bieden en/of om de gewonden zo snel mogelijk van daar te kunnen evacueren.
Percy ontwierp een ambulance, getrokken door vier paarden, die echter geen gewonden vervoerde, maar medici, verplegers, verband- en geneesmiddelen rap naar de plaats des onheils kon brengen om daar eerste hulp te verlenen terwijl de gevechten nog gaande waren, in plaats van -zoals vroeger- daarmee te wachten tot de strijd was afgelopen. De Duitsers noemden de langwerpige, houten wagens 'La Wurst' (worstje). De jonge Larrey bedacht in 1792-'93 de 'ambulances volantes', lichte twee- en vierwielige wagens die de troepen volgden en chirurgen en hun materialen naar de frontlinie brachten, voor hulpverlening ter plaatse van het ongeval en óók bedoeld om gewonden af te voeren teneinde hen achter de gevechtslinies te kunnen verzorgen. Napoleon loofde Larrey's 'vliegende ambulances' als "une des plus haute conceptions de notre siècle". Men kan ze beschouwen als primitieve voorlopers van de hedendaagse Urgentieteams. Maar er speelde in de waardering van de oorlogszuchtige keizer voor zijn twee geneesheren en hun ambulances ongetwijfeld ook een ander dan een geneeskundig-humanitair oogmerk mee. Aangezien hij er geen moeite mee had de levens van vele tienduizenden soldaten voor zijn zaak te offeren en de bronnen waaruit hij nieuwe recruten kon putten steeds meer droogvielen, was er hem uiteraard ook veel aan gelegen de gewonde Franse militairen te laten oplappen om ze opnieuw te kunnen inzetten - de militair-strategische component. Toen Percy er eind 1808 in Spanje in slaagde meer dan 2.500 man in de gelederen te laten terugkeren, ontving de keizer hem, "zijn voldoening niet verhelend" (K.T.A. Halbertsma, *Napoleon en zijn geneesheren*, (11) 393). De benadering waarbij het algehele heil van het leger vóór en boven dat van de individuele soldaat ging, zou trouwens niet een uniek prerogatief van Napoleon zijn maar in elk geval tot in de Tweede Wereldoorlog een rol blijven spelen (Leo van Bergen, *De zwaargewonden eerst?*, 28).
Gaandeweg zou Percy's 'La Wurst' het veld ruimen voor Larrey's 'ambulances volantes', al is wel beweerd dat, ofschoon het concept van de laatste op naam van Larrey staat, de eer daarvoor eigenlijk aan Percy toekomt (K.T.A. Halbertsma, *Napoleon en zijn geneesheren*, (10) 331, (11) 388-390). Hoe dat ook zij - het onmiskenbare belang van de 'ambulances volantes' dient, de gehele Napoleontische periode in aanmerking genomen, echter toch ook weer niet te worden overschat, aangezien dit ambulancestelsel toen "slechts een druppel van behoorlijk georganiseerde medische hulpverlening vertegenwoordigde in een zee van tekorten en desorganisatie". (J.A. Verdoorn, *Arts en oorlog* I, 245, 247-249, 252, 261, 267, 289).
N.B. Aan deze noviteit is hier vooral aandacht besteed i.v.m. de rol die Leidse medisch studenten in het kader van de ambulance-activiteiten in de Frans-Duitse oorlog (1870-'71) zouden vervullen - en die beschreven is in Hoofdstuk III.

36 In *Pijn* geeft Amanda Kluveld een culturele geschiedenis van de pijnbeleving; zie ook haar bijdrage 'Tijdperk van de pijn' in *Geschiedenis Magazine (SH)* 43/4 (juni 2008) 8-13.

37 G.A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, 223-226.

38 Ibidem, 228-232.

39 Ibidem, 226-227; A.P.M. van der Meij-de Leur, *Van olie en wijn*, 137-138.
Zie voor deze geschiedenis tevens J.A. Verdoorn in *Arts en oorlog* I, 383-428, en Leo van Bergen in *De zwaargewonden eerst?*, 37-55. Ook het verschil van inzicht tussen Henri Dunant en de door hem zeer bewonderde Florence Nightingale die niets van de Rode Kruis-gedachte wilde weten, komt bij beiden ter sprake: Verdoorn, 385-386 en 392; Van Bergen, 39-40.
Marianne Mooijweer evalueert in haar bijdrage *Eén dokter voor duizend man* uit 2010 de betekenis van de honderd jaar eerder overleden 'vader van het Rode Kruis'.

40 G.A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, 227-228.
Haar reputatie als heldin, als een bijkans heilige is eind vorige eeuw in een nieuw daglicht

gesteld door fysicus en psycholoog Hugh Small in *Florence Nightingale, Avenging Angel*. Volgens Small is Florence Nightingale er na terugkeer in Engeland achtergekomen dat vele duizenden soldaten in het Engelse hospitaal niet hadden behoeven te sterven indien zíj direct na haar aankomst in Scutari de hygiënische maatregelen had genomen waartoe later de gezondheidscommissie van de regering opdracht gaf. Deze onthutsende uitkomst van een uitvoerige statistische analyse achteraf zou haar fysiek geveld, èn opgezadeld hebben met een ondraaglijk schuldcomplex. Het besef tekortgeschoten te zijn zou de breidelloze werkdrift verklaren waarmee zij vervolgens als een 'wrekende engel' allerwegen ijverde voor een betere gezondheidszorg in het algemeen en voor de rol van hygiëne bij de behandeling van zieken in het bijzonder - om (voortaan) mensenlevens te redden … Ook Mark Bostridge schetst in *Florence Nightingale. The Woman and Her Legend* een genuanceerd beeld, van de mythe van een engelachtige verschijning tot de werkelijkheid van een gedreven, vastberaden vrouw met een ijzeren wil. Zie eveneens: Afke van der Toolen, *Florence Nightingale (1820-1910). Handjes vasthouden lag haar niet*.

Nochtans staat deze pionier tot op heden te boek als de grondlegger van de moderne verpleegkunde, die "in menig opzicht als 'the lady with the lamp' letterlijk en figuurlijk licht bracht in de toenmalige duisternis" (N.B. Goudswaard, *Inleiding tot de geschiedenis van de verpleegkunst*, 102).

41 G.A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, 206-209.

42 Ibidem, 202-203; P.J. Kuijjer, *Kloppen en luisteren*, 35-36.

In *Kloppen en luisteren* beschrijft Kuijjer de geschiedenis van percussie en auscultatie. De percussie was omstreeks 1755 bedacht door de Oostenrijker Leopold Auenbrugger (1722-1809). Het betrof destijds revolutionaire onderzoekmethoden met behulp van instrumenten: de percussie van hamer en plessimeter en de auscultatie van de stethoscoop.

43 G.A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, 231, 234, 236-237.

44 J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 215.

45 G.A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, 247-249.

46 Ibidem, 250-252; J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 172.

47 G.A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, 251-252.

48 Deze opheffing was ingegeven door het toenmalige vrijheidsideaal, dat een ieder elk bedrijf of beroep moest kunnen uitoefenen, zonder door bindende voorschriften belemmerd te worden. Aangezien vanwege die abrupte afschaffing talloze misstanden dreigden te ontstaan, keerden de gilden in de Franse Tijd terug, zij het in een wat andere organisatievorm. (M. Groen, *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980*, 78).

49 M. Groen, *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980*, 139.

50 E.H. Kossmann, *De lage landen, 1780-1980*, 66.

51 Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 166.

52 Dit was de voortzetting van het vrijwel gelijknamige (alleen het woord 'Nederlandsch' ontbrak) door Lodewijk Napoleon in 1808 in het leven geroepen instituut (G.A. Lindeboom, *Geschiedenis van de medische wetenschap in Nederland*, 145).

53 Zie over de late introductie van de koortsthermometer in de Nederlandse universiteitskliniek: C.E. Daniëls, *De thermometer aan het ziekbed*; vgl. Hoofdstuk II, noten 13 en 47.

54 G.A. Lindeboom, *Geschiedenis van de medische wetenschap in Nederland*, 146.

Ermerins, leerling van Pruys van der Hoeven, werd in 1844 benoemd tot hoogleraar in de geneeskunde te Groningen; hij werd in 1855 bovendien lid van de Akademie van Wetenschappen (G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 546-547), n.b. in de afdeling Letterkunde (aanvullende mededeling van Harm Beukers dd. 18 januari 2011).

55 E.D. Baumann, *Uit drie eeuwen Nederlandse geneeskunde*, 267.

56 G.A. Lindeboom, *Geschiedenis van de medische wetenschap in Nederland*, 145-146.

57 Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 166-167.

In deel 3 van deze monografie, getiteld 'Het zaad der verandering (1813-1880)', beschrijft èn

analyseert Mooij onder het motto 'Alles moet anders', 165-193, de fundamentele kenteringen die halverwege de negentiende eeuw het aanzien van de vaderlandse geneeskunde wezenlijk hebben gewijzigd en vernieuwd.

58 Bijv. in Amsterdam het naturaliën-kabinet van anatoom en obstetricus Frederik Ruysch (1638-1731), te boek gesteld door Luuc Kooijmans in *De Doodskunstenaar*; in Groningen de collectie anatomische preparaten van Petrus Camper (1722-1789) en Pieter de Riemer (1769-1831); in Leiden de beroemde ontleedkundige museumpreparaten, waaraan de namen van Johannes Jacobus Rau (1668-1719), 'de prins der anatomen' Bernhard Siegfried Albinus (1697-1770), zijn broer Frederik Bernhard Albinus (1715-1778), vader Eduard Sandifort (1742-1814) en zoon Gerard Sandifort (1779-1848) verbonden zijn - beschreven in de dissertaties van A.M. Elshout, *Het Leidse kabinet der anatomie uit de achttiende eeuw*, en H. Punt, *On 'Human Nature', Anatomical and physiological ideas in eighteenth century Leiden*; en niet te vergeten de imposante natuurhistorische verzameling van Sebald Justinus Brugmans (zie dit Hoofdstuk, noot 130). Kennelijk wilde elke zichzelf respecterende universiteitsstad zich op de aanwezigheid van zo'n kabinet, museum of hoe ze ook mochten heten, kunnen laten voorstaan, bedoeld voor het ontleedkundig onderwijs maar zeker ook voor de be- en verwondering van de bezoekers ….

Curiosa of rariteiten zijn of waren (daarom) in de meeste van deze verzamelingen te vinden: zo figureerde bij Ruysch een in elkaar gezet geraamte van een kind met een viool in de handen, het Anatomisch Museum te Groningen bewaarde het hoofd van de beruchte moordenaar Hendrik Jan Jut ('de kop van Jut') uit de jaren zeventig van de negentiende eeuw; en het Leidse Museum van het Anatomisch Laboratorium maakte lange tijd goede sier met het zgn. Muizenorkest, ca. 1860 gefabriceerd door huisarts E.J. van der Mijle uit Streefkerk, welk ensemble anno nu de Faculteitskamer van het Leids Universitair Medisch Centrum in het onlangs gerestaureerde Academiegebouw opfleurt.

Toch: samen met zijn vader Gerard legde Willem Vrolik "nog in de achttiende-eeuwse traditie (…) een echte ouderwetse, veelgeroemde anatomische verzameling aan, de laatste in haar soort" (Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 244).

59 De eerste die het begrip 'fysiologie' heeft gebruikt, was de Franse geneesheer Jean François Fernel (1497-1558); zijn *De naturali parte medicinae libri VII* (1542) "was het eerste afzonderlijke boek over de fysiologie (…). Het werd in 1554 opgenomen in zijn *Medicina*, een overzichtswerk waarin hij voor het eerst ook de pathologie systematisch, per orgaan, behandelde." (G.A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, 132).

60 Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 108-109 noot 68, 121-122, 139-143, 250-251, 262.

Wachelder wijst i.v.m. "de hervorming in de geneeskunde, die zich formeerde rond een aan de fysiologie ontleend ziekteconcept" ook op de cruciale rol voor de opleiding. Men keerde zich af van een opleidingstraditie die gebaseerd was op het in een meester-leerling relatie overdragen van ervaring; ook verdween een van de pijlers onder het medisch handelen, de materies medica, uit het studieprogramma - al zag een Pruys van der Hoeven het einde ervan reeds in 1826 naderen. "Het praktisch klinisch onderwijs aan de universiteiten wordt - althans in woord en geschrift - een verlengstuk van het praktisch laboratoriumonderwijs in de natuurwetenschappen." Het draaide steeds minder om de ziekte en steeds meer om de individuele zieke, èn om het zelfstandig door de student waarnemen van individuele ziekteprocessen. Het optekenen van de ziektegeschiedenis kan worden beschouwd als de didactische tegenhanger van de demonstratiepatiënt. Ook in Leiden was het tot laat in de negentiende eeuw gebruikelijk dat academische proefschriften de vorm van een verslag van ziektegeschiedenissen van een bepaalde kliniek hadden. In Hoofdstuk II komen wij op deze materie terug.

61 G.T. Haneveld, *Bijdrage tot de geschiedenis der pathologische-anatomie: Utrecht in de eerste helft van de negentiende eeuw*, 221-222.

62 Deze anekdote is ons overgeleverd door Cornelis Winkler (1855-1941), "de eerste werkelijk moderne zielearts (…) in ons land" (E.D. Baumann, *Uit drie eeuwen Nederlandse geneeskunde*, 296) in diens *Herinneringen*, 24.

63 Mulder was trouwens nog in 1866 van oordeel dat het er ook tijdens zo'n epidemie niet toe deed of men vuil Maas- of Rottewater dronk - hoewel in Rotterdam het sterftecijfer toen meer dan tweemaal zo hoog was als in Amsterdam dat sinds 1854 een duinwaterleiding rijk was (J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 230). Maar Mulder bleek wel meer een vat vol tegenstrijdigheden te zijn … (zie bijv. Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 98, 138). Zie over Mulders Rotterdamse tijd: M.J. van Lieburg, *Al doende leert men*.

64 In *The letters from Gerrit Jan Mulder to Justus Liebig (1838-1846)* heeft uitgever H.A.M. Snelders 21 brieven van Mulder aan Liebig gepresenteerd, die een belangwekkend licht werpen op de verhouding tussen beide heetgebakerde heren, die elkaar nooit persoonlijk hebben ontmoet. Hun relatie was aanvankelijk, zowel wetenschappelijk als persoonlijk, uitstekend - Mulder dankte zijn scheikundeleerstoel in Utrecht mee aan Liebig -, maar Mulders proteïne-theorie maakte daar een eind aan, zeker toen Mulder in een meningsverschil tussen Liebig en de Zweed Jöns Jakob Berzelius (1779-1848) partij trok voor laatstgenoemde, aan wie hij zijn vorming als chemicus te danken had. Toen Mulder in 1846 in het pamflet *De vraag van Liebig, aan de zedelijkheid en de wetenschap getoetst* een scherpe aanval op zijn 'penfriend' lanceerde, die weldra door vertalingen in het Duits en het Engels internationaal opzien baarde, kwam een abrupt einde aan de briefwisseling. Een en ander ging gepaard met een onvervalste scheldkanonnade, waarbij Liebig Mulder uitmaakte voor 'ein Narr', en voor 'ein sehr grosser Dilettant in chemischen Untersuchungen'. Snelders suggereert in zijn toelichtende commentaar dat ook een botsing van karakters heeft gespeeld - tussen Mulder als meer experimenteel practicus en Liebig als theoreticus van ideeën die hij door anderen liet uitvoeren. Hoe dit ook zij, dat Mulder wel 'de Hollandsche Liebig' werd genoemd, zal hij zeker na 1846 niet erg hebben geapprecieerd …

65 Peter Jan Knegtmans, *Professoren van de stad*, 221; G.A. Lindeboom, *Geschiedenis van de medische wetenschap in Nederland*, 152-153.

66 H. Beukers, *Het fenomeen Hamburger*, 156 e.v.

67 "De zieken liggen in een afschuwelijke atmosfeer, vaak naakt op het stro, zij worden op kermissen te kijk gesteld, de hokken worden éénmaal per week uitgemest, frisse lucht komt er slechts door gaten in de muren, wat 's winters niet zelden bevriezingen veroorzaakt". Deze belangrijke rede was een dito signaal voor de regering, met als gevolg: de eerste Nederlandse Krankzinnigenwet van 1841. Het bijbehorende Koninklijk Besluit bepaalde "dat in den loop van ieder jaar eenige bestaande geneeskundige gestichten en bewaarplaatsen voor krankzinnigen, jaarlijks door den Minister aan te wijzen, zullen worden onderzocht door eenen ambtenaar en eenen geneesheer, daartoe door den Minister te benoemen". Bij wetswijziging anno 1884 onderging die inspectie een naamswijziging: 'Staatstoezicht op krankzinnigen en krankzinnigengestichten'; voortaan zouden de beide inspecteurs voor dit staatstoezicht arts moeten zijn. (A.P.M. van der Meij-de Leur, *Van olie en wijn*, 104-105; Annemieke Klijn, *Verlangen naar verbetering*, 66-69).

68 A.P.M. van der Meij-de Leur, *Van olie en wijn*, 97 resp. 119 resp. 107-108.

69 G.A. Lindeboom, *Geschiedenis van de medische wetenschap in Nederland*, 147-150.

70 J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 285.

71 Ibidem, 305-306.

72 "In Nederland is het gebruik van de chloroformroes bij de bevalling niet ingevoerd." (A.P.M. van der Meij-de Leur, *Van olie en wijn*, 11; vgl. 223).

73 E.D. Baumann, *Uit drie eeuwen Nederlandse geneeskunde*, 269-271.

74 G.A. Lindeboom, *Geschiedenis van de medische wetenschap in Nederland*, 156.

75 Zie dit Hoofdstuk, noot 34.

76 Geciteerd in: Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 200.

77 Ibidem.

78 G.A. Lindeboom, *Geschiedenis van de medische wetenschap in Nederland*, 156-157.
79 Aan de roep om meer praktisch (klinisch) onderwijs werd in het begin van de negentiende eeuw aan de hogescholen slechts mondjesmaat gehoor gegeven (Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 103-104); zie ook M.M. Lamens-van Malenstein, *Oefening en bespiegeling. Het verloskunde onderwijs van M.S. du Pui (1754-1834) te Leiden*.
80 In haar inleidende bijdrage 'Vijfentwintig Jaren Verloskundig Onderwijs' tot de *Feestbundel opgedragen aan Hector Treub* (1912) heeft Catherine van Tussenbroek deze zaak opgerakeld; vgl. haar *De ontwikkeling der aseptische verloskunde in Nederland* (1911).
81 "Toch", zo meent Annet Mooij in *De polsslag van de stad*, 215 (-217), "is Lehmann minder de uitzondering die latere generaties van hem hebben willen maken." Zijn opvattingen "waren in de verloskundige wereld van zijn tijd niet uitzonderlijk." Bijv.: "Met zijn rapport waarin hij Semmelweis bestreed, oogstte hij bij collega's in binnen- en buitenland veel lof."
82 G.A. Lindeboom, *Geschiedenis van de medische wetenschap in Nederland*, 158-160.
83 G.Th.A. Calkoen (1990) 1566.
84 Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 321; 323.
85 Met dank aan Jenner nam het aantal pokkenepidemieën drastisch af. Zijn koepokinenting was in de eerste decennia van de negentiende eeuw ook hier ingevoerd, zij 't niet zonder bezwaren van religieuze aard (J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 218-219). In ons land vond de laatste epidemie in 1871 plaats, en kostte alleen al in Amsterdam 2.165 mensenlevens (A.P.M. van der Meij-de Leur, *Van olie en wijn*, 219). Zie over Van Geuns o.a.: G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 668-670; J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 239-240; Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 255-258.
86 G.A. Lindeboom, *Geschiedenis van de medische wetenschap in Nederland*, 153-156.
87 Deze paragraaf is in belangrijke mate ontleend aan A.P.M. van der Meij-de Leur, *Van olie en wijn*, 109-129, 160-161, 225-226.
88 A. Querido, *Godshuizen en Gasthuizen*, 100.
89 Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 160.
90 Dit hospitaal is vereeuwigd in: J.G. Bergmeijer, *St. Elisabeth-ziekenhuis Leiderdorp 1892-1992*.
91 Het is dan ook geen wonder dat omstreeks 1990 menig ziekenhuis zijn (eerste) eeuwfeest vierde. Vooral M.J. van Lieburg heeft de gelegenheid te baat genomen om de geschiedenis van een aantal van deze jubilerende instellingen te boekstaven, o.a. het Leidse Diaconessenhuis (1997).
92 Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 291.
93 J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 295.
94 Ibidem, 299-300.
95 Voor een toelichting op de bijdragen van genoemd viertal: A.P.M. van der Meij-de Leur, *Van olie en wijn*, 173-177.
96 J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 297-298.
97 D. de Moulin (red.) e.a., *Vier eeuwen Amsterdams Binnengasthuis*.
98 Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 159; 161.
99 A.P.M. van der Meij-de Leur, *Van olie en wijn*, 119.
100 A. Querido, *Godshuizen en Gasthuizen*, 82; vgl. 94.
101 A.P.M. van der Meij-de Leur, *Van olie en wijn*, 114, 122-124.
102 Ibidem, 128-129; vgl. 50.
103 J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 301; 308.
104 Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 225-226; zie over de genoemde bouwwijzen M.J. van Lieburg in zijn dissertatie over *Het Coolsingelziekenhuis te Rotterdam (1839-1900)*, 13-22, 25-34.
105 A.P.M. van der Meij-de Leur, *Van olie en wijn*, 126-127.
106 A. Querido, *Godshuizen en Gasthuizen*, 41-48.
107 A.P.M. van der Meij-de Leur, *Van olie en wijn*, 129; Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 231-235.

108 Een regeringscommissie van patholoog-anatoom èn Leids alumnus Cornelis A. Pekelharing (1848-1922) en de jonge neuroloog Cornelis Winkler (1855-1941) moest de ziekte ter plekke onderzoeken en de oorzaak ervan opsporen. Onder invloed van de opkomende bacteriologie en vanwege de 'epidemische' verspreiding van de ziekte dacht men primair aan een bacterie als verwekker, of aan een parasiet. Vandaar dat de heren in Berlijn bij en in het laboratorium van Robert Koch hun licht gingen opsteken. Daar zou Christiaan Eykman, die zich bij Koch op specialisatie tot bacterioloog voorbereidde, hen in een restaurant hebben ontmoet, met als gevolg dat hij aan de commissie werd toegevoegd. De groep onderzoekers reisde af in 1886 en keerde terug in 1887, overtuigd de oplossing gevonden te hebben: uit het bloed van de beri- beri-lijders hadden zij een micrococcus gekweekt, waarvan de toxinen verantwoordelijk zouden zijn voor de zenuwverschijnselen. Eykman was echter achtergebleven om het onderzoek voort te zetten; proefnemingen bevestigden deze uitkomst niet. Van 1888 tot 1896 was hij de eerste directeur van het 'Laboratorium voor onderzoekingen op het gebied der pathologische anatomie en bacteriologie' te Weltevreden, een weidse benaming voor een uiterst bescheiden onderkomen. Hij hield daar kippen, die beri-beri-achtige symptomen vertoonden toen ze met witte rijst gevoerd werden. Een 'dieet' van ongepelde rijst deed de ziekte echter als sneeuw voor de zon verdwijnen. En: ook zieke mensen bleken te genezen als zij zilvervliesrijst aten.
109 G.A. Lindeboom, *Geschiedenis van de medische wetenschap in Nederland*, 165-168.
110 Ibidem, 164, 169-170.
111 Ibidem, 157-158.
112 Ibidem, 161-164.
113 J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 167-177.
114 Ibidem, 235-237.
115 E.S. Houwaart, *De hygiënisten*, 17.
116 Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 236-241; 263-264.
117 J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 239.
118 Geciteerd in: ibidem, 241.
119 Ibidem, 243-246.
120 "Zo bouwde het splinternieuwe Koninkrijk der Nederlanden, wat betreft de staatsbemoeienis met de gezondheidszorg, geheel voort op de basis die (…) in het kader van de Bataafse Republiek tot stand was gebracht." (J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 190; zie ook J.A. Verdoorn, *Het gezondheidswezen te Amsterdam in de 19e eeuw*, 88-89, 170-171, 286-287).
121 A.P.M. van der Meij-de Leur, *Van olie en wijn*, 39.
122 J.A. Verdoorn, *Het gezondheidswezen te Amsterdam in de 19e eeuw*, 171, 294-295.
123 J.B. Jaspers, *Het medische circuit*, 11; zie ook Hoofdstuk II.
124 zie hiervoor: A. Querido, *Een eeuw Staatstoezicht op de Volksgezondheid*.
125 Als meest positieve uitzondering staat Amsterdam te boek, waar in 1854 een echte waterleiding was gerealiseerd, vuilnisophaling in 1880 volgde en drie jaar later een riolering werd aangelegd; toen de stad in 1893 een gemeentelijke gezondheidsdienst kreeg, was daadwerkelijk sprake van gezondheidszorg van gemeentewege (J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 255).
126 Geciteerd in: J.A. Verdoorn, *Het gezondheidswezen te Amsterdam in de 19e eeuw*, 171.
127 J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 256-257.
128 A.P.M. van der Meij-de Leur, *Van olie en wijn*, 40-41.
129 J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 258.
130 Buiten klinische zorg was door de eeuwen heen aan huis verpleegd. De diaconessen in de eerste christengemeenschappen hadden de plicht de zieken in hun woningen te bezoeken en te verplegen. Ook prominenten als de Fliedners en Florence Nightingale hielden zich daar mee bezig. In Nederland vond de eerste vorm van verplegen aan huis door de zusters van de *Vereeniging voor Ziekenverpleging* te Amsterdam (1844) plaats, op initiatief van dr J.P. Heye (1809-1876), bedoeld om goede 'pleegzusters' te vormen en deze uit te zenden onder behoeftigen, onverschillig wie. Nadat de Vereeniging een ziekenhuis aan de Prinsengracht in

de Amstelstad had geopend (1857), kwam het accent op verpleging daar te liggen. Omdat de Wet tot Voorziening tegen Besmettelijke Ziekten (1872) slecht werd nageleefd, kwam in 1875 het *Witte Kruis* tot stand, om de overheid te helpen bij de bestrijding van epidemieën. Later ging het Witte Kruis ook ziekenverpleging aan huis leveren en daarbij noodzakelijke verpleegartikelen uitlenen, alsook hygiënische verbeteringen in de gemeente entameren. Wegens het grote gebrek aan verpleegsters startte het Witte Kruis, op initiatief van dr P.J. Barnouw (1841-1926), in 1878 te Amsterdam een opleiding. Aangezien het werkterrein van het Witte Kruis beperkt bleef tot Noord-Holland, richtte de arts W. Poolman in 1900 in Zuid-Holland het *Groene Kruis* op, dat uiteindelijk voor heel Nederland bedoeld was (1911). Het wijkwerk, zoals het plaatselijke werk werd genoemd, breidde zich uit. De centrale figuur werd de wijkverpleegster. Binnen en buiten het (Groene) kruiswerk ontpopte Aafke Gesina van Hulst (1868-1930) zich als bevlogen pionier en promotor.

In rooms-katholieke kringen werd het wijkwerk allang verricht door verplegenden vanuit de rooms-katholieke ziekenhuizen en door religieuzen vanuit de kloosters. Hiervoor kwam het *Wit-Gele Kruis* tot stand (de kleuren van het Vaticaan).

In protestantse kring ontstond het wijkverplegingswerk reeds ± 1845, vnl. door diaconessen uitgevoerd, die daarvoor waren opgeleid, te Utrecht in dat jaar door prof. B.F. Suerman (1783-1862), te Den Haag in 1866. Dat ging zo goed dat pas in 1938 behoefte was aan een protestantse kruisvereniging, sinds 1948 het *Oranje-Groene Kruis* geheten.

In de negentiende eeuw werden grote en blijvende vorderingen gemaakt inzake hulp aan gewonden: de Nederlander S.J. Brugmans (zie hieronder) in 1815, Florence Nightingale en Henri Dunant later. Het Nederlandse *Rode Kruis* dateert van 19 januari 1867, en was voor het eerst actief in de Frans-Duitse oorlog (1870-'71). Het had en heeft twee hoofdopdrachten: de verzachting van oorlogsleed en (later) vredestaken; in de jaren 1888-'97 organiseerde het een opleiding tot verpleegsters in Rotterdam.

(A.P.M. van der Meij-de Leur, *Van olie en wijn*, 131-139).

Sebald Justinus Brugmans (1763-1819) was getalenteerd als veelzijdig verzamelaar - hij bekleedde niet minder dan vier Leidse leerstoelen: botanie, natuurlijke historie, scheikunde en geneeskunde! - en als organisator van een militaire en geneeskundige dienst naar Frans model (1795). Wees hij een post als minister van defensie af (1798), na de strijd met de verbonden Engelse en Russische troepen (1799) organiseerde hij de hospitaaldienst die, alleen al in Leiden, voor de zorg van ruim 4.000 gewonden verantwoordelijk was. Hier ook startte hij een militair-geneeskundige school, met instemming van koning Lodewijk Napoleon die daarvan een hogere dunk had dan van de Franse opleiding … ofschoon Frankrijk omstreeks 1800 op medisch gebied de toon aangaf. En in juni 1815 regelde hij, als inspecteur-generaal van de militair-geneeskundige dienst, op verzoek van koning Willem I in Brussel de centrale opvang van de ruim 40.000 gewonde en gesneuvelde soldaten, na de slag bij Waterloo, waarbij hij een uitbraak van de gevreesde ziekte 'hospitaalversterving' (een dodelijke vorm van wondkoorts) wist te voorkomen. Voor de Leidse universiteit zou hij van vitaal belang zijn: toen Napoleon I tijdens de inlijving (1810-1813) al onze universiteiten als zelfstandige instituten wilde opheffen en onderbrengen bij de Université Imperiale, reisde de welbespraakte Brugmans, toen rector magnificus in de Sleutelstad, persoonlijk naar Parijs om de keizer ervan te overtuigen dat de universiteit behouden moest blijven vanwege de grote betekenis van het onderwijs aldaar. Zijn riskante missie had succes, want in tegenstelling tot de andere Nederlandse academies bleef die van Leiden gedurende de turbulente tijd van de Franse bezetting open.

Dit 'vergeten fenomeen' uit de vaderlandse geschiedenis - hij sprokkelde óók nog eens een indrukwekkende natuurhistorische collectie van meer dan 4.000 voorwerpen bijeen, èn ontwikkelde de *Pharmacopoea Batava* (1805) waarin alle in ons land toegestane geneesmiddelen waren beschreven - is tijdelijk, van oktober 2001 tot mei 2002, 'herleefd' via een tentoonstelling in Museum Boerhaave te Leiden.

131 J.A. Verdoorn, *Het gezondheidswezen te Amsterdam in de 19e eeuw*, 28.

132 A.H. Bergink, *Samuel Senior Coronel. Zijn betekenis voor de sociale geneeskunde in Nederland.*
133 A.P.M. van der Meij-de Leur, *Van olie en wijn*, 162; 33-36.
134 J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 206-215.
135 Ibidem, 267-268.
136 De Engelse arts-epidemioloog Thomas McKeown schrijft de (Europese) sterftedaling enerzijds toe aan de grotere beschikbaarheid van voedsel en de kwalitatieve verbeteringen van de dagelijkse maaltijd, en anderzijds aan de uitbreiding van sanitaire en hygiënische voorzieningen, zoals drinkwaterleiding, vuilafvoer en riolering. Dat de sterfte in de tweede helft van de negentiende eeuw afnam, had in elk geval weinig van doen met een vergroting van het therapeutisch repertoire van de medici. (Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 273-275).
137 A.P.M. van der Meij-de Leur, *Van olie en wijn*, 43.
138 J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 268-273.
139 Ibidem, 206-212.
N.B. Het instituut van de armendokter bleef tot de Duitse bezettingstijd bestaan.
140 Ibidem, 315-316; A. Querido, *Godshuizen en Gasthuizen*, 75-76.
141 J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 219-221.
142 "De dood die de cholera bracht, was plotseling en smerig. De ziekte kon een gezond iemand in korte tijd, soms binnen vijf uur, doden. De symptomen waren langdurige en hevige diarree en braken, verkleuring van de huid, oncontroleerbare en pijnlijke spierkrampen. Het was of de fysieke onttakeling van vele jaren in enkele uren werd samengevat." (E.S. Houwaart, *Medische statistiek*, 26).
143 *Verslag gedaan door Burgemeester en Wethouders aan den Gemeente-raad van Leyden* [1855], Bijlage 10: Verslag van de Plaatselijke Commissie van Geneeskundig Toevoorzigt (Leyden 25 Februarij 1856) - "Omtrent het ontstaan of den aard en de verschijnselen dezer duistere ziekte valt niets bijzonders aan te merken wat eenig licht zou kunnen verspreiden."
144 De nieuwe 'burgerstand' ontstond als een bevolkingslaag die zich niet op afkomst, bezit of kennis kon beroemen, maar waarvan het zelfbewustzijn berustte op het zichzelf kunnen onderhouden, en die op grond daarvan eigen identiteitsnormen ging stellen - ter onderscheiding van de daardoor tot sociale onderlaag gereduceerde armen en dagloners. Deze nieuwe gelaagdheid van de maatschappij riep spanningen op die ingrijpende structurele veranderingen teweegbrachten, ook en vooral sinds de industrialisatie op gang kwam. (J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 169).
145 J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 226-233.
146 J.A. Verdoorn, *Het gezondheidswezen te Amsterdam in de 19e eeuw*, 176; zie voor Coronel en Sarphati o.a. Hindle S. Hes, *Jewish Physicians in the Netherlands 1600-1940*, 32-33 en 147-148, èn G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 373-374 en 1727-1729.
147 A.M. Luyendijk-Elshout, *Dr. Gottlieb Salomon jubileert. Arts en praktijk in het jaar 1847*, 147; zie ook dit Hoofdstuk, noot 19. Vgl. M. Groen, *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980*, 312- 314. Vinzenz Priesnitz uit Gräfenberg (Silezië), die in 1830 opschudding veroorzaakte met zijn methode van de koudwaterkuren, en Sebastian Kneipp uit Wörishofen, die zich sinds 1848 bezighield met de studie van de koudwatergeneeskunde (watertrappen), waren beiden medische leken (H. Haeser, *Leerboek van de geschiedenis der geneeskunde*, 885; Dieter Jetter, *Geschiedenis van de geneeskunde*, 372); zo was Kneipp (1821-1897) een Duitse rooms-katholieke priester en natuurgeneeskundige. Daarentegen was Giovanni Rasori (1766-1837) een Italiaanse medicus en geleerde (Internet-info; zie ook H. Haeser, *Leerboek van de geschiedenis der geneeskunde*, 732, 742-743).
Zijn Boerhaave, Brown(ianisme), Hahnemann, Broussais en Mulder elders in dit hoofdstuk ter sprake gebracht, ook een Cornelis Pruys van der Hoeven was zich ca. 1865 goed van de ontwikkelingen bewust: "Zoo zag men in het laatst der vorige en in het begin dezer eeuw, de leer van Brown heerschen in de militaire scholen van geneeskunde, en twintig jaren later in diezelfde scholen Broussais vergoden, gelijk er thans het physisch-chymisch stelsel

gehuldigd wordt." Anders gezegd: Broussais, die omstreeks 1830 herhaaldelijk waarschuwde niet de zieke om de ziekte over het hoofd te zien, had rond 1860 plaats moeten maken voor de natuurwetenschappelijke richting in de geneeskunde. (*Akademieleven*, 138, 143).

148 J. Dankmeijer in zijn Voorwoord tot P.J. Kostelijk, *Dr. Johann Georg Mezger 1838-1909 en zijn tijd*, V.

149 Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 169 e.v.; 263-264.

150 Dit aspect maakte deel uit van de thematiek die is behandeld in de internationale conferentie over 'The Role of the University in the Knowledge Society', die in maart 1998 aan de Katholieke Universiteit Nijmegen is gehouden.

151 J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 305.

152 Mede als gevolg van de ontdekking van de tuberkelbacil door Koch beleefde men rond 1890 de tijd van de grote opbloei van de leer der besmettelijke ziektes (W.A. Kuenen, *Prof. Dr. W. Nolen. 31 Juli 1854-24 Maart 1939*, 73).

153 K.S. Grooss en A.P.M. Langeveld, *De spiegel gekeerd*, 17.
Deze publicatie is de introductie tot en de catalogus van de expositie t.g.v. het eerste eeuwfeest van de Nederlandse Vereniging voor Keel-, Neus- en Oorheelkunde en Heelkunde van het Hoofd-Halsgebied; bij de oprichting in 1893 heette het gezelschap de 'Nederlandsche Keel-, Neus- en Oorheelkundige Vereeniging'.

154 Bijv. hebben G. Hellinga en C.C. Delprat in het *Gedenkboek van het Athenaeum en de Universiteit van Amsterdam 1632-1932*, 417-441, en heeft A. Querido in *Het Wilhelmina Gasthuis* de zaak verdienstelijk samengevat. Meer recent is relevant: Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 208-227; 292-297. En bijv. Utrecht is destijds evenmin aan een 'ziekenhuiskwestie' ontkomen: zie Annemieke Klijn, *Verlangen naar verbetering*, 76 e.v.

155 A. Querido, *Godshuizen en Gasthuizen*, 184.

156 Uit het gedicht 'Het huwelijk', opgenomen in Komrij's *Nederlandse poëzie van de 19de tot en met de 21ste eeuw in 2000 en enige gedichten*. Amsterdam 2004. 716.

157 Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 448.

158 J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 186.

159 Bijv. internist S.S. Rosenstein (1832-1906) in 1866 en chirurg J.R. Ranke (1849-1887) in 1878 te Groningen; te Utrecht obstetricus A.L.S. Gusserow (1836-1906) in 1867 en fysioloog Th.W. Engelmann (1843-1909) in 1871, evenals het Weense trio chirurgen F.A. Salzer (1858-1893), A. von Eiselsberg (1860-1939) en A. Narath (1864-1924) resp. in 1890, 1893 en 1896; en in Amsterdam fysioloog W. Kühne (1837-1900) in 1867, patholoog H.D.J.J. Hertz (1832-1915) in 1867, alsook de anatomen M. Fürbringer (1846-1920) in 1879 en G. Rüge (1852-1919) in 1888. Enkelen van hen keerden later naar hun *Heimat* terug om er een leerstoel te bezetten, zoals Kühne (Heidelberg 1871), Fürbringer (Jena 1888) en Engelmann (Berlijn 1897). (Data ontleend aan G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*).

160 Zo waren heelkunde en verloskunde te Groningen al in 1832 ontkoppeld, waar dat te Leiden en Amsterdam in 1848 gebeurde en pas in 1866 te Utrecht; en de 'bandbreuk' tussen anatomie en fysiologie vond achtereenvolgens plaats in Utrecht (1847), Groningen (1851), Amsterdam (1858) en Leiden (1865).

161 Bijv. in 1851 psychiatrie en in 1858 fysiologie te Amsterdam, en in 1877 zowel gezondheidsleer (hygiëne) aan de drie rijksuniversiteiten als oogheelkunde als afzonderlijk studievak in Utrecht. Al wil zo'n opsomming qua beeldvorming nog wel eens behoorlijk misleidend zijn: "Weliswaar kregen de drie rijksuniversiteiten in 1877 een leerstoel in de hygiëne (…), dit kon niet verbloemen dat het vak in de nieuw vormgegeven medische opleiding van ondergeschikte betekenis was. Een deel van het hygiënistische gedachtegoed kwam elders goed terecht, in buitenuniversitaire instellingen zoals de schoolgeneeskunde en de gemeentelijke gezondheidsdiensten, maar voorzover het binnen de muren van de academie een plaats kreeg, was het aanzien ervan gering. Zo waren de hygiënisten dus niet alleen politiek op een zijspoor beland en wetenschappelijk op het punt te worden gepasseerd door de opkomende

bacteriologie, ook in de academische instituties verwierven ze slechts een marginale positie. In toenemende mate zou de academische geneeskunde door twee grootheden worden beheerst: de kliniek en het laboratorium." (Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 263-264).

162 In dit kader valt te wijzen op de activiteiten van 'masseurs' als de Zweedse gymnastiekleraar en arts Jonas Gustav Wilhelm Zander (1835-1920) en de Amsterdamse medicus dr Johann Georg Mezger (1838-1909) - waarbij het zuchten en zweten, steunen en kreunen niet van de lucht was … Want, inderdaad, 'alles' was destijds in beweging!
Aan Zander en diens 'medico-mechanische' gymnastiektoestellen wijdde Museum Boerhaave te Leiden tussen oktober 1978 en maart 1979 zijn jubileum-tentoonstelling, ter ere van het vijftigjarig bestaan. Over Mezger schreef P.J. Kostelijk het boekje *Dr. Johann Georg Mezger 1838-1909 en zijn tijd.*

163 A.P.M. van der Meij-de Leur, *Van olie en wijn*, 219 resp. 36.

164 J. Dankmeijer in zijn Voorwoord tot P.J. Kostelijk, *Dr. Johann Georg Mezger 1838-1909 en zijn tijd*, V.

Intermezzo I

1 Deze persoonsschets is in aanzienlijke mate gebaseerd op het artikel *Prof.Dr. Hidde Halbertsma 1820-1865. Iets over zijn karakter, zijn ziekte en vroegtijdige dood* dat de Haarlemse kinderarts dr Tj. Halbertsma in 1949 schreef voor de familie- c.q. Halbertsma-Stichting. Een exemplaar van het typoscript van deze bijdrage is begin 1950 aangeboden aan prof. J.A.J. Barge (1884-1952), en is ondergebracht in de collectie van het Anatomisch-Embryologisch Laboratorium van de Universiteit Leiden.
N.B. Deze bron wordt in de noten hierna kortheidshalve aangehaald als: 'T. Halbertsma, typoscript'.

2 T. Halbertsma, typoscript, 1; J.A. Boogaard, *Levensberigt van Hidde Justusz. Halbertsma*, 49; G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 767-768.

3 T. Halbertsma, typoscript, 1.

4 Het verrast in dit verband niet dat volgens diens kalenderaantekeningen in de - ten burele van het Leids Universiteits-Fonds bewaarde - exemplaren van de Almanak-edities 1837-'41 die Petrus Halbertsma hebben toebehoord, de oudere broer een frequent bezoeker van concerten is, o.a. die van Sempre Crescendo.

5 Almanak 1879, 313 e.v.

6 T. Halbertsma, typoscript, 2; overigens geeft de Almanak een andere datering van deze 'Intogt van Hertog Jan van Beyeren binnen Leyden op 18 Augustus 1420', namelijk op (de avond van) de dies (8 februari) van 1840 (Almanak 1841, 115).

7 *Dissertatio historico-medica inauguralis de Antonii Leeuwenhoeckii meritis in quasdam partes Anatomiae microscopicae*, zulks n.a.v. enige zinsneden uit de overdrachtsrede van zijn leermeester prof. Jan van der Hoeven, waarin deze erop attendeert dat de verdiensten van Leeuwenhoek (1632-1723) op het gebied van de microscopische anatomie worden miskend (T. Halbertsma, typoscript, bijlage (biografische data) 1).
Vervolgens promoveert Halbertsma te Leiden op stellingen in de verloskunde op 1 november 1845 en in de chirurgie op 3 februari 1846 (M.J. van Lieburg & F.A. van Lieburg, *Album Promotorum van de Rijksuniversiteit Leiden 1813-1900*, 112-113).

8 T. Halbertsma, typoscript, bijlage (biografische data) 1; M.J. van Lieburg & F.A. van Lieburg, *Album Promotorum van de Rijksuniversiteit Leiden 1813-1900*, 107, 109; J.A. Boogaard, *Levensberigt van Hidde Justusz. Halbertsma*, 50; W. Koster, *Levensbericht van Hidde Justuszn. Halbertsma*, 40. Franciscus le Sueur Fleck (ca. 1821-?), uit Kaapstad, vergezelt Hidde Halbertsma op zijn studiereis, en zal zich eveneens als anatoom ontplooien; Nicolaas Hendrik van Charante (1820-1848) is sinds 1846 lector in de botanie aan de Klinische School in zijn geboortestad Rotterdam, maar zal de "uitgestrekte en rijk voorziene Hortus Medicus" van de Maasstad slechts twee jaar dienen daar hij in 1848 aan de tyfus bezwijkt (G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 341, 594-595; M.J. van Lieburg, *Het medisch onderwijs te Rotterdam (1467-1967)*, 70, 111).

9 Johannes Willem Schick (1818?-1853), uit Den Haag, wordt door E.S. Houwaart (in: *De hygiënisten*, 338) gerekend tot de belangrijkste hygiënisten in de periode 1840-'90.

10 T. Halbertsma, typoscript, 2.
11 Ibidem, 4-7.
12 Ibidem, 2, bijlage (biografische data) 2.
13 Zie Hoofdstuk IV, persoonsschets H.J. Halbertsma.
14 Almanak 1849, 103, 197; zie ook Hoofdstuk IV, persoonsschets H.J. Halbertsma.
15 Zie Hoofdstuk IV, in het bijzonder persoonsschets H.J. Halbertsma.
16 Jacoba Sophia Hamaker (1827-1888) is een dochter van de Leidse oriëntalist prof. Hendrik Arent Hamaker (1789-1835), en stamt via haar moeder af van de veelzijdige prof. Petrus Camper (1722-1789), "een der eminentste geleerden die ons land ooit heeft opgeleverd" (T. Halbertsma, typoscript, 7-8, 18).
17 T. Halbertsma, typoscript, 8.
18 Ibidem, 8, 15.
19 J.A. Boogaard, *Levensberigt van Hidde Justusz. Halbertsma*, 54.
20 W. Koster, *Levensbericht van Hidde Justuszn. Halbertsma*, 50-51.
21 T. Halbertsma, typoscript, 9-10.
Met Tjalling Klaasz. Halbertsma (1841-1898) komt het toch nog goed: hij wordt later hoogleraar verloskunde te Groningen en bezet vervolgens de leerstoel verloskunde en gynaecologie te Utrecht (G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 770-771).
Arena Studiosorum: studenten-schermgezelschap, in 1830 opgericht; Arena ontwikkelt zich van een tamelijk onopvallende tot een grote LSC-vereniging; pas na 1900 zal er van teruggang sprake zijn (L.D. Frank en H.B. Wiardi Beckman, *Geschiedenis van het Leidsche Studentencorps*, 31, 68, 91- 92, 117, 132, 200).
Batonneren: schermen met de stok. Schwadronneren betekent - behalve opsnijden, snoeven, pochen: naar zekere regels met degen, zwaard of stok om zich heen slaan, zich verweren. (Cf. *van Dale's Nieuw Groot Woordenboek der Nederlandse Taal*. 's-Gravenhage 1950[7], 177, 1615).
22 T. Halbertsma, typoscript, 10.
Stephanus Justus Halbertsma (1844-1925) zal zijn medische studie in Utrecht afronden, inclusief promotie in 1869, en daarna vooral in Rotterdam werkzaam zijn, niet alleen als huisarts maar bijv. ook als lid van de gemeenteraad (G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 769-770).
23 Mededeling dd. 15 november 2007 van Ineke Strouken van het Nederlands Centrum voor Volkscultuur te Utrecht, in het programma 'Zo was het vroeger' van RTV Utrecht.
Engeltje van der Vlies (1787-1853) is bij leven een nationale beroemdheid (Internet-info).
24 Har Meijer, *Het vuil, de stad en de dokter*, 156, 165.
25 J.A. Boogaard, *Levensberigt van Hidde Justusz. Halbertsma*, 54.
26 W. Koster, *Levensbericht van Hidde Justuszn. Halbertsma*, 44, 51.
27 J.A. Boogaard, *Levensberigt van Hidde Justusz. Halbertsma*, 53.
28 T. Halbertsma, typoscript, 10-11.
29 Schriftelijke mededeling van dr S.J. (Steven) Halbertsma dd. 24 november 1917: "Prof. Hidde Halbertsma leed aan melancholie en heeft den 22 Nov. 1865 door suicide een einde aan zijn leven gemaakt." (T. Halbertsma, typoscript, 17).
30 T. Halbertsma, typoscript, 11-14.
31 Ibidem, 14-15.
32 Almanak 1867, 223-224, 257.
Waar komt zijn ziekte vandaan? De familie Halbertsma is nogal eens door "de demonische kwaal" van melancholie geplaagd. Vrolijkheid en somberheid strijden in de persoon van Hidde Halbertsma steeds meer om de voorrang. Het lijkt wel vast te staan dat er bij hem, nog stelliger dan bij zijn oudere broer, "de ongelukkige Dr. Petrus Halbertsma" (in 1852 overleden), sprake is van een manisch-depressieve psychose. (T. Halbertsma, typoscript, 1, 10-11).
Grafologisch onderzoek heeft Halbertsma's gecompliceerde natuur aan het licht gebracht. Alleen al uit zijn handtekening blijkt zijn ijdelheid, blijkt dat hij zichzelf tamelijk belangrijk vindt en soms als 'poseur' overkomt. Met andere mensen maakt hij gemakkelijk contact; hij heeft empathie met zijn medemensen. Hij is snel enthousiast te krijgen, maar is soms ook prikkelbaar. De ontwikkeling van zijn handschrift geeft aan dat hij rap opbrandt en uiteindelijk geen toekomst meer ziet, al zijn er geen aanwijzingen dat hij, zoals zijn broer Petrus, op zelfvernietiging uit zou zijn geweest. Maar omdat hij een veel impulsiever karakter dan Petrus heeft, ligt het in de rede om aan te nemen dat àls zijn depressieve aard eenmaal door een wezenlijke levensmoeheid wordt beïnvloed, van hem veel rigoureuzere actie te verwachten is dan van zijn broer. (T. Halbertsma, typoscript, 1, 18 - bijlage).

33 W. Koster, *Levensbericht van Hidde Justuszn. Halbertsma*, 51-52.
34 Geciteerd in: T. Halbertsma, typoscript, 17.
35 H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 94, en *De beginjaren van de microscopie aan de geneeskundige faculteiten te Utrecht en Leiden*, 77; W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 250, en *Groepsportret met Dame* III, 296-297.
36 T. Halbertsma, typoscript, 8.
37 Deze uitspraak is een citaat uit het lied van Klärchen in Goethes treurspel *Egmont* (III.2) - cf. *Duden Redewendungen. Wörterbuch der deutschen Idiomatik* (Mannheim 2002[2]) 357.
38 Halbertsma was "in de ban van 'de akelige daemon der melancholie', die zoveel effectiever kon toeslaan bij een artistieke natuur die werkzaam was in een tijd waarin van anti- of asepsis nog geen sprake was." (W. Otterspeer, *Groepsportret met Dame* III, 362).
39 *The Reader* memoreert in *A Review of Literature, Science, and Art* dd. 23 december 1865: "The loss of one of the most eminent cultivators of natural science, Dr. Hidde J. Halbertsma, the distinguished Professor of Anatomy and Physiology at the University of Leyden, has to be deeply deplored. (…) His death is a severe loss to this celebrated University, and also to his country." (Geciteerd in: *De Vrije Fries* 11 (1868) 271-272).
En W. Andreae laat in *Therapiewoche* Heft 45/1974 over 'Halbertsma, dem grossen niederländischer Artz zum Gedenken' weten: "Sein Unterricht in der Anatomie wurde bald durch seine vortreffliche, deutliche und einfache Methodik weltberühmt. (...) In Hidde Justusz. Halbertsma ehren wir einen grossen Mediziner, der bereits zu seiner Zeit ein aufgeschlossener Europäer sowohl im Aufnehmen der besten europäischen medizinischen Erfahrungen als auch im Weitergeben seines umfassenden Wissens an alle studierenden Mediziner vieler Länder war."
40 Als schrale troost: dit lot deelt Halbertsma overigens met o.a. wijlen zijn schoonvader prof. H.A. Hamaker. Vgl. T. Halbertsma, typoscript, 1, 3.

Hoofdstuk II

1 Vanaf 1860 lag de academische oriëntatie in Nederland op de eruditie en geleerdheid van het Duitse *Bildungs*-ideaal van de Duitse geleerde Wilhelm von Humboldt (1767-1835), voor wie *Bildung* van het individu centraal stond en voor wie het middel daartoe *Wissenschaft* was. Zo is voor K. van Berkel (in *In het voetspoor van Stevin*, 132) "duidelijk dat de Duitse universiteit model heeft gestaan voor de inrichting van de Nederlandse universiteit" cf. de Hogeronderwijswet van 1876. Dat 'Duitse model' betrof een type universiteit dat zich sinds het begin van de negentiende eeuw zou gaan kenmerken door begrippen als *Forschungsimperativ* (onderzoekstaak voor de professor), *Einheit von Forschung und Lehre* (combinatie van onderwijs en onderzoek op hoogleraarsniveau binnen de universiteit), *Lehrfreiheit* (de hoogleraar bepaalt zelf de inrichting van zijn onderwijs) en *Lernfreiheit* (de student is vrij om zelf uit te maken hoe hij zijn studie inricht).
Hebben onderzoekers als B. Willink en J.C.M. Wachelder dit beeld nadrukkelijk genuanceerd (Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 12, 27-33, 263-264), na de Frans-Duitse oorlog (1870-'71) "vreesden veel academici de 'geestelijke annexatie' van Nederland door de Duitse wetenschap. Nederland leek in politiek en religieus opzicht een culturele kolonie van Duitsland te worden. Het Duitse leerboek werd ineens beschouwd als een gevaar voor het eigen denken en de eigen boekproductie. De benoeming in Groningen van een Duitse hoogleraar in de medicijnen werd gezien als wetenschappelijk imperialisme." (Bart Dirks in *de Volkskrant* dd. 3 januari 1998 in recensie van Jan C.C. Rupp, *Van oude en nieuwe universiteiten*; vgl. Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame* III, 437).
2 Peter Jan Knegtmans, *Professoren van de stad*, 173; zie over dit onderwerp ook M.J. van Lieburg, *De academische prijsvragen*.
3 L.J. Dorsman e.a., *Universitaire vormingsidealen*, 7.
De Wet op het Middelbaar Onderwijs van 1863 riep hbs en mms in het leven (*Tijdschrift voor Geschiedenis* 119/1 (2006) 141).

De hbs was het geesteskind van Thorbecke, waarbij hem de Duitse *Realschule* voor ogen stond. Rond 1860 ging het ons land economisch voor de wind, en kwam de industrialisatie ook hier eindelijk op gang. De behoefte aan geschoold kader op de gebieden van techniek, handel, nijverheid en bestuur groeide. Het gymnasium noch andere opleidingen zoals de mulo en de 'Franse school' konden hierin voorzien. De hbs, het nieuwe schooltype, moest een algemene opleiding bieden, gericht op de directe noden van de maatschappij, met veel aandacht voor de moderne talen en voor exacte vakken. De hbs sloeg aan - al in 1870 was Nederland 44 hbs'en rijk – en ontpopte zich weldra als grootleverancier van academisch bèta-talent; zie ook dit Hoofdstuk, noot 6. (Dirk van Delft, *Leiden: het Kamerlingh Onnes Laboratorium*, 379- 380). Leiden begon al in 1864 een gemeentelijke hbs voor jongens, en behoorde daarmee tot de eerste lichting van steden die over zo'n instelling beschikten. Meisjes kwamen hiervoor nog niet in aanmerking - het duurde nog decennia eer afstand was genomen van de opvatting dat de voor de hbs benodigde herseninspanning voor meisjes schadelijk zou zijn; sommigen twijfelden of meisjes dit schooltype intellectueel wel zouden aankunnen, terwijl anderen oordeelden dat de hbs overbodige 'ballast' was in het licht van de levensbestemming van nette jongedames. Vandaar dat een gemeentelijke hbs voor meisjes in Leiden pas in 1881 zou volgen, al waren toen nog niet alle bezwaren terzijde gesteld - tot begin twintigste eeuw leverde de opleiding geen officieel erkend diploma op, terwijl tot 1906 meisjes pas na ministeriële toestemming onderwijs aan een (rijks)hbs konden gaan volgen. (R.C.J. van Maanen (hoofdred.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad* III, 206). De hbs is (door Hans Wansink in *de Volkskrant* dd. 22 november 2005) "zonder twijfel de meest succesvolle onderneming op onderwijsgebied aller tijden" genoemd.

4 Volgens een besluit van 27 juni 1855 wordt de beslissing om Latijn of Nederlands in het onderwijs te gebruiken, aan curatoren overgelaten (M. Groen, *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980*, 39-40). En in hetzelfde jaar verleent de minister van binnenlandse zaken toestemming aan curatoren om promoties in de Nederlandse taal goed te keuren (Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 212 noot 13).

5 Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 210.

6 Sarah Blom in *NRC Handelsblad* dd. 17 oktober 1998 in recensie van Peter Baggen, *Vorming door wetenschap*.

Aan de practicumlokalen voor natuur- en scheikunde van de hbs kon menig universitair laboratorium een voorbeeld nemen. En dat werkte! Van de vijf Nederlandse natuurwetenschappers die vóór de Eerste Wereldoorlog in de Nobelprijzen vielen (Van 't Hoff, Lorentz, Zeeman, Van der Waals en Kamerlingh Onnes) waren vier van de hbs afkomstig, en was degene die daar te oud voor was (Van der Waals) leraar op een hbs geweest. En ook geleerden als Einthoven en Eykman, die in 1924 resp. 1929 met Nobelprijzen in de geneeskunde werden geëerd, hadden een hbs-opleiding gevolgd. (Dirk van Delft, *Leiden: het Kamerlingh Onnes Laboratorium*, 380). Van Delft heeft in 2005 aan een van de genoemde laureaten zijn dissertatie gewijd: *Heike Kamerlingh Onnes. Een biografie*.

7 Peter Jan Knegtmans, *Professoren van de stad*, 231.

8 Ibidem, 208.

9 Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 215.

10 L.J. Dorsman e.a., *Universitaire vormingsidealen*, 7.

11 "De centrale plaats van het kabinet, dat evenals de anatomische atlas en de publieke ontleding vooral een overzicht moest geven van normale en pathologische structuren, werd overgenomen door de microscoop. (…) In Nederland beleefde het gebruik van de microscoop tussen 1830 en 1840 een doorbraak. De microscoop ondersteunde de opmars van de fysiologie, althans in Duitsland waar de Nederlandse geneeskundigen zich sterk op richtten." (Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 115-116).

12 A.P.C.H. Knegtel heeft niet alleen een biografie aan Laënnec gewijd (zie Bibliografie), maar ook diens methodiek in pathologie en kliniek en zijn iconografie belicht. Knegtel heeft tevens

de aandacht gevestigd op het journaal van de reis die twee medisch studenten uit Utrecht, de latere hoogleraar landbouwhuishoudkunde te Groningen Herman Christiaan van Hall (1801-1874) en de niet minder bekend geworden anatoom en fysioloog Willem Vrolik (1801-1863), najaar 1822 naar Parijs maakten, om er poolshoogte bij Laënnec en anderen te nemen (zie Bibliografie). Van Halls proefschrift over de stethoscoop en het gebruik ervan (1823) baarde hier weinig opzien. Pas de Nederlandse vertaling anno 1844 van de Duitstalige verhandeling over percussie en auscultatie van de vermaarde Weense hoogleraar Joseph Skoda (1805-1881) maakte het instrument in ons land echt bekend. (Hans van Maanen e.a., *Uit de oude dokterstas*, 11; P.J. Kuijjer, *Kloppen en luisteren*, 73 e.v.).

13 Volgens Peter Jan Knegtmans (in *Professoren van de stad*, 208-209) is de ontwikkeling van diagnostiek en operatietechnieken binnen de vaderlandse geneeskunde in het begin van de negentiende eeuw geremd doordat men zich daarin elders, in Frankrijk met name, ging bekwamen. Maar afgezien van zijn vriend Willem Vrolik was journaalschrijver Herman van Hall (zie voorgaande noot 12) voorlopig de enige Nederlander onder de "Meer dan driehonderd jonge artsen uit alle landen van Europa [die] de laatste jaren hier [zijn] geweest om zich onder mijn leiding te bekwamen in stethoscopische observaties en velen van hen zijn er inmiddels opmerkelijk bedreven in geworden", aldus een trotse Laënnec in 1826. (Geciteerd in: Hans van Maanen e.a., *Uit de oude dokterstas*, 10-11). Bovendien is het de vraag waarom elders opgedane kennis en kunde, eenmaal hier met vrucht toegepast, zo'n remmende werking zou moeten hebben.

Overigens heeft ook de koortsthermometer er te onzent lang over gedaan om zijn plaats in het medisch instrumentarium te veroveren. De stethoscoop en de microscoop waren er vlotter bij, wellicht vanwege de volmaakte eenvoud van de thermometer; "er viel minder eer te behalen met 'een stuk glas met kwik' dan met een glanzend koperen microscoop of een geheimzinnig buizenstelsel waarmee geluiden uit de diepte hoorbaar konden worden gemaakt." (Hans van Maanen e.a., *Uit de oude dokterstas*, 19; vgl. Hoofdstuk I, noot 53).

14 G.Th.A. Calkoen (1992) 1434.

15 Officiële naam: Koninklijk Besluit nopens de organisatie van het hooger onderwijs. *Nederlandsche Staatscourant* nr. 242 (12-10-1815) en nr. 243 (13-10-1815). (Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 11 voetnoot 1).

16 Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 28, 64-68, 70, 214.
Deze omstandigheid helpt de gangbare luiheid en losbandigheid, veelal uit verveling, van het toenmalige studentenvolkje verklaren, terwijl de doorgaans milde vonnissen van de academische rechtspraak ook niet echt afschrikten.

17 M. Groen, *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980*, 84.

18 Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 28, 74-76; Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame* III, 386.

19 M. Groen, *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980*, 23.

20 Ibidem, 69.

21 G. ten Doesschate, *De Utrechtse universiteit en de geneeskunde 1636-1900*, 46.

22 Joseph C.M. Wachelder geeft (in *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 124-132, 143, 203) een inzichtelijke samenvatting van het debat over 'theorie' en 'praktijk' dat de medische wereld gedurende een groot deel van de negentiende eeuw heeft beziggehouden, en waarin ook Leidse medici zich nadrukkelijk hebben gemengd - met als uitkomst dat praktijk als toegepaste wetenschap wordt gezien. In zijn beleving hebben het verdwijnen van rangen en standen in de medische beroepsgroep c.q. de eenheid van stand, de integratie van opleidingstradities, de opkomst en invloed van de empirische natuurwetenschappen en de verschillende opvattingen over ziekte, samen het denken over de verhouding tussen theorie en praktijk in de negentiende eeuw radicaal veranderd. En met het verschuiven van de opvattingen daarover klonk de roep om praktisch onderwijs steeds luider. Begrippen als 'waarneming', 'ervaring' en 'empirie' hoorden aanvankelijk in het domein van de praktijk thuis, het werkterrein van de

tweede medische stand. De eerste medische stand, de geleerde geneesheer, keek daarop neer. Maar als 'waarneming' een van de sleutelwoorden wordt van een geneeskunde die zich op de natuurwetenschappen wil oriënteren, is het geen 'vies' woord meer.
M. Groen wijst er (in *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980*, 310, 312, 314, 373) op dat de achttiende-eeuwse 'systemen', alle min of meer verbonden met de humoraalpathologie van Hippocrates, tegen 1800 nauwelijks meer werden aangehangen. De daardoor ontstane crisis in de geneeskunde leidde tot de opleving van vele speculatieve stelsels, zoals homeopathie, natuurgeneeswijzen, dierlijk magnetisme, mystieke krachten als het 'miasma' èn zoals de romantische geneeskunde (zie Hoofdstuk I). "Medici schreven de patiënt dan ook afwisselend 'verandering van lucht of klimaat', 'gezonde voeding', of hongerkuren (waaraan naar men zegt velen bezweken) voor." Pas na 1840 zouden de natuurwetenschappelijke methoden het aanzicht van de geneeskunde geheel en al veranderen. Wel bestonden de 'systemen' ook toen voort, zij het in een andere gedaante: met elke nieuwe ontdekking had men de neiging niet alleen alle ziekten daaruit te verklaren maar daarin ook nog onbekende ziekteverwekkers te zoeken (of dat nu bacteriën, virussen of hormonen waren) - zo werd pathologie na de introductie van de celleer (Virchow) in feite cellulair-pathologie, en riep de komst van de bacteriologie een nieuwe eenzijdigheid op. Met dat al geraakte de geneeskunde geregeld uit het lood door de overschatting van de betekenis van de talrijke en diverse ontdekkingen; daardoor ontstonden andermaal 'systemen', die pas na verloop van tijd enigszins gerelativeerd en genuanceerd werden. Mutatis mutandis geldt dit evenzeer voor de natuurwetenschappelijke basis van de geneeskunde, die na 1840 vermoedelijk te veel als de enige grondslag beschouwd is, en waarop een reactie eerst na 1945 zou volgen.

23 Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 255

24 Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 227-229.

25 J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 197.

26 Ibidem, 283-284; W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 39-40.

27 Geciteerd in: Jaap Goudsmit, *Anderhalve eeuw dokteren aan de arts*, 21-22.
Voor medisch student Goudsmit was de vraag "waaróm de medische opleiding de afgelopen honderdvijftig jaar vaak achterbleef bij de vele maatschappelijke veranderingen die plaatsvonden en waaróm de studie in sommige onderdelen wel bijdetijds kon blijven en in andere, misschien even belangrijke, niet" het motief voor zijn speurtocht naar en door de geschiedenis van de geneeskundige opleiding(en) in Nederland (11; vgl. 182 e.v.).

28 Ibidem, 22.

29 Geciteerd in: ibidem, 22.

30 Geciteerd in: ibidem, 23.

31 Hierdoor vonden in de periode 1830-1849 verschillende bezuinigingen plaats (M. Groen, *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980*, 38).

32 De 'Zangrijke medicus' Jan Pieter Heye (1809-1876) maakte als volksdichter naam met onvergankelijke liederen als 'De Zilvervloot', 'Zie de maan schijnt door de bomen' en 'Er zaten zeven kikkertjes al in een boeresloot', veelal getoonzet door zijn vriend en collega Joannes Josephus Viotta (1814-1859). (G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 810-812, 2061).

33 Geciteerd in: Jaap Goudsmit, *Anderhalve eeuw dokteren aan de arts*, 23.

34 Geciteerd in: ibidem, 24.

35 Ibidem, 28-30.

36 Officiële naam: Wet van den 1sten Junij 1865 (*Staatsblad* nr. 59), regelende de voorwaarden tot verkrijging der bevoegdheid van geneeskundige, apotheker, hulpapotheker, leerling-apotheker en vroedvrouw.

37 Ibidem: art. 3, 4 en 5.

38 M. Groen, *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980*, 309; J.J. Woltjer, *De Leidse Universiteit in verleden en heden*, 68.
Aanvankelijk mochten dus alleen gymnasium-abituriënten promoveren, en de anderen niet -

maar een aantal afgestudeerden uit laatstgenoemde categorie promoveerde in het buitenland (Piet de Rooy in *Een brandpunt van geleerdheid in de hoofdstad*, 11). Al gaf dat ook wel haken en ogen - zie Hoofdstuk V i.c. de Leidsche Studenten-Vereeniging 'Pergo et Perago', c.q. het jaarboekje 1908-'09 van de Medische en Philosophische Faculteit der LSV en het jaarboekje 1910-'11 van de Medische Faculteit der Leidsche Studenten.

39 Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 253.
40 C. Winkler, *Het hooger onderwijs in de geneeskunde in Nederland*, 110-111.
41 M. Groen, *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980*, 324-325.
42 C. Winkler, *Het hooger onderwijs in de geneeskunde in Nederland*, 112.
43 Geciteerd in: Jaap Goudsmit, *Anderhalve eeuw dokteren aan de arts*, 31.
44 Ibidem, 183.
45 Ibidem, 40.
46 Ibidem, 25.
47 G.Th.A. Calkoen (1978) 2206.
48 Officiële naam van deze 'artsenwet': Wet van 25 december 1878 Staatsblad 222, houdende regeling der voorwaarden tot verkrijging der bevoegdheid van arts, tandmeester, apotheker, vroedvrouw en apothekersbediende (Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 138 voetnoot 133). Volgens M. Groen (in *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980*, 348) zou deze versie in grote trekken tot 1922 blijven bestaan.
49 Jaap Goudsmit, *Anderhalve eeuw dokteren aan de arts*, 31-32.
50 Officiële naam: Wet van den 28sten April 1876 (Staatsblad nr. 102), tot regeling van het hooger onderwijs.
51 G.Th.A. Calkoen (1982) 1814.
52 M. Groen, *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980*, 344.
53 Ibidem, 352.
54 Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 247-249. Volgens M. Groen (in *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980*, 39-40) was het Latijn als omgangstaal aan de universiteiten reeds eerder geleidelijk verdwenen.
55 M. Groen, *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980*, 23; 140.
56 Het doctoraat in de artsenijbereidkunde was overgeheveld naar de faculteit der wis- en natuurkunde (M. Groen, *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980*, 343).
57 C. Winkler, *Het hooger onderwijs in de geneeskunde in Nederland*, 115.
58 Ibidem, 116.
59 Geciteerd in: Jaap Goudsmit, *Anderhalve eeuw dokteren aan de arts*, 33.
60 Ibidem; waren aan het begin van het academisch jaar 1877-'78 nog slechts 587 studenten in de geneeskunde ingeschreven, in het studiejaar 1893-'94 was hun aantal reeds opgelopen tot 1.486 (J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 283).
61 "In de negentiende eeuw drong de regering herhaaldelijk aan op de opheffing van één of zelfs twee van de drie instellingen voor wetenschappelijk onderwijs. Argumenten waren als regel de penibele situatie waarin de staatskas zich op die momenten bevond, maar ook de - van tijd tot tijd - grote werkloosheid onder academici." (M. Groen, *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980*, 55).
62 Jaap Goudsmit, *Anderhalve eeuw dokteren aan de arts*, 35.
63 Zo vond in 1887 het eerste Nederlandsch Natuur- en Geneeskundig Congres onder leiding van B.J. Stokvis te Amsterdam plaats, "een genootschap dat zich ten doel stelde de glorietijd van Huygens en de zijnen te doen herleven. Binnen de kortste keren was nagenoeg elke zichzelf respecterende Nederlandse onderzoeker lid van deze club." (Bert Theunissen, *Zuivere wetenschap en praktisch nut*, 141); om de twee jaar gehouden - na de hoofdstad in Leiden en vervolgens in andere plaatsen - vierde het in 1987 zijn eeuwfeest. In 1899 zat Hector Treub het derde Internationale Gynaecologisch Congres te Amsterdam voor, en in 1907 leidde de

Leidse hoogleraar Gerbrandus Jelgersma (1859-1942) het eerste Internationale Congres voor Psychiatrie en Neurologie. (Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 344-345).

64 Jan Romein, *Op het breukvlak van twee eeuwen;* onder het titelmotto 'In vitro et in vivo' behandelt de Amsterdamse historicus in het tweede deel, 44-62, de verworvenheden in de geneeskunde, waar "de vooruitgang (…) inderdaad voorbeeldeloos was", 61.

65 Deze typering verwijst naar de bundel *Een brandpunt van geleerdheid in de hoofdstad* (zie/vgl. dit Hoofdstuk, noot 38), waarin de Universiteit van Amsterdam omstreeks 1900 in vijftien persoonsschetsen wordt geportretteerd; tot de uitverkorenen behoren de gynaecoloog Treub, de anatoom Louis Bolk (1866- 1930), de botanicus Hugo de Vries (1848-1935), de scheikundige Jacobus Henricus van 't Hoff (1852- 1911) en de natuurkundigen Johannes Diderik van der Waals (1837-1923) en Pieter Zeeman (1865-1943) - van wie de laatste drie de Nobelprijs in ontvangst mochten nemen (al was Van 't Hoff toen, in 1901, niet meer in Amsterdam maar te Berlijn werkzaam). Het was een unieke periode voor het Nederlandse natuurwetenschappelijke onderzoek, die toen noch later door enige Nederlandse universiteit is geëvenaard, en die - na zeventiende-eeuwse helden als Van Leeuwenhoek en Huygens - niet zonder te billijken trots als de 'Tweede Gouden Eeuw' is aangeduid - het eerst door Bastiaan Willink in 1975 (zie zijn *De tweede Gouden Eeuw*, 13 noot 4). De benaming is vervolgens ook wel meer specifiek-praktisch toegepast, zoals door Frederik H. Kreuger in antwoord op de vraag 'Hoe de techniek Nederland in korte tijd veranderde' (1880-1914). Meestal laat men deze glorietijd beginnen in 1873, toen het proefschrift van Van der Waals verscheen (Dirk van Delft in *Plaatsen van herinnering*, 379). "De pioniers van de Tweede Gouden Eeuw waren als hoogleraar vooral te vinden in Leiden en Amsterdam" (Ad Maas, *Tachtigers in de wetenschap*, 358). Volgens Willink (in *De tweede Gouden Eeuw*, 11) luidde het vertrek van Einstein naar Amerika in 1933 het begin van het einde van deze bloeiperiode in.

66 G.Th.A. Calkoen (1978) 2205.

67 Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 343.

68 Ab Flipse, *Natuurwetenschap, wereldbeeld en levensbeschouwing in Nederland, 1880-1940*, 24; David Baneke, *Synthetisch denken. Natuurwetenschappers over hun rol in een moderne maatschappij, 1900-1940*.

69 Jaap Goudsmit, *Anderhalve eeuw dokteren aan de arts*, 46.

70 Jan Romein, *Op het breukvlak van twee eeuwen*, 53-54.

71 Geciteerd in: Jaap Goudsmit, *Anderhalve eeuw dokteren aan de arts*, 47.

72 J.A. Verdoorn, *Het gezondheidswezen te Amsterdam in de 19e eeuw*, 172.

73 "dit kon niet verbloemen dat het vak in de nieuw vormgegeven medische opleiding van ondergeschikte betekenis was." (Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 263).

74 Jaap Goudsmit, *Anderhalve eeuw dokteren aan de arts*, 47.

75 M. Groen wijst er (in *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980*, 373) op dat de geneeskunde formeel tot 1968 "een exclusief natuurwetenschappelijke onderneming" bleef; "dat bijvoorbeeld de werking van placebo's en psychosomatiek niet in de gangbare natuurkundige en biochemische modellen pasten, had echter tot gevolg dat zgn. alternatieve geneeskundes, veelal op basis van in de vorige eeuw [c.q. de negentiende eeuw] verlaten opvattingen, opnieuw populair werden. Uiteraard speelde hier ook het feit mee dat ondanks de grote vorderingen in de geneeskunde, vele ziekten (of zieken) ongeneeslijk bleven, terwijl de dikwijls uiterst onaangename onderzoeksmethoden in aantal toenamen."

76 C. Winkler, *Het hooger onderwijs in de geneeskunde in Nederland*, 126: "In verband daarmeê werd het gewoonte, om op het laboratoriumgepeuter neêr te zien. Met de domheid eigen aan hen, die iets wat zij slechts van hooren zeggen kennen, altijd uitermate gemakkelijk vinden, werd over uiterst moeilijk en allerminst vastgestelde waarnemingen gesproken, alsof dat alles van zelf sprak. Bovendien, wat deed dat alles er toe? In de praktijk had men er, zoo meende men, toch niets aan. Al dat geëxperimenteer, gemicroscopiseer, al dat geleuter over physiologisch of anatomisch noodzakelijke verhoudingen, genas men daarmee ooit een mensch?" (Geciteerd in: Annemieke Klijn, *Verlangen naar verbetering*, 129-130).

77 G.Th.A. Calkoen (1978) 2206.
78 Harm Beukers, *Medical Education in the Netherlands in the Nineteenth Century* [, 11]; H. Brugmans, *Algemeene geschiedenis van universiteit en athenaeum*, 62-63.
79 Jaap Goudsmit, *Anderhalve eeuw dokteren aan de arts*, 20-21.
80 G.Th.A. Calkoen (1994) 1380-1381.
81 Peter Jan Knegtmans, *Professoren van de stad*, 214; overigens zou dit toelatingsexamen volgens M. Groen (in *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980*, 39) in 1852 zijn afgeschaft.
82 Destijds bestond een wanverhouding tussen de collegegelden van de hoofdstedelijke instelling en die van de rijksuniversiteiten: moest in 1864 voor de twee propaedeutische jaren aan het Athenaeum Illustre meer dan 800 gulden worden betaald, aan de hogescholen kostte hetzelfde 230 gulden (G.Th.A. Calkoen (1994) 1381).
83 Brief over de hervorming en uitbreiding van het natuur- en geneeskundig onderwijs aan het Athenaeum Illustre te Amsterdam, gerigt aan den Gemeenteraad door de professoren in de natuur- en geneeskundige wetenschappen aldaar. Augustus 1860.
84 Peter Jan Knegtmans, *Professoren van de stad*, 234-238.
85 Geciteerd in: M.J. van Lieburg, *Het medisch onderwijs te Rotterdam (1467-1967)*, 58.
86 M.J. van Lieburg, *Het medisch onderwijs te Rotterdam (1467-1967)*, 58
87 Doorgaans wordt de benaming Klinische School in de literatuur uitsluitend gebezigd voor de stichtingen in de eerste zes genoemde steden; 's-Rijkskweekschool voor Militaire Geneeskundigen in de Domstad hoort er volgens J.B. Jaspers (in *Het medische circuit*, 4) echter wel degelijk bij. Overigens merkt G.T. Haneveld (in *Bijdrage tot de geschiedenis der pathologische-anatomie: Utrecht in de eerste helft van de negentiende eeuw*, 83) op, dat het onderwijs aan laatstgenoemde instelling "Zonder twijfel kan (…) worden gekwalificeerd als het beste medische onderwijs, dat in ons land beschikbaar was", met diverse voortreffelijke docenten (onder wie F.C. Donders!) èn in nauw contact met de Utrechtse hogeschool. Aan deze kweekschool, opleiding voor officieren van gezondheid, is op 26 september 1987 te Nijmegen een belangwekkend symposium gewijd, waarvan verslag is gedaan in de door D. de Moulin geredigeerde bundel *'s-Rijkskweekschool voor Militaire Geneeskundigen te Utrecht (1822-1865)*. Zie ook volgende noot 88. Volledigheidshalve kan in dit verband eveneens gememoreerd worden de oprichting van de school tot 'Aankweeking van heel- en vroedmeesters mitsgaders apothekers en vroedvrouwen' te 's-Hertogenbosch in 1828 (A.P.M. van der Meij-de Leur, *Van olie en wijn*, 7), èn van een geneeskundige school te Maastricht welke provinciale instelling de opleiding tot apotheker en vroedvrouw verzorgde (Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 87 voetnoot 18).
88 Wel was de eerste kweekschool voor militaire geneeskundigen in ons land te Leiden tot stand gekomen, in de Franse Tijd, uiteraard in verband met het oorlogszuchtige karakter van dit tijdvak (zie Hoofdstuk I, noot 130). In 1803 begonnen als 's-Rijkshospitaal ter Instructie is de opleiding in 1822 overgeplaatst naar Utrecht en geliëerd met het grote militaire hospitaal aldaar. De inwerkingtreding van de wetten van 1865 blokkeerde het voortbestaan van de opleiding in haar toenmalige, zelfstandige vorm, terwijl aansluiting bij de universiteit van Utrecht - de meest voor de hand liggende optie - niet mogelijk was aangezien de meeste leerlingen van de militaire school daarvoor niet de vereiste vooropleiding hadden gevolgd, terwijl het gebrek aan lijken aldaar het anatomisch onderwijs zou bemoeilijken, het militaire hospitaal een onvoldoende verscheidenheid aan zieken opleverde en in de Domstad het vereiste aantal bevallingen niet kon worden bijgewoond (Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 136), zeker voor een zo grote groep studenten. Aansluiting werd daarom gezocht bij de enige andere extra- universitaire opleidingsplek in Nederland, het Athenaeum Illustre te Amsterdam. In 1868 sloot de kweekschool haar poorten, en kwamen de militaire medici, de zogeheten 'pillen', naar de hoofdstad, 75 man sterk en hun aantal zou alleen maar stijgen. In 1874 waren er maar liefst 208 militair-medisch studenten, naast 68 burgerlijke medici. Alles

bijeen genomen ging het om 208 militaire medici versus 198 andere studenten. Het Athenaeum Illustre begon de trekken van een geneeskundig waterhoofd aan te nemen … Meer dan de helft van alle medisch studenten in Nederland had destijds Amsterdam als standplaats. (Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 247; 252). Overigens werd de militair-geneeskundige opleiding in 1880 opgeheven, en werden aanstaande officieren van gezondheid gewone geneeskunde-studenten (Peter Jan Knegtmans, *Professoren van de stad*, 261). Zie ook voorgaande noot 87.

89 Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 89 - onder verwijzing naar M.J. van Lieburg, *De microscopie in het onderwijs van de klinische scholen in Nederland (1824-1865).*

90 Zie voor een beknopt overzicht: M.J. van Lieburg, *Het medisch onderwijs te Rotterdam (1467-1967)*, 58-88; èn over G.J. Mulder, eveneens van de hand van M.J. van Lieburg, *Al doende leert men. De Rotterdamse jaren van Gerrit Jan Mulder (1802-1880).*

91 Jaap Goudsmit, *Anderhalve eeuw dokteren aan de arts*, 21.

92 Ibidem, 20-21. Overigens sloeg Voorhelm Schneevoogt in 1842 een geheel andere toon aan: "Vergelijken wij nu in de eerste plaats de veelzijdigheid der studie, of de verschillende vakken, waarin èn van den student in de medicijnen, èn van den kweekeling aan de clinische school bekwaamheid vereischt wordt, dan zien wij, dat het onderscheid niet zeer groot is; dat men voor beide van de overtuiging uitgegaan is, dat de geneeskunde en heelkunde althans in theorie één zijn; dat beide dezelfde voorbereidende studiën en hulpwetenschappen noodig hebben" (geciteerd in: Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 132). Of hier van voortschrijdend inzicht gesproken kan worden lijkt echter zeer de vraag, want in 1860 - zo weten wij uit het door hem als eerste ondertekende adres aan de Amsterdamse gemeenteraad uit dat jaar (zie dit Hoofdstuk, noot 83) - liet Voorhelm Schneevoogt zich andermaal negatief uit over de Klinische School en haar leerlingen - omdat dat toen beter uitkwam?

93 Geciteerd in: J.A. Verdoorn, *Het gezondheidswezen te Amsterdam in de 19e eeuw*, 439 noot 105.

94 G.Th.A. Calkoen (1978) 2205.

95 G.Th.A. Calkoen (1992) 1431.

96 H. Brugmans, *Algemeene geschiedenis van universiteit en athenaeum*, 67.

97 Peter Jan Knegtmans, *Professoren van de stad*, 210-211.

98 Geciteerd in: J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 202. Van der Korst (205 noot 55) maakt er hier op attent dat het tot deze maatregel volgens Jaap Goudsmit (in *Anderhalve eeuw dokteren aan de arts*, 21) op aandrang van Belgische zijde zou zijn gekomen, terwijl M.J. van Lieburg (in *Het medisch onderwijs te Rotterdam (1467-1967)*, 65) de behoefte aan mobilisabele officieren van gezondheid ten behoeve van de schutterijen vanwege de Belgische opstand als reden opgeeft. Hoe dit ook zij - met dit besluit werd volledig teruggevallen op de opleiding in meester-leerling verband (Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 89), zoals die in en ten tijde van het gildewezen gangbaar was geweest.

99 Geciteerd in: Jaap Goudsmit, *Anderhalve eeuw dokteren aan de arts*, 21.

100 De wet van 1865 regelde de bevoegdheden van de vroedvrouw niettemin opnieuw; aangezien de vroedmeester toen echter niet werd gehandhaafd, verdween dit eeuwenoude beroep (A.P.M. van der Meij-de Leur, *Van olie en wijn*, 7).

101 G.Th.A. Calkoen (1992) 1434.

102 H. Brugmans, *Algemeene geschiedenis van universiteit en athenaeum*, 67. Zie i.c. het voorgaande tevens: Harm Beukers, *Medical Education in the Netherlands in the Nineteenth Century*.

103 D. de Moulin, *'s-Rijkskweekschool voor Militaire Geneeskundigen te Utrecht (1822-1865)*, 1.

104 Jaap Goudsmit, *Anderhalve eeuw dokteren aan de arts*, 13-16, 42-44.

105 Ibidem, 45.

106 Ibidem, 16.

107 Officiële naam van de(ze) wet op het geneeskundig staatstoezicht: Wet van 12 Maart 1818, ter regeling van hetgene betrekkelijk is tot de uitoefening van de verschillende takken der Geneeskunde (*Staatsblad* no. 16).

108 J.A. Verdoorn, *Het gezondheidswezen te Amsterdam in de 19e eeuw*, 89.
109 J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 192.
110 J.B. Jaspers, *Het medische circuit*, 3. Bij besluit van 27 maart 1838 waren de rechten van de universitaire doctoren overigens uitgebreid; voortaan konden zij ook praktijk uitoefenen in de vakken waarin zij weliswaar niet gepromoveerd waren maar waarover zij een examen voor een provinciale commissie hadden afgelegd. Bovendien mochten zij deze vakgebieden tegelijkertijd beoefenen. (M. Groen, *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980*, 330).
111 Geciteerd in: Jaap Goudsmit, *Anderhalve eeuw dokteren aan de arts*, 17.
112 M. Groen, *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980*, 85-86.
113 J.A. Verdoorn, *Het gezondheidswezen te Amsterdam in de 19e eeuw*, 92-95; vgl. Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 90, èn M. Groen, *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980*, 85-86.
114 J.A. Verdoorn, *Het gezondheidswezen te Amsterdam in de 19e eeuw*, 84-85.
115 N.B. "slechts voor de vroedvrouwen maakte de wet een uitzondering" - d.w.z. dat zij als zodanig bleven bestaan (H. Beukers, *De opkomst van het universitair onderwijs in verloskunde en gynaecologie in Nederland*, 247; vgl. H.A. van der Borg, *Vroedvrouwen: beeld en beroep*, 68). Maar bijv. beoefenaren van heilgymnastiek en massage mochten hun behandelingen voortaan slechts onder supervisie van een gediplomeerd arts verrichten (G.Th.A. Calkoen (1978) 2205-2206).
116 Geciteerd in: J.A. Verdoorn, *Het gezondheidswezen te Amsterdam in de 19e eeuw*, 95; E.S. Houwaart, *De hygiënisten*, 22-23, 293.
117 M. Groen, *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980*, 308.
118 J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 247.
119 Geciteerd in: Jaap Goudsmit, *Anderhalve eeuw dokteren aan de arts*, 18.
120 M. Groen, *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980*, 373.
121 J.B. Jaspers, *Het medische circuit*, 3.
122 Citaten in: ibidem, 6.
123 Geciteerd in: Jaap Goudsmit, *Anderhalve eeuw dokteren aan de arts*, 20.
124 Ibidem.
125 Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 267-269; vgl. E.S. Houwaart, *De hygiënisten*.
126 Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 270-271; zie voor de beroepsmarkt, ook die van medici, W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 433 e.v.
127 J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 277.
128 Het zeer arme Limburgse platteland bijv. moest het in 1875 met 17 geneeskundigen op 100.000 inwoners vrijwel zonder medische hulp stellen (Jaap Goudsmit, *Anderhalve eeuw dokteren aan de arts*, 34).
129 J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 281.
130 In J. Geerling e.a. (red.), *Nederlandsche Internisten Vereeniging 1931-1981*, 68-103, heeft G.A. Lindeboom het ontstaan van de medische specialismen in ons land geschetst.
131 J.B. Jaspers, *Het medische circuit*, 12.
132 Peter Jan Knegtmans, *Professoren van de stad*, 223. Van Geuns kreeg uiteindelijk, na een jaar onderhandelen, zijn zin, hoewel de gemeenteraad bang was dat een geneesheer het professoraat slechts als bijbaan beschouwde.
133 Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 281 e.v.
134 M. Groen, *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980*, 353.
135 Zo was, bijvoorbeeld, in Rotterdam bepaald dat "het aan koetsiers voerende rijtuigen waarin geneeskundigen in de uitoefening van hun beroep gezeten zijn, bij opeenhoping van voertuigen, vergund is zoodanige plaats in te nemen dat zij steeds vooraan in de file komen." (Geciteerd in: J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 293 noot 48).

136 J.A. Verdoorn, *Het gezondheidswezen te Amsterdam in de 19e eeuw*, 116-117.
Aangezien de bezitters van de oude diploma's, die van vóór 1865, hun rechten behielden, telde ons land een halve eeuw na de invoering van Thorbeckes wet(ten) 2.497 artsen, 29 medicinae doctores en 24 heelmeesters - 53 laatste Mohikanen dus (G.Th.A. Calkoen (1978) 2206).
137 A. Querido, *Godshuizen en Gasthuizen*, 110.
138 J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 300-303; H.A. van der Borg, *Vroedvrouwen: beeld en beroep*, 68; Jo Jamar (eindred.), *Vroedvrouwenschool. 100 jaar Moederschapszorg in Limburg*.
139 J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 290-291; in *Van artsenijmengkunde naar artsenijbereidkunde* heeft A.I. Bierman *Ontwikkelingen van de Nederlandse farmacie in de negentiende eeuw* te boek gesteld.
140 A. Querido wijst er (in *Godshuizen en Gasthuizen*, 83-84) op dat in de zeventiende eeuw in de Hollandse ziekenhuizen 'cureerders' optraden, die ingehuurd werden om bepaalde ziekten te genezen of een bepaalde handeling toe te passen. Zo waren er cureerders voor syfilis, voor blindheid, voor misvormingen en voor het snijden van de steen. In de achttiende eeuw verdwenen die specialisten van toen, en namen vast-aangestelde chirurgijns en doctoren hun werk over.
141 Zie hiervoor: A. Querido, *Een eeuw Staatstoezicht op de Volksgezondheid*.
142 J.A. Verdoorn, *Het gezondheidswezen te Amsterdam in de 19e eeuw*, 89; vgl. Jan Romein, *Op het breukvlak van twee eeuwen*, 54-55.
143 Boudien de Vries, *Doe mij maar een Spa*, 9.
144 J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 291-292.
145 Ofschoon J.A. Verdoorn (in *Het gezondheidswezen te Amsterdam in de 19e eeuw*, 15, 328-337, 423-424) nadrukkelijk onderscheid maakt tussen de schadelijke, bewust misleidende (criminele) kwakzalverij, uit op eigen gewin, en de 'primitieve' volksgeneeskunde, samenhangend met bijgeloof, acht hij deze 'merkwaardige verschijnselen' tenminste verwant doordat zij de doorwerking van de moderne geneeskunde en hygiënische zorg onder alle bevolkingslagen hebben vertraagd en belemmerd, en zo de volksgezondheid in de negentiende eeuw negatief hebben beïnvloed.
146 Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 40-41.
147 Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 449; W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 343, 347.
148 In dit verband omschrijft Joseph C.M. Wachelder (in *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 21-22) modernisering als een omslag in de organisatie-structuren, samenhangend met o.m. ruimtelijke schaalvergroting, die ongeveer gelijktijdig plaatsvindt met statelijke éénwording en het ontstaan van een centrale staatsbureaucratie.
149 Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 450.
150 Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 144.
151 Jaap Goudsmit, *Anderhalve eeuw dokteren aan de arts*, 20.
152 Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 246.
153 J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 247.
154 J.A. Verdoorn, *Het gezondheidswezen te Amsterdam in de 19e eeuw*, 440 noot 139.
Het was namelijk Thorbecke die tijdens de parlementaire voorbereiding van de geneeskundige staatsregeling voorstelde: "… als de wettige titel aan de genees-, heel- en verloskundige te geven, te bepalen dien van arts …" (geciteerd in: J.B. Jaspers, *Het medische circuit*, 2).
155 "Sedert het organiek besluit van 1815 waren de graden gekoppeld aan een bepaald, zoals dat heette, 'civiel effect': de graad gaf toegang tot bepaalde beroepen." (W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 421).
156 M. Groen, *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980*, 371.
157 Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 135.
158 M. Groen, *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980*, 329.
159 Ibidem, 85-86.
160 Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 454.

161 J.B. Jaspers, *Het medische circuit*, 13.
162 Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 455.

Intermezzo II

1 Sytze Greidanus is op 7 augustus 1843 te Leeuwarden geboren als zoon van kruidenier en grossier Taco Greidanus, die het zich kennelijk kan veroorloven zijn zoon te laten studeren, want die wordt op 19 september 1861 ingeschreven als student in de geneeskunde te Leiden (G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 720-721).
2 Zijn gezondheidstoestand verklaart de paradox die Har Meijer oproept in zijn dissertatie (*Het vuil, de stad en de dokter*, 207); Greidanus zou wèl en niet aan de cholerabestrijding hebben deelgenomen. Volgens zijn eigen beschrijving (in: *Een dorpsdokter uit de Friese wouden vertelt (1867-1877)* 46-56) heeft hij nog heel wat werkzaamheden kunnen verrichten, maar moest hij na verloop van tijd zijn medewerking staken. Overigens was hij met een aantal andere "candidaten in de medicijnen (…) aangezocht om ook dienst te doen indien de ziekte zich in Leiden mocht vertoonen. Wij hadden daarin toegestemd en schoon twee van ons en toevallig juist zij, die het eerst van ons achttal zijn gestorven, zich uit angst voor besmetting terugtrokken voor de strijd kwam, hebben de overblijvende zes nog heel wat dienst kunnen doen."
Apropos: dat studenten in de geneeskunde bij de bestrijding van de cholera worden ingeschakeld, is geen exclusief Leids fenomeen, aangezien dit zich bijv. ook voordoet in Utrecht (P.D. 't Hart, *Utrecht en de cholera 1832-1910*, 175; G.T. Haneveld, *Bijdrage tot de geschiedenis der pathologische-anatomie: Utrecht in de eerste helft van de negentiende eeuw*, 313).
3 Sytze Greidanus, *Een dorpsdokter uit de Friese wouden vertelt (1867-1877)*, 56; M.J. van Lieburg & F.A. van Lieburg, *Album Promotorum van de Rijksuniversiteit Leiden 1813-1900*, 174; G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 721.
4 Sytze Greidanus, *Een dorpsdokter uit de Friese wouden vertelt (1867-1877)*, 57.
5 M.J. van Lieburg & F.A. van Lieburg, *Album Promotorum van de Rijksuniversiteit Leiden 1813-1900,* 174; G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 721; vgl. volgende noot 6.
6 Over dit laatste doctoraat deelt S.J. van der Molen, de bezorger van de reprint anno 1974 van Greidanus' herinneringen *De dagen van Olim*, in zijn 'Toelichting' mee: "op 15 november 1867 - toen hij dus al in Buitenpost een praktijk(je) had - liet hij zich als student inschrijven aan de universiteit te Groningen en daar moet hij in 1868 nog tot doctor in de heelkunde zijn gepromoveerd, naar aangenomen wordt op stellingen, aangezien er geen dissertatie bekend is."
7 Zo verdwijnt tussen 1880 en 1900 de plattelandsheelmeester van het toneel (A.M. Luyendijk-Elshout, *Het huisbezoek omstreeks 1900*, 476; zie ook Hoofdstuk II).
8 Sytze Greidanus, *Een dorpsdokter uit de Friese wouden vertelt (1867-1877),* 58-62.
9 A.M. Luyendijk-Elshout, *Het huisbezoek omstreeks 1900*, 479.
10 S.J. van der Molen in 'Toelichting' op *Een dorpsdokter uit de Friese wouden vertelt (1867-1877).*
11 Sytze Greidanus, *Een dorpsdokter uit de Friese wouden vertelt (1867-1877),* 63-65.
12 Ibidem, 66, 76.
13 Ibidem, 71-72.
14 A.M. Luyendijk-Elshout, *Het huisbezoek omstreeks 1900*, 478; Sytze Greidanus, *Een dorpsdokter uit de Friese wouden vertelt (1867-1877),* 71.
15 Sytze Greidanus, *Een dorpsdokter uit de Friese wouden vertelt (1867-1877),* 82, 87.
16 Ibidem, 82-84.
17 Ibidem, 84-90.
18 Ibidem, 94-95.
19 Ibidem, 99 e.v.
20 Ibidem, 100-103.
21 Ibidem, 104-106.
22 Ibidem, 109-113; vgl. S.J. van der Molen in 'Toelichting' op *Een dorpsdokter uit de Friese wouden vertelt (1867-1877).*
23 Sytze Greidanus, *Een dorpsdokter uit de Friese wouden vertelt (1867-1877),* 114-115.
24 Ibidem, 120-121.
25 Ibidem, 122.

26 Ibidem, 123.
27 Ibidem, 126.
28 Ibidem, 129.
29 Ibidem, 136-140.
30 Ibidem, 139-141.
31 Ibidem, 152-158, 165; vgl. Willem de Blécourt, *Duivelbanners in de Noordelijke Friese Wouden, 1860-1930*.
32 Sytze Greidanus, *Een dorpsdokter uit de Friese wouden vertelt (1867-1877)*, 185-187.
33 Wel wijst P.G.M.G. Perneel er (in zijn dissertatie *Het beroepsjournaal van Dr. J.F.Ph. Hers*, 13), niet geheel ten onrechte, op dat in Greidanus' terugblik weliswaar de medische praktijk centraal staat maar de heroïek er enigszins in wordt overbelicht, en zijn herinneringen daardoor wat minder goed bruikbaar zijn als bron voor onze kennis van de beroepsbezigheden van plattelandsartsen in de negentiende eeuw. Anderzijds behoort Greidanus' *Een dorpsdokter uit de Friese wouden vertelt (1867-1877)* tot de medische memoire-literatuur die volgens A.M. Luyendijk-Elshout (in: *Het huisbezoek omstreeks 1900*, 476) "een betrouwbaar beeld van het zwoegen van de toenmalige medicus" geeft.
34 A.M. Luyendijk-Elshout, *Het huisbezoek omstreeks 1900*, 476.
35 Met het vertrek van Greidanus naar Soest is de armoede uit de Friese wouden allerminst verdwenen, integendeel. Tot ver in de twintigste eeuw zou die voortduren. Lange werkdagen, zwaar werk tegen een hongerloon blijven de alledaagse werkelijkheid nog geruime tijd bepalen, ook omdat de opwaartse sociale mobiliteit in die tijd gering is. (Johan Frieswijk, *Een arbeidersfamilie uit de Friese Wouden*, 55 e.v.).
36 Sytze Greidanus, *Herinneringen als hofarts*.
37 Ibidem.
Toch lijkt de Soester situatie in menig opzicht op die welke Greidanus in Friesland had achtergelaten: in het lintdorp Soest zijn de wegen veelal modderpoelen, en is de Soesterbergsestraat - de hoofdweg naar Soesterberg - weliswaar geplaveid, maar de hele negentiende eeuw door erbarmelijk slecht, zonder serieuze verlichting. En om de armen te bezoeken moet de dokter naar de periferie van de gemeente, bijv. naar de Soesterbergse hei. (Schriftelijke informatie dd. 9 december 2009 van Joop Piekema, archieffunctionaris van de gemeente Soest).
38 Met dank aan J.J. (Joop) Piekema, archieffunctionaris van de gemeente Soest, voor de oplevering van de desbetreffende bescheiden, wordt hier relatief veel aandacht besteed aan de slechts drie jaren (1877-1880) die Greidanus in Soest werkzaam is, ten opzichte van zijn tijd in Buitenpost (1867-1877) en in Baarn (1881-1914), daar van die korte tijdsspanne amper iets bekend was en Greidanus van zijn daaraan voorafgaande en daaropvolgende werkkring, evenals van zijn Leidse studententijd (1861-1866), uitvoerig verslag heeft gedaan.
39 Archief gemeente Soest, 1812-1928, inv.nr 24 (notulen vergadering gemeenteraad 1874-1881): dd. 16 november 1876, ad 9.
40 Ibidem: dd. 21 december 1876, ad 4 en 5.
41 Ibidem, inv.nr 134 (ingekomen stukken 1876), nr 438.
Het lijkt erop dat Greidanus met het opgegooide balletje van 700 gulden een financiële dam heeft willen opwerpen, in de hoop zo van zijn aanstelling in Soest af te kunnen komen, en het bevreemdt des te meer dat hij hier in zijn *Herinneringen als hofarts* niet van gewaagt terwijl hij daar toch nadrukkelijk zijn aarzelingen etaleert; wellicht heeft hij zich in zijn memoires niet als een inhalig 'rupsje-nooit-genoeg' willen voordoen (vgl. dit Intermezzo, noot 44).
42 Archief gemeente Soest, 1812-1928, inv.nr 134 (ingekomen stukken 1876), nr 451.
43 Ibidem, inv.nr 24 (notulen vergadering gemeenteraad 1874-1881): dd. 25 januari 1877, ad 6.
44 In zijn *Herinneringen als hofarts* doet Greidanus verslag van de gang van zaken bij zijn sollicitatie, deels afwijkend van, deels aanvulling op het uit de Soester archiefbescheiden naar voren komende beloop der gebeurtenissen. Zijn vrouw en zijn moeder dringen er bij hem op aan naar de Soester vacature te dingen; zelf zegt hij er weinig trek in te hebben. Hoewel hem tijdens zijn eerste kennismaking de functie van gemeentegeneesheer te Soest als niet zwaar en nogal aanlokkelijk wordt voorgesteld (pas later komt hij er achter dat Soest een weinig begeerde plaats is, en de moeilijkheden van de praktijk zeer groot zijn), blijft hij er niet veel oren naar hebben, maar solliciteert hij uiteindelijk wel, vooral onder druk van zijn vrouw. Bij het officiële sollicitatiegesprek krijgt hij een vast traktement ad 600 gulden en gedurende drie jaren een persoonlijke toelage ad 300 gulden toegezegd, èn wordt hem de geneeskundige verzorging

van de Commissie van Weldadigheid (CvW) in het vooruitzicht gesteld - zodra de zittende functionaris, een bejaarde medicus, daarvoor zou bedanken of zou overlijden -, welke post 1.200 gulden oplevert. Als de gemeente hem vervolgens met algemene stemmen benoemt, houdt hij de boot nog altijd af, onder het mom dat hij vreest zonder de arbeid voor de CvW onvoldoende werk te hebben en "een drukke praktijk te verlaten, om misschien in halve ledigheid mijn tijd door te brengen." Wanneer hem vanuit Soest dan de optie wordt voorgelegd om de zittende CvW-medicus te laten ontslaan opdat hij in diens plaats kan worden benoemd, wijst hij dit voorstel verontwaardigd van de hand, omdat hij een oude collega niet uit zijn ambt wil verjagen. Als hem vervolgens wordt meegedeeld dat die eigener beweging voor de CvW heeft bedankt, dat men Greidanus nog altijd graag wil hebben, maar pas moeite wil doen bij prins Hendrik, die over de desbetreffende aanstelling gaat, zodra vaststaat dat Greidanus ook echt komt, aanvaardt hij tegen wil en dank de benoeming, andermaal op sterk aandringen van zijn vrouw "en voor de gezondheid der kinderen, die wel eens leden onder het ruwe klimaat, was het ook wel gewenst een meer beschutte streek te gaan bewonen".
N.B. Met in het achterhoofd de teleurstellende afloop in Soest, heeft het er tenminste de schijn van dat Greidanus wil zeggen: ik heb eigenlijk nooit uit Buitenpost weg gewild, anderen wilden mij naar Soest hebben, en zie: ik heb gelijk gehad, we hadden het niet moeten doen - zo anderen de schuld in de schoenen schuivend, èn er tegelijk zorg voor dragend zelf niet als een 'rupsje-nooit-genoeg' over te komen (vgl. dit Intermezzo, noot 41).

45 Sytze Greidanus, *Herinneringen als hofarts*; S.J. van der Molen in (een in casu op details afwijkende) 'Toelichting' op *Een dorpsdokter uit de Friese wouden vertelt (1867-1877)*.

46 Archief gemeente Soest, 1812-1928, inv.nr 24 (notulen vergadering gemeenteraad 1874-1881): dd. 19 februari 1880, ad 7.
De gemeenteraad neemt dit besluit in zijn vergadering van 19 februari 1880 aan "met 10 tegen eene stem, (die van het lid Kuijper)". Het betreft hier de zoon van Greidanus' inmiddels c.q. op 18 februari 1878 overleden ambtsvoorganger dr F. Kuijper, het raadslid Franciscus Cornelis Kuijper (schriftelijke informatie dd. 9 december 2009 van Joop Piekema, archieffunctionaris van de gemeente Soest).

47 Archief gemeente Soest, 1812-1928, inv.nr 243 (brievenboek 1878-1880), nr 113.

48 Ibidem, inv.nr 46 (bijlagen notulen gemeenteraad 1879-1880), nr 50.

49 Ibidem, inv.nr 24 (notulen vergadering gemeenteraad 1874-1881): dd. 9 maart 1880, ad 4.

50 Ibidem: dd. 11 maart 1880, ad 1.
Opnieuw onthoudt het raadslid Kuijper zich van stemming, terwijl één raadslid ontbreekt.

51 Ibidem, inv.nr 46 (bijlagen notulen gemeenteraad 1879-1880), nr 71.

52 Ibidem, inv.nr 239 (brievenboek 1878-1880), nr 163.

53 Ibidem, inv.nr 24 (notulen vergadering gemeenteraad 1874-1881): dd. 15 april 1880, ad 4.

54 Ibidem, inv.nr 46 (bijlagen notulen gemeenteraad 1879-1880), nr 119.

55 Ibidem, inv.nr 24 (notulen vergadering gemeenteraad 1874-1881): dd. 20 mei 1880, ad 4.
Wel doet het raadslid Kuijper nog een goed woordje voor Greidanus, maar het mag niet baten: 10 raadsleden steunen het voorstel, terwijl Kuijper zelf zich ook nu buiten de stemming houdt.

56 Ibidem, inv.nr 46 (bijlagen notulen gemeenteraad 1879-1880), nr 142.

57 Ibidem, inv.nr 24 (notulen vergadering gemeenteraad 1874-1881: dd. 20 mei 1880, ad 3.
Ook ditmaal onthoudt het gemeenteraadslid Kuijper zich van stemming.

58 Ibidem, inv.nr 170 (agenda ingekomen stukken 1880-1885), nr 158.

59 Ibidem, inv.nr 138 (ingekomen stukken 1880), nr 158.
Genoemde families zijn vooral import-Soesters èn protestants (schriftelijke informatie dd. 9 december 2009 van Joop Piekema, archieffunctionaris van de gemeente Soest).

60 Archief gemeente Soest, 1812-1928, inv.nr 138 (ingekomen stukken 1880), nr 158.

61 Ibidem, inv.nr 239 (brievenboek 1878-1880), nr 293.
Reeds te Buitenpost moet Greidanus in goeden doen zijn geraakt, aangezien na enkele weken in Soest zijn "paarden en rijtuigen" arriveren (*Herinneringen als hofarts*). In het huishoudboekje van Greidanus stuit genealoog Edzart R. Smit elk jaar, vanaf 1893 tot 1904 toe, op het voor die tijd niet geringe bedrag van 10.453 gulden; Smit vraagt zich dan ook af of Greidanus in Baarn een huis of landerijen heeft bezeten (Internet-info dd. 7 september 2008). In elk geval tot in 1915 bewoont Greidanus' gezin de kapitale villa 'Dalhof', Dalweg 18, te Baarn, welk pand rond 1925 is afgebroken (Willemijn Booy-de Jongh, *De geschiedenis van Hotel Zeiler* (I) , 10-12).

62 Archief gemeente Soest, 1812-1928, inv.nr 138 (ingekomen stukken 1880).

63 In een briefje uit Soest dd. 3 augustus 1881 verzoekt Greidanus om in aanmerking te komen voor de functie van gemeentearts te Baarn (Archief gemeentebestuur van Baarn (Beheersnr 0480): inv.nr 112 (bijlagen notulen vergadering gemeenteraad): nr 13). Zijn officiële benoeming als zodanig - met zorg voor de armen - volgt op 25 augustus 1881 (Archief gemeentebestuur van Baarn (Beheersnr 0480): inv.nr 657 (register persoonsgegevens ambtelijk personeel 1875-1907): dd. 25 augustus 1881).

64 S.J. van der Molen in 'Toelichting' op *Een dorpsdokter uit de Friese wouden vertelt (1867-1877)*.
In de gemeenteraad van Soest maken er geboren en getogen roomse boerenfamilies dan de dienst uit. Aangezien Greidanus ook als medicus actief is in het welgestelde Baarn, met het paleis en de vele villa's, zal het - gelet op de grote rivaliteit tussen beide buurgemeenten - in Soest kwaad bloed hebben gezet dat hij tegelijk 'twee heren' dient. En daar hij vermoedelijk liever een visite aflegt bij een goed betalende patiënt in een gemakkelijk te bereiken villa in Baarn "dan aan een kwakkelende bezembinder op de Soesterbergse hei die geen cent 'te makken' had", zal hij in Soest wel zijn afgeschilderd als 'rijkeluisdokter', wiens lucratieve werkzaamheden in Baarn stellig ten koste zullen zijn gegaan van de Soester armenpraktijk (vgl. dit Intermezzo, noot 37) - m.a.w. moet niets menselijks Greidanus vreemd zijn geweest, c.q. voor de wedde en voor de hogere status in Baarn zal hij zijn neus niet hebben opgehaald. (Schriftelijke informatie dd. 9 december 2009 van Joop Piekema, archieffunctionaris van de gemeente Soest).
Bovendien zal hij zich in Baarn ongetwijfeld meer - dan in het overwegend roomse Soest - hebben thuis gevoeld, omdat daar de dorpspopulatie in meerderheid protestants is; in 1829 bijv. behoren van de 1.593 zielen die de Baarnse gemeenschap dan telt, er 1.057 tot de Nederlandse Hervormde Kerk (cf. de uitgave *Van Baerne tot Baarn*, 38, van de Historische Vereniging/Kring Baerne). Daarentegen zouden volgens het *Aardrijkskundig Woordenboek* van A.J. van der Aa (1840) toentertijd 700 hervormden en 1.100 katholieken in Baarn hebben gewoond. Echter: nadat in 1874 het Baarnse station aan de spoorlijn Amsterdam-Amersfoort is geopend, vindt een sterke groei van de bevolking plaats door de komst van 'immigranten' (forensen, van wie circa 65 procent Nederlands-Hervormd is), gepaard gaande met een enorme toename van het aantal nieuwe villa's (G.A. Hoekveld, *Baarn, schets van de ontwikkeling van een villadorp*, 113).

65 Schriftelijke informatie dd. 23 augustus en 15 november 2006 van Joop Piekema, archieffunctionaris van de gemeente Soest.

66 De bron van informatie over deze episode in Greidanus' leven wordt gevormd door zijn *Herinneringen als hofarts* (november 1908), waarvan het typoscript is gevonden bij genealogisch onderzoek naar de familie 'Smit', in het archief van A.S. Smit (vgl. dit Intermezzo, noot 61). De uit Friesland afkomstige familie Greidanus maakt onderdeel uit van deze parenteel.
Als bron voldoen deze memoires evenwel slechts in zeer beperkte mate aan de intentie, Greidanus te tonen als arts in de kracht, in de toptijd van zijn leven en loopbaan. Wat hij hier voorschotelt is meer een nogal slordig geconcipieerde, abrupt afgebroken chronique scandaleuse betreffende leden van de koninklijke familie, in het bijzonder koning Willem III, dan een serieuze beschrijving van zijn werkzaamheden als medicus te Baarn. Zijn behagen in pikante, scabreuze ontboezemingen blijkt hier aanzienlijk groter dan zijn behoefte om ordelijk op papier te zetten hoe hij zijn functie van hofarts invult en hoe hij zijn plichten als gemeentegeneesheer van Baarn nakomt. Al moet hij beide ambten niet ondermaats hebben waargenomen, anders zou hem toch niet in 1914 de lofprijzing "een harer beste burgers" (van Baarn) ten deel zijn gevallen.

67 Volgens de terugblik op zijn leven en werken in het *Baarnsch Nieuwsblad* dd. 31 oktober 1914 vestigt Greidanus zich in augustus 1881 te Baarn als geneesheer, "nadat de Gemeenteraad hem benoemd had tot gemeente-geneesheer te De Vuursche, uit welke betrekking hij op 1 Januari 1907, met toekenning van pensioen, eervol ontslag verkreeg."
Op 7 augustus 1908 bereikt Greidanus de 65-jarige leeftijd, en zal hij zijn werkzaamheden als hofarts op Soestdijk hebben beëindigd. In elk geval is de geboorte van prinses Juliana op 30 april 1909 door (behalve prof. B.J.Kouwer) de medicus G.H. Roessingh (1848-1917) begeleid, die van 1901 tot eind 1910 als behandelend geneesheer van koningin Wilhelmina optreedt. Roessingh is trouwens al eerder aan het hof actief, bijv. aan het sterfbed van koning Willem III in 1890. Er fungeren overigens wel meer hofartsen tegelijkertijd, zoals Roessingh in Den Haag en anderen elders. (Cees Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin*, 98, 264, 278, 302, 600 - noten 40 en 49).

68 De nu volgende passages, inclusief de citaten, zijn ontleend aan Greidanus' *Herinneringen als hofarts* (vgl. dit Intermezzo, noot 66), en zijn niet steeds apart in noten verantwoord. Een aantal van de gebruikte citaten is ook te vinden in *'Voor de troon wordt men niet ongestraft geboren'*

van Dorine Hermans en Daniela Hooghiemstra; onder de hierin opgevoerde *Ooggetuigen van de koningen van Nederland, 1813-1890* figureert namelijk Greidanus als hofarts. De schrijfsters hebben daarbij gebruik gemaakt van een kopie-exemplaar van diens *Herinneringen als hofarts* dat zich in het Koninklijk Huisarchief bevindt (onder inv.nr KHA Willem III, A45-VIIIe-5).

69 Joh.G. Mezger viert vooral in de tweede helft van de negentiende eeuw triomfen als 'wrijf- en knijpdokter' c.q. masseur (P.J. Kostelijk, *Dr. Johann Georg Mezger 1838-1909 en zijn tijd*, 67-68; E.D. Baumann, *Uit drie eeuwen Nederlandse geneeskunde*, 297; zie ook Hoofdstuk I, noten 162 en 164).
N.B. In het citaat is ten onrechte de naam als 'Metzger' weergegeven, maar dat is een meer voorkomende vergissing - ook E.D. Baumann 'bezondigt' zich daaraan.

70 Volgens Dorine Hermans en Daniela Hooghiemstra (in: *'Voor de troon wordt men niet ongestraft geboren'*, 250, 278, 337 - ad 13) ontvangt Willem III een Japanse delegatie op paleis Noordeinde op 1 juli 1862, en biedt hij de gezanten op 7 juli 1862 een diner aan in de galerijzaal. Greidanus laat dit bezoek in zijn *Herinneringen als hofarts* echter plaatsvinden in 1864; zijn geheugen kan hem op dit detail in de steek hebben gelaten - in 1862 studeert hij tenslotte ook al in Leiden. Voor de strekking van de anekdote doet dit verschil in tijd echter nauwelijks ter zake.

71 Het stoomschip 'Berlin', de lijnboot uit Harwich, strandt op 21 februari 1907 bij vliegende storm op de Noorderpier van Hoek van Holland, en "de grootste scheepsramp op de Nederlandse kust in meer dan een eeuw" is een feit: van de 143 passagiers en bemanningsleden aan boord komen er 128 in de golven om. Prins-gemaal Hendrik begeeft zich terstond naar de plek des onheils, en helpt bij de opvang van de overlevenden. Loopt hij persoonlijk amper gevaar, zijn enkele aanwezigheid bezorgt hem alom een zo positief imago dat "zijn rol in het reddingswerk daarbij vele malen groter (wordt) voorgesteld dan deze in werkelijkheid was geweest" (Cees Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin*, 296 e.v.).

72 Ondanks al zijn kritiek - bovenal op koning Willem III, toont Greidanus zich een voorstander van de monarchie als staatsvorm t.o.v. die van een republiek: "Wat ook de fouten zijn geweest der voorgaande vorsten, die ik als mensen niet wens te beoordelen, toch is het feit, dat het voor ons nationaal bestaan gewenst is, dat wij als symbool onzer éénheid een Hoofd van de Staat uit dat Huis [van Oranje] hebben, om wie wij ons kunnen scharen. Voor een republiek met al het kleingeestig gescharrel en persoonlijke en politieke naijver moge de Hemel ons behoeden."

73 Met inachtneming van de positieve toonzetting die necrologieën eigen pleegt te zijn, valt op dat Greidanus waardering, waaraan het hem in Soest had ontbroken, in Baarn ruimschoots krijgt toegezwaaid: "Met hem is een man heengegaan, die zich in allerlei opzichten voor onze gemeente en hare ingezetenen verdienstelijk heeft gemaakt en die, als weinig anderen, de plaats onzer inwoning en hare omgeving kende. De verschillende functies, hier bekleed, hadden hem in aanraking gebracht met alle lagen der bevolking en zijn oordeel over zaken en toestanden berustte dan ook op ondervinding en eigen waarneming, waarbij zijn veelzijdige groote kennis en diepgaande wetenschap hem tot oordeelen alleszins bevoegd maakten. (…) Steeds toonde de overledene zich getrouw in zijn arbeid tot bloei der gemeente. Vooral zijn nauwgezetheid in het medebeheer der gemeente-financiën is bekend. Was hij afkeerig van z.i. onnoodige uitgaven, toch werkte hij mede aan de oprichting van tal van nuttige instellingen. (…) Als medicus had hij gelegenheid gehad zich de liefde en genegenheid van zijn talrijke patienten te verwerven. (…) Hij was een man van hoog wetenschappelijke ontwikkeling en een groote levenservaring; hij bezat een geest vol humor en een enorm herinneringsvermogen. Als hij sprak had hij het gehoor der geheele vergadering. Een bizondere aantrekkingskracht ging van hem uit. (…) Zijn woord was altijd gekruid, tintelend van humor, vaak scherp sarcastisch, maar nooit voor tweeërlei uitlegging vatbaar. Als man van eerlijke overtuiging was hij door allen gezien." ('In Memoriam Dr. Sytse Greidanus 1843-1914', in het *Baarnsch Nieuwsblad* dd. 31 oktober 1914).

74 S.J. van der Molen in 'Toelichting' op *Een dorpsdokter uit de Friese wouden vertelt (1867-1877)*; Archief gemeentebestuur van Baarn (Beheersnr 0480): inv.nr 657 (register persoonsgegevens ambtelijk personeel 1875-1907): dd. 23 september 1902 - i.c. Greidanus' aanstelling als gemeenteraadslid van Baarn.
In het 'In Memoriam Dr. Sytse Greidanus 1843-1914' in het *Baarnsch Nieuwsblad* dd. 31 oktober 1914 is tot twee keer toe vermeld dat hij in 1906 (in plaats van 1909) door de raad tot wethouder van Baarn is gekozen - in welke hoedanigheid hij meermalen de burgemeester bij diens afwezigheid heeft vervangen.
Genoemd blad laat over zijn levenseinde weten: "Reeds verscheidene jaren was Dr. Greidanus

lijdende aan suikerziekte, doch een gevatte koude, waarvan de patient gedurende eenige dagen bedlegerig was, was thans de onmiddellijke oorzaak van zijn dood."

75 G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 721.

76 S.J. van der Molen in 'Toelichting' op *Een dorpsdokter uit de Friese wouden vertelt (1867-1877).*

77 Sytze Greidanus, *Herinneringen als hofarts*.

78 Ibidem.
Apropos: Greidanus is niet de enige Nederlandse geneesheer die zijn medische memoires te boek stelt. Zo zijn er de retrospectieve beschouwingen van G.W. Bruinsma en P.K. Pel anno 1907, en volgen die van B.E. Scheltema en L. van der Hoeven uit 1917 resp. 1929 - zie Bibliografie (A.M. Luyendijk-Elshout, *Het huisbezoek omstreeks 1900*, 476-479).

Hoofdstuk III

1 Dit hoofdstuk-onderdeel leunt zwaar op het vierdelige standaardwerk *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*, in de jaren 2002-'04 verschenen onder hoofdredactie van R.C.J. van Maanen, adjunct-archivaris van Leiden en hoogleraar aan de Universiteit Leiden in de stadsgeschiedenis, in het bijzonder die van Leiden. Wegens de aanvankelijk hoge vermeldingsfrequentie wordt in de eerste honderd noten hiernaar als volgt verwezen: *Leiden* (of: Ibidem), o.v.v. het desbetreffende deel (II, III of IV) en de dito pagina('s).

2 Annemarie Kets e.a. (ed.), *Klikspaan Studentenschetsen* I, *Studentenleven*, 231.

3 *Leiden* II, 45, 164, 217; III, 76.
Het aantal Leidenaren steeg van 10.000 in 1575 tot 31.000 in 1795, maar die toename zegt niets over de op- en neergang in de tussenliggende periode, zoals berekend door de sociaal-historicus D.J. Noordam:

1575	10 000	1700	53 000
1600	22 000	1725	47 000
1625	47 000	1750	37 000
1650	49 000	1775	34 000
1675	55 000	1795	31 000

4 Almanak 1857, 241.

5 J. Huizinga, *Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw*, 507.

6 *Leiden* II, 105-107, 220.

7 Ibidem, 173-177.
Had de Leidse rederijkerskunst omstreeks 1600 haar bloeitijd gekend, de universiteit tekende voor een nieuwe literaire dimensie in de stad, leidend tot de zogenaamde literaire renaissance. Er groeide een wisselwerking tussen de traditionele, volkstalige rederijkerij en de moderne, Neolatijnse humanistenkunst. Onder studenten gold het maken van gelegenheidspoëzie in het Latijn als een goede retorische oefening. Maar de wezenlijke literaire vernieuwing betrof de emancipatie van het Nederlands ten opzichte van het Latijn. Dat betekende voor de Leidse rederijkerij niet het einde, want vernieuwing en traditie gingen in haar kamers hand in hand. De daarnaast gestichte genootschappen waren in zekere zin de achttiende-eeuwse tegenhangers van de rederijkerskamers. Ook in deze gezelschappen oefende men zich in mondelinge en schriftelijke taalvaardigheid en ging men literaire competitie aan. Belangrijker echter waren de opbouw van de Nederlandse taal en het schrijven van historische en taal- en letterkundige verhandelingen. Wel zou er een sociaal verschil bestaan tussen de rederijkerskamers, waarin de leden van lagere afkomst waren en zich - tot ergernis van de predikanten - slechts wilden vermeien met kluchten en komedies, en de genootschappen.

8 *Leiden* II, 201-202.

9 Ibidem, 177; in zijn dissertatie *Tot Heil van 't Menschdom* heeft W.W. Mijnhardt *culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815* belicht.

10 *Leiden* II, 178-180.
Ging het privilege voor de vrijmarkt terug tot 14 januari 1577 en was het nota bene nog namens landsheer Filips II (1556-1598) verleend, de meest bekende loterij vond in 1596 plaats ten bate van de verbouw van het Sint-Catharinagasthuis tot pest- en dolhuis.
11 *Leiden* II, 180-184.
12 Ibidem, 185-186.
13 Ibidem, 41, 83; zie ook Wijnand Mijnhardt, *De droom van de volmaakte burger*, 475.
14 *Leiden* III, 17.
Volgens recent onderzoek (van Arti Ponsen in *Het fataal evenement. De buskruitramp van Leiden in 1807*, 47-49, 52, 98) is schipper Adam van Schie steeds ten onrechte voor hoofdschuldige van de catastrofe gehouden. Hij zou, stomdronken, aan boord gerookt of gekookt hebben. Ten tijde van de explosie was hij echter helemaal niet te Leiden, maar in zijn herberg te Delft; hij is dan ook niet destijds omgekomen, maar in 1821 overleden.
Omdat van schip en bemanning niets is teruggevonden (behalve het anker dat later kon worden geborgen in een weiland buiten de stad) zal wel nooit achterhaald worden wat er precies is misgegaan - mogelijk heeft een kleumende schippersknecht op de kade van het Steenschuur bij het schip zijn pijpje aangestoken … In *Leiden: het Rapenburg. De buskruitramp van 12 januari 1807* doet Peter van Zonneveld verslag van "een van de zwartste dagen in de geschiedenis van Leiden" en van de nasleep ervan.
15 In *Oud Leiden*, 62, geeft de aan de Sleutelstad verslingerde journalist B.A. van Mourik een enigszins afwijkende versie van dit huiselijke tafereeltje. Zo vervangt hij thee door: "zij stopte met veel liefde en dikke sajet de sokken van haar gade", met als onontkoombaar gevolg dat haar "opkijken" geschiedde van "haar stopwerk" en niet van "haar theeblad".
En weer een andere bron, Paul Marijnis in *NRC Handelsblad* dd. 16 januari 1982, weet te melden dat het echtpaar op het fatale ogenblik juist aan tafel zat en mevrouw Te Water een hand aan de oorschelp bracht om nieuwsgierig te informeren of haar echtgenoot iets te berde had gebracht. Deze varianten doen evenwel niets af aan het wezenlijke van deze anekdote.
16 Het betrof de historicus Adriaan Kluit (1735-1807) en de jurist en classicus Johannes Luzac (1746-1807). Dat er verhoudingsgewijs zoveel (40) kinderen de dood vonden, kwam door de aanwezigheid van scholen in de buurt van de rampplek. (Paul Marijnis in *NRC Handelsblad* dd. 16 januari 1982).
17 *Leiden* III, 17, 31.
18 Almanak 1852, 83.
19 *Leiden* III, 27-28.
20 Lorentz ontving de Nobelprijs in 1902, Kamerlingh Onnes in 1913 en Einthoven in 1924.
21 Peter van Zonneveld, *Leiden: Het Rapenburg. De buskruitramp van 12 januari 1807*, 45-46; Dirk van Delft, *Leiden: het Kamerlingh Onnes Laboratorium. De Tweede Gouden Eeuw van de vaderlandse fysica*, 376 e.v.
Het Leidse cryogene laboratorium werd in 1932 het Kamerlingh Onnes Laboratorium genoemd (J.J. Woltjer, *De Leidse Universiteit in verleden en heden*, 75). Onder de titel 'Jacht op het Absolute Nulpunt' wijdde Museum Boerhaave van juli 2008 tot in mei 2009 een expositie aan Heike Kamerlingh Onnes; het Stedelijk Museum De Lakenhal, eveneens te Leiden, presenteerde parallel daaraan, van juli tot medio september 2008, een biografische familietentoonstelling, met Heike Kamerlingh Onnes als middelpunt. Zie ook Hoofdstuk II, noot 6.
22 Almanak der Leidsche Studenten-Vereeniging 'Pergo et Perago' voor het jaar 1909, 62.
23 *Leiden* III, 28-29.
24 Peter van Zonneveld, *De Romantische Club*, 10-11.
25 *Leiden* III, 31, 34-36.
26 Ibidem, 32-33.
27 Peter van Zonneveld, *Door de straten der Sleutelstad…* , 25.

28 Geciteerd door Paul Marijnis in *NRC Handelsblad* dd. 16 januari 1982.
29 Hoe erg het in Amsterdam was, wordt duidelijk uit de VU-dissertatie van Ida Jager, *Hoofdstad in gebreke*.
30 *Leiden* III, 38, 43; pas in 1896 is de oppervlakte van de stad flink uitgebreid c.q. bijna verdrievoudigd.
31 Ibidem, 47-51.
32 Ibidem, 49.
Hoe een Leids medicus als Salomon anno 1847 praktizeerde, onthult A.M. Luyendijk-Elshout in de impressie *Dr. Gottlieb Salomon jubileert*.
33 Har Meijer, *Het vuil, de stad en de dokter*, 234.
Overigens: de bedeelde armen waren verplicht tegen de kinderpokken ingeënt op straffe van anders hun bedeling te verspelen; vandaar dat de kinderziekte vooral de niet-bedeelde armen en mindere burgerstand trof aangezien daarvan velen zich niet wilden laten vaccineren, in tegenstelling tot de hogere burgerij. (*Leiden* III, 49).
34 Har Meijer, *Het vuil, de stad en de dokter*, 199; reeds op 2 juli 1860 laat het college weten de conclusies van de commissie te delen, en stelt het de gevraagde gezondheidscommissie in.
35 Geciteerd in: Har Meijer, *Het vuil, de stad en de dokter*, 119.
Tevens werd de beschikbare ruimte in het Caeciliagasthuis veel te krap en verouderd geacht. De kritiek, naar aanleiding van de cholera-epidemieën van 1848 en 1849, leidde tot aanzienlijke verbeteringen in het gasthuis. Bovendien besloot de gemeenteraad in 1849 in beginsel tot een fusie van het stedelijk en het daar vlakbij op de Oude Vest gelegen academisch ziekenhuis; in 1853 werd daartoe het contract met het rijk getekend, waarvoor de gemeente diep in de buidel moest tasten, ook voor de academische onderwijsfunctie. (*Leiden* III, 121).
36 *Leiden* III, 50-51.
37 *Leiden* IV, 50-51.
38 Het naar 'kapitein-ingenieur' Charles T. Liernur (1828-1893) genoemde systeem ging uit van een dubbele afvoer: gemetselde riolen voor regen- en afvalwater, en metalen buizen voor fecaliën; pompen zogen de buizen regelmatig vacuüm, de ontlasting kwam in vaten terecht, om vervolgens in karretjes verzameld en verkocht te worden (H. van Zon, *Openbare hygiëne*, 62-71). Liernurs ontwerp had wel voordelen, zoals 'hergebruik' van menselijke uitwerpselen, maar het was ook gecompliceerd en tamelijk kostbaar. Per saldo is zijn stelsel landelijk gezien mislukt. (E.S. Houwaart, *De hygiënisten*, 260, 262).
39 *Leiden* III, 50, 131.
In *Leiden met een luchtje* heeft Cor Smit in geuren en kleuren onthuld hoe er in de stad tussen 1200 en 2000 is omgegaan met straten, water, groen en afval. Rode draad van zijn betoog: de toenemende overheidsaandacht voor een leefbare en schonere omgeving.
Dat deze ontwikkeling niet typisch Leids was, blijkt bijv. in een andere universiteitsstad, Utrecht, waar men in de tweede helft van de negentiende eeuw de handen uit de mouwen stak om de armenzorg, de volksgezondheid en -huisvesting, de werkgelegenheid en de arbeidsomstandigheden te verbeteren, waardoor het leven van de doorsnee Domstedeling bepaald aangenamer werd - zoals P.D. 't Hart laat zien in *Leven in Utrecht 1850-1914*.
40 *Leiden* III, 50, 131, 225.
41 Ibidem, 34, 37, 226.
42 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 13.
43 Was al in 1842 een spoorlijn tussen Haarlem en Leiden in gebruik genomen, een jaar later reeds zou Leiden een station aan de spoorlijn Amsterdam-Den Haag krijgen. (*Leiden* III, 37, 69).
Terzijde: het kon de studenten kennelijk niet rap genoeg gaan. Nadat in oktober 1878 de nieuwe treinverbinding tussen Leiden en Woerden (naar Utrecht) was geopend, heette het in een deels actueel aandoende verzuchting: "een ieder voorspelde zich veel gemak van deze nieuwe aansluiting, maar de directie der Rijnspoorweg-Maatschappij heeft al het mogelijke

gedaan om ze voor het publiek onbruikbaar te maken; niet alleen toch zijn sneltreinen en een goede dienstregeling op deze lijn geheel onbekende zaken, maar daarenboven rijden de treinen zoo langzaam". (Almanak 1879, 201).
Ondanks hun "verwachting, dat deze bezwaren spoedig uit den weg zullen geruimd worden" werd hun geduld danig op de proef gesteld. Een dozijn jaren later namelijk was de *Zoogenaamde sneltrein Leiden-Woerden* opnieuw steen des aanstoots, en typeerden zij deze verbinding - naar een uitspraak van Dickens (*Verlaten huis*) - als volgt: "Zij is het schreeuwendste voorbeeld van een verfoeilijk openbaar middel van vervoer, dat ooit de aarde gedragen heeft." (Almanak 1891, 'Mengelwerk', 546).

44 In 1879 reed de eerste paardentram door Breestraat en Haarlemmerstraat; in hetzelfde jaar kon, op de Hogewoerd, het eerste trottoir worden betreden (W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 13).
N.B. Niettemin worden eind negentiende eeuw zowel de diligence als de trekschuit nog genoemd als middelen van openbaar vervoer (zie bijv. Almanak 1897, 25 e.v.).

45 C. Korsse, *Hoe ik Leiden zag in 1880*, 147.

46 Almanak 1889, 317.
De 'machines' waren zo in trek, dat er steeds nieuwe moesten worden aangeschaft. Dit hing samen met het almaar toenemende aantal 'Raddraaiers' en met de ruwe behandeling die de rijwielen nogal eens moesten ondergaan, terwijl in het studiejaar 1897-'98 zelfs enkele exemplaren werden ontvreemd. (Almanak 1898, 215; 1899, 193; 1900, 196-197).

47 Hans van Groningen, *De pionier: A. Zimmermans, fotograaf*, 85 e.v.

48 J. van Groningen, *Zestig jaar geleden: eerste Leidse autobezitter*, 129 e.v.
Schorers latere zwager was de cultuurhistoricus Johan Huizinga (1872-1945). In 1900 maakten zij samen een rit met de Benz op Walcheren, die op Huizinga een onvergetelijke indruk heeft gemaakt, blijkens het verslag in: J. Huizinga, *Mijn eerste autorit*.

49 *Leiden* III, 54-55, 58, 74.

50 Ibidem, 68-69.

51 Jan Luiten van Zanden, *De trage industrialisatie van Nederland*, 502 e.v.

52 *Leiden* III, 227-228; IV, 72.

53 Ibidem III, 204, 228.

54 Boudien de Vries (inl.), *Hoe Jan Salie op stoom kwam*, 476.

55 Hoe fabrieksarbeiders in de negentiende eeuw aten en waar zij hun voedsel vandaan haalden, was in het najaar van 2007 te zien in de tentoonstelling 'Etenstijd!' in het Leids Wevershuis.

56 Kees van den Oord, *15 mei 1891: Philips begint gloeilampenfabriek*, 479-480.
Overigens merkt J.C.H. Blom terecht op: "Wat thans armoede heet, was in 1896 voor het grootste deel van de bevolking luxe." (*Leiden* IV, 10).

57 *Leiden* III, 105; IV, 76.

58 Pim Kooij, *Als olievlekken, zich niets aantrekkend van wallen of stadspoorten*, 523; 526.

59 *Leiden* III, 56.

60 Ibidem, 72, 74, 76, 78, 101; vgl. Kees van den Oord, *15 mei 1891: Philips begint gloeilampenfabriek*, 465-466.

61 *Leiden* III, 228; vgl. Kees van den Oord, *15 mei 1891: Philips begint gloeilampenfabriek*, 475.

62 *Leiden* III, 79-81, 228.

63 Ibidem, 59, 61.

64 Wie zich hiervan wil laten overtuigen, leze *Van middenstander tot ondernemer* over een eeuw midden- en kleinbedrijf te Leiden (m.n. 23 en 25), een uitgave van MKB Leiden onder redactie van Cor Smit. In 1900 was voor de ruim 53.000 ingezetenen van Leiden, incl. een beroepsbevolking van ± 20.500 personen, een bonte schare van middenstanders in touw, waaronder 89 bakkers, 86 slagers, 76 melkboeren, 66 meubelmakers, 154 kooplieden in voorwerpen van woninginrichting, 22 kamerverhuurders, 39 winkeliers die boeken, papier en kunstwerken verkochten, 18 apothekers, 73 barbiers en kappers, 54 bier-, café- en

koffiehuishouders, 121 herbergiers en tappers, 42 smeden, 266 kleermakers, 197 schoenlappers en 637 zelfstandige kooplieden in voedings- en genotmiddelen.

65 *Leiden* III, 71-73.
66 Ibidem, 83-84; Annemarie Kets e.a. (ed.), *Klikspaan Studentenschetsen* I, *Studentenleven*, 232.
67 J.A. Verdoorn, *Het gezondheidswezen te Amsterdam in de 19e eeuw*, 270.
68 *Leiden* III, 85.
69 Ibidem, 86.
70 Ibidem, 86, 91-94.
71 Ibidem, 95-96, 228.
72 Ibidem, 96-97.
73 Ibidem, 102, 143.
74 Ibidem, 102-104, 119, 153, 159.
75 Ibidem, 105.
76 Ibidem, 106-109.
77 Ibidem, 124.
78 Ibidem, 123, 128-129; Almanak 1857, 127-130; vgl. Almanak 1868, 202-203, 217-218, en 1869, 180.
79 Har Meijer, *Het vuil, de stad en de dokter*, 122-123.
De oproep der studenten is een actiemoment gedurende deze slepende kwestie (1847-'73), die op de voet is gevolgd in Meijers proefschrift (107-126).
80 *Leiden* III, 115-116.
81 Ibidem, 133-135; vgl. IV, 211.
82 Ibidem III, 137, 140.
83 Ibidem, 140-141; Annemarie Kets e.a. (ed.), *Klikspaan Studentenschetsen* I, *Studenten-Typen*, 19.
84 *Leiden* III, 149-150.
85 Ibidem, 157-159, 192; IV, 111.
86 Ibidem III, 161-163, 166, 168-169, 192; IV, 156.
87 Ibidem III, 175-177, 210; IV, 207.
Is niet gezegd over de periode 1574-1795: "Voor de Leidenaren was hun stad vóór alles de stad van drie oktober"? (*Leiden* II, 221). Men is dan geneigd zich af te vragen waarom het zo lang heeft moeten duren voor de 3 October Vereeniging werd opgericht. In dit verband wijst J.C.H. Blom op het levendige Nederlandse nationalisme tegen en rond 1900, een nationaal besef gevoed door trots op het glorieuze verleden van Opstand en Gouden Eeuw, waarbij Leiden nauw en nadrukkelijk betrokken was geweest door Beleg en Ontzet en de daarmee samenhangende oprichting van de universiteit. Het had Leiden in de negentiende eeuw sterker dan ooit aan de natie gebonden, zonder het unieke karakter van de eigen historie te verloochenen. Het is niet verwonderlijk dat de 3 Oktobervieringen als uiting van dit bewustzijn in het laatste kwart van de eeuw sterk geïntensiveerd en tot ware volksfeesten geworden zijn. (*Leiden* IV, 12).
88 *Leiden* III, 177-179.
Voor de lotgevallen en betekenis van deze kamer c.q. van de Leidse student-auteurs in de jaren 1830-1840: zie Peter van Zonneveld, *De Romantische Club*.
89 *Leiden* III, 179.
90 Ibidem, 180-182.
En er kwam een leesbibliotheek (1909), d.w.z. een openbare bibliotheek, voor iedereen op neutrale grondslag, waarmee Leiden vooropliep. Deze boekerij werd genoemd naar de dochter van de Leidse archeoloog prof. Caspar J.C. Reuvens (1793-1835), die twee naast elkaar gelegen panden aan de Breestraat en een jaarlijkse toelage voor dit doel beschikbaar stelde, op voorwaarde dat strikte neutraliteit gegarandeerd zou zijn. In 1910 opende de Openbare Leeszaal en Bibliotheek 'Reuvens' haar deuren. (*Leiden* IV, 144).
91 *Leiden* III, 182-184; H.W. Brooshooft, 'De oudste sociëteit', in *NRC Handelsblad* dd. 21 november 2009.

92 *Leiden* III, 190; zie tevens ongepubliceerde doctoraalscriptie Universiteit Leiden van Erik Joosse, *Verdeeld en verenigd. Herensociëteiten en groepsvorming onder de burgerij in Leiden 1768-1918*.
93 *Leiden* III, 184-185.
94 Ibidem, 185-187, 229.
95 Zie voor deze vereniging: Hoofdstuk V sub Vereeniging tot ondersteuning van behoeftige kraamvrouwen enz. te Leiden.
96 *Leiden* III, 187-188.
97 Ibidem, 189; IV, 79, 146-147.
98 Ibidem III, 190; IV, 145.
99 Ibidem III, 191-193.
100 Ibidem, 193; vgl. IV, 132.
101 Hildebrand, *Camera Obscura*, 171.
Het is niet zo vreemd dat Nicolaas Beets als eigentijdse 'tegenhanger' van de humanistische filoloog-classicus Scaliger de briljante Fries Elias Annes Borger (1784-1820) opvoert, die van 1811 tot zijn vroegtijdige verscheiden hoogleraar te Leiden is geweest in de theologische resp. in de letterenfaculteit - van bijbelexegese en het Nieuwe Testament naar oud-Grieks en algemene geschiedenis. Met 'de houten mantel' zal, als alternatief voor het ook wel gebruikte epitheton 'de houten broek', ongetwijfeld de preekstoel zijn bedoeld. Zelf werd de Haarlemse apothekerszoon Nicolaas Beets (1814-1903) predikant, later zelfs hoogleraar (te Utrecht), en de -stilzwijgend erkende- patriarch der Nederlandse letteren. Enige verwantschap is genoemd trio wel toe te schrijven …
In het citaat slaat de toevoeging bij de sociëteit Minerva op de tweedracht binnen de Leidse studentengelederen en de oprichting van het Leidsche Studenten Corps (LSC) in 1839 - het jaar waarin de *Camera Obscura* in eerste versie verscheen -, die later uitvoeriger ter sprake komen.
Apropos: het dagboek van de student Nicolaas Beets (1833-1836) is (her)uitgegeven door Peter van Zonneveld (zie Bibliografie).
102 S.J. le Poole, *Het Rapenburg*, 92-93.
103 Peter van Zonneveld, *De Romantische Club*, 11.
104 R.C.J. van Maanen (hoofdred.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad* III, 30; vgl. Almanak 1876, 202-203.
105 Almanak 1857, 229.
106 Almanak 1857, 161 e.v.
107 Toen werd de dies op 9 februari na afloop van de gebruikelijke serenades "besloten door eene luisterrijke Masquerade, voorstellende den Zegevierenden Intogt van FERDINAND en ISABELLA in *Grenada*, na deszelfs verovering in 1492, eene Masquerade waaraan 220 Studenten deel namen, en die door 600 fakkels werd verlicht." (Almanak 1836, 113).
108 Bijv. in 1870: "De Contrapartij der Leidsche burgers, op 16 Juni op de Ruïne gegeven, deed in pracht niet onder voor onze feesten. (…) De avond was aangenaam en gezellig, en eindigde niet voor den volgenden ochtend." (Almanak 1871, 165).
109 Peter van Zonneveld, *Plaatsen van herinnering*, 43-44.
110 Almanak 1857, 231.
111 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 10/12.
112 Almanak 1857, 230-231.
113 Almanak 1850, 133; 1856, 119-120; 1863, 159; 1865, 3; 1871, 161; 1878, 7.
114 zoals Sander van Walsum doet in *de Volkskrant* dd. 11 september 1998 in zijn recensie van Peter Baggen, *Vorming door wetenschap* (zie Bibliografie).
De betrekkingen tussen studenten en burgers werden in de zeventiende en achttiende eeuw nogal eens bepaald door 'misverstanden' van sociale of nationale aard. En aangezien de vele Duitse studenten zich nadrukkelijk in de stad lieten gelden, laat zich raden dat ongeregeldheden

veelal met hun aanwezigheid te maken hadden. Hun carnavalsviering spande qua kabaal wel de kroon. Straatverboden, die herhaaldelijk voor januari en februari werden afgekondigd, konden ontsporingen net zo min voorkomen als het verbod op het dragen van mombakkesen en maskers. Zo'n Duits feestje placht nogal wat schade aan te richten, zowel materieel in de stad als aan vrijpostig betaste dienstboden. Deze folklore bevestigde de toch al belabberde reputatie van de Duitsers, die moesten aanhoren hoe de Leidse straatjeugd hen hatelijk 'Muf, muf, Hasenkopf!' toezong. (W. Otterspeer in: R.C.J. van Maanen (hoofdred.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad* II, 213). En dat lokte dan haast onvermijdelijk weer nieuwe vechtpartijen uit, waarbij de schout in Duitse ogen te drastisch tegen hen optrad.
In de eerste decennia van de jonge academie had het ongeregelde leven van de studenten herhaaldelijk tot fikse onlusten geleid. Verbodsbepalingen om de voortdurende trammelant de kop in te drukken hadden doorgaans een averechts effect. Zo werden de collegia nationalia wel verboden, maar de herhaling van dit verbod maakt duidelijk dat het met hun 'terroristische' activiteiten desondanks allerminst was afgelopen. Ook op het dragen van wapens rustte een taboe, bedoeld om bij schermutselingen en andere ongeregeldheden het risico op ernstige ongelukken te verminderen. Maar de studenten, die dit verbod als een serieuze belediging opvatten, trokken zich hier niets van aan, liepen te hoop en maakten wekenlang college geven onmogelijk. Wilde de stedelijke magistraat de daders aanpakken, de senaat was als zo vaak van mening dat men dit alles maar door de vingers moest zien, en zo kwamen de oproerkraaiers er zonder of met een lichte straf van af. (J.J. Woltjer, *De Leidse Universiteit in verleden en heden*, 42-46).

115 B.A. van Mourik, *Oud Leiden*, 54.

116 A.C.J. de Vrankrijker, *Vier Eeuwen Nederlandsch Studentenleven*, 94-96.

117 J.J. Woltjer, *De Leidse Universiteit in verleden en heden*, 40-46.

118 Geciteerd in: M.A. Beelaerts van Blokland, *Schets eener geschiedenis der studentensociëteit 'Minerva'*, 18.

119 Geciteerd in: Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame* II, 199-200.

120 Geciteerd door W. Otterspeer in: R.C.J. van Maanen (hoofdred.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad* II, 213.

121 Deze passage is ontleend aan: M.J.M. de Haan, *La Vertu 1757-2007*, m.n. 9, 12-16, 23-31, 38, 40, 45-52, 99, 101-102, 105, 119; zie, in meer algemene zin, ook Floor Meijer, *Bevlogen broeders* (zie Bibliografie).

122 Almanak 1858, 229.

123 Zo kreeg Leidenaar Meinard Tydeman in een brief van 16 juni 1769 van zijn vroegere studiegenoot Jacobus Philippus van Medenbach Wakker, student te Harderwijk, uitvoerig verslag van studentikoze baldadigheden aldaar (gemoderniseerde tekst): "Bij het lege huis van Wichers tegenover het Academiestraatje sneuvelen bij het uitgaan van de colleges telkens ramen. Verder zijn er ruiten ingegooid bij de zeilmaker aan de Smeepoort, bij J. van Dalfsen, bij een nachtwaker en bij één of twee burgers. Nadat er veel wijn was gedronken zijn in de nacht van zaterdag op zondag bij dertig huizen de ruiten ingeslagen, 'hier minder, gints meer'". (Liek Mulder en Willem Frijhoff (red.), *Een onderschatte universiteit*, 61, 109). Tydeman zal van dit alles niet hebben opgekeken, want ook in Leiden en andere universiteitssteden was dit en dergelijk wangedrag schering en inslag. (Zie over prof. Tydeman: Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame* III, 121-122).

124 Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame* III, 116-119.

125 Almanak 1864, 11: een duel tussen studenten wordt hier "een dier gelukkig zeer zeldzame gevallen van inwendigen twist" genoemd - het Collegium sprak uit dat alle betrokkenen "afkeuringswaardig hadden gehandeld", het Corps bleek het daar uiteindelijk mee eens te zijn, en de drie studenten die zich daartegen bleven verzetten traden uit het Corps; Sytze Greidanus, *Een dorpsdokter uit de Friese wouden vertelt (1867-1877)*, 38-46.
Zie voor het duel in ons land, m.n. onder edellieden: Ileen Montijn, *Hoog geboren*, 127-134.

126 Almanak 1869, 180.
127 Peter Groenendijk, 'Het vingertje van Klikspaan' in *Leidsch Dagblad* dd. 16 maart 2002; Christiaan Weijts, 'Nachtbrakers en uitvreters' in Leids universiteitsblad *Mare* dd. 21 maart 2002; en Kees Fens, 'Het 'Io Vivat' komt uit beschonken kelen' in *de Volkskrant* dd. 17 mei 2002 - recensieartikelen n.a.v. de verschijning van Annemarie Kets e.a. (ed.), *Klikspaan Studentenschetsen* in 2002.
Zie ook: Gillis J. Dorleijn, *De fictie van de universitaire werkelijkheid*, 179-180.
128 Almanak 1841, 112-113.
129 Almanak 1873, 160-161.
130 Almanak 1868, 34-36.
131 Almanak 1857, 242.
132 Almanak 1836, 116.
133 Almanak 1880, 225.
134 Henk Eijssens (uitg.), *"Hoe zal het met mij afloopen". Het studentendagboek 1833-1835 van Jan Bastiaan Molewater*, 94.
135 Cor van der Heijden en Gerard Rooijakkers in *NRC Handelsblad* dd. 2 oktober 2002; zie ook Boudien de Vries, *De eerste 3-October-feesten: volksvertier of vermaak voor de burgerij?*
136 Christiaan Weijts en Arjen van Veelen in Leids universiteitsblad *Mare* dd. 28 september 2006.
137 Almanak 1887, 258.
Zie voor de toenmalige gang van zaken rond het thema studenten en 3 oktober: W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 457-458. En deze trend is onverminderd voortgezet - toen Wilhelmina in 1898 als koningin werd ingehuldigd vonden "onvergetelijke kroningsfeesten" plaats, waarbij "de geest was, zooals men kan verwachten, wanneer ons Corps, met een dergelijke burgerij zich bij zulk een gelegenheid verbroedert, d.i. uitstekend." (Almanak 1899, 163).
138 Marlite Halbertsma, *Herdenkingsfeesten: het verhaal van de stad*, 17;
in hetzelfde *SH*-themanummer 'Het feest van de stad' vergelijkt Boudien de Vries in de bijdrage *Verzonnen traditie* (26-30) het ontzet van Leiden met dat van Alkmaar.
139 Willem Otterspeer, *Een welbestierd budget*, 17.
140 Almanak 1875, 176-177.
141 Almanak 1860, 154.
142 Almanak 1861, 169.
143 Almanak 1894, 125.
144 Almanak 1889, 288.
145 Hildebrand, *Camera Obscura*, 167-168. Deze beschrijving valt circa 1840 te dateren, maar was zeker tot omstreeks 1870 actueel - toen de rappe toename van het aantal academieburgers deze praktijk in onbruik deed geraken (vgl. bijv. Almanak 1865, 12-13; C. Pruys van der Hoeven, *Akademieleven*, 260).
146 "Na de vacantie, die als altijd lang, warm en vervelend was" (Almanak 1860, 157).
147 Almanak 1872, 178-179.
148 Almanak 1881, 275.
149 'Noorthey', "het deftige oude buitengoed onder Veur, waaraan het Rotterdamsch regeeringsgeslacht Noorthey zijn naam geschonken had", genoot van 1820 tot 1907 als huis van opvoeding en onderwijs een uitstekende reputatie. Op deze exclusieve kostschool, gelegen langs de spoorbaan Leiden-Den Haag v.v., werd o.a. Jan Kneppelhout gevormd. Tussen 1882 en 1888 stond 'Noorthey' zo goed als leeg; na 1893 volgde nieuwe bloei als Groot en Klein Stadwijk, tegenover het oude Noorthey, maar financieel kon het instituut het uiteindelijk niet bolwerken. (Bijleveld, *In Memoriam Scholae Noortheyanae* - zie voor het citaat: 73). Vgl. over Noorthey: Ileen Montijn, *Hoog geboren*, 117-119, 373-374.
150 Almanak 1900, 164-165 - waar deze affaire niet zonder de nodige ironie is beschreven; zie ook A.C.J. de Vrankrijker, *Vier Eeuwen Nederlandsch Studentenleven*, 306.
151 B.A. van Mourik, *Oud Leiden*, 71.

152 Geciteerd in: A.C.J. de Vrankrijker, *Vier Eeuwen Nederlandsch Studentenleven*, 92; vgl. Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame* II, 196-197.
153 Peter van Zonneveld, *De Romantische Club*, 13.
154 Almanak 1847, 104-105.
155 Almanak 1869, 187.
156 Almanak 1891, 260.
157 Almanak 1894, 130.
158 Almanak 1896, 216-217, 227.
159 B.J. Kam, *Meretrix en Medicus*, 47; Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame* II, 199.
160 D.J. Noordam, *Een gezond lichaam of een reine geest* II, 157.
161 B.J. Kam, *Meretrix en Medicus*, 135.
162 D.J. Noordam, *Een gezond lichaam of een reine geest* II, 156.
163 S.J. Fockema Andreae, *Leyden omstreeks 1850*, 4-5.
164 Hans de Frankrijker in: R.C.J. van Maanen (hoofdred.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad* III, 209.
165 Paul Marijnis in *NRC Handelsblad* dd. 16 januari 1982.
166 Almanak 1840, 112.
167 Almanak 1846, 112.
168 Almanak 1835, 106.
169 Ibidem.
170 Almanak 1836, 118.
171 Almanak 1838, 119.
172 Almanak 1847, 100-101. Al was het daar niet bij gebleven: "Een ander bewijs van milddadigheid verdient evenzeer eervolle melding. De thans ontbonden Senaat *Minervae Sacrum* heeft het batig saldo der kas aan de armen geschonken, *ƒ* 114,00 aan de Schoklanders en het overige, *ƒ* 23,00, aan ongelukkige huishoudens te Scheveningen." (Almanak 1841, 130-131; zie ook W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 461).
173 Almanak 1881, 285.
174 Almanak 1882, 255.
175 Almanak 1885, 282.
176 Almanak 1886, 276.
177 Almanak 1888, 277-278; en men (dus) afzag van grote concerten met beroemde solisten.
178 Almanak 1891, 292.
179 Almanak 1893, 246.
180 Almanak 1895, 203.
181 Almanak 1900, 188.
182 Har Meijer, *Het vuil, de stad en de dokter*, 234.
183 Almanak 1850, 143, 148.
184 Almanak 1854, 125.
185 Almanak 1867, 235-236.
186 Almanak 1868, 207.
187 Almanak 1893, 238-239.
188 Almanak 1893, 250; elders in dezelfde editie (219) wordt de visite van Emma en Wilhelmina aan Leiden en haar hogeschool op 18 februari gedateerd - toen bezochten zij ook het academiegebouw, "bij welke gelegenheid de rector magnificus niet naliet H.H. M.M. op het gebrekkige van het gebouw te wijzen." Overigens was het optreden van de Leidse studenten inzake weerbaarheid en cholera niet uniek: zo stonden bijv. ook de Utrechtse studenten hun mannetje (G.Th.A. Calkoen (1984) 1783-1784).
189 Almanak 1860, 152.
190 Almanak 1863, 156-157.
191 H. Beukers, *De Faculteit der Medische Studenten in vroeger jaren*, 36.

192 Zie bijv. Almanak 1883, 271; 1886, 286-287; en 1887, 276-277.
Voor- en tegenspoed zijn de Vereeniging tot ondersteuning van behoeftige kraamvrouwen niet bespaard gebleven - zie verder Hoofdstuk V.
193 Har Meijer, *Het vuil, de stad en de dokter*, 122-123; zie tevens dit Hoofdstuk, noot 79.
194 Richtsnoer voor de nu volgende passage is: Peter van Zonneveld, *De Romantische Club* (hfdst. 3. De Belgische Opstand), 21-34.
195 Zie hierover: Jacqueline Bel, Willem Otterspeer en Peter van Zonneveld, *De Leidse Jagers 1830-1831*.
196 Geciteerd in: Peter van Zonneveld, *De Romantische Club*, 22.
197 Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame* III, 302.
198 Peter van Zonneveld, *De Romantische Club*, 24-27.
199 Marita Mathijsen meldt in *De brieven van De Schoolmeester* (II, 16-17) dat Van de Linde bij de mobilisatie een leidinggevende positie heeft ingenomen en tot korporaal werd benoemd. Na terugkomst uit België deed hij in de studentenalmanak uitvoerig verslag van de gebeurtenissen aldaar. Door zijn inbreng genoot hij aanzien en sympathie. Maar dat respect en die vriendschap verspeelde hij korte tijd later, met name door zijn seksuele escapades, eind 1833: behalve dat hij een muzikantendochter uit Leiden zwanger had gemaakt, met een zoon als gevolg, raakte in Leidse universitaire kringen bekend dat hij een verhouding had met de jonge echtgenote van de chemicus prof. A.H. van der Boon Mesch, die ook nog eens zwanger leek te zijn na een jarenlang onvruchtbaar huwelijk. Toen tot overmaat van ramp financiële moeilijkheden hem boven het hoofd groeiden, zag Van de Linde geen andere uitweg dan de wijk te nemen, naar Engeland, in februari 1834. Zie ook: Gillis J. Dorleijn, *De fictie van de universitaire werkelijkheid*, 175-176.
200 Geciteerd in: Peter van Zonneveld, *De Romantische Club*, 27.
201 Peter van Zonneveld, *De Romantische Club*, 28-29.
202 Ibidem, 31.
203 Ibidem, 32.
204 Almanak 1835, 108.
205 Almanak 1874, 176-177.
206 Almanak 1877, 181.
207 Zo is de Masquerade van 1835 wel uitgelegd als een gelegenheid om aan de buitenwereld te laten zien waartoe de studentenwereld in staat was, om zich als eenheid te manifesteren. Het is daarom in de context van die tijd niet verwonderlijk, dat wij juist over deze maskerade goed zijn geïnformeerd. En de hernieuwde belangstelling voor het verleden droeg bij aan de historische thematiek van de gekostumeerde optochten. (Peter van Zonneveld, *De Romantische Club*, 28, 91 e.v.). Weliswaar waren er al eerder (allegorische) optochten gehouden - bijv. in 1825 bij het 250-jarig jubileum van de universiteit, toen het aandeel van de studenten al groter was dan voorheen -, maar die van 1835 was de eerste die de studenten geheel zelf organiseerden. Het houden van optochten was trouwens, vooral in de negentiende eeuw, een belangrijk onderdeel van het studentenleven; zoals die op 15 oktober 1867, toen t.g.v. de inauguratie der novitii een optocht naar sociëteit Minerva trok "door eene menigte Leidenaren omstuwd" (Almanak 1868, 209).
208 Peter van Zonneveld, *De Romantische Club*, 34.
Ook voor de Groninger studenten bijv. "had deze periode nog een lang naleven. Als helden werden zij gevierd en in de geest van vroeger kwamen zij, voor het leven verenigd, telkens weer bijeen om dit hoogtepunt in hun bestaan te herdenken." (W.R.H. Koops over de Vrijwillige Flankeurs en de Tiendaagse Veldtocht in *Opstellen rond de Groningse universiteit*, 88).
209 Almanak 1849, 100; W. Otterspeer, *Een welbestierd budget*, 23-24, en *De wiekslag van hun geest*, 475.
210 Almanak 1867, 159; elders in dezelfde editie (238) wordt vermeld dat in verband met het vermoeden dat in de zomer een oorlog in Duitsland zou uitbreken, binnen het LSC op 9 oktober

1866 is opgericht: de Vereeniging tot gemeenschappelijke oefening in den Wapenhandel, met op 12 oktober reeds de eerste exercitie.

211 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 475-476, en *Groepsportret met Dame* III, 184 (vgl. 370).

212 Almanak 1868, 137.

213 Almanak 1869, 185-186.

214 Almanak 1870, 203.

215 Almanak 1872, 186; W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 475-476.

216 Almanak 1873, 176.

217 Almanak 1876, 206; W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 481.

218 Almanak 1899, 175.

219 Voor deze passage is gebruik gemaakt van Leo van Bergen, *De zwaargewonden eerst?*, J.H. Rombach, *Nederland en het Rode Kruis* (23 e.v.), G.M. Verspyck, *Het Nederlandsche Roode Kruis* (81-84), en vooral van het *Verslag der Verrichtingen*, incl. de frequent uitgegeven NRK-Bulletins (zie Bibliografie).

220 Almanak 1871, 166.

221 J.H. Rombach, *Nederland en het Rode Kruis*, 23.

222 *Verslag der Verrichtingen*, 80.
Koning Willem III gaf het goede voorbeeld, zette namelijk de toon met de eerste gift, van 9.000 gulden; per saldo is het voor die tijd niet onaanzienlijke bedrag van meer dan 340.000 gulden ingezameld. Bovendien kwam ter waarde van een ton aan goederen binnen: verbandmiddelen, bedden met toebehoren, instrumenten, kledingstukken, voedingsmiddelen, enz. (G.M. Verspyck, *Het Nederlandsche Roode Kruis*, 82).
Overigens moet het volkse enthousiasme van korte duur zijn geweest (Leo van Bergen, *De zwaargewonden eerst?*, 146, 182 e.v.), hetgeen wordt bevestigd door de allengs afnemende animo om donaties te doen, zoals blijkt uit de lijsten van giften die in de bulletins zijn gepubliceerd.

223 Geciteerd in: Leo van Bergen, *De zwaargewonden eerst?*, 102.

224 In 1867 was - niet dankzij particulier initiatief, maar op last van koning Willem III - tot stand gekomen de Nederlandsche Vereeniging tot het Verleenen van Hulp aan Zieke en Gewonde Krijgslieden, in Tijd van Oorlog - later het Nederlandsche Roode Kruis geheten (Leo van Bergen, *De zwaargewonden eerst?*, 115).

225 J.H. Rombach, *Nederland en het Rode Kruis*, 23.

226 Geciteerd in: *Verslag der Verrichtingen*, 20.
Vaste ambulances werden achtereenvolgens gevestigd in Saarbrücken-Trier, Düsseldorf-Wesel, Mannheim, Versailles, La Chapelle en Balan bij Sedan, Metz, Le Havre, Bordeaux en Rijssel (Lille). Met deze tien ambulances werden uitgezonden: 35 artsen, 8 genees- en heelmeesters, 25 kandidaten in de genees- en heelkunde, 34 (oud-)officieren van gezondheid der land- en zeemacht, tientallen verplegend personeelsleden, e.a. (G.M. Verspyck, *Het Nederlandsche Roode Kruis*, 84). Duitsland en Frankrijk zouden ongeveer gelijkelijk van deze vrijwillige activiteit geprofiteerd hebben (Leo van Bergen, *De zwaargewonden eerst?*, 146). Hun werkzaamheid nam soms slechts enkele weken, soms vele maanden in beslag.

227 J.H. Rombach, *Nederland en het Rode Kruis*, 25.

228 G.M. Verspyck, *Het Nederlandsche Roode Kruis*, 84; J.H. Rombach, *Nederland en het Rode Kruis*, 25-26.

229 *Verslag der Verrichtingen*, 23-25. Overigens is Gallandat Huet als doctorandus opgevoerd (24, 30), terwijl hij elders (25) als chirurgijn wordt voorgesteld.

230 J.H. Rombach, *Nederland en het Rode Kruis*, 25.

231 Bulletin nr 5 dd. 9 september 1870, 6.

232 *Verslag der Verrichtingen*, 30. Hier noch bij Leo van Bergen, *De zwaargewonden eerst?*, 129, 425, 510, en bij J.H. Rombach, *Nederland en het Rode Kruis*, 26, wordt vermeld dat de promotie magna cum laude geschiedde, maar deze omissie is bepaald vergeeflijk aangezien die

kwalificatie destijds eerder regel dan uitzondering was (M.J. van Lieburg & F.A. van Lieburg, *Album Promotorum van de Rijksuniversiteit Leiden 1813-1900*, 189).

233 Is in Bulletin nr 2 dd. 25 augustus 1870, 5, gerept van 'Dr. Lang' en van 'Dr. Liernur', in Bulletin nr 4 dd. 3 september 1870, 2-3, is sprake van "de heeren *de Lang* en *Lierneur*, doctoren te Amsterdam." Zo beschouwd was het dus verantwoord om aan hen de zorg voor zovele gewonden toe te vertrouwen, al heet het in Bulletin nr 5 dd. 9 september 1870, 4, dat in Trier gewonden zijn "behandeld door den kundigen chirurgijn *de Lang*, geassisteerd door den heer *Liernur*", en gaat het in Bulletin nr 6 dd. 14 september 1870, 5, over "De heer chirurgijn *de Lang*, geassisteerd door de heeren *Liernur* en (…) - "hebben het zeer druk en maken zich uitermate verdienstelijk."

234 Bulletin nr 5 dd. 9 september 1870, 4, resp. Bulletin nr 6 dd. 14 september 1870, 5.

235 *Verslag der Verrichtingen*, 41.

236 Bulletin nr 17/18 dd. 1 november 1870, 15.

237 Bulletin nr 27/28 dd. 6 januari 1871, 13.

238 Bulletin nr 31/32 dd. 15 februari 1871, 5.

239 *Verslag der Verrichtingen*, 97.

240 Bulletin nr 35/36 dd. 31 maart 1871, 16.

241 Bulletin nr 13/14 dd. 14 oktober 1870, 9.

242 Bulletin nr 15/16 dd. 24 oktober 1870, 5.

243 Bulletin nr 21/22 dd. 25 november 1870, 7-8.

244 Bulletin nr 23/24 dd. 9 december 1870, 16. Hier wordt onderscheid gemaakt tussen Hoogkamer die tot "de heeren doctoren" gerekend wordt, en Snellen van Vollenhoven die nog altijd voor medisch candidaat doorgaat.

245 Bulletin nr 29/30 dd. 25 januari 1871, 11.

246 *Verslag der Verrichtingen*, 119, 123, 125.
Met uitzondering van De Lang zijn alle vier Leidse medisch candidaten na hun terugkeer aan de universiteit in de Sleutelstad gepromoveerd. Van Huet wisten we dat al (zie tevens: G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 929-930). Ongeveer anderhalf jaar later voltooiden Liernur en Snellen van Vollenhoven hun geneeskundige studie: de eerste met een dissertatie gewijd aan het óók toepasselijke onderwerp *Over het verschil in waarde van resectie en amputatie* (hét thema van De Heyfelder!) op 29 november 1872, terwijl de tweede voor zijn proeve van wetenschappelijke bekwaamheid *De tegenwoordige stand van de leer der phthisis* koos, en zich daar op 27 januari 1873 cum laude voor beloond zag; in zijn elfde these kwam Snellen van Vollenhoven à la Liernur eveneens terug op de medische praktijk in de Frans-Duitse oorlog door te stellen dat "De primaire amputatie op het slagveld is alleen in dringende gevallen aangewezen." De onderscheiding cum laude viel eveneens Hoogkamer te beurt, die op 30 juni 1873 promoveerde op het *Verslag der chirurgische polikliniek en kliniek aan de Leidsche Hoogeschool gedurende den academischen cursus 1871-1872*; aan zijn proefschrift, dat paste in een traditie van dit soort verslagen, is geen stelling verbonden m.b.t. zijn werkzaamheid voor het Roode Kruis in 1870-'71. (Vgl. M.J. van Lieburg & F.A. van Lieburg, *Album Promotorum van de Rijksuniversiteit Leiden 1813-1900*, 192, 194).

247 *Verslag der Verrichtingen*, 50-51.
Vanuit Neuwied kwam dr Oskar (de) Heyfelder (1828-1890) de ambulance te Rijssel versterken, en dat zou niet zonder gevolgen blijken: "De naam van een zoo vermaard chirurg heeft ook de mannen der wetenschap naar onze ambulance gelokt. Op den 20sten Maart werd zij bezocht door 3 professoren in de geneeskunde (…) met 30 studenten om aan dezen de daar gevolgde methoden te leeren kennen." O.a. door medisch candidaten (geen Leidenaren - G.Th.A. C.) zijn bij die gelegenheid van het aanleggen van gipsverbanden proeven gegeven, en zij hebben mede hiermee veel eer ingelegd. (*Verslag der Verrichtingen*, 133, 135).
Had Bulletin nr 35/36 dd. 31 maart 1871, 16, nog aangekondigd: "De ambulance te Rijssel, de laatste thans nog in werking, zal nog gedurende April werkzaam blijven", het (Slot) Bulletin nr

37/38 dd. 20 mei 1871, 11 resp. 15, deelde mee dat "De Nederlandsche Ambulance (Lazaret) te Rijssel, waar alleen, meest zware gekwetsten uit de laatste gevechten in het Noorden van Frankrijk behandeld zijn" op 3 mei 1871 "geheel ontruimd" was, en besloot: "Met de opheffing van het Lazaret te Rijssel, is het verleenen van hulp in den jongsten oorlog geëindigd."

248 Bulletin nr 19/20 dd. 12 november 1870, 13-14.
Zie voor een overzicht van de ontwikkeling van het gipsverband: Dirk Spoelstra, *Dr. Antonius Mathijsen, uitvinder van het gipsverband, 1805-1878*, m.n. 83-225.

249 J.H. Rombach, *Nederland en het Rode Kruis*, 28 e.v.

250 "De ziel der gewonden heeft geroepen" - geciteerd in: Leo van Bergen, *De zwaargewonden eerst?*, 326.

251 Uit Leiden was nòg een candidaat in touw, te weten A.J. Vrolik, die er wis- en natuurkunde studeerde, en die de staf van de ambulance te Versailles als secretaris bijstond (*Verslag der Verrichtingen*, 69).

252 *Verslag der Verrichtingen*, 105.

253 Mondelinge mededeling van dr K.J.J. Waldeck, 'automotive (ambulance) historian' te De Wijk (Dr.) dd. 8 augustus 2010.

254 in *NRC Handelsblad* dd. 6 juli 2007.

255 Boudien de Vries in: R.C.J. van Maanen (hoofdred.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad* III, 229, 231.

256 Ibidem, 225-226.

257 Frits Boersma resp. J.C.H. Blom in: R.C.J. van Maanen (hoofdred.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad* IV, 99 resp. 234.

258 Dit alles neemt niet weg dat ook nog in het begin van de twintigste eeuw veel te wensen overbleef, althans afgaande op ontboezemingen van de romancier F. Bordewijk (1884-1965) die circa 1910 in Leiden rechten studeerde, en zich afvroeg: "Wat kennen wij studs eigenlijk van Leiden? Nu ja, Breestraat, Rapenburg en omgeving, de straten of grachten waar je clubgenoten wonen, maar daarnaast is er ook nog heel wat dat je nooit gezien hebt. Ik persoonlijk kende al gauw wat meer van de stad, want ik hield ervan rond te dwalen, zoals ik ook nu nog wel doe. Leiden, ik bedoel de stad als geheel, heeft altijd een biezondere aantrekkingskracht op me uitgeoefend. Oud, arm, en honderden bruggen, dat zijn de indrukken die je van hier meeneemt. Leiden is niet groot, maar heeft de armoede van een wereldstad. Overal, ook in de meer welvarende gedeelten, breekt de armoede door. Wandel bijvoorbeeld op het Plantsoen langs de villa-achtige huizen en kijk tussen de huizen door, allemaal stegen en sloppen, waar het krioelt van vervuilde kinderen. En zo is het overal. Vergeet ook niet de massa gebrekkigen, bochels, horrelvoeten, mensen zonder armen en benen. En dan vooral de afzichtelijke huidziekten, aangetrokken door het academisch ziekenhuis." (Uit: Proeven genomen op Jos van der Haerden, uit *Fantastische vertellingen*).

259 *Leiden* III, 223; *Leiden* IV, 11, 191;
"heel specifiek voor Leiden is de invloed van de universitaire gemeenschap op het culturele leven. Niet zozeer vanwege de studentenpopulatie: studenten mengen zich maar mondjesmaat in het discours. Hun culturele leven speelt zich immers grotendeels af binnen de studentenverenigingen. Het zijn vooral de afgestudeerden die in Leiden 'blijven hangen', die het culturele klimaat mede bepalen." (*Leiden* IV, 131).

260 De invloed van de universiteit binnen Leiden bleek ook uit haar tot de invoering van de Wet Universitaire Bestuurshervorming (1971) durende verwevenheid - personeel, wetenschappelijk, organisatorisch - bij de rijksmusea, zoals het Rijksmuseum van Oudheden (1818) en het Rijksmuseum voor Volkenkunde (1837). "Leidens faam als museumstad is een universitaire erfenis." (*Leiden* IV, 168-169, 243).

261 *Leiden* IV, 191, 204, 241.

262 Ibidem, 239, 241, 243.

263 De cohesie was in de twintigste eeuw zelfs zo ver gevorderd, dat een beschouwing anno 1935-'36 als volgt van wal kon steken: "De student en de Leidsche burger zijn één, is (…) welhaast een phrase (…) geworden." (B[osch] v[an] R[osenthal] [L.H.N.F.M.], *Eenige aanteekeningen over het archief van het Leidsche Studenten Corps*, 57).

264 "Studenten gedragen zich dikwijls studentikoos, wat ongeveer wil zeggen dat zij laat naar bed gaan en laat opstaan, veel drinken, zich min of meer opzettelijk aanstootgevend en arrogant gedragen en een heel eigen humor hebben. Aan de studie schijnen zij minder belang te hechten dan aan het studentenleven (…). Voor maatschappelijke vraagstukken en problemen hebben zij al helemaal geen oog. Dat was vroeger niet anders dan nu. Zorgeloosheid werd bewust gekoesterd en tot doel verheven. Studenten dienden onafhankelijk te blijven en zich niet in het politieke debat te mengen. Daarvoor was en is het na afloop van de studie nog vroeg genoeg." (*Keurige wereldbestormers*, 7 - zie volgende noot 265; vgl. dit Hoofdstuk, noot 271).

265 In de bundel *Keurige wereldbestormers. Over studenten en hun rol in de Nederlandse samenleving sedert 1876*, geredigeerd door de universiteitshistorici L.J. Dorsman (Utrecht) en P.J. Knegtmans (Amsterdam), "komen de studenten naar voren als keurige beschaafde jongeren". Waarbij zij aangetekend dat het Leidse studentendom in deze bundel aan de zijlijn is blijven staan.
Opvallend is de moeite die de bedenkers zich hebben gegeven om een geschikt motto voor dit thema te vinden. Zetten zij in met het ludieke 'Zoep'n, toep'n en op de wiev'n kroep'n?', vervolgens moest het over 'Bevlogen studenten' gaan, om uit te monden in het tamelijk brave 'Keurige wereldbestormers'. Apropos: het studentenleven zou, zo kreeg een van de eerste vrouwelijke studenten aan de in 1930 opgerichte faculteit van wis-, natuur- en scheikunde aan de Vrije Universiteit te Amsterdam in haar jeugd te horen, niets anders zijn dan 'zoep'n, toep'n en op de wiev'n kroep'n'. Zuipen, kaarten en met vrouwen slapen zal echter stellig niet gegolden hebben voor de eerste lichting studentes in de exacte vakken aan deze gereformeerde universiteit, voor wie de studie een uiterst serieuze aangelegenheid was (*Keurige wereldbestormers*, 53).
Niettemin: "Dit beeld van de student ligt heel dicht bij het zelfbeeld dat studenten koesteren en dat in de geschiedschrijving van hun verenigingen en disputen in stand wordt gehouden." (*Keurige wereldbestormers*, 7). Maar klopt het ook? Dat was de vraag die aan de basis stond van het symposium over de rol en plaats van studenten in de Nederlandse samenleving sinds 1876, dat op 30 november 2007 te Utrecht werd gehouden, en waarvan *Keurige wereldbestormers* de gedrukte uitwerking is. De hier aangegeven noodzaak tot relativering en nuancering strookt in elk geval met de teneur van de uitkomsten van genoemd symposium.

266 S.J. Fockema Andreae, *Leyden omstreeks 1850*, 1, 4.

267 "de 'tendenz' (…) die Klikspaan in zijn werk wilde leggen: de vriendschap, geïdealiseerd binnen een ideale studentenwereld, te stellen tegenover de benepenheid van de burgermaatschappij. Terwille van die tendens overtrok Klikspaan ook die tegenstelling tussen studentenwereld en Leidse burgerij (bourgeoisie)." (C. Smit, *Klikspaan en zijn Student-Leydenaar*, 125).

268 C. Smit, *Klikspaan en zijn Student-Leydenaar*, 114.
"Naar aanleiding van het uitdelen van haring en wittebrood in 1823 heet het dat 'de Studenten toen voor het eerst de groote menigte van behoeftigen leerden kennen, waaraan Leydens brave ingezetenen, in den laatsten afgelopen strengen winter, zoo mildelijk hunne aalmoezen hadden uitgereikt.'" (W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 461).

269 W. Otterspeer in: R.C.J. van Maanen (hoofdred.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad* III, 223.

270 'Bern houdt beren, 's-Gravenhage ooievaars: zoo houdt Leiden armen', schreef Klikspaan; vele van zijn mede-studenten hadden echter weinig op met zijn overtuiging dat de bedeling zou moeten worden afgeschaft aangezien ze de armoede in stand hield (W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 461).

271 Behalve een reputatie van onmaatschappelijkheid kleefde het etiket 'a-politiek' of zelfs 'anti-politiek' aan -Leidse- studenten (W. Otterspeer in: R.C.J. van Maanen (hoofdred.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad* IV, 195). Maar ook daar valt het nodige op af te dingen.

In voorkomende gevallen wisten zij de politiek, plaatselijk en landelijk, wel degelijk te vinden - zoals wij hebben gezien bij hun acties voor een nieuw academisch ziekenhuis en tegen een belastingaanslag, voor beter medisch onderwijs en tegen de ontzegging van schouwburgbezoek. Zelf zagen zij dat kennelijk ook anders, want "van politiek leven gaf de studerende jeugd blijken" (Almanak 1867, 233), bijv. in 1866 door in te tekenen op het kwartjesgeschenk als nationaal bewijs van sympathie voor Thorbecke. En toen deze Leidse oud-hoogleraar overleed (1872) heette het: "Onmiddelijk achter de vertegenwoordigers der hooge colleges van staat, sloot zich een groot aantal Leidsche professoren aan, gevolgd door een 150tal studenten" (Almanak 1873, 165), al werd het collegiumvoorstel om uit de corpskas 500 gulden te bestemmen voor een op te richten gedenkteken of monument voor de liberale staatsman uiteindelijk verworpen (Almanak 1873, 169-170).
Toch beseften zij tegen het eind van de eeuw wel dat "men vroeger over gebrek aan belangstelling dikwijls klaagde" (Almanak 1894, 126), vooral afgezet tegen de beroering die op de kroeg was ontstaan n.a.v. het politieke probleem inzake de al dan niet aanschaf van twee sociaal-democratische bladen, te weten *de Sociale Gids* voor de leeskamer en *de Nieuwe Tijd* voor de leestafel. Over deze kwestie "toonden de debatten hier eene ongewone heftigheid, een ongekend vuur". Op de sociëteitsvergadering van 13 februari 1893 sprak een geringe meerderheid van stemmen zich uit vóór de komst van beide bladen "uit een gevoel van liberaliteit, om (…) te zorgen dat elk op de societeit eene door hem gezochte lectuur zou kunnen vinden." (Almanak 1894, 127; vgl. W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 485, 534-535).
De vraag is wel of hier sprake is van uitzonderingen op de regel. Het valt allerminst uit te sluiten dat de studenten zelf het beeld van niet in politiek geïnteresseerd te zijn hebben gecreëerd, zich verre verheven achtend boven het politieke bedrijf in 'Den Haag' en -locaal- in Leiden. In de Almanak voor 1860 wordt niet voor niets gesignaleerd: "Met politiek houdt de leidsche student zich weinig op; er is ook geen stimulus voor" (326).
Overigens werd ongeveer tegelijkertijd (1893) een 'sociologische studentenvereeniging' opgericht, zij het met de op twee overwegingen hinkende kanttekening: "Dat wij in den tegenwoordigen tijd het oog niet mogen sluiten voor de maatschappelijke toestanden moge vaststaan, of studenten de aangewezen personen zijn, om zich met de middelen tot verbetering daarvan bezig te houden, betwijfelen wij." (Almanak 1894, 127; vgl. W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 485, 534-535).
Terzijde: de samenhang tussen student, universiteit en samenleving in de negentiende eeuw is met name voor de Groningse situatie uitgezocht en beschreven door P.A.J. Caljé, o.a. in zijn dissertatie anno 2006 (zie Bibliografie).

272 Almanak 1862, 164.
Wel geven de studenten daar ruiterlijk toe, dat hoogleraren het goede voorbeeld hadden gegeven: "Op verzoek van den Senaat stortte de Rector Magnificus de som, die anders bestemd werd voor het rectorale diner in de kas der commissie voor den watersnood."
Het Mengelwerk-gedicht 'Wat is 't naarst?' (Almanak 1853, 182-183) biedt overigens een kijk op de student en zijn generositeit, die meer dan één uitleg toelaat:
"Een man zonder vrouw
(…)
Een gevecht zonder held,
Een Student zonder geld.

Lezer! 'k wed gij zult het gissen,
't Is geen moeijelijk geval:
Een Student die geld moet missen,
Dat is wel het naarst van al."

Intermezzo III

1 J.A. Korteweg wordt op 13 augustus 1851 te 's-Hertogenbosch geboren en overlijdt op 13 maart 1930 in het Noord-Hollandse Bergen (G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 1081 e.v.).
2 G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 959-960, 1081; Marten van Wijhe, *From Stupefaction to Narcosis. A Study of the Development of Inhalation Anaesthesia in the Surgical Department of the Leiden Academic Hospital*, 26.
3 Almanak 1877, 203; 1878, 30-31.
4 Almanak 1879, 225-226.
5 J.H. Zaayer, *In Memoriam. J.A. Korteweg.*, 1567.
6 Almanak 1880, 251.
7 Ibidem, 216.
Na diens vertrek uit Leiden volgt Hector Treub er in 1879 Korteweg op als assistent bij de afdeling heelkunde op het Academisch Ziekenhuis, sectie mannen (Almanak 1880, 113).
8 J.T.H. Grond, 'De positie van de geneeskundigen in Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw', in: P.J. Kuijjer e.a. (red.), *Nederlandse Vereniging voor Heelkunde 1902-1977*, 35.
9 Ibidem - hoewel die lof elders niet wordt toegezwaaid, bijv. niet in M.J. van Lieburg & F.A. van Lieburg, *Album Promotorum van de Rijksuniversiteit Leiden 1813-1900*, 206.
10 D. van Dalen, lemma 'Korteweg, Diederik Johannes' (1848-1941) in: *Biografisch Woordenboek van Nederland* IV, 266-267.
11 E.S. Houwaart, *De hygiënisten*, 176 e.v.; dit geldt m.m. ook van de staathuishoudkundigen.
12 J.H. Zaayer, *In Memoriam. J.A. Korteweg.*, 1566-1567; Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 225.
13 zoals opgetrokken in E.S. Houwaart, *De hygiënisten*, 326 e.v. resp. 341 e.v.
14 J.H. Zaayer, *In Memoriam. J.A. Korteweg.*, 1567.
15 ".. en reeds in 1879, na het overlijden van Polano, kwam hij op 28 jarigen leeftijd ernstig in aanmerking om diens opvolger te worden. Dit geschiedde echter niet, waarna Korteweg, als heelkundige, een lange hoogst belangrijke weg heeft afgelegd door verschillende chirurgische centra." (J.H. Zaayer in het *Leids Jaarboekje* dl 23 (1930-)1931, XLIX, waarin hij onder de titel 'J.A. KORTEWEG †. 1851-1930' zijn 'In Memoriam. J.A. Korteweg.' in het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* zeer beknopt heeft samengevat).
16 G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 1081; Erik van Scheepen, *Universiteit op de penning*, 49.
17 J..S. Theissen, *Levensberichten van professoren en lectoren*, 618.
18 Daniel de Moulin, *A History of Surgery*, 316-317.
19 J.H. Zaayer, *In Memoriam. J.A. Korteweg.*, 1567.
20 Ibidem; J.A. Verdoorn, *Het gezondheidswezen te Amsterdam in de 19e eeuw*, 53-54, 67.
Is in 1883 de difteriebacil beschreven, een jaar later weet Friedrich A.J. Löffler (1852-1915) deze ziekteverwekker te isoleren; en daar blijft het niet bij, want de ontdekking van Salmonella typhimurium (1892) en van het mond- en klauwzeervirus (1898) staan eveneens op zijn naam (G.A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, 218, 220; Dieter Jetter, *Geschiedenis van de geneeskunde*, 388-389, 472).
21 J.H. Zaayer, *In Memoriam. J.A. Korteweg.*, 1567-1568.
Deze onderscheiding is vernoemd naar de Amsterdamse chirurg Christiaan Bernard Tilanus (1796-1883) - zie verder: Erik van Scheepen, *Universiteit op de penning*, 32-33 nr 24.
22 J.H. Zaayer, *In Memoriam. J.A. Korteweg.*, 1568-1569; *Algemeene Heelkunde* beleeft menige druk, zoals in 1901[2], 1910[3], 1916[4] en 1921[5] (*LSV - Jaarboekje 1908-1909 van de Medische en Philosophische Faculteit*, 97; P.J. Kuijjer e.a. (red.), *Nederlandse Vereniging voor Heelkunde 1902-1977*, 38; G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 1082).
23 *Medicinae Studiosorum Societas. Jaarboekje voor Medische Studenten van de Amsterdamsche Universiteit - Studiejaar 1898/99*, 11.
24 Ibidem, 19.
25 J.H. Zaayer, *In Memoriam. J.A. Korteweg.*, 1569; vgl. K. van Berkel (red.) e.a., *Spiegelbeeld der wetenschap. Het Genootschap ter bevordering van Natuur-, Genees- en Heelkunde 1790-1990*, 34.
26 J.A. Korteweg, *Eerste Nederlandsche ambulance in Zuid-Afrika*, 354-355; zelf behandelt Korteweg er totaal ruim zestig verwondingen.

Dr G.W.S. Lingbeek is de "drijvende kracht achter de Nederlandse ambulances" in Zuid- Afrika, en de leider van de eerste missie, waaraan ook Korteweg deelneemt (J.H. Rombach, *Nederland en het Rode Kruis*, 45).
Kortewegs deelname aan deze ambulance wordt, zelfs naar eigen zeggen, niet zozeer op prijs gesteld vanwege zijn medische kennis en kunde, want die hebben andere aanwezige artsen ook, maar vanwege zijn academische titel - als professor geeft hij de ambulance status (Leo van Bergen, *De zwaargewonden eerst?*, 162 noot 4), en zou zijn aanwezigheid bijv. de inrichting van de Staats-meisjesschool tot Hospitaal eerder en beter mogelijk hebben gemaakt dan zonder hem het geval zou zijn geweest (J.A. Korteweg, *Eerste Nederlandsche ambulance in Zuid-Afrika*, 341).

27 J.A. Korteweg, *Eerste Nederlandsche ambulance in Zuid-Afrika*, 362-363; zijn goedbedoelde raad is in de wind geslagen - o.l.v. dr J.D. Koster is een tweede Nederlandse ambulance uitgezonden (J.H. Rombach, *Nederland en het Rode Kruis*, 46).

28 J.A. Korteweg, *Eerste Nederlandsche ambulance in Zuid-Afrika*, 335; J.H. Zaayer, *In Memoriam. J.A. Korteweg.*, 1569.

29 De Leidse prof. J.H. Zaayer merkt (in *In Memoriam. J.A. Korteweg.*, 1569) hierbij, tussen haakjes, op: "Zijn werkgelegenheid in het Binnengasthuis moet wel uiterst bescheiden geweest zijn, terwijl toch door hem daar zulk voortreffelijk werk is verricht." Overigens: "de tegenwoordige eischen der wetenschap" laten onverlet, dat alle (nieuwe) universiteitsklinieken in ons land dan beschikken over operatiekamers die nog altijd tevens als collegezaal dienstdoen (W. Veltheer, *Heelkunde te Utrecht op het breukvlak van twee eeuwen*, 40, 88 noot 115).
Korteweg leidt in Amsterdam de 'eerste chirurgische kliniek', waarvan de operatiekamers pas na zijn vertrek aanmerkelijk zouden worden verbeterd. Wel is er in 1900 de 'tweede chirurgische kliniek' geopend, waarover in de meest lyrische bewoordingen is bericht (H. Brugmans e.a. (red.), *Gedenkboek van het Athenaeum en de Universiteit van Amsterdam 1632-1932*, 175; Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 294). Naijver vanwege en/of irritatie over de voorspoed die een ander wel ten deel valt, kan meegeholpen hebben Korteweg te doen besluiten Amsterdam de rug toe te keren.

30 J.H. Zaayer, *In Memoriam. J.A. Korteweg.*, 1569-1570.

31 Ibidem, 1570. Dat Korteweg zo soms de indruk van aarzeling wekt (J.S. Theissen, *Levensberichten van professoren en lectoren*, 618) valt te begrijpen, maar zal hij op de koop hebben toegenomen.

32 "De uitwendige waarneming, het onvermogen deze te herhalen of naar willekeur te vereenvoudigen of te wijzigen, maakte het resultaat van de werkzaamheid van de heelkundige, gelijk die van de scheepskapitein, veldheer of koopman, vaak een kwestie van geluk, waarbij het geluk zich, door goede voorbereiding, bekendheid met de locatie, de manschappen enzovoort, enigszins liet afdwingen." (W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 289).

33 I. Boerema, 'De aard en het wetenschappelijk peil van het werk in de Vereeniging voor Heelkunde, 1902-1947', in: P.J. Kuijjer e.a. (red.), *Nederlandse Vereniging voor Heelkunde 1902-1977*, 128.

34 èn met name in: *De ontwikkeling der heelkunde gedurende de laatste halve eeuw* (1907). Bijkans nostalgisch schrijft Korteweg hier: "Wie J.W.R. Tilanus in weinig minuten een steen-operatie heeft zien doen, of wel bij het doen eener laparotomie met één enkele haal van het mes de linea alba tot op het peritoneum heeft zien klieven, zal nimmer vergeten, hoeveel mooier de oude heelkunst was in vergelijking met de tegenwoordige, aarzelende en trage operatiewijze, waarbij na elke volgende haal van het mes wederom eenige arterie pincetten worden aangehangen." Echter "toch, voorheen werd men operateur, schitterend en handig; tegenwoordig wordt men heelkundige, voor wien de meeste operaties aanvangen als een pathologisch onderzoek om eerst, al doende, naar bevind van zaken de beslissende indicatie te stellen." (Geciteerd in: M.G.M. Bauer, 'Veranderingen in de operatiekamer', in: P.J. Kuijjer e.a. (red.), *Nederlandse Vereniging voor Heelkunde 1902-1977*, 285-286).

35 J.A. Korteweg, *De ontwikkeling der heelkunde gedurende de laatste halve eeuw*.

36 Marianne Cazemier-Kleij, *Een kwart eeuw stomazorg in Nederland en wat daaraan vooraf ging*, 19, 24, 36, 39.

37 Marten van Wijhe, *From Stupefaction to Narcosis. A Study of the Development of Inhalation Anaesthesia in the Surgical Department of the Leiden Academic Hospital*, 9.

38 Ibidem, 27.

39 J.H. Zaayer, *In Memoriam. J.A. Korteweg.*, 1571.

40 G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 1020-1021; het daar opgevoerde geboortejaar (1882) van Kapsenberg zal op een drukfout berusten.

41 Brieven van Gerard Kapsenberg dd. 18-6-1907, 30-6-1907, 16-12-1908 en 5-4-1909.
De uitgave van de correspondentie tussen Gerard Kapsenberg (1883-1943) en zijn ongehuwde oom Daniel Keuzenkamp te Rotterdam, die hem zijn geneeskunde-studie te Leiden financieel mogelijk maakt, en die loopt van 21 december 1901 tot 31 december 1913, is - met een aantal andere epistels - in voorbereiding, onder de (werk)titel *Wat ik ben, dat ben ik door U* te bezorgen door Harm Beukers (met wiens toestemming reeds nu van de briefwisseling gebruik kon worden gemaakt).
42 Brieven van Gerard Kapsenberg dd. 18-6-1907, 24-12-1909 en 8-2-1910.
43 Brief van Gerard Kapsenberg dd. 14-2-1909.
Het sub-assistentschap maakt dan deel uit van de medische opleiding, en neemt bijv. bij Korteweg zes weken kliniek òf twee maanden polikliniek in beslag (*LSV - Jaarboekje 1908-1909 van de Medische en Philosophische Faculteit*, 86).
44 Brief van Gerard Kapsenberg dd. 15-10-1909.
45 J.H. Zaayer, *In Memoriam. J.A. Korteweg*., 1571; Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 226.
46 J.T.H. Grond, 'De positie van de geneeskundigen in Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw', in: P.J. Kuijjer e.a. (red.), *Nederlandse Vereniging voor Heelkunde 1902-1977*, 38- 39.
Korteweg is in 1905-'06 voorzitter van de Nederlandsche Vereeniging voor Heelkunde, waarvan hij zich tot de mede-oprichters rekent (P.J. Kuijjer e.a. (red.), *Nederlandse Vereniging voor Heelkunde 1902-1977*, 71, 103).
47 Ton Kappelhof in recensie (van Th.J.A. Terlouw (ed.), *Geschiedenis van de fysiotherapie gezien door andere ogen*) in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 121/2 (2006) 344.
48 M.G.M. Bauer, 'Veranderingen in de operatiekamer', in: P.J. Kuijjer e.a. (red.), *Nederlandse Vereniging voor Heelkunde 1902-1977*, 286.
49 Op 16 oktober 1914 houdt hij zijn afscheidsrede, die gaat over *De waarde van kleinere getallen in de statistiek* (G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 1082).
50 J.H. Zaayer, *In Memoriam. J.A. Korteweg*., 1571-1572; G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 1082; Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 226.
51 J.H. Zaayer, *In Memoriam. J.A. Korteweg*,, 1566, 1568-1569.
52 Ibidem, 1571.
53 Cornelis Winkler, *Herinneringen*, 36, 90.
54 Marten van Wijhe, *From Stupefaction to Narcosis. A Study of the Development of Inhalation Anaesthesia in the Surgical Department of the Leiden Academic Hospital*, 27.
55 J.H. Zaayer, *In Memoriam. J.A. Korteweg*., 1572.
56 Willem Otterspeer, *Het bolwerk van de vrijheid*, 155.
57 Geciteerd in: A.P.M. van der Meij-de Leur, *Van olie en wijn*, 111-112.
58 G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 1082.
59 Brief van Gerard Kapsenberg dd. 27-2-1913 (zie in dit verband ook: dit Intermezzo, noot 41).
60 Brieven van Gerard Kapsenberg dd. 11-11-1909, 31-12-1911 en 24-5-1913.

Hoofdstuk IV

1 Daar waar dit hoofdstuk-onderdeel is gebaseerd op de samenvattende overzichten van de Leidse universiteit in het vierdelige standaardwerk *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad* (vgl. noot 1 van Hoofdstuk III), van de hand van Willem Otterspeer, hoogleraar in de universiteitsgeschiedenis aan de Universiteit Leiden, wordt vanwege de hoge vermeldingsfrequentie in onderstaande noten hiernaar als volgt verwezen: *Leiden* (of: Ibidem), o.v.v. het desbetreffende deel (II, III of IV) en de dito pagina('s).
2 J.J. Woltjer, *De Leidse Universiteit in verleden en heden*, 39.
3 "Was in de zeventiende en het begin van de achttiende eeuw Leiden een universiteit van Europees belang, in 1775 was het een Hollandse universiteit zonder meer." (J.J. Woltjer, *De Leidse Universiteit in verleden en heden*, 48). Die 'degradatie' bleek o.m. uit de afnemende aantallen buitenlandse studenten: in het eerste kwart van de achttiende eeuw lieten 1.430

Duitsers, 406 Schotten, 339 Engelsen en 147 Oostenrijkers zich te Leiden inschrijven; voor de periode 1751-'75 zijn de cijfers respectievelijk 396, 55, 125 en 7, en na 1775 zette de daling zich nog voort - tussen 1795 en 1813 lieten nog geen honderd buitenlandse studenten zich registreren (*Leiden* II, 209). Dat kwam deels door externe oorzaken. De Duitse landen waren steeds de belangrijkste buitenlandse 'leveranciers' van studenten geweest, maar nieuw opgerichte of opnieuw bloeiende universiteiten te Jena, Halle, Leipzig en Göttingen hadden in de achttiende eeuw een uitstekende naam, en hielden vele studenten daarom 'thuis', ook al door maatregelen van de Pruisische koning en de Oostenrijkse keizerin tegen deze 'brain-drain' van aankomend geleerd talent.

De leermeesters kunnen evenmin buiten deze explicatie worden gehouden. Weigerde de koning van Pruisen meermalen Pruisische hoogleraren toe te staan een benoeming in Leiden te aanvaarden - bijv. die van de lutherse prof. J.G. Heineccius uit Frankfurt aan de Oder in 1737 -, binnen de hogeschool zijn eveneens factoren aan te wijzen die begrijpelijk maken waarom Leiden zijn prominente plaats moest prijsgeven, zoals de verwaarlozing van hele takken van geneeskundig onderwijs. (J.J. Woltjer, *De Leidse Universiteit in verleden en heden*, 48-49).

4 *Leiden* II, 211.

5 J.J. Woltjer, *De Leidse Universiteit in verleden en heden*, 50-52.

6 Zie voor de betekenis hiervan o.a.: de monografie over Gerard van Swieten van Frank Brechka, de biografie van Antonius de Haen door J. Boersma, en de studie van E. Ashworth Underwood over de volgelingen van Boerhaave in de beroemde Edinburgh Medical School en elders op de Britse eilanden (zie Bibliografie; zie daar eveneens Guenter B. Risse, *Clinical Instruction in Hospitals: the Boerhaavian Tradition in Leyden, Edinburgh, Vienna and Pavia*).

De voorkeur van talentvolle buitenlandse studenten voor hun - in wetenschappelijk opzicht: ontwaakte - vaderland was één oorzaak dat Leiden zelf achterbleef waar elders hogeschoolse initiatieven tot ontplooiing werden gebracht. Initiatieven die weliswaar naar 'Leiden' waren gemodelleerd, maar die tevens verklaren dat en waarom buitenlandse jongelui niet langer in de Sleutelstad hun academische opleiding kwamen volgen. Op talrijke plaatsen in het buitenland werd het (klinisch) onderwijs op Leidse leest geschoeid, maar Leiden zelf kwam er nauwelijks meer aan te pas. Zo hebben haar succes en niveau bijgedragen tot het verval van de oude academie aan het Rapenburg. (G.Th.A. Calkoen (1976) 2122).

7 Volgens Els Stronks in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 120/4 (2005) 619-620, in recensie van R. Sluijters *'Tot ciraet, vermeerderinge en de heerlijckmaeckinge der universiteyt'*, wordt voor het verval van de Leidse universiteit in de tweede helft van de achttiende eeuw "traditioneel een oorzaak gevonden in de afnemende kracht van de Republiek." Naar haar mening heeft Sluijter dat beeld per saldo slechts kunnen bevestigen, heeft de Republiek de Leidse academie in haar neergang meegesleept, en kunnen interne factoren binnen de Leidse instelling hiervoor niet als oorzaak worden aangewezen. Op dat laatste valt echter wel het nodige af te dingen; alleen al een nalatig regentenbestuur en verwaarlozing van (medische) vakken duiden immers op evidente interne verwekelijking.

8 G.Th.A. Calkoen (1977) 2160.

9 *Leiden* III, 210.

In de eerste drie eeuwen schommelde het totaal aantal ingeschreven studenten steeds rond enkele honderden. In 1860 waren er slechts 522 studenten, in 1880 nog geen 800. Pas na 1900 werd voor het eerst de 1.000 gepasseerd. (G.Th.A. Calkoen (1977) 2164; Willem Otterspeer, *Een welbestierd budget*, 43; vgl. N.F. Hofstee, *De Universiteit*, 26). Zie voor de eerste eeuwen: Martine Zoeteman-van Pelt, *De studentenpopulatie van de Leidse universiteit, 1575-1812*.

10 G.Th.A. Calkoen (1978) 2206.

11 OB-art. 234 t/m 237.

12 Zie voor deze toedracht: E.M. Meyers, *De Leidsche Universiteit als zelfstandig lichaam*.

13 Ook op dit punt was er onderscheid, aangezien een curator in Utrecht en Groningen 50 gulden per vergadering kreeg (OB-art. 233).

14 Zie over het bestuur van de negentiende-eeuwse universiteit: Leen Dorsman, *Slaapmutsen en ornamenten?*

15 *Leiden* III, 211.

16 J.J. Woltjer, *De Leidse Universiteit in verleden en heden*, 54.
Ook bijv. had de Leidse universiteit in de eeuw 1685-1785 meer studenten getrokken dan de vier andere vaderlandse academies samen (A.C.J. de Vrankrijker, *Vier Eeuwen Nederlandsch Studentenleven*, 44).

17 Volgens de Almanak 1848, 94, zou het 'verval' van de Leidse academie, voornamelijk door afname van het aantal studenten, leedvermaak bij zusterinstellingen wekken. Maar - zo vervolgt de kronikeur - dat is slechts kwantitatief, want hier heerst geen Jan Saliegeest, integendeel: Leiden is de bakermat van Jan Kritiek die door lang eigen onderzoek de waarheid kan vinden, dankzij "het nuchtere, heldere, scherp-beoordeelend gezond verstand."

18 Het gaat hier resp. om de OB-art. 63.2, 67, 69 en 132.
Boven genoemd, gewoon traktement ontvingen hoogleraren als emolumenten: een voor alle faculteiten gelijk deel van de examengelden, na aftrek van het deel voor de universiteit, rector en secretaris; een tussen alle hoogleraren gelijk te verdelen tiende deel der inschrijvingsgelden; èn voordelen verbonden aan het beurtelings waarnemen van een der buitengewone academische werkzaamheden. Ook betaalden studenten 15 gulden aan de betreffende hoogleraar voor een college dat tweemaal per week gegeven werd, en 30 gulden indien het college meer dan tweemaal per week gehouden werd. De tarieven voor bijzondere lessen (privatissima) kon de hoogleraar zelf bepalen. (OB-art. 134 en 135). Overigens vonden de lessen vrijwel altijd bij de professor thuis plaats (OB-art. 72), daar het rijk geen lokalen voor dit doel ter beschikking stelde. (W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 144). Als er na 1876 wel collegezalen beschikbaar komen, verschijnen er advertenties waarin hoogleraren hun schoolbanken te koop aanbieden (M. Groen, *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980*, 33-35, 315).
"De hoogleraar genoot weliswaar een groot maatschappelijk prestige, maar moest doorgaans stevig bijklussen om in zijn onderhoud te kunnen voorzien." (Sander van Walsum in *de Volkskrant* dd. 11 september 1998 in recensie van Peter Baggen, *Vorming door wetenschap* - zie Bibliografie).

19 In 1876 slokten de personeelskosten van het Academisch Ziekenhuis bijna de helft van de universitaire begroting op (W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 39).

20 Hier gaat het resp. om de OB-art. 166, 176, 183 en 205.
De prijsvragen waren bedoeld "Zur Ermunterung in den Studien", al vroeg Klikspaan zich af: "Waarvoor Prijsvragen? Ten behoeve der *jongelui* of ten behoeve der wetenschap? Volstrekt niet ten behoeve der wetenschap; de academie is geen geleerd genootschap" (geciteerd in: Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 76 - voetnoten 82 en 83; Annemarie Kets e.a. (ed.), *Klikspaan Studentenschetsen* I, *Studenten-Typen*, 73).

21 Bij de 'beurzen of pensioenen' gaat het resp. om de OB-art. 214-216 en 221.
Volgens de Almanak 1837, 141-142, is bij Koninklijk Besluit van 13 oktober 1836 het aantal beurzen verminderd (van 70) tot 50: 20 voor Leiden en 15 voor Utrecht resp. voor Groningen.

22 "Leiden was door het Organiek Besluit van 1815 als eerste Hoogeschool bevestigd; zij had het grootste aantal hoogleeraren, de meeste hulpmiddelen voor het onderwijs, hare hoogleeraren waren het hoogst bezoldigd. In de sedert verloopen 60 jaren had alles medegewerkt om haar dien rang te doen behouden." Echter: "In het volgend jaar [1876] werd Leiden van haren rang als eerste Hoogeschool vervallen verklaard. Voortaan zou 't geen bevordering meer zijn van Groningen of Utrecht naar Leiden beroepen te worden", aldus rector M.J. de Goeje in zijn overdrachtsrede dd. 19 september 1882. (Almanak 1883, 375-376).

23 *Leiden* III, 211-212.

24 Ibidem, 212-213.
Zie over de academische boekerij: C.M.G. Berkvens-Stevelinck, *Magna commoditas*.

25 Willem Otterspeer, *Een welbestierd budget*, 19.
26 *Leiden* III, 213-214.
27 Ibidem, 214; vgl. W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 147-148, 150, 171-180.
28 *Leiden* III, 215-217.
Over deze materie, d.w.z. over de introductie van moderne natuurwetenschappelijke denkwijzen c.q. van wetenschappelijk materialisme in de geneeskunde (1840-'70) is op 21 september 1985 aan de Katholieke Universiteit Nijmegen een landelijk symposium gehouden, waarvan verslag is gedaan in de door D. de Moulin geredigeerde bundel *Kracht en Stof* (zie Bibliografie).
29 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 377-378.
30 *Leiden* III, 217.
31 Doordat het Frans zich in de achttiende eeuw in toenemende mate tot de algemene cultuurtaal ontwikkelde, was het Latijn toen al onder druk komen te staan. Ouders uit de elite en de burgerij deden voor hun zonen steeds vaker een beroep op de Franse school in plaats van op de Latijnse; het Latijn werd dan via les aan huis bijgebracht. (*Leiden* II, 197).
32 *Leiden* III, 217.
33 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 408-409.
34 *Leiden* III, 217.
35 Ibidem, 219; W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 298 e.v.
36 *Leiden* III, 223.
In dit verband valt (o.m.) de Engelse *University Extension* te memoreren, een beweging die vanaf circa 1870 volksontwikkeling vanuit de universiteiten (Oxford en Cambridge) propageerde en uitvoerde. De academische wereld in Nederland liep er echter niet warm voor, integendeel, wees het zelfs af. Ook de Leidse studenten vroegen zich bij alle enthousiasme ervoor in het gezelschap Debating-Society af of "duurzame verbroedering met de zoogenaamde lagere klassen" misschien teveel gevraagd was van de jongstudenten "die zelf nog zooveel te leeren en te ondervinden hebben" (Almanak 1893, 226-227). Hier is de eerste volksuniversiteit, die te Amsterdam, pas in 1913 opgericht, overigens niet naar Engels model, maar naar het voorbeeld van de Volkshochschule (Freie Hochschule) te Berlijn. (A.C.J. de Vrankrijker, *Volksontwikkeling,* 99-101).
In ons land heeft de ethnoloog en grondlegger van de vaderlandse sociologie Sebald Rudolf Steinmetz (1862-1940) in dit opzicht sinds 1889 een voortrekkersrol vervuld, eerst in Leiden waar hij als repetitor rechtenstudenten bijstond en aan de universiteit sociologie doceerde, later vooral als hoogleraar geografie te Amsterdam. Hartstochtelijk heeft Steinmetz zich ingezet voor "de zedelijke en geestelijke verheffing, de opvoeding van den arbeid[er] tot beschaafd man, tot denkend wezen, tot waarachtig staatsburger." (Geciteerd in: *Leiden* III, 209). Terzijde: Steinmetz is niet in Leiden hoogleraar sociografie geweest (zoals in *Leiden* III, 189 en 209 wordt beweerd), maar vanaf 1907 in Amsterdam (A.J.F. Köbben, *Sebald Rudolf Steinmetz*, 314; zie ook W. Otterspeer, *Rondom Steinmetz en het eerste lectoraat in de sociologie aan de Leidse universiteit*).
37 In die waardering voor het OB van 1815 waren zij overigens de enigen noch de eersten. Zo was chemicus G.J. Mulder hen reeds voorgegaan. Al in 1865 noemt hij het (in zijn publicatie *Het geneeskundig hooger onderwijs in Nederland in 1865*, 4, 5, 9) "een Besluit, hetwelk, in waarheid gehandhaafd, onverbeterlijk is; waarbij bijna niets gevoegd, maar waaruit hier en daar slechts nevenzaken behoeven verwijderd te worden, om het tot eene beste wet te verheffen"; hij zegt zelf "nooit, zelfs niet *een* oogenblik, behoefte aan eene andere wet [te hebben] gehad" en roemt "dat uitstekende Besluit van 1815, waaronder ik persoonlijk in mijn onderwijs geheel tevreden heb geleefd."
38 *Leiden* III, 219-220; W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 370-371.
39 *Leiden* III, 221-222.
40 *Leiden* IV, 195.

41 *Leiden* III, 222.
42 Almanak 1874, 178-179.
43 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 371-372, 478; overigens wordt in Otterspeers *Een welbestierd budget*, 38, en in zijn *Groepsportret met Dame* III, 375, als datum van inschrijving 24 oktober 1873 vermeld, terwijl die volgens het *Album Studiosorum* reeds op 1 oktober van dat jaar moet hebben plaatsgevonden.
44 *Leiden* III, 108.
45 Ibidem.
Op 15 januari van dat jaar promoveerde mej. Johanna Aleida Nijland, uit Hoorn, met lof (!) op het proefschrift *Gedichten uit het Haagsche liederhandschrift, uitgegeven en toegelicht uit de middel Hoogduitsche lyriek* tot doctor in de Nederlandse letterkunde (M.J. van Lieburg & F.A. van Lieburg, *Album Promotorum van de Rijksuniversiteit Leiden 1813-1900*, 267).
Ter vergelijking: Aletta H. Jacobs (1854-1929) was in Nederland de eerste studente, in 1871 aan de medische faculteit van de Groninger universiteit, die in 1879 als eerste vrouw in ons land de academische doctorstitel in de wacht sleepte, in de geneeskunde, eveneens te Groningen. En aan de Universiteit van Amsterdam was Marie C. du Saar (1860-1950) in 1890 de eerste vrouw die er tot doctor in de geneeskunde promoveerde.
46 Almanak 1897, 278.
Toen had Aletta Jacobs haar medische studie al twee decennia terug (1876-'77) te Amsterdam voltooid; wij vinden haar daar beschreven als de 'juffrouw in 't stemmig zwart', die zich kon "verheugen over veel nieuwsgierighedens". Net als haar opvolgsters werd zij uitstekend ontvangen en met een zekere naïeve goedmoedigheid begroet, zoals blijkt uit de dichterlijke reactie in de Amsterdamse almanak:

"De geleerden in vroeger jaren
Zagen studenten nooit bij paren,
Totdat men voor een jaar of tien,
Ook wijfjes van dat soort heeft gezien.
Nochtans, al behoort een wijfjes-student nog tot zeldzaamheên,
Bij ons aan 't Athenaeum studeert er toch een."

(Geciteerd in: A.C.J. de Vrankrijker, *Vier Eeuwen Nederlandsch Studentenleven*, 317; G.Th.A. Calkoen (1994) 1392; Mineke Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid. Aletta Jacobs 1854-1929*, 101-102).
47 Vielen Bloks lessen in de smaak van de jonge koningin, later keek Wilhelmina er toch met veel minder genoegen op terug, teleurgesteld dat het religieuze aspect, de hand van God in de vaderlandse geschiedenis, aan zijn nationalistische geschiedbeeld had ontbroken (Cees Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin,* 134-136).
48 Trouwens, nog in 1904 zou de stelling worden verdedigd: "I. Het meer en meer in de Maatschappij optreden van de vrouw als concurrente van den man moet op den duur het familieleven onmogelijk maken en de bestaande maatschappelijke orde omverwerpen. II. De universitaire opleiding van vrouwen behoorde tot de bijzonder begaafden te blijven beperkt" (geciteerd in: W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 478). In een Leidse overdrachtsrede anno 1908 heet het: "In het huwelijk daar is de natuurlijke plaats der vrouw. (…) Erg is het dat zoovele [vrouwen] in de medicijnen studeeren gaan, zeer erg zelfs" (geciteerd in: N.F. Hofstee, *De Universiteit*, 25; vgl. W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 372). Deze rector, de classicus J.J. Hartman (1851-1924), zou niet de laatste Leidse hoogleraar zijn die zich kantte tegen de aanwezigheid van vrouwelijke studenten in de collegezaal en dat betrokkenen overduidelijk liet merken: "Uit de jaren vijftig [van de twintigste eeuw] is bijvoorbeeld het verhaal bekend van de fysioloog professor Duyff, die vrouwen trachtte af te schrikken door onwelvoeglijkheden tijdens college te debiteren. Op een dag wijdde Duyff omstandig uit over de grootte van het mannelijk geslachtsorgaan bij de Pygmeeën. Vooral gezien de geringe lichaamslengte van dit volk achtte Duyff de lengte van dit orgaan uiterst opmerkelijk; hij raakte er niet over uitgepraat. Toen één

van de dames daar aanwezig uiteindelijk briesend van woede de zaal uitliep, riep Duyff haar nog na: "U hoeft zich niet te haasten hoor, de boot naar Afrika vertrekt pas morgenmiddag" (Hans de Vries in Leids universiteitsblad *Mare* dd. 20 juni 1996).

49 *Leiden* IV, 195.

50 J.J. Woltjer, *De Leidse Universiteit in verleden en heden*, 73-74.

51 Ibidem, 80.
Zo werd in 1977-'78 een bijzondere leerstoel voor de geschiedenis der geneeskunde gerealiseerd, voor het eerst bezet door Antonie M. Luyendijk-Elshout (1921-2012). In *Een welbestierd budget* heeft Willem Otterspeer de eerste eeuw Leids Universiteits-Fonds vastgelegd.
Identieke zorgen bij onderling sterk verschillende universiteiten hadden in 1886 het Utrechts Universiteitsfonds (vereeuwigd door M. Huizing - zie Bibliografie) en in 1889 de Amsterdamse Universiteits-Vereniging (geboekstaafd door R. Overman - zie Bibliografie) doen ontstaan. Het Groninger Universiteitsfonds (beschreven door F.R.H. Smit - zie Bibliografie) maakte het kwartet oudste universiteitsverenigingen in 1893 compleet. De Gronings-Leidse hoogleraar Johan Huizinga achtte deze fondsen "een geheel nieuw beginsel in het beheer der universiteiten". (W. Otterspeer, *Een welbestierd budget*, 31-32, 41, *De wiekslag van hun geest*, 41, 385, 400, en *Het bolwerk van de vrijheid*, 195).

52 Willem Otterspeer, *Een welbestierd budget*, 54, 66.

53 C. Pruys van der Hoeven, *Akademieleven*, 68-69.
Herman(nus) Boerhaave (1668-1738), hoogleraar geneeskunde, kruidkunde en scheikunde te Leiden (1709-1738); Nicolaas Paradijs (1740-1812), hoogleraar praktische geneeskunde en geschiedenis der geneeskunde te Leiden (1784-1812); Nicolaas George Oosterdijk (1740-1817), hoogleraar theoretische en praktische geneeskunde te Leiden (1775-1815); Hieronymus David Gaubius (1705-1780), hoogleraar scheikunde en geneeskunde te Leiden (1734-1775); Eduard Sandifort (1742-1814), hoogleraar ontleed- en heelkunde en medicijnen te Leiden (1771-1813); Meinard(us) Simon du Pui (1754-1834), hoogleraar verloskunde en praktische heelkunde te Leiden (1791-1824); Sebald Justinus Brugmans (1763-1819), hoogleraar botanie, natuurlijke historie, medicijnen en chemie te Leiden (1786-1813 en 1815-1819). (R.E.O. Ekkart, *Icones Leidenses*, 127, 158, 184, 187, 190, 200, 204).
De in Wenen geboren Philipp Ambros. Marherr (1738-1771) was sinds 1766 te Praag hoogleraar in de institutiones medicae (Internet-info).

54 Cornelis Pruys van der Hoeven (1792-1871) werd op 27 oktober 1814 te Leiden ingeschreven als derde jaars-student geneeskunde. Klaarblijkelijk had hij zijn studie in 1812 elders aangevangen (te Utrecht?). Op 16 november 1816 promoveerde hij op het onderwerp *De constitutionis epidemicae doctrina*. (G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 884).

55 C. Pruys van der Hoeven, *Akademieleven*, 14.

56 Ibidem, 70.

57 Ibidem, 65.

58 Ibidem, 17.

59 Ibidem, 18.

60 Ibidem, 16-17.

61 Ibidem, 69.
Gerard Sandifort (1779-1848), hoogleraar genees-, ontleed- en heelkunde te Leiden (1801-1848); Adolph Ypey (1749-1820), hoogleraar pathologie en therapie te Leiden (1812-1820). (R.E.O. Ekkart, *Icones Leidenses*, 198, 224).
Anthelme B. Richerand (1779-1840), hooggeleerd chirurg te Parijs, toonde zich in zijn leerboek der fysiologie *Nouveaux élémens de physiologie* (1801), dat toentertijd grote opgang maakte, aanhanger van het vitalisme dat zich in de tweede helft van de achttiende eeuw over gans Frankrijk had verspreid. Ook met zijn *Nosographie chirurgicale* (1821) maakte Richerand naam. (H. Haeser, *Leerboek van de geschiedenis der geneeskunde*, 746-748, 870-871). Richerand werd trouwens niet alleen in Leiden, maar bijv. eveneens in Utrecht gevolgd (G.T. Haneveld,

Bijdrage tot de geschiedenis der pathologische-anatomie: Utrecht in de eerste helft van de negentiende eeuw, 46, 137, 158, 174, 178).

62 C. Pruys van der Hoeven, *Akademieleven*, 70.
63 Ibidem, 166.
64 Ibidem, 62-63.
65 Ibidem, 166.
66 Ibidem, 104.
67 Ibidem, 16.
68 Ibidem, 20, 30.
69 Ibidem, 70, 279.
70 Ibidem, 18.
71 Ibidem, 42.
72 Ibidem, 29, 33-34, 142.
73 Ibidem, 143, 158-159.
74 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 199. Inderdaad 'onvolprezen', immers: "De hele geest van dat vroeg-negentiende-eeuwse medische onderwijs leren we het best kennen uit Pruijs' *Akademieleven*." (Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame* III, 415).
75 Zo verrichtten Leidse leerlingen als Jan Swammerdam (1637-1680) en Reinier de Graaf (1641-1673) belangrijk ontleedkundig en fysiologisch werk (J.J. Woltjer, *De Leidse Universiteit in verleden en heden*, 25-26).
76 Buiten de academie werkte een Antoni van Leeuwenhoek (1632-1723) te Delft aan en met microscopen die tot ongekend-gedetailleerde observatie in staat stelden. Franciscus dele Boë Sylvius (1614-1672) had wel de iatrochemie in het medische onderwijs geïntroduceerd, d.w.z. dat hij voortvarend probeerde zowel de fysiologische als de therapeutische inzichten te verbeteren, door de nieuwe resultaten van de scheikunde te verwerken; dat het chemisch onderzoek nog in de kinderschoenen stond, weerhield hem er niet van om lacunes in de chemische kennis aan te vullen met hypotheses die voor het medisch denken en handelen onbruikbaar waren, en bijgevolg tot veel kritiek aanleiding gaven; na zijn verscheiden had de 'chemiatrische' richting aan de Leidse universiteit dan ook afgedaan, en keerde men terug tot de vertrouwde geneeskunde van Hippocrates en Galenus. (J.J. Woltjer, *De Leidse Universiteit in verleden en heden*, 23-25).
77 J.J. Woltjer, *De Leidse Universiteit in verleden en heden*, 26.
78 Harm Beukers in *Cicero* dd. 30 september 1988, 343, en in *Mare* dd. 28 oktober 2004, 10.
79 J.J. Woltjer, *De Leidse Universiteit in verleden en heden*, 26.
80 G.Th.A. Calkoen (1976) 2116.
81 Annie Romein in: Jan en Annie Romein, *Erflaters van onze beschaving*, 473, 496.
82 Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame* II, 225, 259; III, 286.
Al deze loftuitingen verhullen niettemin een mythe, namelijk daar waar de faam van Boerhaave in aanzienlijke mate berust op zijn onderwijs aan het ziekbed. Uit onderzoek naar zijn daadwerkelijke bemoeienis en inzet in dit verband is immers gebleken dat tussen 1732 en 1736 helemaal geen patiënten in het hospitaal zijn gedemonstreerd. (Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame* II, 134). In werkelijkheid zou Boerhaave zelf slechts één jaar klinisch onderwijs hebben gegeven (mondelinge mededeling van Harm Beukers).
83 Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame* II, 119-120.
84 Zie dit Hoofdstuk, noot 76.
85 Aangezien vooral de fysiologische theorieën van René Descartes (1596-1650) meer op speculatie dan op waarneming stoelden, verzuchtte een behoudend hoogleraar "dat de Medicine niet op philosophische speculatien maer op d'ervarentheyt moet worden gefundeert." (J.J. Woltjer, *De Leidse Universiteit in verleden en heden*, 24-25).
86 J.J. Woltjer, *De Leidse Universiteit in verleden en heden*, 27-28.
Laatstelijk heeft Luuc Kooijmans in de biografie *Het orakel* Boerhaave belicht als *De man die de geneeskunde opnieuw uitvond*.

87 J.J. Woltjer, *De Leidse Universiteit in verleden en heden*, 28-30.
88 Ibidem, 39.
89 Doorgaans ambieerden de botanicus en de chemicus dan ook niets anders dan een gewoon medisch hoogleraarschap, welke omstandigheid het onderwijs en onderzoek in deze vakken stellig niet heeft bevorderd. Daar de natuurwetenschappelijke vakken bij het onderwijs geen rol speelden, was het uiterst moeilijk als botanicus, chemicus of fysicus een bestaan op te bouwen. Dit ontmoedigende vooruitzicht weerhield velen ervan om qua beroep voor deze vakken te kiezen. (J.J. Woltjer, *De Leidse Universiteit in verleden en heden*, 51-52).
90 J.J. Woltjer, *De Leidse Universiteit in verleden en heden*, 49; vgl. Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame* II, 121, en W.K.H. Karstens en H. Kleibrink, *De Leidse Hortus - een botanische erfenis*, 41-42.
91 J.J. Woltjer, *De Leidse Universiteit in verleden en heden*, 50-51; G.T. Haneveld, *Bijdrage tot de geschiedenis der pathologische-anatomie: Utrecht in de eerste helft van de negentiende eeuw*, 42. N.B. W. Otterspeer heeft (in *De wiekslag van hun geest*, 85, en in *Groepsportret met Dame* III, 143) genoemde eretitel aan Sandifort *fils* toegeschreven, hetgeen steun vindt in de typering 'iconograaf der ontleedkunde' in het levensbericht van Gerard Sandifort (Almanak 1849, 107-109).
92 Zie hierover vooral: J.A.J. Barge, *De Leidsche Anatomie herdacht*, en A.M. Elshout, *Het Leidse kabinet der anatomie uit de achttiende eeuw*; vgl. W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 84-85, en *Groepsportret met Dame* III, 143.
In de eerste helft van de achttiende eeuw vervaardigden Leidse geleerden als Johannes Jacobus Rau (1668-1719) en B.S. Albinus anatomische preparaten die nog altijd getuigen van hun bijzondere vakbekwaamheid (J.J. Woltjer, *De Leidse Universiteit in verleden en heden*, 26).
93 J.A.J. Barge, *Het geneeskundig onderwijs aan de Leidsche universiteit in de 18de eeuw*, 16.
94 Ibidem; W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 85, en *Groepsportret met Dame* III, 143.
95 G.Th.A. Calkoen (1978) 2213.
96 J.A.J. Barge, *Het geneeskundig onderwijs aan de Leidsche universiteit in de 18de eeuw*, 17-18.
97 J.J. Woltjer, *De Leidse Universiteit in verleden en heden*, 51-53.
98 Ibidem, 57.
99 Ibidem, 59-60.
100 R.E.O. Ekkart e.a., *Knappe koppen*, 105.
101 J.J. Woltjer, *De Leidse Universiteit in verleden en heden*, 61.
102 W.K.H. Karstens en H. Kleibrink, *De Leidse Hortus - een botanische erfenis*, 53.
103 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 93-94.
104 Ibidem, 96-97; Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame* III, 140-141.
105 J.J. Woltjer, *De Leidse Universiteit in verleden en heden*, 61; M.W. Jongsma, *325 jaar Academisch Ziekenhuis Leiden*, 19.
Oorspronkelijk was trouwens in veertig bedden voorzien (P.H. Simon Thomas, *Het onderwijs in de verloskunde aan de Leidsche Hoogeschool gedurende het tijdvak 1791-1900*, 3).
106 J.A.J. Barge, *Het geneeskundig onderwijs aan de Leidsche universiteit in de 18de eeuw*, 23-24.
107 P.H. Simon Thomas, *Het onderwijs in de verloskunde aan de Leidsche Hoogeschool gedurende het tijdvak 1791-1900*, 43.
108 M.M. Lamens-van Malenstein, *Oefening en bespiegeling. Het verloskunde onderwijs van M.S. du Pui (1754-1834) te Leiden*, 48; vgl. 147.
Joan Carl Krausz (1759-1826), hoogleraar theoretische pathologie te Leiden (1812-1824) (R.E.O. Ekkart, *Icones Leidenses*, 447) - zie voor de andere genoemde professoren: dit Hoofdstuk, noten 53 en 61.
109 C. Pruys van der Hoeven, *Akademieleven*, 21; vgl. 29, 66.
Pruys onderscheidde omstreeks 1815 dus drie medische stelsels: Boerhaave, Brown en de natuurfilosofen. Volgens Pruys zou "de nieuwere methodus van Brown (…) zoowel het chymisch leerstelsel van de le Boe Sylvius, als het mechanisch leerstelsel van Boerhaave (…) vervangen" (*Akademieleven*, 167).

110 Ibidem, 22.
De affaire speelde ook nog in 1822 - toen het Nosocomium al enkele jaren aan de Oude Vest gevestigd was -, blijkens een brief van curatoren aan de minister uit dat jaar, waarin de "ongelukkige oneenigheden tusschen den Hr Krauss en Bernard" ter sprake komen; "De Heer Bernard behoort geheel tot de Boerhaaviaansche school (…)" en "De Heer Krauss bewandelt eenen anderen weg", wordt namelijk in verband gebracht met het leerstelsel van Brown (zie voorgaande noot 109). Om de ruzie te beslechten stelden curatoren voor om Bernard het nosocomium te geven, Krauss uitsluitend theoretische colleges te laten verzorgen en niet meer bij het klinisch onderwijs in te zetten en daarvoor een andere hoogleraar te benoemen. Intussen hadden curatoren de patholoog Krauss met het onderwijs in de chemie opgescheept, maar dat bleek geen succes: de studenten hadden er niet veel mee op, en de colleges werden dan ook slecht bezocht. Volgens de theoloog Joannes Clarisse (1770-1846) mocht Krauss' theoretische onderwijs dan wel streng wijsgerig zijn, maar "bij het ziekbed (…), waarvan hij niet weinige doodkranke lijders gelukkig oprigtte, zag men hem den raad der ondervinding volgen en tot de grondstellingen der Boerhavische school naderen." Het conflict leek dus aan scherpte te verliezen, terwijl een andere steen des aanstoots, Bernard, in 1824 uit Leiden vertrok om als inspecteur-generaal bij de geneeskundige dienst van het leger aan de slag te gaan. (W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 45, 47, 54-55, 107, en *Groepsportret met Dame* III, 93-94, 221, 259).
Josephus Chrysostomus Bernardus Bernard (1774-1852), hoogleraar geneeskunde te Leiden (1817-1824) (R.E.O. Ekkart, *Icones Leidenses*, 217); zie dit Hoofdstuk, noot 108 voor J.C. Krauss.

111 J.J. Woltjer, *De Leidse Universiteit in verleden en heden*, 61-64.
Johan Rudolph Thorbecke (1798-1872), hoogleraar rechtsgeschiedenis te Leiden (1831-1850); vgl. Chris Sol, *Thorbecke en Leiden*, waar hij tussen 1817 en 1850 student, hoogleraar en raadslid was.
Hendrik Carel van der Boon Mesch (1795-1831), hoogleraar scheikunde te Leiden (1822-'23); hij was de opvolger van zijn neef George Johannes van der Boon Mesch (1786-1822), hoogleraar landhuishoudkunde èn chemie te Leiden (1819-1822), en voorganger van zijn broer, de elders reeds vermelde en nog te noemen Antonius Henricus van der Boon Mesch (1804-1874), hoogleraar scheikunde en technische chemie, medische en farmaceutische chemie, anorganische en organische chemie te Leiden (1829-1873).
Jan van der Hoeven (1802-1868), hoogleraar natuurlijke historie, anthropologie, osteologie, entomologie en vergelijkende anatomie te Leiden (1826-1868), jongere broer van Cornelis Pruys van der Hoeven die 'Pruys' aan zijn naam had toegevoegd als hommage aan zijn zo geheten stiefvader.
(R.E.O. Ekkart, *Icones Leidenses*, 234, 236, 237; vgl. G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 880, 1311-1313, en W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 45, 56, 133, 198).

112 J.J. Woltjer, *De Leidse Universiteit in verleden en heden*, 68-69.
Zie hiervoor ook: C.J. van der Klaauw, *De studentenbevolking van de faculteiten der geneeskunde en der wis- en natuurkunde sinds 1818, in het bijzonder te Leiden*.

113 J.J. Woltjer, *De Leidse Universiteit in verleden en heden*, 70-72.
Dat laatste gold evenzeer voor Amsterdam, waar Pieter Zeeman beide gerenommeerde fysici in 1921 in het Natuurkundig Laboratorium aan de Plantage Muidergracht zou ontvangen (A.J. Kox in: J.C.H. Blom e.a. (red.), *Een brandpunt van geleerdheid in de hoofdstad*, 223; Peter Jan Knegtmans, *Professoren van de stad*, 303). Overigens bediende Zeeman zelf zich niet van het begrip 'Zeeman-effect', maar had het altijd over "de magnetische splitsing der spectraallijnen" (A.J. Kox in: J.C.H. Blom e.a. (red.), *Een brandpunt van geleerdheid in de hoofdstad*, 216 noot 12).

114 door J.L. Oosterhoff in: W. Otterspeer (uitg.), *Een universiteit herleeft. Wetenschapsbeoefening aan de Leidse Universiteit vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw*, 103 e.v.
Zo was de elektronentheorie van Lorentz opmaat tot Einsteins relativiteitstheorie.

115 J.J. Woltjer, *De Leidse Universiteit in verleden en heden*, 72.
116 Almanak 1860, 163.
117 Geciteerd in: W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 119.
118 Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame* III, 145-148, 285, 400-401; vgl. W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 119-122.
119 Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame* III, 286-288.
120 Ibidem, 288-292; vgl. W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 200-203.
121 H. Beukers, *De beginjaren van de microscopie aan de geneeskundige faculteiten te Utrecht en Leiden*, 65-67.
122 G.Th.A. Calkoen (1978) 2214.
Zie voor een globaal overzicht van de Leidse ontleedkunde: J. Dankmeijer, *Petite histoire de l'anatomie de Leyde*.
123 M.W. Jongsma, *325 jaar Academisch Ziekenhuis Leiden*, 30.
124 "In 1989 verhuisde het Museum ['Boerhaave'] van de Steenstraat naar het gerestaureerde Caeciliagasthuis aan de Lange St. Agnietenstraat en opende aldaar de poort op 25 maart 1991" (schriftelijke mededeling dd. 9 augustus 2010 van Mara Scheelings van het Informatiecentrum van genoemd museum).
125 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 250-254, en *Groepsportret met Dame* III, 96, 297-300.
126 Marten van Wijhe, *From Stupefaction to Narcosis. A Study of the Development of Inhalation Anaesthesia in the Surgical Department of the Leiden Academic Hospital*, 97-98, onder verwijzing naar: H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw.*
127 H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw.*
128 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 186, 285-286.
Met de komst van de Leidse leerstoel voor de psychiatrie was aan een nadrukkelijke wens van de studenten gehoor gegeven (Almanak 1898, 97; Almanak 1899, 57; Almanak 1900, 56).
129 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 287-289.
130 De dichter Jan Frederik Helmers (1767-1813) was de schepper van succesrijk, pathetisch, historisch werk, en vooral bekend door zijn gedicht 'De Hollandsche Natie' (1812-'13), geschreven tijdens de Franse overheersing van ons land (*Oosthoek Werkencyclopedie* (Ede 1985, 1991[2]) 313; R. Reinsma, *Van Goor's Woordenboek der Vaderlandse Geschiedenis* (Den Haag 1973) 226).
131 Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame* III, 259-260.
132 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 306-308, en *Groepsportret met Dame* III, 389-391.
133 Ibidem, 57 resp. 95-96.
134 H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 83.
135 Almanak 1849, 99.
In het opwindende jaar 1848 moet het in Leiden overigens aan revolutionaire geest hebben ontbroken, afgaande op het woord van de Almanak-kronikeur: "Bij al de oproeren en omwentelingen van 1848 werd aan onze Academie, althans door Studenten, de rust geenszins gestoord." (Almanak 1849, 100).
136 Geciteerd in: H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 83.
137 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 248, en *Groepsportret met Dame* III, 95-96, 295.
138 Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame* III, 415.
139 G.A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, 190, 193.
140 C. Pruys van der Hoeven, *Akademieleven*, 69-71.

141 Ibidem, 22. En Pruys voegde er anno 1866 aan toe: net zoals "de tegenwoordige Inrigting van Hooger onderwijs niet meer overeenstemt met de eischen van onzen tijd", voldoet het klinisch onderwijs te Leiden al zo'n veertig jaar niet meer (*Akademieleven*, 53, 23-24).
142 Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame* III, 416; vgl. W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 202-203.
143 Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame* III, 416-417; H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 81.
144 Halbertsma en Krieger vervolgden in de cursus 1850-'51 disputeeroefeningen, zoals die door Pruys van der Hoeven en Suringar werden verzorgd. Die exercities vonden voortaan elke veertien dagen plaats, in het Nederlands, opdat de studenten niet zouden worden "belemmerd door de moeijelijkheid om hunne gevoelens en denkbeelden in een doode taal" te ventileren. Voor deze oefeningen bleek zo'n grote belangstelling van vakgenoten en hoogleraren uit andere faculteiten te bestaan, dat beide professoren besloten om dit 'openlijk Nederduitsche Disputeer Collegie' te prolongeren. (H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 84).
145 Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame* III, 417-418; vgl. W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 250-251.
146 Almanak 1862, 185.
147 Almanak 1866, 254.
148 Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame* III, 386-387; vgl. W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 305-306.
149 Immers: "Men spreekt tot zijne landslieden in de landstaal en waarom zou men dan zijne medestudenten en vrienden niet in dezelfde taal toespreken?" (C. Pruys van der Hoeven, *Akademieleven*, 267).
150 C. Pruys van der Hoeven, *Akademieleven*, 50.
151 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 336-338, en *Groepsportret met Dame* III, 389.
152 Almanak 1866, 328; vgl. C. Pruys van der Hoeven, *Akademieleven*, 50.
153 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 337, en *Groepsportret met Dame* III, 388.
154 Almanak 1852, 119.
155 Almanak 1856, 127-128.
156 Almanak 1857, 137-138.
Jan van der Hoeven (vgl. dit Hoofdstuk, noot 111) was een van de laatsten die nog in het Latijn doceerden (W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 198, en *Groepsportret met Dame* III, 388).
157 Almanak 1858, 143.
158 Almanak 1859, 159.
In de Almanak 1860, 213-230, geeft het 'Mengelwerk'-artikel 'De latijnsche taal in de juridische faculteit' een overzicht van de (toegejuichte!) vorderingen om die taal bij het universitaire onderwijs geheel af te schaffen. En de (medische) lessen te Leiden in de cursus 1860-'61 worden voor het eerst in het Nederlands aangekondigd (Almanak 1861, 158-161). Maar het was alsof men schrok van de eigen vermetelheid, want in de volgende jaren keerden de Series Lectionum terug, als vanouds geheel in het Latijn.
159 Almanak 1861, 188, 210-215.
160 Almanak 1862, 184.
Juist in die tijd verschijnt het 'Mengelwerk'-pleidooi voor 'De klassieke talen als voorbereidende studie', waarbij in de slotvoetnoot is aangetekend: "De redactie acht zich verpligt bij dit stuk uitdrukkelijk te verklaren, dat zij zich met de strekking er van niet in alle opzigten kan vereenigen." (Almanak 1861, 321).
161 Almanak 1863, 171.
162 In 1867 signaleerde de president-curator "dat vermits tegenwoordig op bijna alle colleges in het Hollandsch gedoceerd wordt, de verdediging van de academische proefschriften

en stellingen thans bijna zonder uitzondering in het Hollandsch plaats heeft, waardoor de vergunning welke de doctorandi behoeven om hunne dissertaties en stellingen in die taal te mogen verdedigen, eene bloote formaliteit is geworden, die tot noodelooze omslag en voor de studenten tot eenige kosten aanleiding geeft, om welke reden ZHWG in bedenking geeft om in 't algemeen ontheffing te verlenen." (Geciteerd in: W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 337, en *Groepsportret met Dame* III, 388-389).

163 Willem Otterspeer, *Een welbestierd budget*, 29.

164 Sytze Greidanus, *Een dorpsdokter uit de Friese wouden vertelt (1867-1877)*, 14.

165 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 338.

166 Almanak 1861, 201-202.

167 In zijn rectorale oratie dd. 8 februari 1938 over 'een oud dilemma der biologie', namelijk de tegenstelling tussen praeformatie - waarbij het individu in de kiem, d.w.z. ei of spermatozoë, reeds als een soort oneindig klein miniatuurbeeld aanwezig wordt ge(d)acht - en epigenese - waarbij niets in de kiem gepraeformeerd aanwezig maar ieder organisme in eerste aanleg, dus in de kiem, geheel zonder organische structuur en homogeen wordt ge(d)acht - wijst de Leidse anatoom-embryoloog J.A.J. Barge (1884-1952) erop "hoe de verbetering van het mikroskoop bij den aanvang der XIXe eeuw de belangstelling der onderzoekers van deze grootendeels theoretische overwegingen verplaatste naar een meer zorgvuldige bestudeering van het feitelijk gebeuren" en werd "een wereld van onvermoede verschijnselen (…) ontsloten (…) en zoo groeide gedurende de eerste helft der XIXe eeuw (…) de beschrijvende embryologie uit tot den zelfstandigen tak der morphologische biologie, die zij ook heden ten dage nog is." (J.A.J. Barge, *Praeformatie èn Epigenese*, 5-9).

168 H. Beukers, *De beginjaren van de microsopie aan de geneeskundige faculteiten te Utrecht en Leiden*, 65-71.

169 Ibidem, 73-80.

170 H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 88-89; W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 249, 253-254, en *Groepsportret met Dame* III, 419, 421.

171 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 374-378.

172 Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame* III, 421.
Carl Emmert (1812-1903), hooggeleerd chirurg te Bern; Joseph Hyrtl (1810-1894); Oostenrijks ontleedkundige; Eduard Caspar Jacob von Siebold (1801-1861), hoogleraar in de verloskunde te Göttingen; Carl Wedl (1815-1891), Oostenrijks patholoog; Wilhelm Max Wundt (1832-1920), Duits fysioloog, psycholoog en psychiater èn wijsgeer (Internet-info; vgl. Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 160, 162-163, 166, 170, 176, 179).

173 M.W. Jongsma, *325 jaar Academisch Ziekenhuis Leiden*, 22-24.

174 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 106-107, en *Groepsportret met Dame* III, 156; vgl. M.W. Jongsma, *325 jaar Academisch Ziekenhuis Leiden*, 24.

175 M.W. Jongsma, *325 jaar Academisch Ziekenhuis Leiden*, 24.

176 Geciteerd in: G.Th.A. Calkoen (1978) 2208.

177 Sytze Greidanus, *Een dorpsdokter uit de Friese wouden vertelt (1867-1877)*, 24.

178 M.W. Jongsma, *325 jaar Academisch Ziekenhuis Leiden*, 24-25; W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 114.

179 Verwijzen wij hiervoor o.a. naar: P.H. Simon Thomas, *Het onderwijs in de verloskunde aan de Leidsche Hoogeschool gedurende het tijdvak 1791-1900*, 14 e.v.; M.W. Jongsma, *325 jaar Academisch Ziekenhuis Leiden*, 24 e.v.; W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest,* 114 e.v.; H.A.M.M. Meijer, *Het vuil, de stad en de dokter*, 107 e.v.; en H. Koreman, *Het Academisch Ziekenhuis Leiden 1873-1912.*

180 M.W. Jongsma, *325 jaar Academisch Ziekenhuis Leiden*, 24.

181 Ibidem, 27.

182 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 116, en *Groepsportret met Dame* III, 157.

183 M.W. Jongsma, *325 jaar Academisch Ziekenhuis Leiden*, 27-28.
184 J.J. Woltjer, *De Leidse Universiteit in verleden en heden*, 74.
185 M.W. Jongsma, *325 jaar Academisch Ziekenhuis Leiden*, 30.
186 H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 99.
187 M.W. Jongsma, *325 jaar Academisch Ziekenhuis Leiden*, 31.
188 H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 99.
189 M.W. Jongsma, *325 jaar Academisch Ziekenhuis Leiden*, 30.
190 Aldus de vrouwenarts Benjamin Jan Kouwer (1861-1933), die er van 1879 tot 1884 zijn medische opleiding had genoten. (Geciteerd in: A.P.M. van der Meij-de Leur, *Van olie en wijn*, 117).
191 M.W. Jongsma, *325 jaar Academisch Ziekenhuis Leiden*, 30.
192 Almanak 1895, 73.
193 Geciteerd in: H. Beukers, *Aan bed geleerd - 350 jaar medisch klinisch onderwijs* [, 7].
194 Geciteerd in: M.W. Jongsma, *325 jaar Academisch Ziekenhuis Leiden*, 32.
195 J.J. Woltjer, *De Leidse Universiteit in verleden en heden*, 74.
196 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 108-109, en *Groepsportret met Dame* III, 231-232, 416.
197 Ibidem, 352 resp. 233.
Halfweg de jaren vijftig was nog wel sprake van enige onvrede. Vooral de hoogleraren in de geneeskunde "bleven hun ouden in ons geheele vaderland gevestigden roem handhaven (…) Overal werden ze geraadpleegd, het geheele land door werden ze aan ziekbedden geroepen, 't geen bij sommigen hunner ten gevolge had dat men ze zeer dikwijls zag op spoortreinen of stoomboten maar minder op de Colleges." Hoewel de kroniekschrijver als jurist dit geen 'verzuim van hunne akademische werkzaamheden' durft te noemen, gelooft hij wel dat het onderwijs door hun veelvuldige afwezigheid enigermate moest lijden. Dat nadeel had overigens ook wel voordelen: de studenten "leeren dan wel op eigen wieken drijven, en vooral de praetoren hunner ziekenzalen kunnen er veel van profiteren zoolang zelfstandig daar het bestuur te hebben." Maar het gaat toch niet aan dat zulke voortreffelijke leerstoelbezitters hun gaven onthouden aan hun leerlingen, die daar wel enige aanspraak op hebben. Gunstige uitzondering zijn de buitengewone hoogleraren bij deze faculteit, die zich juist met uiterste nauwgezetheid en met de grootste ijver toeleggen op hun taak. "Met bijzonder veel belangstelling zagen wij dan ook uit de Rijksbegrooting voor 1857 het plan bij de regering bestaan deze heeren tot gewone Hoogleeraars te bevorderen" (Almanak 1857, 135-136). Inderdaad werden Halbertsma en Simon Thomas in de zomervakantie van 1857 van buitengewoon tot gewoon hoogleraar benoemd (Almanak 1858, 140). Overigens werd een jaar later de klaagzang tot refrein verheven (Almanak 1858, 142). En nog in 1860 verscheen er een mixed pickle onder de kop *Consulten der medische Professoren* met een Latijns citaat: "In fraudem legis facit, qui salvis verbis legis sententiam eius circumvenit" (Almanak 1860, 350).
198 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 249, 352, en *Groepsportret met Dame* III, 233.
Forensische geneeskunde diende wel meer als een douceurtje voor extraordinarii, geleerden die men graag wilde inlijven, maar die men als buitengewoon hoogleraar alléén weinig wedde te bieden had; doordat het onderwijs in de gerechtelijke geneeskunde ook door studenten rechten gevolgd werd, was het voor de betreffende hoogleraar, in financiële zin, een aantrekkelijk college (H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 87).
199 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 352-361, en *Groepsportret met Dame* III, 233, 235, 237-238.
200 Willem Otterspeer, *Een welbestierd budget*, 20-21.
201 Ibidem, 21.

202 C. Pruys van der Hoeven, *Akademieleven*, 126.
203 Ibidem, 113-114, 117-119. Al eerder is gebleken dat ook studenten op dit punt een vergelijkbare bescheidenheid in acht namen (zie Hoofdstuk III, sub Studenten tot steun van stad en staat).
204 G.J. Mulder, *Het geneeskundig hooger onderwijs in Nederland in 1865*, 16.
205 Harm Beukers, *Van klinische avond tot Boerhaave cursus*, 5-13.
206 Ibidem, 29, 62, 69.
207 De Gentse mediëvist E.I. Strubbe heeft in een 'drieluik' over middeleeuwse universiteiten, postuum bezorgd door Hilde De Ridder-Symoens en in 1971-'72 gepubliceerd in het tijdschrift *Spiegel Historiael*, het ontstaan van de instelling - na de Rooms-Katholieke Kerk de oudste in Europa (W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 14) - in de vroege dertiende eeuw, alsook de studie en studenten, en boemelen en zingen aan de middeleeuwse universiteit uit de doeken gedaan (zie Bibliografie).
208 In een themanummer over 'Leermeesters' heeft het 120 jaar jonge *Tijdschrift voor Geschiedenis* (119/4 - 2006) dit vraagstuk voor historici aan de orde gesteld. Weliswaar gaat het in ons onderzoek niet om (twintigste-eeuwse) historici, en wel om aankomende (en gearriveerde) medici uit de negentiende eeuw, maar in beginsel is de vraag naar de verhouding tussen leermeester en leerling - net als die naar de beïnvloeding van de een op de ander - er een van een algemene geldigheid.
209 Leen Dorsman, *Leermeesters: een vergeten categorie*, 461; "The master is a forgotten entity in science studies" (*TvG* 119/4 (2006) 610).
210 Ibidem, 462.
211 Ibidem, 464-466.
Dorsman wijst erop dat de promotor bij onze oosterburen ook wel *Doktorvater* wordt genoemd (456).
212 Ibidem, 467.
Dorsman maakt erop attent dat 'de leermeester', behalve als een variabele grootheid, ruimer dient te worden opgevat dan de persoon van de docent alleen, want ook onderwijsinstituten, congressen, reizen en excursies, vakliteratuur en wetenschappelijke tijdschriften fungeren als 'leermeester', in de zin van overdracht van kennis en inzichten (456) en - had hij er zonder bezwaar aan kunnen toevoegen - van vaardigheden. Dat ook disputen die functie kunnen vervullen, zullen wij nog gewaarworden (vgl. C. Pruys van der Hoeven, *Akademieleven*, 68).
213 Almanak 1861, 169, resp. Almanak 1844, 102, en 1868, 198.
214 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 301, en *Groepsportret met Dame* III, 229.
Dat overkwam bijv. Petrus Halbertsma, de oudere broer van prof. Hidde Halbertsma, die in de kalender van de editie 1840 van de Almanak - bewaard ten burele van het Leids Universiteits-Fonds - op zondag 22 maart noteert: "bij Prof. v. Assen gedineerd." Overigens: "Dé adelsuniversiteit was niet de liberale Leidse, maar de conservatieve Utrechtse universiteit." (Ileen Montijn, *Hoog geboren*, 313).
215 Almanak 1838, 120.
216 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 331-332, en *Groepsportret met Dame* III, 229-230.
217 Almanak 1849, 97, 101-102.
218 Ibidem, 104.
En dat onbekend ook toen synoniem was van onbemind blijkt uit de ontboezeming: "*Wij* kennen de Professoren evenmin als zij *ons*. *Wij hen* niet, omdat wij hen wantrouwen en te veel tegen hen opzien, *zij ons* niet, omdat wij (ik spreek geheel in het algemeen) hun te min zijn." (Almanak 1849, 167); zie ook W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 513, en *Groepsportret met Dame* III, 230.
219 Almanak 1849, 101-102.
De rector had immers net een beroep op de studenten gedaan, om in het revolutiejaar 1848 een corps rustbewaarders in het leven te roepen, en voor wat hoort wat …
220 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 332, en *Groepsportret met Dame* III, 230.

221 Almanak 1860, 327-328.
222 Zie voor een kritische analyse van Cobets wetenschappelijke betekenis: C.M.J. Sicking, 'Cobet', in: W. Otterspeer (uitg.), *Een universiteit herleeft. Wetenschapsbeoefening aan de Leidse Universiteit vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw*, 26 e.v.
223 Almanak 1856, 115-116.
Niettemin vond de Almanak-redactie het jaren later blijkbaar gepast er in het artikel 'Mixed-Pickles' aan te herinneren "hoe een onzer hoogleeraren voor eenige jaren in de openbare vergadering van een aanzienlijk collegie zich beklaagde, dat de Leidsche studenten hunnen tijd in 'dronkenschap, vadzigheid en ontucht' doorbrachten." (Almanak 1861, 419).
224 Almanak 1864, 7-10; vgl. W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 333.
Apropos: Cobet was voorzitter geweest van de studentencommissie die in 1839 het ontgroenen afschafte (Willem Otterspeer, *Een welbestierd budget*, 25).
225 Almanak 1864, 10-11.
226 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 333-334, 513, en *Groepsportret met Dame* III, 230-231.
227 Deze 'definitie' van theeslaan komt voor in de Proeve van een volledig handwoordenboek voor studenten (in zakformaat), gepubliceerd in de Almanak 1859 ('Mengelwerk'), 334-338.
228 Annemarie Kets e.a. (ed.), *Klikspaan Studentenschetsen* 1, *Studentenleven*, 521.
229 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 510-511, en *Groepsportret met Dame* III, 200.
230 Almanak 1846, 236.
231 Almanak 1840, 162-163; Annemarie Kets e.a. (ed.), *Klikspaan Studentenschetsen* 1, *Studentenleven*, 531-532.
232 Almanak 1840, 153.
233 Annemarie Kets e.a. (ed.), *Klikspaan Studentenschetsen* 1, *Studentenleven*, 521.
234 Ibidem, 528.
235 Jan Bastiaan Molewater (1813-1864) studeerde van 1830 tot 1840 aan de Leidse hogeschool, aanvankelijk rechten, maar al na een half jaar had hij zich tot de geneeskunde bekend; medio 1840 promoveerde hij cum laude met een proefschrift over tyfeuze koortsen. Johannes Kneppelhout (1814-1885) was Leids student in de rechten van 1831 tot 1837, maar zijn belangstelling ging meer uit naar letterkundige exercities, en hij verliet de instelling (dan ook) zonder zijn studie voltooid te hebben. Beide jongelui hadden hun pre-universitaire opleiding en vorming te danken aan de legendarische kostschool Noorthey bij Voorschoten, onder leiding van de begaafde en moderne pedagoog Petrus de Raadt (1796-1862). Zowel Molewater als Kneppelhout was lid van de Rederijkerskamer voor Uiterlijke Welsprekendheid, een Leids literair studentengezelschap dat in de jaren dertig van de negentiende eeuw zelfs landelijk bekendheid verwierf (en waaraan Peter van Zonneveld zijn dissertatie *De Romantische Club* heeft gewijd - zie Bibliografie). (Henk Eijssens, *"Hoe zal het met mij afloopen". Het studentendagboek 1833-1835 van Jan Bastiaan Molewater*, 12-13, 90).
236 Henk Eijssens, *"Hoe zal het met mij afloopen". Het studentendagboek 1833-1835 van Jan Bastiaan Molewater,* 83.
237 W. Otterspeer, *De studententijd van Co Modderman*, 111.
238 Sytze Greidanus, *Een dorpsdokter uit de Friese wouden vertelt (1867-1877)*, 21-22.
239 Annemarie Kets e.a. (ed.), *Klikspaan Studentenschetsen* 1, *Studentenleven*, 531-532.
'Blikkers rijden' is een woordspeling, en betekent: pijnlijke blunders begaan. 'Rijden' is een studentenwoord voor blunderen, speciaal tijdens examens, maar Klikspaan verwijst hier ook naar de letterlijke betekenis - met een 'blikker' of 'blikaars' is namelijk een ontvelling aan de schaamdelen bedoeld, veroorzaakt door paardrijden. (Kets, *Klikspaan Studentenschetsen* 2, 495).
240 Hier en daar, bijv. in de Leidse letterenfaculteit, gebeurde dat misschien al een decennium eerder - zie: W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 510.
Toen R.S.Tj. Modderman (1831-1925) in 1869 als hoogleraar scheikunde te Groningen aantrad

(tot 1893) was de theevisite "daar nog in zwang en heb ik nog een paarmaal zulke bezoeken gehad, maar niet lang daarna raakte het geheel in onbruik." (W. Otterspeer, *De studententijd van Co Modderman*, 111).

241 A.C.J. de Vrankrijker, *Vier Eeuwen Nederlandsch Studentenleven*, 265.

242 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 514.

243 Ibidem, 5, en *Groepsportret met Dame* III, 27-28; "het bewijs van het met vrucht bijgewoond hebben van een (testimonium-)college bestond uit de kwitanties. Het innen daarvan vormde een van de belangrijkste bijverdiensten van de hoogleraren." (Willem Otterspeer, *Een welbestierd budget*, 18).

244 Almanak 1846, 209.

245 Almanak 1852, 90-92; vgl. 117-118.

246 Almanak 1859, 225.

247 Almanak 1865, 113.

248 Cornelis Winkler, *Herinneringen*, 22.
De, in Leiden als jurist gepromoveerde, filosoof Cornelis Willem Opzoomer (1821-1892), hoogleraar in de wijsbegeerte te Utrecht (1846-1889), was aanvankelijk voorstander van een idealistische wijsbegeerte naar Duitse snit (Hegel en Krause). Vanaf 1848 ontwikkelde hij zich echter tot positivist, tot aanhanger van een uitgesproken empirisme, een filosofie der ervaring, die, vooral onder invloed van John Stuart Mill, de methoden der natuurwetenschap ook wilde exploiteren in de geesteswetenschappen; zo gaf Opzoomer, Ned.Hervormd theoloog van de moderne richting, religie een empirische basis. (o.a. *Winkler Prins Encyclopaedie* XIV (Amsterdam-Brussel 1952[6]) 855; vgl. W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 112-114, en *Groepsportret met Dame* III, 42-44).
N.B. 'interfuisse testor' wil zoveel zeggen als: ik ben er getuige van dat hij aanwezig is geweest. Overigens zou Winkler wellicht iets minder overvallen zijn geweest door deze wel erg vlotte gang van zaken als hij geweten had hoe (geringschattend) Opzoomer in dezelfde tijd over het getuigschrift dacht, althans in de beleving van Domstedelijke studenten. In de Almanak-rubriek 'Varia' - de Utrechtse variant van de Leidse mixed pickles - wordt het testimonium-college namelijk gekoppeld aan de volgende uitlating van Opzoomer: "Er vruchten van te hopen is even fraai, als waande men door het lossnijden der banden een dood of verlamd paard aan het draven te zullen brengen." (*Utrechtsche Studenten-Almanak voor het jaar 1874*, 95). Terzijde: Opzoomer was de eerste hoogleraar die zijn inaugurele oratie in het Nederlands uitsprak, in 1846 (Harm Beukers, *Medical Education in the Netherlands in the Nineteenth Century* [, 23].

249 W. Otterspeer, *De studententijd van Co Modderman*, 109.

250 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 525, en *Groepsportret met Dame* III, 180-181 - in het spoor van Peter van Zonneveld (uitg.), *Het dagboek van de student Nicolaas Beets 1833-1836*, 154-158.
Jacob Nieuwenhuis (1777-1857) was hoogleraar in de logica en de geschiedenis van de nieuwere wijsbegeerte, Petrus Hofman Peerlkamp (1786-1865) doceerde bespiegelende wijsbegeerte en letteren, terwijl Matthijs Siegenbeek (1774-1854) de leerstoel Nederduitse welsprekendheid en vaderlandse geschiedenis bezette (R.E.O. Ekkart, *Icones Leidenses*, 218, 222, 456).

251 Geciteerd in: Chris Sol, *Thorbecke en Leiden*, 35-36.

252 Sytze Greidanus, *Een dorpsdokter uit de Friese wouden vertelt (1867-1877)*, 25.

253 Ibidem, 26.

254 Ibidem, 27-28.

255 Ibidem, 28-29.

256 Ibidem, 29.

257 Ibidem, 30-32.

258 Ibidem, 34.

259 Vgl. W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 466-467.

260 A.C.J. de Vrankrijker, *Vier Eeuwen Nederlandsch Studentenleven*, 262.
Dat de afkeer van de praetor niet alleen door Klikspaan is verwoord (in *De studenten en hun bijloop* - zie: Annemarie Kets e.a. (ed.), *Klikspaan Studentenschetsen* 1, 671-679) maar meer algemeen onder studenten heerste, blijkt uit de verzuchting: "Wat fiksch Student heeft niet het land, Om een collegiehengst te heeten" in de Groninger Studentenalmanak anno 1842. (Geciteerd in: Kets, *Klikspaan Studentenschetsen* 1, 671).
261 C. Pruys van der Hoeven, *Akademieleven*, 22-23.
262 Almanak 1865, 19.
263 Almanak 1860, 174-175.
264 Almanak 1863, 167-169.
265 Ibidem, 177.
266 Almanak 1864, 3-4.
267 Ibidem, 22; vgl. 4 e.v.
268 Almanak 1865, 114; vgl. Almanak 1866, 209-210.
269 C. Pruys van der Hoeven, *Akademieleven*, 54.
270 Het vanaf 1864 verschijnende tijdschrift *Vox Studiosorum* - "een algemeen studentenorgaan (…), onafhankelijk van eenig studentencorps" - en het *Studenten Weekblad*, dat sinds begin 1871 uitkwam, hielden in 1874 op te bestaan, om in 1875 verenigd te worden tot *Vox Studiosorum, Studenten Weekblad*. Vanaf februari (de Dies!) 1876 verscheen, naast de *Vox*, het nieuwe *Algemeen Nederlandsch Studenten-Weekblad Minerva* ten behoeve van de Nederlandse studenten in het algemeen en LSC-leden in het bijzonder. *Vox* en *Minerva* kregen in 1882 gezelschap van het te Utrecht opgerichte *Geïllustreerd Studenten-Maandblad*. Een jaar later volgde het maandschrift *Vrije Arbeid*, net als de eerder genoemde bladen met een eigen Leidse redactie, maar deze periodieke publicatie ging al in 1884 ter ziele, klaarblijkelijk behorend tot "de min begunstigde organen in onze maatschappij". Dat fatum trof de *Vox* in - d.w.z. "Kort voor de kerstvacantie van '92 zong zij haren zwanenzang" -, gevolg van verminderde inkomsten wegens een al te sterk teruggelopen ledental, waarna alleen *Minerva* in de Leidse studentenwereld overbleef. (Almanak 1865, 17; 1872, 187; 1875, 180; 1876, 206; 1877, 98, 175; 1882, 261; 1883, 185; 1885, 235, 302; 1894, 122, 158).
271 C. Pruys van der Hoeven, *Akademieleven*, 73.
272 Ibidem, 78.
273 Ibidem, 235; zie ook Almanak 1887, 95.
274 C. Pruys van der Hoeven, *Akademieleven*, 266-267.
275 Ibidem, 54-55.
276 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 303-304, en *Groepsportret met Dame* III, 382, 398.
Zie voor Jacob Nieuwenhuis: dit Hoofdstuk, noot 250.
277 Almanak 1848, 217.
278 Almanak 1849, 106.
279 Almanak 1879, 227.
280 Almanak 1895, 73.
281 Almanak 1878, 33.
282 Almanak 1877, 204.
283 Almanak 1873, 190.
Cornelis Adrianus Pekelharing (1848-1922) studeerde aanvankelijk, vanaf 1866, natuurwetenschappen te Leiden; na zijn candidaatsexamen koos hij in 1868 echter voor de geneeskundige studie. In 1872 arts geworden, ging hij Heynsius assisteren als adjutor in museo physiologico. Pekelharing promoveerde in 1874 op het proefschrift *Over ureum-bepaling in bloed en weefsels*. Medio 1881 zag hij zich benoemd tot hoogleraar in de algemene pathologie en pathologische anatomie te Utrecht. (G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 1508-1509). Zijn reis naar Nederlands-Indië, in gezelschap van Cornelis Winkler en Christiaan Eykman, om er de oorzaken van de beri-beri te achterhalen, is reeds eerder ter sprake gebracht (in Hoofdstuk I, noot 108).

284 Almanak 1874, 189.
285 Almanak 1875, 182-183; 1876, 229.
286 Almanak 1877, 203.
287 C. Pruys van der Hoeven, *Akademieleven*, 63-64.
288 Almanak 1859, 158-159.
289 Almanak 1863, 161.
290 Almanak 1880, 216, 251.
Zie voor Johannes Adriaan Korteweg (1851-1930): Intermezzo III.
291 Almanak 1896, 93-94.
292 J. Huizinga, *Over de grenzen van spel en ernst in de cultuur*, 5.
In zijn *Homo ludens* heeft Huizinga een *Proeve eener bepaling van het spelelement der cultuur* gegeven.
293 J. Huizinga, *Homo ludens*, 50.
294 Almanak 1881, 257.
295 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 240, en *Groepsportret met Dame* III, 372.
296 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek I, 161-162.
297 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 377-378.
298 A.J. Kox, *Hendrik A. Lorentz (1853-1928)*, 223, 232, 235.
299 Ibidem, 223.
300 Almanak 1882, 263.
301 A.J. Kox, *Hendrik A. Lorentz (1853-1928)*, 222.
302 Almanak 1892, 319.
303 Almanak 1895, 88.
Hoezeer de studenten ook in hun schik waren met Lorentz' lessen, zijn gepolijste colleges ontlokten ook wel eens kritiek, namelijk dat de afgeronde vorm ervan de moeilijkheden soms onvoldoende naar voren liet komen (J.C.H. Blom e.a. (red.), *Een brandpunt van geleerdheid in de hoofdstad*, 211).
304 Almanak 1894, 187.
305 Zo'n hoogleraar was de zojuist opgevoerde H.A. Lorentz die, na de hbs doorlopen te hebben, volgens het *Album Studiosorum* op 28 september 1870 als zeventienjarige was ingeschreven voor de 'philosophie'-studie te Leiden. Na in november 1871 het candidaatsexamen wis- en natuurkunde te hebben afgelegd, keerde hij in februari 1872 naar zijn geboortestad Arnhem terug, om er als leraar wiskunde aan de slag te gaan. Toch slaagde hij al in juni 1873 voor het doctoraal examen, en promoveerde hij eind 1875, eveneens in de Sleutelstad. (H.A.M. Snelders, lemma '*Lorentz*', 346).
LSC-lid werd Lorentz bij de start van zijn studie. Volgens de Almanak (1871-1874) bleef hij het, ook toen hij weer in Arnhem woonde en werkzaam was - hij zal dus een vroege spoorstudent geweest zijn. Overigens: in de Almanak voor 1875 komt zijn naam niet meer voor, noch als student, noch als corpslid, terwijl hij in de jaren dat hij beide was zich niet heeft onderscheiden als bestuurslid van enig gezelschap.
306 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 370 - Goudsmit had dan ook als student "een belangrijk aandeel gehad in de wetsverandering van 1839" c.q. in de totstandkoming van het Leidsche Studenten Corps (Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame* III, 369).
307 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 370-373.
308 Almanak 1861, 186.
309 Zie dit Hoofdstuk, noot 213.
310 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 333, en *Groepsportret met Dame* III, 230.
311 Nog in 1866 kon Cornelis Pruys van der Hoeven de kritiek op hoogleraren in de almanak van het verwende studentenvolkje, gespeend van zelfkritiek en (-)onderzoek, niet verkroppen: "Dat leerlingen den leermeester veroordeelen, is niets nieuws, maar dat zij hun nuchteren kritiek in 't licht geven, verdient afkeuring" omdat "wat in schrift is uitgesproken" onherroepelijk is

(*Akademieleven*, 238-242). Ergo: hoe onverbloemd Pruys zich ook uitliet over zijn vroegere docenten, kritiek van studenten op het onderwijs van hem en zijn confraters kon hij minder goed velen. Bij herhaling trekt hij hiertegen in zijn *Akademieleven* van leer, ook al erkent hij het recht van de ware c.q. 'vrije' student die niets op gezag moet aannemen en die alles zelf moet onderzoeken. De hoogleraar is er om studenten een kritische geest bij te brengen, om "hunne aandacht op verschillende punten (te) vestigen, waarover zij konden nadenken en die zij konden onderzoeken: in één woord, ik wilde hen uitlokken en aansporen om met mij te studeren, totdat zij geleerd zouden hebben, het zonder mij te doen." (*Akademieleven*, 86-87, 200, 234).

312 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 332-333.

313 Ibidem, 512; Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame* III, 201.

314 Almanak 1841, 111.

315 Almanak 1846, 111.

316 namelijk in Hoofdstuk III, noot 183.

317 Almanak 1850, 143, 148.
Zulke ingetogenheid lijkt ook anno nu niet ver weg, ondanks de opmerkelijke vooruitgang van de geneeskunde sinds de negentiende eeuw. Volgens de aankondiging (in *De Telegraaf* dd. 18 februari 2009) van een artikel in het artsenweekblad *Medisch Contact* vinden Nederlandse studenten geneeskunde in meerderheid (55 procent) hun medische kennis fors tekortschieten. Zij wijten dit manco aan de huidige universitaire leerprogramma's waarin, vergeleken met vroeger, beduidend minder aandacht zou zijn voor medisch-inhoudelijke kennis ten opzichte van zaken als reflectie, professionele ontwikkeling en communicatie. Veel medisch specialisten sluiten zich bij deze observatie van co-assistenten aan, en zeggen zich te verbazen over het kennistekort bij opvallend veel studenten. In de 'zelfkritiek' komt in het bijzonder twijfel aan de kwaliteit van de basiskennis naar voren.

318 "Bescheidenheit ist eine Zier, doch weiter kommt man ohne ihr" (*Duden Redewendungen. Wörterbuch der deutschen Idiomatik* (Mannheim 2002[2]) 110).

319 Almanak 1854, 130.

320 Almanak 1855, 117.

321 Sytze Greidanus, *Een dorpsdokter uit de Friese wouden vertelt (1867-1877)*, 20-21.

322 Almanak 1862, 182.
R.S.Tj. Modderman - roepnaam Co (vgl. dit Hoofdstuk, noot 240) - was van 1860 tot 1864 assistent in het nieuwe chemisch laboratorium op de Ruïne, dat in oktober 1859 was geopend, en gaf er privaatcollege fysiologische chemie (W. Otterspeer, *De studententijd van Co Modderman*, 103).

323 Almanak 1867, 245.

324 Almanak 1846, 109.

325 Almanak 1861, 314.

326 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 333.
Het Leidse initiatief vond dan ook niet overal navolging. Zo zal men in de *Utrechtsche Studenten-Almanak* (1869-1874) - "Waar het oordeel over het Academisch onderwijs ons verboden is" (editie 1870, 94) - vergeefs naar afzonderlijke verslagen van het onderwijs der Domstedelijke hoogleraren zoeken; wel werden er kritische noten gekraakt (bijv. in editie 1874, 111, 113 e.v., 119). Waren er in Amsterdam al vroeg in de negentiende eeuw wel professoren die openlijke tegenspraak van studenten te verduren kregen (H. Brugmans e.a. (red.), *Gedenkboek van het Athenaeum en de Universiteit van Amsterdam 1632-1932*, 497, 499), in hun almanakken publiceerden de Amsterdamse studenten vanaf 1854 kritische commentaren op wat in de collegekamers van de hoogleraren voorviel - al konden de verslagen ook lyrisch uitpakken (Peter Jan Knegtmans, *Professoren van de stad*, 218, 229).

327 in het 'Mengelwerk'-artikel 'Het verslag in onzen almanak', Almanak 1861, 296.

328 Almanak 1865, 11.

329 "Akademieleven" kan men "gemiddeld op vijf jaren (...) stellen." (C. Pruys van der Hoeven, *Akademieleven*, 3).
330 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 467-468, 514, en *Groepsportret met Dame* III, 190, 201.
331 Almanak 1891, 322.
332 De herinnering aan de situatie na de Tweede Wereldoorlog dringt zich hierbij op, toen de universiteiten in allerijl voorzieningen moesten zien te faciliteren om het hoofd te bieden aan de explosieve toename van de studentenpopulatie.
333 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 514.
334 Almanak 1899, 73.
335 Almanak 1900, 64-65.
336 Almanak 1849, 166.
337 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 333, 513-514, en *Groepsportret met Dame* III, 189-190, 201.
338 Ibidem, 107 resp. 416.
339 Om praktische redenen zijn de hierna opgenomen persoonsschetsen elk voorzien van eigen voetnoten. De doorgenummerde noten na deze (340 e.v.) hebben dan ook betrekking op de daarop volgende c.q. afsluitende Samenvatting van dit chapiter.
340 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 302, en *Groepsportret met Dame* III, 376.
341 Willem Otterspeer, *Een welbestierd budget*, 22.
342 H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw.*
343 In Utrecht doceerde C.A. Pekelharing (1848-1922), opgeleid door Heynsius, histologie en fysiologische scheikunde; T. Halbertsma (1841-1898), W.M.H. Sänger (1833-1898) en H. Treub, uit de school van Simon Thomas, werden voor de verloskunde benoemd in Utrecht, Groningen en Amsterdam; W. Nolen (1854-1939) en P.K. Pel (1852-1919), discipelen van Rosenstein, bezetten de leerstoel voor interne geneeskunde in Leiden en Amsterdam. (H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 98-99).
344 H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 98-99.
345 Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame* III, 296, 362.
346 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 250, 254, en *Groepsportret met Dame* III, 297, 299, 362-363, 365.
347 Willem Otterspeer, *Een welbestierd budget*, 21-22.
348 C. Pruys van der Hoeven, *Akademieleven*, 220.
349 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 329, 544.
350 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 368, 513-514, 544, en *Groepsportret met Dame* III, 189-190, 201, 230-231.
351 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 403, 544.
352 Zo werd in de cursus 1889-'90 geconstateerd: "tallooze klachten over de hulpmiddelen en gebouwen, voor het onderwijs bestemd (…) nemen ieder jaar, dezen keer in verdubbelde mate, toe." (Almanak 1891, 248).
353 Bij de wisseling van het lokaal van Van Bemmelen en dat van Franchimont bijv. "hebben groote wanordelijkheden plaats. Stoelen worden omgesmeten en vertrapt, tot tweemaal toe werden zelfs de ruiten van de kast verbrijzeld, zoodat hierin eindelijk door ijzeren stangen moest worden voorzien." (Almanak 1892, 321; vgl. 1891, 321-322, en 1893, 299).
354 Zelfs nog in 1896 verwijst een mixed pickle naar de hopeloze wanorde die in de leslokalen heerste, zijn de medische colleges (naar Vosmaers *Vogels van diverse pluimage* III, 252) namelijk getypeerd als 'Aaklig varkensgedrang' (Almanak 1896, 385) - en dàt in een tijd waarin een ander verschijnsel hand over hand toenam, te weten dat van de 'knorren', de niet bij het corps aangesloten leden, de nihilisten.

Intermezzo IV

1 Johan(nes) Karel (Karl/Carel) August Wertheim Salomonson is op 18 februari 1864 te Ambt-Almelo geboren als zoon van Maurits Salomonson (sinds 1860 gerechtigd Wertheim aan zijn naam toe te voegen) en Sophia Rosette Wertheim (A.M. Luyendijk-Elshout, lemma '*Wertheim Salomonson*', 615).
2 A.M. Luyendijk-Elshout, lemma '*Wertheim Salomonson'*, 615; Hindle S. Hes, *Jewish Physicians in the Netherlands*, 174.
3 Cornelis Winkler, *Herinneringen*, 88; J.S. Theissen, *Levensberichten van professoren en lectoren*, 707-708; Hindle S. Hes, *Jewish Physicians in the Netherlands*, 174.
4 A.M. Luyendijk-Elshout, lemma *'Wertheim Salomonson'*, 615; J.S. Theissen, *Levensberichten van professoren en lectoren*, 707-708.
5 K. van Berkel in *NRC Handelsblad* dd. 27 februari 1992 in recensie van J.C.H. Blom e.a. (red.), *Een brandpunt van geleerdheid in de hoofdstad.*
6 *Medicinae Studiosorum Societas. Jaarboekje voor Medische Studenten van de Amsterdamsche Universiteit - Studiejaar 1898/99*, 14.
7 W. van Emde Boas in 'Ten geleide' bij: Louis Bolk, *De segmentale innervatie van romp en ledematen bij de mens*, XI.
8 Overigens heeft deze bevordering de nodige voeten in de aarde, omdat menigeen Wertheim Salomonson wel een groot geleerde vindt, maar geen neuroloog; hij heeft vooral naam gemaakt met zijn baanbrekende werk als röntgenoloog (Peter Jan Knegtmans, *Professoren van de stad*, 320-321).
9 J.S. Theissen, *Levensberichten van professoren en lectoren*, 708; Hindle S. Hes, *Jewish Physicians in the Netherlands*, 174.
10 Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 365; Peter Jan Knegtmans, *Professoren van de stad*, 321.
11 Tot dan is, sinds het midden van de negentiende eeuw, door natuurkundigen volop geëxperimenteerd met de zogenaamde kathodestralen (H. Deimann, *X - teken van het onbekende*, 3). Röntgen noemt het door hem ontdekte fenomeen 'X-stralen', en heeft het nimmer over 'röntgenstralen', de benaming die er begin 1896 door de hoogbejaarde, gezaghebbende histoloog en embryoloog, anatoom en fysioloog Albert Kölliker (1817-1905) voor wordt gesuggereerd en die alom bijval ontmoet. Röntgen krijgt er eind 1901 de eerste Nobelprijs voor natuurkunde voor uitgereikt. (W.A.H. van Wylick, *Röntgen en Nederland*, 37, 224, 227).
12 Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 365.
13 W.A.H. van Wylick, *Röntgen en Nederland*, 156.
14 Ibidem.
15 A.M. Luyendijk-Elshout, lemma '*Wertheim Salomonson'*, 615; K. van Berkel in *NRC Handelsblad* dd. 27 februari 1992 in recensie van J.C.H. Blom e.a. (red.), *Een brandpunt van geleerdheid in de hoofdstad* - genoemd genootschap is een buitenuniversitaire vereniging, en tegen 1900 misschien wel het belangrijkste medische en natuurwetenschappelijke genootschap in ons land; zie ook K. van Berkel (red.) e.a., *Spiegelbeeld der wetenschap. Het Genootschap ter bevordering van Natuur-, Genees- en Heelkunde 1790-1990*.
16 W.A.H. van Wylick, *Röntgen en Nederland*, 161-163.
J.O. op den Orth, *Honderd jaar radiologie in Nederland*, 2382 e.v.: "Hoewel de ontwikkeling van de radiologie tot medisch specialisme, dat aanvankelijk zowel de radiodiagnostiek als de radiotherapie omvatte, zich dus al vroeg aftekende, heeft het lang geduurd voordat het vak uitsluitend door daarin gespecialiseerde medici uitgeoefend werd", bijv. in Groningen tot 1918. "Aanvankelijk was de radioloog iemand met een grote technische en fysische kennis; dit moest ook wel omdat het werken met de toenmalige, naar onze huidige inzichten, primitieve apparatuur dit vereiste. Zo was Wertheim Salomonson een groot kenner van onder andere inductoren en transformatoren."
Als Wertheim Salomonson anno 1905 in zijn röntgeninstallatie in het Binnengasthuis een transformator in plaats van een inductor gebruikt, wordt de thoraxfoto in een halve tot één seconde gemaakt en duren de zwaarste opnamen niet meer dan vijf seconden. (W.A.H. van Wylick, *Röntgen en Nederland*, 186; H. Deimann, *X - teken van het onbekende*, 44).
17 J.S. Theissen, *Levensberichten van professoren en lectoren*, 708; K. van Berkel in *NRC Handelsblad* dd. 27 februari 1992 in recensie van J.C.H. Blom e.a. (red.), *Een brandpunt van geleerdheid in de hoofdstad*.

18 Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 366; W.A.H. van Wylick, *Röntgen en Nederland*, 177; H. Deimann, *X - teken van het onbekende*, 41, 43; vgl. 45.
19 A.M. Luyendijk-Elshout, lemma '*Wertheim Salomonson'*, 615.
20 G.Th.A. Calkoen (1992) 1447.
21 J.S. Theissen, *Levensberichten van professoren en lectoren*, 708; W.A.H. van Wylick, *Röntgen en Nederland*, 169-170.
Dit gezelschap heet sinds 1906 de Nederlandsche Vereeniging voor Electrologie en Röntgenologie, en is tegenwoordig als Nederlandse Vereniging voor Radiologie bekend (W.A.H. van Wylick, *Röntgen en Nederland*, 224). Overigens zou Wertheim Salomonson volgens G.A. Lindeboom (in *Dutch Medical Biography*, 1710) niet in 1911 maar pas in 1916 erelid van 'zijn' vereniging zijn geworden.
22 Wertheim Salomonson zegt volgens het blad letterlijk: "Het doet mij zeer veel leed te moeten constateeren dat de Nederlandsche Regeering weigerde hare belangstelling in ons Congres aan den dag te leggen, dat wij niet de minste aanmoediging harerzijds hebben ondervonden, en dat de Regeering zelfs ons verzoek om de vreemde Regeeringen uit te noodigen ons officieele afgevaardigden te zenden, heeft afgewezen."
23 Overigens zou Einthoven zich volgens een mededeling van Wertheim Salomonson voor het congres hebben afgemeld (W.A.H. van Wylick, *Röntgen en Nederland*, 184).
Apropos: omgekeerd manifesteert Einthoven zich in Nederland als een van de voorgangers bij de röntgenfotografie van hart en thorax; in zijn laboratorium zijn zelfs vele jaren stereoscopische opnamen van hart en thorax gemaakt, vermoedelijk de eerste in ons land (A. de Waart, *Het levenswerk van Willem Einthoven 1860-1927*, 199-201).
Nadat Einthoven in 1900 in een artikel het te Leiden gebouwde 'registreerapparaat', dat nog vele jaren voor het werk met de snaargalvanometer wordt gebruikt, heeft beschreven, komt later een aanvulling met het 'valapparaat', gebouwd naar het door Wertheim Salomonson in 1907 aangegeven ontwerp (A. de Waart, *Het levenswerk van Willem Einthoven 1860-1927*, 56).
24 G.Th.A. Calkoen (1992) 1445-1446.
25 W.A.H. van Wylick, *Röntgen en Nederland*, 212-213.
26 W.A.H. van Wylick, *75 jaar Nederlandse Vereniging voor Radiologie*, 12, en *Röntgen en Nederland*, 211.
27 W.A.H. van Wylick, *Röntgen en Nederland*, 210-211, 214; H. Deimann, *X - teken van het onbekende*, 46-47.
28 A.M. Luyendijk-Elshout, lemma '*Wertheim Salomonson'*, 615.
29 J.S. Theissen, *Levensberichten van professoren en lectoren*, 708;
Cornelis Winkler (in: *Herinneringen*, 115) over de Amsterdamsche Neurologenvereeniging: "Jaren lang heeft deze vereeniging voor een groot deel de neurologie in Nederland beheerscht en men mag wel zeggen, dat alles wat er op dit gebied belangrijks gebeurde, daar is medegedeeld."
30 A.M. Luyendijk-Elshout, lemma *'Wertheim Salomonson'*, 615; Hindle S. Hes, *Jewish Physicians in the Netherlands*, 174.
31 A.M. Luyendijk-Elshout, lemma '*Wertheim Salomonson'*, 615.
32 Geciteerd in: Piet de Rooy, *De ontdekking van een oud bestoven familieportret*, 28.
33 A.M. Luyendijk-Elshout, lemma '*Wertheim Salomonson'*, 615-616.
34 Cornelis Winkler, *Herinneringen*, 158.
35 Ibidem, 153.
36 Ibidem.
37 Ibidem, 88.
38 Ibidem, 140.
Winkler en zijn 'school' leggen een solide basis voor de klinische neurologie als zelfstandig specialisme, zij 't veelszins in relatie tot de neurochirurgie (G.Th.A. Calkoen (1992) 1447). Apropos: in 1929 zegt hij over zijn Utrechtse lectoraat in de neurologie en psychiatrie (1884-1893): "Daar heb ik de gelukkigste jaren van mijn leven gekend" en "Daar heb ik mijn beste werk gedaan" (in: H. Brugmans e.a. (red.), *Gedenkboek van het Athenaeum en de Universiteit van Amsterdam 1632-1932*, 215).
39 Geciteerd in: H. Brugmans e.a. (red.), *Gedenkboek van het Athenaeum en de Universiteit van Amsterdam 1632-1932*, 215.
Deze terugblik van Winkler op zijn naaste collega en vriend Wertheim Salomonson dateert van 28 september 1929, als het neurologisch instituut in het Wilhelmina Gasthuis wordt geopend,

en Winkler bij die gelegenheid het hoger onderwijs in neurologie en psychiatrie te Amsterdam in historische context belicht (H. Brugmans e.a. (red.), *Gedenkboek van het Athenaeum en de Universiteit van Amsterdam 1632-1932*, 211-218).

40 Cornelis Winkler, *Herinneringen*, 88.
41 Geciteerd in: H. Brugmans e.a. (red.), *Gedenkboek van het Athenaeum en de Universiteit van Amsterdam 1632-1932*, 215.
42 Cornelis Winkler, *Herinneringen*, 88, 92-93.
43 Geciteerd in: H. Brugmans e.a. (red.), *Gedenkboek van het Athenaeum en de Universiteit van Amsterdam 1632-1932*, 215.
44 Ibidem, 217.
45 Ibidem.
46 Cornelis Winkler, *Herinneringen*, 142-143.
47 Geciteerd in: H. Brugmans e.a. (red.), *Gedenkboek van het Athenaeum en de Universiteit van Amsterdam 1632-1932*, 217-218.
48 Geciteerd in: W.A.H. van Wylick, *Röntgen en Nederland*, 207, en *75 jaar Nederlandse Vereniging voor Radiologie*, 13.
49 W.A.H. van Wylick, *Röntgen en Nederland*, 188, 207-208.
50 Ibidem, 176-177.
51 Hindle S. Hes, *Jewish Physicians in the Netherlands*, 175; J.S. Theissen, *Levensberichten van professoren en lectoren*, 708.
52 Geciteerd in: G.Th.A. Calkoen (1990) 1565.
53 A.M. Luyendijk-Elshout, lemma '*Wertheim Salomonson'*, 615; vgl. W.A.H. van Wylick, *Röntgen en Nederland*, 225.
54 A.M. Luyendijk-Elshout, lemma '*Wertheim Salomonson'*, 616; W.A.H. van Wylick, *Röntgen en Nederland*, 224.
55 J.S. Theissen, *Levensberichten van professoren en lectoren*, 708; G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 1709-1710.
56 W.A.H. van Wylick, *Röntgen en Nederland*, 17.
57 Hindle S. Hes, *Jewish Physicians in the Netherlands*, 175.
Dit fonds is bij het 25-jarig jubileum in 1926 ingesteld door de Vereniging voor Radiologie, bedoeld om elke vijf jaar een prijsvraag uit te schrijven en de winnaar te belonen met de gouden Wertheim Salomonson-medaille en een geldbedrag (W.A.H. van Wylick, *Röntgen en Nederland*, 225).

Hoofdstuk V

1 Zo zou in de cursus 1875-'76 "warme belangstelling" voor de eenheid zijn vervangen door "een zekere onverschilligheid", zij het tijdelijk, want vlak vóór de dies van 1877 sloeg het "bedroevend verschijnsel" van "een geest van lusteloosheid" om in opgewektheid. Maar ook die ging kennelijk voorbij, gelet op de klacht inzake het studiejaar 1881-'82 dat "De goede oude tijd (…) heeft, schijnt het, voorgoed plaats gemaakt voor een tijd van conventionalisme en verdooving, van lamheid en slaap." Ingedut of niet, in de cursus 1883-'84 was die negatieve trend weer verdreven en verheugde de student zich "over den goeden geest, die daar heerschte in onze kleine maatschappij." En zo bleef het gaan, met ups en downs, en losten geestdrift en slapte elkaar om beurten af. (Almanak 1877, 170; 1878, 8-9; 1883, 239; 1885, 276-277).
2 in het bijzonder in Hoofdstukken III en IV.
3 Almanak 1857, 241.
4 zie persoonsschets in Hoofdstuk IV.
5 C. Pruys van der Hoeven, *Akademieleven*, 3, 227-229, 232-233.
6 Joris Bromminck was een pseudoniem van Alphons (of: Adolph) Frederik Henri de Lespinasse (1819-1881), die in Utrecht geneeskunde had gestudeerd (1836-'42) en er bij Schroeder van der Kolk was gepromoveerd. Lespinasse was een verdienstelijk medicus, en is (door C.C. Delprat) de geestelijke vader van de Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst (1849) genoemd (vgl. J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 244). Tijdens een cholera-epidemie

in 1866 onderscheidde hij zich zo positief dat de gemeenteraad van Hasselt (Overijssel), waar hij toen werkzaam was, hem voor zijn bijdrage een klok met inscriptie schonk. Daarnaast was hij schrijver, o.a. van toneelstukken (die het soms tot opvoering brachten); godsdienst en vrijmetselarij lagen hem na aan het hart. (G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 1179-1181; zie ook G.T. Haneveld, *Bijdrage tot de geschiedenis der pathologische-anatomie: Utrecht in de eerste helft van de negentiende eeuw*, 206).

7 Joris Bromminck, *Waarachtige physiologie van den student*, 5-6, 39, 41-43, 57, 60-61.

8 vgl. L.D. Frank en H.B. Wiardi Beckman, *Geschiedenis van het Leidsche Studentencorps*, 18-19, alsook A.C.J. de Vrankrijker, *Vier Eeuwen Nederlandsch Studentenleven*, 275.

9 bijv. in algemene zin in *Vier Eeuwen Nederlandsch Studentenleven* van A.C.J. de Vrankrijker, terwijl specifiek voor Leiden Willem Otterspeer, o.a. in *De wiekslag van hun geest* en in *Groepsportret met Dame,* uitvoerig aandacht besteedt aan de Leidse student in het verleden.

10 Almanak 1839, 146-147; vgl. *Gedenkboek van het Leidsche Studentencorps*, 32-38, en Rob Hagendijk, *Het studentenleven*, 47-48.

11 Almanak 1839, 127-128, 131 e.v.
Cornelis Pruys van der Hoeven geeft (in *Akademieleven*, 237-238) een andere verklaring van het ontstaan van het LSC: "Van de zijde der studenten heeft die gevoelde behoefte [aan organisatie] oorsprong gegeven aan het zoogenaamd studentenkorps, dat van recente datum is, en waarschijnlijk in 't leven geroepen door den ontwaakten trek naar vrijheid en onafhankelijkheid, die onze 19e eeuw kenschetst. Dit studentenkorps voert de zinspreuk: Virtus, Concordia, Fides." Hij lijkt het tevens als een bedreiging te zien: "Later is het corps académique, het Akademiekorps, in een studenten-korps veranderd, als magt tegenover den Senaat." (*Akademieleven*, 39; vgl. 235).

12 De (voor)geschiedenis van het LSC is o.m. uit de doeken gedaan in de Almanak 1864, 165-178, in de *Geschiedenis van het Leidsche Studentencorps* van L.D. Frank en H.B. Wiardi Beckman, in het *Gedenkboek van het Leidsche Studentencorps*, in het *Geschiedboek van het Leidsche Studenten Corps*, en door M.A.J. Wansbeek-Zijbrands in haar *Inleiding* op de *Inventaris van de archieven van het Leidsche Studenten Corps 1799-1972 (1982)*, VII-XII; zie ook dit Hoofdstuk, noot 22.

13 Pieter A.J. Caljé, *Introvert engagement*, 13.

14 Kwam in het eerste kwart van de negentiende eeuw nog maar 10 procent van de Leidse studenten uit het buitenland, daarna slonk hun aantal rap tot 2 à 3 procent. De universiteit kreeg niet alleen een nationaler karakter, ze werd ook provincialer, met de klemtoon op studenten uit Noord- en Zuid-Holland. Hun sociale afkomst was verschillend: stamden de juristen in het algemeen uit de hogere burgerij en de theologen in meerderheid uit de lagere bevolkingsregionen, de medici waren doorgaans uit de middengroepen afkomstig. (W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 410, 420, en *Groepsportret met Dame* III, 176-177).

15 Volgens Martine Wansbeek (in inleiding *Inventaris*, VII): Collegium Senatuum Academiae Lugduno-Batavae Supremum.

16 W. Otterspeer, *Dood aan Concordia, leve de eensgezindheid!*, 30, *Een welbestierd budget*, 23, *De wiekslag van hun geest*, 298-299, 451-454, *De opvoedende kracht van den groentijd*, 9-12, en *Groepsportret met Dame* III, 257-259, 314-315.

17 Jacobus Petrus Kraakman, uit Alkmaar, zou op 3 mei 1845 te Leiden cum laude promoveren tot doctor in de geneeskunde op het proefschrift *de Narcoticis inpr. de opio* (M.J. van Lieburg & F.A. van Lieburg, *Album Promotorum van de Rijksuniversiteit Leiden 1813-1900*, 111).

18 Geciteerd in o.a.: *Gedenkboek van het Leidsche Studentencorps*, 29; *Geschiedboek van het Leidsche Studenten Corps*, 45; Rob Hagendijk, *Het studentenleven*, 46-47.

19 Almanak 1839, 146.

20 *Gedenkboek van het Leidsche Studentencorps*, 30.

21 W. Otterspeer, *Een welbestierd budget*, 23, *De wiekslag van hun geest*, 462-463, en *Groepsportret met Dame* III, 315-316.

22 F.C.J. Ketelaar, *Inventaris van de archieven van het Corps Studenten aan de Leidse Hogeschool, 1799-1839 en van het Corps Vis Unita Fortior, 1839-1846*, 4; vgl. A.C.J. de Vrankrijker, *Vier Eeuwen Nederlandsch Studentenleven*, 223, en Peter Jan Knegtmans, *Professoren van de stad*, 192-193. Apropos: "Het collegium van het (Leids) studentencorps - in andere corpora heet dat [bestuur]: senaat" (J.L. Heldring in *NRC Handelsblad* dd. 22 december 2005).

23 C. Pruys van der Hoeven, *Akademieleven*, 251-255.

24 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 463, en *Groepsportret met Dame* III, 316.

25 W. Otterspeer, *Een welbestierd budget*, 23, *De wiekslag van hun geest*, 463-464, *De opvoedende kracht van den groentijd*, 13, en *Groepsportret met Dame* III, 189.

26 W. Otterspeer, *Een welbestierd budget*, 24-25, *De wiekslag van hun geest*, 521-523, *De opvoedende kracht van den groentijd*, 13-14, en *Groepsportret met Dame* III, 202, 204-205; Rob Hagendijk, *Het studentenleven*, 37-38.
Hoezeer de vriendschap ook wel werd gekoesterd, toch staat voor W. Otterspeer vast: "Deze vriendschap is altijd een mythe geweest (…) die een eigen leven (is) gaan leiden." (*De wiekslag van hun geest*, 522).

27 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 455-459, en *Groepsportret met Dame* III, 183-187. Een Cornelis Pruys van der Hoeven bijv. toont zich (in *Akademieleven*, 255 e.v.) vol lof over de studentenmaskerade: "de uitspanning eener ernstige, gemoedelijke studie. Geen costuum of het is bestudeerd. Alles (…) is het voorwerp geweest van moeitevol onderzoek"; "… en dat de burgerij dit wist te waardeeren, bleek (…) uit het prachtig contra-feest, door de stad Leiden gegeven".

28 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 461, en *Groepsportret met Dame* III, 186-187; B.G.J. Elias, *Enige sociaal-historische verkenningen in het Leidse studentenleven rond 1840*.
Vanuit dit perspectief valt er voor Leiden dus wel wat in te brengen tegen de stelling, ingenomen bijv. door Pieter A.J. Caljé (in *Introvert engagement*, 17), dat het studentenleven in de tweede helft van de negentiende eeuw introvert van karakter was, dat de studenten zich omstreeks 1850 terugtrokken in een zelfgekozen isolement. Dat de studenten in de negentiende eeuw in zichzelf gekeerd waren, behoeft nauwelijks te verwonderen. De jeugd was destijds gericht op het vooruitzicht van volwassenheid, kopieerde bij voorbaat de grote mensenwereld, i.c. de wereld van de academische senaat en zijn leden. En aangezien veel hoogleraren toen in de spreekwoordelijke 'ivoren toren' vertoefden, leidde hun voorbeeld voor de studenten tot een besloten cultuur, die de 'kille' buitensloot (P.A.J. Caljé, *Introvert engagement*, 13 e.v.). In Leiden zocht men daaraan destijds juist te ontsnappen door de vensters naar de 'buitenwereld' wijd open te zetten; daarvoor spreken ook de belangstelling en het enthousiasme voor de Vlaamse beweging en de Grootnederlandse gedachte èn voor de Zuidafrikaanse Boeren (W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 481-483). N.B. Caljé bepaalt zich in essentie tot de situatie aan de Groningse universiteit, zoals Rob Hagendijk in *Het studentenleven* vooral ingaat op Amsterdam en zijn gemeentelijke universiteit.

29 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 370, 519, en *Groepsportret met Dame* III, 203.

30 Dit verschijnsel deed zich toen niet alleen in Leiden voor, maar bijv. ook aan het Amsterdamse Athenaeum Illustre sinds ongeveer 1860 (Peter Jan Knegtmans, *Professoren van de stad*, 217-218, 263-264): "De studenten in Amsterdam kregen al snel de naam meer in de wereld te staan dan studenten in de echte universiteitssteden."

31 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 464, 467, en *Groepsportret met Dame* III, 189.
In het algemeen ontwikkelden de corpora zich volgens Pieter Caljé zelfs tot professionele instituties (in: L.J. Dorsman en P.J. Knegtmans (red.), *Keurige wereldbestormers*, 13-18).

32 Almanak 1861, 376 e.v.; wel verklaart de Almanak-redactie in een voorwoord dit artikel "*onder de meest mogelijke reserve*" te plaatsen; vgl. W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 523.

33 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 469-470, en *Groepsportret met Dame* III, 191.

34 Geciteerd in o.a.: W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 333, en *Groepsportret met Dame* III, 230.

Volgens N.F. Hofstee (in *De Universiteit*, 16) en het *Gedenkboek van het Leidsche Studentencorps*, 201, zou De Wal deze uitspraak in een brief hebben gedaan. Directe aanleiding tot de erkenning van het LSC was opschudding over de uitslagen van propaedeutische examens (W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 470; A.C.J. de Vrankrijker, *Vier Eeuwen Nederlandsch Studentenleven*, 239) c.q. de behoefte van de academische senaat om ongeregeldheden te voorkomen en de "bedorven geest onder de Leidsche studenten" te saneren (L.D. Frank en H.B. Wiardi Beckman, *Geschiedenis van het Leidsche Studentencorps*, 76).

35 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 332.

36 Almanak 1891, 248; L.D. Frank en H.B. Wiardi Beckman, *Geschiedenis van het Leidsche Studentencorps*, 228; *Gedenkboek van het Leidsche Studentencorps*, 48 e.v., 54-56, 206; *Geschiedboek van het Leidsche Studenten Corps*, 69-70, 146, 149; vgl. *Een welbestierd budget*, waarin Willem Otterspeer het ontstaan en de ontwikkeling van het Leids Universiteits-Fonds gedurende zijn eerste eeuw uit de doeken doet.

37 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 469-470, en *Groepsportret met Dame* III, 191.

38 Almanak 1864, 112; de reden van dit onderscheid was, dat deze Almanak, i.p.v. voor alle Leidse 'Academie-burgers' bestemd, de eerste exclusief van het Leidsche Studenten Corps was.

39 zie over dit en andere voorbeelden van desintegratie: W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 470-472, en *Groepsportret met Dame* III, 192.

40 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 476-477, en *Groepsportret met Dame* III, 192.

41 Almanak 1864, 7 e.v.
Cobet was als student voorzitter geweest van de commissie die in 1839 het ontgroenen afschafte (W. Otterspeer, *De opvoedende kracht van den groentijd*, 15).

42 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 471-475, 487-490, 495; de optocht van 8 februari vormde de oorsprong van de studentenmaskerade.

43 Ibidem, 487-490.

44 Almanak 1892, 226.

45 N.F. Hofstee, *De Universiteit*, 26-27 - volgens data Almanak, al stelt Hofstee hierbij - net als W. Otterspeer in *De wiekslag van hun geest*, 408-409 - vast dat de opgaven daar steeds hoger zijn dan de officiële inschrijvingscijfers; vgl. *Geschiedboek van het Leidsche Studenten Corps*, 272-273.

46 zie in het algemeen Bijlage I: De student in cijfers.

47 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 371, 373, 477-478.

48 Ibidem, 480-481.
Voor de corpsleden was de student die zich probeerde aan te passen aan de corpsnormen overigens niet het probleem. Dàt werd gevormd door hen die niet aan die normen kunnen of willen voldoen. Hun naar anarchisme neigende eigenzinnigheid boezemt angst in, en de reactie daarop is een beschavingsoffensief: ze mores leren (vgl. R.C.J. van Maanen (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad* IV, 128), met als belangrijkste wapens: de grote Leidse bek, gevuld met dito kak.

49 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 477-480; L.D. Frank en H.B. Wiardi Beckman, *Geschiedenis van het Leidsche Studentencorps*, 189-190.
Met de confessionele verenigingen hadden de corpora in het algemeen geen moeite - het lidmaatschap van beide verenigingen kon gecombineerd worden, en dat kwam ook veel voor (A.C.J. de Vrankrijker, *Vier Eeuwen Nederlandsch Studentenleven*, 317).

50 Almanak 1890, 341; eerst in 1972 gingen LSC en VVSL samen en in 1974 op in de, dus gemengde, Leidse Studenten Vereniging Minerva (LSVM) (Martine Wansbeek, inleiding *Inventaris*, X).

51 J.J. Woltjer, *De Leidse Universiteit in verleden en heden*, 83.
"Tot het begin van de twintigste eeuw waren de faculteitsverenigingen nog altijd onderdelen van het Leidsch Studentencorps. Geleidelijk aan waren er echter steeds meer studenten die niet tot het Corps behoorden. Bovendien kwamen er steeds meer vrouwelijke studenten. Het Leidsch

Studentencorps besloot daarom in 1912 de banden met de studentenfaculteiten te verbreken. Sinds dat jaar was er sprake van de 'Medische Faculteit der Leidse Studenten, ingesteld door het Leidsch Studentencorps'. Alle medische studenten konden er lid van worden; in de jaren dertig voor *f* 2,50 per jaar. De faculteitsvereniging werd nu beschouwd als vertegenwoordiger van alle medische studenten" (…) en "nam de behartiging van studiebelangen zeer serieus." (H. Beukers, *De Faculteit der Medische Studenten in vroeger dagen*, 36-37).

52 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 480, 484-485, 521-522.

53 Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame* II, 194-195.

54 Ibidem, 220.

55 Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame* III, 183.

56 W. Otterspeer, *Dood aan Concordia, leve de eensgezindheid!*, 19-20, en *De opvoedende kracht van den groentijd*, 10.

57 C. Pruys van der Hoeven, *Akademieleven*, 12-13.

58 W. Otterspeer (uitg.), *De studententijd van Co Modderman*, 107, *De wiekslag van hun geest*, 476-477, en *Groepsportret met Dame* III, 365-366.
R.S.Tj. Modderman (1831-1925), van 1869 tot '93 hoogleraar in de scheikunde te Groningen; rector magnificus in het studiejaar 1881-'82, legde hij dit ambt neer met de hem typerende oratie over *Vooruitgang en Natuurwetenschap* (W. Otterspeer (uitg.), *De studententijd van Co Modderman*, 102-103); J.M. van Bemmelen (1830-1911) studeerde aanvankelijk geneeskunde, later chemie, en was van 1874 tot 1901 hoogleraar in de scheikunde te Leiden (W. Otterspeer (uitg.), *De studententijd van Co Modderman*, 129 - noot 19).

59 W. Otterspeer (uitg.), *De studententijd van Co Modderman*, 107-108.
In een 'Mengelwerk'-artikel over 'Donderen' (in Almanak 1853, 139 e.v.) wijst de schrijver erop dat het groenwezen te Leiden bij wet weliswaar was afgeschaft, maar dat het 'donderen' tot zijn ergernis officieus zeker nog wel plaatsvond, bijv. op studentenkamers.

60 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 332.

61 Almanak 1898, 182.

62 W. Otterspeer, *Een welbestierd budget*, 25, *De wiekslag van hun geest*, 371, en *De opvoedende kracht van den groentijd*, 18 e.v.; A.C.J. de Vrankrijker, *Vier Eeuwen Nederlandsch Studentenleven*, 323-326.

63 Almanak 1885, 273-274; wel wordt hierbij opgemerkt dat de pers aldus verslag heeft gedaan, maar dat deze berichtgeving bezijden de waarheid, resp. overdreven voorgesteld is. Vgl. W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 490, en *De opvoedende kracht van den groentijd*, 16.

64 Almanak 1887, 258; 1888, 271-275.

65 Almanak 1891, 280.

66 Almanak 1892, 248.

67 Almanak 1895, 193-194; vgl. W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 492 - het groentheater was sinds 1875 ingevoerd.

68 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 371, 491.

69 Almanak 1897, 189.

70 Almanak 1898, 192.

71 Almanak 1899, 164; 1900, 170.
Na 1900 zou de hel evenwel losbreken (W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 491-492, en *De opvoedende kracht van den groentijd*, 16-17).

72 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 462, 492.

73 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 503 e.v., en *Groepsportret met Dame* III, 195 e.v.

74 Zo citeerden wij reeds eerder (in Hoofdstuk III, noot 272) dat gedicht 'Wat is 't naarst?' (onder het 'Mengelwerk' in Almanak 1853, 182-183), waarin een opsomming van allerlei ellende: "Een man zonder vrouw, (…), Een gevecht zonder held, Een Student zonder geld." En de voor de hand liggende uitkomst: "Lezer! 'k wed gij zult het gissen, 't Is geen moeijelijk geval: Een Student die geld moet missen, *Dat is wel het naarst van al*."

Van oudsher was de student ook klaploper, altijd krap bij kas en op zoek naar middelen om zijn leven wat op te vrolijken. Al aan de middeleeuwse universiteiten circuleerden formuliermodellen van bedelbrieven, waarmee studenten trachtten geld los te kloppen, van familieleden of derden, onverschillig wie - als het maar hielp (E.I. Strubbe, *Boemelen en zingen aan de middeleeuwse universiteit*, 100-101).

75 Almanak 1892, 242.

76 Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 9, 64-68; Willem Otterspeer, *Het bolwerk van de vrijheid*, 192.
De studie heeft studenten eeuwen lang niet bepaald doen omkomen in het werk, maar zelfs als het daarop begon te lijken vonden zij een onfeilbaar voorbehoedmiddel in het vermaak dat voor het grijpen lag. Dat anderen dit dikwijls allerminst amusant vonden en hun gedrag als 'gewone' uitspattingen veroordeelden, mocht de pret niet drukken want studenten zetten graag de boel op stelten. Van oudsher stond spijbelen hoog op de agenda van de naar ontspanning snakkende student (E.I. Strubbe, *Studie en studenten aan de middeleeuwse universiteiten*, 22).

77 zie daarvoor o.a. de literatuur vermeld in: dit Hoofdstuk, noten 9 en 12.

78 Willem Otterspeer, *Een welbestierd budget*, 17 - zie voor een overzicht diens *De wiekslag van hun geest*, 492-502, en *Groepsportret met Dame* III, 192-195. Voor een gedetailleerd, zij het 'fragmentarisch overzicht' kan men tevens terecht bij M.A. Beelaerts van Blokland, *Schets eener geschiedenis der studentensocieteit 'Minerva'*.

79 Annemarie Kets e.a. (ed.), *Klikspaan Studentenschetsen* I, *Studentenleven*, 332.

80 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 494-495, 497, en *Groepsportret met Dame* III, 192-195, 257.

81 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 529 e.v., en *Groepsportret met Dame* III, 195.

82 Peter van Zonneveld, *Door de straten der Sleutelstad …*, 7-8, 10-14, 32, 82-83.
Tussen Kneppelhout en HaverSchmidt bezocht de even kunstzinnige als reislustige Alexander Ver Huell (1822-1897) de Leidse hogeschool (1840-'49), en was er een actief corpslid. Op verzoek van zijn oudere vriend Kneppelhout illustreerde hij diens *Studenten-Typen*, welke humoristische studentenschetsen hij van het veelbetekenende pseudoniem O.Veralby voorzag. De later (1847) uitgekomen, realistische prentenbundel *Zoo zijn er!* ondertekende hij echter met Alexander V.H., en brak aldus met de anonimiteit (Claudine de With, Florentine Haverkamp & Olivier Mertens, *Vriendschap voor het leven*, 10-15, 18, 20).

83 Almanak 1856, 238-241.
Plooi heette eigenlijk Daniel Montagne (1816-1890), was lang bediende op de sociëteit en fungeerde reeds in de studententijd van Beets en Kneppelhout als biljartjongen op Minerva (Peter van Zonneveld, *Door de straten der Sleutelstad …*, 83).

84 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 497, 499, en *Groepsportret met Dame* III, 195;
vgl. *Gedenkboek van het Leidsche Studentencorps*, 202.
De Almanak (1875, 176-177) maakt gewag van de sluiting van de oude sociëteit met "een schitterende kroegjool" op dezelfde vrijdag, 22 mei 1874. Het is dus voorstelbaar dat enige dronkenschap tot het destructieve handwerk van de Minervanen heeft bijgedragen. In elk geval zijn zij tijdens het bouwproces opgevangen in andere Leidse sociëteiten, terwijl een "waarlijk goed kastelein" een lokaaltje in de Vrouwensteeg opende, van waaruit men kon volgen "met welke reusachtige schreden de nieuwe societeit hare voltooiing te gemoet snelt." Dit lokaaltje ging als 'de Ladder' door het (studenten)leven (Almanak 1876, 201), en was tot 1884 berucht inauguratielokaal, waar groenen het ergst te grazen werden genomen (W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 499). Of de term 'ladderzat' daarvan is afgeleid, onttrekt zich aan de kennis van deze schrijver - wel wordt ladderzat soms geparafraseerd als "zo dronken dat men niet meer op eigen benen kan staan, waardoor men liggend op een ladder moet worden thuisgebracht", hetgeen ooit onder Leidse studenten een niet ongebruikelijke manier moet zijn geweest om een vrolijke avond te eindigen (Internet-info: Van Dale geeft antwoord …); vgl. Ewoud Sanders, '*Ladderzat* zijn een Leids studentengebruik?' in *NRC Handelsblad* dd. 3/4 september 2012.

85 Almanak 1875, 51.
86 Almanak 1876, 202-203.
87 Almanak 1880, 228.
88 Almanak 1883, 257.
89 Almanak 1892, 255-256.
90 Almanak 1894, 127.
91 Almanak 1895, 198-199.
92 Almanak 1891, 251.
93 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 468-469, en *Groepsportret met Dame* III, 190-191.
94 Almanak 1872, 174, 181.
95 Almanak 1894, 133.
96 Almanak 1874, 96-97; 1879, 117-119.
97 Almanak 1893, 261.
98 Almanak 1894, 153; 1900, 195.
99 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 536 e.v., en *Groepsportret met Dame* III, 306 e.v.; *Gedenkboek van het Leidsche Studentencorps*, 177 e.v.; Peter van Zonneveld, *De Romantische Club*, 3-4, 157 e.v.
De grootste zegepraal van de toenmalige Leidse student-auteurs was de eerste echte studentenmaskerade, die van 1835, naar onderwerp en uitvoering. Op hun initiatief en naar een eigen, romantisch thema werd er toen een geheel oorspronkelijke optocht gerealiseerd: de intocht van Ferdinand en Isabella te Granada in 1492. De goed georganiseerde manifestatie kwam het aanzien van de studenten ten goede, en was de opmaat tot veel meer van dit soort festiviteiten.
100 Zelf konden de hooggeleerden op de hoogte blijven via vakliteratuur, door hun 'netwerk' te onderhouden, dankzij deelname aan congressen (een nieuwe vorm van wetenschappelijke communicatie), reizen e.d. - al kon professioneel contact ook wel averechtse effecten hebben, en de animositeit tussen hoogleraren tot grote hoogten voeren (W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 363, en *Groepsportret met Dame* III, 244).
In zijn inleiding tot het themanummer van het tijdschrift *Gewina* (17/1994, 141 e.v.) over 'Zuivere wetenschap en praktisch nut. Visies op de maatschappelijke betekenis van wetenschappelijk onderzoek rond 1900' geeft co-redacteur Bert Theunissen enkele sprekende voorbeelden van hooggeleerde academici die zich destijds allerminst tot het verzorgen van onderwijs vanuit de 'ivoren toren' beperkten, maar tegelijk leidinggevend bezig waren met onderzoek op hun vakgebied en daarbij de maatschappelijke relevantie lieten meespelen - zoals de in de Sleutelstad opgeleide fysicus L.S. Ornstein (1880-1941) "in zijn Utrechtse laboratorium een uniek samenwerkingsverband tussen wetenschap en industrie tot stand bracht" èn bij zijn activiteiten ook de vergroting van de afzetmarkt voor zijn ex-leerlingen beoogde.
101 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 528.
Terzijde: de universitaire bibliotheek maakte in de negentiende eeuw een metamorfose door: van verzamelplaats voor 'rare boeken' - zonder algemeen gangbare publicaties of leerboeken voor studenten - tot infrastructurele voorziening ten behoeve van wetenschappelijk onderwijs en onderzoek (Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 227-228).
102 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 529-536.
103 Ibidem, 364.
104 Geciteerd in: J.A. Verdoorn, *Het gezondheidswezen te Amsterdam in de 19e eeuw*, 86.
105 E.C. van Leersum, *Het Levenswerk van Franciscus Cornelis Donders*, 384.
106 P.J. Kuijjer, *Kloppen en luisteren*, 83 e.v.; J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 175, 233.
J.A. Verdoorn merkt (in *Het gezondheidswezen te Amsterdam in de 19e eeuw*, 79-80) op "dat er in het tijdvak van 1800-1850 in Nederland niet minder dan 39 geneeskundige periodieken en tijdschriften het licht zagen, behalve nog de vele boeken en brochures over medische onderwerpen. Er was zeker grote belangstelling, zij het ook dat deze zich vooralsnog beperkte

tot een relatief kleine groep van medici, voornamelijk in de steden en onder hen die aan het geneeskundig onderwijs van één der universiteiten waren verbonden. Dat was ook de reden dat de geneeskundige tijdschriften meestal maar een kortstondig bestaan beschoren was, zowel door het te kleine aantal wetenschappelijke medewerkers, als ook door financiële moeilijkheden, als gevolg van het geringe aantal abonnees." Zie tevens: C.C. Delprat, *De geschiedenis der Nederlandsche Geneeskundige tijdschriften van 1680 tot 1857*.

107 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 364-365, en *Groepsportret met Dame* III, 245; J.A. Verdoorn, *Het gezondheidswezen te Amsterdam in de 19e eeuw*, 86-87; E.S. Houwaart, *De hygiënisten*, 224.

108 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 365, 396-397, en *Groepsportret met Dame* III, 245.
Ook elders waren professoren (in spe) actief - zo publiceerden Moleschott, Van Deen en Donders hun *Holländische Beiträge zu den anatomischen und physiologischen Wissenschaften* (1846-'48) (G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, lemma 'Moleschott', 1351).

109 P.J. Kuijjer, *Kloppen en luisteren*, 83 e.v. - Kuijjer heeft nagegaan hoe de auscultatie en de stethoscoop hier ontvangen c.q. in de vakliteratuur vermeld zijn (vgl. dit Hoofdstuk, noot 118).

110 E.S. Houwaart, *De hygiënisten*, 224; zie ook dit Hoofdstuk, noot 106.

111 M.J. van Lieburg heeft in *De Tijd op Schrift* een selectie van bronteksten uit het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* (1857-1957) gepresenteerd; daarbij stond hem primair de medisch student voor ogen, voor wie deze '*reader* bij het onderwijs' een aansprekende rondgang in het verleden bedoelt te zijn.

112 Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 218-220.
In vaktijdschriften werd bijv. wel verslag gedaan van (inter)nationale medische congressen, en konden ook studenten kennisnemen van de uitkomsten daarvan. De bladen bevatten tevens referaten of vertalingen van buitenlandse wetenschappelijke bijdragen (G.T. Haneveld, *Bijdrage tot de geschiedenis der pathologische-anatomie: Utrecht in de eerste helft van de negentiende eeuw*, 91-92).

113 Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 181-182.

114 E.S. Houwaart, *De hygiënisten*, 111; vgl. Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 182.

115 E.S. Houwaart, *De hygiënisten*, 337-338.

116 Geciteerd in: Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 131.

117 Zo bediende Jan Bastiaan Molewater zich als medisch student anno 1835 o.a. van het *Beknopt doch zoo veel mogelijk volledig handboek voor de leer der geneesmiddelen (Materies Medica)* (1829, 1834[2]) van Joannes Adrianus van de Water (1800-1832), en van het *Lehrbuch der Pharmakodynamik* (1828) van de Duitse medicus Philipp Friedrich Wilhelm Vogt (1786-1861) (Henk Eijssens (uitg.), "*Hoe zal het met mij afloopen*". *Het studentendagboek 1833-1835 van Jan Bastiaan Molewater*, 50; G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 2131-2132).

118 Een goed voorbeeld van zulke achterstand biedt de receptie van percussie, auscultatie en stethoscoop in de Nederlandse medische literatuur. Nadat bladen als het *Practisch Tijdschrift* en het *Nederlandsch Lancet* meermalen over deze belangrijke vernieuwing hadden bericht, en in 1844 een Nederlandse vertaling van Joseph Skoda's *Abhandlung über Perkussion und Auskultation* was uitgekomen, duurde het nota bene tot 1902 voordat een groot Nederlands (standaard)werk over het lichamelijk onderzoek verscheen: het *Leerboek der physische diagnostiek* van Willem Anthonius Boekelman (1869-1962). In de tussentijd hebben de Nederlandse medici het inzake het nieuwe werktuig en de dito onderzoeksmethode moeten doen met vertalingen in het Nederlands van verschillende Duitstalige boeken. (P.J. Kuijjer, *Kloppen en luisteren*, 83-86, 90).

119 E.C. van Leersum, *Het Levenswerk van Franciscus Cornelis Donders*, 380-381.

120 Almanak 1895, 87, 89; 1897, 109.

121 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 529; Peter van Zonneveld, *De Romantische Club*, 47.

122 Nobis et Aliis zou het enige leesgezelschap voor medici zijn geweest waarvan het archief bewaard is - in het Regionaal Archief Leiden (Henk Eijssens (uitg.), *"Hoe zal het met mij afloopen". Het studentendagboek 1833-1835 van Jan Bastiaan Molewater*, 63 - voetnoot 300).
De klassieke wis- en natuurkundige Archimedes heeft zijn naam niet alleen geleend aan genoemd leesgezelschap, maar ook aan een wis- en natuurkundig dispuut (1858) (Almanak 1878, 93, 102), waaraan in beide gevallen medici deelnamen - sterker nog: in de Almanak voor 1891 (219) komt het dispuut 'Archimedes' ook exclusief voor onder Geneeskunde (vgl. *Gedenkboek van het Leidsche Studentencorps*, 119, 123-124; *Geschiedboek van het Leidsche Studenten Corps*, 116-119). Studenten in de geneeskunde waren trouwens tevens elders te vinden; zullen wij zo E.T. Feenstra Kuiper leren kennen als prominent lid van het dispuut 'Hippocrates', hij was in 1880-'81 ab-actis van het leesgezelschap L.I.B.E.R. (1873) (Almanak 1882, 230).

123 *Gedenkboek van het Leidsche Studentencorps*, 136-137.

124 Annemarie Kets e.a. (ed.), *Klikspaan Studentenschetsen* I, *Studentenleven*, 384-385.

125 Almanak 1849, 105.

126 Almanak 1865, 65.

127 Rob Hagendijk, *Het studentenleven*, 50. (Later zouden de jaarclubs dezelfde functies vervullen).

128 Alies Pegtel, *"Papa stuurde gewoon een vat wijn mee' - studentencultuur in Nederland'*, 16.

129 Volgens het door Harm Pinkster geredigeerde *Woordenboek Latijn/Nederlands* (Amsterdam 1998) betekent het Latijnse *disputatio*: uiteenzetting, bespreking, verhandeling. Dat is een nogal neutrale zingeving, vergeleken met de verklaring van disputatie resp. disputeren: (wetenschappelijke) redetwist resp. (-) redetwisten. Het daarvan afgeleide begrip dispuut wil enerzijds dan ook zeggen: redetwist betreffende theoretische vragen, terwijl het anderzijds staat voor: (studenten)vereniging tot oefening in het redetwisten c.q. studiekring en debatingclub voor studenten. Konden studenten zich in het dispuut dus bekwamen in het discussiëren, het fungeerde voor hen vakinhoudelijk ook wel als repetitiegezelschap (A.C.J. de Vrankrijker, *Vier Eeuwen Nederlandsch Studentenleven*, 69).
In zijn beschrijving van het 'Leids studentenleven in de 16e, 17e en 18e eeuw' (in: *Geschiedboek van het Leidsche Studenten Corps*, 1-38) wijst D. van Arkel erop dat het woord 'dispuut' aan het eind van de achttiende eeuw eigenlijk niet gebruikt kan worden "daar dit nog steeds de naam was voor de examenvorm, de verdediging van theses en de geliefde academische oefeningen hiertoe. Juist omdat deze oefeningen zo geliefd waren, is het echter begrijpelijk, dat studenten in hun vrije tijd zich op disputeren gingen toeleggen en later hun gezelschappen 'Disputen' gingen noemen". (*Geschiedboek LSC*, 35).
Volgens Jos Damen (in Leids universiteitsblad *Mare* dd. 10 juni 2010, 17) is de dissertatie voortgekomen "uit de middeleeuwse *disputatio*, een academisch debat, meestal aan de hand van stellingen (*theses*)."

130 W. Otterspeer in: R.C.J. van Maanen (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad* II, 210.

131 J.J. Woltjer, *De Leidse Universiteit in verleden en heden*, 47. En daarbij kon het heftig toegaan … (A.C.J. de Vrankrijker, *Vier Eeuwen Nederlandsch Studentenleven*, 66-69).

132 In het algemeen verleende de Leidse hogeschool destijds slechts de titel van magister in de artes en die van doctor in de andere faculteiten (W. Otterspeer in: R.C.J. van Maanen (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad* II, 210).

133 L.J. Dorsman en P.J. Knegtmans (red.), *Stille wijkplaatsen?*, 9.

134 C. Pruys van der Hoeven, *Akademieleven*, 68.

135 Ibidem, 69; vgl. W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 537-538.

136 C. Pruys van der Hoeven, *Akademieleven*, 73-74.
De gewoonte om de boetepot van het dispuut soldaat te maken door er samen op uit te trekken, ontstond in het begin van de negentiende eeuw, althans in Amsterdam, van waaruit de leden

per koets het Gooi, Muiderberg, de omgeving van Haarlem of de duinen voor een wandeling opzochten, gevolgd door een gezamenlijk diner (Peter Jan Knegtmans, *Professoren van de stad*, 191, 212).

137 Dit is voor Amsterdam gesteld (door Peter Jan Knegtmans in *Professoren van de stad*, 191), maar in Leiden wist men daar ook wel raad mee …

138 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 460, *Groepsportret met Dame* III, 188, en *Het bolwerk van de vrijheid*, 172-175; Annemarie Kets e.a. (ed.), *Klikspaan Studentenschetsen* I, *Studentenleven*, 404.

139 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 538; Henk Eijssens (uitg.), *"Hoe zal het met mij afloopen". Het studentendagboek 1833-1835 van Jan Bastiaan Molewater*, 36/37 - noot 96; 77 - noot 374; 100-101.

140 C. Pruys van der Hoeven, *Akademieleven*, 68, 219; W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 507-508, en *Groepsportret met Dame* III, 198.

141 C. Pruys van der Hoeven, *Akademieleven*, 40.

142 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek I, 165.

143 C. Pruys van der Hoeven, *Akademieleven*, 219-220.

144 In de Almanak (1866, 240) was er al op gewezen dat het aantal studenten in de 'philosophische faculteit' (wis- en natuurkunde, met inbegrip van scheikunde) de laatste tijd sterk was toegenomen, vooral vanwege de betere vooruitzichten die de oprichting van de hogereburgerschool (hbs) bood. In zijn analyse van de sociale herkomst van de Leidse studenten in de negentiende eeuw concludeert W. Otterspeer (in *De wiekslag van hun geest*, 429): "Feit is ook dat er in de negentiende eeuw zich te Leiden een aanzienlijke en groeiende groep jongelieden ter studie meldde, afkomstig uit andere dan de traditionele milieus, die vrijwel zeker door de verwachting van verbetering van maatschappelijke positie gemotiveerd werd."

145 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek I, 173.
De reden van deze buitenkans, op de 7e buitengewone vergadering dd. 15-12-1880: een tweede Humboldtiaan mocht zich welhaast met de doctorshoed tooien, en kwam in gezelschap van zijn paranimfen het gezelschap zijn dissertatie aanbieden (nl. J.W. van Wijhe); de eerste, mede-oprichter van het dispuut J.F.A. Mellink, was hem voorgegaan, op 30 september 1880.

146 Almanak 1880, 208.

147 Almanak 1881, 242-243.

148 Alies Pegtel, *"Papa stuurde gewoon een vat wijn mee' - studentencultuur in Nederland'*, 16.
Bijv. in de Amsterdamse disputen was die trend eveneens waarneembaar (G.Th.A. Calkoen (1994) 1386-1387).

149 Almanak 1845, 162.

150 Ibidem, 113.

151 Almanak 1846, 112.

152 Almanak 1849, 102.

153 Ibidem, 100-109.

154 Almanak 1850, 108.

155 Almanak 1854, 129.

156 Almanak 1856, 130.

157 Almanak 1857, 143.

158 Almanak 1862, 193.

159 Almanak 1863, 178.

160 Almanak 1865, 60.

161 Almanak 1881, 233-234.

162 Almanak 1884, 268-270.

163 Almanak 1892, 227-229.

164 C. Pruys van der Hoeven, *Akademieleven*, 216.
Deze paradox - van vrienden die elkaar de les lezen - kwam niet alleen in Leidse disputen tot zijn recht, maar deed zich ook elders voor, bijv. te Amsterdam in het toonzettende, juridische gezelschap Du Choc, genoemd naar de zinspreuk "Du Choc des sentiments et des opinions, la vérité jaillit et s'échappe en rayons" (G.Th.A. Calkoen (1994) 1380). Van dit dispuut is trouwens een 'Leidse connectie' bekend: de onbedrevenheid van de Amsterdamse studenten aan het eind van de achttiende eeuw in het opzetten van een dispuut c.q. in het opstellen van reglementen blijkt uit een brief van een van de oprichters van Du Choc, A.R. Falck, waarin hij Cornelis Vollenhoven, die zijn studie in Leiden had voortgezet, de hemd van het lijf vroeg: wie stelde de 'wetten' op en wie las ze voor, werden de juistheid en de kwaliteit van de verdediging der stellingen beoordeeld en, indien dit het geval was, door wie? Het solide fundament dat hier werd gelegd, zou later lonen; soms gebruikten leden bij hun promotie theses die zij in Du Choc hadden getoetst. (Peter Jan Knegtmans, *Professoren van de stad*, 189-190).

165 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 459-460, 536-537, en *Groepsportret met Dame* III, 17, 187.
Willem Bilderdijk (1756-1831) was (rechts)geleerde en voorganger van het christelijk Réveil; als romantisch dichter was hij een inspiratiebron van en voor de leden van de Rederijkerskamer voor Uiterlijke Welsprekendheid (Peter van Zonneveld, *De Romantische Club*, 63 e.v.).

166 C. Pruys van der Hoeven, *Akademieleven*, 68; vgl. A.C.J. de Vrankrijker, *Vier Eeuwen Nederlandsch Studentenleven*, 258.

167 C. Pruys van der Hoeven, *Akademieleven*, 70.
Philip Willem van Heusde (1778-1839), hoogleraar te Utrecht van 1803 tot 1839, heeft niet alleen als historicus naam gemaakt, maar vertegenwoordigde bovendien "het type professor dat in zijn eigen tijd de meeste kans van slagen had." Hij was dan ook "een gevierd hoogleraar", met veel leerlingen op wie hij "een onvoorstelbaar bezielende invloed" had. "Hij was een groot voorstander van het Latijn, al deed hij waar nodig wel water in de wijn" (geciteerd in: J. Roelevink, *Gedicteerd verleden*, 2-3, 217, 317) - en in beide opzichten wees hij, zoals wij weten, zijn adept Cornelis Pruys van der Hoeven de weg. De Leidse universiteit heeft tot driemaal toe, telkens tevergeefs, getracht Van Heusde in te lijven (W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 43, 49, en *Groepsportret met Dame* III, 41-42).

168 Almanak 1865, 64; L.D. Frank en H.B. Wiardi Beckman, *Geschiedenis van het Leidsche Studentencorps*, 29.
En dat het daarbij niet bleef, maakt de universiteitshistoricus zonneklaar: "Het dispuut was de bakermat van het *animal disputax* dat de Leidse student heette te zijn; daar werd de 'Leidse bek' geboren, een tamelijk effectieve vermenging van agressie en gevoel voor regels." (W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 461); vgl. dit Hoofdstuk, noot 48.

169 Geciteerd in: W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 384-385.

170 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek I, 164.

171 De Almanak voor 1844 somt achttien disputen op: twee theologische, drie juridische, een medisch, een wis- en natuurkundig en elf literaire - de laatste waren op hun beurt onderverdeeld in een voor oosterse, een voor Nederlandse letteren, drie voor 'Uiterlijke Welsprekendheid' en zes voor Grieks en Latijn (W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 460, en *Groepsportret met Dame* III, 188).

172 Zo tekent Jan Molewater in zijn dagboek op 13 mei 1835 aan, "de opening van het onlangs opgerigte publieke medische dispuut" te hebben bijgewoond, maar onduidelijk blijft welk gezelschap dat geweest kan zijn (Henk Eijssens (uitg.), *"Hoe zal het met mij afloopen". Het studentendagboek 1833-1835 van Jan Bastiaan Molewater*, 59 - noot 274). Mogelijk is hier gedoeld op het omstreeks die tijd bestaande medische faculteitsdispuut Studio et Amicitia (*Geschiedboek van het Leidsche Studenten Corps*, 43).

173 Almanak 1844, 80.

174 Henk Eijssens (uitg.), *"Hoe zal het met mij afloopen". Het studentendagboek 1833-1835 van Jan Bastiaan Molewater*, 43. Erudiendo et Oblectando zou (vlgs *Geschiedboek van het Leidsche Studenten Corps*, 43) behalve medici ook studenten in de natuurlijke wijsbegeerte gelegenheid hebben gegeven zowel kennis op te doen als zich aan vermaak te wijden.

175 Zeker is dat ook laatstgenoemd dispuut van oudere datum c.q. al in 1834 operationeel was (Henk Eijssens (uitg.), *"Hoe zal het met mij afloopen". Het studentendagboek 1833-1835 van Jan Bastiaan Molewater*, 12/13 - noot 14). Jan Molewater fungeerde enige tijd als ab-actis resp. als praeses van Ad Majora.

176 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 469; Almanak 1878, 95.

177 Almanak 1888, 233; *Geschiedboek van het Leidsche Studenten Corps*, 116-117.

178 Almanak 1878, 93; *Geschiedboek van het Leidsche Studenten Corps*, 118-119; H. Beukers, *De Faculteit der Medische Studenten in vroeger jaren*, 35. Vgl. dit Hoofdstuk, noot 122.
Van bijdragen van medici is eveneens sprake bij andere disputen van wis- en natuurkundige signatuur, zoals bij het later te bespreken 'Humboldt' (1877).

179 Almanak 1891, 219. Vgl. dit Hoofdstuk, noot 122.

180 Almanak 1896, 173; N.I.S. wordt daar opgevoerd als geneeskundig dispuut, naast 'Archimedes' en 'Hippocrates'. Hier (190) is ook het Medisch Gezelschap 'Ο 'Αγγύστυρα (1895) genoemd, maar dat (b)lijkt een jaar later alweer obscuur …

181 RAL-archief LSC, inv.nr 2649; vgl. *Gedenkboek van het Leidsche Studentencorps*, 129, en *Geschiedboek van het Leidsche Studenten Corps*, 121, 123-124.

182 In die teksten komen tal van medische (en andere) vaktermen voor, maar aangezien het hier niet gaat om een medische verhandeling als zodanig noch om een geannoteerde tekstuitgave zijn die over het algemeen onvertaald en onverklaard gebleven.

183 *Geschiedboek van het Leidsche Studenten Corps*, 127.

184 Deze indruk wordt bevestigd door de omstandigheid dat, terwijl er vóór 1865 gemiddeld één medisch en één 'natuurfilosofisch' dispuut waren, er daarna weliswaar geen geneeskundig dispuut maar wel twee disputen voor wis- en natuurkunde gemeld worden (W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 469).

185 H. Beukers, *De Faculteit der Medische Studenten in vroeger jaren*, 36.

186 Archief RAL, inv.nr LB 77843; zie ook dit Hoofdstuk, noot 232.

187 Volgens het Vereenigingsverslag van het jaar 1890-'91 bijv. bevonden de hoogleraren S.J. Fockema Andreae, H.G. van de Sande Bakhuyzen, *D. Doyer*, H.L. Drucker, *W. Einthoven*, A.P.N. Franchimont, R.J. Fruin, *D.E. Siegenbeek van Heukelom*, C.K. Hoffmann, *J.E. van Iterson*, A. Kuenen, P.L. Muller, H. Kamerlingh Onnes, H. Oort, *S.S. Rosenstein*, *H. Treub*, A.C. Vreede en *T. Zaayer* zich onder de buitengewone leden (medici gecursiveerd), terwijl de professoren J.M. van Bemmelen, J.Th. Buys, P.J. Cosijn, R. van Boneval Faure, M.J. de Goeje, J.H. Gunning, D. Bierens de Haan, J.P.N. Land, P.A. van der Lith, J. Offerhaus, J.J. Prins en W. van der Vlugt als donateurs de Vereeniging steunden.

188 Har Meijer, *Het vuil, de stad en de dokter*, 32, 246; G.P.M. Pot, *Arm Leiden*, 160 - waar 1586 als stichtingsjaar is genoemd.
Zie voor het College van Vrouwenkraammoeders, 1642-1969: RAL - Kleine Inventarissen, nr 95.

189 Har Meijer, *Het vuil, de stad en de dokter*, 32, 246; R.C.J. van Maanen e.a. (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad* II, 120.

190 G.P.M. Pot, *Arm Leiden*, 176-177.

191 Verslag gedaan door Burgemeester en Wethouders aan den Gemeente-raad van Leyden [1851], 34. In het Gemeenteverslag anno 1852, 44, is opgenomen "Een overzigt der ontvangsten en uitgaven dezer instelling, die aan hulpbehoevenden van alle godsdienstige gezindheden onderstand verleent".

192 Har Meijer, *Het vuil, de stad en de dokter*, 32, 246.
De plicht zich voor het gevoerde financiële beleid te verantwoorden lag voor de hand,

aangezien het College van Vrouwenkraammoeders een substantieel subsidie ontving van de gemeente Leiden, in 1851 900 en 1.600 gulden; toen bedroegen de uitgaven totaal ƒ 3.273,14½ en de inkomsten totaal ƒ 3.595,30 (Gemeenteverslag 1851, 65, 78, 99). In 1852 bedroegen de uitgaven ƒ 3.455,65[5] en de inkomsten ƒ 3.980,26; in laatstgenoemde post waren begrepen de inkomsten van bezittingen, collecten en giften, subsidie van de gemeente Leiden ad 1.300 gulden, èn het batig slot van de rekening (Gemeenteverslag 1852, 94).

193 R.C.J. van Maanen e.a. (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad* II, 125; G.P.M. Pot, *Arm Leiden*, 245-246.

194 Har Meijer, *Het vuil, de stad en de dokter*, 243; R.C.J. van Maanen e.a. (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad* III, 157.
De H. Elisabeth Vereeniging is op 20 mei 1863 door de gemeente Leiden erkend (Archief RAL, inv.nr LB 77850, 7).

195 Het aantal werkende leden steeg van 16 in 1861 tot 20 vanaf 1887. Was de instelling in 1861 176 gewone bijdragende leden rijk, sinds 1875 waren dat er steeds meer dan 200. Ook de uitgaven vanwege verstrekte ondersteuning namen toe, van (afgerond) 800 gulden in 1861 tot 3.350 gulden in 1897; pas in 1883 werd er meer dan 2.000 gulden per jaar uitgegeven - met een uitschieter in het cholerajaar 1866: meer dan ƒ 2.450,-. (Archief RAL, inv.nrs LB 77850 en LB 77851).
Overigens mocht ook de Vereeniging zich vrijwel steeds koesteren in de weelde van een *saldo in kas* (ook wel genoemd: voordeelig saldo, batig saldo of contanten in kas). In het boekjaar 1895-'96 kwam weliswaar een balanstekort ad ƒ 165,38 voor, maar daar stond ƒ 168,37 aan contanten in kas tegenover. (Archief RAL, inv.nrs LB 29899 en LB 77843).

196 Archief RAL, inv.nr LB 77851, 4.

197 H. Beukers, *De Faculteit der Medische Studenten in vroeger jaren*, 36.

198 H. Beukers, *De opkomst van het universitair onderwijs in verloskunde en gynaecologie in Nederland*, 247-249; G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 770-771, 1723-1725.
In zijn (Utrechtse) oratie (1867) benadrukte Tj. Halbertsma de betekenis van een verloskundige polikliniek voor de geneeskundige opleiding. Steeds gesteund door hun hoogleraar leerden de studenten hier "op eigen wieken drijven", als voorbereiding op de latere praktijk. De kliniek in het ziekenhuis was in zijn visie een soort propaedeuse, waar zich hoofdzakelijk normale gevallen voordeden.

199 Eerste halfjaarlijks verslag, 1876 (2e helft).

200 Jaarverslag 1900-'01.

201 Vele jaren lang, in elk geval de negentiende eeuw uit, waren dat mr J.A.F. Coebergh en J.J. Hubrecht resp. dr D. de Loos; notaris Coebergh maakte zelfs van 1876 tot 1921 deel uit van de Commissie van toezicht van de Studentenvereeniging tot ondersteuning van behoeftige kraamvrouwen te Leiden, zo blijkt uit de door Reinildis van Ditzhuyzen ingeleide en geannoteerde jeugdherinneringen van diens dochter Dorothea (zie Bibliografie).

202 Jaarverslag 1886-'87.

203 Jaarverslag 1895-'96.

204 Is in het eerste halfjaarlijks verslag (1876, 2e helft) al sprake van "adsistent van de verloskundige afdeeling" "die ons als adviseerend lid zoo getrouw ter zijde had gestaan", vanaf het jaarverslag 1881-'82 wordt het adviserend bestuurslid structureel vermeld.

205 Zo wisselden binnen de eerste helft van de jaren negentig de verloskundig assistenten J. Freericks, N.J.F. Pompe van Meerdervoort, H.J. de Witt en P.C.T. van der Hoeven (1870-1953), sinds 1903 als opvolger van Veit hoogleraar in de verloskunde en vrouwenziekten te Leiden (G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 883-884), elkaar als adviserend bestuurslid van de Vereeniging af. In deze hoedanigheid traden tussen 1881 en 1900 successievelijk de volgende oud-bestuursleden op: Steyn Parvé, P.H. Simon Thomas, Korteweg, Kouwer, Metzlar, Doorman en Semmelink - de laatstgenoemde twee bij herhaling.

206 Almanak 1887, 277.
De toen vastgestelde statuten werden ultimo 1886 in de *Nederlandsche Staatscourant* gepubliceerd (Archief RAL, inv.nr LB 29897 en LB 77842).
207 Almanak 1890, 362; Archief RAL, inv.nr LB 29897.
208 Almanak 1890, 301 e.v.
209 Archief RAL, inv.nrs LB 29898 en LB 77841; zevende halfjaarlijks verslag, 1879 (2e helft).
210 Negende halfjaarlijks verslag, 1880 (2e helft).
211 Zevende halfjaarlijks verslag, 1879 (2e helft).
212 In deze rubriek bevond zij zich in goed gezelschap, later zagen bijv. het Uitvoerend Comité op het Ziekenhuis (1894) alsook het Medisch Gezelschap 'Ο 'Αγγύστυρα (1895) zich zo ingedeeld (Almanak 1895, 189, resp. 1896, 189-190).
213 In de Almanak voor 1901 maakt de Vereeniging deel uit van de 'Andere studentenvereenigingen, waarvan alle Corpsleden lid kunnen worden', en behoort zij dus niet meer tot de rubriek 'Openbare Vereenigingen'. Is zij in die voor 1902 een van de 'Vereenigingen zonder ballotage ook voor niet- Corpsleden', in de Almanak voor 1908 komt zij voor onder de 'Vereenigingen voor alle studenten, Vereenigingen zonder ballotage'.
214 *Jaarboekje der Leidsche Studenten-Vereeniging 'Pergo et Perago' voor het jaar 1908*, 154-155.
215 *Jaarboekje voor het Studiejaar 1910-1911 van de Medische Faculteit der Leidsche Studenten*, 18-19.
216 Achtereenvolgens: Treub, Pauw, Steyn Parvé, Bollaan, Simon Thomas, Van Anrooy, Nolen, Korteweg, Römer, Kouwer, Idzerda, Hocke, Metzlar, Doorman, Schey, Groen, Van der Wey, Semmelink, Rutgers van der Loeff en Benjamins.
217 Veelbelovend waren sommigen zeker. Onder de bestuursleden van de Vereeniging bevond zich menig toekomstig hoogleraar. Dat gold voor H. Treub en B.J. Kouwer (verloskunde en gynaecologie), alsmede voor J.K.A. Wertheim Salomonson (neurologie en röntgenologie), H. Burger (KNO), R. de Josselin de Jong (algemene pathologie en pathologische anatomie), W.A. Kuenen (o.a. tropische geneeskunde), C.E. Benjamins (KNO), L. Polak Daniëls (interne geneeskunde), G.J.W. Koolemans Beijnen (tropische geneeskunde), J. van der Hoeve (oogheelkunde) en J.H. Zaayer (chirurgie).
218 G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 1107-1108; Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 277-279.
219 Het Leden-album van het dispuut 'Hippocrates', 1877-1892, meldt over Bentfort: "Verliet September 1886 de akademie en werd in Amsterdam tot adsistent benoemd." (Archief RAL, inv.nr 36.10, 12). Daar komt hij voor in de jaarboeken 1886-'87 en 1887-'88 van de Universiteit van Amsterdam als een van de drie artsen van het Buitengasthuis; in het jaarboek 1888-'89 is dit trio vervangen door drie andere artsen (schriftelijke mededeling dd. 16 augustus 2010 van Erik van Scheepen, vanwege Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam).
220 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 480-481.
221 zie o.a.: Almanak 1883, 239 (versus 1885, 276-277); 1889, 296-297; 1890, 335, 339.
222 zie tevens Intermezzo IV.
223 zie in dit verband ook Bijlage IIA: Bestuursleden Vereeniging tot ondersteuning van behoeftige kraamvrouwen enz. te Leiden (1877-1900).
224 H. Beukers, *De Faculteit der Medische Studenten in vroeger jaren*, 36.
Bestel is een soort van hardgebakken gekruid masteluinbroodje, vroeger gebruikt om pap voor kraamvrouwen van te koken, anijsbeschuitbol (*Van Dale's Nieuw Groot Woordenboek der Nederlandse Taal* ('s-Gravenhage 1950[7]), 218).
225 Eerste halfjaarlijks verslag, 1876 (2e helft).
226 zie tevens Bijlage IIB over omvang en omzet van de Vereeniging.
227 Hoewel de in de Almanak vermelde aantallen ontleend lijken aan de verslagen van de Vereeniging, komen hier en daar tussen beide bronnen verschillen voor; deze zijn evenwel niet van dien aard, dat zij een behoorlijke indruk van de ontwikkeling van de Vereeniging in de weg staan.

228 Almanak 1881, 294.
229 Almanak 1883, 271.
230 bijv. in Almanak 1884, 285.
231 Almanak 1885, 298-299.
232 Almanak 1886, 286-287
233 Almanak 1887, 276-277.
Nog in de jongste jaren zestig werd elke Leidse semi-arts geacht lid van de Vereeniging te zijn (mededeling van Harm Beukers).
234 Almanak 1888, 296.
235 Almanak 1889, 314-315.
236 Almanak 1890, 362.
237 Almanak 1891, 297, 316.
238 Almanak 1892, 274.
239 Almanak 1893, 256.
240 Sequah was het pseudoniem van Charles A. Davenport (1841-1934), afgezant van de Sequah-company Limited, waarvan de producten rond de eeuwwisseling gretig aftrek vonden en aanbevolen werden tegen allerlei ziekten; in het bijzonder de Sequah-olie, *Prairie-flower-ointment* genaamd, bleek het goed te doen (Gerrit van Vegchel, *Medici contra kwakzalvers*, 49, 52, 106-107).
Apropos: volgens de Almanak heeft Sequah de medicus toch weten te verleiden, blijkens het 'Mengelwerk'-artikel over 'Losse Aantekeningen over Typen': "Ook de dokter heeft zijn cylinder, die steeds met zoo'n deftigheid werd afgenomen en op tafel gezet, voor hij zich naar het ziekbed begaf, aan den kapstok gehangen; heeft zich een Sequah-hoed gekocht en is op een wiel gaan zitten. Wat de deftigheid verliest, wint de snelheid." (Almanak 1897, 263).
Trouwens: toen de opzien barende wonderdoener eind 1891 op zijn tournee door Nederland Leiden bezocht, zouden - naar verluidt - enthousiaste studenten de vier paarden voor zijn koets hebben uitgespannen en zelf de gevierde heiland hebben voortgetrokken … (Internet-info Albert H. Luttikhuis).
241 Almanak 1894, 149.
242 Almanak 1895, 208.
243 Almanak 1896, 239.
244 Almanak 1897, 209.
245 Almanak 1898, 213-214.
246 Almanak 1899, 192.
247 Almanak 1900, 194.
248 H. Beukers, *De Faculteit der Medische Studenten in vroeger jaren*, 36.
In het jaarboekje van de Medische Faculteit der Leidsche Studenten voor de cursus 1910-'11 (20) krijgt de Vereeniging 'Ziekensteun' de volgende beschrijving mee:
"Deze Vereeniging stelt zich ten doel, behoeftige patiënten, welke uit het Academisch Ziekenhuis ontslagen zijn, en patiënten van de Poliklinieken, te ondersteunen met versterkende middelen, kleederen, kunstledematen, enz.
Uit het verslag van werkzaamheden over het tijdvak 1 December 1908 tot 1 December 1909 blijkt, dat van de 27 aanvragen om ondersteuning 21 geholpen konden worden. In het geheel werden 29 gevallen behandeld. De ondersteuning liep gemiddeld over 15 weken, en bedroeg *ƒ* 2.- à *ƒ* 2.50 per week. In vele gevallen kon wegens de weinige geldmiddelen niets of te weinig uitgekeerd worden.
De uitgaven bedroegen over 1909 ruim *ƒ* 500.-; er is een klein batig saldo.
Het Bestuur spreekt er zijn leedwezen over uit, dat er *vooral onder de medische studenten vóór het candidaats-examen*, nog zoovelen zijn, die het groote nut der Vereeniging niet schijnen in te zien.
Werkende leden zijn medische studenten, die het propaedeutisch of eerste natuurkundig

examen hebben afgelegd, en zich bereid verklaard hebben, ingekomen aanvragen om ondersteuning te onderzoeken en verder te behandelen.
Contributie: *f* 2.- per jaar (voor werkende èn buitengewone leden)."

Pas in de editie voor 1913 (170) wordt de Vereeniging 'Ziekensteun' voor het eerst in de Almanak van het LSC vermeld, dan samen met de Vereeniging tot ondersteuning van behoeftige Kraamvrouwen opgenomen onder de 'Vereenigingen voor alle studenten zonder ballotage'.

249 zoals blijkt uit het evaluerend verslag dat deze instelling uitgaf bij haar 12½-jarig jubileum in 1873 (zie Bibliografie), waarin eveneens kwantitatieve en financiële informatie de boventoon voert (Archief RAL, inv.nr LB 77851). Al zouden wij de H. Elisabeth Vereeniging te kort doen wanneer wij zouden voorbijgaan aan de gevoelvolle woorden waarmee haar verslag van 1862 eindigt: "Veel leed zullen wij trachten te verzachten, menige zieke eene verkwikkende ligging te bezorgen, vele zwakken die anders misschien zullen bezwijken, door versterkende middelen tot hunnen vorige krachten terug te brengen." (Geciteerd in: Har Meijer, *Het vuil, de stad en de dokter*, 243).

250 Gemeenteverslag 1851, 4-5, resp. R.C.J. van Maanen e.a. (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad* III, 41.

N.B. Waar in onderstaande noten (251-342) geen bron is vermeld, zijn de biografische notities opgesteld aan de hand van diverse naslagwerken, m.n. Winkler Prins Encyclopaedie (Amsterdam/Brussel 1947-1955[6]).

251 Naamgever van het dispuut was de universele Duitse natuuronderzoeker Alexander von Humboldt (1769-1859), broer van de geleerde en staatsman Wilhelm von Humboldt, aan wiens *Bildungs*-ideaal eerder aandacht is geschonken (in Hoofdstuk II, noot 1). In zijn voornaamste werk - *Kosmos. Entwurf einer physischen Weltbeschreibung* (1860) - gaf Alexander von Humboldt een synthese van wat destijds in de natuurwetenschappen bekend was. Als velen van zijn tijdgenoten zocht hij naar een wezenlijke eenheid in de natuur. (H.A.M. Snelders, *Romantiek en 'Naturphilosophie'*, 168, 190). Unieke betekenis is toegekend aan zijn streven naar internationale uitwisseling van geleerden en studenten (*Universele Wereld Geschiedenis* 8 (Den Haag/Hasselt 1976) 234).
N.B. Aangezien het archief van dit dispuut, net als dat van andere LSC-gezelschappen, nog niet is geïnventariseerd, hebben wij voor de verantwoording van dit bestand onze toevlucht moeten nemen tot de thans ter beschikking staande verwijzingen.

252 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek IV, 191.
De Franse wiskundige en astronoom Pierre Simon - sinds 1817: markies de - Laplace (1749-1827) bekleedde niet alleen onder het Napoleontische bewind hoge politieke functies, zoals die van minister van binnenlandse zaken, maar hij heeft bovenal oorspronkelijke en belangrijke bijdragen aan de wetenschap geleverd, in het bijzonder op het gebied van de hemelmechanica en op dat van de fysica en zuivere wiskunde. Op het terrein van de theoretische sterrenkunde ontdekte hij o.a. de onveranderlijkheid van alle beweging van de planeten, en ontwikkelde hij een theorie over het ontstaan van het zonnestelsel, de zogenoemde nevelhypothese. In de wiskunde behandelde Laplace o.m. de leer van de bolfuncties en de waarschijnlijkheidsrekening. Zijn voornaamste werken zijn *Exposition du système du monde* (1796), een overzicht van de mechanische theorie van het zonnestelsel, en *Traité de mécanique céleste*, de tussen 1799 en 1825 in vijf delen verschenen neerslag van zijn ontdekkingen op het gebied van de theoretische sterrenkunde. (Maarten Franssen, *Archimedes in bad*, 80-86; Hans van Maanen, *Het kerkhof van de wetenschap*, 52, 152; en diverse encyclopedieën).

253 Vandaar dat de opmerking van Co Modderman, die vanaf 1850 aan de 'philosophische faculteit' te Leiden wis- en natuurkunde studeerde, allerminst verwondert: "Het spreekt van zelf dat ik spoedig kennis maakte met hen, die dezelfde colleges volgden. Dit waren, behalve

[a.s. natuurwetenschappers], allen medici. Met eenigen der laatsten ging ik tijd lang dagelijks om" (W. Otterspeer, *De studententijd van Co Modderman*, 102, 116).

254 Dat was bijv. het geval met A.F. Holleman, die in 1879 als student geneeskunde was ingeschreven, in de Almanak voor dat jaar evenwel nog niet voorkomt maar in die voor 1880 als student wis- en natuurkunde te boek staat; van 1880 tot 1885 was hij 'Humboldt'-lid, in 1881-'82 bovendien ab-actis en in zijn laatste jaar praeses, alvorens hij in 1887 promoveerde op een scheikundig onderwerp. (Deze gegevens zijn o.m. ontleend aan de lijst van leden en die van bestuursleden van het dispuut 'Humboldt').

255 Zo was P.C.T. van der Hoeven op 21 september 1888 wel ingeschreven als student wis- en natuurkunde, maar die studierichting verliet hij al spoedig voor de geneeskunde, waarin hij in 1896 promoveerde; zijn lidmaatschap van 'Humboldt' heeft nog geen vol jaar geduurd.
Dezelfde weg bewandelde Ch.M.A. Hartman, die in 1889 eveneens als student wis- en natuurkunde was ingeschreven, maar die volgens de Almanak 1893 als medisch student quaestor van het dispuut 'Humboldt' was, waarvan hij in de jaren 1890-'93 lid was; toch zou hij in 1899 in de wis- en natuurkunde promoveren. (Deze gegevens zijn o.m. ontleend aan de lijst van leden en die van bestuursleden van het dispuut 'Humboldt').

256 Almanak 1882, 247.

257 In de Almanakken voor 1920 en volgende jaren is 'Humboldt' nog wel opgenomen onder de wetenschappelijke corps-disputen, maar met de aantekening: "(Momenteel zonder bestuur)." In die voor 1924 komt 'Humboldt' voor het eerst sinds 1879 niet meer voor, en was aan een blijkbaar kwijnend, in elk geval (be)stuurloos bestaan een einde gekomen. Echter: "De toekomstige wis- en natuurkundigen vinden sinds 1945 hun dispuut in 'Humboldt', daterende van 1877 en na de oorlog als Corpsdispuut heropgericht." (*Geschiedboek van het Leidsche Studenten Corps*, 118-119),
Overigens verkeerde 'Humboldt' destijds in 'goed' gezelschap, want ook het wis- en natuurkundig dispuut 'Christiaan Huygens', opgericht op 15 maart 1895, was in zwaar weer verzeild geraakt, blijkens de gelijkluidende mededeling in de Almanak 1923: "(Momenteel zonder bestuur)." Net als 'Humboldt' ontbreekt 'Christiaan Huygens' in de Almanak 1924. Maar waar van 'Humboldt', althans tot en met 1930, daarna niets meer wordt vernomen, beleefde 'Christiaan Huygens' een wedergeboorte, wordt namelijk in de Almanakken voor 1928 en volgende jaren opnieuw vermeld.

258 Deze gegevens zijn ontleend aan de lijst van leden van het dispuut 'Humboldt'.

259 Volgens de Almanak 1884 zou Dekhuyzen in 1882-'83 praeses van 'Humboldt' zijn geweest, maar dat moet op een misverstand berusten, want dat was volgens de lijst van bestuursleden van het dispuut toen R.H. van Dorsten, en Dekhuyzen komt daarop überhaupt alleen als ab-actis voor. Wèl zou hij o.m. praeses zijn geweest van de 'philosophische' faculteit, in 1881-'82 (Almanak 1883, 181).

260 Deze gegevens zijn ontleend aan de voordrachtenlijst van het dispuut 'Humboldt'.

261 G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 420-421.

262 Almanak 1891, 247, 307.

263 G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 421.

264 Almanak 1893, 301-302: "Het is te betreuren dat de leiding van het prakticum der physiologie en in het bijzonder dat der physiologische chemie, zóóveel te wenschen overliet, dat de a.s. candidaten weinig of geen voordeel konden trekken van dit voor medici zoo hoogst gewichtige vak." Vijf jaar verder was de situatie blijkbaar nauwelijks gewijzigd, laat staan verbeterd, want toen werd verandering gewenst in de "cursus der practische physiol. chemie" (Almanak 1898, 99).

265 Jan Teeuwisse, *Utrechtse universiteitsportretten*, 160-161.

266 C. Offringa, *Van Gildestein naar Uithof* I, 288-289.

267 Geciteerd in: C. Offringa, *Van Gildestein naar Uithof* I, 338.

268 G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 420.

269 Geciteerd in: C. Offringa, *Van Gildestein naar Uithof* I, 296-297 noot 14.
270 C. Offringa, *Van Gildestein naar Uithof* I, 256; vgl. 334.
271 C. Offringa e.a., *Van Gildestein naar Uithof* II, 281.
272 Geciteerd in: C. Offringa e.a., *Van Gildestein naar Uithof* II, 281 noot 2.
Jacob Roos (1887-1942) was sinds 1927 hoogleraar veterinaire fysiologie aan de Rijksuniversiteit te Utrecht (C. Offringa e.a., *Van Gildestein naar Uithof* II, 15).
273 De Franse patholoog en anatoom Louis-Antoine Ranvier (1835-1922) ontdekte de insnoeringen die zijn naam dragen, en ook wel knopen van Ranvier worden genoemd, in 1878.
De Franse fysioloog Etienne Jules Marey (1830-1904) wordt wel gezien als de vader van de chrono-fotografie - hij nam opeenvolgende foto's om beweging zichtbaar te maken. In 1878 verscheen zijn *La méthode graphique dans les sciences expérimentales*.
274 Deze gegevens zijn ontleend aan de lijst van leden en die van bestuursleden van het dispuut 'Humboldt'.
275 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek III, 106.
276 J.S. Theissen, *Levensberichten van professoren en lectoren*, 675, 714-715.
277 Deze gegevens zijn ontleend aan de lijst van leden en die van bestuursleden van het dispuut 'Humboldt'.
Zaayers proefschrift behelsde een *Bijdrage tot de kennis van den oorsprong en den bouw der naevuscellen en der naevotumoren*.
278 zie voor en over Korteweg tevens Intermezzo III.
279 G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 2217; Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 256; M. van Wijhe, 'De lachgas-zuurstof narcose volgens Zaaijer', in J.J. de Lange e.a. (red.), *Van aether naar beter*, 39-44.
280 Bedoelde rectorale afscheidsrede is opgenomen in: Marten van Wijhe, *From Stupefaction to Narcosis. A Study of the Development of Inhalation Anaesthesia in the Surgical Department of the Leiden Academic Hospital,* 125-146 (inclusief Engelse vertaling).
Ondanks Zaayers belangrijke bijdrage aan de pijnbestrijding door de toepassing van lachgasnarcose als routinemethode bij chirurgische operaties zou het tot 1951 duren voor de eerste Nederlandse leerstoel in de anesthesie werd ingesteld, evenwel niet te Leiden maar aan de Universiteit van Amsterdam - daar toen bezet door mevrouw D.M.E. Vermeulen-Cranch (1915-2011). (Marten van Wijhe, *From Stupefaction to Narcosis*, 9).
281 Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 257.
282 P.J. Kuijjer e.a. (red.), *Nederlandse Vereniging voor Heelkunde*, 64.
283 Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 257.
284 P.J. Kuijjer e.a. (red.), *Nederlandse Vereniging voor Heelkunde*, 103.
285 Ibidem, 57, 87, 139; Daniel de Moulin, *A History of Surgery*, 319.
286 P.J. Kuijjer e.a. (red.), *Nederlandse Vereniging voor Heelkunde*, 136.
287 Ibidem, 87.
Zie voor een beschrijving van dit lachgasnarcose-apparaat: Marten van Wijhe, *From Stupefaction to Narcosis. A Study of the Development of Inhalation Anaesthesia in the Surgical Department of the Leiden Academic Hospital*, 49-55.
288 P.J. Kuijjer e.a. (red.), *Nederlandse Vereniging voor Heelkunde*, 125.
289 Ibidem, 117, 119.
290 Zo heeft Zaayer in het eerste decennium van de twintigste eeuw de uretero-ileo-cutaneostomie verricht, opende hij in 1912 een longabces, behandelde hij in 1914 gastroptosis met pexie ("door de maag met de kleine curvatuur aan de voorste buikwand te hechten"), en hebben hij en anderen in de jaren twintig van de vorige eeuw operaties op hersenen en zenuwen uitgevoerd (P.J. Kuijjer e.a. (red.), *Nederlandse Vereniging voor Heelkunde*, resp. 57, 132, 124 en 59).
291 Marten van Wijhe, *From Stupefaction to Narcosis. A Study of the Development of Inhalation Anaesthesia in the Surgical Department of the Leiden Academic Hospital*, 28.

292 P.J. Kuijjer e.a. (red.), *Nederlandse Vereniging voor Heelkunde*, 148.
Doordat hij ver voor de troepen uitliep, heeft Zaayer geen 'school' gemaakt - de lachgasnarcose als routinemethode vond in slechts weinig Nederlandse ziekenhuizen navolging. Wèl heeft zijn Leidse opvolger, W.F. Suermondt (1890-1976), in de door Zaayer ingevoerde werkwijze niet of nauwelijks veranderingen aangebracht. (Marten van Wijhe, *From Stupefaction to Narcosis. A Study of the Development of Inhalation Anaesthesia in the Surgical Department of the Leiden Academic Hospital*, 29). Daniel de Moulin heeft Zaayers prestaties in een internationale context geplaatst in zijn *A History of Surgery* (in het bijzonder: 315, 334-336).
293 W.N.A. Klever, lemma *'Bolland'*, 46.
294 Ibidem.
In zijn Bolland-biografie (481-482, (632)) schrijft Willem Otterspeer de medische behandeling van Bolland ten onrechte aan Teunis Zaayer toe in plaats van aan diens zoon Johannes Henricus Zaayer, hetgeen alleen al weinig waarschijnlijk is omdat de vader anatoom was, maar bovenal niet goed mogelijk aangezien Teunis al in 1902 was overleden. Zoon Zaayer heeft Bolland tussen 1914 en 1921 bij herhaling in het ziekenhuis laten opnemen, de eerste keer om hem aan zijn galblaas te opereren.
295 In de ogen van de studenten betekende "'t Heengaan van den grooten Redemeester (…), niet alleen voor Leiden maar voor de gansche vaderlandsche wetenschap, een gevoelig verlies." (Almanak 1923, 115).
296 De Duitse anatoom en fysioloog Ernst Heinrich Weber (1795-1878), die zich met psychologie en wiskunde, met zintuigen en prikkels bezighield, gaf samen met zijn broer, de natuurkundige Wilhelm (Eduard) Weber (1804-1890) *Die Wellenlehre auf Experimente gegründet* (1825) uit. Wilhelm heeft zich zeer verdienstelijk gemaakt op het gebied van verschijnselen zoals magnetisme, inductie en elektrische eenheden.
297 Deze gegevens zijn ontleend aan de lijst van leden en die van bestuursleden van het dispuut 'Humboldt'.
298 Willem Otterspeer, *Bolland*, 394, 522.
299 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek III, 104.
300 Ibidem, 110.
301 Ibidem, 152.
302 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek I, 163-164.
303 Ibidem, 171-172.
Toch was daarmee niet het laatste woord gezegd, want in de vergadering van 11 mei 1889 "wijst 't lot 't lid De Haan als improvisator aan" (LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek II, 313; vgl. dit Hoofdstuk, noot 348). Overigens: heeft Van Bemmelen zich bij het indienen van zijn amendement laten inspireren door de zienswijze van prof. Lorentz, een maand eerder?
304 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek II, 69.
305 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', map Voordrachten Humboldt (1885-1894).
306 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek II, 69.
307 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek V [, 28].
308 Ibidem, 51.
309 Ibidem, 63.
310 Ibidem, 124-125.
311 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek I, 66.
312 Ibidem, 74.
313 Ibidem, 138.
314 LSC-archief Dispuut 'Humbold', Notulenboek II, 167.
315 Ibidem, 309.
Van Emden zou medio 1896, met lof, promoveren tot doctor in de geneeskunde op het proefschrift *Bijdragen tot de kennis van het bloed* (M.J. van Lieburg & F.A. van Lieburg, *Album Promotorum van de Rijksuniversiteit Leiden 1813-1900*, 267).

316 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek IV, 26 resp. 68.
317 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek III, 107-110.
318 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek II, 238-239.
319 Ibidem, 235.
320 De belangstelling voor de microscoop was niet zo verwonderlijk in een tijd, toen het apparaat als 't ware een 'revival' beleefde (zie m.n. het artikel van H. Beukers over *De beginjaren van de microscopie aan de geneeskundige faculteiten te Utrecht en Leiden*).
321 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek I, 217-218.
322 Ibidem, 224.
323 Ibidem, 231.
324 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek II, 5.
325 Ibidem, 18-22.
Op dat ogenblik had Giltay nota bene al de titel van doctor (in de plant- en dierkunde) op zak.
326 Nadat de Duitse wis- en natuurkundige Ernst Karl Abbe (1840-1905) in 1872 de eerste microscoop volgens de nieuwe berekeningsmethode had vervaardigd en op wetenschappelijke basis met de verbetering van de microscoop was begonnen, legde hij een jaar later in Jena het fundament voor de wetenschappelijke methode om microscopen te bouwen. In 1874 leidde hij het ruimtelijk oplossend vermogen van een ideale microscoop af. In 1866 had de fabrikant Carl Zeiss Abbe ertoe bewogen goede microscopen te construeren, welke instrumenten o.a. Robert Koch hielpen bij zijn grote ontdekkingen op bacterieel gebied. (*Universele Wereld Geschiedenis* 8 (Den Haag/Hasselt 1976) 264, 271, 781; *Universele Wereld Geschiedenis* 11 (Den Haag/Hasselt 1978) 535; G.A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, 219). Daarnaast valt Abbe, grondlegger van de Carl Zeiss-Stichting voor sociale en wetenschappelijke doeleinden, te beschouwen als een van de eerste moderne sociale werkgevers op liberale grondslag. (*Universele Wereld Geschiedenis* 8, 786).
De Duits-Engelse astronoom Friedrich Wilhelm (sinds 1816: Sir William) Herschel (1738-1822) verbeterde de telescoop door de lichtsterkte ervan verder te vergroten; de spiegeltelescoop werd tegen 1800 voor het eerst, met veel succes, door hem toegepast. In 1781 had Herschel de zevende grote planeet, Uranus, ontdekt, waarna een reeks nieuwe ontdekkingen volgde, zoals de eigen beweging van de zon en van het zonnestelsel, Melkwegstelsel, in 1783. In 1800 en 1801 ontdekten hij en Johann Wilhelm Ritter onzichtbare stralen in aardse lichtbronnen en in de zon: het infrarood en het ultraviolet; een jaar verder ontdekte hij dat het infrarode gedeelte van het spectrum van de zon thermische reacties veroorzaakt, door welke vondst warmtestraling deel ging uitmaken van de optica. Eveneens in 1802 ontdekte hij het eerste binaire systeem, bestaande uit twee sterren die bijeen worden gehouden door de band van wederzijdse aantrekking. (*Universele Wereld Geschiedenis* 7 (Den Haag/Hasselt 1976) 489, 669; *Universele Wereld Geschiedenis* 8, 237, 247, 255, 266; *Universele Wereld Geschiedenis* 9 (Den Haag/Hasselt 1974) 506-508; *Universele Wereld Geschiedenis* 11, 459, 573).
327 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek I, 203.
328 Ibidem, 77.
329 Ibidem, 187-188.
De genoemde student L.P.C. Luyten, ingeschreven op 27 september 1880 voor wis- en natuurkunde, komt in de ledenlijst van 'Humboldt' niet voor; in de bewuste bijeenkomst zal hij vermoedelijk als hospitant van zich hebben doen horen, maar tot zijn lidmaatschap van het dispuut heeft dat dus niet geleid.
330 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek II, 260.
331 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek I, 178-179.
332 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek II, 120-121.
333 Ibidem, 6.
L.A.W. Noorduyn heeft zich inderdaad niet laten afschrikken, want ondanks de weinig lovende

kritiek op zijn redenaarsdebuut heeft hij het tot ab-actis van 'Humboldt' weten te brengen, in 1883-'84, en is hij bij zijn afscheid, eind 1884, tot erelid benoemd. (Deze gegevens zijn ontleend aan de lijst van leden en die van bestuursleden van het dispuut 'Humboldt').
De door Noorduyn te berde gebrachte wet van Fourier is, net als de integraal van Fourier en de reeks van Fourier, genoemd naar de Franse wis- en natuurkundige Jean Baptiste Joseph Fourier (1768-1830).

334 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek I, 176.

335 zie dit Hoofdstuk, noot 255.

336 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek III, 153-154.
In tegenstelling tot de moderne fysica, waarin de ether niet meer optreedt, was het begrip 'ether' in de 'klassieke' natuurkunde omstreeks 1870 van groot belang, overigens zonder dat men erin slaagde de eigenschappen van de ether en het verband tussen ether en materie wetenschappelijk bevredigend te duiden. De Leidse fysicus Lorentz gelukte het wel een oplossing voor dit vraagstuk te vinden, o.m. door ether en materie scherp te onderscheiden. Juist in 1892 publiceerde hij in deze context de eerste versie van wat later zijn 'elektronentheorie' zou heten. Vanwege zijn betekenisvolle bijdragen op dit terrein heeft Lorentz' opvolger te Leiden, de Oostenrijker Paul Ehrenfest (1880-1933), hem in 1923 de eretitel 'Grootmeester van den wereld-aether' toegekend. (A.J. Kox, *Hendrik A. Lorentz (1853-1928)*, 223-229, 235 - met een beschrijving van de overgang van 'klassieke' naar moderne natuurkunde).

337 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek II, 200.
Joseph Louis Lagrange (1736-1813) was een wiskundige en astronoom van Italiaanse afkomst, die later in Frankrijk en Pruisen werkzaam is geweest. Samen met de Zwitser Leonhard Euler (1707-1783) behoorde hij tot de grootste wiskundigen van de achttiende eeuw (vgl. Casper Hakfoort, *Optica in de eeuw van Euler*, 74, in welk academisch proefschrift Lagrange overigens schittert door afwezigheid). Lagrange kan worden beschouwd als de grondlegger van de variatierekening. Zijn naam is o.a. verbonden aan de interpolatieformule van Lagrange en de vergelijkingen van Lagrange.

338 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek IV, 79-82.
Manuel Straub (1858-1916) is vooral bekend als hoogleraar in de oogheelkunde aan de Universiteit van Amsterdam (1895-1916). Eerder, in 1887, had hij zich te Berlijn in Kochs opvattingen over de etiologie der ziekten verdiept, terwijl hij in 1889 in Parijs was geweest om er Pasteurs inzichten op het terrein der microbiologie en der immuniteitsleer te bestuderen. Vrucht van deze reizen was het, samen met dr J. de Haen, in 1895 geproduceerde werk *Voordrachten over bacteriologie*. De Leidse universiteit kende Straub op 8 februari 1893 een eredoctoraat in de geneeskunde toe. (G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 1902-1903).
De Engelse natuurkundige John Tyndall (1820-1893) heeft zich m.n. toegelegd op onderzoekingen naar warmtestraling, beweging van gletsjers, absorptievermogen van waterdamp, voortplanting van geluid, de blauwe kleur van de hemel en het kiemvrij maken van ruimten. Hij werkte in het laboratorium van de 'Royal Institution of Great Britain', in 1799 door de Amerikaan Benjamin Thompson (graaf Rumford) gesticht. Los van de belangrijke betekenis hiervan voor schei- en natuurkunde behoorde ook de 'popularisering' van de wetenschappelijke vooruitgang tot de opdracht van de Royal Institution; in deze nieuwe voordrachtskunst, de experimentele lezingen, blonk Tyndall uit. (*Universele Wereld Geschiedenis* 8 (Den Haag/Hasselt 1976) 233-234).
Gijsbert Romyn was enkele jaren eerder, op 1 juli 1893, te Leiden tot doctor in de artsenijbereidkunde gepromoveerd op een studie naar *De bepaling van de in water opgeloste zuurstof* (M.J. van Lieburg & F.A. van Lieburg, *Album Promotorum van de Rijksuniversiteit Leiden 1813-1900*, 261).

339 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek IV, 106.

340 De Duitse bioloog Johannes (Peter) Müller (1801-1858) was toonaangevend hoogleraar in anatomie, fysiologie en pathologie te Berlijn. Hij leidde er een groot aantal veelbelovende wetenschappers op, onder wie Virchow en Helmholtz. Deze aanhanger van de 'Naturphilosophie' en vitalist deed belangrijk onderzoek op het terrein van de embryonale ontwikkeling van de geslachtsorganen. Hij beoefende de fysiologie op vergelijkende grondslag; zijn tweedelige *Handbuch der Physiologie des Menschen* (1833-'40) beïnvloedde generaties van medici en biologen. Afkerig van vivisectie wendde hij zich uiteindelijk tot de vergelijkende anatomie, en maakte zich ook op dit gebied zeer verdienstelijk. (Zie ook: Hoofdstuk I).
De Duitse zoöloog Christian Gottfried Ehrenberg (1795-1876) was sinds 1827 hoogleraar in de geschiedenis der geneeskunde en sinds 1842 secretaris van de Academie te Berlijn. Hij is vooral bekend geworden door zijn onderzoek van de microscopische organismen. Hij toonde de ééncelligen overal aan, en bestudeerde hun vaak gecompliceerde bouw, bijv. in *Die Infusionstierchen als vollkommene Organismen* (1838). In 1875 ontving hij als eerste de Leeuwenhoek-medaille van de Koninklijke (sinds 1938 ook: Nederlandse) Akademie van Wetenschappen.

341 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek II, 283-285.

342 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek III, 189-190.
De Duitse bioloog Ferdinand Julius Cohn (1828-1898) legde zich tijdens zijn opleiding vooral toe op de botanie, en bezette vervolgens in Breslau de leerstoel voor plantenfysiologie. Hij heeft zich hoofdzakelijk beziggehouden met het bestuderen van lagere organismen, waarvoor hij het eerst goede onderzoeksmethoden ontwikkelde. Tot zijn publicaties behoort *Neue Untersuchungen über Bacterien*.
De Duitse botanicus Carl Wilhelm (von) Nägeli (1817-1891), sinds 1852 hoogleraar in de plantkunde te Freiburg, nam samen met C. Cramer een groot deel van de inhoud van de bekende *Pflanzenphysiologische Untersuchungen* (1855-'58) voor zijn rekening. Als hoogleraar aan de universiteit van München (sinds 1857) stelde hij o.a. de micellairtheorie op in zijn *Theorie der Gärung* (1879).
De Duitse chemicus Eduard Buchner (1860-1917), hoogleraar te Würzburg, kreeg in 1907 de Nobelprijs voor scheikunde wegens zijn ontdekking van de zymase, een ferment uit de gistcel.

343 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek III, 211-214.

344 Ibidem, 178.

345 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek I, 132.

346 Ibidem, 184.

347 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek II, 308.

348 Ibidem, 313-314.

349 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek III, 44.

350 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek I, 139.
Biografisch heeft (anatoom?) Küllmann zich helaas niet op heterdaad laten betrappen.

351 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek III, 104.

352 Rond 1900 vallen evenwel enkele 'trendbreuken' op. Zo raakt dan geleidelijk de klad in de usance dat oud-leden hun dissertatie aan het gezelschap komen aanbieden, terwijl de toekenning van het erelidmaatschap steeds meer haar haast automatische karakter verliest. Omstreeks 1900 is het blijkbaar enkele keren nodig geweest leegloop van het gezelschap tegen te gaan door 'injecties' van vier à vijf nieuwe leden tegelijkertijd (in 1897, 1900, 1903, 1906 en 1907). Weliswaar waren dat niet de laatste stuiptrekkingen van het dispuut, want het heeft nog tot in de jaren twintig van de vorige eeuw bestaan, maar omdat de personele overzichten steeds minder secuur werden bijgehouden en persoonsgegevens na 1910 schaars zijn, blijft het gissen hoe levensvatbaar het gezelschap toen werkelijk was. Vergelijking van de ledenlijst met die van bestuursleden maakt dat euvel extra duidelijk: daaruit blijkt namelijk dat Koole, Fokker en Holwerda tenminste tot in 1910 bestuurslid zijn geweest, maar wanneer zij voor het lidmaatschap van 'Humboldt' hebben bedankt is in de ledenlijst niet geregistreerd.

353 Deze problematiek stak bij herhaling de kop op. In de kritiek op de ondervraging over de wervelтheorie van de schedel in april 1880 bijv. werd opgemerkt: "Naar aanleiding van 't feit, dat een lid bij dit alles een belangstellend toeschouwer bleef, herleefde de oude, maar niet verouderde diskussie omtrent de keuze der onderwerpen" (LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek I, 135). Terwijl in oktober 1888 een poging is gedaan om "de aanwezigen de, voor velen van hen nog geheel verborgene, geheimen der entropie te ontsluieren (...) Bij de kritiek bleken de aanwezigen veel lof te hebben over de wijze van voordragen van den heer Kuenen, maar maakte bezwaren over de moeilijkheid van het onderwerp, vooral voor de eerstbeginnenden. De Heer Kuenen gaf toe dat het onderwerp wat te geleerd was, en helderde nog eenige questies op" (LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek II, 260, 262).

354 zie voor een overzicht van de leden van het dispuut 'Humboldt' Bijlagen IIIA en IIIB.

355 Hippocrates, de naamgever van dit nog altijd bestaande dispuutgezelschap, wordt beschouwd als de grondlegger en vader van de Westerse geneeskunde. Niettemin dient men er zich rekenschap van te geven, dat de Hippocratische geneeskunde niet het begin, maar het hoogtepunt van een lange wetenschappelijke ontwikkeling is.
Hippocrates moet in 460 vóór Chr. zijn geboren op het Griekse eilandje Kos, waar hij later de praktijk uitgeoefend, zijn leerlingen onderwezen en er school gemaakt heeft. Meestal wordt aangenomen dat hij in 377 vóór Chr. de laatste adem heeft uitgeblazen.
De aan Hippocrates toegeschreven eed (*ius iurandum*) is wel de 'magna charta' der medische ethiek genoemd; de standaardtekst die tot in 2003 gehanteerd is, dateerde van 1878, en was vastgelegd in de wet op de uitoefening van de geneeskunst uit 1865 (*NRC Handelsblad* dd. 27 augustus 2003).
(Zie over Hippocrates o.a.: G.A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, 48-54; J.T. Buma, *Hippokrates de Grote*, 65; Wilhelm Capelle (inl.), *Hippokrates. Fünf auserlesene Schriften*, 9; Dieter Jetter, *Geschiedenis van de geneeskunde*, 86 e.v.).

356 De bescheiden van dit gezelschap bevinden zich in het Regionaal Archief Leiden, sub Kleine Inventarissen, nr 36 - hier kortheidshalve als volgt aan te halen: Archief RAL, inv.nr 36.1 e.v. (zie Bibliografie > Archivalia).

357 *Gedenkboek van het Leidsche Studentencorps*, 124 (gecorrigeerd: prof. Hoffmann i.p.v. prof Hoffman, en Molen- i.p.v. Solensteeg). Christiaan Karel Hoffmann (1841-1903) was vanaf 1875 hoogleraar dierkunde, vergelijkende ontleedkunde, fysiologie en embryologie te Leiden (R.E.O. Ekkart, *Icones Leidenses*, 289).

358 Zoals eerder gemeld is 'Hippocrates' aanvankelijk in de Almanak opgenomen onder de literaire disputen c.q. gezelschappen van Stijl en Welsprekendheid; zo beschouwd was in de leemte van een medisch dispuut (sinds 1862) nog altijd niet voorzien.

359 Het voorgaande (over wet en reglement) is ontleend aan: Archief RAL, inv.nrs 36.1, 36.2 en 36.3.

360 Archief RAL, inv.nr 36.5: Register van notulen van ledenvergaderingen, 16 november 1877 – 27 oktober 1882, 91.

361 Ibidem, 126-127.

362 Ibidem, 149, 154.

363 Ibidem, 138; A. Blussé van Oud Alblas e.a. (red.), *'Hippocrates' 1877-1977*, 17.

364 Archief RAL, inv.nr 36.5: Register van notulen van ledenvergaderingen, 16 november 1877 – 27 oktober 1882, 173.

365 Ibidem, 145, 174, 204.

366 Ibidem, 198-199.

367 Ibidem, 207-208.

368 Dit en volgende voorbeelden zijn ontleend aan het Hospitanten-album van 'Hippocrates', 1880-1889 (Archief RAL, inv.nr 36.16) en 1889-1939 (Archief RAL, inv.nr 36.17).

369 in: *Gedenkboek van het Leidsche Studentencorps*, 125.

370 Archief RAL, inv.nr 36.5: Register van notulen van ledenvergaderingen, 16 november 1877 – 27 oktober 1882, 4-5.

371 Ibidem, 27, 41-42.
372 Ibidem, 22-23.
373 Ibidem, 2-3.
374 Ibidem, 15.
375 Ibidem, 8-9, 11-12, 26.
376 Ibidem, 85-87, 157, 162, 166-173, 185-191, 202, 225, 233, 244.
377 Ibidem, 244, 246-248.
378 Ibidem, 121, [263].
379 A. Blussé van Oud Alblas e.a. (red.), *'Hippocrates' 1877-1977*, 12.
380 Archief RAL, inv.nr 36.5: Register van notulen van ledenvergaderingen, 16 november 1877 – 27 oktober 1882, 210; A. Blussé van Oud Alblas e.a. (red.), *'Hippocrates' 1877-1977*, 12-14.
381 Archief RAL, inv.nr 36.5: Register van notulen van ledenvergaderingen, 16 november 1877 – 27 oktober 1882, 56, 108, 233-234, 237, 239-240; A. Blussé van Oud Alblas e.a. (red.), *'Hippocrates' 1877-1977*, 16.
382 Archief RAL, inv.nr 36.5: Register van notulen van ledenvergaderingen, 16 november 1877 – 27 oktober 1882, 10, 32-33.
383 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 509-510, en *Groepsportret met Dame* III, 199-200.
Toen bijv. Alexander Ver Huell zich medio september 1840 in Leiden had laten inschrijven als student aan de juridische faculteit, schafte hij zich terstond een hond aan, zonder welke trouwe viervoeter hij zich zelden of nooit door de stad verplaatste. In zijn tweede studiejaar verzekerde hij zich van nieuw gezelschap, namelijk dat van de bulldog die in Ver Huells studententijd legendarisch zou worden. In zijn groentijd werd het duo evenwel nog met de nek aangekeken, zoals Ver Huell zelf laat weten: "Tot de verbazing van mijn mede-groenen had ik de brutaliteit van met deze hond, als Novitius, langs Leidens vesten te wandelen. - Ik werd dan ook wegens die pédanterie bij het Collegium aangeklaagd. - Men wilde mijn groentijd met een week verlengd hebben. - Door tussenkomst van eenige invloedrijke seniores kwam ik echter vrij". (Claudine de With, Florentine Haverkamp en Olivier Mertens, *Vriendschap voor het leven*, 10-11; zie ook dit Hoofdstuk, noot 82).
384 Archief RAL, inv.nr 36.5: Register van notulen van ledenvergaderingen, 16 november 1877 – 27 oktober 1882, 92-94; A. Blussé van Oud Alblas e.a. (red.), *'Hippocrates' 1877-1977*, 16.
385 Archief RAL, inv.nr 36.5: Register van notulen van ledenvergaderingen, 16 november 1877 – 27 oktober 1882, 159.
386 Ibidem, 14, 25, 80.
387 Bijv. wordt in de vergadering van 20 maart 1878 de motie aangenomen: "De leden van 'Hippocrates' zeggen den ab-actis dank voor het fraaie cadeau door hem aan de vergadering geschonken" - Feenstra Kuiper verblijdde het dispuut toen met het eerste Hospitanten-album, dat in 1880 door een volgend exemplaar zou worden vervangen (Archief RAL, inv.nrs 36.15 en 36.16).
Hoogenboom had in november 1878 een archiefkistje, voor de hamer, toegezegd; erelid Mulder wenste eind 1880 'Hippocrates' "een stoffelijke hulde" aan te bieden inzake "hetgeen nog noodig was voor het gezelschap", en als op de dies van 1881 blijkt dat er behoefte is aan een kistje om het archief in op te bergen, ziet Mulder zijn kans schoon, hoewel het nog tot 18 maart 1882 zal duren eer hij zijn belofte daadwerkelijk nakomt. Bedenkt ab-actis Van Iterson op 1 december 1881 het dispuut met een door hem gemist stempel, "Hierop bood den heer v.d. Broek de groene wimpel, die reeds eenige male gewapperd had uit de huizen waar Hippocrates feestvergadering hield, aan de vereeniging ten geschenke aan." (Archief RAL, inv. nr 36.5: Register van notulen van ledenvergaderingen, 16 november 1877 – 27 oktober 1882, 24, 61-62, 164, 211, 220, 241).
388 Vermoedelijk is de oudste foto van Nederland een portretopname van de Dordtenaar Henri Vriesendorp (1804-1864), gedateerd 26 juli 1842; mogelijk bestaan nòg vroegere foto's, maar ouder dan 1839 zouden die niet kunnen zijn (Rosan Hollak in *NRC Handelsblad* dd. 2 juni

2007; vgl. ingezonden reactie 'Oudste Nederlandse foto is een daguerreotype' van Peter Hofman Kolk in hetzelfde dagblad dd. 9 juni 2007).

389 Archief RAL, inv.nr 36.5: Register van notulen van ledenvergaderingen, 16 november 1877 – 27 oktober 1882, 43-44, 61, 73, 78.

390 Ibidem, 242, 248, 252-253.

391 *Gedenkboek van het Leidsche Studentencorps*, 125; zie ook R.E.O. Ekkart, *Athenae Batavae*, 95. De Leidse sigarenwinkelier en fotograaf Israel David Kiek (1811-1899) was gedurende lange tijd de studentenfotograaf bij uitstek, bij wie min of meer aangeschoten studentengezelschappen op elk uur van de dag en soms zelfs van de nacht langskwamen om zich te laten portretteren. Het woord 'kiekje' is sindsdien een bekend begrip in de Nederlandse taal, als aanduiding van een gelegenheidsfoto.

392 Niet voor niets komt in de vergadering van 5 maart 1880 een verzoek van Thomee aan de orde, waarin hij dispensatie vraagt om lid te mogen blijven van 'Hippocrates' nu hij zich heeft laten overschrijven naar de theologische faculteit en bijgevolg geen medicus meer is. Aan zijn wens is gehoor gegeven, en pas een jaar later zal hij als lid afscheid nemen. (Archief RAL, inv.nr 36.5: Register van notulen van ledenvergaderingen, 16 november 1877 – 27 oktober 1882, 133-134). Overigens moet Thomee van meet af aan onzeker zijn geweest over de voor hem meest geschikte studierichting, aangezien hij zich volgens het *Album Studiosorum* op 29 september 1876 had laten inschrijven als student in de letteren.

393 Archief RAL, inv.nr 36.5: Register van notulen van ledenvergaderingen, 16 november 1877 – 27 oktober 1882, 45.

394 Ibidem, 97.

395 Ibidem, 120.

396 Ibidem, 175-176, 179, 201, 220, 229, 258-259.
Ook in de 22e buitengewone vergadering die op 23 november 1881 ten huize van Belmonte werd gehouden, slaagt de gastheer erin zich te verzekeren van enige plaatsruimte in het verslag: "Gedurende de vergadering had de heer Belmonte een buitengewone onrust aan den dag gelegd en allerlei gezichten en grimassen tegenover den ab actis gemaakt, en den praeses herhaalde malen gevraagd wanneer hij den ab actis kon beboeten. Thans bij de algemeene opmerkingen was het oogenblik daar en stelde hij voor den ab actis te beboeten wegens het te laat bezorgen der convocatiebilletten. Deze verdedigde zich door te zeggen dat vóór dien tijd de missieven nog niet waren ingezonden, op grond waarvan de vergadering belegd was. Praeses wilde daarom dispensatie vragen van art. 23 voorstellen. De heer Paré echter meent dat den abactis wel degelijk beboet moet worden, maar dat hem het appel op de volgende vergadering openstond. Na eenige discussie tusschen praeses, abactis en de heer Paré werd de abactis beboet", en kreeg Belmonte dus zijn zin. (Archief RAL, inv.nr 36.5: Register van notulen van ledenvergaderingen, 16 november 1877 – 27 oktober 1882, 215-216).

397 Ibidem, 178-179.

398 Ibidem, 213.

399 Ibidem, 226.

400 Ibidem, 6-7.

401 Ibidem, 35.

402 Ibidem, 148.

403 Ibidem, 169.

404 Ibidem, 219.

405 Ibidem, 62-63; vgl. Hoofdstuk I, noot 29.

406 Ibidem, 204, 249.

407 Ibidem, 83-84.

408 Ibidem, 142.

409 Ibidem, 241.

410 Ibidem, 87.

411 Ibidem, 112-113, 145.
412 Ibidem, 69-70.
413 Hetgeen nu volgt is ontleend aan het register met kritieken op lezingen, gehouden voor het 'dispuut' "Hippocrates", 1887, 1895 en z.j. (Archief RAL, inv.nr 36.21); vgl. dit Hoofdstuk, noot 420.
414 Wijsgeer, schrijver en seksuoloog Cornelis Johannes Wijnaendts Francken (1863-1944) was gepromoveerd bioloog (1890). In 1935 zou hij de bekende, naar hem vernoemde prijs in het leven roepen, een tweejarige prijs ad 500 gulden voor de schrijver van het beste werk op het gebied van essays, literaire kritiek, biografie e.d. in Nederlands proza. (*De Nieuwe W.P.* V (Amsterdam/Brussel 1963) 760).
415 G.A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, 181-183; A.P.M. van der Meijde Leur, *Van olie en wijn*, 219.
416 G.A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, 217; vgl. dit Hoofdstuk, noot 422.
417 Enerzijds waren doofstommen en voor hen geschikt onderwijs destijds geen nieuw thema, ook niet in ons land. Anderzijds was de belangstelling ervoor in de loop van de negentiende eeuw sterk toegenomen, niet in de laatste plaats door toedoen van Alexander Symons (1815-1892). (A.D. Haverkamp, *De ontwikkeling der oorheelkunde in Nederland door de pioniers Van den Broek, Symons en Swaagman*, 27, 188-197).
418 Vanuit zijn vroege belangstelling voor psychotherapie door middel van suggestie en hypnose had de arts Frederik van Eeden (1860-1932) samen met zijn vriend A.W. van Renterghem (1845-1939) in 1887 te Amsterdam een psychotherapeutisch instituut opgericht - dat de specialistische ziekenzorg er na 1880 goed doorbrak, was om te beginnen aan dit instituut te danken. (G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 514, 1614-1616; Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 313).
419 Jean Martin Charcot (1825-1893) was een Frans neuroloog en psychiater, op wiens naam belangrijk onderzoek staat inzake hypnose, hysterie en ruggenmergziekten (neuroseleer, 1874); de Engelse medicus James Braid (1795-1860) realiseerde een soort hypnotische toestand door het lang staren naar blinkende voorwerpen (neurohypnose, 1843); Rudolf Heidenhain (1834-1897) was een Duits fysioloog, die zich bezighield met fundamenteel onderzoek naar de secretie der klieren en naar resorptie bij de nier. Hyppolyte Bernheim tenslotte maakte Sigmund Freud bij diens bezoek aan Nancy in 1889 duidelijk dat hypnose wel degelijk met "behulp van suggestie kon worden opgewekt" en dat hypnose zelfs "als resultaat van de suggestie" valt te beschouwen. (G.A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, 248; Dieter Jetter, *Geschiedenis van de geneeskunde*, 503-504; *Winkler Prins Encyclopaedie* IV (Amsterdam/Brussel 1949[6]) 745, V (Amsterdam/Brussel 1949[6]) 720-721, X (Amsterdam/Brussel 1951[6]) 456, XI (Amsterdam/Brussel 1951[6]) 93-94).
420 Hetgeen nu volgt is ontleend aan het register met kritieken op lezingen, gehouden voor het 'dispuut' "Hippocrates", 1890 (Archief RAL, inv.nr 36.22); vgl. dit Hoofdstuk, noot 413.
421 In Hoofdstuk I is beschreven hoe de frenologie van Gall (en Spurzheim) aan het begin van de negentiende eeuw een hevige maar kortstondige bloei heeft beleefd. Niettemin heeft de frenologie betekenis gehad als voorloper van de lokalisatieleer in de neurologie, en heeft hun opvatting dat de intellectuele en karakterologische eigenschappen in de ontwikkeling van de hersenen tot uitdrukking komen, het antropologisch onderzoek gestimuleerd. De Italiaanse psychiater en criminoloog Cesare Lombroso (1836-1909) ging nog een stapje verder, in zijn overtuiging dat misdadige aanleg ook in het lichaamsuiterlijk van *l'Uomo delinquente* (1876) te herkennen valt. Zijn mening dat de misdadiger als zodanig geboren was, bleef niet onbestreden, ook niet in Nederland waar prof. Cornelis Winkler de kenmerken van de geboren misdadiger op college aan zichzelf placht te demonstreren. Dat neemt niet weg dat velen Lombroso beschouwen als de grondlegger van de criminologie, in het bijzonder van de criminele antropologie. (G.A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, 200-

202, 247-248; B.V.A. Röling in *Winkler Prins Encyclopaedie* XIII (Amsterdam/Brussel 1952[6]) 36-37).

422 In 1887 kwam het Institut Pasteur te Parijs tot stand, bekostigd uit vrijwillige bijdragen van particulieren ten behoeve van een instituut dat zich zou toeleggen op de bestrijding van hondsdolheid; Pasteur zelf zou ook in dit gebouw wonen.
In dit verband valt te wijzen op de autobiografie van de Nederlandse c.q. Leidse internist prof. Andries Querido (1912-2001), waarin uitvoerig is verhaald van de ervaringen die hij tijdens zijn medische vorming, pal vóór het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog, in het Institut Pasteur opdeed bij de microbioloog en latere Nobelprijswinnaar (1965) André Lwoff (1902-1994): Andries Querido, *De binnenkant van de geneeskunde*, 57-79.

423 A. Blussé van Oud Alblas e.a. (red.), *'Hippocrates' 1877-1977*, 17-19.

424 Ziekte van Basedow, vergroting (struma) van de schildklier (met uitpuilende ogen als bijverschijnsel), beschreven in 1840 door en genoemd naar de Duitse geleerde Karl von Basedow (1799-1854). (*De Nieuwe W.P.* I (Amsterdam/Brussel 1961) 469).

425 Gerhardus Fabius (1882-1971), ingeschreven als student in de geneeskunde te Leiden op 25 september 1899, was ab-actis van het gezelschap 'Hippocrates' in de jaren 1905-'07, en is in 1908 te Leiden gepromoveerd (G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 571-572; A. Blussé van Oud Alblas e.a. (red.), *'Hippocrates' 1877-1977*, 102).

426 De Russische fysioloog Iwan Petrowitsj Pawlow (1849-1936) onderzocht speciaal de voorwaardelijke reflexen, en meende het gehele zieleleven daarmee te kunnen verklaren. In 1904 kreeg hij de Nobelprijs voor geneeskunde en fysiologie. (*De Nieuwe W.P.* IV (Amsterdam/Brussel 1963) 433; G.A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, 207-208).

427 A. Blussé van Oud Alblas e.a. (red.), *'Hippocrates' 1877-1977*, 22-24.

428 Zie voor een geschiedenis van 'Hippocrates' in en na de Eerste Wereldoorlog: A. Blussé van Oud Alblas e.a. (red.), *'Hippocrates' 1877-1977*, 24 e.v.; *Geschiedboek van het Leidsche Studenten Corps*, 117-119.

429 A. Blussé van Oud Alblas e.a. (red.), *'Hippocrates' 1877-1977*, 24.

430 zie voor een overzicht van de leden van 'Hippocrates' Bijlagen IVB en IVC.

431 P.H. van Reedt Dortland, *Geschiedenis der Leidsche Studenten-Vereeniging. 17 November 1899 – 1907*, 115 - de contemporaine bron van het hier vertelde verhaal, in het vervolg te verantwoorden sub 'Geschiedenis'. Terzijde: de auteur, Pieter Hendrik van Reedt Dortland, had zich volgens het *Album Studiosorum* op 28 september 1900, toen 21 jaar oud, laten inschrijven als student in de theologie te Leiden.

432 Geschiedenis, 116.

433 Geschiedenis, 116-118.

434 Volgens het *Album Studiosorum* liet de toen 20-jarige Christiaan Johannes Stephanus Tetterode zich op 22 september 1897 inschrijven als student in de wis- en natuurkunde te Leiden; was hij in 1911 als leraar verbonden aan de Rijks-hbs te Zierikzee (Bijlage D. [273.18] Tweede Kamer. Verslag van den staat der hooge-, middelbare en lagere scholen over 1911-1912 - waar hij in het overzicht van de samenstelling van de examencommissies voorkomt), het *Utrechtsch Nieuwsblad* dd. 26 februari 1912 meldt de voordracht van C.J.S. Tetterode als leraar in de scheikunde aan de hbs te Apeldoorn (Internet-info).

435 Geschiedenis, 117; het devies 'Pergo et Perago' komt in de literatuur ook wel als 'Pergo ac Perago' of als 'Ago ac perago' voor (zie bijv. dit Hoofdstuk, noot 499).

436 Geschiedenis, 117-118.

437 Geschiedenis, 119-120.

438 Geschiedenis, 120.

439 Geschiedenis, 121, 123.

440 Geschiedenis, 122.

441 Geschiedenis, 123.
De LSV-kleuren, wit en groen, waren wellicht met zorg gekozen; wit was (en ís) namelijk de

kleur van de faculteit der letteren en wijsbegeerte, en groen die van de medische faculteit (H. Beukers, *De Faculteit der Medische Studenten in vroeger jaren*, 35) - niet toevallig (?) vormden 'philosophen' en medici de talrijkste contingenten leden van de LSV. Zie ook: dit Hoofdstuk, noot 507.

442 Geschiedenis, 123-124.
443 Geschiedenis, 125.
444 Geschiedenis, 123, 126-128.
445 Geschiedenis, 128-129.
446 Geschiedenis, 129-131.
447 Dateert het Gebouw- en Vaandelfonds van 8 oktober 1900, de Debatingclub is op 28 april 1902 opgericht.
448 althans volgens de LSV-geschiedschrijver (Geschiedenis, 133, 139) en A.C.J. de Vrankrijker (in *Vier Eeuwen Nederlandsch Studentenleven*, 312, 315); Rob Hagendijk stelt (in *Het studentenleven*, 61), net als Peter Jan Knegtmans (in *Professoren van de stad*, 263, 342), evenwel dat de Amsterdamsche Studenten Bond reeds in 1901 is geliquideerd.
449 Geschiedenis, 131-134.
450 *LSV 'medische faculteit', Inlichtingen voor de Medische Studenten aan de Universiteit te Leiden, Studiejaar 1907-1908*, 7.
451 Geschiedenis, 134-136.
452 Geschiedenis, 137.
453 Geschiedenis, 117, 137-138.
454 *LSV 'medische faculteit', Inlichtingen voor de Medische Studenten aan de Universiteit te Leiden, Studiejaar 1907-1908*, 3, 81.
N.B. Was in de LSC-Almanak van omstreeks 1870 de Lijst der lessen opgenomen, waren namelijk per faculteit vermeld de hoogleraren met de door hen op welke dag en op welk uur gegeven colleges in welke vakken èn de exameneisen, de Almanak van rond 1890 verstrekte deze opgave niet meer. Ook daarom voorzag het LSV-initiatief in een veeljarige lacune.
455 *Jaarboekje 1908-1909 van de Medische en Philosophische Faculteit der LSV*, 59.
456 *Jaarboekje voor het Studiejaar 1910-1911 van de Medische Faculteit der Leidsche Studenten*, 39.
457 Net als zijn vader dr N.A.J. Voorhoeve zou Jacob Nicolaas Voorhoeve (1882-1951) naam maken als homeopathisch arts; van 1901-'08 studeerde hij geneeskunde te Leiden, alvorens er in 1910 te promoveren op *De physiologische en pathologische beteekenis der darmflora* (G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 2082-2083).
458 *LSV 'medische faculteit', Inlichtingen voor de Medische Studenten aan de Universiteit te Leiden, Studiejaar 1907-1908*, 7; *Jaarboekje der Leidsche Studenten-Vereeniging 'Pergo et Perago' voor het jaar 1908*, 153.
459 *Almanak der Leidsche Studenten-Vereeniging 'Pergo et Perago' voor het jaar 1909*, 37 e.v.
460 Ibidem, 122-123.
In het studiejaar 1907-'08 telde de Leidse universiteit totaal 1.027 studenten, onder wie 318 medici, 267 juristen en 150 wis- en natuurkundigen (*Almanak der Leidsche Studenten-Vereeniging 'Pergo et Perago' voor het jaar 1909*, 35).
461 De Schaakvereeniging 'Anderssen' dateerde van 4 april 1905, de Tooneelvereeniging 'Comoedia' van 22 november 1906, de Muziek- en Zangvereeniging 'Con Fuoco' van 14 december 1906, en de Roeivereeniging van 13 mei 1908.
462 *Jaarboekje der Leidsche Studenten-Vereeniging 'Pergo et Perago' voor het jaar 1908*, Collegeverslag Faculteit der Geneeskunde, 62-69.
463 G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 172-173; Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 243-246.
464 *Jaarboekje der Leidsche Studenten-Vereeniging 'Pergo et Perago' voor het jaar 1908*, 68-69.
465 *Almanak der Leidsche Studenten-Vereeniging 'Pergo et Perago' voor het jaar 1909*, 57-58.

466 G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 1951-1953; Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 234-235.
467 *Almanak der Leidsche Studenten-Vereeniging 'Pergo et Perago' voor het jaar 1909*, 55-56.
De Franse veearts Jean-Baptiste Chauveau (1827-1916) publiceerde in 1868 *Nature du virus vaccin. Determination experimentale des elements qui constituent le principe actif de la serosite vaccinale virulente* (Internet-info); de Duitse medicus Paul Ehrlich (1854-1915) deelde met de Russische zoöloog Ilya Metchnikoff (1845-1916) in 1908 de Nobelprijs voor geneeskunde, toegekend vanwege hun bijdragen (vanaf circa 1880) aan de ontwikkeling van een geheel nieuw veld van wetenschap, de bacteriologie en virologie, de serologie en immunologie (zie verder o.a: G.A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, 111, 195, 219, 221, 244-245, 257).
468 G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 1087; Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 217-218.
469 *Almanak der Leidsche Studenten-Vereeniging 'Pergo et Perago' voor het jaar 1909*, 49.
470 zie dit Hoofdstuk, noot 448.
471 Geschiedenis, 139.
472 in dit Hoofdstuk, sub Leidse studenten en hun organisatie.
473 Almanak 1886, 245-246.
474 Almanak 1893, 230.
475 Almanak 1896, 193, 196, 198.
476 Almanak 1897, 176, 180.
477 Almanak 1900, 153, 164-165.
478 Ibidem, 154.
479 Almanak 1904, 237.
480 Geschiedenis, 116; L.D. Frank en H.B. Wiardi Beckman, *Geschiedenis van het Leidsche Studentencorps*, 190.
481 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 480.
482 Ibidem, 487 e.v.
483 *Almanak der Leidsche Studenten-Vereeniging 'Pergo et Perago' voor het jaar 1909*, 131; W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 371, 373.
484 Rob Hagendijk, *Het studentenleven*, 61 - wiens verhaal (58 e.v.) duidelijk maakt dat de gang van zaken bij de Amsterdamsche Studenten Bond vrijwel parallel liep aan die welke de LSV heeft doorgemaakt.
485 Almanak 1908, 234.
486 Ibidem, 236.
487 Ibidem, 239 e.v., 243.
488 Geschiedenis, 139.
489 Geschiedenis, 140; *Jaarboekje der Leidsche Studenten-Vereeniging 'Pergo et Perago' voor het jaar 1908*, 144-148; Almanak 1908, 261; W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 487.
490 *Jaarboekje der Leidsche Studenten-Vereeniging 'Pergo et Perago' voor het jaar 1908*, 155.
491 *Almanak der Leidsche Studenten-Vereeniging 'Pergo et Perago' voor het jaar 1909*, 122, 131.
492 Geschiedenis, 140-141.
493 Geschiedenis, 140.
494 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 480.
495 *Jaarboekje voor het Studiejaar 1910-1911 van de Medische Faculteit der Leidsche Studenten*, 3.
496 In 1910 overtrof het aantal niet-corpsleden voor het eerst dat der LSC-ers (W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 478); volgens het *Geschiedboek van het Leidsche Studenten Corps*, 154, was dat overigens al in 1906 het geval.
497 Almanak 1914, 186.
498 H. Beukers, *De Faculteit der Medische Studenten in vroeger jaren*, 36; L.D. Frank en H.B. Wiardi Beckman, *Geschiedenis van het Leidsche Studentencorps*, 190-191.

499 L.D. Frank en H.B. Wiardi Beckman, *Geschiedenis van het Leidsche Studentencorps*, 190; *Geschiedboek van het Leidsche Studenten Corps*, 154; Willem Otterspeer, *Het bolwerk van de vrijheid*, 176.
Overigens traden de teleurgestelde LSV-ers niet toe tot de Bond van Leidsche Studenten, opgericht op 2 maart 1911.
N.F. Hofstee vat (in *De Universiteit*, 27) de ontwikkeling in een notendop samen: "In het begin dezer eeuw [c.q. de twintigste eeuw] bloeide de vereniging Ago ac perago, opgericht in 1899, bedoeld voornamelijk voor behartiging van studiebelangen maar in feite was het een onderdak, voor diegenen die zich niet bij het L.S.C. wensten aan te sluiten; zij verliep na enige jaren, doch kort daarna kwam een Bond van Leidse studenten tot stand, die in 1930 plaats maakte voor de Unitas Studiosorum Lugduno Batava. Deze verenigingen hadden hun eigen lokaliteiten om daarmede ook aan de gemeenschap hunner leden de mogelijkheid tot omgang naar eigen aard in eigen omgeving te bieden, zoals de sociëteit Minerva dat voor leden van het L.S.C. deed."
500 Geschiedenis, 127.
501 *Geschiedboek van het Leidsche Studenten Corps*, 154.
502 Geschiedenis, 127.
503 Vergelijking met de situatie in de hoofdstad leert, dat de Amsterdamsche Studenten Bond vrijwel geheel uit farmacie- en geneeskunde-studenten bestond, van wie de meesten van buiten de stad kwamen (Peter Jan Knegtmans, *Professoren van de stad*, 262-263).
504 Aangezien zij geruime tijd aan de universiteit in een aparte situatie verkeerden t.o.v. hun mannelijke studiegenoten waren vrouwelijke studenten naar verhouding vaker 'spoorstudenten' of woonden zij gedurende de opleiding bij de ouders thuis of bij familie (Mineke Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid. Aletta Jacobs 1854-1929*, 96).
505 Jan en Annie Romein, *De Lage Landen bij de zee* III, 162.
Apropos: de gangbare titel c.q. de eerste regel van het beroemde, middeleeuwse drinklied van Gualterus de Mapes, archidiaconus Oxfordiensis (Internet-info) luidt: "Mihi est propositum in taberna mori" (o.m. Peter van Zonneveld, *Door de straten der Sleutelstad …*, 69).
506 Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 9; vgl. 66.
507 H. Beukers, *De Faculteit der Medische Studenten in vroeger jaren*, 34-35.
In 1775 werden voor het eerst met strikken op hoed en degen faculteitskleuren gedragen, zoals die nog altijd in Leiden van toepassing zijn: groen voor geneeskunde, blauw voor wis- en natuurkunde, zwart voor godgeleerdheid, rood voor rechtsgeleerdheid en wit voor letteren en wijsbegeerte. (Vgl. Almanak 1862, 175). Zie ook: dit Hoofdstuk, noot 441.
508 *Geschiedboek van het Leidsche Studenten Corps*, 35.
509 Rob Hagendijk, *Het studentenleven*, 33.
510 A.C.J. de Vrankrijker, *Vier Eeuwen Nederlandsch Studentenleven*, 220.
511 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 451, 477 e.v.
512 Ibidem, 484-485.
513 Dat verschijnsel deed zich toen bijv. ook voor aan de Universiteit van Amsterdam (Peter Jan Knegtmans, *Professoren van de stad*, 262).
514 Rob Hagendijk, *Het studentenleven*, 74-75, 81-82.
515 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 542-543, en *Groepsportret met Dame* III, 205.
516 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 543.
517 H. Beukers, *De Faculteit der Medische Studenten in vroeger jaren*, 35-37.
518 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 480.
519 *Geschiedboek van het Leidsche Studenten Corps*, 67.
520 Zie voor het vaderlandse genootschapswezen rond 1800: W.W. Mijnhardt, *Tot Heil van 't Menschdom. Culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815*; vgl. Peter van Zonneveld, *De Romantische Club,* 20.
Overigens weken inrichting en werkwijze van de Leidse disputen maar weinig af van die van identieke kringen elders. Zo onderhield het Amsterdamse medische dispuut Bis

Repetita Placent (1882) tradities vergelijkbaar aan die welke in Leiden werden gekoesterd. 'Bis' - zoals het Amsterdamse gezelschap in de wandeling genoemd placht te worden - had bijv. evenzeer met verloop in het ledental te maken. Weliswaar bepaalde het ontwerp van de wet anno 1883 dat "het bespreken van onderwerpen betreffende Anatomie, Physiologie en Algemene Pathologie" het doel van deze vereniging zou zijn, en had zij dus van meet af aan een duidelijker geneeskundig oogmerk dan het Leidse 'Hippocrates', maar uiteindelijk ging men er niet minder nonchalant met het beheer van het dispuutarchief om, en is bijgevolg ook daar veel materiaal verloren gegaan. Anders dan bij de LSC-clubs 'Humboldt' en 'Hippocrates' is 'Bis' nooit lid van het studentencorps van de Universiteit van Amsterdam geweest, maar is het steeds binnen de hoofdstedelijke faculteit der geneeskunde gebleven, waar het zich exclusief op het uitoefenen van wetenschap richtte. In dat opzicht vervulden de professoren er ook een aanzienlijk sturender rol dan in Leiden van toepassing was. 'Bis' was een dispuut voor medisch studenten met wetenschappelijke aanleg, die na het candidaatsexamen op aanbeveling van een hoogleraar voor het lidmaatschap werden uitgenodigd. De leden hielden lezingen, waarvoor zij soms onderzoek deden. Ook bij 'Bis' laat de tijdgeest zich herhaaldelijk op heterdaad betrappen. Zo verklappen bewaard gebleven documenten dat een spreker in 1894 nog van mening is dat tussen drinkwater en de verspreiding van cholera geen verband bestaat, terwijl een ander in 1918 de Spaanse griep heeft. Wanneer 'Bis' in 1930 een quaestor heeft die overtuigd SDAP-lid is, vraagt een lid zich af hoe het mogelijk is dat er toch een batig saldo is. En net als bij het Leidse 'Humboldt' was het bij 'Bis' lange tijd gangbaar dat oud-leden het gezelschap een exemplaar van hun proefschrift aanboden. (Bettina Grissen en Nana Hilarius, *Bis Repetita Placent - inventaris*, 2-3, 5-6; Peter Jan Knegtmans, *Professoren van de stad*, 312).

521 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 460, *Groepsportret met Dame* III, 187, en *Bolwerk van de vrijheid*, 173 (172-175).

522 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 384.

523 A.C.J. de Vrankrijker, *Vier Eeuwen Nederlandsch Studentenleven*, 67, 258.
De Amsterdamse politicoloog Meindert Fennema heeft er in zijn beschouwing over *De statusval van de arts* (in *Vrij Nederland* dd. 29 januari 1994) op gewezen dat de medisch studenten binnen het corps hun eigen levensstijl kenden, gericht op de toekomstige beroepspraktijk: hard studeren en veel fysieke inspanning behoorden tot de habitus van de student in de geneeskunde. In de co-assistentschappen vormden lichamelijk uithoudingsvermogen en zelfdiscipline immers de kern van het arbeidsethos. Tradities en standsgevoel stonden borg voor een sterke 'esprit de corps', terwijl het clubleven van de medische stand nog altijd het kenmerk van een broederschap heeft, van een Herensociëteit. Fennema mag dan misschien vooral de hoofdstedelijke student in de geneeskunde bij zijn betoog voor ogen hebben gestaan, iéts daarvan zal diens Leidse tegenhanger er toch ook van hebben meegekregen.

524 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 469; H. Beukers, *De Faculteit der Medische Studenten in vroeger jaren*, 35.

525 Dat wist Cornelis Pruys van der Hoeven al, die er, zoals bekend, geen geheim van heeft gemaakt dat hij van zijn dispuutgenoten meer had opgestoken dan van zijn professoren (*Akademieleven*, 68; vgl. 71).

Slotbeschouwing

1 Daar er verhoudingsgewijs weinig relevante bronnen beschikbaar bleken te zijn, en het bovendien ging om vakken waarin een historicus niet per definitie thuis is, was er nogal wat creativiteit nodig om een tòch verantwoord resultaat te bereiken.

2 De lopende inventarisatie van de aan het Regionaal Archief Leiden overgedragen LSC-bescheiden c.q. -'commissiearchieven' kan hierin verandering brengen, kan nl. consequenties

hebben voor de uitkomsten van het hier gepresenteerde onderzoek. Bij een eerste globale inspectie (in 2008) van de desbetreffende archiefdozen zijn daarvoor echter geen aanknopingspunten gevonden.

3 zoals blijkt uit vergelijking met W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 536 e.v.

4 Vgl. de bekentenis van de historicus Maarten van Rossem: "Pas vele jaren later begreep ik (…) dat [de Utrechtse prof. J.C.] Boogman in de jaren zestig allerlei opmerkelijk moderne opvattingen over de geschiedschrijving had. Zo zou hij een vroege pleitbezorger zijn geweest van de Annales-school. Ik geloof het graag, maar merk er bij op dat je van dergelijke zaken als student geen enkel benul had." (*Tijdschrift voor Geschiedenis* 119/4 (2006) 576).
Volgens de Duitse onderzoekshoogleraar (sociale psychologie) Harald Welzer wordt een historisch omslagpunt zelden - en worden historische omwentelingen niet terstond - herkend door tijdgenoten, want de mens leeft in het heden; bij wijze van voorbeeld herinnert hij aan die dagboekaantekening uit 1914 van de Tsjechisch-Oostenrijkse schrijver Franz Kafka (1883-1924): "Duitsland heeft Rusland de oorlog verklaard. - 's Middags zwemles." (*NRC Handelsblad* dd. 10-11 januari 2009).
"Het is pas achteraf dat verbanden duidelijk worden". Dat is geen eigen wijsheid, maar een - uit zijn context gelichte - uitspraak van de schrijver Cees Nooteboom, gedaan in het betoog dat hij op 12 december 2010 in Weimar hield t.g.v. het aanvaarden van de Konrad Adenauer-literatuurprijs 2010, verleend door de Konrad Adenauer Stiftung - cf. de weergave 'Europa en het werk der herinnering' van de redetekst in *NRC Handelsblad* dd. 13 december 2010.

5 Jaap Goudsmit, *Anderhalve eeuw dokteren aan de arts*, 42.

6 Zie Hoofdstuk II, noot 22.

7 Jaap Goudsmit, *Anderhalve eeuw dokteren aan de arts*, 35 e.v.

8 De invloed van hoogleraren moet geenszins onderschat worden, noch in positieve, noch in negatieve zin; vgl. de uitspraak van Mart van Lieburg (Inleiding, noot 15).

9 en daarom is hier het woord van de Leidse archeoloog Wil Roebroeks op zijn plaats, die t.g.v. de hem in 2007 toegekende Spinozapremie, bijgenaamd 'de Nederlandse Nobelprijs', opmerkte: "Verklaringen die niet toetsbaar zijn, zijn heel onbevredigend." (Leids universiteitsblad *Mare* dd. 7 juni 2007).

10 Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 324-325.
Ook om deze reden vond innovatie niet onmiddellijk toepassing in de medische praktijk. Bovendien dringt de volle betekenis van nieuwe vondsten doorgaans pas veel later door in praktijk en maatschappij, als de ontwikkeling zelf vaak al weer een stap verder is.

11 "Zijn studenten uit dien tijd zich zelf de veranderingen bewust geweest die hun periode meebracht? (…) Aan juiste inzichten ontbrak het hier niet." (L.D. Frank en W.B. Wiardi Beckman over de jaren 1889-1900 in hun *Geschiedenis van het Leidsche Studentencorps*, 170).
En dat gold ook voor bijv. Amsterdam. Met de benoemingen van Van Geuns (1846) en Voorhelm Schneevoogt (1851) "kreeg de groep van medische vernieuwers die de geneeskunde een ander aanzien en een nieuw natuurwetenschappelijk fundament wilden geven, vaste voet aan de grond in het Athenaeum. Dat ontging ook de studenten niet. De studentenalmanak karakteriseerde Van Geuns als 'iemand van de nieuwere school, een wetenschappelijk mensch'. Zijn komst werd toegejuicht, evenals die van Voorhelm Schneevoogt, een 'diepzinnigen geleerde, die door zijne betrekking den luister der medische faculteit niet weinig kan verhoogen.'" (Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 244; vgl. 257-258).

12 R.C.J. van Maanen (hoofdred.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad* III, 231.
Maar vonden de negentiende-eeuwers hun eigen tijd wel zo boeiend en bijzonder? Er is veel dat daar op wijst, maar er zijn ook andere signalen zoals die min of meer terloopse opmerking van de Leidse historicus Henk te Velde aangeeft: "De negentiende-eeuwse historici hielden zich veel meer met de Opstand en de Republiek dan met hun eigen tijd bezig." (*Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 124/4 (2009) 501). Moet het aan de andere kant verbazen dat de geschiedkundigen van toen aan bestudering van de toptijd van

ons land de voorkeur gaven boven die van hun eigen tijd, aangezien die te dichtbij stond voor evaluatie en analyse, maar wellicht toch tevens omdat er weinig eer te behalen viel aan de eigen eeuw die als een weinig opwindende tijd werd beschouwd, en waarin ons land amper meer een rol op het wereldtoneel speelde?

13 E.C. van Leersum, *Het Levenswerk van Franciscus Cornelis Donders*, 331.
Vgl. C. Pruys van der Hoeven die, onder verwijzing naar leidslieden als Donders en Virchow, opmerkt: "Doch het zou onze studenten weinig baten zulke voortreffelijke gidsen bij hunne wetenschappelijke studiën te hebben, als zij zelven niet geneigd en bekwaam waren om ze te volgen. En daarvoor stelt ons borg de geest die het tegenwoordig studentenkorps bezielt". (*Akademieleven*, 279-280).

14 Henk Eijssens (uitg.), *"Hoe zal het met mij afloopen". Het studentendagboek 1833-1835 van Jan Bastiaan Molewater*, 18.

15 evenmin als nu trouwens - t.g.v. de door hem op 26 november 2007 in Leiden gehouden Cleveringa-oratie antwoordde Harvard-hoogleraar, arts en medisch antropoloog Arthur Kleinman op de vraag hoe studenten - aankomende artsen - op zijn opvattingen reageren: "Je kunt iedere collegezaal in drieën verdelen. Een derde heeft dezelfde ideeën als ik. Zij hebben belangstelling voor *global health*, ze zijn begaan met arme mensen. Je kunt ze verder aan het lezen zetten en ze hun kennis laten verdiepen. Dan is er een deel dat hier niets van weet en het ook niet wil weten. En een derde beschouw ik als de groep die ik moet overhalen. (…) Ik zie het als mijn opdracht om deze groep kritisch te maken en te laten lezen over de thema's die ik genoemd heb, al hebben ze weinig tijd. Uiteindelijk zal ik altijd maar een minderheid van de studenten hiervoor winnen. Maar dat is goed genoeg!" (*Cicero* dd. 15 december 2007, 32-33).

16 Vgl. het De Arena-Debat over emoties in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 121/2 (2006) 269-291.
N.B. Registratie van emoties is één, de interpretatie ervan is een geheel andere aangelegenheid, waartoe de psycholoog, en niet een historicus, bevoegd is.

17 Piet de Rooy in *de Volkskrant* van 30 juli 1999 in zijn recensie van het proefschrift *Met vereende kracht risico's verzacht* van Joost van Genabeek over de plaats van onderlinge hulp binnen de particuliere regelingen van sociale zekerheid in de negentiende eeuw.

18 H. Beukers, *De beginjaren van de microscopie aan de geneeskundige faculteiten te Utrecht en Leiden*, 73, en *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 76.

19 Zo schetst Joseph C.M. Wachelder (in: *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 103 - noten 48 t/m 52) een voor Leiden ontluisterend beeld: "Leiden fungeerde als hekkesluiter met het fysiologisch laboratorium van A. Heynsius (1866)"; "In het Leidse antwoord op de enquête van de Staatscommissie van 1848 vindt men nergens verwijzingen, zoals in het rapport van Utrecht, naar mogelijkheden tot microscopisch onderzoek door studenten - behalve bij de plantkunde". In de Sleutelstad vond men het wel mooi zo, en wentelde men zich in de wetenschap dat "hier ter stede bijna alles aangetroffen wordt, wat daarvoor nodig kan gerekend worden, terwijl het ontbrekende zonder moeite zoude te verkrijgen zijn".

20 H. Beukers, *De beginjaren van de microscopie aan de geneeskundige faculteiten te Utrecht en Leiden*, 69, 80.

21 H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 92-94; vgl. Slotbeschouwing, noot 26.

22 Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 261.

23 Geciteerd in: H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 93.
Hieronymus David Gaubius (1705-1780), leerling van Boerhaave, was van 1734 tot 1775 hoogleraar in de theoretische en praktische geneeskunde en in de scheikunde te Leiden (R.E.O. Ekkart, *Icones Leidenses*, 158; Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 105 e.v.).

24 In: H. Brugmans, *Gedenkboek van het Athenaeum Illustre en de Universiteit van Amsterdam 1632-1932*, 211.

25 Zie Hoofdstuk IV, persoonsschets H.J. Halbertsma, en Intermezzo I.
26 Een leerstoel exclusief voor fysiologie zou er in Leiden eerst na Halbertsma's dood (1865) komen, bezet door Donders' uitmuntende leerling A. Heynsius, uit Amsterdam; Groningen, Amsterdam en Utrecht hadden al een aparte leerstoel in dit vak sinds resp. 1852, 1858 en 1862. (H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 94).
27 Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 262.
28 H. Beukers, *De opkomst van het universitair onderwijs in verloskunde en gynaecologie in Nederland*, 243.
29 H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 89-91.
30 J.B. Jaspers, *Het medische circuit*, 10-11; J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 240.
31 Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 124-132.
32 J.A.J. Barge, *Het Nakroost van Boerhaave*, 202.
33 Klaas van Berkel in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 124/2 (2009) 278.
34 in: *De wetenschappen in het algemeen en die der afdeeling letterkunde*, 458.
35 Willem Otterspeer, *Een welbestierd budget*, 34.
36 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 40.
37 Ibidem, 179.
38 L.J. Dorsman en P.J. Knegtmans (red.), *Keurige wereldbestormers*, 7; zie ook Hoofdstuk III, noten 264 en 265.
39 en dan is nog voorbijgegaan aan het symposium 'Nut en nog eens nut. Zelfverstaan, nationalisme en nut in het negentiende-eeuwse wetenschapsbeeld' dat het Huygens Instituut eind november 2008 t.g.v. het 200-jarig jubileum van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen in het Amsterdamse Bethaniënklooster wijdde aan het beeld en zelfbeeld van de Nederlandse wetenschappelijke traditie. Terwijl tijdens het symposium over 'Het aanzien van de Nederlandse universiteiten', dat op 2 december 2011 te Utrecht werd gehouden onder auspiciën van het genootschap Gewina, het Descartes centrum en het Huizinga Instituut, een voordracht (van Annelies Noordhof-Hoorn) onder de titel *Betrokken, maar neutraal* inging op de landelijke studentenpers en het (zelf)beeld van de Nederlandse studenten in de tweede helft van de negentiende eeuw.
40 Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 9; vgl. 66.
41 Ad Maas, *Over zwoegers en zeloten. J.D. van der Waals en veranderingen in het studentenleven, 1877-1900*, 65-66, 82.
42 *Geschiedboek van het Leidsche Studenten Corps*, 35.
43 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 2-5, 544.
44 welk euvel trouwens nog altijd niet geheel verdwenen schijnt te zijn, d.w.z. dat ook nu nog studenten wel last lijken te hebben van onaangepast gedrag, zoals grensoverschrijdend alcoholgebruik (*UK*, orgaan van de Rijksuniversiteit Groningen, dd. 10 en 17 maart 2011) en onfatsoenlijk collegebezoek - "Er was zelfs iemand die een hond meenam in de collegezaal: 'De bende was bizar'." (Leids universiteitsblad *Mare* dd. 10, 24 en 31 maart 2011).
45 Almanak 1866, 251-252.
46 Ad Maas, *Over zwoegers en zeloten. J.D. van der Waals en veranderingen in het studentenleven, 1877-1900*, 82. Hoewel het in Maas' artikel in het bijzonder over Amsterdamse natuurkundestudenten gaat, is zijn slotoverweging ook bruikbaar t.a.v. Leidse studenten in de geneeskunde, in ieder geval wanneer het spoorstudenten als G. Kapsenberg betreft.
47 Dirk van Delft in *NRC Handelsblad* dd. 13-14 december 2008 in recensie van de door A.J. Kox uitgegeven wetenschappelijke briefwisseling van de fysicus Hendrik Antoon Lorentz (1853-1928).

48 "In de periode van pakweg 1850 tot 1920 werd de Duitse wetenschap dominant en kreeg de zuivere wetenschap een centrale plaats." (*Nieuwsbrief Universiteitsgeschiedenis* 12/1 (2006) 38 van de Werkgroep Universiteitsgeschiedenis).

49 Van een Calimero-effect of -complex is sprake wanneer een partij (persoon, organisatie, land) het gevoel heeft door zijn kleine omvang t.o.v. een andere partij niet serieus te worden genomen en die visie ook uitdraagt. De naam is afgeleid van de tekenfilm 'Calimero', het kleine zwarte kippenkuiken in een gezin met verder louter gele kuikens. Calimero staat bekend om zijn beteuterde uitspraak: "Zij zijn groot en ik is klein, en da's niet eerlijk, o nee". (Internet-info).

50 C. Pruys van der Hoeven, *Akademieleven*, 35-36, 107, 148.
In de negentiende eeuw brokkelde het gebruik van het Latijn als (internationale) wetenschapstaal steeds verder af, en raakte aan onze universiteiten het Nederlands als zodanig meer en meer in zwang, terwijl als buitenlandse taal het Duits een voorname rol ging spelen. Voor wie anders mocht verwachten: het Engels vertoefde wat dat betreft toen nog in de coulissen - vlgs Frans Wilhelm in zijn Nijmeegse dissertatie *English in the Netherlands, a history of foreign language teaching 1800-1920* is het Engels pas vanaf 1968 de belangrijkste vreemde taal in het vaderlandse (middelbare) onderwijs geworden.

51 C. Pruys van der Hoeven, *Akademieleven*, 136.

52 Ibidem, 102.

53 Ibidem, 268-270.

54 Jouke Turpijn, *'Het debat geeft geene aanleiding tot bitterheden en kloven'*, 55; vgl. Willem Otterspeer, *Het bolwerk van de vrijheid*, 186-187, 190.

55 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 202, en *Groepsportret met Dame* III, 294.
Pruys van der Hoeven stond daarin niet alleen, immers: "Voor echte thorbeckianen kan men terecht bij de medische faculteit" in de periode 1845-'75 (W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 361).

56 Zie Hoofdstuk IV, persoonsschets S.S. Rosenstein.

57 Geciteerd in: C. Smit, *Klikspaan en zijn Student-Leydenaar*, 124.

58 Cornelis Winkler, *Herinneringen*, 99-100.

59 Harm Beukers, *Medical Education in the Netherlands in the Nineteenth Century* [, 24]; G. van Heteren, lemma '*Treub*', 502.

60 Peter Jan Knegtmans, *Professoren van de stad*, 293; Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 353-354.

61 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 287-288.

62 Zie Hoofdstuk V, sub Leidsche Studenten-Vereeniging 'Pergo et Perago'.

63 Almanak 1897, 178.

BIJLAGE I

De student in cijfers

De Almanak van het Leidsche Studenten Corps publiceerde jaarlijks het aantal studenten dat aan de Leidse universiteit stond ingeschreven. Wie verwacht langs deze weg eenvoudig te weten te kunnen komen hoeveel studenten Leiden in de negentiende eeuw rijk was, ontmoet echter menige hindernis op zijn pad, want de goede gewoonte ging allerminst gepaard met een consequent en consistent redactiebeleid, afgezien nog van ingebakken slordigheden.

Om te beginnen is de opgave in de Almanak niet de enige relevante bron van informatie. Officieel was iemand eerst student aan de (Leidse) universiteit als hij of zij zich bij de rector magnificus als zodanig had laten inschrijven, in het *Album Studiosorum*. Die inschrijvingscijfers plegen beduidend lager uit te pakken dan de vermeldingen in de Almanak[1], die uitgingen van het aantal LSC-studenten. Willem Otterspeer legt uit hoe dat kwam:

> "Wie een cursus geen college wenste te volgen, maar zich aan vrije studie wilde wijden werd niet als student beschouwd. Daarom stonden er altijd meer studenten in de almanak dan in de officiële registers. Wie slechts enkele colleges wilde volgen moest daartoe uitdrukkelijk verklaren geen voornemen te hebben examen af te leggen."[2]

En de hoger onderwijswet van 1876 schreef een vast collegegeld voor

> "van tweehonderd gulden, waarmee de student toegang kreeg tot alle lessen die dat jaar gegeven werden. Zij die slechts enkele colleges wensten te volgen - het maximum werd bepaald op vier - betaalden per college dertig gulden (voor een halfjaarlijks vijftien). De testimoniumcolleges kwamen te vervallen. Er voor in de plaats kwamen de zogeheten 'liefhebberijcolleges'. De overtuiging was dat het betalen van een vaste som bevorderlijk zou zijn voor het bezoek aan deze colleges. Het tegendeel was het geval. Het resultaat van de bepaling was dat veel studenten het bijwonen van de lessen in een paar jaar samenvatten om de andere van betaling vrij te komen."

Vooral onder juristen - vrijwel de gehele eeuw door de grootste faculteit vormend - deed deze gang van zaken zich veel voor, resulterend in een aanzienlijk verschil tussen het aantal der bij de rector ingeschreven en dat der in de Almanak vermelde studenten.[3]

Ook de Almanak zelf heeft ijverig meegeholpen om vergelijking van de cijfers onderling lastig te maken, aangezien in de loop der jaren het begrip 'student' herhaaldelijk opnieuw is gedefinieerd. Zo treffen wij circa 1840 onderscheid aan

tussen stemgerechtigde en niet-stemgerechtigde studenten, zijn wel in Leiden ingeschreven maar aan de athenaea, seminaria en elders studerenden[4] apart vermeld, en wordt twintig jaar later verschil gemaakt tussen corpsstudenten en zij die geen LSC-lid zijn. En tenslotte zijn vanaf 1885 ook oud-corpsleden (mee)-geteld. Kortom: de Almanak is een waardevolle bron, maar wèl één die met de nodige omzichtigheid dient te worden gehanteerd, en zeker steken laat vallen op het punt van eenduidigheid van vermelding van het kwantum studenten.[5]

Met inachtneming van dit voorbehoud-in-veelvoud verstrekt de Almanak voor de lustrumjaren in de negentiende eeuw het volgende beeld van het aantal studenten te Leiden:

Jaar	Totaal aantal studenten	Aantal studenten in de geneeskunde
1835	633	140
1840	492	165
1845	456	124
1850	295	41
1855	472	84
1860	522	85
1865	512	90
1870	594	102
1875	754	145
1880	789	191
1885	656	249
1890	919	364
1895	991	381
1900	954	322

Zonder ons geheel en al op de gepresenteerde Almanak-getallen te verlaten, voldoet het 'plaatje' als benadering in zoverre dat het geen twijfel laat bestaan over de terugval van de Leidse universiteit en haar medische faculteit halverwege de negentiende eeuw.

Zoals gezegd was de juridische faculteit in deze eeuw doorgaans de talrijkste, maar een enkel jaar moest zij de eerste plaats aan een andere faculteit gunnen. Zo waren er in het begin van de jaren negentig meer medici. De andere Leidse faculteiten bleven daar ver bij achter. Het stuivertje wisselen tussen aanstaande genees- en rechtskundigen laat onverlet dat zich tussen hen een opmerkelijke discrepantie voordeed: terwijl de juristen in overgrote meerderheid het Corps trouw bleven, bevond zich onder de medici destijds een substantieel aantal niet-corpsleden (zo'n 30 procent).[6] Dat verklaart het succes, juist bij de medici, van de alternatieve studentenvereniging 'Pergo et Perago', waarover in Hoofdstuk V is uitgeweid.

Toch behoeven wij ons door de opgesomde complicaties[7] niet van de wijs te laten brengen. In zijn dissertatie *De wiekslag van hun geest* heeft Otterspeer de studie te Leiden in de negentiende eeuw numeriek en anderszins in kaart, dat wil zeggen: in grafiek en tabel, gebracht. Aan de door hem geleverde kwantitatieve data valt al het een en ander te ontlenen, ook in vergelijking met andere universiteiten (die van Utrecht en Groningen). Zo komt hij, onder meer op basis van het *Album Studiosorum*, tot het volgende overzicht, geclusterd in drie perioden à dertig jaar:

Aantallen studenten per universiteit, onderscheiden naar faculteiten[8]:

Leiden	Totaal	Jur.	Geneesk.	Theol.	Lett.	Wis-/Nat.k.
1815-'45	4.003	1.634	992	1.108	222	47
1845-'75	4.214	1.987	853	835	287	252
1875-1905	4.955	1.998	1.428	409	572	428
Utrecht						
1845-'75	2.898	1.082	426	1.134	97	159
1875-1905	3.405	499	1.361	965	165	415
Groningen						
1845-'75	1.239	456	317	326	64	76
1875-1905	1.901	291	919	237	179	275

De cijfers overziende valt meer op dan kwantitatieve groei alleen. Was Leiden gedurende de gehele negentiende eeuw 's lands grootste universiteit[9], Groningen bleef - naar het woord van haar historiograaf Johan Huizinga - een 'kleine universiteit', met Utrecht op de middenpositie. Getallen op zich geven ook iets prijs over het karakter van een instelling. De cijfers bevestigen het beeld dat Leiden omstreeks 1850 een juridische universiteit was, zoals in Utrecht destijds aanvankelijk de theologen en later de medici domineerden.[10] Dat de Leidse hogeschool toentertijd welhaast een juridische faculteit was, kwam niet alleen doordat theologen werden weggelokt door het conservatievere Utrecht, maar tevens doordat de Klinische Scholen toen veel medici aantrokken.[11] Maar zoals het behoudende karakter van de Domstedelijke theologische faculteit het hoge aantal studenten ervan verklaart, zo droeg omgekeerd het progressieve karakter van de juridische faculteit te Leiden bij aan haar voorspoed. Mocht Utrecht - dankzij toonaangevende geleerden als Donders, Mulder en Opzoomer - vooral in het midden van de eeuw een bloeiperiode beleven, voor zowel Leiden als Groningen lag het wetenschappelijk hoogtepunt in het begin èn aan het eind van de negentiende eeuw.[12]

Ook het Leidse studentenleven kon zich tegen het eind van die eeuw in een grootse opgang verheugen, althans gemeten naar het er toen aanwezige aantal

studerenden. Stonden er tussen 1815 en 1830 totaal 2.267 studenten ingeschreven en bleef dat aantal van 1830 tot 1850 ongeveer gelijk, in het derde kwart van de eeuw meldden 3.690 studenten zich aan en tussen 1875 en 1900 zelfs 3.908.[13]

Het beeld is echter niet compleet, in elk geval niet voor het laatste kwart van de negentiende eeuw. Toen immers verschenen in de hoofdstad de Universiteit van Amsterdam, vanuit het Athenaeum Illustre aldaar (1876), en de Vrije Universiteit (1880). Kan de laatste, schepping van Abraham Kuyper (1837-1920), hier buiten beschouwing blijven omdat de faculteit der geneeskunde er eerst in 1950 tot stand zou komen[14], voor de Universiteit van Amsterdam geldt dat zeker niet. Onder het Organiek Besluit had het grote aantal Amsterdamse studenten niet aan het Athenaeum Illustre aldaar kunnen afstuderen c.q. promoveren, en moesten zij dat dus elders doen, veelal in Leiden, maar daar dit vanaf 1876 aan de Universiteit van Amsterdam wel mogelijk was, bleven zij hier weg.[15] Mede doordat in 1868 de militair-geneeskundige opleiding van Utrecht naar Amsterdam werd overgeheveld, herbergde het hoofdstedelijke athenaeum sindsdien het grootste aantal medisch studenten in ons land; de aanstaande officieren van gezondheid zouden trouwens al in 1880 hun status aparte verliezen, en voortaan 'gewone' studenten in de geneeskunde te Amsterdam zijn.[16] Had Leiden in 1874 nog de helft van alle medisch studenten in Nederland in huis (157 ten opzichte van 318 totaal)[17], reeds in 1877-'78 zou meer dan de helft van het totaal aantal vaderlandse medici in spe (310 ten opzichte van 589 totaal) aan de Universiteit van Amsterdam studeren.[18] Na 1876 zou het aantal aankomende medici landelijk voortvarend stijgen. In het academiejaar 1893-'94 waren het er al 1.486. Daarna stagneerde het, om eerst in 1909 de weg omhoog voort te zetten, in 1918 de 2.000 te passeren en in 1932 boven de 3.000 uit te komen.[19]

1 Zo maakte medicus Teunis Zaayer in de rede waarmee hij in september 1881 het rectoraat overdroeg melding van "het verschijnsel dat het aantal studenten, in den Almanak opgenomen, verre het getal ingeschrevenen bij den Rector Magnificus overtreft." (Almanak 1882, 244; vgl. Almanak 1888, 261).

2 Willem Otterspeer, *Een welbestierd budget*, 18.

3 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 408-409.
Er is trouwens nòg een bron waaruit in casu te putten valt: de Leidse Gemeenteverslagen (vanaf 1851), hoofdstuk Onderwijs, onderdeel Hoogeschool. Helaas stroken de data daaruit niet met die in de Almanak - althans: de Almanak voor 1853, terugkijkend naar het studiejaar 1851-'52, geeft op dat er toen in Leiden 452 studenten totaal waren, waaronder 81 medici, terwijl het eerste Gemeenteverslag per 31 december 1851 gewag maakt van 407 studenten totaal, met inbegrip van 73 medici.

4 Vanuit Leiden zal het vermoedelijk vooral gegaan zijn om studiosi aan het Athenaeum Illustre te Amsterdam, die na afloop van hun opleiding daar in Leiden promoveerden (M. Groen, *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980*, 322; N.F. Hofstee, *De Universiteit*, 15).

5 Van deze numerieke problematiek heeft uiteraard iedere onderzoeker last die zich met studentenaantallen in het verleden inlaat - een voorbeeld: via kwantitatieve benadering moest de "vraag naar de recrutering van studenten door de verschillende universiteiten en het carrièreperspectief van hun alumni (…) worden beantwoord" (W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 1). In ons land introduceerde W.Th.M. Frijhoff deze aanpak; in zijn dissertatie *La société néerlandaise et ses gradués, 1575-1814* (1981) publiceerde hij de resultaten van onderzoek op basis van seriële bronnen. Ook Frijhoff (290-291) liet blijken te hebben geworsteld met de hier aangestipte beperkingen inzake volledigheid en betrouwbaarheid.
Overigens: voor dezelfde periode (1575-1812) heeft Martine Zoeteman-van Pelt voor haar proefschrift *De studentenpopulatie van de Leidse universiteit* (2011) o.m. uitgezocht hoeveel studenten destijds aan de academie in de Sleutelstad waren ingeschreven, hoe oud ze waren en waar ze vandaan kwamen.

6 Volgens de Almanak voor 1893 respectievelijk 1894 waren er in
1892: 348 juristen, incl. 18 niet-corpsleden, en 368 medici, incl. 122 niet-corpsleden; en in
1893: 360 juristen, incl. 25 niet-corpsleden, en 391 medici, incl. 138 niet-corpsleden.
Binnen het LSC was rechten wel steeds de grootste faculteit.

7 Dat de opgaven van studentenaantallen tot zeer uiteenlopende uitkomsten kunnen leiden, blijkt bijv. uit de statistieken in L.D. Frank en H.B. Wiardi Beckman, *Geschiedenis van het Leidsche Studentencorps*, 242-243, resp. in het *Gedenkboek van het Leidsche Studentencorps*, 236-237, alsook uit vergelijking van de tabel in Frank/Wiardi Beckman, *Geschiedenis van het Leidsche Studentencorps*, 165, met de in de Almanak genoemde aantallen.

8 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 411 en 413 (tabellen 4 en 5 geïntegreerd).
N.B. Geoefende tellers zullen bemerken dat de som van de Leidse faculteiten in de jaren 1875-1905 een ander getal oplevert (namelijk: 4.835 in plaats van 4.955) - vergelijking met de opgave in Willem Otterspeers *Het bolwerk van de vrijheid* (169) wijst uit dat voor Letteren daar 527 in plaats van de hier opgevoerde 572 studenten waren ingeschreven, waardoor het totaal nog lager zou uitvallen (: 4.790).

9 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 411.
Echter: volgens Peter Jan Knegtmans (in *Professoren van de stad*, 258) overvleugelde de Universiteit van Amsterdam met meer dan 1.000 studenten in het begin van de jaren negentig de Leidse Alma Mater, en was de UvA de grootste universiteit in het land geworden.

10 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 414, 417.

11 Willem Otterspeer, *Het bolwerk van de vrijheid*, 166.

12 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 410-411.
Leiden en Groningen hadden meer gemeen: aan beide hogescholen hadden in de eerste helft van de negentiende eeuw de juristen de overhand, zoals in Utrecht de theologen de grootste groep vormden, met de juristen op de tweede plaats. In Amsterdam waren de theologie- en de geneeskundestudenten toen in de meerderheid (Peter Jan Knegtmans, *Professoren van de stad*, 197).

13 Willem Otterspeer, *Een welbestierd budget*, 17.

14 H.L. Langevoort, *Faculteit der geneeskunde*, 184 e.v.

15 Willem Otterspeer, *Het bolwerk van de vrijheid*, 169.

16 Peter Jan Knegtmans, *Professoren van de stad*, 216, 249-250, 261.

17 H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 99.

18 Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 252.

19 J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 283.

BIJLAGE IIA

Bestuursleden Vereeniging tot ondersteuning van behoeftige kraamvrouwen enz. te Leiden (1877-1900)*

Almanak anno	*praeses*	*ab-actis*	*quaestor*	*leden*
1877	R.Rz. Bylsma **	J. Voogd	W.J. Kolff **	J. Burkens John Goddard
1878	H. Treub **	J.C. van Schilfgaarde		M.W. Pijnappel ** J.F. Selhorst A.G. Metzlar
1879	A.G. Metzlar	G. Fabius G.Hzn **	B.E. Scheltema **	B.A.P. van Dam ** W.F.U. Steyn Parvé
1880	W.F.U. Steyn Parvé	C.W. Bollaan **	W. Pauw	A.E.F. Grippeling A.A. Korteweg
1881	A.A. Korteweg	P.H. Simon Thomas **	C.J. de Bruyn Kops **	R.M. van Steenbergen **; C. Nolen
1882	C. Nolen	C.M. Hoogenboom	H. van Anrooy	P. Timmers J.A. Römer
1883	J.A. Römer	C.M. Hoogenboom	B.J. Kouwer **	D.J. Blok ** J.J. Tjaarda **
1884	J.J. Tjaarda **	J. de Wit	J. Idzerda	I. Hocke P.K. Bentfort
1885	P.K. Bentfort	J. Broers **	C. Winkler	J. van Delden Pzn. ** H.G.J. van den Bosch
1886	H.G.J. van den Bosch *president*	L.R. Bunnik *secretaris*	W. Mulder *penningmeester*	W.F. Wagtho C. Metzlar **
1887	C. Metzlar **	J.K.A. Wertheim Salomonson **	K.A.E. Seipgens	H. van Bommel van Vloten, H. Burger **
1888	H. Burger **	P. Loeff	A.F.A.M. van Dommelen	P.J.M. van Seters H. Braat **
1889	Ph.K. van Lissa	J.D. Doorman **	N.W. Maas	W.N.J. Wilschut D.W. Ekker
1890	J.H. Simon Thomas	D.A. Boon	P.G. Schey	P.L. van der Harst ** A. Schuld **

	voorzitter			
1891	A. Schuld **	A.J. Groen	P.F. Augustijn	A.J.W. Heintz F. Dozy **
	praeses	*ab-actis*	*quaestor*	
1892	C.W. Broers **	H.J. van der Wey	N. Cnopius	R. de Josselin de Jong **; H.E. Zylker
1893	D. MacGillavry **	W.P. Smit Sibinga	H.B. Semmelink	A.H. de Chaufepié J.H. Selhorst
1894	A.H. Oort	C.J. Prins	F.J. Broers	L.J.O. Willinck D. Neurdenburg
	voorzitter	*secretaris*	*penningmeester*	
1895	D. Neurdenburg	W.A. Kuenen **	W.G. Huet **	J.A.L. Heenk A. van Voorthuysen **
1896	A. van Voorthuysen **	E.H. Sikkes jr	H.J. Wagener **	D. Rempt C.E. Benjamins **
1897	C.E. Benjamins **	N. Rutgers van der Loeff	P.H. Rosenstein	S.A.W. Vrijland L. Polak Daniels **
	praeses	*ab-actis*	*quaestor*	
1898	L. Polak Daniels **	L.B. de Monchy **	K.S. de Graag	M. Jansen ** C.A. van Hees
1899	C.A. van Hees	G.J.W. Koolemans Beijnen **	K.Th. Haverkorn van Rijsewijk **	J. van der Hoeve ** A. Rypperda Wierdsma
1900	A. Rypperda Wierdsma	W. Briët	J.H. Zaayer **	E.W. Jongmans G. van Genderen Stort

* De vermelding vanuit de Almanak van sommige namen is in toepasselijke gevallen gecorrigeerd aan de hand van het *Album Studiosorum* en andere bronnen (zoals G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography* en M.J. van Lieburg & F.A. van Lieburg, *Album Promotorum van de Rijksuniversiteit Leiden 1813-1900*).

** Zie korte levensbeschrijving in: G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*.

BIJLAGE IIB

Om een indruk te geven van omvang en omzet van de **Vereeniging tot ondersteuning van behoeftige kraamvrouwen enz. te Leiden** *in de eerste kwart eeuw van haar bestaan, zijn onderstaande gegevens geput uit de desbetreffende (half)jaarlijkse verslagen*[*]*:*

Jaar	Aantal leden		Donateurs	Ondersteunde kraamvrouwen		Bedragen ondersteuning	
	gewoon	buitengew.		gewoon	buitengewoon	gewoon	buitengewoon
1876 2eh.	53	114	88	45	1	*f* 101,05[5]	*f*
1877 1eh.				81		190,52	
1877 2eh.							
1878 1eh.				71	2	149,78	8,75
1878 2eh.				73	4	175,48	5,50
1879 1eh.	49	107	41	127	5	304,19	9,25
1879 2eh.				104(103)	4	240,39	3,43**
1880 1eh.	48	113	35	127		351,15	14,50
1880 2eh.	56	145	42	118		303,18	8,07
1881-30/9	41	142	30	195		499,74	38,25[5]
1881-'82	48	158	30	259		663,89	13,97½
1882-'83	54	133	38	302		791,86	17,85
1883-'84	88	126	38	335	8	842,26	11,85
1884-'85	98	109	30	351	11	892,56	10,95
1885-'86	96	91	29	366	8	954,84	11,62
1886-'87	128	88	26	404	25	988,80	25,29
1887-'88	±133	204	23	495	13	1.180,11	17,83
1888-'89	±120	195	26	491	26	1.170,70	6,27½
1889-'90	133	225	39	623	8	1.658,02	
1890-'91	±155	247	61	656	7	1.653,24***	
1891-'92	±160	228	43	647	16	1.648,46	
1892-'93	±140	285	43	837		1.648,37	
1893-'94	162	237	43	761		1.809,50	11,85
1894-'95	±160	±450	35	823		1.735,87	11,18
1895-'96	136	239	35	820****		2.018,37[5]***	
1896-'97	160	226	34	773		1.900,41	
1897-'98	149	249	37	738		1.744,21	
1898-'99	142	235	36	748		1.763,81	
1899-'00	136	255	34	748		1.734,75	
1900-'01	123	300	33	760		1.801,37	
1901-'02	132	298	30	766		1.812,39	

* zie noot 227 van Hoofdstuk V.

** exclusief bijzondere uitgaven in verband met de toen heersende roodvonkepidemie.

*** totaal van beide lastensoorten, waartussen geen onderscheid meer werd gemaakt.

**** totaal van gewoon en buitengewoon ondersteunde kraamvrouwen, tussen wie geen onderscheid meer werd gemaakt.

N.B. Na het negende halfjaarlijkse verslag, i.c. de tweede helft van het jaar 1880, werden via een wijziging van het reglement van de Vereeniging de halfjaarlijkse verslagen vervangen door jaarverslagen i.c. het boekjaar 1 oktober t/m 30 september (in plaats van 1 juli t/m 30 juni).

Bron: Archief RAL, inv.nr LB 77843.

BIJLAGE IIIA

Namen der leden	Inschrijving als student (W/N resp. M)	'Humboldt'-lid vanaf tot	Bestuurslid	Erelid	Gepromoveerd te Leiden * dissertatie aangeboden dd.	Bijzonderheden N.B. Deze rubriek maakt geen aanspraak op volledigheid
Cappelle jr., H. van (mede-oprichter)	30-9-1875 W/N	24-5-1877 5-2-1880		19-2-1880	23-11-1885 (plant- en dierkunde)	
Lobry van Troostenburg de Bruyn, C.A. (mede-oprichter)	6-10-1875 W/N	24-5-1877 16-10-1880	praeses 1879/'80	28-10-1880	* 11-10-1883 (scheikunde)	prof. organ. scheikunde en pharm. chemie, Univ. v. A'dam (1896-1904)
Mellink, J.F.A. (mede-oprichter)	6-10-1875 W/N	24-5-1877 31-3-1879	quaestor 1877/'79	3-4-1879	* 30-9-1880 (plant- en dierkunde)	
Burger C.Pzn., H. (mede-oprichter)	7-10-1875 W/N	24-5-1877 25-9-1879	praeses 1877/'79	16-10-1879	* 23-6-1894 (plant- en dierkunde)	
Ekama, H. (mede-oprichter)	28-9-1876 W/N	24-5-1877 15-10-1880	ab-actis 1877/'78	28-10-1880	* 14-5-1884 (wis- en natuurkunde)	
Lint, J. de (mede-oprichter)	5-10-1876 W/N	24-5-1877 31-5-1880		3-6-1880		
Sissingh, R. (mede-oprichter)	7-10-1876 W/N	24-5-1877 2-2-1882	ab-actis 1878/'80 praeses 1880/'81	15-3-1882	* 19-3-1885 (wis- en natuurkunde)	privaat-docent Leiden (1887); prof. natuurk., Univ. v. A'dam (1897); later ook actief i.c. practicum voor medici
Bemmelen, J.F. van	19-11-1875 W/N	14-3-1878 15-3-1882	quaestor 1879/'80 praeses 1881/'82	28-3-1882	* 28-3-1882 (plant- en dierkunde)	prof. dierkunde, vergelijkende ontleedkunde en fysiologie, Groningen (1907-1930)

Wijhe, J.W. van	25-9-1874 P (= W/N)	28-3-1878 11-1-1880		22-1-1880	* 15-12-1880 (plant- en dierkunde)	prof. anatomie en embryologie, Groningen (1889-1926)
Dekhuyzen, M.C.	1-10-1878 W/N	21-11-1878 20-11-1882	ab-actis 1880/'81	8-12-1882	* 28-6-1884 (plant- en dierkunde)	prof. fysiologie, histologie, embryologie (, alg. pathologie, path. anatomie en bacteriologie), veterinaire (hoge-)school Utrecht (1901-1924)
Wettum, M.J. van	2-10-1878 W/N	21-11-1878 26-11-1879				
Dorsten, R.H. van	1-10-1878 W/N	13-11-1879 15-11-1884	quaestor 1880/'81 praeses 1882/'84	15-11-1884	* 10-12-1885 (wis- en natuurkunde)	
Holleman, A.F.	25-9-1879 M	5-2-1880 13-10-1885	ab-actis 1881/'82 praeses 1884/'85	13-10-1885	* 24-3-1887 (scheikunde)	prof. scheikunde, Groningen (1893-1904); idem Univ. v. A'dam (1904-1925)
Giltay, E.	1-10-1878 W/N	19-2-1880 8-12-1882		30-1-1883	* 14-10-1882 (plant- en dierkunde)	
Simon Thomas, J.C.A.	27-9-1879 W/N	28-10-1880 11-6-1886	quaestor 1881/'84 praeses 1885/'86	11-6-1886	* 27-2-1890 (scheikunde)	
Elion, H.	15-10-1877 W/N	25-11-1880 7-10-1884		18-10-1884	* 18-10-1884 (scheikunde)	
Noorduyn, L.A.W.	1-10-1881 W/N	9-11-1881 13-12-1884	ab-actis 1883/'84	13-12-1884		
Molengraaff, G.A.F.	5-10-1877 W/N	30-11-1881 8-1-1883	ab-actis 1882/'83	26-5-1888	[te Utrecht dd. 11-11-1886: . in de aard- en delfstofkunde;	privaat-docent Univ. v. A'dam (1889-1891);

					. plant- en dierkunde (op stellingen)]	prof. geologie, paleontologie en kristallografie, Univ. v. A'dam (1891-1897); prof. geologie, Technische Hogeschool Delft (1906-1930)
Zande, K.H.M. van der	25-9-1883 W/N	18-10-1884 21-1-1888	quaestor 1885/'86 praeses 1886/'88	21-1-1888	* 29-3-1889 (scheikunde)	
Vogel, W.T. de	28-9-1883 W/N	1-11-1884 13-12-1884				
Feen, J. van der	6-10-1883 W/N	1-11-1884 21-1-1888	ab-actis 1884/'86	21-1-1888	* 14-12-1889 (wis- en natuurkunde)	
Valckenier Suringar, J.	23-9-1884 W/N	13-12-1884 31-10-1891	quaestor 1886/'89 praeses 1889/'91	10-11-1891	* 24-6-1898 (plant- en dierkunde)	
Kuenen, J.P.	26-9-1884 W/N	13-12-1884 1-10-1890	ab-actis 1886/'87 praeses 1888/'89	1-10-1890	* 9-4-1892 (wis- en natuurkunde)	prof. natuurkunde, Leiden (1906-1922)
Breda de Haan, J. van	25-9-1884 W/N	7-11-1885 1-2-1890		1-2-1890	* 4-2-1891 (plant- en dierkunde)	
Zeeman, P.	29-9-1885 W/N	7-11-1885 19-10-1889	ab-actis 1887/'88	19-10-1889	* jan. 1893 (wis- en natuurkunde)	privaat-docent wis- en natuurkunde, Leiden (1894-1896); lector (1896); prof. natuurkunde, Univ. v. A'dam (1900); Nobelprijs v. natuurkunde (1902)

Schroeder van der Kolk, J.L.C.	21-9-1885	W/N	11-12-1885	19-10-1889		19-10-1889	* 10-6-1891 (aard- en delfstof-kunde)	
Bemmelen, W. van	24-9-1886	W/N	27-11-1886	4-12-1891	ab-actis 1888/'89 quaestor 1889/'90 loco-praeses 1890/'91 praeses 1891/'92	30-1-1892	* 22-3-1893 (wis- en na-tuurkunde)	lector physi-sche aardrijks-kunde, Univ. v. A'dam (1921)
Huber Noodt, U.H.E	26-9-1887	W/N	3-12-1887	8-1-1894	ab-actis 1890/'91 praeses 1892/'93	18-1-1894	22-5-1901 (scheikunde)	
Emden, J.E.G. van	26-9-1887	M	27-10-1888	17-10-1890	ab-actis 1889/'90	17-10-1890	10-7-1896 (geneeskun-de, met lof)	privaat-docent parasitologie, Leiden (1899-1910)
Hoeven, P.C.T. van der	21-9-1888	W/N	27-10-1888	19-10-1889			8-5-1896 (genees-kunde)	prof. verlos-kunde en vrouwen-ziekten, Leiden (1903-1940)
Collins, Ed.	24-9-1888	W/N	24-11-1888	9-12-1892	quaestor 1890/'92	9-12-1892		
Eldik Bzn., A. van	21-9-1888	W/N	9-11-1889	24-1-1894	ab-actis 1891/'92	16-2-1894	* 11-2-1898 (wis- en na-tuurkunde)	
Philips, J.	26-9-1889	W/N	9-11-1889	18-1-1894	ab-actis 1892/'93	18-1-1894		
Holleman, W.	24-9-1889	W/N	7-12-1889	10-3-1890			11-5-1897 (genees-kunde)	
Hartman, Ch.M.A.	21-10-1889	W/N	13-11-1890	15-5-1893	quaestor 1892/'93	15-5-1893	16-6-1899 (wis- en na-tuurkunde)	

Tjeenk Willink, H.D.	25-9-1890	W/N	13-11-1890	18-10-1895	praeses 1893/'95	1-11-1895	3-7-1899 (plant- en dierkunde)	
Hoyer, D.P.	22-9-1891	W/N	16-11-1891	16-10-1896	ab-actis 1893/'95 praeses 1895/'96	16-10-1896	* 23-3-1898 (scheikunde)	
Scheij, L.T.C.	26-9-1891	W/N	16-11-1891	19-10-1896	quaestor 1893/'95	26-10-1896	* 16-2-1899 (scheikunde)	
Scherpenzeel, L. van	24-9-1891	W/N	4-12-1891	17-11-1897	quaestor 1895/'96 praeses 1896/'97	nov. 1897	15-6-1900 (scheikunde)	
Rutten, G.M.	21-9-1891	W/N	9-12-1892	22-1-1897	ab-actis 1895/'96	29-1-1897	13-7-1900 (scheikunde)	
Middelberg, W.	26-9-1893	W/N	17-11-1893	20-10-1898	quaestor 1897/'98	21-10-1898	9-5-1902 (scheikunde)	
Dorp, G.C.A. van	27-9-1893	W/N	17-11-1893	9-10-1899	quaestor 1896/'97 ab-actis 1897/'98 praeses 1898/'99	1899	* 17-2-1904 (scheikunde)	
Zaalberg, A.L.	26-9-1893	W/N	6-12-1893	10-10-1898	ab-actis 1896/'97 praeses 1897/'98	11-10-1898	18-4-1905 (wis- en natuurkunde)	
Zaayer, J.H.	26-9-1894	M	3-12-1894	sept. 1898		11-10-1898	* okt. 1903 (geneeskunde; promotie zelf vond op 17-6-1903 plaats - c.l.)	prof. heelkunde, Leiden (1914-1932)
Schröder, E.E.W.G.	1-10-1894	W/N	3-12-1894	5-9-1895		18-10-1895		
Siegenbeek van Heukelom, J.	19-9-1895	W/N	15-11-1895	24-11-1897		27-11-1897		

Jaeger, F.M.	20-9-1895 W/N	15-11-1895 3-7-1900	ab-actis 1898/'99 praeses 1899/'00	17-10-1900	* okt. 1903 (scheikunde)	prof. anorganische en fysische chemie en propaedeutisch onderwijs in de chemie, Groningen (1909-1943)
Vollgraff, J.A.	21-9-1896 W/N	27-11-1896 22-11-1900	quaestor 1898/'99 ab-actis 1899/'00	26-11-1900	* okt. 1903 (wis- en natuurkunde; promotie zelf vond op 9-7-1903 plaats)	
Kempe, H.A.E.	22-9-1897 W/N	27-11-1897 jan. 1903	praeses 1900/'01 ab-actis 1901/'02		7-4-1903 (plant- en dierkunde)	
Kremer, P.	22-9-1897 W/N	27-11-1897 20-10-1903	quaestor 1900/'01 praeses 1901/'02	20-10-1903	13-7-1923 (wis- en natuurkunde)	
Reijst, J.J.	22-9-1897 W/N	27-11-1897 okt. 1902		14-10-1902	* 13-12-1905 (artsenijbereidkunde)	
Woudstra, H.W.	22-9-1897 W/N	27-11-1897 1-10-1901	quaestor 1899/'00 ab-actis 1900/'01	nov. 1901	24-3-1905 (scheikunde)	
Santman, H.J.	22-9-1897 W/N	21-10-1898 sept. 1900		sept. 1900		
Haaften, M. van	26-9-1898 W/N	29-11-1898 okt. 1900				
Crommelin, C.A	9-11-1898 W/N	29-11-1898 20-10-1903	quaestor 1901/'02 praeses 1902	20-10-1903	21-12-1910 (wis- en natuurkunde)	
Hesselink jr., W.F.	27-9-1898 W/N	nov. 1899 9-11-1900				
Stutterheim, J.F.	28-9-1898 W/N	nov. 1899				

Ornstein, L.S.	26-9-1898 W/N	6-12-1900 21-10-1904	ab-actis 1902 praeses 1903/'04	21-10-1904	* 26-3-1908 (wis- en natuurkunde)	lector wiskundige natuurkunde, Groningen (1909); prof. mathematische natuurkunde en theoretische mechanica (1915-1925), in experimentele natuurkunde (1925-1940), Utrecht
Dorp, W.A. van	19-9-1900 W/N	6-12-1900 17-9-1901			6-10-1908 (scheikunde)	
Vries, O. de	19-9-1900 W/N	6-12-1900 17-9-1901			28-4-1908 (scheikunde)	
Waal, A.J.C. de	19-9-1900 W/N	6-12-1900 16-11-1901			8-11-1910 (scheikunde)	
Leeuw, W.C. de	20-9-1900 W/N	6-12-1900 27-10-1905	quaestor 1902 ab-actis 1903/'04 praeses 1904/'05	27-10-1905		
Bornwater, J.Th.	21-9-1900 W/N	18-10-1901 nov. 1905			7-7-1911 (scheikunde)	
Reudler, J.F.L.	19-9-1901 W/N	18-10-1901 30-9-1907	quaestor 1903/'04 ab-actis 1904/'05	11-10-1907	4-7-1913 (scheikunde)	
Leeuwen, J. van	20-9-1901 W/N	18-10-1901 febr. 1902				
Horst, R.	18-9-1902 W/N	18-11-1902 1906 (?)	praeses 1905/'06			
Prooye, D.J. van	18-9-1902 W/N	18-11-1902 11-10-1907		11-10-1907	10-7-1914 (scheikunde)	

Koopal, S.A.	24-9-1902 W/N	18-11-1902 30-9-1907	ab-actis 1905/'06	11-10-1907	8-12-1911 (scheikunde)	
Janse, L.	24-9-1903 W/N	27-10-1903 19-10-1908				
Risselada, T.J.	24-9-1903 W/N	27-10-1903 19-10-1908	ab-actis 1906/'07			
Wettum, W. van	24-9-1903 W/N	27-10-1903 1908 (?)	quaestor 1906/'07 varkens-hoeder 1907/'08			
Kuijpers, H.A.	25-9-1903 W/N	27-10-1903 nov. 1905			16-5-1924 (wis- en natuurkunde)	
Tutein Nolthenius, J.H.	24-9-1903 W/N	10-11-1903 1907	quaestor 1905/'06			
Hoorn, P.F. van	25-9-1903 W/N	10-11-1903 1908 (?)	praeses 1907/'08			
Sirks, J.F.	16-9-1902 W/N	17-11-1904 30-9-1907	praeses 1906/'07	11-10-1907	25-11-1912 (wis- en natuurkunde)	
Figee, Th.	21-9-1904 W/N	17-11-1904	varkens-hoeder 1905/'06 ab-actis 1907/'08 praeses 1908/'09		10-7-1914 (scheikunde)	
Trigt, H. van	21-9-1904 W/N	17-11-1904 30-9-1907			op 28-3-1919 promoveerde H. van Tricht in de plant- en dierkunde; is waarschijnlijk dezelfde, want H. van Tricht komt in *Album Studiosorum* niet voor	

Drucker, W.H.	20-9-1905 W/N	16-11-1905 9-11-1906				
Koole, R.	20-9-1905 W/N	22-11-1905 1910 (?)	quaestor 1907/'08 ab-actis 1908/'09 praeses 1909/'10			
Holwerda, A.O.	18-9-1906 W/N	31-10-1906	quaestor 1908/'10			
Bommezijn, B.H.	19-9-1906 W/N	31-10-1906 okt. 1907	(varkens-hoeder 1907/'08)			
Kamerlingh Onnes, A.H.	28-9-1906 W/N	31-10-1906 11-10-1907				
Fokker, A.D	13-10-1906 W/N	31-10-1906 1910 (?)	ab-actis 1909/'10		24-10-1913 (wis- en natuurkunde)	
Heurn, W.C. van	13-10-1906 W/N	31-10-1906 19-10-1908				
Slingelandt, J. van	28-9-1906 W/N	17-10-1907			19-12-1919 (wis- en natuurkunde)	
Dugteren, M.J.A. van	21-9-1907 W/N	17-10-1907 19-10-1908				
Eecke, R. van	21-9-1907 W/N	17-10-1907				
Middendorp, J.A.	21-9-1907 W/N	17-10-1907 1913 (?)			26-1-1917 (scheikunde)	
Vos van Steenwijk, J.E. de	21-9-1907 W/N	17-10-1907	varkens-hoeder 1909/'10		7-2-1918 (wis- en sterrenkunde)	

N.B. Bovenstaande volgorde wijkt in voorkomende gevallen af van de personele opsomming in de (handgeschreven) lijst van de leden van 'Humboldt'. Aangezien die registratie niet steeds op consequente wijze is doorgevoerd, is hier de datum van benoeming tot lid van het dispuut als

uitgangspunt genomen, en - indien van toepassing - vervolgens de datum van inschrijving als student resp. de alfabetische rangschikking.

Bronnen:

1. Lijst van leden en lijst van bestuursleden van het LSC-dispuut 'Humboldt' (1877-1910).
2. G. du Rieu, *Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae*. [1575-1875].
3. J.E. Kroon, *Album Studiosorum Academiae Lugduno-Batavae*. [1875-1925].
4. M.J. van Lieburg & F.A. van Lieburg, *Album Promotorum van de Rijksuniversiteit Leiden 1813-1900*.
5. Almanak Leidsche Studenten Corps 1875-1930.
6. G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*.
7. J.S. Theissen, *Levensberichten van professoren en lectoren*.
8. R.E.O. Ekkart, *Icones Leidenses*.
9. R.E.O. Ekkart en J. Schuller tot Peursum-Meijer, *Groninger Academieportretten*.
10. J. Teeuwisse, *Utrechtse universiteitsportretten*.

***BIJLAGE* IIIB**

Leden van het LSC-dispuut 'Humboldt' (1877-ca. 1910)

Bemmelen, J.F. van
Bemmelen, W. van
Bommezijn, B.H.
Bornwater, J.Th.
Breda de Haan, J. van
Burger C.Pzn., H.
Cappelle jr., H. van
Collins, Ed.
Crommelin, C.A.
Dekhuyzen, M.C.
Dorp, G.C.A. van
Dorp, W.A. van
Dorsten, R.H. van
Drucker, W.H.
Dugteren, M.J.A. van
Eecke, R. van
Ekama, H.
Eldik Bzn., A. van
Elion, H.
Emden, J.E.G. van
Feen, J. van der
Figee, Th. .
Fokker, A.D.
Giltay, E.
Haaften, M. van
Hartman, Ch.M.A.
Hesselink jr., W.F.
Heurn, W.C. van
Hoeven, P.C.T. van der
Holleman, A.F.
Holleman, W.
Holwerda, A.O.
Hoorn, P.F. van
Horst, R.
Hoyer, D.P.
Huber Noodt, U.H.E.
Jaeger, F.M.
Janse, L.
Kamerlingh Onnes, A.H.
Kempe, H.A.E.
Koole, R.
Koopal, S.A.
Kremer, P.
Kuenen, J.P.
Kuijpers, H.A.
Leeuw, W.C. de
Leeuwen, J. van
Lint, J. de
Lobry van Troostenburg de Bruyn, C.A.
Mellink, J.F.A.
Middelberg, W.
Middendorp, J.A.
Molengraaff, G.A.F.
Noorduyn, L.A.W.
Ornstein, L.S.
Philips, J.
Prooye, D.J. van
Reijst, J.J.
Reudler, J.F.L.
Risselada, T.J.
Rutten, G.M.
Santman, H.J.
Scheij, L.T.C.
Scherpenzeel, L. van
Schröder, E.E.W.G.
Schroeder van der Kolk, J.L.C.
Siegenbeek van Heukelom, J.
Simon Thomas, J.C.A.
Sirks, J.F.
Sissingh, R.
Slingelandt, J. van
Stutterheim, J.F.
Tjeenk Willink, H.D.
Trigt, H. van
Tutein Nolthenius, J.H.
Valckenier Suringar, J.
Vogel, W.T. de
Vollgraff, J.A.
Vos van Steenwijk, J.E. de
Vries, O. de
Waal, A.J.C. de
Wettum, M.J. van
Wettum, W. van
Wijhe, J.W. van
Woudstra, H.W.
Zaalberg, A.L.
Zaayer, J.H.
Zande, K.H.M. van der
Zeeman, P.

BIJLAGE IVA

Lijst van thema's behandeld in vergaderingen van het dispuut 'Hippocrates', 1877-1882

(de tussen haakjes geplaatste onderwerpen zijn wel voorgesteld, maar niet aangenomen). N.B. Elders in de tekst voorkomende thema's zijn over het algemeen niet in dit overzicht vermeld.

Voordracht	*Ondervraging*	*Vrijwillige bijdragen*	*Improvisatie*
De luchtballon. Dampkringslucht. Hoe zorgen wij het best voor onze dooden. Drama. Noordpoolexpeditions. Brooshooft's Dissolving Vieuws. Tabak. Vervalsching van levensmiddelen. Spijsvertering. Voor- en nadelen der lijkenverbranding. Het ijzer. Het bier. De pest. De besmettingstheorie(n) van Nägeli. Specialiseering der wetenschap. Brero. Navels en Koeken. Opvatting van de verschillende volkeren van oudsher over de satan. Het bloed. De andere bewoners van Europa. De Classieke Letteren. Het leven en werken van Galilei. Magie. Historie van Dordrecht. (Pilsner Bier, St. Nicolaasavond, Lijkenverbranding, Beschouwing over het huwelijk, Dikheid en Suikerfabricage). Over het leven en de werken van Gallileï. Lijkenverbranding. (Spijsvertering, De jacht, Suikerfabricage, Geëngageerd zijn, Koorts, Algemeen Kiesrecht, Een en ander over honden). Schoone geslacht. (Bewijzen op een logische wijze dat 1 = 2 is, Verschillende wijzen van diesviering, Chloorverbindingen, Algemeen stemrecht, Professor van	Arsenicum en zijne verbindingen. Alcoholen. Soortelijke warmte. (De proeven van Regnault en Bacarel). Fungi. De Hersenen uit een vergelijkend anatomisch oogpunt beschouwd. Phosphorus en zijn verbindingen. Lenzen. Moleculaire krachten. Plantenphysiologie. Wervels, ribben en borstbeen. Eiwitten. De ligamenta van de wervels, de heup en de knie. De schedel. Het hart, ook uit een vergelijkend anatomisch oogpunt beschouwd. De bouw van het hart. Galvanisme. (Beschouwing van de vergiftige planten in Nederland en hunne werking op het menschelijk lichaam). De Hersenen, ook uit een vergel. anat. oogpunt beschouwd. De verrichtingen der voortplanting (in het plantenrijk). De hallogeenen. Het magnetisme.	Stellingen, bijv.: Bij een eventueele herziening der wet op het middelbaar onderwijs behooren de natuurwetenschappen zoo niet geschrapt dan toch tot een minimum teruggebracht te worden (verworpen); Bij eene eventueele herziening der wet op het Hooger onderwijs zou het wenschelijk zijn de vergelijkende anatomie (en zoölogie) van het propaedeutisch bij het candidaats in te deelen; Het voorstel tot afschaffing van sanitair toezicht op prostituées is niet aannemelijk. Voordracht van lied, vers of gedicht; muzikale bijdragen e.d. Improvisatie over boekje van prof. Heidenheim over Vivisectie. 'Märchen' van Hauff. 'Ons Krummeltje'. Jan Swammerdam. Zola. Hysterie. Eedsquestie. Kringloop in de natuur.	Stelling over Tweekinderstelsel. Over een gedeelte van de embriologische ontwikkeling van het Hoentje. Infectieziekten. Is de beschaving van de tegenwoordige tijd ook bevorderlijk voor het geluk der menschen? Dentaphoon en de toepassing van dit werktuig voor dooven. Verlichting. (Hooglied, Verrekijkers, Druipers, 't Eerste jaar, Vivisectie, Nordenskjöld, Over de werking van de muziek, Over glycerine). Vivisectie. (Middel om goed bier op de kroeg te krijgen, Lief en leed van een geneesheer, De werken van de van Harens, Overbevolking, Ziekteleer, Hippocrates, Decapitatie, Rooken).

Geer als huisdier, Oorlog tusschen de Engelschen en de Transvalers).

Het Licht.
Transvaal-oorlog.

Suriname en de Surinamer(s).
(De Belmontes, Politietoezicht op de prostituées, Vivisectie, Watersnood en de middelen ter voorkoming, Moleculaire krachten, Iersche quaestie, Suriname en de Gele Koorts in Suriname).

Gezondheid.
(Houding Roode Kruis i.c. Transvaal, Leiden beschouwd als brandpunt van besmettelijke ziekten, Vooruitgang der wetenschap in de 19e eeuw, Professor van Iterson als chirurg, Buitenleven en natuurgenot, Over het nut der bangheid, Iets over bollencultuur, Schilderkunst).

Rijk en arm.

Haarlem en omstreken.
(Is vorstenmoord goed of af te keuren uit een sociaal-democratisch oogpunt?, Dronkenschap, Nihilisten, Alleenheerschappij en republieken, Over het woordje men, Het nut van de baarmoederspuit of het hevelkinderstelsel).

Zelfmoord.
(Warmte, Hazardspel, Geschiedenis der Hooglandsche Kerk).

Paganini.

3 October.
(Darwinisme, Algemeene dienstplicht, Electrische verlichting, De prostitutie bij de bladluizen, Vorstenmoord, Nut van goede woningen voor de arbeidende klasse, Prolapsus uteri, Groentijd, Oestercultuur, Charles Darwin).

Nederigheid.

Het hart.
(De Achterhoek, Kippenpastei, Studentenleven, Schilderkunst, Een practisch middel tegen overbevolking, De Doetinchemsche stoomtram).

Bloedsomloop.

Droogmaking der Zuiderzee.

(De samenstelling van het menschelijk lichaam).

De gasfabriek, -fabrikatie.
De ontwikkeling der hersenen en van het ruggemerg uit een vergelijkend anatomisch oogpunt.

Beschrijving der diesviering te Rotterdam.
(Mechanica, 't Voordeel van (over het nut van) dispuutgezelschappen, Lijkverbranding, Het water, De moeielijkheid van het critiseeren van goede lezingen, Halogenen, De wijn, Warmte).

(Artropoden, Emigratie, Eedskwestie, Een dagje in Rotterdam of de groene ridders zijn uit, Febris inter mittens, Invloed der muziek op de gemoedsaandoeningen en verrichtingen van menschen en dieren, Boerhave).

Goethe.
(Prostitutiekwestie, Aandoeningen der baarmoeder van Anna Coenen, St Nicolaas, Zuurkoolbereiding, Was Boerhaves ziekte in Leiden koude of warme koorts, Over de goede gemeente Waspik, Over beboeten, Hippocrates, De genoegens en ellenden van den Haag, Jodenkwestie, Liernuhrstelsel, Het leven van den grooten Hippocrates, Boerhavens woonplaats).

Vlaardingen en de haringvisserij.
(Gambetta, Liernur en het Tonnenstelsel, De stelling door vele gehuldigd dat Egoïsmede drijfveer zou zijn van alle menschelijke handelingen is onjuist, Prostitutie, Drankwet, Werkt het looizuur in een schoenmakerswinkel voordeelig op vetvorming, Darwinisme, Plicht van een praeses, Zenuwstelsel, Abortus).

Homerus en het oude en nieuwe Griekenland.
Het studentenleven in vroegeren tijd.

Verbetering van den arbeiderstand door coöperatieve vereenigingen.
(Nauwkeurige beschouwingen van het varken, Beste wijze van pokelbegravenis, Venerische ziekten, Over Snollen en Haagsche in 't bijzonder, Over de voortreffelijkheid van Noordbraband dat uitmunt boven alle Provinciën).

(Darwin, Invloed van spiritualiën op 's menschen lichaam, Spookgeschiedenissen, De mensch uit den tegenwoordige tijd, Poëtische voordracht over het afscheid van een Indisch ambtenaar, Inductiestroom, Kunstmatige veeteelt).

De werken der friezen Halbertsma.
(Tabak, De verhouding tusschen Friesche en Hollandsche graven, Rijke's aftreding, Schilderkunst en beeldhouwkunst).

Het bier.

Bron: Register van notulen van ledenvergaderingen, 16 november 1877 – 27 oktober 1882 (Archief RAL, inv.nr 36.5).

BIJLAGE IVB

Namen der leden	Inschrijving als student	'Hippocrates'-lid vanaf	tot	Bestuurslid	Erelid	Gepromoveerd te Leiden	Bijzonderheden N.B. Deze rubriek maakt geen aanspraak op volledigheid
Linden van den Heuvell, H.L. van (mede-oprichter)	29-9-1876	10-11-1877	21-11-1879	ab-actis 1879	4-12-1879	19-11-1883	
Nolen, C. (mede-oprichter)	26-9-1876	10-11-1877	6-12-1880	praeses 1879	9-12-1880	5-4-1884	
Slagter, W.J. (mede-oprichter)	30-9-1876	10-11-1877	21-11-1879		4-12-1879		
Thomee, J. (mede-oprichter)	29-9-1876	10-11-1877	4-2-1881	praeses 1878	4-3-1881	21-5-1885	
Ackens, J.H.H. (mede-oprichter)	29-9-1876	10-11-1877			4-12-1879	16-6-1888	
Hoogenboom, C.M. (mede-oprichter)	6-10-1876	10-11-1877	24-10-1879	quaestor 1878	6-2-1880		
Feenstra Kuiper, E.T. (mede-oprichter)	29-9-1876	10-11-1877	10-11-1879	ab-actis 1878	4-12-1879		
Hers, J.A. (mede-oprichter)	5-10-1876	10-11-1877	21-11-1879		4-12-1879	16-6-1884	
Drooge, C. van (mede-oprichter)	29-9-1876	10-11-1877	30-9-1881		7-10-1881		
Anrooy, H. van	1-10-1875	16-2-1878	30-9-1881	quaestor 1879 praeses 1880	7-10-1881	7-4-1884	KNO
Paré, A.C.P.	27-9-1878	6-2-1879	29-9-1882	ab-actis 1880 praeses 1881	27-10-1882		Officier van Gezondheid
Bentfort, P.K.	1-10-1878	6-2-1879		quaestor 1880 ab-actis 1881 praeses 1882	1-11-1883		
Mulder, J.W.	2-10-1878	21-2-1879	22-11-1880		9-12-1880		
Broers, J.	27-9-1879	5-3-1880		quaestor 1881 en 1882 praeses 1883	9-10-1884	13-12-1886	dermatologie

Iterson, C.J.G. van	28-9-1880	26-11-1880	29-9-1882	ab-actis 1882			
Broek, J. van den	29-9-1876	26-11-1880			26-9-1883		
Willigen, A. van der	2-10-1880	9-12-1880		signifer 1881 ab-actis 1882 quaestor 1883 praeses 1884	16-10-1885	na 1887 te Freiburg	
Belmonte, J.B.A. Colaço	9-10-1880	4-2-1881	okt. 1882				
Heeg, S.	30-9-1881	1-12-1881		signifer 1883	16-10-1885	16-3-1894	
Metzlar, C.	5-10-1881	1-12-1881		ab-actis 1884 praeses 1885	19-2-1886	23-3-1889	
Wertheim Salomonson, J.K.A.	1-10-1881	3-2-1882		signifer 1882 ab-actis 1883	1-5-1885	30-6-1888 (c.l.)	zie Intermezzo IV
Slotemaker, G.	10-10-1882	24-11-1882		signifer 1884 quaestor 1885 en 1890 praeses 1886	4-2-1887		Officier van Gezondheid
Vethake, A.	28-9-1882	24-11-1882	26-10-1883				
Kerckhoff, J.H.P. van	4-10-1882	26-1-1883		quaestor 1884	18-3-1887	1891 (Leiden)	huidziekten en heelkunde; Officier van Gezondheid; lector te Leiden (sinds 1911)
Ribbius, P.	2-10-1883	7-12-1883		bibliothecaris en signifer 1885 ab-actis 1886 praeses 1888	1-10-1888		gynaecologie
Braat, H.	27-9-1883	7-12-1883		ab-actis 1885 quaestor 1886	4-2-1887	1890, Freiburg (im Breisgau)	Officier van Gezondheid; KNO
Tendeloo, N.Ph.	2-10-1883	25-1-1884			18-2-1888	23-11-1894	prof. path. anatomie te Leiden (1904-1934)
Doorman, J.D.	26-9-1883	25-1-1884		praeses 1887	18-3-1887	6-2-1893 (c.l.)	verloskunde en gynaecologie

Kolff, J.W.C.	26-9-1884	24-11-1884		ab-actis 1887 quaestor 1888	1-10-1888	17-10-1892	
Wijdenes Spaans, F.	26-9-1884	24-11-1884	19-2-1886	archivaris en signifer 1885 en 1886		22-12-1892	KNO
Leuring, W.J.H.	10-10-1884	24-11-1884		archivaris en signifer 1886 quaestor 1887	25-11-1887		huidziekten
Rombach, J.J.C.A.	22-9-1885	29-1-1886	26-10-1887	archivaris en signifer 1887		24-1-1894	
Bergsma Azn, C.A.	22-9-1886	5-2-1887	27-7-1888		1-10-1888		
Wittenrood, A.Ch.	24-9-1886	5-2-1887		archivaris en signifer 1888 ab-actis 1889	15-11-1890		
Meulen, J.H. van der	23-9-1886	5-2-1887		ab-actis 1888 praeses 1889	15-11-1890		
Wicheren, J. van	22-9-1887	7-11-1887		quaestor 1889 praeses 1890	26-2-1891		
Lint, K. de	27-9-1887	7-11-1887			15-11-1890	30-9-1896	
Posthuma, J.S.	1-10-1887	18-2-1888				12-6-1895	
Loopuyt, J.	28-9-1887	9-3-1888	5-11-1889	signifer 1893		10-6-1898	heelkunde
Emden, J.E.G. van	26-9-1887	9-3-1888		archivaris en signifer 1889	15-11-1890	10-7-1896 (c.l.)	psychiatrie (psychoanalyse); privaat-docent parasitologie, Leiden (1899-1910)
Fraser, E.S.J.M.A.	22-9-1888	16-11-1888				29-4-1898	
Ingen Schouten, H. van	24-9-1888	16-11-1888	27-9-1890	archivaris en signifer 1890			
Slotemaker, C.G.	2-10-1888	16-11-1888		quaestor 1890	15-11-1890		
Semmelink, H.B.	24-9-1888	22-2-1889		ab-actis 1890 praeses 1891	26-2-1891	1-6-1898 (c.l.)	verloskunde

Schoemaker, J.	26-9-1889	28-11-1889		ab-actis 1891 en 1892 praeses 1892	14-12-1896	heelkunde	
Bruijn, L.L.M. de	28-9-1889	28-11-1889	10-11-1893	archivaris en signifer 1891 en 1892 praeses 1893	nov. 1893		
Huet, W.G.	28-9-1889	6-12-1889				6-7-1898 (c.l.)	neurologie psychiatrie
André de la Porte, C.R.F.	26-9-1889	14-3-1890		quaestor 1891 en 1892 ab-actis 1892	1894		
Holleman, W.	24-9-1889	23-1-1891				11-5-1897	gynaecologie
Fangman, D.J.	25-9-1890	23-1-1891		quaestor 1893 praeses 1894 en 1895	nov. 1895		
Loopuyt, P.C.	24-9-1890			signifer 1893	1896		KNO
Lens, W.C.	19-9-1890			ab-actis 1893			
Scholten, R.	24-9-1891	26-2-1892		vaandrig 1894 en 1895			
Ferf, B.J.	28-9-1892			ab-actis 1895 praeses 1896-1900	nov. 1900		
Velde, Th.H. van de	24-9-1891	26-2-1892	23-2-1894			21-7-1899 Amsterdam (c.l.)	verloskunde, gynaecologie, sexuologie ('Het volkomen huwelijk')
Slotemaker, A.W.	11-10-1892				ja		KNO
Alma, I.	24-9-1891			ab-actis 1894 en 1895			
Polak Daniëls, L.	27-9-1892			quaestor 1894 en 1895		1-7-1914 dr h.c. Gron.	prof. Groningen interne geneesk. (1918-1936)
Himpe, Th.W.	29-9-1893	1893	ult. 1902	signifer 1895-1901			"Rustend geneesheer te den Haag"

Nierstrasz, E.C.D.	22-9-1892		ab-actis 1896-1901 praeses 1897			heelkunde
Roosegaarde, A.R.	22-9-1893	1895				
Offerhaus, H.K.	28-9-1894	1895	quaestor 1896-1900 praeses 1901	ja	12-4-1905 (c.l.)	Rode Kruis-werk; heelkunde

Bronnen:

1. 'Leden-album'. Ledenlijst met vermelding van biografische gegevens over de leden [van 'Hippocrates'], 1877-1892; bijgewerkt tot 1940 (Archief RAL, inv.nr 36.10).*
2 G. du Rieu, *Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae*. [1575-1875].
3. J.E. Kroon, *Album Studiosorum Academiae Lugduno-Batavae*. [1875-1925].
4. Register van notulen van ledenvergaderingen [van 'Hippocrates'], 16 november 1877 - 27 oktober 1882 (Archief RAL, inv.nr 36.5).**
5. Almanak Leidsche Studenten Corps 1875-1900.***
6. A. Blussé van Oud Alblas e.a. (red.), *'Hippocrates' 1877-1977*.
7. M.J. van Lieburg & F.A. van Lieburg, *Album Promotorum van de Rijksuniversiteit Leiden 1813-1900*.
8. *Album Academicum van de Universiteit van Amsterdam*.
9. G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*.

* In de ledenadministratie van 'Hippocrates' doet zich een hiaat voor, aangezien de gegevens betreffende de jaren 1892 tot 1900 niet in een (bewaard gebleven) ledenlijst zijn bijgehouden; de volgende (wèl aanwezige) ledenlijst begint in 1900 en beslaat de periode tot 1909 (Archief RAL, inv.nr 36.11).

** Ook de registratie van notulen van ledenvergaderingen laat een lacune zien, namelijk van 1882 tot 1917; dit gemis wordt enigszins goedgemaakt door het register met kritiek op lezingen, gehouden voor 'Hippocrates', 1887-1895, al is ook dat allerminst volledig (Archief RAL, inv. nrs 36.21 en 36.22).

*** Voor de vermelding van de jaren van bestuurslidmaatschap is die in de Almanak voor het desbetreffende jaar aangehouden, conform de opgave in het gedenkboek *'Hippocrates' 1877-1977* (zie Bibliografie: Blussé van Oud Alblas) - dit betekent in de praktijk dat bijv. een bestuurslid in het studiejaar 1883-'84 als zodanig is opgenomen in de Almanak voor 1885.

BIJLAGE IVC

Leden van het Medisch Gezelschap 'Hippocrates' (1877-ca. 1900)

Ackens, J.H.H.
Alma, I.
André de la Porte, C.R.F.
Anrooy, H. van
Belmonte, J.B.A. Colaço
Bentfort, P.K.
Bergsma Azn, C.A.
Braat, H.
Broek, J. van den
Broers, J.
Bruijn, L.L.M. de
Doorman, J.D.
Drooge, C. van
Emden, J.E.G. van
Fangman, D.J.
Feenstra Kuiper, E.T.
Ferf, B.J.
Fraser, E.S.J.M.A.
Heeg, S.
Hers, J.A.
Himpe, Th.W.
Holleman, W.
Hoogenboom, C.M.
Huet, W.G.
Ingen Schouten, H. van
Iterson, C.J.G. van
Kerckhoff, J.H.P. van
Kolff, J.W.C.
Lens, W.C.
Leuring, W.J.H.
Linden van den Heuvell, H.L. van
Lint, K. de
Loopuyt, J.
Loopuyt, P.C.
Metzlar, C.
Meulen, J.H. van der
Mulder, J.W.
Nierstrasz, E.C.D.
Nolen, C.
Offerhaus, H.K.
Paré, A.C.P.
Polak Daniëls, L.
Posthuma, J.S.
Ribbius, P.
Rombach, J.J.C.A.
Roosegaarde, A.R.
Schoemaker, J.
Scholten, R.
Semmelink, H.B.
Slagter, W.J.
Slotemaker, A.W.
Slotemaker, C.G.
Slotemaker, G.
Tendeloo, N.Ph.
Thomee, J.
Velde, Th.H. van de
Vethake, A.
Wertheim Salomonson, J.K.A.
Wicheren, J. van
Wijdenes Spaans, F.
Willigen, A. van der
Wittenrood, A.Ch.

BIBLIOGRAFIE

LIJST VAN AFKORTINGEN

BGG	Bijdragen tot de Geschiedenis der Geneeskunde
BWN	Biografisch Woordenboek van Nederland. Zes delen. 's-Gravenhage 1979-2008
GAL	Gemeentearchief Leiden > zie RAL
Gewina	Gewina. Tijdschrift voor de Geschiedenis der Geneeskunde, Natuurwetenschappen, Wiskunde en Techniek (1992-2007); zie ook TGGNWT resp. Studium
GM	Geschiedenis Magazine > zie SH
HN	Historisch Nieuwsblad
LJb	Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken (1904-heden)
NTvG	Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde
RAL	Regionaal Archief Leiden
SH	Spiegel Historiael, magazine voor geschiedenis en archeologie - sinds 2006: Geschiedenis Magazine
Studium	Studium. Tijdschrift voor Wetenschaps- en Universiteitsgeschiedenis / Revue d'Histoire des Sciences et des Universités (2008-heden)
TGGNWT	Tijdschrift voor de Geschiedenis der Geneeskunde, Natuurwetenschappen, Wiskunde en Techniek (1978-1991); zie ook Gewina resp. Studium
TvG	Tijdschrift voor Geschiedenis

ARCHIVALIA

AMSTERDAM

I.S.S.A. Archief 1859-60. No. 27.bis. Geneeskunde. Q 625.081
(Illustrissimus Senatus Studiosorum Amstelodamensium)
= Brief over de hervorming en uitbreiding van het natuur- en geneeskundig onderwijs aan het Athenaeum Illustre te Amsterdam, gerigt aan den Gemeenteraad door de professoren in de natuur- en geneeskundige wetenschappen aldaar. Augustus 1860.

BAARN

Archief gemeentebestuur van Baarn (Beheersnr 0480):
- inv.nr 112 (bijlagen notulen vergadering gemeenteraad): nr 13.
- inv.nr 657 (register persoonsgegevens ambtelijk personeel 1875-1907): dd. 25 augustus 1881, 23 september 1902.

LEIDEN

RAL (voorheen GAL):

Archief van het Medisch Gezelschap 'Hippocrates' te Leiden, 1877-1977. Kleine Inventarissen, nr 36:
- inv.nr 36.1: Wet van het Gezelschap 'Hippocrates', opgericht 10 november 1877. Reglementen, vastgesteld op 16 november 1877, 5 oktober 1878 en 18 maart 1881;

- inv.nrs 36.2 en 36.3: Reglement, vastgesteld op 12 december 1902;
- inv.nr 36.5: Register van notulen van ledenvergaderingen, 16 november 1877 - 27 oktober 1882;
- inv.nr 36.10: Leden-album 1877-1892 (bijgewerkt tot 1940);
- inv.nr 36.11: Leden-album 1900-1909 (bijgewerkt tot 1959);
- inv.nr 36.15: Hospitanten-album 1878-1880;
- inv.nr 36.16: Hospitanten-album 1880-1889;
- inv.nr 36.17: Hospitanten-album 1889-1939.
- inv.nr 36.21: Register met kritiek op lezingen, gehouden voor het 'dispuut' 'Hippocrates'. 1887, 1895.
- inv.nr 36.22: Register met kritiek op lezingen, gehouden voor het 'dispuut' 'Hippocrates'. 1890.

LSC-archief van het Dispuut 'Humboldt':
. lijsten van leden en van bestuursleden (1877-1910)
. notulenboeken van de vergaderingen 1877-1906.
N.B. In verband met de lopende inventarisatie zijn de definitieve inventarisnummers nog niet bekend.

Archief Leidsche Studenten Corps:
inv.nr 2649: gezelschap Simplex Veri Sigillum.

Archief Vereeniging tot ondersteuning van behoeftige kraamvrouwen enz. te Leiden:
- inv.nrs LB 29897 en LB 77842: Statuten der Vereeniging tot ondersteuning van behoeftige kraamvrouwen enz. te Leiden, 1886, en huishoudelijk reglement der Vereeniging, 1889.
- inv.nrs LB 29898 en LB 77841 (cf. no. 36650 vlg.): Reglement van de Vereeniging tot ondersteuning van behoeftige kraamvrouwen enz. te Leiden, 1876, 1880, 1881.
- inv.nr LB 29899: (half)jaarlijkse verslagen der Vereeniging tot ondersteuning van behoeftige kraamvrouwen enz. te Leiden (1876-1915, met lacunes).
- inv.nr LB 77843: (half)jaarlijkse verslagen der Vereeniging tot ondersteuning van behoeftige kraamvrouwen enz. te Leiden (1876-1918, met lacunes).
- inv.nr LB 77850: Verslag der H. Elisabeth Vereeniging tot het bezoeken van arme Zieken en Kraamvrouwen, te Leiden, van 1 Mei 1861 tot 1 Mei 1864. Leiden z.j.
- inv.nr LB 77851: Verslag der H. Elisabeth Vereeniging, tot het bezoeken van arme Zieken en Kraamvrouwen, te Leiden, van 1 Mei 1861 tot 1 October 1873. Leiden z.j.

SOEST

Archief gemeente Soest, 1812-1928:
- inv.nr 24 (notulen vergadering gemeenteraad 1874-1881): dd. 16 november 1876, ad 9; 21 december 1876, ad 4 en 5; 25 januari 1877, ad 6; 19 februari 1880, ad 7; 9 maart 1880, ad 4; 11 maart 1880, ad 1; 15 april 1880, ad 4; 20 mei 1880, ad 3 en 4.
- inv.nr 46 (bijlagen notulen gemeenteraad 1879-1880): nr. 50, nr 71, nr 119, nr 142.
- inv.nr 134 (ingekomen stukken 1876): nr. 438, nr 451.
- inv.nr 138 (ingekomen stukken 1880): nr 158.
- inv.nr 170 (agenda ingekomen stukken 1880-1885): nr 158.
- inv.nr 239 (brievenboek 1878-1880): nr 163, nr 293.
- inv.nr 243 (brievenboek 1878-1880): nr 113.

LITERATUUR

Album Academicum van de Universiteit van Amsterdam. Hoogleraren en gepromoveerden van 1632 tot heden. (Digitale database). Amsterdam 2010.

Album Scholasticum - zie Siegenbeek van Heukelom.

Album Studiosorum - zie Kroon en Rieu.

Almanak: (Leidsche) *Studenten Almanak* voor het jaar 1815 > ; sedert 1864 *Almanak van het Leidsche Studentencorps.*

Almanak der Leidsche Studenten-Vereeniging 'Pergo et Perago' voor het jaar 1909. Leiden z.j. > Jaarboekje/LSV.

Aquarius, 'Een Leidse studentenkamer in 1847', in: *LJb* 51 (1959) 125-128.

Baggen, P., *Vorming door wetenschap. Universitair onderwijs in Nederland 1815-1960*. Delft 1998.

Baneke, *Synthetisch denken. Natuurwetenschappers over hun rol in een moderne maatschappij, 1900-1940*. Hilversum 2008.

Barge, J.A.J., *De Leidsche Anatomie herdacht*. Leiden 1923.

Barge, J.A.J., 'Het Nakroost van Boerhaave. De Leidsche faculteit van geneeskunde van 1875-1925', in: *Pallas Leidensis MCMXXV*. Leiden 1925. 197-217.

Barge, J.A.J., 'Het geneeskundig onderwijs aan de Leidsche universiteit in de 18de eeuw', in: *BGG* XIV/I (1934) 1-22.

Barge, J.A.J., *Praeformatie èn Epigenese* (rectorale oratie). Leiden 1938.

Baumann, E.D., *Uit drie eeuwen Nederlandse geneeskunde*. Amsterdam z.j.

Beelaerts van Blokland, M.A., *Schets eener geschiedenis der studentensocieteit 'Minerva'*. Leiden-Amsterdam 1936.

Beets, N. & P. van Zonneveld (ed.), *Het dagboek van de student Nicolaas Beets, 1833-1836*. 's-Gravenhage 1983 (heruitg. Nederlands Letterkundig Museum, 2007).

Bel, J., W. Otterspeer en P. van Zonneveld, *De Leidse Jagers 1830-1831. Student-Vrijwilligers en de Belgische Opstand*. Leiden 1981.

Bemong, N., M. Kemperink, M. Mathijsen en T. Sintobin (red.), *Naties in een spanningsveld. Tegenstrijdige bewegingen in de identiteitsvorming in negentiende-eeuws Vlaanderen en Nederland*. Hilversum 2010.

Bergen, L. van, *De zwaargewonden eerst? Het Nederlandsche Roode Kruis en het vraagstuk van oorlog en vrede 1867-1945*. Rotterdam 1994.

Bergink, A.H., *Samuel Senior Coronel. Zijn betekenis voor de sociale geneeskunde in Nederland*. Assen 1960.

Bergmeijer, J.G., *St. Elisabeth-ziekenhuis Leiderdorp 1892-1992*. Oegstgeest z.j. (uitg. in eigen beheer).

Berkel, K. van, *In het voetspoor van Stevin. Geschiedenis van de natuurwetenschap in Nederland 1580-1940*. Amsterdam 1985.

Berkel, K. van (red.), M.J. van Lieburg, H.A.M. Snelders, *Spiegelbeeld der wetenschap. Het Genootschap ter bevordering van Natuur-, Genees- en Heelkunde 1790-1990*. Rotterdam 1991.

Berkel, K. van, *Academisch leven. Over geschiedenis, karakter en veerkracht van de Nederlandse universiteit*. Amsterdam 2009.

Berkvens-Stevelinck, C.M.G., *Magna commoditas. Geschiedenis van de Leidse Universiteitsbibliotheek 1575-2000*. Leiden 2001.

Beukers, H., 'Medical Education in the Netherlands in the Nineteenth Century', in: Ogawa, T. (ed.), *History of Medical Education*. Tokio 1983. (Ongepag.).

Beukers, H., *Van klinische avond tot Boerhaave cursus. 25 jaar Boerhaave Commissie*. Leiden z.j. [1983].

Beukers, H., 'De beginjaren van de microscopie aan de geneeskundige faculteiten te Utrecht en Leiden' (in themanummer 'Medische microscopie in de negentiende eeuw. Introductie en gebruik van de microscoop in geneeskundig onderwijs en onderzoek in Nederland'), in: *TGGNWT* 6/2 (1983) 65-81.

Beukers, H., 'Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw', in: W. Otterspeer (uitg.), *Een universiteit herleeft. Wetenschapsbeoefening aan de Leidse Universiteit vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw*. Leiden 1984. 76-102.

Beukers e.a., H., *Gids voor het Museum van het Anatomisch Laboratorium van de Rijksuniversiteit te Leiden*. Leiden 1984.

Beukers, H., 'De opvatting van A.E. Simon Thomas over de baarmoeder-naad bij sectio caesarea', in: *De novis Inventis*. Essays in the history of medicine in honour of Daniel de Moulin. Amsterdam & Maarssen 1984. 1-11.

Beukers, H., 'De wisseling der stof. De fysiologische scheikunde in Nederland tussen 1840 en 1870', in: D. de Moulin (red.), *Kracht en Stof. De introductie van moderne natuurwetenschappelijke denkwijzen in de geneeskunde, zoals blijkt uit Nederlandse medische vakbladen, 1840-1870.* Amsterdam 1985. 45-60.

Beukers, H., M. Gruber and R. Matthijsen, 'A retrospective look at biochemistry in The Netherlands', in: *Trends in Biochemical Sciences* 10/8 (1985) 327-330 (1-4).

Beukers, H., *Aan bed geleerd - 350 jaar medisch klinisch onderwijs*. Leiden 1986.

Beukers, H., 'Een nieuwe werkplaats in de geneeskunde: de opkomst van laboratoria in de geneeskundige faculteiten' (in: R.P.W. Visser en C. Hakfoort (red.), 'Werkplaatsen van wetenschap en techniek. Industriële en academische laboratoria in Nederland, 1860-1940'), in: *TGGNWT* 9/4 (1986) 266-277.

Beukers, H., 'De opkomst van het universitair onderwijs in verloskunde en gynaecologie in Nederland', in: F.J.J. van Assen e.a. (red.), *Een eeuw vrouwenarts*. Amsterdam 1987. 241-257.

Beukers, H., 'Hippocratisme en natuurwetenschappelijke geneeskunde', in: *Verdeelde geneeskunde*. Boerhaave cursus. Leiden 1987.

Beukers, H., 'Het fenomeen Hamburger. Hartog Jager Hamburger (1859-1924)', in: G.A. van Gemert, J. Schuller tot Peursum-Meijer en A.J. Vanderjagt, *'Om niet aan onwetendheid en barbarij te bezwijken': Groningse geleerden 1614-1989'*. Hilversum 1989. 153-165.

Beukers, H., 'Geneeskunde te Leiden anno 1902', in: *LJb* 90 (1998) 153-173.

Beukers, H., 'De Faculteit der Medische Studenten in vroeger jaren', in: *Big Bang*, 19e Lustrum M.F.L.S. Leiden 2007. 34-38.

Bierman, A.I., *Van artsenijmengkunde naar artsenijbereidkunde. Ontwikkelingen van de Nederlandse farmacie in de negentiende eeuw*. Amsterdam 1988.

Bijleveld [W.J.J.C.], 'In Memoriam Scholae Noortheyanae. 1820-1907', in: *LJb* 5 (1908) 70-84.

Blase, F.W. (red.), *Studenten onder de Bezetting*. Amsterdam 1946.

Blécourt, W. de, 'Duivelbanners in de Noordelijke Friese Wouden, 1860-1930', in: *Volkskundig Bulletin* 14 (1988) 159-187.

Blussé van Oud Alblas, A., J.P.H. Dolhain en J.J.E. van Everdingen (red.), *'Hippocrates' 1877-1977*. [Leiden] 1977.

Boersma, J. *Antonius de Haen 1704-1776, leven en werk*. Assen 1963.

Bolk, L., *De segmentale innervatie van romp en ledematen bij de mens. Een leidraad bij klinisch onderzoek*. Haarlem 1910; heruitg. door W. van Emde Boas, Utrecht/Antwerpen 1985.

Boogaard, J.A., 'Levensberigt van Hidde Justusz. Halbertsma, Hoogleeraar te Leiden', in: *NTvG* 10/I (1866) 49-56.

Booy-de Jongh, W., 'Hoe Zeiler als hotelhouder in Baarn verzeilde. De geschiedenis van Hotel Zeiler (I)', in: *Baerne* 4 (2009) 8-12.

Borg, H.A. van der, *Vroedvrouwen: beeld en beroep. Ontwikkelingen in het vroedvrouwschap in Leiden, Arnhem,'s-Hertogenbosch en Leeuwarden, 1650-1865*. Wageningen 1992.

B[osch] v[an] R[osenthal], [L.H.N.F.M.], 'Eenige aanteekeningen over het archief van het Leidsche Studenten Corps', in: *LJb* 28 (1935-1936) 57-61.

Bosch, M., *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid. Aletta Jacobs 1854-1929*. [Amsterdam] 2005.

Bostridge, M., *Florence Nightingale. The Woman and Her Legend*. 2008.

Bots, J.A.H. e.a. (red.), *Het Gelders Athene. Bijdragen tot de geschiedenis van de Gelderse universiteit in Harderwijk (1648-1811).* Hilversum 2000.

Brechka, F.T., *Gerard van Swieten and his World 1700-1772*. The Hague 1970.

Bromminck, J., *Waarachtige physiologie van den student, eene oorspronkelijke schets*. Deventer 1846.

Brugman, C.J.M., *"Noe, die meneer zegt wij gaan verhuizen, ha, ha!" Een bijdrage tot de geschiedschrijving van het Fysiologisch Laboratorium te Amsterdam* (manuscript). Amsterdam 1987[2].

Brugmans, H., 'Algemeene geschiedenis van universiteit en athenaeum', in: H. Brugmans e.a. (red.), *Gedenkboek van het Athenaeum en de Universiteit van Amsterdam 1632-1932*. Amsterdam 1932. 13-105.

Bruinsma, G.W., 'De geneeskundigen in Nederland en hun practijk een halve eeuw geleden', in: *NTvG* 51 (1907) 59-73.

Buma, J.T., *Hippokrates de Grote*. Doetinchem 1979.

Caljé, P.A.J., 'Introvert engagement. Student en politiek in de tweede helft van de negentiende eeuw', in: L.J. Dorsman en P.J. Knegtmans (red.), *Stille wijkplaatsen? Politiek en de Nederlandse universiteiten sedert 1876*. Hilversum 2006. 13-24.

Caljé, P.A.J., *Groningse studenten en hun academie. De inbedding van de universiteit in de samenleving in de negentiende eeuw*. Hilversum 2006.

Caljé, P.A.J., *Student, universiteit en samenleving. De Groningse universiteit in de negentiende eeuw*. Hilversum 2009.

Caljé, P. en J. den Hollander, *De lange twintigste eeuw. Van 1870 tot heden*. Houten 2011.

Calkoen, G.Th.A., 'Historia medicinae in Nederland. Vier eeuwen in vogelvlucht. Grepen uit de geschiedenis der geneeskunde', in: *Arts en Auto* 39.24 (1973) 2169-2183.

Calkoen, G.Th.A., 'Historia medicinae in Nederland. Leiden (1a): Leidens groei tot grote bloei (1575-1700)', in: *Arts en Auto* 40.24 (1974) 2073-2082.

Calkoen, G.Th.A., 'Historia medicinae in Nederland. Leiden (1b): Aan het begin stond een conflict (17e eeuw)', in: *Arts en Auto* 41.13 (1975) 1165-1173.

Calkoen, G.Th.A., 'Historia medicinae in Nederland. Leiden (2a): Boerhaave - mens, medicus, 'motor", in: *Arts en Auto* 41.24 (1975) 2249-2262.

Calkoen, G.Th.A., 'Historia medicinae in Nederland. Leiden (2b): Boerhaave - mens, medicus, 'motor", in: *Arts en Auto* 42.24 (1976) 2113-2122.

Calkoen, G.Th.A., 'Historia medicinae in Nederland. Leiden (3a): Medisch Leiden in de jongste eeuwen', in: *Arts en Auto* 43.24 (1977) 2151-2164.

Calkoen, G.Th.A., 'Historia medicinae in Nederland. Leiden (3b): Medisch Leiden in de jongste eeuwen', in: *Arts en Auto* 44.24 (1978) 2205-2221.

Calkoen, G.Th.A., 'Historia medicinae in Nederland. Geschiedenis der Groninger geneeskunde (1): Hogeschool en faculteit', in: *Arts en Auto* 45.24 (1979) 2491-2506.

Calkoen, G.Th.A., 'Historia medicinae in Nederland. Geschiedenis der Groninger geneeskunde (2): Kliniek en Student', in: *Arts en Auto* 46.24 (1980) 2361-2376.

Calkoen, G.Th.A., 'Historia medicinae in Nederland. Geneeskundige geschiedenis der Utrechtse universiteit (1): Hogeschool en faculteit (1636-1815)', in: *Arts en Auto* 47.24 (1981) 2053-2072.

Calkoen, G.Th.A., 'Historia medicinae in Nederland. Geneeskundige geschiedenis der Utrechtse universiteit (2): Hogeschool en faculteit (1815-heden)', in: *Arts en Auto* 48.24 (1982) 1801-1820.

Calkoen, G.Th.A., 'Historia medicinae in Nederland. Geneeskundige geschiedenis der Utrechtse universiteit (3): Kliniek: van Apostel-gasthuis tot Academisch Ziekenhuis', in: *Arts en Auto* 49.24 (1983) 1761-1776.

Calkoen, G.Th.A., 'Historia medicinae in Nederland. Geneeskundige geschiedenis der Utrechtse universiteit (4): Studenten: de opleiding - het studentenleven', in: *Arts en Auto* 50.24 (1984) 1779-1794.

Calkoen, G.Th.A., 'Historia medicinae in Nederland. Geneeskundige geschiedenis der Utrechtse universiteit (5): Diergeneeskunde - een vak apart', in: *Arts en Auto* 51.24 (1985) 1571-1590.

Calkoen, G.Th.A., 'Historia medicinae in Nederland. Geschiedenis van de geneeskunde aan de Amsterdamse academie (1): Athenaeum en faculteit (1632-1877)', in: *Arts en Auto* 53.22 (1987) 1833-1856.

Calkoen, G.Th.A., 'Historia medicinae in Nederland. Geschiedenis van de geneeskunde aan de Amsterdamse academie (2a): Anatomie', in: *Arts en Auto* 54.21 (1988) 1789-1804.
Calkoen, G.Th.A., 'Historia medicinae in Nederland. Geschiedenis van de geneeskunde aan de Amsterdamse academie (2b): Botanie en hortus', in: *Arts en Auto* 55.21 (1989) 1653-1672.
Calkoen, G.Th.A., 'Historia medicinae in Nederland. Geschiedenis van de geneeskunde aan de Amsterdamse academie (3a): Universiteit en faculteit (1877-1945)', in: *Arts en Auto* 56.21 (1990) 1561-1576.
Calkoen, G.Th.A., 'Historia medicinae in Nederland. De Amsterdamse academie (3b): Universiteit en faculteit (1945-heden)', in: *Arts en Auto* 57.21 (1991) 1606-1620.
Calkoen, G.Th.A., 'Historia medicinae in Nederland. De Amsterdamse academie (4a): Klinisch onderwijs (tot 1945)', in: *Arts en Auto* 58.21 (1992) 1430-1450.
Calkoen, G.Th.A., 'Historia medicinae in Nederland. De Amsterdamse academie (4b): Kliniek na 1945', in: *Arts en Auto* 59.21 (1993) 1453-1468.
Calkoen, G.Th.A., 'Historia medicinae in Nederland. De Amsterdamse academie (5a): Studentenleven (tot ca. 1940)', in: *Arts en Auto* 60.21 (1994) 1378-1397.
Calkoen, G.Th.A., 'Historia medicinae in Nederland. De Amsterdamse academie (5b): Studentenleven (1940-heden)', in: *Arts en Auto* 61.21 (1995) 75-90.
Capelle, W. (inl.), *Hippokrates. Fünf auserlesene Schriften*. Zürich 1955.
Cazemier-Kleij, M., *Een kwart eeuw stomazorg in Nederland en wat daaraan vooraf ging*. Breukelen z.j.
Clercq, P. de, 'Instrumenten en universitaire laboratoria, ca. 1860-1940' (in: R.P.W. Visser en C. Hakfoort (red.), 'Werkplaatsen van wetenschap en techniek. Industriële en academische laboratoria in Nederland, 1860-1940'), in: *TGGNWT* 9/4 (1986) 190-203.
Coebergh, D., *Koetsen, klerken en 30 karbonaadjes. Jeugdherinneringen van een Leidse notarisdochter* (ingeleid en van aantekeningen voorzien door R. van Ditzhuyzen). Leiden 1996.
Cohen, A.E., *Vergelijken in de tijd*. Groningen 1961.
Cook, T.M., *Samuel Hahnemann; biografie van de grondlegger der homeopathie*. Alkmaar 1992.
Dalen, D. van, lemma 'Korteweg', in: *BWN* dl 4, 266-267.
Daniëls, C.E., 'De thermometrie aan het ziekbed. Historische aanteekeningen', in: *NTvG* 36/II (1900) 952-983.
Dankmeijer, J., *Petite histoire de l'anatomie de Leyde*. Leiden 1957.
Darnton, R. *Mesmerisme en het einde van de Verlichting in Frankrijk*. Amsterdam 1988.
Deelman, H.T. (bew.), 'De geneeskunst vóór honderd jaren, ontleend aan het dagboek-reisjournaal van C.B. Tilanus, beschrijvende de reis van J.C. Broers, P.J.I. de Fremery en C.B. Tilanus'. (Ingel. door C.C. Delprat). *NTvG* 64/I (1920) 1-79.
Deimann, H., *X - teken van het onbekende; begin en ontwikkeling van de röntgenologie in Nijmegen*. Scripta Tironum, no. 25. Nijmegen 1991.
Delft, D. van, *Heike Kamerlingh Onnes. Een biografie. De man van het absolute nulpunt.* Amsterdam 2005.
Delft, D. van, 'Leiden: het Kamerlingh Onnes Laboratorium. De Tweede Gouden Eeuw van de vaderlandse fysica', in: J. Bank en M. Mathijsen (red.), *Plaatsen van herinnering. Nederland in de negentiende eeuw*. Amsterdam 2006. 376-387.
Delprat, C.C., 'De wording en de geschiedenis van het Genootschap ter Bevordering van Natuur-, Genees- en Heelkunde te Amsterdam, 1790-1915', in: *NTvG* 60/IA (1916) 72-112.
Delprat, C.C., 'De geschiedenis der Nederlandsche Geneeskundige tijdschriften van 1680 tot 1857', in: *NTvG* 71/I (1927) 3-116, 1711-1824; 71/II (1927) 13-86, en *BGG* VII (1927) 1-114, 201-314, 417-490.
Doesschate, G. ten, *De Utrechtse universiteit en de geneeskunde 1636-1900*. Nieuwkoop 1963.
Dongen, J.A. van, *Hector Treub 1 augustus 1856 - 7 april 1920. Zijn persoon en zijn arbeid*. Amsterdam 1956.
Dorleijn, G.J., 'De fictie van de universitaire werkelijkheid', in: A. van den Oever (red.), *De Universiteit in opspraak*. Baarn 1991. 175-197.

Dorsman, L.J., 'Leermeesters: een vergeten categorie', in: *TvG* 119/4 (2006) 454-467.
Dorsman, L.J. en P.J. Knegtmans (red.), *Universitaire vormingsidealen. De Nederlandse universiteiten sedert 1876*. Hilversum 2006.
Dorsman, L., 'Een kwart eeuw universiteitsgeschiedenis in Nederland', in: *Nieuwsbrief Universiteitsgeschiedenis* van de Werkgroep Universiteitsgeschiedenis 13/2 (2007) 43-56.
Dorsman, L.J. en P.J. Knegtmans (red.), *Keurige wereldbestormers. Over studenten en hun rol in de Nederlandse samenleving sedert 1876*. Hilversum 2008.
Dorsman, L., 'Slaapmutsen en ornamenten? Over het bestuur van een universiteit in de negentiende eeuw', in: *Studium* 1/1 (2008) 32-46.
Dortland, P.H. van Reedt, 'Geschiedenis der Leidsche Studenten-Vereeniging. 17 November 1899 – 1907', in: *Jaarboekje der Leidsche Studenten-Vereeniging 'Pergo et Perago' voor het jaar 1908*. Leiden 1907. 114-141.
Doijer, D., *Uit het dagboek van Derk Doijer; 1827-1896*. 's-Gravenhage 1991.
Driessen, G.L., 'Leiden omstreeks 1870', in: *LJb* 35 (1943) 76-103.
Eijssens, H. (uitg.), *"Hoe zal het met mij afloopen". Het studentendagboek 1833-1835 van Jan Bastiaan Molewater*. Hilversum 1999.
Ekkart, R.E.O., *Icones Leidenses. De portretverzameling van de Rijksuniversiteit te Leiden*. Leiden 1973.
Ekkart, R.E.O., *Athenae Batavae. De Leidse Universiteit / The University of Leiden 1575-1975*. Leiden 1975.
Ekkart, R.E.O. en J. Schuller tot Peursum-Meijer, *Groninger Academieportretten. Catalogus van de portretten in het Academiegebouw en de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Groningen*. Groningen 1978.
Ekkart, R.E.O., W. Otterspeer, J. Schuller tot Peursum-Meijer en J.B.J. Teeuwisse, *Knappe koppen. Vier eeuwen Nederlands professorenportret*. Utrecht 1991.
Elias, B.G.J., *Enige sociaal-historische verkenningen in het Leidse studentenleven rond 1840*. Niet-gepubliceerde scriptie sociale geschiedenis. Rijksuniversiteit Leiden 1965.
Elshout, A.M., *Het Leidse kabinet der anatomie uit de achttiende eeuw. De betekenis van een wetenschappelijke collectie als cultuurhistorisch monument*. Leiden 1952.
Emde Boas, W. van - zie L. Bolk.
Endtz, L.J. en P.J.M. van der Lugt (heruitg.), *Herinneringen van Cornelis Winkler 1855-1941*. Utrecht/Antwerpen 1982.
Fasseur, C., *Wilhelmina. De jonge koningin*. [Amsterdam] 1998.
Flipse, A., 'Natuurwetenschap, wereldbeeld en levensbeschouwing in Nederland, 1880-1940', in: *Nieuwsbrief Universiteitsgeschiedenis* van de Werkgroep Universiteitsgeschiedenis 11/2 (2005) 24-25.
Fockema Andreae, S.J., 'Leyden omstreeks 1850', in: P.C.N. Baesjou e.a., *Leiden 1860-1960*. Leiden 1962. 1-14.
Foucault, M., *Geboorte van de kliniek. Een archeologie van de medische blik*. Nijmegen 1986.
Frank-van Westrienen, A., *De Groote Tour. Tekening van de educatiereis der Nederlanders in de zeventiende eeuw.* Amsterdam 1983.
Frank, L.D. en H.B. Wiardi Beckman, *Geschiedenis van het Leidsche Studentencorps*. Leiden 1927.
Franssen, M., *Archimedes in bad. Mythen en sagen uit de geschiedenis van de wetenschap*. Amsterdam 1990.
Frieswijk, J., 'Een arbeidersfamilie uit de Friese Wouden (1830-1960)', in: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 2007, deel 61. Den Haag 2007. 55-84.
Frijhoff, W.Th.M., *La société néerlandaise et ses gradués, 1575-1814. Une recherche sérielle sur le statut des intellectuels*. Amsterdam & Maarssen 1981.
Gedenkboek der Koninklijke Nederlandse Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst (1849-1949). KNMG, Amsterdam 1949.
Gedenkboek van het Leidsche Studentencorps. Leiden 1939.

Gemeenteverslag Leiden: zie Verslag.
Genabeek, J. van, *Met vereende kracht risico's verzacht. De plaats van onderlinge hulp binnen de negentiende-eeuwse particuliere regelingen van sociale zekerheid*. Amsterdam 1999.
Geschiedboek van het Leidsche Studenten Corps. Leiden 1950.
Gillissen, A. en P. Olden, *Studiosi. Almanak voor de eigentijdse student*. Amersfoort 1989.
Gillissen, A. en P. Olden (samenst.), *Het eerste Nederlandse studentenwoordenboek*. Amersfoort 1991.
Gleison, G.L., *The private science of Pasteur*. Princeton 1995.
Goudsmit, J., *Anderhalve eeuw dokteren aan de arts. Geschiedenis van de medische opleiding in Nederland.* Amsterdam 1978.
Goudswaard, N.B., *Inleiding tot de geschiedenis van de verpleegkunst*. Rotterdam 1994.
Greidanus, S., *Een dorpsdokter uit de Friese wouden vertelt (1867-1877)*. Leeuwarden z.j. [1974] - eerder [in 1904 of 1908] verschenen onder de -meer bekende- titel *De dagen van Olim. Herinneringen van een geneesheer*. Amsterdam z.j.
Greidanus, S., *Herinneringen als hofarts*. (Typoscript) Baarn 1908.
Grissen, B. en N. Hilarius, *Bis Repetita Placent - inventaris*. Amsterdam z.j.
Groen, M., *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980. Een onderwijskundig overzicht. Wetgeving. Civiel Effect. Godgeleerdheid. Rechtsgeleerdheid. Indologie. Geneeskunde*. Eindhoven 1987.
Groningen, H. van, 'De pionier: A. Zimmermans, fotograaf', in: A. Bos, H. van Groningen, G. Mom (red.) en V. van der Vinne, *Het paardloze voertuig: de auto in Nederland een eeuw geleden*. Deventer 1996. 85-90. (Zie aldaar ook A. Bos, 'Geannoteerde bibliografie van J. van Groningen', 319-321).
Groningen, J. van, 'Zestig jaar geleden: eerste Leidse autobezitter', in: *LJb* 51 (1959) 129-131.
Groningen, J. van - zie J. Huizinga.
Grooss, K.S. en A.P.M. Langeveld, *De spiegel gekeerd: oude instrumenten in de keel-, neus- en oorheelkunde.* Amsterdam 1993.
H., C.H. v., 'Honderd jaar geleden. Aantekeningen uit brieven en uit het kasboek van een Leids student uit die tijd', in: *LJb* 44 (1952) 138-146.
Haan, B. de, 'Van Grote Mannen tot marginale figuren. De vele gezichten van de historische biografie', in: *GM* 46/2 (2011) 8-13.
Haan, M.J.M. (red.), *La Vertu 1757-2007. Een loge in Leiden*. Purmerend 2007.
Haeser, H., *Leerboek van de geschiedenis der geneeskunde*. Amsterdam 1980 [herdruk van de editie Utrecht 1859[2]].
Hagendijk, R., *Het studentenleven. Opkomst en verval van de traditionele studentenkultuur*. Amsterdam 1980.
Hakfoort, C., *Optica in de eeuw van Euler. Opvattingen over de natuur van het licht*. Amsterdam 1986.
Halbertsma, K.T.A., 'Napoleon en zijn geneesheren', in: *Publicaties van het Genootschap voor Napoleontische Studiën*, afl. 10 (Den Haag 1957) 320-336; afl. 11 (Den Haag 1958) 386-404.
Halbertsma, M., 'Herdenkingsfeesten: het verhaal van de stad', in themanummer ('Het feest van de stad') *GM* 41/5 (2006) 14-19.
Halbertsma, Tj., *Prof.Dr. Hidde Halbertsma 1820-1865. Iets over zijn karakter, zijn ziekte en vroegtijdige dood*. (Typoscript) Haarlem 1949.
Ham, A.A.G., 'Het achterhoedegevecht van de Groninger hoogleraar H.W. Middendorp (1843-1918) tegen de tuberkelbacil', in: *Aere Perennius* 14 (1974) 14-16.
Ham, W. van der, *Verover mij dat land. Lely en de Zuiderzeewerken*. Amsterdam 2007.
Hamers-van Duynen, S.W., *Hieronymus David Gaubius (1705-1780), zijn correspondentie met Antonio Nunes Ribeiro Sanches en andere tijdgenoten*. Assen/Amsterdam 1978.
Haneveld, G.T., *Bijdrage tot de geschiedenis der pathologische-anatomie: Utrecht in de eerste helft van de negentiende eeuw*. Amsterdam 1978.

Hart, P.D. 't, *Utrecht en de cholera 1832-1910*. Zutphen 1990.
Hart, P.D. 't, *Leven in Utrecht 1850-1914. Groei naar een moderne stad*. Hilversum 2006.
Have, H. ten, *Geneeskunde en filosofie. De invloed van Jeremy Bentham op het medisch denken en handelen*. Lochem 1983.
Haverkamp, A.D., *De ontwikkeling der oorheelkunde in Nederland door de pioniers Van den Broek, Symons en Swaagman*. Rotterdam 1947.
Hellinga, G. en C.C. Delprat, 'De gasthuizen', in: H. Brugmans e.a. (red.), *Gedenkboek van het Athenaeum en de Universiteit van Amsterdam 1632-1932*. Amsterdam 1932. 417-441.
Henssen, E.W.A., *Rijksuniversiteit Groningen 1964-1989*. Groningen 1989.
Hermans, D. en D. Hooghiemstra, '*Voor de troon wordt men niet ongestraft geboren*'. *Ooggetuigen van de koningen van Nederland, 1813-1890*. Amsterdam 2008.
Hermans, W.F., *Onder professoren*. Amsterdam 1975.
Hes, H.S., *Jewish Physicians in The Netherlands 1600-1940*. Assen 1980.
Heteren, G. van, lemma 'Treub', in: *BWN* dl 4, 501-504.
Heynsius, A., *Redevoering over het tegenwoordig standpunt der physiologie en haar verband met de geneeskunde*. Amsterdam 1866.
Hildebrand [N. Beets], *Camera Obscura*. 1864[6] - bijvoegsel, 1883[14]).
Hoekveld, G.A., *Baarn, schets van de ontwikkeling van een villadorp*. Baarn 1964.
Hoeven, L. van der, *Uit de praktijk van een medicus*. Den Haag 1929.
Hofstee, N.F., 'De Universiteit', in: P.C.N. Baesjou e.a., *Leiden 1860-1960*. Leiden 1962. 15-71.
Honings, R., *Geleerdheids zetel, Hollands roem! Het literaire leven in Leiden 1760-1860*. Leiden 2011.
Hooykaas, R., *Geschiedenis der natuurwetenschappen; van Babel tot Bohr*. Utrecht 1976[2].
Houtzager, H.L., *Wat er in de kraam te pas komt. Opstellen over de geschiedenis van de verloskunde in Nederland*. Rotterdam 1993.
Houwaart, E.S., *De hygiënisten. Artsen, staat & volksgezondheid in Nederland 1840-1890*. Groningen 1991.
Houwaart, E.S., 'Medische statistiek', in: H.W. Lintsen (hoofdred.), *Geschiedenis van de Techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890*, II. Zutphen 1993. 19-45.
Huizing, M., '100 jaar Utrechts Universiteitsfonds', in: *Utrechts Universiteitsfonds 1886-1986*. Brochure alumnidag 7 juni 1986.
Huizinga, J., 'Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw, een schets', in: *Verzamelde Werken* 2. Haarlem 1948. 412-507.
Huizinga, J., 'Over de grenzen van spel en ernst in de cultuur', in: *Verzamelde Werken* 5. Haarlem 1950. 3-25.
Huizinga, J., 'Homo ludens. Proeve eener bepaling van het spelelement der cultuur', in: *Verzamelde Werken* 5. Haarlem 1950. 26-246.
Huizinga, J., 'De wetenschappen in het algemeen en die der afdeeling letterkunde', in: *Verzamelde Werken* 8. Haarlem 1951. 450-463.
Huizinga, J., *Mijn eerste autorit* - bezorgd door J. van Groningen. Leiderdorp 1992.
Hulsman, G. en A. Zwaveling, 'Jan Egens van Iterson, chirurg uit twee werelden', in: *BGG* XLV (1965) 6-11, en *NTvG* 109 (1965) 33-38.
Jaarboekje der Leidsche Studenten-Vereeniging 'Pergo et Perago' voor het jaar 1908. Leiden 1907. > Almanak.
Jaarboekje voor Medische en Philosophische Studenten aan de Universiteit te Leiden. Studiejaar 1909-1910. z.j.
Jaarboekje voor het Studiejaar 1910-1911 van de Medische Faculteit der Leidsche Studenten. z.j. (- studiejaar 1915-1916).
Jaarboeken van de Universiteit van Amsterdam 1886-1887, 1887-1888, 1888-1889.
Jacobs, A.H., *Herinneringen*. Amsterdam 1924[1]; reprint Nijmegen 1978.
Jager, I., *Hoofdstad in gebreke. Manoeuvreren met publieke werken in Amsterdam 1851-1901*. Rotterdam 2002.

Jamar, J. (eindred.), *Vroedvrouwenschool. 100 jaar Moederschapszorg in Limburg*. Hilversum 2009.
Janse, M., *De geest van Jan Salie. Nederland in verval?* Hilversum 2002.
Janse, M., *De afschaffers. Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland 1840-1880*. Amsterdam 2007.
Jaspers, J.B., *Het medische circuit. Een sociologische studie van de ontwikkeling van het netwerk van afhankelijkheid tussen cliënten, artsen, centrale overheid, ziekenfondsen en ziekenhuizen in Nederland (1865-1980)*. Utrecht/Antwerpen 1985.
Jensma, G. en H. de Vries, *Veranderingen in het hoger onderwijs in Nederland tussen 1815 en 1940*. Hilversum 1997.
Jetter, D., *Geschiedenis van de geneeskunde*. Utrecht 1994.
Jochems, P.A. en H.W.A. van Overbeek, *Verloskundige zorg te Leiden gedurende het professoraat van A.E. Simon Thomas*. Scriptie geschiedenis der geneeskunde. Leiden 1983.
Jongsma, M.W., *325 jaar Academisch Ziekenhuis Leiden*. Lochem 1963.
Joosse, E., *Verdeeld en verenigd. Herensociëteiten en groepsvorming onder de burgerij in Leiden 1768-1918*. Niet-gepubliceerde doctoraalscriptie. Universiteit Leiden 2003.
Kam, B.J., *Meretrix en Medicus. Een onderzoek naar de invloed van de geneeskundige visitatie op handel en wandel van Zwolse publieke vrouwen tussen 1876 en 1900*. Zwolle 1983.
Karstens, W.K.H. en H. Kleibrink, *De Leidse Hortus - een botanische erfenis*. Zwolle 1982.
Ketelaar, F.C.J., *Inventaris van de archieven van het Corps Studenten aan de Leidse Hogeschool, 1799-1839 en van het Corps Vis Unita Fortior, 1839-1846*. 1975.
Kets, A., M. Lenders en O. Praamstra (ed.), *Klikspaan Studentenschetsen*. Dl 1 Teksten. Dl 2 Commentaar. Den Haag 2002.
Klaauw, C.J. van der, 'De studentenbevolking van de faculteiten der geneeskunde en der wis- en natuurkunde sinds 1818, in het bijzonder te Leiden', in: *NTvG* 75/II (1931) 2381-2390, en *BGG* XI (1931) 157-166.
Klever, W.N.A., lemma 'Bolland', in: *BWN* dl 2, 44-47.
Klijn, A., *Verlangen naar verbetering - 375 jaar academische geneeskunde in Utrecht*. Amsterdam 2010.
Klikspaan [J. Kneppelhout], *Studenten-typen.* Leiden 1841 - zie: A. Kets, *Klikspaan Studentenschetsen*.
Klikspaan, *Studentenleven*. Leiden 1844 - zie: A. Kets, *Klikspaan Studentenschetsen*.
Klikspaan, *De studenten en hun bijloop*. Leiden 1844 - zie: A. Kets, *Klikspaan Studentenschetsen*.
Kloosterman, G.J., 'Hector Treub (1856-1920). Een veelzijdig en geëngageerd gynaecoloog', in: J.C.H. Blom, P.H.D. Leupen, P. de Rooy, T.J. Veen, L. Kooijmans (red.), *Een brandpunt van geleerdheid in de hoofdstad. De Universiteit van Amsterdam rond 1900 in vijftien portretten*. Hilversum/ Amsterdam 1992. 119-140.
Kluveld, A., *Pijn. De terugkeer naar het paradijs en de wens er weer uit te ontsnappen*. Amsterdam 2007.
Knecht-van Eekelen, A. de, 'Een fysiologische geneeskunde. Opvattingen over de natuurwetenschappelijke grondslagen van de geneeskunde in Nederland in het midden van de negentiende eeuw', in: D. de Moulin (red.), *Kracht en Stof. De introductie van moderne natuurwetenschappelijke denkwijzen in de geneeskunde, zoals blijkt uit Nederlandse medische vakbladen, 1840-1870*. Amsterdam 1985. 20-32.
Knecht-van Eekelen, A. de, 'Intree-redes en het beeld van het medisch onderwijs in de heel- en verloskunde in Nederland (1865-1900)', in: *TGGNWT* 14/3 (1991) 119-149.
Knecht-van Eekelen, A. de, 'Intree-redes en het beeld van het medisch onderwijs in Nederland (1865-1900)', in: *Gewina* 15/1 (1992) 3-33.
Knegtel, A.P.C.H., *Laënnec*. Assen 1966.
Knegtel, A.P.C.H., 'Een studiereis naar Parijs in 1822', in: *NTvG* 114 (1970) 24-28.
Knegtmans, P.J., *Professoren van de stad. Het Athenaeum Illustre en de Universiteit van Amsterdam, 1632-1960*. Amsterdam 2007.

Köbben, A.J.F., 'Sebald Rudolf Steinmetz (1862-1940). Een hartstochtelijk geleerde', in: J.C.H. Blom, P.H.D. Leupen, P. de Rooy, T.J. Veen, L. Kooijmans (red.), *Een brandpunt van geleerdheid in de hoofdstad. De Universiteit van Amsterdam rond 1900 in vijftien portretten.* Hilversum/ Amsterdam 1992. 313-340.

Kooij, P., 'Als olievlekken, zich niets aantrekkend van wallen of stadspoorten. Verstedelijking en industrialisatie in de 19de eeuw', in: *SH* 38/11-12 (2003) 522-527.

Kooijmans, L., *De Doodskunstenaar. De anatomische lessen van Frederik Ruysch.* Amsterdam 2004.

Kooijmans, L., *Het orakel. De man die de geneeskunde opnieuw uitvond: Herman Boerhaave (1668-1738).* [Amsterdam] 2011.

Koops, W.R.H., *Opstellen rond de Groningse universiteit*. Groningen 1990.

Koreman, H., *Het Academisch Ziekenhuis Leiden 1873-1912. 'Van, voor en door het Rijk'*. Niet-gepubliceerde doctoraalscriptie sociaal-economische geschiedenis. Rijksuniversiteit Leiden 1987.

Korsse, C., 'Hoe ik Leiden zag in 1880', in: *LJb* 43 (1951) 145-150.

Korst, J.K. van der, *Om lijf en leven. Gezondheidszorg en geneeskunst in Nederland circa 1200-1960*. Utrecht/ Antwerpen 1988.

Korteweg, J.A., 'Eerste Nederlandsche ambulance in Zuid-Afrika', in: *Weekblad van het NTvG* dd. 24 Februari 1900. 333-363.

Korteweg, J.A., 'De ontwikkeling der heelkunde gedurende de laatste halve eeuw', in: *NTvG* 51/I (1907) 28-35.

Kossmann, E.H., *De lage landen, 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België*. Deel 1. Amsterdam 1986.

Kostelijk, P.J., *Dr. Johann Georg Mezger 1838-1909 en zijn tijd*. Leiden 1971.

Koster, W., *De grieven der hoogeschool tegen de ontwerpen van wet op de geneeskundige staatsregeling.* Utrecht 1865.

Koster, W., 'Levensbericht van Hidde Justuszn. Halbertsma', in: *Jaarboek Koninklijke Akademie van Wetenschappen* 1866, 38-55.

Kouwenhoven, F., P. Jochems en H. van Overbeek, 'Een soms wrede praktijk met barmhartige bedoelingen. Verloskunde in de vorige eeuw ten tijde van Simon Thomas', in: *Centrum* (informatie- en opinieblad van Academisch Ziekenhuis en Medische Faculteit Leiden) 15/12 dd. 5 juli 1985. 274-279.

Kouwer, B.J., 'Professor A.E. Simon Thomas', in: *LJb* 9 (1912) 1-47.

Kox, A.J., 'Hendrik A. Lorentz (1853-1928), 'grootmeester van den wereld-aether", in: A.J. Kox en M. Chamalaun, *Van Stevin tot Lorentz. Portretten van Nederlandse natuurwetenschappers*. Amsterdam 1980. 220-235.

Kreuger, F.H., *De Tweede Gouden Eeuw. Hoe de techniek Nederland in korte tijd veranderde*. Diemen 2007.

Kroon, J.E., *Album Studiosorum Academiae Lugduno-Batavae MDCCCLXXV-MCMXXV*. Leiden z.j. [1925].

Kruisheer, K., *De dokter, dat ben ik! 65 jaar Vereniging van Nederlandse Vrouwelijke Artsen*. Zutphen 1998.

Krul, W., 'De Haagse School en het nationale landschap', in (themanummer 'Landschap, natuur en nationale identiteit') *BMGN* 121/4 (2006) 620-649.

Kuenen, W.A., 'Prof. Dr. W. Nolen. 31 Juli 1854 – 24 Maart 1939', in: *LJb* 32 (1940) 72-74.

Kuijjer, P.J., J. Boevé, J.C.P. Eeftinck Schattenkerk, J.T.H. Grond en D. de Moulin (red.), *Nederlandse Vereniging voor Heelkunde 1902-1977*. Utrecht 1977.

Kuijjer, P.J., *Kloppen en luisteren. Uit de geschiedenis van de percussie en auscultatie*. Rotterdam 1993.

Laage, R.J.Ch.V. ter, *Jacques Moleschott - een markante persoonlijkheid in de negentiende eeuwse fysiologie?* De Bilt 1980.

Lamens-van Malenstein, M.M., *Oefening en bespiegeling. Het verloskunde onderwijs van M.S. du Pui (1754-1834) te Leiden*. Rotterdam 1997.

Lange, J.J. de, e.a. (red.), *Van aether naar beter - veertig jaar Nederlandse Vereniging voor Anesthesiologie 1948-1988*. Utrecht 1988.

Langevoort, H.L., 'Faculteit der geneeskunde', in: M. van Os en W.J. Wieringa (red.), *Wetenschap en rekenschap 1880-1980. Een eeuw wetenschapsbeoefening en wetenschapsbeschouwing aan de Vrije Universiteit*. Kampen 1980. 184-228.

Le Coultre, M.F. en M.P. Fränkel (inv. en beschr.), *De platen bij de Leidse Studenten Almanak 1838-1897*. Alphen aan den Rijn 1984.

Leersum, E.C. van, *Het Levenswerk van Franciscus Cornelis Donders*. Haarlem 1932.

Lieburg, M.J. van, *Het medisch onderwijs te Rotterdam (1467-1967). Een kort historisch overzicht*. Amsterdam 1978.

Lieburg, M.J. van, 'De microscopie in het onderwijs van de klinische scholen in Nederland (1824-1865)' (in themanummer 'Medische microscopie in de negentiende eeuw. Introductie en gebruik van de microscoop in geneeskundig onderwijs en onderzoek in Nederland'), in: *TGGNWT* 6/2 (1983) 82-98.

Lieburg, M.J. van, 'De tweede geneeskundige stand (1818-1865). Een bijdrage tot de geschiedenis van het medisch beroep in Nederland', in: *TvG* 96/3 (1983) 433-453.

Lieburg, M.J. van, 'De medische beroepsbevolking ten plattelande gedurende de 19e eeuw. Een onderzoek betreffende het Beneden-Maasgebied (1818-1865)', in: *TGGNWT* 8/3 (1985) 123-178.

Lieburg, M.J. van & F.A. van Lieburg, *Album Promotorum van de Rijksuniversiteit Leiden 1813-1900*. Amsterdam/Rotterdam 1985.

Lieburg, M.J. van, *Het Coolsingelziekenhuis te Rotterdam (1839-1900). De ontwikkeling van een stedelijk ziekenhuis in de 19e eeuw*. Amsterdam 1986.

Lieburg, M.J. van, *Het Diaconessenhuis Leiden. De jaren 1897-1940*. Rotterdam 1997.

Lieburg, M.J. van, *Al doende leert men. De Rotterdamse jaren van Gerrit Jan Mulder (1802-1880)*. Rotterdam 2006.

Lieburg, M.J. van, *De Tijd op Schrift. Een selectie van bronteksten uit het Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde 1857-1957*. Rotterdam 2007.

Lieburg, M.J. van, *De academische prijsvragen. Een inventarisatie en annotatie van de prijsvragen, uitgeschreven door de Nederlandse universiteiten 1815-1968*. Rotterdam 2007.

Lindeboom, G.A., 'De beoefening van de geschiedenis der geneeskunde', in: B.P.M. Schulte (red.), *Vijftig jaren beoefening van de geschiedenis der geneeskunde, wiskunde en natuurwetenschappen in Nederland 1913-1963* (uitg. Genootschap voor Geschiedenis der Geneeskunde, Wiskunde en Natuurwetenschappen) 1963. 9-23.

Lindeboom, G.A., *A classified bibliography of the history of Dutch medicine 1900-1974*. Den Haag 1975.

Lindeboom, G.A., 'Schets van de geschiedenis van de Nederlandsche Internisten Vereeniging', in: J. Geerling e.a. (red.), *Nederlandsche Internisten Vereeniging 1931-1981*. Utrecht 1981. 68-103.

Lindeboom, G.A., *Geschiedenis van de medische wetenschap in Nederland*. Bussum 1981[2].

Lindeboom, G.A., *Dutch Medical Biography. A biographical Dictionary of Dutch Physicians and Surgeons 1475-1975*. Amsterdam 1984.

Lindeboom, G.A., *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*; geheel opnieuw bewerkt door M.J. van Lieburg. Rotterdam 1993[7].

LSV 'medische faculteit', Inlichtingen voor de Medische Studenten aan de Universiteit te Leiden. Studiejaar 1907-1908. z.j.

LSV - Jaarboekje voor Medische en Philosophische Studenten aan de Universiteit te Leiden. Studiejaar 1908-1909. z.j.

Luiten van Zanden, J., 'De trage industrialisatie van Nederland', in: *SH* 38/11-12 (2003) 502-507.

Lunteren, F. van en L. Palm (red.), 'De natuurwetenschappen in Nederland in de negentiende eeuw', in: *Gewina* 18/2 (1995) 67-191.

Luyendijk-Elshout, A.M. et J. Dankmeijer, *La Faculté de Médecine de l'Université de Leyde*. 1970.

Luyendijk-Elshout, A.M., 'Dr. Gottlieb Salomon jubileert. Arts en praktijk in het jaar 1847', in: *LJb* 70 (1978) 147-156.
Luyendijk-Elshout, A.M., 'Het huisbezoek omstreeks 1900', in: *Huisarts en wetenschap* 22 (1979) 476-479.
Luyendijk-Elshout, A.M., lemma 'Einthoven', in: *BWN* dl 2, 143-144.
Luyendijk-Elshout, A.M., lemma 'Wertheim Salomonson', in: *BWN* dl 2, 615-616.
Maanen, H. van, *Het kerkhof van de wetenschap*. Amsterdam 1991.
Maanen, H. van, R. Lieverse, J. van Everdingen, *Uit de oude dokterstas. Medische instrumenten*. Amsterdam/ Overveen 1998.
Maanen, R.C.J. van (hoofdred.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*. 4 dln. Leiden 2002-2004.
Maas, A., 'Over zwoegers en zeloten. J.D. van der Waals en veranderingen in het studentenleven, 1877-1900', in: *Gewina* 22/2 (1999) 65-82.
Maas, A., 'Tachtigers in de wetenschap. Een nieuwe kijk op het ontstaan van de 'Tweede Gouden Eeuw' in de Nederlandse natuurwetenschap', in: *TvG* 114/3 (2001) 354-376.
Mathijsen, M., *De brieven van De Schoolmeester*. Documentair-kritische uitgave. 2 dln. Amsterdam 1987.
Mathijsen, M., *De gemaskerde eeuw*. Amsterdam 2002.
Mathijsen, M., 'De maatschappijverbeteraars. Burgerinitiatieven in de 19e eeuw', in: *SH* 40/11-12 (2005) 498-503.
Medicinae Studiosorum Societas. Jaarboekje voor Medische Studenten van de Amsterdamsche Universiteit - Studiejaar 1898/99. Amsterdam.
Meij-de Leur, A.P.M. van der, *Van olie en wijn. Geschiedenis van verpleegkunde, geneeskunde en sociale zorg*. Amsterdam/Brussel 1981[4].
Meijer, F., 'Bevlogen broeders. Het maatschappelijk engagement van Amsterdamse vrijmetselaren', in: *GM* 45/5 (2010) 45-49.
Meijer, H.A.M.M., *Het vuil, de stad en de dokter. Onderzoek naar het functioneren van de stadsgenees- en -heelkundigen ten tijde van en in verband met de cholera-epidemieën in Leiden in de negentiende eeuw, 1832-1866.* Leiden 2005.
Meyers, E.M., 'De Leidsche Universiteit als zelfstandig lichaam', in: *Pallas Leidensis MCMXXV*. Leiden 1925. 37-65.
Mijnhardt, W.W., *Tot Heil van 't Menschdom. Culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815*. Amsterdam 1988.
Mijnhardt, W., 'De droom van de volmaakte burger', in themanummer ('Van kind tot burger') *SH* 40/11-12 (2005) 470-476.
Moerman, I.[W.L.], *Gif als goede gave. Maria Catharina van der Linden-Swanenburg. Goeie Mie (1839-1915)*. Leiden 2001.
Moleschott, J., 'Die medicinischen Lehranstalten an den Hochschulen Niederlands', in: *Archiv für physiologische Heilkunde*, 7 (1848) 472-479.
Molewater, J.B., "Hoe zal het met mij afloopen" - zie: H. Eijssens.
Montijn, I., *Hoog geboren - 250 jaar adellijk leven in Nederland*. Amsterdam/Antwerpen 2012.
Mooij, A., *De polsslag van de stad - 350 jaar academische geneeskunde in Amsterdam.* Amsterdam/ Antwerpen 1999.
Mooijweer, M., '30 oktober 1910: Henri Dunant, vader van het Rode Kruis, overleden. Eén dokter voor duizend man', in: *GM* 45/7 (2010) 6-7.
Moulin, D. de (red.), I.H. van Eeghen, R. Meischke, *Vier eeuwen Amsterdams Binnengasthuis. Drie bijdragen over de geschiedenis van een gasthuis*. Amsterdam/Wormer 1981.
Moulin, D. de, 'Microscopie en kankerdiagnostiek in de eerste helft van de negentiende eeuw' (in themanummer 'Medische microscopie in de negentiende eeuw. Introductie en gebruik van de microscoop in geneeskundig onderwijs en onderzoek in Nederland'), in: *TGGNWT* 6/2 (1983) 99-107.

Moulin, D. de, 'Woord vooraf', in: D. de Moulin (red.), *Kracht en Stof. De introductie van moderne natuurwetenschappelijke denkwijzen in de geneeskunde, zoals blijkt uit Nederlandse medische vakbladen, 1840-1870*. Amsterdam 1985. I-II.

Moulin, D. de (red.), 's-Rijkskweekschool voor Militaire Geneeskundigen te Utrecht (1822-1865)', in: *Nieuwe Nederlandse Bijdragen tot de Geschiedenis der Geneeskunde en der Natuurwetenschappen No. 26*. Amsterdam 1988.

Moulin, D. de, *A History of Surgery*, Dordrecht 1988.

Mourik, B.A. van, *Oud Leiden*. Baarn 1968.

Mulder, G.J., *Het geneeskundig hooger onderwijs in Nederland in 1865*. Rotterdam 1865.

Mulder, L. en W. Frijhoff (red.), *Een onderschatte universiteit - 350 jaar Gelderse Academie in Harderwijk*. Harderwijk 1998.

Mulder, W.J., 'Microscopische preparaten van de praktizerend geneesheer G.J. Luchtmans' (in themanummer 'Medische microscopie in de negentiende eeuw. Introductie en gebruik van de microscoop in geneeskundig onderwijs en onderzoek in Nederland'), in: *TGGNWT* 6/2 (1983) 108-114.

Noordam, D.J., 'Een gezond lichaam of een reine geest. Kruistochten tegen onzedelijkheid in Leiden. I. 1811-1889', in: *LJb* 84 (1992) 150-181.

Noordam, D.J., 'Een gezond lichaam of een reine geest. Kruistochten tegen onzedelijkheid in Leiden. II. 1889-1912', in: *LJb* 86 (1994) 149-168.

Offringa, C., *Van Gildestein naar Uithof. 150 jaar diergeneeskundig onderwijs in Utrecht. Deel I: 's Rijksveeartsenijschool (1821-1918), Veeartsenijkundige Hoogeschool (1918-1925)*. Utrecht 1971.

Offringa e.a., C., *Van Gildestein naar Uithof. 150 jaar diergeneeskundig onderwijs in Utrecht. Deel II: Faculteit der veeartsenijkunde (1925-1956), Faculteit der diergeneeskunde (1956-1971)*. Utrecht 1981.

Oord, K. van den, '15 mei 1891: Philips begint gloeilampenfabriek', in: *De 25 dagen van Nederland. Beslissende momenten uit de vaderlandse geschiedenis*, deel 17. Zwolle 2005.

Orth, J.O. op den, 'Honderd jaar radiologie in Nederland. III. Radiodiagnostiek, een historisch overzicht', in: *NTvG* 139 (1995) 2382-2386.

Otterspeer, W. (uitg.), 'De studententijd van Co Modderman', in: *LJb* 78 (1986) 102-133.

Otterspeer, W., 'Rondom Steinmetz en het eerste lectoraat in de sociologie aan de Leidse universiteit', in: *LJb* 79 (1987) 139-160.

Otterspeer, W., 'Dood aan Concordia, leve de eensgezindheid! De Leidse student in 1818, van academieburger tot staatsburger', in: P. van Zonneveld (red.), *Het Bataafsch Athene. Cultuurhistorische opstellen over Leiden 1800-1850*. Leiden 1988. 19-31.

Otterspeer, W., *Een welbestierd budget. Honderd jaar Leids Universiteits-Fonds 1890-1990*. Leiden z.j. [1990].

Otterspeer, W., *De wiekslag van hun geest. De Leidse universiteit in de negentiende eeuw*. 's-Gravenhage/ Haarlem 1992.

Otterspeer, W., *Bolland. Een biografie*. Amsterdam 1995.

Otterspeer, W., *De opvoedende kracht van den groentijd. Het Leidse ontgroenschandaal van 1911*. Leiden 1995.

Otterspeer, W., *Groepsportret met Dame II. De vesting van de macht. De Leidse universiteit, 1673-1775*. Amsterdam 2002.

Otterspeer, W., *Groepsportret met Dame III. De werken van de wetenschap. De Leidse universiteit, 1776-1876*. Amsterdam 2005.

Otterspeer W., *Het bolwerk van de vrijheid. De Leidse Universiteit in heden en verleden*. Leiden 2008.

Overman, R., *Een welkom academisch gezelschap. Geschiedenis van de Amsterdamse Universiteits-Vereniging 1889-2007*. Amsterdam 2008.

Palm, L.C., G. Vanpaemel en F.H. van Lunteren (red.), 'De toga om de wetenschap. Ontwikkelingen in het hoger onderwijs in de Geneeskunde, Natuurwetenschappen en Techniek in België en Nederland (1850-1940)', in: *Gewina* 16/3 (1993) 119-271.

Pannekoek, J.H., 'S.S. Rosenstein, aartsvader der Nederlandse internisten', in: J. Geerling e.a. (red.), *Nederlandsche Internisten Vereeniging 1931-1981*. Utrecht 1981. 1-7.

Pegtel, A., "Papa stuurde gewoon een vat wijn mee' - studentencultuur in Nederland', in: *HN* 12/7 (2003) 10-17.

Pel, P.K., 'De klinische diagnostiek voor vijftig jaar en thans', in: *NTvG* 51 (1907) 19-28.

Pereira-d'Oliveira, E., *Vrouwen feministen die van genezen wisten. Over de vrouwelijke arts in Nederland*. Amsterdam 1973.

Perneel, P.G.M.G., *Het beroepsjournaal van dr. J.F.Ph. Hers, arts te Oud-Beijerland 1881-1915. Een reconstructie van een plattelandspraktijk omstreeks 1900*. Rotterdam 2000.

Pijl, K. van der, *Esprit de corps*. Amsterdam 1989.

Ponsen, A. en E. van der Vlist (red.), *Het fataal evenement. De buskruitramp van Leiden in 1807*. Leiden 2007.

Poole L.Gzn., S.J. le, 'Het Rapenburg "de schoonste plek ter wereld"', in: *LJb* 9 (1912) 92-93.

Pot, G.P.M., *Arm Leiden. Levensstandaard, bedeling en bedeelden, 1750-1854*. Hilversum 1994.

Presser, J., *Homo submersus. Een roman uit de onderduik*. [Amsterdam] 2010.

Pruys van der Hoeven, C., 'Gedachten over de studie en het onderwijs der geneeskunde', in: *Geneeskundige Bijdragen*. Eerste deel. Delft 1826. 261-279.

Pruys van der Hoeven, C., 'Kort verslag van de ziekten, welke van September 1826 tot Junij 1827 in het Nosocomium Academicum te Leyden zijn waargenomen', in: *Geneeskundige Bijdragen*. Tweede deel. Rotterdam 1828. 44-61.

Pruys van der Hoeven, C., 'Over het belang en de voordeelen eener klassieke vorming voor den toekomstigen geneesheer', in: *Geneeskundige Bijdragen*. Tweede deel. Rotterdam 1828. 127-147.

Pruys van der Hoeven, C., 'Eenige waarnemingen, gedaan in het nosocomium academicum te Leyden', in: *Geneeskundige Bijdragen*. Tweede deel. Rotterdam 1828. 166-197.

Pruys van der Hoeven, C., *Historische lessen over de cholera*. Leiden 1832.

Pruys van der Hoeven, C., C.W.H. van Kaathoven en G. Salomon, *Geschiedverhaal van de cholera-epidemie te Leiden in 1832*. Leiden 1833.

Pruys van der Hoeven, C., *Akademieleven*. Utrecht-Amsterdam 1866.

Punt, H., *Bernard Siegfried Albinus (1697-1770) On 'Human Nature'. Anatomical and physiological ideas in eighteenth century Leiden.* Amsterdam 1983.

Querido, A., *Een eeuw Staatstoezicht op de Volksgezondheid*. 's-Gravenhage 1965.

Querido, A., *Het Wilhelmina Gasthuis. Geschiedenis en voorgeschiedenis*. Lochem 1966.

Querido, A., *Godshuizen en Gasthuizen. Een geschiedenis van de ziekenverpleging in West-Europa*. Amsterdam 1967[2].

Querido, A. (i.s.m. J. Bax en R. Overdijk), *De binnenkant van de geneeskunde. Een autobiografie*. Amsterdam 1990.

Regtien, T., *Springtij. Herinneringen aan de jaren zestig*. Houten 1988.

Rieu, G. du, *Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae MDLXXV-MDCCCLXXV*. Hagae Comitum MDCCCLXXV.

Rijnbach, A.A. van, 'De Camera Obscura en Leiden', in: *LJb* 32 (1940) 87-96.

Rinsum, H.J.van, *Sol Iustitiae en de Kaap. Een geschiedenis van de banden van de Utrechtse Universiteit met Zuid-Afrika*. Hilversum 2006.

Risse, G.B., 'Clinical Instruction in Hospitals: the Boerhaavian Tradition in Leyden, Edinburgh, Vienna and Pavia', in: *Clio Medica* 21/1-4 (1987-1988) 1-19.

Roelevink, J., *Gedicteerd verleden. Het onderwijs in de algemene geschiedenis aan de universiteit te Utrecht, 1735-1839*. Amsterdam & Maarssen 1986.

Rombach, J.H., *Nederland en het Rode Kruis*. Amsterdam 1992.

Romein, A., 'Herman Boerhaave, 1668-1738. Virtuoos der wetenschap', in: J. en A. Romein, *Erflaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen*. Amsterdam 1971[9]. 473-496.

Romein, J., *Op het breukvlak van twee eeuwen*. II. Leiden/Amsterdam 1967.
Romein, J. en A., *De Lage Landen bij de zee - geïllustreerde geschiedenis van het Nederlandse volk*, dl. III. Zeist 1961[4].
Rooy, P. de, 'De ontdekking van een oud bestoven familieportret', in: J.C.H. Blom, P.H.D. Leupen, P. de Rooy, T.J. Veen, L. Kooijmans (red.), *Een brandpunt van geleerdheid in de hoofdstad. De Universiteit van Amsterdam rond 1900 in vijftien portretten*. Hilversum/Amsterdam 1992. 9-28.
Rothschuh, K.E., *Konzepte der Medizin in Vergangenheit und Gegenwart*. Stuttgart 1978.
Rupp, J.C.C., *Van oude en nieuwe universiteiten: de verdringing van Duitse door Amerikaanse invloeden op de wetenschapsbeoefening en het hoger onderwijs in Nederland, 1945-1995*. 's-Gravenhage 1997.
Sas, N.C.F. van, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit 1750-1900*. Amsterdam 2004.
Scheepen, E. van, *Universiteit op de penning. Penningen van Athenaeum Illustre en Universiteit van Amsterdam 1632-1992*. Bussum/Amsterdam 1992.
Scheltema, B.E., *Herinneringen van een geneesheer*. Zutphen 1917 (heruitg. t.g.v. 100-jarig bestaan afd. Delft KNMG, Amsterdam 1979).
Schoute, D., *Het wetenschappelijk leven van Dr. J.C. de Man*. Middelburg 1915.
Schrant, J.M., *Over de empirische ontwikkeling van het ziektebegrip*. Leiden 1862.
Siegenbeek van Heukelom-Lamme, C.A. en O.C.D. Idenburg-Siegenbeek van Heukelom, *Album Scholasticum Academiae Lugduno-Batavae MDLXXV-MCMXL*. Leiden 1941.
Simon Thomas, P.H., *Het onderwijs in de verloskunde aan de Leidsche Hoogeschool gedurende het tijdvak 1791-1900*. Leiden 1909.
Slagter, W.J., 'Een Leids studentendispuut in de vorige eeuw', in: *LJb* 43 (1951) 131-140.
Sluijter, R., *'Tot ciraet, vermeerderinge en de heerlijckmaeckinge der universiteyt'. Bestuur, instelling, personeel en financiën van de Leidse universiteit, 1575-1812.* Hilversum 2004.
Small, H., *Florence Nightingale, Avenging Angel.* 1998.
Smit, C., 'Klikspaan en zijn Student-Leydenaar', in: *LJb* 85 (1993) 104-128.
Smit, C., *Leiden met een luchtje. Straten, water, groen en afval in een Hollandse stad, 1200-2000*. Leidse Historische Reeks, nr 15. Leiden 2002.
Smit, C. (red.), *Van middenstander tot ondernemer. Honderd jaar midden- en kleinbedrijf in Leiden*. Leiden 2005.
Smit, F.R.H., *Groninger Universiteitsfonds 1893-1993*. Groningen 1993.
Snelders, H.A.M., lemma 'Lorentz', in: *BWN* dl 1, 346-349.
Snelders, H.A.M., 'Romantiek en 'Naturphilosophie' en de anorganische natuurwetenschappen 1797-1840: een inleidend overzicht', in: H.A.M. Snelders en K. van Berkel (samenst. en inl.), *Natuurwetenschappen van Renaissance tot Darwin*. Den Haag 1981. 168-192.
Snelders, H.A.M. (ed.), *The letters from Gerrit Jan Mulder to Justus Liebig (1838-1846).* Amsterdam 1986.
Snelders, H.A.M., *Wetenschap en intuïtie: het Duitse romantisch-speculatief natuuronderzoek rond 1800.* Baarn 1994.
Snellen, H.A., *Willem Einthoven (1860-1927), father of electrocardiography - life and work, ancestors and contemporaries*. Dordrecht 1995.
Sol, C., *Thorbecke en Leiden. Student, hoogleraar en raadslid (1817-1850)*. Leiden 1998.
Spoelstra, D., *Dr. Antonius Mathijsen, uitvinder van het gipsverband, 1805-1878. Leven en werken van een Nederlandse officier van gezondheid met als achtergrond de militair geneeskundige dienst van zijn tijd.* Assen 1970.
Stallenberg, M., 'Een Leidse studentenkamer belicht. De schouw van Nieuwe Rijn 30', in: *LJb* 95 (2003) 211-220.
Steens, O., *Rooms en studentikoos. Vriendschap, geloof en wetenschap in de Rooms-Katholieke Studenten Vereniging "Sanctus Thomas Aquinas" te Amsterdam 1896-1980*. Amsterdam 1993.
Strubbe, E.I., 'Het ontstaan van de middeleeuwse universiteiten' [1], in: *SH* 6/12 (1971) 650-658.

Strubbe, E.I., 'Studie en studenten aan de middeleeuwse universiteiten' 2, in: *SH* 7/1 (1972) 18-25.
Strubbe, E.I., 'Boemelen en zingen aan de middeleeuwse universiteit' 3, in: *SH* 7/2 (1972) 98-103.
Suringar, G.C.B., *De opvoeding der zintuigen. Eene bijdrage tot de leer van het onderwijs, inzonderheid van de natuur- en geneeskundige wetenschappen*. Amsterdam 1855.
Teeuwisse, J.[B.J.], *Utrechtse universiteitsportretten 1574-1990*. Amsterdam/Zutphen/Utrecht 1991.
Theissen, J.S., 'Levensberichten van professoren en lectoren', (aanhangsel) in: H. Brugmans e.a. (red.), *Gedenkboek van het Athenaeum en de Universiteit van Amsterdam 1632-1932*. Amsterdam 1932. 535-715.
Theunissen, B., 'Zuivere wetenschap en praktisch nut. Visies op de maatschappelijke betekenis van wetenschappelijk onderzoek rond 1900', in: *Gewina* 17/3 (1994) 141-144.
Tilanus, C.B. - zie H.T. Deelman.
Toolen, A. van der, 'Florence Nightingale (1820-1910). Handjes vasthouden lag haar niet', in: *HN* 18/8 (2009) 34-41.
Treub, H., 'In memoriam prof. T. Zaayer', in: *NTvG* 38/II (1902) 1313-1316.
Troostenburg de Bruyn, J.J. van e.a., 'Feestnummer ter gelegenheid van het vijftig-jarig bestaan van het Leidsch Studentencorps, 1 maart 1889', in: *Minerva* 1-3-1889.
Turpijn, J., "Het debat geeft geene aanleiding tot bitterheden en kloven'. De Tweede Kamer en de grondwet van 1848', in: *HN* 18/1 (2009) 50-55.
Tussenbroek, C. van, *De ontwikkeling der aseptische verloskunde in Nederland*. Haarlem 1911.
Tussenbroek, C. van, 'Vijfentwintig Jaren Verloskundig Onderwijs', in: *Feestbundel opgedragen aan Hector Treub bij de feestelijke herdenking van zijn vijfentwintig-jarig professoraat*. Leiden 1912. 1-6.
Underwood, E. Ashworth, *Boerhaave's Men at Leyden and after*. Edinburgh 1977.
Veenendaal, G.[A.J.], 'Haarlem: Centraal Station. De eerste spoorweg in Nederland', in: J. Bank en M. Mathijsen (red.), *Plaatsen van herinnering. Nederland in de negentiende eeuw*. Amsterdam 2006. 135-147.
Vegchel, G. van, *Medici contra kwakzalvers: de strijd tegen niet-orthodoxe geneeswijzen in Nederland in de 19e en 20e eeuw*. Amsterdam 1991.
Veltheer, W., *Heelkunde te Utrecht op het breukvlak van twee eeuwen. De lotgevallen van de universitaire kliniek in de periode van 1890 tot 1910*. Zeist 1989.
Verburgt, J.W., 'De studiereis van Dr Gerard Conrad Bernard Suringar na zijn bevordering tot artis obstetriciae doctor in 1824', in: *LJb* 45 (1953) 135-156.
Verdoorn, J.A., *Arts en oorlog. Medische en sociale zorg voor oorlogsslachtoffers in de geschiedenis van Europa. Inleiding in de medische polemologie*. I. Amsterdam 1972.
Verdoorn, J.A., *Het gezondheidswezen te Amsterdam in de 19e eeuw*. (Heruitg.) Nijmegen 1981.
Verslag gedaan door Burgemeester en Wethouders aan den Gemeente-raad van Leyden. Leiden 1851 e.v.j.
'Verslag der Verrichtingen van het Hoofdcomité in den Fransch-Duitschen Oorlog. 1870-1871', in: *Handelingen der Nederlandsche Vereeniging tot het verleenen van hulp aan zieke en gewonde krijgslieden, in tijd van oorlog*, dl I. 's-Gravenhage 1870.
Verspyck, G.M., *Het Nederlandsche Roode Kruis (1867-1967)*. 's-Gravenhage/Nijkerk 1967.
Vijselaar, J., *De magnetische geest. Het dierlijk magnetisme 1770-1830*. Nijmegen 2001.
Voskuil, J.J., *Bij nader inzien*. Amsterdam 1991[4].
Vrankrijker, A.C.J. de, *Vier Eeuwen Nederlandsch Studentenleven*. Voorburg z.j. [1939].
Vrankrijker, A.C.J. de, *Volksontwikkeling. Geschiedenis en problemen van het sociaal-culturele werk in Nederland*. Assen 1962.
Vries, B. de, *De eerste 3-October-feesten: volksvertier of vermaak voor de burgerij?* Den Haag 2002.
Vries, B. de (red.), 'Hoe Jan Salie op stoom kwam - Nederland en de Industriële Revolutie', in: themanummer *SH* 38/11-12 (2003) 476 e.v.
Vries, B. de, 'Verzonnen traditie. Het Ontzet van Leiden en van Alkmaar', in: themanummer ('Het feest van de stad') *GM* 41/5 (2006) 26-30.

Vries, B. de, 'Doe mij maar een Spa. Opkomst en neergang van het kuuroord', in: *GM* 41/6 (2006) 8-13.
Waa, G. van der, *'De Irritabilitate'. Een onderzoek naar de betekenis van het irritabiliteitsbegrip in de geschiedenis van de achttiende-eeuwse Nederlandse fysiologie*. Rotterdam 1992.
Waart, A. de, *Het levenswerk van Willem Einthoven 1860-1927*. Haarlem 1957.
Wachelder, J.C.M., *Universiteit tussen vorming en opleiding. De modernisering van de Nederlandse universiteiten in de negentiende eeuw*. Hilversum 1992.
Wallé, D. e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*. Leiden 2007.
Wansbeek-Zijbrands, M., *Inventaris van de archieven van het Collegium Civitatis Academicae Lugduno-Batavae Supremum 1839-1972 en zijn voorgangers 1799-1839 en de Commissie voor de Sociëteit Minerva 1819-1972 (1982)*. Leiden 2005.
Wijdeven, I. van de, 'Lombok-comités en Transvaalkoorts', in: *HN* 19/2 (2010) 50-57.
Wijhe, M. van, *From Stupefaction to Narcosis. A Study of the Development of Inhalation Anaesthesia in the Surgical Department of the Leiden Academic Hospital*. Delden 1991.
Wilhelm, F.A., *English in the Netherlands, a history of foreign language teaching 1800-1920*. Nijmegen 2005.
Willink, B., 'Een inleiding tot de Tweede Gouden Eeuw. De wetten van 1863 en 1876 en de wedergeboorte van de Nederlandse natuurwetenschap', in: *Hollands Maandblad* 22 (1980) 3-9.
Willink, B., *Burgerlijk sciëntisme en wetenschappelijk toponderzoek. Sociale grondslagen van nationale bloeiperioden in de negentiende-eeuwse bètawetenschappen*. Rotterdam 1988.
Willink, B., *De tweede Gouden Eeuw. Nederland en de Nobelprijzen voor natuurwetenschappen 1870-1940.* Amsterdam 1998.
Winkler, C., 'Het hooger onderwijs in de geneeskunde in Nederland', in: *De Gids* (1901) 103-135.
Winkler, C. *Herinneringen.* Arnhem 1947. (Zie ook: L.J. Endtz).
With, C. de, F. Haverkamp & O. Mertens, *Vriendschap voor het leven. Reisimpressies en herinneringen aan de Leidse Sociëteit Minerva van Alexander Ver Huell* (tentoonstellingscatalogus Universiteitsbibliotheek). Leiden 2004.
Woltjer, J.J., *De Leidse Universiteit in verleden en heden*. Leiden 1965.
Woud, A. van der, *Een nieuwe wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland*. Amsterdam 2006.
Woud, A. van der, *Koninkrijk vol sloppen. Achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw*. Amsterdam 2010.
Wylick, W.A.H. van, *Röntgen en Nederland. Röntgens betrekkingen tot Nederland en de opkomst der Röntgenologie hier te lande*. Utrecht 1966.
Wylick, W.A.H. van, *75 jaar Nederlandse Vereniging voor Radiologie. Nederlandse bijdragen tot de ontwikkeling van de röntgenologie*. (z.p.) 1976.
Zaayer, J.H., 'In Memoriam. J.A. Korteweg', in: *NTvG* 74/I.13 (1930) 1566-1572.
Zaayer, T., 'Geneeskunde en maatschappij', in: *Jaarboek der Rijks-Universiteit te Leiden* 1880-1881, 47-71.
Zaayer, T., *Levensbericht van D.E. Siegenbeek van Heukelom*. Leiden 1901.
Zanden, P.J. van der, 'Studenten en burgers. Een wandeling door Leiden anno 1853', in: *LJb* 73 (1981) 111-130.
Zeeman, W.P.C. c.s., 'De geneeskunde', in: H. Brugmans e.a. (red.), *Gedenkboek van het Athenaeum en de Universiteit van Amsterdam 1632-1932*. Amsterdam 1932. 163-223.
Zoeteman-van Pelt, M., *De studentenpopulatie van de Leidse universiteit, 1575-1812. 'Een volk op zyn Siams gekleet eenige mylen van Den Haag woonende'*. Leiden 2011.
Zon, H. van, 'Openbare hygiëne', in: H.W. Lintsen (hoofdred.), *Geschiedenis van de Techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890*, II. Zutphen 1993. 47-79.
Zonneveld, P. van, *De Romantische Club. Leidse student-auteurs 1830-1840*. Leiden 1993.
Zonneveld, P. van, *Door de straten der Sleutelstad…Een literaire wandeling door het Leiden van Piet Paaltjens*. Amsterdam 2006.

Zonneveld, P. van, 'Leiden: het Rapenburg. De buskruitramp van 12 januari 1807', in: J. Bank en M. Mathijsen (red.), *Plaatsen van herinnering. Nederland in de negentiende eeuw*. Amsterdam 2006. 36-47.

Zonneveld, P. van - zie N(icolaas) Beets.

Zwaveling, A. en G. Hulsman, 'Machiel Polano, laatste heelmeester van het oude tijdperk', in: *NTvG* 109/II (1965) 2091-2095.

ILLUSTRATIEVERANTWOORDING

Academisch Historisch Museum, Leiden 124, 142, 148, 152, 158, 166, 202 (boven), 220, 222 (boven), 246, 247, 248, 254, 256, 258, 263, 266, 277, 282, 289, 292, 296, 300, 308, 315, 321, 328, 335, 346, 354, 362, 376, 380, 418, 421, 427, 430, 432, 459, 466, 524, 526

Archief Eemland, Amersfoort 120

Bibliothèque Nationale, Parijs 73

Bijzondere Collecties Universiteit van Amsterdam 33, 35, 37, 39, 181, 368, 386, 388-389, 447

Centrale Fotodienst Medische Faculteit, Leiden 127, 188, 202 (onder), 203, 206, 209 (onder), 222 (onder), 224

Collectie IJ.L.C.A. Brouwer, Vianen 463

Collectie H. Eijssens, Arnhem 161, 399, 401

Collectie Gemeentearchief Rotterdam 399, 401

Collectie A.M. Sickens de Wal-Freeze, Voorburg 408

Gemeentelijke Archiefdienst, Leiden > Regionaal Archief Leiden

Gemeentelijke Archiefdienst, Utrecht 31, 32, 83

Huis Van Gijn, Dordrecht 415

Museum Boerhaave, Leiden 61 (vgl. 271), 66, 128, 150, 200, 204, 209 (boven), 387

Regionaal Archief Leiden 205, 440, 444, 453, 478, 484, 491, 500, 504

Rijksmuseum voor de Geschiedenis der Natuurwetenschappen, Leiden > Museum Boerhaave, Leiden

Schulman b.v., Bussum 395

Universiteitsmuseum 'De Agnietenkapel', Amsterdam > Bijzondere Collecties Universiteit van Amsterdam

SCHLUSSBETRACHTUNG

Wie haben im 19. Jahrhundert die Leidener Medizinstudenten auf die Änderungen, die damals in der Heilkunde stattfanden, reagiert? Das ist die wichtigste Frage in dieser Monographie.

Auf der Suche nach einer Antwort wurde zuerst der Wandel der Heilkunde im 19. Jahrhundert dargestellt (Kapitel I). Weil es sich hier um Studenten der Medizin handelt, sind das Studium und die damaligen Veränderungen beschrieben worden (Kapitel II). *Unter Studenten* (*Onder Studenten*) spielt sich in Leiden ab, darum wird auch diese Stadt, im Allgemeinen und als Studentenstadt, dargestellt (Kapitel III). Vor diesem Hintergrund wird auf das eigentliche Thema dieser Arbeit eingegangen: die Leidener Universität und ihre Medizinische Fakultät (Kapitel IV) sowie schließlich die Leidener Medizinstudenten im Zusammenhang mit dem Wandel der Heilkunde im 19. Jahrhundert (Kapitel V).

Zu welchem Ergebnis führen all diese Informationen? Das Quellenmaterial - nämlich die Unterrichtsbewertungen in den Studentenjahrbüchern (Kapitel IV), die Protokolle von Zusammenkünften bzw. andere Berichte von vier Studentengruppen, unter anderem über wissenschaftliche Fragen (Kapitel V) - lässt, sofern es uns überhaupt Auskunft erteilt, keine andere Schlussfolgerung zu, als dass die Leidener Medizinstudenten sehr gut Bescheid wussten über die wissenschaftlichen Entwicklungen in ihrem Studienfach, sich aber im Wesentlichen auf deren Kenntnisnahme beschränkten.

Diese Schlussfolgerung beruht also auf der Untersuchung von fünf Studentengruppen: zwei allgemeinen Vereinen, zwei (fachbezogene) Diskussionskreise und einer medizinischen Gesellschaft. Einerseits ist die Informationsgrundlage aufgrund der geringen Menge an relevantem Dokumentationsmaterial schmal und führt zu einer Schlussfolgerung, die man als vorsichtig und vorläufig sehen soll, weil es an ausreichendem vergleichbaren Material fehlt. Andererseits fällt auf, dass die Ergebnisse des Studiums dieser sehr verschiedenen Gesellschaften im Großen und Ganzen übereinstimmen und deshalb die Zuverlässigkeit dieser Schlussfolgerung bestätigen. Jedenfalls bekommt man vor allem bei einem Blick auf die Debattierklubs 'Humboldt' und 'Hippocrates' einen guten Eindruck vom Gang der Dinge in solchen Kreisen im letzten Viertel des 19. Jahrhunderts.

Die Leidener Medizinstudenten haben sich im 19. Jahrhundert also im Allgemeinen wenig um die Neuerungen in der Heilkunde gekümmert. Ist das merkwürdig, ist es schlimm - ja, ist es überhaupt von Belang? Die Antwort hängt eigentlich von demjenigen ab, dem diese Frage gestellt wird, von den Erwartungen, die er hegt, und von dem gewählten Blickwinkel. Die Reaktion des Verfassers dieser Arbeit lautet: Die Haltung der Studenten ist kaum verwunderlich und keineswegs verwerflich.

Letztendlich ist die Universität bis tief ins 19. Jahrhundert eine Bildungseinrichtung, die sich erst später in Richtung Fachausbildung entwickelt. Wissenschaft war ein Bestandteil, der erst in der zweiten Hälfte des Jahrhunderts richtig in das akademische System vordrang. An erster Stelle kamen die Studenten damals an die Akademie, um in dem Fach ihrer Wahl unterrichtet zu werden; erst um Bildung zu erwerben, später um eine berufliche Ausbildung zu erhalten. Wissenschaft kam also, bestimmt am Anfang, an zweiter Stelle. Die Kommentare, die sie in ihrem Almanach gaben, waren im ganzen Jahrhundert Beurteilungen des Unterrichts, wobei die Form wichtiger war als der Inhalt. Ob der Professor höflich war oder nicht, ob er verständlich und unterhaltsam unterrichtete oder verworren und einschläfernd, waren Aspekte, die anscheinend wichtiger waren als sein Fachwissen.

Am Anfang des Jahrhunderts war das Studium noch relativ leicht, aber allmählich gab es mehr (medizinische) Fächer und wurden die Prüfungsanforderungen erhöht. Der Student hatte weniger Möglichkeit zum Schabernack treiben und für Nebensächlichkeiten, wollte er sein Fach in den Griff bekommen und das Studium gut beenden. Deshalb ist es so erstaunlich, bei wievielen Klubs er zu gleicher Zeit aktives Mitglied war. Wahrscheinlich beanspruchte der Lehrstoff, der immer mehr wurde, ihn so sehr, dass er froh sein konnte, Schritt halten zu können. Vielleicht war es deshalb zu viel verlangt, er solle sich auch noch in alle medizinischen Neuerungen vertiefen. Wenn der talentierte und fleißige Student G. Kapsenberg sich schon anstrengen muss um innerhalb einer angemessenen Zeit alle Studienanforderungen zu erfüllen, dann braucht es einen nicht zu verwundern, dass der Durchschnittsstudent sich noch viel mehr anstrengen musste. Und wenn man auf Innovation zu sprechen kam, zum Beispiel in den Vorlesungen und Debattierklubs, dann erhebt sich die Frage, ob deren Bedeutung sie genauso beschäftigte wie der Druck der bevorstehenden Prüfung. Überdies befand er sich in einem Entwicklungsprozess, und fehlte es ihm an Überblick; die vielen Ereignisse machten es ihm damals auch schwer, den Gang der Dinge zu deuten und aus der richtigen Perspektive zu betrachten, wie es rückblickend möglich ist. Interesse an neuen Entwicklungen wächst manchmal erst später, nachdem man das Studium beendet hat, so auch bei Kapsenberg.

Dass die Studenten alle Neuerungen ziemlich neutral, und ohne viel Überzeugung über sich ergehen liessen, kann natürlich auch damit zu tun haben, dass die Entdeckungen und Erfindungen, die neuen Theorien und Erkenntnisse damals so zahlreich waren, dass sie nicht mehr beeindruckten. Möglicherweise waren sie geblendet - obwohl sie es dann gesehen haben müssen!? - und blasiert, und begeisterten sich nicht, weil Neuerungen oft schnell überholt waren. Wenn im Rahmen der sich entwickelnden Studentenproteste die Medizinstudenten anfangen sich zu rühren, weil sie sich Sorgen machen über die versagende Ausbildung und über das schlechte Allgemeinbefinden der Bevölkerung, so bleibt es unklar, ob sie wirklich Interesse daran haben, oder ob sie es tun um zum Beispiel die Regierung

zum Handeln zu bewegen. Und waren ihre Äußerungen ihre eigene Meinung oder wurden sie ihnen von Professoren bzw. anderen Personen eingeflüstert; taten sie es um zu provozieren, um 'gelehrt' zu wirken, dazu zu gehören, oder aus anderen - vielleicht nicht legitimen - Gründen? Wir werden es wahrscheinlich nie sicher wissen.

Selbstverständlich gibt es außergewöhnliche Studenten, die während ihrer Ausbildung schon etwas Besonderes leisten, aber sie sind eine Ausnahme von der Regel, dass Studenten als solche Konsumenten sind und keine Produzenten, dass sie Wissen sammeln statt dieses zu verbreiten. Schon gar nicht gehören sie in diesem Fall zu den Erneuerern der Heilkunde.

Wohl steht fest, dass manche Medizinstudenten in Leiden, die sich während ihrer Studienzeit nicht oder kaum mit Neuerungen beschäftigt haben, später als Erneuerer oder hervorragende Mediziner von sich reden machen. Weder J.B. Molewater am Anfang der Periode 1838-1888 noch J.K.A. Wertheim Salomonson an deren Ende, fielen als Studenten durch ein außergewöhliches Interesse an medizinischen Neuerungen auf, für die sie sich später aus beruflichen Gründen voll und ganz eingesetzt haben - Molewater als Krankenhausdirektor, Wertheim Salomonson als Hochschullehrer. Wenn diese 'Vorläufer' sich so wenig um die Neuerungen gekümmert haben, ist es nicht so merkwürdig, dass die meisten Studenten damals kaum empfänglich waren für die Novitäten in ihrem Fach und in der Wissenschaft. Hinzu kommt, dass mancher etablierte Arzt sich nur schwer für die neuen medizinischen Ideen und die neue Technologie begeistern konnte, sie ignorierte oder sich sogar kräftig dagegen wehrte. Und wenn sogar Professoren, bestimmt bei der zunehmenden Spezialisierung, von den Entwicklungen in ihrem Fach überrollt wurden, was kann man dann von ihren Schülern erwarten, die sich schon genug anstrengen mussten, um dem in der Breite und in der Tiefe immer schwieriger werdenden Studium zu folgen?

Also nein, wirklich erstaunlich oder verwerflich ist es nicht, wenn der Leidener 'Musensohn' in seiner Studentenzeit den wissenschaftlichen Fortschritt nicht so aufnahm wie er es nachher mit seinem späteren Wissen und dem nötigen Ein- bzw. Überblick konnte.

Dass die Leidener Studenten sich anscheinend nicht sehr mit den Neuerungen in der Heilkunde beschäftigten, heißt übrigens nicht, dass sie sich ihrer nicht bewusst waren, im Gegenteil. Nicht umsonst haben sie neue Ideen kritisiert, wie in dem Diskussionskreis 'Humboldt' die Sauerstoffbestimmung von Romyn und die Drucklinien von Küllmann.

Leidener Medizinstudenten akzeptierten nicht alles und steckten schon gar nicht den Kopf in den Sand, wenn etwas Neues bevorstand. Im Jahre 1839 war der Medizinstudent Molewater der wichtige Mann hinter der Gründung der 'Leidsche Studenten Corps' (Leidener Studentenverbindung); hiermit war alle Zwietracht zwar noch nicht verschwunden, aber weniger wichtig bzw. geringer

geworden. Und dass sich im Deutsch-Französischen Krieg (1870-71) Leidener Kandidaten der Medizin auszeichneten, das bewiesen fünf tatkräftige, mutige angehende Ärzte unter der Ägide des jungen Roten Kreuzes. Später halfen sie als (Vorstands)mitglieder bzw. durch Spenden, den 'Vereeniging tot ondersteuning van behoeftige kraamvrouwen in Leiden' (Verband zur Unterstützung von armen Leidener Wöchnerinnen) zu gründen und am Leben zu erhalten - an sich kein neues Phänomen, aber insofern neuartig, als es sich ausschließlich um Leidener Medizinkandidaten handelte, die - unter Aufsicht des Professors für Obstetrik - diese Arbeit leisteten.

Und es gibt mehr zu sagen über ihre Affinität zum Neuen. Als die Studenten sich über die Ausstattung des 'Nosocomium Academicum' (Universitätsklinikum) beklagten und Verbesserungen verlangten, war das an erster Stelle aus praktischen Gründen und bedeutete nicht, dass die Erneuerung der Heilkunde ihre Inspirationsquelle war. Das Gleiche kann später im Jahrhundert über ihre Beschwerden bezüglich des Mangels an Unterrichts- und anderen Räumlichkeiten gesagt werden.

In der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts empfanden die Menschen ihre Epoche als eine Zeit der schnellen Veränderungen, und es zeigte sich, dass auch die Leidener Studenten sich dessen bewusst waren. Aber wenn der Physiologe und Augenarzt F.C. Donders aus Utrecht behauptet, dass "onze kunst meer en meer een weldaad voor de menschheid is geworden" (unsere Kunst mehr und mehr eine Wohltat für die Menschheit geworden ist), haben dann die Leidener Studenten in jener Kunst "den grooten vooruitgang der Geneeskundige wetenschap" (den großen Fortschritt der medizinischen Wissenschaft) im Jahre 1888 auch so erlebt? Denn das ist es eigentlich, worum es sich hier handelt: eine Frage des Erlebens, und das ist zumindest zum Teil sehr persönlich. Überdies kann es einen Unterschied geben zwischen dem, wie man sich äußert, und dem, was man wirklich denkt. Jedenfalls hat der künftige Mediziner Molewater sich seinen Eltern gegenüber anders geäußert als in seinem für sich selbst geschriebenen Tagebuch.

Die Beurteilung des Unterrichts im Studentenalmanach ist möglicherweise manchmal ein Kompromiss gewesen, ein Mittelwert der Meinungen einer Gruppe von Studenten. Denn die Studenten im 19. Jahrhundert, auch die der Heilkunde in Leiden, bildeten keinen Einheitsbrei und zeigten sich manchmal emotional. Aber in ihren Gesellschaften sparten sie sich ihre Emotionen oft für nicht wissenschaftliche Angelegenheiten. Für die Neuerungen in der Heilkunde zeigten sie genauso wenig Abneigung und Widerstand wie Empathie oder Begeisterung. Deshalb muss man das Maß ihrer Empfänglichkeit in der Mitte suchen. Sie waren dafür aufgeschlossen, waren aber kaum neugierig, und fielen schon gar nicht auf durch Reformdrang. Da sie trotzdem gut informiert waren, scheint sich der Gesamteindruck, dass sie alle Errungenschaften zur Kenntnis genommen haben, zu bestätigen.

Enttäuscht dieses wenig aufsehenerregende Ergebnis? Dabei wollen wir es nicht bewenden lassen. Es gibt nämlich Anlass, noch auf einige Aspekte näher einzugehen, bemerkenswerte Themen, die implizit oder explizit im Laufe der Erörterung genannt worden sind und genauere Betrachtung verdienen.

In der Einführung wurde ein Bild des 19. Jahrhunderts vermittelt. Dass besonders die erste Hälfte jenes Jahrhunderts lange nicht als sehr aufregend galt, wird dort der negativen Darstellung zugeschrieben. Vor allem der Dichter Potgieter bestimmte diese Darstellung; wie auch andere war er nicht so begeistert von dieser, seiner eigenen Epoche. Diese Dissertation möchte zu einer Neubewertung des 19. Jahrhunderts beitragen, das ab Anfang des 20. Jahrhunderts mit soviel Geringschätzung als "verkeerd verleden" (eine falsche Vergangenheit) betrachtet wurde, in der unter anderem die modernen Niederlanden entstanden. Das irreführende Bild, dass damals nur wenig geschah, wird in dieser Monographie durch den Verweis auf den eindrucksvollen Wandel der Heilkunde, als Wissenschaft, als Fach, was die Ausbildung betrifft, und in der medizinischen Praxis korrigiert. Die Lähmung war schon lange vergangen, als dieses Bild noch völlig intakt war.

Es scheint, dass etwas Ähnliches mit der Leidener Universität und besonders mit ihrer Medizinischen Fakultät geschah. Für die Leidener Akademie und ihre Heilkundefakultät war das 18. Jahrhundert nach Boerhaave bestimmt kein goldenes Zeitalter. Nach früheren Erfolgen wurde eine Talsohle erreicht und erst nach 1850 erholte sich die Leidener Alma Mater allmählich, um gegen Ende des 19. Jahrhunderts wieder im Orchester Europas wichtigster Universitäten mitzuwirken, besonders dank großartiger Solisten wie dem Physiologen W. Einthoven.

In der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts sah es aber überhaupt nicht danach aus. A. Kölliker zum Beispiel beurteilte das Niveau der Heilkunde an der ältesten und ersten Universität des Landes pointiert: "Überhaupt ist Leyden als medizinische Schule sehr gesunken und steht bedeutend hinter Utrecht zurück ...". Die Leidener anatomische Sammlung hatte auf den bekannten deutschen Anatomen und Physiologen, Histologen und Embryologen während seines Besuches in Leiden im September 1850 eher einen kuriosen als einen wissenschaftlich bedeutenden Eindruck gemacht. Dass die Utrechter Akademie seiner Meinung nach viel besser war als die Leidener, erklärt sich aus der Tatsache, dass in Utrecht damals eminente Professoren wie J.L.C. Schroeder van der Kolk, G.J. Mulder en F.C. Donders lehrten. Dieses Trio hatte die Entwicklung der modernen Physiologie stark gefördert.

In der Literatur zeichnet sich die Leidener Universität in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts nicht durch Fortschritt und Reform aus, und diese Vorstellung stimmt wohl mit dem Befund dieser Abhandlung überein. Aber, dass Leiden so hoffnungslos hinter der Universität von Utrecht und dem Athenaeum Illustre in

Amsterdam zurücklag wie behauptet, bedarf einer nuancierten Betrachtung. Ja, wenn man die Mikroskopie betrachtet, so befand sich das nationale Zentrum dieser neuen naturwissenschaftlich inspirierten Richtung damals nicht in Leiden, sondern in Utrecht. Auch die Entwicklung in den theoretischen Fächern (Anatomie, Physiologie und Pathologie) ging damals bestimmt an Leiden vorbei, wie bezüglich der Physiologie schon erwähnt wurde. Schlimmer noch: 1865 war an der Leidener Medizinischen Fakultät als einziger in den Niederlanden kein eigener Professor für Physiologie tätig. Und im medizinischen Laborunterricht bildete Leiden das 'Schlusslicht'.

Aber war Leiden wirklich so altmodisch und schlecht und waren Utrecht und Amsterdam echt so progressiv und gut? Die 'Malaise' von Leiden ist sicher kein Märchen, aber es steht ausser Zweifel, dass schadenfrohe Amsterdamer und Utrechter als selbsternannte Vorantreiber des Fortschritts nachgeholfen haben, diese negative Darstellung des alten Konkurrenten in der medizinischen Historiographie zu erzeugen. Das liegt auf der Hand, weil Leiden damals offiziell die erste Universität war und als solche in mancher Hinsicht eine bevorzugte Stellung gegenüber Groningen und Utrecht, vor allem aber gegenüber Amsterdam einnahm. Eifersucht und Schadenfreude spielten bestimmt eine Rolle in den Worten von Donders, der mit fast sardonischer Freude, den Anfang der dreißiger Jahre des 19. Jahrhunderts als die Zeit des großen Wandels auf biologischem und medizinischem Gebiet beschreibt, dem das klassische Leiden, das auf soviel Glanz zurückblicken konnte, sein Ohr verschlossen hatte. Und ein Amsterdamer Professor, der Neurologe und Psychiater C. Winkler heizte dem Rivalen später nochmals zusätzlich ein, indem er diese Bemerkung aufgriff und meinte, dass man in Leiden dafür sogar noch 1846 an beiden Ohren taub war.

Viel heftiger noch äußerte sich der junge Physiologe J. Moleschott. In einer Schlussfolgerung über *Die medicinischen Lehranstalten an den Hochschulen Niederlands* sagt er: " (...) so ist es nicht zu verwundern, wenn im Allgemeinen die Bildung der jüngeren Aerzte in Niederland eine - wir wollen das rechte Wort nicht scheuen - grundschlechte ist." Und im Jahre 1848 wehrte er sich gegen die Nachfolge von G. Sandifort durch H. Halbertsma. Seiner Meinung nach war der Letztere ungeeignet für den Leidener Lehrstuhl der Anatomie und Physiologie. Er warf der Leidener Universität vor auf diese Weise die Möglichkeit zu verpassen, in den Niederlanden einen Neuanfang in der Physiologie zu machen, wozu Gelehrte wie seine Freunde I. van Deen en F.C. Donders seines Erachtens wohl fähig waren. In Wirklichkeit waren die Leistungen Halbertsmas keineswegs so schlecht und Moleschott gab viel später zu, dass er damals zu hart und zu negativ gewesen war. Aber inzwischen war der Ton angegeben und das Image 'bedient' worden. Dennoch war Halbertsma an erster Stelle Anatom und setzte sich für einen eigenen Physiologielehrstuhl ein.

Zwar hingen über Leiden dunkle Wolken, aber die Wolken würden vorüberziehen. Das beweist sich zum Beispiel in der Gründung neuer Lehrstühle.

So war der eigene Lehrstuhl für Obstetrik, besetzt durch A.E. Simon Thomas (1848), der erste in den Niederlanden. Erst sechzehn Jahre später folgten das Athenaeum Illustre und die 'Klinische Schule' in Amsterdam mit L. Lehmann. War Simon Thomas offener für progressive Gedanken wie dem Händewaschen, um Wochenbettfieber vorzubeugen, so hatte Lehmann in der Hauptstadt den Fortschritt viele Jahre lang aufgehalten. Im Jahre 1866 wurden an die Lehrstühle der Universitäten von Groningen und Utrecht T. Halbertsma bzw. A. Gusserow berufen. Die Obstetrik hatte sich damals einen selbstständigen akademischen Status gesichert, mit Leiden in der Vorreiterrolle. Auch in der Augenheilkunde hatte Leiden die Führung, mit D. Doyer (1869), einem Kandidaten, der von seinem Utrechter Lehrmeister Donders sehr empfohlen worden war. Utrecht und Amsterdam folgten 1877, und Groningen erst 1890.

Der Übergang von den traditionellen zu den modernen Methoden wie Perkussion und Auskultation und zu chemischen und mikroskopischen Untersuchungen zum Beispiel hat nur ganz allmählich stattgefunden. Was die 'Klinische Methode' anbelangt, schwenkte Leiden 1862 um, Groningen 1866 und Utrecht erst im Jahre 1881. In diesem Punkt war das sogenannte zurückgebliebene Leiden die erste und das progressive Utrecht die letzte Universität. Und als das Denken über das Verhältnis zwischen 'Theorie' und 'Praxis' im Laufe des 19. Jahrhunderts sich radikal änderte, waren es die Leidener Medizinprofessoren wie Pruys van der Hoeven, Suringar, Evers, Boogaard, Polano und Rosenstein, die sich in dieser Debatte äußerten.

Kurz gesagt, war die Leidener Medizinische Fakultät zwar tatsächlich unbeteiligt an den bahnbrechenden Entdeckungen und Erfindungen im 19. Jahrhundert, aber sie hat die neu erschlossenen Forschungsfelder fleißig genutzt und die verbesserten therapeutischen Methoden angewendet und anerkannt. Überdies hat sich herausgestellt, dass Leiden keineswegs in jeder Hinsicht während des 19. Jahrhunderts zurückblieb - besonders nicht gegenüber Utrecht und Amsterdam.

Und wer wollte könnte einen Lichtblick darin sehen, dass es oft die schlechteren Zeiten in der Geschichte einer Universität sind, die ihren Charakter am besten enthüllen, nicht die Blütezeiten. Mit anderen Worten, man lehrt die Alma Mater oft besser kennen, wenn es ihr schlecht, als wenn es ihr ausgezeichnet geht. Wenn man es so betrachtet, haben also auch schlechte Zeiten ihren Nutzen, auch für die Leidener Akademie im 19. Jahrhundert. Aber der Wiederaufbau stand vor der Tür. Laut dem Historiker J. Huizinga ging die wissenschafliche Entwicklung unseres Landes und Volkes ab etwa 1850 ständig voran, vor allem auf dem Gebiet der Naturwissenschaft. Die Leidener Universität wurde mitgezogen und beteiligte sich immer mehr daran. Trotzdem war die Begeisterung gedämpft. Obwohl der Stern von Leiden am Ende des 19. Jahrhunderts am akademischen Himmel strahlte, waren die Ambitionen doch nach wie vor bescheiden. Nach Professor P.A. van der Lith, dem (Pro)motor hinter dem 'Leidsche Universiteits-Fonds', konnte man die vaterländischen Leistungen nicht mit dem deutschen Spitzenniveau vergleichen.

Also: Der Himmel hing nicht voller Geigen, sondern man blieb mit beiden Beinen auf der Erde. Dazu gab es auch Anlass, denn: "Wie sehr die Leidener Physik auch international die Aufmerksamkeit auf sich zog, so war die Leidener Universität in dieser Periode doch betreffs der Zahl an Studenten eine juristische, in bezug auf die Fächer eine literaturwissenschaftliche Universität. Eigentlich war die Leidener Akademie sogar am Anfang des 20. Jahrhunderts noch eine 'kleine Universität'."

Studenten galten damals als unverbesserliche Lebemänner, die sich die Zeit vertrieben mit Alkohol, Karten spielen und Sex. Die 'Musensöhne' erregten überdies oft Anstoss, indem sie sich arrogant und asozial benahmen und das Studentenleben für wichtiger hielten als das Studium selbst. (Frauen spielten nur in Ausnahmefällen eine Rolle in dieser durch Männer dominierten Periode und Beschwerden über extravagantes Benehmen blieben folglich für die Herren reserviert). Aber stimmt dieses Klischeebild wohl mit der Wirklichkeit überein, und konzentriert es sich nicht zu sehr auf die am meisten abweichenden und also ins Auge fallenden Merkmale des Studentenlebens? Anders gefragt: Gibt es nicht auch hier Gründe, um eine hartnäckig bewahrte Vorstellung in Frage zu stellen?

Nun, Gejammer über faule und liederliche Studenten ist zeitlos. Bis tief ins 19. Jahrhundert konnten die Studenten, die Söhne der höheren Schichten, es sich erlauben, während ihrer Studienzeit ein freies und undiziplinertes Leben zu führen und das Studium nicht allzu wichtig zu nehmen. Eigentlich bildeten sie einen Stand für sich, der gekennzeichnet war durch eine eigene Tracht, eigene Gebräuche, eine eigene Sprache, einen eigenen Lebensstil und die Art und Weise, wie sie sich vom Bürgertum absetzten. Dieses Bild, das durch die satyrischen Skizzen von Klikspaan geprägt ist, wurde später im Jahrhundert durch das Auftreten einer neuen Art von Studenten verändert, für die die Wissenschaft die Möglichkeit bot sich im Studentenleben zu profilieren, etwas, das sie aus Mangel an Geld und gutem Benehmen anders nicht erreichen konnten. So wie Potgieter die Vorstellung vom 19. Jahrhundert prägt, so hat Klikspaan das Bild des damaligen Studenten geschaffen - und obwohl man eine gewisse Einseitigkeit und Übertreibung nicht abstreiten kann, hat sich auch die Karikatur des Studenten lange gehalten. Während doch ein 'ewiger Student' wie Th. Himpe als Ausnahme von der Regel gilt, dass der (Medizin)student im 19. Jahrhundert nicht der asoziale Nichtsnutz war, für den er lange Zeit gehalten wurde. Denn wir haben den Leidener (Medizin)studenten auch ganz anders kennengelernt, nämlich als fleißig und gesellschaftlich interessiert.

Das widerspricht nicht der Tatsache, dass die Studenten als vielversprechende junge Leute das Leben von der sonnigen Seite nehmen, und bestimmt nicht daran denken, die Konventionen der Älteren ohne weiteres zu akzeptieren. Und dennoch weist die Hingabe, mit der sie immer wieder die eigenen Korpsgesetze revidierten und in Teilen anpassten, auf ein Bedürfnis nach eigenen Normen und Werten. Dazu trug bei, dass die juristische Fakultät im ganzen 19. Jahrhundert

zahlenmäßig die größte war - gefolgt von der Medizin -, denn es liegt auf der Hand, dass es gerade den werdenden Juristen Spaß machte ihren jungen Geist zu schärfen und das, was sie gerade in den Vorlesungen gehört hatten, in die Praxis umzusetzen. Dabei hatten sie den nicht zu vernachlässigenden Nutzen, dass sie ihren eigenen Weg gehen konnten, ohne jemandem zu schaden. Die Fähigkeit an Gesetzestexten zu basteln war übrigens nicht nur juristischen Studenten vorbehalten, wie wir es am Beispiel einer Gesellschaft wie 'Hippocrates' erfahren haben, in der übrigens genauso wie in dem Diskussionskreis 'Humboldt' auch fleißig gearbeitet wurde.

Gleichzeitig betrachteten die Studenten ihre Debatten als Spiel, ein Spiel mit Vorschriften (Statuten, Satzungen, usw.), in dem sie den Ernst des Studiums vergessen und Spaß haben konnten. Obgleich man also das Phänomen Disput relativieren muss und die Herren Studenten sich nicht selten querköpfig oder sogar ausgelassen zeigten, legt es dennoch, wenn auch ungewollt und unbewusst, ein 'esprit de corps' offen und damit eine Atmosphäre, die den Zeitgeist reflektiert. Deshalb sind Studentengesellschaften wie Debattierklubs, trotz allem eine seriöse Informationsquelle im Hinblick auf die Art und Weise wie die Leidener Medizinstudenten im 19. Jahrhundert die Erneuerung ihres Faches und ihrer Wissenschaft erfahren haben.

Genauso wie die Reform der Heilkunde im 19. Jahrhundert im 18. Jahrhundert wurzelt, so gab es damals auch Zeichen in der Leidener Studentenschaft, die in Richtung Einheit wiesen. Die Entwicklung der Leidener Universität kann man fast mechanisch in drei mal drei Jahrzehnte einteilen: 1815-1845, 1845-1875 und 1875-1905. Dabei fallen die erste und die letzte Periode auf als "tijden van spanning, van interne verdeeldheid en verstoord evenwicht en omsluiten ze een tijd van relatieve rust, consensus en balans" (Zeiten von Spannung, interner Spaltung und gestörtem Gleichgewicht, und umschließen sie eine Zeit gekennzeichnet durch relative Ruhe, Konsens und Balance). Die Änderungen im 19. Jahrhundert erzeugten die Spannung, aber das heißt keineswegs, dass in der zweiten Periode die Zeit stillstand und nichts geschah, im Gegenteil - aber das Suchen nach Übereinstimmung und Gleichgewicht hatte damals die Oberhand. Das galt sicher auch für die Studenten, deren Habitus sich in dieser Zwischenperiode durch Wahrung ihrer Interessen, Annäherung und Engagement unterschied.

Obwohl der Leidener Student des 19. Jahrhunderts wirklich wohl einmal übertrieb in Bezug auf pubertäre Belustigungen, gibt es alles in allem genug Gründe, ihn nicht nur durch eine gefärbte Brille zu sehen. Nicht umsonst lesen wir 1866: "Het aannemen der nieuwe geneeskundige wetten maakte dit jaar [1865] voor ons, studenten in de Medicijnen, bijzonder belangrijk" (Das Annehmen der neuen medizinischen Gesetze machte dieses Jahr [1865] für uns Medizinstudenten besonders wichtig). Die Leidener Studenten unterstützten dann auch die Beschwerdeschrift der Utrechter Studenten in Bezug auf die Unerwünschtheit dieser neuen Gesetzgebung nicht. In Leiden erwartete man sich davon mehr

Möglichkeiten für eine Unterrichtsreform und mehr Gelegenheiten für die Studenten, um sich mit speziellen Disziplinen der medizinischen Wissenschaft vertraut zu machen. Vielleicht ist der schwer arbeitende Student schließlich doch viel repräsentativer für das Studentenleben als sein unbekümmertes Pendant, wenigstens im späten 19. Jahrhundert.

Sofort fällt auf wie überwältigend deutschorientiert die Physik zur Zeit Lorentz (um 1900) war. Die Dominanz der deutschen Wissenschaft zwischen ca. 1850 und 1920 - jene Periode, auf die sich diese letzte Bemerkung bezieht -, fand man nicht nur in der Physik, sondern auch genauso in der Heilkunde. Berlin und Wien waren wissenschafliche Zentren, wohin mancher (künftige) niederländische Mediziner ging, um von dieser Expertise zu profitieren. Umgekehrt galt die Ernennung deutscher und österreichischer Gelehrter an niederländischen Universitäten fast grundsätzlich als eine Qualitätsgarantie. Aber da drückte genau der Schuh.

Schon 1866 äußerte der Leidener Professor C. Pruys van der Hoeven seine Abneigung gegen die Vorherrschaft der Nachbarn im Osten. Obwohl er während eines einzigen festlichen Anlasses einige freundliche Bemerkungen und anerkennende Worte findet, überwiegt trotzdem seine Abneigung gegen die "geestelijke overmagt die de Duitschers op ons uitoefenen" (geistige Übermacht, die die Deutschen uns gegenüber ausüben), die anscheinend besonders durch die Angst hervorgerufen wurde, die Niederlande und die Niederländer könnten ihren eigenen Charakter verlieren. Viele dachten, sowohl damals als auch später, genauso wie er.

Hinter der Abneigung gegen die deutsche Übermacht in der Wissenschaft könnte übrigens auch ein politisches Motiv stecken. In den siebziger Jahren des 19. Jahrhunderts fühlte sich die politische Elite - das heißt: die Männer von 1848, die Liberalen - bedroht. Im Osten hatte Preußen die deutschen Länder geschluckt und das einmal so starke Frankreich geschlagen, und unser Land hätte das nächtste Opfer sein können. Gleichzeitig bestätigten im Westen die Briten und Amerikaner, dass die Niederlande nie mehr das mächtigste Handelsland der Welt werden würden. Das alles verunsicherte die vaterländische politische Elite sehr - und Pruys van der Hoeven war liberal.

Es gab auch Persönlichkeiten, die versuchten, die anti-deutschen Gefühle zu mildern, wie etwa der aus Berlin stammende Mediziner S.S. Rosenstein, der als Rector Magnificus in Groningen 1871 versicherte, dass man sich in den Niederlanden vor Deutschland überhaupt nicht zu fürchten brauche. Auch J. Kneppelhout, der geistige Vater von Klikspaan, meldete sich zu Wort, und klagte 1875 über einen Schüler, der völlig 'vermoft' sei.

Dass unsere Universitäten am Ende des 19. Jahrhunderts ziemlich oft auf ausländisches bzw. deutsch(sprachig)es Talent in der klinischen Praxis zurückgriffen, führte C. Winkler auf den fachlichen und wissenschaftlichen Qualitätsverlust als Folge der neuen Gesetzgebung zurück, die seiner Meinung nach

die medizinische Ausbildung auf Schulniveau reduziert hatte. Der Student bekam wohl einen verpflichtenden, sehr vielseitiges Lehrplan vorgesetzt, aber "bij het verzamelen van die groote hoeveelheid encyclopaedische kennis op het gebied der medicijnen is er geen tijd meer over voor vrije studie en rustig laboratoriumwerk" (beim Sammeln dieser großen Menge an enzyklopädischen Kenntnissen auf dem Gebiet der Medizin gibt es keine Zeit mehr für ein freies Studium und ruhige Laborarbeit). Sein Kollege (Obstetrik und Gynäkologie) und Freund H. Treub protestierte noch heftiger. In der 'Wehrschrift' *Universität und Vaterland* (1897) wetterte er gegen die Berufung von Ausländern auf niederländische Lehrstühle, so lange es dafür genug Landsleute gab. Überdies ärgerte Treub sich als Sprachpurist darüber, dass deutsche Professoren die niederländische Sprache verschmutzten, weil sie seiner Meinung nach abscheuliche Germanismen benutzten. "Hoe meer Duitsche docenten er aan onze Hollandsche universiteiten zijn, hoe erger dat worden moet" (Je mehr deutsche Dozenten es an unseren niederländischen Universitäten gibt, desto schlimmer wird es), prophezeite er 1891 mit Grausen. Seines Erachtens unterschieden deutsche und niederländische Professoren sich nur darin, "dass die deutschen Professoren selbst ausposaunen dass man in der Welt weiss, dass sie arbeiten, und die holländischen Professoren dies lieber Andern überlassen." Seitdem nannten die dadurch überhaupt nicht amüsierten Nachbarn im Osten ihn 'die politisierende Hebamme'.

Auch nach der Jahrhundertwende gab es Bedenken. G. Kapsenberg zum Beispiel gab während eines Berlinbesuches (1912) zwar zu, dass er sich im Zentrum der Wissenschaft befinde, andererseits äußerte er sich manchmal sehr negativ über die Deutschen. So nannte er einige Strophen von Schiller "een prachtig gedichtje" (ein sehr schönes Gedicht), fügte aber sofort hinzu: "Jammer dat een mof 't gemaakt heeft" (Schade nur, dass ein Mof es verfasst hat). Und seine Braut Coba Bruggeman schrieb ihm in der gleichen Periode: "Pas maar op dat je niet bekeerd wordt en als een echte Mof terugkomt" (Pass nur auf, dass du dich nicht bekehrst und als ein richtiger 'Mof' nach Hause kommst).

Dass eine Frau in dieser Männergeschichte als Letzte das Wort führt, ist bemerkenswert. Ihre Mahnung gehört aber zu einer Tradition: "Leidsche studenten tellen onder hunne edelste eigenschappen den zucht tot mopperen" (Leidener Studenten zählen die Nörgelzucht zu ihren edelsten Eigenschaften). Hierin zeigt sich unbestreitbar, dass Selbsterkenntnis damals auch unter Studenten vorkam.

PERSONENREGISTER

In dit register zijn, indien bekend, de voorletters van de genoemde personen genoteerd. Waren deze onbekend, dan is ervoor gekozen de persoon nader te omschrijven aan de hand van een specificatie die in de tekst gegeven is, bijv.: *Bulthuis, Leids lokaalverhuurder* of *Mayer, methode van*.
Van vorstelijke personen is alleen de voornaam vermeld; bij gelijke voornamen is onderscheiden om wie het precies gaat.
Indien historische personen in de noten expliciet voorkomen - d.w.z. anders dan in de titels van publicaties -, zijn de desbetreffende paginanummers bij hun naam in onderstaande index opgenomen.

Aalbersberg, G.Hzn 481
Abbe, E.K. 469, 645
Ackens, J.H.H. 478, 481, 490, 494, 496, 497, 683, 688
Ada, gravin 149
Albinus, B.S. 202, 203, 210, 254, 381, 563, 611
Albinus, F.B. 381, 563
Allebé, A. 37
Allebé, G.A.N. 48
Alma, I. 498, 499, 686, 688
Alphen, H. van 125
Andel, P. van 482
André de la Porte, C.R.F. 686, 688
Andrea, W.L. 205
Anrooy, H. van 324, 478, 480, 639, 666, 683, 688
Archimedes 557, 634
Aristoteles 201
Arntsz, W. 32
Arntzenius, D.J.A. 215
Assen, C.J. van 194, 231, 233, 617
Auenbrugger, L. 562
Augustijn, P.F. 667

Backer, H.J. 158
Barge, J.A.J. 570, 615
Barnouw, P.J. 567
Barthez, P.-J. 13, 14
Bartstra, J.S. 530
Basedow, K. van 509, 652
Batenburg, J.G.A. 113, 115
Baumann, E.D. 273, 356
Beeckman, L.J.W. 167
Beets, N. 2, 135, 142, 148, 149, 155, 157, 173, 230, 233, 238, 400, 420-424, 535, 557, 559, 592, 631
Belmonte, J.B.A. Colaço 484, 493, 495, 496, 650, 684, 688
Bemmelen, J.F. van 464, 470, 471, 473, 474, 669, 679
Bemmelen, J.M. van 209, 413, 623, 630, 637
Bemmelen, W. van 644, 672, 679
Benjamins, C.E. 639, 667
Bentfort, P.K. 447, 448, 484, 487, 491, 492, 496, 639, 666, 683, 688
Bergsma Azn, C.A. 483, 685, 688
Berkel, K. van 9, 12
Berlinerblau, F. 197, 284
Bernard, C. 25, 31
Bernard, J.C.B. 213, 223, 612
Bernheim, H. 500, 651
Berzelius, J.J. 32, 564
Beukers, H. 381
Bichat, M.F.X. 17, 20, 215
Bierens de Haan, D. 637
Bijlaert, J.J. 188
Bilderdijk, W. 2, 125, 142, 435, 636
Billroth, C.A.Th. 23, 473
Bleuland, J. 29, 263
Blok, D.J. 666
Blok, P.J. 136, 197, 608
Blommers, P. 142
Boeke, J. 522
Boekelman, W.A. 633
Boerhaave, H. 29, 53, 56, 124, 187, 198, 199, 200, 201, 206, 207, 215, 259, 267, 298, 338, 381, 436, 497, 509, 543, 544, 557, 558, 568, 605, 609, 610, 611, 658, 713
Boilly, L. 73
Bolk, L. 577
Bollaan, C.W. 639, 666
Bolland, G.J.P.J. 460, 462, 644
Bommel van Vloten, H. van 666
Bommezijn, B.H. 677, 679
Bondt, J. de 38
Boneval Faure, R. van 637

Bonn, A. 29
Boogaard, J.A. 62, 68, 211, 212, 219, 221, 272, 274, 275, 296-299, 302, 310, 317, 346, 348, 546, 715
Boon, D.A. 666
Boon Mesch, A.H. van der 134, 139, 209, 210, 228, 249/250, 596, 612
Boon Mesch, G.J. van der 612
Boon Mesch, H.C. van der 207, 612
Bordeu, Th. de 13, 558
Bordewijk, F. 599
Borger, E.A. 149, 592
Bornwater, J.Th. 675, 679
Boruttan, H. 395
Bosch, H.G.J. van den 666
Bosch Kemper, J. de 41
Bouman, K.H. 387
Braat, H. 499, 666, 684, 688
Braid, J. 500, 651
Breda de Haan, J. van 472, 474, 475, 644, 671, 679
Breggen Czn, F. van der 95
Briët, W. 667
Broek, J. van den 484, 488, 490, 491, 492, 493, 649, 684, 688
Broers, C.W. 667
Broers, F.J. 667
Broers, J. 484, 499, 666, 683, 688
Broers, J.C. 35, 36, 61, 213, 214, 227, 253, 256, 263-265, 266, 282, 423
Bromminck, J. > Lespinasse
Broussais, F.J.V. 15, 25, 53, 559, 568, 569
Brown, J. 14, 15, 53, 206, 568, 611, 612
Bruggeman, C. 528, 551, 719
Brugmans, S.J. 18, 193, 198, 199, 204, 221, 381, 563, 567, 609
Bruijn, L.L.M. de 686, 688
Bruinsma, G.W. 587
Bruyn Kops, C.J. de 666
Buchner, E. 473, 647
Bulthuis, Leids lokaalverhuurder 517
Bunnik, L.R. 666
Burger, H. 639, 666
Burger C.Pzn, H. 246, 454, 464, 470, 474, 669, 679
Burgers, Th.F. 324
Burkens, J. 666
Busken Huet, C. 498
Buys, J.Th. 139, 420, 637
Bylsma, R.Rz. 666
Calcar, R.P. van 523, 524, 525, 528
Campen, J. van 372
Campen, W.J. van 732
Camper, P. 563, 571
Cappelle jr, H. van 669, 679
Charante, N.H. van 59, 570
Charcot, J.M. 500, 651
Chaufepié, A.H. de 667
Chauveau, J.-B. 523, 654
Chijs, J.T. van der 170
Civiale, J. 60
Clarisse, J. 612
Clercq, G. de 243
Cnopius, N. 667
Cobet, C.G. 232, 237, 409, 618, 629
Coebergh, J.A.F. 638
Coers, F. 507
Cohen, A.E. 463
Cohen, E.J. 388
Cohn, F.J. 473, 647
Collins, Ed. 672, 679
Cornet, J.L. 142
Coronel, S.S. 50, 53, 83, 133, 293, 568
Corvisart, J.N. 25
Cosijn, P.J. 637
Couperus, L. 2
Couvée, J. 147, 148
Cramer, C. 647
Crommelin, C.A. 674, 679
Cruveilhier, J. 202
Cullen, W. 18

Dalfsen, J. van 593
Dalton, J. 365
Dam, B.A.P. van 666
Davenport, Ch.A. 450, 640
Davidson, E. 602
Debye, P.J.W. 462
Deen, I. van 31, 61, 219, 271, 301, 304, 545, 633, 714
Degobert, P. 453
Dekhuyzen, M.C. 307, 366, 455-458, 469, 474, 476, 642, 670, 679
Delden Pzn, J. van 666
Delfos, A. 188
Descartes, R. 201, 610
Deyssel, L. van 2
Dietrich, F. 127
Dommelen, A.F.A.M. van 666
Donders, F.C. 29, 30, 31, 32, 38, 44, 61, 88, 102, 208, 219, 255, 271, 300, 301, 321, 322, 323,

324, 346, 362, 401, 402, 425, 427, 542, 544, 545, 559, 578, 633, 658, 659, 663, 712, 713, 714, 715
Donkersloot, N.B. 99, 100
Dool, J.J. 322
Doorman, J.D. 374, 500, 638, 639, 666, 684, 688
Doré, G. 295
Dorp, G.C.A. van 673, 679
Dorp, W.A. van 675, 679
Dorsman, L.J. 12
Dorsten, R.H. van 464, 642, 670, 679
Douwes Dekker, E. 2, 321
Doyer, D. 212, 220, 229, 317, 321-327, 330, 545, 637, 715
Dozy, F. 667
Drooge, C. van 478, 480, 495, 497, 683, 688
Drucker, H.L. 637
Drucker, W.H. 677, 679
Dugteren, M.J.A. van 677, 679
Dunant, J.H. 24, 55, 561, 567
Dunk, H.W. von der 172
Dupuytren, G. 35, 264, 266
Duyff, J.W. 608, 609
Duyl, H.G. van 481

Eck, D.A. van 139
Eecke, R. van 677, 679
Eeden, F. van 34, 345, 500, 651
Ehrenberg, Chr.G. 472, 647
Ehrenfest, P. 208, 646
Ehrlich, P. 523, 654
Einstein, A. 208, 577, 612
Einthoven, W. 44, 129, 198, 208, 209, 304, 305, 337, 340, 362-367, 382, 390, 455, 456, 507, 543, 573, 588, 625, 637, 713
Eiselsberg, A. von 569
Ekama, H. 669, 679
Ekkart, R.E.O. 222, 421
Ekker, D.W. 666
Eldik Bzn, A. van 672, 679
Elion, H. 469, 471, 670, 679
Elsschot, W. > Ridder, De
Emden, J.E.G. van 468, 475, 483, 644, 672, 679, 685, 688
Emma, koningin, regentes 116, 118, 119, 164, 595
Emmert, C. 221, 316, 318, 615
Engelmann, Th.W. 569
Ermerins, F.Z. 29, 562
Esmarch, J.F.A. von 23
Espinasse > Lespinasse
Euler, L. 646
Evers, J.C.G. 193, 212, 216, 228, 292-295, 305, 317, 329, 335, 336, 546, 715
Eykman, Chr. 44, 54, 89, 566, 573, 620

Fabius, G. 510, 652
Fabius G.Hzn, G. 666
Falck, A.R. 636
Fangman, D.J. 686, 688
Fasbender, H. 22
Feen, J. van der 470, 671, 679
Feenstra Kuiper, E.T. 477, 478, 489, 493, 497, 634, 649, 683, 688
Ferf, B.J. 686, 688
Fernel, J.F. 563
Figee, Th. 676, 679
Filips II, koning 588
Fliedner, Th. 24, 566
Fockema Andreae, S.J. 637
Fokker, A.D. 647, 677, 679
Forbes, Duits student 406
Foucault, M. 100
Fourier, J.B.J. 471, 646
Franchimont, A.P.N. 193, 209, 428, 623, 637
Frank, J.P. 27
Fraser, E.S.J.M.A. 501, 685, 688
Freericks, J. 638
Fremery, P.J.I. de 35, 264, 265
Freud, S. 27, 34, 651
Friedrich-Carl, prins(es) 117
Fruin, R.J. 228, 323, 324, 637
Fürbringer, M. 569

Galenus, C. 610
Gall, F.J. 18, 651
Gallandat Huet, J.A. 169, 170, 597, 598
Garcia, M. 25
Gaubius, H.D. 198, 264, 265, 544, 609, 658
Geel, J. 135
Geer, P. van 195
Geertsema, J.H. 293
Gelder, B. van 58
Genderen Stort, G. van 667
Génestet, P.A. de 90
Geuns, J. van 9, 29, 37, 44, 73, 74, 78, 94, 98, 100, 102, 565, 580, 657
Geuns, M. van 263
Gewin, B. 155
Gijn, S. van VIII, 415
Giltay, E. 468, 469, 474, 475, 645, 670, 679

Gobée, C. 130, 297, 298
Goddard, J. 666
Goedeljee, J. 222
Goeje, M.J. de 606, 637
Goeman Borgesius, H. 49
Goethe, J.W. von 16, 377, 498
Goor, J. van 395
Goudsmit, J.E. 248, 404, 621
Graaf, R. de 610
Graag, K.S. de 667
Graefe, A. von 321
Gravesande, W.J. 's 201, 202
Greidanus, S. IX, 6, 7, 68, 108-121, 218, 223, 235, 238, 239, 240, 241, 266, 267, 278, 279, 555, 582-587
Greidanus, T. 582
Grijns, G. 44, 54
Grippeling, A.E.F. 666
Groen, A.J. 639, 667
Groot, J.J.M. de 413
Gunning, J.H. 637
Gusserow, A.L.S. 545, 569, 715

Haaften, M. van 674, 679
Haen, A. de 29, 557, 605
Haen, J. de 646
Hahnemann, S. 53, 557, 558, 568
Haid, J.J. 202
Halbertsma, H.J. IX, 7, 58-69, 193, 210, 211, 212, 214, 216, 217, 219, 221, 245, 271-276, 278, 279, 282, 285, 296, 297, 298, 299, 301, 308, 309, 310, 311, 382, 383, 545, 570-572, 614, 616, 617, 659, 714
Halbertsma, J.H. 58
Halbertsma, P. IX, 58, 59, 570, 571, 617
Halbertsma, S.J. IX, 63, 68, 571
Halbertsma, Tj.Kzn 36, 62, 285, 442, 545, 571, 623, 638, 715
Halbertsma-Hamaker, J.S. 61, 63, 67, 571
Halderiet, Leids inwoner 165
Hall, H.C. van 574
Haller, A. von 13, 15, 18, 201, 203, 558
Hamaker, H.A. 68, 571, 572
Hamburger, H.J. 32
Haren Noman, D. van 350
Harst, P.L. van der 666
Harting, P. 274, 289
Hartman, Ch.M.A. 471, 642, 672, 679
Hartman, J.J. 608
Harvey, W. 25
Hasebroek, J.P. 135, 155
Haverkorn van Rijsewijk, K.Th. 667
HaverSchmidt, F. 2, 6, 147, 148, 151, 417, 424, 557, 631
Heeg, S. 484, 684, 688
Heemskerk Azn, J. 48
Heenk, J.A.L. 667
Hees, C.A. van 667
Hegel, G.W.F. 619
Heidenhain, R. 500, 651
Heim van Duijvendijke, J.A. van der 224
Heineccius, J.G. 605
Heintz, A.J.W. 667
Helmers, J.F. 213, 613
Helmholtz, H.L.F. von 18, 25, 31, 321, 377, 471, 647
Hendrik, prins 112, 116, 117, 584
Hendrik, prins-gemaal 119, 586
Henle, F.G.J. 271, 272, 274
Hermans, W.F. 11, 556
Herrick, J.B. 363
Hers, J.A. 478, 683, 688
Herschel, F.W. 469, 645
Hertz, H.D.J.J. 569
Hesselink jr, W.F. 674, 679
Heurn, W.C. van 677, 679
Heusde, Ph.W. van 435, 636
Heye, J.P. 29, 79, 80, 98, 100, 165, 167, 402, 426, 553, 566, 575
Heyfelder, O. de 171, 598
Heymans van den Bergh, A.A. 44
Heynsius, A. 30, 193, 210, 211, 212, 219, 221, 228, 244, 297, 300-307, 308, 309, 310, 328, 337, 352, 362, 381, 382, 426, 455, 620, 623, 658, 659
Hildebrand > Beets
Himpe, Th.W. 421, 436, 487, 503-507, 547, 686, 688, 716
Hippocrates 5, 29, 199, 200, 256, 258, 483, 575, 610, 648
Hocke, I. 639, 666
Hodges, C.H. 204
Hoeve, J. van der 639, 667
Hoeven, J. van der 60, 207, 217, 219, 274, 570, 612, 614
Hoeven, L. van der 587
Hoeven, P.C.T. van der 638, 642, 672, 679
Hoff, J.H. van 't 32, 573, 577
Hoffmann, Ch.K. 477, 637, 648
Hoffmann, F. 18, 558
Hofman Peerlkamp, P. 238, 401, 402, 619
Holleman, A.F. 464, 469, 642, 670, 679

Holleman, W. 672, 679, 686, 688
Holwerda, A.O. 647, 677, 679
Hoog, L.V. 333
Hoogenboom, C.M. 478, 489, 649, 666, 683, 688
Hoogkamer, J. 169, 170, 171, 598
Hoorn, P.F. van 676, 679
Hooykaas, A.S.C.H. 197
Horst, R. 675, 679
Horst, S. van der 170
Houbraken, J. 200
Houten, S. van 50, 133
Houwaart, E.S. 9
Hoyer, D.P. 673, 679
Huber Noodt, U.H.E. 672, 679
Hubrecht, J.J. 638
Huet, G.D.L. 212, 213, 228, 294, 304, 328-334, 338, 347, 382
Huet, W.G. 667, 686, 688
Hufeland, C.W. 14, 558, 559
Huizinga, J. 75, 85, 124, 245, 506, 546, 590, 609, 621, 663, 715
Hulst, A.G. van 567
Humboldt, A. von 453, 641
Humboldt, W. von 572, 641
Huygens, Chr. 576, 577
Hyrtl, J. 221, 308, 615

Idzerda, J. 639, 666
Ingen Schouten, H. van 685, 688
Iterson, C.J.G. van 482, 484, 487, 649, 684, 688
Iterson, J.E. van 68, 175, 193, 213, 229, 278, 316, 320, 347, 354-361, 368, 369, 370, 372, 373, 376, 379, 385, 637

Jacobs, A.H. 41, 274, 335, 339, 608
Jaeger, F.M. 674, 679
Janse, L. 676, 679
Jansen, M. 667
Jelgersma, G. 213, 577
Jenner, E. 20, 499, 502, 565
Jerrold, B. 295
Jong, C. de 524
Jong, D.A. de 524, 528
Jongmans, E.W. 667
Jonker, fotograaf 418
Josselin de Jong, R. de 639, 667
Juliana, prinses 120, 585
Julius, V.A. 388
Jut, H.J. 563

Kaathoven, C.W.H. van 262
Kaathoven, J. van 163
Kafka, F. 657
Kam, A.C. 482
Kamerlingh Onnes, A.H. 677, 679
Kamerlingh Onnes, H. 128, 129, 193, 198, 208, 365, 507, 523, 573, 588, 637
Kamerlingh Onnes, M. 247
Kapsenberg, G. IX, 181, 182, 185, 523-528, 534, 540, 541, 551, 603, 604, 659, 710, 719
Kempe, H.A.E. 465, 466, 674, 679
Kerckhoff, J.H.P. van 684, 688
Kern, J.H.C. 246
Kerr, J. 458
Keuzenkamp, D. 528, 604
Kiek, I.D. 490, 650
Klikspaan > Kneppelhout
Kluit, A. 588
Kneipp, S. 53, 568
Kneppelhout, J. 2, 6, 75, 123, 135, 140, 142, 147, 149, 151, 155, 156, 173, 233, 235, 236, 238, 243, 261, 400, 402, 406, 408, 413, 415, 416, 417, 420, 424, 429, 547, 551, 557, 594, 600, 606, 618, 620, 631, 716, 718
Koch, R. 3, 21, 89, 178, 336, 348, 377, 472, 473, 566, 569, 645, 646
Kolff, J.W.C. 508, 685, 688
Kolff, W.J. 666
Kölliker, A. 306, 543, 624, 713
Koole, R. 647, 677, 679
Koolemans Beijnen, G.J.W. 639, 667
Koopal, S.A. 676, 679
Koorenhoff, A. 447, 490
Kooten, Th. van 188
Korteweg, A.A. 638, 639, 666
Korteweg, D.J. 175
Korteweg, J.A. VIII, 7, 175-185, 193, 245, 319, 320, 459, 524, 528, 602-604, 621, 643
Kossmann, E.H. 28
Koster, J.D. 603
Koster, W., Leids prosector, Utrechts hoogleraar 62, 63, 68, 82, 83, 86, 272, 280, 281, 292, 317
Koster, W., Leids hoogleraar 523
Kouwer, B.J. 285, 585, 616, 638, 639, 666
Kraakman, J.P. 404, 627
Krause, K. 619
Krauss, J.C. 206, 223, 611, 612
Kremer, P. 674, 679
Krieger, F.W. 36, 63, 64, 212, 214, 216, 217, 220, 221, 277-281, 282, 285, 318, 354, 382, 614
Krüger, P. 323

Kuenen, A. 637
Kuenen, J.P. 648, 671, 679
Kuenen, W.A. 447, 639, 667
Kühne, W. 569
Kuijper, F. 111, 114, 115, 584
Kuijper, F.C. 584
Kuijpers, H.A. 676, 679
Küllmann, 'Drucklinien' van 475, 542, 647, 711
Kuyper, A. 556, 664

Laënnec, R.Th.H. 25, 74, 573, 574
Lagrange, J.L. 471, 646
Land, J.P.N. 73, 435, 637
Landsteiner, K. 23
Lang, A.H. de 169, 170, 598
Lankhout, S. 148
Laplace, P.S. (de) 453, 641
Larrey, D.J. 264, 561
Leeuw, W.C. de 466, 675, 679
Leeuwen, J. van 675, 679
Leeuwenhoek, A. van 59, 472, 570, 577, 610
Lehmann, L. 22, 35, 36, 545, 565, 715
Lelyveld, F. van 125
Lennep, J. van 165, 535
Lens, W.C. 686, 688
Lespinasse, A.F.H. de 398, 559, 626
Leuring, W.J.H. 500, 685, 688
Lewandowsky, M.H. 394
Liebig, J. von 25, 32, 564
Liernur, Ch.T. 589
Liernur, G.M.A. 169, 170, 171, 598
Limburg, J. 81
Limburg Stirum, familie Van 113
Linde, G. van de 2, 166, 596
Linden-Swanenburg, M. van der 310
Linden van den Heuvell, H.L. van 477, 478, 485, 490, 683, 688
Lingbeek, G.W.S. 179, 603
Lint, J. de 246, 669, 679
Lint, K. de 488, 500, 685, 688
Lionell Veendam, J. 170
Lissa, Ph.K. van 666
Lister, J. 22, 23, 35, 40, 177, 225, 317, 318, 354, 357, 368
Lith, P.A. van der 198, 408, 546, 637, 715
Litzmann, C.C.Th. 22
Lobry van Troostenburg de Bruyn, C.A. 246, 470, 669, 679
Lodewijk XV, koning 560
Lodewijk Napoleon, koning 189, 562, 567
Loeff, P. 666
Löffler, F.A.J. 176, 602
Lombroso, C. 27, 501, 508, 651
Loncq, J.J. 375
Loopuyt, J. 685, 688
Loopuyt, P.C. 686, 688
Loos, D. de 638
Lorentz, H.A. 126, 128, 193, 198, 208, 247, 432, 433, 463, 464, 507, 548, 573, 588, 612, 621, 644, 646, 659, 718
Louis, P.Ch.A. 528
Ludwig, C. 18, 25, 346
Luyten, L.P.C. 469, 645
Luzac, J. 588
Lwoff, A. 652
Lycklama à Nijeholt, H.J. 356

Maanen, C.F. van 483
Maas, N.W. 666
Mac Gillavry, D. 667
Mac Gillavry, Th.H. 164, 229, 307, 346-353, 367, 376, 377, 378
Mach, E. 346
Macquelyn, M.J. 193, 210, 213, 214, 216, 227, 230, 253, 256-257, 260, 261, 263, 266, 267, 382, 422, 423
Man, J.C. de 254, 259, 260, 262
Mapes, G. de 655
Marey, E.J. 457, 643
Marherr, Ph.A. 198, 609
Maria, prinses 116, 117
Marie Antoinette, koningin 557
Martini van Geffen, F.W.H.P.J. 112, 114
Mathijsen, A. 44, 315
Mathijsen, M. 1
Mayer, methode van 22
Mecklenburg-Strelitz, hertogin van 117
Medenbach Wakker, J.Ph. van 593
Meister, J. 20
Mellink, J.F.A. 635, 669, 679
Mesmer, F.A. 557, 558
Metschnikoff, I. 523, 654
Metzlar, A.G. 666
Metzlar, C. 484, 493, 496, 638, 639, 666, 684, 688
Meulen, J.H. van der 685, 688
Mey, G.H. van der 36, 369
Meyboom, F. 41
Meyer, H.W. 322
Mezger, J.G. 117, 121, 570, 586
Michaelis, A.C.J. 328

Michaelis, G.A. 22
Middelberg, W. 673, 679
Middendorp, H.W. 348, 377
Middendorp, J.A. 677, 679
Mijle, E.J. van der 563
Milatz, F.A. 127
Modderman, R.S.Tj. 235, 250, 412, 413, 618, 622, 630, 641
Molengraaff, G.A.F. 670, 679
Moleschott, J. 31, 61, 271, 272, 273, 274, 545, 633, 714
Molewater, J.B. VIII, 156, 235, 256, 263, 399-403, 404, 420, 431, 536, 541, 542, 618, 633, 636, 637, 711, 712
Monchy, L.B. de 667
Montagne, D. 417, 631
Mooij, A. 9
Moor, C.I. de 202
Morton, W.T.G. 22, 35
Mulder, G.J. 29, 31, 32, 53, 93, 207, 219, 229, 300, 402, 544, 564, 568, 579, 607, 663, 713
Mulder, J.W. 484, 496, 649, 683, 688
Mulder, W. 666
Müller, J. 25, 362, 472, 647
Muller, P.L. 637
Muller Massis, Th. 485
Multatuli > Douwes Dekker

Nägeli, C.W. von 473, 647
Napoleon I, keizer 1, 13, 15, 22, 28, 52, 411, 495, 559, 561, 567
Narath, A. 569
Neurdenburg, D. 483, 667
Newton, I. 201
Nierstrasz, E.C.D. 499, 509, 687, 688
Nieuwenhuis, J. 238, 243, 619, 620
Nightingale, F. 24, 55, 561, 562, 566, 567
Nijhoff, G.C. 285, 336
Nijkamp, A. 350
Nijland, J.A. 608
Nobel, C. le 307, 359
Nolen, C. 478, 485, 487, 488, 489, 495, 496, 509, 639, 666, 683, 688
Nolen, W. 213, 330, 331, 338, 341, 348, 382, 523, 623
Noorduyn, L.A.W. 470, 645, 646, 670, 679
Noorthey, familie 594
Nussbaum, J.N. von 368

Offerhaus, H.K. 509, 687, 688
Offerhaus, J. 637
Oort, A.H. 667
Oort, H. 637
Oosterdijk, N.G. 198, 206, 609
Opzoomer, C.W. 237, 619, 663
Ornstein, G.F. 463
Ornstein, L.S. VIII, 462, 463, 632, 675, 679
Osler, W. 26
Otterspeer, W. 8, 10, 215, 305, 381, 661, 663

Paaltjens, P. > HaverSchmidt
Pander, P. 181, 356
Paradijs, N. 198, 206, 609
Paré, A.C.P. 484, 491, 492, 496, 650, 683, 688
Pasteur, L. 20, 21, 22, 54, 89, 335, 472, 473, 499, 502, 503, 523, 560, 646, 652
Pauw, W. 446, 639, 666
Pawlow, I.P. 25, 511, 652
Pekelharing, C.A. 244, 305, 306, 566, 620, 623
Pel, P.K. 38, 331, 336, 338, 386, 389, 587, 623
Percy, P.F. 561
Pettenkofer, M. von 25
Peypers, H.F.A. 38
Philips, A.F. 390
Philips, J. 672, 679
Philipse, J.A. 224
Pijnappel, M.W. 340, 666
Pinel, Ph. 26, 32, 55
Piso, W. 38
Plato 22
Plooi > Montagne
Pluygers, W.G. 218
Polak Daniëls, L. 639, 667, 686, 688
Polano, M. 175, 176, 180, 212, 220, 221, 244, 245, 283, 315-320, 321, 354, 358, 546, 602, 715
Pompe van Meerdervoort, N.J.F. 638
Poolman, W. 567
Posthuma, J.S. 482, 685, 688
Potgieter, E.J. 1, 2, 3, 543, 547, 553, 557, 713, 716
Presser, J. 555
Priesnitz, V. 53, 568
Prins, C.J. 667
Prins, J.J. 637
Prooye, D.J. van 675, 679
Pruys van der Hoeven, C. [V], 6, 18, 29, 193, 198, 199, 206, 210, 213, 214, 215, 216, 217, 227, 228, 235, 241, 242, 243, 244, 245, 253, 254, 258-262, 267, 278, 289, 292, 345, 382, 397, 398, 405, 411, 426, 430, 432, 433, 435, 546, 549, 550, 562, 563, 568, 609, 610, 612,

614, 621, 622, 636, 656, 658, 660, 715, 718
Pui, M.S. du 36, 198, 199, 205, 206, 210, 221, 223, 264, 609
Putten, C.J. van 351
Puységur, A.M.J. de Chastenet 557

Quant, mej., Leids soepleverancier 450
Querido, A. 652

Raadt, P. de 402, 618
Rademaker, A. 128, 150
Ramaer, J.N. 33
Ranke, J.R. 569
Ranvier, L.-A. 456, 458, 643
Rasori, G. 53, 568
Rau, J.J. 563, 611
Rauwenhoff, L.W.E. 218
Reedt Dortland, P.H. van 652
Reijst, J.J. 674, 679
Rembrandt > Rijn, Van
Rempt, D. 667
Renterghem, A.W. van 34, 651
Reudler, J.F.L. 675, 679
Reuvens, C.J.C. 591
Reynvaan, A. 41
Rhijn, D. van 40
Ribbius, P. 499, 500, 684, 688
Richerand, A.B. 199, 254, 264, 609
Ridder, A. de 55
Riemer, P. de 563
Rijke, P.L. 208, 275, 469, 477, 497
Rijn, R.Hzn van 63
Rijnberk, G.A. van 8, 304, 556
Risselada, T.J. 676, 679
Ritter, J.W. 645
Rochefoucauld, F. de La 233
Roessingh, G.H. 585
Rokitansky, C. von 17, 290, 559
Rombach, J.J.C.A. 685, 688
Rombach, K.A. 484
Romein [-Verschoor], A. 200, 535
Romein, J. 87, 88, 535
Römer, J.A. 639, 666
Romyn, G. 472, 542, 646, 711
Röntgen, W.C. 44, 45, 356, 387, 388, 389, 624
Roos, J. 456, 643
Roosegaarde, A.R. 687, 688
Rosenstein, P.H. 667
Rosenstein, S.S. 30, 38, 193, 213, 220, 229, 244, 303, 305, 329, 335-345, 361, 368, 370, 381, 382, 546, 551, 569, 623, 637, 660, 715, 718
Rossem, C.D. van 483
Rovius > Donkersloot
Rüge, G. 569
Rutgers van der Loeff, N. 639, 667
Rutgers van Rozenburg, familie 113
Rutten, G.M. 473, 673, 679
Ruysch, F. 563
Rypperda Wierdsma, A. 667

Saar, M.C. du 608
Salomon, G. 53, 130, 262, 589
Salomonson, M. (Wertheim) 624
Saltet, R.H. 98
Salzer, F.A. 569
Sande Bakhuyzen, H.G. van de 637
Sandifort, E. 198, 202, 203, 210, 254, 381, 563, 609
Sandifort, G. 61, 199, 210, 213, 214, 219, 221, 253, 254-255, 259, 267, 271, 272, 274, 381, 422, 545, 563, 609, 611, 714
Sänger, W.M.H. 285, 442, 623
Santman, H.J. 674, 679
Sarphati, S. 46, 53, 568
Sas, N.C.F. van 11
Sauerbruch, E.F. 459
Scaliger, J.J. 149, 592
Schaack, S. van 154, 155
Schaap, J.W. 129
Scheij, L.T.C. 673, 679
Schelling, F.W.J. von 16
Scheltema, B.E. 587, 666
Schenk, P. 152
Scherpenzeel, L. van 673, 679
Schey, P.G. 639, 666
Schick, J.W. 59, 570
Schie, A. van 588
Schilfgaarde, J.C. van 666
Schiller, F. 525, 528, 551, 719
Schlegel, A.W./F. 16
Schlemm, F. 271, 274
Schoemaker, J. 686, 688
Scholten, R. 501, 502, 503, 686, 688
Schoolmeester, De > Linde, Van de
Schorer, J.C. 131, 590
Schrant, J.M. 193, 212, 216, 221, 259, 289-291, 292, 293, 382
Schreinemakers, F.A.H. 193
Schröder, E.E.W.G. 673, 679
Schroeder van der Kolk, J.L.C., Utrechts hoogleraar 29, 31, 32, 33, 38, 55, 219, 300, 544, 626, 713

Schroeder van der Kolk, J.L.C., Leids student 672, 679
Schuld, A. 666
Seipgens, K.A.E. 666
Selhorst, J.F. 666
Selhorst, J.H. 667
Semmelink, H.B. 164, 638, 639, 667, 685, 688
Semmelweis, I.Ph. 21, 22, 36, 273, 282, 555, 565
Seters, P.J.M. van 482, 666
Sickens-Boelens, J. 166
Siebold, E.C.J. von 221, 615
Siebold, Ph.F. von 149, 416
Siegenbeek, M. 238, 619
Siegenbeek van Heukelom, D.E. 213, 228, 229, 245, 253, 308, 330, 348, 349, 355, 376-379, 637
Siegenbeek van Heukelom, J. 673, 679
Sikkes jr, E.H. 667
Simon Thomas, A.E. 22, 36, 165, 196, 197, 214, 216, 220, 221, 223, 227, 266, 269, 275, 282-288, 317, 321, 330, 368, 369, 373, 381, 382, 439, 442, 443, 545, 616, 623, 715
Simon Thomas, J.C.A. 470, 670, 679
Simon Thomas, J.H. 666
Simon Thomas, P.H. 638, 639, 666
Sims, J.M. 315
Sirks, J.F. 676, 679
Sissingh, R. 458, 669, 679
Skoda, J. 574, 633
Slagter, W.J. 478, 489, 683, 688
Slingelandt, J. van 677, 679
Slotemaker, A.W. 686, 688
Slotemaker, C.G. 685, 688
Slotemaker, G. 684, 688
Slothouwer, M.C. 197
Sluyter, D.J. 61
Smit Sibinga, W.P. 667
Snellen, H. 31
Snellen van Vollenhoven, J.S. 169, 170, 171, 598
Snouck Hurgronje, Chr. 198
Spengler, F. 401
Spurzheim, J.C. 651
Stahl, G.E. 18, 558
Steenbergen, R.M. van 666
Steinmetz, S.R. 607
Stennekes, H.F.F. Bornwater 485
Steyn Parvé, W.F.U. 638, 639, 666
Stockum, W.J. van 359
Stoff, O. von 197, 284
Stokvis, B.J. 38, 44, 300, 576
Straub, M. 348, 472, 646
Stuart Mill, J. 619
Stuffken, J.H. 237
Stutterheim, J.F. 674, 679
Sudhoff, K. 17
Suerman, B.F. 567
Suermondt, W.F. 644
Sueur Fleck, F. le 59, 570
Suringar, G.C.B. 37, 38, 212, 214, 215,216, 219, 223, 239, 256, 264, 266-270, 274, 278, 294, 329, 331, 546, 614, 715
Suringar, P.H. 42
Swammerdam, J. 474, 610
Swart, W.S. 95
Swieten, G. van 557, 605
Swinden, J.H. van 204
Sylvius, F. dele Boë 201, 610, 611
Symons, A. 651

Tendeloo, N.Ph. 499, 500, 523, 684, 688
Tetterode, C.J.S. 514, 515, 518, 652
Thomee, J. 477, 478, 488, 489, 650, 683, 688
Thompson, B. 646
Thorbecke, J.R. 2, 3, 47, 50, 64, 68, 80, 96, 99, 102, 105, 108, 139, 193, 207, 216, 238, 261, 292, 293, 294, 335, 406, 408, 455, 573, 581, 601, 612
Tieboel Siegenbeek, D. 378
Tilanus, C.B. 35, 36, 42, 264, 265, 602
Tilanus, J.W.R. 603
Timmers, P. 666
Tjaarda, J.J. 666
Tjeenk Willink, H.D. 468, 475, 673, 679
Tollens Czn, H.F. 142
Traube, L. 335
Treub, H. 36, 172, 177, 178, 193, 213, 220, 226, 229, 260, 285, 287, 309, 358, 359, 368-375, 382, 443, 446, 447, 450, 551, 576, 577, 602, 623, 637, 639, 666, 719
Trigt, H. van 676, 679
Tulp, C.Pzn 63
Tussenbroek, C. van 273, 274, 565
Tutein Nolthenius, J.H. 676, 679
Tydeman, M. 593
Tyndall, J. 472, 646

Valckenier Suringar, J. 464, 465, 470, 671, 679
Veer, A.J.W. de 388, 389
Veit, J.F.O.S. 229, 375, 443, 638
Velde, Th.H. van de 686, 688

Ven Sauveur, A.M.C./A.W.C. van de 197
Veralby, O. > Ver Huell
Verdoorn, J.A. 100
Ver Huell, A. [II], 124, 234, 238, 246, 248, 427, 432, 466, 631, 649, 732
Vesalius, A. 200, 202
Veth, J. 386
Vethake, A. 482, 684, 688
Viotta, J.J. 162, 230, 575
Virchow, R.L.K. 17, 19, 20, 21, 25, 28, 38, 54, 296, 297, 308, 335, 377, 559, 575, 647, 658
Vlies, E. van der 63, 571
Vlugt, W. van der 637
Vogel, W.T. de 671, 679
Vogt, Ph.F.W. 633
Vollenhoven, C. 636
Vollenhoven, C. van 198
Vollgraff, J.A. 674, 679
Voogd, J. 666
Voorhelm Schneevoogt, G.E. 29, 33, 41, 91, 94, 95, 230, 401, 402, 579, 657
Voorhoeve, J.N. 521, 525, 653
Voorhoeve, N. 394
Voorhoeve, N.A.J. 653
Voorthuysen, A. van 667
Vos van Steenwijk, J.E. de 677, 679
Vreede, A.C. 637
Vries, H. de 577
Vries, O. de 675, 679
Vriesendorp, H. 649
Vrijland, S.A.W. 667
Vrolik, A.J. 599
Vrolik, G. 29, 563
Vrolik, W. 29, 563, 574

Waal, A.J.C. de 675, 679
Waals, J.D. van der 208, 458, 573, 577
Wagener, H.J. 667
Wagtho, W.F. 666
Wal, J. de VIII, 407, 408, 629
Wandelaar, J. 200, 202, 203
Water, J.A. van de 633
Water, J.W. te 127, 588
Weber, E.H. 460, 644
Weber, W. 460, 644
Wedl, C. 221, 290, 615
Wenckebach, K.F. 44
Werf, P. Azn van der 447
Wertheim, S.R. Salomonson- 624
Wertheim Salomonson, J.K.A. 7, 386-395, 448, 484, 490-495, 541, 624-626, 639, 666, 684, 688, 711
Wettum, M.J. van 670, 679
Wettum, W. van 676, 679
Wey, H.J. van der 667, 639
Wicheren, J. van 685, 688
Wichers, familie 593
Wijdenes Spaans, F. 685, 688
Wijhe, J.W. van 246, 467, 635, 670, 679
Wijnaendts Francken, C.J. 498, 651
Wijsman, H.P. 455
Wilhelmina, koningin 119, 164, 169, 197, 585, 594, 595, 608
Willem de Zwijger, prins 124
Willem I, koning 28, 165, 167, 567
Willem III, koning 112, 116, 117, 118, 119, 340, 346, 585, 586, 597
Willigen, A. van der 484, 486, 488, 493, 494, 500, 684, 688
Willinck, L.J.O. 667
Wilschut, W.N.J. 666
Winkler, C., Utrechts-Amsterdams hoogleraar 81, 82, 85, 89, 184, 237, 386, 387, 391, 392, 393, 402, 544, 551, 564, 566, 619, 620, 625, 626, 651, 714, 718
Winkler, C., Leids student 666
Wit, J. de 666
Witt, H.J. de 638
Wittenrood, A.Ch. 685, 688
Woerd, Van der, amanuensis 340
Woerden, A.C. van 279
Woudstra, H.W. 674, 679
Wundt, W.M. 221, 615

Ypey, A. 199, 206, 609

Zaalberg, A.L. 673, 679
Zaayer, J.H. 179, 183, 184, 458-462, 639, 643, 644, 667, 673, 679
Zaayer, T. 67, 68, 209, 211, 221, 272, 297, 298, 302, 305, 306, 307, 308-314, 347, 377, 458, 488, 637, 644, 664
Zande, K.H.M. van der 671, 679
Zander, J.G.W. 570
Zeeman, P. 208, 458, 573, 577, 612, 671, 679
Zeiss, C. 645
Zimmermann, J.G. 15
Zimmermans, A. 131, 554
Zwaardemaker, H. 44
Zylker, H.E. 667

CURRICULUM VITAE

Jonkheer Godert Theodoor Allard Calkoen is geboren op 10 februari 1942 te 's-Gravenhage.
Na de middelbare school (Johan de Witt Lyceum op Scheveningen - HBS-A) slaagde hij - na studie via de School voor Taal- en Letterkunde te 's-Gravenhage - in 1969 voor de middelbare akte Geschiedenis, inclusief eerste graads-onderwijsbevoegdheid.

Gedurende genoemde studie, namelijk van 8 november 1965 tot 1 juni 1969, was hij assistent bij de afdeling Westerse Handschriften van de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden.

Van 1 januari 1970 tot 1 september 1999 was hij werkzaam bij de vereniging/stichting 'Haags Cultureel Trefpunt', tot 1 september 1991 als adjunct-directeur, sindsdien als directeur.

Daarnaast was hij in de jaren 1970-'72 als historisch medewerker verbonden aan het dagblad *Het Vaderland*. Met name vanuit dat circuit vloeide zijn veel langer durende medewerking aan het tijdschrift *Arts en Auto* voort (1973-1995); in dit medium verscheen van zijn hand een artikelenserie over de geschiedenis van de universiteiten, de medische faculteiten en de eraan gelieerde academische ziekenhuizen in -achtereenvolgens- Leiden, Groningen, Utrecht en Amsterdam (zie Bibliografie); tevens besprak hij er in de recensie-/signaalrubriek 'Boeckconsult' nieuw verschenen publicaties op de terreinen van wetenschaps-, universiteits- en medische geschiedenis.

Tussen 1999 en 2005 fungeerde hij onder meer, in uiteenlopende situaties en op verzoek, als personal coach. Vanaf de jaarwisseling 2005-'06 heeft hij zich op de voorbereiding van dit proefschrift toegelegd.

Auteur: G.Th.A. Calkoen
Vormgeving: Hans Dessens
Druk: Nautilus, Leiden
Afwerking: Callenbach van Wijk BV, Nijkerk
Uitgave: Ginkgo, Leiden
ISBN 978-90-71256-20-2

© 2012, G.Th.A. Calkoen

uitgeverij
Ginkgo

Illustratie omslag: "Een medicus, die stil geniet". Karikatuur uit: *Zoo zijn er! Studenten Schetsen* van Alexander Ver Huell (1822-1897), die vanaf 1840 negen jaar lang te Leiden (rechten) studeerde, en in 1847 zijn eerste bundel prenten publiceerde.
(Centrale Fotodienst Medische Faculteit, Leiden).

Illustratie schutbladen: "Nieuwe Kaart der Stad Leyden, 1850, opgedragen aan de edel achtbare heeren Burgemeester, Wethouders en Leden van den raad der Stad Leijden, opgemeten en vervaardigd door W.J. van Campen, landmeter der 1e klasse van het Kadaster te Leijden".
Litho.
(Regionaal Archief Leiden - sign. PV 432.1).

Illustratie t.o. titelpagina, uit: *Gedenkboek van het Leidsche Studentencorp*s, Leiden 1939 - t.o. pag. 32; vgl. Annemarie Kets e.a. (ed.), *Klikspaan Studentenschetsen* II, pag. 424, 436, 437.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enigerlei vorm of op enigerlei wijze, hetzij elektronisch, hetzij mechanisch, of door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande toestemming van de auteur.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de auteursrechten van de gebruikte afbeeldingen te regelen volgens de wettelijke bepalingen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.